

ACADEMIA  
REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

DOCUMENTE  
PRIVIND  
ISTORIA ROMÎNIEI

INTRODUCERE

VOL. II



EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE  
1956

ACADEMIA  
REPUBLICII POPULARE ROMÎNE

DOCUMENTE  
PRIVIND  
ISTORIA ROMÎNIEI

INTRODUCERE  
VOL. II



EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII POPULARE ROMÎNE  
1956

# **DIPLOMATICA SLAVO-ROMÎNĂ**

DE

**DAMIAN P. BOGDAN**

## GENERALITĂȚI

**Denumirea diplomatiei.** Termenul *diplomatică* vine din cuvântul latin *diploma*, sub acest nume cuprinzându-se în antichitate, la romani, atât o categorie de pașapoarte eliberate de obicei curierilor de către senat și apoi și de către împărat, cât și livretele militare ale soldaților romani. Și fiindcă aceste acte erau scrise pe două plăci de bronz, alcătuind un diptic, s-a adoptat pentru denumirea lor termenul grec διπλοῦν<sup>1</sup>.

**Caracterul și obiectul.** Ca și paleografia, epigrafia, sigilografia, numismatica ș.a.m.d., diplomatica este o disciplină științifică auxiliară istoriei și ea arată regulile și principiile care în trecut au condus la elaborarea și redactarea actelor socotite ca izvoare ale istoriei<sup>2</sup>.

**Diplomatica și celelalte discipline științifice auxiliare istoriei.** Între diplomatică, paleografie, epigrafie, sigilografie, cronologie etc — discipline științifice auxiliare istoriei — dăinuiește o strinsă legătură. Dintre aceste discipline, cea mai apropiată este paleografia, căci aceasta se ocupă cu studiul caracterelor externe ale textelor scrise pe papirus, pergament și hîrtie. Dar pe cînd paleografia adîncește caracterele externe ale textelor amintite, și uneori pentru a-și întări concluziile recurge și la cercetarea caracterelor interne, diplomatica se ocupă și cu studiul particularităților interne. Așadar, din acest punct de vedere cîmpul de cercetare al diplomatiei este mai larg decît cel al paleografiei. Însă acest cîmp se reduce dacă-l raportăm la categoriile de texte ce intră în domeniul diplomatiei, căci dacă paleografia are ca obiect de studiu două mari categorii de texte, — manuscrisele și documentele — în obiectul diplomatiei intră numai o parte din textele cunoscute sub numele de documente și anume numai *actele*, adică numai documentele cu caracter juridic<sup>3</sup>.

Diplomatica — ca și epigrafia — studiază caracterele externe, dar nu ale tuturor textelor scrise pe metal, piatră, lemn — cum e obiectul epigrafiei — ci numai ale documentelor *acte*.

Diplomatica — ca și sigilografia — studiază pecetile, dar nu toate sigiliile, cum face sigilografia, — ci numai sigiliile folosite pentru acte. Ca și cro-

<sup>1</sup> A. Giry, *Manuel de diplomatique (MD)*, ed. nouă, Paris, 1925, p. 7. Vezi aici și bibliografia problemei.

<sup>2</sup> Vezi și Georges Tessier, *Leçon d'ouverture du cours de diplomatique à l'École des Chartes*, în *Bibliothèque de l'École des Chartes*, (8 decembrie 1930), XCI (1930), p. 260.

<sup>3</sup> Vezi N. S. Ceaev și L. Cerepnin, *Русская палеография*, în colecția: Учебные пособия по вспомогательным историческим дисциплинам, partea I, Главное архивное управление, МВД СССР, Историко-архивный Институт, Moscova, 1946, p. 14.



nologia, diplomatica studiază datele istorice, dar nu toate aceste date, ci numai acele date ce apar în acte.

**Nașterea și dezvoltarea diplomatiei.** Cauza care a dus la crearea diplomatiei a fost falsul. Nevoia de a cunoaște și dovedi autenticitatea actelor, de a deosebi, în chip sigur, actele autentice de cele false, a născut critica diplomatică și prin aceasta disciplina științifică — *diplomatica*.

Însă cei dintii istoriografi, cronicarii, care au recurs la ajutorul documentelor, nu se preocupau de autenticitatea lor — cum fac cercetătorii moderni — și ca atare originea criticii diplomatice trebuie căutată nu la ei, ci în discuția litigiilor de proprietate din orînduirea feudală.

Diplomatica ia naștere în apusul Europei, iar autoritatea care fixează reguli precise și minuțioase cu privire la verificarea autenticității actelor este papa Inocențiu al III-lea (1198—1216)<sup>1</sup>.

Progresul disciplinei însă nu se evidențiază decît la sfîrșitul veacului al XVII-lea, cînd benedictinul Jean Mabillon — ca un răspuns la lucrarea iezuitului bolandist P. Daniel van Papenbroeck<sup>2</sup> — publică opera sa *De re diplomatica, libri sex* [Despre diplomatică, șase cărți], prin care pune bazele adevăratei discipline științifice a diplomatiei. De la Mabillon, cercetările s-au înmulțit așa de mult, încît după anul 1737 ele necesită bibliografii speciale<sup>3</sup>.

**Nașterea și dezvoltarea diplomatiei slavo-romîne.** Pe teritoriul patriei noastre, cel dintii caz de critică diplomatică este pomenit într-un act al lui Ștefan cel Mare din 25 ianuarie 1472<sup>4</sup>.

În ceea ce privește cercetările în domeniul disciplinei diplomatice slavo-romîne, acestea sînt destul de reduse, iar pînă în ziua de azi nu avem încă o lucrare de ansamblu, așa cum de pildă a făcut St. Stanojević pentru diplomatica sîrbă<sup>5</sup>, sau Szentpétery Imre pentru cea maghiară<sup>6</sup>.

Prima cercetare de diplomatică cu privire la actele publice și private moldovenesti — mai mult din veacurile XVI și XVII, cu prea puține referințe despre actele slave din Țara Romînească — se datorește lui Gh. Ghibănescu<sup>7</sup>. Studiul respectiv are unele date valabile și astăzi<sup>8</sup>, însă folosirea e mult îngreuiată din lipsa unei expuneri metodice<sup>9</sup>, lipsă ce în genere

<sup>1</sup> A. de Bouard, *Manuel de diplomatique française et pontificale (MDF)*, I, Paris, 1929, p. 19.

<sup>2</sup> Publicat în 1675 sub titlul *Propyleum antiquarium circa veri ac falsi discrimen in vetustis membranis* [Propileu de antichități cu privire la distingerea unui manuscris vechi fals de unul adevărat], ca prefață la vol. I din *Acta Sanctorum*.

<sup>3</sup> Vezi A. de Bouard, *MDF*, p. 25.

<sup>4</sup> Vezi mai departe capitolul: *Actele false*.

<sup>5</sup> St. Stanojević, Студије о српској дипломатици [Studii despre diplomatica sîrbă] (*CCJ*), în «Глас Српске краљевске Академије», Secția a doua, XC, 53(1912), p. 68—113; XCII, 54 (1913), p. 110—209; XCIV, 55 (1914), p. 192—262; XCVI, 56 (1920), p. 79—152; C, 58 (1922), p. 1—48; CVI, 61 (1923), p. 1—96; CX, 62 (1923), p. 1—25; CXXXIII, 70 (1928), p. 1—57; CLVI, 79 (1933), p. 43—75; CLVII, 80 (1933), p. 155—249; CLXI, 83 (1934), p. 1—53; CLXIX, 87 (1936), p. 1—120.

<sup>6</sup> Szentpétery, Imre, *Magyar oklevéltan* [Diplomatica maghiară], Budapesta, 1930.

<sup>7</sup> Gh. Ghibănescu, *Documentul studiat din punct de vedere istoric, arheologic și paleografic*, în volumul XXIII, p. V—CIX din *Uricariu* lui Theodor Codrescu, și în extras, în același an (1995).

<sup>8</sup> Ca de pildă nomenclatura actelor (p. V—XXXIV), dar numai nomenclatura în sine, nu și explicațiile date de autorul studiului.

<sup>9</sup> Împărțirea expunerii e următoarea: cap. I tratează despre uric, ispisoc, zapis, privilegiu, carte și hrisov; cap. II — nomenclatura actelor din punct de vedere juridic;

caracterizează mai toate lucrările fostului profesor de limbă română de la școala normală « Vasile Lupu » din Iași.

Cel care pune însă bazele unei cercetări sistematice în domeniul diplomatiei slavo-române este Ioan Bogdan și acest lucru îl face prin introducerea de la *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în sec. XV și XVI*<sup>1</sup>, același obiect avînd și introducerea la lucrarea *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV—XVI*<sup>2</sup>. Studiul introductiv citat al lui I. Bogdan este socotit și astăzi ca *deosebit de prețios*<sup>3</sup>, căci el înfățișează o schiță a vechii diplomatiei românești<sup>4</sup>.

Un alt cercetător al diplomatiei slavo-române este învățatul rus A. I. Iațimirski. Într-o lucrare din 1905, el cercetează particularitățile externe și interne ale documentelor slave din Țara Românească, referind și despre falsuri<sup>5</sup>. Un an mai târziu, Iațimirski studiază actele slave din Moldova<sup>6</sup>. Iar în anul 1907, tot Iațimirski, într-un articol, cercetează diplomatica slavo-română privind documentele emenate de la domnii Țării Românești și ai Moldovei și aflate în arhiva orașului Brașov<sup>7</sup>. Toate aceste trei studii ale lui A. I. Iațimirski sînt socotite și astăzi ca *articole prețioase*<sup>8</sup>, iar ultimul este caracterizat chiar ca excelent<sup>9</sup>.

O expunere generală asupra diplomatiei românești — atît epoca slavă cît și cea românească — a dat Nicolae Iorga într-un articol de specialitate<sup>10</sup>. Acest articol — unde pentru prima oară se clasifică documentele în: a) acte de proprietate și b) misive, este interesant și folositor atît prin problemele pe care le pune în discuție, cît și prin directivele ce se desprind.

cap. III — materialul de scris, dar în § A, intitulat *Hiria* tratează și despre pergament, și tot în același capitol (III) e vorba și despre: scriere, titlu, cuprins, încheiere (e vorba de încheierea actelor), dată, iscălitură, pecete și limbă, iar cap. IV — ultimul — este: *Despre arhivele vechi și cursul hirtiiilor în cancelarie*.

<sup>1</sup> I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în sec. XV și XVI (DR)*, București, 1902, p. XIII—LXXX.

<sup>2</sup> Idem, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV—XVI (DȚRB)*, I, București, 1905, p. XV—LXXXVIII.

<sup>3</sup> Vezi cele scrise de S. B. Bernștein în Разыскания в области болгарской исторической диалектологии, I; Язык валашских грамот XIV—XV веков XIV (ЯБГ), Moscova, 1948, p. 47.

<sup>4</sup> După cum ne-o spune chiar autorul. Vezi în acest sens, p. XV din lucrarea publicată în 1905, citată mai sus.

<sup>5</sup> A. I. Iațimirski, Валашские грамоты в палеографическом и дипломатическом отношении, în «Русский филологический вестник», tom. LIV, nr. 1, p. 49—67.

<sup>6</sup> Idem, Молдавские грамоты в палеографическом и дипломатическом отношении, din aceeași revistă, tom. LV, nr. 1 și 2, p. 177—198.

<sup>7</sup> Idem, Славянские грамоты Брашовского архива в палеографическом и дипломатическом отношении, în aceeași revistă, tom. LVII, nr. 1, p. 131—145.

<sup>8</sup> Bernștein, ЯБГ, I, p. 42.

<sup>9</sup> *Ibidem*, I, p. 76. Bernștein se ridică împotriva celor scrise de învățatul bulgar Dr. L. Miletic (Към грамотите от брашовската сбирка, în «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», XXV (1909), p. 18) că studiul citat al lui Iațimirski este o compilație, și arată că articolul în cauză este *excelent*, fiind rezultatul unor observații proprii (Bernștein, ЯБГ, I, p. 43). Afirmatia lui Miletic m-a indus și pe mine în eroare și în sensul celor expuse de Bernștein să se corecteze și cele scrise de mine în *Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV*, p. 13.

<sup>10</sup> N. Iorga, *Notes de diplomatique roumaine*, în «Bulletin de la Section Historique» al Academiei Române, XVII (1930), p. 114—141.

O concisă, interesantă și folositoare prezentare a diplomatiei slavo-romîne și sud-slave ne-a dat istoricul grec Mihail Lascaris<sup>1</sup>. Un articol în domeniul aceleiași influențe bizantine, despre care Mihail Lascaris scrie în 1931, a dat Dumitru Ionescu în 1934<sup>2</sup>.

Sînt apoi lucrările întocmite de autorul acestui studiu: *Contribuțiuni la studiul diplomatiei vechi moldovenești*<sup>3</sup> și *Diplomatica slavo-romînă din secolele XIV și XV*<sup>4</sup>.

*Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat* este titlul unui bogat studiu al lui N. Grămadă<sup>5</sup>. După cum se vede și din titlu, studiul privește organizarea cancelariei moldovenești.

Și, spre a fi cit mai complet, trebuie să menționez că există cîteva lucrări în care într-un cadru general și în cuprinsul unui alt subiect, se discută unele chestiuni de diplomatică slavo-romînă<sup>6</sup>.

În cele ce urmează mă voi strădui să prezint succint diplomatica slavo-romînă de pe teritoriul patriei noastre.

<sup>1</sup> M. Lascaris, *Influences byzantines dans la diplomatie bulgare, serbe et slavo-roumaine (IB)*, în «Byzantinoslavica», III/2 (1931), și în extras, 13 pag.

<sup>2</sup> D. Ionescu, *Contribution à la recherche des influences byzantines dans la diplomatie roumaine*, în «Revue historique du sud-est européen», XI și în extras, Vălenii de Munte (Roumanie), 1934, 26 pag.

<sup>3</sup> Damian P. Bogdan, *Contribuțiuni la studiul diplomatiei vechi moldovenești (CDM)*, în «Revista istorică romînă» (RIR), IV (1934), p. 92—140 și în extras, București, 1935, 50 pag. Vezi despre acest studiu cele scrise în «Byzantinische Zeitschrift», 35 (1935), fasc. 2, p. 451, iar despre următorul, aceeași revistă, XXXIX (1939), p. 232—233.

<sup>4</sup> Idem, *Diplomatica slavo-romînă din secolele XIV și XV (DSR)*, București, 1938, 188 pag. Acest studiu, în care am folosit pe larg lucrarea învățatului francez A. de Boüard, *Manuel de diplomatie française et pontificale (MDF)*, I, Paris, 1929, stă la baza lucrării de față.

<sup>5</sup> N. Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat (CDM)*, în «Codrul Cosminului», IX și în extras, Cernăuți, 1935, 232 pag.

<sup>6</sup> Așa e introducerea lui Iurii Venelin din Влахоболгарские или дакославянские граматъ, St. Petersburg, 1840, unde se vorbește despre: intitulăție, martori, grămătică, monogramă, caracterul lui хрисовулъ și книга; studiul lui I. Bogdan, *Io din titlul domnilor romîni*, în «Convorbiri literare», XXIII (1889), p. 721—738, unde se relatează între altele, și despre formularul diplomelor din vremea lui Nicolae Alexandru; același obiect — despre Io — are și articolul lui D. Ciurea, *Problema originii și sensului lui Io din intitulăția și subscripția documentelor romînești*, în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., seria a III-a, tom. XXVI, București, 1943; recenzia lui C. Jirčček în «Archiv für slavische Philologie», 19 (1897), p. 598—612, unde în cadrul dării de seamă despre studiul lui Miletič și Agura. Дакоромъните и те хната славянска писменост се cuprind referințe prețioase despre: formula finală a actelor slave din Țara Romînească, grămătică, dată, sancțiune, invocație simbolică, șabloane, limbă; despre peceți referă atît D. A. Sturdza în *Dare de seamă despre colecțiunea de documente istorice romîne aflate la Wiesbaden*, din «Anal. Acad. Rom.», seria a II-a, tom. VIII (1888), p. 243—247, cît și Const. Moisil în *Bule de aur sigilare de la domnii Țării Romînești și ai Moldovei (BAS)*, în «Revista arhivelor», I (1924—1926), p. 249—265 și tot Const. Moisil în *Sigiliile lui Mircea cel Bătrîn (SMB)*, extras din «Revista arhivelor», VI, 2/1945, 32 pag.; despre cronologia documentelor noastre a scris N. Docan în *Despre elementele cronologice în documentele romînești (EC)* în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., seria II-a, tom. XXXII (1910), p. 353—402. Despre unele din elementele diplomatiei slavo-romîne se găsec date atît în studiul lui Mihail Lascaris: Ватопедската работа на Цар Иван Асена II (БГ) din «Български старини», IX (1930), precum și în recenzia făcută de autorul acestui studiu, la articolul mai sus citat al lui D. Ionescu, recenzie cuprinsă în RIR, IV (1934), p. 128—150. Și în sfîrșit, pentru a încheia șirul cronologic al unor atare lucrări, subliniez că pagini interesante despre unele elemente ale diplomatiei slavo-romîne — mai ales ale legăturii dintre diplomatica slavă a Țării Romînești și cea latino-maghiară, — a închinat și lingvistul sovietic S. B. Bernštein în lucrarea sa de doctorat ЯБГ, p. 68—79.

## IZVOARELE DIPLOMATICII SLAVO-ROMÎNE

**Vechimea.** Diplomatica slavo-romină are ca izvoare de studiu actele ce s-au scris în limba slavă pe teritoriul patriei noastre, cuprinsă în hotarele vechilor denumiri teritoriale: Moldova, Țara Românească și Transilvania.

Cel mai vechi act slav ce ni s-a păstrat ca fiind scris în *Moldova* este scrisoarea-act din 10 februarie 1388 a lui Petru Mușat, adresată regelui polon Vladislav Iagello. Actul se păstra în *Archivum Glōwne* din Varșovia, astăzi însă nu mai există, căci a fost nimicit, dimpreună cu alt material arhivistic ce privea trecutul românesc, în urma bombardamentului german asupra acestui oraș în cel de-al doilea război mondial. Textul scrisorii a fost publicat pentru întâia oară în 1846 într-o colecție rusă<sup>1</sup>; un facsimil al scrisorii l-a dat I. Bogdan în *Album paleografic moldovenesc*, sub nr. 1.

Cel mai vechi act slav ce ni s-a păstrat ca fiind scris pe teritoriul *Țării Românești* este hrisovul fără dată, al lui Vladislav I, destinat mănăstirii Vodița. Actul se păstrează la Arhivele statului din București, a fost publicat întâia oară încă în anul 1840 de Iurii Venelin, iar de atunci încoace s-au dat mai multe ediții și facsimile, cel mai reușit facsimil fiind — după părerea noastră — cel publicat în *Culegere de facsimile pentru Școala de arhivistică*<sup>2</sup>.

Din *Transilvania*, cel mai vechi act slav ce s-a păstrat este un zapis fără dată de pe la începutul celei de-a doua jumătăți a veacului al XV-lea al județului și pîrgarilor Brașovului, zapis ce se află în Arhiva orașului Stalin și a fost publicat pentru întâia oară de Dr. L. Miletic<sup>3</sup>.

Acte în limba slavă pe teritoriul Moldovei și al Țării Românești se scriu pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea, iar în chip cu totul sporadic și în prima jumătate a veacului al XVIII-lea<sup>4</sup>. Nu același lucru se poate spune despre actele slave din Transilvania, căci în această țară romină ultimele acte scrise în limba slavă sînt din a doua jumătate a veacului al XVI-lea.

**Colecțiile și bibliotecile cu acte slavo-romine din R.P.R.** Cel mai de seamă fond de acte slavo-romine îl alcătuiește astăzi Arhivele statului din București. Urmează apoi Arhivele regionale din Iași, Bacău și Suceava — cu acte scrise în Moldova —, cele din Țara Românească: Craiova și Rîmnicul Vilcea — cu acte slave din Țara Românească —, iar în Transilvania: Orașul Stalin, orașele Cluj și Sibiu, unde sînt și acte provenind de la domnii Moldovei și ai Țării Românești. O colecție deosebit de bogată de acte slavo-romine are și biblioteca Academiei R.P.R., Filiala din Iași a aceleiași instituții avînd de asemenea o colecție însemnată de acte moldovenești. În București, mai posedă colecții însemnate de acte slavo-romine: Muzeul de istorie al orașului București, Așezămintele culturale Nicolae Bălcescu, Muzeul romîno-rus și Muzeul militar.

<sup>1</sup> Акты Западной России, I, 1846, p. 23.

<sup>2</sup> *Culegere de facsimile pentru Școala de arhivistică*, seria slavă, fasc. I, București, 1943, planșa I. Vezi și *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 305.

<sup>3</sup> Dr. L. Miletic, Нови влахобългарски грамоти от Брашов, în «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», XIII (1896), sub nr. 108.

<sup>4</sup> Așa e de pildă actul lui Antioh Cantemir din 29 iunie 1706, destinat mănăstirii sfîntul Ioan din Patmos.

**Numărul.** Este foarte greu de precizat numărul documentelor slavo-romine ce s-au păstrat pînă în zilele noastre. Cele mai multe ni s-au păstrat din Moldova. Dar în acest sens nu se pot da decît cifre aproximative: peste 4 000 în Moldova, aproape 3 000 în Țara Românească și numai 11 în Transilvania<sup>1</sup>.

Însă din datele existente în cuprinsul documentelor ce ni s-au păstrat reiese că au existat mult mai multe documente, chiar și în ceea ce privește documentele din Transilvania<sup>2</sup>.

Pricinile care au făcut ca documentele slavo-romine să fie mistuite în cursul vremilor trebuie căutate nu numai în calamitățile — incendii, invazii, inundații — ce s-au abătut asupra oamenilor din patria noastră<sup>3</sup>, ci și în voia sau fără voia oamenilor, în știința sau neștiința lor<sup>4</sup>.

**Ediții de acte slavo-romine.** Prin ediție de acte slavo-romine înțelegem acea lucrare în care se publică textul slav al unui act scris în Moldova, Țara Românească sau Transilvania, lucrare ce are ca obiect de bază ediția actului<sup>5</sup>.

Astfel, cea dintîi ediție de acte slavo-romine începută în anul 1832 apare la St. Petersburg în anul 1840, este publicată de Academia Rusă și se datorește cercetătorului istoric — ca formație inițială, medic — *Iurko Huța*, care însă scrie sub numele de *Iurii Venelin*. Lucrarea lui Venelin: Влахоболгарские или дакославянские грамоты a constituit cartea de căpătîi a generațiilor întregi de cercetători, deși Venelin a copiat «nu în totul exact unele documente<sup>6</sup>, în unele cazuri a rusificat textul, așa că e greu să deosebești ce aparține originalelor și ce transpunătorului lor<sup>7</sup> — adică lui Venelin —, iar alteori chiar lasă la o parte formulele finale ale actelor, specificînd că ceea ce nu mai reproduce alcătuiește partea finală a actului.

În același an de apariție a ediției lui Venelin, revista «Журнал Министерства Иностранных Дел» publică nouă acte moldovenești — din care cel mai vechi e de la Ștefan cel Mare —, ediție necunoscută pînă azi cercetătorilor romîni. Patru ani mai tîrziu, I. Nadejdin publică<sup>8</sup> un act de la Alexandru cel Bun. Și tot patru ani mai tîrziu aceeași revistă va deschide larg paginile sale lui N. Murzakevici, care astfel își începe bogata sa ediție de acte moldovenești cu Молдо-Влахийские грамоты<sup>9</sup>.

Doi ani mai tîrziu apare și în țară prima ediție de acte slavo-romine, fapt datorit lui B. Petriceicu Hasdeu, care, în revista «Arhiva istorică a Romîniei» publică diferite acte slavo-romine, unele însă fără formulele finale,

<sup>1</sup> Vezi pe larg: D. P. Bogdan, *Din paleografia slavo-romînă (PSR)*, cap. *Numărul*.

<sup>2</sup> *Ibidem*.

<sup>3</sup> *Ibidem*, cap. *Distrușgerea textelor slavo-romine*.

<sup>4</sup> *Ibidem*.

<sup>5</sup> Așadar, lucrările ce adîncesc o problemă istorică și care în cuprinsul acesteia editează și documente nu sînt ediții propriu-zise de documente, deci aceste lucrări nu intră în cadrul preocupărilor de mai sus.

<sup>6</sup> Dar aici trebuie să se țină seama și de faptul că Venelin n-a mai putut face corectura textelor, căci el moare înainte de 1840 cînd apare lucrarea sa. Vezi și referințele lui A. I. Iațimirski din Дарственные жалованные, льготные и подтвердительные грамоты молдавских государей XV века (ДГ), în «Древности Труды славянской комиссии», IV (1907), p. 287.

<sup>7</sup> Vezi cele scrise de P. Biliarski, în Судьбы церковного языка, II, p. 258 și de S. B. Bernștein, în ЯБГ, p. 24, nota 1.

<sup>8</sup> În «Записки Одесского Общества Истории и Древностей», vol. I, p. 346—351.

<sup>9</sup> *Ibidem*, vol. II—V (1848—1863).



aceasta după exemplul specificat al lui Venelin. Dar ediția lui Hasdeu conține destule omisiuni<sup>1</sup>, așa că S.B. Bernștein are dreptate cînd scrie că edițiile de documente ale lui Hasdeu au multe greșeli și că el n-a respectat cerințele indispensabile care se pun în fața unui editor de documente vechi<sup>2</sup>.

Sînt apoi de semnalat actele publicate în revista «Гласник српскогo ученог друштва» unde în vol. VIII, Kapiton Nevostruiev editează un act dela Petru Rareș, iar în volumul următor Pavel Šafařík dă la iveală un act de la Mihai Viteazul.

În anul 1868, I. Th. Golovațki editează un act de la Mircea cel Bătrîn și citeva acte moldovenești aflate atunci în Arhiva orașului Lvov<sup>3</sup>, însă actele respective sînt publicate inexact<sup>4</sup>.

Trei acte din Țara Romînească<sup>5</sup> s-au publicat de arhimandritul Leonid în Акты русскаго на святом Аѳоне монастыря святого великомученика и целителя Пантелеимона, Киев, 1873<sup>6</sup>.

În același an apare la Praga prin grija lui Iosef Jireček ediția a II-a a lucrării lui Pavel Iosef Šafařík, *Památky dřevního písmenictví J. hoslovanův* [Monumente de veche scriere ale slavilor de sud], unde se editează trei acte slavo-romîne<sup>7</sup>.

În anul 1878, prof. Emil Kalujniațki publică *Dokumenta moldawskie i multanskie z archiwum miasta Lwowa* [Documente moldovenești și muntene din arhivele orașului Lvov], în «Akta grodzkie i ziemskie», VII și în extras, Lemberg. Ediția lui Kalujniațki cuprinde cîteva greșeli în despărțirea cuvintelor<sup>8</sup> și lectura greșită господарь, în loc de господи́нь a cuvîntului ultim din subscrierea neautografă a actelor Țării Romînești.

Un an mai tîrziu, Theodor Iv. Belous publică zece acte moldovenești<sup>9</sup> în Несколько русских и румынских грамот древних господарей молдавских, Kolomeia, o ediție slabă<sup>10</sup> și cu greșeli<sup>11</sup>.

În țară, Grigore G. Tocilescu, creînd o revistă proprie «Revista pentru istorie, arheologie și filologie», publică în primul număr din 1883 *Documente inedite privitoare la istoria Romînilor*, unde editează acte din Țara Romînească.

Trei ani după apariția revistei lui Tocilescu, cercetătorul rus V. Kocianovski publică la Kazan Неизданные грамоты из Аѳонских архивов în «Известия общества археологии истории и этнографии», 1886 și în

<sup>1</sup> Vezi de pildă actul de sub nr. 19 de la p. 18—19, unde, între alte omisiuni, Hasdeu transcrie final ѣ în loc de ѥ, urmînd fonetismul de azi al limbii ruse.

<sup>2</sup> S. B. Bernștein, ЯБГ, p. 45.

<sup>3</sup> I. Th. Golovațki, Грамоты угровлахийские и молдавские, în «Летопись занятии археографической комиссией за 1865—1866 год», caiet 4, St. Petersburg, 1868.

<sup>4</sup> Vezi S. B. Bernștein, ЯБГ, p. 24.

<sup>5</sup> Primul și al doilea de la sfîrșitul veacului al XV-lea; ultimul de la începutul veacului următor.

<sup>6</sup> Titlul lucrării și în limba latină: *Acta praesertim Graeca Rossici in monte Atos monasterii*.

<sup>7</sup> Primul e de la Vasile Lupu (11 august 1643), dat mănăstirii Mileșevo, al doilea de la Matei Basarab (20 noiembrie 1644), dat mănăstirii Papratie și al treilea de la Radu Leon (29 mai 1665), dat mănăstirii Mileșevo; în ediție actele se află sub nr. XII—XIV, p. 113—118.

<sup>8</sup> S. B. Bernștein, ЯБГ, p. 25.

<sup>9</sup> Cel mai vechi este de la Alexandru cel Bun.

<sup>10</sup> A. I. Iațimirski, ДГ, p. 287.

<sup>11</sup> A. Kociubinski, în «Русский филологический вестник» (РФВ), III (1880), nr. 3, p. 140.

extras. Dar cele nouă acte moldovenești editate de Kocianovski sînt foarte slab publicate<sup>1</sup>, cu omisiuni și denaturări<sup>2</sup>.

Un an după apariția ediției citate, V. A. Ulianițki publică la Moscova *Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV—XV вв.*, în «Чтения имп. общества истории и древностей при Московском Университете». Dar ediția aceasta, ce cuprinde acte slavo-romîne cu destinatari în afara Moldovei și a Țării Românești, este foarte slabă<sup>3</sup>.

În țară, doi ani mai tîrziu după ediția Ulianițki, apare prima ediție științifică — în sensul strict al cuvîntului — de acte slavo-romîne și anume o ediție datorită lui I. Bogdan<sup>4</sup>.

Trei ani mai tîrziu, Gh. Ghibănescu publică *Documente slavone*, în volumul XVIII din *Uricariu* editat de Th. Codrescu, volumul XXV din aceeași colecție cuprinzînd de asemenea acte slave publicate de Ghi-bănescu.

Cercetările întreprinse în țară de învățatul bulgar Dr. L. Miletič îi îngăduie ca în anul 1893 să publice împreună cu D. D. Agura primul volum din lucrarea *Дакоромъните и техната славянска писменост* [Dacoromîni și scrierea lor slavă], în «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», cartea IX și în extras, Sofia. Dar acest prim volum, în care se publică 84 de acte — din care 53 din Țara Romînească și restul din Moldova — pentru care e colaborarea lui Agura — cuprinde multe greșeli<sup>5</sup>, unele dintre ele chiar de-a dreptul grosolane<sup>6</sup>, iar la unele acte nu se dau formulele finale, avînd în acest sens ca model pe Venelin.

Doi ani mai tîrziu, dr. Orest Popescul publică în revista «Candela» și în extras *Cîteva documente moldovene*.

În anul 1896, Miletič publică cel de-al doilea volum al operei începute în 1893<sup>7</sup>. Această ediție a fost caracterizată de A. I. Iațimirski, întîi ca «proastă și foarte periculoasă de folosit»<sup>8</sup>, iar apoi că «se dovedește a fi foarte imperfectă și rămîne ca un exemplu trist de cum nu trebuie publicate textele slave»<sup>9</sup>, fapt ce a provocat o replică aprigă din partea lui Miletič. Astfel, în *Към грамотите от Брашовската сбирка*<sup>10</sup>, Miletič îl acuză pe Iațimirski că acesta nu și-a dat osteneala să confrunte cele două ediții — Miletič și I. Bogdan —, ci arată numai greșelile semnalate de I. Bogdan. Dar replica are și o parte pozitivă, căci Miletič confruntă ediția sa cu a lui I. Bogdan și arată că 74 din documentele publicate de el conțin greșeli și că numai 30 sînt publicate fără greșeli<sup>11</sup>. Însă «o confruntare scrupu-

<sup>1</sup> S. B. Bernștein, ЯБГ, p. 26.

<sup>2</sup> A. I. Iațimirski, ДГ, p. 287.

<sup>3</sup> *Ibidem*.

<sup>4</sup> *Cinci documente istorice slavo-romîne din Arhiva curții imperiale de la Viena*, în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XI și în extras, București.

<sup>5</sup> A. I. Iațimirski, ДГ, p. 287, și D. P. Bogdan, *Din paleografia slavo-romînă* (PSR).

<sup>6</sup> D. P. Bogdan, PSR și S. B. Bernștein, ЯБГ, p. 27.

<sup>7</sup> Dr. L. Miletič, Нови влахобътгарски грамоти от Брашов, în «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина», XIII (1896), p. 3—152.

<sup>8</sup> A. I. Iațimirski, în «Журнал Министерства Народного Просвещения» (ЖМНП). 1907, iunie, p. 436—437.

<sup>9</sup> Vezi A. I. Iațimirski, РФВ, LVII (1907), nr. 1, p. 131—132.

<sup>10</sup> Сборник..., vol. XXV (1909), p. 1—48.

<sup>11</sup> Vezi și S. B. Bernștein, ЯБГ, p. 30—31.



loasă a celor două ediții dezvăluie în ediția Miletič un număr imens de greșeli, interpretări greșite ale textului și greșeli de tipar. Miletič deseori nu a înțeles conținutul documentelor, fapt pe care ni-l confirmă multe exemple »<sup>1</sup>.

În anul 1903, V. Sreznevski publică în *Сведения о рукописях, печатных изданиях и других предметах поступивших в рукописное отделение библиотеки имп. Академии Наук в 1902 г.* două acte moldovenesti într-o formă corectă<sup>2</sup>.

În anul următor, Gh. Ghibănescu editează *Opt urice slavone*, la Iași. Din 1905 încep temeinicele ediții de documente slavo-române ale lui I. Bogdan. Astfel, în cursul anului 1905 apar *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI, I, 1413—508*, ce cuprinde documentele domnilor Țării Românești destinate șoltuzului și pirgarilor orașului Brașov. Această ediție<sup>3</sup>, caracterizată în zilele noastre ca excelentă<sup>4</sup>, are totuși unele lipsuri principiale<sup>5</sup>.

În același an, I. Bogdan publică și *Documente Moldovenesti din sec. XV și XVI în arhivul Brașovului*, în «Convorbiri literare», XXXIX și în extras.

Și tot în același an apare ediția lui St. Nicolaescu *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*. Lucrarea aceasta cuprinde în prima parte atât documentele specificate în titlu, precum și alte documente care nu au nici o legătură cu titlul: de pildă, scrisoarea românească a lui Neacșu din Cîmpulung, corespondența apocrifă a lui Ștefan cel Mare cu Ohrida, corespondența dintre Ștefan cel Mare și boierii brăileni și buzoieni. Partea a doua, intitulată *Apendice*, are ca subtitlu *Documente slavo-române interne și externe*, însumind p. 209—332<sup>6</sup>.

În anul următor apare lucrarea lui Polihron Sîrcu, în care se publică 28 de documente scrise în Țara Românească, destinate însă persoanelor și instituțiilor din Transilvania și păstrate în arhivele din Orașul Stalin și Sibiu<sup>7</sup>. Ediția lui Sîrcu cuprinde destule omisiuni<sup>8</sup> și acestea au fost semnalate și subliniate de mine încă în 1942<sup>9</sup>.

În anul 1906, Gh. Ghibănescu începe colecția *Ispisoace și zapise*, ce cuprinde documentele moldovenesti slave și române aflate în Arhiva Eforiei sf. Spiridon din Iași. Gh. Ghibănescu a publicat din această colecție

<sup>1</sup> S. B. Bernštein, ЯВГ, p. 34.

<sup>2</sup> A. I. Iațimirski, ДГ, p. 287.

<sup>3</sup> Vezi recenzia lui A. I. Iațimirski, în ЖМНП, 1907, iunie, p. 436—454.

<sup>4</sup> S. B. Bernštein, ЯВГ, p. 46—47.

<sup>5</sup> Ibidem, p. 47.

<sup>6</sup> Vezi și recenzia lui A. Lăpădatu în «Convorbiri literare» (CL), XL (1906), p. 1063—1082, 1147—1158 și XLI (1907), p. 325—334, precum și cele scrise de I. Bogdan și Gr. Tocilescu în «Anal. Acad. Rom.»; partea administrativă și dezbaterile, seria a II-a, tom. XXIV (1906—1907), p. 406—425.

<sup>7</sup> Polihron Sîrcu, Из переписки румынских воевод с сибирским и брашовским магистратами, în «Сборник отделения русского языка и словесности имп. Академии Наук», vol. LXXXII, cartea a doua.

<sup>8</sup> Vezi și S. B. Bernštein, ЯВГ, p. 42.

<sup>9</sup> D. P. Bogdan, O ediție de documente slavo-române din Arhivele Sibiului și Brașovului a lui Sîrcu, necunoscută la noi (ES), în «Hrisovul», II și în extras, București, 1942.

mai multe volume, din care I—III, partea I și II, cuprind documente moldovenești scrise în limba slavă.

Un an mai târziu, Gh. Ghibănescu începe o nouă colecție și anume *Surete și izvoade*, în care publică fără o ordine cronologică, ci așa cum îi venea la îndemână, documente slave și românești, cele mai multe din Moldova și prea puține din Țara Românească.

Gh. Ghibănescu, fost profesor de limba română la Școala normală Vasile Lupu din Iași, îndemna pe elevii săi să-i culeagă din satele răzășești și să-i aducă acte vechi. Cercetînd și adîncind aceste acte, Ghibănescu a reușit să pătrundă, atît cît poate s-o facă un autodidact, limba slavă a actelor respective. Aceasta-i formația de paleograf a lui Ghibănescu; de aici lipsa unui discernămint critic, a unei metode științifice și ființarea a prea multe greșeli în edițiile ce a publicat. Cîteva exemple din traduceriile lui: «iar acel privilegiu li-au fost răsărit»<sup>1</sup>, în text e: а тла прииала а вна ест скажана [iar acel privilegiu el este stricat...]; «pentru oricare închisoare ce l-a învăluit»<sup>2</sup>, în text e: ради нкккє сскно что емс покрани [pentru niște postav ce i-au furat], «Căci că lui Nicoriță armaș <i-a venit cînd> a hîclenit dînsul domniei mele și țării domniei mele Icoberg din țară»<sup>3</sup>, în text e însă: почто Никорици армаш а он хитаѣнна гск ми н земли нашен нко кєт вт земли [pentru că Nicoriță armaș el a hîclenit domniei mele și țării noastre, căci a fugit din țară]. Dar Gh. Ghibănescu, pe lângă marile lipsuri semnalate are și un merit: a adunat și a pus la dispoziția cercetătorilor istorici, prin edițiile specificate, un material imens, care însă trebuie cercetat cu tot discernămintul critic, ce i-a lipsit editorului respectiv.

Tot în anul 1907, A. I. Iațimirski publică temeinica sa ediție: Дарственные, жалованные, льготные и подтверждающие грамоты молдавских господарей XV в., în «Древности. Труды Славянской комиссии имп. Московского археологического общества», fasc. IV<sup>4</sup>.

Un an după ce Ghibănescu își începuse ediția de *Surete și izvoade*, institutorul gorjan Alexandru Ștefulescu, după ce mersese la Viena și îl audiase pe Franz Miklosich, publică *Documentele slavo-romîne relative la Gorj*, Tg.-Jiu. Ediția lui Ștefulescu reproduce uneori acte după volumul I din lucrarea citată a lui Meletič și D. Agura<sup>5</sup>, lăsînd la o parte subscrierile neautografe precum și părțile din textul actelor ce nu se referă la Gorj, iar atunci cînd originalul prezintă răzuiri și adăugiri posterioare, acestea nu sînt indicate.

Anul 1913 ne aduce o nouă și temeinică ediție a lui I. Bogdan: *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. I și II<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, I, p. 99.

<sup>2</sup> *Ibidem*, II, p. 134.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 287.

<sup>4</sup> Subliniez faptul că introducerea acestei ediții este alcătuită dintr-o bibliografie a publicațiilor de documente românești vechi — bibliografie nu numai unică chiar și în zilele noastre, dar și nefolosită de cercetătorii romîni.

<sup>5</sup> Vezi Dr. L. Meletič și D. D. Agura, Дакоромъните и техната славянска писмености.

<sup>6</sup> Vezi recenzia lui O. Markov, în «Slavia», 1927—1928, p. 396—403, cea a preotului Nicolae Popescu din CL, 1916, p. 164—170, și a lui A. I. Iațimirski, în traducerea romînă a preotului N. Popescu, în «Amvonul», XVIII (1915), p. 239—245. Vezi și cele scrise de D. P. Bogdan, în *PSR*.

După primul război mondial, apare în 1927 lucrarea lui Silviu Dragomir *Documente nouă privitoare la relațiile țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI*, în « Anuarul Institutului de istorie națională al Universității din Cluj », IV (1926-1927) și în extras, București, fără an. Ediția lui Dragomir, deși socotită bună<sup>1</sup> sau chiar deosebit de prețioasă<sup>2</sup>, are destule omisiuni, după cum m-am putut convinge dintr-o colacionare a ediției, ce am făcut-o cu originalele<sup>3</sup>.

În anul 1931, Ioan Bianu broșează, prefătează și pune în circulație științifică lucrarea lui Gr. G. Tocilescu privind documentele slavo-romîne din Țara Românească și Moldova destinate orașelor și instituțiilor din Transilvania. Lucrarea lui Gr. Tocilescu, redactată de slaviștii Stoica Nicolaescu, Polihron Sircu și Eugen Kozak<sup>4</sup> — căci Gr. Tocilescu nu stăpînea nici o limbă slavă<sup>5</sup> — s-a tipărit în anii 1905-1906 la Viena de tipografia Holzhausen, de unde Academia Romînă a achiziționat-o prin I. Bianu și a dat-o la lumină în 1931, cu un titlu fixat de Bianu, și anume *527 documente istorice slavo-romîne din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346—1603*, București. Apoi recenzia publicată de prof. P. P. Panaitescu<sup>6</sup> face ca lucrarea să fie retrasă momentan din circulație, i se schimbă cifra inițială din 527 în 534 — restul titlului rămînînd ca la început. Ediția lui Tocilescu conține — sub nr. 1 — și un act al lui Srațimir, țar bulgar, și publică în total 535 de documente, căci sub nr. 477 sînt editate două texte. În general lucrarea este conștiincios executată; sînt însă și unele omisiuni în traducere, ca de pildă la p. 35 avem următoarea traducere: « și dacă eu voi nimici pînea crăiască și sarea », dar textul slav e: *и ако чѣмъ забити кралякъ хлѣб и сол*, deci: « și dacă eu voi uita pînea și sarea craiului », sau cel de la p. 526: « uitîndu-se la lotru », însă textul e *самъкъ третѣи лотрѣи*, deci « lotrind <prădînd> în trei ».

În anul 1931 publică și Ivan Ohienko două documente de la Mircea cel Bătrîn<sup>7</sup>, într-o ediție ce cuprinde unele omisiuni<sup>8</sup>.

Și tot în același an începe să apară și primul volum din marea ediție de acte moldovenești a fostului profesor de limbă romînă de la Liceul național din Iași, Mihai Costăchescu. Ediția lui Mihai Costăchescu, din care în 1931 apare primul volum din *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, în 1933 volumul II, precum și *Documentele moldovenești de la Ștefan cel Mare*, ca *Supliment la documentele lui Ștefan cel Mare* de I. Bogdan a fost

<sup>1</sup> Vezi recenzia lui St. Mladenov, în « Slavia », VI (1927), p. 766—774.

<sup>2</sup> Vezi S. B. Bernšteîn, ЯБГ, p. 41 și 48.

<sup>3</sup> Astfel în doc. de sub nr. 10 și 69 s-au omis numeroase cuvinte, ceva mai puține în nr. 17, cîteva apoi și în nr. 25, 28, 50 și 66: data în nr. 32 e 14 iunie în loc de 10 iunie, cea a numărului 43 e 22 octombrie și nu 25 octombrie, a numărului 54—15 aprilie, nu 5 aprilie, a numărului 65 e martie nu mai, iar la 39 s-a omis data *и нса ное кѣ дн*. Mai sînt însă și omisiuni a cîte un cuvînt: de pildă în doc. de sub nr. 35 — *доукъ ерѣмъ* și nu *доукъ ерѣмъ*, apoi *образъ* nu *итъ братъ* — în rîndul 3 de jos în sus în textul de sub nr. 65. Vezi și cele scrise de mine în *PSR*, cap. *Introducere*.

<sup>4</sup> Vezi prefata lui I. B<ianu> la *534 doc.* și cele scrise de mine în *ES*, p. 43.

<sup>5</sup> Vezi cele spuse de Miletîț, la D. P. Bogdan, în *DSR*, p. 42.

<sup>6</sup> În *RIR*, I (1931), p. 312—319.

<sup>7</sup> Ivan Ohienko, *Дві грамоти воеводи валашькаго Івана Мирчи Великого* [Două documente de la voievodul romîn Ioan Mircea cel Mare], în « Byzantinoslavica », III (1931), p. 415—419.

<sup>8</sup> Vezi cele scrise de D. P. Bogdan, în *RIR*, II (1932), p. 414—417.

un adevărat eveniment în istoriografia română a vremii<sup>1</sup>, căci unele lipsuri ce străbat ediția<sup>2</sup> nu scad valoarea ei în ansamblu.

În același an de apariție a celui de-al doilea volum din opera citată a lui Costăchescu, Theodor Balan publică primul volum din *Documente bucovinene*, în 1934 al doilea și în 1935 al treilea volum, dar cu o sumedenie de greșeli în ceea ce privește exactitatea transpunerii textelor și a traducerilor acestora<sup>3</sup>.

Un an după apariția primului volum, Theodor Balan publică și *Două documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*<sup>4</sup>.

În același an, Theodor Holban publică *Acte politice slavone din epoca luptelor pentru tronul Moldovei după Alexandru cel Bun*<sup>5</sup>, unde se editează cu destule greșeli — atât de transpunere a textului, cât și de traducere<sup>6</sup> — trei scrisori ale lui Iliaș și Ștefan, fiii lui Alexandru cel Bun.

Și tot în același an Constantin N. Velichi publică *Documente inedite de la Ștefan cel Mare la Ieremia Movilă*, în «Revista istorică», XX (1934) și în extras — extrasul aproape fără omisiuni față de cuprinsul inserat în revistă.

În anul 1935, Ivan Ohienko publică *Дві найстарші молдавські кирилівські грамоти 1388 року* [Două străvechi acte moldovenești din anul 1388]<sup>7</sup>, dar act moldovenesc e numai scrisoarea lui Petru Mușat din 10 februarie 1388.

În același an, prof. P. P. Panaitescu editează *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava (30 iulie 1401)*, extras din «Revista istorică română», IV.

Un an mai târziu, St. Nicolaescu publică *Documente inedite de la Mircea cel Bătrîn (1386—1418)*, extras din «Revista Muzeului și pinacotecii municipiului București», nr. II, în care textul slav este redat în copie fotografică, uneori după copia manuscrisă a autorului, alteori după copia fotografică a originalului. Ediția are o sumedenie de greșeli în ceea ce privește traducerea textelor<sup>8</sup> și din aceste greșeli numai o infimă parte au intrat într-o erată volantă.

În același an, Șt. N. Berechet editează *Un act de danie de la Alexandru cel Bun din 1412 februar 19*<sup>9</sup>, dar cu numeroase omisiuni de traducere.

<sup>1</sup> D. P. Bogdan, *Acte moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare* (AM), I, București, 1938, p. 5, și recenziile din RIR, I (1931), p. 152 și II (1932), p. 411.

<sup>2</sup> Vezi recenziile din RIR, I (1931), p. 152—156 și II (1932), p. 411—412 și cele scrise de D. P. Bogdan, în PSR.

<sup>3</sup> Vezi pentru primele două volume cele scrise de D. P. Bogdan, în RIR, IV, și în extras, *Recenzii*, p. 1—4.

<sup>4</sup> Th. Balan, *Două documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, în «Codrul Cosminului», VIII (1933—1934), p. 459—462.

<sup>5</sup> Th. Holban, *Acte politice slavone din epoca luptelor pentru tronul Moldovei după Alexandru cel Bun*, în «Revista istorică», XX (1934), p. 258—261.

<sup>6</sup> Vezi D. P. Bogdan, AM, I, p. 11 și 12 nota 2. Însă scrisoarea de sub nr. II nu este inedită, ci publicată de I. Bogdan, în *Cîteva observațiuni asupra îndatoririlor militare ale cnejilor și boierilor moldoveni în sec. XIV și XV*, în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., seria a II-a, tom. XXIX, p. 627—628.

<sup>7</sup> În «Slavia», XIII (1934—1935), p. 665—689.

<sup>8</sup> Unele de-a dreptul nepotrivite, ca de pildă: «dobitoc mort sau viu» ce se dă mănăstirii Cozia (p. 30), în loc de «avut mort sau viu» (în sensul de avere imobilă sau mobilă).

<sup>9</sup> În «Revista istorică», XXII (1936), p. 142—145.

Și tot în același an Grigore Nandriș publică *Documente slavo-romîne din mănăstirile Muntelui Athos*<sup>1</sup>, ediție plină de greșeli, după cum m-a convins confruntarea a opt acte din ediție cu copiile fotografice aflate la sfîrșitul publicației și în Biblioteca Academiei R.P.R.

Doi ani mai tîrziu, prof. P. P. Panaitescu editează atît *Documentele Țării Romînești*, I, cit și *Documente slavo-romîne din Sibiu (1470 — 1653)*.

Din același an este și publicația autorului acestui studiu: *Acte moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare*, în care cîteva omisiuni le-a aflat autorul în anul 1954 cînd a făcut o nouă colaționare a textelor pentru colecția academică *Documente privind istoria Romîniei*, veacul al XV-lea, A, Moldova.

În anul 1939, autorul acestui studiu a publicat *Patru acte muntene din anii 1593—1630, aflate în arhiva Fundației culturale Mihail Kogălniceanu*, extras din «*Arhiva romînească*», III.

În același an, Const. Solomon și C. A. Stoide publică *Un uric necunoscut de la Ștefan cel Mare privitor la satele Polițeni și Tomești din Tutova*<sup>2</sup>.

În anul 1940, Mihai Costăchescu dă la iveală continuarea publicației de documente moldovenești prin *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod*, care este la fel de temeinică ca și edițiile din 1931 și 1933.

Un an mai tîrziu, Constantin N. Velichi publică *Documente moldovenești (1607—1673) din Arhiva metohului Sf. Mormînt din Constantinopol*<sup>3</sup>.

Doi ani mai tîrziu după apariția ediției *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod*, Mihai Costăchescu dă la iveală *Documentele moldovenești de la Ștefăniță voievod*.

În anul 1947, apare lucrarea autorului acestui studiu *Acte moldovenești din anii 1426—1502*, în care la colaționarea făcută în vederea publicării colecției *Documente privind istoria Romîniei* am constatat că nu am semnalat toate omisiunile datorite grămăticilor.

Doi ani mai tîrziu, Mihai Costăchescu își încheie opera sa prin *Documente de la Ștefan cel Mare*, în care sînt cîteva omisiuni de lectură și traducere<sup>4</sup> — ce însă nu coboară de fel munca atît de rodnică desfășurată pe tărîmul arheografiei romînești de cel care a fost atît de modest: Mihai Costăchescu.

Începînd cu anul 1949, munca de publicare a documentelor romînești trece Academiei R.P.R. și astfel, o dată cu anul 1951, apar primele volume din această colecție în care textul slav lipsind cu desăvîrșire, la unele documente a fost înlocuit prin facsimil.

<sup>1</sup> Însă coperta are alt titlu și dată: *Documente romînești în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos 1372-1658, publicate de... după fotografiile și notele lui Gabriel Millet*, București, 1937.

<sup>2</sup> În «*Revista arhivelor*», III, 2, nr. 8 (1939), p. 319—323.

<sup>3</sup> În «*Buletinul Institutului român din Sofia*», I, nr. 1, p. 211—258, publicare ce continuă și în nr. 2 a aceluiași buletin, apărut în anul 1942, p. 493—556. La nr. 1, actul de sub nr. 15 e în limba romînă; la nr. 2, actele de sub nr. 34, 41, 43, 49, 59 și 60 sînt în limba romînă.

<sup>4</sup> De pildă în textul de la p. 10 rîndul 20 este *рошма* la Costăchescu: *дошма*; cuv.: *сло расноа Шеркыно* din ч. 25—26 sînt scrise posterior peste un text răzuit — ceea ce C. nu indică; data de zi a actului de pe p. 12 e 15 septembrie; în traducere p. 13 trebuia: «*Gură Rece <poreclă>*; și cu fiul său vitreg», iar nu: «*Rotă Răcoare*; și cu lista sa».

## IMPORTANȚA, CLASIFICAREA ȘI NOMENCLATURA DOCUMENTELOR

**Importanța.** După istoricul sovietic L. V. Cerepnin, actele alcătuiesc izvoarele de bază pe temeiul cărora se poate studia nașterea și dezvoltarea proprietății agricole feudale, se poate da o caracterizare a sistemului de producție feudal, se poate cerceta starea producătorilor direcți și aspectele rentei feudale, metodele de constrângere extraeconomică folosite de feudali față de țărănimea dependentă, esența imunității ca atribut al proprietății agricole feudale<sup>1</sup>.

**Clasificarea.** Pentru o mai ușoară cercetare a numeroaselor și diferitelor documente care în decursul timpului au emanat de la diferite persoane publice și private, disciplina diplomatiei le împarte în diferite categorii, luând drept criteriu forma lor juridică sau diplomatică.

**Acte. Scrisori. Scripturae.** Avind drept criteriu natura juridică a documentelor, precum și forma lor, ele se împart din punct de vedere tehnic, în trei mari categorii: *acte, scrisori și scripturae*<sup>2</sup>.

Prima categorie — *actele* — o formează mărturiile scrise, redactate într-o formă determinată care se schimbă numai atunci când e vorba de loc, epocă, persoană și obiect, sprijinindu-se pe fapte de natură juridică. Ca atare, act e orice privilegiu domnesc, orice învoială între două persoane și care are în ea un fond juridic. Dar tot acte vor fi și scrisorile domnești care au un temei juridic, de pildă poruncile adresate unor subalterni ce cuprind în sinul lor îndeplinirea unui fapt cu urmări juridice.

*Scrisorile* alcătuiesc corespondența de orice natură, de cele mai multe ori neavînd un fond juridic. Însă între scrisorile cu caracter executoriu asemuitoare actelor, și misive nu se poate face, din punct de vedere diplomatic o deosebire precisă. Ca atare există o categorie intermediară de documente — cea a scrisorilor cu caracter executoriu — care prin natura lor țin de misive, dar care prin forma lor<sup>3</sup> se leagă de acte<sup>4</sup>. Menționez, în legătură cu categoria acestor documente de pildă scrisoarea fără dată a lui Mircea cel Bătrîn, dar din anul 1407, adresată satelor mănăstirii Tismana<sup>5</sup>, care e scrisă pe pergament cu pecetea aplicată și care are ca țel darea unei dispoziții, întărită mănăstirii printr-un privilegiu domnesc de imunitate. La fel e și scrisoarea lui Radu cel Mare, fără dată și datată prin 1496 septembrie 15 — 1496 iulie 31, adresată unui Vlaicu, ca să părăsească satul Stoi-cești<sup>6</sup>.

Între actele care privesc persoane din afara țării cel mai vechi în acest sens este scrisoarea lui Mihail, fiul lui Mircea cel Bătrîn, prin care cere vame-

<sup>1</sup> L. V. Cerepnin, Русские феодальные архивы XIV—XV веков (РФА), partea a, doua, Moscova Leningrad. Ed. Acad. științe U.R.S.S., 1951, II, p. 3.

<sup>2</sup> A. de Bouard, *MDF*, p. 32.

<sup>3</sup> Adesea au data de an, pe cînd misivele n-au decît data de zi și sînt deschise, fiind pecetluite cu peceti atîrnate (A. de Bouard, *MDF*, p. 38).

<sup>4</sup> Misivele propriu-zise, dat fiind scopul lor — comunicarea de știri deseori secrete — sînt închise și au pecetea aplicată pe locul unde se închid. Însă fiindcă emanau de la autorități obișnuite a expedia acte, ele sînt modelate după acestea din urmă (A. de Bouard, *MDF*, p. 38).

<sup>5</sup> Cel mai recent facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV și XV, p. 341.

<sup>6</sup> Vezi facsimilul acestei scrisori, *ibid.*, p. 395.



șilor din Rucăr și Bran să nu vămuiască pe brașoveni<sup>1</sup>, faptul consemnat în scrisoare fiind sprijinit pe privilegiile vamale pe care brașovenii le aveau de la domnii Țării Românești.

Categoria *scripturae* o alcătuiesc documentele ce nu intră în cele două categorii pomenite mai sus. Așa sînt diferitele note și ciorne după care apoi s-au redactat și scris acte, petițiile, rapoartele de orice natură, depozițiile martorilor, țidulele diferite și așa mai departe.

**Acte publice și private.** Avînd în vedere instituțiile sociale și politice din evul mediu și ca atare și persoanele care emiteau actele, ansamblul actelor este împărțit, din acest punct de vedere, în două categorii : acte publice și acte private.

În categoria *actelor publice* intră toate actele care emanau de la autorități publice, pe primul plan fiind socotite persoanele reprezentative ale evului mediu : împăratul, regele, marele cneaz, papa, — iar la noi domnul.

În categoria *actelor private* intră nu numai actele eminate de la particulari, ci și cele care proveneau de la instituții publice, dar care prin obiectul lor privesc chestiuni de drept privat.

Din Moldova cel mai vechi act privat este al boierului Cîrstea, dat înainte de 10 octombrie 1448<sup>2</sup>.

Cel mai vechi act privat din Țara Românească este al lui Aldea, boier al lui Mircea cel Bătrîn, scris la 21 noiembrie indictionul 7<sup>3</sup>.

Din Transilvania sînt acte private parte din actele eminate de la șoltuzii și pîrgarii orașelor Brașov, Sibiu, Bistrița, precum și parte din cele de la fețele bisericești..

Clasificarea actelor în publice și private este admisă drept clasificare strict istorică și de istoricul L. V. Cerepnin, care studiază temeinic diplomația rusă<sup>4</sup>.

**Acte de cancelarie.** Dar după felul cum sînt formulate și expediate actele, ele comportă și din aceste puncte de vedere un discernămint. Așa de o parte e cancelaria împărătească (regală), a marilor cneji, a țarilor sau a domnilor țărilor romîne ori a șoltuzilor și pîrgarilor care formează, redactează, scrie și emite actele după principii și reguli ce se nasc și se fixează în strînsă legătură cu evoluția societății ; iar de altă parte actele de orice altă proveniență și care în ceea ce privește forma și emiterea lor nu pot fi comparate cu actele provenite din cancelarii organizate.

**Acte probatorii și dispozitive.** O clasificare a actelor se face și din punctul de vedere al timpului cînd acțiunea juridică este consemnată în act. Și din acest punct de vedere — indiferent de persoana autorului actului — publică sau privată, se deosebesc două categorii de acte : *probatorii și dispozitive*.

<sup>1</sup> Ultima ediție a scrisorii la Gr. G. Tocilescu, 534 doc., sub nr. 5.

<sup>2</sup> Vezi textul actului la Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare (DM)*, II, p. 369.

<sup>3</sup> Actul se află în arhiva mănăstirii Cutlumuz de la Athos și a fost publicat de St. Nicolaescu în *Domnia lui Alexandru Vodă Aldea*, extras din « Revista pentru istorie, arheologie și filologie », XVI, București, 1922, p. 15—16 note, cu data de an 1398 care e dedusă după indiction; o ediție a dat și Grigore Nandriș în *Documente slavo-romîne din mănăstirile Muntelui Athos (DA)*, p. 244—245, sub nr. 44, unde însă data de an — 1414 — nu poate fi exactă, căci indictionul 7 din act corespunde anului 1398 sau anului 1413, dat fiind stilul și calculul lui de la 1 septembrie.

<sup>4</sup> L. V. Cerepnin, *Русские феодальные архивы XIV—XV веков*, II, p. 63,



Cele dintîi sînt redactate și scrise după ce acțiunea judiciară s-a săvîrșit, actul, din acest punct de vedere, fiind perpetuarea amintirii acțiunii judiciare săvîrșite. În această categorie intră toate actele private de pe teritoriul patriei noastre, a căror acțiune judiciară se desăvîrșea în fața domnului prin hotărîrea lui și a sfatului ce-l înconjura.

Cele de-al doilea — *actele dispozitive* — sînt actele ce ajutau la săvîrșirea acțiunii judiciare în așa fel încît dacă ele nu s-ar fi redactat și scris, actul juridic n-ar fi fost perfect. În această categorie intră toate actele domnilor Moldovei și Țării Romînești scrise în limba slavă atît cele de danii, cît și cele de întărire, căci acțiunea judiciară dintre părți deseori consemnată într-un zapis nu era valabilă ca atare și desăvîrșită dacă părțile nu veneau în fața domnului cerînd și hotărîrea domnească care se consemna apoi prin privilegiul emis de domn.

Acte, hrisoave și scrisori. Ca și în diplomatica apuseană<sup>1</sup> și în cea slavo-romînă actele publice se pot împărți, după caracterul lor — în esență juridic sau politic — în două categorii: *acte solemne* — în diplomatica apuseană diplomele — și *scrisori*.

În prima categorie intră actele de lungă durată și de formă solemnă : în diplomatica Moldovei se cuprind acte ce se numesc *лнстѣ* și au pecetea atîrnată, iar în diplomatica Țării Romînești se cuprind, sub această denumire actele ce se numesc *hrisoave* și au deasemenea pecetea atîrnată. Dar tot acte solemne și de lungă durată sînt : actele Țării Romînești cu denumirile *вризмо* și *покаленіе* a căror dispoziție începe cu *дажѣтъ господство ми снѣ покаленіе* (*вризмо*), actele moldovenești cu pecetea aplicată, actele interne<sup>2</sup> moldovenești ce de la mijlocul veacului al XVI-lea se scriu pe hîrtie, privilegiile vamale slavo-romîne cît și actele private, acte pe care pentru o mai ușoară expunere le vom numi *hrisoave simple*, spre a le deosebi de actele *hrisoave solemne*.

În categoria *scrisorilor* intră documentele de caracter administrativ cu un efect temporar, cu o formă simplă, ca atare : misivele și mandatele care se numesc cu un singur cuvînt scrisori<sup>3</sup> și a căror dispoziție de obicei începe cu verbul *писати* exprimat la indicativ prezent persoana a III-a singular: *пишетъ*.

Numărul *scrisorilor* este destul de mare în diplomatica slavo-romînă, dar aceasta numai în ceea ce privește documentele cu acest caracter pe care domnii Moldovei și ai Țării Romînești sau alte persoane ori instituții din țările respective le-au adresat orașelor din Transilvania, precum și scrisorile adresate de orașele respective domnilor, persoanelor și instituțiilor din țările romîne. Nu același lucru se poate spune despre scrisorile pe care domnii romîni le-au adresat persoanelor din țară, căci foarte puține din scrisorile de acest fel s-au păstrat, ele pierînd în cea mai mare parte o dată cu arhivele domnești ale veacurilor XIV—XVII.

<sup>1</sup> Vezi C. Paoli, *Programma scolastico di paleografia e di diplomatica*, Florența, 1899, p. 14, după A. de Bouard, *MDF*, p. 51.

<sup>2</sup> Pentru o mai ușoară expunere numesc acte interne, actele emise de domni și alte personalități medievale din Țara Romînească și Moldova unor persoane sau instituții din cuprinsul străvechilor hotare ale acestor țări.

<sup>3</sup> Vezi pentru această clasificare: M. Lascaris, *Influences byzantines dans la diplomatique bulgare, serbe et slavo-roumaine (IB)*, extras din «Byzantinoslavica», III/2, Praga, 1931, p. 7; D. P. Bezdan, *Contribuțiuni la studiul diplomatiei vechi moldovenești*, (CDM), extras din *RIR*, IV, București, 1935, p. 3 și idem, *Recenzii*, p. 6—8.

**Scrisori deschise și închise.** Actele solemne erau în ceea ce privește modul lor de prezentare, toate deschise, nu însă același lucru era și cu scrisorile. Din pricina cuprinsului pe care-l înfățișau scrisorile s-a simțit nevoia unei diferențieri în ceea ce privește prezentarea lor și ca atare s-au născut din acest punct de vedere două categorii: de o parte scrisorile care prin natura conținutului n-aveau nevoie să fie închise, așadar scrisorile deschise (*litterae aperte, patente*), iar pe de altă parte scrisorile care însumind diferite știri și instrucțiuni secrete se cereau a fi închise, ținute închise prin pecetea ce se aplica pe locul unde ele se închideau (*litterae clausae*), pentru închiderea lor foloșindu-se diferite proceduri<sup>1</sup>.

Aceleași sisteme de înfățișare a scrisorilor erau cunoscute și diplomatiei slavo-romine.

Din *Moldova*, cea mai veche scrisoare deschisă este a lui Ștefan al II-lea din 26 mai 1435<sup>2</sup>, iar închisă a șoltuzului Hırlea din Bîrlad de pe la anul 1434<sup>3</sup>.

Prima scrisoare deschisă din *Țara Românească* este scrisoarea lui Mihai, fiul lui Mircea cel Bătrîn, adresată brașovenilor și rijnovenilor în privința plății datoriilor dintre aceștia și locuitorii Țării Românești<sup>4</sup>; iar închisă se prezintă scrisoarea lui Mircea cel Bătrîn din 10 august, adresată regelui Poloniei<sup>5</sup>.

Din *Transilvania* prima scrisoare deschisă este cea pe care județul și pirgarii Brașovului o adresează buzoiienilor pe la 1523<sup>6</sup>, iar închisă scrisoarea județului și pirgarilor Brașovului prin care trimit în solie la Vlad Călugărul pe Iacov din Rijnov<sup>7</sup>. Cit despre sistemul de închidere a scrisorilor, acesta se pare că era unul singur<sup>8</sup>, ca o înfriurire a diplomatiei apusene. Obiceiul închiderii, precum și adresa pe care obișnuit o aveau pe verso — fapte cunoscute și scrisorilor slavo-romine — erau singurele elemente prin care scrisorile închise se deosebeau de cele deschise.

**Clasificarea actelor după conținut.** Pornind de la clasificarea pe care istoricul sovietic A. A. Zimin a expus-o în programul cursului de diplo-

<sup>1</sup> A. de Bouard, *MDF*, p. 55 și nota 3.

<sup>2</sup> Ultima ediție la Mihai Costăchescu, *DM*, II, sub nr. 190.

<sup>3</sup> *Ibidem*, sub nr. 188.

<sup>4</sup> Ultima ediție la Gr. G. Tocilescu, *534 doc.* sub nr. 4.

<sup>5</sup> Ultima ediție la Ivan Ohienko, Дві грамоти воеводи валацького Івана Мирча Великого (ДФ), în «Byzantinoslavica», III (1931), p. 420, un facsimil nu prea reușit la St. Nicolaescu, *Documente inedite de la Mircea cel Bătrîn 1386—1418*, extras din «Revista Muzeului și Pinacotecii municipiului București», nr. II, p. 44.

<sup>6</sup> Ultima ediție la Gr. G. Tocilescu, *534 doc.*, sub nr. 465; pentru data aproximativă, vezi I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în sec. XV și XVI*, București, 1902, p. 312 notele de la nr. CXCI.

<sup>7</sup> Ultima ediție la Gr. G. Tocilescu, *534 doc.*, sub nr. 463. Precizarea: *scrisoare deschisă sau închisă* pentru scrisorile Brașovene rezultă din cercetarea ce am făcut doc. brașovene în vara anului 1935, cînd documentele românești vechi ce fuseseră evacuate în Rusia în timpul primului război mondial au fost restituite de către guvernul Uniunii Sovietice (vezi D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-romînă din secolele XIV și XV*, București, 1938, p. 4).

<sup>8</sup> Și anume cel ce consta în faptul că după ce se păturea scrisoarea în două sau mai multe părți, păturirea scrisorii se străpungea cu un obiect ascuțit în două locuri, apoi prin aceste două găuri se trecea o bandă de hîrtie, ale cărei capete se prindeau sub ceara pecetii. În acest sens sînt păturite, găurite și sigilate scrisorile aflate în Arhiva orașului Stalin, publicate de I. Bogdan în *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, I, București, 1905, nr. XIV—XVI, LXIII.

matică istorică rusă, ținut la Institutul istorico-arhivistic din Moscova, L. V. Cerepnin propune clasificarea actelor istorice ruse după conținut, clasificare ce trebuie însă să aibă la bază principiul că: «în orînduirea feudală, baza relațiilor de producție o formează proprietatea feudalului asupra mijloacelor de producție și proprietatea necompletă asupra producătorului, asupra iobagului...»<sup>1</sup>.

Astfel, pe baza acestei precizări, Cerepnin scrie că în categoria actelor despre relațiile sociale-economice — categorie preconizată de Zimin — intră ca primă grupă actele ce caracterizează acțiunile feudalilor pentru obținerea mijloacelor de producție și în primul rînd pentru pămînt (actele de danie, cumpărare, schimb, zalogire, diatele etc.). Grupa a doua o alcătuiesc actele ce caracterizează acțiunea feudalilor pentru dobîndirea brațelor de muncă și a rentei feudale, evoluția diferitelor forme ale dependenței feudale și ale exploataării producătorilor direcți, precum și lupta de clasă (diferite acte referitoare la țărani și șerbi). A treia grupă o formează actele cneziale de întărire, ce confirmă feudalilor proprietățile agricole și fixează începutul stăpînirii și subordonării în statul feudal (privilegiile de imunitate). În a patra grupă intră actele referitoare la populația care se ocupă cu negoțul și meșteșugurile. A cincea grupă este formată din tratatele și testamentele marilor cneji și ale cnejilor feudali. A șasea și a șaptea grupă o constituie actele ce reflectă, în chip special, funcțiunea internă a statului feudal: organizarea administrației și activitatea justiției ca organ ce reprezenta «un scut al ordinei, dar care în realitate era un instrument orb, subtil de oprimare necruțătoare a celor exploatați»<sup>2</sup>. A opta grupă o formează actele ce se referă în chip special la funcțiunea de politică externă a statului (soliile). A noua grupă o alcătuiesc actele de drept bisericesc ce zugrăvesc activitatea bisericii care este cea mai înaltă «chintesență și consființire a dominației feudale existente»<sup>3</sup>. Primele două grupe de acte, Cerepnin le socotește «acte de drept privat ce cristalizează relațiile ce s-au născut în procesul de dezvoltare al proprietății feudale și a transformării, de către clasa dominantă, a producătorilor direcți în dependență feudală». Grupele 3—9 sînt actele de drept public ce sancționează drepturile și privilegiile reprezentanților societății laice feudale, drepturi și privilegii ce aparțin virfurilor ei<sup>4</sup>.

**Nomenclatura actelor.** În diplomația slavă a Țării Românești termenii care designau noțiunea de «act» erau următorii: *хрисокова, листъ, врѣзмо покаяніе, спикъ*<sup>5</sup>, *рѣкашъ, писаніе, книга, рѣкописаніе, запись, золотопечатникъ* și formele plurale: *кожани* și *меморани*.

LXXVIII — LXXX, XC, XCII, XCV, XCVII, XCIX — CI, CIII — aici se văd încă ieșind de sub pecete cele două capete ale benzii de hîrtie — CVII, CIX, CXII, CXIV, CXV, CXVI, CXVII, CXIX, CXX — CXXII, CXXV, CXXVIII, CXXIX, CXXX, CXXXII — CXXXIV, CXXXVII — CXXXIX, CXL — CXLIII și CXLV. Sistemul acesta este citat și de A. de Bouard, în *MDF*, p. 55, nota 3.

<sup>1</sup> I. V. Stalin, *Problemele leninismului*, ed. a III-a, Ed. pentru literatură politică, 1952, p. 571.

<sup>2</sup> Vezi V. I. Lenin, *Opere*, vol. 26, Ed. de stat pentru literatură politică, 1954, p. 449.

<sup>3</sup> F. Engels, *Războiul țărănesc german*, ed. a II-a, Ed. P.M.R., 1950, p. 43.

<sup>4</sup> Vezi L. V. Cerepnin, *І ФА*, II, p. 62—64.

<sup>5</sup> Literele suprascrise în original le cobor în rînd și le subliniez.

Primul termen — *хрисокѡуль* — apare întâia dată în hrisovul lui Mircea cel Bătrîn din 1409 mai<sup>1</sup> și este folosit apoi în tot cursul veacurilor XV—XVII<sup>2</sup>. Sub numele *хрисокѡуль* sînt cuprinse toate actele solemne — hrisoavele în sensul deplin al cuvîntului — care emanau din cancelaria domnească a Țării Romînești și aveau ca mod de folosință a peceteii — pecetea atîrnată. Originea denumirii *хрисокѡуль* se află în termenul diplomatiei bizantine<sup>3</sup> (*χρυσόβουλ* = bulă (pecete) de aur), cancelaria Țării Romînești adoptînd acest termen prin mijlocirea cancelariilor sud-slave, mai probabil prin cea bulgară. Dar pe cînd în Bizanț — și uneori chiar și la bulgari — sub numele de *hrisov* se cuprindeau actele solemne ce aveau drept caracteristică o bulă de aur — de unde originea numelui actului — la noi, dat fiind și situația politică a domnilor, actele hrisoave de obicei<sup>4</sup> aveau o pecete din ceară, care însă era și ea suspendată după modelul bulei bizantine.

Termenul *листвъ* apare aproape numai în actele externe<sup>5</sup> și anume în hrisovul lui Mircea din 1403, scrisoarea aceluiași domn din 10 august și în hrisovul lui Vlad Dracul din 8 septembrie 1439<sup>6</sup>, destinate regelui polon — primele două, iar ultimul neguțătorilor din Lvov — precum și într-o scrisoare a lui Barbu Craiovescu<sup>7</sup>. În actele interne apare foarte rar și numai începînd din a doua jumătate a veacului XVI<sup>8</sup>. În primele trei acte *листвъ* provine din cancelaria polonă, unde termenul era exclusiv pentru actele scrise în limba slavă, iar în scrisoarea lui Barbu Craiovescu provine din diplomatica sîrbă, unde termenul este frecvent<sup>9</sup>.

Denumirea *вризмо* apare pentru întâia oară în actul lui Mircea din 1406 indictionul 15, dar în opoziție cu termenul *хрисокѡуль* — *вризмо* nu apare ca denumire a actului în actele interne decît pînă la 1458<sup>10</sup>, cînd este

<sup>1</sup> Vezi un facsimil, nu prea reușit al actului, în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 317.

<sup>2</sup> Începînd însă cu actele lui Radu cel Frumos frecvența actelor cu denumirea *хрисокѡуль* este înlocuită prin cea a actelor cu denumirea *поликъ* pentru ca în veacul XVI și mai ales în XVII actele cu denumirea *hrisoave* să fie din ce în ce mai rare, ajungînd apoi extrem de rare.

<sup>3</sup> Vezi pentru diplomatica bizantină: P. A. Iakovenko, *Изследования в области византийских грамот. Грамоты Нового Монастыря на острове Хиосе*, Iuriev 1917, p. 63—118; dr. Alexandr Soloviev și dr. Vladimir Moșin, *Гръцке повелѣе српских владара [Acte grecești ale domnilor sîrbi]*, în colecția, *Зборник за историју језик, књижевност српског народа, трѣз одельенье*, VII, Belgrad, 1936, p. LXVII—LXXVII; Franz Dölger, *Der Kodikello des Christodulos in Palermo*, extras din «Archiv für Urkundenforschung», B, XI (Berlin și Leipzig, 1929) și M. Lascaris, *IB*.

<sup>4</sup> Exceptînd cîteva acte din veacul al XVI-lea care au pecetea în aur, vezi mai departe cap. *Pecetea*.

<sup>5</sup> Noi numim pentru o mai ușoară expunere — așa cum s-a folosit și în colecția *Doc. priv. ist. Rom. — acte externe*, actele emise de domnii și personalitățile medievale din Moldova, Țara Romînească și Transilvania, unor persoane sau instituții din afara hotarelor țărilor romîne.

<sup>6</sup> Aici termenul e în *dispoziție*, căci în *coroborație* apare *хрисокѡуль*.

<sup>7</sup> Vezi textul la Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Romînești cu Sibiul în secolii XV și XVI (DN)*, extras din «Anuarul Institutului de istorie națională», IV, planșa V.

<sup>8</sup> Așa e de pildă un zapis de danie din anul 1573 aflat la Arhivele statului, București, Secția istorică (ASSI), sub cota 943.

<sup>9</sup> Vezi cele scrise de D. P. Bogdan în *RIR*, V—VI (1935—1936), p. 535.

<sup>10</sup> E vorba de actul lui Vlad Țepeș din 5 martie 1458, în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 348, care e ultimul act intern din Țara Romînească cu denumirea *вризмо* ca nomenclatură de act.

apoi înlocuit cu *покеаѣніе*, iar între actele externe ultimul ce folosește această denumire ca «act» este un document al lui Vlad Dracul<sup>1</sup>. După datele pomenite termenul cade în desuetudine ca denumire de «act» și cînd apare — și aceasta în actele interne tocmai la 1489<sup>2</sup> — este menționat în cuprinsul unor clauze din act, avînd sensul de specificare a hotărîrii domnești<sup>3</sup>.

Sub numele de *вѣзѣмо* sînt cuprinse atît actele solemne — hrisoavele cu pecetea atîrnată<sup>4</sup> — cit și actele cu un formular redus — hrisoavele simple — și care au pecetea aplicată<sup>5</sup>.

Termenul *вѣзѣмо* [poruncă] provine din *ὄρισμός* al diplomatiei bizantine, filiera fiind diplomatica bulgară unde *вѣзѣмо* era cunoscut ca denumire de act.

Termenul *покеаѣніе* [poruncă] apare întîi în actul lui Vladislav al II-lea din 15 aprilie 1456<sup>6</sup>, iar începînd cu actul lui Radu cel Frumos din 11 noiembrie 1463 toate actele solemne cu un formular mai redus față de cel al actelor cu termenul *хрисокоуа* — deci hrisoave simple — și cu pecetea aplicată poartă nomenclatura *покеаѣніе*.

Tot *покеаѣніе* sînt denumite și cîteva acte interne și externe cu pecetea atîrnată, acte ce reproduc formularul actelor cu numele *хрисокоуа*.

Termenul *покеаѣніе* ar putea proveni în diplomatica slavo-romînă din diplomaticile sud-slave: sîrbă unde este atestat sau bulgară unde deși nu este atestat, dar dat fiind numărul redus de acte slavo-bulgare, medievale — nu s-au păstrat decît opt<sup>7</sup> — nu înseamnă că nu exista. Dar *покеаѣніе* ar putea fi tot atît de bine și o creație autohtonă a diplomatiei slavo-romîne provocată de nevoile ei.

Pentru *scrisoarea* domnească apare *писаніе*<sup>8</sup>.

Denumirea *рѣкаши*, apare din a doua jumătate a veacului al XVI-lea<sup>9</sup> pentru zapise, acte de drept privat. Dar *рѣкаши* e și o diată<sup>10</sup> după cum tot *рѣваѣ* sînt și actele întocmite de domnie, în dublu exemplar, de convocare a juraților pentru litigii de proprietate<sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Publicat de Tocilescu în *534 doc.*, sub nr. 49. Dar dispariția termenului din actele externe își are explicația în faptul că actele de natura orismosurilor dispar, documentele de acest fel adresate brașovenilor devenind aproape toate scrisori.

<sup>2</sup> Citez în acest sens actul lui Vlad Călugărul din 3 august 1489 unde *вѣзѣмо* apare într-una din clauzele sancțiunii.

<sup>3</sup> Citez în acest sens, de pildă, actele lui Radu cel Mare din 1497 ianuarie 9 (în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII și XIV, p. 404), 1498 aprilie 15 (*ibid.*, p. 409) și 1499, privind Trestioara, Gura Jiețului și Brădet.

<sup>4</sup> Vezi de pildă unele acte de la Mircea cel Bătrîn și actul fiului său Mihail din 22 iunie 1418.

<sup>5</sup> Citez de pildă actul lui Radu Prasnaglava din 19 iunie scris în Creața, al lui Vladislav al II-lea, din 28 martie 1451 și cele publicate de Tocilescu în *534 doc.*, sub nr. 2, 4, 11 și 49.

<sup>6</sup> Vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 346.

<sup>7</sup> Vezi cele șapte acte publicate de G. Iliinski în Грамоты болгарских царей (ГБЦ), extras din Труды Славянской комиссии имп. Московского археологического общества, Moscova, 1911 și al optulea publicat de M. Lascaris, în Ватопедската грамота на царъ Иван Асена II [Actul de la Vatopedi al țarului Ivan Asan II] (BG), extras din «Български старини», Sofia, 1930.

<sup>8</sup> Vezi de pildă scrisoarea lui Vlad Dracul publicată de Gr. Tocilescu, în *534 doc.*, sub nr. 47.

<sup>9</sup> Vezi de pildă zapisul de la Arh. st. Buc. Sect. ist. (ASSI) cota 811.

<sup>10</sup> Vezi de pildă actul din 6 iunie 1620 din Bibl. Acad. R.P.R. (ARPR).

<sup>11</sup> Vezi de pildă actul din 15 iulie 1623 la Arh. st. Buc. (AS) Cotroceni XXXVII—3»

Ca designare de *act* pentru actele private apare писаніе [scrisoare] din a doua jumătate a veacului al XVI-lea<sup>1</sup>, dar tot писаніе e și un răvaș de convocare a jurătorilor<sup>2</sup>.

Și tot pentru aceleași acte din același timp este și книга<sup>3</sup> [carte] ce într-un act din 13 ianuarie 1599 apare în echivalență și alături de termenul moldovenesc листъ<sup>4</sup>.

Din același veac și tot pentru actele private e și рскописаніе<sup>5</sup> [scrisoare de mină], iar din prima jumătate a veacului XVII se fixează записъ pentru aceleași acte.

Tot din veacul al XVII-lea e și златопечатникъ<sup>6</sup> care e transpunerea în limba slavă a cuvintului bizantin χρυσόβυλλος. Un manuscris româneșc din a doua jumătate a veacului al XVII-lea menționează ca echivalență pentru хрисокажъ-кожанъ — din slav. кожа și мемкранъ<sup>7</sup> care e transpunerea grec. μεμβράνα.

În afară de termenii specificați mai sus actele slave din Țara Românească mai redau și nomenclatura ce designează obiectul sau conținutul în sine al actului. Astfel sint: записаніе<sup>8</sup> — *înscris*, потвържденіе<sup>9</sup> [întărire] книга за кѣрс<sup>10</sup> — *cartea de credință* (salvconduct), moldovenescul срикъ [privilegiu] în actul lui Moise din 1529 mai 13<sup>11</sup> sau în cel al lui Vlad Înecatul din 15 iunie 1530<sup>12</sup>, книга клетокна<sup>13</sup> — *carte de jurământ*, salvconduct, малое вбещаніе<sup>14</sup> [mica făgăduință], хрисофол [hrisov] e *cartea* lui Pîrvu banul din 25 septembrie 1529<sup>15</sup> și мала книга<sup>16</sup> [carte mică]. Sint apoi: книга за кспоканіе<sup>17</sup> [carte de cumpărare (a unei proprietăți)]

<sup>1</sup> Vezi actul dela ASSI, 811.

<sup>2</sup> Vezi actul din 1 aprilie 1635, la AS, Cozia, XXIV—11, unde apare рѣзанъ <писаніе>.

<sup>3</sup> Așa e actul județului și pîrgarilor din București din 13 mai 1563, publicat de D. P. Bogdan în « *Cărți orașenești inedite de la județii și pîrgarii Bucureștilor*, în « *Bucureștii Vechi* », I—V (1930—1934), p. 98—99, sub nr. I, facsimil în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. III, p. 483, precum și actul mitropolitului Anania din 15 sept. 1573 (*ibid.*, vol. IV, p. 530).

<sup>4</sup> Vezi facsimilul actului în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. VI, p. 530.

<sup>5</sup> Așa e de pildă zăpădă de despărțenie al jupîniței Stanca, de soțul ei Danciul vornic, aflat la Muzeul de istorie al orașului București (MIB), sub cota Dăbuleni, III.

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul lui Matei Basarab din 17 iulie 1644, dat mănăstirii Adormirii Maicii Domnului de pe insula Halchi, la AS, Aron vodă I—4 și cel al lui Antonie vodă din Popești, scris în aprilie 1670 menționat de mine în (ES), p. 58.

<sup>7</sup> Vezi extrase din ms. la I. Bogdan (DTRB), p. XXXVII.

<sup>8</sup> Vezi de pildă actul lui Mircea cel Bătrîn din octombrie și al lui Mihail din 22 iunie 1418.

<sup>9</sup> Vezi de pildă actul lui Dan al II-lea din duminica Floriilor.

<sup>10</sup> Termenul e foarte rar, îl cunosc numai pentru actul extern a lui Vlad Țepeș, la Tocilescu, 534 doc., sub nr. 113.

<sup>11</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. II, p. 432.

<sup>12</sup> *Ibidem*, p. 439.

<sup>13</sup> Vezi scrisoarea lui Sin logofătul din pragul veacului al XVI-lea publicată de Silviu Dragomir, în DN, sub nr. 63.

<sup>14</sup> Vezi în acest sens, de pildă hrisoavele simple ale lui Radu cel Mare din 18 aprilie 1503 și 19 iunie — acesta dat mănăstirii Bistrița pentru un obroc anual de 6 000 aspri.

<sup>15</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. II, p. 437.

<sup>16</sup> Vezi în acest sens de pildă hrisovul lui Vlad Înecatul din 25 octombrie 1530 dat mănăstirii Sinai.

<sup>17</sup> Vezi de pildă actul din 17 decembrie 1527, la ARPR, cota CCXXIX—14.



identică uneori cu *книга за сложеніе*<sup>1</sup> [carte de așezămint], aceeași nomenclatură apărind și în grafiile: *книга за покшениіе*<sup>2</sup> sau *книга за кшениіе*<sup>3</sup>. Cartea de proprietate e *книга за дѣдну*<sup>4</sup> [carte de dedină] sau în forma plurală: *книги за дѣдну*<sup>5</sup> ori *книге за учне*<sup>6</sup>, *книге за учне ухабне*<sup>7</sup>. Cînd un act cuprinde o înfrățire pe o proprietate atunci actul e *книга за сложеніе и за братство*<sup>8</sup> [carte de așezămint și de înfrățire]. Actul ce însumează o judecată în litigiu de proprietate e *книга за прѣх*<sup>9</sup> [carte de piră] sau în grafia *книга за пркни*<sup>10</sup>, iar cînd proprietatea în litigiu este adjudecată uneia dintre părți actul ce i se dă este *книга за клананію и за встала*<sup>11</sup> [carte de jurămint și de rămas (de judecată)], *книга за встала*<sup>12</sup> [carte de rămas] (*rămasul* e față de partea care a pierdut judecata) ce apare și în grafia: *книга за встанство*<sup>13</sup> sau în pluralul *книжи за встанск*<sup>14</sup> [cărți de rămas], iar alteori aceeași *книга за встанство* e numită și *книга за прѣх и за встала*<sup>15</sup> [carte de piră și de rămas]. Dar tot *carte de rămas*: *книга за встанок*<sup>16</sup> e actul pe care boierii sau megieșii numiți de domn spre a cerceta o piră dintre două părți în litigiu de proprietate, o încheiau prin prestare de jurămint, act prin care dădeau dreptate unei părți în paguba celeilalte, care astfel era socotită *rămasă* de judecată. Aceleași acte ale boierilor sau megieșilor sînt numite și *рѣкши аз тѣкмежіе*<sup>17</sup> [răvașele de întocmire]. Proprietatea ce se dăruia de către un moșnean unui boier era cuprinsă uneori în *книга за поклоненіе*<sup>18</sup> [carte de închinare], iar cînd *închinarea* cuprindea și o înfrățire apoi obiectul e *книга за поклоненіе и за братство*<sup>19</sup> [carte de închinare și de înfrățire].

Actul ce cuprindea *iertarea* de șerbie este *книга за простеніе*<sup>20</sup> și în grafiile: *книга за простиканіе*<sup>21</sup>, *книг за прощеніе и за скобожденіе*<sup>22</sup>. [carte de iertare și de eliberare] și chiar *рѣкши за кнезоканіе*<sup>23</sup> [răvaș de cnejire, adică de prefacere din șerb în cneaz — țăran liber]. Cînd șerbii se

<sup>1</sup> Vezi actul de la p. 25 din nota 17.

<sup>2</sup> Vezi actul din 9 octombrie 1568 la *ASSI* sub nr. 803 (facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. III, p. 513).

<sup>3</sup> Vezi actul din 5 noiembrie 1588, loc. cit., 1397 (*ibid.*, vol. V, p. 604).

<sup>4</sup> Vezi actul din 22 iunie 1549, loc. cit., 560 (*ibid.*, vol. II, p. 529).

<sup>5</sup> Vezi actul din 20 ianuarie 1587, la *ARPR*.

<sup>6</sup> Vezi actul din 7 iulie 1586, la *ARPR*.

<sup>7</sup> Vezi actul din 30 iunie 1572, la *ARPR*, peceti 237.

<sup>8</sup> Vezi actul din 19 iulie 1568, la *ASSI*, 787.

<sup>9</sup> Vezi actul lui Alexandru cel Rău de la *ARPR*, CCLVII—27.

<sup>10</sup> Vezi actul din 16 aprilie 1613, loc. cit., XCV—55.

<sup>11</sup> Vezi de pildă actul din 28 septembrie 1596 la *MAI*, Dăbuleni, X.

<sup>12</sup> Vezi actul din 8 iunie 1504, la *ARPR*, XCV—67.

<sup>13</sup> Vezi actul din 12 februarie 1623 la *AS*, Glavacioc XIX—4.

<sup>14</sup> Vezi actul din 20 iunie 1571, la *ASSI*, 895.

<sup>15</sup> În actul citat în nota 13.

<sup>16</sup> Vezi actul din 15 iulie 1623, la *AS*, Cotroceni XXXVII—3.

<sup>17</sup> Vezi actul din 8 august 1591, la *ASSI*, 1457.

<sup>18</sup> Vezi actul din 8 ianuarie 1582, în copie la *Institutul de istorie al Academiei R.P.R.* (II).

<sup>19</sup> Vezi actul lui Alexandru cel Rău la *ARPR*, CCCLVII—27.

<sup>20</sup> Vezi actul din 13 iunie 1614, la *ARPR*, CLXXXIV—32.

<sup>21</sup> Vezi actul din aprilie 1615, la *MIB*, cota 26858.

<sup>22</sup> Vezi actul din 20 februarie 1617, loc. cit., 26877.

<sup>23</sup> Vezi actul din 18 decembrie 1614 la Așezămintele culturale Nicolae Bălcescu din București (*ANB*).



răscumpărau, atare acte ale lor sînt книгокех за скъпоканіе<sup>1</sup> [cărți de răscumpărare]. Restituirea averii vreunui boier de către domn se consemnează în книги за милно<sup>2</sup> [cărți de milă] sau în grafia книгоке за милноканіе<sup>3</sup>, iar obrocul dăruit unei mănăstiri din afara țării e tot книг за милно<sup>4</sup>.

Actul ce privește întăriri de proprietăți către mănăstiri cuprinzînd sate de șerbi care vor sluji unei mănăstiri este книга за „милно и пощение”<sup>5</sup> [carte de milă și iertare] (iertare în sensul că satele respective sînt iertate să lucreze domniei nu însă și mănăstirii).

Între actele private se mai întilnesc și запис за кѣрие<sup>6</sup> [zapis de credință] care e o mărturie; tot o mărturie, dar cu jurămint, е книга за скъдетелство<sup>7</sup> [carte de mărturie], запис за братство и за вѣтроуи<sup>8</sup> [zapisul de înfrățire și de așezămint]; vînzarea e cuprinsă în запис за продажіе<sup>9</sup> [zapisul de vînzare], cumpărarea e în запис за покъпаніе<sup>10</sup>.

Răscumpărarea de vecinie este în записъ за скъпоканіе<sup>11</sup> [zapisurile de răscumpărare] sau în записъ за милноканіе<sup>12</sup> [zapis de miluire], iar înțelegerea între un fost șerb — devenit țărăn liber — și fostul lui proprietar în sensul că pe viitor nu va mai fi tulburat pentru starea lui socială de mai înainte e consemnată în запис за скъмиреніе<sup>13</sup> [zapis de pace] sau запис за текмеженіе и за скъмиреніе<sup>14</sup> [zapis de întocmire și de pace].

Schimbul era consemnat în записъ за ип,ом<sup>15</sup> [zapise de schimb], iar delimitarea de proprietate în: книга за хотарниче<sup>16</sup> [cartea de hotărnicie] și în grafia книга за хотарниче<sup>17</sup> sau книга за окол белѣгике<sup>18</sup> [cartea de ocol a semnelor <de hotar>].

Cartea pe care mitropolitul o dădea pentru ca pe baza ei să jure martorii este книга за афурисаніе<sup>19</sup> [carte de afurisenie] în sensul că afurisenia înscrisă de mitropolit în carte să cadă asupra capetelor martorilor mincinoși.

Actul ca obiect material era denumit книга, și aceasta fie că era vorba de un act solemn cu pecetea atirnată<sup>20</sup> sau de un act de aceeași natură,

<sup>1</sup> Vezi actul din 6 iunie 1626, la *ARPR*.

<sup>2</sup> Vezi actul din 13 mai 1633, la *AS*, Cotroceni, VI—5.

<sup>3</sup> Vezi actul din 13 mai 1633, la *AS*, Cotroceni, VI—5.

<sup>4</sup> Vezi actul din 15 iulie 1625, la *II*.

<sup>5</sup> Vezi actul din 10 mai 1629, la *AS*, Mitropolia Țării Românești, XXXIV—13.

<sup>6</sup> Vezi actul din 23 iulie 1619 la *MIB*, nr. 27.194 (în *Documente privind istoria României*, B, XVII, vol. III, p. 719).

<sup>7</sup> Vezi actul din 7 ianuarie 1644, la *AS*, Episcopia Argeșului, XLVII—6.

<sup>8</sup> Vezi actul din 27 iunie 1620, *MIB* (în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVII, vol. III, p. 765).

<sup>9</sup> Vezi actul din 25 ianuarie 1621, *ARPR*, XLIX—31.

<sup>10</sup> Vezi actul din 15 iulie 1639, la *AS*.

<sup>11</sup> Vezi actul din 15 mai 1629, la *AS*, Mitropolia Țării Românești, CIX—7.

<sup>12</sup> Vezi actul din 28 martie 1645, la *AS*, Banu, IX—17.

<sup>13</sup> Vezi actul din 15 martie 1628, loc. cit., Nucet, XX—13.

<sup>14</sup> Vezi actul din 15 mai 1631, loc. cit., Cotroceni, XXVII—10.

<sup>15</sup> Vezi actul din 28 iunie 1639, loc. cit., Episc. Rîmnice, CIII—15.

<sup>16</sup> Vezi actul din 10 martie 1640, la *AS*, Peceți, 56.

<sup>17</sup> Vezi actul din nota 16.

<sup>18</sup> Vezi actul din 25 februarie 1643, la *AS*, Hanul Greci, XXIX—1.

<sup>19</sup> Vezi actul din 13 mai 1634, la *AS*, Bistrița XXI—5.

<sup>20</sup> Vezi în acest sens formula книга записанъ съ великимъ печатникомъ [carte pecetluită cu marea pecete], în actul lui Radu cel Mare din 1505, la *ASSI*, sub 140.

dar cu pecetea aplicată<sup>1</sup>, ori că era vorba de o scrisoare cu caracter de act<sup>2</sup> sau chiar de o simplă misivă.<sup>3</sup>

Locul pe care termenii ce denumeau actul îl ocupau în cuprinsul formularului diplomatic era mai totdeauna în cuprinsul *dispoziției*, pe la începutul formulei, iar denumirile ce privesc obiectul actului apar în locuri diferite, ca și книга.

În Moldova termenii care designau noțiunea de «act» erau următorii: листъ, записъ, писаніе [scrisoare], грамота [act], покаяніе [poruncă], книга [carte], хрисокоша, исписокъ, шрикъ, златопечатникъ ржксписаніе [scrisoare de mină] și ржкскзданнїи запис [zapis lucrat de mină] sau ржксписаннїи запис [zapis scris de mină].

Cel dintîi termen — листъ — apare încă în scrisoarea lui Petru Mușat din 10 februarie 1388<sup>4</sup>, iar în actele interne în cel mai vechi hrisov moldovenesc ce s-a păstrat, al lui Roman Mușat din 30 martie 1392<sup>5</sup>. Termenul листъ este apoi folosit în tot cursul veacurilor XV—XVII și el provine din documentele ucrainene<sup>6</sup>. Este apoi de remarcat faptul că din a doua jumătate a veacului al XVII-lea autorii actelor private își mai iau îngăduința de a numi zapisele lor și листъ<sup>7</sup>.

Записъ — ca denumire de «act», pentru actele domnești — este destul de rar și apare pentru prima oară în actul lui Alexandru cel Bun din 4 august 1400<sup>8</sup>, el fiind un sinonim a lui листъ.

Nu însă același lucru se poate spune și despre ființarea termenului записъ în actele private, unde apare din a doua jumătate a veacului al XVI-lea<sup>9</sup>, iar începînd cu veacul următor<sup>10</sup>, caracterizează actele respective.

Писаніе apare pentru prima oară în hrisovul mitropolitului Iosif Mușat din 7 ianuarie 1407<sup>11</sup>, apoi în al lui Alexandru cel Bun din 12 martie

<sup>1</sup> Vezi actele lui Vlad Călugărul din 1493 iunie 3, 15 iunie 1493, 4 septembrie 1495 în facsimil în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV și XV, p. 385, 386, 393 și al lui Radul cel Mare din 30 mai 1500, la ASSI.

<sup>2</sup> Vezi scrisoarea lui Radu cel Frumos din 6 martie 1470, la Tocilescu, 534 doc. sub nr. 80.

<sup>3</sup> Vezi misivele publicate de Tocilescu în 534 doc., sub nr. 28, 106, 121 și 183.

<sup>4</sup> Vezi textul scrisorii la Mihai Costăchescu, DM, II, sub nr. 164.

<sup>5</sup> Vezi actul, *ibid.*, I, sub nr. 3.

<sup>6</sup> Vezi documentele respective publicate de Vladimir Rozov în *Українські грамоти* [Acte ucrainene], I, Kiev, 1928, indice sub voce. Subliniez că lucrarea lui Rozov a apărut în două ediții; I — în 1917; II — în 1928, între cele două ediții existînd deosebiri numai în ceea ce privește foaia de titlu care în 1917 are următorul cuprins: Южнорусские грамоты. Vezi pentru ediția din 1917 cele scrise de V. Demianciuk în *Морфология українських грамот XIV в. і першої половини XV в. дин Записки исторично-філологічного відділу УАН* cartea XVI, p. 3—5 și de E. F. Karski, în *Известия по русскому языку и словесности*, I, p. 612—613.

<sup>7</sup> Vezi de pildă zăpisul din mai 1560, facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. II, p. 287, în gen femenin: листъ — ce e transpunerea rom. *carte* — e în zăpisul din 19 iulie 1594. (vezi facsimilul *ibid.*, vol. IV, p. 347); листъ e și zăpisul lui Isac Balica din 30 iunie 1608 la ARPR și tot листъ e și o scrisoare a lui Veveriță de pe la 1551, la ARPR, iar într-un zăpis din 4 martie 1623, alături de листъ, e și diminutivul листокъ (vezi zăpisul la ARPR).

<sup>8</sup> Apare numai în cîteva acte.

<sup>9</sup> Vezi D. P. Bogdan, CDM, p. 4.

<sup>10</sup> Vezi de pildă zăpisul din 10 martie 1562 (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, II, p. 292).

<sup>11</sup> Vezi textul la M. Costăchescu, DM, I, sub nr. 9 (vezi facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 434).

1422<sup>1</sup>. Termenul *писаниѣ*, este destul de rar și el apare și în actele private<sup>2</sup> — în diplomatica moldovenească provenind din diplomatica Țării Românești<sup>3</sup>.

*Грамота* [act] numește Ștefan fiul lui Alexandru cel Bun un act dat de tatăl său<sup>4</sup> brașovenilor, așadar termenul este destul de rar și el provine din actele ucrainene.

*Поклѣніѣ <записъ>* este o scrisoare domnească de pe la 1435 martie 5<sup>5</sup> unde termenul provine din diplomatica Țării Românești, iar *книга* este actul lui Alexandru din 1453 februarie 16<sup>6</sup>.

*Хрисокосъ* е actul lui Ștefan cel Mare din 10 mai 1466<sup>7</sup>, al fiului său Petru Rareș din 13 martie 1533<sup>8</sup> și al lui Eremia Movilă din 13 mai 1596<sup>9</sup>. Termenul apare destul de rar — e numai în actele externe — și prezența lui reprezintă înrîurirea ce o exercitau destinatarii la redactarea și scrierea actului solicitat.

*Исписокъ* este denumirea ce apare din veacul al XVI-lea, însă nu numai pentru actele publice, ci și pentru cele private<sup>10</sup>.

*Ърикъ* cu adaosul *сирѣчь хрисокосъ*, apare într-un act extern de la sfârșitul veacului al XVII-lea<sup>11</sup>; și tot într-un act extern apare și *златопечатникъ* ce e transpunerea termenului grec χρυσόβουλλος<sup>12</sup>.

*Рѣкописаниѣ* adică zăpis, apare din a doua jumătate a veacului al XVI-lea<sup>13</sup>, dar numai pentru actele private, la fel e și *рѣкописанинъ* *зăписъ*<sup>14</sup> sau *рѣкописанинъ* *зăписъ*<sup>15</sup>, ce apar din pragul veacului al XVII-lea.

În afară de termenii pomeniți mai sus, actele slave din Moldova mai redau și nomenclatura ce designează obiectul sau conținutul în sine al actului.

Astfel cei mai vechi sînt: *прикиліѣ*<sup>16</sup> sau forma românească *прикилиа*<sup>17</sup> — *privilegiu* în genere, dar și specific: *прикиліѣ келико*<sup>18</sup> — *mare privilegiu* și în grafia *келикѣ прикиліѣ*<sup>19</sup> sau *прикиліѣ келикоѣ*<sup>20</sup> — ce era sigilat cu

<sup>1</sup> Vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 4.

<sup>2</sup> Vezi de pildă zăpisul lui Isac Balica citat la p. 28, nota 7 sau zăpisul de pe la 1609 august 20 la *AS*.

<sup>3</sup> Vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 5.

<sup>4</sup> Vezi actul la M. Costăchescu, *DM*, II, nr. 189.

<sup>5</sup> Vezi actul, *ibid.*, II, nr. 197.

<sup>6</sup> Vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 5.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 5.

<sup>8</sup> Vezi actul publicat de K. Nevostruev, în «Гласник српскога ученог друштва», 1869, p. 285–7.

<sup>9</sup> La *AS*, Peciți 19.

<sup>10</sup> Vezi de pildă zăpisul din 24 martie 1596, în copie la *II*.

<sup>11</sup> Vezi în acest sens actul lui Antioh Cantemir din 30 ianuarie 1698, editat în «Византийский Временник», 1906–1907, p. 185, după I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare (DȘM)*, II, indice sub voce.

<sup>12</sup> Vezi în acest sens actul lui Gheorghe Ștefan din 20 ianuarie 1657 dat mănăstirii Iver de la Athos.

<sup>13</sup> Vezi de pildă actul mitropolitan din 19 septembrie 1563 în facsimil, în *Documente privind istoria României*, A, XVI, vol. II, p. 298.

<sup>14</sup> Vezi de pildă zăpisul din 15 aprilie 1607 la *AS* (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol II, p. 389).

<sup>15</sup> Vezi de pildă zăpisul din 20 august 1616, în copie la *II*.

<sup>16</sup> Vezi M. Costăchescu, *DM*, II, p. 41, 52 și 88.

<sup>17</sup> Vezi I. Bogdan, *DȘM*, I, 66.

<sup>18</sup> Vezi M. Costăchescu, *DM*, II, p. 422 și I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 7.

<sup>19</sup> Vezi I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 249.

<sup>20</sup> *Ibidem*, II, p. 272.

pecetea mare domnească<sup>1</sup> — прикиліе въ мартѣрю<sup>2</sup> — *privilegiu de mărturie* — era actul de întărire ce se acorda de domn pe baza unor mărturii că solicitantul într-adevăr stăpânește proprietatea pentru care cerea întărire însă a pierdut actul anterior, dar și actul în care domnul apare ca *martor* sau *mărturie*; прикиліи въ кѣпѣжѣ<sup>3</sup> [privilegiu de cumpărare] în forma plurală: прикиліи кѣпѣжѣ и данни<sup>4</sup> [privilegii de cumpărare și de danie], сѣркѣ<sup>5</sup> — identic lui прикиліе<sup>6</sup>, вѣнчаніе<sup>7</sup> [făgăduința], потвержденіе<sup>8</sup> [întărire], листъ клеѣтокныи<sup>9</sup> — *act de credință*, de jurămint, salvconduct, ce apare și în grafia: клеѣтокныи листъ<sup>10</sup> sau numai клеѣтъ<sup>11</sup> — denumire ce corespunde termenului листъ кѣрѣпѣи — *act de credință* — ce de asemenea apare într-un act moldovenesc<sup>12</sup>, denumire ce corespunde și termenilor книга за кѣрѣс și книга клеѣтокна<sup>13</sup> din diplomatica Țării Românești. La fel тоѣмѣжѣ<sup>14</sup> — *întocmire*, аșezămint și листъ прикиліи<sup>15</sup> — *act de privilegiu*. Sînt apoi сѣркѣ на потвержденіе<sup>16</sup> [uric de întărire], сѣркѣ за кѣпѣжѣ<sup>17</sup> [uric de cumpărare], сѣркѣ за дѣданіи<sup>18</sup> [uric de dedină] iar în veacul al XVII-lea lui *uric* îi corespunde și наѣденіе<sup>19</sup> [di-reasă].

Tot așa apar: прикиліе въ кѣпѣжѣ<sup>20</sup> — *privilegiu de cumpărare* sau în grafia прикиліе кѣпѣжѣ<sup>21</sup>, прикиліе за измѣни<sup>22</sup> [privilegiu de schimb], прикиліе съ мартѣрю<sup>23</sup> — *privilegiu cu mărturie* sau în grafia прикиліе за мартѣрю<sup>24</sup> [privilegiu de mărturie], прикиліе на потвержденіе<sup>25</sup> — *privilegiu de*

<sup>1</sup> Această precizare se desprinde din contextul actului cu data 27 octombrie 1452 ce este sigilat cu pecetea mică domnească. Vezi și nota contemporană de pe verso actului din 13 februarie 1458, mai sus la *Note de pe verso actelor*.

<sup>2</sup> Vezi I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 452.

<sup>3</sup> *Ibidem*, II, p. 22.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 216.

<sup>5</sup> *Ibidem*, I, p. 282.

<sup>6</sup> *Ibidem*, II, p. 144.

<sup>7</sup> Vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 5.

<sup>8</sup> Vezi actul din 25 august 1454, la M. Costăchescu, *DM*, II, sub nr. 134 (vezi facsimilul din *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 506).

<sup>9</sup> Apare numai în câteva acte externe, vezi de pildă cele publicate de I. Bogdan în *DȘM*, II, sub nr. CXXIII și CXXXII.

<sup>10</sup> În actul extern din 22 noiembrie 1503, *ibid.*, sub nr. 483.

<sup>11</sup> *Ibidem*, II, nr. 483, în același act fiind înțeles клеѣтокныи листъ și apoi клеѣтъ. Termenul este de origine polonă, fiind transpunerea cuvîntului slav vechi клеѣтъ.

<sup>12</sup> În același act citat la nota 10.

<sup>13</sup> Vezi cele ce am scris mai sus la p. 25.

<sup>14</sup> Vezi în acest sens actul vistierului Iuga din 1462, la I. Bogdan, *DȘM*, I, sub nr. XLIII.

<sup>15</sup> În actul extern publicat de I. Bogdan, în *DȘM*, II, sub nr. CXXXII.

<sup>16</sup> Vezi de pildă actul din 27 iunie 1519, la *ARPR*.

<sup>17</sup> Vezi de pildă actul din 2 aprilie 1546, la *ARPR*, XXXVII—7.

<sup>18</sup> Vezi de pildă actul din 20 martie 1605, la *ARPR*, dar denumirea apare din veacul al XVI-lea.

<sup>19</sup> Vezi de pildă actul din 22 martie 1622 la Așezămintele culturale Nicolae Bălcescu, din București (*ANB*), cit și actele din 9 și 13 august 1635, la *ARPR*, CLXXI—38 și 39.

<sup>20</sup> Vezi de pildă actul din 24 martie 1528, la *ARPR*, CVIII—63.

<sup>21</sup> Vezi actul din 26 martie 1532, la *ARPR*, Peciți 178.

<sup>22</sup> Vezi actul din 7 martie 1528, loc. cit., CI—65.

<sup>23</sup> Vezi actul din 22 martie 1529, loc. cit.,

<sup>24</sup> Vezi actul din 11 martie 1529, loc. cit., Peciți 27.

<sup>25</sup> Vezi actul din 25 martie 1529, loc. cit., Peciți 225.

ntărire sau în grafiile *приклаіе* *wt* *поткрѣженіе*<sup>1</sup>, *приклаіе* *поткрѣженное*<sup>2</sup>, sau în forma plurală *приклаіи* *wt* *кѣшеж* и на *поткрѣженіе*<sup>3</sup> [privilegiile de cumpărare și de întărire], *приклаіе* *за* *даданіе*<sup>4</sup> [privilegiu de danie] și *приклаіе* на *раздѣленіе*<sup>5</sup> [privilegiu de împărțire (a unei proprietăți)]. Apoi sint: *исписок* *за* *даданіе*<sup>6</sup> [ispisoc de danie], *исписок* *wt* *киселѣжнне*<sup>7</sup> — *ispisoc de vislujenie* (ocină dăruită de domn pentru serviciile aduse); *исписок* *за* *скѣдѣтелсткѣ*<sup>8</sup> [ispisoc de mărturie] și *исписок* *за* *кратеніе*<sup>9</sup> — *ispisoc de întoarcere* (de retrocedare a unei proprietăți confiscată de domnie).

Din veacul al XVI-lea mai apare: *нареденіе* *за* *киселѣнне*<sup>10</sup> — *direasă de cumpărare* sau în grafia *нарѣденіе* *за* *кѣшежно*<sup>11</sup> și *нарѣденіе* *за* *милосканіе*<sup>12</sup> [direasă de miluire]. Este de adăugat că în veacul al XVII-lea această denumire apare nu numai pentru actul domnesc ce cuprindea un atare obiect, ci și pentru zapis<sup>13</sup> — actul privat. Obiectul zapiselor de mărturie era denumit *мартѣсіе*<sup>14</sup> sau în grafia *мрѣтѣсіе*<sup>15</sup>, *зпис* *за* *скѣдѣтелстко*<sup>16</sup> sau *зпис* *за* *скѣдѣтелсткоканіе*<sup>17</sup> [zapis de mărturie], *писаніе* *за* *скѣдѣтелстко*<sup>18</sup> [scrisoare de mărturie], *листѣ* *за* *мартѣсіе*<sup>19</sup> [act de mărturie] și *листѣ* *за* *скѣдѣтелстко*<sup>20</sup>, iar pentru *ispisocul* — cu același obiect emis de mitropolit am întâlnit: *скѣдѣтелнѣж* *книгѣ*<sup>21</sup> [carte de mărturie]. Însă am întâlnit și exemple când într-un zapis de vânzare în dispoziție este *скѣдѣтелсткококаж*, apoi actul este numit atît *листѣ* cît și *зписѣ*, iar în clauza prohibitivă apare *скѣдѣтелстка* — *mărturie* — datorită prezenței verbului *скѣдѣтелсткокати* din dispoziție<sup>22</sup>. Zapisul de împrumut e *зпис* *за* *долженіе*<sup>23</sup>.

<sup>1</sup> Vezi actul din 10 martie 1532 loc. cit., Peceți, 29 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, A, XVI, vol. I, p. 668).

<sup>2</sup> Vezi actul din 30 martie 1546, *ARPR*, Peceți, 146.

<sup>3</sup> Vezi actul din martie 1537. loc. cit., CVIII—10.

<sup>4</sup> Vezi actul din 26 martie 1531, loc. cit., Peceți 226.

<sup>5</sup> Vezi actul din 13 martie 1533, loc. cit., Peceți 130.

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul din 8 aprilie 1587, la *AS*, Peceți 180.

<sup>7</sup> Vezi de pildă actul din 24 martie 1587, la *ARPR*, CCCLVII—8.

<sup>8</sup> Vezi de pildă actul din 10 februarie 1607, la *AS* (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. II, p. 385).

<sup>9</sup> Vezi actul din 2 martie 1617, la *AS*.

<sup>10</sup> Vezi de pildă actul lui Ieremia Movilă, la *AS*, Peceți, 234.

<sup>11</sup> Vezi actul din 12 martie 1617, copie la *II*.

<sup>12</sup> Vezi actul din 28 martie 1621, la *ANB* (vezi facsimilul din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 442).

<sup>13</sup> Vezi actul din 20 octombrie, 1605, la *AS*.

<sup>14</sup> Vezi actul din 16 februarie 1590, în copie la *II*.

<sup>15</sup> Vezi actul din 6 mai 1591, la *AS*, Mitropolia Moldovei, VII—2 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, p. 320).

<sup>16</sup> Vezi actul din 1610 la *AS*, Episcopia Huși, XVII—4.

<sup>17</sup> Vezi actul din 13 octombrie 1610, la *ARPR*.

<sup>18</sup> Vezi actul din 18 octombrie 1637, loc. cit., CCXLI—21.

<sup>19</sup> Vezi actul din 3 iunie 1603, loc. cit., CLXXV—238.

<sup>20</sup> Vezi actul din 12 martie 1617 în copie la *II*, în acest act este *зпис* *за* *скѣдѣтелство* < *листѣ* *за* *скѣдѣтелство* >.

<sup>21</sup> Vezi actul din 19 august 1580 (vezi facs. în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 516).

<sup>22</sup> Vezi de pildă zapisul din 1 ianuarie 1607 al lui Constantin Ursul din Oleșești dela *ARPR*. Vezi și zapisul de danie din 20 octombrie 1602 unde dania Sorei este numită *скѣдѣтелство* [mărturie] (vezi actul în facsimil din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, I, p. 313).

<sup>23</sup> Vezi actul din 5 august 1645, la *AS*.

Pentru denumirea actelor din Transilvania sînt *книга* și *писаніе*, primul termen avînd și sens cumulativ — denumea actul și ca obiect material.

Actul ca obiect material era denumit *книга* ca și în Țara Romînească.

Locul pe care termenii ce denumeau actul îl ocupau în cuprinsul formularului actului, era în *promulgație* sau în *dispoziție*, iar denumirile ce privesc obiectul actului apar în locuri diferite.

**Caracterele externe și interne ale actelor.** Pentru a se putea studia în chip metodic un act, s-a introdus în disciplina diplomatiei o deosebire din punctul de vedere al înfățișării și al cuprinsului actului. Astfel materialul de scris, uneltele scrisului, grafia și diferitele semne externe de validare ale actului s-au cuprins în denumirea de *caractere externe* ale actului, iar limba și formularul actului — miezul propriu-zis al actului — s-au denumit *caracterele interne* ale actului.

Este însă de făcut o deosebire și în ceea ce privește modul de cercetare al caracterelor pomenite. Așa, pe cînd caracterele externe nu se pot cerceta decît pe original, caracterele interne pot fi cercetate și după o ediție a originalului, dar numai dacă ediția respectivă reproduce fără lipsuri originalul.

### GENEZA ACTELOR

Conform metodicei diplomatiei moderne nu este de ajuns a cunoaște actele numai în faza lor de desăvîrșire, ci și de a cerceta geneza lor, ce comportă diferite stadii.

**Nașterea actului.** După istoricul L. V. Cerepnin, documentele sînt fenomene istorice ce s-au născut în sinul societății feudale, sînt un produs al luptei dintre clasele antagoniste, rezultat al contradicțiilor dinăuntru claselor<sup>1</sup>. Documentele scrise — precizează istoricul literar sovietic D. S. Lihacev<sup>2</sup> — s-au născut numai atunci cînd a apărut proprietatea individuală ce a înlocuit proprietatea în obște — colectivă —, iar proprietatea individuală era legată prin forme complexe de trecere de la un proprietar la altul, forme ce se cereau a fi întărite prin acte scrise.

Dacă avem în vedere cele pomenite mai sus, apoi în țările romine actele de proprietate s-au născut atunci cînd a fost nevoie să fie întărită prin acte oficiale proprietatea individuală, așadar șefii cnezatelor — fără a mai vorbi de voievozii Ioan, Farcaș, Litovoi și Seneslav din Țara Romînească de la jumătatea veacului al XIII-lea, Dragoș de la mijlocul veacului următor din Moldova — au emis atare acte.

Cel dintîi stadiu în nașterea actului îl alcătuia cererea — *petiția* — părții, care solicita și căreia i se acorda actul. Erau așadar două părți — *autorul* sau *emitentul* — persoana în numele căreia se dădea actul, împăratul, regele, marele cneaz, domnul, șoltuzul și pîrgarii, mitropolitul și așa mai departe și *destinatarul* — persoana în folosul căreia se forma și se scria actul. Petiția părții căreia i se acordă actul e prezentată personal, ori prin mijlocirea unei alte persoane — *intercesiunea*.

<sup>1</sup> Vezi L. V. Cerepnin, РФА, I. n. 5—6.

<sup>2</sup> Vezi D. Lihacev, Исторические предпосылки возникновения русской письменности и русской литературы, în «Вопросы истории», nr. 12, 1951, 35 și 39.



Primind petiția, domnul delega un dregător — pe *ispravnic* — cu realizarea actului. După ce acesta făcea cuvenitele cercetări și realiza formarea actului, comunica domnului care convoca sfatul. În sfat ispravnicul făcea un raport privind formarea actului în fața părții care solicita actul. Domnul intra în deliberare împreună cu sfatul său, care astfel deveneau *martori* ai deliberării și hotărârii domnești. După pronunțarea hotărârii se realiza juridic actul. Așadar, toate cele expuse mai sus alcătuiesc *formarea* actului. Se trecea apoi la *redactarea* actului, după care în diplomatica slavo-romină urmează *descriptia* — scrierea actului —, revederea — *recogniția* — textului scris, *întărirea* — validarea, autentificarea —, ultima fază a genezei actului fiind înminarea acestuia părții care l-a solicitat.

**Formarea actului.** Orice act nu putea fi dat decît numai atunci cînd se producea o cerere — *petiție*, *intervenție* — din partea părții interesate<sup>1</sup>. E puțin probabil ca în diplomatica slavo-romină să fi existat la început o atare suplică scrisă, cererea respectivă fiind înfățișată prin viu grai, partea interesată prezentîndu-se în acest scop domnului, care deseori face mențiune în act despre o atare petiție<sup>2</sup>.

Modul de prezentare al petiției era personal, mai ales cînd solicitantul era un boier sau o mănăstire care știa să susțină cauza, ori domnul era interesat să *privilegieze*. Cînd însă partea solicitantă era un moșnean sau răzeș, atunci poate că acesta apela la un dregător care-i susținea cauza în fața domnului și această intervenție este *intercesiunea*.

După ce se produce petiția, domnul însărcina pe unul dintre dregători<sup>3</sup>, de obicei pe marele logofăt<sup>4</sup>, șeful cancelariei domnești, ca să *formeze* actul.

<sup>1</sup> Bineînțeles exceptînd de la aceasta diferite ordine domnești date în interesul statului sau al domnului, care pe atunci se confunda cu noțiunea de stat și pentru emiterea cărora nu era nevoie de nici o petiție.

<sup>2</sup> Așa de pildă, actul lui Mircea din 11 mai 1409 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 317), se dă în urma *молимъ радъ и прошамъ нипрѣкрѣпчеганымъ боляръ господаря ми логотѣа Балдохина и жупана Шербана и Радъа Стана* [după rugămintea și cererea prea cinstiților boieri ai domniei mele: a logofătului Baldovin și a jupanului Șerban și al lui Radul a lui Stan]. Vezi în acest sens și actul din 2 ianuarie 1452, actele publicate de Gr. Tocilescu în *534 doc...*, sub nr. 3, 7, 10 și 54, cele moldovenești la M. Costăchescu, *DM*, II, nr. 204 și 231 și actul publicat de I. Bogdan, *DȘM*, II, nr. CXXVIII.

<sup>3</sup> Uneori însă apar mai multe persoane care primesc ordinul de formare al actului; așa de pildă în actul Țării Românești din 14 mai 1580 (la *ASSI*, 1155) sînt *исправникъ Иванъ владѣль логотѣа и старшюа вѣторъ логотѣа* iar în Moldova: *князицъ боляръъ Сечанъ* [marii boieri au învățat], sau de pildă actele din 12 ianuarie 1608 — la *AS*, Neamț, LXXXII-17 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. II, p. 412) și 4 ianuarie 1622 — la *ARPR* — dar *marii boieri au învățat* apare și în veacul al XVI-lea.

<sup>4</sup> Regula însă comporta excepții și aceasta în sensul că uneori dispoziția de a forma actul se dădea de-a dreptul unui grămatic care astfel cumula: formarea, conceperea și scrierea actului. Acest sens are de pildă formula: *Сна кѣкъ злѣкашъ съ пошакѣимъ господаря воювождѣ Іоъ Дана* [toate acestea s-au scris din porunca domnului voievod Io Dan] (în actul Țării Românești din 3 octombrie 1385), tot așa: *и азъ Константинъ же испискахъ по речѣ господаря воюводе* [și eu Constantin carele am scris după *spusa* domnului voievod] (în actul din 10 februarie 1461), iar în Moldova să se vadă de pildă actele editate de M. Costăchescu în *DM*, I, sub nr. 12, 13, 20, 21—24, unde respectiv Iașco și apoi Brăteii cumulează: formarea, conceperea și scrierea actului. Alteori în locul marelui logofăt apare un alt dregător sau chiar mitropolitul țării. Astfel în actele Țării Românești din 5 iunie și 25 iunie 1483 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B,



Prin *formarea* actului se înțelegea că respectivul dregător trebuia să se documenteze asupra cauzei părții care solicita actul domnesc, așa de pildă să constate, cînd era vorba de întărirea unei vînzări-cumpărări, a unei donații ori a unei înfrățiri, că aceasta s-a făcut cu știrea tuturor megiașilor, să vadă actele anterioare de proprietate, iar în cazul pierderii acestora, împrejurările în care s-au pierdut și dovada faptului prin martori, apoi cînd era vorba de o pîră — judecată — mărturia jurătorilor și producerea eventualelor acte anterioare de proprietate, toate aceste elemente apărînd în acte în formula *narației*<sup>1</sup>. Dispoziția de formare a actului, precum și urmările ce decurg din executarea ei — grija de conceperea, scrierea, revizuirea textului scris și sigilarea, așa dar realizarea actului — se exprimă în actele din Țara Romînească prin cuvîntul *исправникъ*<sup>2</sup>, scris de cele mai multe ori în prescurtarea prin suprascriere *ис*. În actele din Moldova delegația de formare a actului, la început e cuprinsă în verbul *прикхснн* din formula coroborăției, iar o dată cu actul din 8 martie 1407 prin verbul *писати* inserat în cuprinsul aceleiași formule<sup>3</sup>.

XIII, XIV, XV, p. 368 și 369) precum și în cel din 24 aprilie 1484 apar respectiv: Danciul stolnic, Ianăș gramatic și Dumitru Ghizdavăț, iar în actul moldovenesc de pildă din 7 iunie 1600 (la *AS*, Sf. Sava—Iasi, CIII-I) este Constantin spătar. Tot așa în actul din 22 mai (1523—1525) al Țării Romînești dat m-rii Bistrița pentru satul Șeoșul (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. I, p. 308) apare *vlădica Teodor*. Sînt și cazuri cînd formarea actului o lua asupra-i domnul sau un apropiat al lui. Așa de pildă în actul Țării Romînești din 5 iunie 1475 este *ис сам рече гѣо ми* în cel din 14 aprilie 1568 (la *ASSI*, 782) este *ис сама рѣч гѣа ми*, în actul din 18 iulie (1560—1561) (loc. cit., 682) este; *ис сама мати гдства ми*, iar în Moldova: *самомъ гдѣа ми* *ѡн* [însuși domnia mea am învățat] (în actul din 3 ianuarie 1588, la *ARPR*, Filiala Iași fondul Spiridoniei). Este apoi de adăugat și faptul comunicării deciziei de formare a actului direct cancelariei domnești și aceasta este atunci cînd *ispravnicul* lipsește din act.

<sup>1</sup> Vezi mai departe, cap. *Narația*.

<sup>2</sup> Că *ispravnic* însemna cel care avea grijă de realizarea — formarea — unui lucru ne-o dovedesc unele date ce le întîlnim în acte, așa de pildă în actul Țării Romînești din 1634 (la *AS*, Radu vodă XXIII-9) cuvintele: *послаа истъ Стѣлк спатъ испрѣво на ста монастыри* *Иверѣ вѣт ста гора да послааѣт чловек за поласѣ вѣт тѣмо где хочѣт да чинѣт монастырѣ* и да бѣдѣт калѣгерѣ исправничъ. *Тажъ истъ приша вѣт ста гора попъ Яверкѣ гюрун и Гавриѣ дначонѣа* и със дѣржннн им терѣ истъ бѣа да донѣжъ се сѣт сътворѣаа монастырѣ *Стѣлк вѣт темѣлк* [a trimis Stelea spătar de la început la sfînta mănăstire Iver de la Sfîntul Munte ca să trimită de acolo om de folos, căci vrea să facă mănăstire și să fie călugării *ispravnici*. Astfel au venit de la Sfîntul Munte popa Averchie, Giurgi și Gavriil diaconul și cu ai lor de au fost aici pînă ce s-a făcut din temelie mănăstirea lui Stelea] înseamnă cele spuse mai sus. Rolul *ispravnicului* ni-l dovedește de pildă și actul romînesc din 22 iulie 1672 dat de Ianache județul din București (actul la *ARPR*) lui Constantin fiul lui Stan pitar pentru un loc de casă părintesc din București, în care aflăm următoarele: «Deci vrîndu Costandin și cu mumă-sa Vlada a-și — lă alăge mers-au în divan înaintă mării sale domnu nostru Io Gligorie Ghica voievod la a doa venire în domnie, măriia sa den divan pus-au *ispravnic* pre dumnealui Neagoe vel vornic Săcuianul. Dacă dumnealui trimis-au 2 vornici anume Manea vt vornic i Neacșul vt vornic ca să căutăm și să adevărăm dreptul și să stringem vecinii care au fostu lăcuitori pre acele vrēmi». Iar între cei care iscălesc actul județului sînt *† Manea vt. vornic spravnici* și eu *Neacșul vt. vornic ispravnic*.

<sup>3</sup> Tot din veacul al XV-lea dar numai în actele externe moldovenești de exprimare a feudalității față de suveranul rege polon e și: *приказаніе самого воєводы* [ordinul voievodului în însuși], vezi actul editat de M. Costăchescu, în *DM*, II, nr. 173, ori în grafia *приказ самого воєводы*, *ibid.*, nr. 183. Aceasta înseamnă că dispoziția de formare a actului se dădea de către domn direct cancelariei domnești — formulă împrumutată din diplomația slavă a regelui Vladislav Jagello (vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 40).

În actele moldovenești din veacurile XVI și XVII se menține dispoziția de formare a actului prin писати din cuprinsul formulei coroborăției, dar aceasta numai în actele scrise pe pergament, căci în cele scrise pe hirtie apare în schimb: *кѣл логѣѣ счѣла*<sup>1</sup> [marele logofăt a învățat] sau în grafia *кѣл логѣѣ насчѣла*<sup>2</sup>, ce deseori este precedată de *гсднѣ казал*<sup>3</sup>, *сам гсднѣ кѣлѣла*<sup>4</sup> sau *гсднѣ реч*<sup>5</sup> — prima formulă specificînd numele persoanei anume căreia i se dădea dispoziția de a forma actul<sup>6</sup>, iar cea de-a doua ordinul domnesc de formare a actului.

Formulele: *сам гднѣ кѣлѣла* și *сч кѣл логѣ* precum și asocierea *исправник* cu *сам кѣлѣла гсѣо ми* apar și în actele domnești din Țara Românească, dar numai în unele hrisoave simple de la Simeon Movilă<sup>7</sup>, așa dar formule aduse din Moldova.

După ce dregătorul delegat cu formarea actului îndeplinea toate cele cuvenite în sprijinul sau paguba părții solicitante, domnul aduna sfatul dacă era cazul. Iar sfatul după ce asculta un raport al ispravnicului, trecea la deliberare și lua hotărîrea cuvenită<sup>8</sup>.

**Redactarea actului.** După pronunțarea hotărîrii domnești solicitată de parte, ispravnicul comunica hotărîrea respectivă unui slujbaș din cancelarie pe care îl însărcina cu redactarea actului<sup>9</sup>; uneori însă ispravnicul cumula el această muncă și anume atunci cînd ispravnic era un grămătic<sup>10</sup>.

<sup>1</sup> Vezi în sensul formulei exprimate actele din 27 aprilie 1579, 9 și 22 octombrie 1585 și 13 mai 1586, la *Academia R.P.R.*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei (vezi facsimilele în *Documente privind istoria României*, A, XVI, vol. III, p. 572, 574 și 581).

<sup>2</sup> Vezi de pildă actul din 12 iunie 1589 (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, p. II. 624).

<sup>3</sup> Vezi, de pildă, actele din 6 august 1567 și 21 septembrie 1569 (facsimilele *ibid.*, vol. II, p. 303 și 325).

<sup>4</sup> Vezi, de pildă, actele din 9 octombrie 1585 și 3 ianuarie 1589 (facsimilele *ibid.*, vol. III, p. 572 și 602).

<sup>5</sup> Vezi de pildă actele din 27 aprilie și 6 mai 1579, la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei.

<sup>6</sup> Că *счѣла* era identic cu *писати* din actele moldovenești scrise pe pergament, ne-o dovedește cred faptul că în actele scrise pe pergament în care apare iscălitura dregătorului care primise dispoziția de a forma actul, acesta semnează fără a adăuga pe *счѣла* sau *насчѣла* (vezi actele din 3 aprilie 1588 și 5 mai 1598, date mănăstirii Galata și actul din mai 1606, în orig. la M. Costăchescu — o fotografie în colecția autorului acestui studiu).

<sup>7</sup> Vezi actele din: 1600 decembrie 16, 1601 aprilie 11 și 1602 ianuarie 8, în facsimile în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVII, vol. I, p. 518, 529 și 530.

<sup>8</sup> În actele în care lipsește sfatul înseamnă că actele respective au fost emise de domn fără prezența sfatului său.

<sup>9</sup> Căci acest sens are formula: *азъ Корлат и Син еже быхуо въ тѣмъ врѣмени пис* [eu Corlat și Sin care am fost în acele vremi am scris] (în actul cu data 29 iulie 1497) în care Corlat concepe actul, iar Sin îl scrie (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 406). Tot așa и *рече ми логѣѣт* [și mi-a spus logofătul] ori în grafia: и *рече логѣѣт* — în actul din 10 septembrie 1428 și în cel editat de Gr. Tocilescu în *534 doc...*, sub nr. 20 — în care logofătul — al II-lea — concepe actul. La fel în Moldova: а *писалъ панъ лацко и братѣи* [și a scris pan Iațco și Brăteiu] (în actul editat de Costăchescu, în *DM*, II, nr. 173), în care Iațco concepe actul, iar Brăteiu îl scrie.

<sup>10</sup> Vezi actul extern a lui Vlad Dracul din 8 septembrie 1439 unde verbul *приправн* din coroborăție înseamnă că grămăticul Mihai a redactat actul, tot el cumînd: scrierea lui. Tot așa actele din 25 iunie 1483 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B., XIII, XIV, XV, p. 369) și 31 ianuarie 1500 unde *исправник* — e respectiv

Conceptul se redacta atît după un formular tip<sup>1</sup>, cit și după însemnările pe care le lua grămaticul prezent în sfatul domnesc în timpul deliberării actului. Uneori însă la conceperea actului lua parte nu numai delegatul ispravnicului cu redactarea conceptului, ci și unele persoane din afara cancelariei domnești — un reprezentant al mănăstirii cînd era vorba de un act solicitat de o atare instituție, un reprezentant al destinatarului laic cînd era vorba de un act ce-l solicita, sau un reprezentant al mănăstirilor și al persoanelor din afara Țării Românești și a Moldovei care solicitau atare acte. Așa se explică ființarea onomastice și toponimiei românești în actele interne, anumite elemente de formular și limbă, străine cancelariilor țărilor romine, însă prezente în actele externe slavo-romine. Și în această ordine de idei este de subliniat faptul că unele acte externe erau scrise de reprezentanții destinatarilor — fiind proprii cancelarilor țărilor romine numai elementele întăririi<sup>2</sup>.

**Scrierea actului.** Ea urma conceptul actului, care probabil în prima jumătate a veacului al XV-lea — epoca de consolidare a normelor cancelariilor din Moldova și Țara Românească, dacă nu și mai tirziu — nu se făcea în scris, ci se dicta grămaticului actului care în Țara Românească lucra întîi subscrierea<sup>3</sup> — așa-numită monogramă<sup>4</sup> — după care apoi trecea la scrierea — grafierea — textului propriu-zis al actului, lăsînd însă spații suficiente pentru eventualele litere împodobite ce se lucrau după ce se sfîrșea cu grafierea actului.

Cînd se scria actul? E aproape sigur că în chip obișnuit actul nu se scria imediat după pronunțarea unei hotărîri și acest fapt este confirmat de pildă de actul extern al lui Vlad Dracul din 8 septembrie 1439, unde formula а дана к Яргинюу, писана же къ Тѣгоуиш [dată în Argeș, scrisă însă în Tirgoviște] arată că hotărîrea domnească a fost consemnată în act peste una sau cîteva zile<sup>5</sup>.

Albu grămatic și Teodor grămatic, tot ei concepînd și scriînd și actele. Același sens are formula: н азъ словосказавашаго и речеицаваго Тѣдоръ граматикъ еке начрѣтахъ [și eu alcătui-torul cuvintelor și scriitorul cu mîna care am scris] (în actele din 21 iunie și 9 decembrie 1505).

<sup>1</sup> Vezi capitolul *Formularele actelor*.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens de pildă actul lui Mircea cel Bătrîn din 1403.

<sup>3</sup> Că într-adevăr întîi se lucra *subscrierea* cu numele domnului și apoi se scria contextul ne-o dovedesc numeroase acte ce a. o pte din textul actului scris pe marginile materialului de scris, în jurul textului ce ocupă mijlocul materialului de scris. Vezi în acest sens de pildă actele lui Mircea cel Bătrîn din: octombrie, 1409 mai 11 (facsimilele în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV și XV, p. 48—49), a lui Dan al II-lea din 10 septembrie 1428 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 331), al aceluiași domn din duminica Floriilor precum și actele din 17 noiembrie 1432, 25 iunie 1436, 14 mai 1441, 16 aprilie 1457, 5 iunie 1483, 24 martie 1490, 3 iunie 1492 și 1 august 1496 (vezi facsimile *ibid.*, p. 336, 347, 368, 378, 385, 403).

<sup>4</sup> Același lucru se întîmplă și în cele cîteva acte moldovenești care au subscrierea neautografă.

<sup>5</sup> Cred că momentul pronunțării hotărîrii domnești, iar nu cel al grafierii actului atestă și formula din actul scris la 1406 indictionul 15 — domnul pronunță hotărîrea în ziua de 23 noiembrie cînd ajunge la mănăstirea Tismana și fraza: сѣ въскрѣсн ирѣмнн монастырскы и сѣ въскрѣсн въскрѣсн господарѣ мн се referă, cred, la persoanele de care se afla înconjurat Mircea cînd a dat privilegiul mănăstirii — scrierea actului făcîndu-se a doua zi sau mai tirziu (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 310). La fel și fraza: н се емер ит донде кж господарѣ мн рѣши ханжш и Крѣтѣт Ражновъ н се емер въ тѣгоуиш din actul extern cu data 21 noiembrie

La fel în actul lui Alexandru Coconul din 16 august 1629<sup>1</sup> se arată că vecinii vin la domn *acum la 5 august*, spre judecată, iar actul e scris la 16 august.

Luau parte martorii la scrierea actului? Faptul îrsă că actul de obicei nu se scria imediat după darea hotărârii domnești, pune întrebarea dacă martorii care luau parte la emiterea hotărârii erau prezenți și la înscrierea hotărârii în act?

Din acest punct de vedere, socotind și faptul că procedura formării actului se încheiase, cred că puțin probabil prezența respectivă a martorilor la momentul cînd grămăticul scria actul.

Revizuirea actului. După ce actul este gata scris, el era prezentat *ispravnicului* care revedea — *recognitio* — textul (și aici e și sensul titlului său : *исправникъ* [îndreptător]), cercetînd dacă nu s-au omis ori adăugat anumite formule diplomatice, clauze juridice ori nume de persoane și proprietăți. Iar rezultatul acestei revederi se vede — cred — uneori din cuvintele pe care le găsim adăugate contemporan cu roșu pe marginile textului actului <sup>2</sup>.

Cînd însă rolul de ispravnic aparținea diacului scriitor al actului, probabil că tot el făcea și revizuirea textului ce-l scrisese — și acest sens cred că-l au unele adaosuri făcute în unele acte<sup>3</sup>.

Întărirea actului. Îndeplinindu-se formalitatea reviziei textului scris se trecea la întărirea actului. Grămăticul lega după o anumită regulă<sup>4</sup> un șnur de mătase de partea de jos a actului, și capetele le prindea într-o masă de ceară galbenă ce o turna într-o formă cu o mică cavitate la suprafață. Îndeplinind această operație se prezenta în fața marelui logofăt — în fața căruia turna apoi în cavitatea cerii galbene puțină ceară roșie peste care apoi marele logofăt aplica matricea metalică a pecetii domnești<sup>5</sup>.

Cînd însă natura actului cerea o pecete aplicată, în acest caz grămăticul se prezenta unui superior al său — care în cazul pecetii mijlocii sau mici putea să nu mai fie marele logofăt, ci un *втори logofăt* — în fața căruia turna puțină ceară — care mai tîrziu se acopere și cu o bucată de hîrtie — peste care superiorul amintit aplica matricea metalică a pecetii mijlocii, mici sau inelare domnești<sup>6</sup>.

Înminarea actului. O dată îndeplinită formalitatea validării, actul putea fi înminat părții interesate, nu însă mai înainte de a se percepe și taxa cuvenită pentru munca depusă de toți slujbașii domnești care lucraseră

1421 (la Gr. Tocilescu, 534 *doc...*, sub nr. 7). Pentru date în plus, vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 31, nota 2.

<sup>1</sup> Vezi originalul la *ARPR*, XXXI-128.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens adaosul din actul Țării Românești cu data 30 iunie 1441 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 341).

<sup>3</sup> Vezi adaosul din actul lui Mircea cel Bătrîn cu data 11 mai 1409 (vezi facsimilul *ibid*, p. 317), adaos făcut între rîndurile 14 și 15. Vezi pentru aceasta și cap. *Omisunile din acte*.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens cap. *Pecetea*.

<sup>5</sup> Astfel într-un act din 27 iulie 1654 — un rezumat în colecția autorului acestui studiu — al lui Constantin Șerban se află următoarea specificare: *книги за дѣлании и за поклони и за прили и още печетствования въс за Радѣа снѣ логъ вѣдающъ въс онъ вѣа логъ* [cărți de dedină și de cumpărare și de pîră și încă pecetluite tot de Radu] fost mare logofăt fiind tot el mare logofăt].

<sup>6</sup> Vezi mai jos, cap. *Pecetea*.

la formarea și săvârșirea actului<sup>1</sup>, taxă deosebită de cea care se plătea pentru obținerea hotărârii domnești, de cea care se plătea membrilor sfatului domnesc care luaseră parte la deliberarea pricinei, precum deosebită și de plata ce se dădea eventualului dregător care susținuse cauza părții interesate în obținerea hotărârii.

Cît despre persoana care înmîna actul se poate ca aceasta să fi fost chiar marele logofăt, șeful cancelariei domnești.

**Formularele actelor.** Actul avea la baza redactării lui un formular tip, din care însă nu ni s-a păstrat nici un exemplar. Totuși existența lor este atestată atît de cuprinsul actelor care la intervale mari de timp reproduc identic formulele diplomatice, cît și de faptul că în unele acte apar elemente din formular reproduse în chip cu totul mecanic<sup>2</sup>. Se pare apoi că în cancelăriile țărilor romîne se păstrau și copii după anumite acte<sup>3</sup>, iar întăririle de proprietăți se făceau aproape totdeauna după formularul unui act mai vechi ce privea pe același destinatar, ori un predecesor al acestuia — hrisovul mai vechi cuprinzînd o întărire sau o donație mai veche cu același caracter.

În cancelaria domnească a Moldovei cel mai vechi formular ni-l înfățișează actul lui Roman Mușat din 30 martie 1392<sup>4</sup> ce însumează: *invocația simbolică*, *intitulația*, *dispoziția*, *martorii*, *coroborația* și *data*, în plus apare la 18 noiembrie 1393 *promulgația* și *narația*, iar *clauza prohibitivă* și *sanctiunea spirituală* apar la 20 noiembrie 1399. La fel e apoi și în celele din 29 iunie 1400<sup>5</sup> și în cele următoare pînă la 8 martie 1407<sup>6</sup>, cînd în coroborație apare precizat ordinul domnesc de formare a actului, exprimat prin verbul *писати*, ordin ce pînă la această dată era înglobat în verbul

<sup>1</sup> În privința datelor de mai sus, documentele noastre vechi nu prea dau amănunte. Cunoșc de pildă următoarea însemnare a grămăticului actului moldovenesc din 30 aprilie 1555 (actul la AS, Peceti 172; vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, A, XVI. vol. II, p. 269) făcută pe verso actului respectiv, în următorul cuprins: Тоадоу Орга [care e destinatarul actului] даа ї заат... а коа [Toader Orga a dat 3 galbeni... 1 bou] ceea ce poate însemna că a dat 3 galbeni marelui logofăt și 1 bou grămăticului actului. Tot așa există un катастих за катѣща нж катѣбаан снзи Юсиповиѣ Мшнѣкин ради слоу Мшнѣкин без племенникове нх коан тѣгаан на ннх Тоадоу Гребенчѣ н сѣ Никѣфор н сѣ ннннн сегоанн племенннн [catastif de cheltuială ce au făcut feciorii lui Iusip din Munteni pentru satul Munteni fără rudele lor, cînd i-a părît pe ei Toader Grebencea și cu Nichifor și cu alte rude ale lor]. Catastiful respectiv scris în Iași la 7112 (1604) iulie 26 arată că fiii lui Iusup au plătit o iapă — а коа — marelui logofăt pentru ispisoc de mărturie, iar un *cul* și *cîțiva tateri* au dat vricarului Băseanul care probabil că le scrisе ispisocul de mărturie (un extras al acestui act plin de greșeli a dat N. Iorga în *Studii și documente*, XI, p. 48).

<sup>2</sup> Așa de pildă în actul Țării Românești din 8 ianuarie 1569 destinat mănăstirii Tismana (textul la Al. Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, ed. a II-a, p. 262), dispoziția se încheie prin expresia: сего ради дадохъ н гедъ ми шкожъ да мѣ естъ въ учинѣ въшѣомъ н прѣсночитомъ. Deci actul se dădea *nepoților* și *strănepoților* mănăstirii! La fel și în actul Țării Românești din 27 august 1584 (la ARPR) dat mănăstirii Vierăș.

<sup>3</sup> Așa e copia după hrisovul lui Ștefan cel Mare din 10 mai 1466, destinat m-rii Zograf, căci *invocația verbală* din acest hrisov este apoi copiată în hrisoavele destinate mănăstirilor din Moldova de după anul 1473 — în celele ce cuprind donații mai însemnate (D. P. Bogdan, CDM, p. 38 și nota 7).

<sup>4</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, p. 491.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 432.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 435.



прифксити. Acesta era formularul ce apoi cu unele mici schimbări<sup>1</sup> se fixează în diplomatica moldovenească a actelor interne până pe la jumătatea veacului al XVI-lea<sup>2</sup>.

De la jumătatea veacului al XVI-lea în cancelaria domnească a Moldovei se produce o schimbare în ceea ce privește formularul, căci pentru actele scrise, pe hirtie, ia naștere un nou formular ce nu mai are *promulgația*, *martorii* și *coroborația*<sup>3</sup>, străvechiul formular păstrându-se numai pentru actele scrise pe pergament, ce devin din ce în ce mai rare.

În actele externe emise de cancelaria Moldovei actele destinate brașovenilor păstrează în genere formularul actelor interne, nu însă același lucru și celelalte acte externe ce în bună parte au formularul datorit destinatarilor.

Cu privire la formularul actelor private din Moldova — cel mai vechi act cu acest caracter — al boierului Cirstea dat înainte de 10 octombrie 1448 când urmează întărirea lui de către domn — însumează următoarele formule: *invocația simbolică*, *intitulația*, *dispoziția*, *sanctiunea spirituală* și *grămăticul*. Actul marelui vistier Iuga din 1462 are în plus: *invocația verbală* și *data*. Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea apar și martorii și aceasta este apoi formularul ce cu mici schimbări<sup>4</sup> se fixează pentru actele private.

După cuprinsul ce ni-l înfățișează actele interne ale Țării Românești din veacurile XIV-XVII se pot dovedi două categorii de formulare: cel dintâi fiind al actelor solemne cu pecetea atârnată — hrisoavele propriu-zise —, cel de-al doilea, al actelor-hrisoave simple ce au pecetea aplicată. Cel mai vechi formular de act solemn muntean ni-l prezintă hrisovul lui Vladislav I dat mănăstirii Vodița, unde formularul este alcătuit din: *invocație simbolică*, *intitulație*, *dispoziție*, *clauză injunctivă*, *sanctiune* și *subscriere*<sup>5</sup>. Următorul e formularul actului din 30 octombrie 1385 a lui Dan I, alcătuit din: *invocație simbolică*, *intitulație*, *narație*, *dispoziție*, *clauză injunctivă*, *dată* și *subscriere*<sup>6</sup> — formular folosit apoi în hrisoavele solemne de întăriri și acordări de donații, destinate mănăstirii Tismana<sup>7</sup>. Formularul se fixează apoi în cancelaria domnească din Țara Românească, începând cu actul lui Mircea din 11 mai 1409 unde este alcătuit din: *invocație simbolică*, *intitulație*, *dispoziție*, *clauză injunctivă*, *clauză prohibitivă*, *sanctiune*, *martori*, *ispravnic*, *grămătic*, *dată* și *subscriere*. Acesta este apoi formularul ce cu unele excepții<sup>8</sup> dăinuiește în tot cursul veacurilor XV, XVI și XVII. Începând însă cu actele lui Radu cel Frumos, folosirea formularului hrisoavelor solemne scade din ce în ce,

<sup>1</sup> De pildă în actele destinate laicilor foarte rar apare sanctiunea spirituală, apoi începând cu actul din 14 aprilie 1411 începe să se fixeze și *grămăticul* ce apare înainte de dată.

<sup>2</sup> Cum remarcă și N. Grămadă, în *CDM*, p. 4.

<sup>3</sup> Primul act cu acest formular ce apare în colecția *Documente privind istoria României* este din 26 aprilie 1536.

<sup>4</sup> De pildă, în unele apare *promulgația*, în altele și *coroborația*, iar actele destinate mănăstirilor sau emise de fețe bisericești rar au și *martori*.

<sup>5</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 305.

<sup>6</sup> Subscrierea însă nu se vede în act fiindcă partea finală a lui s-a rupt și desprins o dată cu ruperea șnurului și a peceteii ce atârna (vezi orig. la *ASSI*).

<sup>7</sup> Vezi actul din 27 iunie 1387, cele două acte fără dată emise de Mircea cel Bătrân și a lui Dan al II-lea din 5 august 1424.

<sup>8</sup> De pildă în unele acte apare înainte de intitulație *arenga* (vezi în acest sens, cap. *Arenga*).



căci în cancelaria lui Radu cel Frumos din 18 acte cunoscute numai patru au acest formular, în cea a lui Vlad Călugărul din 42 de acte numai 14 au formularul respectiv, iar în cancelaria lui Radu cel Mare din 69 de acte numai 19 au formularul hrîsovului solemn, pentru ca în veacurile următoare formularul hrîsoavelor solemne să devină rarîsim. A doua categorie a formularelor o prezintă actele-hrîsoave simple.

Acest formular apare pentru prima oară în actul lui Mircea cel Bătrîn dat la 23 noiembrie 1406, elementele lui componente fiind: *invocația simbolică, intitulăția, dispoziția, clauza prohibitivă, sancțiunea materială și spirituală, data și subscrierea*. Acesta e formularul desprins din formularul hrîsoavelor solemne<sup>1</sup> ce apoi căpătînd în plus, o dată cu actul lui Vladislav al II-lea din 28 martie 1451, *martorii și grămăticul*, se fixează în actele cu pecete aplicată destinate mănăstirilor în veacurile XV-XVII, căci în actele destinate laicilor dispăre sancțiunea.

O dată cu fixarea acestui formular al hrîsoavelor simple se manifestă și tendința de eliminare din uz a formulelor hrîsoavelor solemne, aceasta treptat, pentru ca începînd cu cancelaria lui Mihnea cel Rău formularul hrîsoavelor simple să devină un uz aproape curent<sup>2</sup>.

În actele externe destinate brașovenilor — unde formularul hrîsoavelor solemne se păstrează numai pînă la Vlad Țepeș<sup>3</sup> — formularul hrîsoavelor solemne și simple este în general cel al actelor interne cu același caracter. Nu însă același lucru se poate susține despre celelalte acte externe, al căror formular în bună parte este opera destinatariilor unor atari acte.

Cu privire la formularul actelor private din Țara Romînească — cel mai vechi act cu acest caracter e diata lui Petriman din 17 iulie 1425<sup>4</sup> — însumează următoarele formule: *invocația simbolică și verbală, intitulăția, dispoziția, martorii*<sup>5</sup>, *data și sancțiunea spirituală*. Spre sfîrșitul veacului al XV-lea, și anume în actul ieromonahului Macarie din 24 martie 1495, apare în plus *grămăticul* și acesta este apoi formularul care în general se fixează în actele private. Sancțiunea spirituală apare însă mai mult în actele destinate mănăstirilor.

Actele din Transilvania sînt mai toate acte private și ele cuprind în formular: *promulgația, intitulăția, dispoziția și data*. Este apoi de subliniat faptul că actul din 13 ianuarie 1539 al episcopului de Vad, Anastasie reproduce

<sup>1</sup> Că este desprins din formularul hrîsoavelor solemne o dovedește și șovăiala în ceea ce privește folosirea peceteii pînă la 1466, căci pe cînd unele hrîsoave simple au pecetea atîrnată ca și hrîsoavele solemne (vezi actul lui Mircea cel Bătrîn destinat mănăstirii Cozia, pentru ca ori cine să-i poată face danii, apoi actele din 28 martie <1451> 16 aprilie 1457 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 347), 30 martie 1464 și 14 octombrie 1465 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 351), altele o au aplicată (actul din 23 noiembrie 1406, a lui Radu Prasnaglava din 19 iunie <1421> și actele din 15 aprilie 1456, 5 martie 1458 și 12 noiembrie 1462 (vezi facsimilele *ibid.*, p. 310, 325, 446, 348) Abia cu actul din 8 iunie 1466 se fixează pecetea aplicată pentru hrîsoavele simple.

<sup>2</sup> Vezi D. P. Boșdan, *DSR*, p. 35.

<sup>3</sup> Vezi cele scrise de mine în *DSR*, p. 20, nota 4.

<sup>4</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 328.

<sup>5</sup> Același formular este cunoscut și actelor private din alte țări (vezi pentru cele ucrainene Vladimir Rozov, *Укрїнські грамоти* [Acte ucrainene], actele de sub nr. 6, 9, 13, 16, vezi pentru cele ale Novgorodului Mare și ale Pskovului *Грамоты Великого Новгорода и Пскова, под редакцией С. Н. Валка*, Moscova, 1949, actele de sub nr. 126 și 283).

aproape aidoma — bineînțeles cu excepția dispoziției — actul marelui vistier Iuga, deși acesta din urmă e dat mănăstirii Moldovița, iar primul mănăstirii Putna. Aceasta întărește o dată mai mult afirmația dovedită și prin alte elemente că destinatarii înfruntau adinc actele externe.

**Originea formularelor.** Elementele componente ale formularelor actelor slavo-romine au fost împrumutate din cancelariile vecine țărilor romine.

Astfel în formularul actelor din Moldova s-au împrumutat din formularul actelor Țării Românești: *invocația simbolică*, parte din elementele *intitulației* în frunte cu *îw*, *clauza prohibitivă*, *sanctiunea spirituală*, titlurile *logojât* și *grămătic*, *era bizantină* în dată, elemente din inscripția peceții mari, înfățișarea și modul de fixare la act a aceleiași peceți, precum și foloșința cerii roșii în pecete.

Din cancelaria slavă a Poloniei s-au împrumutat: elemente din *intitulație*, *promulgția*, *narația*, *dispoziția*, elemente ale *coroborației* și exprimarea, în primele acte, a datei în cuvinte<sup>1</sup>.

Din formularul hrisovului bulgar s-au împrumutat în formularul actelor din Țara Românească: *invocația simbolică*, *intitulația* — în primele hrisoave slavo-romine, *narația* din hrisovul lui Dan I, *dispoziția*, *clauza injonctivă*, *sanctiunea* și *era bizantină* în dată; din formularul hrisovului sirbesc elemente din *intitulație*, scrierea în monogramă a subscrierii, iar din diplomatica maghiaro-latină: uzul formulei *intitulației*, elemente din aceiași formulă și uzul martorilor.

Însă formularele actelor slavo-romine, așa cum se desprinde cadrul lor din cuprinsul actelor, înfățișează un tot armonic stilizat și modelat, în așa fel încît nu este identic cu niciunul dintre formularele vecinilor noștri, căci pe cînd în formularul hrisovului bulgar elementele ce compun *intitulația* se află în subscriere — *intitulația* ca formulă diplomatică nefiind cunoscută diplomatiei slavo-bulgare — în formularul hrisovului Țării Românești, aceleași elemente au fost stilizate în *intitulație* — *subscrierea* avînd un alt cuprins —, iar din *intitulația* hrisovului Țării Românești s-au luat elemente ce au stilizat subscrierea aceluiași act.

Tot așa în cancelaria domnească din Moldova s-au luat elemente din actele slave ale Țării Românești și ale Poloniei, dar aceste elemente s-au potrivit după nevoile cancelariei domnești moldovenesti.

De aici se desprinde și concluzia că formularele actelor slavo-romine în totalitatea și armonizarea lor sînt un produs propriu românesc al epocii pătruns de mediul slav, elementele componente împrumutate stilizîndu-se și modelîndu-se după nevoile cancelariilor țărilor romine ce erau departe de a fi identice cu cele ale țărilor bulgari sau ale regilor Ungariei și Poloniei.

Cît despre formularele hrisoavelor simple ale Țării Românești acestea sînt într-un tot propriu mediului romîno-slav al cancelariei Țării Românești, ele fiind o stilizare, într-o formă simplă, a formularului hrisovului solemn. Străin este numai începutul formulei dispoziției *ДѢЛАТЪ ГОСПОДСТКО МИ СІЕ* *W, HZMO*, ce este un împrumut din cancelaria bulgară, unde pare a fi o stilizare după începutul aceleiași formule din *χρυσό, οὐλλος ὀρίσμος*<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Vezi și N. Grămadă, în *CDM*, p. 6—7.

<sup>2</sup> Vezi bibliografia la D. P. Bogdan, *DSR*, p. 36, nota 5.

## FORMELE SUB CARE S-AU PĂSTRAT ACTELE ÎN DECURSUL VEACURILOR

Am văzut că actul comportă în ceea ce privește geneza lui mai multe stadii, care fiind îndeplinite, dădeau naștere actului original. Însă din pricina interesului ori al curiozității ce le înfățișau actele, precum și a gradului de cultură ce caracteriza epoca, actele au îndurat felurite schimbări în ceea ce privește păstrarea lor în cursul vremii, ele ajungând pînă în zilele noastre fie în original — care însă în diplomatica slavo-romînă de cele mai multe ori se prezintă despuiat de unele dintre elementele sale componente<sup>1</sup> — fie în diferite forme ce se apropie de original sau în copii ce și acestea s-au păstrat sub felurite forme.

**Originale multiple.** În diplomatica apuseană orice act original ce emana dintr-o cancelarie regală era făcut în dublu exemplar, un exemplar conservîndu-se în arhiva cancelariei, iar cel de al doilea înminîindu-se părții ce-l solicitase. Cînd însă partea solicitantă era alcătuită din mai multe persoane, atunci se emiteau în acest scop, de obicei atîtea originale cite persoane erau<sup>2</sup>.

Procedeul originalelor duble este cunoscut și cancelariilor țărilor romine. În Moldova avem de pildă actele lui Ștefan cel Mare din 17 martie 1492 unul dat pentru satul Șarbanouți<sup>3</sup> și altul pentru satul Mindrești<sup>4</sup>. În Țara Românească avem actul extern al lui Radu Paisie din 12 ianuarie 1533 dat mănăstirii Marea Lavră de la Athos, unde se arată că actul s-a făcut în dublu exemplar, primul din exemplare fiind *hrisovul* solemn ce se va păstra la mănăstire, iar al doilea — *cartea mică* — cu care călugării vor veni ca să poată ridica dania ce li s-a făcut. La fel se făceau în dublu exemplar

<sup>1</sup> Și în acest sens menționez de pildă lipsa peceteii atîrnate a actelor slavo-romine: astfel dintre actele interne ale Țării Românești, nici unul n-a păstrat pecetea pînă la actul din 2 august 1439, iar în actele Moldovei din aceeași perioadă de timp s-a păstrat pecetea numai la zece acte de la Alexandru cel Bun din cele treizeci cite au avut pecetea atîrnată. Același lucru — al căderii peceteii — s-a întîmplat și cu pecetea aplicată, dar în mai mică măsură, și din pricină că pecetea aplicată avea o greutate foarte mică față de pecetea atîrnată (vezi în acest sens acte cu pecetea aplicată căzută, la D. P. Bogdan, *DSR*, p. 38 și 39, note).

Tot în acest sens sînt apoi de menționat actele rupte sau șterse din pricina păturirii sau a umezelii — așa de pildă din pricina umezelii, păturirea actului lui Dan I din 3 octombrie 1385 a lăsat prin suprapunere urme de litere și cuvinte între rînduri, urme ce l-au făcut pe Hasdeu să creadă că are în față un palimpsest (vezi B. P. Hasdeu, «Columna lui Traian», VII (1876) p. 343, nota 1). Unele acte au fost distruse din pricină că materialul de scris al actului — hîrtie — s-a lipit cu făină de o altă hîrtie, iar carii mîncînd făina au mîncat și actul (vezi în acest sens, de pildă, actul Țării Românești din 4 iunie 1495), la fel actul fiind șters s-a încercat reînvierea scrisului, turnîndu-se peste text o soluție chimică, soluție ce a pătat complet actul (vezi în acest sens, de pildă, actul Țării Românești din 2 ianuarie 1452).

Pentru chipul cum se nimiceau actele în trecut, vezi D. P. Bogdan, *PSR*, cap. *Distrugerea textelor slavo-romine*. La exemplele date acolo să se adauge și următorul: în actul lui Radu Șerban din 12 ianuarie 1609 aflat la *Acad. R. P. R.*, hîrtia protectoare a peceteii timbrate este o scrisoare domnească din care se mai pot citi cîteva cuvinte între care că este adresată căpitanului Zaharia.

<sup>2</sup> A. de Bouard, *MDF*, p. 163.

<sup>3</sup> Publicat de M. Costăchescu în *Documentele moldovenesti de la Ștefan cel Mare* (*DMȘM*) sub nr. 45.

<sup>4</sup> A. Sacerdoțeanu, *Un duplicat moldovenesc din 1492*, în «Hrisovul», VII (1947), p. 225—227 unde în traducerea textului s-au strecurat unele omisiuni: *fiicele lui Mindrea* — nu *fetei lui Mindrină, pe coastă* — nu *prin stuf*.

tratatele de pace sau de alianță, cite unul pentru fiecare parte contractantă, exemplare ce uneori se redactau și în limbi diferite<sup>1</sup>. Nu pot fi însă socotite multiple actele care după ce s-au scris și validat s-a constatat că au greșeli ce cer scrierea unui nou act, dar care apoi s-au păstrat și în această formă. Așa de pildă e actul lui Radu Paisie din 10 septembrie 1539 aflat în Biblioteca Academiei R.P.R., LXVII/210, care după ce a fost validat s-a dovedit a fi greșit scris și s-a scris din nou actul cu aceeași dată ce se află în același loc — LXVII/211 — la fel și actul din 1591 decembrie 12 — la Arhivele statului, Secția istorică, nr. 1466, provenind de la Episcopia Rîmnic XXIX/6 — care după ce s-a constatat că i s-a plasat data greșit s-a scris actul provenit din același fond, nr. 7.

**Duplicate.** Sub forma duplicatelor se prezintă actele care se apropie cît mai mult de original, îmbrăcînd aproape întru totul forma lui și deosebindu-se de original numai prin data posterioară și uneori și prin stilul oarecum modificat. Tot duplicate erau și actele solemne ce înlocuiau pe un act similar ca obiect, dar care avea o formă simplă<sup>2</sup>.

Existența duplicatelor este cunoscută și diplomatiei slavo-romîne și în acest sens este de pildă hrisovul lui Mircea cel Bătrîn din 27 iunie 1387 ce are un duplicat lucrat în veacul al XVI-lea. Mai avem apoi hrisovul Țării Romînești din 1 august 1496, prin care se întăresc mănăstirii Govora și proprietățile cuprinse în actele hrisoave simple cu datele 4 februarie 1488<sup>3</sup>, 8 septembrie 1492<sup>4</sup> și 18 iunie 1496<sup>5</sup>.

Subliniez apoi faptul că în cancelariile țărilor romîne mai exista și obiceiul de a se concentra într-un singur act solemn și toate donațiile precedente acordate unei mănăstiri<sup>6</sup>, fie că aceste donații erau anterioare domniei emitentului<sup>7</sup> sau date de el<sup>8</sup> ori că au fost acordate prin hrisoave solemne<sup>9</sup>, sau prin hrisoave simple<sup>10</sup>.

**Neoriginale.** Sub numele de neoriginale se cuprind actele originale prin care se înnoiau unele acte pierdute. Procedura era următoarea: partea care pierduse, i se furase ori i se stricase actul venea în fața cancelariei

<sup>1</sup> Vezi în acest sens de pildă tratatul lui Ștefan cel Mare din 12 iulie 1499, redactat un exemplar în slavă și altul în latină.

<sup>2</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 166—167.

<sup>3</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 373.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 383.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 402.

<sup>6</sup> Vezi în acest sens actul lui Radu cel Mare din 3 mai 1502 dat mănăstirii Govora (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, XVI, vol. I, p. 209), în care se află concentrat cuprinsul hrisoavelor cu datele: 1488 februarie 4, 1489 septembrie 11, 1490 aprilie 12, 1492 septembrie 8, 1494 aprilie 1 și 22 iulie, 1496 aprilie 14, iunie 18 și august 1, 1497 martie 23, 1498 aprilie 15, 1499 ianuarie 9, ianuarie 25 și iulie 13 și 1500 decembrie 13 (vezi facsimile, *ibid.*, p. 373, 380, 383, 401, 402, 403, 409, 412, 415).

<sup>7</sup> Vezi în acest sens actele Țării Romînești din 4 februarie 1488, 11 septembrie 1489, 12 aprilie 1490 și 1494 aprilie 1 și 22 iulie (vezi facsimile *ibid.*, p. 373, 378, 390).

<sup>8</sup> Vezi în acest sens actele din 1496 iunie 18 și august 1, 23 martie 1497, 15 aprilie 1498, 9 ianuarie, 25 ianuarie și 13 iulie 1499 și 13 decembrie 1500 (vezi facsimile *ibid.*, p. 402, 403, 409, 412, 415).

<sup>9</sup> Vezi în acest sens actele din 11 septembrie 1489, 14 aprilie și 1 august 1496, 23 martie 1497, 25 ianuarie 1499 și 13 decembrie 1500.

<sup>10</sup> Vezi în acest sens actele Țării Romînești, din 4 februarie 1488, 12 aprilie 1490, 8 septembrie 1492, 1 aprilie și 22 iulie 1494, 18 iunie 1496, 15 aprilie 1498, 9 ianuarie și 13 iulie 1499 (vezi facsimile *ibid.*, p. 374, 380, 383, 390, 402, 409, 412, 415).

regale, solicitind un nou act pe baza mențiunii dintr-un act vechi, unde actul pierdut sau deteriorat era pomenit, ori pe baza martorilor care atestau că într-adevăr solicitatorul a posedat actul al cărui neoriginal îl solicită.

Tot neoriginale erau și actele ce se redactau după anumite copii vechi ce se păstrau în diferite registre unde se afla o mențiune sau o copie a actului dispărut. Același caracter aveau și actele ce deși existau în original, totuși se reinnoiau, din pricină că între timp autorul lor își schimbase calitatea, dobîndind noi titluri<sup>1</sup>.

Existența neoriginalelor este cunoscută și diplomaticilor slavo-romîne. Așa e de pildă actul lui Ștefan cel Mare din 17 aprilie 1480 făcut pe baza mărturiei megiașilor ocolinici ca neoriginal a două acte emise de Alexandru cel Bun și fiii acestuia, Iliș și Ștefan, privilegii ce destinarii actului din 17 aprilie 1480 le-au pierdut din pricina invaziei în Moldova a sultanului. Pentru diplomatica din Țara Romînească un neoriginal cred că îl alcătuiește actul lui Dan al II-lea din 5 august 1424 — față de originalul cu aceeași dată care între timp se deteriorase.

Acte menționate în cuprinsul altor acte. Deseori în unele acte se citează acte mai vechi, pe baza cărora părțile își susțineau cauza solicitînd hotărîrea domnească. E cunoscută și această formă a actelor diplomaticilor Țării Romînești și Moldovei.

Cercetarea acestor mențiuni în diplomaticile slavo-romîne prezintă o deosebită importanță, întrucît ne relevă o serie de acte a căror originale astăzi nu mai există — ca de pildă acte azi necunoscute de la domnii Țării Romînești: Radu I, Basarab al II-lea, Vladislav al II-lea de la care nu ni s-a păstrat nici un act<sup>2</sup>, tot așa în Moldova acte necunoscute de la Petru Mușat<sup>3</sup>. La fel din unele cărți adresate de domnii Țării Romînești brașovenilor și sibienilor reiese existența unui întreg șir de cărți adresate de brașoveni și sibieni domnilor respectivi, din care însă nici una nu a mai ajuns pînă în zilele noastre<sup>4</sup>.

Acte de întărire. Mențiunea actelor vechi în cuprinsul actelor noi se întimpla numai cînd se întăreau acte anterioare, faptul petrecîndu-se cu deosebire la o nouă domnie. Actul anterior ce se cerea a fi întărit se menționa într-o formulă stilizată ce cuprindea numele domnului emitent al vechiului act.

În diplomatica Moldovei și a Țării Romînești existau două categorii de acte de întărire: cele dintîi sînt actele ce aveau drept obiect numai întărirea unui act anterior<sup>5</sup>, iar cele de-al doilea, actele ce pe lîngă obiectul întăririi unui act anterior însumau și obiectul unei donații acordate de noul emitent al actului<sup>6</sup>.

Este apoi de subliniat faptul că în Țara Romînească, fixîndu-se în uz pentru hrisoavele simple denumirea *показаніе*, o parte din actele de

<sup>1</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 171—172.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens cele scrise de autorul acestui studiu, în *DSR*, p. 41—42, nota 7.

<sup>3</sup> Menționat în actul lui Iosif Mușat. Vezi pentru cele de mai sus și D. P. Bogdan, *PSR*, cap. *Distrugerea textelor slavo-romîne*.

<sup>4</sup> Vezi D. P. Bogdan, *PSR*, cap. *Distrugerea textelor slavo-romîne*.

<sup>5</sup> Vezi în acest sens de pildă actele din Țara Romînească cu datele: 22 iunie 1418, 19 iunie <1421> (în facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 325), iar din Moldova actul din 24 aprilie 1434 sau al lui Ștefan cel Mare din 31 august 1458.

<sup>6</sup> Vezi în acest sens de pildă actele din Țara Romînească cu data 3 octombrie 1385, 27 iunie 1387, 5 august 1425, iar din Moldova actul cu data 1454 august 25 (vezi facsimil *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 506).



întărire nu mai sînt întărite sub formă de hrisoave solëmne — cum au fost acordate similarele lor anterioare —, ci sub formă de *показки*<sup>1</sup>.

Acte sub formă de copii. O altă formă sub care s-au păstrat actele în cursul vremurilor este cea a copiilor. Și acestea la rîndul lor înfățișează o clasificare.

Astfel erau: 1) *copiile autentice* — copii după acte originale certificate de o autoritate publică; 2) *copiile figurate* care reproduceau nu numai cuprinsul actului original, ci căutau să imite cît mai fidel originalul; 3) *copiile păstrate în diferite registre oficiale*, fie *in extenso*, fie în rezumat și 4) *copiile libere*, făcute de orice persoană.

Diplomatica slavo-romînă cunoaște copiile figurate, de pildă aceasta e forma în care s-a păstrat actul lui Mircea cel Bătrîn din 1392 indictionul 15, actul lui Radu Șerban din 1607 pentru Jirovul de Sus și de Jos și cel al aceluiasi domn din 23 mai 1608<sup>2</sup>. Iar copii libere sînt și copiile slave transcrise în epoca lui Constantin Brîncoveanu după unele acte originale din veacurile XIV—XVII și păstrate într-una din așa-numitele condici Brîncovenești, iar pentru Moldova de pildă așa-numitele condici Asachi, păstrate prima și cele următoare la Arhivele Statului din București.

Desigur că aceste copii de acte nu se pot folosi în studiu decît cu multă băgare de seamă, căci scriitorii care le-au transcris în condică au păstrat mai mult liniile mari ale formularului și fondului originalelor, schimbînd deseori textul cum le venea la îndemînă, intercalînd în el diferite elemente inexistente în original<sup>3</sup>, modelînd limba originalului după cunoștințele lor<sup>4</sup> sau citînd greșit anumiți termeni existenți în original, dar necunoscuți epocii scriitorilor respectivi<sup>5</sup>, la fel și data<sup>6</sup>.

Acte sub formă de traduceri. În sfîrșit, o formă sub care ni s-au păstrat actele slavo-romine este și cea a traducerilor, traducerea veche fiind numită în Moldova *suret*, iar în Țara Romînească *izvod*.

La fel ca și copiile, traducerile nu se pot folosi în studiu decît cu multă băgare de seamă, căci *dascălii de slovenie* — *sloveanii*<sup>7</sup> — care făceau

<sup>1</sup> Vezi de pildă în acest sens *porunca* lui Vlad Tepeș din 5 martie 1458 ce întărește hrisovul solëmne cu același obiect — al lui Vlad Dracul — din 2 august 1439, actul din 14 oct. 1465 ce întărește hrisovul solëmne din 7 august 1451 (vezi facsimile în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 348 și 351).

<sup>2</sup> Vezi facsimilul acestor două copii *ibid.*, B, XVII, vol. I, p. 665 și 686.

<sup>3</sup> Așa, de pildă, prezența *invocației verbale* în actul lui Mircea cel Bătrîn din 4 septembrie 1389 în condica nr. 266 de la AS, f. 248, indicarea filiațiunii în hrisovul lui Mihail fiul lui Mircea, destinat mănăstirilor Cozia și Cotmeana prin care le dă zece case de romîni, act aflat în aceeași condică, f. 243—243 v.

<sup>4</sup> De pildă, grafiile *милосѣдѣ* *божѣ* în actul lui Mircea din 4 septembrie 1389 și în a lui Radu Prasnaglava din 1 iunie 1421 sau *доажин*, *доага* și *свѣдѣтаскѣ* în actul lui Mircea cu data 8 ianuarie 1392 (în copie data greșit 6870), în același loc.

<sup>5</sup> Vezi în acest sens lecturile: *смѣта* în loc de *спинѣта* în actul din 4 septembrie 1389, *лѣнѣвѣ* în loc de *лѣнѣжѣ* și *ѣмѣ* în loc de *ѣмѣс* — în actul citat mai sus (în nota 4) din < 1392 > ianuarie 8, la fel *дѣтѣ* *вѣнѣ* și *вѣсѣ* — în loc de *вѣнѣ* *ѣмѣ* și *вѣсѣ* — în actul citat mai sus (în nota 3) al lui Mihail voievod.

<sup>6</sup> Așa e, de pildă, copia actului lui Mircea cel Bătrîn cu data: 20 mai 6866, unde cifrele a doua și a treia sînt greșit citite 8 și 6 în loc de 9 și 9, așadar 6996, la fel și copia actului de la același emitent cu data 8 ianuarie 6870, unde de asemenea ultimele două cifre sînt greșit citite 8 și 7 în loc de 900, așadar 6900.

<sup>7</sup> Așa sînt numiți uneori vechii tîlmăcitori. Vezi în acest sens *izvodul* actului din 5 februarie 1584 la ARPR, CLXXXII-17 unde Lupu dascăl își încheie colațiunea



această muncă nu totdeauna redau exact scrisul originalului<sup>1</sup>, uneori intercalând termeni ce nu există în original<sup>2</sup>, alteori neînțelegînd sensul cuvîntului ce uneori e scris și greșit, traduc cu totul nepotrivit<sup>3</sup>.

**Formulare și inventare vechi de arhive.** Existența formularelor în diplomatica slavo-romînă nu se poate atesta decît în textul ce ni-l prezintă actele, formulare conservate în diferite registre ca în Apus diplomatica slavo-romînă nu cunoaște.

Inventare vechi de arhive se cunosc și acestea sînt cele ce s-au păstrat în diferite mănăstiri din țară<sup>4</sup>, inventarii ce însumează actele de proprietate

unei tălmăciri mai vechi prin următoarele: *Protocolul-am acest izvod ce s-au tălmăcit de alți sloveani ce au fost mai nainte de noi și unde am aflat cite un cuvînt ce nu urma sloveniile am îndreptat.*

<sup>1</sup> Așa, de pildă, în copia textului hrisovului simplu a lui Mircea cel Bătrîn publicată în « Hrisovul », VI, p. 69—70 unde fraza: *НАН УТ КНАЗОВ НАН ЗА ПОСАДЖ НАН ЗА ВАМА НАН ЗА КЖЕЛАРСТВО* este tradusă prin: *sau din oamenii dōmnești sau din vameși sau din găletari* în loc de forma corectă: *sau din cneji sau pentru posadă sau pentru vamă sau pentru găleterii*, apoi din text se vede că transcriptorul a omis unii termeni. Tot așa în traducerea ce Dionisie Eclisiarhul o face, la 1820, actului Țării Românești din 1578 octombrie 20 — la ASSI, 1088 — numele marelui vistier e redat prin Petru, pe cînd în original astăzi se mai păstrează din numele aceluiași un «, deci Constantin e marele vistier.

<sup>2</sup> Ca de pildă în traducerea citată mai sus, în nota precedentă, după actul lui Mircea cel Bătrîn.

<sup>3</sup> Așa, de pildă, în actul Țării Românești din 30 iunie 1578 — la ASSI, nr. 1071 — s-a scris greșit *срѣм* față de numele propriu *снхъ* — pentru *снтрам*, cuvînt — ce protopopul Radu din județul Vilcea — care în 1796 e hărtofilax — îl traduce prin *parte* crezînd că e vorba de *срѣна*. La fel în traducerea veche a actului Țării Românești din 7 august 1578 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom. B.*, XVI, vol. IV, p. 592, *срѣно* — ce este un sirbism pentru *срѣно* s-a tradus prin *locul Gîngavului* în loc de *arie*. Tot așa în actul moldovenesc din 20 august 1643 este prescurtarea *сндрѣка*, dar care neștiind-o ce este protopoeul Mihai Strilbețki, tălmăcitorul actului respectiv, la 23 iulie 1779, o lasă netradusă. Aceeași observație exprimată mai sus pentru traducerile dascălilor de slovenie este și pentru unele din traducerile lui Gheorghe Hagi Toma Peșacov (sau Pedestrascescul cum semnează la 1830 în unul din exemplarele aflate în Biblioteca Arhivelor statului din București: *Insemnare a călătoriei mele Constantin Radovici din Golești*, tipărită la Buda în 1826). Așa de pildă în actul Țării Românești din 3 august 1514 e *Miclăușoanei, Iupciu*, în traducerea din 1847 a lui Gh. Peșacov e însă: *Micleuș și Ionciul*. La fel în actul din 14 decembrie 1517 e *плаиурѣ* и *лѣнчѣна*, deci *plaiurile* și *luncile*, pe cînd în traducerea lui Gh. Peșacov e *Plăiurelul* și *luncile*. În ceea ce privește necunoașterea sensului cuvîntului, citez de pildă actul Țării Românești din 10 iunie 1550 — la ASSI, nr. 565 — unde în tălmăcirea dascălului de slovenie Chiriță de la 30 decembrie 1800 *насторѣн* e tradus prin *unchi*, în loc de *vîregi*. Tot așa în actul Țării Românești din 17 mai 1589 — AS Donații XVII/2 — unde fraza: *Ѧ Ѧ тѣм пѣтѣл сѣм грѣ мѣ тѣх ѡи болѣхн сѣс правостѣю и кротостѣю* este tradusă la 14 septembrie 1779 de Constantin dascăl slovenesc prin: *Ѧ am hrănit acei 12 boieri domnia mea cu dreptate și blindețe — în loc de am întrebat. . . »*. La fel e de pildă actul din 20 mai 1624 — loc. cit., Episcopia Rîmnice, LIX/14 — unde fraza *уѣ мѣстом что се срѣни хотаром кача-лицѣм сѣс хотарѣм кѣзѣнницѣюм* protopopul Radu citat mai sus o traduce prin « din loc ce se zice *srecel* hotarul Căcăleștilor cu hotarul Căzăneștilor » în loc de: « din locul unde se *întîlnește*. . . ».

<sup>4</sup> Vezi de pildă: *Lista de monastirile pămîntești, Sfîntul Mormînt, sinaitirești, sfetgoricești și Rusmelioticești* — un opis al mănăstirilor din Țara Românească neîncinate și închinat: Sf. mormînt, mănăstirii Sf. Sinai, mănăstirilor de la Athos și din Rumelia, făcut la 1837, la fel: *Opis de sineturile monastirei Cozia* — făcut în prima jumătate a veacului trecut și *Opisu de documentele monastirii Nucetului* — aflate toate trei la Arhivele Statului din București.

ale mănăstirilor, atare opise aflindu-se pentru unele acte slavo-romine și în arhivele din afara patriei noastre<sup>1</sup>.

Este de adăugat apoi că cel mai vechi inventar de arhivă ce s-a publicat este din a doua jumătate a veacului trecut<sup>2</sup>.

### CARACTERELE EXTERNE ALE ACTELOR

Înceind cu geneza și formele actelor slavo-romine intrăm în cercetarea elementelor constitutive ale actelor : întâi caracterele externe și apoi cele interne.

**Materialul grafic.** Materialul pe care se scriau actele în Țara Românească și Moldova era de două feluri : *pielea* și *hîrtia*, iar în chip cu totul sporadic este și *piatra*.

**Pielea.** Pe piele — ce în prelucrarea pentru scris este numită *pergament* și a cărui denumire în textele slavo-romine este *кожа*, *кожана харѣа*, *телепѣа*, *паргамин*, *паргамент*, *кожѣ*<sup>3</sup> și *мемкрана*<sup>4</sup> — se scriau la început în Țara Românească atît actele cu pecetea atîrnată, cît și cele cu pecetea aplicată<sup>5</sup>, iar din a doua jumătate a veacului XV numai hr'soavele solemne<sup>6</sup>.

În Moldova însă cu foarte rare excepții<sup>7</sup> pergamentul se folosește pentru toate actele interne de pînă la prima domnie a lui Petru Rareș<sup>8</sup>, iar de la această dată sînt scrise pe pergament numai actele cu pecetea atîrnată. Și tot pe pergament sînt scrise și actele moldovenești externe destinate regilor și negustorilor poloni, cît și mănăstirilor de la Athos.

În ceea ce privește actele private și acestea în veacul al XV-lea se scriu pe pergament atît în Țara Românească, cît și în Moldova, iar actul transilvănean al episcopului Anastasie de Vad din prima jumătate a veacului al XV-lea, este de asemenea scris pe pergament.

Pe hîrtie denumită *харѣа*, termen grec slavizat<sup>9</sup>, se scriu în Țara Românească pînă în a doua jumătate a veacului al XV-lea atît scrisorile interne cu caracter de acte, cît și cele cu același caracter destinate brașovenilor și sibienilor, iar după 1458 hîrtia intră în uz și pentru hr'soavele simple interne.

**Hîrtia.** Actele private începînd cu veacul al XVI-lea sînt aproape toate pe hîrtie.

În Moldova, pe hîrtie se scriu pînă la sfîrșitul primei jumătăți a veacului al XVI-lea numai actele și scrisorile-acte destinate brașovenilor, iar dela

<sup>1</sup> Vezi în acest sens, de pildă, *Index Żolkiewiensis*, alcătuit de Ioan Anastasiu Manovarda, în Żolkiev, la 3 ianuarie 1783, aflat în arhiva cnezilor Radzivil din Polonia, opis de o importanță deosebită, întrucît numai din el aflăm rezumatul documentelor ce a dus din țară mitropolitul Dosofteiu în fuga sa din 1693. *Index Żolkiewiensis* e publicat de George Popoviciu în revista «Gandela», III (1884) și IV (1885).

<sup>2</sup> Vezi în acest sens C. D. Aricescu, *Indice de documentele aflate în Arhiva Statului și nepublicate încă*, în «Revista istorică a arhivelor României», I și II (1874 și 1876).

<sup>3</sup> Vezi D. P. Bogdan, *PSR*, Cap. *Materialul de scris*.

<sup>4</sup> Vezi cele spuse mai sus în cap. *Nomenclatura*.

<sup>5</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 46, nota 2.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 46, nota 3.

<sup>7</sup> Cunosc scris pe hîrtie numai actul lui Alexandru cel Bun din 11 iulie 1428.

<sup>8</sup> Vezi și Nicolae Grămadă, *CDM*, p. 29.

<sup>9</sup> Vezi D. P. Bogdan, *PSR*, cap. *Materialul de scris*.

sfârșitul primei jumătăți a veacului al XVI-lea și actele interne cu pecetea aplicată. Cît despre actele private, acestea se scriu mai toate pe hirtie.

În Transilvania, hirtia este în uz pentru toate actele private.

**Fabricația.** Pergamentul se fabrica din piele de animale și istoria preparării lui cunoaște mai multe sisteme. Se folosea pentru prepararea pergamentului mai mult pielea de oaie, capră, vițel, miel și ied.

Hirtia se fabrica la început din bumbac, de unde și denumirea unei atare hirtii — *bombicină* — iar apoi e hirtia fabricată din cîrpe de in. Actele slavo-romîne nu cunosc însă decît hirtia fabricată din cîrpe de in, căci *bombicina* nu este în uz în Europa decît pînă la jumătatea veacului al XIV-lea.

**Calitatea și originea.** Există în ceea ce privește calitatea pergamentului două feluri: a) un pergament gros prost lucrat și b) un pergament subțire, uneori chiar catifelat.

Pergamentul gros era un produs autohton, cel fin la început de import, iar apoi poate și lucrat în țară<sup>1</sup>.

Hirtia era și ea de două feluri: groasă și subțire, iar mai tîrziu hirtia lucioasă numită *turcească*.

După modul de fabricație, hirtia era marcată și nemarcată — cea marcată avînd la mijloc un semn numit filigrană. Acest semn are o deosebită importanță pentru că pe temeiul lui se pot data unele acte lipsite de dată.

Hirtia se importa și abia în veacul al XVII-lea apar și la noi mori de hirtie.

**Culoarea.** Culoarea obișnuită a pergamentului era gălbuie, uneori însă pergamentul pentru a prinde foarte bine cerneala se dădea cu o substanță minerală și astfel se înălbea pe fața ce urma a fi scrisă.

Hirtia avea inițial culoarea albă, dar cu timpul se îngălbenește și sub această culoare ea apare în actele slavo-romîne.

**Formatul.** În ceea ce privește formatul în care se prezintă materialul de scris al actelor, acesta este cel al cărții — ca în manuscrise —, dar pe cînd la manuscrise se făceau apte pentru scris amîndouă fețele pergamentului, la acte se lustruia numai o singură parte, verso rămînînd nelustruit și folosit apoi pentru diferite mențiuni contemporane sau posterioare. Același procedeu al scrisului se folosea și cînd materialul de scris era hirtia și aceasta chiar cînd intră în uz foaia dublă<sup>2</sup>.

**Sulurile.** Diplomatica Țării Romînești cunoaște, dar mai mult în veacul al XVII-lea și formatul sul — cîteva foi de pergament sau hirtie lipite sau cusute în lung una de alta și apoi înfășurate sul, denumirea slavă, fiind *скитскъ* — al actului. Dar acest format este foarte rar, el fiind înfățișat de actele cu data: 30 octombrie 1517 — în lungime de 78 cm, 10 iulie 1614 — lung de 250 cm, 9 aprilie 1646, 21 mai 1652 — lung de 150 cm și 10 iunie 1656 — lung de 418 cm, cel mai lung sul<sup>3</sup> și al lui Constantin Șerban destinat lui Bunea vistier din 1657 — lung de 269 cm.

<sup>1</sup> Vezi mai pe larg D. P. Bogdan, *DSR*, p. 47.

<sup>2</sup> Cel mai vechi act ce cunoaște hirtia dublă este în Țara Romînească de la Vlad Călugărul (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 48 nota 2).

<sup>3</sup> Totuși, de pildă, față de actul rus în formă de sul: *Соборное уложение* din anul 1655, *sulul Buzesului* este neînsemnat de mic, căci actul rus citat are o lungime de 309 m, fiind alcătuit din 959 fășii (indicația la Ceaev și Cerepnin, *Русская палеография*, p. 128).

**Dimensiunea.** Întinderea materialului folosit pentru scris era în raport cu dimensiunea textului actului<sup>1</sup>.

Însă dimensiunea materialului de scris era în actele din Țara Românească nu numai în raport cu întinderea textului actului, ci și cu gradul lui de solemnitate<sup>2</sup>.

**Palimpsestele.** Pergamentele de pe care s-a șters textul inițial și s-a scris ulterior un nou text sînt cunoscute și citorva dintre actele slavo-romîne. Așa e de pildă actul lui Mihnea din 6 aprilie 1585<sup>3</sup> scris pe un atare material grafic, la fel diata monahiei Eufrosinia din veacul al XVI-lea<sup>4</sup>, iar în Moldova actele lui Ștefan cel Mare din 17 martie 1490 și 20 martie 1497, cum și actul fals cu data 3 februarie 1455<sup>5</sup>.

**Piatra.** Diplomatica Țării Romînești n-a cunoscut acte scrise pe pereții bisericilor, așa cum de pildă există în Serbia, nu însă același lucru se poate spune și despre diplomatica Moldovei, unde se cunoaște un act al lui Bogdan al III-lea din 8 decembrie 1515 săpat în piatră pe un stîlp din altar, stîlp aflat în partea de miazănoapte — dinăuntrul bisericii lui Bogdan I din Rădăuți<sup>6</sup>.

**Pana.** Actele slavo-romîne se scriau cu *pana* — probabil de gîscă — denumită *пань*, foarte rar se întilnește și termenul *кондило*.

**Pensula.** Aurul lichid pentru inițiale, subscriptie și ornamentație se aplica cu pensula.

**Liniera** se făcea cu ajutorul unei rame și a unui obiect ascuțit ce trasa linia în cadrul ramei.

**Cernelurile.** Pentru grafia actelor slavo-romîne se întrebuița de cele mai multe ori cerneala neagră, sînt însă și acte scrise cu cerneală verde, foarte verzuie, albastră închisă aproape neagră, albăstruie, albăstruie bătînd în verde<sup>7</sup>. Atît cerneala neagră cît și celelalte cerneluri purtau denumirea *чрннло* sau *мастнло*.

**Vopselile.** Pentru grafia invocației simbolice, a inițialelor, punctuației și a subscrierii denumită monogramă, iar uneori și a unor cuvinte întregi din textul actelor slave ale Țării Romînești se folosea vopseaua roșie, denumită *кннокъ* sau *кннакаръ*.

**Chinovarul** se folosea uneori și pentru unele corecturi; se ștergeau mai ales cu chinovar proprietăți ce nu mai aparțineau destinatarului actului.

<sup>1</sup> Abateri însă în cancelaria Țării Romînești sînt numeroase și aceasta în sensul că materialul grafic a fost calculat mai mic față de întinderea textului, acest fapt fiind însă cunoscut numai hrisoavelor solemne (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 48, nota 3).

<sup>2</sup> Astfel, de pildă, pentru hrisoavele solemne din Țara Romînească a veacurilor XIV și XV se folosea un pergament de dimensiuni variînd lungimea între 40 și 50 cm, iar lățimea între 30 și 40 cm; uneori însă lungimea trecea de 50 cm și ajungea pînă la 70 cm, actul scriindu-se de obicei în lungul pergamentului. Cît despre hrisoavele simple, acestea foloseau un pergament și o hîrtie ce varia ca lungime și lățime între 20 și 30 cm, scriindu-se de obicei în lățimea materialului grafic ca și în Apus (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 48, notele 4—8).

În Moldova mai toate actele pînă către sfîrșitul primei jumătăți a veacului al XVI-lea se scriu în latul materialului grafic, iar de la data respectivă cînd pentru actele cu pecetea aplicată intră în uz un formular deosebit, aceste acte de cele mai multe ori se scriu în lungimea materialului grafic.

<sup>3</sup> Vezi orig. la *ARPR*, L/11.

<sup>4</sup> Vezi orig. la *ASSI*, 1497.

<sup>5</sup> Vezi D. P. Bogdan, *PSR*, cap. *Materialul de scris*.

<sup>6</sup> Vezi o fotografie a actului respectiv la *ARPR*.

<sup>7</sup> Vezi I. Bogdan, *DTRB*, p. 6—7.

În afară de chinovar se mai folosește uneori și *soluția aur*<sup>1</sup>. Cel mai vechi act din acest punct de vedere este al lui Radu cel Mare din mai 1502 indictionul 5, iar un act din veacul al XVII-lea — menționat într-un act din 22 aprilie 1617 — pomenește de un act scris în întregime cu aur, cum de pildă e și actul marelui cneaz de Kiev Mstislav Vladimirovici, dat pe la 1130 mănăstirii Iurie din Novgorod. În diplomatica Moldovei, vopseaua roșie și soluția aur apar în chip sporadic din veacul XVI<sup>2</sup>, în veacul XVII fiind mai multe exemple<sup>3</sup>.

În afară de chinovar și soluția aur se mai foloseau și alte vopseli în actele slavo-romine, ca de pildă: verde, albastră și galbenă<sup>4</sup>.

**Grafia.** În diplomatica slavo-romină alfabetul chirilic stă la baza grafiei<sup>5</sup>. Diplomata slavo-romină cunoaște toate cele trei etape fundamentale de evoluție a grafiei: *unciala*, *semiunciala* și *cursiva*, cu sistemele speciale grafice: *prescurtările* (abrevierile), *criptogramele* și *scrierea unor litere deasupra altora*.

Astfel în uncială — de tranziție — sînt scrise de pildă următoarele documente moldovenesti: 30 martie 1392, 18 noiembrie 1409, 28 iunie 1411 și 20 decembrie 1414<sup>6</sup>, căci documentele din Țara Românească și din Transilvania nu cunosc o atare etapă de evoluție a scrisului. În semiuncială sînt scrise de pildă actele lui Vladislav I și al lui Dan I, precum și actele moldovenesti din 11 februarie, 29 iunie și 4 august 1400<sup>7</sup>. În cursivă sînt scrise de pildă o bună parte din documentele lui Mircea cel Bătrîn, precum și actele moldovenesti din 16 februarie 1424, 11 iulie 1428 și 10 februarie 1429<sup>8</sup>.

*Prescurtările*<sup>9</sup> se pot împărți în două mari categorii: prescurtări exprimate prin reducerea cuvintelor și prescurtări înfățișate prin reducerea literelor. Prima categorie comportă reducerea cuvîntului prin eliminarea — de obicei a vocalelor și mai rar a consoanelor. Spre a se deosebi de cuvîntul

<sup>1</sup> Așa, de pildă, actul din 1 aprilie 1551 la ASSI, nr. 574 are: invocația simbolică, E inițial, punctele, unele inițiale din text și subscripția în aur, la fel e și actul din 1662 decembrie 3 la AS, Nucet V/5 unde subscripția și cuvintele *БѢЛОЧЕСТНЫМЪ БЛАГОУКРѢНЫИ* și *ХОУАЮБЕННЫИ* sînt cu aur, roșu și albastru.

<sup>2</sup> De pildă, Ioan Vodă cel Cumplit semnează unele acte cu aur.

<sup>3</sup> Așa de pildă: subscrierea neautografă în monocondil a lui Ștefan Tomșa în actul din 28 februarie 1623 la ARPR, Peceți 66; primele 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> rînduri din actul cu data 1674 aprilie 15 la AS, Galata 1/14, semnătura lui Moise Movilă din actul cu data 5 aprilie 1631 la ARPR, Peceți 68 — sînt cu roșu. Tot așa, de pildă, subscrierea neautografă a lui Ștefan Tomșa din actul cu data 1623 iunie 25, *ibidem*, Peceți 67 și cea autografă a lui Gheorghe Ștefan din actul cu data: 20 ian. 1657 de la AS, Peceți 211 sînt cu aur. În acest din urmă act cu aur mai sînt și următoarele elemente: invocația simbolică, E inițial, cuvintele *УЦА, СЪ, АЗЪ, РЪ, ГЪ, БЪ, НЪ, ѿ, ХЪ* и *ТРОИЦКИИ ѿ ГИВРІА СТЕФАН* din invocația verbală și intitulatie, precum și *аръ*, 1657 și *мъ* din dată. La fel în aur sînt și iscăliturile lui Vasile Lupu în actele din 24 martie 1635 și 5 aprilie 1639 (la ARPR, Peceți, 201 și MIB, 35 237).

<sup>4</sup> Vezi pentru cele scrise mai sus cu privire la *Materialul grafic*, D. P. Bogdan, DSR, p. 46, 49 și idem, PSR, cap. *Materialul de scris și Unelele scrisului*.

<sup>5</sup> În chip cu totul sporadic și începînd cu sfîrșitul secolului al XVI-lea apar în datele și în subscrierile actelor slavo-romine atît alfabetele latin și grec, cît și cifrele arabe, (vezi mai departe cap. *Data și Subscrierea*).

<sup>6</sup> Vezi D. P. Bogdan, *Emil Kalužniacki și scrierea chirilică la Romîni*, în «Romanoslavica», Praga, I (1948), p. 22.

<sup>7</sup> D. P. Bogdan, *op. cit.*, p. 23.

<sup>8</sup> *Ibidem*.

<sup>9</sup> Prescurtările au la baza originei lor: economia de material grafic și timp, iar mai tîrziu și imitația. Nu se prescurta orice cuvînt, ci numai cuvintele cele mai des folosite, așadar nu numai cuvintele cu un conținut religios sau legate de religie — cuvinte ce dominau textele feudale —, ci și cuvintele profane frecvente.







prin ligatură se pot indica următoarele îmbinări:  $\tau + \rho$ ,  $\kappa + \psi$ ,  $\rho + \kappa$  — foarte des,  $\alpha + \psi$  — aproape curent în numele  $\rho\alpha\psi\lambda\kappa$ . În actele Țării Românești ligatura apare obișnuit atât în context, cât și în cuvântul  $\rho\epsilon\sigma\eta\delta\alpha\eta\eta\kappa$  din protocolul final. În actele din Moldova ligatura apare deasemenea în context și în protocolul final — însă în acesta din urmă este în ligatură iscălitura domnului, sau a ispravnicului, ori a grămaticului. Uneori însă sînt cuvinte întregi exprimate în ligatură, așa de pildă, grămaticul Toader al actului moldovenesc din 26 februarie 1491 își scrie numele și titlul în ligatură. Semnalez apoi și faptul că într-un act moldovenesc din 15 ianuarie 1664<sup>1</sup> am întîlnit în ligatură cea mai mare parte din cuvintele ce alcătuiesc *intitulația*. Dar tot ligatură este socotită și încadrarea unei sau a mai multor litere în corpul unei singure litere de la începutul cuvîntului, ca de pildă  $\kappa$  încadrat în  $\kappa^2$ ,  $\alpha\eta$  încadrate în  $\kappa^3$ ,  $\eta\eta$ ,  $\eta\epsilon$  și  $\sigma\epsilon$  încadrate în  $\kappa^4$ ,  $\epsilon$  — în  $\kappa^5$ ,  $\kappa$  în  $\kappa^6$ ,  $\epsilon$  în  $\kappa^7$ . Sînt apoi și exemple de încadrare a literelor unor cuvinte întregi, de pildă:  $\kappa$ ,  $\alpha\kappa$  și  $\tau$  a cuvintelor  $\kappa\kappa$   $\alpha\kappa\tau$  în litera  $\kappa^8$ . Monograma apare în subscrierea neautografă a actelor domnești din Țara Românească, unde caracterizează chiar formula respectivă, în monograme fiind exprimate cuvintele:  $\mu\eta\lambda\sigma\tau\epsilon\lambda$  și  $\beta\omicron\kappa\eta\epsilon\lambda$ . Subliniez și faptul că în veacul al XVII-lea am întîlnit acte care în monogramă cuprind nu un cuvînt, ci două, ca de pildă actul lui Gavril Movilă din 8 decembrie 1619 unde cuvintele  $\rho\alpha\kappa\eta\eta\lambda$  și  $\mu\omicron\sigma\eta\eta\lambda$  sînt cuprinse în monograma cu literă principală  $\rho$ . Și tot în secolul al XVII-lea am întîlnit acte din Țara Românească care au monogramă și în context, de pildă așa e scris cuvîntul  $\mu\alpha\kappa\rho\iota\upsilon$  în actul din 22 septembrie 1623<sup>9</sup>, iar uneori și grămaticul își scrie numele în monogramă, așa cum de pildă o face Paraschiva grămatic în actul ce-l scrie la 1 mai 1601. Monograma, apare — însă rar — și în actele moldovenești, cum e de pildă în actul lui Petru Șchiopul din 31 decembrie 1583, destinat mănăstirii atonite Hilandar. Același domn care vine din Țara Românească — de unde aduce acest sistem special de grafie — își semnează uneori numele în monogramă<sup>10</sup>, iar alteori monograma apare chiar în intitulația actelor aceluiasi domn<sup>11</sup>. Un alt exemplu este iscălitura episcopului de Huși, Mitrofan, și anume în actul din 20 mai 1617<sup>12</sup>. Tot așa într-un zapis moldovenesc de la începutul secolului al XVII-lea apare primul cuvînt din act — cel de  $\mu\alpha\eta\kappa$  — exprimat în monogramă<sup>13</sup>. Dar în Moldova acest gen de prescurtare nu era un element organic al grafiei speciale, ca în actele Țării Românești. Însă alături de monograma printr-o singură

ascundă cititorului printr-un nor săltăreț (vezi și V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie* (GP), ediția a II-a, Leipzig, 1911, p. 196.

<sup>1</sup> Vezi actul la ARPR., Peceți, nr. 72.

<sup>2</sup> În actul lui Dan I din 3 oct. 1385.

<sup>3</sup> Vezi actul din *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 404.

<sup>4</sup> *Ibidem*.

<sup>5</sup> Vezi actele moldovenești din 25 noiembrie 1440 și 8 septembrie 1457.

<sup>6</sup> Vezi actul moldovenesc extern din 5 iulie 1450.

<sup>7</sup> Vezi data actului moldovenesc din 24 aprilie 1487, actul la AS, Coșula, VII — 1.

<sup>8</sup> Vezi actul Țării Românești din 10 septembrie 1428 din *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 321.

<sup>9</sup> Vezi actul la AS, Radu Vodă, vol. IV — 24.

<sup>10</sup> Vezi actele în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 556 și 560.

<sup>11</sup> Vezi facsimilul *ibid.*, A, XVI, vol. IV, p. 605, 641.

<sup>12</sup> Vezi actul la AS, Episcopia Huși, XI — 1.

<sup>13</sup> Vezi actul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVIII, vol. I, p. 312.

literă principală se întâlnește monograma care socotește drept litere principale două litere din cuvânt — poate dat fiind faptul că respectivul cuvânt este la origine într-adevăr alcătuit din două cuvinte. Este vorba, în acest sens de cuvântul *кокеда* ce este exprimat în monogramă, unde literele principale sînt cei doi *к* — sistem de grafie specială ce caracterizează subscrierea neautografă a actelor domnești din Țara Românească, fiind cunoscută și actului domnesc moldovenesc extern din 11 februarie 1450, unde monograma apare în rîndul 1 din context.

*Monocondilul* apare rar și anume la sfîrșitul contextului actelor slavo-romîne, iar uneori chiar la mijlocul contextului în cuvîntul *амѣнъ* — un început de monocondil are chiar și hrisovul solemn al lui Vladislav I. Dar unul dintre cele mai remarcabile monocondilii din domeniul grafiei slavo-romîne îl alcătuiește desigur — cum scrie Emil Kalužniacki<sup>1</sup> — subscrierea din actele lui Ștefan Tomșa de pildă cele din 12 mai și 1 august 1615<sup>2</sup>.

*Criptograma*<sup>3</sup> este foarte rară în actele din Țara Românească, iar în cele din Moldova lipsește aproape cu totul. Acest sistem special de grafie ființează numai în numele grămăticilor și apare pentru prima oară într-un act al Țării Românești din 29 ianuarie 1499<sup>4</sup>.

Sistemul de a scrie unele litere într-unul sau chiar în mai multe caturi<sup>5</sup> este un sistem destul de frecvent de grafie și apare pentru prima oară în actul lui Dan I din 3 octombrie 1385. Și aici este de subliniat faptul că atunci cînd se scria în cat numai o singură literă, de obicei această literă ca și în sistemul prescurtării prin suprascriere sau cat nu se scria deasupra literei după care urma în chip normal în rînd, ci în spațiul aflat deasupra între cele două litere din rînd ce o precedau<sup>6</sup>, iar cînd se suprapunea prima literă

<sup>1</sup> Vezi Emil Kalužniacki, Кирилловское письмо у Румын, în Энциклопедия славянской филологии, vol. 4<sub>2</sub>, p. 12—13.

<sup>2</sup> *Ibidem*, cu 2 facsimile. Vezi și actele citate la p. 48, nota 3.

<sup>3</sup> Este un sistem secret de grafie în care literele cuvîntului criptografiat au o semnificație deosebită față de cea obișnuită: astfel se înlocuiesc literele alfabetului chirilic prin litere ale alfabetului glagolitic sau grec ori se înlocuiește valoarea obișnuită a literilor cu o valoare convențională, ori se folosește sistemul cifric. În actele slavo-romîne criptogramele constau numai din înlocuirea valorii obișnuite, literelor cu o valoare convențională, cum e, de pildă, în actul citat mai sus din 29 ianuarie 1499, iar alteori numai cîteva litere au valoare convențională, restul avînd valoarea obișnuită, ca de pildă *счен* <стран> în actul din 26 aprilie 1500 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 419). Așa dar în documentele slavo-romîne nu sînt criptograme complicate, așa cum sînt de pildă în paleografiile: bulgară, sîrbă și rusă (vezi pentru toate acestea temeinicul studiu al lui M. S. Speranski, Таинпись в югославянских и русских памятниках письма, Leningrad, 1929).

<sup>4</sup> Vezi indicația la I. Bogdan în *DȚRB*, p. XXIX, nota 1 și la D. P. Bogdan, *DSR*, p. 51, nota 2.

<sup>5</sup> Acest sistem special de grafie este deosebit de prescurtarea prin suprascriere — prin cat —, el fiind folosit numai pentru economia de spațiu, așadar numai de material grafic. Este împrumutat de paleografiile slave din paleografia greacă, ca și prescurtările și ca și criptogramele. Ca exemple citez următoarele grafii în caturi: *д* deasupra lui *воиша* cuvîntului *воишда* și *л* din *рѡдѣиѣ* în actul Țării Românești din 3 octombrie 1385, *д* din *самодръжѣиѣ* în actul cu data: 1406 indictionul 15, *м* din *въскомѣ* în actul extern din 8 septembrie 1439, *д* din *чѣкѣиѣ* în actul moldovenesc din 26 iunie 1437, *д* din *сѣдѣ* și din *подѣдѣ* în actul din 12 august 1458. Este însă de observat că pe cînd în silabele *дѣ*, *дѣ*, literele s-au scris una lîngă alta, în *мѣ*, *с* s-a scris deasupra lui *м*.

<sup>6</sup> De ex. в din *стои* в în actul Țării Românești din 9 ianuarie 1497 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 419) este scris în cat deasupra spațiului dintre *т* și *ѡ*.

a unui cuvînt aceasta de obicei se scria deasupra ultimei litere din cuvîntul precedent<sup>1</sup>.

Este însă de subliniat faptul că pe cînd actele din Moldova cunosc toate cele trei tipuri de evoluție a grafiei<sup>2</sup>, actele din Țara Romînească nu cunosc decît numai semiuncială<sup>3</sup> și cursiva, iar documentele din Transilvania sunt scrise mai toate în cursivă<sup>4</sup>. Tot așa este de remarcat că deși în cancelaria moldovenească apare unciala, aceasta nu este însă un element organic al grafiei moldovenești, ci un element de imitație, împrumutat din manuscrisele epocii. Același lucru se poate afirma și despre semiunciala ce apare în cîteva acte din vremea lui Ștefan cel Mare, tot așa și despre grafia *liturgică* din unele acte ale lui Matei Basarab.

Însă studiul grafiei prezintă importanță pentru diplomatică numai atunci cînd se poate fixa o evoluție în forma caracterelor literelor care să aibă un punct de plecare și unul de încheiere, evoluție pusă în legătură și cu ajutorul unor atari forme de litere. Așadar studiul grămaticilor actelor prezintă un interes ce nici cum nu poate fi nesocotit.

Grănătieii actelor. În Moldova denumirile sub care ne sînt cunoscuți scriitorii textelor paleografice sînt următoarele: оурикъ<sup>5</sup> — așadar denumirea privilegiului — оурикъ — se extinde și asupra grămaticului, сѣпис-теакъ<sup>6</sup> — scriitor, граматикъ<sup>7</sup> — împrumutat din Țara Romînească, ce apoi e biruit de диакъ<sup>8</sup> — luat din cancelariile ruse ale statului Poloniei și de

<sup>1</sup> De ex.: х din хѣт a actului lui Mircea cel Bătrîn dat mănăstirii Nucet este scris deasupra literii е din ес, la fel а din аиѣтѣк a actelor moldovenești din 31 august și 15 septembrie 1429 este scris deasupra lui н din cuvîntul precedent на, tot așa н care leagă numele сѣра și сѣдѣ din actul moldovenesc scris la 31 august 1458 este scris deasupra lui а din сѣра, așa că o lectură superficială ar putea da forma inexactă сѣран, în loc de cea corectă сѣра.

<sup>2</sup> Astfel în uncială sînt scrise de pildă actele cu datele: 1392 martie 30 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 431), 1409 noiembrie 18 (vezi facsimilul, *ibid.*, p. 437), 1414 decembrie 20 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 442) circa 1415 și actul din 1462 al vistierului Iuga. În semiuncială, actele din 1400 feb. 11, iunie 29 și 4 august (vezi facsimilul *ibid.*, p. 432 și 433), 1408 septembrie 16 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 436), 1409 aprilie 18 și 7 noiembrie, 1411 septembrie 22, 1421 decembrie 13, 1422 decembrie 25, 28 mai 1470 (vezi facsimilul, *ibid.*, p. 524) și 7 mai 1475, iar în cursivă este încă actul lui Alexandru cel Bun din 11 iulie 1428 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 451).

<sup>3</sup> În semiuncială fiind actul lui Vladislav I, al lui Dan I, mai toate de la Mircea cel Bătrîn precum și alte acte din prima jumătate a veacului al XV-lea.

<sup>4</sup> Primul act în cursivă este hrîsovol lui Mircea cel Bătrîn din 22 octombrie <1409—1413>, vezi și I. Bogdan, *DȚRB*, p. 26.

<sup>5</sup> Nu l-am întîlnit în acte, ci numai în manuscrise, de pildă în pomelnicul m-rii Bistrița, Gavril vestitul caligraf de la Neamț din epoca lui Alexandru cel Bun este pomenit ca fiu al lui писец оурика (vezi D. P. Bogdan, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, p. 52, rîndurile 17—18). Același caligraf arată în însemnarea manuscrisului ce-l lucrează în anul 1429 — minunata evanghelie slavo-greacă de la Oxford — că textul s-a scris... și s-a sfîrșit de mina lui Gavril monahul fiul uricului Paisie (исписан... и съвършии са... ржкоа гаврила монаха сѣна оурикова — (vezi f. 303 a manuscrisului respectiv). Același titlu — оурикъ — poartă și cunoscutul adversar al lui Ștefan cel Mare — Mihul logofătul, dar nu în calitate de grămatic ci de *logofăt al doilea* (vezi actul din 4 iunie 1433, la M. Costăchescu, *DM*, II, p. 650) exprimată apoi aceeași denumire și în forma romînească diminutivă: оуричка (vezi *ibid.*, I, p. 354, 359 și 362).

<sup>6</sup> Nu l-am întîlnit decît numai în pomelnicul mănăstirii Bistrița, privind pe caligraful Gavriil.

<sup>7</sup> Apare încă în actele lui Alexandru cel Bun și apoi și în cele următoare, dar sub Ștefan cel Mare e biruit de *diac*.

<sup>8</sup> Apare încă în actele lui Alexandru cel Bun și apoi și în cele următoare.



rului actului — este писарь [scriitor] ce se află în actul extern al lui Vlad Dracul dat la 8 septembrie 1439. Dintre toți acești termeni cel mai frecvent este *diac*. Am întâlnit apoi uneori și cumularea denumirilor, ca de exemplu: рѣкописакшаго тѣдоу граматик<sup>1</sup> [scriitorul cu mina Tudor grămatic] sau: съписатеа бѣдак граматик<sup>2</sup> [scriitor Badea grămatic] și chiar mai larg, ca de pildă: *logofătul și scriitorul Tudor grămatic*<sup>3</sup>.

Iar după ce grămaticii la începutul veacului al XVI-lea se împart în sinul cancelariei — după atribuții — în mari și mici, mai apar: мали дѣакъ<sup>4</sup> [diac mic], exprimat și în formele: къ мали дѣаци<sup>5</sup> [între diecii mici], къ мали дѣацихъ<sup>6</sup>, меншии къ дѣацихъ<sup>7</sup> [cel mai mic între diecii] și мал грам<sup>8</sup> [grămatic mic].

Sînt însă și destule acte slavo-române în care grămaticul actului nu poartă nici o denumire, iar destul de rar se întîmplă și faptul ca un act să fie scris de o persoană străină cancelariei domnești,<sup>9</sup> fapt ce dovedește că meșteșugul scrisului era destul de răspîdit.

În ceea ce privește înserarea numelui grămaticului, în actele Țării Rmîncști acesta apare numai cu numele de botez. Nu însă acelaș lucru și în Moldova unde în veacul al XV-lea grămaticul cînd e la începutul slujbei, își pune uneori numai numele de familie sau de botez, pentru ca mai tîrziu, după ce s-a fixat în slujbă, să-și adauge și al doilea nume<sup>10</sup>.

Începînd din veacul al XVI-lea, unii dintre grămaticii bătrîni din Țara Romînească își îngăduie să adauge după numele de persoană și adjectivul стар<sup>11</sup> și tot din acelaș veac apare uneori atît în Țara Romînească, cît și în Moldova și precizia locului de origine al grămaticului<sup>12</sup>.

<sup>1</sup> În actul din 9 decembrie 1505, la Arhivele Statului București, loc. cit., nr. 146.

<sup>2</sup> În actul din 1 aprilie 1513, la Arhivele Statului, București, loc. cit., nr. 197.

<sup>3</sup> În actul redat în traducere în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, I, nr. 29, p. 35.

<sup>4</sup> Vezi de exemplu actele din: 20 mai 1568, la Academia R.P.R., Fotografii, doc. III-9 și 22 august 1575, la Arhivele Statului, București, ms. 710, fila 679.

<sup>5</sup> Vezi actul din 10 ianuarie 1566, textul la Alexandru Ștefulescu, *op. cit.*, p. 154.

<sup>6</sup> Vezi actele din: 10 ianuarie 1538, textul la Alexandru Ștefulescu, *Mănăstirea Tismana*, p. 228 și 9 august 1555, la Arhivele Statului, București, Secția istorică, nr. 606.

<sup>7</sup> Vezi actul din 6 mai 1519 la Academia R.P.R., Fotografii, doc. III-10.

<sup>8</sup> Vezi de exemplu actul din 10 mai 1608, textul la Grigore Nandriș, *op. cit.*, p. 83.

<sup>9</sup> Așa, de pildă, actul Țării Romînești din 8 septembrie 1492 (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 383) este scris de clucerul Radul, cel din 5 iunie 1494 (facsimil, *ibidem*, p. 389), de fostul clucer: Radul al lui Furcă, actul din 21 ianuarie 1519 (facsimil, *ibidem*, B, XVI, vol. I, p. 288), este scris de Badea Postelnic (бѣдак постѣлникъ ежъ писъ [Badea postelnic care a scris]), actul din 13 noiembrie 1566 este scris de *podarul* Ștroe. Tot așa actul moldovenesc din 3 martie 1597 (la AS, N.A., XXV/1) este scris de fostul vistiier Ioan Șandro.

<sup>10</sup> Așa, de pildă, Mihail Oțel apare întîi numai cu numele de familiei Oțel (vezi actele din 21 aprilie și 13 iunie 1436), iar apoi și cu numele de botez (vezi actul din 7 decembrie 1436), la fel Tador Prodan la început apare numai cu numele de botez (vezi actele din 14 mai 1443 și 29 noiembrie 1443) și mai apoi cu numele tatălui (vezi actul din 14 ianuarie 1447 și cel din 20 iunie 1453).

<sup>11</sup> Vezi în acest sens de pildă actul din 5 septembrie 1568 scris de bătrînul Vilcul, la fel actul din 9 septembrie 1568 scris de bătrînul Stepan (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. III, p. 511), tot așa actul din 20 mai 1595 scris de bătrînul Dragomir, iar cunoscutul Stan logofătul din Săvești însemnează și el uneori bătrînețea sa (vezi de pildă actul din 19 aprilie 1619 — în facsimil *ibidem*, B, XVII, vol. III, p. 705).

<sup>12</sup> Așa de pildă bătrînul Vilcu precizează în actul din 5 septembrie 1568 că este din satul Pogonești, Stan grămaticul care scrie actul din 14 februarie <1569> (facsimil *ibid.*, B, XVI, vol. III, p. 521) este din Șcheoaști, Virnava care scrie actul din <11> septembrie 1569 este din Preutești, Șerbăn care scrie actul din 30 august 1570 (facsimil, *Doc. priv. ist. Rom.*, B, vol. III, p. 543) este din Pădurești. Tot așa, pentru Moldova, acel



În veacul XVI, grămaticii din Țara Românească introduc și ei, după model moldovenesc, precizarea, uneori, a filiațiunii<sup>1</sup> sau a gradului de rudenie cu marele logofăt<sup>2</sup>, cu logofătul al doilea<sup>3</sup> sau cu un grămatic cunoscut<sup>4</sup>. Din același veac în Țara Românească unii grămatici ce se socoteau foarte iscusiți în muncă își iau îngăduința de a trece după numele de persoană și adjectivul *чнхъ*<sup>5</sup> ce e reproducerea slavă a cuvintului grecesc *σπουδαῖος* — care însă nu totdeauna justifică adjectivul respectiv<sup>6</sup>.

Acțiunea a scrie este exprimată în actele Țării Românești din veacul al XV-lea prin verbele *исписати* și *писати* la timpul aorist sigmatic de tip nou (*писохъ*) de obicei în formă personală cînd numele grămaticului era precedat de pronumele personal *азъ* — așadar *исписашъ*, *писашъ*; cînd însă grămaticul lipsea, formă e cea prescurtată *пис*, deci completă: *писа сѧ* [s-a scris], iar cînd grămaticul e prezent, dar lipsește pronumele specificat, exprimarea este de asemenea impersonală: *пис* — complet *писа* [a scris].

În pragul veacului al XVI-lea apare alături de *писати*, *начертати* ce propriu-zis înseamnă a *incrusta*, a *sculpta* — termen ce devine apoi destul de frecvent.

Tot în veacul al XVI-lea mai apar uneori: *написати*, *слоконзписати* [a scrie cuvinte], *слоконоложити* [a așeza cuvinte], *мазати* [propriu a unge] și în grafiile: *смазати* și *ѡмазати*, *изчиртати* — sinonim lui *на-*

Siva care scrie actul din 16 iunie 1589 este din Bîrlad: *снѧ брѧдѧн*; Gheorghe care scrie actul din 1594 martie 28 este din Dorohoi: *Гѡргѧ Дорѡхончѧнѧ*. Pentru grămaticii veniți din țări străine să se vadă p. 56, nota 2.

<sup>1</sup> Astfel, de pildă, grămaticul Vilcul care scrie actul din 20 ianuarie 1580 precizează că e fiul *попѧ неагѡлѧ* [al popii Neagul], Neagul care scrie actul din 23 mai 1586 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. V, p. 656) e fiul lui Gonța paharnic. Dar în exprimarea filiațiunii grămaticii actelor slavo-romîne nu păstrau o normă, ci scriau forma flexionară așa cum le venea la îndemînă, mai ales diecii din Moldova. Astfel dacă în actele din Țara Românească sufixul posesiv *-ѡ* sau *-ѧ* reprezintă deseori filiațiunea (vezi actul din 3 septembrie 1568, cel din 20 ianuarie 1580, actul din 23 mai 1586 — facsimilul *ibid.*, B, XVI, vol. V, p. 566 — și cel din 18 iulie 1587), iar din veacul al XVII-lea alături de forma romînească a genetivului posesiv apare uneori sufixul posesiv *-нѧ*, din Serbia ori mai probabil adus de la Kiev de Udriște Năsturel (vezi *нѧсѧрѧиѡнѧ* în actul din 1625 februarie 8, *шѧрѧнѡнѧ* în actul din 30 august 1634, *гѧргѧнѧ* în actul din 3 martie 1645, *рѧдѧнѡнѧ* în cel din 22 aprilie 1646, *станѡнѧ* în actul din 24 aprilie 1646, *сѡрѧнѧ* în cel din 26 februarie 1661, *дѧсѧрѧнѧ* în actul din 13 ianuarie 1659). În Moldova vom întîlni alături de vechile sufixe posesive slave *-нѧ* și *-нѧ* (*гѧдѡнѧ*, *бѧтѧнѧ*, *нѡнѡнѧ*, *прѡдѡнѧ*, *кѡдѡнѧ*, *лѡнѧ*, *кѡзѡнѧ*, *онѧ* și *-ѧ* (*мѡдѡнѧ*) la unele și aceleași persoane — aceasta din veacul al XVI-lea — atît alternanța sufixelor indicate cît și forme rominizate. Astfel avem: *кѡдѡнѧ* și *кѡдѡнѧ*, *прѡдѡнѧ* și *прѡдѡнѧ*, *кѡзѡнѧ* și *кѡзѡнѧ*, *бѡзѧ* și *бѡзѡнѧ*, *мѡдѡнѧ* și *мѡдѡнѧ*.

<sup>2</sup> Așa de pildă *diacul* mic Rădul care scrie actul din 9 februarie 1598 este fiul lui Lăudat fost mare logofăt, micul grămatic Mircan care scrie actul din 12 octombrie 1609 (vezi facsimilul *ibid.*, B, XVII, vol. I, p. 746) este fiul marelui logofăt Lupu.

<sup>3</sup> Așa de pildă Dumitrașco care scrie actul din 26 iunie 1619 (vezi facsimilul *ibid.*, B, XVII, vol. III, p. 714) este fiul lui Paraschiva logofăt al doilea.

<sup>4</sup> Așa de pildă Stan care scrie actele din 9 ianuarie și 13 mai 1610 și 18 martie 1628 (*AS*, dep. Filipescu, 25) este nepotul grămaticului Stan cel Bătrîn din Săvești.

<sup>5</sup> Așa își spune, de pildă, grămaticul Stoica Șerbanovici care scrie actele din 25 iulie, 30 august, 23 octombrie și 25 noiembrie 1634; Ghioca care scrie actul din 28 mai 1635 și Tudor care scrie actele din 25 februarie 1634 și 17 mai 1636.

<sup>6</sup> De pildă, omisiunile din actele citate în nota 5, scrise de Ghioca și Tudor.



чрѣтати — toate exprimate în același aorist, frecvența însă rămâne pentru начрѣтати și писати.

În Moldova însă se păstrează termenul clasic писати, exprimat deseori în același aorist însă în formă impersonală: писа, iar uneori și în perfect compus, aceeași formă.

*Originea* grămaticilor ne-o arată deseori chiar grămaticii înșiși. Astfel primii grămatici ai actelor din Moldova și Țara Românească au fost străini, aceasta ca și în toate țările unde limba de stat era alta decât cea a poporului<sup>1</sup>. Iar mînuirea — de obicei corectă — a limbii în care scriau actele nu poate — cred — decât să întărească supoziția exprimată<sup>2</sup>.

Adăugînd la aceasta și aspectul grafiei din actele lui Vladislav I, Dan I și Mircea cel Bătrîn — ce seamănă mult cu cele din hrisoavele bulgare scrise în cursivă<sup>3</sup> — ar îngădui presupunerea că primii grămatici ai actelor Țării Românești au crescut sub înriurirea școlii bulgare. La fel pentru Moldova: actul de pildă al lui Roman Mușat din 30 martie 1392 este scris de un grămatic format în cancelaria slavă a Poloniei<sup>4</sup>, iar citeva alte acte sînt scrise de grămatici crescuți în cancelaria Țării Românești<sup>5</sup>.

Dar îndată ce cancelariile slavo-romîne s-au temeinicit, iar cultura slavă a prins rădăcini puternice în mănăstirile patriei noastre, grămaticii au început să se instruiască în arta scrisului la început în pomenitele mănăstiri, iar apoi și în școlile ce trebuie să se fi înființat și activat în sinul cancelariilor Moldovei și Țării Românești. Dovezile că lucrurile stau așa sînt următoarele: unii dintre grămatici sînt fii de fețe bisericești<sup>6</sup>, crescuți în mănăstiri ori formați de apropiații lor care învățaseră mai înainte meșteșugul scrisului în mănăstiri, iar alții sînt fii<sup>7</sup> sa unepoți<sup>8</sup> de: grămatici, logofeți al doilea,

<sup>1</sup> De pildă, în cancelaria slavă a Raguzei erau italieni pînă la sfîrșitul veacului al XV-lea (vezi St. Slanojević, Студије о српској дипломатици [Studii de diplomatică sîrbă], în Глас српске крaзъевске Академије други разред, CV (1923), p. 55).

<sup>2</sup> Vezi în acest sens, de pildă pentru cancelaria Țării Românești actul lui Vladislav I, al lui Dan din 1385 octombrie 3, ale lui Mircea din 1387 iunie 27, 11 mai 1409 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 317) și 28 martie 1415, iar în ceea ce privește cancelaria Moldovei vezi actele din: 30 martie 1392 (facsimilul *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 431), 18 noiembrie 1393, 28 noiembrie 1399, cel al lui Iuga destinat lui Braia și actul lui Alexandru cel Bun din 14 aprilie 1411.

<sup>3</sup> Vezi pentru comparație planșele 2, 4 și 6 din lucrarea lui G. A. Ilinski, Грамоты бoзчерскихъ царей, Moscova, 1911.

<sup>4</sup> Să se compare actul respectiv cu cel al lui Vladislav Iagello din 27 ianuarie 1388 în facsimil la I. Bogdan, *Album paleografie moldovenesc*, pl. 1.

<sup>5</sup> Așa sînt, de pildă, actele din 4 august 1400, 7 ianuarie 1407, 16 februarie 1424 și 10 februarie 1429.

<sup>6</sup> Așa e, de pildă, Vilcul fiul popii Neagul, care scrie actul Țării Românești din 20 ianuarie 1580, iar în Moldova cunoscutul diplomat Mihul logofătul, frate cu grămaticul Toader, sînt amîndoi fiii protopopului Iuga, la fel Jurj Ioilovici este fiul protonopului Ioil, tot așa Ivan sau Ivanco Vladicin — care apoi își scrie numele tatălui și prin *Vlădica* — din vremea lui Ștefan cel Mare este fecior de *Vlădică*.

<sup>7</sup> Așa, de pildă, grămaticul Mircan care scrie actul din 12 octombrie 1609 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVII, vol. I, p. 746) este fiul marelui logofăt Lupu, Radul care scrie actul din 9 februarie 1598 este fiul lui Lăudat fost mare logofăt, Dumitrașco care scrie actul din 26 iunie 1619 (vezi facsimilul *ibid.*, B, XVII, vol. III, p. 714) este fiul lui Paraschiva logofăt al doilea. Tot așa în Moldova Isaia Gărdovici este fiul grămaticului Gârdea din primul deceniu al veacului al XV-lea, Ivașco Brataievici este fiul lui Brateiu logofăt de sub Alexandru cel Bun.

<sup>8</sup> Așa, de pildă, e Stan care scrie actele din 9 ianuarie (vezi facsimilul *ibid.*, B, XVII, vol. I, p. 750), și 13 mai 1610, nepotul grămaticului Stan cel Bătrîn din Săvești.

mari logofeți sau ai dascălilor care instruiau în școlile respective domnești<sup>1</sup>. Așadar din cele exprimate reiese că uneori meșteșugul scrisului se moștenește. Este însă de adăugat faptul că și după temeinicirea cancelariilor țărilor române apar dieci străini, dar aceasta în chip sporadic<sup>2</sup>.

Uneori grămaticii își scriau numele prescurtat fie prin reducerea cuvintelor<sup>3</sup>, fie prin reducerea literelor<sup>4</sup>, iar titulatura de grămatic în actele Țării Românești de obicei se exprima prescurtat<sup>5</sup>, fapt ce se întâlnește și în Moldova, dar destul de rar<sup>6</sup>.

În grafia actelor, grămaticii își îngăduiau unele libertăți, ca de pildă: transpuneau din limba slavă în limba română și invers unele nume de persoane<sup>7</sup> și de locuri<sup>8</sup>, introduceau elemente românești în lexic, morfologie

<sup>1</sup> Acesta era, cred, de pildă, rolul dascălului Mușat care scrie actul Țării Românești din 3 mai 1595, iar în Moldova este Ioan Dascălul din actele lui Ștefan cel Mare.

<sup>2</sup> Așa sînt, de pildă, în Țara Românească: Stan din țara Sirbească — *от сръбска* — care scrie actul din 28 octombrie 1568 (la *MIB*, fondul Brincovinesc, moșia Măceșurile, nr. 1) tot el scrie și actele din 27 august 1571 (vezi facsimilul *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. IV, p. 512) și 28 iulie 1572 și tot un sirb — *Радсаъ сръбнина* — va scrie și actul lui Matei Basarab din anul 1649 dat mănăstirii Ivir. Tot din Serbia vin grămatici și în Moldova ca, de pildă, *Гѣоргіе сръбнин* [Gheorghe Sirbu], care scrie actul din 10 octombrie 1454, *Баско сръбанин* din cancelăria lui Bogdan al III-lea sau *Аѣа сръбанин* care scrie actul din 11 mai 1540 (la Arhivele statului Iași). Și tot grămatici străini sînt în țara Românească de pildă: *Calcio* care scrie actul din 17 noiembrie 1431 (vezi facsimilul *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 334), *Coica* — care scrie actul din 23 august 1437 (vezi facsimilul *ibid.*, B, XIII, XIV și XV, p. 338), *Caloiana* — care scrie actul din 15 iulie 1475, iar un moldovean scrie actul din august 1596 (*MIB*, 897).

<sup>3</sup> Așa, de pildă, Tudor *spudei* își scrie numele în forma *тѣа*, la fel procedează cu numele său grămaticul moldovean Teodosie — *Тѣодасе* — al actului din 6 aprilie 1621 (la *AS*, ms. 543, f. 13) și Apostol Tecucianul, grămaticul actului din 14 mai 1663 (*AS*, Ep. Huși, LXX/13) care își exprimă numele de origine prin *тѣк*.

<sup>4</sup> Așa, de pildă, grămaticul actului lui Ștefan cel Mare din 26 februarie 1491 își exprimă numele în ligatură.

<sup>5</sup> Dar numai pentru denumirile *граматикъ* și *логоейтъ* exprimate prin *грам* și *лог*.

<sup>6</sup> Așa, de pildă, Apostol Tecuceanu în actul citat în nota 3 de mai sus scrie *сп* pentru *сприкаръ*.

<sup>7</sup> Astfel sînt transpuse din slavă în română de pildă onomasticile: *мрчюл* în actul Țării Românești din 10 septembrie 1428 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 331) față de *мрчюловъ* în actul din 1 decembrie <1425>, *тѣркѣа* în actul din 10 februarie 1461 față de *тѣрчинъ* din actul cu data 20 septembrie 1459, *ѣдринъ* în actul din 31 iulie 1487 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 372), față de *ѣдринъ* în actul din 28 iulie 1472. În Moldova: *дѣачикѣаа* în actul din 17 februarie 1438, față de *дѣлечинъа* în actul din 20 decembrie 1437, *жѣмътатък* în actul din 21 august 1438, față de *жѣмъгатиин* în actul din 5 martie 1438. Sînt transpuse din română în slavă de pildă: în Țara Românească: *кѣдринъ* — în actul din 2 ianuarie 1452 față de *кѣдъ* în actul din 1 august 1451, *кравикѣн* în actele din 3 iunie 1493 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 385), 1 aprilie 1497 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 405), 6 octombrie 1499 față de *кравикѣскѣа* din actul scris la 31 iulie 1487. Iar în Moldova, de pildă: *оуноуѣрѣнинъ* — cuvînt românesc, dar în sufix slav — în actul din 24 iulie 1436 (vezi facsimilul A, XIV, XV, vol. I, p. 161), față de *оуноуѣрѣноуѣа* în actul din 29 iunie 1433 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 122).

<sup>8</sup> Astfel sînt transpuse din slavă în română de pildă următoarele topice: *жнѣцѣа* în actul din 3 aprilie 1480 (vezi facsimilul *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 360) față de *жнѣцѣ* în actul din 16 iulie 1472, iar în Moldova: *панчѣн* în actul din 15 septembrie 1448, față de *панчѣн* în actul din 18 februarie 1428, *вѣзанин* în actul din 24 august <1436> față de *вѣзанин* în actul din 5 martie 1446.

Sînt transpuse din română în slavă de pildă: *манѣацѣ* în actul moldovenesc din 7 decembrie 1436 (vezi facsimilul *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p.

și sintaxă<sup>1</sup>, exprimau — uneori — sentimente personale<sup>2</sup>, se făleau cu iuțeala cu care scriau<sup>3</sup>, foloseau cuvinte străine limbei cancelariei<sup>4</sup>. Alteori comiteau chiar abateri de la formular — cum am întâlnit la unii grămăticici moldoveni care scriu în aceeași zi mai multe acte<sup>5</sup> —, abateri ce însă nu erau socotite ca dăunătoare autenticității actelor.

Ca aspect, scrisul grămăticilor slavo-romini se înfățișează în genere citeț și frumos<sup>6</sup>, unii dintre ei chiar excelează în caligrafie.

Este însă de remarcat faptul că ductul grămăticilor din Țara Românească este de obicei destul de variat, pe când cel al grămăticilor din Moldova este mult mai puțin variat, iar în vremea lui Ștefan cel Mare devine aproape uniform.

*Munca* grămăticilor slavo-romini, ca și cea a oricărui, om lasă de multe ori de dorit și cuvintele: «greșelile copiștilor sint atît de dese în manuscrise, că de orice ne-am interesa în text noi trebuie neapărat să pomenim de existența lor și să le avem în vedere»<sup>7</sup> — exprimate de neuitatul paleograf rus A. I. Sobolevski — sint pe deplin valabile și pentru munca grămăticilor slavo-romini.

În studiul nostru: *Din paleografia slavo-română* am analizat pe larg atît greșelile cît și multiplele lor cauze<sup>8</sup>, așa că aici dăm numai o enumerare a lor, adăugînd și elementele ce lipsesc în studiul pomenit. Greșelile grămăticilor se manifestă prin: 1) repetarea unui cuvînt, a unei silabe, a unui sunet, sau a unui semn grafic, intervertirea literelor într-un cuvînt, grafierea unui cuvînt, sau a unei litere în locul alteia, omisiunea unui cuvînt, a unei silabe, a unei

469) față de *мнѣзаци* în actul din 24 aprilie 1434 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 463) și tot într-un act moldovenesc, din 24 februarie 1442 *бѣдѣмѣни*, față de *бѣдѣмѣни* în actul din 19 iulie 1428.

<sup>1</sup> D. P. Bogdan, *Caracterul limbii tertelor slavo-române*, București, 1946, p. 25—43; idem, *Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946.

<sup>2</sup> Așa de pildă în actul Țării Românești din 1574 (la AS, Mitropolia București, IV/2) grămăticul îndurerat scrie că: *сладость лира сего самиретъ сѣморъ* [dulceața acestei lumi o nimicește moartea].

<sup>3</sup> De pildă, grămăticul Neagoe notează că scrie *срѣзо* [iute] (vezi actele scrise de el la 4 august 1615 la ARPR, DCXXI/246 și 28 noiembrie 1616, loc. cit., DXCI/221).

<sup>4</sup> De pildă *паница* pentru *жѣнища* în actul scris de Stoica Șerbanovici la 25 decembrie 1634 (copie la II), *панѣз* în actul scris de același la 10 iulie 1637 (ARPR, XLIII — 25) — cuvînt ce l-am întâlnit și în alt act a cărui indicație bibliografică însă îmi scapă, cuvîntul ucrainean *мовити* exprimat prin: *что се мовит* în actele scrise de grămăticul Dumitrașco la 3 decembrie 1663 (AS, Nucet, V/5, ARPR, XCIV/10).

<sup>5</sup> Așa de pildă grămăticul Tador ce scrie în ziua de 21 decembrie 1452 două acte, în al doilea (la M. Costăchescu, DM, II, nr. 117) elimină *и срѣта иго* de după *костѣ паркѣла*, tot așa grămăticul Toader ce scrie la 9 ianuarie 1490 două acte, în al doilea (cel de la I. Bogdan, DȘM, I, CCIII) elimină cuvintele *ицѣка* și *паркѣла* față de *ицѣзла* și *сѣкарѣ*, la fel în cel al patrulea act scris de Teodor la 15 martie 1490 (actul, *ibid.*, sub nr. CCXV) sint eliminate cuvintele: *паркѣла* pentru *пărcălabii* de Hotin și Orhei precum și numele Ion pentru Secară — cuvinte ce apar în celelalte acte scrise de același grămătic. Așadar oboseala îl făcea pe grămătic să facă atare suprimări din formular.

<sup>6</sup> Vezi, de pildă, actele lui Vladislav I, cele din: 1385 octombrie 3, 19 iunie <1421> (în facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 325), 17 noiembrie 1432, 25 iunie 1436 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 336) și cele moldovenești reproduse de I. Bogdan în *Album paleografic moldovenesc*, planșele X, XXVII, XXIX, XXX, XXXIII, XXXVI, XXXVIII.

<sup>7</sup> Vezi Славяно-русская палеография. Лекции А. И. Соболевского, издание 2-е, St. Petersburg, 1908, p. 99.

<sup>8</sup> Vezi D. P. Bogdan, PSR, cap. *Greșelile*.

litere sau a titlei, scrierea de prisos a unei silabe sau a unei litere<sup>1</sup>, cele mai de seamă greșeli fiind însă cele din dată<sup>2</sup>. Și tot între greșelile grămaticilor intră și acele acte socotite în dublu exemplar — unul dintre acte fiind greșit<sup>3</sup>; la fel se explică și acele începuturi de acte aflate pe una din cele două foi ale unor acte<sup>4</sup>.

Grămaticii speciali pentru anumite categorii de acte nu existau, ci aceiași dieci scriau toate actele slave ce emanau din cancelariile domnilor țărilor romine<sup>5</sup>.

Uneori însă, dată fiind personalitatea destinatarului, actele se scriu chiar de șeful cancelariei domnești, — dar aceasta numai în pragul veacului al XV-lea<sup>6</sup>.

Numărul grămaticilor la un singur domn și într-un singur an era destul de mare; astfel Vladislav al II-lea are în 1451 cinci grămatici<sup>7</sup> la fel și domnul moldovean Alexandrel are cu un an mai târziu același număr de pisari<sup>8</sup>. Acest lucru este pe deplin explicabil, dacă ne gândim la faptul că nevoile și relațiile cancelariei domnești erau destul de întinse pentru ca grija lor să fie lăsată pe seama unuia sau a doi dieci.

În veacul al XVII-lea, când actele scrise în limba romină devin din ce în ce mai dese, unii dintre grămaticii domnești scriu de-a valma atit acte domnești, cit și zapise<sup>9</sup>, atit acte în limba slavă, cit și acte în limba romină<sup>10</sup>.

<sup>1</sup> La cele spuse în lucrarea indicată mai sus să se adauge și greșelile datorite vârstei grămaticului, așa de pildă Eremia Băseanu care activează din 1581 (vezi lista grămaticilor moldoveni întocmită de Nicolae Grămadă în *CDM*, p. 213) în actele ce le scrie la 12 iunie 1617 (*AS*, Sava — Iași, XLVIII/1), 1620 și 1621 februarie 25 (*ARPR*, CCXLVII/23 și CLXXXV/156) are destule greșeli scrisul fiind și tremurat. Același lucru înfățișează și grămaticul Corlat care scrie actul moldovenesc din 15 aprilie 1639 (*MIB*, 35 237).

<sup>2</sup> Vezi mai departe cap. *Data*.

<sup>3</sup> Așa sint, de pildă, actele Țării Românești din 10 septembrie 1539 la *ARPR*, LXVII/210 și 211, cel de sub cota 210 are greșeli ca *rsa* în loc de *ta* și chiar în numele destinatarului, s-a omis *moș* în numele unui alt destinatar. Tot așa actele din 12 decembrie 1591 — la *ASI*, 1466, provin de la Episcopia Râmnic, XXIX/6 și 7 — data în cel de sub nr. 6 nefiind pusă la locul ei s-a scris apoi nr. 7. La fel zapisul moldovenesc din 29 septembrie 1593 (la *AS*, Neamț, XIX/1) are pe f. 2 același zapis, dar întrucât nu s-a început zapisul cu numele celui care vinde cum era formularul, s-a scris din nou — prima variantă n-are nici-o dată. Și tot așa e și actul domnesc din 19 februarie 1617 (*AS*, Galata, IX/2) care pe o filă are un act din 18 febr. 7125, iar pe alta unul din 19 febr. 7125 — aici omisiunile din formularul actului scris la 18 febr. au făcut ca să se scrie un nou act în ziua următoare.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens de pildă actul Țării Românești din 25 aprilie 1569 (la *ASI*), actul moldovenesc din 8 mai 1581 (la Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XVIII, p. 146), cel din 13 iunie 1616 (la *AS*, Bisericiani, IV/15) cum și actul din 5 mai 1624 (*ARPR*, XIX/69).

<sup>5</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 54 și idem, în *CDM*, p. 9—10.

<sup>6</sup> Vezi idem, *DSR*, p. 54.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 55 și nota 2.

<sup>8</sup> Vezi și cele scrise de N. Grămadă în *CDM*, p. 22, iar în sensul celor spuse mai sus să se rectifice și cele scrise de mine în *CDM*, p. 10, fapt de altfel semnalat de N. Grămadă, în *CDM*, p. 22, nota 6.

<sup>9</sup> Vezi, de pildă, actul Țării Românești din 22 septembrie 1623 (la *AS*, Radu Vodă, IV/24) scris de Șerban logofăt care scrie și zapisul din 18 septembrie 1623 (*ibid.*, IV/23) privind același obiect, zapisul moldovenesc scris de Eremia Borăleanul la 10 aprilie 1627 (*ARPR*, CCCXLI/20), zapisul din 22 decembrie 1625 (la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei) scris în românește și actul domnesc cu aceeași dată (*ibid.*) scris în slavă sînt scrise de un același grămatic privind același obiect, la fel actul domnesc din 27 februarie 1638 este scris de același grămatic care scrie și zapisul românesc din 26 februarie 1638 (vezi Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, III, p. 173—177).

<sup>10</sup> Vezi cele spuse mai sus în nota 9.

Este apoi de subliniat faptul că pregătirea cărturărească la care se adaugă și darul vorbirii a unora dintre grămătici a făcut ca aceștia să fie folosiți și ca soli<sup>1</sup>, însă vîltoarea politicii nu-i antrena pe toți deopotrivă, căci așa se explică de ce alți grămătici sînt moșteniți de domni care numai prieteni nu puteau fi<sup>2</sup>.

Sînt însă unele acte — nu puține — cărora le lipsește specificarea grămăticilor ce l-au scris. În acest caz trebuie să se procedeze la *identificarea grafiei*, ținînd seama de faptul că dacă forma literelor rămîne aproape neschimbată în faza unui tip al grafiei, nu același lucru se întîmplă și cu direcția de traseu — ductul — unui grămătic, element ce se schimbă de la om la om și chiar la același om ductul este în concordanță cu anumite stări din viață: tinerețe, bătrînețe, boală, accident etc. La acestea trebuie să se adauge și un anumit mod de a schița o literă, specific fiecărui om, căci toți facem pe *M* ca literă, însă nu toți la fel îl ornăm, îl trasăm sau îi unim cele două verticale și acest anumit mod de a schița o literă — mod ce fixează personalitatea omului — este ceea ce se cheamă *idiotism grafic*.

Ținînd seama de idiotismul grafic se cercetează apoi dacă pomenita particularitate grafică apare de *mai multe ori* în grafia grămăticului unui act, căci apariția caracterului specific o singură dată nu poate alcătui un idiotism grafic, forma specifică a caracterului grafic putînd fi provocată o dată de o deviere a mîinii, de locul unde și pe ce se scrie etc.

Dar și în fixarea idiotismului grafic se cere o obișnuință a ochilor, o cunoaștere adîncă a evoluției caracterelor de la o epocă la alta — aceasta pentru a vedea dacă semnul grafic ce e luat drept idiotism nu cumva este un produs al școlii în care s-a instruit grămăticul și în acest caz el nu mai alcătuiește un idiotism grafic.

Spre a exemplifica cele spuse mai sus, menționez ca idiotism grafic de pildă o interesantă legare a lui *w* cu *τ* (supraseris), ce se întîlnește în actul lui Mircea cel Bătrîn dat mănăstirii Snagov. După acest idiotism grafic se constată că același grămătic scrie actul din 1406, cit și cel dat mănăstirii Cozia pentru ca oricine să-i poată face danii, fiindcă în toate cele trei acte apare idiotismul grafic amintit. Dar dacă idiotismul grafic specificat l-am întîlni într-un act de la Vladislav al II-lea sau mai tîrziu, el n-ar mai alcătui un idiotism grafic, ci înfrurirea unei școli.

Corecturile, ștersăturile, răzuirile și adaosurile din acte. În actele slavo-romine se întîlnesc uneori corecturi, ștersături, răzuiri și adaosuri contemporane, elemente ce dovedesc că parte din greșelile făcute de grămătici erau sesizate sau de ei înșiși, ori de verifcatorii actelor scrise și astfel se îndreptau.

<sup>1</sup> Așa, de pildă, Radul cel Frumos trimite ca sol pe la 1463 la brașoveni, pe grămăticul Constantin, tot așa Basarab cel Tânăr trimite pe la 1478 la brașoveni și la vicevoievodul Transilvaniei, ca sol pe Oprea grămătic. La fel în Moldova grămăticul Șandru Cîrje este trimis, la 1498, de către Ștefan cel Mare, sol la marele cneaz de Moscova Ivan Vasilievici, însoțit fiind de Feodor Isăescu și de o suită de 40 de persoane, la fel Costea grămăticul, fratele dascălului Ioan este trimis în 1493 sol la Moscova și în 1498 la marele cneaz al Lituaniei, iar în anul următor este sol atît la marele cneaz al Lituaniei, cit și la marele cneaz al Moscovei.

<sup>2</sup> Așa, de pildă, este *Calcio* grămătic atît în cancelaria lui Alexandru Aldea, cit și în cea a adversarului său Vlad Dracul, *Caloiana* grămătic atît la Basarab cel Bătrîn cit și la Basarab cel Tânăr, iar în Moldova Petru Asdanovici, Tador Prodan și Vulpeș sînt grămătici atît sub Petru Aron, cit și sub Ștefan cel Mare.







Sînt apoi ștersături și adaosuri făcute cu intenție de fals, despre care însă nu poate fi vorba aici<sup>1</sup>.

Găuri făcute în acte prin tăietură. Unele acte slavo-romîne — mai mult cele din Moldova și mai puțin cele din Țara Romînească<sup>2</sup> — înfățișează găuri înguste, făcute în lat prin tăierea și detașarea unei părțicele din text — părțică ce cuprinde nume de persoane sau proprietăți —, tăieturi făcute în cancelaria domnească în urma unei hotărîri<sup>3</sup>.

Notele de pe verso actelor. Pe dosul materialului de scris al actului se află deseori, pe lângă mențiuni arhivistice<sup>4</sup> — nu rareori extrem de importante<sup>5</sup> — rezumate scurte sau mențiuni privind obiectul actului, întocmite ori îndată după ce actul s-a scris<sup>6</sup>, scrise de cele

la sfat, actul din 12 iunie 1651 (*AS*, Bistrița, LXII/27) — nume de sat și județ. Unele din aceste spații nescrise se completau ulterior de grămăticul care scria actul: așa de pildă grămăticul care a scris actul din 10 ianuarie 1646 (*AS*, Episcopia Argeș, XLII/5) a omis chiar numele lui și l-a completat apoi, în actul moldovenesc din 1610 (la *AS*, Episcopia Huși, XLIX/4) suma de bani s-a completat ulterior de grămătic, tot așa în actul din 16 ianuarie 1620 (*AS*, depunerea I. G. Cantacuzino); în actul din 7 iunie 1616 (la *ARPR*) numele satului *Buhainți* s-a scris ulterior de grămătic; în actul moldovenesc din 13 ianuarie 1602 (*AS*, Neamț, LXV/2) neștiind grămăticul pe cît timp se acordă *slobozenie* de dări și prestații unui sat ce urma a fi întemeiat a lăsat loc, peste care apoi domnul a scris cu mîna sa: на трѣхъ лѣтъ [pe trei ani]. Iar în actul moldovenesc din 15 decembrie 1623 (la *ARPR*, XLII/43) grămăticul neștiind numărul de boi cu care va fi globit cel care va ridica din nou pîră, a lăsat loc gol, spațiu ce apoi a fost completat prin cifra 5 [50] chiar de domnul însuși, atunci cînd a iscălit actul.

<sup>1</sup> Vezi mai departe cap. *Actele false*.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens de pildă actul Țării Romînești din 16 martie 1494, de unde, prin tăietură s-au scos o serie de nume de proprietăți.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens actele moldovenesc din : 27 iulie 1448, 3 decembrie 1462, 18 ianuarie 1490 — aici în două locuri — 16 martie 1593 (*AS*, Mitropolia Iași, CXXXVIII) unde însă tăietura privește numai prima mențiune a satului.

<sup>4</sup> Așa, de pildă, nota de pe verso actului Țării Romînești din 10 ianuarie 1588 aflat astăzi la Arhivele St. Buc. Secția istorică, nr. 1376, provenind din fondul m-rii Tismana, netrebnice, IX/10 — notă făcută în Arhiva m-rii destinată — notă ce arată peregrinarea actului: ꙗко кнѣзь Іоанъ мѣхѣкѣ ѿгъ Блѣшко зѣман за мѣхѣкѣ стомоу монастырѣ чрѣна в

асъ да прѣстѣнъ <т + н в ligatură> много мѣхѣкѣ [Țaceastă carte a lui Ion Mihnea din Țara Romînească pentru mertic sfintei mănăstiri Cerna, 2000 aspri, Dumnezeu să-i ierte anii lui mulți].

<sup>5</sup> Așa, de pildă, pe baza unor atare note istoricul sovietic L. V. Cerepnin a reușit să reconstituie unele din fondurile arhivelor feudale ruse (vezi L. V. Cerepnin, *РФА*, I și II).

<sup>6</sup> Vezi în acest sens următoarele note de pe verso: тѣмѣна pe actul lui Mircea din 1406 indict. 15, ꙗко сѣ ѿтѣ проаожѣтъ дѣшѣ [Ț cine-și va dăruî sufletul] pe actul aceluiași domn destinat Coziei prin care oricine își poate face danii, ꙗко вѣстоу сѣпатѣ [Ț pentru bălțile Săpatul] în actul aceluiași destinat m-rii Nucet; с хѣрѣвоу за водѣнѣхъ жѣсѣнѣхъ тѣхѣхъ [acest hrisov este pentru moara din Tîrgu Jiului] din actul lui Dan al II-lea scris în duminica Floriilor; кнѣзь Бѣла вѣстоуа pe actul din 16 martie 1494; радѣла вѣда зѣтъ Бѣс [Radul vodă ginerele lui Basarab] pe actul din 22 august 1526 al lui Radu de la Afumați. La fel: ꙗко кнѣзь за сѣсѣнѣхъ н крѣлоуожѣнѣхъ да рѣкотѣтъ сѣмѣхъ инѣкѣхъ [Țaceastă carte pentru Săseni și Cărlomănești ca să lucreze sf. episcop], de pe un act al lui Pătrașco cel Bun (*ARPR*, CXXIX/12) catastiful satelor Mitropoliei din Tîrgoviște scris în romînește: а анноаса, în text: анноаса —, в могошѣнѣхъ, гъ лѣчнѣхъ, дъ вѣнѣхъ, в сѣхънѣхъ, в могошѣхъ къ вѣстѣхъ дѣшѣхъ — în text: могошѣхъ сѣхъ вѣла вѣстѣхъ, — в ѿрѣхѣнѣхъ н вѣлоушѣхъ, — în text: вѣлоушѣхъ н ѿчѣнѣхъ ꙗко драгѣнѣхъ, в фѣлѣхъ, в спѣнѣхъ, дѣ сѣхѣтѣхъ, в сѣхѣхъ, — în text: сѣхѣхъ, — гѣ фѣстѣхъ н къ сѣхъ, дѣ грѣхъ ѿ сѣхѣхъ, ꙗко тѣмѣхъ ѿ рѣстоуа вѣ шѣрѣнѣхъ, вѣрѣхъ, пѣрѣхъ, кълѣсѣрѣхъ ѿ сѣхъ вѣрѣхъ — în actul



pentru ființarea limbilor slavă<sup>1</sup> și română<sup>2</sup>, cît și pentru istorie în genere<sup>3</sup>.

### CARACTERELE INTERNE ALE ACTELOR

Încheind cu particularitățile — caracterele — externe ale actelor, rămîne, în cele ce urmează, a mă ocupa de caracterele interne, întii de limbă cu ortografie și apoi de formulele diplomatice ale actelor.

**Limba.** Unul din elementele esențiale ale criticii diplomatice în determinarea datei și provenienței unui act îl alcătuiește limba în care s-au scris actele.

Rindurile ce urmează nu formează obiectul unui studiu lingvistic propriu-zis — ce nu intră în obiectul preocupărilor de față — el sintetizează numai cîteva date necesare, cercetării diplomatice, bazate pe studiile făcute de diferiți lingviști, cît și pe cercetări personale ale autorului acestor rinduri.

**Denumirile** sub care e cunoscută limba actelor slavo-romîne sînt următoarele: *sîrbească*<sup>4</sup>, *sîrbie*<sup>5</sup>, *slovenească*<sup>6</sup>, *bolgărească*<sup>7</sup>, iar pentru Moldova deosebitor și *rusie*<sup>8</sup>. Dar această limbă era « o limbă moartă, literară, o limbă

172) care arată taxele ce se percepeau pentru obținerea unui act. La fel și însemnările de pe actele moldovenești din nota 1 de la p. 63 și anume acela cu data: 27 iulie 1448 — arată procedeul prin care un act ce totuși rămînea în mina cuiva nu mai avea valabilitate pentru unele elemente.

<sup>1</sup> Vezi în acest sens de pildă notele actelor cuprinse în nota 6 p. 62—63 și anume cele cu datele: 1406 indictionul 15, și duminica Floriilor.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens, de pildă, însemnările de pe actele cuprinse în nota 6 p. 64 și anume ale actelor cu datele: 22 august 1526 — pentru *vodă* Pătrașcu cel Bun, 1615 iulie 14, 1630 ianuarie 10, 30 septembrie 1445 — în act grămaticul scrie *пѣтъ комнѣ* — și al lui Mircea cel Bătrîn din 11 mai 1409 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 317).

<sup>3</sup> De pildă nota din secolul al XVII-lea de pe actul moldovenesc din 16 septembrie 1427 are importanță pentru că ne arată că satul *Trimidicii* se află în Vaslui, la fel nota din același veac de pe actul cu data: 3 noiembrie 1433: *крѣстіанскѣ* — în text *крѣстіанскѣ* ne explică cum s-a format numele de azi al satului Creștinești — căci s-a crezut că numele *крѣстіанскѣ* este în legătură cu cuvîntul rus mai vechi *крѣстіанинѣ* [*creștin*].

<sup>4</sup> Vezi pe lingă datele de la Ilie Bărbulescu, *Curentele literare la romîni în perioada slaponismului cultural (CI)*, <București>, p. 264—267 și datele dascălilor de slovenie raportate la act: *uric sârbesc* spune Constantin dascălul de la școala de la sfîntul Gheorghe cel vechi din București — că tîlmăcește la 1778 (vezi tîlmăcirea actului din 26 septembrie 1570 la *ASSI*, 868), *hrisov sîrbesc* la *hartofilazul* protopopul Radu din Rîmnicu-Vîlcea (vezi tîlmăcirea din 1796 a actului din 15 iunie 1647 la *AS*, Episcopia Argeș, XXII/12).

<sup>5</sup> Vezi în acest sens însemnarea dascălului de slovenie Goran logofătul pe izvodul său din 9 iulie 1694 a actului lui Matei Basarab (la *AS*, Mitropolia București, CCCIV/5), la fel cea a lui Procopie dascălul din 20 martie 1765 făcută actului moldovenesc aflat la *AS*, achiziții noi CCXVII/9 (aici *sîrbie*), același și *serbie* (în tîlmăcirea moldovenească de la *ARPR*, LII—138).

<sup>6</sup> Vezi în acest sens tîlmăcirea lui Floru ierei dascăl de slovenie de la *ARPR*, CCXLIII/1, cea a dascălului domnesc Leontie ieromonah la Tismana de la *ASSI*, 1574, a aceluiași de la *ARPR*, CXXV/53.

<sup>7</sup> Vezi în acest sens de pildă tîlmăcirea din 27 septembrie 1837 a ieromonahului Iustin și a schimnicului Grigorie, făcută unui act moldovenesc din 16 august 1616 (la *AS*, Agapia XIII/5).

<sup>8</sup> Dar numai pentru actele din Moldova, vezi în acest sens tîlmăcirea din 1755 a lui Tănase logofăt de taină, aflată la *ARPR*, XL/20, și adjectivul: <uric> *rusesc*, notă din veacul al XVIII-lea de pe verso actului moldovenesc din 1 iunie 1596 (*AS*, Văratec, XVII/6).

a scrisului, pentru că limba curentă a fost totdeauna cea romină<sup>1</sup>. De aici și faptul că limba actelor slave din Moldova și Țara Românească<sup>2</sup> «reprezintă în sine un fenomen foarte complicat și contradictoriu»<sup>3</sup>, căci în sinul ei se reflectă limba slavă veche, dar nu așa cum această limbă literară, comună, la vremea ei, tuturor slavilor<sup>4</sup> se înfățișează în veacurile ei de existență — X și XI<sup>5</sup> —, ci în evoluția și redacția denumită *medio-bulgară*<sup>6</sup>, la care

<sup>1</sup> A. I. Iațimirski, Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП) 1907 p. 441—442. Vezi cele scrise în acest sens atât de C. Jireček în «Archiv für Slavische Philologie», XIX, p. 601—602, cât și cele scrise de I. Bogdan, în DTRB, p. XXXIII. Că limba actelor slavo-romine era o limbă moartă se desprinde atât din cele scrise de A. I. Sobolevski în ЖМНП, ССХСIII, iunie 1894, p. 425 cât și din cele scrise de A. A. Șahmatov în Отчет о состоянии и деятельности имп. С. Петербургского Университета за 1910 г., p. 348. De caracterul viu al limbii textelor slavo-romine se înțelege și K. Radcenko «un mare specialist al scrisului medio-bulgar» — așa cum îl caracterizează pe deplin just S. B. Bernstein — vezi pentru cele spuse de K. Radcenko, ЖМНП, seria nouă, IX, mai 1907, p. 422.

<sup>2</sup> Până astăzi nu există încă o lucrare care să cuprindă studiul limbii actelor slavo-romine din toată perioada veacurilor XIV-XVII, ci sînt numai lucrări ce îmbrățișează stadiul limbii în veacurile XIV și XV. Dintre aceste lucrări, cea mai bună pentru limba actelor din Țara Românească, este lucrarea lingvistului sovietic S. B. Bernstein, Расыскания в области болгарской исторической диалектологии. Том I: Язык валашихин грамот XIV—XV веков (ЯВГ), Академия Наук СССР, Институт Славяноведения. Издательство Академии Наук СССР, Москва — Leningrad, 1948, 370 p. Dar studiul lui Bernstein privește mai mult limba documentelor destinate brașovenilor și sibienilor, căci cele mai multe dintre edițiile actelor interne n-au fost accesibile învățatului sovietic. Pentru limba actelor moldovenești cel mai bun studiu este articolul lui I. Bogdan, Über die Sprache der ältesten moldauischen Urkunden in Iagid — Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin, 1908, p. 369—377 și în extras (vezi și aprecierea lui S. B. Bernstein, în ЯВГ, p. 223).

<sup>3</sup> Vezi S. B. Bernstein, ЯВГ, p. 76—77.

<sup>4</sup> Așadar termenul de limbă bulgară veche — în loc de limbă slavă veche — preferat de cercetătorii bulgari este impropriu. Vezi de pildă cele scrise de A. M. Selîșceev în Старославянский язык, часть первая (СЯ), Москва, 1951, p. 34 cât și cele scrise de L. P. Jakubinski, в История древнерусского языка (ИРЯ), Москва, 1953, p. 83—84.

<sup>5</sup> Iată care sînt, pe scurt, cele mai de seamă particularități fonetice ale limbii slave vechi: 1) ființa iusurilor simple: mare (ж) și mic (а) ca vocale nazale: om, on și em, en: мадръ — mondrъ, нма — imen cât și a iusurilor iotate: mare (ж) și mic (а) ca vocale nazale: том, ion și iem, ien (жтра — iontrъ, маыка — ienzyкъ); 2) ființa semivocalelor: ѡ (иѡ) și ѡ (иѡ) — ce se pronunțau — în poziție accentuată, tare, ca ѡ și ѡ foarte scurți (вѡка — vōka, дѡна — dēn); 3) înlocuirea — uneori — a ierului (ѡ) și a ierului (а) prin o și e — dar numai în poziție accentuată — ca urmare a celor exprimate la punctul 2 (дожда — дѡжа, вѡка — вѡка); 4) dispariția — uneori — a pronunției celor doi ieri — aceasta spre sfîrșitul epocii slave vechi și numai cînd ѡ, а se află în poziție slabă, neaccentuată iar prin aceasta și căderea lor (книга — кѡнига, в — вѡ); 5) amestecul — uneori — a celor doi ieri — aceasta, în urma pierderii pronunției specificate la punctul 4 (вѡтопа — вѡтѡпа, вѡпа — вѡпѡпа); 6) ѡ semivocală (în добрыи — dobrŭi) și vocală plină (în сѡна — sŭna); 7) ѡ semivocală (în добрыи — dobrŭi) și vocală plină (în быти — byti); 8) ѡ diftongul ea (ia) (горѡ — gorē); 9) lichidele ѡ, ѡ, ѡ, ѡ (грѡда, смѡрѡтъ, вѡка, лѡста); 10) ѡ epentetic (зима ѡ, корѡва ѡ); 11) consoanele palatale: ш, жд (помѡща, дѡжа); 12) africata s (dz) (носѡ); 13) palatale: ѡ', ѡ', ѡ' (зима ѡ', кон ѡ', мор ѡ').

<sup>6</sup> Iată particularitățile cele mai de seamă ale medio-bulgare din actele slavo-romine. În fonetică: 1. păstrează din slava veche: a) grupurile шт, жд, b) lichidele ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, c) înlocuiește — uneori — ierul și ierul în poziție accentuată prin o și e, d) africata dz. Și în plus: 2. iusurile ж și а devin vocale curate și anume ѡ și e: воѡводѡ, мѡноѡстѡ-мѡноѡстѡ, зѡма — cunosc însă și patru exemple de nazalism a iusului mare, așa e: сѡнѡнѡн (în actul lui Radu cel Mare din 6 aprilie <1496—1508>, destinat satelor mănăstirii Bistrița — vezi facsimilul actului în Documente privind istoria României, B, XIII, XIV, vol. V, p. 400), în cele două scrisori ale lui Ștefan cel Mare adresate — una buzoienilor și rimnicenilor și alta brăi-





cu același caracter, din Moldova limbile: rusă<sup>1</sup> și ucraineană<sup>2</sup>, și în chip cu totul sporadic, sirba<sup>3</sup>.

Cele spuse mai sus privesc cuvintele comune ale limbii actelor slavo-române, căci numele de persoane — onomastica — și locuri — toponimia — slavo-române cer alte date.

În limba străslavă, adică în epoca cînd neamurile slave vorbeau aceeași limbă împărțită pe dialectele neamurilor respective, cît și în limbile popoarelor slave de pînă în a doua jumătate a veacului al IX-lea nu exista sunetul cunoscut sub numele de consoana fricativă labială  $\phi$ , acest sunet apărînd la slavi abia în a doua jumătate a veacului al IX-lea, fiind împrumutat de la greci. În locul sunetului  $\phi$ , slavii foloseau explozivă labială  $p$ . Și urmele acestui fenomen lingvistic apar și în onomastica slavo-romină, unde avem:  $\sigma\tau\epsilon\pi\alpha\eta\kappa^4$ , alături de topicul  $\sigma\tau\epsilon\pi\alpha\eta\kappa\omega\kappa\iota\varsigma$  ( $\sigma\tau\epsilon\pi\alpha\eta\kappa\omega\kappa\iota$ ),  $\kappa\sigma\iota\pi\eta\kappa^5$ ,  $\omega\sigma\tau\alpha\pi\kappa\omega^6$  cu topicul  $\omega\sigma\tau\eta\kappa\chi\alpha\eta\iota$ ,  $\pi\eta\lambda\iota\pi\eta\kappa^7$ ,  $\pi\eta\lambda\iota\pi\kappa\omega\kappa\epsilon\kappa\iota$ ,  $\pi\eta\lambda\iota\pi\eta\kappa\chi$ ,  $\pi\eta\lambda\iota\pi\kappa\omega\kappa\iota\varsigma^7$  față de formele de mai tîrziu:  $\sigma\tau\epsilon\phi\alpha\eta\kappa$ ,  $\kappa\sigma\iota\phi\eta\kappa$ ,  $\phi\eta\lambda\iota\pi\eta\kappa$  — cu ale lor derivate.

Dar slavii se obișnuiau greu cu noul sunet —  $\phi$  — și din această pricină în unele graiuri ruse — și anume în cele ucrainene — se prefera în locul lui  $\phi$  sunetele  $\chi\kappa$ ,  $\chi\phi$  și  $\chi^8$ . Exemple ale unei atare preferințe se află

<sup>1</sup> Astfel în fonetică: 1) iusurile mari și mici devin respectiv  $\sigma\upsilon$  și  $\iota$  ( $\rho\sigma\upsilon\kappa\alpha$ - $\rho\iota\kappa\alpha$ ,  $\mu\epsilon\sigma\sigma\omega$ - $\mu\alpha\sigma\omega$ ); 2)  $\lambda$  și  $\kappa$  în poziție accentuată devin  $\sigma$  și  $\epsilon$  ( $\beta\alpha\lambda\kappa\alpha$ - $\beta\epsilon\lambda\kappa\alpha$ - $\beta\sigma\alpha\kappa\alpha$ ,  $\delta\alpha\lambda\kappa\alpha$ - $\delta\epsilon\eta\kappa\alpha$ ); 3)  $\lambda$  și  $\kappa$  în poziție neaccentuată cad ( $\gamma\delta\epsilon$ - $\gamma\delta\epsilon$ ); 4)  $\kappa$ - $\epsilon$ ; 5) folosirea ierului și ierului înaintea lichidelor sau chiar de amîndouă laturile acestora ( $\gamma\epsilon\lambda\kappa\alpha$ - $\gamma\sigma\epsilon\lambda\kappa\alpha$ ,  $\epsilon\lambda\kappa\alpha$ - $\epsilon\sigma\alpha\kappa\alpha$  față de  $\gamma\epsilon\lambda\kappa\alpha$  și  $\epsilon\lambda\kappa\alpha$ ,  $\sigma\kappa\epsilon\lambda\kappa\alpha$ ,  $\nu\epsilon\lambda\kappa\alpha$  față de:  $\sigma\kappa\epsilon\lambda\kappa\alpha$  și  $\nu\epsilon\lambda\kappa\alpha$ ); 6) consoanele palatale  $\sigma\tau$ ,  $\eta$  din slava veche devin:  $\sigma\tau$ - $\chi$  și  $\eta$  ( $\delta\epsilon\lambda\kappa\alpha$ - $\delta\epsilon\lambda\chi\alpha$ - $\delta\sigma\chi\alpha$ ,  $\mu\epsilon\lambda\kappa\alpha$ - $\mu\epsilon\lambda\chi\alpha$ ); 7) folosirea în anumite cuvinte în locul lui  $\epsilon$  iotat inițial ( $\iota\epsilon$ ) —  $\sigma$  ( $\sigma\epsilon\lambda\kappa\alpha$ - $\sigma\epsilon\lambda\kappa\alpha$ ,  $\sigma\epsilon\lambda\kappa\alpha$ - $\sigma\epsilon\lambda\kappa\alpha$ ); 8) folosirea în unele nume împrumutate din grecește  $\sigma$  în loc de  $\alpha$  ( $\sigma\alpha\lambda\kappa\alpha$ - $\sigma\alpha\lambda\kappa\alpha$ - $\sigma\alpha\lambda\kappa\alpha$ ); 9) în anumite condiții silabelor slave vechi:  $\rho\alpha$ ,  $\lambda\alpha$ ,  $\rho\kappa$ ,  $\lambda\kappa$  corespund în limba rusă silabele:  $\sigma\sigma$ ,  $\sigma\sigma$ ,  $\sigma\sigma$ ,  $\sigma\sigma$  ( $\sigma\sigma\sigma\sigma$ - $\sigma\sigma\sigma\sigma$ ,  $\sigma\sigma\sigma\sigma$ - $\sigma\sigma\sigma\sigma$ ,  $\sigma\sigma\sigma\sigma$ - $\sigma\sigma\sigma\sigma$ ,  $\sigma\sigma\sigma\sigma$ - $\sigma\sigma\sigma\sigma$ ) fenomen cunoscut sub numele de *svarabhakti*, iar în rusește *polnoglasie*. În morfologie: genitivul singular și nominativul plural la substantive și pronume feminine în  $\sigma$  cît și la acuzativul plural masculin în  $\kappa$  este în  $\kappa$ , terminația  $\lambda\kappa\alpha$  la instrumental singular masculin și neutru la temele în  $\eta$  și  $\sigma$ , dativul și locativul singular persoana a doua, la pronumele personale și reflexive are în rădăcină  $\sigma$ :  $\sigma\sigma\kappa$ ,  $\sigma\sigma\kappa$ , persoana a treia singular și plural la indicativ prezent se termină în  $\kappa$ .

<sup>2</sup> În fonetică de pildă: 1) ființa sunetului  $h$  ce în rusă corespunde lui  $r$  ( $\mu\sigma\chi\eta\sigma$ - $\mu\sigma\eta\sigma$ ); 2) același  $h$  devine aspirat ( $\sigma\sigma\sigma\sigma$ - $\sigma\sigma\sigma\sigma$ ); 3) trecerea lui  $\sigma$ ,  $\kappa$  în anumite condiții în  $\sigma$ ,  $\eta$  ( $\sigma\sigma\sigma\sigma$ - $\sigma\sigma\sigma\sigma$ ,  $\sigma\sigma\sigma\sigma$ - $\sigma\sigma\sigma\sigma$ ).

<sup>3</sup> Așa de pildă în actul lui Petru Aron din 10 octombrie 1454 scris de  $\rho\epsilon\tau\sigma\epsilon\kappa\sigma$   $\sigma\epsilon\lambda\kappa\iota\eta$  [Gheorghe Sirbu], apare  $\mu\eta$  în loc de  $\mu\lambda$ , în cel al lui Ștefan cel Mare din 10 mai 1466 destinat Zografului sint:  $\sigma\kappa\alpha\kappa\iota\eta$ ,  $\sigma\kappa\alpha\kappa\iota\eta$ ,  $\kappa\epsilon$  în loc de  $\kappa\sigma\alpha\kappa\iota\eta$ ,  $\kappa\sigma\alpha\kappa\iota\eta$ ,  $\mu\eta$  și unde grămaticul este silit și el să-și scrie numele  $\rho\sigma\delta\alpha\eta\sigma\kappa\iota\eta$  nu  $\rho\sigma\delta\alpha\eta\sigma\kappa\iota\eta$ , cum scrie obișnuit. Tot așa în actul lui Bogdan al III-lea din 25 martie 1508, scris de Vasko Sirbul apare sufixul  $\sigma\alpha$ . Toate acestea arată că ne aflăm în fața unei prezențe cu totul sporadice a limbii sirbe, transplantată în actele moldovenești de grămăticii veniți din Serbia sau introduse în acte de reprezentanții destinatarilor actului (cazul hrisovului citat, destinat mănăstirii Zograf).

<sup>4</sup> De pildă un  $\sigma\tau\epsilon\pi\alpha\eta\kappa$  scrie actul Țării Românești din 1510 noiembrie 12 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. I, p. 62), un  $\sigma\tau\epsilon\pi\alpha\eta\kappa$  este în actul lui Alexandru cel Bun din 19 iunie 1429.

<sup>5</sup> În actul moldovenesc din 9 martie 1490.

<sup>6</sup> Numai în actele din Moldova, vezi de pildă actul din 26 ianuarie 1446 (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 484) — care e un diminutiv ucrainean pentru Eustațiu.

<sup>7</sup> Numai în actele din Moldova, vezi de pildă pentru  $\pi\eta\lambda\iota\pi\eta\kappa$  și  $\pi\eta\lambda\iota\pi\eta\kappa\chi$  actul din 12 martie 1523, iar pentru  $\pi\eta\lambda\iota\pi\eta\kappa\omega\kappa\iota$  actul din 12 martie 1622.

<sup>8</sup> Vezi de pildă L.P. Iakubinski, ИРЯ, p. 148.



și în actele slave ale Moldovei, iar ca frecvență subliniez faptul că o jumătate pagină din indicele de nume al lucrării lui Mihai Costăchescu: *Documente moldovenești dinainte de Ștefan cel Mare* este cuprins de următoarele onomastice și topice: *Hodco*<sup>1</sup>, *Hodici*, *Hodor*<sup>2</sup>, *Hodoric*, *Hodcăuți*, *Hodcești*, *Hodora*, *Hodoraci*, *Hodoreci*, *Hodorești*, *Hodorăuți*, *Hodorani*, *Homești*, *Homicești*<sup>3</sup> *Homici* și *Homîța*, pentru: *Fodco* — diminutiv pentru Fodor, Teodor, *Fodici* Fodor, *Fodoric*, *Fodcăuți*, *Fodcești*, *Fodora* — Teodora, *Fodoraci*, *Fodorești*, *Fodorăuți*, *Fodorani*, *Fomești* — Tomești, *Fomiceni* — Tomiceni, *Fomici* — Tomici și *Fomița* — Tomița.

Și subliniez că nume de sate ca: *Hodora*, *Homești*, *Homicieni* și *Homîța* există și azi.

Înlocuirea consoanei velare κ prin palatala compusă ч, o atestă la slavi multe nume de persoane — dar numai cele împrumutate din grecește — și aceasta începînd cu veacul al VIII-lea<sup>4</sup>. Astfel sint: Ničiporъ — Νικηφόρος Ćuprianъ, Ćupro, Ćuprilo, Ćuprja, Ćiprijaнъ — Κυπριάνος, Ćurilo — Κύριλλος, Ćurъ, Ćurej — Κύριος, Κύρ<sup>5</sup>. Exemple avem și în numele slavo-romine ca: Чюриао<sup>6</sup> cu derivatul Чюрилиця<sup>7</sup> și Чюричичи<sup>8</sup> din Чюрикъ, iar topicele de azi: *Ciura*, *Ciurea* și *Ciurești* dovedesc că a existat și onomasticul Ćurъ.

Iusurile mare și mic, din punct de vedere fonetic silabe în slava veche au evoluat întîi în aceeași ordine în medio-bulgară.

Astfel ж a devenit ѓн, iar din această pronunție s-au dezvoltat apoi *on* și *an*<sup>9</sup>.

Această evoluție este cunoscută atît onomasticei cît și toponimiei slave din actele slavo-romine.

Astfel avem: Чънсѣ<sup>10</sup> Мънжека<sup>11</sup>, Мънжеичи<sup>12</sup>, Дъбокица, Мъдричка<sup>13</sup>, Мандричкоу<sup>14</sup>, Андоліе<sup>15</sup>. În aceeași ordine sint apoi: ж = *am*, *im* și *un*, ca de pildă: Амѣшцита<sup>16</sup>, Голымебаниѣ<sup>17</sup>, Мъндричка<sup>18</sup> și Оѣггроклахи<sup>19</sup>.

<sup>1</sup> *Hotko* pentru *Hodco* apare încă în actul din 7 ianuarie 1403.

<sup>2</sup> Apare de pildă în actul din 30 mai 1443.

<sup>3</sup> Apare de pildă în actul din 25 aprilie 1420, deci satul lui Homici — Fomici = Tomici.

<sup>4</sup> Vezi A. M. Selișcev, СЯ, I, p. 204.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 26 și 204—205.

<sup>6</sup> Vezi de pildă genitivul Чюриаова în actul moldovenesc din 30 noiembrie 1436 (facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 468).

<sup>7</sup> Vezi de pildă actul din Țara Românească cu data: 16 septembrie 1430 (facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 333).

<sup>8</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 3 august 1571.

<sup>9</sup> Vezi schema la profesorul B. Conev, История на български език [Istoria limbii bulgare], vol. II, 1934, p. 384.

<sup>10</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din iunie 1481 (facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV p. 363).

<sup>11</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 12 iunie 1472. Мънжѣ e un hipocoristic din Моѣъбрѣтъ sau din Черномоѣъ.

<sup>12</sup> Vezi de pildă actul moldovenesc din 11 februarie 1400.

<sup>13</sup> Vezi de pildă actul moldovenesc din 2 martie 1422 (facsimilul *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 445).

<sup>14</sup> Vezi de pildă actul moldovenesc din 3 ianuarie 1425.

<sup>15</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 18 iulie 1505 (facsimilul *ibid.*, B, XVI, vol. I, p. 222), topic păstrat și azi sub forma *Andolina*.

<sup>16</sup> În actul lui Ștefan cel Mare din 10 ianuarie 1495.

<sup>17</sup> În actul moldovenesc din 27 iulie 1448.

<sup>18</sup> În actul moldovenesc din 31 martie 1423.

<sup>19</sup> În actul Țării Românești din 3 octombrie 1385.





faptului că în limbile slave fiecărui sunet îi corespunde un singur semn grafic există tendința de preferință a semnelor grafice  $\kappa$  și  $\epsilon$  pentru  $\xi$ , iar mai târziu și confuzia:  $\xi$   $\epsilon$ ,  $\kappa$   $\xi$  pentru  $\xi$  și  $\eta$   $\psi$  pentru  $\psi$ ; tot așa identitatea fonetică  $\theta$  —  $\tau$  a dus la înlocuirea titei prin  $\mu$  în cele mai multe onomastice și topice. Din pricina faptului că ipsilon —  $\mu$ жиза ( $\upsilon$ ) — se pronunța în unele cazuri și  $\nu$  pe lângă  $i$  s-a creat încă în slava veche ortografia  $\alpha\kappa\rho\sigma\tau\kappa$  pentru grecescul  $\text{Αἰγυσιος}$ , ce este fixată în ortografia actelor slavo-romine. De aici apoi tinde să se fixeze aceeași ortografie în veacul al XVI-lea și în cuvântul  $\epsilon\kappa\alpha\gamma\epsilon\lambda\iota\epsilon$  în loc de forma veche  $\epsilon\alpha\gamma\gamma\epsilon\lambda\iota\epsilon$ . Apoi încă în textele slave vechi din pricina faptului că una din formele grafice ale  $i$ jiței —  $\varsigma$  — era identică uneia din formele grafice ale lui  $u$  —  $\psi$  — se folosea ipsilon uneori și ca  $u$ . De aici și ortografia  $\kappa\psi\rho\iota\lambda\omicron$  =  $\kappa\rho\rho\iota\lambda\omicron$  într-un act al lui Mircea cel Bătrîn și al lui Radu Prasnaglava din 19 iunie <1421>,  $\kappa\psi\rho\iota\mu\eta$  pentru  $\kappa\rho\rho\iota\mu\eta$  în actul Țării Românești din 5 septembrie 1519 și  $\kappa\psi\rho\iota\alpha\chi$  pentru  $\kappa\rho\rho\iota\alpha\chi$  în actul Țării Românești din 27 august 1571<sup>1</sup>. De asemenea: există la început ortografia greacă din slava veche  $\pi\tau$  =  $ng$ <sup>2</sup> care apoi însă e înlocuită prin  $\mu\tau$ . Sunetele românești  $ge$  și  $gi$  și  $i$  redată la început respectiv prin:  $\tau^3$ ,  $\mu^4$ ,  $\nu^5$ ,  $\eta^6$  și  $\psi^7$ , după dezvoltarea înfuririi romine, în limba actelor slavo-romine se creează, la mijlocul veacului al XV-lea, semnele grafice speciale  $\mu^8$  și  $\mu^9$ . Ca prescurtări ortografice sînt: *trunchierea*, *contractiunea*, *suprascrîerea* — cu regula ca atunci cînd într-un cuvînt sînt două vocale identice, cea de-a doua se elimină prin prescurtare în sensul că litera consoană ce o precede se suprascrîe —, *ligatura*, *sigla*, *monograma*, *monocondilul* și cuvintele sau literele prescurtate fiind indicate — în

<sup>1</sup> Aceeași explicație au și topicele existente astăzi ca de pildă: *Curila*, *Curița*, *Curova*, *Curești* pentru *Chirila*, *Chirița*, *Chirova* și *Chirești* pentru că *Chir* este un hipocoristic pentru *Chiril*.

<sup>2</sup> Vezi de pildă  $\mu\tau\mu\lambda$  în actul lui Mircea destinat Coziei pentru ca oricine să-i poată face danii.

<sup>3</sup> Vezi de pildă  $\mu\eta\mu\eta$  în actul lui Mircea cel Bătrîn din 28 martie 1415.

<sup>4</sup> Vezi de pildă  $\mu\eta\mu\eta$  în actul lui Radu Prasnaglava din 19 iunie <1421> (facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 325),  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul lui Dan al II-lea dat boierului Șerban,  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul din 13 august 1437 (facsimil *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 92),  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul moldovenesc din 29 iunie 1428,  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul moldovenesc din 15 mai 1437 și  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în cel din 22 august 1447 (facsimil, *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 489).

<sup>5</sup> Vezi de pildă:  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul din 19 iunie <1421> (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 325),  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în cel din 25 iunie 1430 tot aici și  $\mu\eta\mu\eta$ ,  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul din 16 iulie 1472 și  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul din 1 iunie 1475 — deci numai în acte din Țara Românească.

<sup>6</sup> Vezi de pildă  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul moldovenesc din 3 septembrie 1428.

<sup>7</sup> Vezi de pildă  $\mu\eta\mu\eta$  în actul Țării Românești din iulie 1451 (facsimil *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 342).

<sup>8</sup> Vezi de pildă  $\mu\eta\mu\eta$  în actul din 5 iunie 1475, apoi  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$ ,  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  și  $\mu\eta\mu\eta$  în actul Țării Românești din 15 iulie 1475,  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul din 12 aprilie 1506 (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. I, p. 225),  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în cel din 1 septembrie 1531,  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în actul moldovenesc din 8 decembrie 1454,  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  și  $\mu\eta\mu\eta\mu\eta\mu\eta\mu\eta$  în unul din cele 6 acte ale lui Ștefan cel Mare din 15 martie 1490. Dar ortografia veche nu cedează așa de ușor căci uneori mai avem  $\mu$  —  $\nu$  (așa e  $\mu\eta\mu\eta$  pentru  $\mu\eta\mu\eta$  în actul Țării Românești din 11 mai 1573 — ASSI, 934) sau  $\mu\eta\mu\eta$  pentru  $\mu\eta\mu\eta$  (într-un act moldovenesc din veacul al XVII-lea, aflat la AS, Neamț, CXXII/13).

<sup>9</sup> Apare întâi în actul Țării Românești, din 13 iulie 1499 (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 415) în prepoziția  $\mu$ .

afară de cele prin ligatură — printr-un semn de diferite forme, numit *titlă*<sup>1</sup> e și regula ortografică de a scrie unele litere și silabe deasupra rîndului<sup>2</sup>. Ca punctuație: punctul de respirație pus de obicei la mijlocul rîndului, la fel e prezentă și virgula. Ca semne didactice sînt spiritele și accentele, astfel: kendemă ce se fixează pe ultima literă a silabei finale a cuvîntului<sup>3</sup>, însemnînd însă uneori și sunetul i (и)<sup>4</sup>, paierokul (ierokul) în diferite forme grafice<sup>5</sup> ce indică de obicei lipsa lui ѣ, ѧ neaccentuat, iar deseori și palatalizarea sunetelor: ѧ, и, ѣ<sup>6</sup>, alteleori chiar și a sunetelor ѧ<sup>7</sup>, ѣ<sup>8</sup> și и<sup>9</sup>, accentele ˘ și ˙ indicau de cele mai multe ori, începutul sau sfîrșitul unui cuvînt<sup>10</sup>, iar alteleori și limba în care este scris un act<sup>11</sup>.

Cît despre grafia oscilantă a unor cuvinte aceasta trebuie pusă, uneori, în legătură și cu limba din care s-a împrumutat cuvîntul în actul slav<sup>12</sup>. Ca valoare cifrică pe lingă ѣ este și semnul grecesc *koppa*, dar acesta din urmă își pierde din frecvență în veacul al XVI-lea.

**Formulele diplomatice.** Oricine cercetează o serie de acte pornite din diferite cancelarii care în cursul vremii n-au avut nici o legătură între ele constată totuși că în linii mari aceste acte au părți comune, înfățișate însă sub forme destul de variate. Unele dintre aceste părți comune fiind fundamentale se întilnesc în toate actele, în timp ce altele nu se află decît numai în actele a căror redacție este învăluită într-o formă solemnă<sup>13</sup>. În totalitatea lor aceste elemente — părți componente ale actului — alcătuiesc cuprinsul actului.

**Protocolul, contextul și eschatocolul.** Discernămîntul diplomatic stabilește o deosebire între protocol — *protocollum* — ce cuprinde formule cu care începe și continuă actul, neînglobînd cuprinsul în sine al actului. Contextul — *contextus* — alcătuiește cuprinsul în sine al actului, cuprinde, în esență, relatarea acțiunii juridice, iar eschatocolul — *eschatocollum*<sup>14</sup> — înserează formulele finale ale actului: data și elementele validării.

<sup>1</sup> Vezi cele scrise mai sus la p. 48—53.

<sup>2</sup> Vezi cele scrise mai sus la p. 53—54.

<sup>3</sup> Vezi *сѣмѣ*, *ѣѣѣ* în actul lui Vladislav I; *мѣ*, și *знаменито* în actul moldovenesc din 18 mai 1443.

<sup>4</sup> Vezi *истинѣ* și *вѣрнѣ* <*истинных* și *вѣрных*> din actul moldovenesc scris la 18 mai 1443.

<sup>5</sup> Acestea sînt : s, ѣ, ѧ, ѣ, ѧ, ѣ, pe cuvintele citate mai sus la p. 69, notele 8—10 și p. 70, nota 1.

<sup>6</sup> Vezi cele scrise la p. 69, notele 8—10.

<sup>7</sup> Vezi *пан* <*пана*> în actul moldovenesc din 16 martie 1591.

<sup>8</sup> Vezi actul Țării Românești din 13 mai 1613, unde cuvîntul *крѣмѣ* e scris *крѣмѣ*.

<sup>9</sup> Vezi actul Țării Românești din 18 noiembrie 1635 (la *ARPR*, CCCLVIII/5)

unde *дан* e scris așa: *дан*.

<sup>10</sup> Vezi cele scrise de Ivan Ohienko, *Cum trebuie editate documentele moldovenești*, în «*Arhiva*», XXXVIII (1931), p. 533.

<sup>11</sup> Astfel accentele de pe următoarele cuvinte din actul lui Vladislav I indică reforma ortografică a patriarhului Eftimie, deci limba medio-bulgară: *инко́днма, то́го приа́жнѣ, окованѣ, сѣла*.

<sup>12</sup> Așa e *прѣгарѣ* care se scrie în următoarele forme: *нѣгарѣ, нѣгарѣ, нѣгарѣ, нѣгарѣ*, cea mai frecventă formă fiind *нѣгарѣ* și aceasta din pricina apropierii de maghiarul *polgar*, cuvîntul fiind în actele slavo-romîne împrumutat din această limbă.

<sup>13</sup> A. Giry, *Manuel de diplomatique* (MD), ed. nouă, Paris, 1925, p. 527.

<sup>14</sup> Primul cercetător care a făcut discernămîntul în *protocollum* și *eschatocollum* este germanul Th. von Sickel care în lucrarea sa: *Acta regnum et imperatorum Caroli-*

Această împărțire a cuprinsului actului exista încă la romani<sup>1</sup> și ea este capitală pentru studiul diplomatic al actelor, căci în timp ce protocolul rămâne de obicei cam același în toate actele ce pornesc din aceeași cancelarie și de la același autor, contextul și eschatocolul depind de natura fiecărui act, de formularul ce reproduce actul respectiv, de cel care redactează cît și chiar de cel care îl scrie.

Schema formulelor diplomatice încadrate în diviziunile specificate este următoarea:

Protocolul	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Invocația: simbolică (monogramatică, chrismon) și verbală (invo-} \\ \text{catio symbolica, monogrammatica, chrismon, verbalis).} \\ \text{Intitulația (intitulatio).} \\ \text{Inscripția (inscriptio, adresse).} \\ \text{Salutația (salutatio).} \\ \text{Arenga (prologus, proemium, exordium).} \end{array} \right.$
Contextul	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Promulgația (promulgatio, notificatio, publicatio, praescriptio).} \\ \text{Intervenția (interventio, petitio).} \\ \text{Narația (narra'tio).} \\ \text{Dispoziția (dispositio).} \\ \text{Sanctiunea (Sanctio; poēna materialis sau poēcunia, pedeapsa} \\ \text{materială, și poēna spiritualis, pedeapsa spirituală).} \\ \text{Coroborația (corroboratio).} \end{array} \right.$
Eschatocolul	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Data (datum).} \\ \text{Aprecația (apprecatio).} \\ \text{Semnele de validare (subscrierile—subscriptiones, martorii și pecetea) 2.} \end{array} \right.$

Dar aceste formule diplomatice nu prezintă o formă absolut invariabilă și ele nu se găsesc neapărat toate în cuprinsul unui act. Astfel, în timp ce actele solemne inserează un protocol complet, actele socotite de mai mică importanță au un cuprins destul de redus, dacă nu chiar foarte redus — atare acte neînglobînd decît numai formule socotite esențiale.

Și din acest punct de vedere în diplomatica slavo-romină constat următoarele: invocația verbală și arenga este destul de rară — în actele moldo-venești arenga e aproape necunoscută — promulgația, curentă în actele solemne moldovenești este necunoscută actelor interne din Țara Românească, intervenția este destul de rară — coroborația este necunoscută actelor interne din Țara Românească, iar inscripția și salutația apar numai în scrisorile domnilor romîni adresate orașelor din Transilvania sau din alte părți.

**Forma subiectivă și obiectivă.** O altă deosebire ce se mai poate face între cuprinsul actelor, aceasta însă de ordin general, este modul cum persoana care emite actul își exprimă voința sa. Astfel, atunci cînd emitentul intervine personal în cauză și voința sa este exprimată la persoana I singular sau la persoana I plural — și acesta e și cazul actelor slavo-romine (азк, în Țara Românească și мѡ в Moldova) — aceasta e forma subiectivă. Cînd însă emitentul este numit la persoana a III-a sau e vorba de o notă redactată în formă de povestire, ori atunci cînd autoritatea în numele căreia

*norum*. . . , Viena, 1861, I, p. 106, 208 urm. spune că πρωτόκολλον însemna în antichitate prima foaie a sulurilor de papirus, iar ἐσχατόκολλον — ultima.

<sup>1</sup> A. de Bouard, *MDF*, p. 255.

<sup>2</sup> Harry Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien (HU)* Leipzig, I (1912), p. 47—48 și A. de Bouard, *MDF*, p. 256—257.



se expediază actul pomeneste pe emitentul actului la a treia persoană, aceasta e forma obiectivă<sup>1</sup>. Amindouă formele sint foarte vechi, datează din vremea romanilor<sup>2</sup>, iar în orînduirea feudală forma subiectivă rămîne<sup>3</sup> proprie actelor dispozitive, cea obiectivă fiind destinată actelor probatorii.

**Invocația simbolică.** Formula diplomatică de invocare simbolică a divinității, semnul crucii<sup>4</sup>, este elementul diplomatic cu care încep mai toate<sup>5</sup> actele slavo-romîne. În hrisoavele solemne din Țara Romînească crucea de obicei se înfățișează împodobită prin diferite înflorituri<sup>6</sup>, este destul de lungă<sup>7</sup> și uneori e și cu un pedestal destul de impunător, pe cînd în hrisoavele simple din Țara Romînească și în cele mai multe acte moldovenești<sup>8</sup> crucea este simplă la fel și în scrisorile brașovenilor. Sint apoi și cîteva acte a căror cruce are între brațe inscripția: *ѿ хс ннка*<sup>9</sup>.

Formula vine în Țara Romînească din cancelaria bulgară, iar din Țara Romînească a trecut în Moldova.

**Invocația verbală.** Formula de invocare prin cuvinte a divinității nefiind o formulă organică a actelor publice slavo-romîne apare destul de rar și numai în hrisoavele solemne. Astfel apare pentru prima oară într-un

<sup>1</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 253—254.

<sup>2</sup> Mențiunea lor se află în actele din veacul I e.n., în acte scrise pe tablele din ceară descoperite în săpăturile orașului Pompei, Bruns, *Fontes juris romani* [Izvoarele dreptului roman], I, p. 329 urm., 355 urm., și Schiaparelli, *Raccolta di documenti latini* [Culegere de documente latine], nr. 4 urm. și 8 urm. după A. de Boüard, *MDF*, p. 254, nota 1.

<sup>3</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 254.

<sup>4</sup> Folosința crucii, la începutul fiecărui act este codificată încă în anul 395 și apare întâi în misive pentru ca cu timpul să pătrundă și în actele publice (A. de Boüard, *MDF*, p. 260).

<sup>5</sup> Crucea lipsește în unele acte, mai puțin în actele din Țara Romînească (vezi pentru lipsa crucii în actele din veacul al XV-lea, D. P. Bogdan, *DSR*, p. 67, nota 3) și mai mult în Moldova (vezi pentru lipsa crucii în actele din veacul al XV-lea D. P. Bogdan, în *CDM*, p. 11, nota 7) unde în veacurile XVI și XVII se întîlnesc cîteva acte pe pergament cărora le lipsește atît crucea cît și litera inițială cu care începe actul (vezi de pildă actele cu datele: 20 martie 1558 — *ARPR*—, 20 aprilie 1576, cele de la *ARPR*, CXXIV/93 și 92, 30 august 1584, 3 aprilie 1588, 22 august 1589, 30 aprilie 1591, 22 iunie 1607, 28 august 1632 și chiar cel extern din 29 iunie 1706 al lui Antioh Cantemir pentru mănăstirea din Patmos) — lipsă ce la început se poate explica prin nebagarea de seamă că actul după ce a fost scris de grămătic să fie trecut la *zugrav* ca să-i lucreze crucea și inițiala, dar mai tîrziu această omisiune devine uz, lipsa crucii fiind și o influență a cancelariei slave a statului polon unde crucea lipsește în mai toate actele; afirmația este de altfel întărită atît prin lipsa crucii nu la puține acte moldovenești din veacul al XVI-lea, cît și prin faptul că sint și unele acte moldovenești scrise pe pergament din veacul al XVI-lea și al XVII-lea care deși au literă inițială n-au cruce (vezi de pildă următoarele acte ale lui Petru Șchiopul, aflate la *ARPR*, Filiala Iași fondul Spiridoniei, moșia Todireni, cu datele: 7 martie 1587, 23 mai 1589, 5 mai 1598, 16 mai 1604).

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul lui Mircea din 1392 indictionul 15, al aceluiași din 10 iunie 1415 (facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 319), în Moldova actul din 10 octombrie 1448, apoi actele din 1 iunie 1521 și 4 februarie 1522.

<sup>7</sup> De pildă în hrisovul lui Vladislav I are lungimea egală cu înălțimea a patru rînduri din textul actului, în actul lui Mircea din 1392 indictionul 15, este egală cu înălțimea a opt rînduri din text, iar în actul din 5 august 1451 e de 10 rînduri (vezi facsimilul *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 343). Această lungime apare deseori și în actele moldovenești, de pildă în actul din 14 septembrie 1428 este egală cu înălțimea a aproape 6 rînduri din text, în cel din 8 iulie 1428 — cu 7 rînduri, iar în actul extern din 29 iunie 1456 este egală cu înălțimea a 10 rînduri din text.

<sup>8</sup> Sint însă și acte moldovenești care au crucea lungă și chiar cu înflorituri, vezi mai sus, notele 6 și 7.

<sup>9</sup> Vezi actele Țării Romînești din 1 august 1496, 19 iulie 1498 și cele moldovenești din 12 mai 1606 și 17 iulie 1607 date mănăstirii Secul.

act al lui Mircea cel Bătrîn din 4 septembrie 1389: *къ нмѣ вѣда и снѣ и стѣго дѣа* [în numele tatălui și al fiului și al sfântului duh] și într-unul extern din <23 septembrie> 1403 unde are următorul conținut: *къ нмѣ вѣжѣ истѣнѣ смѣ*<sup>1</sup> [în numele lui Dumnezeu, amin], exact deci ca în actul cu același caracter al lui Roman I din 5 ianuarie 1393 și în cel al lui Vladislav Jagello din 1 octombrie 1399<sup>2</sup>. Mai dezvoltată formula apare apoi într-un act extern al lui Ștefan cel Mare din 3 septembrie 1473: *къ нмѣ вѣда и сына и скѣтаго дѣа троицѣ скѣтаа. едностѣпѣна и нерѣделѣмаа*<sup>3</sup> [în numele tatălui și al fiului și al sfântului duh, troiță sfântă, de o ființă și nedespărțită], la fel e și într-un act al lui Radu cel Mare din 23 mai 1501<sup>4</sup>. Într-un act privat al Țării Românești—diata lui Petriman din 17 iulie 1425 — conținutul formulei e următorul: *къ нмѣ вѣда и снѣ и стѣго дѣа* [în numele tatălui și al fiului și al sfântului duh],<sup>5</sup> deci ca și în actul din 1389 septembrie 4, la fel e și în actul lui Radu cel Mare din 19 iulie <1501>.

Într-un act privat moldovenesc din 1462 formula are următorul conținut: *изволенѣмѣ вѣда и посѣщенѣмѣ сына и скѣрѣщенѣмѣ скѣтаго дѣа* [cu voia tatălui și cu ajutorul fiului și cu săvârșirea sfântului duh].

*Locul* ce-l ocupă invocția verbală în formularul actelor slavo-române este cel de după invocția simbolică, iar când aceasta lipsește invocția verbală este formula cu care începe actul. Invocția verbală nu este un element organic al formularului actelor slavo-române, ci ea este introdusă în acte datorită destinatarilor actelor.

*Intitulația.* Ca element diplomatic în sine intitulația înserează numele, titlul, sau titlurile și calitățile persoanei de la care emană actul<sup>6</sup>, foarte des legate de așa-numita formulă a devoțiunii<sup>7</sup>.

În actele slavo-române intitulația este alcătuită din numele de botez al emitentului, exprimată în actele din Țara Românească la persoana I singular *азѣ*, iar în cele din Moldova la persoana I plural *мы*, titlul *кѣекода*, urmat în actele din Țara Românească de titlul *иѣнѣ*, exprimat în cea mai veche formă de prescurtare — prin trunchiere — *ѣнѣ*.

Formula devoțiunii este exprimată întâi în ortografie medio-bulgară: *милостѣж вѣжѣж*, apoi în ortografie sîrbă: *милостиѣм вѣжиѣм*, *милостию вѣжию* și rusă: *милостию вѣжию*, ce este caracteristica actelor din

<sup>1</sup> Așadar o transpunere a formulei latine cu același caracter: *In nomine domini amen*.

<sup>2</sup> Vezi actul la Vladimir Rozov, *Українські грамоти*, I, sub nr. 32, p. 59.

<sup>3</sup> La fel e și în actul extern al lui Antioh Cantemir din iunie 1706 dat mănăstirii sf. Ioan din Patmos.

<sup>4</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. I, p. 206. Dar uneori și mai dezvoltată, cum e de pildă în actul extern al Țării Românești din 18 februarie 1502: *În numele tatălui și al fiului și al sfântului duh și laudă prea cinstitei și fără început și celei de o ființă și de viață făcătoare și nedespărțită troiță, adică al tatălui și al fiului și al prea sfântului duh și a unui atotștiutor Dumnezeu*. În câteva acte solemne din Țara Românească grămăticul personal invoacă sprijinul divinității; vezi în actul din 14 aprilie 1496: *am chemat numele domnului și mi-a fost de ajutor*, în cel din 25 ianuarie 1499: *Doamne ajută*, iar în actul din 24 mai 1501: *Troiță sfântă ajută și sprijină*.

<sup>5</sup> Vezi facsimilul *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 328. Formula apare și în actele din 1495 martie 24, 29 august 1526 și 14 aprilie 1529.

<sup>6</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 162.

<sup>7</sup> *Devotions formels* cum o numește diplomatistul german Harry Bresslau (vezi Harry Bresslau, *HU*, p. 47).

Moldova — cuvintele respective fiind exprimate ortografic în prescurtare prin suprascriere — așa e: мѣстѣхъ, мѣстѣмъ, мѣстію și contracțiune — пен-тру: вѣнѣхъ și вѣнѣю. Formula se încheie prin calitatea emitentului: господинъ — în actele din Țara Românească și господаръ în cele din Moldova, exprimate ortografic în prescurtarea prin suprascriere: гднъ, гсднъ, гспръ, гспдръ — късен земли ѿгроклахи — în actele din Țara Românească, iar în cele din Moldova — земли молдакскон. Dar în Țara Românească mai apar și alte calități ale emitentului necunoscute actelor din Moldova.

Ordinea în care apar elementele componente ale intitulației este în hrisoavele solemne din Țara Românească următoarea: pronumele personal азъ, іѡ, numele de botez, titlul коєкода, calitatea господинъ, devoțiunea și calitatea sau calitățile legate de господинъ. În hrisoavele simple formula este de obicei alcătuită din devoțiune, іѡ, numele de botez, titlul воєводъ și calitatea emitentului: господинъ късен земли ѿгроклахинскон. Față de formula din hrisoavele simple ale Țării Românești, actele moldovenești de obicei au în plus pe мъ. În actele din Țara Românească formula comportă în ceea ce privește numărul elementelor componente o compoziție simplă și alta dezvoltată, iar în Moldova numai o compoziție simplă.

Astfel în actul lui Vladislav I formula este următoarea: понеже азъ иже къ хса ба блгокръный коєкода владислакъ мѣстѣхъ гснъ късен ѿгроклахи [fiindcă eu cel în Hristos dumnezeu, binecredinciosul voievod Vladislav, din mila lui Dumnezeu domn a toată Ungrovlahia] — deci o compoziție simplă. Aceeași componență e și în actele din 3 octombrie 1385, 27 iunie 1387, 1392 indictionul 15, <1399 mai 11>, <1409—1418> și în actele din 5 august 1424<sup>1</sup> și <24 martie> 1426 destinate toate mănăstirii Tismana. Începînd cu actele lui Mircea cel Bătrîn intră în uz și formula dezvoltată ce pentru prima oară apare în actul din 4 septembrie 1389: азъ къ хрста бга блгокръный и хрстолюбный великъ и самодержакный гсднъ іѡанъ мнрча коєкода, мѣстію бга ксѣдржитѣла гсдъ всен ѿгроклахинский, подѣнакскимъ и западинскимъ странамъ [eu în Hristos dumnezeu binecredincios și de Hristos iubitor mare și singur stăpînitor domn Ioan Mircea voievod, din mila atotțiitorului dumnezeu, domn a toată Ungrovlahia, al Podunaviei și al țărilor transalpine], iar în actul simplu din 1406 indictionul 15 sînt în plus calitățile: ещеж и къ татарскимъ странамъ амлашъ и фараишъ хрцегъ и екринскомъ банткъ гднъ [încă și spre țările tătărești, herțeg al Almașului și Făgărașului și al Banatului de Severin domn] — подѣнакскимъ este exprimată prin: и ѡба пол по късемъ подѣнакою și se încheie prin: даже и до великаго муръ и дркстръ градъ самодержецъ [și de amîndouă laturile ale întregii Podunavii. . . chiar și pînă la marea cea mare și singur stăpînitor al cetății Durostor], iar ѿгроклахинскон este precedat de земли. Dar chiar și compoziția simplă a formulei capătă, începînd cu Mircea cel Bătrîn, diferite atribute ca: хсолюбный și великъ<sup>2</sup>, самодержакный,<sup>3</sup> вѣнѣмъ

<sup>1</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 326.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens de pildă cele două acte din 20 mai 1388.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens actul din <1409—1418> dat mănăstirii Nucet pentru balta Săpatul și actul din oct. <1409—1413>. Dar în acesta lipsește țara.

ДАРОКАНІЕМЪ, ОБЛАДЖИЦСМЪ И ГСАЖОУЖИЦСМЪ<sup>1</sup> și ЗЕМАН — numele țării înfățișându-se în adjectivul derivat din substantiv: ОУГРОКЛАХІНСКОИ.

Este de subliniat faptul că formula redusă apare mai mult în hrisoavele solemne destinate mănăstirilor, atât în cele de la Mircea cel Bătrîn, cât și în actele de la fiul său Mihail, Radu Prasnaglava, Dan al II-lea, Alexandru Aldea, Vladislav al II-lea, Vlad Călugărul și Radu cel Mare — însă din actele lui Vlad Călugărul este completată cu elementul filiațiunii emitentului<sup>2</sup>: СНА... КОЕКОДА — element împrumutat din componența formulei reduse a hrisoavelor simple unde apare pentru prima oară în actul din 15 aprilie 1456<sup>3</sup> și tot din hrisoavele simple *filiațiunea* trece în hrisoavele solemne, primul act din acest punct de vedere fiind cel din 16 aprilie 1457<sup>4</sup>.

Dar începînd cu hrisovul simplu din 28 martie 1451 formula redusă se fixează pentru atare acte, ca avînd o componență diferită de cea din hrisoavele solemne destinate mănăstirilor. Astfel în actul specificat este: ІО ВЛАДИСЛАВ КОЕКОДА И ГСНА КЪСЕН ЗЕМАН ОУГРОКЛАХІНСКОИ [Io Vladislav voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei]. Începînd însă cu actul din 15 aprilie 1456<sup>5</sup> apar *devoțiunea* și *filiațiunea*, ordinea elementelor fiind următoarea: МАСТІУМЪ БЖІУМЪ ІО ВЛАДИСЛАВ КОЕКОДА И ГСАНЪ КЪСЕН ЗЕМАН ОУГРО-

КЛАХІНСКОИ, СНЪ ДАНА ВЕЛИКАГО КОЕКОДЕ [din mila lui Dumnezeu Io Vladislav voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, fiul marelui voievod Dan].

Aceasta e apoi componența formulei simple ce de obicei<sup>6</sup> apare apoi în hrisoavele simple.

Cît despre formula dezvoltată, aceasta se întîlnește în toate actele interne de pînă la anul 1451, emitentul fiind « domn, din mila lui Dumnezeu, a toată țara Ungrovlahiei și al țărilor transalpine » cum și « herțeg al Almașului și Făgărașului ». Această componență a formulei dezvoltate se fixează în hrisoavele solemne, căci în hrisoavele simple începînd cu anul 1451 intră în uz formula redusă, combinată din unele elemente ale formulei dezvoltate.

În actele externe destinate brașovenilor formula păstrează în genere același caracter ca în actele interne, așa că se întîlnește atît formula redusă<sup>7</sup>, cît și cea dezvoltată<sup>8</sup>, iar în misivele acelorași destinatari formula e de obicei simplă<sup>9</sup>.

<sup>1</sup> Vezi în acest sens actul din 28 martie 1415.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens actul din 1 iunie 1483.

<sup>3</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 346.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 347.

<sup>5</sup> Vezi facsimilul *ibid.*, p. 346.

<sup>6</sup> În unele acte lipsește *devoțiunea*, vezi în acest sens actul cu data: 5 martie 1458 (vezi facsimil *ibid.*, p. 348), în altele *devoțiunea* și *filiațiunea*, vezi actul lui Basarab cel Tânăr dat mănăstirii Tismana pentru satul Sușița și altele și în sfîrșit sînt și acte în care lipsește țara (vezi actele din: 16 septembrie 1473, 17 noiembrie 1479 — facsimil *ibid.*, p. 359—5 septembrie 1487, 7 ianuarie 1490 — facsimil *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 377 — și este de subliniat că atare acte sînt destule. Sînt apoi și unele acte unde lipsește atît filiațiunea, cît și țara, așa e de pildă actul din 29 octombrie 1561.

<sup>7</sup> Vezi actele publicate de Gr. Tocilescu în 534 *doc.*, sub nr. 6, 7 și 10, în cel de sub nr. 6 fiind numai: ІО РАДАВА КОЕКОДА И ГСАНЪ ca și în actul simplu al lui Mihail publicat de același, sub nr. 4.

<sup>8</sup> Vezi actele publicate de Gr. Tocilescu în 534 *doc.*, sub nr. 3, 14, 18, 54.

<sup>9</sup> În unele cu lipsa țării; vezi de pildă scrisorile publicate de Tocilescu în 534 *doc.*, sub nr. 16, 24, 29 — 31 — deci ca în actele din nota de 6 de mai sus.

Nu însă același lucru și în scrisoarea lui Mircea din 10 august, unde formula este următoarea: *икан мирча великий конкода и самодръжакъный господарь късен земли басарбеской и заповоинским сторонам и многым тѣрским городоком господин*<sup>1</sup> [Ioan Mircea mare voievod și singur stăpînitor domn a toată țara Basarabiei, a țărilor transalpine și domn al multor cetăți turcești].

O compoziție redusă comportă formula în actul extern al lui Mircea scris în 1403, dar cu elemente străine intitulăției din actele interne, căci е-мъ икан мирча бжѣ мѣсти конкода велики господарь земли басарбеской [Noi Ioan Mircea, din mila lui Dumnezeu mare voievod, domn al țării Basarabiei], iar în actele destinate mănăstirilor străine formula este de cele mai multe ori redusă și uneori<sup>1</sup> într-o formă aproape străină compoziției reduse din actele interne. Așa de pildă în actul lui Vlad Călugărul dat mănăstirii Filofteiu, este: *азъ сео иже бжѣю мѣстю нарицаемъи гснъ клашкон земли ѿ клада конкода и съ бггданъними ми чедѣи ѿ радъах конкода и мирча* [deci eu cel din mila lui Dumnezeu numit domn al Țării Românești, Io Vlad voievod și cu de Dumnezeu dăruirii mei copii Io Radul voievod și Mircea]. În actele lui Radu cel Mare din 1496 și 1500 date primul mănăstirii Rusicon, iar al doilea mănăstirii sfîntului Nicolae din Careia, formula e: *Іоанъ Радъах конкода бжѣю мѣстю гднъ клашки* [Ioan Radu voievod din mila lui Dumnezeu domn român], așadar exact ca în actele aceluiași domn din 30 ianuarie și 29 noiembrie adresate brașovenilor.

Dezvoltată însă e formula în privilegiul vamal al lui Mircea cel Bătrîn acordat liovenilor, ca și în actul cu același caracter al lui Vlad Dracul din 8 septembrie 1439.

În Moldova cel mai vechi act cunoscut, al lui Roman I din 30 martie 1392<sup>2</sup>, are formula dezvoltată, conținutul fiind următorul: *велики самодръжакъный мѣсти бжн гнъ ѿ романа конкода шладда землю молдавскую ѿт планины до моря* [mare, singur stăpînitor, din mila lui Dumnezeu domn Io Roman voievod, stăpînind țara Moldovei de la munte pînă la mare], la fel e și în actul din 18 noiembrie 1393. Trecînd însă la actele lui Iuga formula este redusă, cuprinsul fiind următorul: *мѣстю бжѣю мы юга конкода гспднъ земли молдавской*<sup>3</sup> [din mila lui Dumnezeu noi Iuga voievod domn al țării Moldovei]. Acesta e apoi conținutul formulei ce se fixează în actele moldovenesti cu specificarea că *гспднъ* este înlocuit cu *господарь*<sup>4</sup>, iar în cîteva acte mănăstirești<sup>5</sup>, apare: *господинъ*,

<sup>1</sup> Astfel uneori formula este identică actelor interne, așa în actul din 20 februarie 1512 este: *мѣстю бжѣю ѿ басарбеской и гснъ* [din mila lui Dumnezeu Io Basarab voievod și domn], așadar la fel ca în actele interne menționate mai sus în nota 6 de pe p. 78.

<sup>2</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 431.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens actul dat boierului Braia.

<sup>4</sup> Primul act în acest sens este din 7 ianuarie 1403.

<sup>5</sup> Dar sînt și unele acte destinate laicilor care au elementele: *ѿ* și *гснъ*, dar numai de la începutul domniei lui Alexandru cel Bun, vezi în acest sens de pildă actele din

în loc de господарь, *iw* precede numele de botez al domnului, *мы* e înlocuit prin *азъ*, *молдакскон* este înlocuit prin *молдокаахѣнскон* — fiind precedat de *кѣсен*<sup>1</sup> și de expresia: *рабъ клады моего іу хѣ*<sup>2</sup> [robul stăpînului meu Isus Hristos] cum și atributul *благочѣстны* — <sup>3</sup> cea mai cuprinzătoare formulă cu atare elemente fiind următoarea: *мастію бжїю азъ благочѣстны гдѣнь и рабъ клады моего іу хѣ іу*<sup>4</sup> *алѣксандръ кокода* и *гдѣнь кѣсен молдокаахѣнскон земан* и съ *благочѣстною гжѣжъ маринож* [Din mila lui Dumnezeu, eu binecinstitorul domn și rob al stăpînului meu Isus Hristos Io Alexandru voievod și domn a toată Moldovalahia și cu binecinstitoarea doamnă Marina]<sup>5</sup>. Este apoi de reținut faptul că în actele domnești ale Moldovei și asociatul la domnie este trecut în *intitulație*, ceea ce nu se întâmplă în Țara Românească. Și asociatul urmează imediat după primul emitent cu indicarea legăturii de rudenie dintre cei doi emitenți, urmată de numele și titlul său. Așa, de pildă, în actele lui Alexandru cel Bun este: и *братъ гспѣтка ми жоупанъ богданъ*<sup>6</sup> [și fratele domniei mele jupan Bogdan], iar în cele de la Iliș și Ștefan: и *братъ гспѣтка ми стефанъ кокода господарн земан молдакскон*<sup>7</sup> [și fratele domniei mele Ștefan voievod domni <se referă și la Iliș> ai țării Moldovei], însă în actele date la Vaslui unde rezida Ștefan<sup>8</sup> este: и *братъ гспѣтка ми стефанъ кокода*<sup>9</sup> [și fratele domniei mele Ștefan voievod], căci în actele date la Suceava domn de fapt și de drept era Iliș.

În actele externe formula are de obicei<sup>10</sup> același cuprins ca și în actele

29 iunie și 4 august 1400 (facsimil în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 432, 433).

<sup>1</sup> Vezi de pildă actele din: 1415 iulie 12, 1422 martie 2 (vz. facsimilul *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 445) și iulie 8, 1428 iulie 8 și 11 (vezi facsimilul *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 451), 1430 decembrie 23 și 1431 februarie 6.

<sup>2</sup> Vezi de pildă actele cu data: 11 iulie 1428 (facsimil *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 451), 1 septembrie 1429 (facsimil *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 456), 23 decembrie 1430, 6 februarie 1431 și 3 septembrie 1473.

<sup>3</sup> Vezi de pildă actul din 1 septembrie 1429 (facsimil *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 456).

<sup>4</sup> În ceea ce privește *iw*, trebuie specificat faptul că acest element este reintrodus în diplomatica moldovenească sub Petru Șchiopul, adus de acesta din diplomatica Țării Românești, iar actele lui Aron Tiranul aproape toate au *iw*, la fel e și sub Ștefan Răzvan și în multe acte de la Simion Movilă (vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III și IV).

<sup>5</sup> Vezi actul din 1 septembrie 1429 (facsimil *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 456).

<sup>6</sup> Vezi actele din 29 iunie și 4 august 1400 (facsimil *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 432 și 433).

<sup>7</sup> Vezi actul din 13 iunie 1436 (facsimil *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 466).

<sup>8</sup> Vezi actele din 17 iulie și 11 august 1436 și cel publicat de Costăchescu, *DM*, I, nr. 146.

<sup>9</sup> Vezi actele din 24 iulie (facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 467) și 27 august 1436 și cel publicat de Costăchescu, *DM*, I, nr. 147.

<sup>10</sup> Sint însă destule excepții datorite destinatarilor. Astfel în actul lui Roman I din 5 ianuarie 1393, formula e următoare: *мы романъ воивода молдакскон и дѣднѣхъ оусен землѣ волъшскон ѡтъ плонны ажѣ до брѣгѣ моря* [Noi Roman voievod al Moldovei și stăpînitor a toată țara Moldovei de la munte chiar pînă la malul mării] unde *дѣднѣхъ* este din cancelăriile ruse ale Poloniei. Același *дѣднѣхъ*, apare și în cele două acte din 1400 ale lui Ivașco. În actul lui Alexandru cel Bun din 1 august 1404 e: *мы панъ алѣксандръ*



interne, dar elementele componente sint deseori sub înrîurirea limbii destinatarilor<sup>1</sup>.

În scrisorile domnești către regii poloni formula este simplă și e încadrată în *adresă*<sup>2</sup>, iar scrisorile adresate brașovenilor păstrează formula simplă din actele interne<sup>3</sup>.

În actele private formula de obicei este redusă, cuprinzînd numele de botez al emitentului precedat atît de pronumele personal exprimat la persoana I singular, cît și de titlul și calitatea autorului, dacă bineînțeles acesta le are<sup>4</sup>, tot așa e redusă și în scrisorile brașovenilor<sup>5</sup>.

*Locul* ce-l ocupă intitulăția în actele slavo-romîne este îndată după invocăție, iar cînd în act apare arenga, intitulăția urmează formulei specificate.

**Originea formulei.** Intitulăția ca uzanță în actele slavo-romîne este împrumutată din apus, și anume, cred, din diplomatica latino-maghiară, căci nici hrisoavele bizantine de după 1204 și nici cele bulgare nu cunosc o atare formulă diplomatică<sup>6</sup>.

**Originea elementelor componente ale formulei.** Compoziția redusă a formulei așa cum aceasta apare în actul lui Vladislav I și în unele acte

ВОЕВОДА МОЛАДАВСКЫ [noi panul Alexandru voievod al Moldovei] ce înfățișează starea de suzeranitate față de regele polon. În actul din 16 februarie 1453 apare: азъ рабъ владкы моего їс хрста și їу, apoi троникъ поклоникъ — aproape la fel — în plus истиннымъ — e și în actul lui Antioh Cantemir din 1706. În actul din 30 august 1584 este: сѣ азъ рабъ владкы моего їу хста и поклоникъ спѣи единошцини и животворѣион и неразѣланман троици, ниже покланѣж сѣ и сѣбѣ и работѣ дхѣомъ монахъ православиинъ гдѣиъ їу петръ воєвода мастію бжю гспдрѣ вѣсин моладоваѣинсконъ зѣман [iată eu robul stăpînului meu Isus Hristos și închinător al sfîntei, de o ființă, de viață făcătoare și nedespărțitei troițe cel ce mă închin și slujesc și lucrez cu duhul meu pravoslavnicul domn Io Petru voievod, din mila lui Dumnezeu domn a toată țara Moldovalahiei].

<sup>1</sup> Vezi actele din 5 ianuarie 1393, cele două din 1395, ale lui Ivașco din 1400, a lui Alexandru din 12 martie 1402.

<sup>2</sup> Vezi actele publicate de M. Costăchescu, *DM*, II, nr. 164 și 192.

<sup>3</sup> Vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 16 și notele 11 și 12.

<sup>4</sup> În actul Țării Romînești din 1425 iulie 17 e азъ петръманъ, iar în cel moldovenesc al boierului Cirstea dinainte de 10 octombrie din 1488 e: сѣ азъ панъ крѣстѣ, pe cînd în actul lui Iuga vistier din 1462 formula este copiată în parte — începutul — după unele acte domnești date mănăstirilor căci e: сѣ азъ рабъ владкы моего їсѣ хрста панъ игнатіе рѣкомскѣи юга вѣанкын вѣстарникъ ѡуанна стѣфана воєводѣи сѣ азъ рабъ владкы моего їсѣ хста din actul domnesc dat aceleiași mănăstiri la <1> ianuarie 1453. În actul privat extern al boierului Aldea din Țara Romînească formula e următoarea: сѣиъ и азъ мнѣгѣишны и хѣдѣи въ чѣкѣхъ жѣпанѣ владѣ [iată și eu prea păcătosul și cel neînsemnat între oameni jupan Aldea].

<sup>5</sup> Vezi aceste scrisori la Gr. Tocilescu, 534 doc., nr. 463—470.

<sup>6</sup> D. Ciurea crede în *Problema originii și sensului lui Io din intitulăția și subscriptia documentelor romînești*, din «Anal. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., seria a III-a, tom XXVI, 1943, p. 17 și 19, nota 16, că intitulăția din actele Țării Romînești provine din subscriptia actelor bulgare ce la rîndu-i este de origine bizantină, pentru că subscriptia bulgară era și intitulăție în același timp. Dar nici unul dintre cercetătorii diplomaticilor: bizantină și bulgară n-a susținut că subscrierea bizantină și bulgară era în același timp și intitulăție (vezi de pildă bibliografia la Dr. Alexandr Soloviev și Dr. Vladimir Mošin, Гръче повелѣе српскихъ владѣара [Documentele grecești ale stăpînitorilor sîrbi], în colecția Зборникъ за историју у језикъ и књижевностъ српскогъ народа [Culegere din istoria limbii și literaturii poporului sîrb], Secția III, cartea VII, Belgrad, 1936 p. LXXXIX).

de mai tirziu destinate mănăstirii Tismana este stilizată din elemente luate din subscrierea actelor bulgare, ca:  $\widetilde{\kappa\kappa}$ ,  $\widetilde{\chi\sigma\alpha}$ ,  $\widetilde{\beta\alpha}$ ,  $\widetilde{\beta\lambda\alpha\gamma\alpha\kappa\tau\eta\eta\eta\eta}$  și  $\widetilde{\iota\omega}$  =  $\iota\omega\alpha\eta\eta\kappa$ , din elemente luate din intitulăția actelor sirbe ca: formula devoțiunii:  $\mu\lambda\alpha\sigma\tau\eta\kappa\ \kappa\alpha\theta\iota\alpha$ , ce e traducerea formulei latine: *Dei gratia* și  $\rho\omicron\varsigma\pi\omicron\delta\iota\eta\eta\kappa$  precum și din elemente luate din adresa scrisorilor patriarhiei de Constantinopol trimise lui Nicolae Alexandru Basarab ca:  $\kappa\tau\epsilon\eta\eta\ \epsilon\kappa\beta\eta\rho\epsilon\kappa\lambda\alpha\chi\iota\alpha$ <sup>1</sup> ce e transpunerea cuvintelor:  $\pi\acute{\alpha}\sigma\eta\varsigma\ \omicron\upsilon\gamma\gamma\rho\beta\lambda\alpha\chi\iota\alpha\varsigma$ , origine ce o dovedește de altfel și ortografia  $\pi\pi$ .

Tot din subscrierea actelor bulgare s-a împrumutat adjectivul  $\sigma\alpha\mu\omicron\delta\rho\alpha\kappa\eta\eta\eta\eta$  și substantivul din care derivă:  $\sigma\alpha\mu\omicron\delta\rho\alpha\kappa\eta\iota\kappa$ , ce în diplomatica bulgară este luat din actele bizantine, fiind transpunerea cuvîntului  $\alpha\upsilon\tau\omicron\kappa\rho\acute{\alpha}\tau\omega\rho$ .

Din diplomatica sîrbă s-au mai adoptat:  $\pi\epsilon\mu\alpha\eta$  și forma adjectivală a substantivului  $\pi\epsilon\mu\rho\epsilon\kappa\lambda\alpha\chi\iota\alpha$  deci:  $\pi\epsilon\mu\alpha\eta\ \pi\epsilon\mu\rho\epsilon\kappa\lambda\alpha\chi\iota\eta\sigma\kappa\omicron\eta$  cum și  $\pi\omicron\delta\eta\eta\kappa\iota\epsilon$ .

Din diplomatica latino-maghiară sînt:  $\pi\alpha\pi\lambda\alpha\eta\eta\eta\eta\kappa\varsigma$  ce e traducerea cuvîntului *transalpinus*,  $\chi\eta\rho\iota\tau\kappa\tau\kappa$ <sup>2</sup> ce e cuvîntul maghiar *hercæg*,  $\sigma\kappa\kappa\epsilon\eta\eta\eta\eta\eta\sigma\kappa\omicron$   $\epsilon\lambda\eta\eta\sigma\tau\kappa\omicron$  ce este traducerea cuvintelor: *banus de Zewerino* — dar *banus* e maghiarul *bán* așa că  $\rho\omicron\varsigma\pi\omicron\delta\iota\eta\eta\kappa$  atașat de  $\sigma\kappa\kappa\epsilon\eta\eta\eta\eta\sigma\kappa\omicron$   $\epsilon\lambda\eta\eta\sigma\tau\kappa\omicron$  poate e și transpunerea maghiarului *bán* = *dominus*. Tot din latină e tradus și  $\delta\rho\kappa\sigma\tau\epsilon\rho\kappa$  — *Durostorum*. Ceilalți termeni din intitulăția actelor interne sînt autohtoni.

Astfel  $\kappa\omicron\epsilon\kappa\omicron\delta\alpha$  ce este titlul tuturor vlăstarelor domnești — numai singur domnul avînd pe lîngă titlul *voievod* și calitatea  $\rho\omicron\varsigma\pi\omicron\delta\iota\eta\eta\kappa$  — este străvechi, căci încă conducătorii celor dintîi formații politice slavo-romine purtau numele de cnezi și voievozi. Astfel Basarab I, care după ce la anul 1330 scapă de sub suzeranitatea maghiară, caută să organizeze cancelaria rudimentară a voievozilor de pînă la el, însă termenul *воевода* era prea vechi spre a putea fi scos din titlu, așa că domnul îl menține, dar în noua sa poziție, pentru o mai mare autoritate și spre a face o deosebire între el și voievozii care se aflau sub suzeranitatea sa, ori spre a se deosebi de conducătorul, în numele regelui maghiar, al Transilvaniei, care era tot *voievod*, îi adaugă atributul  $\kappa\epsilon\lambda\eta\eta\kappa\iota$  pe lîngă titlul  $\kappa\omicron\epsilon\kappa\omicron\delta\alpha$ . Devine astfel *mare voievod*, iar patriarhia de Constantinopol prin scrisoarea din mai 1359 îl numește tot așa:  $\mu\acute{\epsilon}\gamma\alpha\varsigma\ \beta\omicron\iota\tau\beta\acute{o}\delta\alpha\varsigma$ . Dar titlul  $\kappa\omicron\epsilon\kappa\omicron\delta\alpha$  cu toate că ara precedat de  $\kappa\epsilon\lambda\eta\eta\kappa\iota$  nu era deajuns pentru a denumi pe voievodul cere începe să aibă legături pe picior de egalitate chiar cu regii maghiari și poloni. Crearea ca atare a unui nou element se impunea, și aceasta a fost calitatea  $\rho\omicron\varsigma\pi\omicron\delta\iota\eta\eta\kappa$  împrumutată din cancelaria vecină sîrbă<sup>3</sup>.

Autohtone sînt apoi și:  $\pi\epsilon\mu\rho\epsilon\kappa\kappa\epsilon\ \sigma\tau\rho\alpha\eta\epsilon$ ,  $\pi\rho\epsilon\delta\alpha\kappa\lambda\kappa$ ,  $\tau\alpha\tau\alpha\rho\kappa\kappa\epsilon\ \sigma\tau\rho\alpha\eta\epsilon$ ,  $\kappa\epsilon\lambda\eta\kappa\omicron\epsilon\ \mu\omicron\rho\epsilon$ ,  $\omega\beta\alpha\ \pi\omicron\lambda\kappa$  — pentru completarea termenului  $\pi\omicron\delta\eta\eta\kappa\iota\epsilon$ - $\kappa\lambda\alpha\delta\alpha\lambda\epsilon\iota\kappa$ ,  $\beta\omicron\theta\iota\epsilon\ \delta\alpha\rho\omicron\kappa\alpha\eta\iota\epsilon$ ,  $\delta\alpha\rho\kappa\ \beta\omicron\theta\iota\eta\eta$ ,  $\beta\omicron\theta\iota\epsilon\ \pi\rho\iota\eta\kappa\omicron\lambda\omicron\eta\eta\iota\epsilon$ ,  $\beta\omicron\theta\omicron\mu\alpha\ \pi\omicron\sigma\mu\alpha\eta\alpha\eta\eta\eta\eta$ ,  $\omega\beta\lambda\alpha\delta\alpha\tau\iota$ ,  $\rho\omicron\varsigma\pi\omicron\delta\alpha\tau\kappa\omicron\kappa\alpha\tau\iota$ ,  $\omega\beta\delta\rho\alpha\kappa\eta\alpha\tau\iota$  și  $\sigma\kappa\delta\rho\alpha\kappa\eta\alpha\tau\iota$ <sup>4</sup>.

Și tot o creație autohtonă este și filiațiunea ce-și are originea în îndri-tuirea moștenirii scaunului domnesc.

<sup>1</sup> În actele latine ale lui Vladislav I, acestui termen îi corespunde termenul latin *transalpinus*.

<sup>2</sup> În actele latine ale lui Vladislav I echivalentul lui  $\chi\eta\rho\iota\tau\kappa\tau\kappa$  este *dux*.

<sup>3</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 87—88.

<sup>4</sup> Vezi despre prezența unora dintre aceste elemente, *ibid.*, p. 72, 75 și notele 3 și 6.

Cît despre elementele intitulăției din actele externe, acestea sînt, în bună parte, datorite destinatarilor. Așa de pildă *иканъ* din actele lui Mircea transpune în rusă pe *iw*, la fel formele polnoglasice: *заполонинские стороны, многи тѣрски города* — ce e transpunerea elementului intern *подс-накѣ*, iar *бесаракьска* putea fi luat din actul latin scris în 1396 al lui Vladislav pretendentul, dar această denumire avea o largă circulație, fiind termenul prin care străinii denumeau Țara Românească, după numele dinastiei conducătoare inițiale<sup>1</sup>.

În ceea ce privește elementele componente ale formulei din actele moldovenești, în actele lui Roman I sînt împrumutate din diplomatica Țării Românești: *вѣлики, самодержавныи* — adecvat însă în exprimarea limbii ruse cu *вѣлѣ* în loc de *вѣ* — *господинъ*, *iw*, *обладати*, *панина* și *морѣ* — împrumutul făcîndu-se din formula dezvoltată a actelor lui Mircea cel Bătrîn. Tot din cancelaria Țării Românești s-a împrumutat și *жнѣпанъ*, iar în unele acte destinate mănăstirilor atît *азъ* cît și *благочѣстныи*.

Din cancelariile ruse ale Poloniei s-au luat: *милости божїи* (*милостию кожно*), *господаръ* și *мы*, iar din diplomatica bizantină, prin mijlocirea bisericii moldovenești, este *молдохлѣхиска*. Cît despre celelalte elemente cu aspect religios ce apar în unele acte destinate mănăstirilor ele se datoresc înriuririi destinatarilor actelor.

În ceea ce privește elementele componente ale intitulăției actelor externe, acestea se află în mare parte sub înriurirea destinatarilor, lucru ce se poate spune și despre unele elemente din actele interne destinate mănăstirilor.

**Inscripția.** Ca element diplomatic inscripția este alcătuită din numele, titlurile și calitatea destinatarului actului<sup>2</sup> caracterizînd actele scrise în formă epistolară.<sup>3</sup> Formula este cunoscută în Țara Românească numai actelor cu caracter epistolar. Așa de pildă în scrisoarea lui Mircea adresată satelor dependente de mănăstirea Tismana are următorul conținut: *късѣмъ сѣлаамъ що сте подъ области монастыръ тѣсмѣнѣстѣи келѣкыиамъ же и малымъ кѣкспѣ* [tuturor satelor care sînteți sub stăpînirea mănăstirii Tismana mari și mici împreună].

În scrisoarea lui Radu cel Mare adresată lui Deatco paharnic este următoarea: *чиститомъ жнѣпанъ дѣткѣ пѣхарникъ*<sup>4</sup> [cinstului jupan Deatco paharnic].

În scrisorile externe formula este în elementul ei, așadar e curentă<sup>5</sup>. În Moldova, actul extern cu caracter epistolar din 10 februarie 1388 copiază intitulăția actelor lui Vladislav Jagello, căci are următorul cuprins: *кюдислакъ бѣю мастню кролю польскому, литовскому дѣдичю и рѣскому и инѣхъ многыхъ зѣмля господарю* [lui Vladislav voievod din mila lui Dumnezeu

<sup>1</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 84, nola 1.

<sup>2</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 262.

<sup>3</sup> Caracterizînd actele în formă epistolară, inscripția comportă, din acest punct de vedere, două prezentări: de ordin general — comună celor mai multe scrisori patente — și specială sau nominală (vezi A. de Boüard, *MDF*, p. 263).

<sup>4</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 397.

<sup>5</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 90—91.

craiu al Poloniei, stăpînitor al Lituaniei și al Rusiei și domn al multor altor țări], iar în scrisoarea lui Ștefan al II-lea din 16 februarie <1434> este: *Владиславови бжѣю мѣстѣю королєви полскому литовскому рѣскому и ннху многыхъ земѣхъ гдѣрєки нашємѣу мнѣомѣу* [lui Vladislav, din mila lui Dumnezeu craiu al Poloniei, Lituaniei, Rusiei și al multor altor țări, scumpului nostru domn].

În scrisorile brașovenilor, formula variază în conținut, în dependență de cui este adresată scrisoarea<sup>1</sup>.

Uneori inscripția este încadrată în dispoziție, așa cum e de pildă în actul privat al Țării Românești din 11 mai 1573<sup>2</sup>.

Locul inscripției în formular este după intitulatie, iar în scrisorile moldovenești și brașovene după invocatie simbolică.

**Salutația.** Inscripția este în genere urmată de un salut în care se cuprinde sau numele lui Dumnezeu, ori diferite urări de sănătate și voie bună. Ca și adresa, formula nu este cunoscută actelor solemne, ci numai scrisorilor, de pildă celor adresate brașovenilor și sibienilor. Așa într-o scrisoare a lui Dan al II-lea cuprinsul este: *многѣ здравїи и херетїзїю, како то мѣмѣ кратїамѣ* [multă sănătate și heretisire ca la frații mei], într-alta a lui Ștefan cel mare: *многѣ здравїи*<sup>3</sup> [multă sănătate]. Tot așa într-o scrisoare din 10 august a lui Mircea adresată regelui polon: *кѣрна прїѣзнь и любѣкннхъ поклѣн*<sup>4</sup> [prietenie credincioasă și iubită închinăciune].

La fel și în scrisorile brașovenilor: *многѣ здравїи*<sup>5</sup>, *многѣ здравїи и поклѣнїи*<sup>6</sup> [multă sănătate și închinăciune].

E de reținut apoi faptul că nu fără sens teoreticienii artei epistolare din evul mediu au grupat sub denumirea *salutație* trei formule ce apar în cuprinsul documentului: intitulatie — *persona salutans*, adresa — *persona salutata* și salutul — *modus salutandi*, căci între aceste trei formule există o legătură atât de puternică, încît un același eveniment le schimbă simultan. Astfel atunci cînd autorul documentului este din punct de vedere ierarhic superior destinatarului, el este primul menționat în protocol și în acest caz intitulatie precede adresa. Dacă însă dimpotrivă emitentul este inferior destinatarului, adresa precede intitulatie. Atît primul, cît și cel de-al doilea sistem este cunoscut documentelor slavo-romine. Astfel în scrisoarea lui Vlad Dracul adresată lui Ioan de Hunedoara apare întîi adresa, la fel și în cea a lui Basarab cel Tânăr adresată lui Ștefan Bathory<sup>7</sup>. Tot așa e în scrisoarea lui Roman Mușat din 10 februarie 1388<sup>8</sup>, precum și în scrisorile adresate de brașoveni domnilor Țării Românești<sup>9</sup>. În schimb scrisoarea adresată de județul Brașovului vameșilor de la Rucăr are întîi intitulatie<sup>10</sup>.

Ca loc, în genere salutația precede adresa, iar originea formulei trebuie căutată mai degrabă într-o creație autohtonă, decît într-o împrumut din afară.

<sup>1</sup> Vezi de pildă cele editate de Gr. Tocilescu, sub nr. 465—468.

<sup>2</sup> Vezi actul la *ASSI*, nr. 930.

<sup>3</sup> Vezi Tocilescu, *534 doc...*, nr. 16.

<sup>4</sup> *Ibidem*, nr. 491.

<sup>5</sup> Vezi de pildă textul de la Gr. Tocilescu, *534 doc...*, nr. 463.

<sup>6</sup> *Ibidem*, nr. 464—466.

<sup>7</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 92.

<sup>8</sup> Vezi textul la M. Costăchescu, *DM*, II, nr. 164.

<sup>9</sup> Vezi de pildă scrisorile editate de Gr. Tocilescu în *534 doc...*, sub nr. 463—464, 466—468.

<sup>10</sup> *Ibidem*, nr. 469.

**Arenga.** Formula diplomatică ce arată în mod general, deseori banal și fără nici o legătură directă cu obiectul actului, motivele ce au determinat emiterea actului este arenga<sup>1</sup>.

Aceasta e formula cu care începe contextul actului, e mai mult o podoabă literară, nefiind esențială în context, fapt ce contribuie la absența formulei în multe acte<sup>2</sup>.

În actele Țării Românești formula apare numai în unele hrisoave solemne destinate mănăstirilor. Astfel din 47 de hrisoave solemne interne din veacul al XV-lea destinate mănăstirilor, 23 au arenga iar între cele externe au formula respectivă cele mai multe dintre actele destinate mănăstirilor de la Athos. În actele moldovenesti arenga nu apare decît în foarte puține acte externe, destinate mănăstirilor.

Formula din actele slavo-romîne de obicei este împărțită în două părți, prima parte apărînd după invocația simbolică, iar a doua după intitulatie<sup>3</sup>. Arenga apare întîia oară în actul lui Mircea din 20 mai 1388 — aflat în copie slavă la Arhivele statului București, ms. 712, f. 245—246, cu următorul conținut: *Бл҃гѣны дѣхѣмъ бж҃имъ въводѣтъ сѧ сѣи сѣтъ сно҃ке бж҃инѣ, ꙗкоже рече бж҃стѣ кны апсѣ еѣѣ же к сѣдѣ текѣше иже прѣдѣ любѣщѣи и подѣкигомъ добримъ подѣкиюще сѧ и живѣемъ въспрѣша жизнь, землѣннѣхъ землѣннѣхъ встѣкаѣше и на небѣхъ приложѣша сѧ блаженныи ѡны гласъ радѣваннѣхъ оуспѣшакше, е҃го же и прѣсно сѣишѣтъ: прѣидѣте бл҃гословенѣи ѡца много насѣдѣшѣте с҃готованное вѣмъ цр҃ство нѣсное ѡт сѣоженѣи мирѣ* [cîți să poartă cu duhul lui dumnezeu aceștia sînt fiii lui dumnezeu, cum spune dumnezeescul apostol căruia pe urmă mergîndu-i cei iubitori de dreptate ce se silesc spre cele bune și viața dorită au dobîndit, cele pămîntești pămîntului lăsîndu-le și mutîndu-se în ceruri, acel glas de bucurie auzîndu-l pe care veșnic îl și aud: Veniți binecuvîntații tatălui meu să moșteniți împărăția gătită vouă de la întemeierea lumii], — aceasta e prima parte, iar partea a doua: *ѣлико по силѣ послѣдѣхати, изѣолнѣхъ прославити прославлѣшаго мѧ ба и на прѣстоли родитѣлѣи моѣхъ съ славою възнесѣша* [am voit cît mi-a fost după putere să le urmez spre a proslăvi pe dumnezeu care m-a proslăvit și m-a ridicat cu slavă în scaunul părinților mei].

Aceeași înfățișare are formula, de pildă, și în actele din 25 iunie 1436<sup>4</sup>, 30 iunie 1441<sup>5</sup>, 16 aprilie 1457<sup>6</sup>, 28 octombrie 1464, 15 iulie 1475, 23 martie 1482 și 15 decembrie 1501 — dar elementele componente sînt uneori mai reduse<sup>7</sup>, iar alteori mai dezvoltate<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> A. Giry, *MD*, p. 537.

<sup>2</sup> A. de Bouard, *MDF*, p. 268—269.

<sup>3</sup> Sînt însă și unele abateri în sensul că arenga este constituită numai dintr-o singură parte și apare după intitulatie, vezi în acest sens de pildă actele din 1 august 1496 (facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 403), 6 octombrie 1499, 26 aprilie 1500 (facsimil *ibid.*, p. 419).

<sup>4</sup> Vezi facsimilul *ibid.*, p. 336.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 341.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 347.

<sup>7</sup> Vezi actele din 30 iunie 1441 (facsimil, *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 341), 16 aprilie 1457 (facsimil *ibid.*, p. 347) și 28 octombrie 1464.

<sup>8</sup> Vezi actele din 15 iulie 1475 și 23 martie 1482.



Însă tot sub Mircea cel Bătrîn și anume în actul dat mănăstirii Nucet, între altele și pentru satul Curilo, apare și o altă înfățișare a formulei, căci în pomenitul act arenga este următoarea: къ законѣ покаяѣ гѣ въ снѣмѣ, ієра̀кѣмѣ да на кѣсѣко лѣто десѣтстѣкоати, елика аще стѣжѣт и се вѣдѣмѣ ани стѣи и бѣгѣоснѣи ѡцѣи съвѣщаѣшѣ на помѣщ и на бѣгѣдѣтѣлѣство дѣшѣмѣ на̀шнѣмѣ и прѣдѣшѣмѣ на̀мѣ послѣднѣмѣ чѣдомѣ нѣхѣ вѣи мѣтѣкож и бѣдѣнѣмѣ и постѣомѣ, вѣи мѣстѣнѣж и покаянѣмѣ вѣгрѣбѣти сѣмѣ ѡт кѣсѣкѣнѣхѣ зѣлѣ съ кѣсѣкож вѣкрож и ѡутѣрѣжѣнѣмѣ да гѣтѣки бѣдѣмѣ ѡуслѣшѣти ѡнѣ глас: прѣидѣте къ мнѣ вѣси тѣрѣждаѣщенѣ сѣмѣ и вѣрѣмѣнѣни и азѣ ѡупѣкож вѣ кѣзмѣте нѣго мѣе на себѣ и наѣчѣте сѣмѣ ѡт мѣне: іѣко кротѣко есѣмѣ и смѣтѣренѣ срдѣцѣмѣ и вѣбра̀щѣте поконѣ дѣшѣмѣ вѣшнѣмѣ нѣго бѣѡ мѣе бѣго е и бѣрѣмѣмѣ мѣе лѣгѣко ест: прѣидѣте бѣгѣослѣкѣнѣи ѡцѣа мѣеѣго и наслѣдѣшѣте ѡутѣтѣкѣнѣе кѣмѣ црѣтѣво ѡт сложенѣа мѣнѣсѣ, кѣзѣвѣлѣкѣхѣ бо сѣмѣ и дѣстѣ мѣи іѣсти, кѣждѣждѣхѣ сѣмѣ и напѣнѣстѣ мѣа стрѣненѣ бѣхѣ и кѣвѣдѣстѣ мѣа нагѣ и вѣдѣстѣ мѣа бѣленѣ и поскѣтѣстѣ мѣне, къ тѣмнѣицѣ бѣхѣ и прѣидѣстѣ къ мѣне; iar în partea a doua: рекнѣе послѣдѣтѣкоати дрѣкнѣмѣмѣ црѣмѣмѣ и гѣослѣдѣмѣмѣ ежѣ зѣлѣнѣа къ бѣгѣдѣтѣлѣствѣ мѣнѣнѣмѣ прѣкѣрокодѣшѣмѣ и нѣсѣномѣмѣ црѣтѣкѣю спѣдѣнѣшѣмѣ сѣмѣ кѣмѣмѣ жѣ іѣко лѣбѣа̀щѣнѣмѣмѣ бѣа кѣсѣкѣ поспѣтѣ сѣмѣ къ бѣго, мѣждѣрѣстѣа по пѣлѣтѣсѣкѣаа, смѣртѣа мѣждѣрѣстѣа дѣхѣвѣнѣаа жнѣкѣѡт и мѣнѣрѣ. снѣа жѣ кѣспѣмѣтѣнѣж гѣско мѣи и слѣко дѣдѣа прѣрѣкѣа и црѣкѣ гѣлѣнѣе: бѣженѣи нѣмѣ жѣ ѡтпѣстѣнѣшѣмѣ сѣмѣ бѣзѣконѣа и нѣмѣ жѣ прѣкрѣшѣмѣ сѣмѣ грѣсѣи вѣажѣнѣа мѣжжѣ елѣмѣмѣ жѣ нѣ кѣмѣлѣнѣитѣ бѣхѣ грѣхѣа и пакѣи нѣмѣ жѣ вѣбѣрѣзѣомѣмѣ жѣлаѣтѣа елѣнѣа на іѣсточнѣкѣа вѣдѣнѣмѣж снѣцѣ жѣлаѣтѣа дѣшѣа мѣеа кѣ тѣебѣ ежѣ [în lege a poruncit domnul dumnezeu fiilor lui Izrael ca în fiecare an să dea zeciuială din cîte vor agonisi și știind aceasta sfinții apostoli și purtătorii de dumnezeu părinți ne-au sfătuit spre ajutorarea și facerea de bine a sufletelor noastre și ne-au lăsat nouă celor din urmă copii ai lor ca unii prin rugăciune și prin veghere și post, alții prin milostenie și pocăință să ne ferim de toate relele, ca cu toată credința și întărirea să fim gata a auzi acel glas: veniți la mine toți cei trudiți și împovărați și eu vă voi odihni, luați asupra voastră jugul meu și învățați-vă de la mine că sint blind și smerit cu inima și veți afla pacea sufletelor voastre căci jugul meu este bun și povara mea este ușoară. Veniți binecuvîntații tatălui meu și moșteniți împărăția gătită vouă de la întemeierea lumii, căci am fost flămînd și mi-ați dat să mîncînc, am fost însetat și mi-ați dat să beau, am fost străin și m-ați primit, gol și m-ați îmbrăcat, bolnav și m-ați căutat, în temniță am fost și ați venit la mine. <Iar în partea a doua?> Rivnesc a urma vechilor împărați și domni, care cele pămîntești le-au petrecut în pace, în binefaceri și s-au învrednicit de împărăția cerurilor. Știu că pentru cei care iubesc pe dumnezeu, toate le

izbîndesc în bine, căci înțelepciunea trupească este moarte, iar înțelepciunea sufletească — viață și pace. Acestea îmi amintesc domnia mea și de cuvîntul proorocului și împăratului David, care spune: fericiți cei cărora li s-au iertat fărădelegile și cărora li s-au acoperit păcatele, fericit omul căruia Dumnezeu nu-i socotește păcatul. Și iarăși: în același chip cum cerbul dorește izvoarele apelor așa dorește sufletul meu către tine Dumnezeu].

Aceasta de-a doua înfățișare a formulei arenga apare de pildă și în actele din: 11 septembrie 1489, 16 iunie 1493, 25 ianuarie 1499 și 24 mai 1501, dar elementele componente sînt uneori mai reduse<sup>1</sup>.

Cuprinsuri cu totul deosebite, neîntîlnite în acte pînă la hrisoavele solemne ale lui Vlad Călugărul, prezintă de pildă, arenga actului lui Vlad Călugărul din 16 martie 1494<sup>2</sup>, aceea a actelor lui Radu cel Mare din 14 aprilie și 1 august 1496<sup>3</sup>, 6 octombrie 1499 și 10 decembrie 1505<sup>4</sup>. Tot așa cuprinsuri deosebite mai înfățișează de pildă formula în actele din: 23 martie 1497<sup>5</sup>, 26 aprilie<sup>6</sup> și 13 decembrie 1500 și 3 mai 1502<sup>7</sup>.

În hrisoavele solemne externe formula apare pentru întîia oară în actul din 9 februarie 1433, fiind intercalată în intitulatie<sup>8</sup>, iar în actul din 18 iunie 1487, arenga apare după intitulatie<sup>9</sup>.

În actele externe arenga are un cuprins ce în linii mari este asemănător cuprinsurilor formulei din actele interne<sup>10</sup>, căci asupra formularului unor atare acte (externe) acționează puternic înrîurirea destinatarilor. Din această pricină, de pildă, actul lui Vlad Călugărul destinat mănăstirii Filoteiului are o jumătate din cuprins ocupat de arengă. De aici se desprinde și marea însemnatate pe care unii destinatari o acordau acestei formule, de caracter eminamente religios.

Arenga este cunoscută și actului privat din Țara Românească al boierului Aldea, însă numai prima parte a formulei, cuprinsul fiind același ca în actul intern al lui Mircea cel Bătrîn destinat mănăstirii Nucet pentru satul Curilo și alte sate.

În actele moldovenesti formula este destul de concisă în ceea ce privește cuprinsul, apare și mai rar ca în actele Țării Românești și este menționată întîi în actele externe, urmînd invocației simbolice sau intitulatiei. Așa de pildă în actul lui Petru Rareș din 13 martie 1533, destinat mănăstirii Hilandar, arenga apare după invocația simbolică și are următorul cuprins: по нѣнзрѣченюмъ мѣлосердїю и чакѣколюбію владѣки моего сладкаго ми їсѣу х҃а и по кѣсемилостивомъ его благоматрѣбію быстъ призрѣніе его на смѣреніе мое и постави мѣ наслѣдника рождѣнїемъ моимъ [după nespuse milă și dragoste de oameni a stăpînului meu, al dulcelui meu Isus Hristos și după a tot milostiva lui milă, a fost cătarea lui către smerenia mea și m-a

<sup>1</sup> Vezi de pildă actul din 1 iunie 1483.

<sup>2</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 96—97.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 98 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 401 și 403).

<sup>4</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 98—99.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 97—98.

<sup>6</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 419.

<sup>7</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 99 și facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. I, p. 209.

<sup>8</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 99—100.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 100.

<sup>10</sup> *Ibidem*, p. 100 și nota 4.

pus moștenitor al părinților mei]. Ceva mai întinsă este formula în actul lui Petru Șchiopul din 30 august 1584, dat mănăstirii sfințului Ioan din Patmos și cu un alt conținut, căci cuprinsul este următorul: *БЛЖЕН КЪСЕН ПРЪБЛГІН БГЪ ИЖЕ КЕС СЪ БЛГОСТИННИ, ИЖЕ ИЗБРАКІН МА ИЗЪ ЧРЪКА МТРЕ МОЕЖ И ДАРОКА МА ЦРСТВОМЪ И КОЕКОДСТВОМЪ ЗЕМНЫМЪ ЗА ПРЪКЪСХОДЪЩЕ БОГАТЪСТВО СКОЕЖ МАСТИ ПРНО БГО БЛГОДАРИТЕ БЛ ПОДОБЕТЪ ІАКО ІУТРЪЗЕ НАМЪ ДКЕРИ МАСТИ СКОЕЖ И СВЪКЪТЪ РАЗВЛА И ВІДЪКЪ И ПОЗНАХЪ ІАКО НИКАА СЛАВА СТОИТЪ НА ЗЕМЛИ НЕПРЪКЛОЖНА И СЪМЪРТИ НЕПРИЧАСТНА НЪ ІАКО ЦКЪТЪ ОУКЪДАЕТЪ И ІАКО ТЪКЪ МИМО ГРЪДЕТЪ РАЗДЪШАЕТЪ СЪ КЪСЕКЪ ЧАКЪ [binecuvîntat atot prea bunule dumnezeu care știi toate aceste bunătăți, care m-a ales din pîntecele maicii mele și m-a dăruit cu împărăția și cu voievodatul țării, pentru prea covârșita bogăție a milei sale, se cuvine dar totdeauna a mulțumi lui dumnezeu că ne-a deschis ușile milei sale și lumina înțelepciunii și am văzut și am cunoscut că nici o mărire nu stă pe pămînt neschimbată și morții neîmpărtășită, ci după cum floarea se ofilește și după cum umbra trece pe alături, așa și orice om se nimicește], aceasta-e partea întii ce apare după intitulatie, iar partea a doua, intercalată în dispoziție are următorul conținut: *ПОРЕКНОВАХЪ ДРЕКЪ НЪКІШИМЪ ПРАКЪСЛАВНИМЪ ЦРІЕМЪ И ГСПДРІЕ ИЖЕ КЪ ПРАКОСЛАКІЕ ПРОСИТАКІИХЪ ПОСАДКОКАТИ СТОПАМЪ ИМЪ И ЗЕМНЫМЪ ЦРСТВОМЪ И ГСПДСТВОМЪ И НЕСНИХЪ БЛГЪ КЪСПРИТИ И ПОЛШЧИТИ* [am rîvnit ca prin împărăția și domnia țării să calc pe urmele celor mai vechi împărați și domni drept măritori care au strălucit în dreaptă mărire și să primesc și să capăt bunurile cerești].*

Partea întii așa cum apare în actul citat al lui Petru Șchiopul este și în actul lui Antioh Cantemir din 29 iunie 1706 destinat aceleiași mănăstiri.

Din aceste acte externe moldovenești cuprinsul formulei arenga a trecut și în unele acte interne<sup>1</sup>, destinate însă numai mănăstirilor.

Formula este alcătuită din citate din biblie<sup>2</sup>, stilizate, reduse sau amplificate de redactorii sau grămăticii actelor.

Locul ce-l ocupă de obicei arenga în formularul actelor este după invocația simbolică — partea întii —, iar partea a doua după intitulatie<sup>3</sup>.

Uzul și originea formulei arenga sînt bizantine, venite în diplomatica slavo-romînă din diplomaticile sud-slave, însă elementele componente ale formulei din actele interne sînt slavo-romîne.

<sup>1</sup> Vezi actul lui Miron Barnovschi din 10 iunie 1629 unde apare prima parte a formulei din actul scris la 30 august 1584 (vezi actul citat al lui Miron Barnovschi, la Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 176—178, dar traducerea lui Ghibănescu de la p. 178 privind arenga este plină de greșeli), sau actul lui Vasile Lupu din 27 martie 1635, dat mănăstirii Sf. Sava din Iași.

<sup>2</sup> Astfel prima parte a formulei ce începe cu *БЛЖЕН* este alcătuită din citate luate din Epistola lui Pavel către romani, evangheliile de la Matei și Ioan, Pildele lui Solomon și Faptele Apostolilor. Tot așa prima parte a formulei ce începe cu *БЪ ЗАКОНЪ*, este formată din: citate luate din Epistola lui Pavel către ebrei, evanghelia lui Matei, epistola lui Pavel către corinteni, psalmii 31 și 41 ai Psaltirei lui David (vezi identificările la P.P. Pănaiteanu, *Documentele Țării Românești (DȚR)*, I, București, 1938, p. 49 subsol și p. 100 subsol). Aceste citate se făceau din memorie, dovadă unele omisiuni în cuprinsul lor (vezi pentru ele D. P. Bogdan, *PSR*, cap. *Greșelile*).

<sup>3</sup> Vezi și cele scrise mai sus, la p. 85 și în nota 2.

**Promulgația.** Elementul diplomatic ce arată că obiectul actului se aduce la cunoștința tuturor celor interesați poartă denumirea: promulgație<sup>1</sup>.

În actele din Țara Românească formula apare în actele publice numai în hrisovul solemn al lui Mircea cel Bătrîn din 1403 unde are următorul cuprins: *изъкъмъ и вскъкъю тымъ листомъ* [fac cunoscut și înștiințez prin această carte]. În actele private este ceva mai frecventă și apare pentru prima oară în cartea ieromonahului Macarie din 24 martie 1495<sup>2</sup>, cu următorul cuprins: *да се знаѣтъ* [să se știe], iar în actul egumenului mănăstirii Nucet din 10 mai 1537 este ceva mai dezvoltată, căci conținutul este acesta: *и даѣм на знаніе касакомъ чакъ* [și dăm de știre oricărui om].

În actele din Moldova formula devine un element organic al formularului, o dată cu actul din 18 noiembrie 1393, unde promulgația are acest conținut: *чинимъ то къждою оуѣмъ добрымъ паномъ ктожъ на сѣ листъ оузритъ или его оуслышитъ чѣши* [facem știut aceasta tuturor bunilor pani care se vor uita la această carte sau o vor auzi citindu-se]. Cam același cuprins<sup>3</sup> păstrează formula și în actele următoare pînă la 8 martie 1407<sup>4</sup>, iar în actul cu data specificată conținutul e următorul: *знаемо чинимъ симъ нашимъ листомъ оуѣмъ кто на нь оузритъ или его оуслышитъ* [facem știut cu această carte a noastră tuturor celor ce o vor vedea sau o vor auzi].

Aceasta e apo formula care înlocuind pe *знаемо* prin *знаменито*<sup>5</sup> și adăugînd după *оуслышитъ* pe *чѣши*<sup>6</sup> se fixează în actele moldovenești aparînd, în cele mai multe<sup>7</sup> din actele cancelariei domnești.

În actele externe moldovenești formula păstrează aproape același cuprins ca și în actele interne<sup>8</sup>, iar în scrisorile în care apare, conținutul formulei este adoptat stilului epistolar<sup>9</sup>.

Locul ce-l ocupă formula în actele slavo-romîne este după intitulatie.

Originea formulei în actele moldovenești trebuie căutată în actele slavo-ruse emise în cuprinsul statului polon și a marelui cnezat al Lituaniei.

**Intervenția.** Formula intervenției cuprinde numele celor care au venit să solicite actul și faptul că actul s-a dat în urma cererii lor.<sup>10</sup>

Formula nu alcătuiește un element organic al formularului actelor slavo-romîne, căci atît în Țara Românească cît și în Moldova nu apare decît în cîteva acte.

Astfel primul act ce menționează intervenția este cel al lui Vladislav I, unde cuprinsul formulei este stilizat astfel: *послѣшакъ чѣтнаго къ иноуѣхъ инкѣдина* [ascultînd pe cinstitul dintre călugări, Nicodim].

<sup>1</sup> A. Giry, *MD*, p. 547.

<sup>2</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 391.

<sup>3</sup> Verbul *ѣдѣти* este înlocuit cu *знати*, dar e la același mod.

<sup>4</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, XVI, vol. I, p. 435.

<sup>5</sup> Începînd cu actul din 28 ianuarie 1409.

<sup>6</sup> Se fixează începînd cu actul din 14 aprilie 1411.

<sup>7</sup> Lipsește în unele acte destinate mănăstirilor, ca de pildă în cele editate de M. Costăchescu, *DM*, I, nr. 19, 71, 94, 95 și II, 25 precum și în mai toate actele de după jumătatea veacului al XVI-lea, scrise pe hîrtie.

<sup>8</sup> Dar cu mici modificări în grafie, iar uneori și în cuprins, datorite destinatarilor, vezi actul din 5 ianuarie 1393.

<sup>9</sup> Vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 20.

<sup>10</sup> Vezi St. Stanojevici, *ССА*, Глас, други разред, ХСVI, p. 79.

Într-un act din 1409 mai 11<sup>1</sup> se arată că hrisovul este dat pentru: *мленіа ради и прошеніа непрѣзрѣхъпочтанныхъ воѣвре гсѣвѣ ми лѣгѣта Балдокина и жѣпана шербана и радѣла стѣнока* [pentru rugăciunea și cererea a cinstiților și nu trecuților cu vederea boieri ai domniei mele: logofătul Baldovin și jupan Șerban și Radul al lui Stan].

Tot așa într-un act din 23 mai 1501 promulgația are următorul conținut stilizat: *прінде бо къ намъ ѡтѣцъ нашихъ и наставникъ стааго монастыра сего вишереchnаго квр ѡгафон и кѣзкести намъ о прѣбѣканіи стѣмѣ монастырѣ, колико прѣходѣтъ къ настоѣще врѣме къ вѣлицѣхъ нѣждахъ и теснотахъ веснрекше ѡтъ стѣпочившѣхъ прежднихъ и бл҃гочестивѣхъ прѣдѣдъ нашихъ бикшѣхъ ктитѣри* [a venit dar la noi părintele nostru și năstăvnicul acestei sfinte mai sus zise mănăstiri, kir Agaton și ne-a vestit despre petrecerea sfintei mănăstiri cît petrece în vremea de azi în mari lipsuri și strîmtorări, rămînînd sărmană de sfînt răposății mai denainte și binecinstitorii noștri strămoși, foști ctitori].

În actele interne formula nu apare decît în actele destinate mănăstirilor.

Formula apare de pildă și în următoarele acte externe: 6 august 1413<sup>2</sup>, 23 octombrie 1420<sup>3</sup>, 21 noiembrie 1421, 30 ianuarie 1431<sup>4</sup>, 8 aprilie 1437, 8 septembrie 1438<sup>5</sup>, 30 ianuarie 1500 și 18 februarie 1502<sup>6</sup>.

Intervenția apare și în unele acte moldovenesti, atît în formă stilizată — în actele interne<sup>7</sup> —, cît și în formă obișnuită — în actele externe<sup>8</sup>.

Ca poziție, intervenția se află intercalată în dispoziție și anume îndată după începutul menționatei formule.

Ca origine e probabil cea apuseană.

**Narația.** Formula ce conține relatarea faptelor și a împrejurărilor din care s-a desprins hotărîrea inserată în dispoziție — elementele ce au determinat emiterea actului — se numește narație<sup>9</sup>.

Conținutul narației fiind în directă legătură cu obiectul actelor, poate fi clasificat ca atare în mai multe categorii. Astfel în actele de danie se arată motivele ce l-au îndemnat pe emitent să acorde actul, precum și proveniența obiectului donat; în actele de întărire — actele anterioare produse de cel care solicită actul —, în actele de vînzare-cumpărare sau schimb — actele de proprietate ale celor în cauză și consimțămîntul părților interesate<sup>10</sup>.

Așadar din cele enunțate se desprinde deosebita importanță ce o are conținutul narației, căci din cuprinsul ei se pot vedea: mijloacele de silnicie

<sup>1</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 317.

<sup>2</sup> În acest act este atît: *испѣлнѣхъ прошеніе прѣгаремъ брашовскымъ* [am împlinit cererea pîrgarilor brașoveni] cît și: *се быстъ иги донде флентини и марѣтин и крѣшъ дѣлѣгомъ воимъ* căci Felentin, Martin și Cruș erau solii brașovenilor.

<sup>3</sup> Aceeași înfățișare ca și în actul din 6 august 1433.

<sup>4</sup> Ca și în actul din 6 august 1413, vezi textul la D. P. Bogdan, *DSR*, p. 103—104.

<sup>5</sup> Vezi textul la D. P. Bogdan, *DSR*, p. 103.

<sup>6</sup> Ca și în actul intern din 23 mai 1501.

<sup>7</sup> Vezi actele lui Ștefan cel Mare din 17 aprilie 1480 și 15 octombrie 1481 unde stilizarea e: *жалѣва намъ великою жалѣбою* [ni s-a jăluit cu mare jălbă].

<sup>8</sup> De pildă în actul lui Petru Rareș din 13 martie 1533, dat mănăstirii Hilandar, unde formula este identică actelor Țării Romînești din 23 mai 1501 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. I, p. 206) și 18 februarie 1502.

<sup>9</sup> A. Giry, *MD*, p. 548.

<sup>10</sup> *Ibidem*.

în vecinie, înstrăinarea proprietății răzășești și moșnenești pentru răscumpărare de desugubină, de bir ori prin înfrățire, hicienia, rolul aldămășarilor, cel al megieșilor și al jurătorilor etc.

De cele mai multe ori, narația se află înglobată în dispoziție<sup>1</sup> pe la începutul sau sfârșitul acesteia<sup>2</sup>, iar atunci când e vorba de mai multe proprietăți într-un act, apare în act de cite ori se simte nevoia; sint însă și unele acte din care narația lipsește<sup>3</sup>.

Narația apare în actele Țării Românești pentru prima oară în hrisovul solemn din 3 octombrie 1385, unde are următorul conținut: *къ началк бгѡдароканного ми гска верктухъ къ земли гска ми на мѣстѣ рекѡлкѣмъ тисмена мѡнастырь вѣсѣлкѣмъ дѣлѡ недосѣкрѣненъ егѡ же стопочѣмъ блѡчкѣстѣмъ конекѡда Радѣмъ рѡдѣтелѣмъ гска ми ѡт ѡсноканѣа кѣзѣмъ же, прѣкрацѣнѣмъ же жикѡта не сѣкрѣни* [la începutul domniei, dăruite mie de dumnezeu, am aflat în țara domniei mele, la locul numit Tismana o mănăstire nedesăvârșită în toate lucrurile, ce sfint răposatul, binecinstitorul voievod Radul, părintele domniei mele, a ridicat-o din temelie, dar n-a sfârșit-o din pricina scurtării vieții].

Același aspect are narația din actele începînd cu hrisovul solemn din 27 iunie 1387 și sfîrșind cu cel din 2 august 1439, destinate mănăstirii Tismana.

În actul de danie către o mănăstire, de pildă la cel din <1406>, narația este următoarea: *понежъ дакатъ гсѣко ми на ѡхѡбѣ да естъ за здравѣа и за дѡшъ гсѣка ми* [fiindcă dă domnia mea de ohabă ca să fie pentru sănătatea și sufletul domniei mele]. În hrisovul simplu de întărire a unei mănăstiri, scris la 28 martie 1451, formula are următorul cuprins: *понежъ принде прѣдъ гсѣко ми Радѣмъ анеѣн <р> аскала и прѣдъ късѣн болѣре гсѣка ми та си прѣдѣде дѡшъ мѡнастырь и села си и виноградъ си цѡ мѡ естъ ѡ ан <дол> ѣе и кѡшѣ си и късѣ тогоко имени* [fiindcă a venit înaintea domniei mele și înaintea tuturor boierilor domniei mele Radul nepotul lui Rascal de și-a dat sufletul mănăstirii și satele lui și viile lui, ce-i sint în Andolie și casa lui și toată averea lui].

În hrisovul solemn de întărire dat unor boieri la 2 august 1453<sup>4</sup> narația este următoarea: *понежъ нѡхъ покѡпи еце ѡтъ дѡни басарабе и даде басарабе а кѡн и чѡнѣ и потомъ изѣади къ дѡни гсѣка ми марѣсѣю како естъ тогоко кѡнено* [fiindcă le-a cumpărat încă din zilele lui Basarab și a dat lui Basarab un cal și o cupă, și după aceea în zilele domniei mele a scos mărturie că sint cumpărate de el]. În hrisovul simplu de întărire, prin judecată, dat unui boier, scris la 15 iunie 1493, narația are următorul conținut: *понежъ сѣдѡхъ гсѣс ми съ късѣмъ болѣри гсѣка ми и глѣдѡхъ и книге*

<sup>1</sup> Dar și unele abateri de pildă, în actul din 1385 octombrie 3 formula este după intitulatie, la fel și în actele din 27 iunie 1387, 1392 și <1399 mai 11>.

<sup>2</sup> Însă și unele abateri când narația apare la mijlocul dispoziției, de pildă în actul lui Mircea cel Bătrîn dat mănăstirii Snagov pentru satul Ciulnița, în actul moldovenesc din 7 ianuarie 1407 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 434).

<sup>3</sup> Vezi de pildă în acest sens actele Țării Românești publicate în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 313—315 și 316 și cele din Moldova, publicate de M. Costăchescu, în *DM*, I, nr. 98, 127 și II, nr. 65, 71, 72, 130.

<sup>4</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 345.



ѡрата гска ми Радѡла конкода: тако нандоу гскѡ ми сѣс болѣри гска ми ере ест нм мениа, покрѡиа н годинени, та нм ест дал бѣлени н бѣдѣни вѣсн сѣ кѣсем хотаром колико ест дрѣжал алѣѡла н сноен алѣѡлок н бѣдѣни ест биа прѣжде кѡпиа тѣстѣ храниѡлок крѣтѣ ѡт ѡвн капотѣ ѡт фѣнтѣнѣле за ѡ кѣлоке жито, а книгѣ ѡце ест сѣчинна ѡт гско ми татомир спѣк н богдан над хотар балеѡом, та нм ест постакиа нме срсѣи ѡни не сѣт срсѣи нж сѣ ски калеѡи, та нм сѣт книгѣ некероканѣ [fiindcă am judecat domnia mea cu toți boierii domniei mele și am cercetat și cărțile fratelui domniei mele, Radul voievod: așa am aflat domnia mea cu boierii domniei mele că le-a schimbat Pocruia și Godinești, de le-a dat Băleștii și Budenii toți, cu tot hotarul, cit a stăpinit Albul și fiul lui Albul. Și Budenii îi cumpărase mai înainte Cirstea, socrul lui Hranitul de la Ion Capotă din Fintinele pe 9 găleți de griu. Iar cărțile ce le-a făcut de la domnia mea Tatomir Ursea și Bogdan asupra hotarului Băleștilor de i-au pus nume Ursești, aceștia nu sînt Ursești, ci sînt tot Bălești, așa că le sînt cărțile fără credință]. În hrisovul simplu, dat lui popa Frincul din 15 iunie 1505<sup>1</sup> narație este și: н накн даде пона фрѣнкѡла аадамаш пред нсп<sup>3</sup> гарем ѡт рненик аспри сн [și deasemenea a dat popa Frincul aldămaș înaintea pîrgarilor din Rîmnic, 250 de aspri], același conținut, în formă stilizată, apărind și în actul din 12 aprilie privind pe același destinatar<sup>2</sup>. În hrisovul simplu de întărire dat unei mănăstiri, scris la 10 ianuarie 1511<sup>3</sup>, narația continuă prin următorul conținut: потом нм дадоу гско ми кѣ клетокѣи, тере нх сѣт ѡднесли пред жѡпан радѡла ѡт борѣи, та сѣ клеан како ест прака ѡчина стѣѡс монастирсѣ но нме клетокѣи: поп кѡзма ѡт тисмена н поп нѡкан ѡт падеѡи н поп боѡ ѡт стрѣгарѣи н калаѡла ѡт падеѡи н бѣѡла ѡт прѣчна н боѡ ѡт ѡюреѡи н лѣнѣдат ѡт неданова н радѡла ѡт шинѣарна н тѣиша ѡт рнкс н нан ѡт горнокѣи н станѣюл ѡт тополниѣи н мѣлѣ ѡт мѣрѣѣи н шѡшман ѡт марга, тере сѣ клеан сѣ ннх дше пред радѡла ѡт борѣи, а жѡпан радѡла ѡн ест нисал книгѣ до гско ми како сѣ клеан н дали стѣѡс монастирсѣ [apoi le-am dat domnia mea 12 jurători de i-au dus înaintea jupanului Radu din Borăști, de au jurat că este ocina dreaptă a sfintei mănăstiri, jurătorii anume: popa Cuzma din Tismana și popa Iovan din Padeș și popa Boia din Strugarți și Vladul din Padeș și Budul din Precina și Boia din Giurești și Lepădat din Nedanova și Radul din Șivarna și Teșă din Runcu și Nan din Gornovița și Stanciul din Topolnița și Milea din Mircești și Șușman din Marga, de au jurat cu sufletele lor înaintea lui Radul din Borăști. Iar jupan Radul a scris carte către domnia mea cum au jurat și au dat sfintei mănăstiri]. În hrisovul simplu din 24 noiembrie 1529<sup>4</sup>, de întărire, dat unor

<sup>1</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. I, p. 224.

<sup>2</sup> Ce în traducere e următoarea: «Și de asemenea a dat popa Frincul și fiii lui circumă 350 aspri înaintea pîrgarilor de Rîmnic».

<sup>3</sup> Vezi facsimilul, *ibid.*, vol. I, p. 245.

<sup>4</sup> *Ibidem*, vol. II, p. 438.

boieri pentru vinăriciu, narația este următoarea: понеж нм е покснено еже вт клада коегда калсгера и вт радса коегда за ака кони докри, тако гсда призрѣх старе книге дрсзем гспдри прѣжде нас бнкіне [pentru că le este cumpărat încă de la Vlad voievodul Călugărul și de la Radul voievod cu doi cai buni, astfel domnia mea am văzut cărțile vechi ale altor domni care au fost mai înaintea noastră].

În hrisovul simplu din 25 iulie 1557 — narația are următorul început: понеж ю ест поклони сноки алеблук на име драгомир и бста и алебл нзрадѣ бирокѣ что ест платна жспан цалапи лwgфет вт при дни радсала коегда еж погнѣ на рибник даж до дни кннтила коегда бирокѣ чин аспри ѣ [fiindcă au închinat-o fiii lui Albul, anume: Dragomir și Buta și

Albul pentru birurile ce le-a plătit jupan Țalapi logofăt din zilele lui Radul voievod care a perit la Rîmnic și pînă în zilele lui Vintilă voievod, birurile fac 4000 de aspri] — obiectul actului privește ocina lui Albul din Cocorani — narația continuă apoi prin arătarea judecării domnești și dării cîştigului de cauză fiilor lui Țalapi logofăt, destinatarii actului.

În actul din 3 septembrie 1559 între altele narație e și următorul context: и пакѣ кспн марсдари вчнс с грошани дел понеж стонкек кѣса вт сам попа стонка за дкѣ книге цѣно тем книгам зи дскати<sup>1</sup> [și de asemenea a cumpărat Mardarie ocină în Groșani partea lui popa Stoica toată de la însuși popa Stoica pentru două cărți, prețul acelor cărți 17 ducăți].

În hrisovul simplu de întărire cu data de 12 noiembrie 1577 narație este și următorul cuprins: понеж ест покснил вт хрѣс за ѿ аспри готки и ѿ пн га ест извадна и вт бир и платна га ест вт дсжнове с шополокѣни за ѣ кѣд за вино и вт дѣцерех хрѣсовѣ ѣ кѣдро и сзѣл ест хрѣс вт срѣбл лwg — destinatarul actului — ѿ кланѣ вт жито и клани встакнл ест по к вѣрок за жит [fiindcă a cumpărat de la Hirsu cu 800 de aspri gata și încă l-a scos și de la bir și l-a plătit de datoriile din Topoloveni cu 10 vedre de vin și de la fiicele lui Hirsu cu 5 vedre și a luat Hirsu de la Sirbul logofăt 15 clăi de grîu și clăia i-a lăsat-o cite două oboroace de grîu]. În hrisovul simplu de întărire din 9 septembrie 1587<sup>2</sup> dat lui Pirvul logofăt o narație este și următorul text: понеж ю ест покснил сасг гсда ми прѣбл лwgфет вт надс дрѣгич вт сел за ѣ аспри бани готовки, и прѣдадѣ дрѣгич тех книшечни кѣчни али вт сконл добро волю и сѣс сзнаніе кѣсел мѣташом кон сѣт братіе сѣс дрѣгич по вчнс и сѣс сзнаніе многим мѣташом вт окрѣтѣ мѣстѣк и вт прѣд гсда ми [pentru că i-a cumpărat sluga domniei mele Pirvul logofăt de la Drăghici din sat cu 4000 de aspri bani gata. Și a vîndut Drăghici acești mai sus-ziși vecini însă de a lui bună voie și cu știrea tuturor megieșilor care sînt frați pe ocină cu Drăghici și cu știrea multor megieși, din jurul locului și dinaintea domniei mele].

<sup>1</sup> Vezi actul la ASSI.

<sup>2</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. V, p. 588.

În hrisovul simplu de întărire dat unei mănăstiri cu data: 4 ianuarie 1594 narație este și următorul conținut: понеж ю ест принде егѣменѣ Сергіе и със вѣснху кааѣгеримъ предъ гск ми вт ста монастырѣ ж по кни ест речна писмѣна и сице се сѣт сказали и марторисали предъ гск ми како сѣт били послали едни кааѣгер вт ста монастырѣ със теху вѣк хри- стовѣ прѣжде крѣм с предъ алеѣандрѣ кожекода сиѣ богдана кожекода радѣ едно преніе таж вѣ том пѣта нѣкое злодѣи и людіе вѣлѣху вни сѣт га били нѣклерни по тог кааѣгера, таж га ест били приѣзати тере га ест били мѣчнани и изобѣличени ест и сзели ем ест тогда вѣк печа- тимъ вт на вѣк христове. [pentru că a venit înaintea domniei mele egumenul Serghie și cu toți călugării de la sfânta mănăstire Tismana ce este mai sus-zisă și așa au spus și au mărturisit înaintea domniei mele că au trimis un călugăr de la sfânta mănăstire cu aceste amindouă hrisoavele mai înainte vreme înainte lui Alexandru voievod fiul lui Bogdan voievod pentru o piră. Însă în acea cale au întilnit pe acel călugăr niște făcători de rele și oameni tilhari, care l-au prins și l-au chinuit și l-au despuiat și i-au luat atunci amindouă peceteile de la amindouă hrisoavele].

Formula apare atit în actele externe<sup>1</sup> cit și în scrisorile domnești. În actul privat al boierului Aldea formula ca fond este aceeași ca în unele acte mănăstirești interne<sup>2</sup>.

În actele moldovenești formula apare în cel mai vechi act intern ce ni s-a păstrat, unde ea are următorul cuprins: за его кѣрнѣю сѣсжеѣ [pentru slujba lui credincioasă] — actul fiind o danie unor laici. În actul următor de danie, formula e următoarea: уже . . . сѣсжили намѣ ис пракою кѣрою и сѣсжатѣ и еще по ниху колише сѣсже надѣем сѣ [căci . . . au slujit și slujesc nouă cu dreaptă și credincioasă slujbă și încă de la ei și mai mare slujbă nădăjdum]. În actul lui Iuga de danie boierului Braia, conținutul narației este următorul: уже . . . сѣсжили переже стѣвпочикушимѣ родителем нашимѣ и днеск сѣсжит намѣ пракою и кѣрою сѣсжею<sup>3</sup> [căci . . . a slujit sfint răposaiilor noștri părinți, iar acum slujește nouă cu dreaptă și credincioasă slujbă]. Aceasta e apoi formula ce prin fondul ei: pentru dreaptă și credincioasă slujbă, se fixează în actele moldovenești în-

<sup>1</sup> Vezi actele publicate în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 193, 210 urm., 236 urm., 243 urm., 249 urm., 266 urm.

<sup>2</sup> Iată conținutul ei: яко да ест помѣнѣ ката наша прѣвое гснѣ нашимѣ ѣм мнѣ чю вожекода потомѣ же, и родителемѣ нашимѣ и мнѣ и подрѣжн мои, понеж ест наш монастырѣ и принди къ вѣсичстѣишомѣ ѣмѣ и дѣховныѣ нерѣ монахѣ кѣрѣ Еремію прѣдаемѣ ѣмѣ тон, да помолнтѣ ѣ дшах наших [ca să fie pomenire în fiecare duminică întii domnului nostru Io Mircea voievod apoi și părinților noștri și mie și soției mele, pentru că este mănăstirea noastră. Și am venit la atot preacinstitul părinte și duhovnic și ieromonah kir Eremia și îi dau lui aceasta ca să se roage pentru sufletele noastre].

<sup>3</sup> Vezi și actele publicate de M. Costăchescu, *DM*, I, nr. 13, 20, 38, 44, 45., 124, 128, 132, 138, 139, 145, 148, 149.

cepînd cu actul din 3 iunie 1429 și ea apare nu numai în actele de danie către laici, ci și în cele de întărire<sup>1</sup>.

În alt act de danie tot către laici conținutul e următorul: *оже . . . слоужилъ прѣжде стопочникомъ родителю нашему правую и вѣрную службу . . . аже мнѣмъ загъналъ свое плъчїе оу хитакънѣстїи* [căci... a slujit mai înainte sfînt răposatului nostru părin te cu dreaptă și credincioasă slujbă — se arată apoi despre obiectul donat, satul lui Mișea — ...că *Миșea și-a pierdut averea în hiclenie*]<sup>2</sup>.

Într-un act de întărire de la Iliș fiul lui Alexandru cel Bun, formula are următorul cuprins: *аже прїидѣ прѣдъ генеткоу ми . . . и далъ по своему до <кромъ> коли вът своего князѣния*<sup>3</sup> [căci a venit înaintea domniei mele și a dat de a lui bună voie din vislujenia sa].

În actul de întărire, prin judecată, cu data 25 ianuarie 1472<sup>4</sup> narația este următoarea: *зандж чернѣ и ромънѣи и дрѣгонъ стратилъ не сконанъ прикнаниамъ занджъ была фалшевна и есми нѣхъ сказанъ* [fiindcă Cern și Romînel și Drăgoi au pierdut cu privilegiile lor pentru că erau false și le-am stricat].

În actul de întărire, din 17 aprilie 1480, formula are următorul conținut: *оже . . . прїидѣ прѣдъ нами и прѣдъ нашими бояри и радюу, та жаловалъ намѣ великою жаловою рекъчи такъ: аже <и> рикнанъ днда своего Стефана оргоне цю намѣ вът днда нашего старого Ялѣандра коекода и вът ѣнкоу нашихъ вът нами коекода и вът Стефана коекода коли былъ <и с> мнѣмъ, а тотѣ прикнанъ цю были на села на оргонѣи и на нѣгомъ нренѣ > а вът загъналъ тотѣ прикнанъ коли прїи́халъ царь тѣрекѣи та палина нашѣ земли. Ино мы есми досмотрѣли с нашими бояри и радюу та есми емѣ ѣчи<ни>ли законъ подлюгъ земскаго прака лѣи и вът прикелъ к намѣмъ ѣси сконъ вколнѣи лежнѣши лѣи и вът кызнали и мартѣрсали въ томъ ажъ естъ такъ, и с томъ вът ѣсталъ та <пр>никелъ прѣдъ нами ѣси сконъ вколнѣи лежнѣши, та кызнали и мартѣрсали и вът ажъ естъ такъ*<sup>5</sup> [că... a venit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri și a sfatului de ni s-a jeluit cu mare jalbă spunînd așa: că privilegiul bunicului său Ștefan Orgone ce l-a avut de la moșul nostru Alexandru voievod cel Bătrîn și de la unchii noștri de la Ilie voievod și de la Ștefan voievod cînd au fost în pace, iar acele privilegii ce erau pe satele Orgoești și Neagomirești acesta a pierdut acele privilegii cînd a venit împăratul turcesc de a prădat țara noastră. Deci noi am cercetat cu boierii noștri și cu sfatul și am făcut lege după dreptul țării, ca acesta să aducă la noi pe toți megieșii săi ocolnici ca și aceștia să arate și să mărturisească despre aceasta că este așa. Și întru aceasta el s-a ridicat de a adus înaintea noastră pe toți megieșii săi ocolnici, și au arătat și au mărturisit și ei că este așa].

<sup>1</sup> Vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 21 și nota 5.

<sup>2</sup> La fel și despre proprietarul satului următor — și acesta a pierdut în hiclenie, vezi actul din 18 octombrie 1435 (facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 465). Vezi narația — hiclenie — și în actele din 15 martie 1493 și 8 aprilie 1546.

<sup>3</sup> Vezi actul la *ARPR*, Pereți, nr. 5.

<sup>4</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 528.

<sup>5</sup> Vezi în acest sens și textele actelor publicate de I. Bogdan în *DȘM*, I. p. 80, 177, 258.

În actele destinate mănăstirilor de pînă la 1454, formula apare destul de des<sup>1</sup>, cel mai frecvent conținut al narației fiind următorul: *къ задушыѣ стѣпничіиѣмъ родителемъ господства ми <з>а душѣ и здравіѣ господства ми* [spre pomenirea sfinț răposaților părinți ai domniei mele și pentru sufletul și sănătatea domniei mele]<sup>2</sup>. Începînd însă cu hrisovul din 8 decembrie 1454 formula apare mai rar, lipsind mai ales uneori în actele a căror dispoziție începe cu verbul *благопрізколити*<sup>3</sup>.

Formula este cunoscută atît actelor externe<sup>4</sup>, cit și scrisorilor, iar în actul privat al boierului Cîrstea fondul e același ca și în actele destinate mănăstirilor.

Ca loc, formula se află în cele mai multe acte din Țara Romînească în cuprinsul dispoziției, iar în Moldova de obicei urmează după promulgație<sup>5</sup>.

Ca origine, formula din actul lui Dan I este bizantină prin mijlocirea diplomatiei bulgare<sup>6</sup>, iar în celelalte acte ale Țării Romînești este o creație băștinașă.

Însă în actele moldovenești destinate laicilor, pentru întărire de proprietăți, acte scrise pe pergament, formula narației se repetă uneori și în cuprinsul sancțiunii, cînd însă această din urmă formulă este alcătuită numai din îndemnul către viitorii domni de a respecta obiectul actului. Astfel după această clauză apare: *за нѣже дади есми емоу за его кѣрнѣю и правѣю службѣю* [fiindcă i-am dat pentru a lui credincioasă și dreaptă slujbă], urmată uneori, începînd cu actele de la Ștefan cel Mare și de: *и за що ми есми кѣпили за ихъ правѣи и чистѣи* — sau *платили платѣи* [și pentru că și-au cumpărat aceștia cu banii lor drepte și curați <proprii>].

În actele moldovenești, narația ce are conținutul: *pentru că a venit înaintea noastră . . . sau pentru dreaptă și credincioasă slujbă* este împrumutată din formularul actelor slave ale cancelariei polone<sup>7</sup>. Și tot din slavopolonul — *кысама* s-a adaptat *кыса кеніѣ*, iar *ми* și *кѣрнѣю* sînt împrumuturi din diplomatica Țării Romînești, restul termenilor fiind creație băștinașă.

**Dispoziția.** Formula dispoziției alcătuiind temeiul însuși al actului — obiectul — în care voința autorului lui este exprimată lămurit, apare ca atare în toate documentele slavo-romine. Prin cuprinsul său care deseori este destul

<sup>1</sup> Lipsește de pildă în actele publicate de Costăchescu, *DM*, I, nr. 98, 127 și II, nr. 65, 71, 72, 130.

<sup>2</sup> Vezi D. P. Bogdan, în *CDM*, p. 21 și nota 9.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 21—22.

<sup>4</sup> Așa în actul lui Alexandru Lăpușeanu din 20 august 1560 dat mănăstirii Vato-ped, o narație este și următorul text: *за що соуѣ приисоша наши мѣстници кѣр мѣстни кѣснѣрѣ и софронѣ стѣи и прогумѣи и съ нимѣи брѣтѣи ми шѣт сѣлѣ мѣстни шѣт вѣтѣи до нашихъ зѣмѣи и до насъ стѣи мѣстѣи: наипрѣво стѣи главо сѣтѣи григорѣ бѣгѣлово и стѣи мѣстѣи сѣи чѣлѣсти стѣи нѣна зааѣѣѣѣѣѣѣ и стѣи мѣстѣи стѣи вѣнѣи плаѣ стѣи анѣи мѣтѣи прѣстѣи вѣчѣи нашихъ брѣи и присо дѣлѣи Марѣи* [pentru că duhovnicii noștri kir Maxim eclesiarh și Sofronie stareț și proegumen și cu alți frați ai lor au adus de la sfînta mănăstire de la Vato-ped în țara noastră și la noi sfintele moaște: mai întîi sfîntul cap al sfîntului Grigore Bogoslovul, și sfintele moaște: sfintele fălci ale sfîntului Ioan Zlateaust și sfintele moaște: sfîntul deget mare al sfîntei Ana maica preacuratei stăpinei noastre născătoare de dumnezeu și pururea fecioare Maria].

<sup>5</sup> Însă în actele destinate mănăstirilor se leagă de dispoziție.

<sup>6</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 106.

<sup>7</sup> Vezi și N. Grămadă, în *CDM*, p. 6 și nota 3.

de întins, dispoziția din documentele slavo-române prezintă o importanță deosebită, atât din punct de vedere istoric, cât și din punct de vedere juridic. Astfel, în unele acte de danii sau întăriri de moșii ori sate se arată numele, hotarul și întinderea proprietăților respective, dările și prestațiile ce le plătesc și execută iobagii, slujbașii însărcinați cu perceperea și executarea lor. La fel când e vorba de privilegii vamale se precizează reședințele vamale, obiectul asupra căruia se va percepe vama precum și cuantumul acesteia<sup>1</sup>. Iar dintre elementele juridice subliniez de pildă *feria* în Moldova și *prădalica* în Țara Românească.

În hrisoavele solemne ale Țării Românești dispoziția începe cu verbul *благопрозвоахъ*, exprimat în aoristul sigmatic de tipul *нѣсѣхъ*, de obicei la persoana a III-a singular — în formă prescurtată *благопрозвоахъ*<sup>2</sup> — iar în hrisoavele simple începutul îl alcătuiește verbul *дакати*, exprimat la indicativ prezent persoana a III-a singular — *дакати*. Iar și în ceea ce privește conținutul formula se deosebește în cele două categorii de acte. Astfel, în hrisoavele solemne după verbul specificat urmează enunțarea sentimentelor ce au însuflețit pe domn în emiterea actului, după aceasta vine numele destinatarului — dacă e vorba de un boier<sup>3</sup> numele acestuia e precedat de obicei de un titlu uneori și de unele atribute ale politeții: *почитани* — cinstit — sau *прѣпочитани* — prea cinstit — iar dacă e vorba de o mănăstire numele acesteia, urmat de patronul mănăstirii. Urmează apoi obiectul însuși al dispoziției: satele, moșiile, vecinii, țiganii, merticurile ce se dăruiesc ori se întăresc, cu specificarea că privilegiul e valabil — când e vorba de persoane laice — atât pentru ei cât și pentru copiii, nepoții, strănepoții și răstrănepoții lor. Dispoziția continuă cu enumerarea dărilor și a prestațiilor plătite și executate de șerbi precum și a slujbașilor îndatorați cu împlinirea lor<sup>4</sup>, verbul de legătură fiind *почати*, exprimat la participiul trecut activ I masculin nominativ, plural<sup>5</sup>.

În hrisoavele simple, dispoziția începe, cum am arătat mai sus, prin verbul *дакати*, exprimat la indicativ prezent persoana a III-a singular — *дакати* — după care urmează: numele destinatarului, obiectul actului, fără însă a se menționa: dările și prestațiile iobagilor, slujbașii care îngrijeau de perceperea și executarea lor, ci numai elementul generic: *яко да мѣ сѣтъ къ вчинѣхъ и къ вхѣбѣ*<sup>6</sup> [ca să-i fie de ocină și de ohabă] — aceasta atât în actele laicilor, cât și în cele ale mănăstirilor.

<sup>1</sup> În actele Țării Românești începînd cu jumătatea veacului al XV-lea nu se făcea deosebire între termenul ce denumea vama propriu-zisă și între cel ce denumea darea, căci tot *вѣма* era și darea din oi și din porci, vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 106, nota 5.

<sup>2</sup> În hrisovul solemn al lui Vladislav I și în cel al lui Dan I, în loc de *благопрозвоахъ* apare *благонзвоахъ* exact ca și în hrisoavele bulgare, iar în unele hrisoave ce au arenga *благонзвоахъ* este înlocuit prin *въждахъ* — am dorit. Sînt apoi cîteva hrisoave solemne în care dispoziția este înglobată în arenga, începutului dispoziției nefiind exprimat precis prin vreun element (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 107, n. 2).

<sup>3</sup> Când e vorba de un om liber care însă nu e boier, acesta e numit *слобда* [supus].

<sup>4</sup> Este de subliniat faptul că numărul atât al dărilor și prestațiilor cât și al slujbașilor care îngrijeau de executarea lor cresc din timp în timp pentru ca în veacul al XVII-lea să fie impresionant în ceea ce privește cantitatea.

<sup>5</sup> Acest verb se fixează ca normă începînd cu actul din 20 septembrie 1459, în actul din 7 august 1445 este exprimat ca flexiune prin *почихъ*, iar în actul din 5 august 1452 lipsește. În actele mai vechi — în al lui Vladislav I — este verbul *слободити*, exprimat în flexiunea *слободно*, iar în cel al lui Dan I — în flexiunea *слободни*.

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul din 15 aprilie 1464.



Dispoziția se încheie prin clauza prohibitivă: и ни wt когоже непотъ-  
кнове<sup>1</sup> по wризмъ<sup>2</sup> гска ми<sup>3</sup> [și de nimeni neclintit, după porunca  
domniei mele]. Iată formula, în întregul ei, într-un hrisov solemn:  
блгопронзколн гсдко ми сконл блгым пронзколнем, чстым и скѣтаным  
срдцемъ и даруках сын късечстны и блгоwбразны, нже над късклми чстли  
дарокъ надстожи хрисокъа гсдка ми слоугам и болѣром гсдка ми станъ и  
владимиръ братъ его и снъ его оутмешъ и рдъав яко да им сж села зоком  
затрѣни дѣл Влада и Стоана и Данъ урмеазъ нараѣиа апои: и паоушеци и  
Владимиреци и Фолеци и Кошани и Копроси. Тж каса да им сж къ wчинъ  
и къ wхабъ тем и дѣцам его, кнъчатом нхъ и прѣкнъчатом до жикота  
гсдка ми и снъка гсдка ми Почекше wt wкчнхъ камъ, wt скиннхъ камъ, wt  
пчелнхъ камъ, wt кжеларства, wt кинарства, wt дръкъ, wt сѣнокос, wt подвода,  
wt покоз, рѣкше wt нныхъ слъжбахъ келикыхъ, же и малыхъ, елика са  
находат, къ земли гсдка ми. и да нхъ не саме позабакнт, ни садѣиц, ни  
глобник ни вирчиа, ни ннк нихто wt болѣркъ нан работникъ гсдка ми<sup>4</sup>. [a  
binevoit domnia mea, cu a sa bunăvoință, cu inimă curată și luminată și  
am dăruit acest atotcinstit și bun la chip, ce este deasupra tuturor  
cinstitelor daruri, de față hrisov al domniei mele slugilor și boierilor  
domniei mele lui Stan și lui Vladimir fratele lui și fiului său, Utmeș și  
lui Radul ca să le fie satele numite Zătreni, partea lui Vlad și a lui  
Stoian și a lui Dan și Păușești și Vladimirești și Folești și Coșari și Coprozi.  
Toate acestea să le fie de ocină și de ohabă, acestora și copiilor lor, nepo-  
ților lor și strănepoților în viața domniei mele și a fiilor domniei mele,  
începînd de la vama oilor, de vama porcilor, de vama din albine, de  
găletărit, de vinărici, de lemne, de fânaț, de podvoade, de cărături și de  
alte slujbe mari și mici câte se află în țara domniei mele. Și să nu cuteze  
a-i turbura nici județ, nici globnic, nici birnic, nici altul nimeni dintre  
boierii sau slujbașii domniei mele].

Într-un hrisov simplu, ansamblul formulei e următorul: дакат гско  
ми сіе покелѣніе гска ми болѣринъ гска ми жспанъ могошъ съ сноки мъ и  
съ дъщире мъ колико мъ бъ даст сноке нан дъщири, яко да мъ сѣт села по  
наме корѣбы къси по аргинш доле и корѣби wt камен къси и wчина wt мичещи  
и съ бродоке wt коденице и под wt малѣрени, урмеазъ нараѣиа și апои:  
яко да мъ сжт къ wхабъ и ни wt когоже непотъкновено по речи гска ми<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Uneori непотъкнове este înlocuit prin непоколѣние, dar aceasta din veacul XVI, însă și atunci destul de rar.

<sup>2</sup> O dată cu actul din 15 aprilie 1464 obișnuit apare реч <речн> în loc de wризмо.

<sup>3</sup> Vezi actul din 28 martie 1451.

<sup>4</sup> Vezi hrisovul solemn din 2 august 1453 (facsimil în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 417).

<sup>5</sup> Vezi actul din 15 aprilie 1456.

[dă domnia această poruncă a domniei mele boierului domniei mele jupan Mogoș cu fii lui și cu fiicele lui cîți dumnezeu îi va da, fii sau fiice ca să-i fie satele anume Corbii pe Argeș în jos toți și Corbii de Piatră toți și ocina de la Micești și cu vaduri de moară și jumătate din Mălureni... ca să-i fie de ocină și de ohabă. Și de nimeni neclintit după spusa domniei mele].

În actele externe formula are același conținut ca și în actele interne<sup>1</sup>.

În scrisorile domnești, formula comportă expresii adecvate momentului, dispoziția începînd totdeauna cu verbul писати: пишѣтꙋ гсѣдоу ми<sup>2</sup> [scrie domnia mea] — la fel și în scrisorile cu caracter executiv.

În actele private formula începe prin verbul писати sau давати.

În actele moldovenești destinate laicilor și mănăstirilor există elemente comune, dar și destule elemente deosebitoare. Astfel atît în unele, cît și în celelalte acte, formula are următoarele elemente: тоѣ кѣсе да ест... оурикѣ съ вѣсѣмѣ доходоу, clauza prohibitivă: неопръшено николиже на кѣкы, iar după aceasta se dau hotărele proprietăților — ce uneori se înglobează într-o frază generală.

Elementele deosebitoare sînt: în actele destinate laicilor, dispoziția începe de obicei cu motivarea: тѣмъ мы видѣхше... după care urmează — obișnuit — дати — în flexiunea: дали есмы, iar după доходоу există precizarea că privilegiul este valabil atît pentru destinatar, cît și pentru urmașii acestuia și apoi clauza prohibitivă.

În actele destinate mănăstirilor, formula începe cu и дали есмы, iar o dată cu actul mănăstiresc din 13 aprilie 1415 formula începe cu conjuncția понеже și verbul благопронзколити fiind exprimată astfel: понеже благопронзколи гсѣоу ми благѣмъ моимъ пронзколеніемъ [pentru că a binevoit domnia mea cu a mea bunăvoință], după care vine narația și apoi и дадох, iar în final numele mănăstirii. Începînd cu actul din 25 noiembrie 1440<sup>3</sup> formula se amplifică, căci are următorul început: благопронзколи гсѣоу ми благѣмъ нашимъ пронзколеніемъ и чстымъ и себѣтѣмъ срдцемъ и съ вѣсежъ нашежъ колеж и ѡт ба помозиѣ, іако да оуткрѣдимъ и оукрѣпимъ мнастирь ѡт неміа [a binevoit domnia mea cu a noastră bunăvoință, cu inimă curată și luminată și cu toată voia noastră și cu ajutor de la dumnezeu, ca să întărim și să împuternicim mănăstirea de la Neamț].

Aceasta e apoi compoziția dispoziției ce se fixează în diplomatica moldovenească în sensul că apare destul de des, mai ales în actele ce emitentul le socotea ca deosebit de importante.

În sfîrșit un ultim element deosebit este acela că unele acte destinate mănăstirilor conțin și enumerarea dărilor și prestațiilor ce le plăteau și executau șerbii, precum și a slujbașilor care se îngrijeau de executarea lor, elemente ce nu apar în nici un act moldovenesc destinat unui laic.

Iată formula, în întregul ei, într-un act destinat unui laic: тѣмъ мы видѣхше его пракю и кѣрню сажжѣ до н.с, жаловали есмы его особною нашею мастію и дали есмы ему ош нашеи земли едно село близъ

<sup>1</sup> Dar sînt și unele abateri (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 110, nota 6).

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 110.

<sup>3</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 476.

БАНН НА ИМА БСЧУМЪНИ ШТОБЫ ЕМОУ ОУРНИКЪ СЪ КЪСЪКЪ ДОХОДОМЪ, ЕМЪ  
И ДЪТЕМЪ ЕГО И БРАТЪ ЕГО НАНОКИ И ДЪТЕМЪ ЕГО. И ОУНЪЧАТОМЪ НХ И  
ПРОУНОЧАТОМЪ НХ И ПРАЦІСРАТОМЪ НХ И КЪСЕМЪ РОДЪ НХ НЕПОРЪШЕНО  
НИКОЛИЖЕ НА КЪКЪ. Я ХОТАР ТОМЪ СЕЛЪ ПОЧЕНИШІ УТ МОГЫАН ЦЮ ЕСТ НА ДЪКАС<sup>1</sup>.  
[deci noi văzînd a lui dreaptă și credincioasă slujbă către noi, l-am miluit  
cu mila noastră deosebită și i-am dat lui, în țara noastră un sat lângă  
Baia anume Buciumeni ca să-i fie lui uric cu tot venitul, lui și copiilor lui și  
fratelui lui Nan și copiilor lui și nepoților lor și strănepoților lor și răstrănepo-  
ților lor și întregului lor neam, neclintit niciodată în veci. Iar hotarul acelui  
sat începînd de la Movila ce este în deal . . .] — continuă apoi hotarul.

Într-un act destinat unei mănăstiri, formula în ansamblu, e aceasta:  
И ДАНН ЕСА КЪ МОНАСТЫРЕКИ СЪГО ОУЗНЕСЕНІА ХКА ШТО НА НЕМЦІШОРИ ОДНО  
ОЗЕРО НА ПРСТЪ НА ИМА АСЧІОУАТЪ НИКОЛИ НЕПОРЪШЕНЪ НА КЪКЪ КЪЧНЫМЪ<sup>2</sup>  
[și am dat mănăstirii sfintei înălțări a lui Hristos ce este la Nemțisor un  
iezer la Prut anume Luciul, neclintit niciodată în vecii vecilor].

Nat ral că formula e cînoscu ă a'ft actelor externe, scrisorilor dom-  
nești, cît și actelor private.

Locul ce-l ocupă formula este de obicei după intitulăție, iar în actele  
moldovenesti deseori urmează după narație, ori e înglobată în aceasta  
din urmă.

Ca origine, formula dispoziției comportă în actele din Țara Romînească  
o înfrîurire a diplomaticilor sud-slave și aceasta în ceea ce privește uzul dărilor,  
al prestațiilor și al slujbașilor însărcinați cu îndeplinirea lor, cît și în ceea ce  
privește originea unora dintre elementele respective.<sup>3</sup> Sînt apoi și cîteva  
elemente de origine maghiară<sup>4</sup>. Dar și creația băstinașă s-a manifestat destul  
de puternic și aceasta atît prin ticluirea unor elemente noi<sup>5</sup>, cît prin stili-  
zarea unora dintre elementele împrumutate<sup>6</sup>.

Dispoziția din actele moldovenesti are unele elemente împrumutate  
din diplomatica Țării Romînești<sup>7</sup>, o bună parte sînt luate din mediul rus<sup>8</sup> și

<sup>1</sup> Vezi actul din 16 februarie 1424.

<sup>2</sup> Vezi actul din 1409 noiembrie 7.

<sup>3</sup> Așa sînt de pildă: дѣлатъ — cel mai vechi termen ce semnifică zeciuală — în  
actul lui Vladislav I și în cel al lui Dan I, подвода, поданъ, глоба, сѣно, сѣнотосъ,  
данкъ, кѣбелъ, поклонъ, даждъ — ca dări; слоужба, потчнѣ да не рѣкогута — din-  
tre prestații; глобни: кѣбеларъ, работникъ, болкрникъ — dintre slujbași și dregători. Unii ter-  
meni sînt apoi traduși întocmai din greacă, ca de pildă кластаннѣ-ѣ, хѣов.

<sup>4</sup> De pildă: вѣма — *văm*, ce înlocuiește slavul дѣлатъ, мертнѣ — *mérték*,  
бантовати — *bántó*, анжма — *dézma* și хѣгаръ — *haidr*.

<sup>5</sup> Așa sînt de pildă: дѣрка, тѣлпн, вѣда, сѣновозъ, рѣзатиъ — ce corespunde  
înt-un act romînesc de la Mihai Viteazul *crăstătorului de în seamă*.

<sup>6</sup> Așa de pildă: din verbul оуаенти s-a făcut substantivul ухѣба, винарство, din  
вино, дѣшигоуенина, din доушигоуенинство, жигарство din жигѣ.

<sup>7</sup> Așa de pildă: ухѣба, данъ, посада, подвода, глобникъ, блгопронзволи гѣсо ми блгымъ  
пронзволеніемъ и чстымъ и свѣтлымъ срдцемъ.

<sup>8</sup> Așa de pildă: радца, оурадникъ, со оуѣмъ доходомъ, оу вѣчн, со оуѣмъ правомъ —  
în primul act de la Roman I — оживати (оуживати), cu care se încheie — de obicei — în-  
cepînd cu actele lui Ștefan cel Mare — frază generală ce însumează hotarul unei proprie-  
tăți: николи, непорѣшено și нанѣлжннѣ.

cîteva din cel maghiar<sup>1</sup>. Dar ca și în Țara Românească și în Moldova creația băștinașă s-a manifestat destul de puternic<sup>2</sup>.

**Clauzele.** Am arătat mai sus că atît în unele acte din Țara Românească, cît și în toate actele de proprietate din Moldova, dispoziția conține și o clauză prohibitivă.

Această clauză, căreia i se spune *prohibitivă* pentru că interzice — prohibește — orice călcare a stipulațiilor actului apare și în actele private ale Țării Românești<sup>3</sup>, iar în actele moldovenesti începînd de la jumătatea veacului al XVI-lea, dar numai în cele scrise pe hîrtie, capătă următorul conținut nou: *и ни да ек не сминает прѣд сим листом нашим* [și altul să nu se amestece înaintea acestei cărți a noastre], acesta fiind elementul cu care se încheie dispoziția, element ce se află înainte de data actului. Din actele domnești această clauză trece uneori și în actele private<sup>4</sup>.

Dar în afară de această clauză, mai apar și alte elemente diplomatice de acest fel, dar tot în cuprinsul formulei dispoziției — și anume la sfîrșitul acesteia.

Astfel sînt *clauzele derogatorii* ce inserează dispoziții contrarii unor dispoziții sau norme anterioare. O atare clauză derogatorie încheie, de pildă, dispoziția în actul lui Vladislav, cuprinsul ei fiind următorul: *пакы оустакн господство ми по съкѣтѣ, яко по смърти кър никодимовѣ, да не ест никъ господарь коленъ да постави на мѣсто тѣхъ старкишинъ, ни архіерей ни инѣкто, нѣ како речѣ къръ никодимъ и како ѣстакитъ, такози да дрѣжжѣ иже тамо нивци и сами да си помагжѣ старкишинъ*<sup>5</sup>. [iarăși întocmește domnia mea, după sfat, ca după moartea lui kir Nicodim să nu fie nici un domn volnic să puie în acel loc căpetenie nici arhereul nici nimeni, ci cum spune kir Nicodim și cum întocmește așa să țină și acei călugări de acolo și singuri să-și pună căpetenie].

Spre a pune pe destinatar la adăpostul unei eventuale anulări a actului se enumără, sub formă de renunțare, excepțiile ce se puteau invoca pentru depozedarea destinatarului actului. Acestea sînt *clauzele de renunțare* și una din ele cred că se află în unele hrisoave simple din Țara Românească, în următorul cuprins: *и каре комѣ се сасчитъ ут ни хъ прежъ смъртъ, а учина да ест устакниимъ, прѣданика къ ни хъ да не ест* [și oricui dintre ei i se va întîmpla

<sup>1</sup> Ca de pildă *оуричъ* — örök și *хотаръ* — hatâr.

<sup>2</sup> Așa de pildă din cuvîntul rus *ослаба* s-a creat *ослабѣла* la fel din verbul *прислужити* — slujbaşul *прислужникъ* echivalent *crăstătorului de în seamă* dintr-un act românesc de la Mihai Viteazul —, din *принасъ-принишаръ*.

<sup>3</sup> De pildă în actul din 21 august 1526 este exact ca în actele domnești, la fel și în cel din 29 august 1526 — aici însă e de două ori — înainte de martori și după ei. Clauza prohibitivă apare de pildă și în actele din: 1495 martie 24, 14 aprilie și 25 septembrie 1529 (vezi facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. II, p. 437) precum și 7 august 1530.

<sup>4</sup> Vezi zăpislul de vînzare al lui Constantin fiul lui Ursul și nepot-al lui Stoian din Oleșești de la Gărla Putnei cu data: 1607 ianuarie 1 unde clauza are următorul cuprins: *и на ни то да не имаетъ сминати с никодимъ с ѣки прѣдъ сѣхъ тиастка наша* [și nimeni altul să nu aibă a se amesteca niciodată în veci înaintea acestei mărturii a noastre].

<sup>5</sup> Clauza aceasta apare și în alte acte, vezi actul lui Dan I și actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 305, 41, 306, 307.

moarte mai înainte, ocina să fie a celor rămași, să nu fie prădalica de la ei] — după care urmează clauza prohibitivă.

Sint apoi *clauzele obligatorii*<sup>1</sup>, cind pentru a se respecta stipulațiile actului se prevedea și o cauțiune ce se va plăti de cel care le va călca. Așa în hrisovul simplu al Țării Românești din 23 aprilie 1486<sup>2</sup> o întâlnesc în următorul conținut: *кон ѡт аспше и ѡт чокех мѣ и ѡт добрѣ и ѡт чоке мѣ, ѡт трѣцѣ и ѡт братѣа мѣ и ѡт рада сѣс братѣа мѣ, та не чет хотет да стонт на реч гѣдѣка ми, како нѣ ест ѡтсѣмѣа и дал гѣдѣко ми, а томѣзи чѣкѣс да сѣ колѣн бани том дръжаки да сѣмѣтъ томѣи чѣкѣс за еднѣ реч хаталѣи и ѡчнѣс да си изгѣбѣтъ* [care din Lupșe și din fiii lui și din Dobrul și din fiii lui și din Tîrță și din frații lui și din Rada cu frații lui ei nu vor vrea să stea după spusa domniei mele, cum i-am întocmit și le-am dat domnia mea, iar banii aceluia ținut să fie volnici să-i ia aceluia om pentru un singur cuvînt hatalm și ocina să și-o piardă]. Această clauză e încadrată în dispoziție. În actele din Moldova întîlnim în unele din ele începînd cu cel din 15 aprilie 1423 așa-numita *закѣска*, ce în actul citat înfățișează următorul cuprins: *а кто ѡт нѣх почнет за тот хотарь бѣдѣ которю лихотю нан сѣдѣю бѣдѣ колѣн, тот заплатит закъзѣс сто золотѣх оуѣхорскѣх*<sup>3</sup> [iar cine dintre ei va începe pentru acest hotar cu orice fel de răutate sau sfadă, fie oricînd, acela va plăti zavească 100 zloți ungurești].

Așadar *закѣска*, ce devine mai tîrziu *ferie* — *herie*, corespunde noțiunii *хаталма* — maghiarul *hatalmas* — din Țara Românească. Și tot clauză obligatorie este și amenda ce apare în actul moldovenesc din 19 februarie 1446<sup>4</sup>.

**Sancțiunea.** Ca formulă diplomatică în sine, sancțiunea ca și coroborarea, subscrierea, martorii și pecetea, face parte din formulele ce asigură executarea stipulațiilor actului. Formula înserează de obicei făgăduiala răsplății pentru cel ce va respecta obiectul actului, urmată de amenințări și chiar de pedepse în cazul nerespectării. Și intrucit amenințările și pedepsele pot fi în linii mari de două feluri: de ordin spiritual — dumnezeesc și material — pămîntesc — penal — sancțiunea comportă, din acest punct de vedere, două părți: *pedeapsa spirituală* și *pedeapsa materială*.

Pedeapsa spirituală este alcătuită din blesteme ale puterii divine (dumnezeu, tatăl, fiul și duhul sfînt, maica lui Isus, diferiți sfinți, mucenici și părinți ai bisericii), ca atare își are originea în formularul bisericesc. Formula reprezintă sancțiunea obișnuită a sinoadelor ecumenice, apare în actele patriarhale și papale<sup>5</sup> de unde trece în diplomele regale apusene, unde însă dispare în veacul al XII-lea<sup>6</sup>.

Pedeapsa materială cuprinde pedepsele de ordin temporar ce însoțesc în genere, unite în aceeași formulă, pedeapsa spirituală<sup>7</sup>. Formula e cunos-

<sup>1</sup> Vezi pentru clauzele enunțate A. Giry, *MD*, p. 559.

<sup>2</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 371.

<sup>3</sup> Vezi și actele publicate de Costăchescu, în *DM*, I, nr. 52 și II, nr. 100, 113, 115, 121, 123, 141, 149, și 150 și cele publicate de I. Bogdan, în *DȘM*, I, nr. XIX, XXV.

<sup>4</sup> Vezi pentru o altă clauză, cap. *Sancțiunea*.

<sup>5</sup> A. de Bouard, *MDF*, p. 280—281.

<sup>6</sup> *Ibidem*.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 282.

cută încă din veacurile XIII—XII î. e. n.<sup>1</sup> Trece apoi în dreptul roman unde *stipulatio poenae* era, la început unicul mijloc de a garanta executarea contractelor, iar în orînduirea feudală pedeapsa temporară era o amendă plătită în aur curat sau în argint, însă după veacul al XI-lea dispare din acte<sup>2</sup>.

*Pedeapsa spirituală.* În hrisoavele solemne ale Țării Românești formula apare de obicei în toate atari acte. Astfel, în actul lui Vladislav I conținutul formulei e următorul: И снѣ кѣсѣ мѡла кѣсѣкого настоаника, да не поткоритъ никтоже. Кто ли сѧ покѣситъ снѣ поткорити или нѣкое ѡт снѣ да га оубѣтъ гѣ бѣ и прѣчста егѡ ати и стѣи и величїи и бгѡноснїи анѡнїи и зѡе и кѣ бѣдѣицама кѣцѣ лмин [i toate acestea rog pe fiecare urmaș să nu schimbe nici unul. Cine s-ar încumeta să schimbe acestea sau ceva dintre acestea să-l ucidă domnul dumnezeu și preacurata lui maică și sfîntul și marele și purtătorul de dumnezeu Antonie și aici și în veacul viitor, amin]. Așadar formula cuprinde două părți: în prima se află rugămintea emitentului către viitorii domni ca să respecte stipulația actului, iar în partea a doua blestemul asupra celui care va călca obiectul actului, personajele din anatemă fiind: dumnezeu, maica domnului și patronul mănăstirii, sfîntul Anton. În actul următor, al lui Dan I, formula cuprinde numai blestemul ce începe cu *кто ли дрѣзнеть*, personajele de anatemă fiind: dumnezeu, maica domnului, toți sfînții, anatimizatul să urmeze soarta celor care s-au lepădat de Isus. Același cuprins îl are formula și în actul din 1387 iunie 27, la fel și în actul din 20 mai 1388, aflat în ms. 612, filele 244 v.—247 de la Arhivele Statului din București, cit și în alte acte destinate aceleiași mănăstiri — Tismana. În privilegiul vamal acordat Coziei, formula începe ca și în actul lui Vladislav I, dar nu are îndemnul către viitorii domni, iar personajele de anatemă sînt: minia lui dumnezeu și cei 318 părinți ai primului sinod ecumenic de la Niceia din anul 325.

În al doilea hrisov cu data 20 mai 1388, formula își fixează caracterul, luînd ca linie directoare formula din actul lui Vladislav I și acesta e apoi cuprinsul formulei ce se fixează în hrisoavele solemne începînd cu actul din 11 mai 1409<sup>3</sup> și pînă la actul din 1 august 1451. Iată conținutul formulei din actul specificat: ѡбачеж и по смѣри гѣдка ми, ког изберѣтъ гѣ бѣ быти гѣднѣ влашскѡи зѣми, ѡт срѣчнаго плода гѣдка ми или ѡт срѣдник гѣдка ми или ѡт иноплѣмнник, да аще кто почѣтет и понокит и оутвѣднѣ сын хри-сокоуа гѣдка ми, тѡг гѣ бѣ да почѣтет и да съхранитъ. Ище ли разорит

<sup>1</sup> A. de Bouard, *MDF*, p. 282, nota 2.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 282—283.

<sup>3</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 317. Sînt și abateri de pildă în actul din octombrie <1409—1413> e numai blestemul, personajele anatemei fiind: dumnezeu tatăl, fiul, sfîntul duh și toți sfînții, iar în actele fără dată acordate m-rii Tismana identice aproape în conținut cu actele din: 5 august 1424 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 326), duminica Floriilor al lui Dan al II-lea și din 2 august 1439 — în toate aceste acte apare de asemenea numai blestemul, personajele anatemei fiind: dumnezeu, maica domnului, sfînții celor 7 soboare ecumenice, cel anatimizat să aibă atît soarta lui Iuda și Arie, cit și a celor ce s-au lepădat de Isus. În actul din 28 martie 1419 formula începe cu: *Pentru aceasta încă și*, în cel din 10 iunie 1415 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 319) începe cu: *Încă și*.



и расипѣт а не ѡткрѣдит, и не съхраниѣ сѧ кышеписанныѣ, то такоуаго бѣ да разорит и да ѡбнѣт и къ сѧ кѣк и къ бѣдѣи и оучастіе да имат съ юдѣж и съ арнѣж и съ ѡнѣми рѣкшѣми юдѣе еже рѣкоша на хѣса спаса нашоу: крѣк его на ннѣх и на чѣдоу ннѣх, еже ест и бѣдет къ кѣкы амин [însă și după moartea domniei mele pe cine-l va alege domnul dumnezeu să fie domn al Țării Românești, din rodul inimii domniei mele sau din ruda domniei mele ori din alt neam, dacă va cinsti și va înnoi și va întări acest hrisov al domniei mele, pe acela domnul dumnezeu să-l cinstească și să-l păzească. Dacă însă va nimici și va risipi și nu va întări și nu va păzi acestea mai sus scrise, apoi pe acela dumnezeu să-l nimicească și să-lucidă și în acest veac și în cel viitor și să aibă parte cu Iuda și cu Arie și cu acei ziși iudei care au strigat asupra lui Hristos, mîntuitorul nostru: singele lui asupra lor și asupra copiilor lor, ceea ce este și va fi în veci amin].

Astfel în prima parte formula își fixează ca normă îndemnul către viitorii domni de a respecta obiectul actului, urmat în caz de executare de răsplata ce va veni de la divinitate, iar în caz de nerespectare — și aici vine partea a doua a formulei ce e și fondul ei — blestemul.

Începînd cu hrisovul solemn din 1 august 1451, formula pedepsei spirituale devine cu totul independentă față de celelalte formule, căci ea începe cu termenul *заканнаніе*<sup>1</sup> ce înseamnă atît jurămint, cît și blestem, formula cumulînd aceste două noțiuni — însă elementele componente rămîn aceleași ca și pînă acum<sup>2</sup>.

În hrisoavele simple, formula pedepsei spirituale de obicei nu apare decît în actele destinate mănăstirilor, însă nici în acestea nu se bucură de aceeași frecvență ca în hrisoavele solemne, căci din 105 hrisoave simple din veacul al XV-lea numai 19 cunosc formula respectivă.

Formula apare pentru prima oară într-un act din 1406, unde are următorul cuprins: *кто ли се бы покѣсна ѡт болѣрѣ великых и малих, да прѣстѣпнт сѧ ѡризмо гсѣа ми, то такоуи да ест проклѣт ѡт прѣстѣ бѣи и ѡт вѣсѣх стѣх и бѣгосных ѡтѣх и никодимовѣ клѣткѣ да имат* [cine se va încumeta dintre boierii mari și mici să calce această poruncă a domniei mele, apoi acela să fie blestemat de preacurata născătoare de dumnezeu și de toți sfinții și purtătorii de dumnezeu părinți și să aibă blestemul lui Nicodim]. Așadar formula este destul de simplă, ea necuprinzînd decît blestemul, dar în cel al aceluiași domn, privind donația lui Anghel de la Ocna către Cozia, formula cuprinde cele două părți ca și în hrisoavele solemne, însă într-o componență redusă: *De asemenea și după moartea domniei mele cine va întări, pe acela domnul dumnezeu îl va întări, iar cine va nimici, pe acela domnul dumnezeu îl va ucide și în acest veac și în cel viitor și să fie bles-*

<sup>1</sup> Dar în flexiune verbală acest substantiv apare încă în actul lui Mircea cel Bătrîn pentru ocina Mociurița, unde este astfel înfățișat începutul formulei: *иже заканнат гсѣво ми*.

<sup>2</sup> Însă sînt și abateri: așa de pildă în actele din 23 martie 1497 și 23 mai 1501 (vezi facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. I, p. 206) apare numai *îndemnul* și *răsplata*, iar în actele din 15 decembrie 1501, 9 martie și 3 mai 1502 (vezi facsimile, *ibid.*, p. 207, 209), în blestem, apar ca personaje ale anatemei: cei 12 apostoli, 4 evangheliști precum și unele noi precizări.

temat de tatăl și fiul și sfântul duh, amin. În hrisovul din 3 aprilie 1480<sup>1</sup> formula e alcătuită din elemente combinate din formula hrisoavelor solemne și din hrisovul simplu cu data 1406. Abia în hrisovul din 10 noiembrie 1497<sup>2</sup> apare pentru prima oară indemnul către viitorul domn de a respecta obiectul actului, așa cum e în actul din 1388 mai 20 — după care vine răsplata și blestemul, iar în actul din 30 mai 1500 apare de asemenea pentru prima oară *заканнаніе*. În unele hrisoave simple formula nu conține decît răsplata pentru cel care va respecta obiectul actului<sup>3</sup>.

Scrisorile interne nu cunosc pedeapsa spirituală. În hrisoavele solemne externe formula nu este cunoscută decît unora dintre ele<sup>4</sup>, fiind alcătuită fie ca în actele interne cu același caracter<sup>5</sup>, fie numai din unele elemente ale pedepsei spirituale din hrisoavele solemne interne<sup>6</sup> — restul elementelor sînt introduse de destinatari<sup>7</sup>, însă toate elementele fiind stilizate potrivit cerințelor destinatarilor<sup>8</sup>.

Extrem de rară e formula în hrisoavele simple externe<sup>9</sup>, iar scrisorile externe nu cunosc de fel pedeapsa spirituală<sup>10</sup>.

În actele private, formula e cunoscută mai mult actelor destinate mănăstirilor sau emanate de la fețe bisericești<sup>11</sup>.

În actele moldovenești pedeapsa spirituală apare pentru prima oară în actul lui Iuga din 1399 noiembrie 28, unde e alcătuită din indemnul către viitorii domni de a respecta obiectul actului, urmat, în cazul nerespectării, de blestem. Iată textul formulei din actul lui Iuga, dat boierului Braia: *а по нашемъ жикотѣ кто бѣдетъ господаремъ с земли, да емъ не возметъ нашего приданна и нашихъ записокъ безъ его кнѣзы. Кто бы емъ вѣнчалъ, такои да е проклетъ въ бѣ и отъ прѣстѣя его мѣре, такои да естъ подобенъ какомъ вѣмѣтнику што сѣ въ бѣ вѣтерган* [iar după viața noastră cine va fi domn în țară, să nu-i ia dania noastră și zapisele noastre fără o vină a lui. Cine i-ar lua, acela să fie blestemat de dumnezeu și de preacurata lui maică, acela să fie asemenea cu toți lepădații care s-au lepădat de dumnezeu]. Așadar formula cuprinde indemnul către viitorii domni de a respecta stipulația actului și clauza rezervativă — dreptul destinatarului este rezervat în sensul că dacă va comite vreo vină i se va anula privilegiul, după care urmează blestemul, personajele anatemei fiind: dumnezeu, maica Domnului, soarta celui care va călca obiectul actului să fie cu cei care s-au lepădat de dumnezeu.

<sup>1</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 361.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 407.

<sup>3</sup> Vezi de pildă, în acest sens, actele din 29 iulie 1497 (facsimil *ibid.*, p. 406) și 18 aprilie 1503.

<sup>4</sup> Așa de pildă apare în actul din 8 septembrie 1439 și în actele destinate mănăstirilor de la Athos.

<sup>5</sup> Așa e de pildă, în actul din 8 septembrie 1439.

<sup>6</sup> Așa e indemnul.

<sup>7</sup> Acestea sînt mai ales elemente ale blestemului.

<sup>8</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 120—121. Dar în unele din aceste acte apare numai răsplata, *ibidem*, p. 121.

<sup>9</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 121.

<sup>10</sup> *Ibidem*.

<sup>11</sup> Vezi de pildă actul din 24 martie 1494, iar în actul banului Barbul din 1492 formula este ticluită după pedeapsa spirituală din cele mai multe acte domnești.

Aceleași elemente componente de fond are formula și în actele din: 29 iunie și 4 august 1400<sup>1</sup> cum și în cel din 8 martie 1407<sup>2</sup>, însă cu remarcă că în aceste acte după *земли* apare *молдакскон* iar în cel din 8 martie 1407 în plus și: *wt братин нашихъ, или wt нашего племени или есда кто* [dintre frații noștri sau din neamul nostru sau oricine].

O dată cu actul din 16 septembrie 1408<sup>3</sup> înainte de *wt братин нашихъ* apare: *или wt дѣтен нашихъ* [sau dintre copiii noștri] — și aceste elemente devin apoi obișnuite în formula actelor moldovenești<sup>4</sup>.

Dar începînd cu actul din 28 ianuarie 1409 blestemul apare rar în actele moldovenești, căci el nu apare în chip obișnuit<sup>5</sup> decît numai în unele dintre actele destinate mănăstirilor<sup>6</sup>, iar după jumătatea veacului al XVI-lea se poate spune că lipsa blestemului este un obicei în actele destinate mănăstirilor, scrise pe hîrtie.

Ceea ce rămîne însă și se fixează în actele moldovenești de pînă la jumătatea veacului al XVI-lea este îndemnul către viitorii domni de a nu călca, ci de a întări obiectul actului<sup>7</sup>, îndemn ce se încheie printr-o nouă narație<sup>8</sup>. Iată formula în actul din 28 ianuarie 1409: *а по нашемъ жикотъ которъ-и нѣметъ быти господарь земли нашей наі wt дѣтен нашихъ или wt братин нашихъ <или wt нашего> племени, или есда кто, шобы имъ не поршнѣли наше даданѣ але бы имъ оу грѣдѣна и оу грѣпѣна занѣже есмы <имъ> дади за ихъ пракою и кѣрною сѣзжею* [iar după viața noastră care va fi domn al țării noastre sau din copiii noștri sau din frații noștri sau din neamul nostru sau oricine, să nu le cîntească dania noastră ci să le-o întărească și să le-o împuternicească; fiindcă le-am dat-o pentru slujba lor dreaptă și credincioasă]. De la jumătatea veacului al XVI-lea *îndemnul* nu apare de obicei decît în actele scrise pe pergament.

În actele externe apare tot așa uneori numai clauza injunctivă, iar în scrisori formula lipsește.

În actele private, formula apare în unele dintre acestea destinate mănăstirilor, iar în actul boierului Cîrstea este alcătuită din blestem, ce e copiat din actele domnești destinate mănăstirilor în care apare acest element.

Locul ce-l ocupă pedeapsa spirituală în actele Țării Românești este de obicei după pedeapsa materială, cînd bineînțeles această din urmă formulă

<sup>1</sup> Vezi facsimilele în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 432, 433.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 435. În acest act apar ca personaje ale anatemei: Dumnezeu, maica domnului, cei 12 apostoli, 318 părinți ai primului sinod ecumenic, toți sfinții, călătorul să aibă apoi soarta lui Iuda și a lui Arie și a celor care au strigat asupra lui Isus.

<sup>3</sup> În acest act apar în plus față de personaje anatemei din actul scris la 8 martie 1408 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 437): patriarhul ecumenic și mitropolitul țării.

<sup>4</sup> Cu observația însă că uneori mențiunea *fraților* lipsește.

<sup>5</sup> Dar sînt și unele abateri, vezi de pildă actul din 18 octombrie 1435 acordat lui Stan Babici (facsimil *ibid.*, p. 465).

<sup>6</sup> Este interesant de subliniat aici că uneori și călugării care nu vor împlini cele expuse în dispoziție vor fi supuși și ei blestemului, cum e de pildă în actul din 5 aprilie 1558, D. P. Bogdan, *Recenzii*, p. 1.

<sup>7</sup> Lipsește în unele acte destinate mănăstirilor, vezi de pildă actele din 1409 noiembrie 7, 1423 aprilie 15, 25 noiembrie 1440 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 447), 23 aprilie 1441 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 476).

<sup>8</sup> Vezi mai sus cele scrise despre narație în actele moldovenești.

apare, iar cînd pedeapsa materială lipsește, pedeapsa spirituală urmează imediat după dispoziție.

În actele moldovenești formula urmează după martori.

Originea *pedepsei spirituale* în hrisoavele solemne din Țara Românească se află în înfrîngerea ce diplomaticile slavilor de sud le-au exercitat asupra diplomatiei Țării Românești, în diplomaticile sud-slave formula fiind de origine bizantină. Însă diplomatica Țării Românești a împrumutat numai uzul formulei și îndemnul către viitorii emitenți ai actului, pe care apoi le-a stilizat, completîndu-le cu elemente de creație băștinașă.

Din actele Țării Românești, și anume din cele ale lui Mircea cel Bătrîn, pedeapsa spirituală a trecut în diplomatica moldovenească, dar nu în forma în care se află în pomenitele acte, ci stilizată, adaptată cerințelor diplomatiei moldovenești.

*Pedeapsa materială.* Actele Țării Românești cunosc pe lingă pedeapsa spirituală și pedeapsa materială, însă nu în frecvența ce o are prima din aceste formule. Pedeapsa materială cuprinde în sine amenințarea cu minia și pedeapsa emitentului actului față de cel care în viața emitentului actului ar viola obiectul actului. Ca și în cazul pedepsei spirituale, pedeapsa materială comportă o deosebire în ceea ce privește frecvența ei în hrisoavele solemne și simple. Astfel pe cînd din hrisoavele solemne din veacul al XV-lea numai 12 nu cunosc formula pedepsei materiale, în hrisoavele simple dimpotrivă formula în chip obișnuit apare numai în actele destinate mănăstirilor, dar și aici există o raritate, căci din 45 de hrisoave simple numai 15 cunosc formula <sup>1</sup>.

În hrisoavele solemne, pedeapsa materială apare pentru prima oară în actul din 1409 mai 11 <sup>2</sup>, unde are următorul conținut: кто ли съ щетъ  
пексѣнтъ въ вѣдѣхъ гдѣка ми, малѣхъ же и келиицѣхъ, или въ работникъ гдѣка  
ми послѣдѣмѣхъ по мѣстѣхъ и по работѣхъ гдѣка ми яко да им позабѣтѣ  
тѣмъзи сѣлѣномъ, аще и въ клѣстѣ единомъ при жикотѣ гдѣка ми или при  
жикотѣ сѣа гдѣка ми миѣханаа коекодажъ, то такокъи имѣтъ приѣти келико  
завѣ и впрѣжъ въ гдѣка ми како прѣстѣпникъ и некѣрникъ сѣмѣ хрисокѣсѣ  
гдѣка ми [cine se va încumeta dintre boierii domniei mele sau dintre slujbașii domniei mele, trimiși după milele și după muncile domniei mele, să-i împiedice pe acei săteni măcar cu un fir de păr, în viața domniei mele sau în viața fiului domniei mele, Mihail voievod, apoi acela va primi mare rău și urgie de la domnia mea, ca un călcător și un necredincios al acestui hrisov al domniei mele].

Acesta este fondul pedepsei materiale ce de obicei <sup>3</sup> se fixează în hrisoavele solemne.

În hrisoavele simple, formula înfățișează aceleași elemente de fond ca și în hrisoavele solemne <sup>4</sup>, cu precizarea că uneori pedeapsa materială apare de două ori în același act <sup>5</sup>.

<sup>1</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 122.

<sup>2</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV și XV, p. 317.

<sup>3</sup> Sint și abateri. De pildă în actul lui Mircea cel Bătrîn pentru Mociurița apare наказъ în loc de завѣ, la fel și în privilegiul vama al Coziei.

<sup>4</sup> Dar uneori sancțiunea se lasă pe seama destinatarilor, așa e de pildă în actul destinat unei mănăstiri, din 4 septembrie 1494.

<sup>5</sup> Vezi în acest sens D. P. Bogdan, *DSR*, p. 125—126.

Este de reținut că în actele Țării Românești — așadar atât în hrisoavele solemne, cât și în cele simple, uneori apare în formulă și pedeapsa capitală, dar aceasta destul de rar<sup>1</sup>.

Pedeapsa materială este cunoscută de asemenea și scrisorilor domnești cu element executoriu, unde uneori apar elemente de fond ale pedepsei materiale necunoscute actelor<sup>2</sup>.

În documentele externe, pedeapsa materială apare numai în cele destinate brașovenilor, elementele de fond fiind aceleași<sup>3</sup> ca și în actele interne.

Formula este necunoscută actelor private.

În actele moldovenești pedeapsa materială este rară: nu apare decît în actele destinate mănăstirilor, mențiunea ei în acte începînd pe la sfîrșitul primei jumătăți a veacului al XV-lea. Este de precizat însă că în actele moldovenești formula nu are întinderea celei obișnuite în hrisoavele solemne ale Țării Românești. Astfel în actul din 11 martie 1446 pedeapsa materială are următorul conținut: а кто иметъ съ покъснѣти въ нашихъ оурадникохъ и роушати наши еіе кыниписанное боуд, оу чѣмъ, тотъ прииметъ келіекаа казни и въпрію гсѣка ми [iar cine se va încumeta dintre urednicii noștri să nimicească acestea ale noastre mai sus scrise, fie în orice, acela va primi mare caznă și urgie de la domnia mea]<sup>4</sup>.

Acestea sînt apoi elementele de fond ce apar și în alte acte<sup>5</sup>.

Formula cunoaște și pedeapsa capitală, dar ca și în actele Țării Românești aceasta este destul de rară<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Așa de pildă în actul din 28 martie 1415 formula e următoarea: и въ върѣи господеахон да оумрътъ [și în urgie domnească să moară]. Tot așa în actul din 20 ianuarie 1505: пониже члѣа того що не кѣ палтнан вѣмѣ стѣмѣ монастерѣс и що ісг до:то нлю, т коваго члѣа тако да знаѣт ери се кѣ нз р жин постарнги на брод [pentru că pe acel om care nu va plăti vamă și ceea ce se cuvine sfintei mănăstiri, acel om astfel să știe că va fi pus în țeară la vad] (vezi facsimil în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. I, p. 216). La fel de pildă e și actul din 3 februarie 1507 unde pedeapsa materială e următoarea: аще кто се еи по:сѣна лоянги нан мѣтихораги на дѣ тинѣн ел:та стѣмѣ монастерѣс, нан кѣ еи г рошан нан кѣ еи гн боаѣрн гсѣа ми нан вѣчнн боаѣрн, тѣре кѣ лоянги еиз повѣжнн калѣгировом, то татовн да знаѣт ери га чѣм сѣхѣатн гсѣо ми тѣре мѣс кѣм навѣзати камин на грѣлѣс, тѣре га чѣм мѣнѣстн въ водѣс [dacă cineva s-ar încumeta să pescuiască sau să se amestece la acele bălți ale sfintei mănăstiri sau că va fi orășean ori că va fi boier al doamnei mele sau vecin al boierului, dacă va pescui fără porunca călugărilor, apoi acela să știe că-l vom prinde domnia mea, de-i vom lega o piatră de gît și-l vom arunca în apă] (vezi facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. I, p. 228).

<sup>2</sup> Extrem de interesantă din acest punct de vedere, este scrisoarea lui Mircea cel Bătrîn adresată satelor Tismanii, căci în acest document formula e următoarea: кон ан еи прѣстѣпна поскѣдѣ вас въ боаѣрѣ гсѣа ми, иже възѣати нан ннѣхъ работѣ да вы разѣждѣати сѣдрѣти въ главѣхъ въскѣлого [cine ar umbla printre voi, dintre boierii domniei mele ca să vă ia ori să vă împartă la alte munci, oricui să-i dați la cap].

<sup>3</sup> Dar și abateri, astfel de pildă într-o scrisoare a lui Dan al II-lea conținutul e următorul: пониже кро ѿгѣт банѣзѣат права чѣка, то такоаго щѣ съжжѣи ѿгнѣм [pentru că cine va turbura ne omul drept, apoi pe acela îl voi arde cu foc] (vezi scrisoarea la Gr. Tocilescu, 534 *doc.*, sub nr. 20).

<sup>4</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 486.

<sup>5</sup> Vezi în acest sens de pildă actele publicate de M. Costăchescu, *DM*, II, sub nr. 129 și 136, precum și cele de la I. Bogdan, *DȘM*, I, nr. V, IX și LX.

<sup>6</sup> Așa de pildă în actul din 1 august 1441 conținutul formulei e următorul: пакѣ нмѣт еи товаги тѣхъ людѣн нан сѣтѣги въ ннѣхъ есѣа що еиз нѣхъ боан томѣс шѣа палнѣг [iarăși cine

În documentele externe pedeapsa materială nu apare decît în unele dintre acestea destinate braşovenilor, iar actelor private le este necunoscută.

Locul ce-l ocupă formula în actele Țării Românești este următorul: în hrisoavele solemne de pînă la 1445, în cuprinsul dispoziției, începînd cu actul din 7 august 1445 devine formulă aparte, iar în hrisoavele simple formula de obicei e înglobată în dispoziție.

În documentele moldovenești, pedeapsa materială este înglobată în dispoziție ca și în hrisoavele simple din Țara Românească.

Originea formulei în ceea ce privește elementele de fond: *кѣлико злато и вопрѣ* este bizantină — *ωπρѣ* и *ὀργή* — venită prin filiera diplomatiei bulgare. Cît despre celelalte elemente secundare ale formulei, acestea sînt creație băștinașă.

Din diplomatica Țării Românești formula a trecut și în actele Moldovei.

**Coroborația.** Sancțiunile fiind prevăzute, contextul se încheie, de obicei <sup>1</sup>, printr-o formulă ce cuprinde enunțarea modalităților de întărire a actului, adică îndeplinirea cuvenitelor formalități pentru perfecțiunea legală a actului, sau procedura adoptată pentru a asigura actului puterea probatorie. Această formulă este coroborația.

Formula coroborației este un element diplomatic specific diplomaticilor apusene <sup>2</sup> și din această pricină în documentele Țării Românești nu apare de obicei decît în cele externe. Astfel formula apare întîi în hrisovul din 1403 unde are următorul conținut: *а на крѣпость и на великое поткрежѣне дади есмѣ наши листъ и печат есмѣ нашу казали закѣснѣти* [iar spre putere și o și mai mare întărire am dat cartea noastră și am poruncit ca să lege pecetea noastră]. Formula e cunoscută atît actului din 8 septembrie 1439, actului din 31 ianuarie 1500 destinat unei mănăstiri de la muntele Athos <sup>3</sup>, cît și actului lui Matei Basarab din 17 iulie 1644 dat mănăstirii Adormirii Maicii Domnului de pe insula Halchi de lîngă Constantinopol <sup>4</sup>.

În actele moldovenești dimpotrivă coroborația apare de obicei în mai toate actele <sup>5</sup>, în cel mai vechi act avînd următorul conținut: *а н<а> крѣпость тому и на память кѣлѣх есмо нашу печатъ великѣю прикѣснѣти што бѣ непорѣшено то николиже до вѣка* [iar pentru tăria acesteia și pentru pomenire am poruncit să se atirne marea noastră pecete, ca să nu fie clintită aceasta niciodată în veac]. În actul următor, clauza prohibitivă ce încheie formula, cade. Începînd cu actul din 29 iunie 1400 <sup>6</sup> apare în cuprinsul formulei și numele persoanei căreia i se încredința formarea

va turbura pe acei oameni sau va lua de la ei orice fără voia lor, aceluia îi va plăti gîtul]. Același element este de semnalat și în actul din 3 septembrie 1448 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 494).

<sup>1</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 290—291.

<sup>2</sup> Apare însă și în diplomaticile sud-slave — dar destul de rar.

<sup>3</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 128—129.

<sup>4</sup> În acest act formula are următorul conținut: *на извѣстно же оутѣрѣніе настоящихъ писаніа нашихъ сродственною рѣкою нашу подписавъмъ и съборною печатью господарства нашего прикѣснѣти емсъ повѣстѣмъ* [iar pentru cunoscută întărire a scrisorii noastre de față cu mîna noastră proprie am iscălit și pecetea sobornicească a domniei noastre am poruncit a i-o atîrna] (vezi actul la *AS*, Aron Vodă, 1—4).

<sup>5</sup> Lipsește însă în unele acte (vezi D. P. Bogdan, *CDM*, p. 30 și nota 1).

<sup>6</sup> Vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 432.



și scrierea actului. O dată cu actul din 8 martie 1407<sup>1</sup>, formula se fixează cu următoarele elemente de fond: numele ispravnicului, legat de verbele *писати* și *приказити* precum și substantivul *печать*. Dar trebuie precizat că de la jumătatea veacului al XVI-lea coroborăția apare de obicei<sup>2</sup> numai în actele scrise pe pergament. Din aceste acte, formula trece apoi și în unele acte private. Așa de pildă, în zăpisul de împrumut, prin zălog, al lui Grigorcea din 29 februarie 1579 coroborăția are următorul conținut: а на келн-каа кѣра и крѣпост ми есми шолтѣзске и прѣгароке от сѣчакѣ, приложихом печат меничанном на сѣг записѣ съ келѣннем Гангорчин<sup>3</sup> [iar pentru mai mare credință și tărie noi care sîntem șoltuzii și pîrgarii din Suceava am pus pe acest zăpis pecetea tirgului, cu porunca lui Grigorcea]<sup>3</sup>.

Locul ce-l ocupă formula în actele slavo-romine este după martori, iar atunci cînd aceștia lipsesc, înainte de dată sau înainte de numele grămăticului.

Originea coroborăției în actele din Țara Românească se datorește înrîuririi destinatarilor<sup>4</sup>, iar în Moldova e un împrumut din cancelaria slavo-polonă, dar aceasta numai în ceea ce privește *печать* — și *прикази ги* — căci restul elementelor sînt o creație băștinașă.

**Mențiunea ispravnicului.** Tot ca o formulă de întărire a actelor se înfățișează, de obicei<sup>5</sup>, în actele domnilor din Țara Românească și Moldova mențiunea persoanei care primea din partea domnului ordinul de formare a actului — persoană care de obicei era marele logofăt, șeful cancelariei domnești.

În actele din Țara Românească mențiunea ispravnicului apare la sfîrșitul listei martorilor și este exprimată prin substantivul *исправникъ*, urmat de: titlul *жснанъ* — cînd e un mare dregător — numele de botez, atributul *келнки* și calitatea *лоргоетъ*.

În cancelaria lui Matei Basarab, boierul Udriște Năsturel în calitate de ispravnic semnează actele, făcînd însă acest lucru într-un loc deosebit de textul actului și anume jos, în marginea dreaptă, unde însă calitatea de *ispravnic* este înlocuită prin verbul *прочитати*. De la Udriște Năsturel se inspiră și alți ispravnici de mai târziu, care semnează actele în locul indicat.

În actele din Moldova, mențiunea ispravnicului este în cuprînsul formulei coroborăției și se exprimă prin verbul *писати*, precedat de adjectivul — de obicei — *кѣрни*, titlul *панъ*, numele de botez și calitatea *лоргоетъ* — dar aceasta în actele scrise pe pergament<sup>6</sup>. Și tot în atare acte apare uneori, începînd cu a doua jumătate a veacului al XVI-lea însă deosebit de text, și anume în marginea dreaptă — alteori pe îndoitura pergamentului — în aceeași margine — mențiunea ispravnicului și prin iscălitură, exprimată prin numele de botez, calitatea *лоргоетъ* și verbul *искати*. În actele moldovenești scrise pe hîrtie, mențiunea ispravnicului apare deosebit de text, ime-

<sup>1</sup> Vezi facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 435.

<sup>2</sup> Abateri prezintă numai cele cîteva hrisoave solemne scrise pe hîrtie, citez de pildă în acest sens actele cu datele: 3 decembrie 1629, 16 iunie 1658 și 5 august 1666.

<sup>3</sup> Vezi actul la Acad. R.P.R., Filiala Iași, fondul Spiridoniei, moșia Viile Cotnarilor.

<sup>4</sup> Cu excepția actului citat al lui Matei Basarab, unde elementele componente ale formulei sînt datorite lui Udriște Năsturel, care scrie actul.

<sup>5</sup> Sînt nu puține acte din Țara Românească unde ispravnicul lipsește, mai ales în cele din veacul al XV-lea.

<sup>6</sup> Apare și în cele cîteva hrisoave solemne scrise pe hîrtie. Vezi în acest sens de pildă actele din 3 decembrie 1629, 16 iunie 1658 și 5 august 1666.

diat sub pecetea domnească și în următorul cuprins: *кѣа логѡѣ ꙗвилъ* — text scris de grămatic — după care urmează iscălitura autografă a ispravnicului exprimată la fel ca și în unele acte scrise pe pergament<sup>1</sup>.

Originea formulei este apuseană, împrumutul fiind în diplomatica Țării Românești din diplomaticile sud-slave, dar numai uzul formulei, căci elementele componente au o origine băștinașă.

În diplomatica moldovenească uzul formulei a fost luat din cancelaria slavă a Poloniei, elementele componente fiind de origine băștinașă.

**Mențiunea redactorului actului.** Tot ca o formulă de întărire a actului se înfățișează și mențiunea redactorului actului. Însă această formulă apare destul de rar și numai în actele domnești din Țara Românească. Așa, de pildă, în unele acte, mențiunea redactorului se exprimă prin *рече*<sup>2</sup>, în altele prin *пис аз...* *със поучение старъ инок*<sup>3</sup> [am scris eu... cu învățătura lui Ioan cel Bătrîn], iar o dată am întâlnit: *и начиртахъ иномъ логѡѣ*<sup>4</sup> [și am zugrăvit Ioan logofăt], tot rar e și: *† ꙗвилъ ерма к логѡѣ*<sup>5</sup> [† a învățat Erma al doilea logofăt].

Locul formulei este imediat după ispravnic, iar când acesta lipsește, la sfârșitul listei martorilor.

**Mențiunea grămaticului.** Tot așa ca o formulă de întărire a actului se înfățișează, de obicei<sup>6</sup> în actele slavo-române și numele celui care scrie actul.

În actele din Moldova, formula apare pentru prima oară în cadrul datei, în actul din 14 iulie 1411, unde are următorul cuprins: *иже дѣлає писца* [a scris Ile diac] iar *писати* este apoi verbul care se fixează, exprimat în flexiunea perfectului persoana a III-a singular — deci în formă obiectivă, nu subiectivă, așa cum apare de obicei în actele din Țara Românească. Dar în ceea ce privește actele din Moldova trebuie făcute două remarci: întâi că deseori numele grămaticului nu apare și cu calitatea respectivă, iar în actele scrise pe hîrtie acesta este un obicei. Dar pentru actele scrise pe hîrtie, trebuie remarcat faptul că grămaticul apare cu totul deosebit de textul actelor, căci el este menționat în marginea de jos a materialului grafic — în colțul din dreapta — spre deosebire de actele scrise pe pergament, unde de obicei<sup>7</sup> grămaticul apare după coroborație, dar nu deosebit, ci încadrat în dată.

<sup>1</sup> Vezi mai sus, cap. *Formarea actului*.

<sup>2</sup> Vezi de pildă actele din 18 și 20 mai 1570 (la *ASSI*, 856 și la *ARPR*).

<sup>3</sup> Vezi actul din 8 ianuarie 1569 (*ASSI*, 816). facsimil în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. III, p. 517; vezi și actele din 20 aprilie 1571 și 21 septembrie 1637. În acest din urmă act redactor este Simon al doilea logofăt.

<sup>4</sup> Vezi actul din 21 iunie 1560 (*ASSI*, Peceti, 11).

<sup>5</sup> Vezi actul din 20 mai 1617 (la *ARPR*, XLI/64), vezi și actul din 8 mai 1625 (*AS*, Cîmpulung, XII/2).

<sup>6</sup> În cele mai multe acte moldovenești din vremea lui Alexandru cel Bun formula lipsește și proporția lipsei este că din 51 de acte ce s-au păstrat în întregime, numai 17 au mențiunea grămaticului — lipsă ce se explică prin faptul că formula încă nu se fixase în formularul actelor moldovenești. Dar formula lipsește și în unele acte slavo-române din veacurile XV și XVI — lipsă ce alcătuiește o omisiune a grămaticului actului.

<sup>7</sup> Abateri alcătuiesc un act de la Alexandru cel Bun din 31 august 1429 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 455) și actele fiului său Iliș cu datele: 143<3> ianuarie 17, 1433 ianuarie 28 și 17 iunie 1436 unde grămaticul apare după dată.

Și tot pentru actele scrise pe hîrtie trebuie subliniat faptul că formula mențiunii grămaticului este în chip obișnuit alcătuită dintr-o cruce, după care urmează numai numele de botez al scriitorului actului.

Formula apare pentru prima oară în Țara Românească în actul din 11 mai 1409 unde are următorul conținut: *и азъ мнѣхана еже исписахъ* [și eu Mihail carele am scris]<sup>1</sup>.

Formula este exprimată și prin alte verbe ca de pildă: *исписати*, *начертати*, *мазати*, *намазати* și ca loc urmează în act imediat după ispravnic, dar nu apare independent, ci este legată de dată.

Formula apare și în actele private slavo-romîne.

Ca și ispravnicul, grămăticul, ca formulă, este împrumutat din diplomaticile sud-slave de către diplomatica Țării Românești, iar de cea a Moldovei din cancelaria slavă a Poloniei. Dar numai uzul formulei a fost împrumutat, căci elementele constitutive s-au stilizat pe pămîntul Moldovei și al Țării Românești<sup>2</sup>.

**Data.** Enunțarea locului și a timpului unde și cînd s-a scris un act alcătuiesc ceea ce se chiamă în diplomatică *data*. După cum se vede, formula cuprinde două grupe de elemente: de o parte *elementele topografice* ce arată locul unde s-a scris un act — precedate în diplomatica apuseană de *actum*<sup>3</sup>, iar pe de altă parte *elementele cronologice* ce arată timpul cînd s-a scris un act — precedate în diplomatica apuseană de *datum*<sup>4</sup>.

*Elementele topografice* din actele slavo-romîne sînt înfățișate prin locul unde s-a scris actul<sup>5</sup>.

La început, în actele Țării Românești se precizează numai numele localității<sup>6</sup> și o dată cu actul din 4 septembrie 1389 începe să se precizeze uneori

<sup>1</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 317.

<sup>2</sup> Vezi mai sus, cap. *Grămăticii actelor*.

<sup>3</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 295—298.

<sup>4</sup> *Ibidem*.

<sup>5</sup> În unele dintre cele mai vechi acte, mai ales din cele destinate mănăstirilor *locul* lipsește. Vezi în acest sens actele Țării Românești din: 20 mai 1388 <2>, 1392 indictionul 15, <11 mai 1399> (vezi facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 307), <1406> (vezi facsimil *ibid.*, p. 309), <1407—1418>, <1407> ianuarie 8, <1409—1418> <9>, iar din Moldova actele din 29 iunie 1400 (vezi facsimilul *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 12), 4 august 1400 (vezi facsimil *ibid.*, p. 433) și 7 ianuarie 1407 (vezi facsimil *ibid.*, p. 434). Dar *locul* lipsește și în unele acte de mai tîrziu, destinatîr fiind tot o mănăstire — vezi de pildă actele din: 1 iunie 1421, 5 august 1424 (vezi facsimil *ibid.*, p. 326), 7 octombrie 1428, 15 ianuarie 1432 și 16 septembrie 1440, iar dintre actele mai vechi destinate particularilor sînt de menționat cele din: <1409—1418> octombrie și <1414>. Tot așa dintre actele moldovenești citez de pildă cele din: 20 august 1422 (vezi facsimil *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 446) 25 decembrie 1422, 30 ianuarie 1425.

<sup>6</sup> Vezi în acest sens actele din 3 octombrie 1385 și 27 iunie 1387. Dar acest lucru se observă și în unele acte din veacul al XV-lea — mai ales în prima jumătate; vezi de pildă actele din: 10 iunie 1415 (facsimil *ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 319), 22 iunie 1418 (facsimil *ibid.*, p. 320), <1421> iunie 19 (facsimil *ibid.*, p. 325), 28 februarie 1424, 12 decembrie <1424>, <24 martie 1426> (facsimil *ibid.*, p. 329), 1 decembrie <1427> (facsimil *ibid.*, p. 330), 25 mai <1428>, 10 septembrie 1428 (facsimil *ibid.*, p. 331), 16 septembrie și 17 noiembrie 1431 (facsimil *ibid.*, p. 331 și 334), 1 <2>, 10, 13 și 23 august 1437 (facsimil *ibid.*, p. 341), 2 august 1439, 14 mai și 30 iunie 1441, 7 august 1445, 2 ianuarie 1450. Însă faptul este de remarcat și în unele acte din pragul celei de-a doua jumătăți 1 veacului al XV-lea, ca de pildă în actele din: iulie 1451 (vezi facsimil *ibid.*, p. 342), 1 august, 7 august, <2> și 30 septembrie 1451, precum și în actul din 2 august 1453 (facsimil *ibid.*, p. 345).

și caracterul localității: oraș<sup>1</sup>, cetate<sup>2</sup>, reședință domnească<sup>3</sup>, mănăstire<sup>4</sup>, sat<sup>5</sup> — precizare ce devine un obicei în veacul al XVI-lea. Uneori localitatea este amplificată cu elemente adjectivale<sup>6</sup>, alteori se arată și locul anume din localitatea unde se scrie actul<sup>7</sup> și caracterul topografic al unei reședințe domnești față de alta<sup>8</sup>.

Topicul era precedat de obicei de prepoziția оу<sup>9</sup> (s) sau кѣ<sup>10</sup>.

Elementul topografic apare atît în actele externe domnești, cit și în cele mai multe din actele private ale Țării Românești, lipsind însă de obicei în scrisorile domnilor Țării Românești.

În actele domnilor Moldovei se precizează de obicei numai numele localității<sup>11</sup>, topicul fiind precedat de prepoziția оу.

<sup>1</sup> Apare pentru prima oară, în actul din 4 septembrie 1389. Cuvîntul este maghiarul *rádos*, transpus de pildă în actul din 1 aprilie 1491 exact în pronunția maghiară *ра-рош*, dar de vreme apare și forma romanizată *раш*, ca de pildă în actul din 5 august 1451. Însă *oraș* însemna *cetate* (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 131, nota 7).

<sup>2</sup> Apare pentru prima oară în actul din 11 mai 1409 în exprimarea: *въ гюргорѣ градѣ* [în cetatea Giurgiului].

<sup>3</sup> Apare pentru prima oară în actul din 25 iunie 1436 în exprimarea: *въ настоашн столѣ тръговници* [în scaunul de față Țirgoviște].

<sup>4</sup> Apare pentru prima oară în actul din 28 martie 1415, în exprimarea: *въ монастырѣ въ коз'ѣ* [în mănăstire la Cozia].

<sup>5</sup> Apare pentru prima oară în actul din 16 august 1532 în exprimarea: *с село грѣка* [în satul Greacă].

<sup>6</sup> Așa de pildă: *въ настоашн ноеи град Бѣскрѣш* [în noua cetate de scaun București] (în actul din 18 ianuarie 1480, facsimil în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV, XV, p. 360) sau: *în minunatul foisor al Păștilor*, în actul din 18 ianuarie 1518.

<sup>7</sup> Dar aceasta din veacul al XVI-lea. Așa de pildă în actul din 22 noiembrie 1517: în *noile curți* din orașul Pitești, în cel din 11 mai 1565: *въ столни град Бѣскрѣш при црѣвскъ гюргие пост* [în cetatea de scaun București în fața bisericii lui Ghiorma postelnic], iar în actul din 16 iunie 1650: *с тръговниці по мала рѣковѣ* [în Țirgoviște pe malul apei] (actul la *ARPR*, CCXXIV/53).

<sup>8</sup> Dar aceasta din veacul al XVII-lea, de pildă: *въ горни градѣ тръговниці* [în cetatea de sus Țirgoviște] (în actul din 18 ianuarie 1620, actul la *ARPR*, CCXVII/14).

<sup>9</sup> Vezi în acest sens de pildă actele din: 3 octombrie 1385, 1 decembrie <1427> (facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 330), 14 mai 1441, 15 aprilie 1456 (facsimil, *ibid.*, p. 346), 10 februarie 1461, 12 noiembrie 1463, 30 mai 1464 (facsimil *ibid.*, p. 350), 12 august 1464.

<sup>10</sup> Vezi în acest sens de pildă actele din: 28 martie și 10 iunie 1415 (facsimil *ibid.*, p. 319), 22 iunie 1418 (facsimil, *ibid.*, p. 320), 5 august 1424 (facsimil *ibid.*, p. 326) și 12 decembrie 1424, 10 septembrie 1428 (facsimil *ibid.*, p. 331), 16 septembrie 1430 (facsimil *ibid.*, p. 333), 17 noiembrie 1432, 25 iunie 1436 (facsimil *ibid.*, p. 336), 1, 13 și 23 august 1437 (facsimile *ibid.*, p. 338 și 339), 2 august 1439, 30 iunie 1441 (facsimil *ibid.*, p. 341), 7 august 1445, 5 ianuarie 1450, iulie 1451, 1, 5 și 7 august 1451 (facsimile *ibid.*, p. 342 — 344), 30 septembrie 1451, 5 august 1452, 2 august 1453 (facsimil *ibid.*, p. 345), 16 aprilie 1457 (facsimil *ibid.*, p. 347), 5 martie 1458 (facsimil *ibid.*, p. 348). Așadar o mai mare frecvență a formei grafice *въ* față de *оу*, însă spre sfîrșitul veacului al XV-lea forma *оу* se fixează cînd topicul este format numai din substantivele comune și proprii, iar cînd apare și un adjectiv domină *въ*.

<sup>11</sup> Sint și abateri în sensul că apare caracterul localității unde se scrie actul, dar aceasta e destul de rar. Astfel în actul din 25 mai 1434: *оу мекомѣ тырѣ* [în Țirgul Iași], în cel din 25 mai 1437: *оу Васлошескиахъ трѣг* [în Țirgul Vaslui], în actul din 8 septembrie 1457: *оу монастырѣхъ на дѣж ест храмъ оуспение прѣчистѣи бѣи въ камина* [în mănăstirea unde este hramul adormirii preacuratei născătoare de dumnezeu, de la Piatra], în actul din 15 august 1471: *с монастырѣхъ въ пѣтрон* [în mănăstirea de la Putna].



Același sistem de datare ca în actele și scrisorile interne domnești este cunoscut de obicei și în actele externe<sup>1</sup>, la fel în scrisorile domnești<sup>2</sup> și în actele private.

*Elementele cronologice principale* în întregul lor apar în actele domnești ale Moldovei pentru prima oară, în actul lui Roman Mușat din 30 martie 1392, unde cuprinsul datei e următorul: оу лѣино шесто тисачное поано, .ѿ.<sup>3</sup> сотъ мѣсца марта оу лѣ ден оу нашемъ городѣ оу романа коекодъ [în anul șase mii deplin 9 sute luna martie în 30 zile în cetatea noastră a lui Roman voievod].

*Datarea prin loc, an, lună și zi* este sistemul de datare ce formează caracteristica de obicei a actelor domnești din Moldova<sup>4</sup>.

În actele externe datarea este de obicei ca și în actele interne, însă în scrisorile adresate brașovenilor, pe lângă identitatea datării cu actele interne apare deseori și datarea prin loc, lună și zi.

În ceea ce privește actele private, acestea cunosc și datarea prin: loc, an, lună și zi, dar de o mai mare frecvență se bucură în cuprinsul lor datarea prin lună și zi. Am întâlnit însă în aceste acte și abateri în sensul că data apare aparte de două ori<sup>5</sup>.

În actele transilvănene cînd apare data, aceasta este înfățișată numai prin lună și zi<sup>6</sup>, iar în scrisori atunci cînd apare data este alcătuită de asemenea din lună și zi<sup>7</sup>.

*Era de la crearea lumii.* Este cea care stă la baza anului din actele slavo-romîne și anume dintre erele cunoscute<sup>8</sup> se folosea numai era greacă sau constantinopolitană,<sup>9</sup> ce începe la 1 septembrie anul 5509<sup>10</sup>, socotind așadar că de la crearea lumii pînă la era noastră au trecut 5508 ani<sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Dar un hrisov solemn din veacul al XVI-lea are numai data de an (vezi în acest sens actul editat în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. I, p. 92).

<sup>2</sup> Vezi pentru veacul XV, D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-romînă din secolele XIV și XV*, p. 139.

<sup>3</sup> Vezi pentru ѿ = ѿ, p. 128; doc. în facsimilul din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 431.

<sup>4</sup> În unele acte din cele mai vechi, localitatea lipsește; vezi de pildă, în acest sens actele din 29 iunie și 4 august 1400, 7 ianuarie 1407, 20 august și 25 decembrie 1422, 30 ianuarie 1425, 31 august 1429 (în *Doc. priv. ist. Rom.*, p. 10, 11, 16, 45, 46, 52 și 85). Iar actul lui Iliș dat lui Ulea și Iuga cunoaște și sistemul de datare: înlocuirea lunii printr-o sărbătoare, căci în acest act este на петрора днѣ [de ziua lui Petru <29 iunie>] (vezi actul la Costăchescu, *DM*, I, sub 107).

<sup>5</sup> Așa de pildă în zăpisiul din 5 iunie 1609 (copie la II) mileniul (anul de la crearea lumii) luna și ziua apar la începutul actului înainte de intitulăție, iar la sfîrșitul actului apar locul, luna și ziua.

<sup>6</sup> Vezi în acest sens actul publicat de Tocilescu, în *534 doc...*, sub nr. 461.

<sup>7</sup> *Ibidem*, nr. 468.

<sup>8</sup> Cronologia de la crearea lumii cunoaște trei ere: 1) greacă sau constantinopolitană care socotește că de la crearea lumii pînă la era noastră au trecut 5508 de ani; 2) alexandrină care socotește în același scop 5492 de ani; 3) ebraică care socotește că de la crearea lumii au trecut 3761 de ani și 4) era lui Abram, care socotește de la crearea 2015 de ani (vezi Gardthausen, *GP*, II, p. 449).

<sup>9</sup> Aceeași eră cunoscută și diplomaticilor sud-slave; vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 133, nota 1.

<sup>10</sup> Vezi Gardthausen, *GP*, II, p. 448.

<sup>11</sup> Așadar pentru transformarea unui an de la crearea lumii în anul erei noastre trebuie să se scadă din mileniu cifrele 5508 cînd data e cuprinsă între 1 ianuarie — 31 august și 5509 cînd data e cuprinsă între 1 septembrie — 31 decembrie.



În actele Țării Românești această eră este uneori numită de la *Adam*<sup>1</sup>, ori de la *zidirea lumii*<sup>2</sup> sau de la *alcătuirea lumii*<sup>2</sup>, ori de la *mîntuirea lumii*<sup>3</sup>. Este însă de subliniat faptul că o dată cu mențiunea acestor denumiri uneori cuvintele de legătură dintre elementele cronologice se amplifică<sup>4</sup> pentru ca în veacul al XVII-lea să ajungă la o dezvoltare destul de mare.

Era noastră. Este de asemenea cunoscută în actele slavo-romîne, dar aceasta nu apare decît alături de era de la *crearea lumii*, un element deosebitor alcătuind cîteva acte domnești din Moldova destinate regilor din Polonia unde apare numai era noastră<sup>5</sup>, dar și aici exceptînd actul lui Iliș din 5 iunie 1433 ce alături de anul erei noastre are și anul de la crearea lumii. *Era noastră* apare în acte în chip sporadic, încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, frecvența ei devenind puternică în ceea ce privește actele din Țara Romînească în veacul al XVII-lea, cînd aproape două sute de acte folosesc alături amîndouă erele. Denumirile erei noastre din actele slavo-romîne sînt următoarele: *wt на рѣжстко хко* [de la nașterea lui Hristos],<sup>6</sup> *wt хска рождестка* [de la nașterea lui Hristos]<sup>7</sup>, *рождс* [al nașterii]<sup>8</sup>, *рождестко* [al nașterii]<sup>9</sup>, *wt копѣщенїа же хска* [de la întruparea lui Hristos]<sup>10</sup>, *л гсднѣ* [anul domnului]<sup>11</sup> și chiar în latinește: *Anno Domino* — *Anno Domini*<sup>12</sup> sau simplu *anno*<sup>13</sup>.

<sup>1</sup> Apare pentru întia oară în actul din <1437—1438> august 8, iar în actul din 9 aprilie 1497 este exprimată grafic astfel: *wt ѿаама*.

<sup>2</sup> Așa de pildă în actul din 1 aprilie 1551 (la *ASSI*, 574) este *wt внтї, wt сѣзданї мнра* [de la facere, de la zidirea lumii]. Dar de la *facerea lumii*, apare întii în actul din 20 iulie 1400 care însă s-a păstrat în traducere maghiară (vezi *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 49).

Așa de pildă în actul din 6 septembrie 1505 este: *wt сѣзожнїе мнрѣ, wt ѿаама до ннѣ* [de la alcătuirea lumii, de la Adam pînă acum].

<sup>3</sup> Așa de pildă în actul din 3 mai 1502 (facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, vol. I, p. 209) este: *лѣт же текшѣ, wt ѿаама* [iar anul curgător de la Adam], iar în actul din 1 aprilie 1551 *лѣтс. же текшїи wt внтї, wt сѣзданї мнра до сїѣ* [iar anul curgător de la facere, de la zidirea lumii pînă astăzi] (*ibid.*, B, XVI, vol. III, p. 5).

Vezi pentru *mîntuirea lumii*, în text: *wt спаснїе мнра*, de pildă actul din 10 martie 1641 (la *AS*, Peceti, 56).

<sup>4</sup> Așa de pildă în actul din 20 septembrie 1636 (la *MIB*, 27. 202) este: *и wt сѣзданїе мнра, wt кога възх гѣ бгѣ прѣст и сѣзори прѣдѣ ншїго ѿаама, wt тога до до сїѣ възїго пнсанїе тїчнїе лѣтом* [iar de la zidirea lumii de cînd a luat domnul dîmnezeu pămînt și a făcut pe strămoșul nostru Adam, de atunci pînă acum întreaga scriere cursul anilor].

<sup>5</sup> Am întilnit însă acest lucru și în actul privat din 23 iunie 1574 ce însă este scris la Lvov (vezi actul la Tocilescu, 534 *doc.*... sub nr. 526).

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul Țării Romînești din 5 ianuarie 1629 (*MIB*, Epitropia Așezămintelor Brîncovenesti).

<sup>7</sup> În actul moldovenesc din 14 mai 1563 (la *AS*, Peceti, 246); vezi și actele din 9 mai și 17 iunie 1563 (la *ARPR*, Peceti, 91 și 181).

<sup>8</sup> Vezi actul privat din 9 septembrie 1598, în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. VI, p. 529.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 530.

<sup>10</sup> În actul Țării Romînești din 30 august 1634.

<sup>11</sup> *Ibidem*, din 22 aprilie 1647 (*AS*, Tismana, XCII/13).

<sup>12</sup> Aceasta începînd cu actele lui Matei Basarab; vezi în acest sens de pildă actele din 18 iunie 1636 (la *II*), 15 martie 1637 (*AS*, Peceti, 50), 15 februarie 1641 (Acad. R. P. R., XLIII/46), 17 iulie 1636 și 15 martie 1637 (la *AS*, Peceti).

<sup>13</sup> Dar *anno* nu l-am întilnit decît în iscălitura lui Stroici logofăt din Moldova (vezi în acest sens actul din 19 iunie 1580, *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III,

În cele cîteva acte externe din Moldova *era noastră* poartă următoarele denumiri: подъ лѣтоу Божіиу [în anul lui dumnezeu]<sup>1</sup>, подъ лѣты рождѣна х҃ста [în anii nașterii lui Hristos]<sup>2</sup>, подъ лѣтѣмъ ст҃го рождѣна г҃а [în anul sfintei nașteri a domnului]<sup>3</sup>, подъ лѣтѣ рождѣна х҃ста [în anii nașterii lui Hristos]<sup>4</sup>, подъ лѣты рождѣстка х҃ста, [în anii nașterii lui Hristos]<sup>5</sup>, în scrisoarea din 10 februarie 1388: оу лѣто бж҃го рождѣстка [în anul nașterii lui dumnezeu]<sup>6</sup>, iar în actul privat extern din 23 iunie 1574 este ро́к бж҃ [anul lui dumnezeu]<sup>7</sup> ca în limba polonă, actul fiind scris la Lvov.

Anul bisext. L-am întâlnit într-un act al Țării Românești din 29 februarie 1616<sup>8</sup>, denumirea fiind кнѣсто.

Stilul. Începutul anului era în actele din Țara Românească de la 1 septembrie. Sînt însă 38 de acte din veacul al XVI-lea din care cel mai vechi e din 25 septembrie 1529, iar cel mai nou din 26 septembrie 1600 date între lunile septembrie-decembrie pentru care s-a admis stilul de la 1 ianuarie<sup>9</sup>. Dar dacă cercetăm aceste acte vedem că cinci dintre ele s-au păstrat în traducere<sup>10</sup>, iar trei în copie<sup>11</sup>, așa că în acest caz nu putem fi siguri că data traducerii sau a copiei este în fapt cea a originalului, așa că rămîn din acest punct de vedere 30 de acte ce ni s-au păstrat în original.

Însă pentru actele date în primele zile ale anului nou, respectiv 1—4 septembrie, se poate admite o greșeală de datare în sensul că grămaticul din nebăgare de seamă a scris anul expirat în loc de cel curent, așa cum ni se întîmplă și nouă azi cînd sîntem în primele zile ale anului nou. Dacă îngăduim o atare omisiune atunci la actele din 1 septembrie 1532, 1 septembrie 1535, 4 septembrie 1569, 4 septembrie 1574, 1 septembrie 1579, 2 septembrie 1585, 1 septembrie 1587, s-a scris data anului trecut în loc de cea a anului în curs. Iar pentru actele cu datele: 18 septembrie 7040, 18 noiembrie 7080, septembrie 7090, 11 și 18 septembrie 7090 se poate admite faptul că grămaticul a omis ultima cifră din a<sup>12</sup> și atunci numărul actelor ce pot avea stilul de la 1 ianuarie scade la 18. Se știe apoi că în grafie literele învecinate se influențează reciproc — fapt ce în paleografia slavă a fost subliniat de paleo-

p. 513) și tot în iscălitura aceluiași șef de cancelarie moldovenească am întâlnit și forma prescurtată prin suprascriere: 80 (vezi actul din 11 iunie 1580 la ARPR, CCCLVII/4).

<sup>1</sup> În actul editat de M. Costăchescu în *DM*, II, sub nr. 165.

<sup>2</sup> Vezi actul editat de M. Costăchescu, în *DM*, II, sub nr. 166, identic și în actele editate în același loc sub nr. 169, 170, apropiat în cele de sub nr. 172, 173 și 175.

<sup>3</sup> *Ibidem*, II, sub nr. 167.

<sup>4</sup> *Ibidem*, II, sub nr. 171.

<sup>5</sup> *Ibidem*, II, sub nr. 183.

<sup>6</sup> *Ibidem*.

<sup>7</sup> Vezi actul la Gr. Tocilescu, 534 doc., nr. 526.

<sup>8</sup> Vezi actul la ARPR, CCCXCIX/18.

<sup>9</sup> Vezi indicațiile privind actele citate în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. II, p., 75, 110, 112, 191, 331, 369; vol. III, p. 249, 285, 297, 329, 374, 389; vol. IV, p. 146, 150, 415; vol. V, p. 77, 81, 85, 133, 135, 136, 138, 176, 199, 203, 265, 324, 329, 421; vol. VI, p. 22, 81, 82, 84, 94, 247, 250, 365 și 391.

<sup>10</sup> Vezi în acest sens indicațiile din *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. IV, p. 136 și 421; vol. VI, p. 84, 247 și 365.

<sup>11</sup> Vezi în acest sens indicațiile *ibid.*, vol. III, p. 249 și 389; vol. IV, p. 324.

<sup>12</sup> Vezi mai departe paragraful: *Greșeli în dată*.

graful rus Mihail Speranski. Dacă pornim de la această constatare atunci data de mileniu 7077 a actului din 12 septembrie este 7078, așadar anul erei noastre, 1569.

Așadar din cele spuse mai sus, nu se poate vorbi de un stil de la ianuarie în Țara Românească în veacul al XVI-lea decît în chip cu totul sporadic.

În actele moldovenești stilul era cel de la 1 ianuarie<sup>1</sup>, dar aceasta pînă la 1580, cînd se introduce stilul de la 1 septembrie<sup>2</sup>.

*Elementele cronologice secundare* alcătuite în actele domnești ale Țării Românești — cum am arătat mai sus, din : indiction, numele zilei din săptămîină, numele sărbătorii, crugul soarelui, crugul lunii, epacta, temelia, numărul de aur și evenimentul istoric — nu apar niciodată toate la un loc, ci numai unele din ele.

Dintre elementele cronologice secundare cel care apare primul — în cel dintîi act al Țării Românești ce are dată, al lui Dan I — este indictionul.

**Indictionul.** Este un ciclu cronologic de 15 ani<sup>3</sup> ce cunoaște mai multe stiluri<sup>4</sup>, dintre acestea *indictionul grec* sau *constantinopolitan* este propriu diplomaticelor: bizantină, bulgară, sîrbă și slavo-romină. Numele sub care se înfățișează indictionul în actele slavo-romine sînt următoarele: *ИНДИКТИВН* — *ИНДИКТИВН* și *ИНДИКТО*<sup>5</sup>.

În actele domnești ale Țării Românești indictionul precedat de elementele cronologice principale alcătuiește sistemul cel mai frecvent de datare pînă la sfîrșitul deceniului șase din veacul al XV-lea cum am spus mai sus. Începînd însă cu actul din 12 decembrie 1471 indictionul apare din ce în ce mai rar, căci din 43 de acte din perioada 1471 — 1500, numai 12 cunosc indictionul. În veacul al XVI-lea indictionul alcătuiește o raritate în sistemul de datare, nu-l cunosc decît două acte din pragul veacului, unul de pe la sfîrșitul primei jumătăți a veacului și două din a doua jumătate a veacului. În veacul al XVII-lea indictionul e necunoscut.

Indictionul e cunoscut și citorva dintre actele externe.

În actele domnești ale Moldovei indictionul alcătuiește o raritate, căci nu apare decît numai în două acte destinate unor mănăstiri<sup>6</sup>.

Prezența indictionului e utilă dacă indictionul e bine calculat și din acest punct de vedere subliniez că din 58 de acte interne și externe ale

<sup>1</sup> Sporadic apare și stilul de la 1 septembrie (vezi în acest sens de pildă actul lui Iuga din 28 noiembrie 1399, în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, p. 6) și a lui Alexandru cel Bun din 20 decembrie 1431 (*ibid.*, p. 95).

<sup>2</sup> Într-un act privat am întîlnit însă stilul de la 1 ianuarie. Vezi în acest sens actul din 19 septembrie 1614 (la AS, Neamț, LIII/1 bis), căci în septembrie 1615 nu domnea încă Radu Mihnea menționat în act.

<sup>3</sup> El este de origine egipteană și la bază de natură fiscală, fiind data după care în Egipt se făcea revizia impozitului funciar (vezi A. de Boüard, *MDF*, p. 309). Ca element de datare se crede că e introdus în epoca tetrarhiei lui Dioclețian (vezi Otto Seeck, *Die Entstehung des Indictionscyclus*, în « *Deutsche Zeitschrift* », XII, p. 279 și urm. după A. de Boüard, *MDF*, p. 309 și nota 2), iar primul an indictional este anul 313.

<sup>4</sup> Astfel sînt: 1) indictionul *imperial*, *cesarian* sau *italian*, cunoscut mai mult sub numele de *Bede* ce începe la 24 septembrie; 2) indictionul *roman* sau *pontifical*, cel mai recent și care începe la 1 ianuarie și 3) indictionul *grec* sau *constantinopolitan*, specificat mai sus (vezi A. de Boüard, *MDF*, p. 310).

<sup>5</sup> Vezi în acest sens de pildă *Doc. priv. ist. Rom.*, XIII, XIV, XV, p. 123 și 145.

<sup>6</sup> Și anume în actul lui Iuga din 28 noiembrie 1399 (vezi *ibid.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 6) și al lui Alexandru cel Bun din 12 iulie 1415 (*ibid.*, p. 39) în amîndouă actele indictionul e bine calculat.

Țării Românești numai opt îl au greșit<sup>1</sup>, între actele cu indictionul greșit fiind atît un act ce ni s-a păstrat în copie, cît și trei acte din veacul al XVI-lea, cînd indictionul ieșise din uz<sup>2</sup>. Așadar din actele Țării Românești se poate conchide că în genere indictionul e bine calculat<sup>3</sup> și aceasta îngăduie justificarea afirmației făcute în ceea ce privește utilitatea indictionului, căci pe baza lui se poate verifica atît anul unui act, cît și preciza elementul respectiv, cînd acesta lipsește. Să exemplific: actul din 8 ianuarie 6870 are data de an greșită și după indictionul 11 al actului anul exact e 6915, respectiv 1407, la fel în actul din 6940 noiembrie 17 s-a omis ultima cifră a anului — cifra 1 — ceea ce ne-o dovedește indictionul 11 așadar anul este 6941, respectiv 1432.

<sup>1</sup> Vezi în acest sens actele din: 1409 mai 11 și 2 august 1439 (*Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 65 și 105) unde s-a calculat greșit indictionul anului următor, 1437 aprilie 8 — extern —, 5 august 1452 — actul însă s-a păstrat în copie (*ibid.*, p. 125) —, 28 octombrie 1464 (*ibid.*, p. 138), 1539 septembrie 14 și 15 septembrie 1560, (*ibid.*, vol. III, p. 139) unde s-a calculat greșit indictionul anului următor și 3 septembrie 1559 (*ibid.*, p. 105).

<sup>2</sup> Vezi nota 1 de mai sus.

<sup>3</sup> Însă calculul indictionului din actele Țării Românești a ridicat oarecare discuții (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 134—135), fapt ce mă îndeamnă să mă opresc aici ceva mai mult asupra lui. Calculul indictionului bizantin e următorul: mileniul dat se împarte cu 15, restul căpătat e indictionul căutat, iar cînd împărțirea este fără rest, ea arată că perioada indictională este completă, adică indictionul căutat este 15. Pentru calculul indictionului grec sau bizantin sînt de folosit tabelele din lucrarea lui V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, II, p. 487—497 și cea a lui Dr. Hanz, Lietzmann, *Zeitrechnung der römischen Kaiserzeit des Mittelalters und der Neuzeit für die Jahre 1 — 2000 nach Christus*, Berlin, Leipzig, 1934, în colecția Sammlung Göschel, sub nr. 1085. Gardthausen arată că în tabela sa indictionul începe cu 1 septembrie a anului precedent, dar aceasta — precizez eu — privește numai indictionul manuscriselor și documentelor a căror cifră lunară este cuprinsă între 1 septembrie — 31 decembrie. Așadar dacă de pildă e vorba de indictionul actului din 3 octombrie 1385, indictionul 9 din tabela Gardthausen nu e al anului 1386, ci al anului 1385 și numai așa e el exact. Pentru indictionul cuprins între 1 ianuarie — 31 august tabelele Gardthausen și Lietzmann se folosesc, așa cum sînt, fără nici o specificare. Singura inovație a tabelelor specificate față de tabelele cronologice apusene propriu-zise este că în cele dintii se dă și era bizantină pe lingă era noastră. Însă pentru calculul indictionului bizantin se pot folosi din plin și tabelele cronologice apusene unde indictionul este calculat de la 1 ianuarie (vezi atari tabele la: M. le C-te de Mas Latrie, *Trésor de chronologie d'histoire et de géographie pour l'étude et l'emploi des documents du moyen âge*, Paris, 1889, col. 93—164; Dr. Al. Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, I, Hannover, 1891, tabelele nr. XIV și XXX; idem, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, Hannover-Leipzig, 1905, p. 104 și A. Giry, *Manuel de diplomatique*, ed. nouă, p. 177—210. Se va lua însă seama în această folosire de următoarea indicație: cînd indictionul unui act este cuprins între 1 septembrie — 31 decembrie, indictionul indicat în tabelă pentru stilul de la 1 ian. se adună cu 1 și astfel avem indictionul bizantin. Și aceasta pentru următorul motiv: indictionul bizantin cuprins între lunile 1 septembrie — 31 decembrie e în creștere față de cel roman cu patru luni. De pildă: avem anul 1430 al cărui indiction în tabelele cronologice apusene este 8, însă pentru a afla indictionul actului din 16 septembrie 1430 adăugăm la cifra 8 a indictionului roman al anului 1430 din pomenitele tabele 1, și astfel avem indictionul cifră nouă al pomenitului act. Acest lucru însă nu l-a observat I. Bogdan care verificînd indictionul hrisoavelor externe din 11 noiembrie 1421 și 22 octombrie 1422 după tabelele cronologice apusene spune că actele respective au indictione greșite (vezi I. Bogdan, *DTRB*, p. 13, nota 4 și p. 17, nota 1), la fel nu l-a băgat de seamă nici N. Docan care, în *Despre elementele cronologice din documentele românești*, în « Anal. Acad. Rom. », Mem. Sect. Ist., seria a II-a, tom. XXXII (1910) (*EC*), p. 49, spune textual următoarele: « Indictione documentelor făcute în lunile septembrie-decembrie, corespund în tabelele apusene cu anii de la Christos care se obțin scăzînd din anii de la facerea lumii 5508 și nu 5509 ». Așadar conform celor spuse de Docan actele Țării Românești date între 1 septembrie — 31 decembrie ce au indiction, au acest element cronologic secundar greșit, căci în tabelele apusene indictionul e arătat în acest caz în minus cu o unitate.

Tot așa indictionul 12 al actului din 25 iunie 6944 ne arată că data exactă este 6942, respectiv 1434, la fel indictionul 14 al actului din 7 august 6954 ne arată că data exactă a anului este 6959 <1441>. Tot așa actul din 12 noiembrie 6972 are data de an greșită 6972 în loc de 6971, așa cum o dovedește indictionul 11, la fel indictionul 2 al actului cu data: 6974 august 25 ne arată că anul exact este 6977 <1469>.

În ceea ce privește datarea prin indiction trebuie subliniat faptul că un act din Țara Românească, al lui Mircea cel Bătrîn, din 1392 cunoaște datarea numai prin an și indiction.

**Crugul soarelui.** Ciclul solar este o perioadă cronologică de 28 de ani<sup>1</sup> și apare pentru prima oară în actul din 1 iunie 1421 alături de elementele cronologice principale și un alt element cronologic secundar. Acest element cronologic secundar nu alcătuiește o frecvență în data actelor țărilor romine, căci nu-l cunoaște în veacul al XV-lea decât numai actul specificat mai sus, în veacul al XVI-lea apare în opt acte<sup>2</sup>, iar în veacul al XVII-lea este cu totul rar<sup>3</sup>. Denumirea sub care acest element cronologic este cunoscut e următoarea:  $\kappa\rho\sigma\rho$   $\sigma\alpha\eta\iota\varsigma$  [crugul soarelui]<sup>4</sup>.

Acest element cronologic secundar apare în acte totdeauna împreună cu alte elemente cronologice secundare și este de obicei exact calculat.

**Crugul lunii.** Ciclul lunar este o perioadă cronologică de 19 ani<sup>5</sup> și apare totdeauna alături de crugul soarelui, așadar ca și acesta din urmă nu alcătuiește o frecvență în data actelor slavo-romine. Denumirea sub care apare crugul lunii este cea de  $\kappa\rho\sigma\rho$   $\lambda\upsilon\eta$  [crugul lunii], dar uneori  $\kappa\rho\sigma\rho$  de la  $\sigma\alpha\eta\iota\varsigma$  se folosește și pentru denumirea crugului lunii, astfel că apare numai  $\lambda\upsilon\eta$ <sup>6</sup>.

Crugul lunii este de obicei bine calculat.

**Temelia.** Este un element cronologic ce exprimă vîrsta lunii în ziua de 1 martie al unui an dat, adică primul pătrar, al doilea pătrar etc<sup>7</sup>. Temelia apare pentru prima oară în actul extern din 7 octombrie 1476 acordat brașovenilor. Cunoșc temelia în actele din 26 aprilie și 13 decembrie 1500, precum și șase acte din veacul al XVI-lea<sup>8</sup>. Denumirea sub care acest element cronologic este cunoscut e următoarea:  $\tau\epsilon\mu\epsilon\lambda\iota\alpha$ . Calcularea temeliei este relativ exactă.

<sup>1</sup> Vezi N. Docan, *EC*, p. 11, care dă următorul calcul pentru acest element cronologic; mileniul se împarte cu 28, restul împărțirii e crugul căutat, cînd însă nu rămîne rest crugul este complet, adică 28.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens actele din: 25 februarie 1502 (*Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. I, p. 11), 1 aprilie 1551 (*ibid.*, vol. III, p. 5), 3 septembrie 1559 (*ibid.*, p. 136), 15 septembrie 1560 (*ibid.*, p. 139), 31 martie, 1 august și 11 dec. 1564 (*ibid.*, p. 187, 199, 206), 8 septembrie 1568 (*ibid.*, 292); cu totul sporadic apare și în veacul al XVII-lea.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens de pildă actul lui Simion Movilă din 1 mai 1602 dat arbănașilor de la Cernavodă (în copie la II).

<sup>4</sup> Vezi actul din 1 aprilie 1551.

<sup>5</sup> Vezi N. Docan, *EC*, p. 14, care dă următorul calcul pentru acest element cronologic: mileniul se împarte cu 19, restul împărțirii e crugul căutat, iar cînd nu apare rest crugul este complet, deci 19.

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul din 1 aprilie 1551.

<sup>7</sup> Vezi N. Docan, *EC*, p. 18, care dă următorul calcul cînd data de an e în mileniu: temelia = crugul lunii  $\times$  3  $\times$  11: 30.

<sup>8</sup> Vezi în acest sens actele din 1502 februarie 25 (*Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. I, p. 11), 1551 aprilie 1 (*ibid.*, vol. III, p. 5), 3 septembrie 1559 (*ibid.*, p. 105), 1 aprilie, 1551, 3 septembrie 1559, 31 martie, 1 august și 11 decembrie 1564 (*ibid.*, p. 187, 199 și 206).



**Epacta** În actele slave ale Țării Românești ea înfățișează niște cifre convenționale, afectate cîte una la fiecare lună din an, cu ajutorul cărora se ajunge la cunoașterea zilei cu care a început fiecare lună din an și apoi la aflarea zilei săptămîinii, care corespunde oricărei zile dintr-un an <sup>1</sup>.

Apare pentru prima oară în actul din 1 aprilie 1551<sup>2</sup> și apoi în cele cu datele: 3 septembrie 1559, 15 septembrie 1560, 31 martie și 1 august 1564<sup>3</sup>. Numele sub care *epacta* e cunoscută în actele Țării Românești este cel de *ѣпакта* sau *ѣпакта*, iar calcularea ei în acte este greșită, fiind se pare confundată cu *mîna anului* <sup>4</sup>.

**Numărul de aur.** Este un ciclu cronologic de 19 ani ca și crugul lunii însă în actele Țării Românești se deosebește de acestea prin faptul că începe cu trei ani mai înainte<sup>5</sup>. Apar în foarte puține acte ale Țării Românești, primul fiind actul din 3 septembrie 1559<sup>6</sup>, denumirea îi este *злато число* și este relativ bine calculată.

**Sărbătoarea.** Ca element cronologic apare pentru prima oară în actul domnesc al Țării Românești din <24 martie 1426><sup>7</sup> și trebuie subliniat faptul că actul respectiv este datat numai prin loc și sărbătoare, aceasta din urmă fiind *дѣлаа цѣкѣносна* [duminica Floriilor]. Sărbătoarea este un element cronologic ce nu alcătuiește o frecvență în datarea actelor Țării Românești, iar proporția lui se poate compara pentru veacul al XV-lea cu indictionul ce este cu mult mai frecvent. Sărbătoarea apare și în actele din veacul al XVI-lea, dar tot așa în puține acte<sup>8</sup>. Indicarea sărbătorii în act este folositoare, căci pe baza ei se poate uneori verifica dacă data unui act este sau nu exactă<sup>9</sup> sau chiar dată un act ori un document <sup>10</sup>.

Sărbătoarea o cunosc și unele din actele private ale Țării Românești <sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Vezi N. Docan, *EC*, p. 21, care dă următorul calcul: epacta mileniului = crugul lunii + 3 > 19: 30, din rest se scade 9, restul de la scădere fiind epacta, iar cînd restul e mai mic ca 9, i se adaugă 30 și din suma obținută se scade 9 (*Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. I, p. 24).

<sup>2</sup> Vezi *ibid.*, vol. III, p. 5.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 105, 139, 187 și 199.

<sup>4</sup> Vezi N. Docan, *EC*, p. 49. *Mîna anului* este un element cronologic ce înfățișează în cifre convenționale ziua săptămîinii în care a căzut 24 martie, cifrele fiind în următoarea valoare: 1 = duminică, 2 = luni, 3 = marți, 4 = miercuri, 5 = joi, 6 = vineri și 7 = sîmbătă (*ibid.*, p. 11–12).

<sup>5</sup> Vezi N. Docan, *EC*, p. 15 care dă următorul calcul cu mileniu: mileniul + 3: 19, restul fiind numărul de aur, iar atunci cînd nu e rest, numărul de aur este complet, adică 19. Tot Docan propune și alt calcul: crugul lunii + 3.

<sup>6</sup> Vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. III, p. 105.

<sup>7</sup> *Ibidem*, B, XIII, XIV și XV, p. 83.

<sup>8</sup> Sărbătorile sînt următoarele: duminica, sf. Gheorghe, Vovidenia, Boboteaza, sf. Ilie și Paște.

<sup>9</sup> Așa de pildă sărbătoarea: duminica după paști din actul cu data: 23 aprilie 6945 — act păstrat în traducere — a ajutat la restabilirea anului actului respectiv ce este 6959 respectiv 1441 pentru că duminica după paști din domnia lui Vlad Dracul, emitentul actului concordă numai cu anul 1441, cînd paștele a fost la 16 aprilie.

<sup>10</sup> Așa de pildă scrisoarea lui Nan și Ștefan boieri ai lui Vlad Dracul scrii а с попи дѣланнѣ прѣ сѣтѣмъ геврѣмъ [luni înainte de sf. Gheorghe] (vezi textul la Tocilescu, 534 *doc.*, nr. 386) este din 1442, căci în acest an sf. Gheorghe cade marți, dacă îl socotim la 24 aprilie, așa cum de obicei se serba în Ungaria unde este scrisă scrisoarea citată (vezi I. Bogdan, *DTRB*, p. 262).

<sup>11</sup> Vezi de pildă actul din 17 iulie 1425, în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV, XV, p. 82.



Sărbătoarea este de asemenea cunoscută și în câteva acte din Moldova, atât publice cât și private<sup>1</sup>.

**Numele zilei din săptămână.** Apare în actele Țării Românești pentru prima oară în hrisovul simplu din 3 aprilie 1480, cel aflat la Arhivele Statului, Secția istorică, sub cota 63<sup>2</sup>. Este însă un element cronologic care apare destul de rar în actele Țării Românești<sup>3</sup>. Numele zilei din săptămână este un element util, căci pe baza lui se poate verifica dacă cifra de zi este sau nu exactă<sup>4</sup>.

Actele moldovenești interne de obicei nu cunosc acest element cronologic, iar în cele externe apare numai în unele din ele<sup>5</sup>.

**Anul de domnie.** În chip cu totul sporadic am întâlnit în actele emise de domnii Țării Românești și ai Moldovei anul de domnie al autorului actului situat ca loc la sfârșitul datei. Așa, de pildă, în actul lui Matei Basarab destinat mănăstirii Adormirii de pe insula Halchis, formula are următorul conținut: *начаастка же нашего дкенадесатого*, [iar al domniei noastre <anul> al doisprezecelea], iar în cel lui Antioh Cantemir destinat mănăstirii Ioan Teologul de pe insula Patmos formula are un cuprins general: *фторар гндтка* [în a doua domnie].

Tot un element cronologic secundar îl constituie și formula de menționare a căpeteniei unui oraș ori a domnului în timpul căruia se dă un act, ce apare uneori — dar aceasta destul de rar — în actele private. Așa de pildă, în actul moldovenesc din 5 iulie 1609, după învoația simbolică urmează formula pomenită cu următorul cuprins: *при дни прокопс негре наместника крѣдѣ* [în zilele lui Procop Negre na-mestnic al Birladului]<sup>6</sup> iar în cel al *voit*-ului de Iași din 23 septembrie 1616 formula are următorul conținut: *при дни благочестникомъ и христѣлюбникомъ гспѣнс нашѣмъ іѡ радѣа коекѣда* [în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorului nostru domn Io Radul voievod]<sup>7</sup> — ce se află aproape la începutul actului, urmează imediat după dată — aceasta fiind formula cu care începe

<sup>1</sup> Vezi de pildă actele publicate de Costăchescu, *DM*, I, sub nr. 8, 12, 16 și 38, actele din 1 ianuarie 1454 și 15 august 1455 (vezi *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 269 și 279), actele externe publicate de M. Costăchescu, *DM*, II, nr. 165, 167, 170, 171 cit și cel privat editat de Gr. Tocilescu, *534 doc.*, sub nr. 526. Sărbă-urile ce apar sînt următoarele: Sf. Ștefan, Petru și Pavel, Sf. Vasile, nașterea sf. Ioan și Uspenia.

<sup>2</sup> Vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 168.

<sup>3</sup> Indic aici că pentru verificarea autenticității sărbătorii sau a zilei săptămînii dintr-un act se folosesc așa-numitele litere dominicale ce cuprind o serie de șapte litere, de la A la G, fiecare din ele afectate în chip convențional unui an și avînd drept țel indicarea zilei întîi a anului respectiv. Așa de pildă litera dominicală a anului 1489 (cînd însă anul este bisext sînt două litere, de ex. literele dominicale ale anului bisext 1480 sînt BA) e D și controlînd la calendarul literelor date de A. Giry (vezi A. Giry, *MD*, p. 217—258) autenticitatea zilei din săptămînă a actului Țării Românești din 3 august 1489, (vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 199) ce în act este luni, am constatat că într-adevăr 3 august 1489 cade într-o luni, deci ziua de luni este exactă.

<sup>4</sup> Așa de pildă ziua: miercurea cea mare din actul de la 23 martie 1497 dovedește că cifra 23 este greșită pentru cea corectă 22 — căci în anul 1497, miercurea cea mare a căzut la 22 martie (vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 246).

<sup>5</sup> Vezi actele editate de Costăchescu, în *DM*, II, nr. 164, 173, 177 și actul privat editat de Gr. Tocilescu, *534 doc.*, sub nr. 526.

<sup>6</sup> Vezi o copie a actului la *II*.

<sup>7</sup> Vezi actul *AS*, Sava-Iași, XIV/3.

actul. Sint însă și acte private ce au formula indicată la sfârșit, cum e de pildă un act din 1594<sup>1</sup>.

Spre a încheia cu prezența elementelor cronologice secundare trebuie subliniat faptul că acestea nu apar izolate, ci de obicei însoțesc elementele cronologice principale.

**Exprimarea grafică a datei.** În actele slavo-române ea prezintă diferite aspecte. Astfel, topicul ce exprima locul apare deseori în prescurtarea prin suprascriere<sup>2</sup>; prepoziția *кѣ* ce precede deseori cuvântul *акто* apare uneori în ligatură sub forma încadrării lui *к* în *к*<sup>3</sup>, iar alteori *к* este fără *к* și legat de *акто*. Cuvântul *акто* este deseori în prescurtare prin suprascriere<sup>4</sup> uneori chiar tot cuvântul<sup>5</sup>, dar există și exemple de prescurtare prin contracțiune<sup>6</sup>, precum și de prescurtare prin ligatură sub forma încadrării cuvântului *акто* în *к* al prepoziției pomenite<sup>7</sup>.

Cifrele anului și ale zilei din lună sint exprimate în litere ale alfabetului chirilic cu valoare de cifre<sup>8</sup>. Din acest punct de vedere citeva acte din Moldova prezintă abateri în sensul că patru acte interne — de la Roman Mușat și de la Alexandru cel Bun — și trei acte externe au data de an exprimată parte în cuvinte și parte în litere<sup>9</sup>, șase acte externe au data de an exprimată în întregime în cuvinte<sup>10</sup>, iar un act intern de la Alexandru cel Bun are și cifrele zilei de lună exprimate în cuvinte<sup>11</sup>. Aceeași abatere se întâlnește apoi și în citeva acte private din Moldova în primul deceniu al veacului al XVII-lea<sup>12</sup>.

Tot aceleași abateri înfățișează și citeva acte ale Țării Românești din veacurile XVI și XVII<sup>13</sup>.

<sup>1</sup> Vezi actul la *AS*, Adam, III/2.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens de pildă actele Țării Românești din 10 iunie 1415, 1 decembrie <1427>, 10 septembrie 1428, 16 septembrie 1430, 13 august 1437 (facsimile în *Documente privind istoria României*, B, XIII, XIV și XV, p. 319, 330, 331, 333, 338); iar din Moldova actele cu datele 7 și 8 noiembrie 1409 și 14 aprilie 1411.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens de pildă actul extern al Țării Românești din 23 octombrie 1432, destinat brașovenilor și actul moldovenesc din 26 ianuarie 1453.

<sup>4</sup> Exprimat grafic prin: *акт*.

<sup>5</sup> Exprimat grafic prin *ка* <*к* *акто*>, dar aceasta apare începând cu sfârșitul veacului al XVI-lea.

<sup>6</sup> Dar legat de *к* și scris deasupra lui *к*. Însă acest lucru apare mai rar în veacul al XV-lea; ceva mai des în al XVI-lea pentru ca să devină frecvent în veacul al XVII-lea.

<sup>7</sup> Deseori legat de *к* așadar în forma: *както*; vezi în acest sens de pildă actul Țării Românești din 10 septembrie 1428 (facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 331) și actul moldovenesc din 26 ianuarie 1451. Uneori însă când *к* din prepoziție lipsește se întâlnește ligatura lui *к* din *акто*, cu *к*, vezi în acest sens actul Țării Românești din 15 aprilie 1456 (vezi facsimilul, *ibid.*, p. 346) și cel moldovenesc din 5 octombrie 1448. Dar toate aceste sisteme de grafice sint rare.

<sup>8</sup> În ceea ce privește folosirea semnelor grafice *koppa* și *ч* pentru cifra 90, la început și pînă în a doua jumătate a veacului al XVI-lea domină *koppa*, pentru ca spre sfârșitul veacului al XVI-lea să aibă preponderență *ч*. Adaug aici că în actul Țării Românești din 1392 indictionul 15 are în loc de *ч* semnul grafic grecesc *sampi*.

<sup>9</sup> Vezi în acest sens actele editate de Costăchescu, *DM*, I, nr. 3, 4, 20 și 32 și II, nr. 166, 172 și 175.

<sup>10</sup> Vezi în acest sens actele editate de Costăchescu, *DM*, II, nr. 169—171, 173, 176, și 177.

<sup>11</sup> Vezi în acest sens actul editat de Costăchescu, *DM*, I, nr. 32.

<sup>12</sup> Vezi în acest sens actele din: 5 iunie 1609 (copie la *II*), 18 ianuarie 1607, 2 iulie 1608 și 24 iunie 1609 date de voitul și pîrgarii Bîrladului care au data de an exprimată în întregime în cuvinte, ultimul act avînd și cifra zilei de lună exprimată în aceeași formă.

<sup>13</sup> Vezi actele din 5 februarie 1584 (în facsimil în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. V și în orig. la *ARPR*, CLXXX, II/17, 1614 mai 1, 1641 martie 10 și 1645

Cînd ultima cifră din data de an sau din numărul zilei este A, aceasta uneori este suprascrisă și în acest caz A slujește și ca titlă<sup>1</sup>. Tot așa cînd penultima cifră a anului este înfățișată prin *koppa* aceasta uneori este în legătură cu ultima cifră din an, sub forma încadrării ultimei cifre din an în penultima<sup>2</sup>. Uneori se întîlnește și ligatura de pildă a lui *κ* cu *κ* din numărul zilei<sup>3</sup>.

Mileniul — adică anul de la facerea lumii — se indica întîi printr-o linie curbă, iar mai tîrziu printr-o linie înclinată ce pornea spre stînga din mijlocul corpului cifrei ce reprezenta mileniul, această linie de pe la mijlocul veacului al XV-lea începe să fie tăiată printr-una, iar mai tîrziu prin două și chiar trei secante, alteori secantele fiind înlocuite prin puncte, cînd mileniul este reprezentat prin *~*. Să acesta are uneori și o linie curbă ce pornește de sub partea de jos a literei cifre. Cifrele erau acoperite cu title în linie curbă sau dreaptă. Un sistem în ceea ce privește numărul titlelor folosite pe cifrele anului nu exista, căci atunci cînd anul era format din patru cifre, se întrebuița: sau o titlă pe primele două cifre și o alta pe ultimele două<sup>4</sup>, ori o titlă pe prima și alta pe a doua și a treia cifră<sup>5</sup>, sau o titlă pe prima și alta pe ultimele două cifre<sup>6</sup>, ori o titlă pe prima, iar a doua și o a treia titlă pe următoarele două cifre<sup>7</sup> sau cite o titlă pe fiecare cifră<sup>8</sup>, ori o titlă pe prima, alta pe a doua și o a treia pe ultimele două cifre<sup>9</sup>, sau o titlă pe prima și alta pe a treia cifră<sup>10</sup>, ori o singură titlă pe primele două cifre<sup>11</sup>, pe primele trei cifre<sup>12</sup>, pe o a doua și a treia cifră<sup>13</sup>, pe ultimele două cifre<sup>14</sup>,

ianuarie 25 (respectiv la Muzeul central militar din București, nr. de înregistrare 20680; AS, Peceți, 56, Episcopia Argeș, VIII—5) ce au cifra zilei din lună în cuvinte. Iar actul lui Matei Basarab destinat mănăstirii Adormirii de pe insula Halchis are anul e.n. și cel al domniei, exprimate în cuvinte.

<sup>1</sup> Vezi actul moldovenesc din 24 august 1436 ce are pe A din numărul zilei scris deasupra lui *κ*, actul moldovenesc din 19 februarie 1446 ce are pe A din data de an scris deasupra cifrelor, sau (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 486).

<sup>2</sup> Vezi actele Țării Românești din 1583, în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. V, p. 513 și 519.

<sup>3</sup> Vezi actul moldovenesc din 22 ianuarie 1495 (AS, Peceți).

<sup>4</sup> Vezi în acest sens de pildă actele Țării Românești din 3 octombrie 1385, 28 martie 1415 și 7 august 1451, iar din Moldova: 1 septembrie 1444, 1 aprilie 1470 dintre cele interne, iar dintre cele externe actul din 5 iulie 1450.

<sup>5</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actul Țării Românești din 10 iunie 1415 (facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 319).

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 23 octombrie 1422.

<sup>7</sup> Vezi de pildă actele moldovenesti din 13 septembrie 1439 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 475) și 18 mai 1443.

<sup>8</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 2 august 1439 și cel din 12 august 1464.

<sup>9</sup> Vezi de pildă actele Țării Românești din 28 martie 1451 și 3 decembrie 1483.

<sup>10</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 23 august 1437.

<sup>11</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 1 august 1451, iar din Moldova: 26 iunie 1434 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 464), 1 și 7 mai 1443, 30 septembrie 1445 și 11 mai 1446.

<sup>12</sup> Vezi de pildă actele moldovenesti din: 25 noiembrie 1435, 23 februarie 1438 (vezi facsimilul, *ibid.*, p. 472), 13 septembrie 1439 (vezi facsimilul, *ibid.*, p. 475), 18 mai 1443 și 22 august 1447 (vezi facsimilul, *ibid.*, p. 489).

<sup>13</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 5 august 1451 (vezi facsimilul, *ibid.*, B, XIII, XIV și XV, p. 343) și cel moldovenesc din 14 septembrie 1432.

<sup>14</sup> Vezi de pildă actul Țării Românești din 2 august 1453 (vezi facsimilul *ibid.*, p. 345) și cel moldovenesc din 27 august 1436.

pe o a treia cifră<sup>1</sup>, sau peste toate cifrele<sup>2</sup>. Acest ultim aspect are o mare frecvență în veacul al XVI-lea, iar în veacul următor devine unicul.

Cînd mileniul este alcătuit din două sau din trei cifre, de obicei<sup>3</sup> apare numai o singură titlă pe toate cifrele.

Punctele ce flanchează cifrele urmează de obicei numărul titlilor — cîte title sînt tot atîtea și puncte.

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea, pentru exprimarea anului erei noastre apar, sporadic, cifrele arabe<sup>4</sup>, cifre ce în veacul al XVII-lea devin ceva mai dese, dar mai mult în actele din Țara Romînească mai ales în cele de la Matei Basarab.

Este apoi de remarcat că în actele domnești din Moldova, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, apar uneori cifrele arabe și pentru designarea zilei din lună, dar acestea nu sînt în cuprinsul formulei datei, ci în conținutul unei alte formule<sup>5</sup>.

Cuvîntul *мѣсяцъ* se exprimă de obicei în următoarea prescurtare prin suprascriere: *мѣцѣ*.

Numele lunii respective din dată se exprimă, de cele mai multe ori, în prescurtare prin suprascriere<sup>6</sup> — în afară de *маи* — uneori în prescurtare prin ligatură<sup>7</sup> iar alteori atît în prescurtare prin ligatură, cit și prin suprascriere<sup>8</sup>. Cuvîntul *дѣнь* se exprima la început în prescurtare prin contracțiune, apoi prescurtat și prin suprascriere, iar alteori *дѣнь* este scris deasupra cifrei zilei — cînd din *дѣнь* este uneori numai *д*, dar această formă grafică e numai din veacul al XVII-lea<sup>9</sup>.

Elementele cronologice secundare apar și ele deseori în prescurtare prin suprascriere<sup>10</sup>.

Dar în ceea ce privește *exprimarea grafică* a datei mai este de subliniat faptul că sînt cîteva acte moldovenești din veacul al XVII-lea ce au parte din dată în formă de coloană verticală<sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Vezi de pildă actele moldovenești din: 8 iulie 1428, 8 decembrie 1454, 6 iunie și 12 decembrie 1455 (vezi facsimilul, *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 507 și 509).

<sup>2</sup> Vezi de pildă actul Țării Romînești din iunie 1481 (vezi facsimilul, *ibid.*, B, XIII, XIV și XV, p. 363, iar din Moldova 7 noiembrie 1409).

<sup>3</sup> Dar sînt și abateri, vezi de pildă actul Țării Romînești din <1432> (în dată greșit 6940, vezi mai departe paragraful *Omisuni și greșeli în dată*), noiembrie 17 ce are titlu pe ultima cifră și actul moldovenesc din 12 august 1452 ce are două title, una pe primele două cifre și a doua pe ultima cifră.

<sup>4</sup> Vezi de pildă actele private din Țara Romînească cu data 1598 septembrie 9 și 17 ianuarie 1599 (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. VI, p. 529 și 530).

<sup>5</sup> Vezi mai departe cap. *Subscrierile*, paragraful: *Subscrierea autografă*.

<sup>6</sup> Astfel apar: *гѣн*, *фѣр* (*фѣв*), *мѣр* (*март*), *ап*, *юн*, *юл*, (*юл*), *август*, *сеп* (*сеп*), *ух* (*ух*), *нои* (*нои*), *дѣн*, ce în completare sînt: *гѣнарѣ* (*гѣнарѣ*), *фѣврѣ* (*фѣврѣ*), *мартѣ*, *апрѣ*, *юнѣ*, *юлѣ*, *августѣ*, *септѣ* (*септѣ*), *ноиѣ* (*ноиѣ*), *дѣкаѣ*.

<sup>7</sup> Așa apar uneori de pildă: *ф + р* sau *ф + в + р* = *фѣврѣ* (*фѣврѣ*), *а + в + г* = *августѣ* și *сеп* în sensul că *е* se află încadrat în *с*.

<sup>8</sup> Așa apare de pildă: *а + у + г* = *аугустѣ*.

<sup>9</sup> Și atunci destul de rar.

<sup>10</sup> Astfel apar de pildă; *нѣд*, *сѣб*, *нѣд* (*нѣдѣ*), *нѣдѣ* (*нѣдѣ*, *нѣдѣ*, *нѣдѣ*), *крѣг*, *лѣн*, *нѣхѣ* (*нѣхѣ*), *сѣм*, ce în completare sînt: *понѣдѣлѣкѣ*, *сѣбота нѣдѣлѣ*, *нѣдѣлѣ*, *нѣдѣлѣ*, *крѣгѣ*, *лѣнѣ*, *нѣхѣ* (*нѣхѣ*), *сѣмѣ*, iar *лѣнѣ* apare uneori și în ligatura *а + у*.

<sup>11</sup> Vezi în acest sens actele din 22 martie 1633, 14 august 1638 și 21 septembrie 1641 (*ARPR*, LXVII/63, *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei), actele din 15 iunie 1656 și 12

*Din punct de vedere gramatical locul* este un substantiv propriu în locativ singular, caz cerut de prepoziția *оу* sau *кѣ*, în Moldova numai *оу* care de obicei îl precede. Deseori însă topicul apare și în flexiune română, mai ales în veacurile XVI și XVII, sint însă atare exemple și din veacul al XV-lea<sup>1</sup>, iar în actele Țării Românești de sub Matei Basarab apare uneori și adjectivarea locului, însă aceasta destul de rar<sup>2</sup>. *Актѣ* apare în acuzativ singular cerut de prepoziția *к* exprimată în rusa (ucraineane) și sirba veche și prin *оу*. Mileniul este exprimat în numere ordinal, ca și cifra zilei, după cum ne-o dovedesc actele în care anul este exprimat prin cuvinte. *Млѣкѣ* apare în genetiv singular, la fel e și luna respectivă ce uneori încă în veacul al XV-lea apare și în flexiune română<sup>3</sup> când bineînțeles se poate constata acest lucru prin faptul că respectivul nume apare în grafie completă.

Ordinea de succesiune a elementelor datei se leagă, de obicei, de verbul *писати*, iar în actele Țării Românești din veacul al XV-lea variază în sensul că cele mai deseori apare întâi locul, luna, anul și ziua, existând destule exemple cu succesiunea: loc, lună, an, zi și indiction, mai puține cu: loc, lună, zi, an și indiction, cu: loc, an, indiction, lună și zi și cu: loc, an, lună și zi. În veacul al XVI-lea se stabilește următoarea ordine: loc, lună, zi și an.

În ceea ce privește actele din Moldova, aici domină aproape de la început succesiunea următoare: loc, an, lună și zi.

Când apare anul erei noastre acesta de obicei urmează mileniului.

**Locul.** Loc 1 ce-l ocupă formula datei în formularul actelor slavo-române e de obicei<sup>4</sup> la sfârșitul textului — aceasta în Țara Românească, căci în Moldova e după coroborare — în actele pe pergament, iar în cele pe hirtie după clauza prohibitivă. Trebuie însă adăugat faptul că pe când în Țara Românească formula datei se leagă în chip organic de celelalte formule și în primul rînd de mențiunea gramaticului, în Moldova există numeroase acte în care data nu se înfățișează astfel — uneori lipsind chiar și verbul de legătură *писати* — ci, ea este separată de restul textului actului și acest fapt formează o caracteristică a actelor ce de pe la mijlocul veacului al XVI-lea se scriu pe hirtie. Și tot în Moldova sint unele acte în care data se află imediat după invoacăția simbolică<sup>5</sup>.

**Originea elementelor datei.** În sistemele de datare ale actelor slavo-române se întretaie cele două înriuriri care stau la baza diplomatiei slavo-române: bizantină și occidentală. Astfel mileniul, stilul indictional de la

aprilie 1657 (*ARPR*, LXXXIX/116 și CLXXXI/52) și cel din 18 oct. 1666 (*AS*, Galata, I/12).

<sup>1</sup> Vezi în acest sens de pildă actele Țării Românești din: 23 august 1437, 15 aprilie 1456 (vezi facsimilul în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII, XIV și XV, p. 346) și 30 mai 1464 (vezi facsimilul, *ibid.*, p. 350), iar din Moldova de pildă actul extern cu data: 29 aprilie 1437.

<sup>2</sup> De pildă în actul aflat la *AS*, Banu, XXII/9 *въ богоспасаемаго града нашиа Тѣрговицкомѣ* [în de dumnezeu mintuita noastră cetate a *Țirgoviștei*], *въ настоа града ггарашкомѣ* [în cetate de scaun a *Țirgoviștei*] (actul din 29 iunie 1653).

<sup>3</sup> Așa de pildă am întilnit: *мѣч, аугустѣ, ноемри*.

<sup>4</sup> Sint și unele excepții, vezi cele scrise de mine în *DSR*, p. 140, nota 2.

<sup>5</sup> De pildă în catastifele domnești, vezi de pildă cele cu datele: 22 august 1567, 22 august 1568, 6 decembrie 1568, în unele acte private; vezi zapisul din 4 aprilie 1597 (la *ARPR*, CCCLVII — 12), cel din 23 septembrie 1616 (la *AS*, Sava-Iași, XIV/3), actele din 18 ian. 1607, 2 iulie 1608 și 24 iunie 1609 de la pîrgarii Birladului, iar în actul din 5 iunie 1609 (copie la *II*) data precede intitulăția.



1 septembrie și alte elemente cronologice secundare ca: crugul soarelui, crugul lunii, temelia, epacta și numărul de aur sînt elemente bizantine ce ne-au venit prin intermediul diplomaticilor sud-slave.

Iar sistemele de datare sînt: 1) loc, an, lună, zi, cu sau fără indiction; 2) loc, lună și zi; 3) lună și zi; mențiunea zilei din săptămînă și a sărbătorii, cît și scrierea a o parte din dată prin cuvinte, sînt elemente de origine apuseană, din care cele dintîi ne-au venit prin slavii de sud, iar ultimul prin cancelaria slavo-rusă a Poloniei.

**Omisțiuni și greșeli în dată.** Printre omisiunile și greșelile ce se întîlnesc în actele slavo-romîne se numără și cele referitoare la dată. Cercetarea și lămurirea atît a omisiunilor, cît și a greșelilor din dată are o importanță capitală pentru studiul temeinic al unui act, căci trebuie subliniat faptul că elementul de bază al oricărui izvor istoric deci, și a unui act, cel pe care se sprijină orice concluzie, îl alcătuiește data, iar dacă aceasta este greșită ori are lipsuri — elemente de care însă nu s-a ținut seamă în cercetare — atunci și concluziile trase din izvorul respectiv sînt greșite, cel puțin din punct de vedere cronologic. Așadar numai după verificarea în prealabil a veridicității datei unui act, iar în cazul lipsurilor din cuprinsul datei numai după lămurirea omisiunilor și greșelilor, deci numai după restabilirea datei, un cercetător poate trece la studierea problemei ce-l interesează din textul unui act.

Multiple sînt atît cauzele ce pot provoca omisiuni și greșeli, cît și înfățișarea acestora în texte. Despre acestea am scris mai pe larg în *Din paleografia slavo-romînă*, unde am indicat și literatura de specialitate<sup>1</sup>. Aici vou arăta numai unele acte în care se întîlnesc omisiuni și greșeli.

**Omisțiunile** din actele slavo-romîne sînt întîi cele ce privesc numărul elementelor cronologice principale ale datei<sup>2</sup>. Astfel în Țara Romînească este întîi actul din iunie 1481 unde s-a omis cifra zilei din lună (există spațiul gol pentru cifra respectivă<sup>3</sup>), la fel e și în actul din aprilie 1615<sup>4</sup>. Tot așa de pildă în niște acte cu datele de an: 1548<sup>5</sup>, 1623<sup>6</sup>, 1626<sup>7</sup> și 1637<sup>8</sup> s-a omis luna, iar într-unul din 1632<sup>9</sup> atît luna cît și ziua. În Moldova într-un act de la Ieremia Movilă s-au omis toate elementele cronologice principale<sup>10</sup>, într-altul de la același domn s-a omis anul<sup>11</sup>, iar într-un act din 1619<sup>12</sup>, luna.

O altă categorie de omisiuni o alcătuiesc cele din cuprinsul unui singur element cronologic principal. Această categorie de omisiuni privește mileniul, iar cea mai mare frecvență o înfățișează, în acest caz, omisiunea privind ultima cifră a mileniului. Astfel în Țara Romînească este întîi actul cu data 6940 noiembrie 17 unde s-a omis cifra ultimă — 4 — din mileniu, așadar 6941 este 1432, cum o dovedește indictionul. Tot așa sînt actele cu datele:

<sup>1</sup> Vezi D. P. Bogdan, *Din paleografia slavo-romînă*, cap. *Înfățișarea paginii scrise*, paragr. *Greșelile*.

<sup>2</sup> În acest paragraf mă ocup numai de actele ce ni s-au păstrat în original.

<sup>3</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV și XV, p. 363.

<sup>4</sup> Vezi actul în *MAB*, nr. de înregistrare 26858.

<sup>5</sup> Vezi actul la *ASSI*, 556.

<sup>6</sup> Vezi actul la *ARPR*, XLII/9.

<sup>7</sup> Vezi actul la *AS*, Radu Vodă, IV/31, în act există loc gol pentru numele lunii.

<sup>8</sup> Vezi actul la *MAB*.

<sup>9</sup> Vezi actul la *AS*, Călușu, IX/2.

<sup>10</sup> Loc. cit., Episcopia Huși, XXII/1.

<sup>11</sup> Vezi actul la *ARPR*, *Peceti*, 234.

<sup>12</sup> Vezi actul la *AS*, Iași, CCCXXIII/18—19.



7040 septembrie 1<sup>1</sup> și 18<sup>2</sup>, 7080 noiembrie 18, 7090 septembrie<sup>3</sup>, 7090 septembrie 11 și 18<sup>4</sup> ce trebuie să aibă data mileniului, respectiv: 7041, 7081 și 7091<sup>5</sup>.

La fel sînt actele din 29 octombrie 7148<sup>6</sup> și 10 martie 7149<sup>7</sup> care au respectiv datele anului erei noastre 1630 și 1640 greșit pentru 1639 și 1641. Iar din Moldova este de pildă actul lui Iliș din 4 ianuarie 6940 unde grămaticul fiind la început de an nou și scriind și duminica cînd era obosit a scris cifra anului trecut în loc de cea a anului curent — lucru ce ni se întîmplă și nouă azi cînd sîntem în primele zile ale anului nou. Tot așa în cadrul aceleiași categorii se situează un act de la Radu Șerban<sup>8</sup> și un altul de la Matei Basarab<sup>9</sup>, ce au în cifra mileniului numai primele două cifre: „3p.

O grupă foarte rară a aceleiași categorii de omisiuni o alcătuiesc actele ce au omisiuni în interiorul mileniului. În acest sens este de pildă actul Țării Romînești din 10 iulie <1511> unde s-a omis din mileniu cifra zecilor, actul avînd scris mileniul prin „30<sup>10</sup>. Tot așa o grupă foarte rară a aceleiași categorii de omisiuni o alcătuiesc actele ce au omisiuni la începutul mileniului. În acest sens este de pildă actul ce are ca dată: 9 septembrie 96<sup>11</sup> în loc de 7096.

*Greșelile* din actele slavo-romîne sînt în primul rînd cele ce privesc elementele cronologice principale, iar dintre acestea sînt întîi cele referitoare la mileniu. În această ordine de idei sînt greșelile din ultima cifră a mileniului, provocate de înrîurirea cifrei vecine identice. Astfel, în Țara Romînească este întîi actul cu data: 25 iunie 6944 în loc de 6942. Sînt apoi actele cu datele: 25 iunie, 19 și 27 august 7055, precum și 12 septembrie 7071<sup>12</sup> ce trebuie să aibă data mileniului, respectiv: 7054, 7056, 7054 și 7078. Tot așa actele cu datele 12 ianuarie 7131<sup>13</sup>, 20 ianuarie 7142<sup>14</sup> și 13 august 7153<sup>15</sup> ce au respectiv datele anului erei noastre: 1622, 1633 și 1644 greșit pentru 1623, 1634 și 1645.

O altă categorie de greșeli se află numai în data actelor ce au amîndouă erele, unde poate fi greșit anul erei de *la crearea lumii*, ori cel al erei noastre — mai probabil cel al erei noastre<sup>16</sup> — dar nu o pot afirma cu siguranță, întrucît aici trebuie un control al sfatului domnesc, ceea ce n-am putut să fac. În această categorie citez actele scrise în Țara Romînească cu următoarele date:

<sup>1</sup> Vezi actul citat mai sus la *Stilul indictional*.

<sup>2</sup> *Ibidem*.

<sup>3</sup> *Ibidem*.

<sup>4</sup> *Ibidem*.

<sup>5</sup> *Ibidem*.

<sup>6</sup> Vezi actul la *AS*, Tismana, LII/1.

<sup>7</sup> Loc. cit., *Peceși*, 56.

<sup>8</sup> Vezi actul la *ARPR*, XXXI/131.

<sup>9</sup> Vezi actul la *ARPR*, CXCVIII/86.

<sup>10</sup> Vezi actul la *ASSI*, 177.

<sup>11</sup> Loc. cit., A. N. MMDXIX/38.

<sup>12</sup> Vezi mai sus despre *Stilul indictional*.

<sup>13</sup> Vezi actul la *AS*, Cotroceni, VI/10. Actul e scris sîmbătă, cînd grămaticul putea fi obosit și de munca din cursul săptămîinii.

<sup>14</sup> Vezi actul la *ARPR*, XLII/77. Actul e scris luni la început de muncă, grămaticul putea fi și distrat.

<sup>15</sup> Vezi actul la *AS*, Radu Vodă, VII/7.

<sup>16</sup> Îndreptătesc această afirmație actele citate la p. 129 din 1 ianuarie și 6 iunie 7130 unde controlul divanului mi-a dovedit că anul erei noastre este greșit.

10 decembrie 7129—1621<sup>1</sup>, 10 octombrie 7133—1625<sup>2</sup>, 6 mai 7141 — 1631<sup>3</sup>, 21 noiembrie 7142 — 1634<sup>4</sup>, 31 octombrie 7143<sup>5</sup>, 3 ianuarie 7143—1634<sup>6</sup>, 18 ianuarie 7143—1634<sup>7</sup>, 5 noiembrie 7144—1636<sup>8</sup>, 24 decembrie 7150—1642<sup>9</sup>, 25 decembrie 7145—1634<sup>10</sup>, 3 decembrie 7149—1639<sup>11</sup>, 7 ianuarie 7152—1645<sup>12</sup>, 20 decembrie 7153—1645<sup>13</sup>, 22 aprilie 7155—1646<sup>14</sup> și 21 mai 7160—1651<sup>15</sup>. Cit despre actele din: 1 ianuarie 7130—1621<sup>16</sup> și 6 iunie 7130—1621<sup>17</sup>, acestea au greșite anul erei noastre după cum dovedește divanul lor, ce l-am controlat.

Identitatea fonetică în limba rusă dintre  $\Phi$  și  $\Theta$  a dus uneori la greșeli de înlocuire a semnelor grafice  $\Phi$  și  $\Theta$  unul prin altul și acest fapt se întâlnește în data actului moldovenesc din 30 martie 1392 unde în loc de  $\Theta = 9$  avem  $\Phi = 9$ .

Dictarea interioară a grămaticului în timp ce scria actul a dus la greșelile:  $\tilde{\text{ia}}$ <sup>18</sup>,  $\tilde{\text{iu}}$ <sup>19</sup> ce am întâlnit în cifra zilei într-un act moldovenesc și într-unul din Țara Românească în loc de formele corecte:  $\tilde{\text{ai}}$ ,  $\tilde{\text{ui}}$ , pronunțate:  $\text{единнѣ на дѣсѣтъ}$  și  $\text{осмѣ на дѣсѣтъ}$ , așadar grămaticul a scris întâi ceea ce a pronunțat ultima oară. La fel într-o scrisoare a lui Ieremia Movilă anul e scris  $\text{хрѣа}$  în loc de  $\text{хрѣи}$ <sup>20</sup>.

<sup>1</sup> Vezi actul la *ARPR*, CXXXIV/17. Actul fiind scris duminica, grămaticul putea greși și din pricina oboselii.

<sup>2</sup> Vezi actul la *AS*, Hurez, XVII/2. Actul fiind scris duminica, grămaticul putea greși și din pricina oboselii.

<sup>3</sup> Loc. cit., Episcopia Rîmnic, LXXXII/4. Actul fiind scris luni deci la început de muncă grămaticul putea greși și din pricina distrării.

<sup>4</sup> Loc. cit., Mitrop. București, XXXII/3. Actul fiind scris într-o zi de sărbătoare — Vovidenie — grămaticul putea greși și din această pricină.

<sup>5</sup> Loc. cit., Glavacioc, XXXV/23.

<sup>6</sup> Vezi actul la *MAB*, nr. de înregistrare 27206. Actul fiind scris duminica, grămaticul putea greși și din pricina oboselii.

<sup>7</sup> Vezi actul la *ARPR*, XLIII/5. Actul fiind scris duminica, grămaticul putea greși și din pricina oboselii.

<sup>8</sup> Vezi actul la *AS*, Mitrop. București, netrebne, CXVI/5.

<sup>9</sup> Loc. cit., Arnota I/6. Actul fiind scris în ajunul crăciunului, grămaticul putea greși și din această pricină.

<sup>10</sup> Vezi actul la *ARPR*, achiziții Iorga. Actul fiind scris în ziua de crăciun, grămaticul putea greși și din această pricină.

<sup>11</sup> Loc. cit., LXXIV/191.

<sup>12</sup> Vezi actul la *AS*, Ep. Argeș, XLVII/6. Actul fiind scris în zi de sărbătoare, grămaticul putea greși și din această pricină.

<sup>13</sup> Vezi actul la *ARPR*, XLIII/68.

<sup>14</sup> Vezi actul la *AS*, Tismana, VII/13. Grămaticul a putut greși din pricina asemănării fonetice dintre  $\text{с-з}$  a scris  $\text{з}$  în loc de  $\text{с}$ .

<sup>15</sup> Loc. cit., Dealul, II/I. Actul fiind lung de 140 cm, grămaticul putea greși din pricina oboselii, la aceasta se adaugă apoi și faptul că e scris într-o sărbătoare.

<sup>16</sup> Loc. cit. Vîforita, I/8. Actul fiind scris în zi de sărbătoare, grămaticul putea greși și din această pricină.

<sup>17</sup> Vezi actul la *ARPR*, LXIX/140.

<sup>18</sup> Vezi actul moldovenesc din 11 iulie 1428 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 77), unde grămaticul a putut greși din pricina oboselii căci scrie duminica.

<sup>19</sup> Vezi scrisoarea lui Moise Movilă din 18 august <1530> planșa nr. 3 la P. P. Panaitescu, *Documente slavo-române din Sibiu (1470—1653)* (DS), București, 1938. Aceeași greșeală e și în cifra pîrgarilor:  $\tilde{\text{iu}}$  în loc de  $\tilde{\text{ui}}$  provocată tot de dictarea interioară, căci  $\tilde{\text{ui}}$  se pronunța  $\text{дѣи на дѣсѣтъ}$ .

<sup>20</sup> Vezi scrisoarea la Gr. Tocilescu, 534 doc., nr. 512.



întîlnesc cu craiul. Astfel am ajuns la mănăstire în luna noiembrie a 23-a zi cu toți egumenii mănăstirilor și cu toți boierii domniei mele]<sup>1</sup>.

Această formulă apare și în unele acte externe<sup>2</sup>, iar actul cu acest caracter din 8 septembrie 1439 cunoaște alături de data emiterii hotărîrii domnești și cea a scrierii actului<sup>3</sup>.

**Aprecația.** O formulă scurtă ce se află la sfîrșitul protocolului final al actului, destinată a arăta sfîrșitul cu bine al terminării actului, poartă numele în diplomatică de apreciație<sup>4</sup>.

E posibil ca și această formulă să fie cunoscută diplomatei slave a Țării Romînești și eu o văd în expresia: *имѣ гдѣне призкахъ и бистъ мнѣ помощникъ* [am chemat numele domnului și mi-a fost de ajutor] ce apare în actul din 14 aprilie 1496 — unde formula e menționată în extremitatea de sus a materialului grafic, fiind deosebită de textul propriu-zis al actului.

**Urarea finală.** Pe lângă apreciație și alături de aceasta, diplomatica apuseană mai cunoaște și în fel de dorință, urare finală a emitentului exprimată în diplomele latine prin: *Vale, Valete, Bene-vale, Benevalete* și care se înțelege că nu figurează decît în scrisorile propriu-zise, patente sau închise<sup>5</sup>.

Formula este cunoscută și diplomatei slavo-romîne, iar din acest punct de vedere ea chiar caracterizează atare documente slavo-romîne cu caracter extern.

Formula cuprinde urări de bucurie sau de sănătate — acestea din urmă de cele mai multe ori — și apare pentru prima oară într-o scrisoare a lui Radu Prasnaglava destinată brașovenilor, unde are următorul conținut: *и бѣ ки кеситъ* [și dumnezeu să vă bucure]<sup>6</sup>. Urarea de sănătate apare pentru primă oară într-o scrisoare de la Vlad Dracul, unde conținutul formulei este următorul: *и бѣ ки дастъ здравіи*<sup>7</sup> [și dumnezeu să vă dea sănătate].

Formula apare atît în scrisorile domnești, cît și în cele private, atît în Moldova<sup>8</sup> și Țara Romînească<sup>9</sup>, cît și în Transilvania<sup>10</sup> — urarea fiind în fond aceeași ca și în scrisorile citate mai sus.

<sup>1</sup> În actul din 10 iunie 1415 (vezi facsimilul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV și XV, p. 319) mențiunea e următoarea: *въ врѣмѣ иги приде мѣста ѿ чинаи* [în vremea cînd a venit Mustafa Celapi]. Vezi aceeași formulă și în actele din 23 martie 1415 și 22 iunie 1418.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens actele editate de Gr. Tocilescu, în *534 doc...*, nr. 7 și 54.

<sup>3</sup> Textul celor două formule e următorul: *а дана въ арғанію, писана же въ тръговни мѣста септемвриа и днѣ в актъ хсцини* [și s-a dat în Argeș, însă s-a scris la Tirgoviște, luna septembrie a 8-a zi, în anul 6948].

<sup>4</sup> A. de Boüard, *MDF*, p. 318.

<sup>5</sup> *Ibidem.*, p. 319—320.

<sup>6</sup> Vezi textul la Gr. Tocilescu, *534 doc...*, nr. 8. Același conținut și în scrisorile editate, *ibid.*, sub nr. 16, 23, 24, 26, 27, 29, 43, 46, 48, 52, 55, 57, 59, 73.

<sup>7</sup> *Ibidem.*, nr. 36. Vezi și scrisorile, *ibid.*, sub nr. 35—36, 42, 44.

<sup>8</sup> Pentru scrisorile domnești, vezi ediția citată a lui Gr. Tocilescu, scrisorile de sub nr. 513—525, 528, iar pentru cele private, *ibid.*, nr. 488, 498—500, 505, 506, 508—510.

<sup>9</sup> Vezi scrisorile editate de Gr. Tocilescu în *534 doc...*, sub nr. 376—381, 383—391, 393—396, 399, 401—424, 426—441, 443—449.

<sup>10</sup> Vezi scrisorile editate de Tocilescu, în *534 doc...*, sub nr. 463—466, 468—470.

Originea formulei este apuseană, ea fiind atestată și în diplomatica sîrbă.

Subscrierile. Din cele mai vechi timpuri, caracterul de autenticitate al unui act era conferit cu ajutorul iscăliturilor — subscrierilor — persoanelor care luau parte la emiterea (autorul, părțile contractante, martorii) sau la scrierea lui (ispravnicul și grămăticul). Din punctul de vedere al autorului subscrierii, aceasta se împarte în două categorii: autografă, făcută de m na autorului actului, așadar *iscălitura*, și neautografă, scrisă de grămăticul actului sau de o altă persoană.

Subscrierea neautografă. Ceea ce caracterizează actele domnești ale Țării Românești este faptul că mai toate aceste acte au subscrierea neautografă<sup>1</sup>.

Această subscriere neautografă începe cu o cruce și este alcătuită din; titlul *iw*, numele de botez al emitentului, titlul *корода*, formula devoțiunii: *многѣхъ бжѣхъ* și calitatea de domn — *господникъ*, încheierea formulei alcătuiind-o, pînă la 10 iulie 1464, de obicei o cruce de formă și origine bizantină, iar după data specificată formula termină prin: *господникъ*.

Iată ansamblul formulei în cel mai vechi act al Țării Românești, al lui Vladislav I: † *iw* *корода* *многѣхъ бжѣхъ* *гснхъ* [† Io Vladislav voievod, din mila lui Dumnezeu domn]. Așadar formula este o stilizare a formulei intitulăției și anume a celei ce are un conținut redus.

Exprimarea grafică a subscrierii neautografe este următoarea: *iw*, în prescurtare prin trunchiere, iar restul elementelor componente în prescurtare prin monogramă<sup>2</sup> — cu excepția lui *господникъ* care este în prescurtare prin ligatură<sup>3</sup> și suprascriere —, însă monogramele<sup>4</sup>, literele principale ce alcătuiesc fiecare cuvînt, literele din prescurtările prin: contractiune, ligatură și suprascriere precum și crucea sînt de cîteva ori mai înalte față de celelalte litere din textul actului, înălțime ce crește în veacul al XVI-lea, iar în veacul al XVII-lea ea are proporții destul de întinse, dar aceasta mai mult în hrisoavele solemne; în unele acte: hrisoave simple sau solemne are chiar un caracter ornamental și aceasta încă de la sfîrșitul veacului al XV-lea<sup>5</sup>. Între fiecare element din formulă se află cîte un spațiu nescris, toate aceste spații fiind de obicei egale în mărime, cu excepția spațiului situat între cuvintele: *корода* și *многѣхъ* — spațiu ce se află la mijloc în partea de jos a actului, fiindcă acest spațiu este cu mult mai mare ca toate celelalte

<sup>1</sup> Subscrierea neautografă lipsește în unele acte de la Simion Movilă (vezi *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVII, vol. 1, p. 522, 524, 529, 530, 535). Această lipsă se explică însă prin faptul că domnul emitent al pomenitelor acte vine din Moldova, unde nu exista uzanța unei atare formule în acte.

<sup>2</sup> Însă în actul lui Vladislav I numele emitentului din formulă este în prescurtare prin ligatură exact ca și în actele bulgare, iar o scrisoare a lui Moise vodă din 18 august <1530>, scrisă însă în Transilvania, are subscrierea neautografă scrisă în grafie obișnuită, ca și restul textului scrisorii respective (vezi facsimil la P. P. Panaitescu, *DS*, pl. II, nr. III).

<sup>3</sup> Vezi despre ligatură, cap. *Grafia*.

<sup>4</sup> Vezi despre monogramă, cap. *Grafia*.

<sup>5</sup> Vezi în acest sens de pildă actul intern din 13 decembrie 1500, cele externe din 26 ianuarie 1538 și 7 aprilie 1568, precum și actele interne din 7 iulie 1577 (vezi facsimil în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. IV, p. 569) și 1 iunie 1578 (facsimil *ibid.*, p. 585).

spații, întrucît el este rezervat pecetii — aici se pune pecetea aplicată sau se leagă șnurul pecetii atîrnate.

Subscrierea neautografă se scrie în întregime cu cerneală roșie<sup>1</sup>, ca un semn al suveranității emitentului.

Este de remarcat însă faptul că pe cînd în diplomatica apuseană subscrierea neautografă este obiectivă, în diplomatica domnească a Țării Românești aceasta este subiectivă, ca și intitulăția, din care își desprinde elementele componente.

Locul ce-l ocupă subscrierea neautografă în actele domnești din Țara Românească este la sfîrșitul protocolului final al actului — subscrierea neautografă fiind formula cu care se sfîrșește întregul text al actului.

Ca poziție, subscrierea neautografă se află scrisă cu totul separat de restul formulelor componente ale actului.

Uzul și cerneala cu care se scrie formula sînt de origine bizantină, venite prin mijlocirea diplomaticilor sud-slave, iar caracterul grafic — în monogramă și ligatură — se poate preciza că vine din diplomatica sîrbă; cît despre proveniența elementelor componente ale formulei numai *ѿ* este împrumutat din diplomatica bulgară, restul sînt creații băstinașe.

Studiul subscrierii neautografe prin monogramă și ligatură este deosebit de folositor, întrucît această formulă, prin înfățișarea ei grafică, ajută la datarea actelor fără dată sau cu data incompletă, căci chiar în actele domnilor cu nume identice subscrierea prin monogramă și ligatură are un aspect grafic special, propriu actelor fiecăruia dintre domnii cu nume identice<sup>2</sup>.

Că subscrierea neautografă avea un rol important în validarea actelor o confirmă și faptul că formula apare și în citeva din actele latine ale domnilor Țării Românești<sup>3</sup>.

În actele domnești ale Moldovei, subscrierea neautografă apare cu totul sporadic, formula fiind identică ca grafie și conținut subscrierii neautografe din actele domnești ale Țării Românești<sup>4</sup>, iar un act extern din veacul al XVI-lea cunoaște și subscrierea neautografă în ligatură, ca în actele bulgare<sup>5</sup>. Însă alături de subscrierea neautografă, prin monogramă și ligatură, unele acte domnești din Moldova cunosc și subscrierea neautografă prin moncondil<sup>6</sup>, ce cuprinde numele emitentului urmat de titlul *кокода*, formulă cu care se încheie protocolul final al actelor respective — subscriere ce uneori este lucrată în aur, iar alteori în cerneală roșie.

Actele private din Țara Românească nu cunosc subscrierea neautografă. Actele private din Moldova cunosc însă foarte rar formula subscrierii prin monogramă și ligatură<sup>7</sup>.

Formula este necunoscută actelor din Transilvania.

<sup>1</sup> Fapt ce devine curent după Mircea cel Bătrîn, vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 49, nota 3.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens de pildă subscrierea prin monogramă și ligatură în actele eminate de la domnii cu numele *Radu*.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens I. Bogdan, *DTRB*, p. 311, 315 și 325.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actul lui Petru Rareș din 13 martie 1533, destinat mănăstirii Hilandar.

<sup>5</sup> Vezi în acest sens actul lui Alexandru Lăpușneanu din 20 august 1560 destinat mănăstirii Vatopedi.

<sup>6</sup> Vezi mai sus capitolele: *Materialul grafic și Grafia*.

<sup>7</sup> O cunoaște de pildă actul din 20 mai 1617 (*AS*, Episcopia Iiuși, XI/1).



Subscrierea autografă. Îscălitura apare în actele slavo-române în chip sporadic, în prima jumătate a veacului al XVI-lea. Formula este exprimată întâi prin verbul *искаляти* — verb ce apare pentru prima oară în îscălitura actelor domnești din Moldova, unde este introdus de logofătul Lupul Stroici, verbul fiind exprimat la început în timpul perfect persoana a III-a singular *искаа*<sup>1</sup>, apoi și în aorist sigmatic de tipul *искохъ* la persoana I singular *искахъ* — ce este mai rar în veacul al XVI-lea<sup>2</sup> și mult mai des în veacul al XVII-lea începînd mai ales cu actele lui Radu Mihnea, care vine din Țara Românească<sup>3</sup>. Apoi apare în același sens verbul *подписати* — ce este transpunerea verbului latin *subscribere* — dar aceasta în veacul al XVII-lea<sup>4</sup>, timpul folosit fiind aoristul sigmatic de tip nou. Am întîlnit și substantivul *подпис*<sup>5</sup> — *scriptio*. Se întîlnește apoi în veacul al XVI-lea și expresia figurată: *рѣска власна*<sup>6</sup>, precum și substantivul *писмо* cu sensul de îscălitură<sup>7</sup>.

Formula apare pentru prima oară în Țara Românească și anume într-un hrisov simplu al lui Vlad Vintilă din 6 septembrie 1534, unde pe primele elemente ale subscrierii neautografe domnul semnează cu cerneală neagră, prin următoarele cuvinte *Іѡнъ Блѣдъ Рѣска*. Așadar îscălitura este o stilizare

<sup>1</sup> Vezi în acest sens *искаа* din îscălitura ispravnicului Stroici de pe actele din *Documente privind istoria României*, A, XVI, vol. III, p. 513, 517—520.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens *искахъ* din îscălitura ispravnicului de pe actul domnesc din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, p. 368, actul din 7 august 1593 la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei și actul din 6 octombrie 1588 la *ARPR*.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens, de pildă, *искаахъ* în actele din 22 septembrie 1616, 16 ianuarie, 8 aprilie, 3 mai și 10 iunie 1617, 2 martie, 22 martie și 16 mai 1618, la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens: *под'писяхомъ рѣкою* [am îscălit cu mîna], în coroborarea actului moldovenesc din 20 ianuarie 1657 (*AS*, Peceti), iar în coroborarea actului privat din 25 iulie 1634 este: *и под'писяхомъ съ нш рѣки* [am îscălit cu mîinele noastre] (copia actului la II). Tot așa: *сконстѣниномъ рѣкою нашою под'писяхомъ* [am îscălit cu mîna noastră proprie] în actul lui Matei Basarab din 17 iulie 1644 (la *AS*, Aron Vodă I/4); *под'писяхомъ власною рѣкою господства мн* [am îscălit cu mîna proprie a domniei mele], în actul moldovenesc din 28 august 1626 (*ARPR*, CCXXXVII/4) aproape la fel și în actele moldovenesti din 3 decembrie 1629, 16 iunie 1658 și 5 august 1666 (respectiv la *ARPR*, CCL/2, 6, 8). Așadar *своистѣинни* = *власни*, vezi pentru acest din urmă cuvînt nota 6 de mai jos.

<sup>5</sup> Așa, de pildă, în coroborarea actului privat din Moldova, scris la 20 mai 1617 (*AS*, Episcopia Huși XI/1) este: *и подписъ можъ рѣкою поставихомъ на сѣмъ записъ* [și am pus cu mîna mea îscălitura pe acest zăpis].

<sup>6</sup> Vezi de pildă îscălitura lui Ieremia mare vornic al Moldovei în actul său din 7 martie 1587 (*AS*, A.N. MMDXIX/3) și cea a lui Petrașco Streaza în zăpisul din 15 noiembrie 1602 (în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 314), iar în coroborarea zăpisului din 1609 (la *ARPR*, fond. Creditul funciar rural 2607) este: *и рѣскою власною приложихъ къ сѣмъ записъ* [și mîna mea proprie am pus pe acest zăpis]. În ceea ce privește cuvîntul *власни*, acesta este adjectivul polon *własny* ce înseamnă: *propriu*, *al meu*. Să se vadă pentru comparația sensului, îscălitura lui Petre Șchiopul din actul cu data 4 august 1583 (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 554) exprimată în romînește astfel: pus-am mena domnia mele.

<sup>7</sup> Vezi în acest sens coroborarea: *и положихъ съмъ и нашъ вѣрху писмо и печетъ съ торъ мѣстъ* [și am pus și credincioasele noastre îscălituri și peceti la această carte] (vezi actul Țării Romînești din 13 ianuarie 1599 în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. VI, p. 530, unde însă în act există numai formula căci îscăliturile lipsesc).

a subscrierii neautografe, căci cuprinde pe:  $\tilde{i}\tilde{w}$ <sup>1</sup>, numele emitentului și titlul *voievod* din conținutul formulei specificate. Acesta este conținutul formulei ce apare în chip sporadic în prima ca și în a doua jumătate a veacului al XVI-lea<sup>2</sup> și abia către sfârșitul veacului, sub Mihai Viteazul, iscălitura devine ceva mai frecventă<sup>3</sup>, fiind însoțită uneori — dar aceasta destul de rar — și de un text autograf în românește al domnului semnat al actului<sup>4</sup>. Frecvența iscăliturii devine mai mare în veacul al XVII-lea<sup>5</sup>, însă nu se fixează regula ca fiecare act domnesc să poarte și iscălitura emitentului. În vremea lui Mihai Viteazul apare uneori pe unele acte ce nu au iscălitura domnului, semnătura autografă a ispravnicului, dar aceasta numai atunci cînd împlinea dispoziția de formare a actului marele logofăt, cronicarul Teodosie Rudeanu, a cărui iscălitură este exprimată astfel:  $\Theta\epsilon\omega\delta\omicron\varsigma\eta\epsilon\kappa\alpha\lambda\omicron\gamma\epsilon\tau$ <sup>6</sup> [Teodosie mare logofăt].

Semnătura ispravnicului apare apoi și în unele acte din veacul al XVII-lea<sup>7</sup>.

În actele private din Țara Românească iscălitura apare pentru prima oară la sfârșitul veacului al XVI-lea<sup>8</sup>, fiind precedată, de obicei, de o cruce, iar din veacul al XVII-lea unele iscălituri de dregători sfîrșesc printr-o parafă.

Dar în ceea ce privește iscălitura din actele private, este de remarcat faptul că uneori apar iscălituri și în altă limbă decît în cea slavă și anume

<sup>1</sup> Însă  $\tilde{i}\tilde{w}$  lipsește în iscălitura lui Simion Movilă care semnează uneori:  $\epsilon\lambda\mu\omega\eta$   $\beta\omicron\epsilon\upsilon\omicron\delta\alpha$ , semnătură ce se încheie și printr-o parafă (vezi *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVII, vol. I, p. 517, 522), iar alteori apar cele două nume  $\epsilon\lambda\mu\omega\eta$  și  $\mu\omicron\gamma\eta\lambda\alpha$  (*ibid.*, p. 524) cum o va face aproape totdeauna Gavril Movilă a cărui iscălitură cuprinde următorul text:  $\gamma\alpha\upsilon\gamma\eta\eta\alpha$   $\mu\omicron\gamma\eta\lambda\alpha$   $\beta\omicron\epsilon\upsilon\omicron\delta\alpha$  (*ibid.*, vol. III, p. 682—684, 689, 690, 694—702, 705, 707) urmat de parafă.

<sup>2</sup> Vezi de pildă iscălitura domnească în actele din: 8 ianuarie 1539, 2 iunie 1576, 28 martie 1592.

<sup>3</sup> Vezi de pildă actele editate în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol VI, p. 476, 478, 497, 522.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actul din 1 februarie 1596 (*ibid.*, vol. IV, p. 484).

<sup>5</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actele editate în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVII, vol. I, p. 517, 522, 526, 527, 545, 546, 554, 560, 568, 578, 582, 584, 585, 593, 631, 638, 642, 652, 689.

<sup>6</sup> Vezi de pildă actele editate în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. VI, p. 495, 496. Teodosie Rudeanu semnează și unele acte emise de Gavril Movilă, tot așa însă, cînd nu este prezentă iscălitura domnului (vezi de pildă actele editate în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVII, vol. III, p. 681, 685 și 693) și actul din 18 septembrie 1618 la *ARPR*, unde însă după iscălitură pune și o parafă.

<sup>7</sup> Vezi de pildă iscălitura lui Orest Năsturel în actele din: 1 august 1638 și 10 februarie 1639 (la *ARPR*, CCCCLVIII-82 și *AS*, Episcopia Buzău, XXXIII/10). În alte acte iscălitura este experimentată astfel:  $\mu\omicron\gamma\eta\tau\eta\varsigma$   $\varsigma\alpha$   $\mu\eta\kappa\eta$   $\upsilon\tau\omicron\tau\eta\mu$   $\lambda\omicron\gamma\omicron\beta\epsilon\tau\omicron\mu$  [s-a citit de mine al doilea logofăt] urmată de o parafă; vezi în acest sens actele din 10 și 20 ianuarie și 25 februarie 1643 cit și în cel din 30 ianuarie 1664 și aproape identic în actul din 26 mai 1658 (respectiv la *AS*, Episcopia Argeș XVI/22 și XXVI/3, Bradul, Hanul Grecii XXIX/1, Cîmpulung, I/21, Peciți 73), iar alteori după  $\mu\omicron\gamma\eta\tau\eta\mu$  urmează numele ispravnicului. În ceea ce privește verbul  $\mu\omicron\gamma\eta\tau\eta\tau\eta$  acesta este =  $\eta\varsigma\pi\alpha\tau\eta\kappa\eta$ , după cum se vede clar în actele din 26 mai 1658, 26 februarie 1661 și 24 noiembrie 1660 (respectiv la *AS*, Cîmpulung, I/21, Arnota I/11, Mitropolia București V/16), unde alături de mențiunea cuvîntului  $\eta\varsigma\pi\alpha\tau\eta\kappa\eta$  de la sfîrșitul formulei martorilor apare în iscălitură  $\mu\omicron\gamma\eta\tau\eta\tau\eta$ .

<sup>8</sup> Vezi în acest sens de pildă actul din 2 iulie 1591 în *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. VI, p. 410.

în română <sup>1</sup> sau greacă <sup>2</sup>, iar alteori chiar emitentul semnează actul slav într-o limbă străină actului ce a emis <sup>3</sup>.

În actele domnești din Moldova, semnătura autografă apare pentru prima oară în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, ce în hrisovul solemn din 17 iunie 1563 are următorul conținut: † *іу кеккода* <sup>4</sup> [Ioan voievod].

În actele domnești din Moldova veacului al XVI-lea formula variaza în ceea ce privește conținutul, căci pe cînd în unele acte apare numele emitentului precedat de *іу* și urmat de *кеккода* <sup>5</sup>, în altele este numai numele emitentului și *кеккода*. Iscălitura sfîrșind printr-o parafă <sup>6</sup>, dar sînt și acte în care iscălitura este precedată de pronumele *азъ* și urmată de numele emitentului și titlul *кеккода*, iscălitura încheindu-se printr-o parafă <sup>7</sup>. Însă din veacul al XVII-lea formula are în chip obișnuit următoarea componentă: Io, numele emitentului, titlul *кеккода* și parafa <sup>8</sup>. Dar tot în veacul al XVII-lea unii domni își pun în iscălitură pe lingă numele de botez și cel al tatălui sau de familie <sup>9</sup>.

Este de remarcat apoi și faptul că Ioan Despot semnează unele acte în limba greacă <sup>10</sup> și că multe acte de la Ioan vodă cel Cumplit — dar numai din cele scrise pe pergament — poartă în iscălitură alături de numele emitentului și cel al fiului său Petru <sup>11</sup>.

Uneori însă — dar aceasta destul de rar — iscălitura este însoțită de un text autograf al domnului semnat al actului — așadar ca și în actele domnești din Țara Romînească <sup>12</sup>.

Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea apare în actele domnești din Moldova și iscălitura ispravnicului — cel dintîi care introduce acest element diplomatic este logofătul Lupul Stroici <sup>13</sup>. La început, iscălitura lui

<sup>1</sup> Astfel în actul citat la p. 134 în nota 8 iscălitura are următorul conținut: † eu jupan Radul arm.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens de pildă actul din 18 septembrie 1631 (*AS*, Radu Vodă, IV—23) unde martorii: Trufanda, mare postelnic și Cerno Grama, postelnic, semnează în greacă.

<sup>3</sup> Vezi actul mitropolitului Luca al Ungrovlahiei, din 19 mai 1615 (*Documente privind istoria Romîniei*, B, XVII, vol. II, p. 587) unde mitropolitul semnează în greacă.

<sup>4</sup> Vezi actul la *ARPR*, Peceti, 181.

<sup>5</sup> Vezi actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 560, vol. IV, p. 399, 402.

<sup>6</sup> Vezi actele *ibid.*, vol. III, p. 556, și vol. IV, p. 364, 366, 377, 379, 385, 387.

<sup>7</sup> Vezi de pildă actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, p. 389, 391, 393 și 403.

<sup>8</sup> Sînt și unele abateri. De pildă Simion Movilă semnează prin *азъ*, numele și *кеккода* ca și în unele din actele sale din veacul al XVI-lea (vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 278, 281, 286, 290, 291, 293 etc.).

<sup>9</sup> Așa semnează: Miron Barnovschi, Moise Movilă, Gheorghe Ștefan, Gheorghe Ghica și Antioh Constantin Cantemir.

<sup>10</sup> Vezi în acest sens *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. II, p. 161—163, 165 urm. și 295.

<sup>11</sup> Vezi în acest sens de pildă actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, nr. 22—24, 28, 31, 39, 40, 43, 45.

<sup>12</sup> Așa de pildă în actul din 22 mai 1572 domnul adaugă după iscălitură și data de an : *въ 1570 г. в. м.* (vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 474). De cele mai multe ori însă, atare texte autografe erau exprimate în limba romînă (vezi de pildă actele din: 9 septembrie 1596, 24 decembrie 1606, 10 august 1610 și 6 septembrie 1633 (respectiv la *AS*, Neamț, LXXXII/6, *ARPR*, CLVII/74, *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei și *ARPR*, CLXXXI/84).

<sup>13</sup> Sînt însă cîteva acte unde în coroborare apare marele logofăt Movilă ca ispravnic, iar actele sînt semnate de Stroici, care e logofăt al doilea (vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. II, nr. 159, 162, 163), unde prezența lui Stroici se explică prin

Stroici este alcătuită din verbul *искаа* și numele său<sup>1</sup>, apoi apare și calitatea de *logofăt*<sup>2</sup>. Dar semnătura acestui dregător moldovean ce și-a făcut școala în Polonia prezintă diferite variante. Astfel, în afară de semnătura în alfabet chirilic, uneori apare semnătura în alfabet latin — dar în ortografie polonă<sup>3</sup> — (după numele în alfabetul latin fiind și cifra zilei în care s-a scris actul ce se semnează — cifra fiind în caractere arabe)<sup>4</sup>, iar alteori semnătura e în două alfabete: chirilic și latin, la care se adaugă și un text autograf în alfabet latin<sup>5</sup>. Sint însă exemple mai numeroase când după semnătura în alfabet chirilic urmează un text autograf în același alfabet<sup>6</sup>. Ceva mai tirziu, iscălitura aceluiași personaj se încheie printr-o parafă<sup>7</sup>.

Și tot în aceeași ordine de idei trebuie subliniat și faptul că de cele mai multe ori când apare iscălitura lui Stroici nu apare cea a domnului<sup>8</sup> și invers: există iscălitura domnească și lipsește cea a lui Stroici<sup>9</sup>. Această remarcă este valabilă și pentru actele din veacul al XVII-lea în ceea ce privește existența iscăliturii domnești alături de cea a ispravnicului.

Iscălitura lui Lupu Stroici în componența: *и искаах NN логѡфѣт* — se fixează în veacul al XVII-lea — de cele mai multe ori însă verbul apare după *логѡфѣт*.

Dar deși iscălitura domnului și cea a ispravnicului apar și în veacul al XVII-lea, nu se fixează totuși regula ca fiecare act domnesc să poarte cel puțin una din iscăliturile specificate.

Însă în ceea ce privește iscălitura ispravnicului, trebuie subliniat următorul lucru: în Moldova de obicei ispravnic era marele logofăt și numai atunci când acesta lipsea de la curte atribuția de ispravnic o îndeplinea un alt slujbaş domnesc, de obicei logofătul al doilea sau al treilea. În acest din urmă caz, ispravnicul își preceda iscălitura printr-un text autograf în care arăta motivul existenței semnăturii lui, iar uneori și cauza lipsei marelui logofăt — această cauză fiind uneori un fapt destul de important<sup>10</sup>.

faptul că marele logofăt i-a transmis ordinul de formare al actului, așadar Stroici împlinește efectiv rolul de ispravnic.

<sup>1</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actul din *Documente privind istoria României*, A, XVI, vol. II, p. 296, actul din 1563 — pentru o parte din satul Dumești de pe Iadrici — la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei, moșia Roșiești, siliștea Dumești, cel de la *ARPR*, CLVII/32.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 624–6, 630, 634, 644.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 510 și 511.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 514, 517–520, 522, 524–530, 532, 534, 536–541.

<sup>5</sup> Așa e: *и искаа стронч*, Stroicz logofet 19 anno 1580, în actul din 19 iunie 1580, în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 513. Iar în actul din 11 iunie 1580 (*ARPR*, CCCLVII/4) după semnătura numai în alfabet latin urmează: *ao 1580*.

<sup>6</sup> Vezi de pildă actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, p. 380 și 384.

<sup>7</sup> Vezi în acest sens actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 624–6, 630, 634, 635, 644 și IV, p. 371, 372.

<sup>8</sup> Vezi în acest sens de pildă actele din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, p. 362, 364, 371, 372, 378, 380, 384, 392, 394.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 377, 379, 389, 391, 393, 403.

<sup>10</sup> Vezi în acest sens iscălitura în actul din 29 mai 1623 (*ARPR*, DCXXVII/5) *†* *въ нехитиостъ кѣа логѡфѣтъ посланъ гспѣмъ нн кѣа съ мѣа лѣнѣа третѣмъ логѡфѣтъ искаа* [† în lipsa marelui logofăt, trimis de domnul nostru la Iași, a iscălit Lupul al treilea logofăt]; tot așa în actul din 2 august 1628 (*ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei): *† въ нехитиостъ ннѣа лѣнѣа логѡфѣтъ до логѡфѣтъ кѣа съ лѣдѣскоу земаи азъ искаа пѣтрѣшъ башотъ логѡфѣтъ* [† în lipsa

În ceea ce privește cerneala cu care se scriau iscăliturile, este de subliniat faptul că pe cînd în actele din Țara Românească mai toate iscăliturile domnești sînt cu cerneală neagră, în actele din Moldova avem unele iscălituri lucrate în aur — aceasta ca un atribut al suveranității, după cum moncondiliile ce alcătuiesc subscrierea neautografă a domnului sînt lucrate unele din ele în cerneală roșie, iar altele în aur<sup>1</sup>.

Am întîlnit apoi un exemplu de act domnesc emis de un domn, semnat însă și sigilat de un altul<sup>2</sup>.

La actele private din Moldova, iscălitura apare ca și în actele publice din a doua jumătate a veacului al XVI-lea<sup>3</sup>, fiind precedată de obicei de o cruce și sfîrșind în unele iscălituri de dregători printr-o părăfă<sup>4</sup>. Ca și în actele private din Țara Românească și în cele din Moldova cu același caracter am întîlnit iscălituri și în limbile: latină<sup>5</sup>, greacă<sup>6</sup> și romină<sup>7</sup>, urmate uneori și de un text autograf<sup>8</sup>. Am întîlnit apoi un exemplu cînd semnătura este alcătuită numai dintr-o inițială<sup>9</sup>. Tot așa un zăpis din 16 aprilie 1613 poartă de două ori semnătura emitentului său<sup>10</sup>.

Este de subliniat faptul că semnăturile din actele slavo-romîne au de cele mai multe ori un conținut mai redus față de conținutul mențiunii acelorăși persoane în intitulăția sau în formula martorilor — cînd bineînțeles persoanele semnate apar într-una sau în amîndouă din ultimele formule specificate<sup>11</sup>.

**Secrétaires de la main.** Este apoi de remarcat și faptul că în unele acte domnești iscăliturile nu sînt scrise de mîna domnului, ci de așa numiții *secrétaires de la main*, dibaci în a imita, în chip desăvîrșit, semnătura domnului lor<sup>12</sup>.

panului Dumitru, marele logofăt de la curte, fiind în Țara Leșească, am iscălit eu Pătrașco Bașotă logofăt].

<sup>1</sup> Vezi mai sus cap. *Materialul grafic și Grafia*.

<sup>2</sup> Vezi actul lui Simion Movilă din 23 octombrie 1607 (AS, Sava Iași, XXXV B-8), semnat și sigilat de Mihail Movilă.

<sup>3</sup> Vezi de pildă actul din 1592, în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XVI, vol. IV, p. 325, cel din 1599, *ibid.*, p. 388.

<sup>4</sup> Vezi iscălitura cămărașului Bașotă în actul citat mai sus din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV., p. 325, vezi și p. 388.

<sup>5</sup> Vezi actul marelui postelnic Bernard din 29 mai 1618 (AS, Neamț, CXLII/12).

<sup>6</sup> Vezi iscălitura marelui vistier Dumitrachi în actul din 13 octombrie 1616 (AS, Sava-Iași, XXXIV/6).

<sup>7</sup> Vezi iscălitura: «† eu Toader Turcea mi-am pus mai mare credință a mă mină», în actul din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 312, vezi și p. 382 cum și p. 421.

<sup>8</sup> Vezi actul marelui postelnic Bernard citat în nota 5 de mai sus.

<sup>9</sup> Vezi zăpisul din 24 aprilie 1587 (la AS, Coșula, VII/1) unde emitentul Mihail semnează prin inițiala M.

<sup>10</sup> Vezi actul la ARPR, CCXLI/sul 11.

<sup>11</sup> Vezi actele din Țara Românească cu datele: 26 mai 1658 (AS, Cîmpulung, I/21) în mențiunea: не оудрицъ настѣрѣа, въ лавр, iar în iscălitură: прочтѣнно мною въ логъ și parafea, același aspect — dar o altă persoană — în actele din: 26 februarie 1661 (AS, Arnota I/11), 1662 noiembrie 24 (AS, Mitropolia București, V/16). Tot așa hrisoavele moldovenesti solemne din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, nr. 253 și 254 unde în coroborare este: логъ-паша стронцю великоу логъ-фетѣ, iar în iscălitură: и искала стронцю лаврѣт. La fel în zăpisul lui Gheorghe Balș din 16 aprilie 1613 (ARPR, CCXLI/11) în intitulăție este *Gheorghe Balșe, ftorii logofet*, iar în iscălitură: аз балши логѣт, tot așa actul privat din 4 martie 1623 (ARPR, CCLXXVIII/33) are în intitulăție: дѣмнтрѣ мѣтищенскѣ дворникъ гласити iar în iscălitură: дѣмнтрѣ мѣшъ корникъ искала.

<sup>12</sup> Vezi H. Stahl, *Grafologia și expertizele în scrieri*, p. 106 și idem, *Despre autografe*, București, 1936, p. 16.

Astfel în acest sens este de indicat iscălitura de pe actul lui Mihai Viteazul din 4 ianuarie 1594<sup>1</sup>, cea de pe actul lui Ion vodă cel Cumplit din 21 februarie 1563<sup>2</sup>, iscălitura de pe actul lui Miron Barnovschi din 28 februarie 1627 destinat mănăstirii Sava din Iași pentru satul Uricani<sup>3</sup> și cea de pe un act de la Moise Movilă<sup>4</sup>.

*Grafic*, elementele componente ale iscăliturii din actele slavo-române erau exprimate de obicei astfel: în prescurtare prin trunchiere<sup>5</sup>, monogramă<sup>6</sup> ligatură<sup>7</sup> și suprascriere,<sup>8</sup> prin suprascrierea unora dintre literele cuvintelor<sup>9</sup>, mai ales a silabei<sup>10</sup> sau consoanei finale,<sup>11</sup> precum și prin parafă.

Dar tot din punct de vedere grafic trebuie subliniat faptul că unele iscălituri sînt atît de complicate, încît clasarea lor în domeniul extravaganțelor caligrafice<sup>12</sup> este destul de potrivită. În această categorie intră de pildă iscăliturile lui Ieremia Movilă<sup>13</sup>, Simeon Movilă<sup>14</sup>, a lui Stroici logofăt<sup>15</sup> și a lui Isac Balica<sup>16</sup>.

*Locul* ce-l ocupă iscălitura în actele slavo-române este următorul: se situează după dată, iar cea domnească se află în marginea stîngă după text. Dar în ceea ce privește actele domnești din Țara Românească unde iscălitura domnească apare uneori alături de subscrierea neautografă, trebuie subliniat faptul că la început iscălitura nu avea un loc precis față de subscrierea neautografă, căci în unele acte iscălitura este peste prima parte a subscrierii neautografe — cel mai frecvent sistem<sup>17</sup> — în altele se află sub aceasta<sup>18</sup> ori sub spațiul

<sup>1</sup> Vezi reproducerea acestei iscălituri în « Revista arhivelor », vol. IV, nr. 2 (1941), p. 303.

<sup>2</sup> Vezi actul la *ARPR*, L/24.

<sup>3</sup> După o fotografie din colecția autorului acestui studiu, un alt act de la același domn, cu iscălitura lui *secrétaire de la main*, la *AS*, Bisericani, I/6.

<sup>4</sup> Vezi actul la *AS*, Bisericani, III/4.

<sup>5</sup> Așa este iŭ.

<sup>6</sup> În acest sens să se vadă unele din iscăliturile lui Petru Șchiopul citate mai sus.

<sup>7</sup> Vezi de pildă: т + р în Стрончъ, н + к în не аѣ, г + н în мѣнѣз — din iscălitura lui Moise Movilă și în гнѣрѣн — din iscălitura lui Gheorghe Ștefan și tot г + ѣ și în silaba гѣ din iscălitura lui Gheorghe Ghica.

<sup>8</sup> Vezi de pildă: вѣл, лог, логѣт, кт — pentru: велики, логофет și втори.

<sup>9</sup> Așa de pildă с în нѣтъсѣри (acte la *ARPR*, CCCCLXVIII/82 și *AS*, Episcopia Buzău, XXXIII/10, т în хѣтман (vezi *Documente privind istoria României*, A, XVI, vol. IV, p. 388) ш în петрашко, с în власна (*ibid.*, A, XVII, vol. I, p. 314).

<sup>10</sup> Așa de pildă да în воюода, de cele mai multe ori.

<sup>11</sup> Așa de pildă л în мѣхана (*ibid.*, A, XVI, vol. IV, 399), ч în стрончъ, н în смнѣн.

<sup>12</sup> Această clasificare la Kălužniacki, Кириловское письмо у Румын, p. 13, care la p. 14—16 dă și modele de iscălituri complicate, însă iscălitura lui Radul Mihnea și cea a lui Vasile Lupu pe de p. 15 nu suportă o atare clasificare.

<sup>13</sup> Vezi în acest sens *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 278, 281, 286, 290, 291, 293, 294, 296, 298, 302, 303, 323.

<sup>14</sup> Vezi în acest sens de pildă actul din 17 iulie 1607.

<sup>15</sup> Vezi de pildă *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 309, 311, 312, 316. Dar în ceea ce privește iscălitura lui Lupul Stroici mai trebuie de subliniat faptul că atunci cînd alături de nume apare și calitatea de *logofăt* iscălitura este în caturi, căci în catul I se află ло, iar în al doilea și următoarele: гѣт, нскал și стрончъ.

<sup>16</sup> Vezi *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 398.

<sup>17</sup> *Ibidem*, B, XVI, vol. VI, 522, și B, XVII, vol. I, p. 526, 527, 560, 568, 578, 631, 632, 652, vol. II, p. 510, 513, 524, 537, 545, 566, 573, 576, 600.

<sup>18</sup> *Ibidem*, B, XVI, vol. VI, p. 476, 478, 490, 497, 537, XVII, vol. I, p. 517, 546 și vol. III, p. 682, 683, 689, 690.



lăsat gol pentru folosirea pecetii<sup>1</sup>, sau în fața subscrierii neautografe<sup>2</sup>, sub aceasta<sup>3</sup> ori deasupra ei<sup>4</sup>, sau o parte din iscălitură se află în fața subscrierii neautografe și alta pe prima parte a formulei specificate<sup>5</sup>. Dar după ce se pătrunde mai adânc în veacul al XVII-lea, iscălitura domnească a actelor din Țara Românească se fixează peste prima parte din subscrierea neautografă.<sup>6</sup>

În ceea ce privește iscălitura ispravnicului, în actele domnești din Țara Românească aceasta se afla în veacul al XVI-lea de obicei sub prima parte a subscrierii neautografe, pe cînd în actele cu același caracter din veacul al XVII-lea iscălitura respectivă se află de obicei în colțul drept de jos al actului. În actele domnești din Moldova există mai multe poziții în ceea ce privește locul ce-l ocupă iscălitura ispravnicului. Astfel, în actele scrise pe pergament — hrisoavele solemne — iscălitura se află ori în partea dreaptă aproape sub text sau tot în partea dreaptă, dar nu sub text, ci peste partea de jos păturită a pergamentului. În actele scrise pe hirtie, iscălitura urmează de obicei în rîndul formulei ce cuprinde dispoziția de formare a actului, formulă ce vine ca loc sub pecete. Dar cînd ispravnic nu era marele logofăt, iscălitura comportînd în acest caz și un text autograf ce o preceda — text ce nu mai avea loc pe fața actului, în atare cazuri iscălitura se făcea pe verso actului, în marginea stîngă<sup>7</sup>.

În actele private slavo-romine iscăliturile însoțesc de obicei pecetile, atunci cînd, bineînțeles, acestea există.

*Originea* uzului formulei este apuseană, iar componența elementelor iscăliturii constituie o creație autohtonă.

**Martorii.** Forța probantă a actelor, garanția autenticității lor o alcătuia, pe lîngă subscrierea emitentului subscrierile persoanelor care luau parte la crearea actului, la darea hotărîrii autorului actului și aceste persoane erau martorii.

Denumirile sub care sînt cunoscuți martorii sînt generice, astfel cel mai frecvent termen pentru actele din Țara Românească este substantivul *сѣдѣтели*, exprimat în nominativ plural: *сѣдѣтели*<sup>8</sup> și *мартѣи*<sup>9</sup>, iar pentru unele din actele moldovenești sînt cunoscuți termenii grecești: *μαρτυρία* și *μαρτυρ*, exprimați în alfabetul chirilic prin: *мартѣрина*<sup>10</sup> și pluralul *мартѣи*<sup>11</sup>, precum și termenii slavi: *сѣдѣтели*<sup>12</sup>, *сѣдѣтелиско*<sup>13</sup> și *сѣдѣтелиство*<sup>14</sup>.

<sup>1</sup> Vezi *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. VI, p. 541.

<sup>2</sup> *Ibidem.*, B, XVII, vol I, p. 582, 585.

<sup>3</sup> *Ibidem.*, p. 517, 546, vol. III, p. 682, 683, 689 și 690.

<sup>4</sup> *Ibidem.*, p. 545.

<sup>5</sup> *Ibidem.*, p. 554, 584, 593, 635, 642, 655, 656, 657, 689.

<sup>6</sup> *Ibidem.*, vol. III, p. 640, 643, 645, 647, 648, 649, 652, 655, 656, 657, 658, 659, 662, 663, 655, 670—8, 684, 694—701, 705, 707, 714, 719, 765.

<sup>7</sup> Aceasta dacă privești verso actului în față. În același loc se află uneori și iscălitura marelui logofăt, dacă spațiul nu mai îngăduie prezența iscăliturii pe fața actului (vezi un act al lui Simion Movilă la *ARPR*, LXIX/38).

<sup>8</sup> Sînt cunoscute și alte forme grafice, vezi mai departe: *Exprimarea grafică*.

<sup>9</sup> Aceasta numai în actele private.

<sup>10</sup> Vezi de pildă actul din 15 ianuarie 1415, însă sînt și alte forme grafice, vezi mai departe *Exprimarea grafică*.

<sup>11</sup> Vezi de pildă actul din 22 septembrie 1448, însă sînt și alte forme grafice, vezi mai departe *Exprimarea grafică*.

<sup>12</sup> Aceasta numai în acte private, vezi de pildă actul din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, p. 341.

<sup>13</sup> Aceasta e numai în actele private, vezi actul din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 313.

<sup>14</sup> Aceasta numai în actele private, vezi actul din 23 septembrie 1516 (*AS*, Sava Iași XVI/3).

Trebuie însă subliniat faptul că pe cînd în apus era obiceiul ca pe lîngă pecetea martorului să-și pună și iscălitura, în actele domnești din Moldova și Țara Romînească se obișnuia ca formula să cuprindă numai o enumerare a personajelor martore. O abatere de la această regulă o alcătuiesc actele domnești din Moldova, ce au în fruntea formulei termenul *мартыриа*<sup>1</sup> ori *мартыри*<sup>2</sup>, sau unele dintre actele atît din Moldova cît și din Țara Romînească, destinate orașelor din Transilvania<sup>3</sup> sau regelui Poloniei<sup>4</sup>, care au pe lîngă pecetea emitentului și pecetea unora dintre martori.

*Cine erau martorii?* Rolul de martori în actele domnești din Țara Romînească îl îndeplineau de obicei marii dregători în ființă, alături de ei deseori și foștii dregători — rareori și micii dregători — enumerarea fiind în ordinea ierarhiei. În actele domnești din Moldova apar tot așa dregătorii în ființă și foștii dregători, dar în fruntea lor se află totdeauna domnul emitent al actului, după care urmează deseori fiul sau fiii, ori fratele emitentului și numai după aceasta vin și dregătorii.

În actele domnești din Țara Romînească martorii apar pentru prima oară în hrisovul solemn din 4 septembrie 1389. Însă frecvența formulei nu ia extensiune decît începînd cu actele lui Dan al II-lea și devine aproape curentă o dată cu hrisoavele lui Alexandru Aldea<sup>5</sup>.

În ceea ce privește prezentarea în acte a martorilor dregători, aceasta e următoarea: apare întîi termenul generic de martori: *скѣдѣтели*, urmat deseori de o frază ce arată legătura martorilor cu actul în chestiune sau indică cine a pus martorii. Astfel avem: *скѣдѣтели сѣмѣ хрисокосѣ*<sup>6</sup> [martorii acestui hrisov]; *и сѣмѣ скѣдѣтели*<sup>7</sup> [și acestuia martori]; *сѣж скѣдѣтел сѣмѣ хрисокосѣ*<sup>8</sup> [iată martorii acestui hrisov]; *скѣдѣтели сѣмѣ хрисокосѣ глѣ ми*<sup>9</sup> [martorii acestui hrisov al domniei mele], *скѣдѣтели поставлѣт глѣ ми*<sup>10</sup> [martori pune domnia mea]; *и сѣж и скѣдѣтели поставлѣт глѣ ми*<sup>11</sup> [încă și martori pune domnia mea]. Există însă exemple de numai simpla mențiune a termenului: *скѣдѣтели*, precedat uneori de: *и сѣ*<sup>12</sup> [și iată] sau *сѣж*<sup>13</sup> [iată] ori *и сѣж*<sup>14</sup> [încă și] ce au după *скѣдѣтели* pe *сѣт*<sup>15</sup> [sînt], verb ce alteori precedează pe *скѣдѣтели*<sup>16</sup>. Începutul formulei continuă apoi prin numele de botez al martorului, urmat de cel al dregătoriei — dregătoria fiind precedată, din a doua jumătate a veacului al XV-lea, de

<sup>1</sup> Vezi actul din 15 ianuarie 1418 și cele dela I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 32, 56.

<sup>2</sup> Vezi actele din 22 septembrie 1448, 8 februarie 1453, 12 decembrie 1455.

<sup>3</sup> Numai la actele din Țara Romînească; dar și la acestea în foarte mic număr, vezi de pildă I. Bogdan, *DȚRB*, p. 10.

<sup>4</sup> Numai la actele din Moldova, vezi de pildă Mihai Costăchescu, *DM*, II, p. 609, 615, 626, 630, 639.

<sup>5</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 146—7.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 147.

<sup>7</sup> *Ibidem*.

<sup>8</sup> *Ibidem*.

<sup>9</sup> *Ibidem*.

<sup>10</sup> *Ibidem*, p. 148.

<sup>11</sup> *Ibidem*.

<sup>12</sup> *Ibidem*.

<sup>13</sup> *Ibidem*.

<sup>14</sup> *Ibidem*.

<sup>15</sup> *Ibidem*.

<sup>16</sup> *Ibidem*.

atributul *кѣлики*<sup>1</sup>. Numele de botez al fostului dregător este mai totdeauna precedat de titlul *жснаник* [nobil] și urmat uneori atît de numele tatălui ori al fratelui martorului — cînd fratele fusese o persoană cu mai multă vază ca martorul în cauză, cit și de numele localității de origine a martorului — sau de un al doilea nume<sup>2</sup>. Dar titlul de *жснаник*, de care pomeneam mai sus, îl poartă și unii dintre marii dregători în ființă, la început numai vornicul, apoi logofătul, vistierul<sup>3</sup> și postelnicul, pentru ca în veacul al XVI-lea să apară deseori mai toți marii dregători cu acest titlu. Cit despre atributul *fast*, atașat după numele de botez al fostului dregător, acesta apare abia la jumătatea veacului al XV-lea<sup>4</sup>, iar spre sfîrșitul veacului *кѣлики* devine mai des.

În actele externe, martorii au întru totul caracterul celor din actele interne. Este însă de subliniat faptul că avem numeroase acte destinate mănăstirilor dinafara patriei noastre în care formula martorilor lipsește.

E de la sine înțeles că în scrisori martorii lipsesc. Martorii apar și în cele mai multe din actele private ale Țării Românești, începutul formulei fiind mai totdeauna<sup>5</sup>, ca fond, același ca în actele publice.

Ca și în actele domnești și în cele private numele martorului este deseori urmat — în cazul unui slujbaş ori dregător — sau precedat — în cazul unei fețe bisericești — de titlu — cînd bineînțeles avea un atare titlu —, iar după nume vine nu rareori și localitatea de origine a martorului. Însă spre deosebire de martorii actelor domnești, martorii din actele private mai totdeauna își aplică și peceteile, iar uneori chiar și iscăliturile.

În actele domnești din Moldova, formula apare în cel mai vechi act — al lui Roman I din 30 martie 1392 — unde are următorul început: *а на то кѣра моя и мочухъ сыно кѣра* [și la aceasta este credința mea și credința fiilor mei]. Începutul formulei continuă apoi prin: *кѣра* — *credința* fiecărui martor, numele de botez fiind precedat de titlul *жснаник* cînd era vorba de fratele domnului sau de un boier mai de seamă; altfel este titlul *панк* [nobil]. După numele de botez deseori urmează și un al doilea nume ce arată filiațiunea, localitatea de origine sau proprietatea martorului ori numai calitatea dregătoriei ce o deține. Uneori alături de martor apar copiii acestuia, iar uneori și frații. Formula se încheie printr-o expresie generică: *и кѣра оу си хъ волѣхъ <волярь> нашихъ молдакскихъ* [și credința tuturor boierilor noștri ai Moldovei].

Trebuie însă subliniat faptul că începutul formulei se amplifică o dată cu hrisovul din 28 noiembrie 1399, căci după *кѣра моя* apare numele emitentului, urmat de titlul *кѣкода*, apoi începînd cu actul din 29 iunie 1400 între *моя* și numele emitentului se intercalează *кыишенисанаго*, iar o dată cu actul din 16 septembrie 1408 *моя* este transformat în *нашиго* fiind urmat de *господства* — elemente ce apoi se fixează în actele domnești din Moldova.

Dar nu toate actele domnești din Moldova au ca element fundamental al mărturiei *кѣра* [credința], căci în cîteva acte ce privesc litigii de proprie-

<sup>1</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 148.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 148—149.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 149.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 150.

<sup>5</sup> Sînt și abateri — dar rare — în sensul că în loc de *кѣра* este termenul grec în grafie chirilică: *и мартѣри ест* (în actul din 28 iulie 1577) și simplu: *мартѣри* (în actul din *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. VI, p. 492).

tate, acte ce deseori au și clauza cominatorie *сакѣска*, sau în acte ce ar ridica eventuale contestații — acte dintre care cel mai vechi e din 15 ianuarie 1418 iar cel mai nou: din 27 mai 1480 — formula martorilor cuprinde ca element de bază: *мартѹриѧ*<sup>1</sup>, uneori chiar *велика мартѹриѧ*<sup>2</sup> sau pluralul de forma *мартѹри*<sup>3</sup>, începutul formulei fiind, în aceste cazuri, următorul: *а при томъ были мартѹриѧ*<sup>4</sup> [și la aceasta au fost mărturie]; *а на то ест велика мартѹриѧ само гко ми стефан коєкода и наши бояре*<sup>5</sup> [și la aceasta este mare mărturie însuși domnia mea Ștefan voievod și boierii noștri] sau: *а при томъ мартѹри наши бояри*<sup>6</sup> [și la aceasta martori boierii noștri] ori simplu: *а при томъ были наши бояре*<sup>7</sup> [și la aceasta au fost boierii noștri] — așadar și cazuri când domnul lipsește dintre martori.

Este apoi de specificat că nu toate actele au formula martorilor — mai ales cele destinate mănăstirilor — apoi în unele acte cu un formular redus formula martorilor cuprinde numai pe domn și se încheie cu partea finală generică, puțin amplificată<sup>8</sup>. Tot așa este de reținut și faptul că mai toate actele interne scrise pe hirtie începînd cu jumătatea veacului al XVI-lea nu au de fel formula martorilor.

În actele externe, formula martorilor apare destul de rar; același lucru se poate spune și despre frecvența formulei în scrisorile domnești din veacul al XV-lea<sup>9</sup>.

Formula este cunoscută și celor mai multe dintre actele private moldovenești, unde însă, de obicei, nu are un termen specific de designare ca în actele Țării Românești, ci începutul formulei este următorul: *а были при томъ добрии люди*<sup>10</sup> [și au fost la aceasta oameni buni]; *и бѣт люди тогда за лии*<sup>11</sup> [și au fost atunci oameni de față]; *и при семъ былъ*<sup>12</sup> [și la aceasta au fost]; *и с томъ токмаѧ коѧ намъ даѧ тотъ книписанинъ инѣи... билъ*<sup>13</sup> [și la această tocmeală cînd ne-a dat mai sus scrișii bani... au fost], căci foarte rar apare termenul *мартѹри*<sup>14</sup> sau *скѣдѣтиѧ*<sup>15</sup>.

<sup>1</sup> Vezi în acest sens de pildă actul din 15 ianuarie 1418.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens de pildă actele la I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 52, 75, 115, 172, 187, 192—193, 241 — deci numai sub Ștefan cel Mare și numai pînă la 27 mai 1480 inclusiv.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actele din 22 septembrie 1448, 8 februarie 1453, 12 decembrie 1455. Așadar înainte de Ștefan cel Mare.

<sup>4</sup> Vezi actul citat în nota 1 de mai sus.

<sup>5</sup> Vezi de pildă primul act citat în nota 2 de mai sus.

<sup>6</sup> Vezi de pildă primul act citat în nota 3 de mai sus.

<sup>7</sup> Vezi actul din 27 octombrie 1452.

<sup>8</sup> D. P. Bogdan, *CDM*, p. 37.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 38.

<sup>10</sup> Vezi actul din *Documente privind istoria României*, A, XVI, vol IV, p. 329; *ibid.*, vol. III, p. 502 după *добри* urmează *мартѹри* și apoi numele martorilor; *ibid.* vol. IV, p. 341: *при томъ былъ* este precedat de: *и ма на великоє свидѣнїе* [și spre mai mare mărturie].

<sup>11</sup> Vezi actul din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, p. 345.

<sup>12</sup> Vezi actul, *ibid.*, p. 348.

<sup>13</sup> Vezi actul, *ibid.*, p. 373.

<sup>14</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actul din *Doc. priv. ist. Rom.* A, XVI, vol. IV, p. 341.

<sup>15</sup> Vezi în acest sens actul din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVII, vol. I, p. 314.

Formula este cunoscută și actelor slave din Transilvania, termenul fiind tot *свѣдѣтели* ca și în Țara Românească<sup>1</sup>.

Spre a încheia cu specificul formulei martorilor este de subliniat faptul că atât de puternică era forța probantă a martorilor, încât aceasta a dus la crearea unei terminologii întregi privind obiectul actului, terminologie ce derivă din termenul slav *свѣдѣтели* ori din cel grec *μαρτυρία*<sup>2</sup>.

*Exprimarea grafică* a formulei este și în prescurtare prin suprascriere, mai ales a consoanei finale; din veacul al XVI-lea sînt exemple de *кѣ* pentru *кѣлники*, același gen de prescurtare și în denumirea dregătorilor, iar în veacul al XVII-lea se întâlnește în Moldova, destul de des, prescurtarea prin contracțiune a cuvîntului *пана* exprimat prin *пна*.

Locul formulei martorilor în cuprinsul formularului actelor din Țara Românească este după sancțiune, iar cînd aceasta lipsește urmează dispoziției.<sup>3</sup> În actele din Moldova formula urmează după dispoziție<sup>4</sup>.

*Originea* formulei martorilor este apuseană și această sorgintă lămu-rește absența martorilor în majoritatea actelor destinate mănăstirilor dinafara țărilor românești, în primele acte domnești din Țara Românească destinate mănăstirilor Tismana și Cozia, în unele acte emise de fețe bisericești, precum și în unele acte emise de fețe laice, dar destinate unor mănăstiri. Uzul formulei este împrumutat în Țara Românească din diplomatica sîrbă<sup>5</sup>, iar în Moldova din actele rusești ce s-au emis în cuprinsul statului polon. Elementele componente ale formulei martorilor au o origine autohtonă.

**Pecetea.** Ultima formulă de întărire a actelor o alcătuiește pecetea, ce joacă și cel mai de seamă rol în cercetarea autenticității unui act<sup>6</sup>.

Pecetea în sine este o amprență, într-o substanță lichidă a unei matrice, lucrată dintr-un material dur: piatră, aliaj metalic<sup>7</sup> sau numai dintr-un singur

<sup>1</sup> Vezi de pildă actul de la Gr. Tocilescu, 534 doc..., sub nr. 471.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens: *книга за свѣдѣтелиство, принаиѣ ѿт мартѣрню, принаиѣ съ мартѣр'ю принаиѣ за мартѣри, писанѣ за свѣдѣтелиствѣ, свѣдѣтелижѣ книжѣ, мартѣр'ѣ, мартѣрѣ, писанѣ за свѣдѣтелиство* și *лист за мартѣри* în § *Nomenclatura actelor* din *Introducere*.

<sup>3</sup> Sînt însă și exemple cînd martorii apar în actele private după narație (vezi actele din 10 mai 1537 și 31 august 1566) sau după dată (vezi actele din *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVII, vol. I, p. 525, 574). Dar în cele citeva — destul de puține — acte private în care apar două rinduri de martori cei din rîndul 2 urmează după dată (*ibid.*, B, XIII, XIV, XV, p. 328, *ibid.*, B, XVI, vol. V, p. 627, *ibid.*, B, XVII, vol. I, p. 542 și 574).

<sup>4</sup> Dar cînd apare sancțiunea martorii urmează acesteia, ca și în actele din Țara Românească (vezi actul din *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. IV, p. 329), iar în actul din *Doc. priv. ist. Rom.*, XVII, vol. I, p. 337, urmează coroborației.

<sup>5</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 151.

<sup>6</sup> Că actele fără peceti nu aveau valabilitate, ne-o dovedesc actele ce pierzînd pecetea emitentului lor li s-a aplicat o pecete străină (vezi în acest sens mai departe: *Acte cu peceti străine*), iar de pildă actului lui Radul cel Mare din 21 ianuarie 1500 căzîndu-i pecetea aplicată în ceară roșie i s-a aplicat un boț de ceară galbenă numai ca să se vadă că actul are o urmă de pecete.

<sup>7</sup> Cum este de pildă matricea unei peceti mari de la Alexandru cel Bun (vezi D. P. Bogdan, *O străveche matrice de pecete românească (SMPR)*, în *Studii și materiale de istorie medie*, I, 1956.

metal<sup>1</sup>. Matricea este alcătuită dintr-o gravură ce cuprinde imaginele și caracterele particulare ale posesorului acesteia<sup>2</sup>.

**Nomenclatura.** Matricea domnească era cunoscută în Țara Românească sub denumirile: *хрисоксал* — așadar actul ce purta același nume se confunda cu pecetea ce i se aplică, *печатникъ* și *печатк* —, ultimul termen fiind cunoscut și actelor domnești din Moldova. <sup>3</sup> *Печатникъ* și *печатк* erau denumirile și pentru matricea pecetilor actelor private.<sup>4</sup>

Erau, după cum se va vedea mai jos, mai multe mărimi de matrice, așadar și de peceti, rar însă deosebite în ceea ce privește terminologia.

Pecetea era denumită *печатк*<sup>5</sup> — așadar cele două elemente ale pecetii: matricea și amprenta se contopeau în toate actele slavo-române. Dar în cele câteva peceti cu două fețe — așa-numitele *sigilii monetare*<sup>6</sup> se folosesc pe lângă *печатк* și următorii termeni: *златъ печатъ*, *сребрънъ* и *хрисоксалъ*, *хрисоксалъ* și *голы*<sup>7</sup>.

**Materialul folosit.** Ceara curată de albine, a cărei culoare variază în cursul vremii—ajungând de la cenușiu închis pînă la gălbui transparent—aceasta depinzînd de felul cum a fost conservată, sau amestecată uneori cu rășină ori cu smoală albă<sup>8</sup>, ceea ce îi dădea culoarea albă—alcătuiește materialul de bază al pecetii hrisoavelor solemne slavo-române, căci acesta este suportul pecetii atîrnate, Alături de această ceară, hrisoavele solemne mai folosesc ceara roșie, a cărei compoziție era tot ceara galbenă de albine amestecată cu un colorant ce se pare că nu era cinabru sau minium ca în Apus, ci un colorant organic, de pildă *garanța*, ce se extrăgea din rădăcinile unei plante numită *Rubia tinctorum*, colorant ce la noi se importa<sup>9</sup>. Este însă de reținut faptul că cele mai vechi acte domnești din Moldova<sup>10</sup> folosesc în loc de colorantul roșu al cerii de albine cocleala verde<sup>11</sup>, ceea ce dă cerii respective o nuanță de verde închis. Cît despre hrisoavele simple și scrisorile domnești, atît din Țara Românească cît și din Moldova, acestea folosesc numai ceara roșie.

Pentru pecetile actelor private slavo-române, se folosește aceeași ceară de albine colorată în alb<sup>12</sup>, verde<sup>13</sup> sau negru<sup>14</sup>.

<sup>1</sup> Cum este, de pildă, matricea unei peceti mijlocii de la Aron Tiranul ce se păstrează la AS.

<sup>2</sup> Vezi A. de Bouard, *MDF*, p. 334. Și cele dintîi matrice au fost inelele (*ibid.*).

<sup>3</sup> Vezi D. P. Bogdan, *SMPR*.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens inscripția pecetii lui Calotă vornicul de pe actul extern al lui Neagoe Basarab din 17 martie 1517, la I. Bogdan, *DȚRB*, p. LXXVI și *печатъ* în expresia *снъ печатъ сътвори*, la I. Bogdan, *DȚRB*, p. LI.

<sup>5</sup> În unele acte private apare și pluralul românesc *peceți* (vezi de pildă actul moldovenesc din 28 oct. 1599 (la AS, A.N. XXXIII — 8) sau *pecețe* (loc. cit., Episcopia Huși, XXVIII — 1).

<sup>6</sup> Vezi mai jos: *Inscripția*.

<sup>7</sup> *Ibidem*.

<sup>8</sup> Vezi D. P. Bogdan, *SMPR*.

<sup>9</sup> *Ibidem*.

<sup>10</sup> *Ibidem*.

<sup>11</sup> *Ibidem*.

<sup>12</sup> Vezi pentru pecetea în ceară albă de pildă actul lui Nicola cel Mare din 1493, cel din 16 august 1506 dat mănăstirii Bistrița — aceasta în Țara Românească, sau din Transilvania, indicația de la I. Bogdan, *Documente și regeste*, p. 298 și 311 — la p. 299 se indică ceara roșie pentru un act transilvănean.

<sup>13</sup> Era folosită mai mult de fețele bisericesti, sau în acte destinate mănăstirilor; vezi de pildă, actul de la ASSI, 631, cel al episcopului de Buzău din 7 iulie 1546, pentru Moldova vezi de pildă I. Bogdan, *DȘM*, II, p. 290.

<sup>14</sup> Vezi de pildă actele Țării Românești din 24 martie 1495 și 12 iunie 1586, iar din Moldova I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 56 și 73.



Spre sfârșitul veacului al XVI-lea începe să apară în afară de ceară, tușul roșu<sup>1</sup> iar uneori și cel negru<sup>2</sup>, aceasta în actele domnești căci în cele private în afară de ceară, apare tușul negru ori fumul<sup>3</sup>.

**Forma.** Matricea actelor domnești slavo-romine are forma rotundă și convexă, dar aceasta cu excepția matricei pecetii mici din actele Țării Românești de pînă la a doua jumătate a veacului al XV-lea ce este ovală<sup>4</sup>, iar în veacul al XVII-lea apare și matricea octogonală<sup>5</sup>. Pecetea avea aceeași formă ca și matricea cu excepția pecetii atirnite, care era alcătuită dintr-un suport de ceară galbenă sau albă în formă de emisferă, în partea de sus a emisferii fiind turnată ceară roșie. Cit despre matricele pecetilor actelor private, acestea sînt de forme: rotundă<sup>6</sup>, ovală<sup>7</sup> sau octogonală<sup>8</sup>, la fel fiind și pecetile lor.

**Dimensiunea.** Mărima matricei și a pecetii actelor domnești comporta patru categorii: mare, mijlocie, mică și inelară. Am întîlnit uneori — dar aceasta destul de rar — și precizarea volumului matricei și al pecetii. Așa de pildă, în actul Țării Românești din 20 ianuarie 1505 apare mențiunea: *книгъ запечатленъ съ великимъ печатникомъ или съ малимъ или съ прѣсенъ въ рѣски гскѣ ми* [carte pecetluită cu pecetnicul cel mare sau cel mic ori cu inelul de la mîna domniei mele], tot așa în actul extern al lui Vlad Dracul din 8 septembrie 1439 există în coroborare: *и нашъ великъ печатъ приключити* și să atirne pecetea noastră cea mare], la fel și în actul cu același caracter din 17 iulie 1644 este: *съборнѣю печатъ*<sup>9</sup> [pecetea sobornicească]. Referitor la actele domnești din Moldova se întîlnește în coroborarea celor două acte interne de la Roman Mușat expresia: *нашъ печатъ великъю* [pecetea noastră cea mare], tot așa în actul lui Alexandru cel Bun dat zugravilor Nichita și Dobre apar în coroborare: *нашъ печатъ малию* [pecetea noastră cea mică și *нашъ печатъ великъю* [pecetea noastră cea mare], la fel pe verso actului lui Ștefan cel Mare din 13 februarie 1458 există următoarea mențiune contemporană: *† прѣкѣ ѿ гда сътвори прѣклѣ велико Стефанъ воевода и онъ постави скон печатъ нокѣи великыи на сѣи прѣклѣи нѣмецкагъ монастырѣ* [† întîi cînd Ștefan voievod a făcut marele privilegiu el a pus noua sa pecete mare la acest privilegiu al mănăstirii Neamț]. Pentru pecetea inelară am întîlnit expresia: *исписокъ съ перстенъ малии*<sup>10</sup> [ispisoc cu inelul mic].

<sup>1</sup> Vezi de pildă actele moldovenesti din 6 august 1567, 30 martie 1580 și 10 martie 1582 la *ARPR*, Filiala Iași, fond Spiridoniei.

<sup>2</sup> Vezi de pildă actul lui Ieremia Movilă din 5 ianuarie 1600, la *ARPR*, LI—5.

<sup>3</sup> Vezi de pildă actul lui Anastasie Crimca din 7 decembrie 1613 la *ARPR*, actul episcopului Mitrofan de Huși, din 20 mai 1617 la *AS*, Episcopia Huși, XI — 1 și cartea șoltuzului trgului Troțuș din 1621 (la *AS*, Cașin, IX—4).

<sup>4</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 152.

<sup>5</sup> Vezi de pildă actul lui Moise Movilă de la *ARPR*, XLVI—138.

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul privat al Țării Românești din 17 iulie 1425, iar din Moldova, vezi de pildă *Documente privind istoria Romîniei*, A, XVI, III, p. 502 și 508.

<sup>7</sup> Vezi de pildă actele Țării Românești din 25 iulie 1546 și 5 martie 1596, iar pentru Moldova, *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, IV, p. 357, 374 și 388.

<sup>8</sup> Vezi de pildă actul din 20 iunie 1627 (*ARPR*, XCIV—104) din Țara Romînească, iar din Moldova *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, III, p. 598, IV, p. 325.

<sup>9</sup> Adică pecetea cea mare (vezi actul la *AS*, Aron vodă, I—4), la fel este și în actul extern moldovenesc din 20 ianuarie 1657 (*AS*, Peceti).

<sup>10</sup> Vezi actul cu data: 22 mai 1586 la *AS*, Peceti, nr. 183.

Dimensiunea pecetii mari domnești din Țara Românească avea un diametru de la 7,5 cm, până la 10,5 cm<sup>1</sup>, cea a pecetii mijlocii între 2,5 cm și 4,5 cm<sup>2</sup>, iar mărimea pecetii mici era de 1—2 cm<sup>3</sup>, cam aceeași era și dimensiunea pecetii inelare<sup>4</sup>.

În actele private din Țara Românească se folosesc pecetile: mijlocie — ce avea un diametru de la 2—4 cm<sup>5</sup>, inelară rotundă cu diametrul de la 1—2 cm<sup>6</sup> și inelară ovală cu dimensiunea variind între 1,04 cm × 1 cm și 1,09 cm × 1,06 cm<sup>7</sup>.

În actele domnești din Moldova dimensiunea pecetii mari pornește de la 7,02 cm și ajunge sub Ștefan cel Mare la 8 cm.<sup>8</sup> Pecetea mijlocie avea sub Ștefan cel Mare un diametru de 3 cm<sup>9</sup>, iar cea mică din aceeași epocă — circa 2,5 cm<sup>10</sup>.

Actele din Transilvania foloseau se pare pecetea mijlocie ce pornește de la un diametru de circa 2,5 cm<sup>11</sup> și ajunge la circa 4,5 cm<sup>12</sup>.

**Emblema.** Caracterul emblemei pecetilor domnești din Țara Românească comportă o triplă clasificare. Astfel, de o parte este tipul heraldic reprezentat printr-un scut în cimpul căruia se află o acvilă cu capul întors spre stînga și ținînd în cioc o cruce (acvila cruciată, *aquila valahica*)<sup>13</sup> acostată la dreapta sau la stînga de un soare și la stînga ori la dreapta de un crai nou.

Apoi este tipul ce eu l-am numit al majestății<sup>14</sup>, alcătuit la început din două capete încoronate, afrontate și avînd între ele o ramură<sup>15</sup>.

Al treilea tip îl alcătuește contopirea dintre cele două tipuri specificate mai sus, așadar o emblemă dublă, ce apare spre sfîrșitul veacului al XVI-lea<sup>16</sup>.

Este de subliniat faptul că spre sfîrșitul veacului al XVI-lea acvila devine corb și în această formă apare mai întîi în pecetile cu emblemă dublă<sup>17</sup>. Cît despre tipul majestății trebuie specificat că pe la jumătatea veacului al XV-lea<sup>18</sup> cele două capete devin două busturi și în această formă rămîn pînă la începutul veacului al XVI-lea, dar și ramura evoluează, căci ea devine un pom.

<sup>1</sup> Vezi I. Bogdan, *DȚRB*, p. LII.

<sup>2</sup> *Ibidem*.

<sup>3</sup> *Ibidem*.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens de pildă actele de la ASSI, nr. 1281, 1288 și 1306.

<sup>5</sup> *Ibidem*, nr. 589, 333, 194 și actul din același loc cu data de 15 dec. 1585.

<sup>6</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actele Țării Românești din 12 dec. 1591, 18 noiembrie 1533, 16 august 1506.

<sup>7</sup> Vezi de pildă actele de la ASSI, nr. 1587 și actele din același loc cu datele 5 martie 1596 și 25 mai 1590.

<sup>8</sup> Vezi D. P. Bogdan, *SMPR*.

<sup>9</sup> Vezi I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 172, 193, 203.

<sup>10</sup> *Ibidem*, I, p. 15, 17, 32.

<sup>11</sup> Vezi I. Bogdan, *Documente și regeste*, p. 308.

<sup>12</sup> *Ibidem*, p. 299.

<sup>13</sup> Vezi Const. Moisil. *Bule de aur sigilare de la domnii Țării Românești și ai Moldovei* (BAS), în «Revista arhivelor», I (1924—1926), p. 256.

<sup>14</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 154. Denumirea dată de mine este adoptată și de Const. Moisil în *Sigiliile lui Mircea cel Bătrîn*, extras din «Revista arhivelor», vol. VI, nr. 2 (1945), p. 28.

<sup>15</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 154.

<sup>16</sup> Vezi I. Bogdan, *DȚRB*, p. LXVIII.

<sup>17</sup> *Ibidem*, p. LXXIV.

<sup>18</sup> *Ibidem*, p. LXVII.

Primele două tipuri: heraldic și al majestății caracterizează în pecetile domnilor Țării Românești din veacul al XV-lea și dimensiunile lor. Astfel pe cind tipul heraldic se întâlnește numai pentru pecetea mare, cel al majestății este folosit în pecetea mijlocie și probabil și în cea mică<sup>1</sup>.

Tipul cu emblemă dublă caracterizează pecetea mare domnească începînd cu actele lui Mihai Viteazul și sfîrșind cu actele din veacul al XVII-lea<sup>2</sup>.

Sînt și unele abateri ce trebuie semnalate. Astfel în pecetea unui act de la Petru Cercel cele două personaje nu mai susțin pomul, ci o cruce<sup>3</sup>. În alte peceti, de pildă în aceea a actului lui Ștefan Surdul din 26 ianuarie 1592<sup>4</sup> sau în pecetea actului lui Radu Mihnea din 7 dec. 1615<sup>5</sup>, personajul din dreapta din tipul majestății are un toiag în mînă. Tot așa de pildă în stema unită a lui Mihai Viteazul doi lei susțin trunchiul pomului<sup>6</sup>, iar în actele lui Șerban Cantacuzino emblema centrală este vulturul bicefal bizantin<sup>7</sup>.

În actele private ale boierilor din Țara Românească emblemele sînt felurite, căci înfățișează: vulturul, buzduganul, toiagul, soarele și luna, diferite animale, ostașul, cameia etc.<sup>8</sup>.

În actele private ale județului și pîrgarilor emblema pecetii orașului este deseori reprezentată printr-o figură religioasă<sup>9</sup>, ca și în pecetile mitropolilor<sup>10</sup>.

Actele domnești din Moldova cunosc în ceea ce privește emblema numai tipul heraldic, alcătuit ca și în actele domnești din Țara Românească dintr-un scut triunghiular în centrul căruia se află stema țării Moldovei — capul de bour<sup>11</sup> — ce de pildă în pecetea inelară a lui Petru Schiopul este susținut de doi lei<sup>12</sup>.

O dată cu domnia lui Radu Mihnea, emblema pecetii domnești din Moldova devine de asemenea dublă, căci între coarnele bourului apare corbul valahic cu crucea în cioc<sup>13</sup>, transpus din tipul heraldic al pecetii din Țara Românească.

Emblemele pecetilor boierești din Moldova sînt felurite ca și cele din Țara Românească, deseori o singură emblemă fiind folosită de mai mulți în același timp<sup>14</sup>.

<sup>1</sup> Vezi D. P. Bodan, *DSR*, p. 154.

<sup>2</sup> Vezi I. Bogdan, *DȚRB*, p. LXIX.

<sup>3</sup> Vezi în acest sens actul din 28 aprilie 1584, la *AS*, Cîmpulung, XXVIII—2.

<sup>4</sup> Vezi actul la *AS*, Radu Vodă, XXXIV—2.

<sup>5</sup> Vezi actul la *ARPR*, XLI—49.

<sup>6</sup> Vezi «Revista arhivelor», vol. IV, nr. 2 (1941), p. 306. În alte peceti din veacul XVII scutul este susținut de cei doi lei (vezi de pildă actul de la *ARPR*, Peceti, 238) dar tot din acest veac sînt și acte în a căror pecete trunchiul pomului este susținut de specificații lei (*ibid.*, LXXI—152).

<sup>7</sup> Vezi de pildă actul din 25 iunie 1681, la *ASSI*.

<sup>8</sup> Vezi I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 172. I. Bogdan crede că emblemele pecetilor boierești din Țara Românească sînt o imitație a emblemelor pecetilor nobililor maghiari (I. Bogdan, *DȚRB*, p. LXXVII).

<sup>9</sup> Vezi I. Bogdan, *DȚRB*, p. LXXVIII.

<sup>10</sup> *Ibidem*.

<sup>11</sup> Vezi pe larg despre bour și zimbru în stema Moldovei, D. P. Bodan, *SMPR*.

<sup>12</sup> Vezi actul din 9 februarie 1591 la *ARPR*.

<sup>13</sup> Vezi în acest sens, de pildă, actul din 28 septembrie 1616, la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei.

<sup>14</sup> Vezi I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 172. I. Bogdan crede că pecetile boierești din Moldova au deseori semnele herburilor polone (vezi I. Bogdan, *DȚRB*, p. LXXVII).

Emblemele celorlalte peceti private sînt în linii mari ca și în actele private din Țara Romînească cu aceiași emitenți. În actele brașovene emblema pecetii o alcătuește coroana ce este stema orașului<sup>1</sup>.

În matrice emblema sau imaginea se grava într-o adîncime relativ destul de mare și în negativ, aceasta spre a putea apărea în pecete puternic reliefată și în pozitiv.

**Inscripția.** Imaginea pecetii actelor slavo-romine este de obicei însoțită de o inscripție, ce înconjoară emblema. Și această inscripție este ceea ce se numește legendă, ea fiind în legătură directă cu personajul sau autoritatea căreia aparține pecetea. Conținutul legendei deosebește cele trei dimensiuni ale pecetii. Astfel în pecetea mare a lui Vlad, pretendentul din 1396, inscripția este următoarea: *† сѣ хрисокса ѿв клада коекодж и гна кѣсен сѣроклаѣин* [*†* acest hrisov este, al lui Io Vlad voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei]<sup>2</sup>. În pecetea lui Vladislav II de la actul cu data 1 august 1451, inscripția pecetii are următorul conținut: *† ѿв кладыслак келнхн коекода и гна кѣсен земан сѣроклаѣинскон* [*†* Io Vladislav mare voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei]. Acest conținut se fixează apoi pentru legenda pecetii mari<sup>3</sup>, pentru ca începînd cu pecetea lui Radu cel Mare să apară după *сѣроклаѣинскон* și filiațiunea posesorului pecetii *снѣ клада келнхн коекода*<sup>4</sup> [fiul lui Vlad, mare voievod]. Dar în veacul al XVI-lea în inscripția pecetii lui Pătrașcu cel Bun se reproduce legenda lui Vlad pretendentul din 1396<sup>5</sup>, iar pecetea lui Petru Cercel, de pe actul cu data 3 iunie 1584<sup>6</sup>, are următoarea inscripție: *† сѣю печатѣ ѿв петрѣ коекода <снѣ> петрашкѣ коекода кѣск <ѿв радѣ> коекода*<sup>7</sup> [*†* aceasta este pecetea lui Io Petru voievod, fiul lui Pătrașco voievod, nepotul lui Io Radul voievod] în capul emblemei fiind apoi și textul: *самѣ бжю мнѣхъ рѣдѣ* [însăși mila lui Dumnezeu]. Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea începe să apară în inscripție și data cînd s-a lucrat matricea pecetii, astfel că de pildă inscripția pecetilor actelor lui Mihnea Turcitul din 12 și 18 ianuarie 1587 are următorul conținut: *† мнѣстнѣ бжю ѿв мнѣхъ коекода гдѣ кѣсон земан сѣроклаѣинскон снѣ келнхнхн и прѣдѣбраго александѣ коекода хѣд. к тебѣ гн надеждѣ мон*<sup>8</sup> [*†* din mila lui Dumnezeu, Io Mihnea voievod domn a toată țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului Alexandru voievod. 7094. Către tine doamne nădejdea mea].

Data trece apoi la sfîrșitul inscripției, cum este de pildă legenda cu următorul conținut din pecetea unui act de la Alexandru Iliș: *† ѿв александѣ коекода и гдѣнѣ бжю матѣю госпѣдарѣ. земан сѣроклаѣинскон снѣ покѣннѣго нѣлѣшѣ коекоды хѣд*<sup>9</sup> [*†* Io Alexandru voievod și domn, din mila lui Dumnezeu domn al țării Ungrovlahiei, fiul răposatului Iliș voievod, 7136]. Așadar pe lângă *гдѣнѣ* apare și *госпѣдарѣ* ce este un împrumut din Moldova.

<sup>1</sup> Vezi I. Bogdan, *Documente și regeste* p. 312, 314.

<sup>2</sup> Vezi textul la I. Bogdan, *ĐTRB*, p. LV.

<sup>3</sup> Vezi legendele redată de I. Bogdan, *op. cit.*, p. LVIII—LIX.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. LXII.

<sup>5</sup> Vezi conținutul inscripției la I. Bogdan, *op. cit.*, p. LXVI.

<sup>6</sup> Vezi actul la *ARPR*, XLV—138 și facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. V, p. 532.

<sup>7</sup> Vezi și actul de la *AS*, Mitropolia București, GLVII—103.

<sup>8</sup> Vezi desenul din «Hrisovul», VI, 1946, foaia falsă de titlu.

<sup>9</sup> Vezi actul din 20 iunie 1629, la *AS*, Peceti, 230.

Inscripția peceții mijlocii este alcătuită din: †, numele de botez al posesorului, titlul *коєкода* și calitatea *гнк* urmată de *с҃роклѣхінскѣ* — așa este de pildă în pecetea lui Vladislav al II-lea<sup>1</sup>. Sub Vlad Țepeș între *коєкода* și *гнк* apar: *късен зѣмѣн*<sup>2</sup>, la Basarab Laiotă după *коєкода* înțețază formula devoțiunii<sup>3</sup> ce apoi se fixează, cu unele excepții<sup>4</sup>. Vladislav al III-lea introduce după *гнк* termenul *клѣн*<sup>5</sup> ce uneori apare complet: *клѣнкѣ*<sup>6</sup>, alteori redus la *клѣ*<sup>7</sup> sau devine *клѣнскѣ*, fiindcă este urmat de *зѣмѣн*<sup>8</sup>, dar sînt și exemple cînd amîndouă cuvintele sînt reduse la sigla *З*<sup>9</sup>. Începînd cu Alexandru al III-lea din pricina greșelii unui meșter gravor de pecete — *pecetarul*<sup>10</sup> — apare uneori *гнк*<sup>11</sup> în loc de *гнк*<sup>12</sup>. Este apoi de subliniat și faptul că începînd cu pecetea lui Moise, după cruce apare de cele mai multe ori *печатк*<sup>13</sup>. În pecetea lui Vlad al VI-lea numele țării este înlocuit cu filiațiunea<sup>14</sup>, dar sub domnii următori se revine<sup>15</sup>. În pecetea mijlocie de la Mihai Viteazul apare pentru prima oară și data cînd s-a lucrat matricea, iar formula devoțiunii și anul sînt deseori numai în sigle<sup>16</sup>, căci, de pildă, într-un act din 29 august 1594 conținutul inscripției este următorul: *М. Б. миѣхана коєкода к. зѣрк* [din mila lui Dumnezeu Io Mihail voievod văleat 7102].

În veacul al XVII-lea cele mai multe legende conțin filiațiunea<sup>17</sup>, iar unele inscripții ale peceții mijlocii de la Alexandru Coconul au *гндр*<sup>18</sup> adus din Moldova, în loc de *гнк*.

Inscripția peceții mici domnești este alcătuită la început din: cruce, Io, numele posesorului și titlul *коєкода*<sup>19</sup>. Apoi în cea ovală a lui Vlad Dracul apare și filiațiunea, numele lui Mircea fiind exprimat prin sigla *М*<sup>20</sup>. Începînd cu Vladislav al II-lea apare după *коєкода* și *гнк*<sup>21</sup> cu sau fără conjuncția и<sup>22</sup>,

<sup>1</sup> I. Bogdan, *DTRB*, p. LVIII.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. LIX.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. LX.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. LX—LXIX.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. LXIV.

<sup>6</sup> *Ibidem*, în actele din 1572 este *клѣнско* — vezi actele la *ARPR*, XXX—19 și CXCVI—170, în altele: *вѣнско*, loc. cit., L—6, C—CXXXVI—18, ce astfel se fixează (loc. cit., CXCVI—172, CCCLVII—5, CXXVI—207, *ASSI*, 1089).

<sup>7</sup> I. Bogdan, *DTRB*, p. LXIV.

<sup>8</sup> *Ibidem*, p. LXIV și actul de la *ARPR*, XXXIII—214.

<sup>9</sup> Vezi actul din 1533 la *ARPR*, XX—105. Dar sînt și exemple cînd *клѣнскѣ* există alături de sigla *З* (vezi actele din 22 mai 1558 și 23 august 1559 la *ARPR*, CCXCIX—167, CXLVII—19).

<sup>10</sup> Așa se numea gravorul peceții în veacul al XVII-lea (vezi cele scrise de I. Bogdan, în *DTRB*, p. LIII, nota 1).

<sup>11</sup> Vezi pentru *гнк* actele din 22 ianuarie și 18 aprilie 1572 la *ARPR*, XXX—19 și CXCVI—170, I. Bogdan, *DTRB*, p. LXVI și actul de la *ASSI*, nr. 1089.

<sup>12</sup> Vezi actele de la *ARPR*, L—6, C—5, CXXVI—18 și I. Bogdan, *DTRB*, p. LXVI—LXVII.

<sup>13</sup> Vezi I. Bogdan, *DTRB*, p. LXIV—LXVII.

<sup>14</sup> *Ibidem*, p. LXV.

<sup>15</sup> *Ibidem*, p. LXV—LXVII.

<sup>16</sup> *Ibidem*, p. LXIX.

<sup>17</sup> Vezi de pildă actele de la *ARPR*, CI—61, CCI—14, *AS*, Mitropolia Țării Românești, CLVII—147 și Cotroceni, XXXVII—9.

<sup>18</sup> Vezi de pildă actele de la *ARPR*, CCV—168 și de la *AS*, Snagov, XIII—2.

<sup>19</sup> I. Bogdan, *DTRB*, p. LVI—LVII.

<sup>20</sup> *Ibidem*, p. LVII—LVIII.

<sup>21</sup> *Ibidem*, p. LVIII.

<sup>22</sup> *Ibidem*, p. LIX.

iar în pecetea mică a lui Dan pretendentul  $\tilde{\text{iu}}$  este precedat de печатъ<sup>1</sup>. Din vremea lui Mihai Viteazul avem apoi și inscripția peceții inelare în următorul conținut: † перстникъ  $\tilde{\text{iu}}$  михаилъ коєкода<sup>2</sup> [† inelul lui Io Mihail voievod].

Dar pe lângă inscripția în limba slavă și în caractere chirilice unele peceți ale domnilor din Țara Românească cunosc și inscripția în limbă și în caractere latine. Așa de pildă este în limbă și în caractere latine inscripția peceții hrisovului intern al lui Vlad Dracul din 2 august 1439. Același aspect are și inscripția peceților unor acte și scrisori externe destinate brașovenilor, însă numai pînă în domnia lui Radu cel Frumos, căci ultimul domn al Țării Românești de la care avem peceți cu legenda latină este Vlad Țepeș. Însă este de subliniat faptul, că pe cînd mai toate hrisoavele destinate brașovenilor ca și hrisoavele destinate regelui polon și neguțătorilor din Liov au inscripția în latinește<sup>3</sup>, scrisorile și *poruncile* adresate brașovenilor au majoritatea dintre ele dar numai pînă la Vlad Dracul, inscripția peceților în limba slavă.

În actele private legenda peceții cuprinde: crucea și numele titularului peceții, alteori însă după cruce apare: сѣн печатникъ, печатникъ, сѣн печатъ sau simplu печатъ<sup>4</sup>.

Inscripția peceții mari domnești din Moldova are sub Roman și Ștefan Mușatini următorul conținut: crucea, denumirea печатъ,  $\tilde{\text{iu}}$ , numele posesorului și titlul коєкода<sup>5</sup> urmat de землѣ молдавскѣи. Sub Alexandru cel Bun între коєкода<sup>5</sup> și землѣ apare гна, legate între ele prin conjuncția и. Iliș urmasul lui Alexandru cel Bun înlocuiește pe гна prin господарѣ și elimină conjuncția и. În acest conținut se fixează apoi legenda peceții mari domnești pînă la Ion Armeanul, cînd печатъ este înlocuit prin formula devoțiunii: мѣстѣю єжѣю<sup>6</sup>.

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea apare și data cînd s-a lucrat matricea<sup>6</sup>.

În veacul al XVII-lea unele inscripții — cele mai multe — păstrează formula devoțiunii<sup>7</sup>, iar altele o înlocuiesc prin печатъ<sup>8</sup>. Și tot în acest timp apare și filiațiunea<sup>9</sup>.

Inscripția peceții mijlocii cuprinde la început: crucea, печатъ, numele posesorului, titlul коєкода<sup>10</sup>, iar sub Ștefan cel Mare apare în continuare и гнк<sup>11</sup>. În veacul al XVI-lea печатъ este înlocuit prin formula devoțiunii<sup>12</sup>

<sup>1</sup> I. Bogdan, *DȚRB*, p. LIX.

<sup>2</sup> Vezi St. Nicolaescu, *Documente slavo-române*, p. 338.

<sup>3</sup> Vezi pentru documentele brașovene, textele editate de I. Bogdan, în *DȚRB*, sub nr. I, IV, V, VII, X, XI, XII, XIII, XLIX și LXXIV, iar pentru actele destinate regelui polon și neguțătorilor din Liov, *ibid.*, p. LV–LVI și p. LVIII.

<sup>4</sup> I. Bogdan, *DȚRB*, p. LXXVII–LXXVIII, vezi alte date, *ibid.*, p. LXXVIII.

<sup>5</sup> D. P. Bogdan, *Inscripțiile peceților mari ale domnilor Moldovei din veacurile XIV–XVII (IPMM)*, în ms.

<sup>6</sup> Vezi de pildă actul lui Ion Armeanul dat mănăstirii Pingărați (aflat la MIB, 757 unde data de an este: «зрѣ»).  
<sup>7</sup> Vezi de pildă pecețile actelor din 20 Aprilie 1603, 22 septembrie 1616, 14 mai 1619, la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei, *ARPR*, Peceți, 248.

<sup>8</sup> Vezi de pildă actul din 28 aprilie 1616 la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei, cel din 14 aprilie 1617 copie la *II*, al lui Vasile Lupu, la *ARPR*, Peceți, 70.

<sup>9</sup> Vezi de pildă actul din 4 aprilie 1617, la *MIB*, nr. 988, cel citat în nota 8 de la *II*.

<sup>10</sup> Vezi de pildă pecetile actelor din 22 septembrie 1411 și 23 aprilie 1441.

<sup>11</sup> Vezi de pildă actul din 22 mai 1476.

<sup>12</sup> Vezi de pildă actele din *Documente privind istoria României*, A, XVII, vol. III, . 562, 563.



iar în secolul al XVII-lea după formula devoțiunii apare uneori și filiațiunea<sup>1</sup>.

Inscripția peceteii mici cuprinde sub Ștefan cel Mare: crucea, печать numele posesorului și КОЕКОДА<sup>2</sup>, pentru ca mai târziu să se înlăture печать<sup>3</sup>.

Inscripțiile pecetilor private cuprind următoarele elemente: crucea, печать ce uneori lipsește și numele titularului peceteii<sup>4</sup>.

Este de subliniat faptul că uneori apar și inscripții în limba română, cum este de pildă aceea în pecetea tîrgului Troțuș<sup>5</sup>, la fel și în limba latină<sup>6</sup>.

În actele din Transilvania am întîlnit de pildă: † сѣн, печать сткори, [† această pecete a făcut-o], după care continuă numele titularului peceteii<sup>7</sup>.

**Pecetea cu două fețe.** Toate actele interne slavo-romîne au matricea peceteii gravată numai pe o față — pe avers — căci pe revers se află mînerul de care se apuca matricea și se aplica pe act. Au existat însă cîteva acte slavo-romîne care în loc de pecetea cu o singură față au folosit bulele numite *lamelare*, adică alcătuite din două plăci de aur rotunde și bombate ce sînt lipite la margine una de alta prin sudarea metalului<sup>8</sup>. Cea mai veche din aceste bule este de la Alexandru al II-lea domn al Țării Romînești, bulă ce are pe avers ca emblemă două personaje domnești sădind un pom, iar ca inscripție: † сѣю златѣ печать ѿ александра коекода гнь клашки<sup>9</sup> [† această pecete de aur este a lui Io Alexandru voievod, domn romîn]. Pe revers se află emblema: schimbarea la față a lui Hristos și inscripția: † хрѣ прѣвбраженіе га ба и спаса ншѣ ѿ хѣ<sup>10</sup> [† hramul schimbării la față a domnului d-zeu și mîntuitorului nostru Isus Hristos].

Diametrul peceteii este de 10 cm<sup>12</sup>.

Cea de-a doua bulă în metal galben suflat cu aur provine de la Mihnea Turcitul, fiind pe un act al său din 8 februarie 1589 și are pe avers emblema dublă cu următoarea inscripție: † сѣ егѣлѣс и хрѣсѣл сѣткори ѿ мѣхѣ коекода гдѣ клашки<sup>13</sup> [† acest engolpion și hrisov l-a făcut Io Mihnea voievod, domn romîn]. Pe revers se află sfînta troiță cu următoarea inscripție: ста трѣе монастирь хиландарѣ храмъ кѣкѣдѣніе бѣмъ<sup>14</sup> [† sfînta troiță mă-

<sup>1</sup> Vezi de pildă actele din 22 septembrie 1616 și 3 mai 1625 la ARPR, Filiala Iași, fondul Spiridoniei.

<sup>2</sup> Vezi de pildă datele la I. Bogdan, DȘM, I, p. 15, 17.

<sup>3</sup> Vezi de pildă actele din 15 iunie 1607 și 25 septembrie 1610 la ARPR, Filiala Iași, fondul Spiridoniei.

<sup>4</sup> Vezi de pildă descrierea de la I. Bogdan, DȘM, I, p. 32, 56, 73, 93, 171, 172, ceea de pe actul din 5 mai 1575 de la AS, Peceti, 225, în același loc, Episcopia Huși, XI-1, a actului lui Anastasie Crimca din 7 decembrie 1613 de la ARPR.

<sup>5</sup> Vezi de pildă actul din 1622 la AS, Cașin, IX-4.

<sup>6</sup> Vezi «Revista istorică», XV, p. 260.

<sup>7</sup> Vezi de pildă Silviu Dragomir, DN, p. 63.

<sup>8</sup> C. Moisil, *Bule de aur sigilare de la domnii Țării Romînești și ai Moldovei* (BAS), în «Revista arhivelor», I, nr. 13 (1924—1926), p. 253.

<sup>9</sup> Vezi facsimilul la C. Moisil, BAS, planșa III, fig. 1.

<sup>10</sup> În cuvîntul храм s-a omis м final (vezi facsimilul la C. Moisil, BAS, planșa III, fig. 2).

<sup>11</sup> Vezi facsimilul la C. Moisil, BAS, planșa III, fig. 2.

<sup>12</sup> Vezi descrierea *ibid.*, p. 254—258.

<sup>13</sup> Vezi facsimilul *ibid.*, pl. IV, fig. 1.

<sup>14</sup> *Ibidem*, planșa IV, fig. 2.

năstirea Hilandar hramul intrării în biserică a născătoarei de d-zeu]. Diametrul pecetii este de 9 cm<sup>1</sup>.

O a treia bulă este socotită ca provenind de la Petru Cercel în calitate de domn al Țării Românești, bulă ce are pe avers figura domnului în picioare cu coroană pe cap, ținând în mîna dreaptă o cruce cu trei brațe. În jurul emblemei se află următoarea inscripție: сѣи хрисѣсъмъ стѣиу іѡ петрѣ конкодѣ и гниѣ клѣшкѣи земли<sup>2</sup> [acest hrisov l-a făcut Io Petru voievod și domn al Țării Românești]. Pe revers se află schimbarea la față și inscripția: † и приложи его сѣ монастырѣ сѣ снѣи къ храмъ стѣи прѣсѣбражѣ<sup>3</sup> [și l-a dăruit în mănăstire la Sinai, în hramul sfintei schimbări la față]. Diametrul bulei este de 10 cm. și este lucrată din metal galben suflat cu aur<sup>4</sup>.

O a patra bulă este de la Matei Basarab, ce are pe avers, emblema dublă a țării și inscripția următoare: † іѡ матію басырабѣ конкодѣ и гниднѣ клѣ<sup>5</sup> юе земли сѣ, ѣ рокалѣискоѣ кѣ лѣтѣ зрѣгѣ<sup>7</sup> [† Io Matei Basarab voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei în anul 7153]. Pe reversul acestei bule se află: sus, într-un medalion, Maica Domnului cu Isus în brațe, la dreapta sfintul Ilie în atitudine de adorare, la stînga sfînta Ecaterina avînd în mîna stîngă un disc cu monograma lui Hristos, jos Daniil în groapa leilor. Conținutul inscripției de pe revers este următorul: † на стѣа кѣпчнѣи и на стѣа горѣ синанскѣи на жебѣ ходитѣ кѣ лѣтѣ зрѣгѣ<sup>8</sup> [† la sfîntul mărăciuniș și la sfîntul munte Sinai unde umblă dumnezeu, în anul 7153]. Diametrul pecetii este de 9 cm, iar materialul din care este lucrată este metal galben aurit<sup>9</sup>.

Există atare peceti și din Moldova. Astfel este bula lui Petru Șchiopul ce are pe avers emblema țării și următoarea inscripție: † печать іѡ петра конкоды. господар земли молдавскои<sup>10</sup> [† pecetea lui Io Petru voievod, domn al țării Moldovei]. Pe revers se află schimbarea la față și următorul text: іже кѣ синанскѣи горѣ хра<sup>11</sup> прѣсѣбѣ ажеи га ба и сисѣи напѣго<sup>12</sup> [hramul schimbării la față a domnului dumnezeu și mîntuitorului nostru cel de pe muntele Sinai]. Bula este lucrată din metal galben suflat cu aur și are un diametru de 9 cm<sup>13</sup>.

A doua bulă moldovenească este atîrnată la hrisovul lui Vasile Lupu din 6 septembrie 1642, destinat mănăstirii Krusêdol din Serbia<sup>14</sup>.

A treia pecete cu două fețe se află atîrnată tot la un act de la Vasile Lupu și anume la cel din 11 august 1643, destinat mănăstirii Milejevo din

<sup>1</sup> Vezi descrierea la C. Moisil, *BAS*, p. 258—259.

<sup>2</sup> Vezi facsimil *ibid.*, pl. V, fig. 5.

<sup>3</sup> *Ibidem*, fig. 6.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 259—260.

<sup>5</sup> greșit pentru с.

<sup>6</sup> greșit pentru р.

<sup>7</sup> Vezi facsimil la C. Moisil, *BAS*, planșa VII, fig. 9.

<sup>8</sup> *Ibidem*, pl. VII, fig. 10.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 262—263.

<sup>10</sup> Vezi facsimil *ibid.*, pl. VI, fig. 7.

<sup>11</sup> Omis м final, la fel deci ca și în matricea bulei lui Alexandru II (vezi p. 152, 10).

<sup>12</sup> Vezi facsimil *ibid.*, pl. VI, fig. 8.

<sup>13</sup> Vezi descrierea *ibid.*, p. 260—262.

<sup>14</sup> Vezi facsimil la Marcel Romanescu, *Mile domnești în Srem și Herțegovina*, Craiova (f. an), pl. primă și p. 5, unde însă nu se dă înfățișarea reversului.

Serbia.<sup>1</sup> Atît bula actului din 1642, cit și cea a hrisovului din 1643 se numesc în inscripție *ρολμς* — o formă coruptă din cuvîntul grec *εὐχόλιον*<sup>2</sup>. Dar pe cînd în prima, inscripția sfîrșește cu anul *αρηθ*, în a doua anul este *αρηα*, ceea ce atestă în ceea ce privește prima dată că matricea s-a lucrat în 1641, cînd probabil cu ea s-au sigilat și alte acte ce însă nu ni s-au păstrat, ori încă nu s-au descoperit. Primul *engolpion* este din argint suflat, iar cel de-al doilea din argint aurit.

*Exprimarea grafică* a inscripției este deseori și în prescurtările prin: trunchiere (iŵ), ligatură, suprascriere și chiar siglă — dar aceasta din urmă destul de rar.

**Folosirea.** Pecetea mare domnească apare de obicei la hrisoavele solemne slavo-romine, cea mijlocie la hrisoavele simple<sup>3</sup>, iar pecetea mică este în uz atît pentru scrisori, cit și pentru unele hrisoave simple. Există însă în Moldova veacului al XV-lea și hrisoave solemne ce au pecetea mică. Astfel sînt de pildă unele acte destinate mănăstirilor<sup>4</sup>, actele destinate laicilor ce au în cuprinsul formulei dispoziției clauza *закѣска*<sup>5</sup>, tot așa actele în care formula martorilor începe cu *велика мартѣриа*<sup>6</sup> sau *мартѣр*<sup>7</sup>, precum și unele hrisoave solemne externe<sup>8</sup>. Apoi tot pecetea mică dar inelară are și hrisovul extern al lui Antioh Cantemir din 29 iunie 1706<sup>9</sup>.

Mijloacele prin care pecetea se fixa de act erau de două feluri: deo parte era suspendarea sau atîrnarea peceteii de act, iar de altă parte aplicarea ei direct pe act. Primul fel de a folosi pecetea este designat în Țara Românească prin verbul *прикѣсити*<sup>10</sup> [a atîrna], iar în Moldova prin: *прикѣсити*<sup>11</sup> [a atîrna], *закѣсити*<sup>12</sup> [a atîrna], *прикѣзати*<sup>13</sup> [a lega], *закѣзати*<sup>14</sup> cu același sens — și *запечатѣти*<sup>15</sup> — [a pecetlui]. Cel de-al doilea sistem de folosire al peceteii este designat în Țara Românească prin verbele: *запечатѣти*<sup>16</sup> [a

<sup>1</sup> Vezi Șafarik, *Pamětky dřevnho pisemnictvı jıhoslovanův*, p. 115.

<sup>2</sup> Vezi pentru termenul grecesc, *ibid.*

<sup>3</sup> Dar sînt și hrisoave solemne ce au pecetea mijlocie, vezi de pildă actele moldo-venești din 1 și 5 iunie 1472 și 22 mai 1476 în care însă formula martorilor începe cu *мартѣриа*.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens, M. Costăchescu, *DM*, II, p. 128, 204, 379, 507.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 363, 338, 423, 459 și I. Bogdan, *DȘM*, I, 32.

<sup>6</sup> Vezi în acest sens I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 46, 56, 84 și M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, I, p. 35. Fac excepție de la această regulă trei acte de la Ștefan cel Mare, care deși au la martori *велика мартѣриа* au totuși pecetea mare (vezi I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 53, 156 și 171).

<sup>7</sup> Vezi în acest sens I. Bogdan, *DȘM*, I, p. 93, iar excepție este un act care deși înserează termenul *мартѣр*, are totuși pecetea mare (*ibid.*, p. 42).

<sup>8</sup> Vezi în acest sens, de pildă, M. Costăchescu, *DM*, II, p. 715, 731, 742, 745, 758, 762, 772, 778.

<sup>9</sup> Vezi facsimilul actului la N. Iorga, *Știri noi despre sfîrșitul secolului al XVI-lea romînesc*, extras din «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., Seria III, tom. XIX, București, planșa III.

<sup>10</sup> Apare foarte rar în hrisoavele solemne ale Țării Romînești și numai în actele externe, vezi în acest sens actele din 8 septembrie 1439, 31 ian. 1500 și 17 iulie 1644, verbul fiind exprimat la infinitiv, cu excepția actului din 1500 unde este în aorist sigmatic.

<sup>11</sup> Acest termen alcătuiește o caracteristică pentru atîrnarea peceteii domnești.

<sup>12</sup> Vezi de pildă actele din 1 martie 1507 și 12 febr. 1525.

<sup>13</sup> Vezi de pildă actele din 3 apr. 1588, 16 martie și 30 aprilie 1591.

<sup>14</sup> Vezi de pildă actul din 18 noiembrie 1669 (la *ARPR*).

<sup>15</sup> Vezi de pildă actul din 28 august 1626 la *ARPR*, (CCXXXVII—4).

<sup>16</sup> Exprimat prin aoristul sigmatic *запечатѣхъ*, vezi actul din 18 sept. 1623, la *AS*, Radu vodă, IV — 23.

pecetlui] și *печатствокати*<sup>1</sup> — cu același sens, iar în Moldova prin: *поставити*<sup>2</sup> [a pune], *приложити*<sup>3</sup> [a lipi], *приложити*<sup>4</sup> [a pune], *положити* —<sup>5</sup> cu același sens — și *запечатати* [a pecetlui].

Atitrnarea pecetii de act — fapt în care se vede desigur o înfrurire a sigiliilor și bulelor de metal ce erau neapărat suspendate de act<sup>6</sup> — se făcea după următoarea normă: grămaticul sfârșind scrisul actului, perfora în patru locuri actele domnești din Țara Românească<sup>7</sup> și în opt locuri cele din Moldova și anume în partea de jos a pergamentului, la mijloc, sub textul scris, alcătuiindu-se astfel imaginea unei cruci. Prin aceste găuri ce în actele domnești din Moldova se suprapuneau — patru cu patru — prin păturirea în două a părții de jos a pergamentului<sup>8</sup> — se trecea un șnur de mătase, deseori în culoare roșie — culoare ce se fixează în Moldova sub Ștefan cel Mare, dar și în alte culori<sup>9</sup>, uneori însă șnurul este împletit în două șuvițe bicolore, roșie și albastră — ce domină în Țara Românească din veacul al XVI-lea — sînt însă și șuvițe de alte culori<sup>10</sup>, iar alteori împletitura este alcătuită din șuvițe tricolore<sup>11</sup>. Împletitura șnurului se făcea după o anumită regulă și ea se află numai pe fața actului<sup>12</sup>. De capetele de jos ale șnu-

<sup>1</sup> Exprimat în participiu trecut pasiv masculin nedeterminat, nominativ plural: *печатствование* [pecetluite]. Vezi actul din 27 iulie 1654, copie în colecția mea.

<sup>2</sup> Exprimat la perfect pers. I pl. *поставили* sau în aorist sigmatic pers. I pl., vezi de pildă actul din 15 febr. 1598 în colecția I. C. Miculescu-Prăjescu. *Поставити* este termenul cel mai des folosit, dar numai în actele private.

<sup>3</sup> Exprimat la aorist sigmatic persoana I singular: *приложил*, vezi actul privat din 1 sept. 1591, la AS, Neamț, LXXXII—1 și pers. I pl.: *приложи́хом*, în actul din 29 apr. <1608>, de la ARPR.

<sup>4</sup> Exprimat în aorist sigmatic pers. I pl.: *приложим* sau în perfect pers. a III-a pl.: *приложи́и* ск, vezi de pildă actul din <17 martie 1591> copie la II și actul din 28 oct. 1599, la AS, A.N. XXXIII—8. Am întilnit însă și amîndoi termenii: *приложихмо и поставихмо* [am aplicat și am pus], vezi actul din 29 sept. 1593, la AS, Neamț, XIX—1.

<sup>5</sup> Exprimat în aorist sigmatic pers. I pl.: *положим*, vezi de pildă actul din 12 iunie 1603, la AS, Neamț, II—7.

<sup>6</sup> Vezi A. de Boüard, *MDF*, p. 342.

<sup>7</sup> Aceste găuri se făceau aproape totdeauna între cuvintele *воевода* și *мастиж* din subscrierea neautografă.

<sup>8</sup> Sistemul păturirii în două este împrumutat din diplomatica latină a Poloniei (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 156, nota 6). Este de relevat aici că sistemul din Țara Românească de a atitrna pecetea la act fără a pături partea de jos a pergamentului a fost cu totul dăunător actelor, căci greutatea suportului de ceară al pecetii nu numai că a distrus uneori partea de jos a pergamentului, dar prin lipsa de rezistență a pergamentului s-a ajuns și la căderea — de aici și pierderea — pecetii. De aceea avem o serie de acte cărora pecetea le lipsește (vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 37, nota 2). Sînt însă și excepții în sensul că și în actele din Țara Românească se păturește în partea de jos pergamentul, vezi de pildă hrisovul din 11 iulie 1475 destinat brașovenilor (D. P. Bogdan, *DSR*, p. 156, nota 5) iar dintre actele interne hrisovul din 30 iunie 1572 și cel din 27 ian. 1614 (la ARPR, Peceti, nr. 237 și 238).

<sup>9</sup> Astfel este verde la pecetele de pildă ale actelor din Țara Românească cu datele 16 sept. 1440 și 14 oct. 1465 și în actul moldovenesc din 1 iulie 1436, albastru în actele moldovenesti din 8 iulie 1428 și 31 iulie 1431, cafeniu închis în actul moldovenesc din 19 febr. 1446 și în acela din 24 febr. 1452 și galben în actul din 31 iulie 1451.

<sup>10</sup> De pildă roșu cu verde în actele Țării Românești din 5 apr. 1567, 12 aug. 1575 și 20 febr. 1580 și în cele moldovenesti din 17 aug. 1428 și 8 oct. 1434. Roșu și cafeniu în actele moldovenesti din 3 sept. 1445 și 30 sept. 1448, galben și roșu în actul din 20 dec. 1455.

<sup>11</sup> De pildă: roșu, albastru și verde în actele Țării Românești din 10 noiembrie 1579 și 12 ian. 1587, roșu, galben și negru în actul moldovenesc din 24 aug. 1443.

<sup>12</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 156.

rului se fixează apoi pecetea actului alcătuită dintr-un suport de ceară de albine, de formă rotundă, în a cărei cavitate modelată în formă de grilaj printr-un vîrf ascuțit de metal, se turna un strat foarte subțire, de 1 sau chiar 0,5 mm de ceară roșie, peste care se aplica matricea metalică a pecetii. Este de subliniat însă faptul că unele dintre cele mai vechi acte domnești din Moldova cunosc sistemul apusean al atîrnării pecetii de act prin fișioare de pergament — o bandă îngustă de pergament trecută printr-o tăietură ce s-a făcut în partea de jos a pergamentului actului și pe care bandă cînd era vorba de o pecete boierească se scrie uneori și numele posesorului pecetii<sup>1</sup>.

Aceasta este pecetea atîrnată care, în Țara Romînească era numai pecetea mare, pe cînd în Moldova pînă la jumătatea veacului al XVI-lea în actele interne domnești scrise pe pergament găsim și pecetea mare și mijlocie, iar uneori chiar și pecetea mică.

Este apoi de adăugat faptul că unele acte private din Moldova și anume din cele ale fețelor bisericești — destul de puține însă — cunosc și ele pecetea atîrnată<sup>2</sup>.

Aplicarea pecetii direct pe act, cunoscută celor mai multe din actele slavo-romîne, care din acest punct de vedere formează o caracteristică a actelor scrise pe hîrtie, se făcea după următoarea normă: se înțepa pergamentul actului pe verso cu zeci de înțepături mici, aproape cît vîrfurile acului, făcute cu un obiect metalic al cărui vîrf era destul de subțire — toate aceste înțepături dispuse în cerc, alcătuiind un cîmp grăunțos ca și grilajul de la pecetea atîrnată ce reținea ceara pecetii. Alteori însă se făceau în pergament o serie de incizii în formă de unghi ascuțit — fiecare incizie pornind de pe verso spre fața pergamentului actului — incizii dispuse apoi în verticală — pe un rînd, două sau chiar și trei — ale căror colțuri triunghiulare, împingîndu-se din spate spre fața actului, pătrundeau în corpul cerii și astfel ceara se prindea bine de act. După ce se făceau aceste înțepături sau perforări, se turna un strat subțire de ceară roșie, în actele domnești, verde sau albă în cele private, peste care se aplica matricea pecetii<sup>3</sup>. Se obișnuia uneori atunci cînd actul era scris, de pildă, pe piele, ca peste ceara fierbinte să se puie puțin bumbac scămășat, aceasta pentru conservarea pecetii. Deseori însă acest bumbac este înlocuit printr-un pătrățel de hîrtie și aceasta indiferent dacă actul era scris pe piele sau hîrtie — dar în acest caz hîrtia protectoare slujea drept pecete propriu-zisă a actului, căci ea se aplica de îndată ce se turna ceara fierbinte, iar apoi peste respectivul pătrățel se presa matricea și aceasta este *pecetea timbrată*. Pentru o și mai bună pază a unei atari peceti, hîrtia ce o alcătuiă se cosea de act în formă de romb, cu un șnur subțire de mătase albă ori colorată, uneori însă și cu ață de bumbac sau de cîneapă<sup>4</sup>. Este de remarcat însă că atunci cînd materialul de scris al actului îl alcătuiă hîrtia, în acest caz nu se mai perfora ca pergamentul<sup>5</sup>, ci ceara fierbinte se turna de-a dreptul pe hîrtie, peste care se aplica matricea ori se forma pecetea timbrată<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 155, nota 7.

<sup>2</sup> Vezi de pildă actul din 5 mai 1575, la *AS*, *Peceti*, 225.

<sup>3</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 157.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 157—158.

<sup>5</sup> Sint și unele excepții, căci un act de la Radu Mihnea din 21 decembrie 1633 (la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei) și altul de la Gheorghe Ghica din 29 martie 1659 (la *ARPR*) au hîrtia înțepată ca și pergamentul.

<sup>6</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 158—159.

Pecetea se aplica la act după sfârșirea lui, adică după ce fusese iscălit de domn sau de marele logofăt — cînd acest element diplomatic există<sup>1</sup>.

Pecetea timbrată — un împrumut din cancelaria latină a Ungariei<sup>2</sup> — caracterizează actele domnești față de cele private<sup>3</sup>.

În ceea ce privește pecetea aplicată, este de indicat și înrîurirea ce a exercitat-o procedeul de creare al peceții atîrnate, căci am întîlnit cîteva acte moldovenești unde întîi s-a turnat un suport rotund de ceară galbenă, iar între muchiile acestuia s-a turnat ceara roșie, peste care s-a aplicat matricea<sup>4</sup>.

Pecetea aplicată putea fi atît a matricei mijlocii și mici, cît și a celei mari, aceasta mai ales în actele domnești din Moldova începînd de pe la jumătatea veacului al XVI-lea, cînd cele mai multe acte se scriu pe hirtie — dar sînt destule exemple și pentru actele domnești din Țara Romînească.

Locul ce-l ocupa pecetea aplicată în act era imediat după text, în partea de jos, la mijlocul materialului de scris; cînd însă materialul de scris era alcătuit din două foi, în acest caz pecetea se aplica între cele două foi, dar ea corespundea tot mijlocului specificat<sup>5</sup>.

Însă în ceea ce privește scrisorile domnești închise, acestea au pecetea aplicată pe locul unde se închidea scrisoarea. Și acest procedeu, împrumutat din diplomatica latină a Ungariei ca și pecetea timbrată, constă în faptul că după ce se păturea scrisoarea în două sau în mai multe părți, partea păturită se străpungea, la mijloc, în două locuri paralele și verticale, cu un obiect ascuțit de metal, iar prin aceste tăieturi se trecea o bandă îngustă de hirtie, ale cărei capete se prindeau apoi sub ceara peste care se aplica matricea<sup>6</sup>.

Acte cu mai multe peceți. Toate actele domnești interne din Țara Romînească poartă numai pecetea emitentului. Nu însă același lucru prezintă unele acte externe, atît din Țara Romînească, cît și din Moldova, ce au pe lingă pecetea emitentului și pecețile martorilor — fapt ce este caracteristic actelor colective, adică acelor acte ce aveau autoritate nu numai prin prezența emitentului, ci și a martorilor care luau parte la darea hotărîrii<sup>7</sup>. Astfel, pentru actele domnești din Țara Romînească este privilegiul lui Radu Prasnaglava din 17 mai 1421 ce pe lingă pecetea emitentului — de fapt nu a lui, ci a lui Mircea cel Bătrîn — are patru peceți boierești. Tot așa privilegiul lui Vlăduț din 1 august 1511, ce are și el 13 peceți boierești, cît și cel al lui Neagoe Basarab din 17 martie 1517 ce are patru peceți boierești pe lingă pecetea domnului<sup>8</sup>.

Pentru Moldova sînt de semnalat hrîsoavele solemne, omagiale, începînd cu al lui Roman Mușat din 5 ianuarie 1393<sup>9</sup>. Dar în Moldova veacului

<sup>1</sup> Faptul este dovedit de pildă de actele domnești din Moldova cu datele 19 ianuarie 1613 și 1624 ce se află la *ARPR* (fond Creditul Financiar Rural și LXXXIV—208).

<sup>2</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 159.

<sup>3</sup> Am întîlnit însă și exemple de peceți timbrate, în acte private, vezi în acest sens zapisul din 4 aprilie 1597 de la *ARPR*, CCLVII — 12.

<sup>4</sup> Vezi în acest sens actul lui Constantin Movilă și al lui Miron Barnovschi, la *ARPR*, CLVII — 84 și LXXXIV — 138.

<sup>5</sup> Vezi de pildă actele moldovenești de la *AS*, Neamț LIV — 3 și de la *ARPR* CIII — 157, 164, 165, CLX — 195 și CXVI — 156.

<sup>6</sup> Vezi D. P. Bogdan, *DSR*, p. 159.

<sup>7</sup> Vezi în acest sens A. de Boüard, *MDF*, p. 348.

<sup>8</sup> I. Bogdan, *DTRB*, p. LXXI, LXXV și p. 10.

<sup>9</sup> Vezi în acest sens de pildă, actele de la M. Costăchescu, *DM*, II, nr. 165, 167, 173, 175, 177.



al XV-lea avem și câteva hrisoave solemne interne, ce pe lângă pecetea domnească — de obicei cea mică<sup>1</sup> — au și pecetile boierești, iar uneori chiar și ale fețelor înalte bisericești și acest caracter colectiv îl au nu numai actele ce în dispoziție cuprind clauza *закѣска*, ci și actele ce în formula martorilor au termenul: *мартѣриа кланка*, *мартѣриа* sau *мартѣ*,<sup>2</sup> în loc de *кѣра*.

Acte domnești cu două peceti. Există câteva acte domnești externe, dar și interne, ce au câte două peceti domnești. Așa e de pildă tratatul lui Mircea cel Bătrîn din 1411 ce are pecetea mare domnească în limba latină, alături de pecetea mică cu legendă slavă<sup>3</sup>. Tot așa este și actul omagial din 5 ianuarie 1393 al lui Roman I și cel cu același caracter al lui Ștefan Mușat din <6 ianuarie> 1395 ce au aplicat pe dosul pecetii mari domnești pecetea mică a emitentului<sup>4</sup>. Și această ființare — a pecetii mari alături de pecetea mică — a fost explicată de I. Bogdan în sensul că pecetea mare este a statului, iar cea mică personală a emitentului<sup>5</sup>.

Dar există și acte interne cu câte două peceti, cum este de pildă actul moldovenesc din 15 aprilie 1607<sup>6</sup>, ce are pecetea mică timbrată între cele două foi, iar sub aceasta pecetea mare domnească, sau un act din februarie 1636<sup>7</sup>, ce are pecetea mare domnească întâi aplicată în ceară, apoi în tuș.

Acte cu peceti străine. În diplomatica apuseană se menționează cazul când moștenitorii foloseau sigiliile predecesorilor și aceasta nu numai atunci când numele titularului matricei corespundea cu cel al urmașului<sup>8</sup>. Atari cazuri se cunosc și în diplomatica românească, căci pecetea mare a actului extern al lui Radu Prasnaglava din 17 mai 1421 este amprenta matricei pecetii lui Mircea cel Bătrîn, iar în Moldova actul extern al lui Ivașco fiul lui Petru Mușat din 1400 <înainte de 25 martie> poartă în pecete amprenta matricei lui Roman Mușat; la fel actul lui Roman al II-lea din 18 februarie 1448<sup>9</sup> este sigilat cu una din matricele pecetii mari a tatălui său Iliăș. Tot așa, actul lui Alexandrel din 26 ianuarie 1453 este pecetluit cu una din matricele pecetii mari a lui Alexandru cel Bun<sup>10</sup>.

Dar tot în diplomatica românească mai sînt și cazuri — destul de numeroase — când din pricina vitregiei vremurilor pecetile emitentilor dispărînd de la actele respective, actele sînt sigilate cu matricele urmașilor. Citez câteva din ele: în Țara Românească actul lui Radu cel Mare din 19 iunie 1502<sup>11</sup> poartă pecetea timbrată a lui Radu Paisie; cel al lui Mihnea cel Rău din 16 iunie 1508<sup>12</sup> poartă pecetea timbrată a lui Petru cel Tânăr, iar actul lui Neagoe Basarab din 16 martie 1520<sup>13</sup> are pecetea timbrată a lui Radu Paisie. La fel în Moldova, de pildă actele lui Alexandru cel Bun din 18 aprilie 1409 și 5 aprilie 1412<sup>14</sup> sînt sigilate cu una din matricele pecetii mari a fiului și urma-

<sup>1</sup> Vezi mai sus, p. 153, notele 4 și 5.

<sup>2</sup> Vezi mai sus, p. 140 și 142.

<sup>3</sup> Vezi I. Bogdan, *DTRB*, p. LXXI.

<sup>4</sup> *Ibidem*.

<sup>5</sup> *Ibidem*.

<sup>6</sup> Vezi actul la *AS*, Neamț, LIV-3.

<sup>7</sup> Vezi actul la *ARPR*, CCCLVIII-6.

<sup>8</sup> D. P. Bogdan, *SMPR*.

<sup>9</sup> Vezi mai sus, p. 156.

<sup>10</sup> D. P. Bogdan, *SMPM*.

<sup>11</sup> Vezi facsimilul în *Documente privind istoria României*, B, XVI, vol. I, p. 210.

<sup>12</sup> *Ibidem*, p. 230.

<sup>13</sup> *Ibidem*, p. 295.

<sup>14</sup> *Ibidem*, p. 440.

șului acestuia Iliăș; la fel actul lui Petru Rareș din 9 martie 1535<sup>1</sup> este sigilat cu una din matricele peceteii mari a lui Petru Șchiopul și anume cu matricea ce o folosește pentru pecetea actului din 6 februarie 1577<sup>2</sup> după cum un act al lui Simion Movilă din 23 octombrie 1607<sup>3</sup>, este semnat de Mihail Movilă și sigilat cu una din matricele peceteii mici a aceluiași domn.

**Datarea actelor cu ajutorul peceteii.** Studiul în deaproape atît al emblemei, cît și al inscripției peceteii este deosebit de important, întrucît ne poate îngădui datarea unor documente lipsite de dată. Așa de pildă, cele două scrisori ale lui Radu cel Mare destinate sibienilor, scrisori ce se aflau în Arhiva națională săsească din Sibiu sub cotele 32 și 36 — astăzi la Arhivele statului din aceeași localitate — sînt amîndouă din vremea domniei lui Radu cel Mare, după cum ne-o dovedește identitatea pecetilor lor<sup>4</sup>.

**Acte fără peceti.** Există în diplomatica domnească slavo-romînă și acte ce probabil din pricina unor împrejurări politice n-au mai reușit a fi sigilate. Așa sînt de pildă: un act din 23 octombrie 1607 de la Simion Movilă — ce apoi a fost sigilat de Mihail Movilă<sup>5</sup> —, un act din 1615 de la Ștefan Tomșa<sup>6</sup>, un altul de la Moise Movilă din 25 martie 1635<sup>7</sup> și unul de la Gheorghe Ștefan din 12 aprilie 1657<sup>8</sup>, ce nu au avut de fel pecete.

### ACTELE FALSE

Critica diplomatică își are originea în discernămintul actelor autentice de cele false. Pornind de la elementele ce dovedesc autenticitatea unui act și anume de la: materialul grafic, grafia, ortografia, lexicul, formulele diplomatice și conținutul actului<sup>9</sup> se poate ajunge la deosebirea unui act fals de un act autentic. Falsurile au existat întotdeauna și ființează și astăzi, asupra istoriei lor existînd o bogată bibliografie<sup>10</sup>.

Sînt false atît actele făcute după modelul celor autentice, avînd însă ca peceti pecetile desprinse de la actele autentice sau peceti falsificate, cît și actele în care se transformau anumite elemente diplomatice autentice, fie că se suprima sau se interpola, scopul fiind peste tot înșelăciunea<sup>11</sup>. Deseori suprimările și interpolațiile — adăugirile — se făceau direct pe actul autentic prin răzuire — *rasura* — sau prin ștersătură — *abolitio*. Iar dacă la moșlul falsului se adaugă mistificările istorice, ambiția, mirajul măririlor, setea de îmbogățire<sup>12</sup>, căci pe baza actelor false clerul — mai ales mănăstirile — și feudații laici își temeiniceau deseori un drept sau altul asupra

<sup>1</sup> Vezi actul la *AS*, Peceti, nr. 158.

<sup>2</sup> Loc. cit., Peceti, nr. 175.

<sup>3</sup> Loc. cit., Sava — Iași, XXXV B—8.

<sup>4</sup> Scrisorile sînt publicate de P. P. Panaitescu, în *DS*, sub nr. III și V, unde la p. 11 se susține că scrisoarea de sub nr. III este din anul 1492 cînd Radu era coregent.

<sup>5</sup> Vezi notele 2 și 3 de mai sus.

<sup>6</sup> Vezi actul la *ARPR*, LXXXIV—96.

<sup>7</sup> Vezi actul la *AS*, Peceti, nr. 205.

<sup>8</sup> Vezi actul la *ARPR*, CLXXXI—52.

<sup>9</sup> Vezi și M. N. Tihomirov, О частных актах в древней Руси, în «Исторические записки», nr. 17, 1945, p. 229—230.

<sup>10</sup> A. de Bouard, *MDF*, p. 14.

<sup>11</sup> În evul mediu, denumirea fals nu arată totdeauna un fals propriu-zis, ci uneori și un act ce înfățișa un viciu juridic (A. de Bouard, *MDF*, p. 17).

<sup>12</sup> Vezi și A. de Bouard, *MDF*, p. 17.

proprietăților acaparate<sup>1</sup>, apoi e ușor de prevăzut numărul falsurilor. Toate acestea scot în evidență folosul de netăgăduit al disciplinei diplomatice și vastitatea cîmpului ei de cercetare.

În ceea ce privește diplomatica slavo-romină și aici falsurile au avut trecere, deși sînt date ce arată că falsul se pedepsea cu moartea<sup>2</sup>, dar falsurile în diplomatica slavo-romină nu au excelat ca în Apus. Numărul actelor false este relativ redus și aceasta mai ales în ceea ce privește falsul total.

Primele cercetări ale autenticității actelor se fac de către cei interesați așadar în ceea ce privește diplomatica slavo-romină acestea se produc în cancelariile domnești și private. Astfel, primul caz de cercetare a autenticității unui act ce ni s-a păstrat, ni-l redă actul lui Ștefan cel Mare din 25 ianuarie 1472<sup>3</sup> prin care se întăresc boierului Șandro Tătăreanu sate ale soției lui pentru care are piră cu Cernu, Romînel și Drăgoi cu tot neamul lor. Se adaugă apoi în narație că cei pomeniți mai sus « să nu mai aibă de acum înainte a pîri și nici a pomeni de aceste sate mai sus zise nici pe pan Șandru și nici pe soția lui, pe Magda și nici pe copiii lor și nici pe întregul lor neam niciodată în veci »: *завсѣ чернѣ и ромѣнел и дрѣгон страти и ис сконани прикчаниани завсѣ <жиз>ж была фалшекна и есмн ихъ сказали* [fiindcă Cernu și Romănel și Drăgoi au pierdut cu privilegiile lor pentru că erau false și le-am stricat]. Actul constatat ca fals era numit: — *фалше нѣ* [fals], *лъжежна книга*<sup>4</sup> [carte mincinoasă], *зѣхъ книга и прѣлѣстна*<sup>5</sup> [carte rea și înșelătoare], *зависъ лъжи к*<sup>6</sup> [zapis mincinos], sau la plural: *лъжанке книги*<sup>7</sup> sau *книги лъжничѣ*<sup>8</sup> [cărți mincinoase], *нарѣчѣнѣ съ хитростѣ*<sup>9</sup> [direasă cu vicleșug]. Un altare act era *stricat* sau *rupt* de către cercetătorul autenticității lui<sup>10</sup>. Actul autentic se numea *книга кѣрѣна*<sup>11</sup> [carte credincioasă]. Se întîlnesc apoi mențiuni și despre cercetarea părților falsificate din actele autentice, după cum de pildă în actul Țării Românești din 14 noiembrie 1570<sup>12</sup> aflu următoarea mențiune:

<sup>1</sup> A. A. Șilov, Руководство по публикации документов XIX в. и начала XX в., под редакцией Гостомарова. Главное Архивное Управление НКВД СССР, Историко-архивный Институт, 1939, p. 0.

<sup>2</sup> Vezi în acest sens actul Țării Românești din 22 octombrie 1585 (la AS, Donații, LVIII—2) unde se spune următoarele: *понежъ естъ извѣдѣна бѣла и еднѣ завѣ книга и прѣлѣстна приѣдъ мирче войскоу...* а сѣ тѣмъ гдѣ имѣ глѣдѣлѣ и сѣдѣла по пѣдѣ и по законъ и яндѣ естъ гдѣ имѣ тѣмъ книга завѣ и прѣлѣстна тѣмъ сѣдѣ естъ бѣдѣ да постѣмъ глѣдѣ имѣ [fiindcă a scos Bălan o carte rea și înșelătoare înaintea lui Mircea voevod... iar la aceasta domnia lui a cercetat și a judecat după dreptate și după lege și a văzut domnia lui cea carte rea și înșelătoare astfel a stăut Bălan să-și pue capul].

<sup>3</sup> Vezi textul actului la M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, p. 77.

<sup>4</sup> Vezi scrisoarea de la Dragomir, DN, pl. VII.

<sup>5</sup> Vezi mai sus nota 2.

<sup>6</sup> Vezi actul Țării Românești din 7 mai 1623, la ARPR, XCV—25.

<sup>7</sup> În actul Țării Românești din 7 iulie 1586 (la ARPR, achiziții 155/1951).

<sup>8</sup> Vezi actul citat în nota 6 de mai sus.

<sup>9</sup> Vezi actul moldovenesc din 1636 (la ARPR, XCIV—85).

<sup>10</sup> Așa de pildă în actul citat mai sus în nota 2 se spune: *тихъ мѣ раздрѣ гдѣо мнѣ сѣ днѣ* [căci l-am rupt domnia mea în divan], tot așa în actul citat în nota 9 de mai sus: *и нарѣдѣни въ него въи рѣзѣка съ и шѣдѣлѣ съ прѣдъ нами* [și diresele încă s-au luat de la el și s-au rupt înaintea noastră].

<sup>11</sup> Vezi scrisoarea citată în nota 4 de mai sus.

<sup>12</sup> Vezi actul la ASSI, nr. 874.



toarele motive: a) în dispoziție apare expresia *нашъ нокосъзъанъ монастыр*, ce este un element specific actelor autentice din veacul al XVI-lea; b) ro-minismele *жирѣкън, пичо, жирѣкъч* și *пѣтнини* sînt multe pentru primul deceniu al veacului al XV-lea; c) în veacurile XV și XVI, deși se acordă mai multe acte aceleași mănăstiri — numai Ștefan cel Mare îi dă șase acte — însă în nici unul din actele respective nu sînt întăriți munții res-pectivi.

Socotesc de asemenea false atît scrisoarea externă atribuită lui Iliăș fiul lui Alexandru cel Bun, scrisoare acordată unor mercenari ruși din Lituania <sup>1</sup> cît și cartea lui Platon staroste al ținutului Covurlui, datată prin: 17 mai 1496 <sup>2</sup> documente asupra cărora pregătesc un studiu amănunțit.

Printre actele autentice falsificate parțial sînt de enumerat de pildă din Țara Românească — pe lângă cele despre care am scris în *Diplomatica slavo-romînă* <sup>3</sup> — și actele cu următoarele date: 19 iulie 1517, 18 martie 1533, ianuarie 1609 și 2 iunie 1616, iar din Moldova actele cu datele: 29 februarie 1579, 28 iulie 1612, 17 octombrie 1616, 13 martie 1621, 28 noiembrie 1636, 28 august 1639, 2 iunie 1648 și 5 august <1603>.

Astfel în actul din 19 iulie 1517 <sup>4</sup> *рошач, дѣл* și *ѣмк* s-au scris poste-rior peste un text inițial spălat, din care autentică este numai silaba *ро*; la fel s-a spălat *сноком* și s-a scris posterior *роп хотаром*. În actul cu data 18 mar-tie 1533 <sup>5</sup> partea stingă din litera cifră *м* din data de an 7041 s-a ras și a devenit astfel *л*, așa că data de an nu este greșită <sup>6</sup>, ci falsificată. În actul din ianuarie 1609 <sup>7</sup> s-au ras niște cuvinte inițiale și s-au adăugat posterior *аѣи н сѣкѣи* [dar și cu vecini]. Iar în actul din 2 iunie 1616 <sup>8</sup> lângă cifra *ѣ* s-au adăugat posterior un al doilea *л*, făcîndu-se astfel *ѣл*; la fel s-au adăugat și cifrele *мн* după *вкнн*.

Într-un act moldovenesc din 29 februarie 1579 <sup>9</sup> *ака* — inițial, s-a corectat posterior în *тѣи*, legat de *хкалчи* — așadar jupan Cligorie, destina-tarul actului, a falsificat zăpisiul în paguba socrului său Gligorcea, căruia îi împrumutase o sumă de bani și pentru care Gligorcea zălogise 2 fâlcii de vie. În zăpisiul din 28 iulie 1612 <sup>10</sup> destinatarul Carp diac a prefăcut pe *а* final din *ѣдна* legat de *част* за *вѣтнн* în *н*, deci a făcut pluralul *ѣднн* [niște].

<sup>1</sup> Publicată de două ori, întâi de I. Bogdan în *Cîteva observațiuni asupra îndato-ririlor militare ale cneților și boierilor moldoveni în secolul XIV și XV*, în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., seria II, tom. XXIX (1906—1907), p. 627—628 apoi de Th. Holban în *Acte politice slavone din epoca luptelor pentru tronul Moldovei după Alexandru cel Bun*, în «Revista istorică», XX (iulie-sept. 1934), p. 260, care nu știe de ființarea ediției lui I. Bogdan. Însă ediția lui I. Bogdan este mai bună ca cea a lui Th. Holban; această apreciere rezultă în urma colacionării ce am făcut cu facsimilul dat de I. Bogdan, în *Album paleografic moldovenesc*, planșa 34, căci originalul aflat în *Archivum Glówne* din Varșovia, a fost distrus în timpul ultimului război.

<sup>2</sup> Originalul la AS, A. N. MMDCLIX—1.

<sup>3</sup> D. P. Bogdan, *DSR*, p. 7—10.

<sup>4</sup> Vezi actul la AS.

<sup>5</sup> Vezi actul la ARPR, LXX—38.

<sup>6</sup> Cum se scrie în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. II, p. 129.

<sup>7</sup> Vezi actul la ARPR, XLI—14.

<sup>8</sup> *Ibidem*, LXXII—20.

<sup>9</sup> Vezi actul la ARPR, Filiala Iași, fondul Spiridoniei.

<sup>10</sup> Vezi actul la ARPR, CCXLII—1.

Într-un act domnesc din 17 octombrie 1616<sup>1</sup> s-a ras мѡ din помѡкаѡ la fel cuvintele радѡ și мѡ și s-a scris posterior: да, ради, хѡ și сѡ, tot așa пан s-a corectat în нам, apoi în același act peste tot s-a corectat мѡканіѡ și помѡкачѡ în прѡданіѡ.

În actul din 13 martie 1621<sup>2</sup> s-au răzuit нижняя част, peste care s-a înscris posterior: съ негрѡлемѡи [cu Negrileștii]. Acest fals parțial a fost analizat în veacul al XVIII-lea după cum se vede din următoarea notă scrisă în veacul respectiv deasupra textului răzuit: нижняя част au fost scris. În alt act, din 13 martie 1621<sup>3</sup>, s-a ras numele inițial al destinatarului — петръ — și s-a scris posterior анстѡл numele autentic al destinatarului fiind însă prezent în nota de pe verso, contemporană actului. În actul lui Vasile Lupu din 28 noiembrie 1630<sup>4</sup> destinatarul Neniul vornic de gloată a ras cuvintele златъ битї ce urmau după сѡи și a adăugat тридѡсѡт. În actul aceluiași domn din 28 August 1639<sup>5</sup> destinatarul Ștefan, fratele mitropolitului Varlaam a ras cuvintele и съ стѡк de după уникани și a adăugat posterior: и ѡт тѡсѡсѡкни. Iar în actul din 5 august <1603> data: кѡтѡ сѡа s-a adăugat posterior, la fel: иѡсѡ сѡсѡ кѡтѡ сѡи мамѡ ка din zapisul Saftiei, fata lui Bosancea din Blăgești<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Vezi actul la *AS*, Bisericiani, I—3.

<sup>2</sup> *Ibidem*. Pечеѡи, nr. 196.

<sup>3</sup> Vezi actul la *ARPR*, Pечеѡи, nr. 64.

<sup>4</sup> Vezi actul la *ARPR*, Filiala Iași, fondul Spiridoniei.

<sup>5</sup> Loc. cit.

<sup>6</sup> Vezi copia actului la *II*.



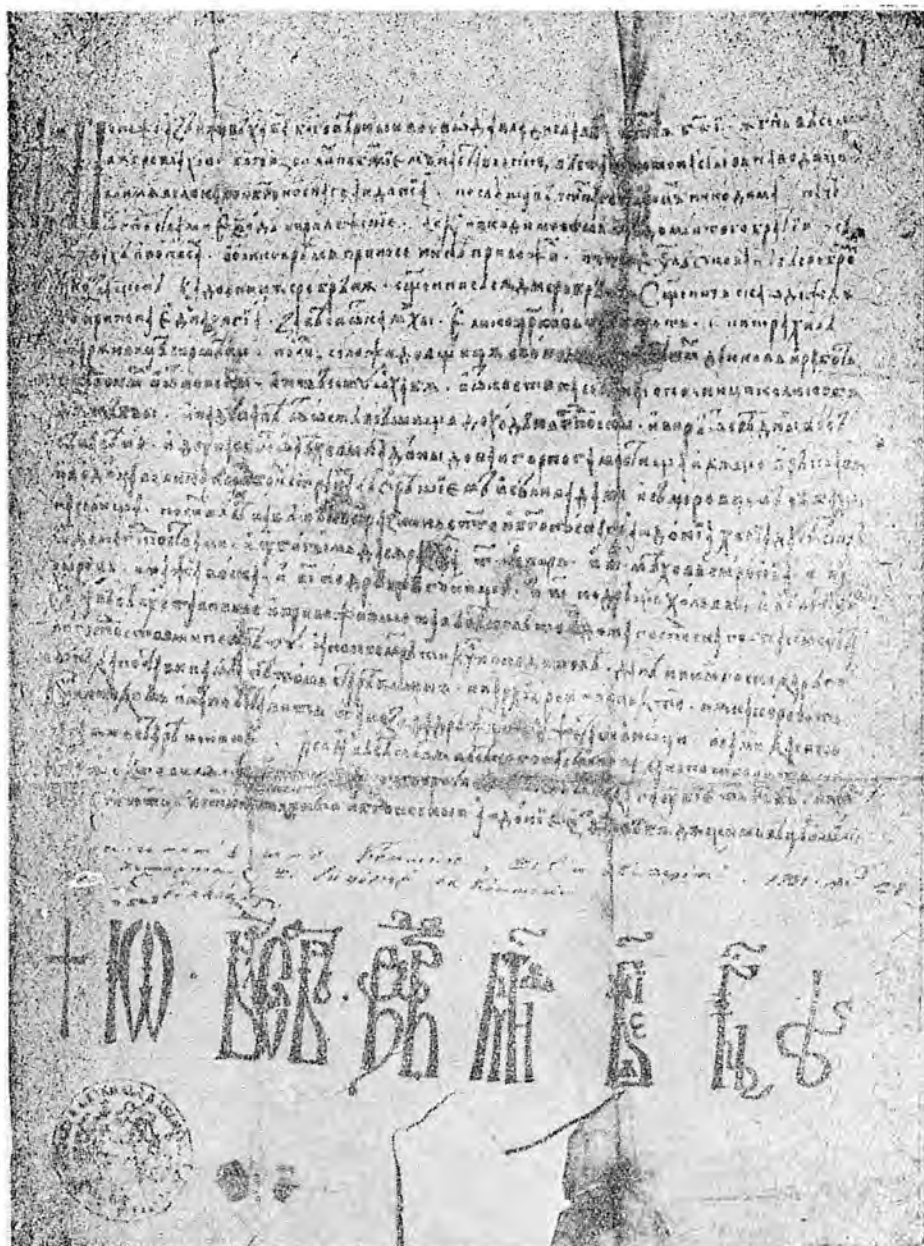


Fig. 1. — Hrisovul solemn al lui Vladislav I dat Vodiței.



Fig. 2. — Hrisovul solemn extern al lui Roman Mușat din 5 ianuarie 1393 cu pecetea mare domnască și șapte peceti boierești pe benzile cărora scrie numele proprietarilor pecetilor.





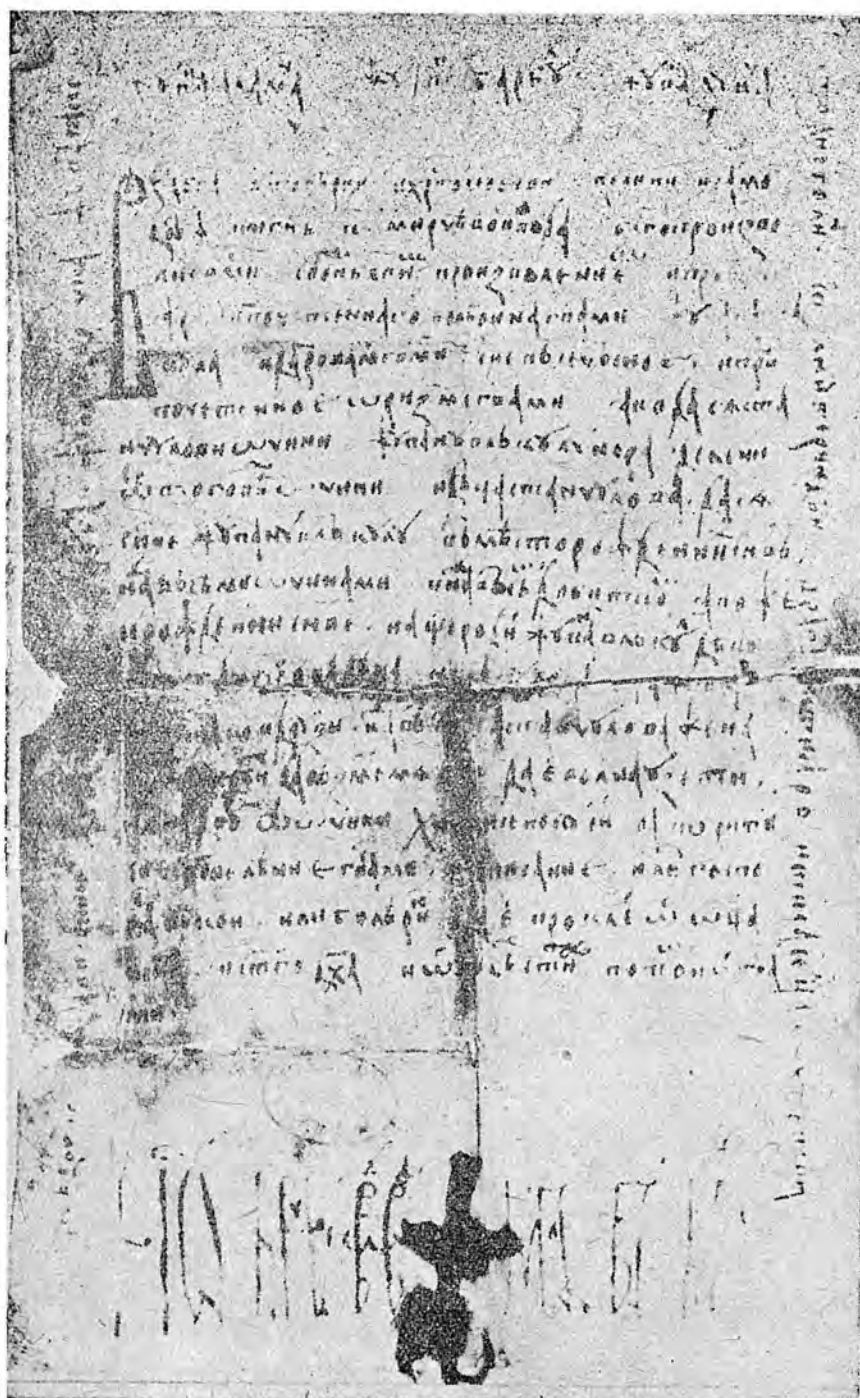


Fig. 4. — Hrisov simplu de la Mircea cel Bătrîn din octombrie <1409—1415>.



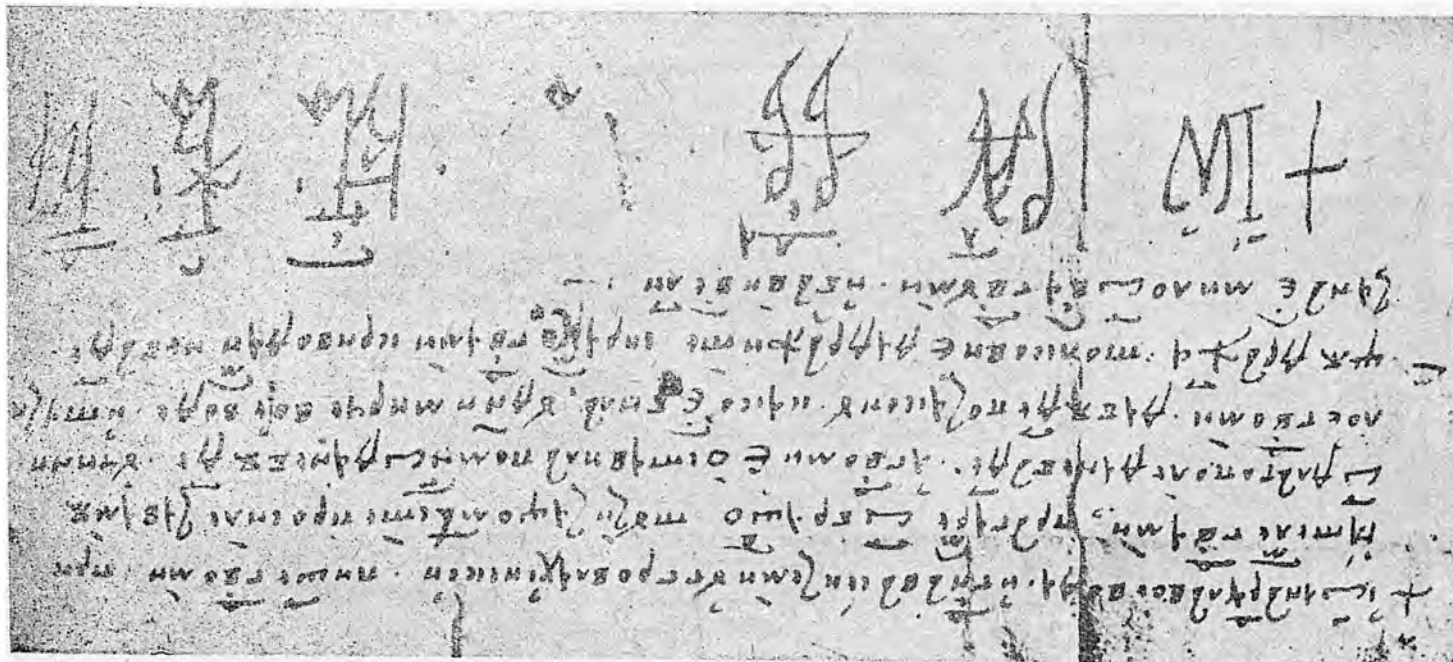


Fig. 5. — Scrisoare externă închisă de la Radu Prasnaglava. <circa 1424—1427>. Pata din dreptul rîndului cinci este o bucățică a unuiu din cele două capete ale bentiței de hirtie, capete care trecînd prin păturirea scrisorii se prindeau apoi sub ceara peceșii.

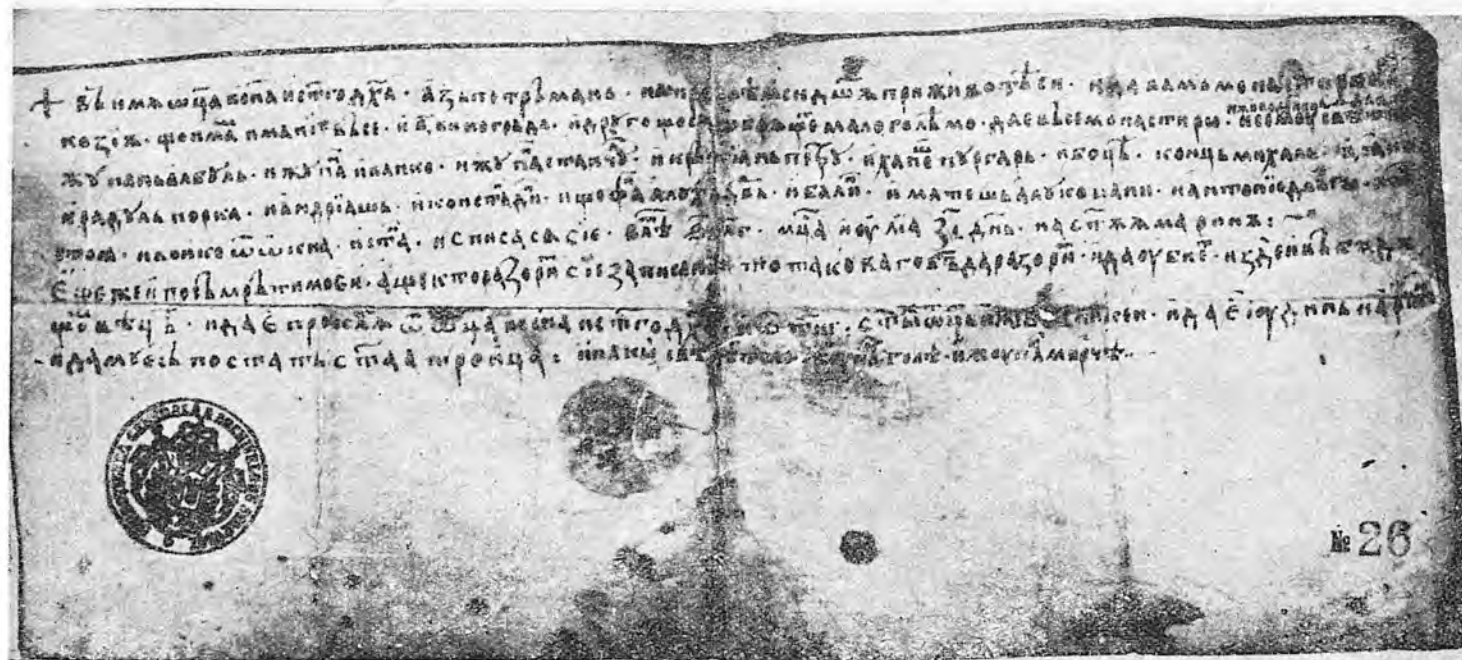


Fig. 6. — Diata lui Petriman din Țara Românească, scrisă la 17 iulie 1425.



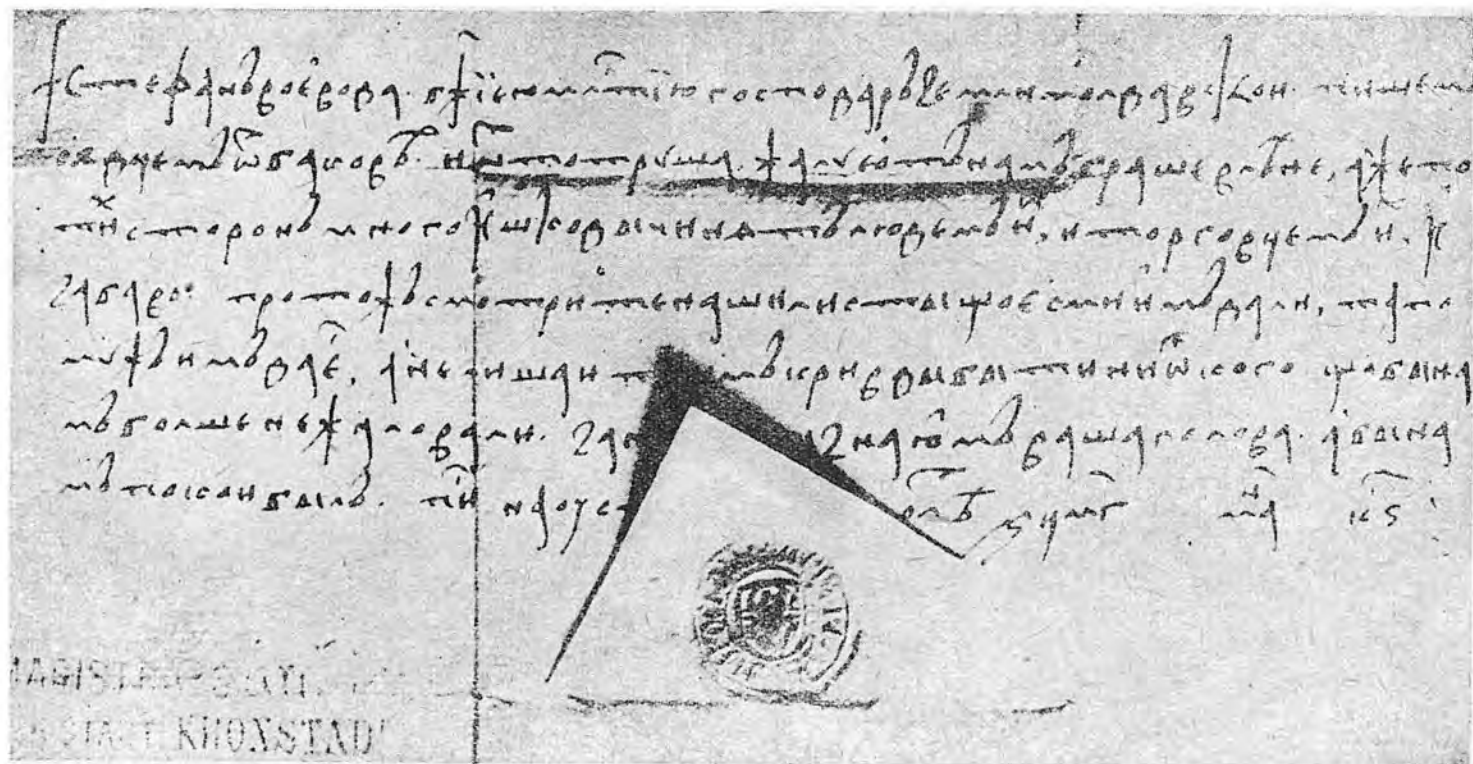


Fig. 7. — Misivă externă a lui Ștefan II cu pecetea timbrată, din 1435 mai 26.

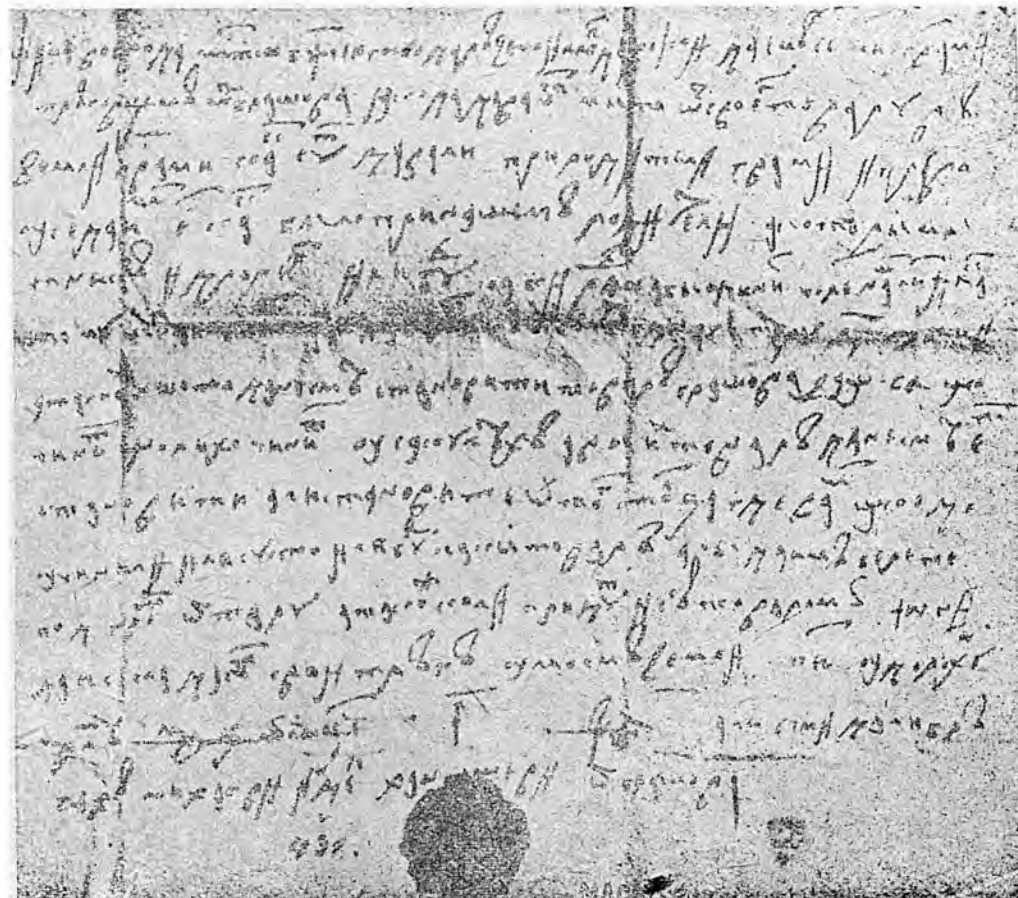


Fig. 8. — Hrisov simplu extern de la Iliș I cu pecetea aplicată din 29 aprilie 1437,





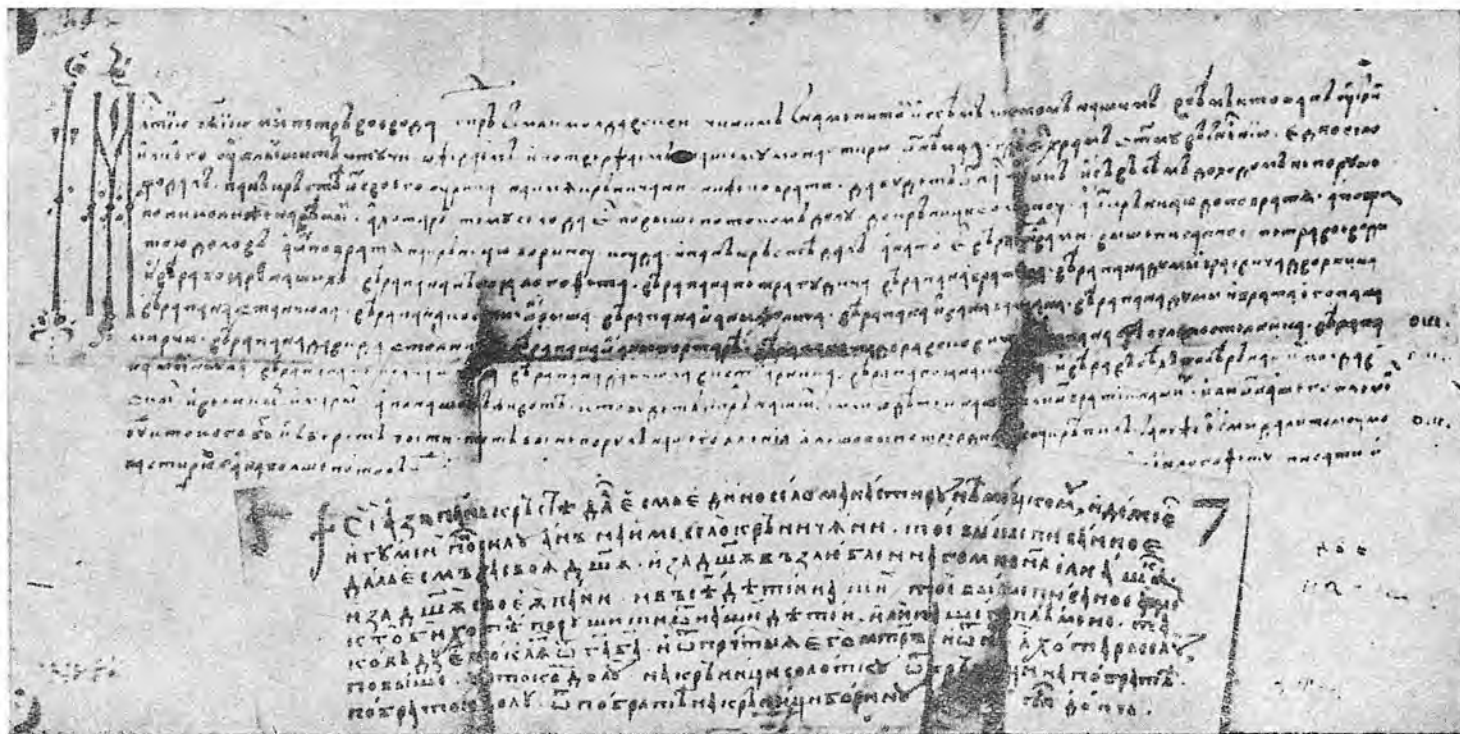


Fig. 10. — a) Hrisov solemn de întărire a zapisului dinainte de 10 octombrie 1448. b) Zapis moldovenesc <dinainte de 10 octombrie 1448>.



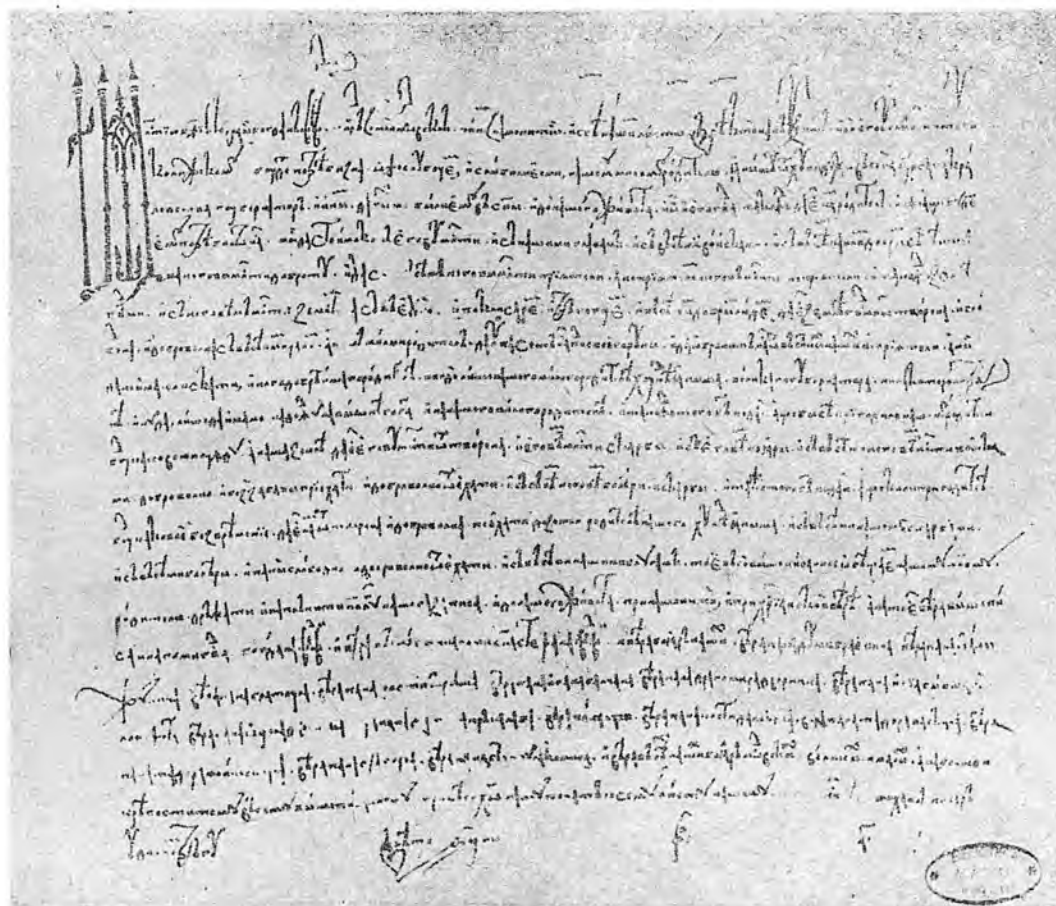


Fig. 11. — Hrisovul solemn extern al lui Bogdan II din 11 februarie 1450.

Handwritten text in a medieval script, likely a list or record. The text is written in a dark ink on a light-colored, possibly parchment, surface. The script is a form of Old Romanian, characterized by its cursive and somewhat irregular lettering. The text is organized into several lines, with some words appearing to be in a different script or dialect, possibly indicating a mix of languages or a specific regional dialect. The overall appearance is that of an ancient document, possibly a tax record or a list of goods, as suggested by the caption.

Fig. 12. — Zapis al pirgarilor braşoveni <circa 1462–1463>.



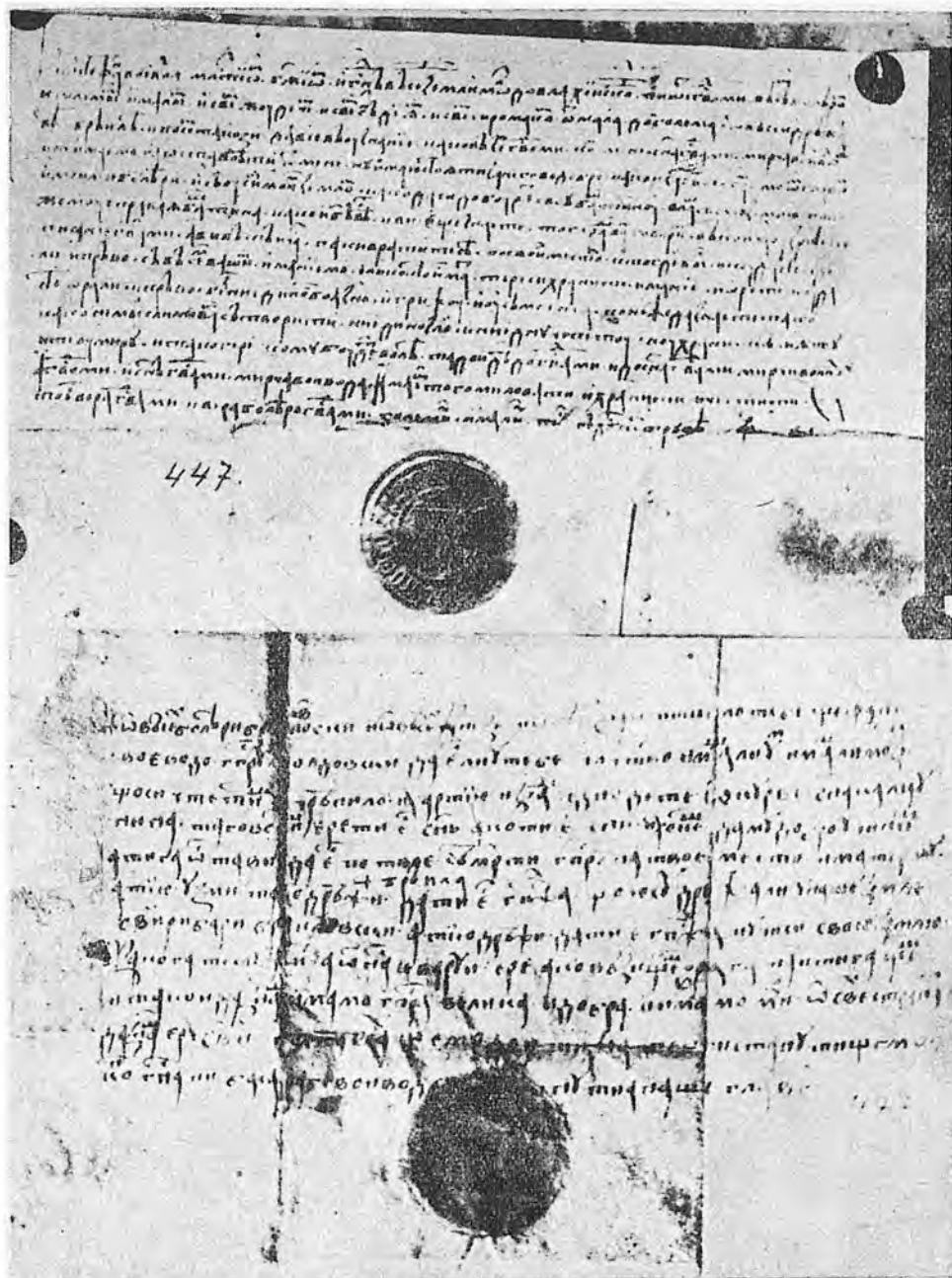


Fig. 13. — a) Scrisoarea lui Ștefan cel Mare către brașileni din 15 martie <1481>. b) Scrisoarea-răspuns a brașilenilor către Ștefan cel Mare, scrisă pe pagina a doua a hirtiei cu scrisoarea lui Ștefan cel Mare.



Fig. 14. — Hrisov simplu de la Radu cel Mare din 15 aprilie 1498.



[illegible]

Fig. 15. — Scrisoare de la Moise vodă cu pecete timbrată și subscriere neautografă în grafie obișnuită din 18 august <1530>.

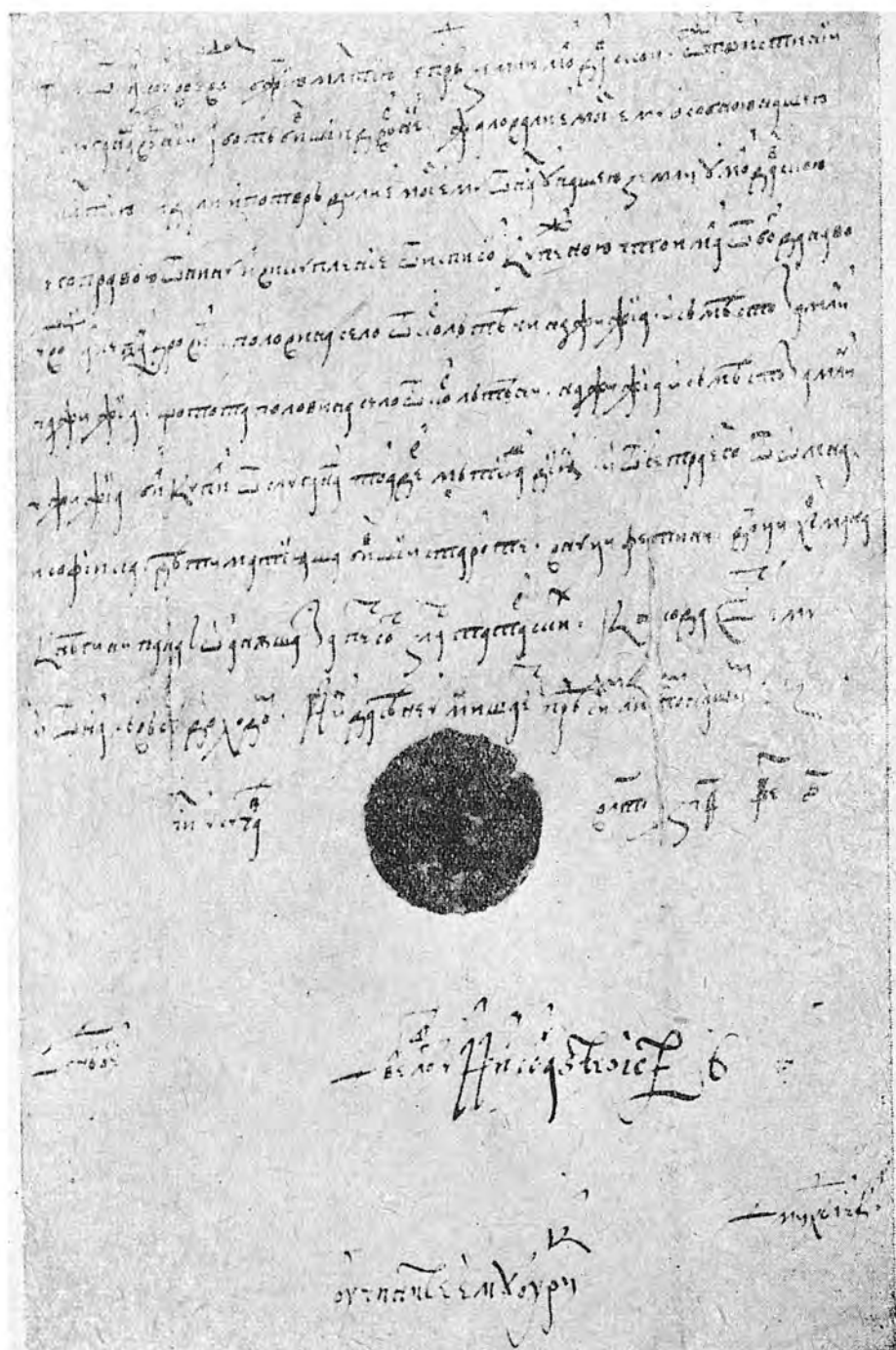


Fig. 16. — Hrisov simplu moldovenesc din 6 februarie 1581, cu subscrierea autografă a logofătului Stroici.





Fig. 17. — Hrisov solemn extern de la Constantin Cîrnel din 15 februarie 1655, cu subscriere neautografă și autografă și cu pecete atirnată.







Fig. 19. — Hrisov simplu extern cu subscrierea autografă și pecetea inelară în tus de la Antioh Cantemir din 29 iunie 1706.

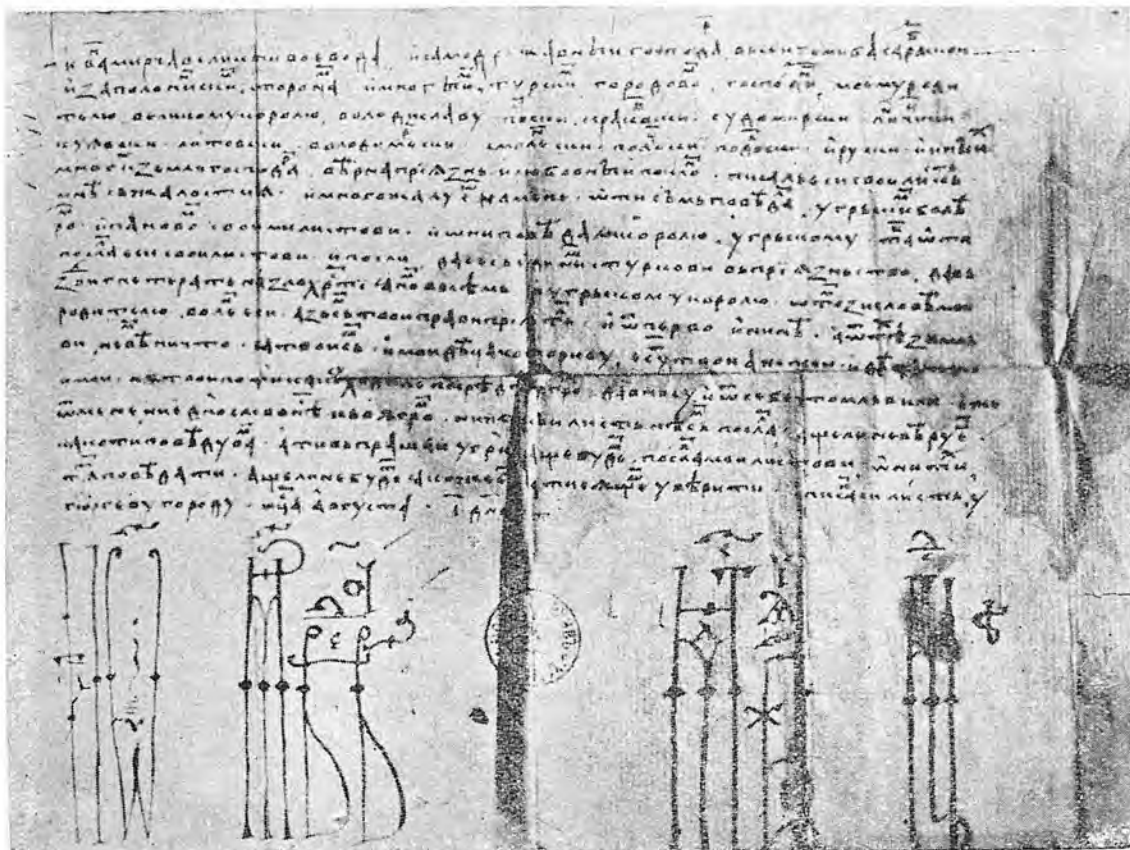


Fig. 20. — Scrisoare externă închisă de la Mircea cel Bătrîn adresată lui Valdislav Iagello, cu elemente din influența destinatarilor,



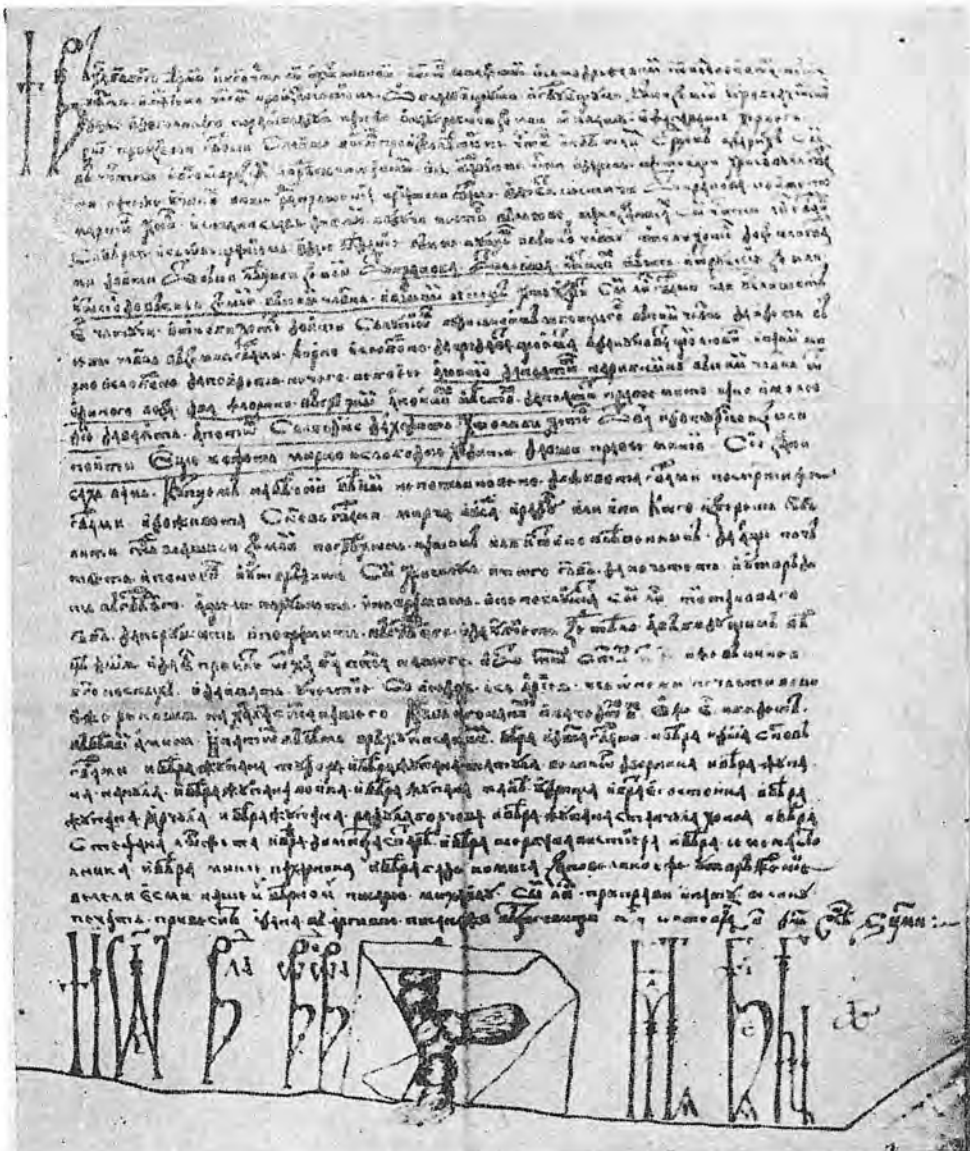


Fig. 21. — Hrisovul solemn extern al lui Vlad Dracul din 8 septembrie 1439 cu elemente de înjuriere a destinatarilor.

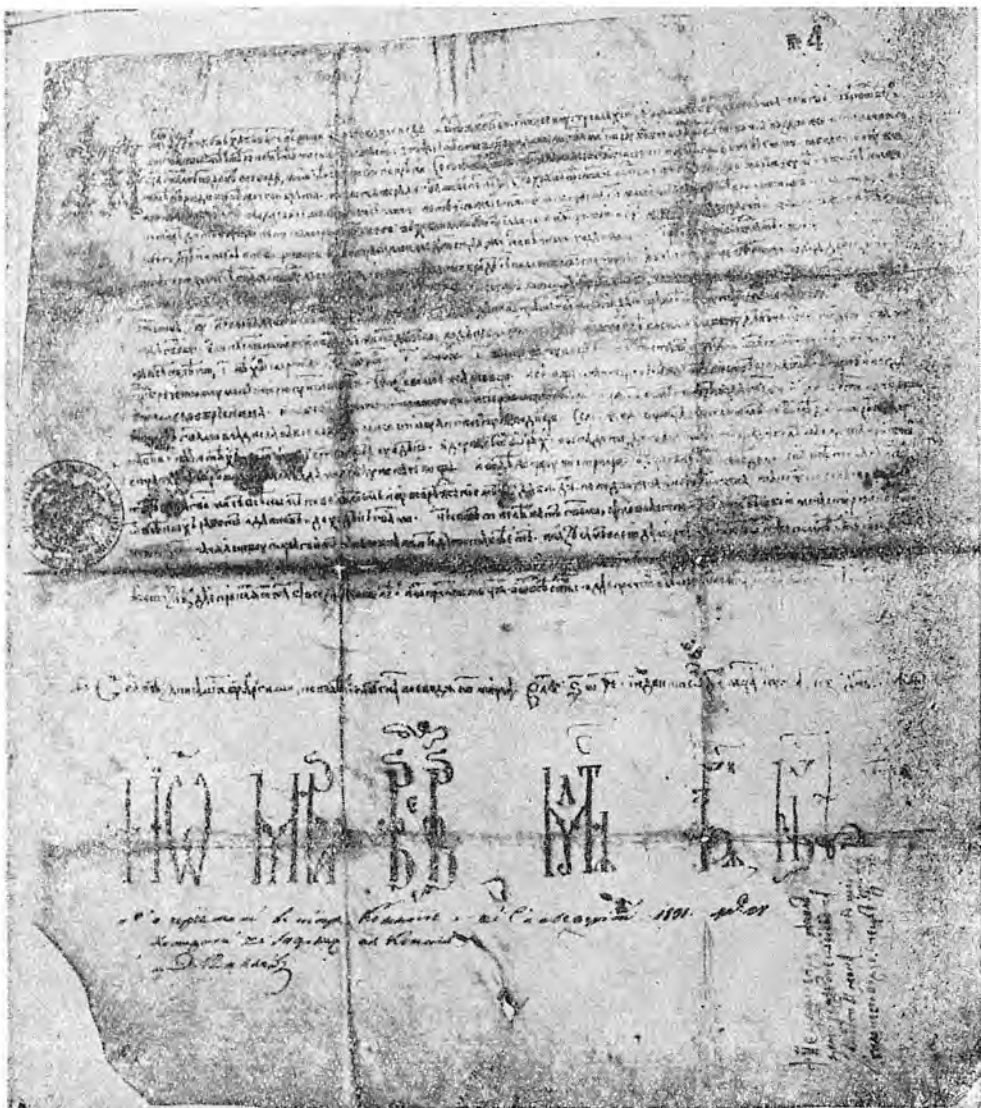


Fig. 22. — Hrisovul solenn al lui Mircea cel Bătrîn din 27 iunie 1387.





Fig. 23. — Duplicat din veacul al XVI-lea după hrisovul solemn al lui Mircea cel Bătrân din 27 iunie 1387, cu pecete timbrată.





Fig. 24. — Copie figurată contemporană după hrisovul solemn al lui Mircea cel Bătrân din 1392.

71  
 72  
 73  
 74  
 75  
 76  
 77  
 78  
 79  
 80  
 81  
 82  
 83  
 84  
 85  
 86  
 87  
 88  
 89  
 90  
 91  
 92  
 93  
 94  
 95  
 96  
 97  
 98  
 99  
 100  
 101  
 102  
 103  
 104  
 105  
 106  
 107  
 108  
 109  
 110  
 111  
 112  
 113  
 114  
 115  
 116  
 117  
 118  
 119  
 120  
 121  
 122  
 123  
 124  
 125  
 126  
 127  
 128  
 129  
 130  
 131  
 132  
 133  
 134  
 135  
 136  
 137  
 138  
 139  
 140  
 141  
 142  
 143  
 144  
 145  
 146  
 147  
 148  
 149  
 150  
 151  
 152  
 153  
 154  
 155  
 156  
 157  
 158  
 159  
 160  
 161  
 162  
 163  
 164  
 165  
 166  
 167  
 168  
 169  
 170  
 171  
 172  
 173  
 174  
 175  
 176  
 177  
 178  
 179  
 180  
 181  
 182  
 183  
 184  
 185  
 186  
 187  
 188  
 189  
 190  
 191  
 192  
 193  
 194  
 195  
 196  
 197  
 198  
 199  
 200  
 201  
 202  
 203  
 204  
 205  
 206  
 207  
 208  
 209  
 210  
 211  
 212  
 213  
 214  
 215  
 216  
 217  
 218  
 219  
 220  
 221  
 222  
 223  
 224  
 225  
 226  
 227  
 228  
 229  
 230  
 231  
 232  
 233  
 234  
 235  
 236  
 237  
 238  
 239  
 240  
 241  
 242  
 243  
 244  
 245  
 246  
 247  
 248  
 249  
 250  
 251  
 252  
 253  
 254  
 255  
 256  
 257  
 258  
 259  
 260  
 261  
 262  
 263  
 264  
 265  
 266  
 267  
 268  
 269  
 270  
 271  
 272  
 273  
 274  
 275  
 276  
 277  
 278  
 279  
 280  
 281  
 282  
 283  
 284  
 285  
 286  
 287  
 288  
 289  
 290  
 291  
 292  
 293  
 294  
 295  
 296  
 297  
 298  
 299  
 300  
 301  
 302  
 303  
 304  
 305  
 306  
 307  
 308  
 309  
 310  
 311  
 312  
 313  
 314  
 315  
 316  
 317  
 318  
 319  
 320  
 321  
 322  
 323  
 324  
 325  
 326  
 327  
 328  
 329  
 330  
 331  
 332  
 333  
 334  
 335  
 336  
 337  
 338  
 339  
 340  
 341  
 342  
 343  
 344  
 345  
 346  
 347  
 348  
 349  
 350  
 351  
 352  
 353  
 354  
 355  
 356  
 357  
 358  
 359  
 360  
 361  
 362  
 363  
 364  
 365  
 366  
 367  
 368  
 369  
 370  
 371  
 372  
 373  
 374  
 375  
 376  
 377  
 378  
 379  
 380  
 381  
 382  
 383  
 384  
 385  
 386  
 387  
 388  
 389  
 390  
 391  
 392  
 393  
 394  
 395  
 396  
 397  
 398  
 399  
 400  
 401  
 402  
 403  
 404  
 405  
 406  
 407  
 408  
 409  
 410  
 411  
 412  
 413  
 414  
 415  
 416  
 417  
 418  
 419  
 420  
 421  
 422  
 423  
 424  
 425  
 426  
 427  
 428  
 429  
 430  
 431  
 432  
 433  
 434  
 435  
 436  
 437  
 438  
 439  
 440  
 441  
 442  
 443  
 444  
 445  
 446  
 447  
 448  
 449  
 450  
 451  
 452  
 453  
 454  
 455  
 456  
 457  
 458  
 459  
 460  
 461  
 462  
 463  
 464  
 465  
 466  
 467  
 468  
 469  
 470  
 471  
 472  
 473  
 474  
 475  
 476  
 477  
 478  
 479  
 480  
 481  
 482  
 483  
 484  
 485  
 486  
 487  
 488  
 489  
 490  
 491  
 492  
 493  
 494  
 495  
 496  
 497  
 498  
 499  
 500  
 501  
 502  
 503  
 504  
 505  
 506  
 507  
 508  
 509  
 510  
 511  
 512  
 513  
 514  
 515  
 516  
 517  
 518  
 519  
 520  
 521  
 522  
 523  
 524  
 525  
 526  
 527  
 528  
 529  
 530  
 531  
 532  
 533  
 534  
 535  
 536  
 537  
 538  
 539  
 540  
 541  
 542  
 543  
 544  
 545  
 546  
 547  
 548  
 549  
 550  
 551  
 552  
 553  
 554  
 555  
 556  
 557  
 558  
 559  
 560  
 561  
 562  
 563  
 564  
 565  
 566  
 567  
 568  
 569  
 570  
 571  
 572  
 573  
 574  
 575  
 576  
 577  
 578  
 579  
 580  
 581  
 582  
 583  
 584  
 585  
 586  
 587  
 588  
 589  
 590  
 591  
 592  
 593  
 594  
 595  
 596  
 597  
 598  
 599  
 600  
 601  
 602  
 603  
 604  
 605  
 606  
 607  
 608  
 609  
 610  
 611  
 612  
 613  
 614  
 615  
 616  
 617  
 618  
 619  
 620  
 621  
 622  
 623  
 624  
 625  
 626  
 627  
 628  
 629  
 630  
 631  
 632  
 633  
 634  
 635  
 636  
 637  
 638  
 639  
 640  
 641  
 642  
 643  
 644  
 645  
 646  
 647  
 648  
 649  
 650  
 651  
 652  
 653  
 654  
 655  
 656  
 657  
 658  
 659  
 660  
 661  
 662  
 663  
 664  
 665  
 666  
 667  
 668  
 669  
 670  
 671  
 672  
 673  
 674  
 675  
 676  
 677  
 678  
 679  
 680  
 681  
 682  
 683  
 684  
 685  
 686  
 687  
 688  
 689  
 690  
 691  
 692  
 693  
 694  
 695  
 696  
 697  
 698  
 699  
 700  
 701  
 702  
 703  
 704  
 705  
 706  
 707  
 708  
 709  
 710  
 711  
 712  
 713  
 714  
 715  
 716  
 717  
 718  
 719  
 720  
 721  
 722  
 723  
 724  
 725  
 726  
 727  
 728  
 729  
 730  
 731  
 732  
 733  
 734  
 735  
 736  
 737  
 738  
 739  
 740  
 741  
 742  
 743  
 744  
 745  
 746  
 747  
 748  
 749  
 750  
 751  
 752  
 753  
 754  
 755  
 756  
 757  
 758  
 759  
 760  
 761  
 762  
 763  
 764  
 765  
 766  
 767  
 768  
 769  
 770  
 771  
 772  
 773  
 774  
 775  
 776  
 777  
 778  
 779  
 780  
 781  
 782  
 783  
 784  
 785  
 786  
 787  
 788  
 789  
 790  
 791  
 792  
 793  
 794  
 795  
 796  
 797  
 798  
 799  
 800  
 801  
 802  
 803  
 804  
 805  
 806  
 807  
 808  
 809  
 810  
 811  
 812  
 813  
 814  
 815  
 816  
 817  
 818  
 819  
 820  
 821  
 822  
 823  
 824  
 825  
 826  
 827  
 828  
 829  
 830  
 831  
 832  
 833  
 834  
 835  
 836  
 837  
 838  
 839  
 840  
 841  
 842  
 843  
 844  
 845  
 846  
 847  
 848  
 849  
 850  
 851  
 852  
 853  
 854  
 855  
 856  
 857  
 858  
 859  
 860  
 861  
 862  
 863  
 864  
 865  
 866  
 867  
 868  
 869  
 870  
 871  
 872  
 873  
 874  
 875  
 876  
 877  
 878  
 879  
 880  
 881  
 882  
 883  
 884  
 885  
 886  
 887  
 888  
 889  
 890  
 891  
 892  
 893  
 894  
 895  
 896  
 897  
 898  
 899  
 900  
 901  
 902  
 903  
 904  
 905  
 906  
 907  
 908  
 909  
 910  
 911  
 912  
 913  
 914  
 915  
 916  
 917  
 918  
 919  
 920  
 921  
 922  
 923  
 924  
 925  
 926  
 927  
 928  
 929  
 930  
 931  
 932  
 933  
 934  
 935  
 936  
 937  
 938  
 939  
 940  
 941  
 942  
 943  
 944  
 945  
 946  
 947  
 948  
 949  
 950  
 951  
 952  
 953  
 954  
 955  
 956  
 957  
 958  
 959  
 960  
 961  
 962  
 963  
 964  
 965  
 966  
 967  
 968  
 969  
 970  
 971  
 972  
 973  
 974  
 975  
 976  
 977  
 978  
 979  
 980  
 981  
 982  
 983  
 984  
 985  
 986  
 987  
 988  
 989  
 990  
 991  
 992  
 993  
 994  
 995  
 996  
 997  
 998  
 999  
 1000  
 1001  
 1002  
 1003  
 1004  
 1005  
 1006  
 1007  
 1008  
 1009  
 1010  
 1011  
 1012  
 1013  
 1014  
 1015  
 1016  
 1017  
 1018  
 1019  
 1020  
 1021  
 1022  
 1023  
 1024  
 1025  
 1026  
 1027  
 1028  
 1029  
 1030  
 1031  
 1032  
 1033  
 1034  
 1035  
 1036  
 1037  
 1038  
 1039  
 1040  
 1041  
 1042  
 1043  
 1044  
 1045  
 1046  
 1047  
 1048  
 1049  
 1050  
 1051  
 1052  
 1053  
 1054  
 1055  
 1056  
 1057  
 1058  
 1059  
 1060  
 1061  
 1062  
 1063  
 1064  
 1065  
 1066  
 1067  
 1068  
 1069  
 1070  
 1071  
 1072  
 1073  
 1074  
 1075  
 1076  
 1077  
 1078  
 1079  
 1080  
 1081  
 1082  
 1083  
 1084  
 1085  
 1086  
 1087  
 1088  
 1089  
 1090  
 1091  
 1092  
 1093  
 1094  
 1095  
 1096  
 1097  
 1098  
 1099  
 1100  
 1101  
 1102  
 1103  
 1104  
 1105  
 1106  
 1107  
 1108  
 1109  
 1110  
 1111  
 1112  
 1113  
 1114  
 1115  
 1116  
 1117  
 1118  
 1119  
 1120  
 1121  
 1122  
 1123  
 1124  
 1125  
 1126  
 1127  
 1128  
 1129  
 1130  
 1131  
 1132  
 1133  
 1134  
 1135  
 1136  
 1137  
 1138  
 1139  
 1140  
 1141  
 1142  
 1143  
 1144  
 1145  
 1146  
 1147  
 1148  
 1149  
 1150  
 1151  
 1152  
 1153  
 1154  
 1155  
 1156  
 1157  
 1158  
 1159  
 1160  
 1161  
 1162  
 1163  
 1164  
 1165  
 1166  
 1167  
 1168  
 1169  
 1170  
 1171  
 1172  
 1173  
 1174  
 1175  
 1176  
 1177  
 1178  
 1179  
 1180  
 1181  
 1182  
 1183  
 1184  
 1185  
 1186  
 1187  
 1188  
 1189  
 1190  
 1191  
 1192  
 1193  
 1194  
 1195  
 1196  
 1197  
 1198  
 1199  
 1200  
 1201  
 1202  
 1203  
 1204  
 1205  
 1206  
 1207  
 1208  
 1209  
 1210  
 1211  
 1212  
 1213  
 1214  
 1215  
 1216  
 1217  
 1218  
 1219  
 1220  
 1221  
 1222  
 1223  
 1224  
 1225  
 1226  
 1227  
 1228  
 1229  
 1230  
 1231  
 1232  
 1233  
 1234  
 1235  
 1236  
 1237  
 1238  
 1239  
 1240  
 1241  
 1242  
 1243  
 1244  
 1245  
 1246  
 1247  
 1248  
 1249  
 1250  
 1251  
 1252  
 1253  
 1254  
 1255  
 1256  
 1257  
 1258  
 1259  
 1260  
 1261  
 1262  
 1263  
 1264  
 1265  
 1266  
 1267  
 1268  
 1269  
 1270  
 1271  
 1272  
 1273  
 1274  
 1275  
 1276  
 1277  
 1278  
 1279  
 1280  
 1281  
 1282  
 1283  
 1284  
 1285  
 1286  
 1287  
 1288  
 1289  
 1290  
 1291  
 1292  
 1293  
 1294  
 1295  
 1296  
 1297  
 1298  
 1299  
 1300  
 1301  
 1302  
 1303  
 1304  
 1305  
 1306  
 1307  
 1308  
 1309  
 1310  
 1311  
 1312  
 1313  
 1314  
 1315  
 1316  
 1317  
 1318  
 1319  
 1320  
 1321  
 1322  
 1323  
 1324  
 1325  
 1326  
 1327  
 1328  
 1329  
 1330  
 1331  
 1332  
 1333  
 1334  
 1335  
 1336  
 1337  
 1338  
 1339  
 1340  
 1341  
 1342  
 1343  
 1344  
 1345  
 1346  
 1347  
 1348  
 1349  
 1350  
 1351  
 1352  
 1353  
 1354  
 1355  
 1356  
 1357  
 1358  
 1359  
 1360  
 1361  
 1362  
 1363  
 1364  
 1365  
 1366  
 1367  
 1368  
 1369  
 1370  
 1371  
 1372  
 1373  
 1374  
 1375  
 1376  
 1377  
 1378  
 1379  
 1380  
 1381  
 1382  
 1383  
 1384  
 1385  
 1386  
 1387  
 1388  
 1389  
 1390  
 1391  
 1392  
 1393  
 1394  
 1395  
 1396  
 1397  
 1398  
 1399  
 1400  
 1401  
 1402  
 1403  
 1404  
 1405  
 1406  
 1407  
 1408  
 1409  
 1410  
 1411  
 1412  
 1413  
 1414  
 1415  
 1416  
 1417  
 1418  
 1419  
 1420  
 1421  
 1422  
 1423  
 1424  
 1425  
 1426  
 1427  
 1428  
 1429  
 1430  
 1431  
 1432  
 1433  
 1434  
 1435  
 1436  
 1437  
 1438  
 1439  
 1440  
 1441  
 1442  
 1443  
 1444  
 1445  
 1446  
 1447  
 1448  
 1449  
 1450  
 1451  
 1452  
 1453  
 1454  
 1455  
 1456  
 1457  
 1458  
 1459  
 1460  
 1461  
 1462  
 1463  
 1464  
 1465  
 1466  
 1467  
 1468  
 1469  
 1470  
 1471  
 1472  
 1473  
 1474  
 1475  
 1476  
 1477  
 1478  
 1479  
 1480  
 1481  
 1482  
 1483  
 1484  
 1485  
 1486  
 1487  
 1488  
 1489  
 1490  
 1491  
 1492  
 1493  
 1494  
 1495  
 1496  
 1497  
 1498  
 1499  
 1500  
 1501  
 1502  
 1503  
 1504  
 1505  
 1506  
 1507  
 1508  
 1509  
 1510  
 1511  
 1512  
 1513  
 1514  
 1515  
 1516  
 1517  
 1518  
 1519  
 1520  
 1521  
 1522  
 1523  
 1524  
 1525  
 1526  
 1527  
 1528  
 1529  
 1530  
 1531  
 1532  
 1533  
 1534  
 1535  
 1536  
 1537  
 1538  
 1539  
 1540  
 1541  
 1542  
 1543  
 1544  
 1545  
 1546  
 1547  
 1548  
 1549

18. <sup>1</sup> <sup>2</sup> <sup>3</sup> <sup>4</sup> <sup>5</sup> <sup>6</sup> <sup>7</sup> <sup>8</sup> <sup>9</sup> <sup>10</sup> <sup>11</sup> <sup>12</sup> <sup>13</sup> <sup>14</sup> <sup>15</sup> <sup>16</sup> <sup>17</sup> <sup>18</sup> <sup>19</sup> <sup>20</sup> <sup>21</sup> <sup>22</sup> <sup>23</sup> <sup>24</sup> <sup>25</sup> <sup>26</sup> <sup>27</sup> <sup>28</sup> <sup>29</sup> <sup>30</sup> <sup>31</sup> <sup>32</sup> <sup>33</sup> <sup>34</sup> <sup>35</sup> <sup>36</sup> <sup>37</sup> <sup>38</sup> <sup>39</sup> <sup>40</sup> <sup>41</sup> <sup>42</sup> <sup>43</sup> <sup>44</sup> <sup>45</sup> <sup>46</sup> <sup>47</sup> <sup>48</sup> <sup>49</sup> <sup>50</sup> <sup>51</sup> <sup>52</sup> <sup>53</sup> <sup>54</sup> <sup>55</sup> <sup>56</sup> <sup>57</sup> <sup>58</sup> <sup>59</sup> <sup>60</sup> <sup>61</sup> <sup>62</sup> <sup>63</sup> <sup>64</sup> <sup>65</sup> <sup>66</sup> <sup>67</sup> <sup>68</sup> <sup>69</sup> <sup>70</sup> <sup>71</sup> <sup>72</sup> <sup>73</sup> <sup>74</sup> <sup>75</sup> <sup>76</sup> <sup>77</sup> <sup>78</sup> <sup>79</sup> <sup>80</sup> <sup>81</sup> <sup>82</sup> <sup>83</sup> <sup>84</sup> <sup>85</sup> <sup>86</sup> <sup>87</sup> <sup>88</sup> <sup>89</sup> <sup>90</sup> <sup>91</sup> <sup>92</sup> <sup>93</sup> <sup>94</sup> <sup>95</sup> <sup>96</sup> <sup>97</sup> <sup>98</sup> <sup>99</sup> <sup>100</sup> <sup>101</sup> <sup>102</sup> <sup>103</sup> <sup>104</sup> <sup>105</sup> <sup>106</sup> <sup>107</sup> <sup>108</sup> <sup>109</sup> <sup>110</sup> <sup>111</sup> <sup>112</sup> <sup>113</sup> <sup>114</sup> <sup>115</sup> <sup>116</sup> <sup>117</sup> <sup>118</sup> <sup>119</sup> <sup>120</sup> <sup>121</sup> <sup>122</sup> <sup>123</sup> <sup>124</sup> <sup>125</sup> <sup>126</sup> <sup>127</sup> <sup>128</sup> <sup>129</sup> <sup>130</sup> <sup>131</sup> <sup>132</sup> <sup>133</sup> <sup>134</sup> <sup>135</sup> <sup>136</sup> <sup>137</sup> <sup>138</sup> <sup>139</sup> <sup>140</sup> <sup>141</sup> <sup>142</sup> <sup>143</sup> <sup>144</sup> <sup>145</sup> <sup>146</sup> <sup>147</sup> <sup>148</sup> <sup>149</sup> <sup>150</sup> <sup>151</sup> <sup>152</sup> <sup>153</sup> <sup>154</sup> <sup>155</sup> <sup>156</sup> <sup>157</sup> <sup>158</sup> <sup>159</sup> <sup>160</sup> <sup>161</sup> <sup>162</sup> <sup>163</sup> <sup>164</sup> <sup>165</sup> <sup>166</sup> <sup>167</sup> <sup>168</sup> <sup>169</sup> <sup>170</sup> <sup>171</sup> <sup>172</sup> <sup>173</sup> <sup>174</sup> <sup>175</sup> <sup>176</sup> <sup>177</sup> <sup>178</sup> <sup>179</sup> <sup>180</sup> <sup>181</sup> <sup>182</sup> <sup>183</sup> <sup>184</sup> <sup>185</sup> <sup>186</sup> <sup>187</sup> <sup>188</sup> <sup>189</sup> <sup>190</sup> <sup>191</sup> <sup>192</sup> <sup>193</sup> <sup>194</sup> <sup>195</sup> <sup>196</sup> <sup>197</sup> <sup>198</sup> <sup>199</sup> <sup>200</sup> <sup>201</sup> <sup>202</sup> <sup>203</sup> <sup>204</sup> <sup>205</sup> <sup>206</sup> <sup>207</sup> <sup>208</sup> <sup>209</sup> <sup>210</sup> <sup>211</sup> <sup>212</sup> <sup>213</sup> <sup>214</sup> <sup>215</sup> <sup>216</sup> <sup>217</sup> <sup>218</sup> <sup>219</sup> <sup>220</sup> <sup>221</sup> <sup>222</sup> <sup>223</sup> <sup>224</sup> <sup>225</sup> <sup>226</sup> <sup>227</sup> <sup>228</sup> <sup>229</sup> <sup>230</sup> <sup>231</sup> <sup>232</sup> <sup>233</sup> <sup>234</sup> <sup>235</sup> <sup>236</sup> <sup>237</sup> <sup>238</sup> <sup>239</sup> <sup>240</sup> <sup>241</sup> <sup>242</sup> <sup>243</sup> <sup>244</sup> <sup>245</sup> <sup>246</sup> <sup>247</sup> <sup>248</sup> <sup>249</sup> <sup>250</sup> <sup>251</sup> <sup>252</sup> <sup>253</sup> <sup>254</sup> <sup>255</sup> <sup>256</sup> <sup>257</sup> <sup>258</sup> <sup>259</sup> <sup>260</sup> <sup>261</sup> <sup>262</sup> <sup>263</sup> <sup>264</sup> <sup>265</sup> <sup>266</sup> <sup>267</sup> <sup>268</sup> <sup>269</sup> <sup>270</sup> <sup>271</sup> <sup>272</sup> <sup>273</sup> <sup>274</sup> <sup>275</sup> <sup>276</sup> <sup>277</sup> <sup>278</sup> <sup>279</sup> <sup>280</sup> <sup>281</sup> <sup>282</sup> <sup>283</sup> <sup>284</sup> <sup>285</sup> <sup>286</sup> <sup>287</sup> <sup>288</sup> <sup>289</sup> <sup>290</sup> <sup>291</sup> <sup>292</sup> <sup>293</sup> <sup>294</sup> <sup>295</sup> <sup>296</sup> <sup>297</sup> <sup>298</sup> <sup>299</sup> <sup>300</sup> <sup>301</sup> <sup>302</sup> <sup>303</sup> <sup>304</sup> <sup>305</sup> <sup>306</sup> <sup>307</sup> <sup>308</sup> <sup>309</sup> <sup>310</sup> <sup>311</sup> <sup>312</sup> <sup>313</sup> <sup>314</sup> <sup>315</sup> <sup>316</sup> <sup>317</sup> <sup>318</sup> <sup>319</sup> <sup>320</sup> <sup>321</sup> <sup>322</sup> <sup>323</sup> <sup>324</sup> <sup>325</sup> <sup>326</sup> <sup>327</sup> <sup>328</sup> <sup>329</sup> <sup>330</sup> <sup>331</sup> <sup>332</sup> <sup>333</sup> <sup>334</sup> <sup>335</sup> <sup>336</sup> <sup>337</sup> <sup>338</sup> <sup>339</sup> <sup>340</sup> <sup>341</sup> <sup>342</sup> <sup>343</sup> <sup>344</sup> <sup>345</sup> <sup>346</sup> <sup>347</sup> <sup>348</sup> <sup>349</sup> <sup>350</sup> <sup>351</sup> <sup>352</sup> <sup>353</sup> <sup>354</sup> <sup>355</sup> <sup>356</sup> <sup>357</sup> <sup>358</sup> <sup>359</sup> <sup>360</sup> <sup>361</sup> <sup>362</sup> <sup>363</sup> <sup>364</sup> <sup>365</sup> <sup>366</sup> <sup>367</sup> <sup>368</sup> <sup>369</sup> <sup>370</sup> <sup>371</sup> <sup>372</sup> <sup>373</sup> <sup>374</sup> <sup>375</sup> <sup>376</sup> <sup>377</sup> <sup>378</sup> <sup>379</sup> <sup>380</sup> <sup>381</sup> <sup>382</sup> <sup>383</sup> <sup>384</sup> <sup>385</sup> <sup>386</sup> <sup>387</sup> <sup>388</sup> <sup>389</sup> <sup>390</sup> <sup>391</sup> <sup>392</sup> <sup>393</sup> <sup>394</sup> <sup>395</sup> <sup>396</sup> <sup>397</sup> <sup>398</sup> <sup>399</sup> <sup>400</sup> <sup>401</sup> <sup>402</sup> <sup>403</sup> <sup>404</sup> <sup>405</sup> <sup>406</sup> <sup>407</sup> <sup>408</sup> <sup>409</sup> <sup>410</sup> <sup>411</sup> <sup>412</sup> <sup>413</sup> <sup>414</sup> <sup>415</sup> <sup>416</sup> <sup>417</sup> <sup>418</sup> <sup>419</sup> <sup>420</sup> <sup>421</sup> <sup>422</sup> <sup>423</sup> <sup>424</sup> <sup>425</sup> <sup>426</sup> <sup>427</sup> <sup>428</sup> <sup>429</sup> <sup>430</sup> <sup>431</sup> <sup>432</sup> <sup>433</sup> <sup>434</sup> <sup>435</sup> <sup>436</sup> <sup>437</sup> <sup>438</sup> <sup>439</sup> <sup>440</sup> <sup>441</sup> <sup>442</sup> <sup>443</sup> <sup>444</sup> <sup>445</sup> <sup>446</sup> <sup>447</sup> <sup>448</sup> <sup>449</sup> <sup>450</sup> <sup>451</sup> <sup>452</sup> <sup>453</sup> <sup>454</sup> <sup>455</sup> <sup>456</sup> <sup>457</sup> <sup>458</sup> <sup>459</sup> <sup>460</sup> <sup>461</sup> <sup>462</sup> <sup>463</sup> <sup>464</sup> <sup>465</sup> <sup>466</sup> <sup>467</sup> <sup>468</sup> <sup>469</sup> <sup>470</sup> <sup>471</sup> <sup>472</sup> <sup>473</sup> <sup>474</sup> <sup>475</sup> <sup>476</sup> <sup>477</sup> <sup>478</sup> <sup>479</sup> <sup>480</sup> <sup>481</sup> <sup>482</sup> <sup>483</sup> <sup>484</sup> <sup>485</sup> <sup>486</sup> <sup>487</sup> <sup>488</sup> <sup>489</sup> <sup>490</sup> <sup>491</sup> <sup>492</sup> <sup>493</sup> <sup>494</sup> <sup>495</sup> <sup>496</sup> <sup>497</sup> <sup>498</sup> <sup>499</sup> <sup>500</sup> <sup>501</sup> <sup>502</sup> <sup>503</sup> <sup>504</sup> <sup>505</sup> <sup>506</sup> <sup>507</sup> <sup>508</sup> <sup>509</sup> <sup>510</sup> <sup>511</sup> <sup>512</sup> <sup>513</sup> <sup>514</sup> <sup>515</sup> <sup>516</sup> <sup>517</sup> <sup>518</sup> <sup>519</sup> <sup>520</sup> <sup>521</sup> <sup>522</sup> <sup>523</sup> <sup>524</sup> <sup>525</sup> <sup>526</sup> <sup>527</sup> <sup>528</sup> <sup>529</sup> <sup>530</sup> <sup>531</sup> <sup>532</sup> <sup>533</sup> <sup>534</sup> <sup>535</sup> <sup>536</sup> <sup>537</sup> <sup>538</sup> <sup>539</sup> <sup>540</sup> <sup>541</sup> <sup>542</sup> <sup>543</sup> <sup>544</sup> <sup>545</sup> <sup>546</sup> <sup>547</sup> <sup>548</sup> <sup>549</sup> <sup>550</sup> <sup>551</sup> <sup>552</sup> <sup>553</sup> <sup>554</sup> <sup>555</sup> <sup>556</sup> <sup>557</sup> <sup>558</sup> <sup>559</sup> <sup>560</sup> <sup>561</sup> <sup>562</sup> <sup>563</sup> <sup>564</sup> <sup>565</sup> <sup>566</sup> <sup>567</sup> <sup>568</sup> <sup>569</sup> <sup>570</sup> <sup>571</sup> <sup>572</sup> <sup>573</sup> <sup>574</sup> <sup>575</sup> <sup>576</sup> <sup>577</sup> <sup>578</sup> <sup>579</sup> <sup>580</sup> <sup>581</sup> <sup>582</sup> <sup>583</sup> <sup>584</sup> <sup>585</sup> <sup>586</sup> <sup>587</sup> <sup>588</sup> <sup>589</sup> <sup>590</sup> <sup>591</sup> <sup>592</sup> <sup>593</sup> <sup>594</sup> <sup>595</sup> <sup>596</sup> <sup>597</sup> <sup>598</sup> <sup>599</sup> <sup>600</sup> <sup>601</sup> <sup>602</sup> <sup>603</sup> <sup>604</sup> <sup>605</sup> <sup>606</sup> <sup>607</sup> <sup>608</sup> <sup>609</sup> <sup>610</sup> <sup>611</sup> <sup>612</sup> <sup>613</sup> <sup>614</sup> <sup>615</sup> <sup>616</sup> <sup>617</sup> <sup>618</sup> <sup>619</sup> <sup>620</sup> <sup>621</sup> <sup>622</sup> <sup>623</sup> <sup>624</sup> <sup>625</sup> <sup>626</sup> <sup>627</sup> <sup>628</sup> <sup>629</sup> <sup>630</sup> <sup>631</sup> <sup>632</sup> <sup>633</sup> <sup>634</sup> <sup>635</sup> <sup>636</sup> <sup>637</sup> <sup>638</sup> <sup>639</sup> <sup>640</sup> <sup>641</sup> <sup>642</sup> <sup>643</sup> <sup>644</sup> <sup>645</sup> <sup>646</sup> <sup>647</sup> <sup>648</sup> <sup>649</sup> <sup>650</sup> <sup>651</sup> <sup>652</sup> <sup>653</sup> <sup>654</sup> <sup>655</sup> <sup>656</sup> <sup>657</sup> <sup>658</sup> <sup>659</sup> <sup>660</sup> <sup>661</sup> <sup>662</sup> <sup>663</sup> <sup>664</sup> <sup>665</sup> <sup>666</sup> <sup>667</sup> <sup>668</sup> <sup>669</sup> <sup>670</sup> <sup>671</sup> <sup>672</sup> <sup>673</sup> <sup>674</sup> <sup>675</sup> <sup>676</sup> <sup>677</sup> <sup>678</sup> <sup>679</sup> <sup>680</sup> <sup>681</sup> <sup>682</sup> <sup>683</sup> <sup>684</sup> <sup>685</sup> <sup>686</sup> <sup>687</sup> <sup>688</sup> <sup>689</sup> <sup>690</sup> <sup>691</sup> <sup>692</sup> <sup>693</sup> <sup>694</sup> <sup>695</sup> <sup>696</sup> <sup>697</sup> <sup>698</sup> <sup>699</sup> <sup>700</sup> <sup>701</sup> <sup>702</sup> <sup>703</sup> <sup>704</sup> <sup>705</sup> <sup>706</sup> <sup>707</sup> <sup>708</sup> <sup>709</sup> <sup>710</sup> <sup>711</sup> <sup>712</sup> <sup>713</sup> <sup>714</sup> <sup>715</sup> <sup>716</sup> <sup>717</sup> <sup>718</sup> <sup>719</sup> <sup>720</sup> <sup>721</sup> <sup>722</sup> <sup>723</sup> <sup>724</sup> <sup>725</sup> <sup>726</sup> <sup>727</sup> <sup>728</sup> <sup>729</sup> <sup>730</sup> <sup>731</sup> <sup>732</sup> <sup>733</sup> <sup>734</sup> <sup>735</sup> <sup>736</sup> <sup>737</sup> <sup>738</sup> <sup>739</sup> <sup>740</sup> <sup>741</sup> <sup>742</sup> <sup>743</sup> <sup>744</sup> <sup>745</sup> <sup>746</sup> <sup>747</sup> <sup>748</sup> <sup>749</sup> <sup>750</sup> <sup>751</sup> <sup>752</sup> <sup>753</sup> <sup>754</sup> <sup>755</sup> <sup>756</sup> <sup>757</sup> <sup>758</sup> <sup>759</sup> <sup>760</sup> <sup>761</sup> <sup>762</sup> <sup>763</sup> <sup>764</sup> <sup>765</sup> <sup>766</sup> <sup>767</sup> <sup>768</sup> <sup>769</sup> <sup>770</sup> <sup>771</sup> <sup>772</sup> <sup>773</sup> <sup>774</sup> <sup>775</sup> <sup>776</sup> <sup>777</sup> <sup>778</sup> <sup>779</sup> <sup>780</sup> <sup>781</sup> <sup>782</sup> <sup>783</sup> <sup>784</sup> <sup>785</sup> <sup>786</sup> <sup>787</sup> <sup>788</sup> <sup>789</sup> <sup>790</sup> <sup>791</sup> <sup>792</sup> <sup>793</sup> <sup>794</sup> <sup>795</sup> <sup>796</sup> <sup>797</sup> <sup>798</sup> <sup>799</sup> <sup>800</sup> <sup>801</sup> <sup>802</sup> <sup>803</sup> <sup>804</sup> <sup>805</sup> <sup>806</sup> <sup>807</sup> <sup>808</sup> <sup>809</sup> <sup>810</sup> <sup>811</sup> <sup>812</sup> <sup>813</sup> <sup>814</sup> <sup>815</sup> <sup>816</sup> <sup>817</sup> <sup>818</sup> <sup>819</sup> <sup>820</sup> <sup>821</sup> <sup>822</sup> <sup>823</sup> <sup>824</sup> <sup>825</sup> <sup>826</sup> <sup>827</sup> <sup>828</sup> <sup>829</sup> <sup>830</sup> <sup>831</sup> <sup>832</sup> <sup>833</sup> <sup>834</sup> <sup>835</sup> <sup>836</sup> <sup>837</sup> <sup>838</sup> <sup>839</sup> <sup>840</sup> <sup>841</sup> <sup>842</sup> <sup>843</sup> <sup>844</sup> <sup>845</sup> <sup>846</sup> <sup>847</sup> <sup>848</sup> <sup>849</sup> <sup>850</sup> <sup>851</sup> <sup>852</sup> <sup>853</sup> <sup>854</sup> <sup>855</sup> <sup>856</sup> <sup>857</sup> <sup>858</sup> <sup>859</sup> <sup>860</sup> <sup>861</sup> <sup>862</sup> <sup>863</sup> <sup>864</sup> <sup>865</sup> <sup>866</sup> <sup>867</sup> <sup>868</sup> <sup>869</sup> <sup>870</sup> <sup>871</sup> <sup>872</sup> <sup>873</sup> <sup>874</sup> <sup>875</sup> <sup>876</sup> <sup>877</sup> <sup>878</sup> <sup>879</sup> <sup>880</sup> <sup>881</sup> <sup>882</sup> <sup>883</sup> <sup>884</sup> <sup>885</sup> <sup>886</sup> <sup>887</sup> <sup>888</sup> <sup>889</sup> <sup>890</sup> <sup>891</sup> <sup>892</sup> <sup>893</sup> <sup>894</sup> <sup>895</sup> <sup>896</sup> <sup>897</sup> <sup>898</sup> <sup>899</sup> <sup>900</sup> <sup>901</sup> <sup>902</sup> <sup>903</sup> <sup>904</sup> <sup>905</sup> <sup>906</sup> <sup>907</sup> <sup>908</sup> <sup>909</sup> <sup>910</sup> <sup>911</sup> <sup>912</sup> <sup>913</sup> <sup>914</sup> <sup>915</sup> <sup>916</sup> <sup>917</sup> <sup>918</sup> <sup>919</sup> <sup>920</sup> <sup>921</sup> <sup>922</sup> <sup>923</sup> <sup>924</sup> <sup>925</sup> <sup>926</sup> <sup>927</sup> <sup>928</sup> <sup>929</sup> <sup>930</sup> <sup>931</sup> <sup>932</sup> <sup>933</sup> <sup>934</sup> <sup>935</sup> <sup>936</sup> <sup>937</sup> <sup>938</sup> <sup>939</sup> <sup>940</sup> <sup>941</sup> <sup>942</sup> <sup>943</sup> <sup>944</sup> <sup>945</sup> <sup>946</sup> <sup>947</sup> <sup>948</sup> <sup>949</sup> <sup>950</sup> <sup>951</sup> <sup>952</sup> <sup>953</sup> <sup>954</sup> <sup>955</sup> <sup>956</sup> <sup>957</sup> <sup>958</sup> <sup>959</sup> <sup>960</sup> <sup>961</sup> <sup>962</sup> <sup>963</sup> <sup>964</sup> <sup>965</sup> <sup>966</sup> <sup>967</sup> <sup>968</sup> <sup>969</sup> <sup>970</sup> <sup>971</sup> <sup>972</sup> <sup>973</sup> <sup>974</sup> <sup>975</sup> <sup>976</sup> <sup>977</sup> <sup>978</sup> <sup>979</sup> <sup>980</sup> <sup>981</sup> <sup>982</sup> <sup>983</sup> <sup>984</sup> <sup>985</sup> <sup>986</sup> <sup>987</sup> <sup>988</sup> <sup>989</sup> <sup>990</sup> <sup>991</sup> <sup>992</sup> <sup>993</sup> <sup>994</sup> <sup>995</sup> <sup>996</sup> <sup>997</sup> <sup>998</sup> <sup>999</sup> <sup>1000</sup>

Fig. 26. — Traducere din veacul al XVIII-lea după un hrisov simplu de la Mircea cel Bătrîn.



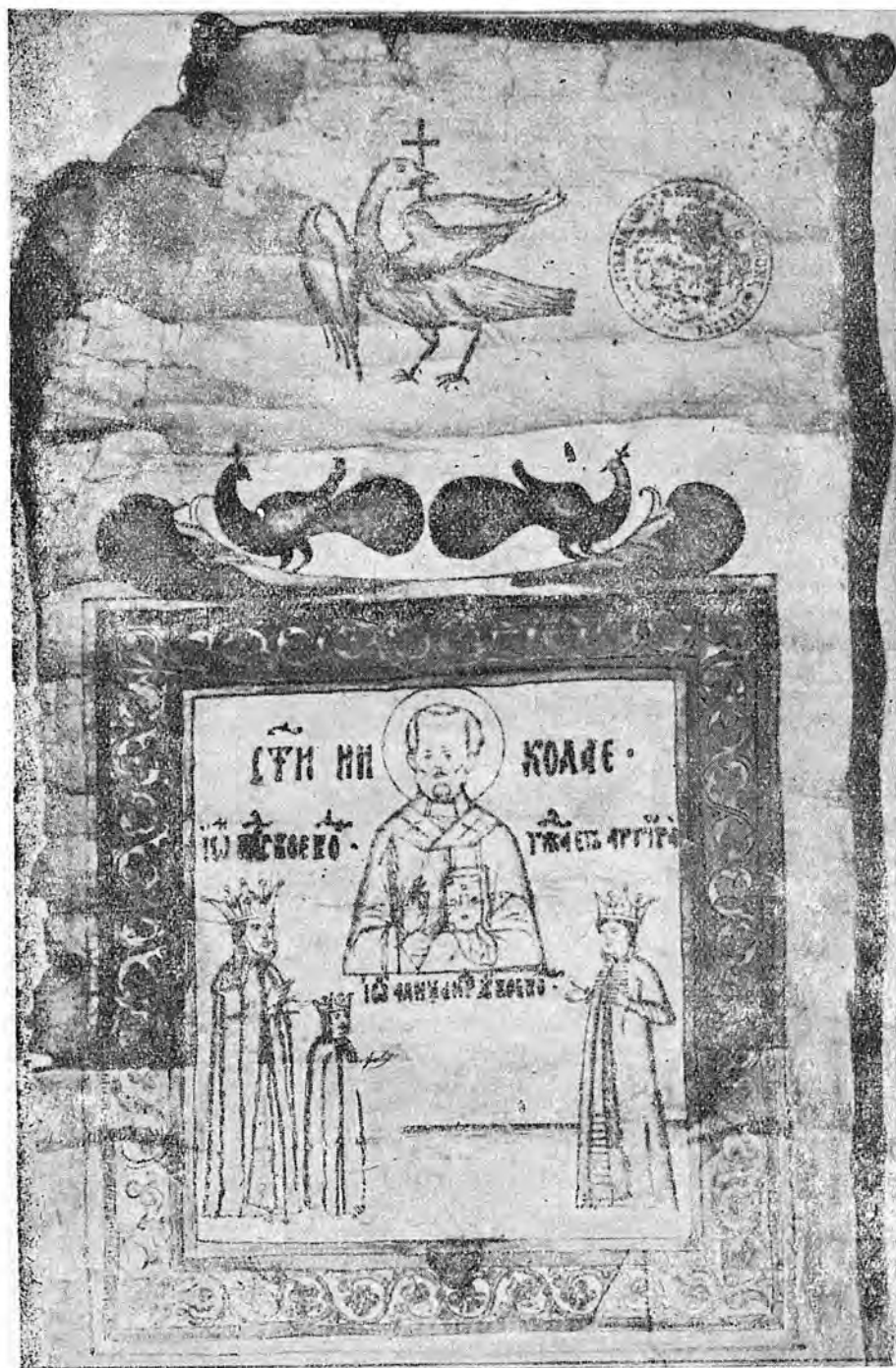


Fig. 27. — Miniatură de la începutul hrisovului solemn — scris în formă de sul — al lui Radu Mihnea, din 10 iulie 1616.

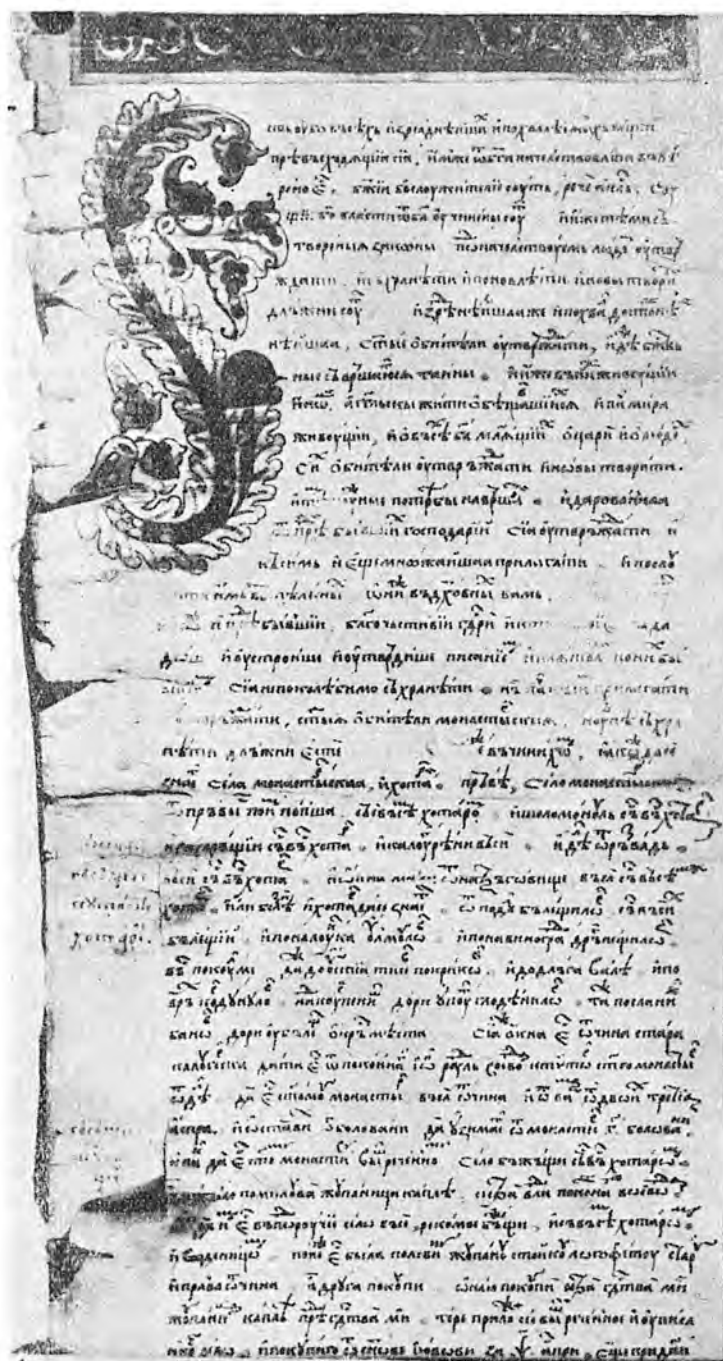


Fig. 28. — Începutul textului hrisovului solemn — scris în formă de sul — al lui Radu Mihnea, din 10 iulie 1614.





Fig. 29. — Hrisovul solemn al lui Constantin Cișnăvieț din 10 iunie 1656 — supra-  
numit *hrisovul Buzetului* — scris în formă de sul, partea de la început.





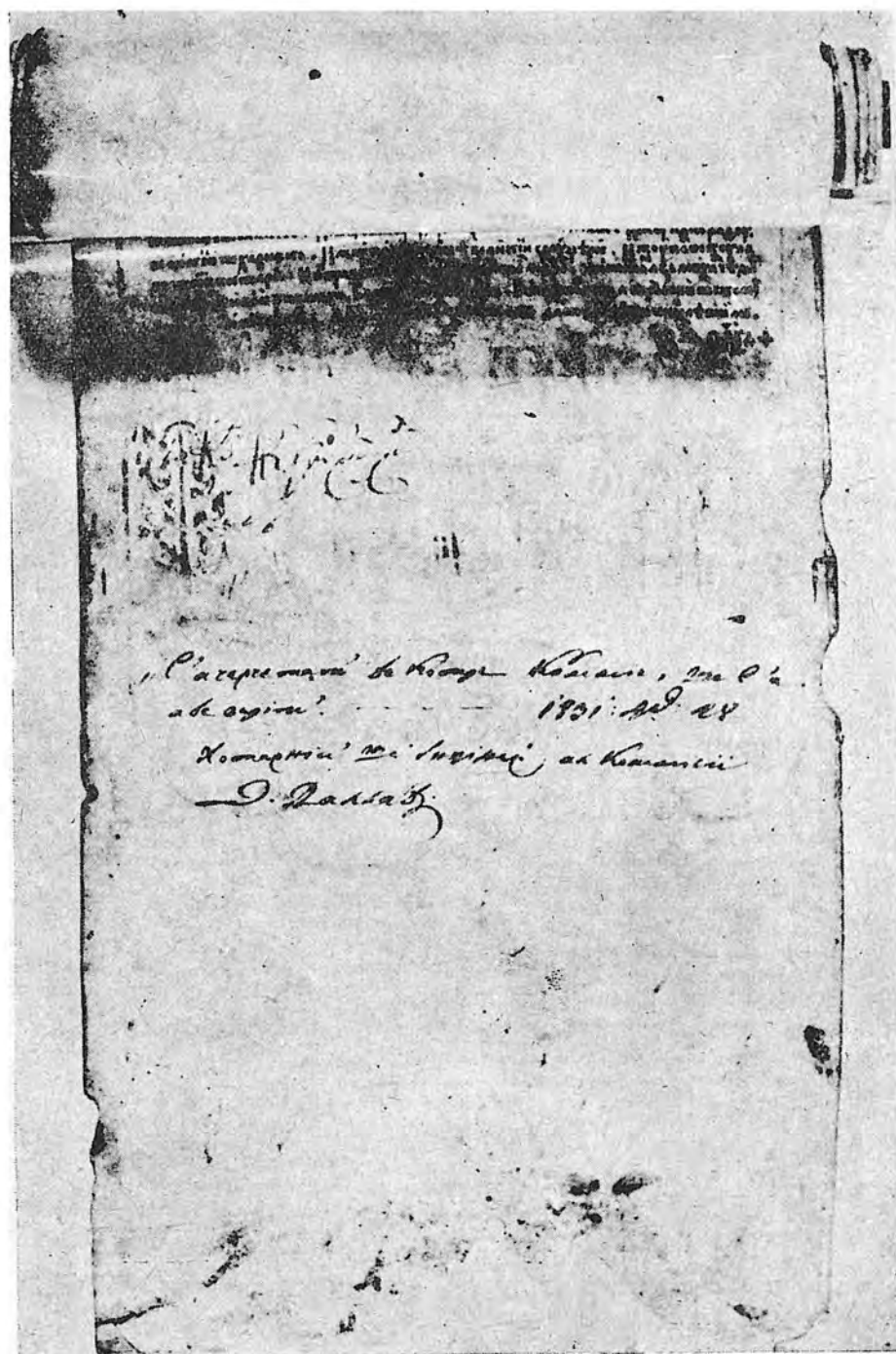


Fig. 31. — Hrisovul Buzeștilor — scris în formă de sul — sfârșitul.



Fig. 32. — Palimpsest din vremea lui Ștefan cel Mare <3–17 martie 1490>.



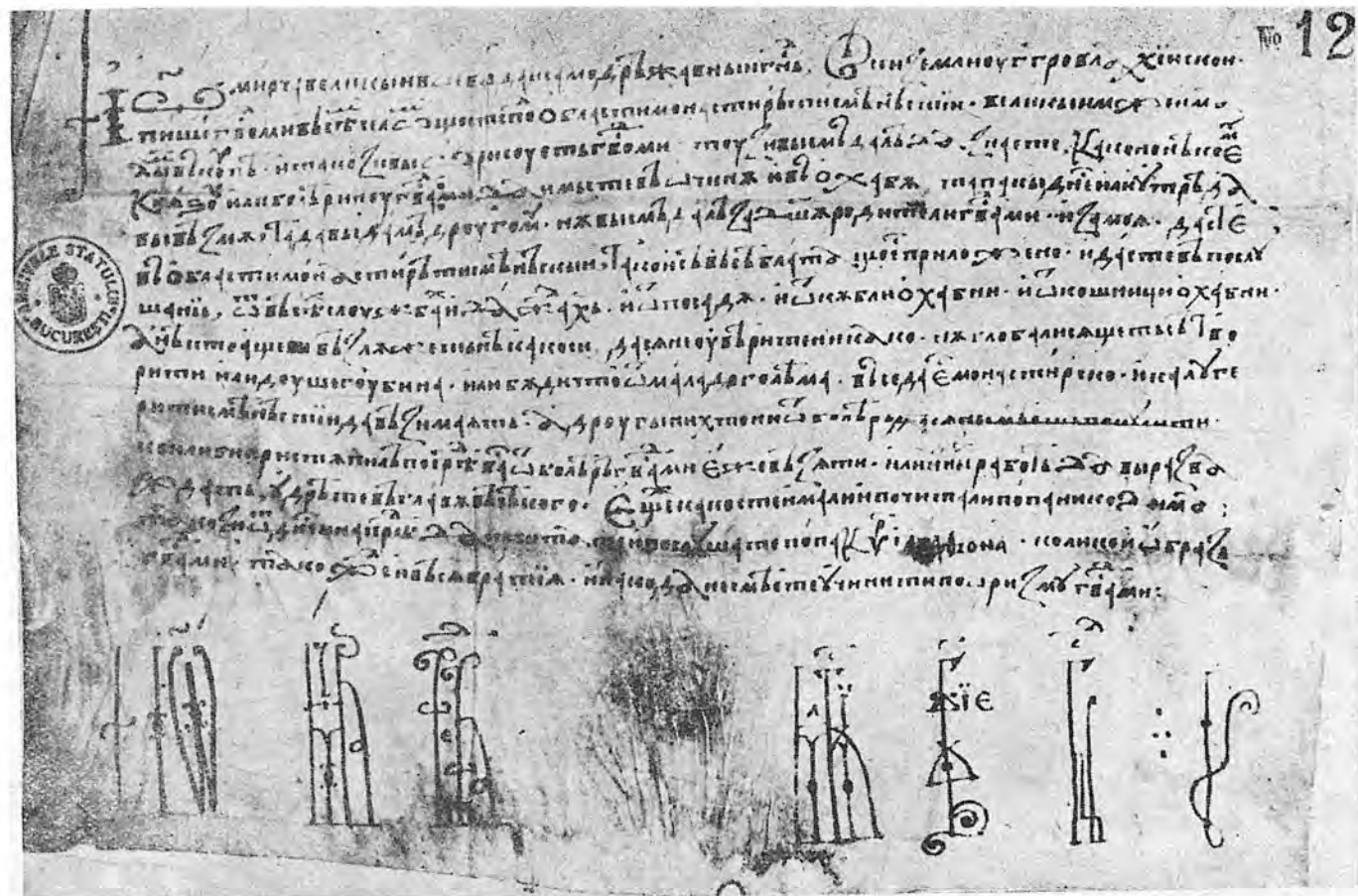


Fig. 33. — Scrisoare deschisă de la Mircea cel Bătrîn <din 1407>, cu o corectură contemporană în rîndul penultim





Fig. 34. — Act de la Mircea cel Bătrîn din 11 mai 1409.



Fig. 35. — Hrisovul solemn al lui Alexandru cel Bun din 20 august 1422, cu omisiuni in text.





Fig. 36. — Hrisov solemn de la Vladislav II din 5 august 1451, cu ștersături posterioare.

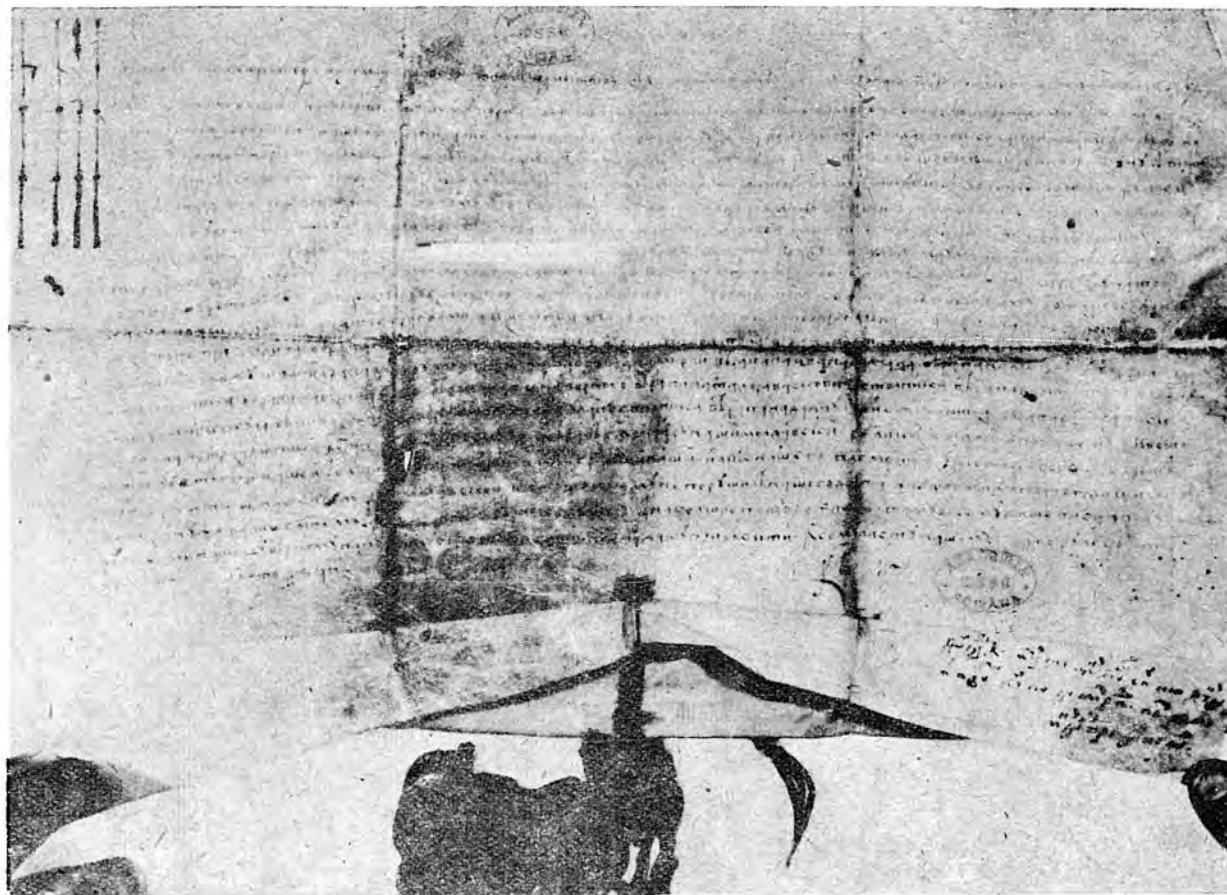


Fig. 37. — Hrisov solemn — cu țăncușă — al lui Petru Aron, din 26 iulie 1448.





Fig. 38.— Subscrieri neautografe în act de la Vladislav I și în acte de la Vladislav II și Vladislav III.



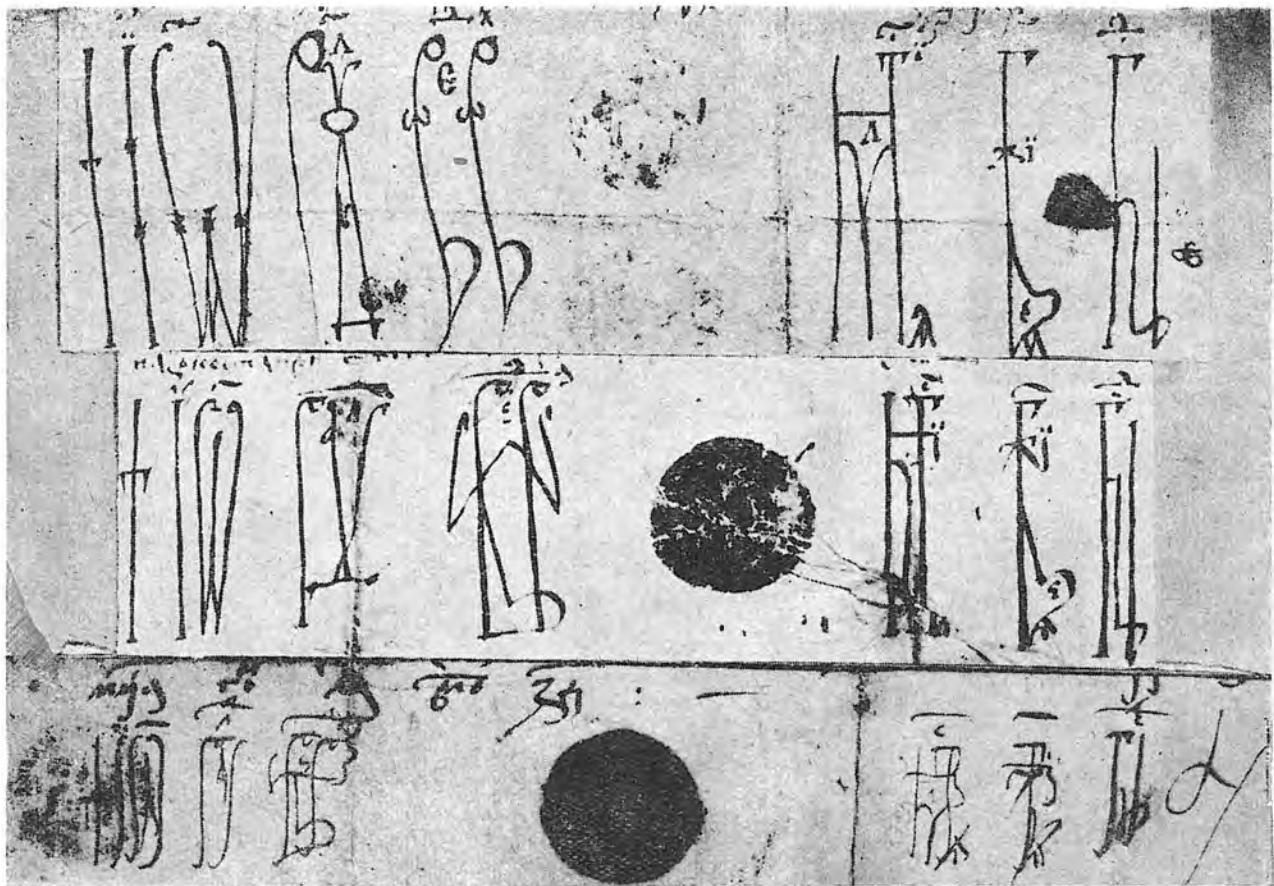


Fig. 39. — Subscrieri neautografe în acte de la domnii Țării Românești: Radu Prasnaglava, Radu cel Frumos și Radu cel Mare.

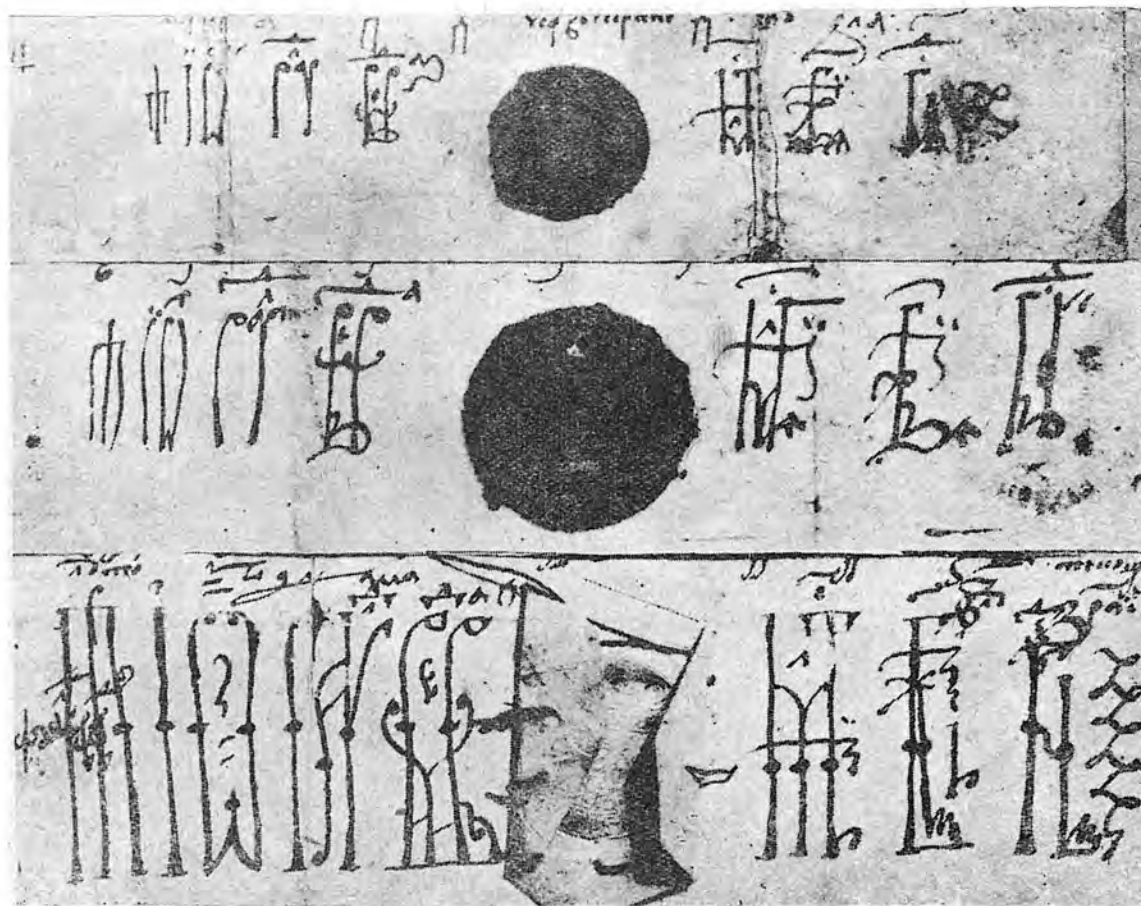


Fig. 40. — Subscrieri neautografe în acte de la domnii Țării Românești: Radu Bădica, Radu de la Afumați și Radu Șerban





Fig. 41. — Subscriere neautografă — în aur — și subscriere autografă a lui Radu Mihnea în hrisovul solemn din 19 septembrie 1620.



Fig. 42. — Subscrierea neautografă în actul lui Alexandru Aldea din 17 noiembrie <1432>.

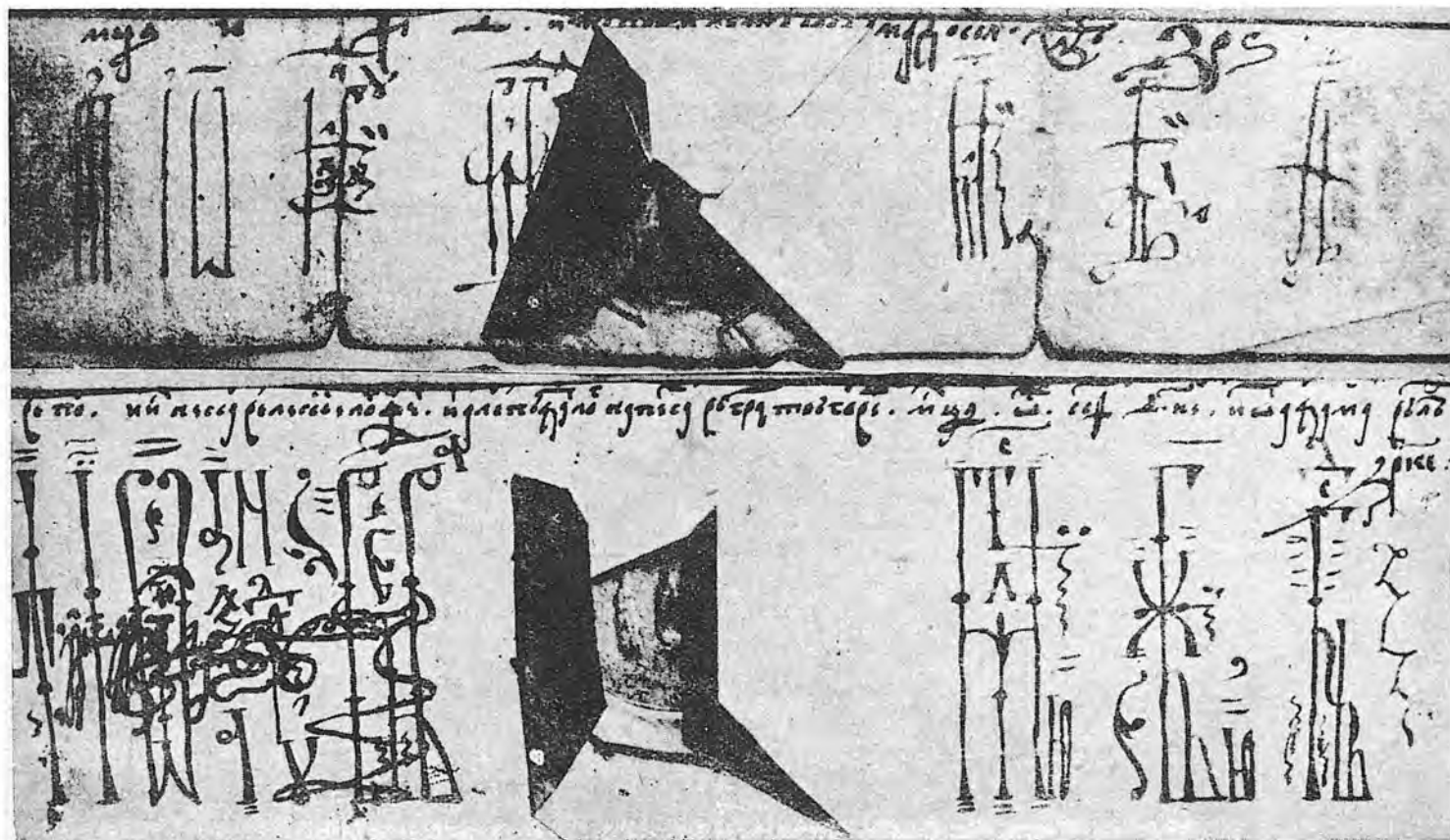


Fig. 43. — a) Subscriere neautografă în act de la Alexandru II. b) Subscrieri: neautografă și autografă în actul de la Alexandru Iliăș.



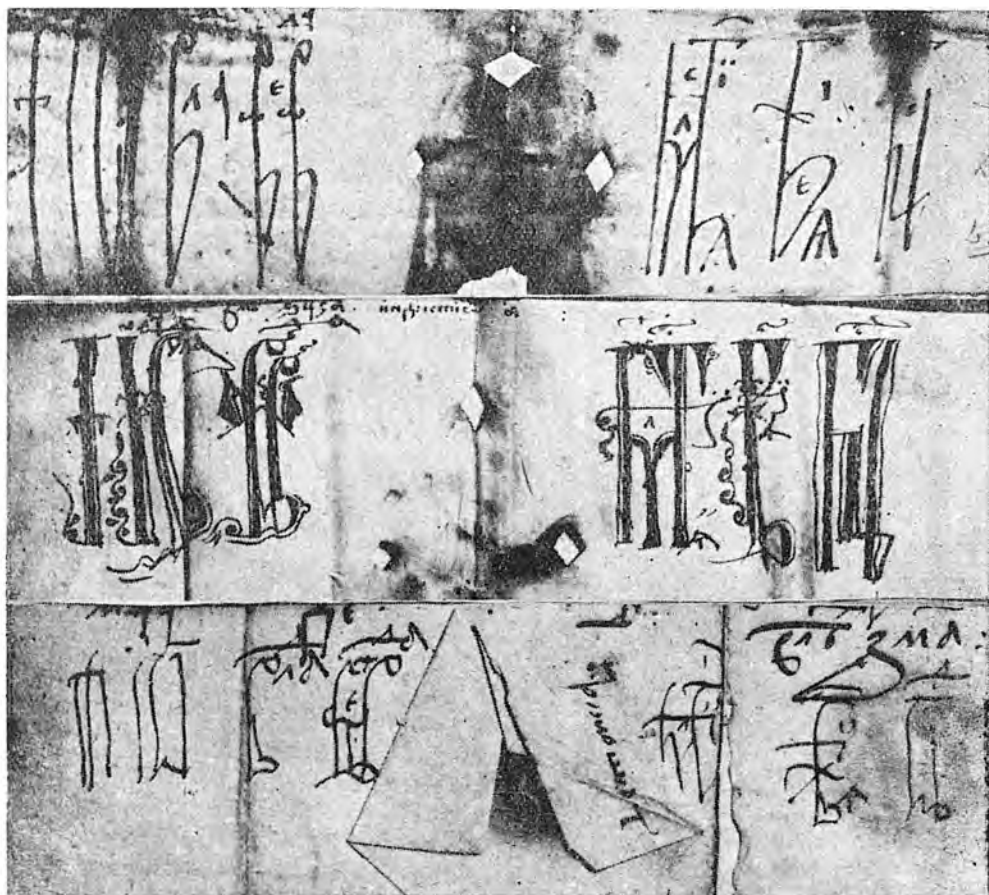


Fig. 44. — Subscrieri neautografe în acte de la domnii Țării Românești: Vlad Dracul, Vlad Călugărul și Vlad Vintilă.

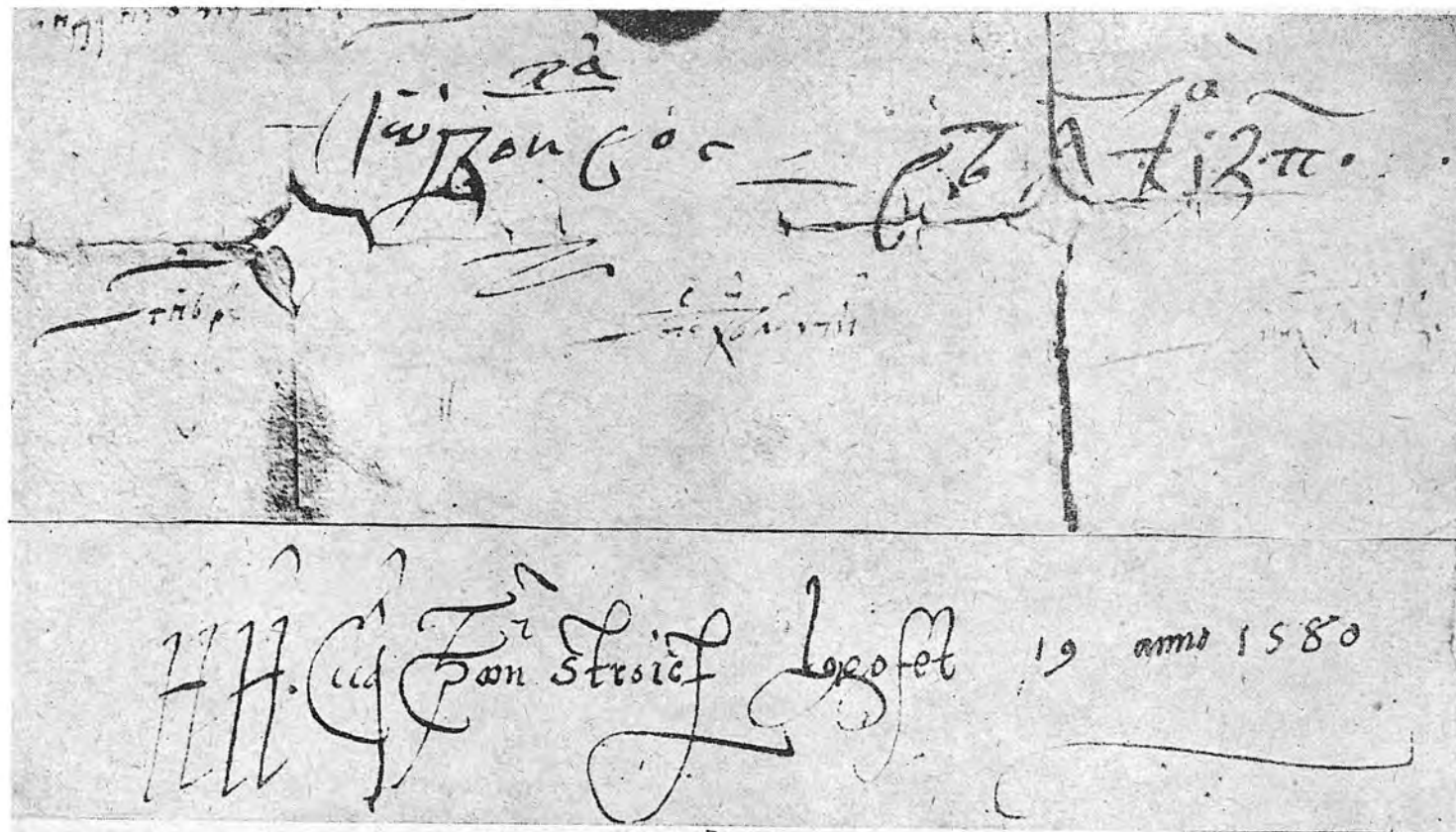


Fig. 45. — a) Iscălitura și autograful lui Ion Vodă cel Cumplit în hrisovul simplu din 22 mai 1572. b) Iscălitura și autograful marelui logofăt Lupul Stroici într-un hrisov simplu din 1580.



Fig. 46. — Subscrierea autografă a lui Petru Șchiopul, a unor dregători și personalități bisericești în actul cu pecete mică timbrată din 4 august 1583.



The image shows a handwritten document in Cyrillic script. The text is written on a piece of paper that has been folded or torn, with a dark, irregular line running across the top. The handwriting is in a cursive style, typical of the 16th century. The text is written in dark ink on a light-colored paper. The document is identified as the autograph of Petru Șchiopul, signed on September 11, 1583.

Fig. 47. — Subscrierea autografă a lui Petru Șchiopul — peste care s-a presărat nisip de aur — în actul din 11 septembrie 1583.



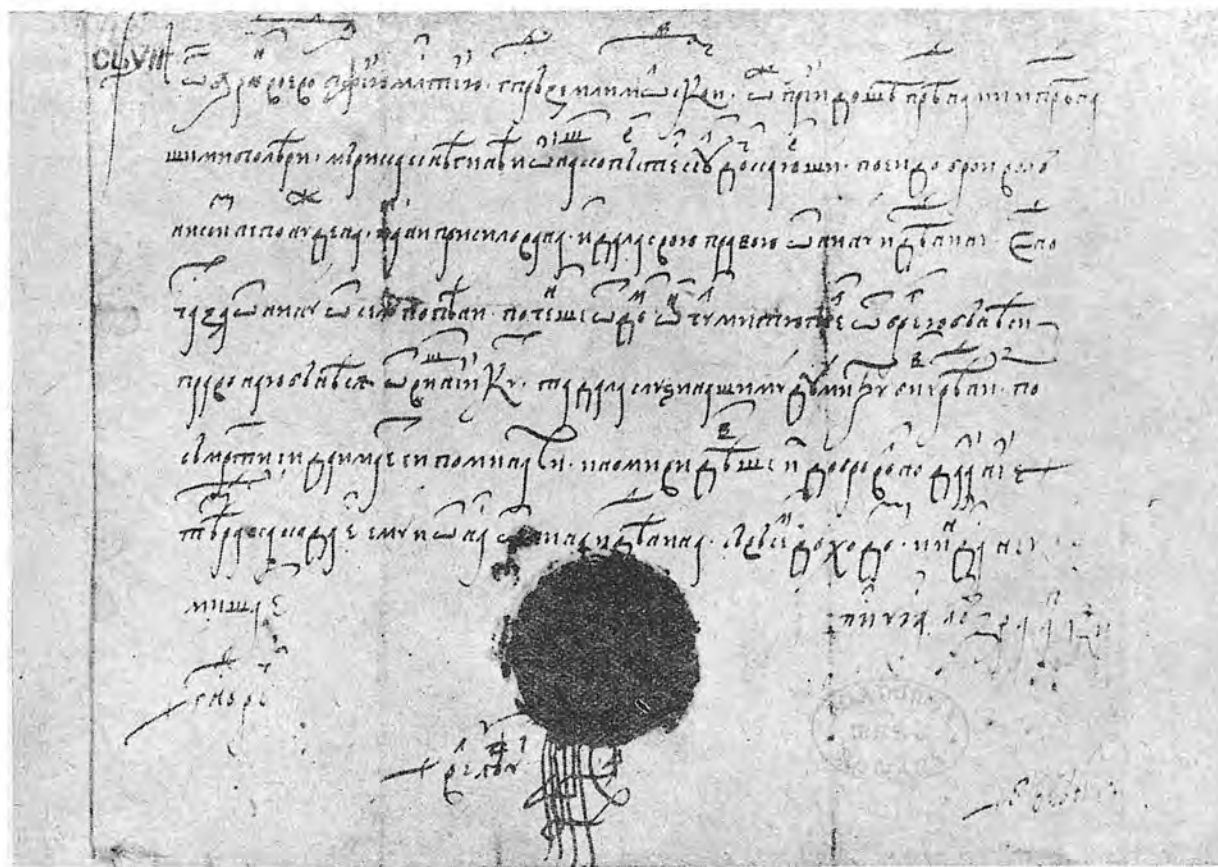


Fig. 48. — Hrisov simplu al lui Aron Tiranul din 28 aprilie 1593, cu pecete aplicată și iscălitura logofătului.

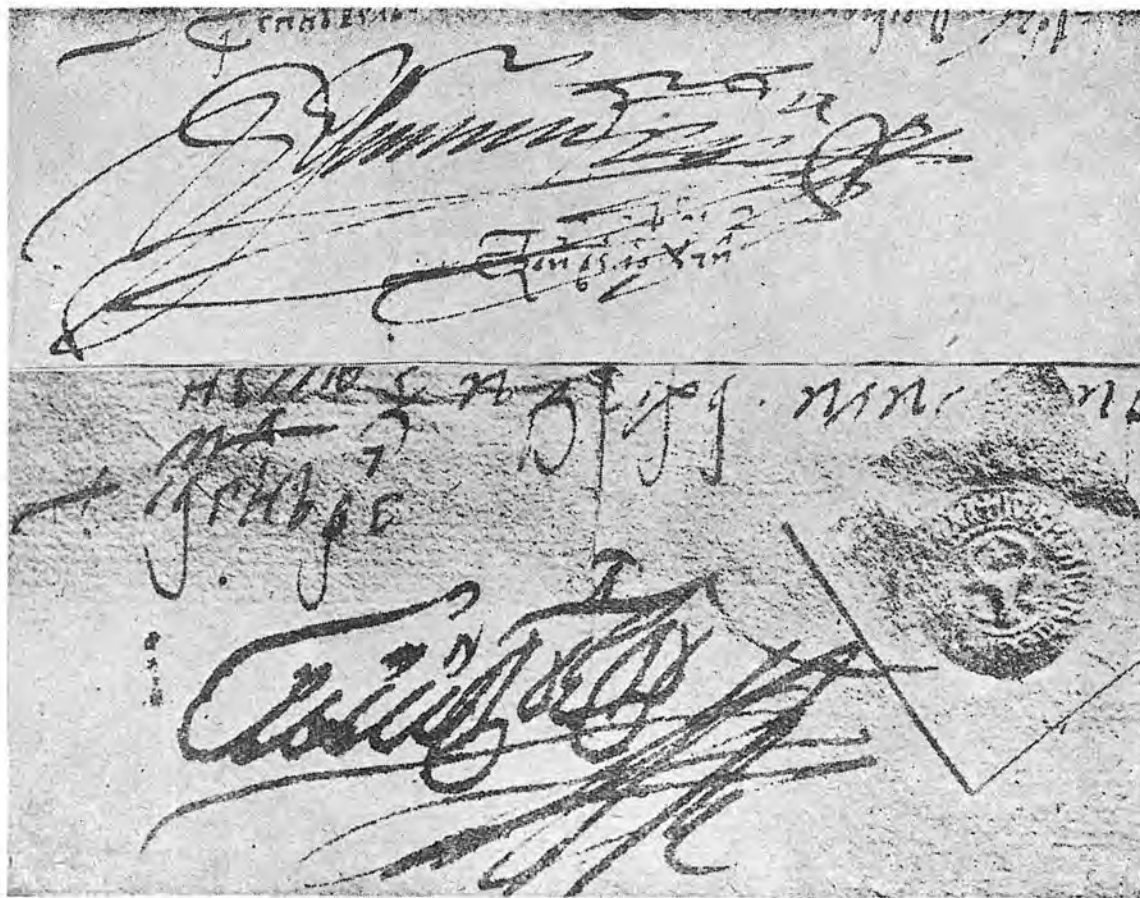


Fig. 49. — Subscrieri autografe de la Eremia și Simion Movilă.

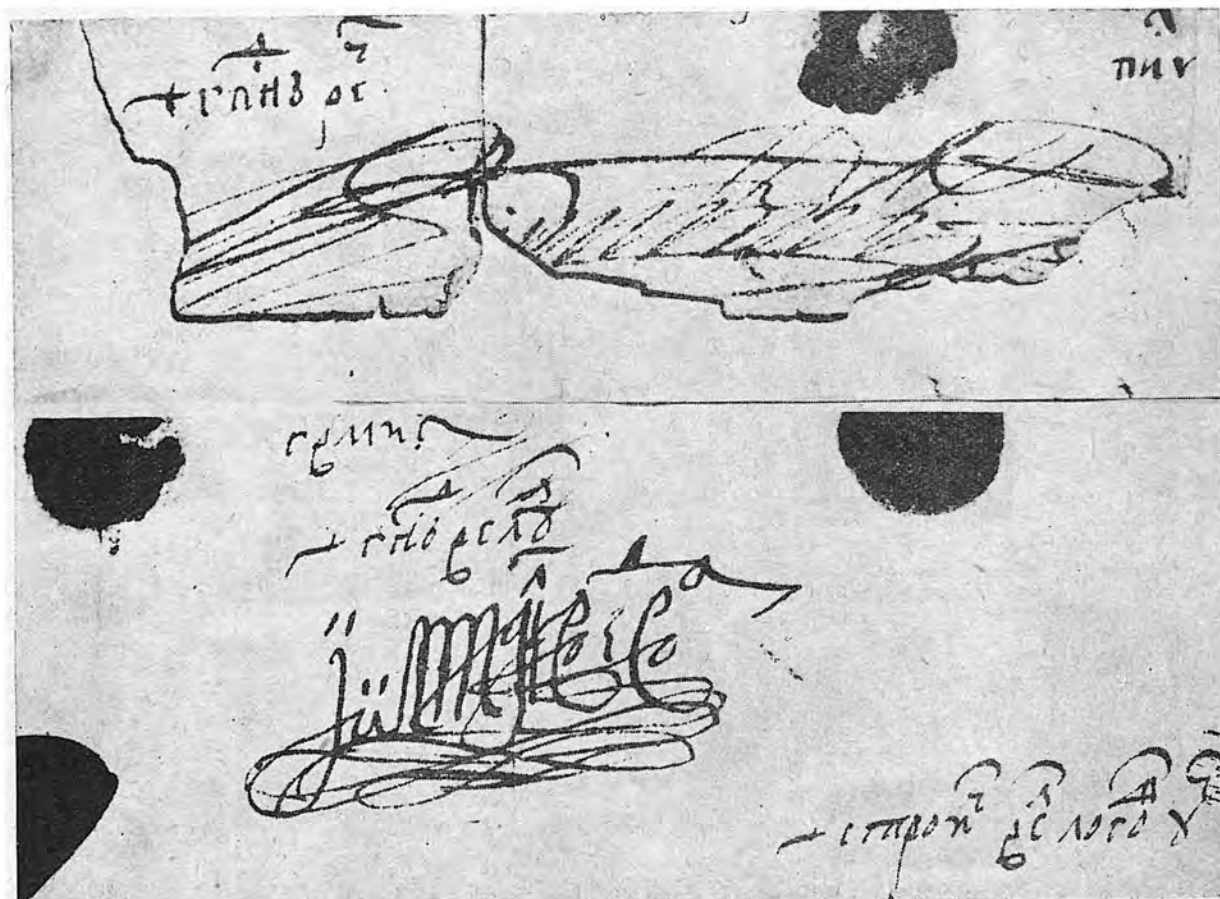


Fig. 50. — Iscăliturile lui Constantin și Mihail Movilă.









Fig. 52. — Modul de fixare al pecetii într-un hrisov simplu al lui Radu cel Mare, din 8 septembrie 1497.



Fig. 53. — Modul de fixare al pecetii într-un hrisov simplu de la Vlăduț, din 8 septembrie 1510.

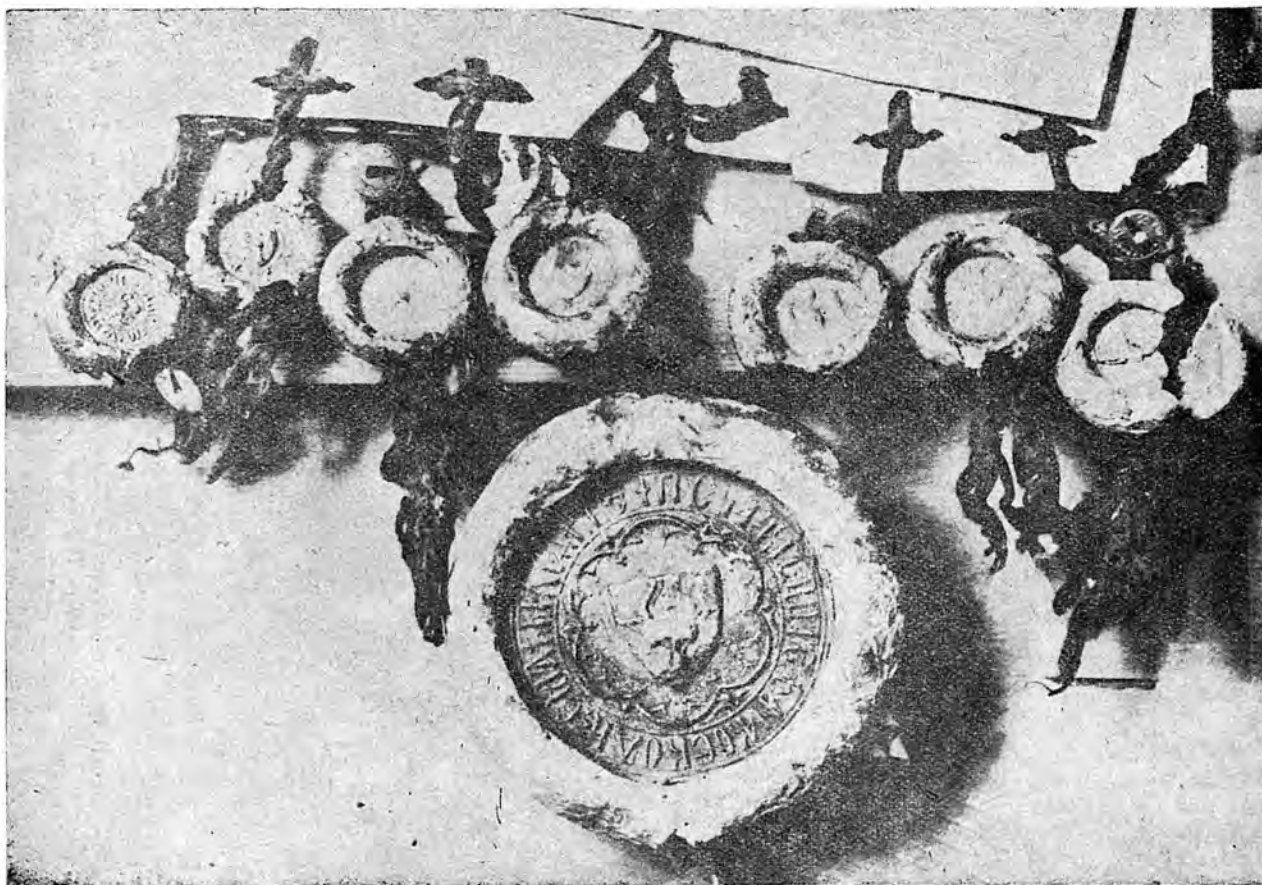


Fig. 54. — Pecetea mare a lui Ștefan Mușat și peceti boierești la hrisovul solemn extern din 6 ianuarie 1395.





Fig. 56. — Pecete mare moldovenească falsă atribuită lui Alexandru cel Bun fixată la actul fals datat: 28 iunie 1411.

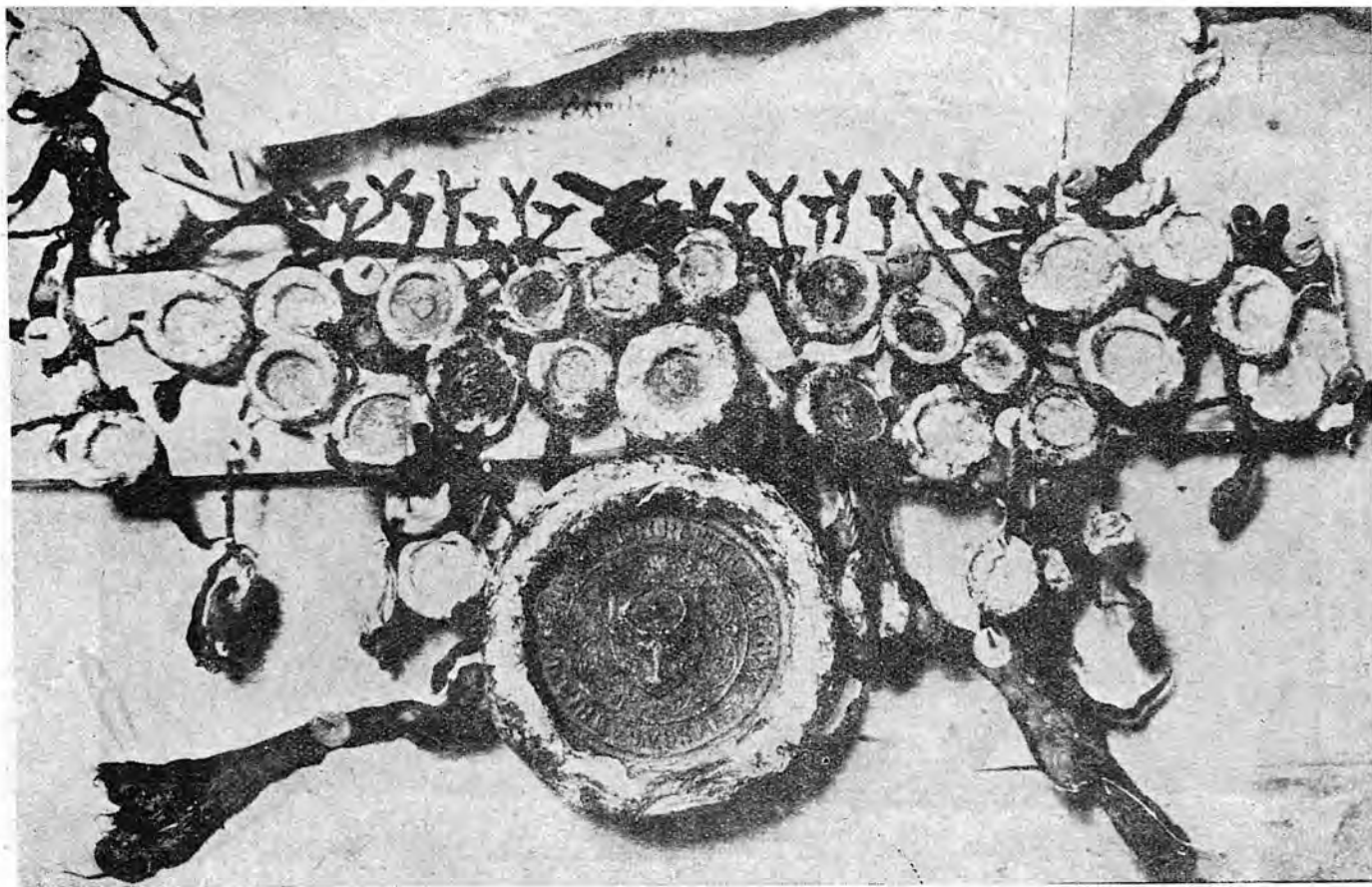


Fig. 55. — Pecetea mare a lui Alexandru cel Bun și pecețile boierilor la hrisovul solemn din <13 decembrie> 1421.





Fig. 57. — Act de la Ștefan II din 26 iunie 1434 cu pecetea mică atârnată.



Fig. 58. — Pecete mare de la Ștefan I Mușat.





Fig. 59. — Engolpion din argint suflat cu aur pe un hrisov solemn extern al lui Vasile Lupu, din 6 septembrie 1642.

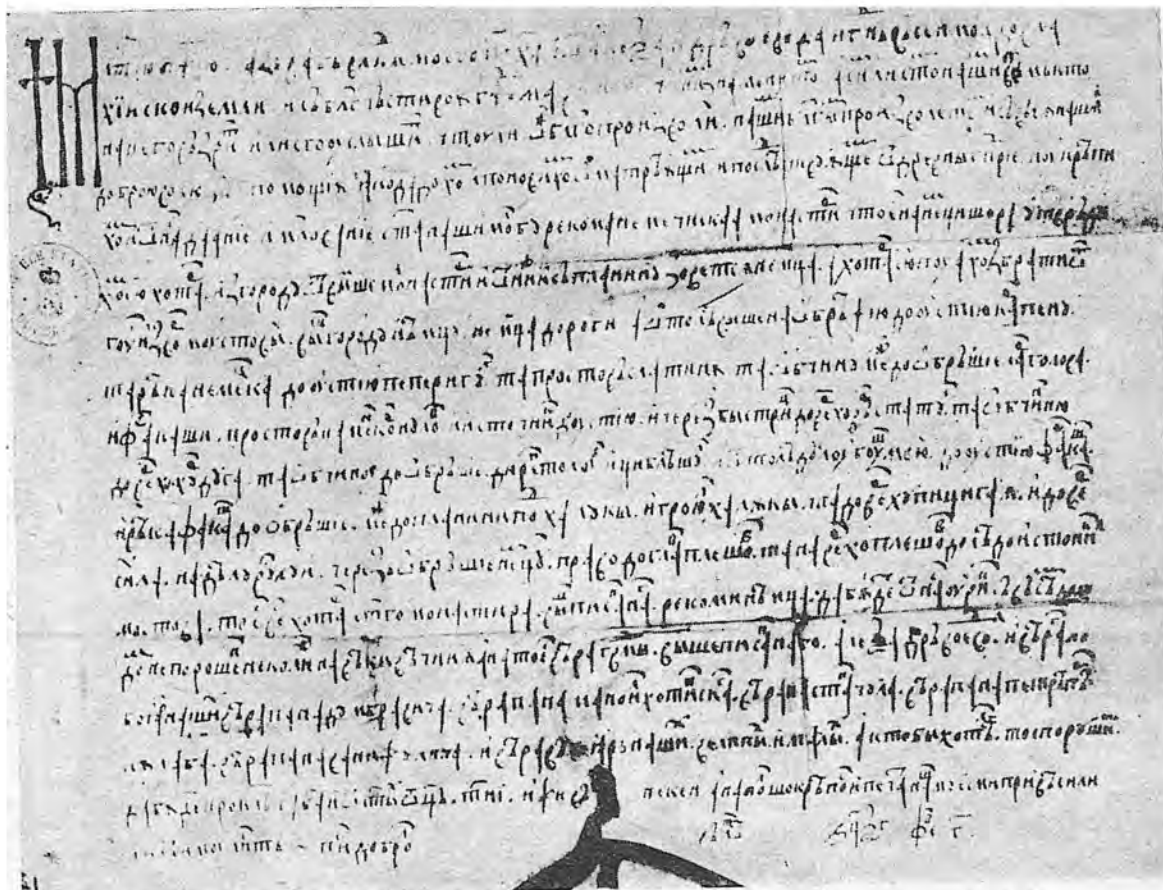


Fig. 60. — Palimpsest peste care s-a scris hrisovul solemn fals atribuit lui Alexandrel și datat: 3 februarie 1455.



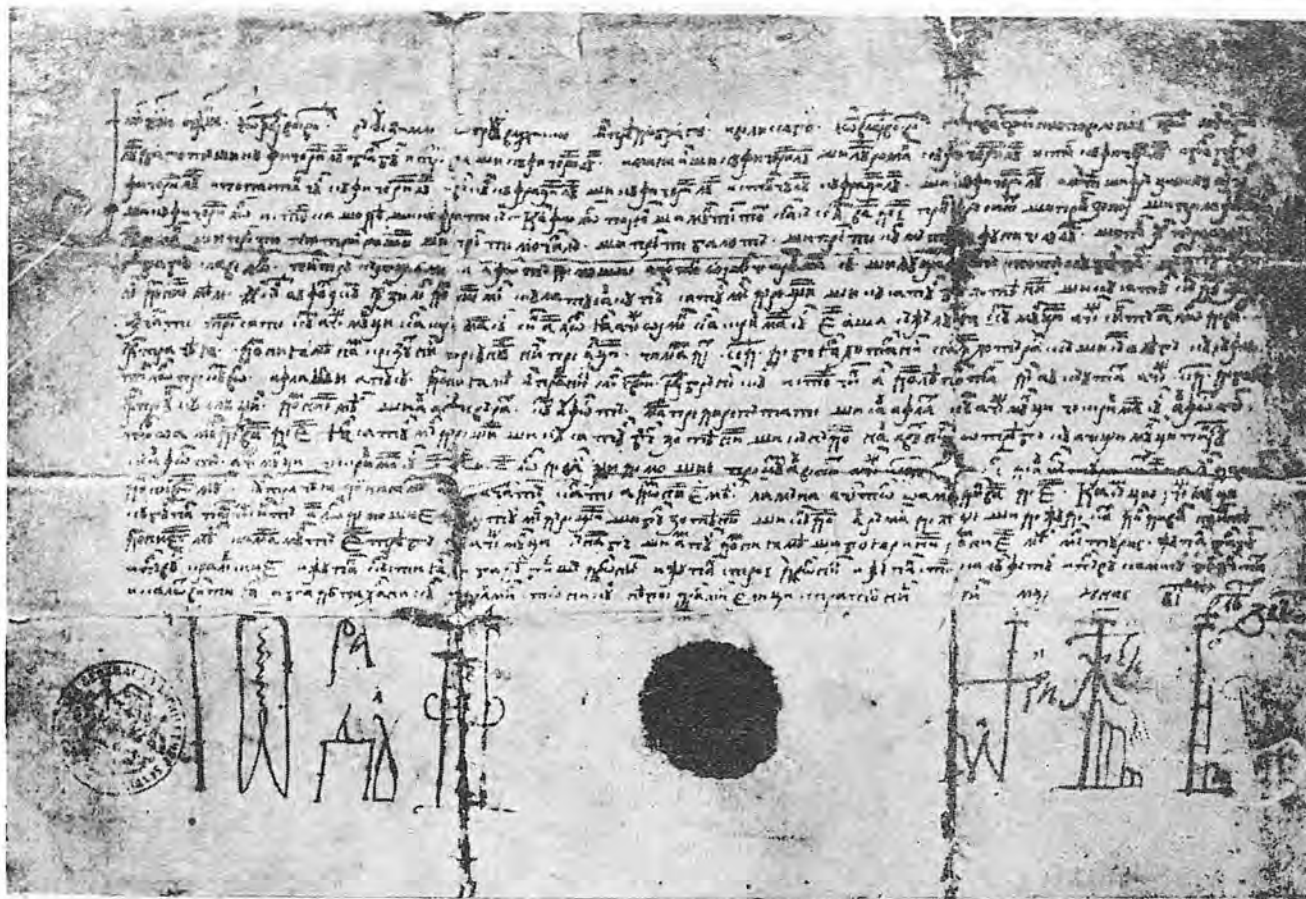


Fig. 61. — Act fals atribuit lui Radu cel Mare și datat: 19 iunie 1504.

**DIPLOMATICA LATINĂ CU REFERIRE  
LA TRANSILVANIA**

**(SEC. XI–XV)**

DE

FRANCISC PALL

Originalele documentelor privind istoria României, seria C (Transilvania) sînt scrise în latinește (cu excepția cîtorva acte germane privitoare la teritoriul săsesc). Ele sînt emise, în cea mai mare parte, fie de cancelaria regală sau de alte cancelarii ungurești dinafara teritoriului R.P.R., fie de cancelaria voievodală sau vicevoievodală și de cele ale deosebitelor instituții sociale, politice, administrative și bisericești din Transilvania. O altă parte, mai mică, dar nu mai puțin importantă, din aceste documente emană de la cancelaria papală.

Într-o bună parte a epocii feudale, la care se referă materialul documentar din această serie, limba latină era în Ungaria și Transilvania limba vieții de stat, limba culturii clasei stăpînitoare și limba cultului catolic. Ținînd seama de acest fapt, se explică de ce documentele seriei Transilvania se încadrează, în ceea ce privește caracteristicile lor, în diplomația latină medievală (precum și în cronologia apuseană, paleografia latină, sigilografia și alte discipline auxiliare, strîns înrudite cu diplomația)<sup>1</sup>.

În legătură cu materialul acestei serii va trebui să studiem sau în unele cazuri cel puțin să atingem, în paginile care urmează, un mare număr din problemele, variate și complexe, de diplomatică latină medievală.

Firește, ținînd seama de destinația acestui studiu, care apare într-un volum introductiv menit să lămurească materialul documentar al unei publicații, nu vom putea trata toate problemele din domeniul acestei discipline, ci ne vom limita la acelea pe care le pune materialul însuși pentru o perioadă dată (de la sfîrșitul sec. al XI-lea pînă la sfîrșitul deceniului al treilea al sec. XV-lea). Altfel ar trebui să-i dăm o întindere prea mare și să ne abatem de a scopul propus.

---

<sup>1</sup> Majoritatea trimerelor din notele prezentului studiu se referă — după cum e și firesc — la colecția *Documente privind istoria României*, seria C (Transilvania), prescurtată *Doc. priv. ist. Rom.* E vorba de materialul în parte apărut (veacurile XI—XIII, vol. I—II, București, 1951—1952; veacul XIV, vol. I—IV, București, 1953—1955), în parte gata pentru tipar (veacul XIV, vol. V—VI) ori în pregătire pentru tipar (veacul XIV, vol. VII). În cazul volumelor apărute trimerelor se fac la pagini (ca și în celelalte studii apărute în volumul de față). Cînd pe aceeași pagină figurează mai multe documente sau regeste purtînd aceeași dată, se citează și numărul piesei respective. Firește în cazul volumelor V—VII, nu s-a putut indica deocamdată decît data documentelor. Pentru documentele perioadei 1381—1437, a căror prelucrare este în curs, întrucît, atunci cînd se pregătea acest studiu, nu se cunoștea încă precis economia și momentul apariției volumelor, referințele s-au făcut după colecțiile de documente publicate, sau după fondurile arhivale în cazul materialului inedit.

Încercarea de față, care se întemeiază pe rezultatele de pînă acum ale cercetărilor de specialitate, căutînd aplicarea lor la materialul foarte vast și variat al seriei Transilvania — nu fără a le aduce unele îndreptări și alte contribuții, — poate fi considerată și ca un studiu preliminar în vederea unei lucrări mai ample și sistematice de diplomatică latină și de cronologie apuseană (cu privire mai ales la istoria R.P.R.), care lipsește pînă acum în literatura noastră istorică.

## DENUMIRILE GENERALE ALE DOCUMENTELOR

Termenii generici cu care sînt denumite documentele privind istoria Romîniei seria C (Transilvania) sînt:

1) *Littere* (uneori la singular: *littera*, scrisoare)<sup>1</sup> este denumirea cea mai frecventă a documentului, a actului în genere. De obicei ea este însoțită de un alt termen care îi precizează cuprinsul: *littere citatorie*, *l. preceptorie* [scrisoare de chemare, scrisoare de poruncă] etc. Dar alături de specificarea cuprinsului poate fi vorba și despre formă. Acesta este cazul a două mari categorii de acte: *littere patentes* [scrisoare deschisă] și *littere clause* [scrisoare închisă]. În seria Transilvania întîlnim des și expresia *littere alphabeto inter-cise* (*incise*, *abcise*) și uneori *littere alphabeto per medium bipartite* [scrisoare tăiată în două pe mijlocul literelor alfabetului], precum și alte variante, în cazul chirografului (*chirographum*)<sup>2</sup>.

În cancelaria papală termenul de *littere* este folosit și în înțelesul mai restrîns, în opoziție cu *privilegium* care — ca și denumirea de *littere privilegiales* — poate să se refere la orice act întocmit în formă solemnă, prin care se asigură un drept cu caracter perpetuu sau se dă o dispoziție definitivă.

2) O altă denumire generală este *instrumentum*, dar și aceasta poate avea un sens special: de act privat sau act notarial. În materialul nostru se întîlnește și expresia *litteralia instrumenta* sau *munimenta* (mai rar: *litteralia munimina*), avînd înțelesul de acte scrise<sup>3</sup>, în timp ce *instrumentum publicum* este de obicei actul emis de un notar public<sup>4</sup>.

3) *Pagina*<sup>5</sup> și *scriptum*<sup>6</sup> în materialul seriei Transilvania sînt denumiri date mai ales actelor solemne, privilegiilor, în timp ce *carta* (*charta*, *quarta*),

<sup>1</sup> Respectăm ortografia originală a documentelor seriei Transilvania în ceea ce privește folosirea lui *e* simplu în locul diftongilor clasici *ae* sau *oe*, care nu se întrebunțau în perioada imbrățișată de aceste documente (sfîrșitul secolului al XI-lea și primele patru decenii ale secolului al XV-lea). Unii autori moderni folosesc această ortografie clasică în mod arbitrar, iar alții sînt inconsecvenți, oscilînd între ea și ortografia medievală.

<sup>2</sup> Asupra acestuia, vezi mai jos, p. 25—26.

<sup>3</sup> Doc. 21 mai 1347, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. IV, p. 661; 4 mai 1358, *ibid.*, vol. V. Trimiterile acestea, ca și cele ce vor urma, caută să facă doar cîteva exemplificări concludente.

<sup>4</sup> Doc. 4 mai 1328, *ibid.*, vol. II, p. 253 urm.; 30 octombrie 1357, vol. V. Cf. și doc. <8 ianuarie—9 iulie 1309>, vol. I, p. 106. Vezi mai jos, p. 38.

<sup>5</sup> Termenul de *pagina* e caracteristic clauzei *Nulli ergo* din scrisorile papale solemne (*littere cum filo serico*) și din bulele propriu-zise: doc. 20 dec. 1191, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 11; vezi și alte exemple, p. 239 și n. 3. Pentru *pagina* în actele regale și ale locurilor de adevărire (de obicei în sens de privilegiu), cf. doc. <înainte de 10 iulie> 1291, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 376 urm.; 12 august 1315, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 368 urm.; 24 apr. 1370, vol. VI.

<sup>6</sup> În sens de privilegiu: doc. 29 (corect: 30) iulie 1289, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 260 urm.; 3 mai 1344, *ibid.*, XIV, vol. IV, nr. 233; 1 iulie 1366, vol. VI. În sens de declarație scrisă în legătură cu un proces: <8 ianuarie—3 iulie 1309>, vol. I, p. 104—105.



este un termen generic<sup>1</sup> ca și în diplomatica apuseană. Însă în documentele noastre *carta* se întâlnește mai des cu înțelesul de pergament, pe care este scris actul<sup>2</sup>.

4) *Epistola*<sup>3</sup>, *registrum*<sup>4</sup>, *cedula*<sup>5</sup>, ba chiar *sigillum*<sup>6</sup>, *codex*<sup>7</sup> și *carmen*<sup>8</sup> se folosesc, la rîndul lor, în sensul de act.

5) Asupra altor denumiri mai speciale, ca *mandatum* [mandat, poruncă], *missiles* [misive] etc. vom reveni în legătură cu diferitele specii de acte juridice sau de alt<sup>9</sup> caracter.

<sup>1</sup> În sensul de act de adevărire a unui schimb de moșii: 14 sept. 1299, *Documente privind istoria României*, XIII, vol. II, p. 468; ca scrisoare de apel bisericesc, vezi mențiunea din doc. 1306, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 46. În sensul de scris. de alegere ca episcop: doc. <10 dec. 1308 — 2 iulie 1310>, *ibid.*, p. 72.

<sup>2</sup> Doc. 15 iulie 1320, *ibid.*, vol. I, p. 368 urm.; 1 ian. 1322, vol. II p. 25 urm.; 12 ian. 1379, vol. VII; cf. Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan* [Diplomatica maghiară], Budapesta, 1930 (prescurtat: *Oklt.*), p. 251: *pergamentis seu cartis*. Uneori *carta* are sensul restrîns de chirograf. Pentru designarea generică a documentelor se folosește și diminutivul *chartule* (doc. din 1299, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 172 urm.).

<sup>3</sup> Doc. 20 aug. 1357, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>4</sup> Doc. <circa sept. 1369>, *ibid.*, vol. VI; 29 martie 1378, *ibid.*, vol. VII; doc. 6 oct. 1437, despre cea de a doua înțelegere dintre nobili și țărani, transcris de conventul din Cluj-Mănăstur, 10 oct. 1437, Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria Românilor*, I<sub>2</sub>, București, 1890, p. 623 urm. Firește termenul se folosește mai ales cu înțelesul său special, de registru de acte sau uneori cu acela de listă de amenzi: doc. din 1316 (mai probabil: 1326), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 246 urm.; 15 iulie 1335, Georgius Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae* [Codicele diplomatic al Ungariei], VIII, 4, Buda, 1832, p. 133—136 (regest, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 355). Cf. și Hajnik Imre, *A magyar bírósgai szervezet és perjeg az Árpád-és a vegyesházi királyok alatt* [Organizația judecătorească și dreptul procesual maghiar în timpul regilor din dinastia arpadiană și din cea mixtă], Budapesta, 1899 (prescurtat: *Bírósgai szerv.*), p. 445, nr. 23 și p. 446. Poate să aibă și sensul de listă de răufăcători, prezentînd în acest caz de obicei grafia: *legistrum*. Cf. între altele, doc. 29 apr. 1370: *unum proscriptum in legistro denigratum* [unul trecut \* cu negru \* în registru], fiind pus înafara legii, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI. Cf. 7 nov. 1363, *ibid.* *Registrum* mai poate avea sensul de însemnare (vezi și mai jos, p. 190).

<sup>5</sup> Menționată în actele de proveniență apuseană: doc. <8 ian.—3 iulie 1309>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 112 (cu înțelesul de însemnare întărită cu pecete); 17 oct. 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 643.

<sup>6</sup> Doc. 1231, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 254 urm.

<sup>7</sup> Doc. 12 martie 1372, *ibid.*, XIV, vol. VII.

<sup>8</sup> Doc. 26 iunie 1387, 6 iunie 1397, emise de regele Sigismund, *Ub. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, publ. de Franz Zimmermann, Carol Werner și Georg Müller, II, Sibiu, 1897, p. 614—615 și Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 394—396; 17 iulie 1387 (dat de regina Maria), transumpt în actul aceleiași din 25 iulie 1387. Arh. ist. a Filialei Acad. R.P.R. din Cluj, CCVI; tot 25 iulie (două acte, unul emis de Sigismund, celălalt de Maria), *Oklevéltár a... Bánffy család történetéhez* [Documente... priv. la ist. familiei Bánffy], ed. Vajta, E. I, Budapesta, 1908 (presc. *Bánffy*), p. 406—408; Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 305; 20 noiembrie 1435, Hațeg, scrisoare deschisă voievodală, Maria Holban-Virginia Sacerdoțeanu, *Culegere de facsimile, seria latină*, București, 1942, pl. III (publ. cu greșeli și omisiuni în Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 592—594). E de observat în legătură cu acest document că cuvîntul *carmen* și în general redactarea sa bombastică, scrierea mărită (*scriptura longior*) a primului rînd și calitatea foarte subțire, mătăsoasă, a pergamentului sînt neobișnuite în epoca aceasta, mai ales pentru actele voievodale. În schimb cerneala, forma literelor și pecetea nu prezintă semne de suspiciune. O comparație a originalului (păstrat la Arhivele Statului, București, donații, pach. VIII, doc. 1) cu un mandat al aceluiași emitent, voievodul Ladislau Csáky, dat la 18 oct. 1435, în Hațeg (Arh. ist. cit., Kamuti lev.), arată că e vorba de același scrib și de aceeași pecete. Unele din elementele neobișnuite de mai sus se explică probabil prin imitarea, fără prea mult discernămint, a unui model, a unei scrisori regale deschise de la sfîrșitul sec. al XIV-lea (cf. de ex. documentele citate, din 26 iunie, 25 iulie 1387 și 5 iunie 1397).

<sup>9</sup> Vezi mai jos p. 28 urm.

## FORMELE ÎN CARE NI S-AU TRANSMIS DOCUMENTELE

Formele în care ni s-au păstrat actele sînt multe. Vom trece aici în revistă doar pe cele întîlnite în materialul seriei Transilvania.

1) O formă de act premergătoare originalului este conceptul (*nota, minuta, imbreviatura*). În cancelaria papală redactarea actelor se făcea, probabil de la început, pe baza unei ciorne, care se transcria apoi pe curat și actul se expedia în această formă, ca original. Cu secolul al XV-lea s-a început să se păstreze în această cancelarie în chip oficial conceptele unor categorii din acte<sup>1</sup>. Actele notariale erau întocmite de notarii publici în temeiul unor concepte rezumative<sup>2</sup>, redactate, de la un moment dat (în Italia cam din sec. al XII-lea), în registre (*protocollo*)<sup>3</sup>. În cancelaria imperială din Apus însă actele se scriau dintr-o dată (mai ales înainte de sec. al XIV-lea) fără concept prealabil, cel mult pe baza unor însemnări sumare. De aceea, ele prezintă uneori numeroase îndreptări<sup>4</sup>. Se pare că adeseori tot fără ciornă se întocmeau actele și în unele cancelarii ungurești, care de asemenea poartă corecturi<sup>5</sup>. Dar despre locurile de adevărire (cum erau capitlurile și o serie de conventuri) se știe că începînd cu sec. al XIV-lea își redactau documentele pe baze de concepte<sup>6</sup>.

S-au păstrat unele concepte și din cancelariile ungare. Exemple de documente transmise în această formă se găsesc și în seria Transilvania<sup>7</sup>. Însă conceptele în multe cazuri n-au fost păstrate, căci aveau un caracter efemer, de scriere preparatorie, ce-și pierdea valoarea o dată cu trecerea ei pe curat.

2) Forma cea mai completă a actului este originalul (*originale, autographum*). Tot la original se referă și expresiile *in specie*,<sup>8</sup> *specietenus*<sup>9</sup>. Și în cazul documentelor latine medievale era frecvent obiceiul de a se redacta un act în mai multe originale ca o măsură de precauție, pentru ca prin pier-

<sup>1</sup> Alain de Boüard, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, I, Paris, 1929, p. 88—89.

<sup>2</sup> Doc. 22 sept. 1390, Fejér, X, 1, Buda, 1834, p. 636 urm.: *in notam recepi* [am luat-o în însemnarea <mea>].

<sup>3</sup> Doc. 27 aug. 1401, *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* [Documente de la Vatican privind istoria regatului Ungariei], Budapesta, 1889, seria I, tom. IV, p. 604—605.

<sup>4</sup> Harry Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, ed. II, vol. II, I, Lipsca, 1915, p. 138—145.

<sup>5</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 176—177, 220; cf. doc. 16 oct. 1364 și 24 mai 1366 (act voievodal), *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VI; 13 noiembrie 1380 (concept redactat în numele judei curții regale și modificat ulterior ca act regal), vol. VII. Alte exemple la Janits Iván, *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatás és oklevéladó működése 1526—ig* [Activitatea judecătorească și ca emitenți de documente a voievozilor Transilvaniei pînă la 1526], Budapesta, 1940, p. 75.

<sup>6</sup> Franz Eckhard, *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*, în «Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung», Innsbruck, IX, <supliment>, 1915, p. 468—471.

<sup>7</sup> Doc. cu data aproximativă: <înainte de 30 mai 1328—1330>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 241 urm.; cf. observația editorilor publicației *Ub.* (Fr. Zimmermann și C. Werner), I, Sibiu, 1892, p. 421; <1342—1343 după 3 mai>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, vol. IV, p. 81—82.

<sup>8</sup> Doc. 16 apr. 1338, *ibid.*, vol. III, p. 459 urm.; 6 martie 1348, *ibid.*, vol. IV, p. 418.

<sup>9</sup> Doc. 26 apr. 1319, Pesty Frigyes, *A szőrenyi bánsg* [Banatul Severinului], Budapesta, 1878, p. 19 urm.; 21 apr. 1380, vol. VII.

derea unuia să nu dispară mărturia acțiunii juridice înseși pe care o cuprindea. Astfel bula de aur din 1222, după cum se arată chiar în cuprinsul ei, a fost scrisă în șapte exemplare<sup>1</sup>. Uneori chiar natura documentului impunea această multiplicitate: contractele, tratatele de alianță, de pace etc. se întocmeau în atâtea exemplare originale câte erau părțile interesate. Dar nu numai în acte bilaterale sau multilaterale, ci și în cazul actelor unilaterale, adresate însă unui număr de destinatari, se emiteau mai multe originale. Ele se deosebeau doar în ceea ce privește adresa, unele apelative sau formule protocolare și cuvenitele schimbări de construcție. Acesta e bunăoară cazul unor bule papale<sup>2</sup>, după cum arată și mențiunile: *in eundem modum*, *in eodem modo*, *simili modo* [în același fel, în chip asemănător] din registrele pontificale. De ex. numirile de episcopi, în afară de beneficiari, se aduceau și la cunoștința arhiepiscopilor ai căror sufragani (subordonați) erau aceștia, precum și la aceea a regelui, a credincioșilor din diecezele respective etc.<sup>3</sup>.

Documente în două sau mai multe exemplare originale erau și chirografele. Locurile de adevărire, după cum vom vedea, păstrau în arhivele lor după anumite acte eliberate un exemplar (*paria litterarum*) din asemenea originale<sup>4</sup>, în cazul când nu-și făceau copie chiar în registrele lor. După aceste dublete<sup>5</sup> sau multiple de original ori după copiile de registru<sup>6</sup> locurile de adevărire eliberau transcrieri (transumpturi) autentice<sup>7</sup>.

Există în seria noastră unele forme de act, ca reînnoirea și confirmarea, care uneori sînt variante ale originalului, iar alteori ale copiei autentice<sup>8</sup>.

3) O altă formă de act, care reprezintă însă un stadiu ulterior originalului, este copia (*copia*). În materialul seriei Transilvania ea este de mai multe feluri:

a) Astfel transumptul (*transumptum*) sau transcrierea (*transcriptum*) este varianta cea mai obișnuită în Transilvania și în Ungaria medievală a copiei autentice, adică a trecerii cuprinsului textual al unui act în întregime sau uneori numai în parte<sup>9</sup> într-un alt document de către un for (papă, rege, voievod, loc de adevărire, notar public etc.), care adevărește acest fapt,

<sup>1</sup> Documente privind istoria României, C, XI—XIII, vol. I, p. 189 urm. Exemple asemănătoare de acte regale: doc. din 1217 și sept. 1233 (*ibid.*, p. 164 urm. și 264 urm.). Act arhiepiscopal în două exemplare: doc. 17 noiembrie 1343, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 161 urm. Act orășenesc (Bistrița), tot în 2 exemplare, de același scrib, dar cu unele deosebiri: doc. 6 ian. 1367, *ibid.*, vol. VI. Cf. *Ub.*, II, p. 280—283.

<sup>2</sup> Doc. 17 febr. 1226, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 226, cf. p. 223 urm. Vezi și 13 dec. 1223, *ibid.*, p. 202.

<sup>3</sup> Doc. 15 iulie 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 247 urm.; 24 ian. 1396, *Mon. Vat. Hun.*, Budapesta, 1881, Seria I, vol. III, p. 310—311.

<sup>4</sup> Doc. 4 apr. 1343 și 14 sep. 1347, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 122—123 și 397—400. Dar *paria* sau *par* poate să aibă și sensul de copie (autentică): *copia seu aliud par eiusdem privilegii* [copia sau un alt exemplar al celui privilegiu] în doc. 8 iunie 1344, *ibid.*, p. 192. Aici, după cum rezultă din context, e vorba de o copie autentică, o transcriere a originalului, întărită cu pecete (cf. și doc. 24 apr. și 8 mai 1352, *ibid.*, vol. V). Pentru *paria* în cancelaria voievodală vezi Janits, p. 75.

<sup>5</sup> Doc. 22 iunie 1313, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 245 urm.

<sup>6</sup> Doc. 20 aug. 1284, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 263, cf. p. 250 urm.; doc. 30 dec. 1360, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>7</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 127, 129—131.

<sup>8</sup> Vezi mai jos, p. 9—11.

<sup>9</sup> Doc. 13 noiembrie 1357, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V.

conferind sub pecete autentică o valoare legală transcrierii<sup>1</sup>. O bună parte din documentele seriei noastre ni s-a transmis în formă de transumpt. Cancelaria regală emitea transumpturi încă din prima jumătate a sec. al XIII-lea<sup>2</sup>. «Transumarea (*transsumptio*) este trecerea verbală, iar nu după sens, a unui privilegiu într-un alt privilegiu», observă faimosul jurist al Ungariei feudale, Werböczy, la începutul sec. al XVI-lea<sup>3</sup>. Totuși în Ungaria și Transilvania medievală transumptul nu putea înlocui complet originalul. În proces el avea o valoare probatorie, dacă aceasta era recunoscută de partea adversă, care putea însă pretinde oricând prezentarea actului în original (*in specie*)<sup>4</sup>. Nesatisfacerea acestei cereri atrăgea după sine, pentru partea cealaltă pierderea procesului. Numai într-un singur caz putea să aibă transumptul o valoare probatorie necondiționată: atunci când regele, eliberând un astfel de act, scutea anume pe destinatar de obligația înfățișării originalului<sup>5</sup>. Transumptul uneori, mai ales în sec. al XIII-lea, este precedat în actul de transcriere numai de o formulă inițială. De cele mai multe ori însă, el e încadrat de o formulă inițială care de obicei anunță transcrierea și de o alta, finală, care atestă autenticitatea originalului și exactitatea transcrierii<sup>6</sup>.

În unele documente, de ex. în transcrieri (făcute de locuri de adevărire sau notari publici), în confirmări, sentințe, pot fi reproduse textual (după cum alteori se pot numai menționa sau rezuma) mai multe acte înfățișate de părțile în cauză. În acest caz avem mai multe transumpturi înșirate unele după altele<sup>7</sup>. Alteori aceste transumpturi multiple sînt încadrate unele în altele<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Doc. 26 apr. 1231 (act papal cuprinzînd în transumpt două doc. regale), *Documente privind istoria Romîniei*, XI-XIII, p. 247; 17 și 27 aug. 1357, *ibid.*, XIV, vol. V. Transumptul se mai cheamă în diplomatică apuseană *vidimus* (Oswald Redlich, introducere la Wilhelm Erben, *Urkundenlehre*, I, München-Berlin, 1907, p. 35), fie că e vorba de un transumpt obișnuit (cf. doc. 15 martie 1280, eliberat de Rudolf, regele romanilor, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 229), fie de o confirmare textuală în formă de transumpt.

<sup>2</sup> Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 512. Întîlnim, mai rar, cazuri cînd transumptul este eliberat în forma unui singur act de către două sau trei foruri care fac transcrierea împreună: doc. din <1296—1301>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 416 urm.; 13 aug. (cuprins într-un act din 13 sept. 1311, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 195 urm.). Analogii apuse: A. de Bouard, I, p. 183, n. 1 și p. 185, n. 1.

<sup>3</sup> *Tripartitum*, ed. Budapesta, 1897, partea a II-a, titlul 15, art. 1.

<sup>4</sup> Doc. <1 mai 1347>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 351 urm. 21; febr. 1366, *ibid.*, vol. VI.

<sup>5</sup> Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 510. Copia autentică se cheama uneori *exemplum*, de pildă, de către venețieni (doc. 16 sept. 1316, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 254). Cf. și Cesare Paoli, *Grundriss zu Vorlesungen über lateinische Paläographie und Urkundenlehre*, ed. II, vol. III, trad. din limba italiană de K. Lohmeyer, Innsbruck, 1900, p. 333. Copia menționată în doc. 25 ian. 1332, emis de Iacob al lui Berengariu, stringătorul dijmelor papale, nu putea fi decît tot autentică, după cum rezultă din context (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 567).

<sup>6</sup> Pentru primul caz: doc. 14 sept. 1283 și <1296—1301>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 253 și 416 urm., cf. *Ub.*, I, p. 202—203 (acte ale locurilor de adevărire). Pentru cel de al doilea caz: doc. 16 martie 1287 (act capitular) și 22 febr. 1291 (act regal), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XII, vol. II, p. 280 și 365 urm. Vezi și exemplele citate mai sus, n. 1. Pentru diplomatica apuseană cf. A. de Bouard, I, p. 184.

<sup>7</sup> Doc. din 1257 (cuprinzînd în transumpt trei acte anterioare) și 28 dec. 1278 (cu cinci transumpturi), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 24 urm., 197 urm.

<sup>8</sup> Doc. 13 martie 1328, transumpt într-un act din 8 mai același an, care e cuprins într-altul din 23 mai 1330, iar acesta într-un privilegiu al capitului din Alba Iulia, 16 apr. 1338, *ibid.*, vol. II, p. 250, 256, 310 urm.; *ibid.*, vol. III, p. 459 urm. Alt exemplu: doc. 20 sept. 1446 emis (la Sibiu) de notarul public Urban Petri, cuprinzînd în transumpt alte cinci acte: 17 martie, 24 iulie și 12 aug. 1372, 1 și 6 febr. 1373, *ibid.*, vol. VII.



În ce împrejurări se cerea eliberarea unui transumpt, adică transcrierea — sau, cum s-ar zice azi, legalizarea — unui act în formă de copie autentică? De obicei, atunci «cînd același act trebuia înfățișat în același timp în mai multe locuri; cînd se căuta a nu expune originalul, deteriorat sau fragil ori foarte prețios, unui risc prin trimiterea lui în locuri depărtate...»<sup>1</sup>. În documentele noastre se invocă adeseori «primejdiile drumurilor» precum și alte motive. Alegem un exemplu: la 17 mai 1307, deci într-o vreme cînd Ungaria și Transilvania erau zbuciumate de cea mai cruntă anarhie feudală, capitlul din Alba Iulia transcrie un act al capitlului din Oradea, din 26 ianuarie 1300, în favoarea magistrului Benedict zis Solum, care «ne-a arătat — spune primul capitlu — scrisoarea deschisă a capitlului bisericii din Oradea, dată cu privire la dania sau dăruirea unei jumătăți a moșiei numite Ungurei (*Gerugurfaya*), cerîndu-ne stăruitor, cu prea smerite rugămînti, să punem să se transcrie cuprinsul ei cuvînt cu cuvînt, spre a o arăta și înfățișa, dacă ar fi nevoie în altă parte, fiindcă din pricina primejdiilor drumurilor, a vremurilor turburi și a temerii pe care o are de dușmanii săi, îi este frică s-o poarte cu sine»<sup>2</sup>. Aceeași stare tulbure a țării (*regni statum inpacatum*) e invocată de Ladislau de Borșa, fostul voievod al Transilvaniei, cînd în 1306, cere capitlului de Alba Iulia să-i transcrie un privilegiu emis de Ladislau (din neamul Kán), puternicul voievod pe atunci în slujbă, — pentru ca apoi ținînd în locuri deosebite cele două exemplare, să le poată păstra «mai sigur»<sup>3</sup>. Altul se temea ca originalul — tot un act voievodal — să nu-i fie furat, ceea ce ar putea atrage anularea drepturilor consfințite prin acel document. Uneori transumptul devenea necesar din cauza — amintită și mai sus — a stării deteriorate a originalului<sup>4</sup>. Pe lîngă motivele arătate, transcrierea era cerută adeseori «spre o mai mare cheazășie» a drepturilor cuprinse în actul original<sup>5</sup>. Transcrierea sau mai bine zis «reinnoirea» actului în formă de transumpt era necesară și la schimbarea pecetii locului de adevărire care emisese originalul. Acesta a fost cazul actelor eliberate de capitlul din Alba Iulia după pierderea pecetii sale, cu ocazia distrugerii bisericii episcopale de către sași în 1277<sup>6</sup>.

b) Un fel de transumpt este — cel puțin din punct de vedere formal — și actul confirmat sau confirmarea textuală (*confirmatio*) a unui act anterior prin încadrarea lui într-altul nou<sup>7</sup>. Însă în timp ce transumptul

<sup>1</sup> Bresslau, ed. II-a, vol. I, Lipsca, 1912, p. 89—90.

<sup>2</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. I, p. 50 urm. Formula *viarum discrimina* [primejdia drumurilor], se va întrebuița însă și mai tîrziu. De ex. doc. 16 apr. 1338, vol. III, p. 459 urm.; 28 martie 1360 (două acte), vol. V; 24 apr. 1370, *ibid.*, vol. VI. Aceeași idee exprimată în altă redactare: doc. 6 martie 1348, *ibid.*, vol. IV, p. 418.

<sup>3</sup> Doc. 18 noiembrie 1306, Pataki József, *Anjou kirdlyaink és a két román vajdaság* [Regii angevini și cele două voievodate romînești], Cluj, 1944, p. 16.

<sup>4</sup> Doc. 7 iulie 1338, *Doc. priv. ist. Rom.*, vol. V.

<sup>5</sup> Doc. 6 martie 1348, *ibid.*, vol. IV, p. 418, cf. 17 și 27 august 1357, *ibid.*, vol. V.

<sup>6</sup> Doc. din 1277, 1278 (două acte) și 16 martie 1287, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 187, 189—191, 286; 24 oct. <1344>, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 214 urm.

<sup>7</sup> Cf. și Szentpétery, *Oklu.*, p. 7. Pentru confirmarea textuală în diplomatica apuseană: A. de Boüard, I, p. 174—175. Ea e numită adeseori *vidimus* (Arthur Giry, *Manuel de diplomatique*, ed. a II-a, I, Paris, 1925, p. 20—27; A. de Boüard, I, p. 175—181) sau *insertio* (Bresslau, II, 1, Lipsca, 1915, p. 305—308). Alteori sub *vidimus*, se înțelege, după cum am văzut, un transumpt obișnuit (cf. mai sus, p. 8, n. 1).

obișnuit (eliberat bunăoară de un loc de adeverire sau de un notar public) are ca menire doar reproducerea exactă și garantarea autenticității unui act mai vechi (fie acesta chiar regal)<sup>1</sup>, în cazul confirmării textuale transcrierea e făcută de obicei chiar de urmașul juridic al emitentului actului care trebuia confirmat sau de autoritatea superioară emitentului și de care depinde acesta, — cu scopul de a întări drepturile, de a reînnoi titlurile juridice care fuseseră acordate prin acel act. Prin urmare, deși formal confirmarea textuală e o variantă a transumptului (copiei autentice), în fond ea se poate considera ca o specie a confirmării și prin aceasta o variantă indirectă a originalului. Documente deosebit de importante din punct de vedere social și politic — cum sînt bula de aur din 1222, «diploma andreiană» din 1224 sau privilegiul regelui Bela al IV-lea din 2 iulie 1247<sup>2</sup> — ni s-au păstrat numai în asemenea confirmări. Regii pot confirma danii ale înaintașilor lor<sup>3</sup>. Alteori regele întărește donații și învoieli făcute între supușii săi<sup>4</sup>. De asemenea, acte regale mai vechi deteriorate, distruse sau pierdute pot fi reînnoite și întărite prin transcrierea lor în noi documente regești emanate de la urmașul emitentului<sup>5</sup>. Sînt cazuri cînd emitentul (de pildă la schimbarea peceteii sale) întărește sau reînnoiește sub noua sa pecete propriile lui acte anterioare, cum este cazul regilor amintiți, după ce din deosebite motive au trebuit să-și înlocuiască pecetea de mai înainte: e vorba pe de o parte de pecetea dintii a lui Carol Robert, întrebuintată de el între 1301 — 1322, apoi de cea «mijlocie», folosită de la 1323 și pierdută «din întîmplare» (*casualiter; quodam casu inopinabili*) «în părți e Țării Romînești», adică în dezastrul de la Posa'a din 1330<sup>6</sup>; iar pe de alta, ne referim la pecetea lui Ludovic I, care a fost furată la Ozora în Bosnia<sup>7</sup>. Sigismund a trebuit să reînnoiască și el actele eliberate sub pecetea sa secretă, pierdută și aceasta «din întîmplare», în înfrîngerea de la Nicopole din 1396<sup>8</sup>.

Ținînd seama că documentele confirmate sînt tot un fel de transumpturi, uneori chiar și transcrierile obișnuite în formă de copii autentice, eliberate după actele lor mai vechi de către locurile de adeverire, se cheamă *renovationes et confirmationes*<sup>9</sup>. Dar tot *renovationes* sînt și reînnoirile unor acte mai vechi, reproduse textual sau cu unele schimbări, fie cu data veche pe care o purta

<sup>1</sup> Doc. 31 dec. 1331, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. III, p. 40 urm.; 18 ian. 1377 și 26 iunie 1379, *ibid.*, vol. VII.

<sup>2</sup> *Ibid.*, XI-XIII, vol. I, p. 189 urm., 208 urm., 329 urm. Cu privire la discuțiile în jurul autenticității diplomei din 1224 a se vedea *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia* [Documente privind istoria romînilor din Ungaria], ed. E. Lukinich, Budapesta, 1941 (prescurtat: *Documenta Valachorum*), p. 13—15.

<sup>3</sup> Doc. 18 febr. 1355 în *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V (Ludovic I întărește o danie a lui Carol Robert).

<sup>4</sup> Doc. 17 oct. 1265, 26 noiembrie 1284, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 77 urm., 264 urm.; 18 iunie 1377, *ibid.*, XIV, vol. VII (întărește o danie a voievodului Transilvaniei).

<sup>5</sup> Doc. 9 ian. <1250>, *ibid.*, XI-XIII, vol. I, p. 337 urm. (data de an nesigură).

<sup>6</sup> Doc. 3 iulie 1334 și 2 noiembrie 1335, *ibid.*, XIV, vol. III, p. 324, nr. 190, p. 326 urm.

<sup>7</sup> Doc. 30 mai 1364, *ibid.*, vol. VI; 18 iunie 1377, *ibid.*, vol. VII (întărește o danie a voievodului Transilvaniei). Cele șapte scaune săsești reînnoiesc și ele sub pecetea lor cea nouă mai multe acte, la 12 și 31 martie, precum și 11 apr. 1372, citînd și martori (*ibid.*, vol. VII).

<sup>8</sup> Doc. 1 mai 1414, Fejér, X, 5, p. 460—465.

<sup>9</sup> Mențiuți în doc. cit. din 24 oct. <1344>, *ibid.*, vol. IV, p. 214 urm.; 27 aug. 1357, vol. V. Pentru *renovationes* în diplomatica apuseană cf. A. de Bouard, I, mai ales, p. 171.

originalul (fiind vorba în acest caz de o variantă directă a originalului) <sup>1</sup>, fie cu o dată nouă, ca o confirmare a unui act anterior <sup>2</sup>.

Confirmările care rezumă sau menționează acte scrise sau acțiuni juridice mai vechi <sup>3</sup> reprezintă și ele o variantă a documentelor originale, cunoscută atât în diplomatica apuseană <sup>4</sup> cât și în cea slavo-romină <sup>5</sup>. Ele pot să reproducă textual (sau aproape) unele părți din acte anterioare (chiar când nu le amintesc pe acestea) sau să completeze danii făcute prin ele <sup>6</sup>. În ceea ce privește diplomatica ungară, întâlnim și categoria de acte zise *nove donationes* (danii nouă). În acest caz e vorba fie de o confirmare regală a unor drepturi mai vechi pe care le-a avut donatarul sau înaintașii săi (cu o clauză care specifică acest lucru), fie de o danie regească, făcută acum pentru întâia dată, a unor bunuri, indiferent că donatarul a avut sau nu mai înainte stăpânirea (*dominium*) asupra acestora. Cazul din urmă (adică al unei danii pentru întâia dată) e frecvent, după cum observă Werböczy <sup>7</sup>, în timpul reilor Ludovic I și Sigismund de Luxemburg. Se pare că în majoritatea cazurilor — așa rezultă din context — donatarul sau înaintașii săi n-au stăpânit bunul dat «cu titlul de danie nouă» <sup>8</sup>. În 1412 voievodul Șteibor, în urma unui ordin al lui Sigismund, poruncește în Transilvania la o verificare a documentelor din această categorie, emise de reginele Elisabeta și Maria, precum și de Sigismund însuși <sup>9</sup>.

c) Multe din documentele publicate în seria Transilvania s-au păstrat înscrise în formă de copii în culegeri oficiale numite registre (*regestra, regesta*). Actele — măcar o parte din ele — erau introduse în registre înainte de a fi înmânate destinatarilor. Înregistrarea se făcea fie prin reproducerea integrală a documentelor, fie mai ales cu prescurtarea unor formule stereotipe <sup>10</sup>, sau în sfârșit în formă de rezumat. Registrele aveau menirea să asigure păstrarea actelor — a acelor pe care cancelaria avea interesul să le păstreze — pentru a putea fi eliberate din nou la nevoie sau verificate, precum și spre a permite

<sup>1</sup> Doc. 10 iunie 1413, reînnoit probabil — după cum rezultă prin comparația scrisului — în anul 1454, *Ub.*, III, Sibiu, 1902 (publ. de Zimmermann, Werner și Müller), p. 570—571.

<sup>2</sup> Doc. din 1359 (emis de decanul Nicolae, reînnoit la 12 martie 1372 (*Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. V; *ibid.*, vol. VII); <circa 23 sept. — 25 noiembrie 1374>, reînnoit la 6 iulie 1390 (*ibid.*, vol. VII; *Ub.*, II, p. 649).

<sup>3</sup> Doc. din 1275, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 174 urm.; 13 mai 1323, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 71 urm.

<sup>4</sup> A. de Bouard, I, p. 173.

<sup>5</sup> D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-romină din sec. XIV și XV*, în «Revista istorică română», V—VI (1935—1936), p. 261—262.

<sup>6</sup> Doc. 1231 (confirmarea bulei de aur din 1222), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 247 urm.; 6 ianuarie 1291 (confirmarea unor privilegii, în urma pierderii actelor mai vechi — emise de Bela al IV-lea și Ștefan al V-lea — în năvălirea tătarilor din anul 1285), *ibid.*, vol. II, p. 354 urm. Pentru asemenea confirmări cf. Giry, I, p. 17 și n. 2.

<sup>7</sup> *Tripartitum*, partea I, titlul 37.

<sup>8</sup> Doc. 20 martie și 14 mai 1360, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V; 3 iunie 1387, *Bánffy*, p. 396—398 (cf. și p. 406—408, 430—433); 18 oct. 1409, Hurmuzaki-Densușianu, I, p. 462—463. În legătură cu acest act cf. Elekes Lajos, *Hunyadi*, Budapesta, 1952, p. 76 (care arată că donatarul, Voicu, tatăl lui Ioan de Hunedoara, n-a stăpânit mai înainte posesiunea Hunedoara, primită ca «danie nouă»).

<sup>9</sup> Janits, p. 22.

<sup>10</sup> Doc. 12 martie 1287, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 282 urm. cf. p. 291 urm.

emitentului ținerea evidenței treburilor sale administrative, juridice, politice. Faptul înregistrării se nota de cancelarie pe actul eliberat. Majoritatea documentelor medievale ale cancelariei pontificale care privesc Transilvania ni s-au transmis în formă de copii de registru (publicate de A. Theiner și de alții). Dar o bună parte din registrele acestea nu sînt nici ele originale, ci copii, adică registre transcrise. Sub influența curiei papale — care avea cancelaria cea mai bine organizată și cea mai vastă din Europa apuseană — obiceiul de a ține registre<sup>1</sup> s-a introdus și în celelalte cancelarii. Locurile de adevărate din Oradea, Alba Iulia și Cluj-Mănăstur țineau de asemenea registre, ca și cancelaria regală, aceasta din urmă începînd cu perioada angevină<sup>2</sup>. «Registru de la Oradea» — care printre procese verbale cuprinde și copii de acte<sup>3</sup> — este din primele decenii ale sec. al XIII-lea. Capitlul din Oradea continuă să țină registre și mai tirziu, după cum rezultă din unele mențiuni de la sfîrșitul aceluiași secol<sup>4</sup>. Din registrele capitlului din Alba Iulia ni s-au păstrat fragmente originale din prima jumătate a sec. al XIV-lea. Aceeași constatare se poate face pentru conventul din Cluj-Mănăstur începînd de pe la anul 1420, iar de la 1438 registrele acestuia ni s-au transmis aproape fără lipsuri<sup>5</sup>. La începutul sec. al XV-lea se amintește și registrul «capitlului» (decanatului) din Sibiu<sup>6</sup>.

d) Formularele de acte (*formule, formularia*) și tratatele de stil notarial păstrează de asemenea un număr de copii de documente autentice, pe lîngă cele fictive, de care — de unele ca și de celelalte — se foloseau notarii de cancelarie și învățăceii lor ca modele de acte în activitatea lor. Dar în majoritatea cazurilor aceste acte sînt reproduse în formă trunchiată, cu omiterea datelor individuale (nume de persoane și de locuri, date statistice), adică tocmai a acelor care ar fi mai prețioase pentru cercetător. Cîteva asemenea culegeri de formulare din secolele al XIV-lea și al XV-lea, privitoare la Ungaria, au fost publicate de Martinus Georgius Kovachich, *Formulae solennes styli*<sup>7</sup>.

e) În afară de copiile autentice de deosebite feluri care au fost trecute în revistă, unele din documentele seriei Transilvania s-au transmis în formă de copii simple sau libere<sup>8</sup>, mai vechi sau moderne, care nefiind înzestrate cu formele legale de autenticitate n-aveau valoare juridică. Valoarea lor documentară se stabilește prin critica internă: istorică și filologică.

<sup>1</sup> Doc. 20 dec. 1191, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI-XIII, vol. I, p. 11 (unde se amintește de «registru papei Clement» al III-lea). Cf. p. 244 (registru papei Grigore al IX-lea; doc. în care se face această mențiune e o repetiție aproape textuală a actului din 1191).

<sup>2</sup> Eckhard, *Glaub. Orte.*, p. 476—479; Szentpétery, *Oklt.*, p. 181—182, 219.

<sup>3</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. I, p. 58, nr. 69, p. 161, nr. 162, p. 121—123, nr. 310—312.

<sup>4</sup> Doc. 14 sept. 1283 și 1298, *ibid.*, vol. II, p. 253 și 438 urm. (actul din urmă e transcrierea de către cap. din Oradea, pe baza registrului său, a unui act emis de conventul din Dealul Orăzii).

<sup>5</sup> Eckhart, *op. cit.*, p. 479. Pentru Alba Iulia vezi mai jos și p. 80, n. 10. Despre registrul acestui capitlu se face mențiune și în doc. 21 febr. 1366, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI.

<sup>6</sup> Doc. 3 iulie 1414, *Ub.*, p. 604 urm. Vicarul general (un arhidiacon canonic) judecînd, asistat uneori de alți canonici din capitlu, în pricină de competența «forului spiritual» (al justiției eclesiastice), avea un registru în care erau trecute declarațiile mărturilor (doc. 4 ian. 1370 și 6 iulie 1371, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI și VII).

<sup>7</sup> Pesta, 1799.

<sup>8</sup> Doc. din 1181, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI-XIII, vol. I, p. 6 urm.; 15 mai 1342, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 88 urm.



Numeroase asemenea copii simple s-au păstrat în colecții manuscrise ale unor învățați, în deosebi din secolul al XVIII-lea, cum sînt colecțiile Hevenesii, Pray, Kaprinai, Cornides, iar cu specială privire asupra Transilvaniei, aceea a lui Șincai și a altora, mai ales a lui Iosif Kemény. Acesta era însă nu numai un pătimaș stringător de documente, ci, după cum vom vedea, și un falsificator înrăit, ceea ce trebuie să impună cercetătorului multă prudență în folosirea pieselor din colecția sa, spre a putea deosebi în ea documentele autentice de cele false. Unele din copiile erudiților amintiți sînt prețioase chiar și astăzi, fiind făcute după piese care se află în arhive greu accesibile sau ale căror originale între timp s-au pierdut. Se găsesc printre ele chiar și documente inedite<sup>1</sup>. Dar în general aceste transcrieri sînt foarte greșite, atît din pricina slabei cunoștințe paleografice ale copiștilor moderni, cît și din cauză că de multe ori copiile nu erau executate nemijlocit după original, ci după alte copii. Se pare că acesta e și cazul copiilor din culegerea lui Șincai, unde bunăoară un act al vicevoievodului Dominic și un altul al capitlului din Alba Iulia poartă data greșită de 3 august 1354, în loc de 1358<sup>2</sup>. Este adevărat că, în ceea ce privește colecțiile amintite, majoritatea acestor piese (pînă la mijlocul sec. al XV-lea) a fost publicată de Fejér în al său *Codez Diplomaticus*, dar de obicei el le-a tipărit cu și mai multe greșeli. De altfel, adeseori el reproduce de două sau mai multe ori același document, după colecții diferite în care acesta poartă date diferite<sup>3</sup>.

În sfîrșit, despre numeroase acte dispărute nu mai știm decît din mențiuni sau rezumate păstrate — ca și de altfel multe transumpturi — în alte acte, unele tirzii<sup>4</sup>, sau în inventare vechi, bunăoară ale arhivelor mănăstirești<sup>5</sup>.

## ORGANIZAREA CANCELARIILOR

În ceea ce privește organizarea deosebitelor cancelarii din Ungaria și Transilvania, precum și a cancelariei papale, ne limităm doar la datele necesare pentru înțelegerea materialului seriei Transilvania.

<sup>1</sup> De ex. doc. 22 ian. 1368 (mandat regal), C, XIV vol. VI (după Iosephus Kemény, *Appendix Diplomatarii Transsylvanici* [Apendicele diplomatarului Transilvaniei], D. 3, nr. 73, cu data greșită: 24 mai 1368; 30 martie 1372 (act vicevoievodal) și 4 mai 1377 (mandat regal), *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VII (tot după Kemény, *Appendix*, D. 3, nr. 111 și 144, ms. în Arh. ist. a Fil. Acad. R.P.R. din Cluj).

<sup>2</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV., vol. V (după *Rerum spectantium ad universam gentem Daco-Romanam seu Valachicam summaria collectio ex diversis authoribus facta a Georgio Sinkai de eadem secundum ordinem chronologicum* [Scurtă culegere, din diverși autori, de materiale privitoare la întreg poporul daco-roman sau valah, întocmită în ordine cronologică de Gh. Șincai], vol. II, în Biblioteca Fil. Acad. R.P.R. din Cluj).

<sup>3</sup> Două exemple, printre multe altele; doc. 25 apr. <1333–1334>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 297 cf. 560 (act publicat în Fejér, VIII, 3, p. 170–171 și VIII, 4, p. 644, greșit 664: mai întîi cu data eronată: 1326, a două oară fără an); 14 aug. 1375, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII (publ. în Fejér, IX, 5, o dată, la p. 38–40, cu data corectă și a două oară, la p. 164–165, cu indicarea greșită a anului: 1377).

<sup>4</sup> Doc. 16 martie 1357, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V, rezumat într-un alt doc. din 1398, iar acesta la rîndul său într-un act din 1573; 16 apr. 1368, vol. VI, rezumat într-un act din 1509.

<sup>5</sup> Doc. <circa 1169>, rezumat într-un inventar din sec. al XVII-lea, *ibid.*, C, XI–XIII, vol. I, p. 4 urm. Pentru inventare: Giry, I, p. 36,

## A. CANCELARIILE DIN UNGARIA ȘI TRANSILVANIA

Cancelaria regală ungară. Apare ca o instituție mai temeinic organizată abia spre sfârșitul sec. al XIII-lea. Până atunci evoluția ei a fost lentă și alături de trăsături proprii de dezvoltare se observă influențe străine: imperială, franceză și papală. La început actele regale se întocmeau sporadic, în legătură cu daniile făcute așezămintelor bisericești, fiind scrise de persoane diferite (membri ai clerului), găsite la întâmplare. Forma acestor documente redactate uneori înafara cancelariei, de către destinatari sau prin grija lor, se preciza treptat, apărînd încheiată, în linii mari, la sfârșitul sec. al XII-lea, sub Bela al III-lea (1172—1196), ca rezultat al dezvoltării aparatului statal și al întăririi influenței papalității, din ai cărei adepți, formați la școlile străine aflate sub control pontifical, se recruta personalul clerical al cancelariei. Despre un membru al acesteia, despre Pavel, dintr-un act regal din 1181 întocmit de el, știm că a fost « notarul meu, iar acum <este> episcop al Transilvaniei », după cum îl amintește Bela al III-lea chiar în acest act<sup>1</sup>. Începînd cu veacul următor, cu domnia lui Andrei al II-lea (1205—1235), numărul documentelor devenea tot mai mare. De acum ele nu erau prețuite — sub influența dreptului canonic — numai de oamenii bisericii, dar, sub înfrîurirea acestora, și de laici, ne mai fiind considerate ca simple mărturii, ci ca acte de valoare juridică, garantînd anumite drepturi și posesiuni, într-o vreme cînd se întărea treptat proprietatea particulară feudală și se accentuau contradicțiile sociale. Șeful cancelariei era cancelarul — de obicei, după 1240, un arhiepiscop sau mai rar un episcop<sup>2</sup> — dar conducerea ei efectivă (ca și în cancelaria papală) se afla, în sec. al XIII-lea, în mîna vicescancelarului, funcțiune pe care o deținea de cele mai multe ori, pînă la domnia lui Ludovic I, prepozitul de Alba Regală (Székesfehérvár în R.P. Ungară)<sup>3</sup>. În a doua jumătate a aceluiași secol a apărut o slujbă nouă: cea de notar special sau notar-secretar (*notarius secretarius*), care, în calitate de secretar al regelui, mînuia inelul sigilar al acestuia. Funcțiunea aceasta era încredințată comitetului capelei (*comes capelle regie*, șeful capelanilor de la curte). Cancelaria regală, care în această vreme căpăta un aspect tot mai organizat, cu personal permanent, avea mai mulți notari, care scriau actele. În consecință acestea erau redactate tot mai uniform, mai stereotip.

Veacul al XIV-lea aducea, o dată cu înscăunarea dinastiei angevine (în 1308) și cu consolidarea puterii centrale feudale, unele influențe noi și importante: franceze și napolitane, în activitatea sau practica de cancelarie, care deveneau tot mai complexe. Aceste influențe ale unor cancelarii deosebit de înaintate — la care se adaugă contactul strîns cu cancelaria papală — constituie un impuls care grăbește evoluția practicii documentare interne, într-o epocă de creștere masivă a numărului de documente, provocată de dezvoltarea relațiilor sociale în cadrul monarhiei feudale angevine. Noua dinastie a introdus treptat o serie de reforme în administrația, în politica monetară și fiscală etc. a Ungariei medievale. Aceste măsuri au accentuat rolul activ al suprastructurii asupra bazei

<sup>1</sup> Documente privind istoria României, C, XI—XIII, vol. I, p. 8, nr. 14.

<sup>2</sup> Doc. 2 iunie 1247, *ibid.*, vol. I, p. 329 urm.; 14 iulie 1378, *ibid.*, XIV, vol. VII.

<sup>3</sup> Doc. 23 iunie 1250, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 338 urm.; 5 mai 1266; 22 iunie 1292, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 85 urm. și 390 urm.

economice a feudalismului din Ungaria și Transilvania, contribuind la consolidarea ei. Din aceste măsuri făceau parte, după cum vom vedea, unele înnoiri și reforme pe tărîmul organizării cancelariei, instituție esențială în guvernarea și administrarea statului, pus în slujba clasei dominante feudale. Cancelaria regală ungară ținea, de altfel, pas cu celelalte cancelarii suverane din Apus, îndeosebi cu cea imperială. Acest fapt se constată mai ales în timpul lui Sigismund, regele Ungariei, care a devenit apoi și împărat « roman ». Dar în vremea sa au pătruns și unele înfriuri ale cancelariei regale ungare în cea imperială, în cea boemă și în cele ale ducatelor austriece<sup>1</sup>, după cum influența ei asupra actelor regale polone se face simțită încă din timpul lui Ludovic I, care era și rege al Poloniei<sup>2</sup>. Trebuie semnalată și înfriuirea progresivă a umanismului, ideologia clasei orășenești în ascensiune<sup>3</sup>.

Înmulțindu-se tot mai mult numărul actelor ce trebuiau întocmite de cancelaria regală, s-a înființat sub Carol Robert o nouă funcțiune: aceea de secretar cancelar (*secretarius cancellarius*), amintită de la 1320<sup>4</sup>. Ea era deținută de comitele capelei, titlul de notar special al regelui fiind purtat de aici înainte de către alții<sup>5</sup>. De altfel comitele capelei îndeplinea la curte, cam din aceeași epocă, funcțiunea locurilor de adeverire din provincie, deoarece, mai ales în urma creșterii masive a numărului de pricini ce trebuiau judecate de deosebitele foruri de la curte (rege, palatin, cancelar, dar îndeosebi judele curții)<sup>6</sup> s-a simțit nevoia de a avea la îndemână un așezămint similar pentru procurarea actelor necesare rezolvării mai grabnice a acestor pricini, fără a se face apel de fiecare dată la capitluri sau conventuri. În asemenea condiții, majoritatea actelor de adeverire emise de la curte au fost

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 87, 89, 174; Idem, *A kancelláriai jegyzetek Anjoukori okleveles gyakorlatunkban* [Însemnările de cancelarie în practica noastră diplomatică din epoca angevină], în *Károlyi Emlékkönyv* [Omagiului Károlyi], Budapesta, 1933, p. 489, n. 93; Bezsák Miklós, *A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh és lengyel okleveles gyakorlattal* [Legăturile dintre practica diplomatică maghiară, cehă și polonă în evul mediu], Pécs, 1939, p. 22—23.

<sup>2</sup> Bezsák, p. 42—44.

<sup>3</sup> Kardos Tibor, *A magyarországi humanizmus kora* [Epoca umanismului în Ungaria], Budapesta, 1955, p. 58, 70, 83—83, 97, 99.

<sup>4</sup> Doc. 2 iulie 1320, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. I, p. 362 urm.

<sup>5</sup> Doc. 9 mai 1329, *ibid.*, vol. II, p. 287. E semnificativ pentru situația materială a magistrului Gall, notarul special amintit aici, faptul că el a putut cumpăra cu suma de 1 000 de mărci de argint fin — sumă foarte mare pentru acea vreme — o serie de moșii aflătoare în părțile bănățene.

<sup>6</sup> Locuitorul judiciar al regelui, începînd de la mijlocul sec. al XIII-lea, era judele curții regale: el reprezenta așa-zisa *presentia regia* (Kumorovitz, L. Bernát, *Audientia, praesentia*, Budapesta, 1941. p. 29), regele judecînd personal numai în cazuri excepționale, arătate prin mențiunea *specialis presentia regia* (de ex. doc. din 1283, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 215 urm.; 8 mai 1405, Fejér, X, 4, Buda, 1841, p. 391—392; 23 noiembrie 1405, *Ub.*, III, p. 377). Dar din perioada angevină, mai ales de la sfîrșitul acesteia (deceniul al VIII-lea din sec. al XIV-lea), prin această mențiune se înțelegea jurisdicția marelui cancelar sau uneori a înlocuitorului său, vicecancelarul — care judeca anumite pricini rezervate pînă atunci regelui. Totuși acesta continua să fie supremul for judiciar, indicat prin mențiunea *personalis presentia regia* (doc. 23 noiembrie 1405 și 21 iulie 1412, *Ub.*, III, p. 376 și 531; 11 noiembrie 1434, *Ub.*, ed. G. Gündisch, Sibiu, 1937 IV, p. 536), mai ales în procesele de silnicie gravă, pînă cînd, spre sfîrșitul domniei lui Sigismund (se pare în 1435) această jurisdicție s-a constituit ca un for deosebit, numit, ca mai înainte, tot *personalis presentia regia*, condus de secretarul-cancelar. La început forul nou a înlocuit probabil pe acela al « prezenței regale speciale », care a fost însă restabilit în 1452, dată de la care funcționau deci trei locuitori ai « prezenței » regelui! În 1464 însă slujba *specialis presentia regia*, a fost desființată, respectiv contopită cu *personalis pr. r.* Cînd totuși regele judeca personal, el făcea acest lucru *propria in persona* (Hajnik, *Birdsági szerv.*, p. 33—37; Kumorovitz, *Audientia...*, p. 29—30).

date de comitele capelei între 1317—1374, când se cunoaște că el desfășura o astfel de activitate<sup>1</sup>.

Între 1375—1435 comitele capelei — probabil în urma reformelor care au dus la constituirea definitivă a cancelariei regale secrete (despre care vom vorbi mai jos) și a forului prezenței speciale a regelui — nu mai îndeplinea funcțiunea unui loc de adevărire. Slujba sa cea nouă, pe care o exercita însă în numele regelui, era primirea, în calitate de for permanent, a plîngerilor înaintate curții regale (un fel de *audientia*), plîngeri care erau judecate apoi îndeosebi de judele curții. În 1435, ca urmare a unor reforme noi, activitatea de emitent de documente a comitelui capelei a încetat definitiv<sup>2</sup>.

Pe de altă parte, încă din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, sub Ludovic I, începe să i se spună cancelariei regale obișnuite: *cancellaria maior* (sau *magna*). Această «cancelarie mare»<sup>3</sup> menționată mai întâi în 1364, avea în frunte, în locul cancelarului de pînă atunci, pe «marele cancelar» (*summus-supremus, eximius -cancellarius*)<sup>4</sup>. Alături de ea a apărut pe de o parte *secreta cancellaria*, amintită la începutul sec. al XV-lea, cu un personal propriu, sub conducerea probabil a secretarului-cancelar<sup>5</sup>, care însă nu mai era comitele capelei, iar pe de alta s-a înființat *minor cancellaria*, menționată abia de la 1433 încoace. Ambele aceste cancelarii (al căror nume e în legătură cu pecetile regale: mică, respectiv secretă<sup>6</sup>, cu care erau întărite actele lor)<sup>7</sup>, existau probabil mai dinainte, din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, în opoziție cu cancelaria cea mare, fapt pentru care se pot găsi analogii germane și franceze<sup>8</sup>. După cum se vede, această ramificare a cancelariei regale e un proces destul de complicat și greu de urmărit.

În ceea ce privește personalul cancelariei regale, a apărut în cursul sec. al XIV-lea protonotarul, care avea o funcțiune de conducere și de verificare în întocmirea actelor, iar în veacul următor se amintesc și conservatori (arhivari)<sup>9</sup>.

Ținînd seama că începînd cu sec. al XV-lea cunoaștem și documente regale emise în limba slavă, în favoarea unor destinatari străini, din țările unde se folosea această limbă, cancelaria regească trebuia să fi avut — măcar în anumite momente — și scribi pentru întocmirea actelor în amintita limbă, afară de cazul că aceste acte au fost scrise chiar de destinatari<sup>10</sup>.

<sup>1</sup> Doc. 22 febr. 1355, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. V; 30 noiembrie 1355, *Anjoukori okmánytár* [Documente privitoare la epoca angevină], VI, Budapesta, 1891 (prescurtat: *Anjou*), p. 398—401.

<sup>2</sup> Kumorovitz, *A királyi kápolnaispán oklevéladó működése* [Activitatea de emitent de documente al comitelui capelei regale], în *Regnum*, <Budapesta>, 1942/43 (prescurtat: *Kápolnaispán*), p. 460—465.

<sup>3</sup> Doc. 25 oct. 1373, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII și Szentpétery (*Oklt.*, p. 157, n. 4), care socotește că «această dată nu inspiră destulă încredere».

<sup>4</sup> Doc. 1 sept. 1379, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>5</sup> Doc. 14 aug. 1375 (unde e amintit în această calitate Dumitru, episcopul Transilvaniei), *ibid.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>6</sup> Doc. 16 iunie 1377, *ibid.*, vol. VII; 29 martie 1418, *Arh. ist.*, CXLIII.

<sup>7</sup> S. Jakó, *Sigilografie*, în vol. de față.

<sup>8</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 160—161.

<sup>9</sup> *Ibid.*, p. 171. Mai înainte grija arhivei regale o avea comitele capelei (Kumorovitz, *Kápolnaispán*, p. 460).

<sup>10</sup> Doc. 14 iulie 1418, 28 sept. (emisă la Oradea) și 28 oct. 1420 (corect: 1419), precum și 28 oct. 1429 (corect: 1428), date de Sigismund mănăstirilor Vodița și Tismana (*Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII—XV, p. 73—74, 88—90). Vezi P. P. Panai-



Suh Angevini, începînd cu anul 1329, se întîlnesc primele *însemnări de cancelarie* pe actele regale, mai ales pe scrisorile deschise și închise. Aceste mențiuni, importante pentru cunoașterea genezei documentelor, apar despărțite de text și scrise mărunț, uneori deasupra, alteori sub text sau sub pecete (fiind acoperite de ea), unde de fapt ele apar mai întîii. În aceste indicațiuni, de obicei scurte și care figurează tot mai frecvent pe documente, se disting trei categorii principale, fiecare avînd variantele sale. Prima se referă de cele mai multe ori la ordinul dat de rege pentru întocmirea actului, alteori la aprobarea textului sau la întărirea actului cu pecete: *Commissio <propria> domini regis* [porunca <însăși> a domnului rege]<sup>1</sup>. Cîteodată — primul caz cunoscut fiind din 1366 — se arată că ordinul a fost dat în scris: *ad litteratorium mandatum domini regis* [la porunca scrisă a domnului rege]<sup>2</sup>.

Cea de a doua categorie, care de fapt e cea mai veche cunoscută în cancelaria regală, fiind apărută la data amintită: 1329 și care se întîlnește cel mai des în seria noastră, începe de obicei cu cuvîntul *relatio*, urmat de un nume sau o demnitate, ori de ambele: *Relatio Thome de Zeremy; relatio vaivode; relatio vaivode Thome*<sup>3</sup>. Această mențiune — care atunci cînd se întrebuintează, înlocuiește de regulă pe aceea relativă la *commissio* — înseamnă darea de seamă făcută cancelariei despre ordinul regal de întocmire a actelor<sup>4</sup>, mijlocirea acestui ordin către cancelarie, în cazurile cînd regele nu i-l dădea direct. Folosind această mențiune, care în seria Transilvania apare la început numai sub pecete<sup>5</sup>, cancelaria vrea să aibă o acoperire în ceea ce privește emiterea actului, care se face deci pe răspunderea mijlocitorului<sup>6</sup>. Dar relația înseamnă adeseori, în același timp, intervenția, cererea<sup>7</sup> sau darea de seamă (obișnuit verbală)<sup>8</sup>, făcută de relator regelui în legătură cu acțiunea arătată în document, după cum rezultă și din seria noastră, unde în legătură cu actele regale privitoare la deosebite pricini din Transilvania relația amintește de cele mai multe ori pe voievod sau alți demnitari din acest voievodat (comitele secuilor, episcopul Transilvaniei, prepoziți ai capitlului din Alba Iulia,

tescu, în « Revue Historique de Sud-Est Européen », XXII (1945), p. 331—332, unde se citează și alte exemple. Dar după puținele exemple cunoscute (și nu pare probabil că arhivele ar mai păstra surprize deosebite în această privință), nu credem că s-ar putea vorbi de o « cancelarie slavă în Ungaria », cum face prof. Panaitescu, ci doar de scribi de slavonește. Sistemul ciudat de date din documentele citate, și anume folosirea stilului grec de 1 septembrie în cadrul erei creștine, s-ar putea cu greu explica în cazul unor slujbași statornici ai cancelariei regale. E vorba de acte scrise de destinatari? În orice caz, problema documentelor slave emise de regii Ungariei, neglijată pînă acum de diplomaștii maghiari, ar trebui să constituie obiectul unei cercetări speciale.

<sup>1</sup> Doc. 10 mai 1343, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. IV, 27 ian. 1427, *Ub.*, IV, p. 271—272. Pe actele emise de regină se află însemnări similare (doc. 9 iulie 1355, *ibid.*, XIV, vol. V; 21 dec. 1382, emis de regina Elisabeta, Arh., ist., CGVI; 30 noiembrie 1389, facsim. I, 1).

<sup>2</sup> Doc. 22 febr. 1370, *ibid.*, XIV, vol. VI. Cf. și mențiunea (deși altfel formulată) din doc. 19 noiembrie 1377, vol. VII (poruncă, deși reinnoită, urmată de eliberarea actului abia după o lună și jumătate).

<sup>3</sup> Doc. 10 iulie 1331, 6 oct. 1332 și 23 iulie 1334, *ibid.*, vol. III, p. 24 urm., 270 urm. și 331 urm.; cf. și doc. 20 aug. 1419, facsim. II, 3.

<sup>4</sup> Doc. 11 noiembrie 1340, *ibid.*, p. 548 urm.; 14 apr. 1341, vol. IV, p. 20—21.

<sup>5</sup> Doc. 5 oct. 1349, emis de Ludovic I, Arh. stat. Cluj, arh. oraș. Cluj, fasc. J, nr. 5, și 27 iulie 1368, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI; cf. facsim. II, 1.

<sup>6</sup> Cf. și Szentpétery, *Oklt.*, p. 173, 175, Idem, *Kancelláriai jegy.*, p. 472—474.

<sup>7</sup> *Ad petitionem* etc. (doc. 15 noiembrie 1337, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 479 urm.).

<sup>8</sup> Cf. Giry, II, p. 762.

etc.)<sup>1</sup>. Relația putea fi făcută în aceeași pricină de mai mulți inși<sup>2</sup>. Deși relatorul însuși era un mijlocitor, el delega uneori la rîndul său pe alții, dependenți sau subalterni ai săi<sup>3</sup> sau făcea relația în prezența acestora<sup>4</sup>. Relatorul unei pricini, bunăoară voievodul Transilvaniei, putea fi și destinatarul mandatului regal emanat în această privință<sup>5</sup>. Cele două tipuri de însemnări pot fi combinate: *Commissio domini regis et relatio Johannis dicti Treutul* [porunca domnului rege și mijlocirea ei de către Ioan zis Treutul]<sup>6</sup>. Însemnările acestea de cancelarie mai pot arăta că unele documente au fost întocmite potrivit cuprinsului altor acte regale (*ad contenta aliarum litterarum regalum*), ceea ce contribuie la accentuarea caracterului stereotip al acestora<sup>7</sup>.

În actele de adevărire emise de rege figurează uneori o a treia categorie de însemnări de cancelarie: *Assecuratio* <*de notitia personali*>, însoțită de nume și eventual de alte precizări. Prin aceste însemnări se înțelege adevărirea identității celor ce au făcut declarația prealabilă, cînd solicitau actul, de către persoana arătată cu numele<sup>8</sup>. Adevărirea se referă citeodată nu numai la « capetele » (persoanele), ci și la moșiile amintite în document (*ad capita et possessiones*)<sup>9</sup>.

Alte mențiuni de cancelarie — aflătoare pe îndoitura inferioară a pergamentului — atestă citirea și îndreptarea sau chiar colaționarea documentelor înainte de eliberarea lor (*correcta*; *perlecta et correct*; *lecta et correct*; *correcta et collata*)<sup>10</sup>, precum și înregistrarea lor (*registratum*, *registrata*)<sup>11</sup> în « cărțile regale », adică în registrele cancelariei, care apar tot în timpul

<sup>1</sup> Doc. 24 sept. 1349, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. IV, p. 506—507; 28 ian. 1367, *ibid.*, vol. VI; 17 aug. 1371, *ibid.*, vol. VII; 22 mai 1419, *Ub.*, IV, p. 86—87.

<sup>2</sup> Doc. 2 ian. 1333, *ibid.*, vol. III, p. 573 urm.; 15 martie 1373, *ibid.*, vol. VII.

<sup>3</sup> Doc. 28 aug. 1331, *ibid.*, vol. III, p. 566 urm.; cf. 4 mai 1334, p. 320, unde *legatio* are sensul de împuternicire sau delegație, adică mijlocirea « relației ». Vezi și 6 iulie 1337, *ibid.*, p. 421. În legătură cu acest doc. în *Ub.*, I, p. 486 și n. 3 s-a corectat greșit *legatio* în *relatio*. Cf. și Gárdonyi, în « Turul », 1907, p. 50: *Relatio Thome woyvode et legacio per Nicolaum magistrum et Johannem filium Alexandri* [Darea de seamă a lui Toma voievodul și mijlocirea ei de magistrul Nicolae și Ioan, fiul lui Alexandru]; doc. 2 sept. 1372, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>4</sup> Doc. 18 martie 1373, *ibid.*, vol. VII.

<sup>5</sup> Doc. 28 iunie 1372, *ibid.*, vol. VII.

<sup>6</sup> Doc. 23 apr. 1370, *ibid.*, vol. VI; cf. 3 iulie 1381, *Ub.*, II, p. 541.

<sup>7</sup> Doc. 17 ian. 1390, *op. cit.*, II, p. 641 urm.; 13 apr. 1413, *op. cit.*, III, p. 564 urm. E vorba de așa-zisele *Vorurkunden* (Redlich, în Erben, p. 28). Pentru uzul acesta în cancelariile domnești din țările române cf. Nicolai Grămadă, *Cancelaria domnească din Moldova pînă la domnia lui Constantin Moșcovat*, în « Codrul Cosminului », IX (1935), p. 162, și D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*, în « Rev. ist. rom. », V—VI (1935—1936), p. 261—262.

<sup>8</sup> Doc. 9 aug. 1369, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI; Szentpétery, *Okl.*, p. 174.

<sup>9</sup> Doc. 15 iunie 1342, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 96—97 și nota editorului (omisă din greșală în seria noastră), în *Anjou*, IV, p. 233. Dar *assecuratio* are uneori același sens cu *relatio*: doc. 24 iunie 1366, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI. Obiceiul adevăririi identității a fost adoptat fără îndoială sub influența actelor regale, și de cancelariile locurilor de adevărire (Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 504). Uneori adevărirea identității se face în textul actului (doc. 30 mai 1377, privind împărțirea unei moșii, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII).

<sup>10</sup> Doc. 24 sept. 1349, *ibid.*, vol. IV, p. 506—507; 26 apr. 1370, *ibid.*, facsim. II, 2; 20 febr. 1383, *Ub.*, II, p. 567; 3 iunie, 1419, *Ub.*, IV, p. 93—99.

<sup>11</sup> Doc. 30 ian. 1367 și 27 apr. 1368, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI; 1 ian. 1376, *ibid.*, vol. VII. Cf. facsim. I, 3—4.

Angevinilor. Spre sfârșitul domniei lui Sigismund se indica uneori — pe lângă scriitorul actului<sup>1</sup> — și numele celui ce citea actul sau făcea înregistrarea<sup>2</sup>, după cum se proceda de multă vreme în cancelaria papală<sup>3</sup>. Cancelaria lui Gentile, legat papal în Ungaria (1307—1311), ținea de asemenea, registre<sup>4</sup>. Uneori în copiile de registru ale unor acte ale aceluiași rege, mențiunea privitoare la darea ordinului regal (*mandatum*), la sfârșitul documentului, e urmată, de asemenea, de numele scribului<sup>5</sup>. În ceea ce privește taxele percepute de cancelaria regală, ele sînt cîteodată menționate pe acte<sup>6</sup>. De tariful lor — ca și de acela al actelor emenate de la locurile de adeverire — se ocupau uneori înseși legile regatului<sup>7</sup>. Unele acte (scrisori deschise), poartă mențiunea eliberării lor fără nici o taxă<sup>8</sup>.

Cancelaria regală a exercitat o influență puternică asupra organizării celorlalte cancelarii ale regatului și asupra redactării actelor emise de ele.

**Cancelaria voievozilor Transilvaniei.** Era mai modestă decît cancelaria regală și avea o organizație mai laxă. Totuși de la începutul sec. al XIV-lea sînt amintiți deja «cancelari»<sup>9</sup>, protonotari, notari speciali, iar la începutul veacului următor și subnotari ai acestei cancelarii<sup>10</sup>. Deși alături de voievod, emitea documente și vicevoievodul și sînt amintiți și protonotari sau notari ai acestuia<sup>11</sup>, totuși nu se poate vorbi de o cancelarie deosebită a vicevoievodului. Mai întîi chiar în urma funcțiunii sale de locuitor al voievodului, ceea ce făcea ca măcar o parte din actele vicevoievodale, care nu țineau de sfera deosebită de activitate a vicevoievodului, să fie eliberate de cancelaria voievodală. În al doilea rînd, din cauză că voievozii își alegeau pe vicevoievozi dintre «familiarii» lor, iar între ei și vicevoievozi, pe de o parte, și personalul de cancelarie, pe de alta, existau aceleași raporturi de dependență ale «familiarității» (*familiaritas*). Aceste raporturi feudale erau o piedică, în toată perioada îmbrățișată de materialul seriei noastre, în calea transformării cancelariei voievodale într-o instituție temeinic organizată, cu personal permanent, care să nu fie supus schimbărilor în scaunul

<sup>1</sup> Doc. 22 mai, 3 și 5 iunie 1419 (două acte cu această dată), *Ub.*, IV, p. 68—87, 95 urm.

<sup>2</sup> Doc. 10 oct. 1428, Pesty-Ortvay, *Oklevelek Temesvármegye és Temesváros történetéhez* [Doc. priv. la ist. comitatului Timiș și a orașului Timișoara], I, Bratislava, 1894, p. 618; 31 mai 1435, *Ub.*, IV, p. 572—573. Cf. și Szentpétery, *Oklt.*, p. 181—182.

<sup>3</sup> Un exemplu din seria Transilvania: doc. 11 oct. 1307, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. I, p. 58 urm.

<sup>4</sup> După cum se vede și dintr-o mențiune de înregistrare de pe doc. 25 dec. 1309, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 164 urm.; cf. *Mon. Vat. Hung.*, seria I, vol. II, p. 374. Vezi și B. Iványi, în *Klebelberg Emlékkönyv* [Omăgiu lui Klebelsberg], Budapesta, 1925, p. 299.

<sup>5</sup> Doc. 8 noiembrie 1411 și 5 mai 1412, Pesty-Ortvay, I, p. 456—460.

<sup>6</sup> Doc. 6 dec. 1403, 3 și 6 aug. 1404, *Ub.*, III, p. 301—302, 325—326; 1 iunie 1405, *Bánffy*, I, p. 482 urm.

<sup>7</sup> Doc. 4 aug. 1298, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 453; 11 dec. 1351, *ibid.*, vol. V; decretul al II-lea al lui Sigismund din 1435, art. 11—12, în *Corpus juris Hungarici* [Colecția dreptului ungar], Budapesta, 1899. Cf. Szentpétery, *Oklt.*, p. 184.

<sup>8</sup> *Non solvitur* [nu a plătit] (doc. regal 9 mai 1377, *Arh. ist.*, XVI).

<sup>9</sup> Janits (p. 59, 64) și după el Szentpétery (*Az erdélyi okleveles gyakorlat jellege* [Caracterul practicii documentare din Transilvania], p. 3), vorbesc greșit, în afară de notari, despre scribi ca de o categorie deosebită, deși cel dintîi arată că despre aceștia nu pomenesc documentele. De fapt, în acest caz notarii erau în același timp și scribii, care scriau actele.

<sup>10</sup> Doc. 30 noiembrie 1355, *Anjou*, VI, p. 398. La 28 aug. 1331 e menționat un «cancelar» al voievodului (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 566 urm.).

<sup>11</sup> Doc. <8 ian.—3 iulie 1309>, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 121 (notarul voievodului); 16 oct. 1303 (*ibid.*, p. 32—33) și 16 sept. 1306 (Pataki, p. 16—17): protonot. voiev.; 4 ian. 1314, *ibid.*, p. 220 urm. și 16 noiembrie 1406, *Ub.*, III, p. 422 (notari ai vicevoievozilor).

voievodal și în cel vicevoievodal. O oarecare stabilitate se observă abia în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, când dregătoria de voievod fiind ținută succesiv de mai mulți membri ai familiei Lackfi, se întâmpla ca slujbași ai cancelariei, care erau dependenți ai întregii familii, nu numai ai unui membru al ei, să rămână în funcțiune mai multă vreme. Astfel Benedict a fost proto-notar sub patru voievozi<sup>1</sup>. În ceea ce privește însemnările de cancelarie de tipul *commissio*<sup>2</sup> și *relatio*<sup>3</sup>, le întâlnim și în unele acte (mandate) voievodale, dar mult mai rar decât în cele regale. Pe dosul actelor judiciare<sup>4</sup>, mai ales al celor de aminare de proces — ca și pe alte documente de aceeași categorie, emise de cancelaria palatinului<sup>5</sup>, precum și de acelea ale locurilor de adevărire<sup>6</sup> etc. — apar însemnări prescurtate privitoare la înfățișarea părților în cauză sau a imputerniciților lor, la hotărîrea judecătorească, la plata unor taxe etc.<sup>7</sup>.

Pentru eliberarea unor acte fără taxă se folosea mențiunea *non sol-<vit>* [nu a plătit], ca și în cancelaria regală<sup>8</sup>.

Comitele secuilor și alți emitenți. Emitea documente și un alt dregător important din Transilvania, *comitele secuilor*<sup>9</sup>, precum și *banul Severinului*<sup>10</sup>. De asemenea, comiții, vicecomiții și juzii nobililor deosebitelor *comitate*<sup>11</sup>, cît și unii *castelani*: de ex. cel de Dev de Hațeg, de Orșova, Mehăția și alte cetăți<sup>12</sup> sau «căpitani» de cetăți<sup>13</sup>. Ni s-au păstrat acte emise de juzii, jurații, «oaspeții», cnejii și «crainicul»<sup>14</sup>, iar mai tirziu de cei 12 cnejii jurați, precum «și de ceilalți romini» din *districtul cetății Hațeg*<sup>15</sup>. Toate aceste foruri sau organizații își aveau, de sigur, notarii lor<sup>16</sup>, ocazionali și mai tirziu permanenți, dar ar fi exagerat să ne gîndim în asemenea cazuri la existența unor cancelarii

<sup>1</sup> Doc. 19 dec. 1360, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. V, nr. 722; cf. Janits, p. 59, n. 6.

<sup>2</sup> Doc. 29 martie 1402, *Ub.*, III, p. 266—267. Un exemplu din 1357 la Janits, p. 70.

<sup>3</sup> Doc. 29 iunie 1365, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI. Dar în această însemnare nu e vorba de *relatio Petri vicevoivode*, cum s-a publicat greșit în *Ub.* (II, p. 225), ci de *r. P. voivode* (după cum observă, pe baza originalului, Janits, p. 70, n. 84), adică despre «darea de seamă a lui Petru, «făcută» voievodului» (care era Dionisie).

<sup>4</sup> Facsim. II, 4.

<sup>5</sup> Doc. 15 oct. 1353 și 9 aug. 1360, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V.

<sup>6</sup> Doc. 12 apr. 1377 și 25 iulie 1378, *ibid.*, vol. VII.

<sup>7</sup> Doc. 15 mai 1366, *ibid.*, vol. VI; un exemplu din 1424 la Janits, p. 75, n. 116.

<sup>8</sup> Doc. 20 apr. 1377, *Arh. ist.*, LXXXIV.

<sup>9</sup> Doc. din 1280, *Ub.*, I, p. 141; 18 oct. 1344 și 13 dec. 1349, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 213 urm. și 523 urm. (cu *relatio*): 1 febr. 1410 și 31 iulie 1415, *Ub.*, II, p. 486—487, 665—668.

<sup>10</sup> Doc. din <1390—1392>, *Documenta Valachorum*, p. 400—401.

<sup>11</sup> Istványi Géza, *A megjei irásbeliség első korszaka* [Prima perioadă a dezvoltării scrisului în comitate], în «Századok», 1937, p. 534—550; Szentpétery, *Erdélyi okl. gyak.*, p. 5.

<sup>12</sup> Doc. 16. oct. 1387 și 28 oct. 1390, *Documenta Valachorum*, p. 333 și 399, «circa 31 mai» 1419 (despre o sentință adusă împreună cu nobilii și cnejii romini din Banat), precum și 25 iulie 1420, Hurmuzaki-Densușianu, I, p. 508—512.

<sup>13</sup> Doc. <după 29 iunie> 1433, *ibid.*, p. 586—587.

<sup>14</sup> Doc. 2 febr. 1387, *Documenta Valachorum*, p. 326—327.

<sup>15</sup> Doc. 11 (corect: 16) febr. 1411; doc. din 1418, *A Hunyadmegyei történeti és régészeti társulat évkönyve* [Anuarul Societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara], Budapesta, 1884, p. 24—29, 31—33.

<sup>16</sup> Doc. 21 martie 1341 (notarul comitelui de Satu Mare), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 18. O mențiune anterioară despre notarul comitatului de Satu Mare, din 9 mai 1324, la Istványi, p. 547. Pentru notarii comitatelor, amintiți mai ales din a doua jumătate a sec. XIV: Hajnik, *Birósági szero.*, p. 80; Szentpétery, *Oklt.*, p. 230; Föglein A., în «Leváltári közlemények», 14 (1936), p. 149—150; Istványi, p. 544—550.



temeinic organizate, lucru la care nu s-a ajuns, în perioada ce ne interesează — după cum am văzut — nici în activitatea de emitenți de documente a voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei. Încă din prima jumătate a sec. al XIV-lea găsim amintit chiar și un notar particular, și anume al nobilului Toma, fiul lui Dionisie de Reghin<sup>1</sup>. În *scaunele și orașele săsești*, dar și la Cluj, întâlnim scriitori de documente sau notari, însă de cele mai multe ori ei sînt niște angajați ocazionali<sup>2</sup>. În 1419 se menționează și registrul orașului (*statpuch*) Sibiu<sup>3</sup>. În Transilvania, mai ales pe teritoriul săsesc activau, din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, și notari publici, unii fiind chiar localnici<sup>4</sup>. *Notariatul public* însă, care pătrunsese în Ungaria mai ales cu notarii italieni din suita legaților papali<sup>5</sup>, n-a putut avea în Ungaria și Transilvania medievală dezvoltarea lui cunoscută în țările apusene, din pricina concurenței ce i-o făceau, în ceea ce privește adevărarea tranzacțiunilor de drept privat, vechile instituții specifice ale Ungariei feudale: locurile de adevărare<sup>6</sup>.

Cancelariile locurilor de adevărare. Acestea, ca foruri emitente de acte, jucau un rol foarte important, cu care nici nu se poate compara activitatea de acest fel a altor autorități sau demnitari bisericești: a episcopilor<sup>7</sup>, a vicarilor generali ai acestora<sup>8</sup> sau a « capitlurilor » (decanatelor) săsești<sup>9</sup>. Acest fapt se oglindește în chip deosebit în seria noastră, unde alături de cancelaria regală, începînd cu a doua jumătate a sec. al XIII-lea, cel mai mare număr de documente a fost eliberat, fără îndoială, de cancelariile locurilor de adevărare.

Socotim necesare cîteva lămuriri despre aceste *loca credibilia*. E vorba de așezăminte specifice ale feudalismului bisericesc din Ungaria și Transil-

<sup>1</sup> Doc. 22 martie 1341 și 4 mai 1342, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. IV, p. 19, 82—83.

<sup>2</sup> Doc. 16 mai 1323 (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 72 urm.), care poartă și pecetea lui *Godscalcus scriptor* (*Ub.*, I, p. 373—374); 22 aug. 1352, C, XIV, vol. V; 10 aug. 1372, *ibid.*, vol. VII. Cf. și Auner Mihály, *Az erdélyi századok oklevelei a XV. század kezdetéig* [Documentele sașilor din Transilvania pînă la începutul sec. XV], p. 35—52; G. E. Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität, 1141—1876* <Sibiu, 1941>, p. 8, 52—57, 159. Protonotar al orașului Sighișoara: doc. 7 ian. 1407, *Ub.*, III, p. 424—425.

<sup>3</sup> Doc. 22 dec. 1419, *Ub.*, IV, p. 116—117. Pentru registrul actelor (*liber actorum*) capitlului din Sibiu: doc. 3 iulie 1414, *ibid.*, III, p. 604—606. Cf. și G. [E.] Müller, *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dekanaten, 1192—1848*, Sibiu, 1936, p. 357.

<sup>4</sup> Doc. 26 iulie (corect iunie) 1388, *Ub.*, II, p. 626—628; 19 oct. 1429, *Ub.*, IV, p. 384—388; 16 iunie 1427, *A római szentbirodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára* [Documentele familiei Teleki de Szék, conți ai sfîntului imperiu roman], ed. Barabás Samu, I, Budapesta, 1895 (prescurtat: *Teleki*), p. 504—505. Pentru un notar public, care în același timp era dascăl (*rector scholarum*) la Slimnic, aproape de Sibiu. <26 mai 1394—10 sept. 1409> *Ub.*, III, p. 93. De altfel se amintește și la Cluj un notar al orașului, care îndeplinea și funcțiunea de dascăl: doc. 6 dec. 1405 și 15 iulie 1409, *ibid.*, p. 382, 478—480.

<sup>5</sup> Doc. 25 dec. 1309, C, XIV, vol. I, p. 168, n. 1.

<sup>6</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 149, 240—241; Barta István, *Középkori közjegyzőségeink történetéhez* [Cu privire la istoria notariatelor noastre publice din evul mediu], în *Szentpétery Emlékkönyv* [Omăgiu lui Szentpétery], Budapesta, 1938, p. 33. Pentru notarii publici vezi mai jos și p. 38, 87, 88.

<sup>7</sup> Notari sau notari speciali: al episcopului de Oradea (doc. 24 dec. 1291—1297 *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 381 urm.); al episcopului Transilvaniei (doc. 6 ian. 1300, *ibid.*, vol. I, p. 476 urm.; 13 sept. <1311>; 4 ian. 1314, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 198 urm. și 220 urm.). Mihail, canonic, arhidiacon de Turda și *cancellarius* al lui Maternus, episcopul Transilvaniei (doc. 27 iulie 1399, Cluj-Mănăstur, Arh. ist., CXG).

<sup>8</sup> Doc. 6 iulie 1371, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII. Cf. Szentpétery, *Okl.*, p. 222—223.

<sup>9</sup> Szentpétery, *Erdélyi okl. gyak.*, p. 3.

vania, care emiteau acte sub pecetea lor autentică, fie la cererea unor persoane particulare, fie pe baza însărcinării autorităților publice, ca regele, voievodul ori vicevoievodul Transilvaniei sau alte foruri superioare ale statului feudal. Ele au apărut în Ungaria la începutul sec. al XIII-lea, când necesitatea documentelor, prin dezvoltarea vieții sociale și răspîndirea tot mai mare a scrisului, a devenit atît de resimțită încît cancelaria regală nu mai putea să facă față cererii crescînde de acte a păturilor posedante ale societății feudale.

La drept vorbind, o funcțiune de adeverire similară cu aceea a capitlurilor și conventurilor din Ungaria și Transilvania, îndeplineau (dar numai în chestiuni de drept privat) și așezămintele respective din Germania, însă cu deosebirea că activitatea lor în acest domeniu era mai redusă decît a episcopilor din aceeași țară<sup>1</sup> și incomparabil mai restrînsă decît cea desfășurată de capitlurile și conventurile din Ungaria și Transilvania. Pe de altă parte, locurile de adeverire seamănă, dar numai în unele privințe, cu «oficialitățile» (tribunalele episcopale) franceze și germane, precum și cu decanatele (protopopiatele) din Flandra<sup>2</sup>. Ele erau constituite de capitluri (colegii de canonici, mai ales pe lingă bisericile episcopale) și de o seamă de conventuri (mănăstiri). Din prima categorie făceau parte, în ceea ce privește teritoriul R.P.R. și perioada imbrățisată de seria noastră, capitlurile episcopale din Alba Iulia, Oradea și Cenad, precum și capitlul «bisericii colegiale» (neepiscopale) din Arad; din cea de a doua, conventurile din Cluj-Mănăstur și din Dealul Orăzii (*de Promontorio Waradiensi*). Ele apar în documente în cursul sec. al XIII-lea, însă la date deosebite.

Spre sfîrșitul sec. al XIII-lea și începutul celui următor, mai întîlnim în cîteva cazuri amintite în documente ca îndeplinind unele funcțiuni de adeverire: conventul cavalerilor ioaniți («cruciați», ospitalieri) din Turda, conventul augustinilor și acela al dominicanilor din Alba Iulia, conventul dominicanilor și acela al minorităților din Sibiu. Aceste locuri de adeverire mărunte și-au încetat însă activitatea probabil chiar înainte de măsurile luate de Ludovic I, în 1351 și 1353, cînd el a adus unele îngrădiri acestei activități, adeseori abuzive, a conventurilor mai mici, dintre care multe au și dispărut, ca urmare a pomenitelor măsuri, din rîndul locurilor de adeverire. Acesta a fost cazul conventului din Dealul Orăzii, care își va relua activitatea abia la sfîrșitul sec. al XV-lea, însă de această dată în formă schimbată, fiind transformat în capitlu colegial. Tot din aceeași categorie făcea parte conventul din Sîniob (Bihor), care își va relua, de asemenea, activitatea în a doua jumătate a sec. al XV-lea, ea fiind atestată după 1468. În sfîrșit, trebuie să mai amintim conventul din Igrîș (Banat), despre care știm că emitea uneori, în orice caz înainte de mijlocul sec. al XIV-lea, acte în materie de drept privat<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Bresslau, I, p. 713, 721.

<sup>2</sup> Perényi József, *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására* [Influența școlilor franceze asupra formării practicii documentare maghiare], Budapesta, 1938, p. 18—27, 45—46.

<sup>3</sup> Fr. Pall, *Contribuțiuni la problema locurilor de adeverire din Transilvania feudală (sec. XIII—XV)*, sub tipar. Un convent și loc de adeverire al cavalerilor ioaniți la Hoghiz (lingă Olt aproape de Rupea), la sfîrșitul sec. al XIII-lea (doc. 24 febr., 7 martie și 18 apr. 1297, *Documente privind istoria Romîniei* C, XIII, vol. II, p. 430—431 și 433—434) e rezultatul unei identificări greșite, al unei confuzii cu conventul pe care același ordin îl avea la Budafelhévíz (în R. P. Ungară). De altminteri nici cele două sate menționate în actele citate

Pe lângă documentele eminate de la locurile de adeverire de pe teritoriul R.P.R., ne interesează însă adeseori, prin cuprinsul lor, și acelea ale așezămintelor similare dinafara acestui teritoriu, care făcea parte de asemenea din statul feudal ungar. Ne referim mai ales la documentele date de capitlul din Agria (Eger, în R.P. Ungară) și de conventul din Leles (în R. Cehoslovacă), acte care sînt bogat reprezentate în seria Transilvania, raza obișnuită de acțiune a acestor așezăminte întinzîndu-se și asupra unor ținuturi din părțile de nord-vest ale Transilvaniei. Toate aceste locuri eliberau sub pecetea lor autentică acte de adeverire privind deosebitele tranzacțiuni de drept privat (danie, vînzare-cumpărare, schimb, zălogire, testament, eliberări de robi etc.), declarate în fața lor de particulari, mai ales de cei din ținutul respectiv sau de împuterniciții lor.

În ceea ce privește competența teritorială a acestor așezăminte, ea era numai relativă, în sensul că raza de acțiune a fiecăruia se întindea asupra ținutului înconjurător, adică asupra unuiu sau mai multor comitate, fără a avea însă un drept exclusiv în aceste teritorii, în ciuda dispoziției lui Ludovic I, ca omul de măturie al capitlurilor să fie luat din capitlurile mai apropiate de locul unde trebuia făcută bunăoară o chemare în judecată sau o cerțtare<sup>1</sup>. Raza de acțiune a mai multor locuri putea să se suprapună total sau în parte<sup>2</sup>.

Spre a evita orice bănuială de părtinire, locurile de adeverire de obicei nu eliberau acte de acest fel în chestiuni în care ele însele sau episcopii de care depindeau erau părți interesate (de pildă cînd era vorba de moșiile sau procesele lor proprii), ci se adresau, ca niște particulari, unui alt loc de adeverire, potrivit unei concepții juridice ungare, formate treptat în cursul sec. al XIII-lea, care nu recunoștea valoarea juridică a actelor emise în propriile tranzacțiuni de drept privat<sup>3</sup>. De ex. capitlul din Alba Iulia făcea apel în acest scop la capitlul din Oradea<sup>4</sup> sau la conventul din Cluj-Mănă-

---

din 1297 nu se află pe teritoriul R. P. R., ci în comitatul Békés, în R. P. Ungară. Cf. Karácsonyi János, *A magyar nemzetségek a XV-század közepéig* [Neamurile maghiare pînă la mijlocul sec. XV], I, Budapesta, 1900, p. 117. De fapt confuzia între Hoghiz și Budafelhébiz a fost făcută mai întîi de Ios. Kemény, care pe baza ei și pentru a dovedi existența unui convent și loc de adeverire la Hoghiz a născocit un act fals al conv. din Cluj-Mănăstur, din 7 sept 1374 (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII, lista doc. false). Cf. Fr. Pall, *Noi falsuri ale lui Iosif Kemény*, în pregătire. Afirmatia lui Beke Antal (*Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárra* [Arhiva capitlului Transilvaniei din Alba Iulia], Budapesta, 1889—1895, nr. 763—764), despre existența unui convent ioanit la Alba Iulia, care ar fi desfășurat o activitate de adeverire, la sfîrșitul sec. al XV-lea, e rezultatul unei confuzii între Alba Iulia și Alba Regală (din R. P. Ungară). Activitatea de adeverire a «conventului cruciferilor din Oradea» menționată la 4 noiembrie 1338 (regist în *Zichy okmánytár*, [Documentele familiei Zichy], XII, Budapesta, 1931 (prescurtat: *Zichy*), p. 11), trebuie să aibă la bază tot o confuzie (probabil cu aceea a conv. din Dealul Orăzii). Cf. Pall, *Contrib. la probl. locurilor de adeverire* citat mai sus.

<sup>1</sup> Doc. 11 dec. 1351, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V.

<sup>2</sup> Eckhart, *Glaub. Orte.*, p. 456—461; Szentpétery, *Oklt.*, p. 216—217.

<sup>3</sup> Eckhart, *op. cit.*, p. 419, 451—453; cf. Szentpétery, *op. cit.*, p. 216—217.

Totuși se întîlnesc cazuri izolate de abatere de la această regulă încă și în sec. al XIV-lea, mai ales în prima jumătate. E vorba nu numai de documente emise de persoane particulare (vezi mai jos, p. 37), ci întîlnim și un act de vînzare emis de conventul dominican din Dej, în cauză și sub pecete proprie (doc. 25 oct. 1351, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V).

<sup>4</sup> Doc. 30 mai 1330 (două acte), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 324 urm. și p. 327 urm.; 7 și 8 aug. 1358, *ibid.*, vol. V; 28 mai 1384,

ștur<sup>1</sup>. De această uzanță căuta să țină seamă și curtea regală, adresînd în asemenea cazuri mandatele sale de cercetare, punere în stăpînire etc. altor locuri de adevărire decît cele direct interesate<sup>2</sup>. Dar în pricinile lor interne, de ex. în treburile unor membri (canonici) ai acestor locuri, ca și în acelea pe care le aveau ele sau episcopul lor diecezan, ca stăpîni feudali, cu dependenții sau iobagii lor, ori pe care le aveau aceștia între ei sau chiar cu alții, obișnuiau să emită documente<sup>3</sup>.

Ele adevereau însă uneori și convenții cu caracter social și politic de cea mai mare importanță. Astfel în fața conventului din Cluj-Mănăștur s-a încheiat, după cum se știe, înțelegerea din 6 iulie 1437 și același așezămînt a transcris cea de a doua învoială, din 6 octombrie 1437, dintre reprezentanții nobilimii feudale și ai țărănimii răscolate în cadrul mișcării revoluționare de la Bobilna<sup>4</sup>.

Aceste acte de adevărire se cheamă în diplomatică cu termenul generic de *littere fassionales* (de la *fassio* — mărturisire, declarație verbală), iar în materialul contemporan ele poartă o mulțime de numiri, după cuprinsul lor. Dar aceleași locuri mai emiteau rapoarte (*littere relatorie*), făcute în deosebite chestiuni, din ordinul (mandatul) regelui sau la cererea forurilor superioare de judecată: în procese, puneri în stăpînire, hotărniciri etc., după cum eliberau și copii autentice.

Întîlnim însă și cazuri, spre sfîrșitul sec. al XIV-lea și începutul celui următor, cînd actele locurilor de adevărire poartă influența evidentă a practicii *notariatului public*, concurentul acestor așezăminte. Se ajunge astfel la emiterea unor acte de compromis între vechea formă a documentelor întocmite de locurile de adevărire și cele notariale<sup>5</sup>.

Deși capitlurile și conventurile prin prestigiul pe care au reușit să și-l cîștige înaintea feudalilor, prin numărul și răspîndirea lor în întreg statul feudal maghiar, jucau — mai ales din a doua jumătate a sec. al XIII-lea — un rol precumpănitor în adevărirea tranzacțiunilor de drept privat, totuși ele nu erau singurele care desfășurau o asemenea activitate. În adevăr, astfel de documente puteau emana și de la alte foruri sau persoane laice și ecleziastice, care dispuneau de pecete autentică: regele, voievodul și ceilalți mari dregători ai regatului, apoi comitatele (deși acestea vor avea pecete autentică numai din sec. al XVI-lea), orașele, episcopii, vicarii generali, chiar și parohii. La curtea regală comitele capelei, după cum am văzut, dezvoltă într-o vreme o activitate similară. O funcțiune asemănătoare îndeplineau și notarii publici, deși instituția notariatului n-a putut juca, tocmai din pricina locurilor de adevărire, un rol mai important în Ungaria și Transil-

Arh. Capit. Alba Iulia, Miscellanea, cista T, fasc. 5, nr. 5 (regist la Beke, *Erdélyi káptalan*, nr. 687).

<sup>1</sup> Doc. 11 apr. 1361, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VI; 9 iulie 1425, *Ub.*, IV, p. 234—237.

<sup>2</sup> Doc. 18 febr. 1336, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 367 urm.; 13 mai 1342, *ibid.*, vol. IV, p. 87; 13 dec. 1359, *ibid.*, vol. V; 17 apr. și 1 iunie 1383, *Ub.*, II, p. 574—576, 578—579.

<sup>3</sup> Fr. Pall, *Contrib. la probl. locurilor de adevărire*, citat mai sus.

<sup>4</sup> Hurmuzaki-Densușianu, I, p. 614 urm. și 623 urm.

<sup>5</sup> Doc. 6 noiembrie 1377 (capitulul din Oradea), Fejér, IX, 5, Buda, 1834, p. 178—180; 31 mai 1400 (cap. din Alba Iulia), *Ub.*, III, p. 256—258. Cf. Szentpétery, *Ohlt.*, p. 241, care însă nu citează asemenea forme amalgamate, ci amintește numai de subscripții notariale pe actele locurilor de adevărire, care își păstrează deci (în acest caz) forma lor tipică.



vania. Spre deosebire de nobilimea feudală, care prefera să se adreseze capitulurilor și conventurilor ca unor așezăminte feudale care îi serveau interesele, orășenii din așezările urbane privilegiate recurgeau destul de rar la aceste instituții ale feudalismului bisericesc, tranzacțiunile lor fiind adevărate de obicei de către forurile lor proprii, sfaturile orășenești<sup>1</sup>.

În ceea ce privește *organizarea cancelariei* locului de adevărire, în fruntea ei se afla lectorul, unul din canonicii cei mai de seamă, care conducea și școala capitulară. Se pare că la început el era nu numai conducătorul cancelariei, ci și scriitorul actelor. O parte din taxele — în general mari și adeseori abuzive — percepute de la destinatarii acestora îi revenea lectorului. Dar în urma creșterii tot mai mare a numărului de acte, ce trebuiau întocmite după « stilul » cancelaresc al locului de adevărire<sup>2</sup>, s-a simțit nevoia unui notar (*litteratus notarius, notarius*)<sup>3</sup>, care apoi va lucra sub conducerea lectorului. Cu timpul notarul a devenit conducătorul efectiv al cancelariei. La capitolul din Oradea lui i se cuvenea o treime din taxe<sup>4</sup>.

În cazul *actelor de adevărire* notarul pregătea mai întâi un concept rezumativ despre declarațiile făcute de părți în fața mai multor membri ai capitolului sau conventului. Conceptul era apoi citit de notar înaintea acestuia, cu care prilej i se puteau aduce unele îndreptări sau schimbări. După aceea notarul îl trecea textual în registru, dar de regulă cu prescurtarea formulelor stereotipe.

Apoi actul, pe baza registrului, era transcris pe curat. Acest lucru se făcea cu o mare grijă, în cazul privilegiilor, pe care probabil le recitea și verifica lectorul. La celelalte categorii de acte nu se proceda cu atita atenție. De aceea ele prezintă adeseori îndreptări. Notarul era obligat între altele, sub jurământ, ca să nu supună membrilor capitolului spre întărire cu pecete (încredințată în paza custodelui) decât actele acelor destinatari care plăteau taxa cuvenită, potrivit unui tarif ce varia după natura actelor (privilegii, scrisori deschise sau patente, scrisori închise). Se pare că actele de adevărire poartă data declarației verbale făcute de părți, care se înfățișau în acest scop mai ales în duminici și sărbători<sup>5</sup>.

Aceste documente erau întocmite, îndeosebi în sec. al XIII-lea și în prima jumătate a veacului următor, în formă de *chirograf*<sup>6</sup>, cele două exemplare obținute astfel fiind despărțite printr-o tăietură dreaptă peste « deviza » formată de literele alfabetului, în majoritatea cazurilor numai de primele

<sup>1</sup> Fr. Pall, *Contrib. la probl. locurilor de adevărire*, citat mai sus.

<sup>2</sup> Doc. 22 noiembrie 1339, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. III, p. 519; 24 oct. <1344>, unde se menționează *stilus et modus* al cap. din Alba Iulia (*ibid.*, XIV, vol. IV, p. 633).

<sup>3</sup> La conventul din Cluj-Mănăstur: doc. 23 martie 1358, *ibid.*, vol. V; 3 apr. 1381, *Ub.*, p. 538—539. La cap. din Alba Iulia: 8 febr. 1397 și 1 mai 1399, *op. cit.*, III, p. 174—175, 241—242. Personalul de cancelarie al conventului din Leles cuprindea, începând cu a doua jumătate a sec. al XIV-lea, alături de nctar, pe subnotar și alți scribi. Cf. Kumorovitz, *A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig* [Activitatea de emitent de documente al conventului din Leles pînă la 1569], extr. din *Clujul*, 1928, fasc. 1—2, p. 7—8.

<sup>4</sup> Statutele capitolului din Oradea (din anul 1574), partea I, titlul 8; partea II, titlul 8, *Doc. priv. ist. Rm.*, C, XIV, vol. VII. O înscărnare privitoare la taxe pe un act emis de cap. din Alba Iulia: dcc. 1 iulie 1384, *Ub.*, II, p. 592—593. Alta pe un doc., din 23 febr. 1415, (marat de la conv. din Cluj-Mănăstur, *Bánffy*, I, p. 533—535 (în acest caz jumătate din taxe revenea notarului).

<sup>5</sup> Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 468—469, 472—473, 480, 492—497.

<sup>6</sup> Vezi exemplele citate mai sus p. 4. Pentru un *cyrographum* regal din 1181 cf. *Doc. priv. ist. Rm.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 8, nr. 14.

trei, ceea ce se și precizează uneori în act<sup>1</sup>. Se pare că scopul chirografierii era la început — ca și în Europa apuseană — acela de a avea un mijloc pentru dovedirea autenticității prin confruntarea celor două exemplare, în așa fel ca să se reconstituie deviza. Acest rost a căzut însă repede în desuetudine, în caz de contestații cercetându-se pecetea, cu care se obișnuia să se întărească și chirografele, în ciuda rostului lor inițial. În cazul actelor bilaterale, cum erau contractele, un exemplar se elibera destinatarului tranzacțiunii, de ex. cumpărătorului, iar celălalt se reținea pentru arhivă. Pe baza acestui exemplar al doilea original (numit între altele *par* sau chiar *pars*)<sup>2</sup> se putea elibera un nou act (un transumpt), dacă primul exemplar se pierdea prin furt, incendiu sau altfel<sup>3</sup>. Când ambele părți contractante erau interesate să aibă un exemplar (de ex. la un schimb de moșii), chirografierea se făcea în trei exemplare, ca unul să poată fi reținut de locul de adevărire<sup>4</sup>. Deci locurile de adevărire au ajuns să se servească de chirografiere în acest scop de prevedere. Dar paralele ele foloseau și registrele — după cum ne arată mai ales exemplul capitlului din Oradea — ca mijloc de păstrare a cuprinsului actelor eliberate<sup>5</sup>.

În legătură cu actele de adevărire trebuie să mai observăm că se întâlnesc cazuri când, pentru mai multă siguranță, aceeași tranzacțiune e declarată în fața a două locuri de adevărire<sup>6</sup> sau o pricină adevărită de un for orășenesc e declarată din nou și înaintea unui loc de adevărire<sup>7</sup>.

În ceea ce privește *rapoartele* — adică cel de al doilea grup principal de acte emise de către locurile de adevărire, — ele se întocmeau de notar tot pe bază de concept, potrivit dării de seamă verbale făcute de delegatul regelui, al voievodului sau al unei alte autorități (palatinul, judele curții regale) împreună cu omul de mărturie al capitlului, respectiv al conventului (sau în pricinile deosebit de importante cu doi sau chiar trei<sup>8</sup> oameni de mărturie ai acestor locuri de adevărire), după reîntoarcerea lor din delegația ce avuseseră de împlinit (punere în posesie, hotărnicire etc.). Notarul se folosea de sigur și de însemnările (*registra*), pe care omul de mărturie le făcuse cu

<sup>1</sup> Doc. 1 mai 1423, *Teleki*, I, p. 465—466, cf. și doc. 15 martie 1424 și 6 ian. 1428, facsim. III, 1—2.

<sup>2</sup> Doc. 15 apr. 1305, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. I, p. 388 urm. Cf. și Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 476. Cf. expresiile *carte partite*, c. *divise* din diploma-tica apuseană (Bresslau, I, p. 667.).

<sup>3</sup> Doc. 8 mai 1352, 11 iulie 1356, 9 martie 1358, 8 iulie 1360, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V; 1 mai 1414, *Arh. ist.*, CVI.

<sup>4</sup> Eckhart, *op. cit.*, p. 474—476. Vezi în acest studiu, mai sus, p. 7. În raport cu transumptul, cel de al doilea exemplar original (care se păstra în arhivă servind ca bază pentru transumpt) se mai chema *primordialia*, *littere primordiales* (Eckhart, *op. cit.*, p. 481), sau *originale*, dar mai ales *alia paria* (doc. 8 mai 1352, 11 iulie 1356 și 9 martie 1358, citate mai sus, n. 3; 13 iulie 1407, *Arh. ist.*, XVI).

<sup>5</sup> Pe lângă Registrul de la Oradea, seria noastră cuprinde și alte exemple privitoare la acest capitlu: doc. 14 sept. 1283, 31 aug. și 26 noiembrie 1284, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XII, vol. II, p. 253, 263 și 265 urm. Pentru capitlu din Alba Iulia: doc. 23 sept. 1336, *ibid.*, XIV, vol. III, p. 396.

<sup>6</sup> Doc. 8 sept. 1358 (cap. Cenad) și 15 sept. 1358 (cap. Arad), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V. De altfel capitlu din urmă eliberează la data indicată (15 sept.), pe lângă privilegiul amintit în favoarea Margaretei și a fiilor ei Ioan și Ștefan (cumpărătorii unei moșii), și un privilegiu deosebit pentru acești fii, fără a menționa pe mama lor (*ibid.*).

<sup>7</sup> Doc. 27 aug. 1372 (sfatul orașului Cluj) și 28 august 1372 (conv. din Cluj-Mănăstur), *Ub.*, II, p. 391—393.

<sup>8</sup> Doc. 23 iunie 1355 și 21 febr. 1366, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V și VI.

asemenea ocazii la fața locului, mai ales cînd era vorba de date numeroase: nume de moșii și descrierea amănunțită a hotarelor, numele și spusele martorilor<sup>1</sup>. Aceste concepte erau trecute chiar pe mandat și păstrate în arhivă. Data raportului — care de obicei reproducea textual mandatul<sup>2</sup>, omițîndu-i doar adresa de pe verso — era aceea a dării de seamă verbale amintite mai sus. Adeseori el era întocmit în mai multe exemplare, la cererea părților interesate, care apoi le prezentau (*reportare, exhibere*) forurilor judiciare, cînd era vorba de un proces<sup>3</sup>.

În sfîrșit, cîteva cuvinte despre *arhiva* locului de adevărire. Ea era așezată în sacristie (*camera, sacristia seu conservatorium*), unde se păstra, pe lângă tezaurul așezămîntului, și pecetea sa. De altfel în ea puteau să-și depună documentele spre păstrare și persoane particulare, ca într-o arhivă publică<sup>4</sup>. Dar în aceste arhive, de ex. în aceea a capitlului din Alba Iulia, se depuneau și acte publice importante, ca cel din 22 februarie 1291, prin care Andrei al III-lea, întărește privilegiile nobilimii ardelen<sup>5</sup>.

### B. CANCELARIA PAPALĂ

Datorită rolului internațional atît de important jucat de papi în lumea medievală, precum și moștenirii unor puternice și neîntrerupte tradiții ale cancelariei imperiale romane, cancelaria pontificală avea o organizație birocratică deosebit de vastă și complexă. Ea a exercitat o influență directă sau indirectă și asupra celorlalte cancelarii din Europa catolică.

Veacurile al XIII-lea și XIV-lea constituie epoca de definitivare, de completă organizare a cancelariei papale, cu formulare oficiale de acte, cu reguli precise și minuțioase în ceea ce privește redactarea și chiar aspectul exterior, grafic al documentelor. În fruntea ei, pînă la începutul sec. al XIII-lea, se afla cancelarul, apoi, după Inocențiu al III-lea, un vicecancelar, care putea să aibă și el un locțiitor. Șeful cancelariei, împărțită în mai multe birouri, după operațiunile prin care trebuiau să treacă actele, avea în subordine șase sau șapte notari ai scaunului apostolic, numiți mai tîrziu (din sec. al XIV-lea) protonotari, niște șefi de servicii care raportau papei despre suplicile (cererile) adresate scaunului pontifical. Numărul notarilor, respectiv al protonotarilor papali, a crescut în cursul sec. al XIV-lea<sup>6</sup>. Posturile cancelariei pontificale se puteau cumpăra, iar titlul de notar al scaunului apostolic era foarte apreciat pentru onorurile ce le asigura deținătorului său<sup>7</sup>. Astfel au apărut și protonotari onorifici, care nu îndeplineau un serviciu efectiv în cancelarie și trăiau departe de curia papală<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Doc. 13 martie 1369, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VI. Cf. și Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 471. Asemenea însemnări se amintesc uneori și în actele juzilor curții regale (doc. 20 iunie 1371, *ibid.*, XIV, vol. VII).

<sup>2</sup> Întîlnim însă un caz cînd se face doar o aluzie la mandat: doc. 24 iulie 1364, *ibid.*, vol. VI.

<sup>3</sup> Doc. 8 mai 1341, *ibid.*, vol. IV, p. 25 urm.; 30 mai 1377 (mandat regal către capitlul din Alba Iulia) și 4 ianuarie 1378, *ibid.*, vol. VII. Cf. Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 438.

<sup>4</sup> Eckhart, *ibid.*, p. 484—486.

<sup>5</sup> Doc. <după 22 febr. 1291—1301>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 367.

<sup>6</sup> Pentru Ioan, «notar apostolic» și «scrib» al strîngătorului de dijme papale Iacob al lui Berengariu: doc. 25 ian. 1332, *Doc. priv. ist. Rom.*, XIV, vol. III, p. 567.

<sup>7</sup> Bresslau, I, p. 293.

<sup>8</sup> Din această categorie făcea parte, de sigur, Benedict «prepozit de Alba și proto-notar al scaunului apostolic», relator al unor acte regale: doc. 2 iunie și 7 iulie 1419, *Ub.*, IV, p. 93—95, 100—102.

Pe baza suplicilor aprobate sau a dispozițiilor luate (cînd era vorba de acte pontificale din proprie inițiativă)<sup>1</sup>, notarii pregăteau conceptele cu ajutorul abreviatorilor<sup>2</sup>, niște slujbași subalterni. Conceptele erau revăzute de un corector, apoi erau trecute pe curat de așa-ziii *grossatores* sau *scriptores*, care în sec. al XIV-lea erau peste o sută. Ei aveau în fruntea lor un funcționar ce le distribuia conceptele (*distributor notarum*) și pe un altul, numit *rescribendarius*, avînd grija actelor care, dintr-un motiv oarecare, trebuiau refăcute. Actele — după ce fuseseră colaționate cu conceptul de către unii abreviatori și după ce măcar o parte din ele, cele mai importante, fuseseră citite în fața papei<sup>3</sup> — erau taxate de rescribendar, taxarea fiind verificată de un slujbaș special (*computator*)<sup>4</sup>. Apoi li se atirna pecetea de plumb (*bullă*) de către bulatori, amintiți uneori ca *fratres illiterati*, căci, în chip ciudat, ei se recrutau dintre călugări — frați laici — analfabeți<sup>5</sup>. După aceea, actele erau trecute în registrele de bule de către o altă categorie de slujbași. În sfîrșit, după plata taxelor de cancelarie (se lua o taxă de fiecare birou)<sup>6</sup>, actele erau expediate, respectiv înminate destinatarilor sau împu-terniciților (procuratorilor) acestora. După actele care nu erau emise la cerere, ci din propria inițiativă a scaunului papal nu se percepeau taxe.

De la începutul sec. al XIV-lea personalului numeros al cancelariei pontificale s-a adăugat o nouă categorie: referendarii, care au luat locul notarilor în ceea ce privește prezentarea în fața papei a suplicilor de «milos-tiviri», prin care se solicitau beneficii sau alte favoruri. În sfîrșit, din timpul lui Benedict al XII-lea (1334—1342) se întîlnesc, tot ca o nouă categorie, secretarii papei<sup>7</sup>, care aveau mai ales grija corespondenței politice a scaunului pontifical.

### CATEGORIILE DE DOCUMENTE

După forma și cuprinsul lor actele latino-ungare și cele papale ale seriei Transilvania se deosebesc în mai multe categorii, fiecare cu trăsăturile sale. Diferențierea acestor produse de cancelarie este însă rezultatul unei

<sup>1</sup> E vorba de *littere de curia* sau *l. curiales*, care se expediau fără taxe (*gratis*): doc. 15 dec. 1399, *Ub.*, III, p. 246—247. Cf. Bresslau, I, p. 322—333. Erau cazuri cînd numai înregistrarea se făcea gratuit: doc. 12 febr. 1403, *Ub.*, III, p. 294—295. Cf. doc. 8 martie 1416 (dat de conciliul din Constanța), 20 dec. 1436, *Ub.*, IV, p. 1—4, 620—621.

<sup>2</sup> Doc. 30 iulie 1414, *Ub.*, III, p. 602—604.

<sup>3</sup> Vezi mai jos p. 42.

<sup>4</sup> L. Schmitz-Kallenberg, *Papsturkunden in Urkundenlehre*, ed. II, vol I—II, Lipsca-Berlin, 1913 (colecția *Grundriss der Geschichtswissenschaft*, publ. de Aloys Meister), p. 105.

<sup>5</sup> Bresslau, I, p. 309.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 333. Din sistemul notării pe acte a acestor taxe, din care papalitatea trăgea venituri importante, reținem cîteva elemente care figurează și în materialul seriei noastre: pentru cifrele 1—4 se întrebuițau linii ori puncte juxtapuse sau suprapuse. Pentru valorile 5, 10, 100 etc. se foloseau numerele romane corespunzătoare V, X, C. În cazul cifrelor mai mari decît cinci se adăugau sau se suprapuneau respectivului număr roman linii ori puncte (Schmitz-Kallenberg, p. 103). De ex.  $\bar{V}$  = 6 groși (doc. 11 oct. 1307, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. I, p. 58 urm., unde din greșeală s-a omis această mențiune, care se află însă în *Ub.*, I, p. 235—236); numărul roman X repetat de două ori în sens vertical = 30 de gr (25 iulie 1377, facsim. IV), repetat de trei ori = 40 gr (25 ian. 1403, *Ub.*, III, p. 290—292); numărul C repetat o dată, în același sens = 200 de gr (*ibid.* p. 145—147). Mărima taxelor era în raport cu categoria actului, cu lungimea textului, precum și cu chestiunea la care se referea. Cf. Fejérpataky László — Áldásy Antal, *Pápai oklevelek* [Documente papale], Budapesta, 1926, p. 58.

<sup>7</sup> Dintre ei făcea parte și celebrul umanist Poggio Bracciolini, a cărui semnătură o găsim și pe un act pontifical din seria noastră (doc. 21 martie 1437, *Ub.*, IV, p. 624—626).



evoluții lente, care în general țin pas cu dezvoltarea suprastructurii politico-juridice a societății medievale, avînd ca scop ocrotirea proprietății feudale, adică în primul rînd a celei funciare. La început, înainte de formarea unei «practici» sistematice și consecvente de cancelarie, se constată o nesiguranță și un amestec al acelor trăsături formale și de conținut juridic, care cu timpul se cristalizează în categorii și specii distincte de documente. Dar cu tot conservatismul cancelariilor, care țineau la anumite forme consacrate de șabloanele tradiționale, tocmai strînsa dependență de nevoile practice ale vieții sociale, ca reflex al suprastructurii, n-a îngăduit o anchilozare a acestor categorii, ci a impus o dezvoltare a lor, în cursul căreia, pe lîngă o perfecționare formală treptată, observăm dispariția unor categorii de acte și apariția altora, precum și a unor forme intermediare. Pe de altă parte, în cadrul categoriilor mai importante se pot deosebi, ținînd seama de obiectul lor, o mulțime de specii juridice de acte, care își are fiecare denumirea sa și unele formule caracteristice. Firește, în limitele relativ restrînse al prezentului studiu de diplomatică nu se poate intra în analiza acestor subcategorii de documente, care interesează mai de grabă istoria instituțiilor juridice. În general, noi ne vom mărgini, ca exemplificare, la simpla înșirare a unei părți din bogata nomenclatură a acestor acte<sup>1</sup>.

În afară de aceste două mari grupe de acte (latino-ungare și papale), care constituie majoritatea covîrșitoare a materialului seriei Transilvania, mai aparțin acesteia și unele documente de altă proveniență. Din acestea amintim: actele latine emise de republica Veneției<sup>2</sup> și documentele latine (alături de cele slave) emanate de la domnii Țării Românești, unele fiind date chiar în Transilvania<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Asupra lor, în ceea ce privește actele latino-ungare, vezi Hajnik, *Birósdgi szerv. passim*; Alfons, Stolcz., *A hitelyes helyek és azok jelentősége a középkori Magyarországon* [Locurile de adevărire și însemnătatea lor în Ungaria medievală], Ujvidék (Novisad), 1912. p. 25—65 și Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 518—551; Szentpétery, *Oklt.*, p. 206. Referitor la documentele papale cf. indicațiile lui Bresslau, I, p. 85, și n. 3.

<sup>2</sup> Doc. 10 oct. 1346 în *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. IV, p. 319; 14 aug. 1376, *ibid.*, vol. VII.

<sup>3</sup> Doc. 21 ianuarie 1368, 25 noiembrie 1369, *ibid.*, vol. VI; 15 iulie 1372, *ibid.*, vol. VII; 29 mai 1418, 14 iunie 1431, 16 iulie și 15 sept. 1436, *Ub.*, IV, p. 78—79, 443, 609—610 și 616. Problema raporturilor dintre actele latino-ungare și cele latine ale cancelariilor domnești din Țara Românească și Moldova, precum și a influenței exercitate asupra acestora de cele dintîi (ca și, de altfel, de cele slave) n-a fost încă cercetată sistematic. A se vedea totuși unele constatări la I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Țara Ungurească din sec. XV și XVI*, vol. I, București, 1905, p. XXXIX; Const. Andreescu, *Manual de paleografie latină*, București—Iași, 1938, p. 78—81; D. Ciurea, *Le scritture latine nei paesi romeni. Saggio di paleografia e di diplomatica*, în «Ephemeris Dacoromana», IX, Roma, 1940, p. 239—240, unde se subliniază și influența documentelor latino-polone asupra actelor latine din Moldova. Influența actelor latino-ungare asupra celor slave — fără a fi fost studiată nici ea în chip sistematic — a fost relevată în mai multe rînduri (I. Bogdan, p. XXXIX—XLI; N. Iorga, *Notes de diplomatie roumaine* în «Acad. Roumaine. Bulletin de la Section Historique», 1930, p. 117—122; D. P. Bogdan, *Diplom. slavo-rom.*, în «Rev. ist. rom., V—VI (1935—1936), p. 256; VII (1937), p. 95—99). Vezi și prezentul studiu, mai jos, p. 62 și passim. Asupra înfrîuririlor — în parte sigure, în parte probabile — ale limbii romîne cf. Maria Holban, *Accente personale și influențe locale în unele scrisori latinești ale domnilor romîni* <sec. XV—XVI>, în «Revista istorică», 1943, p. 51—86. — În ceea ce privește materialul seriei Transilvania, a se vedea și un act grecesc din aug. 1391 (6899) al patriarhului de Constantinopol cu privire la mănăstirea Sf. Mihail (Peri) din Maramureș, Hurmuzaki-Iorga, XIV, București, 1915, p. 13—15. Actul acesta are și o traducere — mai bine zis o variantă — atîna din 1494, la Ioan Mihályi, *Diplome maramureșene din sec. XIV și XV*, Sighet,

## A. DOCUMENTELE LATINO-UNGARE

Având în vedere îndeosebi criteriul formei, ele se disting în trei categorii principale: privilegiile, scrisori deschise și scrisori închise<sup>1</sup>. De fapt e vorba de o clasificare făcută încă în evul mediu<sup>2</sup>. Aceste categorii, începînd cu privilegiul regal, se conturează treptat, primind fizionomia lor definitivă în a doua jumătate a sec. al XIII-lea, spre sfîrșitul domniei lui Bela al IV-lea (1235—1270).

Privilegiile (*privilegia, littere, littere privilegiales*). Au ca principale trăsături formale: scrierea și aspectul îngrijit, dar mai ales pecetea atîrnată<sup>3</sup>, iar din punct de vedere juridic ele cuprind dispoziții cu caracter perpetuu, fie că e vorba de concesiuni de tot felul (danii, confirmări, înobilări, scutiri, adevăriri etc.), fie de sentințe judecătorești definitive. Firește, caracterul lor «perpetuu» — în comparație cu alte categorii de documente — nu trebuie luat în sens absolut, căci și actele privilegiale puteau fi lipsite de valoarea lor juridică prin dispoziții legale ulterioare<sup>4</sup>. Numai prin privilegiu se putea înstrăina în chip definitiv o moșie sau încheia un proces. Valoarea lui probatorie întrecea pe a celorlalte categorii de acte. Tot din categoria privilegiilor fac parte unele acte cuprinzînd angajamente sau tratate în formă solemnă<sup>5</sup>. Putea să emită privilegii nu numai regele, ci și orice autoritate laică sau bisericească ce avea pecete autentică sau de jurisdicție publică<sup>6</sup>: de ex. voievodul<sup>7</sup> și vicevoievodul Transilvaniei<sup>8</sup>, locurile de adevărire<sup>9</sup> etc.

Privilegiile regale au drept caracteristici comune — înafară de pecetea atîrnată și de celelalte trăsături pe care le-am amintit și care caracterizează privilegiile latino-ungare în general, — titlul regal complet, anul domniei (pe lingă era creștină) și calendarul roman, în timp ce în celelalte privilegii se folosește calendarul bisericesc. Uneori, mai ales în sec. al XIV-lea, se întîlnesc acte regale, care deși se numesc privilegii, n-au toate însușirile tipice ale acestora, ci împrumută anumite particularități ale altor categorii

1900, p. 109—110, cu data greșită «13» august 1391 (prin confuzie cu indictionul și citirea eronată a acestuia). Analiza deosebirilor dintre cele două versiuni ale acestui document la lorga, *Studii și documente*, XII, București, 1906, p. XXXVIII—XLIV.

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 95. Aceeași clasificare cu privire la actele cancelariei imperiale la Bresslau, I, p. 67.

<sup>2</sup> Statutele capitlului din Oradea (din 1374), partea I, titlul 8, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VII.

<sup>3</sup> Ca și în cancelaria imperială (Bresslau, I, p. 67). Uneori și actele notariale erau întărite cu pecete atîrnată (pe lingă semnul și subscripția notarului): doc. 4 mai 1328, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 253 urm.; 24 oct. 1351, *ibid.*, vol. V. Cf. Szentpétery, *Oklt.*, p. 241. Privilegiile latino-ungare sînt indicate adeseori în formula adresei lor cu termeni ca *pagina, carta* sau *scriptum* (vezi mai sus, p. 4 urm.). În formula lor de coroborare găsim uneori specificarea că e vorba de *littere privilegiales* (doc. 22 iunie 1313, 19 aug. 1316, C, XIV, vol. I, p. 215 urm. și 251 urm.; 6 mai 1362, *ibid.*, vol. VI).

<sup>4</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 98.

<sup>5</sup> Doc. sept., 1233, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 397 urm.; 23 martie 1266, *ibid.*, vol. II, p. 82 urm.

<sup>6</sup> Hajnik, *Birósági szerv.*, p. 354—355.

<sup>7</sup> Doc. 2 iunie 1328, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 259 urm.; 25 martie 1347, *ibid.*, vol. IV, p. 343 urm.

<sup>8</sup> Doc. 15 sept. 1377, *ibid.*, vol. VII.

<sup>9</sup> Doc. 1 iunie 1344, *ibid.*, vol. IV, p. 191 urm.; 23 aug. 1407, *Ub.*, III, p. 439; 6 iulie 1437, Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 614—619 (prima înțelegere dintre nobili și țărani răsculați).

(de ex. ale scrisorilor deschise). Privilegiile regale se disting (ca și cele papale, dar după alte criterii) în:

a) Privilegii solemne, care au ca trăsături distinctive, de obicei, mențiunea cancelarului sau mai rar a vicecancelarului, și lista demnitarilor<sup>1</sup>. La început, mai cu seamă în prima jumătate a sec. al XIII-lea, la aceste particularități se adaugă formula, cunoscută și în cancelaria papală: *in perpetuum* [deapururea] și adeseori bula de aur. Din veacul următor asemenea acte poartă uneori denumirea *privilegium maius* [pr. mare].

b) Privilegii simple, care se deosebesc de cele solemne prin formulele adresei generale și salutației — atita timp cât în acelea figurează expresia *in perpetuum*, deci cam pînă la mijlocul sec. al XIII-lea — apoi prin lipsa invocației, care în ultimul sfert al aceluiași veac a dispărut și din cele solemne<sup>2</sup>. O caracteristică mai constantă a privilegiilor simple este însă lipsa listei demnitarilor<sup>3</sup> și în general o redactare mai sobră și mai concisă. Totuși în sec. al XIII-lea se găsesc și unele — e adevărat, puține — exemple de amestec între cele două specii de privilegii. Adeseori, în privilegiile simple, mai ales în sec. al XIV-lea și al XV-lea, nu se întâlnește nici titlul complet al regelui, iar în veacul al XV-lea devine generală datarea după calendarul bisericesc. De altfel, în aceeași perioadă numărul lor a sporit față de cele solemne. Constatarea aceasta e valabilă în general și pentru diplomația apuseană, în care forma actelor se simplifică treptat în cursul veacurilor<sup>4</sup>. Într-adevăr, privilegiile simple puteau fi întocmite mai repede, fapt care își avea însemnătatea într-o vreme de creștere considerabilă a numărului de documente ce trebuiau eliberate de cancelaria regală. Probabil că și destinatarii preferau privilegiile simple, după care se percepeau taxe de cancelarie mai reduse<sup>5</sup>.

Scrisori deschise (*littere patentes, l. aperte*). Au drept caracteristici: pecetea aplicată (în sec. al XIII-lea) pe verso<sup>6</sup> sau fie pe verso, fie sub text, data topografică și calendarul bisericesc, valoarea juridică vremelnică, redactarea și înfățișarea mai simplă — cu mai puține formule — decît privilegiile<sup>7</sup>. În cazul actelor regale, această categorie apare sub Bela al IV-lea<sup>8</sup> și, pe lângă particularitățile amintite, se distinge prin titlul regal mic și formula notificației: *memorie commendamus* [dăm de știre] etc. Ca obiect scrisorile deschise privesc aceleași chestiuni ca și privilegiile și emană de la aceleași autorități. Dar spre deosebire de privilegiu, ele cuprind, după cum am spus, dispoziții cu caracter provizoriu, care de obicei se confirmau apoi prin transcrierea lor în acte privilegiale, ca să obțină o valoare durabilă. Transcrierea

<sup>1</sup> Doc. 6 iunie 1247, *Documente privind istoria României*, C, XIII, vol. I, p. 329 urm.; 11 dec. 1351, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>2</sup> Din acestea lipsește uneori și preambulul (doc. din 13 oct. 1379, *ibid.*, vol. VII).

<sup>3</sup> Doc. 13 mai 1319, *ibid.*, vol. I, p. 417 urm.; 30 martie 1391, *U.b.*, III, p. 16—17.

<sup>4</sup> A. de Bouard, I, p. 52, n. 1.

<sup>5</sup> Szentpétery, *Oklu.*, p. 98, 188. Cf. pentru cancelaria imperială: Bresslau, I, p. 640, n. 1.

<sup>6</sup> Am întâlnit însă și un caz cînd o scrisoare deschisă e întărită cu pecete atîrnată: doc. Constanța, 29 martie 1418, eliberat de Sigismund de Luxemburg în favoarea lui Ioan de Juc (Arh. ist., CXLIII, orig. perg.). E vorba însă de pecetea regală secretă, avînd o valoare juridică mai redusă decît pecetea mare, folosită de obicei pentru întărirea privilegiilor (cf. Szentpétery, *Oklu.*, p. 194; S. Jakó, *Sigilografie*, în vol. de față.).

<sup>7</sup> De fapt, în ceea ce privește modul de prezentare, și privilegiile sînt scrisori „deschise”: ele se expediau deschis.

<sup>8</sup> Szentpétery, *Oklu.*, p. 99.

se făcea după un interval de timp <sup>1</sup>, uneori de câțiva ani <sup>2</sup> sau chiar zeci de ani <sup>3</sup>, răstimp după care, dacă nu se ivea nici o contestație în legătură cu acțiunea juridică — de ex. cu o danie sau o împărțire de moșie cuprinsă în scrisoarea deschisă — atunci aceasta era întocmită și întărită ca privilegiu <sup>4</sup>. Întîlnim și un caz care, la prima vedere, pare ciudat, în legătură cu privilegiile orașului Cluj: astfel actul privilegiat al regelui Carol Robert, din 19 august 1316 <sup>5</sup>, este transcris de emitent, la 11 iulie 1331, în formă de scrisoare deschisă, la cererea orașenilor de a li se întări acest act *saltem patenter* [măcar în chip de scrisoare deschisă] sub pecetea regală «nouă și autentică» <sup>6</sup>. Această scrisoare deschisă va fi apoi transcrisă la rîndul ei într-un nou privilegiu al aceluiași rege, la 3 aprilie 1336 <sup>7</sup>. Se cunoaște și un alt caz, din 18 noiembrie 1332, cînd regele întărește în formă de scrisoare deschisă un privilegiu anterior. De altminteri, după înfrîngerea de la Posada (noiembrie 1330), în care murise vicecancelarul Andrei și se pierduse cea de-a doua pecete mare a regelui, al cărei tipar Andrei îl purtase cu sine, cancelaria regală a eliberat cîva timp numai scrisori în formă deschisă, în loc de privilegii cu pecetea atîrnată <sup>8</sup>. Este interesant însă că atît pecetea a doua a lui Carol Robert, folosită de el între 1323—1330 <sup>9</sup>, cît și cea de a treia, întrebuințată între 1331—1342 <sup>10</sup>, poartă numele de pecete nouă și autentică. Dar alteori se specifică despre pecetea din urmă că era «nouă <și> cea de-a treia», fiind atîr-

<sup>1</sup> Doc. 11 martie 1291 confirmat ca privilegiu la 27 martie 1292, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI, vol. II, p. 368 urm. și 388 urm.; 18 oct. 1409 (scris. deschisă a regelui Sigismund) și 31 oct. 1409 (privilegiul cap. din Alba Iulia), transcrise și confirmate solemn la 10 febr. 1410 (privilegiul reg. Sigismund), în *Mátyás király Emlék-könyve* [Volumul comemorativ regele Matias], I, Budapesta, <1940>, p. 21, 29.

<sup>2</sup> Doc. 24 febr. 1311, confirmat ca privilegiu la 7 oct. 1314, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 185 și 227 urm.

<sup>3</sup> Doc. 2 mai 1325, vol. II, p. 145 urm., confirmat ca priv. la 20 ian. 1349, vol. IV, p. 470 urm.

<sup>4</sup> Eckhart, *Gloub. Orte*, p. 502, 539—543.

<sup>5</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 251 urm.

<sup>6</sup> *Ibid.*, vol. III, p. 25. Cf. și doc. 10 iulie 1331 (*ibid.*, p. 23 urm.), prin care regele întărește o scrisoare deschisă a sa, tot la cererea clujenilor, în aceeași formă deschisă. Aceste cereri trebuie puse în legătură cu reînnoirea privilegiilor sau altor concesiuni regale sub noua pecete a regelui, întrucît acesta și-a pierdut pecetea anterioară (a doua) în înfrîngerea de la Posada în 1330. Vezi mai sus și p. 10.

<sup>7</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 381 urm.

<sup>8</sup> Gárdonyi, p. 44.

<sup>9</sup> Doc. 18 mai 1323 și din 1330, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 73 urm. și 307 urm.

<sup>10</sup> Doc. 10 și 11 iulie 1331 (scrisori deschise), *ibid.*, vol. III, p. 23 urm. și 25; 5 oct. 1331, *ibid.*, p. 34 urm. Acest privilegiu, transcris într-un act al capîtlului din Alba Iulia din 13 ian. 1337 (*ibid.*, p. 404), s-a păstrat pe o foaie de pergament scrisă pe ambele fețe, care, după toate probabilitățile, e un fragment din registrul capîtlului (cf. pentru acest registru doc. 23 sept. 1336, *ibid.*, vol. III, p. 396; Eckhart, *Gloub. Orte*, p. 478—479; Szentpétery, *Oklt.*, p. 219); se pare că nu e vorba deci de «o copie contemporană» (cf. *Ub.*, I, nr. 531), sau de «minuta originală» (conceptul) actului, cum crede Szabó Károly (*Az Erdélyi Múzeum okleveleinek kivonata* [Extrasele documentelor originale ale Muzeului Ardelean], Budapesta, 1889, nr. 51. Actul se păstrează în Arh. ist., CXG). Necunoscînd actul din 5 oct. 1331, Gárdonyi afirmă *op. cit.*, că «timp de peste doi ani», între aug. 1330 — noiembrie 1332, cancelaria regală n-a mai emis privilegii, ci numai scrisori deschise. E adevărat că el citează (*ibid.*) o scrisoare deschisă din 18 noiembrie 1332, în care regele declară că pînă atunci n-a eliberat nici un privilegiu *cum presenti sigillo nostro*, adică sub cea de-a treia pecete, declarație care este însă contrazisă de amintitele documente, tot regale, din 5 oct. 1331 și 2 noiembrie 1332, întărite tocmai cu această pecete! Observînd această contradicție dintre doc. din 2 și 18 noiembrie 1332, Gárdonyi, crede că ar putea



nată de act<sup>1</sup>, iar cea de a doua, pierdută în Țara Românească, e arătată într-un act din 3 iulie 1334 ca fiind pecetea «dinainte și mijlocie»<sup>2</sup>.

Revenind la scrisorile deschise, observăm că într-un alt caz, la 5 mai 1382, capitlul din Alba Iulia transcrie, la cererea lui Nicolae, fiul lui Ladislau, în formă deschisă iar nu, cum se proceda de obicei, ca privilegiu, o scrisoare a sa, care a fost eliberată în aceeași formă, la 15 septembrie 1364, tatălui aceluia Nicolae<sup>3</sup>.

Prin scrisori deschise, după cum am amintit, nu se puteau lua dispoziții juridice cu caracter definitiv. Astfel, la 4 aprilie 1324 comitele Nicolae, vicejudele palatinului Filip, arată că a anulat «o scrisoare deschisă a capitlului din Oradea, întărită cu pecetea cea mică<sup>4</sup> a acestuia», privind stăpânirea unei moșii în litigiu, «întrucât moșiile nu pot fi înveșnicite cu astfel de scrisori»<sup>5</sup>. De multe ori emitentul, la sfârșitul documentului, înainte de formula datei sau ca postscript, notează: *Et cum presentes . . . ad nos reportate fuerint, privilegium nostrum super hoc concedemus* [iar când această scrisoare ne va fi adusă înapoi, . . . vom da privilegiul nostru cu privire la acest lucru]<sup>6</sup>. Această clauză finală a fost împrumutată, din actele regale, și de către locurile de adevărire<sup>7</sup> și de cancelaria voievodală<sup>8</sup>. Deosebirea dintre privilegiu și scrisoare deschisă se poate ilustra și prin faptul că în timp ce,

s-o explică prin presupunerea că actul din 2 noiembrie ar fi fost scris mai târziu decât data pe care o poartă, și anume într-o vreme «când s-a încetățenit moda actelor cu peceti atârinate», adică mult timp după data acestui document, din 2 noiembrie 1332. Explicația această apare însă cu totul nesatisfăcătoare, căci contradicția se agravează prin existența unui act și mai vechi, acela din 5 oct. 1331.

<sup>1</sup> Doc. 2 noiembrie 1332, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. III, p. 282 urm.

<sup>2</sup> *Ibid.*, p. 324, nr. 190. Cf. și doc. 2 noiembrie 1335, p. 362 urm. În aceste acte (precum și în alte documente: din 4 noiembrie 1335 și din 13 noiembrie 1336, cf. Gárdonyi, p. 44, 56, n. 5) *mediocre sigillum* indică de fapt cea de-a doua pecete mare a regelui (dinainte de 1330, cf. și Szentpétery, *Oklt.*, p. 199, n. 31), după cum rezultă lămurit din actele respective, iar nu vreo pecete «mijlocie». *Mediocre* n-are aici sensul de mărime (cum s-a interpretat greșit în publicația noastră, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 324, nr. 190), ci arată poziția «mijlocie» (vezi glosarul latin al lui L. Quicherat: *mediocris*) între pecetea întâia și a treia.

<sup>3</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI; *Teleki*, I, p. 203. S. Barabás, editorul colecției din urmă, greșește atunci când crede că în *formam litterarum patentium* ar fi o eroare a scribului în loc de *i.f.l. privilegialium*, întrucât chiar el arată că actul acesta, din 5 mai 1382, poartă pecetea pe verso, ceea ce este o caracteristică a scrisorilor deschise, iar nu a privilegiilor. De asemenea, lipsa listei membrilor capitlului e încă o dovadă că e vorba de o scrisoare deschisă.

<sup>4</sup> *Minori sigillo*. Pecetea mare (*sigillum maius*, rotundă, în opoziție cu *sigillum ad causas* [pecetea pentru «pricini»], ovală) se folosea pentru întărirea actelor privilegiale (Statutele cap. din Oradea, partea I, titlul 7, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII).

<sup>5</sup> *Ibid.*, XIV, vol. II, p. 119 (cu data greșită: 8 aprilie). Hajnik, *Birózági szerv.* (p. 355, n. 34) și Eckhart (*op. cit.*, p. 498) afirmă eronat că emitentul acestui act era «palatinul Nicolae», afirmație la care ultimul autor mai adaugă și pe aceea că ar fi vorba de «două patente».

<sup>6</sup> Doc. 2 mai 1325, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 365. Cf. 27 mai 1285, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 227; 31 martie 1384, Antonius Szeredai, *Series antiquorum et recentiorum episcoporum Transilvaniae* [Șirul episcopilor vechi și mai noi ai Transilvaniei], Alba Iulia, 1790, p. 122–123. Variante: doc. 18 iunie 1377, C, XIV, vol. VII; 25 iulie 1387, Hurmuzaki-Densusianu, I<sub>2</sub>, p. 302–304 și la Szentpétery, *Oklt.*, p. 103, 186.

<sup>7</sup> Eckhart, *op. cit.*, p. 502. Exemple pentru această clauză în actele locurilor de adevărire: 17 martie 1344 și 14 sept. 1347, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 175–176 și 397–400.

<sup>8</sup> Doc. 16 iulie 1364, *ibid.*, vol. VI (aici forma de scrisoare deschisă e explicată prin absența peceții mari, din care motiv actul trebuia întărit cu pecetea mică).

bunăoară, prima înțelegere dintre nobili și țărănimea răsculată e adevărată, la 6 iulie 1437, de conventul din Cluj-Mănăstur, în formă de privilegiu, cu pecete atârnată, cea de-a doua, din 6 octombrie același an — când mișcarea se afla în declin — fiind o convenție provizorie, e transcrisă de conventul arătat, la 10 oct. sub pecete aplicată, ca scrisoare deschisă <sup>1</sup>.

Actele de zalogire erau întocmite, de regulă, numai ca scrisori deschise, ținând seama de caracterul provizoriu al zalogului. Dacă el nu fusese răscumpărat la termen și bunul zălogit trecea în proprietatea deținătorului, acesta putea cere eliberarea unui privilegiu <sup>2</sup>.

În seria Transilvania găsim și scrisori de descărcare (*littere expeditorie*) <sup>3</sup>, de întîmpinare (*l. protestatorie*) <sup>4</sup>, de opreliște (*l. prohibitorie*) <sup>5</sup>, întocmite de locurile de adevărire în formă deschisă. Dar în majoritatea cazurilor <sup>6</sup> aceste specii de acte se prezintă, în seria noastră, ca scrisori închise, cu adresa pe verso.

Scrisori deschise sînt și mandatele regale cu caracter general (adresate tuturor slujbașilor) <sup>7</sup>, precum și cele cărora li se dă uneori chiar acest nume, de *mandatum generale*, purtînd și denumirea de *littere annuales* sau *littere regales generales*, specie nouă de act ce apare sub Carol Robert. Este vorba de un ordin regal, valabil un an, adresat unui loc de adevărire, potrivit căruia acesta, respectiv omul de mărturie indicat de el, trebuia să îndeplinească în acel răstimp, împreună cu unul din delegații regelui arătați în act, toate formele procedurale obișnuite după lege (citații, cercetări, hotărniciri etc.), la cererea beneficiarului specificat în document — de regulă o față bisericască sau un așezămînt eclesiastic — fără a mai fi nevoie de un ordin special dat de rege de la caz la caz. Scopul acestui mandat era grăbirea procedurii. El se elibera relativ rar, probabil ca o favoare specială și din precauție, întrucît putea da naștere ușor la abuzuri <sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Hurmuzaki-Densusianu, I, p. 614 urm. și 623 urm. Ni se pare surprinzător faptul că originalul primului act: un privilegiu, în loc de pergament e scris pe « hîrtie . . . groasă » (Geréb László-Szekely György, *A magyar parasztháborúk irodalma 1437–1514* [Literatura războaielor țărănești maghiare, 1437–1514], Budapesta, 1950, p. 77; data înțelegerii a doua este calculată în această lucrare, p. 80, în chip greșit: 17 oct. 1437). Lipsa pergamentului în cazul acesta se explică probabil prin faptul că înțelegerea trebuia să rămînă în vigoare — după cererea însăși a țăranilor — numai dacă nu s-ar fi putut găsi (pretinsul) privilegiu al regelui Ștefan cel Sfînt, care li se părea cheazășia vechilor lor libertăți.

<sup>2</sup> Doc. 22 martie 1341, C, XIV, vol. IV, p. 19. Cf. Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 503, 528.

<sup>3</sup> Doc. 1 mai 1399, *Ub.*, III, p. 239–240.

<sup>4</sup> Doc. 6 martie 1396, *Bánffy*, I, p. 464.

<sup>5</sup> Doc. 1 februarie 1407, *Ub.*, III, p. 428.

<sup>6</sup> Contrar afirmației lui Eckhart (*Glaub. Orte*, p. 530–531), care privește locurile de adevărire în general (afirmația se referă la *littere expeditorie* și *l. protestatorie*).

<sup>7</sup> Doc. 7 apr. 1324, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. II, p. 363 urm.; 24 apr. 1366, *ibid.*, vol. VI. Cf. Szentpétery, *Okl.*, p. 100.

<sup>8</sup> Doc. 28 mai 1321, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 11 urm. (anterior exemplului din 1323, citat de Szentpétery, *ibid.*, p. 206, n. 2). Acest act — ca și cel din 1341, citat mai jos în această notă — arată, împotriva afirmației lui Eckhart (*Glaub. Orte*, p. 538), că mandatul general nu era « totdeauna transumat » în raportul locului de adevărire. (Documentul acesta a fost însă greșit atribuit, în ediția noastră, « conventului mănăstirii din Oradea » în loc de conventul mănăstirii din Pécsvárád, în R. P. Ungară; tot așa Dabaka și Jenő au fost identificate cu Dăbica și cu Ineu, în loc de Dabaka și Jenő, sate în comit. Baranya din R. P. Ungară). Alt exemplu de « scrisoare anuală » din serie: doc. 6 mai 1341 (transumpt în cel din 13 mai 1342), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 25). Cf. și mențiunea din doc. 15 apr. 1372, *ibid.*, vol. VII.

În mandate, uneori și în alte documente întocmite în formă deschisă, se întâlnesc, din a doua jumătate a sec. al XIV-lea unele clauze noi, adăugate la sfârșitul textului (contextului) sau ca postscript: *presentes tamen reddi iubemus presentanti* [iar cele de față poruncim să fie înapoiate înfățișătorului]<sup>1</sup>; *et hoc in foris et aliis locis publicis . . . palam iubemus et volumus facere proclamari* [iar acestea poruncim și voim să fie vestite la târguri și în alte locuri obștești . . .]<sup>2</sup>.

Între privilegiile și scrisorile deschise se întâlnesc și forme de tranziție<sup>3</sup>, sau, mai ales de la sfârșitul sec. al XIV-lea chiar confuzii, în sensul că uneori se întăreau cu pecete atirnată documente eliberate despre acțiuni juridice provizorii. Sint cazuri când în actele de transcriere sau de confirmare privilegiile sînt socotite în chip greșit scrisori deschise<sup>4</sup> sau invers<sup>5</sup>. În mandate emise ca scrisori deschise sau închise, precum și în alte acte regale (de transcriere, de danie), întocmite în această formă în a doua jumătate a stăpînirii lui Sigismund (1387—1437), figurează și anul domniei<sup>6</sup>.

Scrisorile închise (*littere clause*). Au ca trăsături distinctive: legarea documentului împăturit cu o bandă de pergament sau de hîrtie, trecută prin găurile făcute în act, peste capetele benzii sau, în cazul actelor pe hîrtie, peste cele două margini ale hîrtiei împăturate, aplicîndu-se, pentru închidere, pecetea<sup>7</sup>, fixată de pergament (sau de hîrtie) cu o bandă; se indică pe dosul actului adresa<sup>8</sup>, adeseori și felul actului (*reambulatorie*, *protestatorie* etc.)<sup>9</sup>, precum și cuprinsul său<sup>10</sup>. Ele apar sporadic din sec. al XII-lea, dar cancelaria regală le emite consecvent abia din timpul lui Bela al IV-lea. Din această categorie de documente fac parte: misivele (*missiles*), scrisorile memoriale (*littere memoriales*), mandatele (*littere preceptorie*, *mandata*, în afară de mandatele cu caracter general, acestea fiind scrisori deschise, după cum am spus), apoi rapoartele (*littere relatorie*, *l. rescriptionales*), purtînd denumiri variate, după cuprinsul lor, întocmai ca și mandatele la care răspund<sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Doc. 26 ian. 1357, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. V; 16 noiembrie 1361, *ibid.*, vol. VI; 29 martie 1402, *Ub.*, III, p. 266—267 (unde *praesentibus* e greșit în loc de *praesentantibus*).

<sup>2</sup> Doc. 6 dec. 1375, *Doc. priv. ist. Rom.*, vol. VII; 22 martie 1418 (conferind dreptul de tîrg localității Birtolm), *Ub.*, IV, p. 65—66. Cf. și Szentpétery, *Okl.*, p. 187—188; Formula are și variante: doc. 27 sept. 1412, *Hunyadm.*, II, Arad, 1884, p. 30.

<sup>3</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 98, 143. Pentru diplomația apuseană cf. A. de Boüard, I, p. 52, n. 1.

<sup>4</sup> « Scrisoarea privilegială » dată de cnejii romîni din Hațeg, la 11 (corect: 16) febr. 1411, e considerată, în transcrierea de confirmare a regelui Sigismund din 16 apr. 1412, ca « scrisoare deschisă » (*Hunyadm.*, II, 1884, p. 24—29).

<sup>5</sup> De ex. unele scrisori deschise poartă pecete atirnată: doc. 8 sept. 1348, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 451; 29 martie 1418, Constanța (act eliberat de regele Sigismund în favoarea lui Ioan de Juc, întărit, cu pecetea secretă), *Arh. ist.*, CXLIII. Cf. Szentpétery, *Okl.*, p. 185—186. Întîlnim și expresia *littere privilegiales et patentes*, cu referire la același act (emis de capitulul din Alba Iulia la 21 sept. 1348), în doc. 21 febr. 1366, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI.

<sup>6</sup> Doc. 20 și 22 martie 1418, 22 mai 1426, 25 iulie 1429, *Ub.*, IV, p. 63 urm., 252 urm. și 382 urm. Cf. Szentpétery, *Okl.*, p. 189.

<sup>7</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 100. Cf. Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 536 (unde « Relationen » e o scăpare pentru « Mandate »).

<sup>8</sup> Doc. 29 ian. <1291>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 356 urm.

<sup>9</sup> Doc. 18 febr. 1320, *ibid.*, XIV, vol I, p. 337 urm.; 25 mai 1325, *ibid.*, vol. II, p. 184 urm.

<sup>10</sup> Doc. 4 ian. 1314, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 220 urm.; 14 mai 1330, *ibid.*, vol. II, p. 321 urm.

<sup>11</sup> Se întâlnesc însă și rapoarte în formă deschisă, după cum se cerea uneori chiar în mandate (11 iunie 1366; cf. 3 iunie 1366, *ibid.*, vol. VI). Uneori regele folosește

Mandatele regale se referă la deosebite măsuri de ordin administrativ și politic; precum și la multiplele faze ale procedurii judiciare. Procesele de la curtea regală, al căror număr (în urma întăririi puterii centrale) crescuse considerabil sub Angevini, necesitau emiterea de mandate felurite atât din partea cancelariei regale cât și a altor cancelarii de la curte: mai ales a palatinului și a judeului curții regale. Cancelaria voievodului și vicevoievodului făcea același lucru în ceea ce privește Transilvania. La mandatele (sau cere-rile) adresate autorităților, de ex. comitatelor și indeosebi locurilor de adev-e-rire, instituțiile respective răspundeau prin rapoarte. Amintim câteva din aceste specii de acte, ce se întâlnesc mai des în seria ardeleană: scrisori de chemare în judecată (*littere citatorie*, *l. evocatorie*)<sup>1</sup>, de chemare prin vestire obștească (*proclamatorie*)<sup>2</sup> de cercetare (*inquisitorie*)<sup>3</sup>, de punere în stăpânire (*statu-torie*)<sup>4</sup>, de redobândire (*recaptivatorie*)<sup>5</sup>, de hotărnicire (*reambulatorie*)<sup>6</sup>, de cerere de acte (*mandatum requisitorium*) din arhivele locurilor de adev-e-rire<sup>7</sup>. Uneori regele, probabil spre mai multă certitudine, adresa în același timp și în aceeași pricină mandate identice către două locuri de adev-e-rire vecine, care răspundeau la rindul lor prin rapoarte identice și purtând aceeași dată.<sup>8</sup> Mandatele și rapoartele au, încă de la sfârșitul sec. al XIII-lea, un caracter aproape stereotip<sup>9</sup>, ceea ce se explică probabil prin folosirea a-g-e-lui-ași formular oficial, impus de cancelaria regală și locurilor de adev-e-rire<sup>10</sup>. De altfel cancelaria regală cuprindea adeseori textual (alteori rezuma) în actele de danii (scrisori deschise, privilegii) rapoartele primite de la capi-tu-luri sau conventuri cu privire la punerea destinatarului în posesia moși-çi respective și la hotărnicirea acestora<sup>11</sup>.

Tot scrisori închise sînt, în ceea ce privește procesele, actele de aminare (*prorogatorie*)<sup>12</sup>, cele de globire (*iudiciales*, pentru neînfățișarea la termen)<sup>13</sup>, precum și majoritatea — cel puțin în seria Transilvania — a actelor de des-

---

forma închisă pentru întărirea unor tranzacțiuni (de ex. vinzare) între supuși săi (doc. 11 mai 1278, *Documente privind istoria României*, XIII, vol. II, p. 204, avînd pecete aplicată pe verso pentru închiderea actului, cf. *Ub.*, I, p. 136—137).

<sup>1</sup> Doc. 26 febr. 1358 (cerere); 27 martie 1358 (raport), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V.

<sup>2</sup> Doc. 10 dec. 1337 (cerere), *ibid.*, vol. III, p. 431 urm.

<sup>3</sup> Doc. 18 martie 1358 (mandat); 15 apr. 1358 (raport), *ibid.*, vol. V.

<sup>4</sup> Doc. 23 mai 1355 (cerere); 27 mai 1355 (raport), *ibid.*.

<sup>5</sup> Doc. 7 iulie 1364 (mandat), *ibid.*, vol. VI.

<sup>6</sup> Doc. 11 iulie 1335 (mandat); 13 oct. 1335 (raport), *ibid.*, vol. III, p. 354 urm. și 238. Adeseori numele acestor acte se reduce în latinește la singularul atributului adjectival: *citatoria*, *inquisitoria*, *memorialis* etc.

<sup>7</sup> Doc. 24 apr. 1352, *ibid.*, vol. V (mandat regal); 2 noiembrie 1360, *ibid.*; 1 iulie 1407, *A. h. ist.*, LXX (mandate voievodale).

<sup>8</sup> Doc. 27 apr. 1321, *ibid.*, vol. II; p. 7 și n. 4; 24 dec. 1349, *ibid.*, vol. IV, p. 525 și n. 3.

<sup>9</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 107.

<sup>10</sup> Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 537.

<sup>11</sup> Doc. 27 martie 1292, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII; vol. II, p. 388; 19 mai 1323, C, XIV, vol. II, p. 74 urm. Întîlnim și cazul rînd se amintește că același mandat regal era adresat episcopului și capitulului (cf. mențiunea din doc. 6 ian. 1291, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 354 urm.). Altă dată mandatul regal e adresat numai episcopului, deși e vorba de o însărcinare pentru capitol (doc. 4 ian. 1378, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII).

<sup>12</sup> Doc. 15 oct. 1353, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V; 8 mai 1378 (două acte), *ibid.*, vol. VII.

<sup>13</sup> Doc. 20 aprilie 1357, *ibid.*, vol. V; 9 oct. 1378, *ibid.*, vol. VII.



cărcare, de întâmpinare, de opreliște, rinduire de împuterniciți<sup>1</sup> etc. Ele, în opoziție cu privilegiile, se cheamă uneori scrisori memoriale (*littere memoriales, memoriales, memorialis*), atât eele în formă închisă<sup>2</sup>, cât și cele în formă deschisă<sup>3</sup>.

Numele lor e în legătură cu mențiunea *datum pro memoria* [dat spre știință] — care uneori constituie chiar începutul lor (omîțindu-se întreg protocolul inițial) — sau cu formula notificației *damus pro memoria* ori *memorie commendamus* [dăm de știre], pe care o cuprind în multe cazuri<sup>4</sup>.

Tot din categoria scrisorilor închise fac parte *misivele*, care spre sfîrșitul sec. al XIII-lea și începutul celui următor, poartă de obicei numai data lunii și a zilei, și al căror număr crește din a doua jumătate a sec. al XIV-lea, o dată cu răspîndirea tot mai largă a scrisorii. Acestea cuprind cereri, însărcinări sau comunicări de știri. Ele adeseori n-au valoare juridică, dar sînt întărite cu pecete și prezintă multe trăsături comune cu celelalte acte, deși au o formă epistolară mai accentuată<sup>5</sup>. Misivele pot emana de la persoane înzestrate cu jurisdicție publică, precum și de la *particulari*<sup>6</sup>. Numărul redus al actelor emise în cauză proprie, mai ales de particulari, în Ungaria și Transilvania acestei epoci se explică prin amintita concepție specifică a dreptului feudal ungar ce s-a impus treptat. De aceea, particularii se adresau de obicei pentru adevărirea tranzacțiunilor lor de drept privat forurilor oficiale, înedesebi locurilor de adevărire<sup>7</sup>.

Scrisorile închise aveau o valoare probatorie mai redusă decît cele deschise. În adevăr, capitlul din Orădea promite părților într-un act al său (*damus pro memoria*), întocmit în formă închisă, la 22 mai 1320, să le elibereze în aceeași chestiune un « privilegiu sau scrisoare deschisă »<sup>8</sup>. La 13

<sup>1</sup> Doc. 4 ian. 1317, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. I, p. 270; 2 aug. 1325, vol. II, p. 158; 19 martie 1335, vol. III, p. 344—345; 13 oct. 1357, vol. V; 17 martie 1360, vol. V.

<sup>2</sup> Doc. 13 mai 1329, *ibid.*, vol. II, p. 288 urm.; 14 mai 1330, *ibid.*, p. 321 urm.; 20 apr. 1340 *Zichy*, I, p. 577 (regest în *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 533); 22 martie 1408, *Arh.*, Ist. CCI. *Memoriale* în diplomatica apuseană e o denumire generică pentru tot felul de acte (A. de Boüard, I, p. 52).

<sup>3</sup> Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 503, 518, și 500; Szentpétery, *Okt.*, p. 99—100, 132, n. 1, 143, 204.

<sup>4</sup> Doc. 12 martie 1297, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 431 urm.; 7 oct. <1302>, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 21.

<sup>5</sup> Doc. 1 mai <1282>, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 240; 17 apr. <circa 1319>, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 417. Cf. Szentpétery, *Okt.*, p. 243. Vezi misivele latine ale lui Alexandru Aldea și Vlad Drăcul: 14 iunie 1431 (cu monogramă și subscripție slavă), 16 iulie și 5 sept. 1436 (ambele date în Transilvania), *Ub.*, IV, p. 443, 608—610 și 616.

<sup>6</sup> Doc. 26 iunie <circa 1396>, *Teleki*, I, p. 254—255. De altminteri particularii (de obicei personajele mai importante), emiteau uneori și acte de danii în numele lor (doc. 5 oct. 1288, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 303 urm.; 27 dec. <1312>, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 204) și sub pecete proprie (doc. 27 martie 12<8>8, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 294 urm.; 16 mai 1323, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 72—73; 8 sept. 1331, *ibid.*, vol. III, p. 30—31, urmele de pecete amintite de editor, *Codex dipl. patrius*, III, p. 111; 15 febr. 1363, *ibid.*, vol. VI; cf. Bánffy, I, p. 244—245. Vezi și doc. 9 iunie <circa 1374—1419>; datarea aproximativă rezultă din coincidența zilei săptămînii și a sărbătorii în acești ani și din confruntarea cu alte acte. Pesty-Ortvay, I, p. 300, cf. p. 120—121, 136—138, 557. Emitentul actului citat din 1363: « Petrus de Bellantis, cavalier al baroniei de Pîncota și domn de Dezna » (intitulație neobișnuită în actele latino-ungare), pare de origine occidentală. În Europa apuseană emiterea de acte în cauză și sub pecete proprie (ca și de altfel ceara roșie a acesteia) era un obicei curent în această epocă (Bresslau, I, p. 510, 721; A. de Boüard, I, p. 357—361). Pentru actele emise de particulari în Ungaria și Transilvania cf. Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 242.

<sup>7</sup> Vezi mai sus p. 23 urm.

<sup>8</sup> Regest în *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 359; cf. textul latin în *Anjou*, I, p. 563. Vezi și Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 503.

ianuarie 1349 același capitlu transcrie și «reinnoiește», la cererea celor interesați, în formă deschisă o scrisoare închisă, emisă de el la 13 iunie 1291<sup>1</sup>. Dominic, vicevoievodul Transilvaniei, la 3 august 1358, cerea și el capitlului din Alba Iulia ca «să deschidă» (*aperire*) o scrisoare închisă — pe care o emisese la 31 mai 1354 același capitlu<sup>2</sup> — și s-o transcrie în formă de scrisoare deschisă pe seama lui Nicolae zis Wos, iar după aceea «să însemne cu capătul pecetii» capitlului (*cum capite... sigilli consignando*) scrisoarea care a fost deschisă cu acest prilej<sup>3</sup>.

**Actele notariale.** Există o categorie aparte de documente, constituită de *actele notariale*, din care oferă unele exemple și seria ardeleană. Actele întocmite de notarii publici (*tabelliones*, *notarii*, *notarii publici*), despre care am amintit și mai înainte<sup>4</sup>, au drept caracteristici principale: invocarea, urmată de dată, înșirarea martorilor, expunerea de obicei în formă obiectivă a acțiunii, formula de subscripție și semnul notarial<sup>5</sup>. Se întâlnesc însă și unele abateri de la această formă tipică, de origine italiană, a actului notarial<sup>6</sup>. Astfel sînt cazuri cînd documentul e redactat în numele unui loc de adevărire sau al unui alt emitent (for bisericesc), fiind întărit și cu pecetea acestuia. Există și forme de compromis între actele notariale și cele eminate de la locurile de adevărire<sup>7</sup>. Denumirea tehnică a actului notarial este *instrumentum publicum* (act public, întocmit de *manus publica*, act care se bucură de *publica fides*, adică avea o putere de adevărire publică, o valoare juridică îndeobște recunoscută). În concepția dreptului canonic actul notarial era recunoscut ca avînd aceeași valoare ca și actele întărite cu pecete autentică. De aceea uneori li se aplică și acestora din urmă aceeași denumire de *instrumentum publicum*, deși n-au fost eliberate de notar public. Împărații din Apus aveau, încă din sec. al XII-lea, în slujba lor notari publici, pe care îi puneau — mai ales în legăturile lor cu papalitatea — să întocmească acte notariale, în loc de a cere cancelariei emiterea de documente în forma obișnuită și întărite cu pecete. În Italia și la curia papală adevărirea prin acte notariale era foarte răspîndită<sup>8</sup>, nu numai în tranzacțiuni de drept privat, ci și în treburi publice. De aceea, această formă de act este des amintită în documentele papale sau în cele emise de legații pontificali ori de slujbași ai curiei papale<sup>9</sup>.

<sup>1</sup> *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. IV, p. 468, nr. 676; cf. *ibid.*, XIII, vol. II, p. 374.

<sup>2</sup> *Ibid.*, XIV vol. V.

<sup>3</sup> *Ibid.* E vorba de închiderea din nou a unei scrisori ce a fost deschisă (închidere prin aplicarea într-un anumit fel a gravurii de pe tiparul pecetii). Cf. *capite sigilli inclusam* <literam>: doc. 1 apr. 1408, *Ub.*, III, p. 459—460. Vezi și expresia: *litteras clausas... incisas capiteque sigilli... reinclusas* (doc. 30 mai 1377, privind familia de Losoncz, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII). Scrisorile închise care au fost deschise prin tăiere se cheamă uneori: *littere abscise* (doc. 20 mai 1360, *ibid.*, XIV, vol. V; cf. și Szentpétery, *Oklu.*, p. 222). Se întâlnește însă și expresia <literas>... *alphabeti* <alphabeto> *abscisas* (doc. 1 mai 1342, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 77 urm. În sens de chirograf. Pentru «deschiderea» unei scrisori închise a regelui Carol Robert și transcrierea ei într-un privilegiu al capitlului din Cenad, vezi doc. 5 apr. 1402, *Ub.*, III, p. 272.

<sup>4</sup> A se vedea p. 21. Cf. și p. 87 urm.

<sup>5</sup> Doc. 10 dec. 1428, facsim. II, 5.

<sup>6</sup> Szentpétery, *Oklu.*, p. 240—241; Barta, p. 34. Exemplu: doc. 2 mai 1392, Pesty-Ortvay, I, p. 220—223.

<sup>7</sup> Vezi mai sus, p. 24.

<sup>8</sup> Bresslau, I, p. 655—664, 718 și n. 1.

<sup>9</sup> Doc. 30 mai 1308, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 65 urm.; 23 martie 1373 și 13 octombrie 1374, *ibid.*, vol. VII; 21 mai 1423, *Ub.*, IV, p. 196—200.

## B. DOCUMENTELE PAPALE

Ele poartă denumirile cele mai variate, după epoca, forma și cuprinsul lor. O bună parte din actele papale se cheamă, începînd cu sec. al XIII-lea, *bule*, după numele peceții de plumb cu care erau întărite. Ne mărginim aici la prezentarea acelor categorii de documente pontificale care se întîlnesc în seria Transilvania. Clasificarea lor e mult mai dificilă decît a documentelor latino-ungare, practica de cancelarie a papalității — prin rolul internațional precumpănitor al acesteia în epoca feudală — fiind incomparabil mai complexă. Actele care emanau de la cancelaria « apostolică » — adevărată . . . uzină de documente, cu sute de slujbași — și de la alte organe similare ale curiei papale (de ex. « camera apostolică », supremul ei for financiar) îmbrățișează, în ceea ce privește cuprinsul lor, aproape toate domeniile dreptului public și privat <sup>1</sup>. Ele furnizează date prețioase despre viața economică, socială, politică și culturală a societății medievale, pe a cărei clasă dominantă biserica apuseană, în frunte cu papa, o sprijinea din toate puterile, justificînd ideologic sistemul feudal de exploatare, la care participa din plin.

În ceea ce privește caracteristicile lor, mai ales formale, actele papale ale seriei Transilvania, de la sfîrșitul sec. al XII-lea pînă aproape de jumătatea sec. al XV-lea, sînt de mai multe categorii. Din cele două mari grupe mai vechi: privilegiile (*privilegia*) solemne sau simple și scrisori (*littere*), care se pot distinge în această perioadă <sup>2</sup>, întîlnim în seria noastră numai pe cea de-a doua.

Scrisorile. Deși mai înainte au servit numai pentru corespondența politico-administrativă și pentru comunicarea de știri, scrisorile cuprind tot mai frecvent, în sec. al XII-lea și al XIII-lea, concesiuni de drepturi, rezervate mai înainte actelor privilegiale, care devin din ce în ce mai rare. În schimb, în cadrul scrisorilor se conturează treptat două subcategorii, care se disting mai precis din timpul lui Inocențiu al III-lea (1198—1216), întocmirea lor fiind fixată de reguli precise de cancelarie cam de la jumătatea veacului al XIII-lea. Ele au fost denumite după șnurul bulei (peceții) de plumb atîrnate de aceste acte: scrisori cu șnur de mătase (împletit de obicei din fire roșii și galbene) și scrisori cu șnur de cîneapă.

a) Scrisorile din prima subcategorie (*littere cum filo serico*) au drept caracteristici externe, pe lîngă calitatea șnurului de la care își trag numele: scrierea caligrafică, numele papei cu inițială împodobită și cu litere lungite, anumite prescurtări paleografice etc. În ceea ce privește caracteristicile interne, în aceste acte — prin care se conferă sau i se întăresc destinatarului titluri de drept ori privilegii, de unde și numele lor de *tituli* sau *indulgentie* [îngăduințe, milostiviri] — formula dispoziției se deosebește prin expresia *auctoritate apostolica concedimus* sau *confirmamus* [îngăduim — întărim — prin putere apostolică] sau altele similare. De asemenea, în aceste acte figurează, de obicei, clauza

---

Activitatea de notariat a « unor preoți greci și schismatici » în provincia bisericească a « Calcei » (care cuprindea și cea mai mare parte a Transilvaniei), activitate amintită într-un act papal din 17 febr. 1376, se datorește unei confuzii (făcută în Hurmuzaki-Densușianu, I, p. 231, nr. 180) între amintita provincie și arhiepiscopia de Colossi din Rodos (cf. Augustin Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium* [Documente privitoare la slavii meridionali], I, Roma, 1863, p. 307, nr. 434, vezi și nr. 433. Cf. și Conrad Eubel, *Hierarchia catholica medii aevi* [Ierarhia catolică din evul mediu], ed. a II-a, vol. I, Münster, p. 197—198).

<sup>1</sup> Bresslau, I, p. 85.

<sup>2</sup> Schmitz-Kallenberg, p. 99—102.

prohibitivă (*Nulli ergo etc.*) și cea cominatorie (*Si quis etc.*)<sup>1</sup>. Documentele acestea solemne poartă, după cuprinsul lor, și numele de *littere de gratia* [scrisori de milostivire, de concesiune]<sup>2</sup>.

b). Scrisorile din a doua subcategorie (*littere cum filo canapis*), se caracterizează, în afară de șnurul (alb) de cîneșă, printr-o scriere mai puțin îngrijită, iar numele papei, cu excepția inițialei, e scris în minuscule simplă<sup>3</sup>. Ca redacție, dispoziția în aceste acte cuprinde expresii ca: *per apostolica scripta mandamus* [poruncim prin scrisoare apostolică]<sup>4</sup> sau variante ale acesteia, după poziția ierarhică a destinatarului. Forma aceasta mai simplă se folosea pentru mandate (*mandamenta*), pentru acte prin care se ordonau anchete sau se hotărâra în chestiuni litigioase. Ele se mai numeau în cancelaria pontificală: *littere de iustitia* [scrisori judiciare], *littere executorie* [scrisori de aducere la îndeplinire], care însoțeau actele de milostivire<sup>5</sup>. Tot din această categorie face parte corespondența politică și administrativă a papilor (*littere secrete*<sup>6</sup>, *l. de curia*)<sup>7</sup>.

Bulele. În timpul lui Inocențiu al IV-lea (1243—1254) apar, ca o nouă categorie de acte, bulele propriu-zise (*bulle*), care constituie o formă intermediară între privilegiile și scrisori, între formele solemne ale acestora. Bula împrumută de la cele dintâi, scrierea cu majuscule lungite a primului rînd<sup>8</sup>. Formula *ad perpetuam <futuram> rei memoriam* [spre necurmată <viitoare> amintire] reamintește mențiunea *in perpetuum* din aceleași privilegii. Șnurul de mătase și clauzele (*Nulli ergo*, și *Si quis*), precum și «data mică» (locul, ziua lunii după calendarul roman, anul pontificatului) sînt în schimb comune cu scrisorile solemne<sup>9</sup>. Noua categorie de acte cuprinde la început numai decrete, «constituții» cu efect perpetuu și general, dispoziții în materie de jurisdicție etc.<sup>10</sup> Apoi numele de bulă se va aplica adeseori în sens mai larg tuturor actelor întărite cu pecetea de plumb, care poartă același nume, deci și scrisorilor.

Ca formă de expediere toate actele papale se eliberau din cancelarie

<sup>1</sup> Doc. 19-apr. 1218, *Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. I, p. 372 urm.; 11 oct. 1307, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 58 (vezi descrierea acestor acte în edițiile indicate în legătură cu ele); 21 martie 1437, *Ub.*, IV, p. 624—626 cf. și doc. 25 iulie 1377, facsim. IV.

<sup>2</sup> Bresslau, I, p. 82.

<sup>3</sup> Doc. 25 iulie 1377, facsim. V. Cf. Jakó, *Paleografia latină: Scrierea documentelor papale...*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I. Găsim un caz cînd o scrisoare papală din această subcategorie, fiind emisă în două exemplare originale, în cel de-al doilea numele papei e scris ca și în *littere cum filo serico*, după cum rezultă din observația editorului (doc. 13 ian. 1426, *Ub.*, IV, p. 243, n. 1).

<sup>4</sup> Doc. 13 ian. 1308, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 63 urm.; 2 apr. 1322, *ibid.*, vol. II, p. 36 (vezi observația de la p. 64, n. 2); 20 dec. 1436, *Ub.*, IV, p. 620—622.

<sup>5</sup> Doc. 20 martie 1371 și 1 mai 1376 (scrisorile executorii sînt menționate în aceste copii de registru cu *in eodem modo*), C, XIV, vol. VII. Cf. Bresslau, II, 1, p. 158.

<sup>6</sup> Doc. 1 martie 1331, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 6 urm. (act în legătură cu dijele papale); 17 oct. 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 266 urm. Vezi cu privire la aceste două documente indicația din Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* [Documente vechi privitoare la istoria bisericească a Ungariei], I, Roma, 1859 (prescurtat: *Mon. Hung.*), p. 536—537, 691.

<sup>7</sup> Doc. 8 dec. 1316, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 255; 25 aug. 1410, Theiner, *Mon. Hung.*, I, p. 192.

<sup>8</sup> Doc. 20 dec. 1436, *Ub.*, IV, p. 619—620.

<sup>9</sup> «Data mare», care figurează în privilegiile, cuprinde: locul, numele cancelarului, ziua lunii după calendarul roman, indictionul, anul erei creștine și anul pontificatului.

<sup>10</sup> Doc. 31 mai 1302 și 14 noiembrie 1389, *Ub.*, III, p. 629—630, 253—256; 1 mai 1400, *Mon. Vat. Hung.*, s. I, vol. IV, p. 198—201.



în formă închisă. Dar spre deosebire de documentele care erau împăturate și legate cu șnurul bulei (peceții) numai pentru ca expedierea lor să fie mai ușoară (*littere patentes*)<sup>1</sup>, scrisorile închise (*littere clause*) propriu-zise, care cuprindeau date confidențiale sau secrete (deci mai ales așa-zisele *littere secrete*), erau legate cu un șnur trecut prin orificiile făcute în pergamentul actului, încât acesta nu putea fi deschis fără tăierea șnurului sau a pergamentului. Alte caracteristici ale scrisorilor papale închise sînt lipsa îndoirii marginii inferioare a pergamentului (*plica*) și o adresă pe verso<sup>2</sup>.

Cea mai mare parte a documentelor papale din seria Transilvania nu ni s-au transmis în original, ci în copii înscrise în registrele pontificale. Acesta e cazul majorității covârșitoare a scrisorilor din ambele subcategorii, amintite mai sus și publicate în cea mai mare parte — însă cu multe greșeli și lacune — de Theiner. Același e și cazul unei alte categorii de acte: a suplicilor, asupra cărora e necesar să insistăm mai mult, pentru a înțelege caracteristicile lor.

Suplicile (*supplicationes*). Acestea se întîlesc în mare număr în seria noastră. Erau cererile adresate papei, mai ales pentru felurite « milostiviri »: în primul rînd pentru numiri sau confirmări în diferite funcțiuni bisericești: episcopate, canonicate, parohii etc. de care erau legate anumite venituri (beneficii, prebende)<sup>3</sup>. Tocmai din acest motiv papii — îndeosebi în perioada avignoneză și a schismei occidentale (sec. al XIV-lea și începutul sec. al XV-lea, care coincide de altfel cu predominarea tot mai hotărîtă a rentei în bani în Europa apuseană), cînd fastul, lăcomia bănească, fiscalismul pontifical și în general exploatarea feudalismului bisericesc luaseră proporții scandaloase — și-au rezervat pe seama dreptului lor numirea în multe din aceste funcțiuni<sup>4</sup>, asigurîndu-și astfel o parte considerabilă din venituri. De asemenea, membrii clerului superior căutau, prin nepotism sau alte forme ale favoritismului, să obțină — în ciuda opreliștelor conciliare<sup>5</sup> — cumulari, uneori de trei sau patru, ba chiar mai multe posturi, preocupîndu-se numai de veniturile acestora, posturi pe care adeseori le preschimbau, le arendau, le negociau ca pe niște valori de bursă. În afară de cereri pentru numiri (*provisiones*) sau petiții asemănătoare (pentru confirmări, schimb de beneficii, rezervarea unor beneficii care nu erau încă vacante), prin suplici se mai solicitau dezlegări, dispense, indulgențe etc. sau intervenția curiei pontificale pentru cercetarea unor litigii bisericești, care trebuiau judecate fie la curie, fie în afara acesteia, în deosebitele « părți » ale creștinătății catolice (*in partibus, ad partes*), de unde erau împrecinații<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Cf. mențiunea din doc. 31 mai 1302, *Ub.*, III, p. 629—630.

<sup>2</sup> Schmitz-Kallenberg, p. 96—97.

<sup>3</sup> G. Fraknoi, prefața la *Mon. Vat. Hung.*, s. I, vol. III, p. XXV și urm.

<sup>4</sup> Cei numiți în beneficiile bisericești prin bule papale, fără a fi propuși de regele Ungariei sau de alte foruri din acest regat se numeau *bullati*. Fiind considerați ca niște intruși, ei erau prost văzuți în Ungaria și Transilvania, după cum se vede din hotărîrile dietale luate împotriva lor (în 1397, 1404). Cf. doc. din 1397 (dieta din Timișoara), în *Magyar Történelmi Tár* [Magaz. nul istoric ungar], III (1857), p. 230; 6 apr. 1404; Fraknoi, *Oklevéltár a magyar királyi kegyuri jog történetéhez* [Documente privitoare la istoria dreptului regal de patronat în Ungaria], I, Budapesta, 1899, p. 8—11.

<sup>5</sup> Cf. doc. 13 martie 1264, *Documente privind istoria României*, C, XIII, vol. II, p. 60 urm.

<sup>6</sup> Doc. 19 aug. 1357, *ibid.*, XIV, vol. V; 22 noiembrie 1378, *ibid.*, vol. VII; 18 febr., 1415, *Ub.*, III, p. 644—646. Cf. Bresslau, II, 1, p. 21, 107, 110; Paulus Lukács, *Diplomata pontificum saec. XV* [Diplomele papilor din sec. al XV-lea], tom I (privind pontificatul lui Martin al V-lea, 1417—1431), Budapesta, 1931, p. 9. Pro-

Suplicile anterioare veacului al XIV-lea nu ni s-au păstrat, probabil fiindcă nu se socotea necesar acest lucru, după ce, în urma aprobării lor, se întocmeau și se eliberau actele papale din categoriile de mai sus, care de altfel erau trecute și în registrele de bule (în accepțiunea largă a termenului). Registrele speciale de suplici au fost înființate în timpul lui Benedict al XII-lea (1335—1342), dar ele nu ne-au rămas decât începând din vremea urmașului acestuia, Clement al VI-lea, din 1342, an de când aceste acte, pe baza aceluiași registre, se întâlnesc în publicația noastră de documente, dar cu întreruperi, datorită lacunelor din seria registrelor amintite, precum și din edițiile ce le cuprind<sup>1</sup>.

Ca formă de prezentare, suplicile seriei Transilvania sînt obișnuit de două feluri: individuale (*supplicationes particulares*) și colective (*rotuli, suppl. rotulares*)<sup>2</sup>. Primele cuprind o singură cerere făcută de o persoană sau de un așezămînt ori de împuterniciții lor<sup>3</sup>. Cele din urmă grupează laolaltă mai multe cereri ale uneia sau mai multor persoane. Această formă o foloseau personajele înalte: regii, cardinalii, episcopii, solii regali etc., care interveneau la papa pentru protejării lor<sup>4</sup>. Fiecare cerere din aceste liste constituie un alineat începînd cu *item* [de asemenea]. Ambele feluri de suplici însă de obicei sînt redactate în formă obiectivă (la persoana a III-a), concisă, schematică, stereotipă, pe baza, de sigur, a unui formular oficial<sup>5</sup>. Unele *rotuli* [rulouri] despre cereri de mai mică însemnătate se întocmeau chiar într-un birou al cancelariei pontificale, de un slujbaş împuternicit al papei. Asemenea *rotuli* sînt extrase ale suplicilor originale. În unele suplici găsim expresia *motu proprio* [din proprie inițiativă], repetată în rezoluția papei; altelei papa acordă o milostivire fără mențiunea unei cereri prealabile. În amîndouă cazurile este vorba de o concesiune socotită ca favoare specială, făcută mai ales oamenilor de încredere sau rudelor papei<sup>6</sup>.

Suplicile, prin care se solicitau milostiviri, erau citite în fața papei. Papa aproba cererile, de cele mai multe ori, cu mîna sa proprie, punînd rezoluția: *fiat* [se încuviințează], pe care, cînd e vorba de un *rotulus*, o repetă după fiecare cerere. Sînt însă cazuri cînd rezoluția e globală pentru toate cererile, figurînd la sfîrșitul actului<sup>7</sup>. Adesea formula de rezoluție

cesele în curie erau judecate de « auditorii sîntului palat » (*auditores sacri < apostolici > palatii*): doc. amintit din 18 febr. 1415 și 6 iulie 1417, *Ub.*, IV, p. 44—48. Cf. și doc. 25 și 28 aug. 1236, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI—XIII, vol. I, p. 296 urm. și 298 urm.; 4 mai 1328, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 253 urm.

<sup>1</sup> Astfel vol. III din cartea lui Bossányi Árpád, *Regesta Supplicationum* [Registrele de suplici] (I—II, Budapesta, 1916—1918), în care trebuia să apară materialul din anii 1394—1417 (Lukcsics, I, p. 5, n. 2), după cunoștința noastră n-a mai fost publicat.

<sup>2</sup> Bresslau, II, 1, p. 5 și n. 1.

<sup>3</sup> Doc. 24 aug. 1345, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 249; 25 mai 1352, *ibid.*, vol. V.

<sup>4</sup> Doc. 7 mai 1343, *ibid.*, vol. IV, p. 128—291, nr. 145—147; 13 iulie 1435, Lukcsics, II, Budapesta, 1938, p. 86, nr. 202; 12 ian. 1357, *ibid.*, vol. V. Pentru termenul de *rotulus*: doc. 30 ian. 1361 și 31 aug. 1363, *ibid.*, vol. VI. Cf. Bossányi, II, p. 396 urm. și 429 urm.

<sup>5</sup> P. Kehr, *Bemerkungen zu den päpstlichen Supplikenregistern des 14. Jahrhunderts* în « Mitt. d. Ist. f. öst. Geschichtsf. », VIII (1887), p. 97. Există și o variantă de suplici, folosită uneori de personajele înalte (monarhi, prelați), care avea o altă redactare, și anume în formă subiectivă (la pers. I) și cu data pusă de solicitant: doc. 7 sept. 1245, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 326 urm.; 14 ian. 1412, *Ub.*, III, p. 515—517. Cf. Bresslau, II, 1, p. 5.

<sup>6</sup> Doc. 24 sept. 1427, Lukcsics, I, p. 198, nr. 964. Cf. Bresslau, II, 1, p. 7.

<sup>7</sup> Doc. 29 mai 1358 (două acte), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V; 22 noiembrie 1378, *ibid.*, vol. VII.

(*signatura*) papei cuprinde și alte cuvinte sau chiar expresii întregi, mai ales cînd e vorba de o aprobare parțială sau condiționată. De altminteri diferitele forme ale rezoluției sînt determinate minuțios de regulamentele de cancelarie. Rezoluția este însoțită de o inițială majusculă: litera de semnătură a pontificelui. Începînd cu Bonifaciu al IX-lea (1389—1404) această siglă corespunde totdeauna inițialei numelui de botez al papei. Înainte de Bonifaciu uzul nu e consecvent: în timp ce papii Clement al VI-lea și Grigore al XI-lea, precum și antipapii Clement al VII-lea și Benedict al XIII-lea semnavă cu inițiala numelui de familie sau a locului lor de origine, pentru ceilalți papi, din sec. al XIV-lea (începînd cu Ioan al XXII-lea, primul despre care se știe că iscălea în acest fel), amintita regulă nu corespunde și nu se cunoaște criteriul după care și-au ales litera de semnătură<sup>1</sup>.

Fiindcă papa nu putea face față singur rezolvării masei uriașe de suplici care inunda curia pontificală, o parte din ele — cele de importanță mai mică — țineau de competența vicecancelarului. Acesta însă, în loc de *fiat*, își începea rezoluția cu termenul de *concessum* [dat, îngăduit], la început fără semnătură, pe care o folosește numai din timpul lui Martin al V-lea (1427)<sup>2</sup>.

Aceste acte — suplici tipice — erau redactate fără dată, căci formula datării, pe care o poartă, se referă la ziua rezoluției, fiind introdusă pe act după audiență de un slujbaş (*datator*, apoi *datarius*), om de încredere al papei. În adevăr data rezoluției, pe care o pune datariul avea o mare însemnătate, ea fiind și data bulelor ce urmau să se întocmească pe baza fiecăreia din cererile aprobate<sup>3</sup>. Deci data arată momentul intrării în folosința beneficiilor sau prebendelor, legate de posturile solicitate<sup>4</sup>. În rotuli ea e comună pentru toate cererile cuprinse în aceste acte, fiind pusă la sfîrșitul lor, după ultima cerere. Suplicile rezolvate de vicecancelar erau date de acesta.

Suplicile aprobate și date erau apoi trecute în registrele speciale de suplici, și după ce transcrierea fusese colaționată cu grijă, ele serveau la redactarea conceptelor de bule. Conceptele revăzute erau apoi transcrise pe curat și se pare că<sup>5</sup> bulele în această formă intrau — cel puțin în cazul actelor mai importante — în categoria numită *littere legende*, adică a actelor ce trebuiau citite din nou în fața papei, spre verificare, înainte de a li se atîrna pecetea de plumb și a fi introduse în registrele de bule, spre a fi expediate sau înmîinate destinatarilor. Aceștia pentru a obține cît mai repede bule, aveau interesul ca actele solicitate să nu mai fie supuse unei noi lecturi, care din cauza numărului prea mare de documente ce trebuiau să treacă prin această formalitate, putea să însemne o întîrziere apreciabilă în eliberarea actului. Iată deci rostul formulei întrebuintate de solicitanți (*petentes*) în atîtea suplici: *item <et> quod transeat sine alia lectione* [de asemenea <și> să treacă fără altă citire]<sup>6</sup>, care în publicația noastră prezintă și unele variante,

<sup>1</sup> Bresslau, II, 1, p. 105—106.

<sup>2</sup> Doc. 14 martie și 4 noiembrie 1429, Lukcsics, I, p. 227, nr. 1194; p. 243, nr. 1316; cf. p. 13.

<sup>3</sup> Doc. 2 dec. 1346, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. IV, p. 324 nr. 475 și 476; 14 oct. 1354, *ibid.*, vol. V; cf. Theiner, *Mon. Hung.*, II, p. 17.

<sup>4</sup> Bresslau, II, 1, 110—115.

<sup>5</sup> *Ibid.*, p. 172—175.

<sup>6</sup> Doc. 26 mai 1343, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 143, nr. 162. Cf. Bresslau, II, 1, p. 174, n. 4, cf. și I, p. 281—283.

după formulele prescurtate din copiile de registru<sup>1</sup>. Aprobarea acestei cereri privind procedura este însoțită de o rezoluție deosebită a papei.

Socotelile de dijme sau alte venituri pontificale. O altă și ultimă categorie de acte papale care ocupă un loc considerabil în seria Transilvania e constituită de socotelile de dijme sau alte venituri pontificale (*rationes collectorie*); ce ni s-au păstrat din sec. al XIII-lea și al XIV-lea<sup>2</sup>.

Deși ca formă ele nu sînt acte diplomatice propriu-zise (neavînd redactarea tipică și celelalte caracteristici ale acestora)<sup>3</sup>, totuși se cuvine să fie menționate și aici pentru valoarea lor istorică, în special pentru informațiile economico-monetare și topografice privitoare la Transilvania feudală. În același timp ele sînt documente elocvente care contribuie la cunoașterea metodelor și proporțiilor fiscalismului pontifical, una din formele esențiale ale exploatarii exercitate de biserica apuseană, «marele centru internațional al sistemului feudal»<sup>4</sup>.

## CARACTERISTICILE INTERNE ALE DOCUMENTELOR <sup>5</sup>

### A. LIMBA ȘI STILUL <sup>6</sup>

Ne ocupăm numai de particularitățile mai importante ale limbii latine și ale stilului documentelor seriei Transilvania, limbă și stil care în genere sînt aceleași — deși mai puțin îngrijite — ca ale cronicilor și altor texte contemporane.

Latina folosită în Ungaria medievală — limba mării majorități a documentelor ce se referă la Transilvania — are la bază latina purificată a renașterii culturale carolingiehe din occident, adoptată împreună cu formele feudale apusene ale organizației statale și bisericești. Această latină însă prezintă uneori — mai ales la început — influențe variate, după țările de origine ale clericilor străini (germani, italieni, francezi), purtători ai culturii feudale, stabiliți în Ungaria sau Transilvania<sup>7</sup>.

Latina medievală — luată în general — prezintă față de latina clasică (a cărei continuare este) deosebiri de ortografie și fonetică, de vocabular, morfologie, sintaxă și stil. Aceste particularități se datoresc noilor condiții

<sup>1</sup> Doc. 24 ian. 1345, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. IV, p. 222, 9 mai 1357, vol. V; 29 iunie 1366, *ibid.*, vol. VI.

<sup>2</sup> Doc. din <1281-1286>, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 232 urm.; Doc. din <1317-1320>, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 259 urm.; doc. din <1332-1337>, *ibid.*, vol. III, p. 41 urm.

<sup>3</sup> Cu excepția formulei de invocare, pe care o întîlnim uneori și în fruntea lor (vezi primele două socotele citate în nota precedentă).

<sup>4</sup> Fr. Engels, *Despre materialismul istoric*, Editura de stat pentru literatură politică, 1954, p. 14.

<sup>5</sup> Asupra caracteristicilor externe (materialul de scris, formatul, cerneala, tipul de scriere pecetea etc.) vezi S. Jakó, *Paleografia latină*, în *Documente privind istoria României. Introducere*, vol. I. În acest subcapitol, pentru a nu încărca prea mult notele, nu vom putea cita exemple pentru fiecare cuvînt sau expresie în parte, ci numai pentru cele ce ni se par mai interesante.

<sup>6</sup> Pentru distincția principală dintre limbă și stil cf. Horváth János, *Árpád-kori latinnyelvű iródmunk stílusproblémái* [Probleme de stil ale literaturii noastre latine din epoca arpadiană], Budapesta, 1954, p. 33.

<sup>7</sup> Horváth, p. 30-31; cf. Guoth Kálmán, *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon* [Formarea procedurii probei documentare în Ungaria], Budapesta, 1936, p. 28; Knieza István, *Helyesírásmunk története a könyvnyomtatás koráig* [Istoria ortografiei noastre pînă la epoca tipografiei], Budapesta, 1952, p. 64-78, 184.



istorice care au provocat schimbări în dezvoltarea socială, deci și în limbă, mijlocul de comunicare între oameni în orice domeniu de activitate a lor. Latina evului mediu — limba oficială a clasei stăpînitoare, un indiciu și «a a ruperii acestei clase de masele populare — era o limbă artificială. Cei care o foloseau își formulau de fapt gîndirea în limba lor vorbită (*in laica* < *materna* > *lingua vulgo, vulgariter*) și-și traduceau apoi ideile, uneori nu fără să le deformeze, într-o limbă învățată la școală, o limbă de imitație, lipsită de spontaneitate și cu un vădit caracter bisericesc. În adevăr, asupra ei a exercitat o influență pronunțată literatura religioasă, teologia fiind forma dominantă a ideologiei feudale. În comparație cu lucrările istorice, literare sau de altă natură, documentele fiind în legătură mai strînsă cu nevoile vieții sociale de toate zilele, limba lor, sub impulsul grabei de a răspunde acestor nevoi, este mai puțin îngrijită și mai săracă, adeseori stereotipă, referindu-se (mai a'les în cazul actelor juridice, care constituie majoritatea documentelor) la un număr limitat de idei sau formule.

**Ortografia și fonetica.** În ceea ce privește ortografia și fonetica, latina medievală prezintă de multe ori forme arbitrare și confuzii. Ca vocalism, diftongul *ae* sau *oe* se înlocuiește, cam din sec. al XII-lea pînă prin sec. al XVI-lea, cu *e* simplu<sup>1</sup>. Cît privește consonantismul, se întîlnesc schimbări de litere: de ex. confuzia frecventă între labialele *b* și *p* (*optineo* = *obtineo*). Se constată asurzirea sonorelor finale: *aput* = *apud*, *set* = *sed*. Întîlnim și fenomenul invers: *sicud* = *sicut*, *velud* = *velut*. Asemenea confuzii între *t* și *d* final se cunosc încă din epoca romană tîrzie<sup>2</sup>. Găsim apoi confuzia grafiei lui *c* și *q* (*condam* = *quondam*, *cotidie* = *quotidie*), precum și a lui *c* și *t*, silaba *ci* înlocuind pe *ti* (*tocius*, *precium*). De altfel la această confuzie contribuie asemănarea paleografică a literelor respective în scrierea gotică, tipul de scriere a documentelor seriei Transilvania. Mai departe, întîlnim intercalarea unor litere — de ex. *c* — în anumite cuvinte (*michi* = *mihi*, *nichil* = *nihil*), sau a literei *n* în altele (*quotiens* = *quoties*) ori mai ales a lui *p* între consoanele nazale *m* și *n* (*dampnum* = *damnum*, *solempniter* = *solemniter*). Se întrebuintează des grafia *karissimus* (= *carissimus*), *magestas* (= *maiestas*), mai rar *gerarchia* (= *hierarchia*) etc. Remarcăm reluarea unor forme pedante sau arhaizante ale latinei clasice ca: *distingit* (= *distinguit*) sau *honus* (= *onus*). La aceste particularități ortografice care pot găsi aibă uneori și o valoare fonetică, și care se întîlnesc în general în latina medievală, se mai pot adăuga, în ceea ce privește actele latino-ungare, exemple ca: *legistrum* (= *registrum*), *paraphornalis* (= *paraphernalis*)<sup>3</sup>, *relinuimus* (= *reliquimus*)<sup>4</sup>, iar în adaosul la registrul de dijme papale din 1332—1337, sub influența limbii vorbite în sudul Franței, întîlnim expresii ca: *in libro sensuali* (= *in l. censuali*) și *pro sensu* (= *p. censu*)<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> În unele documente ale regelui Andrei al II-lea, în sec. al XIII-lea, se întîlnește și *e* (e cu sedilă sau *caudata*). Cf. Szentpétery, *Oklt.*, p. 66.

<sup>2</sup> A. Ernout — A. Meillet, *Morphologie historique du latin*, Paris, 1935, p. 191.

<sup>3</sup> Se întrebuintează însă și formele corecte ale acestor cuvinte. În actele latino-ungare găsim cîteodată și grafii ca *bossessio* (= *possessio*), *covis* (= *quovis*, abl. de la pronumele *quovis*, *quovis*, *quodvis* = oricare), *dupplex* (= *duplex*), *kerkus* (= *quercus*), *prescripta* (= *prescripta*), *puplice* (= *publice*).

<sup>4</sup> Prin confuzia formei prezentului cu perfectul simplu.

<sup>5</sup> Documente privind istoria Romîniei, C, XIV, vol. III, p. 253, n. 2 și 7. Asupra influenței franceze în folosirea cifrelor multiplicative (de ex. în socotelile de dijme papale din 1373—1375), vezi *ibid.*, vol. VII. Cf. și Maurice Prou — Alain de Boüard, *Manuel de*

Prin lipsa de consecvență a scribilor se constată uneori simplificarea consoanelor duble (*eclesia* = *ecclesia*, *opidum* = *oppidum*, *litere* = *littere*) sau dublarea celor simple (*legittimus* = *legitimus*, *summus* = *sumus*).

**Vocabularul.** În ceea ce privește vocabularul, limbile vorbite sau naționale — mai ales cele romanice și germanice, iar în cazul documentelor seriei Transilvania uneori și limba maghiară sau limbile slave — împrumută latinei medievale multe cuvinte sau expresii privitoare la lucruri și instituții, care neexistând în antichitate, nu-și puteau avea nici termenii corespunzători în latina clasică. Astfel sînt o seamă de termeni ai suprastructurii juridice feudale: *allodium*, *feodum*, *homagium* etc., cu derivatele lor. În documentele seriei Transilvania termenii aceștia au uneori alt sens decît în actele apusene, sau cel puțin n-au sensul cel mai obișnuit din acestea. De ex. *homagium* (*omagium*, *homadium*) se întilnește aproape totdeauna în documentele latino-ungare<sup>1</sup> — spre deosebire bunăoară de cele papale<sup>2</sup> — ca sinonim al lui *homicidium*, care, pe lîngă «omor», înseamnă mai ales «răscumpărare de omor» sau evaluarea juridică a unui om după starea sa socială (ca și *wergeld*-ul germanic)<sup>3</sup>. În lexic pătrund ungurisme ca *birsagium* [gloabă, amendă]<sup>4</sup> sau, deși se întilnesc mai rar, ca: *hodnogio* [hotnog, comandant]<sup>5</sup>, *varnogio* [pircălab, castelan]<sup>6</sup>, ori slavisme ca *dušnicus* (dușnic, o categorie de robi eliberați)<sup>7</sup>, *prauda* (probă judiciară, proba fierului roșu)<sup>8</sup>. Un alt termen slav, acesta mai frecvent, este: *pristaldus* [pristav, slujbaş judecătoresc]<sup>9</sup>. Multe cuvinte latine vechi primesc în latina medievală înțelesuri noi: *beneficium* (danie sau în actele bisericești: beneficiu, funcțiune de care se leagă anumite venituri); *civitas* (în actele papale ale seriei ardelene: cetate de scaun, adică reședință episcopală<sup>10</sup>, sens obișnuit în documentele apusene); *congregare* a coloniza (*villam congregare*, a întemeia un sat); *hostiliter* [ostășește, cu armele]; *infideles* (în actele latino-ungare: necredincioși față de rege; în cele papale: păgîni); *miles* (cavaler, viteaz, în sens de categorie socială); *reformare* (uneori: a se împăca = *reconciliare*)<sup>11</sup>. În actele latino-

*Paléographie latine et française*, ed. a IV-a, Paris, 1924, p. 272. Vezi și S. Jakó, *Paleografia latină*, cit. mai sus: *Desvoltarea scrierii documentelor*...

<sup>1</sup> O excepție: doc. 22 sept. 1365. *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI.

<sup>2</sup> Doc. 31 mai 1303, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. I, p. 25 urm. Cf. și doc. <8 ian. — 3 iulie 1309>, *ibid.*, p. 138.

<sup>3</sup> *In emenda omagii seu homicidii* [<osîndit> la plata prețului de răscumpărare a vieții sau a omorului]: doc. 1 febr. 1379, *ibid.*, XIV, vol. VII. Cf. 11 iunie 1355, *ibid.*, vol. V: *pro pena seu emenda homicidii*: [ca pedeapsă sau răscumpărare pentru ucidere...]: doc. 16 ian. 1314; *ibid.*, vol. I, p. 404; în *homagio sui capiti* [ca preț de răscumpărare a capului său]: 10 mai 1393, *Bánffy*, I, p. 448. Pentru forma *homadium*: doc. 19 și 22 apr. 1395, Mályusz, E., *Zsigmondkori oklevéltár* [Documentele epocii lui Sigismund], I, Budapesta, 1951, p. 429, nr. 3927; p. 430—431, nr. 3936. Cf. și p. 444, nr. 4043. Pentru sensurile cuvîntului *homagium* cf. și Werbőczy, *Tripartitum*, partea a III-a, titlul 5.

<sup>4</sup> Doc. 4 aug. 1298, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 450; doc. din 1316, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 246 urm.; 29 ian. 1322; *ibid.*, vol. II, p. 249 urm. Uneori are sensul lui *homagium*, de ex. *interemptionis birsagia* [gloabele pentru omor] (doc. 20 noiembrie 1426, *Teleki*, I, p. 486).

<sup>5</sup> Registrul de la Oradea <1208—1235>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 57, nr. 62, cf. 61; p. 71, nr. 121; p. 84, nr. 168.

<sup>6</sup> *Ibid.*, p. 67, nr. 103; cf. p. 57, nr. 61.

<sup>7</sup> *Ibid.*, p. 127, nr. 328; p. 134, nr. 352.

<sup>8</sup> *Ibid.*, p. 44, nr. 9; p. 45, nr. 14; p. 40, nr. 31.

<sup>9</sup> *Ibid.*, p. 67, nr. 103; p. 126, nr. 323. Cf. doc. din 1231, *ibid.*, p. 247, urm.

<sup>10</sup> Socolile de dijme papale din <1317—1320>, C, XIV, vol. I, p. 259 urm.; registrul dijmelor papale din <1332—1337>, *ibid.*, vol. III, p. 4 urm.

<sup>11</sup> Doc. 8 mai 1341, *ibid.*, vol. IV, nr. 32.

ungare se întîlnesc și cuvinte compuse noi, ca: *percipifacere* [a pune să se culeagă], *statuifacio* [punere în stăpînire] etc. Alteori chiar cuvintele medievale trec printr-o evoluție a înțelesului. De ex. *iobagio*, care pe lângă sensul general de om dependent<sup>1</sup>, înseamnă uneori fie ostaș, mic vasal (iobag de cetate)<sup>2</sup>, fie chiar nobil de frunte, mare dregător<sup>3</sup>. Dar el își pierde treptat aceste accepțiuni deosebite, spre a indica numai țărănimea dependentă pe cale de șerbire.

Latina medievală își crează cuvinte sau expresii noi ori folosește cu un înțeles nou unele cuvinte vechi. Amintim numai cîteva exemple: *dieta* [călătorie, zi de muncă, adunare etc.; în actele papale: zi de drum]<sup>4</sup>; *discretus* [chibzuit, distins], *de cetero* [de aici înainte]; sau mai rar *antea*, [înaintea] avînd același sens; *legalitas* (în fr. *loyauté*, credință, cinste); *populi* [oameni, locuitori], *preconsul*, *proconsul* (= *magister civium*, jude orășenesc); *prematurus* [prea chibzuit, cf. *consilium prematurum* = prea chibzuitul stat]; *regnicole* [locuitorii regatului, loc. țării, în Ungaria de obicei, cu sensul restrîns: stările privilegiate ale regatului, mai ales nobilimea<sup>5</sup>, uneori însă și alți locuitori ai țării]<sup>6</sup>; *studium (generale)* [universitate]; *tandem* [apoi]; *testimonium* [mărturie] se întîlnește foarte des cu sensul de *testis* [martor]. Se observă o preferință pentru diminutive, chiar și fără sens diminutival sau nuanțare (*chartula* de la *charta* = act; *particula* de la *pars* = parte, bucată). În unele acte venețiene ale seriei transilvănene găsim expresia *vadit pars* [se hotărăște prin vot]<sup>7</sup>. Se pare că influenței limbii maghiare se datorește prezența în documentele latine — pe lângă cuvinte ca *berch* [creastă], *patac* [pîrâu, vale], sau numirile ungurești de hotar<sup>8</sup> — termeni și expresii ca cele ce urmează:

<sup>1</sup> Doc. din 1183 și 1231, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI—XIII, vol. I, p. 6 urm. și 247 urm.

<sup>2</sup> Registrul de la Oradea, p. 54, n. 3; doc. din 1231, *ibid.*, p. 247 urm.; doc. 24 ian. 1324, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 173.

<sup>3</sup> Doc. din 1217, 1222 (bula de aur) și sept. 1233, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 164 urm., 375 urm. și 397 urm. Sensul din urmă e chiar cel primitiv. D. Pais afirmă că termenul e de origine maghiară, fiind echivalent cu *meliores* sau *optimates* (în Szentpétery, *Scriptores rerum Hungaricarum* [Scriitorii istoriei Ungariei], I, Budapesta, 1937, p. 64, n. 3). În realitate, originea lui n-a fost încă satisfăcător explicată, el nefiind specific latinei din Ungaria, ci întîlnindu-se și în cea din Polonia la sfîrșitul sec. al XII-lea și începutul celui următor, tot cu accepțiunea de mare dregător, fruntaș (vezi Melich, care presupune că termenul ar fi existat și în latina din Franța în sec. XII, în *Magyar Nyelv* [Limba maghiară], XII, <1916>, p. 13—15).

<sup>4</sup> Doc. 11 octombrie 1234, *Doc. priv. ist. Rom.* C, XI—XIII, vol. I, p. 272 urm.; 31 oct. 1341, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 597 nr. 61.

<sup>5</sup> Doc. 11 dec. 1351 (decretul lui Ludovic I, art. 3, 16), *ibid.*, XIV, vol. V; sept. 1436, *Ub.*, p. 613—615. Cf. și decretele lui Sigismund din 1404 (I, art. 4), 1405 (II, art. 10), 1435 (I, art. 2, 5; II, art. 3), în *Corpus juris Hungarici*. Vezi și Statutele capitulului din Oradea, <din 1374>, titlul II, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>6</sup> De ex. ai orașelor (privilegiate): decr. lui Carol Robert din 1342, art. 21, cf. 19 (*Corpus juris Hung.*), ba chiar și țărănimea: doc. 28 iulie 1414, *Ub.*, III, p. 614—616 și 6 iulie 1437 (unde țărani răsculați sînt numiți *regnicole* spre deosebire de *nobiles*!), Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 614 urm.

<sup>7</sup> Doc. 30 iunie și 14 aug. 1376, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>8</sup> Doc. din 1231 (suspect), *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 251 urm.; 10 iunie <1259>, *ibid.*, vol. II, p. 27 urm.; 6 oct. 1307, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 57 etc. etc. Fiindcă e vorba de toponimia documentelor seriei Transilvania, trebuie să dăm cîteva referințe și despre toponimicele germane și cele românești pe care le cuprinde. Pentru numirile topice germane de pe teritoriul sășesc cf. doc. 17 febr. 1339, C, XIV, vol. III, p. 501—503; <după 7 martie 1350 — după 31 martie 1359>, *ibid.*, vol. IV, p. 532—533, iar pentru alte elemente lexicale mai ales socotilele orășenești, din care cele dintîi ce ni s-au păstrat, sînt de la Sibiu, din a II-a jumătate a sec. al XIV-lea și din sec. al XV-lea (*Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, în *Quellen zur Geschichte*

*loca credibilia* [locuri vrednice de crezare, adică locuri de adevărire]<sup>1</sup>, *extra recipere* (*kifogni*) [a dejuca]; *met* (*!*) *quintus* (*quinto se*)... *prestare jura-mentum* (*ötödmagával esküdni*) [a jura împreună cu alți patru]<sup>2</sup>; *meta perforata* (*lyukashatár*) [semn de hotăr găurit, cu găuri în virf]<sup>3</sup>; *per tempus* (*tempus*) *trahere* (cf. *üstökvonás*) [a trage de plete, a trage de chică]<sup>4</sup>; *perpetuitas* (*örökség*) [danie de veci, de uric]; *perpetuatio* (*örökítés*) [danie pe veci, în sens de a da pe veci]<sup>5</sup>; *vicus simplicis ordinis* (*egysoros utca*) [uliță cu un singur șir de case]<sup>6</sup>.

Mai notăm cîteva expresii cu sens special din documentele materiei noastre: *alterum dimidium* [unu și jumătate], cf. ung. *másfél* și germ. *anderthalb*<sup>7</sup>; *de novo* [acum dintîi]<sup>8</sup>; *frater patruelis* [văr după tată<sup>9</sup>, alteori unchi după tată]<sup>10</sup>; *frater uterinus* [frate bun, după mamă și după tată, sens foarte frecvent în aceste acte]; *letaliter vulneratus* [greu rănit]<sup>11</sup>; *nota infidelitatis* [vina necredinței, v. trădării]<sup>12</sup>. *pugilis congressus* [luptător încercat, cînd e vorba de duelul judiciar]<sup>13</sup>. *suo modo* [= *more solito*, ca de obicei, așa cum se cuvine, cf. ung. *annak módja szerint*]<sup>14</sup>.

*Siebenbürgens*, I, Sibiu, 1880). Numiri topice românești: *Caprewar* [Căprioara], *Charamida* [Cărămida], *Margina Woya* sau *Waya* [Valea]: doc. 11 iunie 1337, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. III, p. 417 și n. 2; <24 iulie 1364>, 22 sept., 1365; *ibid.*, vol. VI (cf. *Documenta Valachorum*, p. 237–238) cu data de 20 iunie 1371, și p. 283; 29 martie și 20 mai 1378, *ibid.*, vol. VII. Cf. și alte toponime românești, din 1392, Hurmuzaki-Densusianu, I, p. 341 (*Doc. Valach.*, p. 437); din 1418 Pesty, *Krassó várm.*, III, p. 285; din 1420, 1433. Idem, *Szörény várm.*, III, p. 20, 26, 27 etc. Vezi și N. Drăganu, *Romîni în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933, p. 252–254, 265–266; I. Moga, *I Romeni di Transilvania nel Medio Evo*, în «Revue d'histoire du Sud-Est Européen», XIX, 1 (1942), p. 221–227.

<sup>1</sup> Doc. din 1316, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 246 urm., 1 mai 1423, *Telcki*, I, p. 465–466. Cf. și Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 421.

<sup>2</sup> Doc. 18 iunie 1341, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 35; *servum suum met quintum* [o slugă a sa împreună cu alte patru <slugi>]: 8 iulie 1347, *ibid.*, p. 665. Cf. expresia similară din cronică lui Grigore Ureche și Simion Dascălul, dar sub influența polonă: «insuși al treilea <el împreună cu încă doi> au mers în tabăra turcească» (ed. C. C. Giurescu, Craiova, 1954, p. 162 și n. 390, cf. și prefața, p. LXXX).

<sup>3</sup> Doc. 10 aprilie 1329, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 280, n. 9; 19 sept. 1349, *ibid.*, vol. IV, p. 505, cf. *Székely okleveltár* [Documente privitoare la secui], I, Cluj, 1872, p. 57.

<sup>4</sup> Doc. 21 iulie 1375, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII; cf. Stephanus Szamota–Iulius Zolnai, *Lexicon vocabulorum Hungaricorum* [Lexiconul cuvintelor maghiare], Budapesta, 1902–1906, la cuvîntul *üstök-vonás*.

<sup>5</sup> Doc. din 1230, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI–XIII, vol. I, p. 240 urm.; 16 ianuarie 1314, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 404 urm.

<sup>6</sup> Doc. 18 noiembrie 1353, *ibid.*, vol. V, cf. 14 martie 1341, *ibid.*, vol. IV, p. 16, n. 2.

<sup>7</sup> Doc. 19 aug. 1316, *ibid.*, vol. I, p. 403 urm. Cf. *quinta dimidia* [patru și jumătate]: doc. 4 oct. 1335, *ibid.*, vol. III, p. 360.

<sup>8</sup> Doc. 21 martie 1282, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 239, cf. *Ub.*, I, p. 143. Alteori, el are însă sensul obișnuit: *denovo et ex novo* [arăși și din nou]: doc. 1 mai 1414, Fejér, X, 5, p. 360–365.

<sup>9</sup> Doc. 12 ianuarie 1380, *ibid.*, vol. VII.

<sup>10</sup> Doc. 17 și 18 martie 1344 *Doc. priv. ist. Rom.*, XIV, C, p. 177, n. 4, 178, n. 5; 30 mai 1352, *ibid.*, vol. V; 23 martie 1408, *Ub.*, III, p. 456.

<sup>11</sup> Doc. 29 iulie 1312, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, 397 urm.; 6 noiembrie 1353, vol. V. Cf. *vulnera letifera*: doc. din 1268, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 101 urm.; *vulnera letalia* (doc. din 1269, *ibid.*, p. 118 urm.).

<sup>12</sup> Doc. din 1268, *ibid.*, p. 108 urm.; 10 apr. 1329, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 275 urm.

<sup>13</sup> Doc. din 1239, G. Wenzel, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* [Codicele diplomatic arpadian continuat], XII, Pesta, 1869, p. 79–80; 16 sept. 1281, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XII, vol. II, p. 234 urm.; 8 apr. 1329, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 272 urm.

<sup>14</sup> Doc. 31 mai 1342, *ibid.*, vol. IV, p. 92, n. 14. Cf. doc. ung. 11 iunie 1585, Andrei Veress, *Documente priv. la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Rom.*, III, București, 1931, p. 30–31.



**Morfologia.** În ceea ce privește morfologia, latina medievală prezintă unele particularități față de cea clasică. Amintim câteva exemple tot din materialul seriei Transilvania. În comparația adjectivelor sau adverbelor gradul comparativ are uneori sens de superlativ<sup>1</sup>. *Quamplures* = *plures*, [mai mulți, mulți]. Latina medievală formează prin sufixe adverbe sau adjective noi, pe care le întâlnim și în seria Transilvania: *certitudinarie*<sup>2</sup>, *certitudinaliter* = *certe*, *certim* [în chip sigur]; *effectualiter* = *effective* [de fapt]; *commodiosus* = *commodus* [lesnicios, folositor]; *sudorosus* = *sudorus* [plin de sudoare, obositor]. ba chiar și *crucifixionaliter* [în formă de cruce]<sup>3</sup>. Pronumele posesiv *suus* [al său] are adeseori sens demonstrativ (*eius* = al acestuia). *Quidam*, *quedam*, *quoddam* n-are de obicei sens nehotărit, ci determină precis obiectul: *quandam possessionem ipsorum Wywar vocatam, in comitatu Albensi iuxta fluvium Morisii adiacentem* [o moșie a lor numită Uioara, aflătoare lângă riul Mureș, în comitatul Alba]<sup>4</sup>; *quasdam duas literas* [două scrisori], descrise amănunțit<sup>5</sup>. Verbul *exto* are de regulă înțelesul auxiliarului *sum* [sînt]<sup>6</sup>, iar *dignoscitur* apare uneori de prisos ca sens pe lângă *esse* sau un alt verb<sup>7</sup>. *Curavit* întărește adeseori sensul altor verbe. De ex. în actele de întîmpinare *significare curavit* [s-a îngrijit să spună]<sup>8</sup>. Conjunțiile *vel*, *seu* [sau] se întîlnesc frecvent cu înțelesul de *et* [și], iar *neve* și *sin* cu sensul de *vel*; *autem*, *sed*, *vero* [însă, dar, iar] de multe ori au numai un rol de legătură în povestire, nu un sens adversativ; *nam* [căci, iar] uneori e de prisos în traducere. Prepoziția *de* înlocuiește adeseori pe *ex* [de, din].

**Sintaxa.** Cît privește sintaxa, se pot remarca de asemenea unele trăsături particulare. Astfel, în loc de propozițiile infinitivale (acuzativ cu infinitiv după așa-zisele *verba dicendi* și *sentiendi*), fraza se construiește — încă din perioada latinei tirzii — mai mult cu ajutorul unor conjuncții (*ut*, *quod*, *quia*, *quatenus*, aceste conjuncții avînd toate același sens: ca să, că). Pentru a exprima raportul sintactic dintre cuvinte se folosesc de preferință prepoziții (*ad*, *de*, *ex*, *per*). De ex. *donare ad aliquem* (în loc de *d. alicui* = a da cuiva). Întîlnim în textele medievale — astfel și în documentele latino-ungare — folosirea frecventă a gerunziului în loc de participiul prezent (*accedendo*, în loc de *accedens* = venind)<sup>9</sup>. Sînt frecvente construcții cu gerunziul, ca de ex. *precipiendo mandamus*

<sup>1</sup> *Excelentius et commendabilius*: doc. <după 7 mai> 1211, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 369 urm.

<sup>2</sup> Doc. 19 mai 1323, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 74 urm.

<sup>3</sup> Doc. 1 dec. 1372, *ibid.*, vol. VII.

<sup>4</sup> Doc. 12 martie 1338, *ibid.*, vol. III, p. 449 urm., 19 iunie 1376, *ibid.*, vol. VII, anexă.

<sup>5</sup> Doc. 27 martie 1359, *ibid.*, vol. V. Cf. *Ub.*, II, p. 159. Vezi și alte exemple la Aurelian Sacerdoțeanu, *Andreanum și alte acte*, Brașov, 1935, p. 40—42. Autorul crede însă — ca și Iosif Șchiopul, cu care polemizează — că e vorba de sensul nehotărit: «oarecare».

<sup>6</sup> *exiitit vulneratus* — fuit v. (doc. 29 iulie 1312, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 397 urm.); *extiterat devoluta* = fuisse d. (doc. 17 martie 1344, *ibid.*, vol. IV, p. 617—618).

<sup>7</sup> Karl Strecker, *Einführung in das Mittellatein* [Introducere în latina medievală], Berlin, 1939, p. 27. Cf. doc. 29 ian. 1238, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 409; 28 mai 1378, *ibid.*, XIV, vol. VII (cf. Pesty, *Krassó várm.*, III, p. 142).

<sup>8</sup> Doc. 3 ian. 1360, *ibid.*, vol. V.

<sup>9</sup> Doc. 11 noiembrie 1340, *ibid.*, vol. III, p. 548 urm. (cf. *Ub.*, I, p. 509—510); 11 martie 1361, vol. VI, anexă.

[punînd în vedere, poruncim], care se întîlneşte atît de des în mandatele lui Ludovic I<sup>1</sup>, sau cu gerundivul în formula *dedimus... perpetuo possidendas* [i-am dat... ca să le stăpînească... pe veci]<sup>2</sup>; ori formula curentă *presentes litteras... duximus concedendas* [am hotărît... să dăm scrisoarea de faţă]<sup>3</sup>. Viitorul conjugării perifrastice şi participiul viitor au adeseori sensul viitorului obişnuit sau al conjunctivului, deci fără ca acţiunea să exprime o intenţie sau o trebuinţă. Influenţa limbii maghiare se simte în unele construcţii de frază. De ex. *Ladislaus et Johannes... fenum... cum Tatandio <= Tathamerio?> olaco vaivoda ipsorum et ceteris olacis... falcari... fecissent* [L. şi I. ... au spus să se cosească finul... de către T. românul, voievodul lor... şi de ceilalţi romîni]<sup>4</sup>. Cf. în ungureşte: *a szenát valakivel lekaszáltatni*. Alt exemplu: *pretacto iuveni... perpetuum silentium imponentes ab eadem <dimietate possessionis>* [silindu-l pe suspomenitul tînăr... la tăcere veşnică cu privire la aceeaşi <jumătate de moşie>]<sup>5</sup>. Cf. ung. *arról a dologról halgatást parancsolni*. O influenţă probabilă a limbii germane apare în confuzia dintre prepoziţia *ante* şi *pro* sub înfrîurirea lui *vor = für*, în expresia *ante unam domum numeralem censum regis ante eos debent dare* [pentru fiecare casă supusă dării, ei trebuie să plătească censul regesc pentru aceştia]<sup>6</sup>.

Stilul. În privinţa stilului, documentele latine medievale, în special actele juridice (care trebuiau întocmite într-o formă determinată) prezintă, cel puţin în cadrul aceleiaşi categorii de documente, o mare uniformitate, c redactare, formule şi expresii stereotipe, împrumutate adeseori din formulele de cancelarie sau tratatele de stil epistolar. Sînt şi o seamă de acte emise de cancelaria regală ungară sau de cea papală, care repetă textual părţi din documente anterioare emenate în aceleaşi chestiuni<sup>7</sup>. Totuşi se constată chiar şi în cazul formulelor stereotipe unele variante oficiale sau personale ale scribului. În general, în actele solemne şi mai ales în anumite formule ale acestora (preambul, expoziţie stilul e umflat, retoric, cu perioade ample şi uneori complicate, pleonasme, jocuri de cuvinte<sup>8</sup>, repetarea aceluiaşi cuvinte, deşi la forme gramaticale deosebite (adică iteraţia)<sup>9</sup>, figuri de stil<sup>10</sup>,

<sup>1</sup> Doc. 30 iulie 1357 şi 26 ian. 1360, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. V. Exemple şi mai concludente se găsesc în rapoartele de hotărnicire (doc. 8 octombrie 1348, *ibid.*, vol. IV, p. 681–684).

<sup>2</sup> Doc. 28 noiembrie 1321, *ibid.*, vol. II, p. 248 urm.

<sup>3</sup> Doc. 20 apr. 1377 (act regal), *ibid.*, vol. VII.

<sup>4</sup> Doc. 15 mai 1342, dat de Pavel, judele curţii regale, *ibid.*, vol. IV, p. 88 şi n. 8. Cf. şi doc. 12 august 1335, dat de capitulul din Alba Iulia (construcţie cu acuzativul în loc de ablativ după *fruor* = a se bucura de, şi *utor* = a folosi), *ibid.*, vol. II, p. 357. Cf. şi observaţia lui S. Barabás, în *Teleki*, I, p. 52, nota. De altfel, în asemenea cazuri ablativul era obişnuit nu numai în latina clasică, ci şi în latina actelor medievale: doc. 15 iunie 1423 şi 19 august 1424, 11 noiembrie 1434, *Ub.*, IV, p. 204 urm., 217 urm. şi 535 urm.

<sup>5</sup> Doc. 24 oct. <1344>, *Doc. priv. ist. Rcm.*, C, XIV, vol. IV, p. 635.

<sup>6</sup> Doc. <circa 23 septembrie – 25 noiembrie 1374>, *ibid.*, vol. VII (observaţia tov. Maria Holban).

<sup>7</sup> Doc. 20 dec. 1191 şi 26 febr. 1231, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI–XIII, vol. I, p. 130 şi 244; 9 şi 21 mai 1377, *ibid.*, XIV, vol. VII.

<sup>8</sup> Expoziţia doc. regale, 13 apr. 1264 (*ibid.*, XIII, vol. II, p. 62 urm.) şi 30 oct. 1350 (*ibid.*, XIV, vol. VI, p. 556–560).

<sup>9</sup> Preambulul doc. regal 2 noiembrie 1373, *ibid.*, vol. VII (*fidelia fidelium obsequia... promptumque... animum promptiorem efficere*).

<sup>10</sup> Preambulul doc. 1 oct. 1229 (act papal), *ibid.*, XI–XIII, vol. I, p. 235 urm. şi al doc. 18 febr. 1302 (capitulul din Orădea), *ibid.*, XIV, vol. I, p. 15 urm.

hendiade<sup>1</sup>; se constată tendințe de prețiozitate<sup>2</sup> și de pedanterie savantă<sup>3</sup>. Unele documente se caracterizează printr-un retorism spumos, greoi și cîteodată confuz, ca de pildă două acte scrise de magistrul Mihail, notarul « provinciei » Sibiu<sup>4</sup>. Complicatele artificii de stil au pus adeseori, mai ales în cazul documentelor papale, la o grea încercare dibăcia traducătorilor seriei Transilvania. Elemente de proză rimată, frecvente la începutul sec. al XIII-lea<sup>5</sup> și îndeosebi cadența ritmică a frazei (așa-zisul *cursus*) caracterizează multe acte papale, în special din sec. al XIII-lea<sup>6</sup>, și, poate sub influența acestora, pe cele regale latino-ungare. În acestea din urmă *cursus* se întâlnește sporadic din timpul lui Bela al III-lea, iar în mod consecvent din acela al lui Bela al IV-lea, stăruiind chiar și în perioada angevină<sup>7</sup>.

Toate aceste particularități mai importante, deși caracterizează un foarte mare număr de documente (ca de altfel și alte texte), nu constituie însă reguli absolute, fiindcă latina medievală prezintă o mare varietate de forme după loc și timp, după naționalitatea și gradul de cultură a scribului, după formularele folosite de el etc. În ceea ce privește calitatea limbii și a stilului, acestea sînt mai îngrijite în actele papale și regale, fiind vorba de cancelarii mai bine organizate și notari mai bine pregătiți. Dar chiar și în documentele regești se întîlnesc greșeli gramaticale și imperfecțiuni de stil, în special din sec. al XIV-lea. În veacul precedent, cînd documentele regale se întorceau în număr restrîns, se acorda încă o atenție deosebită redactării lor<sup>8</sup>. Actele emise de voievozi, vicevoievozi sau alți demnitari, precum și de comitate, orașe, uneori chiar și actele eliberate de locurile de adevărire și de notarii publici — ca să nu mai vorbim despre listele de dijme sau de socoteli ori despre scrisorile particulare — prezintă o limbă și o redactare mai simplă<sup>9</sup> sau chiar stîngace și confuză<sup>10</sup>, cu influențe mai vădite ale limbilor vorbite (dintre care germana apare pe teritoriul săsesc încă din 1411)<sup>11</sup> și cu numeroase greșeli gramaticale (lipsă de acord, erori de morfologie și de sintaxă)<sup>12</sup>. Forma mai puțin îngrijită a limbii și a stilului documentelor latine se explică în parte prin creșterea

<sup>1</sup> Doc. 3 sept. 1372, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VII.

<sup>2</sup> Preambulul doc. regale din 1234 și 28 apr. 1238, *ibid.*, XI — XIII, vol. I, p. 280 și 311 urm.; expoziția doc. regale din 12 apr. 1264 și din 1270, *ibid.*, vol. II, p. 62 urm. și 270 urm.; cf. aceeași formulă în doc. 5 iunie 1315. (capitul din Oradea), *ibid.*, XIV, vol. I, p. 405 urm.

<sup>3</sup> Doc. regal din 11 noiembrie 1250, *ibid.*, XIII, vol. I, p. 344 urm.

<sup>4</sup> Doc. 10 aug. și 1 dec. 1372, *ibid.*, XIV, vol. VII.

<sup>5</sup> Preambulul doc. regale «circa 1202—1203», *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 21 urm. (cit. de Horváth, p. 101, cu data greșită: 1197) și «după 7 mai» 1211, *ibid.*, p. 369 urm.

<sup>6</sup> Bresslau, II, 1, p. 361—369.

<sup>7</sup> Horváth, p. 99—103.

<sup>8</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 83.

<sup>9</sup> Doc. «martie 1328—iunie 1349», *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 394; 27 aug. «1344—1350», *ibid.*, vol. IV, p. 630—631.

<sup>10</sup> Doc. 2 martie 1329, *ibid.*, vol. II, p. 269 urm.; 27 sept. 1341, *ibid.*, vol. IV, p. 587—591; 17 noiembrie 1362, *ibid.*, vol. VI.

<sup>11</sup> *Ub.*, III, p. 501—502, 504. O meștiune anterioară, din sec. al XIV-lea, pe care o citează Auner (p. 51), se găsește în doc. 24 aug. 1336, al capitolului din Alba Iulia. Acesta însă e un fals (Karácsonyi *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig* [Lista documentelor false, greșit datate și nedatate pînă la 1400], Budapesta, 1902, p. 36).

<sup>12</sup> Un exemplu de greșeli gramaticale elementare și de redactare extrem de confuză ni-l oferă o plîngere a cneșilor romîni din Banat, circa 1380 (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII). Alte exemple concludente: doc. 1 ian. 1420, întocmit de notarul

treptată a numărului de acte, mai ales începînd cu sec. al XIV-lea, ceea ce atrăgea după sine o grabă și o lipsă de atenție crescîndă în redactarea lor.

În legătură cu limba și stilul documentelor trebuie făcute aici, măcar în treacăt, cîteva considerații despre recrutarea socială și pregătirea scriitorilor de acte din perioada studiată de noi<sup>1</sup>. În ceea ce privește documentele latino-ungare pînă pe la jumătatea sec. al XIV-lea, scriitorii lor proveneau numai dintre clerici, datorită monopolului foarte interesat pe care biserica îl mai putea păstra în Transilvania (ca și de altfel în Ungaria) asupra științei de carte și a artei scrisului. Din a doua jumătate a veacului amintit știința de carte și o dată cu ea scrierea documentelor s-au laicizat treptat: ea nu mai era o știință esoterică a oamenilor bisericii, ci s-a răspîndit în oarecare măsură și în rîndurile nobilimii laice, în primul rînd a micii nobilimi, dar mai ales în pătura înstărită a noii clase, orășenești. Dacă la curtea regală se găsea de obicei un personal de cancelarie bine pregătit, în schimb în administrația provincială, printre scriitorii documentelor voievodale, vicevoievodale, ale comitatelor, ale orașelor, se întîlnesc, încă de la mijlocul sec. al XIV-lea, «litterati», adică dieci, din rîndurile laicilor, cu studii superficiale, ceea ce se oglindește, după cum am văzut, și în limba actelor emise de forurile respective și întocmite în număr tot mai mare de acești dieci. Cît privește pregătirea scriitorilor de acte, în sec. al XII-lea și în prima jumătate a sec. al XIII-lea, pe lîngă alte discipline — în primul rînd teologia — mulți dintre ei studiau scrisul și redactarea documentelor, precum și dreptul, atît de necesare în activitatea lor, la Universitatea din Paris și la alte școli superioare franceze. Din a doua jumătate a veacului al XIII-lea ei se îndreptau însă mai ales spre universitățile italiene, iar cu un secol mai tîrziu spre cele din Cracovia, Praga și Viena<sup>2</sup>. O parte din dieci se forma însă în școlile capitulare din Ungaria și Transilvania, în care predarea redactării documentelor a suferit influența noii orientări, mai practice, aduse din Franța de «magistrii» care își făcuseră studiile în acea țară. Alți scribi au ieșit apoi, începînd cu a doua jumătate a veacului al XIV-lea, din școlile orășenești, fiind formați în multe cazuri chiar de mireni, mai ales de notarii orașelor. În asemenea condiții se explică creșterea numărului de documente orășenești la începutul sec. al XV-lea. Cît privește notarii publici, în Ungaria și Transilvania ei se recrutau de obicei dintre membrii clerului. După cum arată citeodată chiar titlurile lor academice<sup>3</sup>, unii au studiat la universitățile străine, la cele italiene organizîndu-se cursuri speciale pentru pregătirea notarilor. Erau însă și notari publici care au făcut studii mai modeste, poate chiar în școlile capitulare<sup>4</sup>. În orice caz, unii erau slab pregătiți,

public Stephanus Luce de Pest, Arh. ist., CLXXXIV, orig. perg.; o listă de venituri din districtul Caransebeș și alte ținuturi bănățene (venituri ale cavalerilor teutoni, circa 1430), listă întocmită de un german (cf. *pladorum* = *bladorum*; *veni* = *feni* etc.), Erich Joachim, *König Sigismund und der Deutsche Ritterorden in Ungarn*, în «Mitt. des. Inst. f. öst. Geschichtsf.», 33 (1912), p. 113—115. Vezi și colecțiile *Ub.* și *Teleki*, notele editorilor.

<sup>1</sup> A se vedea mai pe larg S. Jakó, *Les débuts de l'écriture dans les couches laïques de la société féodale en Transylvanie*, în volumul colectiv *Nouvelles études d'Histoire présentées au X<sup>e</sup> congrès des Sciences Historiques, Rome 1955*, București, Editura Academiei R.P.R., 1955, p. 209—223.

<sup>2</sup> Hajnal István, *L'enseignement de l'écriture aux Universités médiévales*, Budapesta, 1954 (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungariae*), p. 146—147.

<sup>3</sup> Doc. 19 oct. 1429, *Ub.*, IV, p. 384—388.

<sup>4</sup> Barta, p. 39.



scriind într-o limbă foarte greșită<sup>1</sup>, ceea ce se constată de altfel și în Franța, încă din a doua jumătate a sec. al XIII-lea<sup>2</sup>.

Prin pregătirea superficială a multor dieci și a unor notari publici, precum și prin graba cu care lucrau ei (desigur și din pricina nevoii, precum rezultă din cele de mai sus, de a scrie tot mai multe acte), se explică mediocra calitate a limbii și stilului atitor documente latine privitoare la Transilvania, mai ales începînd cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Cunoașterea particularităților de limbă și de stil — măcar a celor mai importante, care sînt comune sau aproape comune latinei medievale, precum și a acelora ce caracterizează doar un anumit timp, o anumită țară sau cancelarie — este necesară atît pentru înțelegerea justă a cuprinsului documentelor, cît și pentru stabilirea autenticității, a provenienței și, la rigoare, a datei lor<sup>3</sup>.

## B. REDACTAREA

**Forma de redactare.** Ca formă de redactare actele cuprinse în seria Transilvania sînt întocmite, în marea lor majoritate, în *forma subiectivă*, adică emitentul se exprimă la persoana I singular sau plural. În actele regale mai vechi ale acestei serii, în sec. al XII-lea și excepțional în primul sfert al veacului următor se întilnește forma de singular<sup>4</sup>, care cedează însă treptat locul pluralului<sup>5</sup>. În adevăr, în actele regești din sec. al XIII-lea și XIV-lea se vorbește la plural (*pluralis maiestatis*). Dar pronumele *nos* [noi] se folosește rar și inconsecvent înaintea numelui emitentului, cel puțin pînă la

<sup>1</sup> Doc. 1 ianuarie 1420 (Stephanus Luce de Pest), Arh. ist., CLXXXIV.

<sup>2</sup> Giry, II, p. 833 și n. 4.

<sup>3</sup> Pentru caracteristicile generale ale latinei medievale, însă mai ales pe baza textelor literare, vezi succinta și sistematica introducere a lui Strecker (*Einführung in das Mittelalter*, citată mai sus), unde se dă și bibliografia anterioară. Asupra vocabularului latinei medievale apusene, pe lângă glosarul monumental, devenit clasic, al lui Du Cange (*Glossarium mediae et infimae latinitatis* [Glosarul latinei din evul mediu și epoca modernă] ed. Paris, 1840—1850, 7 vol. cu un volum de supliment, cuprinzînd glosarul latino-german medieval al lui L. Dieffenbach, Frankfurt am Main, 1857), este foarte bun glosarul mai scurt, al lui K. Habel (*Mittelalterliches Glossar*, în colaborare cu F. Gröbel, Paderborn, 1931). În curs de publicare: J. F. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus* [Mic lexicon de lat. mcd.], fasc. 1, Leida, 1954. Despre limba și stilul actelor latino-ungare unele observații în Szentpétery, *Oklt.*, p. 21—23, 109—110, 191; Horváth, p. 30—33; 91—103. Glosarul limbii latine medievale și moderne din Ungaria, publicat de Antonius Bartal (*Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae* [Glosarul limbii latine medievale și moderne din regatul Ungariei], Budapesta, 1901, cu toate lipsurile sale, e deosebit de util, nefiind înlocuit pînă acum (a se vedea suplimentul lui B. Hóman în « Századok », 1913, p. 67—71). În cercetarea particularităților specifice ale latinei ungare se impune multă prudență, spre a nu se considera ca ungurisme — cum au făcut unii autori — multe trăsături comune latinei medievale. De altfel cercetările de filologie latină medievală, în ceea ce privește Ungaria și Transilvania, se află abia în faza lor de început. Vezi observațiile lui Guoth, *A magyarországi latinság helye az egyetemes latinságban* [Locul latinei din Ungaria în latina generală], în *Szentpétery Emlékkönyv* [Omagiul lui Szentpétery], Budapesta, 1938, p. 177 și urm. și Istványi, *A középlelatin filologia külföldön és Magyarországon* [Filologia latină medievală în străinătate și în Ungaria], *ibid.*, p. 202, 204. Cf. de același *A középlelatin filologia problémája Magyarországon* [Problema filologiei latinei medievale în Ungaria], în « Századok », 1940, p. 12—29.

<sup>4</sup> Doc. din 1165, 1183, «circa 1222», *Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. I, p. 356 urm., 9 urm. și 378. Uzul acesta e cunoscut și în Europa apuseană (Erben, p. 293—294).

<sup>5</sup> Doc. din 1199 și 1202, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 16 urm. și 19,

sfârșitul sec. al XIII-lea. Lipsa lui *nos* e o caracteristică a mandatelor<sup>1</sup>. Tot forma de redactare subiectivă (la plural) se folosește în actele papilor<sup>2</sup>. și ale demnitarilor bisericești (cardinali, arhiepiscopi, episcopi, abați, vicari<sup>3</sup>, în acelea ale marilor dregători: palatini<sup>4</sup>, juzi ai curții regale<sup>5</sup>, voievozi<sup>6</sup>, apoi în actele vicevoievozilor Transilvaniei și bineînțeles în acelea ale emitenților colectivi: comitate<sup>7</sup>, sfaturi orășenești<sup>8</sup>, locuri de adeverire<sup>9</sup>. În ceea ce privește forma de singular o mai întâlnim uneori, dar destul de rar, de ex. într-un document din 1214<sup>10</sup>, apoi în două acte, din 31 martie 1246 și din 1263, prin care Albert, respectiv Benedic tprepoziți de Arad, făgăduiesc supunere arhiepiscopului de Strigoni<sup>11</sup>. Această formă de redactare se explică aici probabil prin accentul ce trebuia pus asupra angajamentului personal, ca și în cazul învoirii unui alt Benedict, la alegerea sa ca episcop al Transilvaniei<sup>12</sup> sau în cazul unei chitanțe date la 8 iulie <1322><sup>13</sup>. Tot forma de singular o găsim într-un act de danie în favoarea bisericii<sup>14</sup> catedrale din Alba Iulia<sup>15</sup>, într-o listă de dijme bisericești<sup>16</sup> sau într-un raport adresat de Nicolae de Redwitz (*Radawitz*), preceptor în ordinul cavalerilor teutoni, către regele Sigismund<sup>17</sup>. În actele eliberate sau autentificate de notarii publici, aceștia se exprimă de asemenea la persoana I singular<sup>18</sup>. Uneori și testamentele sînt redactate în aceeași formă subiectivă<sup>19</sup>. Testamentele din Ungaria și Transilvania medievală de obicei sînt însă întocmite în stil indirect, fiind cuprinse în actele locurilor de adeverire<sup>20</sup>.

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 99.

<sup>2</sup> Doc. 20 dec. 1191 și <21 martie 1228>, *Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. I, p. 11 și 230 urm. Cf. Schmitz-Kallenberg, p. 66—67.

<sup>3</sup> Doc. din <1192—1196> și 1213, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 11 urm. și 157 urm.; 30 noiembrie 1336, *ibid.*, XIV, vol. III, p. 399 urm.; 15 aug. 1330, *ibid.*, vol. II, p. 334 urm.; 1 sept. 1353, *ibid.*, vol. V.

<sup>4</sup> Doc. din 1239, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 318 urm.

<sup>5</sup> Doc. <după 25 noiembrie> 1264, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 70 urm.; 4 iunie 1327, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 223 urm.

<sup>6</sup> Doc., din 1248, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 304 urm.; doc. 2 iunie 1328, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 259 urm.

<sup>7</sup> Doc. din 1282, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 235 urm.; 4 mai 1358, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>8</sup> Doc. din 1236, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 300; 13 iulie 1314, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 266.

<sup>9</sup> Doc. din 20 dec. 1268, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 115 urm.; 2 apr. 1323, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 70.

<sup>10</sup> Doc. din 1230, 1231, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 243 urm. și 255 urm.

<sup>11</sup> Registrul de la Oradea, *ibid.*, p. 58, nr. 69.

<sup>12</sup> *Ibid.*, p. 327; *ibid.*, vol. II, p. 50, nr. 41. Vezi alte exemple de redactare subiectivă la singular din 3 ian. și 1 dec. 1411, în *Ub.*, III, p. 501, 514—515.; 22 dec. 1419, *Ub.*, IV, p. 116 urm. (acte scrise în germană).

<sup>13</sup> Doc. 28 aug. 1309, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 76—77. Cf. și un apel al său: doc. 24 iulie 1311, *ibid.*, p. 192 urm.

<sup>14</sup> *Ibid.*, XIV, vol. II, p. 47.

<sup>15</sup> Doc. din 24 martie 1295, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 412 urm.

<sup>16</sup> Doc. <10—20> noiembrie 1334, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 341.

<sup>17</sup> Doc. 21 aug. 1430, Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 565.

<sup>18</sup> Doc. 4 mai 1328, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 263 urm.; 30 oct. 1357, *ibid.*, vol. V.

<sup>19</sup> Doc. din 1235, Reg. de la Oradea, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 147, nr. 389; 6 oct. 1301, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 7 urm. (dispoziție testamentară întărită de episcopul Transilvaniei, *ibid.*, p. 8); doc. din 1339, *ibid.*, vol. III, p. 490—491.

<sup>20</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 150, 243. Exemple: din 1277, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 125 urm.; 5 iunie 1315, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 233 urm.; 8 febr. 1340, vol. III, p. 525 urm. Pentru un testament adeverit de sfatul orașului Cluj, declarația fiind

În recursurile adresate papei, prin mijlocirea locurilor de adevărire, se folosește forma subiectivă la plural în ceea ce privește emitentul, în timp ce împuternicitul apelantului întrebuițează aceeași formă, dar la singular<sup>1</sup>.

Emitentul poate vorbi despre destinatarul actului în cuprinsul acestuia, fie la persoana a III-a în stil indirect, în formă de povestire<sup>2</sup>, fie i se adresează — mai ales în cazul mandatelor, rapoartelor, misivelor, jurămintelor etc. — la persoana a II-a singular<sup>3</sup> sau plural<sup>4</sup>, în formă propriu-zis epistolară. Papa se adresează destinatarului la singular<sup>5</sup> și folosește pluralul numai cînd e vorba de mai mulți destinatari<sup>6</sup>.

*Forma obiectivă* de redactare — persoana a III-a singular — este reprezentată în seria noastră mai ales de suplicile (cererile) adresate papilor<sup>7</sup>, precum și de socotelile de dijme. Ne gândim mai ales la registrul dijmelor papale din 1332—1337<sup>8</sup>. Dar în acest registru, precum și în socotelile de dijme ale episcopiei de Oradea, din 1291—1294, se află și însemnări în formă subiectivă<sup>9</sup>.

*Părțile constitutive.* După forma de redactare, să vedem părțile constitutive ale documentelor seriei ardelen. În această privință se pot recunoaște toate formulele tipice ale diplomatiei apusene. Influența acesteia mai precis: influența germană (imperială), cea franceză, care era deosebit de pronunțată, și cea papală (pentru a aminti numai înrîuririle cele mai de seamă), se observă — alături de unele trăsături proprii — în formulele actelor regale ungare. Acestea, la rîndul lor, au exercitat o acțiune asemănătoare asupra documentelor ieșite din celelalte cancelarii, mai mici.

Schema împărțirii ideale a documentului cuprinde deci, și în cazul nostru, cele trei părți principale: protocolul inițial, textul și protocolul final, fiecare încadrînd un număr de formule, care adeseori au și ele variantele lor. Forma, numărul și ordinea de înșirare a acestor părți, respectiv formule, se deosebesc însă după timp, cancelarie și natura actelor. În cadrul suprastructurii feudale ele prezintă o anumită dezvoltare, în cursul căreia unele dispar, cel puțin din anumite categorii de documente, iar altele se cristalizează, dînd un caracter tot mai stereotip documentelor medievale. Unele din aceste formule se folosesc veacuri de-a rîndul, pînă în sec. al XVIII-lea,

reînnoită însă, în ziua următoare, în fața conventului din Cluj-Mănăstur: vezi doc. 27 și 28 aug. 1372, *ibid.*, vol. VII.

<sup>1</sup> Doc. 28 oct. 1299 și 6 ian. 1300, *Documente privind istoria României*, C, XIII, vol. II, p. 472 și 515 urm. Cf. și doc. 5 iulie 1321, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 13 urm. (apel adevărit de episcopul Transilvaniei).

<sup>2</sup> Doc. 28 apr. 1238, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 311 urm.; 28 noiembrie 1321, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 23 urm.

<sup>3</sup> Doc. 31 martie 1246, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 327 urm.

<sup>4</sup> Doc. din 1263, *ibid.*, vol. II, p. 60; 20 apr. 1322, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 37 urm. Cf. Erben, p. 297.

<sup>5</sup> Doc. 15 dec. 1199, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 15; 31 martie 1304, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 38, nr. 46.

<sup>6</sup> Doc. 12 martie 1287, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 282 urm.; 8 mai 1328, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 394 urm.

<sup>7</sup> Doc. 21 aug. 1342 și 25 sept. 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 99 și 255—256; doc. <20 febr. 1358>, vol. V.

<sup>8</sup> *Ibid.*, vol. III, p. 41 urm.

<sup>9</sup> *Ibid.*, XIII, vol. II, p. 335 urm. Pentru forma obiectivă cf. și însemnarea de pe la 1434, *A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára* [Documentele familiei conților Károlyi de Carei], ed. Géresi Kálmán (prescurtat: *Károlyi*), II, Budapesta, 1883, p. 152.

fiind traduse și în limbile naționale. Aspectul cel mai dezvoltat și mai complet al acestor formule ni-l oferă actele solemne, deși rar găsim, chiar și în acestea, întrunite laolaltă toate elementele schemei tipice.

Spre o mai bună înțelegere a documentelor noastre e necesară cercetarea acestor părți componente ale lor. Ele prezintă la început, în actele regale, multă șovăială în ordinea lor de succesiune, care se statorește, în liniile sale mari, abia la sfârșitul sec. al XII-lea, sub Bela al III-lea, datorită se pare influenței (directe sau indirecte) a privilegiilor pontificale<sup>1</sup>.

**Protocolul inițial.** În ceea ce privește protocolul inițial, să examinăm mai întâi formula invocației, cu care el de obicei începe.

a) *Invocația* în actele regale e cunoscută sub una din formele ei verbale: *In nomine sancte trinitatis et individue unitatis* [în numele sfintei treimi, una și nedespărțită], formulă obișnuită în Europa apuseană, mai ales în cancelaria imperială germană, în sec. al IX—XIII<sup>2</sup>, ca și în documentele austriace și morave<sup>3</sup>. În actele regale ungare ea se întâlnește foarte des în timpul lui Andrei al II-lea<sup>4</sup>, dar în a doua jumătate a sec. al XIII-lea devine tot mai rară, ca după domnia lui Ștefan al V-lea (1270—1272) să dispară cu desăvârșire<sup>5</sup>. În actele voievodale invocația nu apare decît într-un document al lui Știber<sup>6</sup>, la începutul sec. al XV-lea. Ea este rară în actele locurilor de adevărire<sup>7</sup>, dar frecventă în cele episcopale<sup>8</sup>. În materialul nostru se întâlnește și în acte de adevărire ale unor autorități laice<sup>9</sup>. Invocația se găsește în mod curent în actele notariale<sup>10</sup> și în testamente<sup>11</sup>. O găsim și în acte judiciare bisericești<sup>12</sup>, precum și în socoteli de dijme papale<sup>13</sup>.

b) *Intitulația* — cea de a doua formulă a protocolului inițial — variază după numele și titlurile emitentului. Numele poate fi precedat, după cum arată și documentele seriei ardelene, de pronumele personal *ego* [eu] sau *nos* [noi] și urmat de titlu (*rex*, *vaivoda*, *episcopus*, etc.), precum și de o formulă de devoțiune: *dei gratia* [din mila lui Dumnezeu] în cazul regilor, care uneori

<sup>1</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 65-66. Pentru influența papală și cea imperială în sec. XII—XIII: Eckhart Ferenc, *A pápai és császári kancelláriai gyakorlat hatása Árpád-kori királyi okleveleink szövegezésében* [Influența practicii cancelariei papale și a celei imperiale asupra redactării documentelor noastre regale din epoca arpadiană], în « Századok », 1910 (presc. *Pápai*), p. 712—724.

<sup>2</sup> Erben, p. 307—308.

<sup>3</sup> Perényi, p. 30.

<sup>4</sup> În seria noastră găsim exemple de la sfârșitul sec. al XII-lea și din prima jum. a sec. al XIII-lea în actele lui Bela al III-lea, Emeric, Andrei al II-lea și Bela al IV-lea (*Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. I, p. 358, 362, 375 urm. etc.).

<sup>5</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 101.

<sup>6</sup> Janits, p. 83.

<sup>7</sup> Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 514; Szentpétery, *Okl.*, p. 134. Cf. un exemplu: *In nomine domini, amen* (doc. din 1359 al capitlului din Sibiu), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V și în reînnoirea acestui act la 10 aug. 1372, *ibid.*, vol. VII.

<sup>8</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 134, 223.

<sup>9</sup> Vechea formulă, citată de noi mai sus, în legătură cu actele regale, se întâlnește bunăoară și în doc. 7 martie 1382, dat de cele șapte scaune săsești (*Ub.*, II, p. 552—554).

<sup>10</sup> *In nomine domini nostri Ihesu Christi, amen* (doc. 4 mai 1328, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 259). Cf. doc. 24 oct. 1351 și 30 oct. 1357, *ibid.*, vol. V; 30 iunie și 3 iulie 1414, *Ub.*, III, p. 602 urm. Vezi și Szentpétery, *Okl.*, p. 240—241, 243.

<sup>11</sup> Doc. 24 martie 1295, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 412 urm.

<sup>12</sup> Doc. <10 dec., 1308—2 iulie 1310> *ibid.*, C, XIV, vol. I, p. 71 urm.

<sup>13</sup> Doc. <1317—1320>, *ibid.*, p. 256 urm. și 259 urm.



poartă — la fel ca și alți monarhi, de ex. cei din Europa apuseană<sup>1</sup> — epitete grandilocvente, ca *sublimis ac triumphator* [înălțatul și biruitorul]<sup>2</sup>.

În cazul papilor se întîlnește în această epocă totdeauna formula de smerenie: *servus servorum dei* [robul robilor lui Dumnezeu]<sup>3</sup>.

Titulatura regilor Ungariei înregistrează — de altfel nu numai în documente, ci și în legendele peceților<sup>4</sup> — o evoluție pe măsura cuceririi posesiunilor anexate regatului maghiar. În sec. al XI-lea regele se intitulează în acte *rex Pannoniorum* sau *rex Ungarorum* (ori *Ungarie*)<sup>5</sup>, ca să devină apoi *rex Ungarie, Croatia atque Dalmatie*. Sub Bela al II-lea se adaugă *Rama* (adică Bosnia), iar sub Emeric *Servia* (în 1202)<sup>6</sup>. În secolul al XIII-lea (în 1206)<sup>7</sup> Andrei al II-lea își adaugă în titlu *Galicia și Lodomeria*, iar Bela al IV-lea: *Cumania*<sup>8</sup> și apoi (de la 1255, sporadic) *Bulgaria* și cîțva timp chiar *dux Stirie*<sup>9</sup>; Bela al IV-lea și Ștefan al V-lea, în vremea cînd erau numai asociați la domnie, purtau titlul de *rex primogenitus regis Hungarie* [rege, întîiul născut al regelui Ungariei]. În cazul lui Ștefan se mai adăugau *dux Transilvanus* și *dominus Cumanorum*<sup>10</sup>. Începînd cu același Ștefan, ajuns rege singur stăpînitor (în 1270), *Bulgaria* va deveni un element statornic al titlului regal. În sec. al XIV-lea, prin ajungerea dinastiei angevine la tronul Ungariei, titlul regal se completează — deși abia în 1323 — cu posesiuni italiene: *princeps Salernitanus et honoris ac Montis Sancti Angeli dominus* [principe de Salerno și domn al ținutului și al muntelui Sant'Angelo]<sup>11</sup>. Această intitulatie nu se găsește numai în privilegiile regale, ci și în legenda peceților mari și duble, atîrnate de aceleași privilegii<sup>12</sup>. După ce Ludovic I ajunge și rege al *Poloniei*, apare și această țară în titlul său<sup>13</sup>, iar Sigismund își introduce și *marchio Brandenburgensis* [marcgraf de Brandenburg] și apoi alte titluri ale sale în legătură cu imperiul apusean<sup>14</sup> și cu regatul Boemiei, omîțînd în schimb amintitele posesiuni italiene.

Titlul regal complet sau mare — cu înșirarea tuturor posesiunilor — nu se folosea decît în privilegiile solemne. În actele mai simple titlul se prescurta, păstrîndu-se numai prima și cea mai de seamă posesiune (titlul mic: *rex Hungarie*)<sup>15</sup> sau mai tîrziu cîteva posesiuni (titlul mijlociu), urmate de mențiunea prescurtării: *et cetera*<sup>16</sup>. De altfel uneori titulatura exprimă — ca și

<sup>1</sup> Erben, p. 313.

<sup>2</sup> Doc. din 1165 (Ștefan al III-lea), *Documente privind istoria Romîniei*, XI—XIII, vol. I, p. 4 urm.

<sup>3</sup> Doc. 20 dec. 1191, *ibid.*, p. 360 urm.; 23 doc. 1322, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 356 urm.

<sup>4</sup> S. Jakó, *Sigilografie*, cit. mai sus: *Pecetele principalilor emitenți de documente...*

<sup>5</sup> Doc. din 1165, *Doc. priv. ist. Rom.*, XI—XIII, vol. I, p. 4 urm.

<sup>6</sup> Doc. din 1202, *ibid.*, p. 20.

<sup>7</sup> *ibid.*, p. 31 urm.

<sup>8</sup> Doc. 2 iunie 1247, *ibid.*, p. 329 urm.

<sup>9</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 101—102.

<sup>10</sup> Doc. din 1231, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 254 urm.; doc. din 1261 și 5 dec. 1262, vol. II, p. 33 urm. și 44 urm.

<sup>11</sup> Doc. 18 mai și 9 oct. 1323, *ibid.*, C, XIV, vol. II, p. 73 urm. și 358 urm. Sub Ludovic I și în timpul reginei Maria găsim adeseori, ca variantă a acestei formule, lipsa conjuncției *ac între honoris și montis* (doc. 28 martie 1353 și 27 martie 1359, *ibid.*, vol. V; 23 aug. 1387, *Ub.*, II, p. 584—585).

<sup>12</sup> Gárdonyi, p. 39; *Ub.*, II, planșa I, 1 și II, 5 (unde de asemenea lipsește conjuncția *ac* amintită în nota precedentă).

<sup>13</sup> Doc. 17 aug. 1371, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>14</sup> Doc. 23 noiembrie 1388, *Ub.*, II, p. 630 urm.

<sup>15</sup> Doc. 3 sept. <1260>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 32 urm.; 15 ian. 1341, *ibid.*, vol. IV, p. 573.

<sup>16</sup> Doc. 18 noiembrie 1371 și 9 mai 1377 (două acte), *ibid.*, vol. VII.

în documentele din Europa apuseană<sup>1</sup> — nu numai posesiunile reale, ci și simple pretenții sau teritorii pierdute între timp (ca Galiția, Lodomeria, Cumania sau Bulgaria).

În actele regale ungare, figurează cîteodată «ordinalul», adică numărul arătînd rangul emitentului în seria monarhilor cu același nume<sup>2</sup>. E vorba de o influență a cancelariei imperiale<sup>3</sup>.

Formula amintită *dei gratia* se pare<sup>4</sup> că la început nu era decît o expresie de cucernicie creștină, pentru a primi apoi un sens de independență, de suveranitate, de drept divin, pentru cel ce o folosea. Formula însă era întrebuintată nu numai de regi sau mai rar de unii demnitari<sup>5</sup>, ci și de fețe bisericești: cardinali, legați papali, arhiepiscopi, episcopi, abați<sup>6</sup>. Cardinalii-preoți ai bisericii catolice adaugă după această formulă în titlul lor numele unor biserici (*tituli*) din Roma, ca parohi onorifici ai acestora<sup>7</sup>. În cazul marilor vasali expresia *dei gratia* poate fi însoțită de arătarea numelui suzeranului. Obiceiul e cunoscut atît în Europa apuseană<sup>8</sup>, cît și în ceea ce privește relațiile ierhice feudale dintre regele Ungariei și Vladislav I (Vlaicu), domnul Țării Românești: *dei et regie maiestatis (regis Hungarie) gratia* [din mila lui Dumnezeu și a maiestății sale regești — a regelui Ungariei]<sup>9</sup>.

Intitulația *voievozilor Transilvaniei* cuprinde totdeauna două părți: mențiunea calității de voievod al Transilvaniei și arătarea celeilalte sau celorlalte demnități pe care le deținea acesta. În titulatură — în perioada ce ne interesează — cuvîntul *vaivoda* este totdeauna însoțit de *Transsilvanus*, iar uneori, în sec. al XV-lea, de *Transsilvanensis*<sup>10</sup>. Cînd numele e urmat doar de titlul *vaivoda*, avem de a face — cel puțin din a doua jumătate a sec. al XIII-lea — cu un fost voievod, după cum se și specifică uneori, care mai purta

<sup>1</sup> Giry, I, p. 321—322.

<sup>2</sup> Un exemplu ne este oferit de doc. din 1183, dat de Bela al III-lea (*Documente privind istoria Romîniei*, C, XI—XII, vol. I, p. 9 urm.).

<sup>3</sup> Eckhart, *Pápai*, p. 716—717.

<sup>4</sup> Mai nou unii cercetători cred că în realitate nu e vorba de o formulă de «devot\_iune», ci de legitimitate, ca o manifestare a providenței în alegerea și consacrarea persoanei domnitorului sau a persoanei care o folosea. Cf. W. Ensslin, *Das Gottesgnadentum des autokratischen Kaisertums der frühbizantinischen Zeit* în *Congresso internazionale di Studi Bizantini, Sunti delle comunicazioni*, V, Roma, 1936, p. 30 (autorul nu face decît să aplice la tema sa ideile exprimate în același sens, dar într-o formă mai generală, de F. Kern și W. Staerk).

<sup>5</sup> De ex. în 1214, de un comite de Satu Mare (Registrul de la Oradea, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 58, nr. 69), iar în 1239 de palatin, primul dregător al regatului Ungariei (*ibid.*, p. 414 urm.).

<sup>6</sup> Doc. <1192—1196>, *ibid.*, p. 361 urm.; 30 noiembrie 1336 (unde se arată și dependența de scaunul papal: *dei et apostolice sedis* [din mila lui Dumnezeu și a scaunului apostolic], *ibid.*, XIV, vol. III, p. 399 urm.; doc. din 1213, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 371 urm. Formula prezintă uneori varianta: *miseratione divina* sau *dei miseracione* [din milostivirea dumnezească]; doc. 6 apr. 1295, *ibid.*, vol. II, p. 513 urm.; 8 oct. 1310, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 392 urm.; 13 iulie 1321, *ibid.*, vol. II, p. 15 urm.

<sup>7</sup> Doc. 25 dec. 1309, *ibid.*, vol. I, p. 164 urm.; 1 sept. 1379, *ibid.*, vol. VII.

<sup>8</sup> Giry, I, p. 325. Asupra răspîndirii acesteia, precum și a altor formule (*in perpetuum, datum per manus*), sub influența învățămîntului universitar francez, în țările catolice ale Europei, vezi ipoteza lui Hajnal, cap. IV, mai ales p. 133—138.

<sup>9</sup> Doc. 30 ian. 1368, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI, în legenda pecetii, numai: *dei gratia*, cf. Ciurea, *Le scritture*, p. 235); 23 noiembrie 1369, *ibid.*, B, XIII—XV, București 1953, p. 293 urm.

<sup>10</sup> Janits, p. 76—84. În documentele originale ale perioadei de care ne ocupăm n-am întîlnit, în intitulația voievozilor, forma *Transsilvanie*, amintită de Janits (care studiază însă o perioadă mai largă).

acest titlu sau cu unul care nici n-a exercitat efectiv dregătoria voievodală<sup>1</sup>. Alături e vorba de un voievod român, local<sup>2</sup>, mai ales din părțile Banatului, Bihorului, Sătmăruului și Maramureșului. Dar în lista demnitarilor din privilegiile regale de la sfârșitul sec. al XII-lea și primele decenii ale veacului următor<sup>3</sup>, chiar și simpla mențiune de « voievod » se referă la acela al Transilvaniei. Acesta e cazul de pildă al lui Bertold, « arhiepiscop de Caloccea și voievod »<sup>4</sup>. Voievodul Transilvaniei era de obicei și comite al unui comitat. Astfel de la 1263 pînă la 1465 el se intitulează de obicei și comite de Solnoc. De fapt voievodul Transilvaniei a mai ocupat ocazional această din urmă dregătorie și mai înainte, în 1214<sup>5</sup>. În afară de aceasta, Doja de Debrețin, după cum ne arată titulatura sa, se mai numea « jude delegat de rege pentru cele cinci comitate ». E vorba de comitatele Bihor, Szabolcs, Satu Mare, Solnoc și Crasna<sup>6</sup>. Pînă pe la mijlocul sec. al XIV-lea, voievozii își foloseau numai pronumele în actele lor, din care cel mai vechi ce ni s-a păstrat este de la Laurențiu, din 1248<sup>7</sup>. Nicolae Kont (1352—1356) a fost cel dintîi care își punea consecvent numele întreg<sup>8</sup>, într-o epocă de altminteri cînd în Ungaria și Transilvania se observă în documente o tendință tot mai pronunțată spre nume compuse, prin adăugarea la pronume fie a numelui patronimic sau a unui toponimic, fie — cu ajutorul participiului *dictus* [zis] — a unei porecle sau a unei indicațiuni în legătură cu profesiunea, uneori putînd figura împreună chiar mai multe din aceste elemente onomastice. În 1402, cînd erau doi voievozi, ei emiteau acte împreună, purtînd în comun titlurile lor.<sup>9</sup> În documentele seriei ardelene se întîlnește uneori și titlul de *dux Transsilvanus*. Acest titlu, pe care îl găsim la unii membri ai dinastiei regale în sec. al XIII-lea și al XIV-lea<sup>10</sup>, era deosebit de acela

<sup>1</sup> Vezi I. Ionașcu — Fr. Pall, *Cronologie*, lista voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei, în *Documente privind istoria Romîniei. Introducere*, vol. I. În lista demnitarilor martori din două acte regale, din 1111 și 1113 e menționat un *princeps Ultrasilvanus* [pr. Transilvaniei]. Dar documentele acestea prezintă semne de suspiciune (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 2, nr. 2—3) Cf. și Janits, p. 6—7.

<sup>2</sup> Doc. 10 (corect: 6) martie 1326; 6 oct. 1335 (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 176—177; vol. III, p. 360—361); 27 iulie 1368 (vol. VI); 30 oct. 1373 (vol. VII).

<sup>3</sup> Doc. din 1199, 1203, 1206 și 1234, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 16 urm., p. 27, nr. 14, p. 32 urm., și 276 urm.

<sup>4</sup> Doc. din 1212, *ibid.*, p. 152—155.

<sup>5</sup> Doc. 1214, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 158, nr. 92—93.

<sup>6</sup> Janits, p. 77; cf. doc. 8, 9 și 18 martie 1321, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 5 și urm.

<sup>7</sup> *Ibidem*, C, XI—XIII, vol. I, p. 334 urm.

<sup>8</sup> Janits, p. 86; cf. doc. 23 mai 1355, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V.

<sup>9</sup> Doc. 29 martie 1402 (două acte voievodale), *Ub.*, III, p. 266 urm. Pentru doi voievozi care au exercitat dregătoria voievodală în același timp cunoaștem un precedent, din 1263: Ladislav I și Nicolae. Cf. Moritz Wertner, *Die Wojwoden Siebenbürgens im Zeitalter der Árpáden*, în « Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde », 1898, p. 54. Între 1465—1467 erau chiar trei voievozi în același timp. Cunoaștem un caz cînd Ladislav voievodul Transilvaniei și Nicolae comitele seculilor emit împreună un act (doc. 25 ian. <circa 1377—1391>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII). Dar ei procedează aici ca particulari (anume ca frați și proprietari), iar nu în virtutea demnităților pe care le dețineau (vezi observațiile lui Szabó Károly, în *Székey oklevéltár*, I, p. 92—93).

<sup>10</sup> Ștefan « regele cel tinăr », asociatul lui Bela al IV-lea, poartă acest titlu, deși cu întreruperi, între 1257—1270 (doc. din 1257, 1261 și 4 iulie 1261, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 27 urm., 497 și 497 urm.). De asemenea și un alt Ștefan, fratele lui Ludovic I, între 1349 (iar nu 1350, Janits, p. 12, n. 47) și 1351 (vezi doc. 5 noiembrie 1349 și 18 oct. 1351, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 520 și vol. V). Rezultă însă greșit din Szentpétery (*Erdélyi okl. gyak.*, p. 2, n. 1) că Bela (al IV-lea) ar fi dat documente « tot în calitate de duce al Transilvaniei », începînd cu anul 1227. În orice caz, în actele

de voievod al Transilvaniei, purtat în aceeași vreme de alți inși. Voievodul putea elibera documente și împreună cu alți demnitari<sup>1</sup>.

Vicevoievozii Transilvaniei apar documentar pentru întâia dată la 1221<sup>2</sup>. Deși în documentele emise — începînd cu 1282, de cînd ni s-a păstrat primul act vicevoievodal<sup>3</sup> — foloseau numai titlul de *vicevaivoda Transsilvanus*<sup>4</sup>, ei erau și comiți de Alba. Petru de Oarda se intitulează, în 1360, și castelan de Hațeg, iar Lorand Lépes, în 1434, comite de Tîrnava. Cînd, în sec. al XIV-lea și mai ales al XV-lea, erau doi sau chiar trei vicevoievozi, numele lor figurează împreună în actele pe care le dădeau, cu excepția doar a lui Ioan Rédey și Dominic Bethlen (1468—1472), care eliberau documente deosebit, fiecare în numele și sub pecetea sa anticipînd asupra obiceiului din veacul al XVI-lea. De la sfîrșitul sec. al XIV-lea (1393), toți vicevoievozii foloseau în acte numele lor patronimic<sup>5</sup>. Locuitorii — după toate probabilitățile ocazionale — ai vicevoievozilor emiteau și ei acte, precizînd în intitulăție această calitate a lor<sup>6</sup>.

În actele eliberate de comitate, de castelani, de orașe, de scaunele secuești și săsești, de districtul Hațegului, figurează în titlu: comitele, respectiv vicecomitele și juzii nobililor<sup>7</sup>, castelanul<sup>8</sup>, judele și jurații sau obștea juraților și locuitorilor orașului,<sup>9</sup> comitele secuilor<sup>10</sup>, obștea locuitorilor scaunului de Sibiu sau obștea celor șapte scaune, ori juzii, jurații, bătrînii și obștea locuitorilor deosebitelor scaune săsești<sup>11</sup> sau, în sfîrșit, juzii, jurații, cnejii etc. din același district al Hațegului<sup>12</sup>. La 30 septembrie 1413, juzii, jurații și bătrînii (romîni) ai Țării Făgărașului emit un act împreună cu juzii, jurații și bătrînii scaunului săsesc, Șeica, într-o pricină de interes comun<sup>13</sup>.

sale nu figurează acest titlu (doc. din 1227, 1230 și 1231, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 387 urm., 389 urm. și 394 urm.). Cf. și Janits, p. 11—12.

<sup>1</sup> Cu episcopul de Oradea (doc. 1 aug. 1284, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIII, vol. II, p. 261 urm.); cu deosebiți alți demnitari eclesiastici și laici: doc. 29 iulie 1292 (corect: 1298), *ibid.*, p. 392—393; pentru datare cf. Wertner M., în « Erdélyi Múzeum », 10 (1893), p. 525; cu marii visterii ai regelui și reginei (în 1337), Nyers Lajos, *A nádor bírói és oklevélad múködése a XIV. században* [Activitatea judecătorească și ca emitent de documente a palatinului în sec. XIV], Kecskemét, 1934, p. 44. E vorba de acte judiciare.

<sup>2</sup> Reg. de la Oradea, nr. 311, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 122 (*vicarius Pauli vovwode*).

<sup>3</sup> *Ibid.*, XIII, vol. II, p. 235—236.

<sup>4</sup> Doc. din 1282, *ibid.*, XIII, vol. II, nr. 235 urm.; 21 iunie 1357, *ibid.*, XIV, vol. V; 21 oct. 1412, *Ub.*, III, p. 555 și urm.

<sup>5</sup> Janits, p. 85—87.

<sup>6</sup> *Nos, comes Benedictus gerens vices Ladizlai, vicevaivode Transsilvani* [Noi, comitele Benedict, locuitorul vicevoievodului Ladislau al Transilvaniei]; doc. 8 mai 1291, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 372; cf. 29 oct. 1366, *ibid.*, XIV, vol. VI. Vezi și Janits, p. 15.

<sup>7</sup> Doc. 13 iulie 1314, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 405; 25 iunie și <19 oct.> 1321, *ibid.*, vol. II, p. 12 și 18 urm.

<sup>8</sup> Doc. 16 oct. 1387, *Documenta Valachorum*, p. 333; <circa 31 mai> 1419 și 25 iulie 1420, Hurmuzaki-Densusianu, I<sub>2</sub>, p. 508—512.

<sup>9</sup> Doc. 20 dec. 1268, *Doc. priv. ist. Rom.*, XIV, vol. II, p. 498 urm.; 20 dec. 1323, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 100; 2 noiembrie 1347, Békefi Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig* [Istoria școlilor capitulare din Ungaria pînă la 1540], Budapesta, 1910, p. 483—484.

<sup>10</sup> Doc. din 1280, *Ub.*, I, p. 141; 13 dec. <1319>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 332; 13 dec. 1349, *ibid.*, vol. IV, p. 523 urm. Cf. Szentpétery, *Oklt.*, p. 147.

<sup>11</sup> Doc. 15 sept. 1302, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 20 urm.; doc. din 1359, *ibid.*, vol. V.; 25 noiembrie 1374 și <7 ian.—6 febr. 1375>, *ibid.*, VII; 7 ian. 1396, *Ub.*, III, p. 161—162. Cf. Auner, p. 52—54.

<sup>12</sup> *Documenta Valachorum*, p. 326—327; *Hunyadm.*, III, 1884, p. 24—29, 31—35. Cf. mai sus, p. 20.

<sup>13</sup> *Ub.*, III, p. 577—578.



În documentele întocmite de *locurile de adevărire* intitulăția începe cu sau fără *nos* și cuprinde în cazul capitlurilor, de obicei, precizarea localității (Arad, Cenad, Oradea etc.). Exemple: *Capitulum Orodienensis ecclesie* [capitulul bisericii de Arad]<sup>1</sup>; *Capitulum ecclesie Waradiensis* [capitulul bisericii de Oradea]<sup>2</sup>. În cazul capitlului din Alba Iulia — în sec. al XIII-lea și în primele două decenii ale veacului următor — se menționează și hramul bisericii, întocmai ca și la conventuri (Cluj-Mănăstur, Dealul Orăzii, Leles etc.): *Capitulum ecclesie beati Michaelis archangeli Transilvane* [capitulul bisericii fericitului arhanghel Mihail din Transilvania]<sup>3</sup>. Cît privește conventul din Cluj-Mănăstur, se arată adeseori, mai întâi, numele abatelui sau al priorului, urmat de mențiunea conventului: *Conventus ecclesie beate Marie virginis de Clusmonostora* [conventul bisericii fericitei fecioare Maria din Cluj-Mănăstur]<sup>4</sup>. În cazul conventului din Dealul Orăzii numele prepozitului figurează totdeauna înaintea mențiunii conventului: *Iacobus prepositus et conventus monasterii sancti Stephani prothomartiris de Promontorio Waradiensi* [Iacob prepozitul și conventul mănăstirii sf. protomartir Ștefan din Dealul Orăzii]<sup>5</sup>.

*In misive* intitulăția poate să se găsească în fruntea<sup>6</sup> sau tocmai la sfîrșitul actului<sup>7</sup>. Uzul alternează în sec. al XIV-lea, pentru ca în cel următor să

<sup>1</sup> Doc. din 1329, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. II, p. 397 urm. *C. ecclesie Chanadiensis* [capitulul bisericii de Cenad]: doc. 14 iunie 1346, *ibid.*, vol. IV, p. 299.

<sup>2</sup> Doc. 1 mai 1256, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 491 urm. Din registrul de la Oradea rezultă că în primele decenii ale sec. al XIII-lea acest capitlu — *capitulum Waradiense* (anul 1216, p. 81, nr. 162; a. 1229, p. 137, nr. 361) — în actele sale uneori se intitula: *conventus Variensis < Waradiensis >*; *universus < humilis > Variensis ecclesie conventus* [conventul, întregul < smeritul > convent al bisericii de Oradea]. Cf. anul 1216, p. 81, nr. 162; a. 1221, p. 121, nr. 310; a. 1229, p. 137, nr. 362. Cf. Bunyitay Vince, *A váradi püspökség története* [Istoria episcopiei de Oradea], I, Oradea, 1883, p. 126, n. 1; II, 1883, p. 391, n. 1; Békefi, p. 16.

<sup>3</sup> Doc. 31 mai 1291, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 372 urm. Uneori se întâlnește forma: *Capitulum Albensis ecclesie b.M.a.Tr.* [capitulul bisericii f.a.M. din Alba Transilvaniei]: doc. 9 iunie 1303 și 1 noiembrie 1307, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 382 și 392. Apoi găsim și varianta: *capitulum ecclesie Transilvane* (doc. 1 ian. 1322, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 349). În anii 1268—1269 se întâlnește și forma: *universum capitulum Albensis ecclesie Transilvane beati Michaelis* [întregul capitlu al bisericii f.M. din Alba Transilvaniei]: doc. din 1268, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 98 urm.

<sup>4</sup> Doc. 28 oct. 1334, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 339 urm. Variante: *Nos. H. divina miseratione abbas in Clusmonasterio* [Noi, H., din milostivirea dumnezească abate în Cluj-Mănăstur]: doc. 8 oct. 1310, vol. I, p. 312 urm.; *Nos, frater Johannes, prior de Clusmonotora totusque conventus eiusdem loci* [Noi, fratele Ioan priorul din Cluj-Mănăstur și întreg conventul aceluia loc]: doc. 6 mai 1321, vol. II, p. 8 urm.

<sup>5</sup> Doc. 14 mai 1319, *ibid.*, vol. I, p. 418 urm.; 27 iulie 1337, *ibid.*, vol. III, p. 423; 6 oct. 1352, vol. V. Acest din urmă document este poate ultima mărturie a activității de adevărire a conventului din Dealul Orăzii, căci actul din 22 sept. 1391, emis de prepozitul aceluiași convent este eliberat de el în calitate de delegat papal într-o pricină bisericească (Fejér, X, 1, p. 636—640). De altfel, activitatea lui de adevărire după 1340 — din cauza unor conflicte interne ale conventului — s-a redus ca importanță și chiar a încetat în 1353 (iar nu în 1351, cum presupune Bunyitay, II, 1883, p. 400), în urma unor noi măsuri de îngrădire luate de regele Ludovic în privința activității de adevărire a conventurilor mici. Conventul, transformat în capitu colegial, își va relua această activitate abia la sfîrșitul sec. al XV-lea (între 1495—1497). Vezi Bunyitay, II, p. 402—403, cf. 208—217.

<sup>6</sup> Doc. 17 apr. <circa 1319>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 417; 27 aug. <1344—1350>, vol. IV, p. 630-631.

<sup>7</sup> Doc. 2 iunie 1301, *ibid.*, vol. I, p. 6 urm.; 10 mai <1360—1366>, *ibid.*, vol. V. Cf. și subscripțiile din misivele latine ale domnilor Țării Românești în sec. al XV-lea, din anii 1431 și 1436 (*Ub.*, IV, p. 433, 609—610 și 616).

întîlnim mai des cazul din urmă, în formă de subscripție (semnătură)<sup>1</sup>. Aceeași observație se poate face, pentru sec. al XV-lea, în ceea ce privește scrisorile și unele suplici regale adresate papei<sup>2</sup>.

c) *Adresa*, formula următoare a protocolului inițial, cuprinzînd ca o replică a intitulăției, numele și titlul destinatarului, poate fi — în diploma latină, deci și în documentele seriei ardelene — generală sau nominală, fiind însoțită sau înlocuită uneori, în protocolul inițial, cu un apelativ direct sau chiar cu o altă formulă. Forma ei depinde de natura actului. De multe ori adresa lipsește: de ex. în scrisorile deschise latino-ungare, fiind înlocuită cu formula notificației: *memorie commendamus*<sup>3</sup>.

În privilegiu ea este generală, emitentul adresîndu-se tuturor celor ce vor lua cunoștință despre act. Adresa generală are mai multe variante, dezvoltate sau mai simple, din care cele mai frecvente sînt următoarele: *universis <omnibus> christi fidelibus, presentem paginam inspecturis* [tuturor credincioșilor întru Hristos care vor vedea această scrisoare]<sup>4</sup>, sau *omnibus Christi fidelibus, tam presentibus quam futuris, notitiam presentium habituris* [tuturor cred. întru Hr., alți celor de față cît și celor viitori, care vor lua cunoștință de această scrisoare]<sup>5</sup>. Amintim și formula pedantă din unele scrisori deschise emise de Sigismund și de Maria: *cunctis Christicolis presens carmen cernentibus pandimus <quibus incumbit> in his scriptis* [facem cunoscut prin scrisoarea aceasta tuturor creștinilor <căroră se cuvine> care vor vedea actul de față]<sup>6</sup>.

În scrisorile închise (mandate, rapoarte, misive etc.), dar uneori și în altele<sup>7</sup>, adresa este de obicei nominală, referindu-se la o anumită categorie de destinatari: persoane sau comunități (slujbași, oraș, capîtlu, ordin, convent etc.). Adresa nominală a actelor latino-ungare a exercitat o influență nu numai asupra aceloră din scrisorile latine, ci și asupra formulei respective din documentele slave ale domnilor Țării Românești<sup>8</sup>. În actele bisericești, mai ales în cele papale — uneori însă și în documentele emise de laici — numele destinatarului, menționat în adresă cu expresia *dilecto filio* [iubitului fiu]<sup>9</sup> sau în cazul episcopilor: *venerabili fratri* [venerabilului frate], adeseori e

<sup>1</sup> Janits, p. 89. Chiar și într-un raport judiciar — ca cel adresat de vicevoievodul Petru de Oarda lui Ludovic I, la 8 aug. 1365, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VI — intitulăția e înlocuită de subscripție. De altfel în acest caz e omis întreg protocolul inițial.

<sup>2</sup> Doc. 14 ian. 1412, *Ub.*, III, p. 515—517. Cf. Szentpétery, *Oklt.*, p. 187.

<sup>3</sup> De ex. în actele judiciare (Janits, p. 77), unde fi ține locul formula notificației (doc. 16 febr. 1325, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 141 urm.). Cf. mai sus p. 31. Alte exemple pentru lipsa adresei: doc. 28 dec. 1268, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 498; 19 sept. 1307, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 390.

<sup>4</sup> Doc. 21 martie 1240, *Doc. priv. ist. Rom.*, XI-XIII, vol. I, p. 415 urm.; 16 oct. 1303, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 384 urm. (act voievodal). Deci, contrar afirmației lui Janits (p. 77), găsim acte voievodale cu adresă generală și în perioada anterioară anului 1320. Vezi și un alt exemplu de adresă generală: doc. 6 oct. 1293 (*Doc. priv. ist. Rom.*, XIII, vol. II, p. 398 urm.).

<sup>5</sup> Doc. 20 sept. 1347, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 673. Variantă: 24 mai 1321, *ibid.*, vol. II, p. 347 urm. Altă variantă: 13 iulie 1381, *Ub.*, II, p. 542. Pentru adresa generală în diploma apuseană: Erben, I, p. 343; A. de Bouard, I, p. 263.

<sup>6</sup> Vezi mai sus, p. 5, n. 8. Formula e imitată și într-un act voievodal din 20 noiembrie 1435 (menționată tot acolo).

<sup>7</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 187.

<sup>8</sup> Cf. I. Bogdan, p. XXXIX-XL; vezi și actele latine din 14 iunie 1431, 15 iulie și 6 septembrie 1436, *ibid.*, p. 311—313 și *Ub.*, IV, p. 443, 609—610 și 616.

<sup>9</sup> Doc. 12 dec. 1223, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI-XIII, vol. I, p. 201 urm.

înlocuit cu două puncte juxtapuse (*gemipunctus* sau *Reverenzpunkte*)<sup>1</sup>. Sînt cazuri cînd aceste puncte nu înlocuiesc, ci precedează numele proprii sau gradele ierarhice<sup>2</sup>. În mandate și misive se întîlnește tot mai des, în secolul al XIV-lea și al XV-lea<sup>3</sup>, în locul adresei sau după ea un apelativ direct (zis și apostrofă) către destinatar: *magister Ladislai*<sup>4</sup>, *amici carissimi* [preaiubiți prieteni]<sup>5</sup>. În aceste cazuri însă adresa este repetată, respectiv dată, pe dosul actului. Așa se întîmplă uneori și atunci cînd în protocolul inițial nu există nici adresă, nici apelativ<sup>6</sup>. În ceea ce privește suplicile adresate papei, ele încep citeodată cu: *Sanctissime <beatissime> Pater* [preasfinte — preafericite — părinte]<sup>7</sup>.

Adresa poate să cuprindă și epitete protocolare. Deosebitelor grade ale ierarhiei laice și bisericești corespund calitative în general bine determinate.

Cităm exemple din sec. XIII-XV<sup>8</sup>, cînd această terminologie protocolară este încă relativ sobră în comparație cu expresiile hiperbolice din veacurile următoare: *augustus* [slăvit] se aplică împăratului sau regelui romanilor<sup>9</sup>; *maiestas, sublimitas* [maiestate, înălțime], împăratului sau regelui<sup>10</sup>; *celsitudo, excellentia, excellentissimus, illuster, serenitas, claritas, serenissimus princeps* [înălțime, preainălțat, strălucit, luminăție, prealuminatul principe], regelui; *magnificus* [mărit], înalților dregători (de ex. judeului curții regale, voievodului, banilor, comitelui secuilor); *nobilis et honestus* [nobil și cinstit], vicevoievodului, nobililor în general<sup>11</sup>; *strenuus* [viteaz], cavalerilor; *providus* [prevăzător], secuilor, comiților de pe teritoriul săsesc<sup>12</sup>, orașenilor<sup>13</sup>.

În ceea ce privește ierarhia ecleziastică: *beatissimus pater, sanctitas vestra, sanctissimus in Christo pater* [preafericitul părinte, sfinția voastră,

<sup>1</sup> Doc. 7 iulie 1218, *Documente privind istoria Romîniei*, p. 168, nr. 110; 2 apr. 1322, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 36. Acest obicei se folosește uneori și în cazul destinatarilor laici: doc. 12 iulie 1225, *ibid.*, XI-XIII, vol. I, p. 385 urm.; 25 apr. 1406 și 26 mai 1415, *Ub.*, III, p. 409 urm. și 657. Cf. și în cancelaria imperială: J. F. Böhmer, *Acta imperii selecta* [Acte imperiale alese], ed. J. Ficker, Innsbruck, 1870, p. 489, 492, nr. 716 etc.

<sup>2</sup> Doc. 5 aug. 1377, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII; cf. A. de Bouard, *Manuel de diplomatie, I, Album*, planșa 47.

<sup>3</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 186.

<sup>4</sup> Doc. <circa 1350>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 526, nr. 768. Cf. și doc. 11 noiembrie 1371, *ibid.*, vol. VII.

<sup>5</sup> Doc. <10 mai 1360—10 mai 1366>, *ibid.*, vol. V; cf. 26 apr. 1417, *Ub.*, IV, p. 34—35; 26 martie 1436, *Teleki*, I, p. 543.

<sup>6</sup> Doc. 14 noiembrie <1360>—18 noiembrie <1368>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V.

<sup>7</sup> Doc. 14 ian. 1412, *Ub.*, III, p. 515—517; 7 febr. 1424, *ibid.*, IV, p. 207.

<sup>8</sup> Pentru a nu încărca prea mult notele, înșirăm marea majoritate a acestor exemple, curente în seria noastră, fără a face trimiteri la izvor în fiecare caz.

<sup>9</sup> Doc. 15 martie 1280, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 229; 21 mai 1414, *Ub.*, III, p. 595. În evul mediu uneori acest epitet era interpretat în alt sens, anume acela de «măritor» sau «sporitor» al țării, de ex. în cazul împăratului sau regelui romanilor (*merer des riches*, cf. Erben, p. 314) sau chiar în acela al lui Filip al II-lea August, regele Franței (Alex. Cartellieri, *Philipp II. August*, I, Lipsca și Paris, 1899—1900, p. 9—10).

<sup>10</sup> Papa aplică suveranilor calificativul *carissimus* [preaiubit]. Cf. doc. 26 apr. 1231, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI-XIII, vol. I, p. 390. Epitetul e folosit însă des și de regi la adresa predecesorilor lor (doc. 11 mai 1279, *ibid.*, p. 204; 13 ian. 1415, *Ub.*, III, p. 638—639), ba chiar și de vicevoievozi în legătură cu înaintașii lor în aceeași dregătorie (doc. 15 sept. 1377, *ibid.*, XIV, vol. VII).

<sup>11</sup> Nobililor li se atribuie (din sec. al XIV-lea) și epitetul *egregius* [distins]. Elekes (*op. cit.*, p. 76—78) atribuie o importanță socială exagerată acestui epitet banal ce se acorda în corespondență nobililor în general. Cavalerilor li se aplică de asemenea acest calificativ.

<sup>12</sup> Doc. 4 iunie 1387, *Ub.*, III, p. 610.

<sup>13</sup> Doc. 17 (sau 18) iulie 1425, Pesty-Ortvay, I, p. 591-592.

preasfințitul întru Hristos părinte] sînt calificativele cele mai des aplicate papei; *venerabilis*<sup>1</sup>, *reverendus*<sup>2</sup>, *reverendissimus* [venerabil, vrednic de cinste, preavrednic de cinste], se folosesc pentru cardinali, arhiepiscopi, episcopi; *religiosus* [cucernic] se întrebuintează în cazul călugărilor; *discretus* [chibzuit] sau *honestus*, *honorabilis* [cinstit], în acela al canonicilor, membrilor capîtlului, parohilor<sup>3</sup>, uneori și laicilor<sup>4</sup>.

În adresă se respectă, de obicei, unele reguli de întîietate, potrivit raporturilor ierarhice. Bunăoară, cînd emitentul e superior destinatarului, intitulația se găsește înaintea adresei, iar în cazul contrar adresa precedează intitulația<sup>5</sup>. Titlul papei se află înaintea adresei către rege<sup>6</sup>, care în schimb acordă întîietate adresei în corespondența sa cu pontificele roman<sup>7</sup>. În cazul unei egalități pe treapta ierarhică sau a unei poziții asemănătoare din punct de vedere al dreptului public, emitentul, din politeță, dă de asemenea întîietate destinatarului. Această regulă este respectată de voievozii și vicevoievozii Transilvaniei în corespondența lor oficială cu locurile de adevărire<sup>8</sup>, ai căror membri se recrutau, de obicei, din aceeași clasă nobiliară, dominantă, din care făceau parte ei înșiși.

De la aceste reguli de preeminență epistolară se cunosc însă și unele abateri datorită fie politeței<sup>9</sup>, fie unor simple scăpări<sup>10</sup>.

d) *Salutația*, ultima formulă a protocolului inițial după schema tipică, se deosebește potrivit poziției sociale sau naturii legăturilor dintre emitent și destinatar. Formele ei sînt deci foarte variate, după cum arată și documentele acestei serii. Pe lângă salutul propriu-zis sau uneori în locul acestuia, ea poate să cuprindă și alte expresii cu caracter cucernic sau afectiv.

<sup>1</sup> Uneori se folosește și pentru membrii ordinelor religioase (doc. din 3 septembrie 1288), *Documente privind istoria României*, C, XIII, vol. II, p. 302; doc. din <1306>, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 45 urm.

<sup>2</sup> Cîteodată acest calificativ se acordă și canonicilor, ba chiar și laicilor, de ex. voievodului și vicevoievodului (doc. 13 sept. 1326, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 378 urm.; 8 oct. 1348 și 8 noiembrie <1348>, *ibid.*, vol. IV, p. 681 și 685). Într-un caz îl întîlnim și la adresa iobagilor: doc. 27 aug. <1344–1350>, *ibid.*, p. 631.

<sup>3</sup> Doc. 19 aug. 1316, *ibid.*, vol. I, p. 413 urm.; 1 iunie 1354 și 1 aug. 1357, *ibid.*, vol. V. Membrii capîtlului (canonicilor) li se mai spune și *honorandi* [vrednici de cinste]: doc. 13 oct. 1367, *ibid.*, VI. Papa se adresează canonicilor cu calificativul *dilectus* [iubit], ca și de altfel episcopilor «aleși», care nu erau încă sfințiți (doc. 16 iulie 1320, *ibid.*, vol. I, p. 369 urm.) precum și abaților (doc. 8 mai 1328, *ibid.*, vol. II, p. 394 urm.).

<sup>4</sup> Doc. 25 noiembrie 1375, *ibid.*, vol. VII.

<sup>5</sup> Sînt și cazuri cînd adresa generală e înaintea intitulației (doc. 24 iunie 1292, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 512; 6 apr. 1320, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 350 urm.). Cf. și Janits, p. 87, n. 93.

<sup>6</sup> Doc. 27 oct. 1225, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI–XIII, vol. I, p. 221 urm., cf. *ibid.*, p. 223 urm.

<sup>7</sup> Doc. din 1219, *ibid.*, p. 172 urm., cf. p. 323.

<sup>8</sup> Doc. 10 iunie 1326, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 375; 2 iulie 1347, *ibid.*, vol. IV, p. 663.

<sup>9</sup> Într-un act al regelui Andrei al II-lea din sept. 1233 către legatul papal Iacob, adresa precedează intitulația (*ibid.*, XI–XIII, vol. I, p. 397 urm.). Aici trebuie să ținem seama însă și de faptul că regele își ia angajamente solemne față de legat, ca reprezentant al papei. Adresa precedează intitulația și în doc. din <1306>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 45 urm.

<sup>10</sup> În cazul doc. 23 mai 1355, adresat de voievodul Nicolae Kont conventului din Cluj-Mănăstur, *ibid.*, vol. V. Alte exemple la Janits, p. 87, n. 93. În doc. 23 martie 1399 (V. Motogna, *Politica externă a lui Mircea cel Bătrîn*, Gherla, 1924, p. 41–43) adresa de pe verso a fost publicată din greșeală în fruntea actului, înaintea intitulației. Cf. în ceea ce privește diplomatica apuseană A. de Bouard, I, p. 264, n. 3.



Astfel unele din aceste forme figurează mai ales în privilegii, după adresa generală: în actele regale, în acelea ale locurilor de adevărire, ale prelaților etc. Ele au un caracter pios. Iată citeva din exemplele cele mai des întâlnite în materialul nostru: *salutem in domino* [mîntuire întru domnul]<sup>1</sup>, *s. in domino sempiternam* [mîntuire veșnică întru domnul]<sup>2</sup>, *s. in salutis largitore* [mîntuire întru dăruitorul mîntuirii]<sup>3</sup>, *s. in vero salutari* [mîntuire întru adevărul mîntuitor]<sup>4</sup>, *s. in omnium salvatore* [mîntuire întru mîntuitorul tuturor]<sup>5</sup>. Aceste formule de salut și altele pot avea și o serie de variante mai dezvoltate<sup>6</sup>. În scrisorile adresate de regele Ungariei către papă salutul exprimă supunere și respect: *devotam obedientiam cum reverentia filiali* [credincioasă supunere cu fiască cinste]<sup>7</sup>.

În mandatele regale formula obișnuită a salutației este *salutem et gratiam* [sănătate și milostivire]<sup>8</sup>. Întîlnim și varianta: *salutem et gratiam plenam* [sănătate și milostivire deplină]<sup>9</sup>. În rapoartele adresate de slujbași regelui formula exprimă sentimentul de supunere și asigurări de serviciu: *inclinationem cum perpetua famulatione* [închinăciune cu veșnică slujire]<sup>10</sup>; *fidele obsequium cum promptitudine veri <sui> famulatus* [credincioasă supunere, gata de slujire adevărată]<sup>11</sup>.

În rapoartele locurilor de adevărire adresate regelui salutul e înlocuit cu o formulă pioasă și cu o expresie de devotament: *orationes in domino debitas ac devotas cum perpetua fidelitate* [cuvenitele și cucernicele rugăciuni întru domnul, cu veșnică credință]<sup>12</sup>; *orationum suffragia devotarum cum perpetua fidelitate* [prinosul cucernicelor rugăciuni, cu veșnică credință]<sup>13</sup>;

<sup>1</sup> Doc. din 1231, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI—XIII, vol. I, p. 394 urm.

<sup>2</sup> Doc. 10 mai 1373, *ibid.*, XIV, vol. VII.

<sup>3</sup> Doc. din 1236, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 406; 22 sept. 1325, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 368 urm.

<sup>4</sup> Doc. din 1213, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 371 urm.; 28 dec. 1278, *ibid.*, vol. II, p. 197 urm.

<sup>5</sup> Doc. 5 dec. 1251, *ibid.*, vol. II, p. 489 urm. Formula aceasta este probabil cea mai frecventă în ceea ce privește privilegiile din sec. XIII—XV. Cf. și un exemplu din 24 iulie 1412, *Ub.*, III, p. 532—533. În forma publicată a priv. din 6 iulie 1437 (cu privire la prima înțelegere dintre nobili și țărani răsculați), eliberat de conventul din Cluj-Mănăstur, întîlnim salutația neobișnuită pentru actele acestui așezămint: *salutem in nomine salvatoris* [mîntuire în numele mîntuitorului] (Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>3</sub>, p. 614), greșeală de lectură în loc de *s. in omnium salvatore*, după cum se vede într-o fotocopie a acestui document.

<sup>6</sup> Doc. 16 oct. 1303, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 384 urm.; 24 mai 1321, *ibid.*, vol. II, p. 347; 11 dec. 1351, *ibid.*, vol. V; 17 febr. 1401, Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>3</sub>, p. 412—417.

<sup>7</sup> Doc. 11 mai 1253, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. II, p. 8 urm.

<sup>8</sup> Doc. din 1227, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 387 urm.; 28 mai 1344, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 624.

<sup>9</sup> Doc. 9 iunie 1315, *ibid.*, vol. I, p. 406 urm. În actele regale în formă deschisă din sec. al XIII-lea găsim și formula: *salutem et omne bonum* [sănătate și tot binele]: doc. din 1232, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 395 urm.

<sup>10</sup> Doc. 30 iulie 1331, *ibid.*, XIV, vol. III, p. 27.

<sup>11</sup> Doc. 11 aug. 1377, *ibid.*, vol. VII; 7 martie 1398, *Ub.*, III, p. 214—216.

<sup>12</sup> Doc. 3 martie 1320, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 424 urm. În cazul capitulului din Oradea întîlnim, în sec. al XV-lea, varianta: *orationes in filio virginis gloriose perpetua cum fidelitate* [rugăciuni întru fiul slăvitei fecioare, cu veșnică credință]: doc. 18 dec. 1416 și 24 noiembrie 1437, *Károlyi*, II, p. 30—31 și 194—198.

<sup>13</sup> Doc. 10 iunie 1344, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 627.

*o.s.d. pro vestra vita et salute* [pr.c.r. pentru viața și mîntuirea voastră]<sup>1</sup>.

În corespondența oficială a voievodului și vicevoievodului Transilvaniei cu locurile de adevărire se dau asigurări reciproce de « prietenie » sinceră și cinstire (în timp ce în mandatele regale și în rapoartele corespunzătoare lor e vorba de « fidelitatea » amintitelor locuri).

Reproducem cîteva formule, care au și ele variantele lor: *amicitiam paratam et se totum cum honore* [cu toată prietenia și cu toată cinstea]<sup>2</sup>; *amicitiam debitam cum affectu* [cuvenita prietenie și dragoste]<sup>3</sup>; *debite amicitie et honoris continuum incrementum* [spor neîncetat al prieteniei și cinstei cuvenite]<sup>4</sup>.

Voievodul îl asigură pe vicevoievod, pe lângă urarea de sănătate, și de afecțiunea sa: *dilectionem cum salute* [dragoste și sănătate]<sup>5</sup>. În rapoartele adresate de comiți și de juzii nobililor către voievod întîlnim formula: *fidele servitium sincero cum affectu* [slujbă credincioasă și dragoste adevărată]<sup>6</sup>. Într-o misivă adresată de un nobil judeului Brașovului citim formula: *salutem et mei ipsius commendationem* [sănătate și închinare din partea mea]<sup>7</sup>.

În actele papale cu efect vremelnic formula obișnuită de salutație este: *salutem et apostolicam benedictionem* [mîntuire și apostolică binecuvîntare]<sup>8</sup>. Membri ai clerului se adresează papei sau legatului pontifical cu expresia: *pedum oscula beatorum* [sărutarea sfintelor <voastre> picioare].<sup>9</sup>

În multe scrisori deschise (cu adresă generală) salutația lipsește<sup>10</sup>. Ea poate lipsi ca formulă propriu-zisă și în scrisorile închise (de ex. în unele misive), dar elementele ei afective se cuprind aici în calificativele sau apelativele întrebuintate<sup>11</sup>.

În actele papale cu efect «perpetuu» (în bulele propriu-zise) adresa și salutația sînt înlocuite cu formula de perpetuitate<sup>12</sup>: *in perpetuum* [deapururea] sau, mai tîrziu: *ad perpetuam <futuram> rei memoriam* [spre necurmată <viitoare> amintire]<sup>13</sup>. Din actele pontificale ea pătrunde și în documentele solemne ale

<sup>1</sup> Doc. 27 apr. 1377, *Documente privind istoria Romîniei*, vol. VII. Variantă mai dezvoltată: 13 mai 1342, *ibid.*, vol. IV, p. 87.

<sup>2</sup> Doc. 10 iunie 1326, *ibid.*, vol. II, p. 185; cf. și 5 noiembrie 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 644.

<sup>3</sup> Doc. 21 oct. 1303, *ibid.*, vol. I, p. 386.

<sup>4</sup> Doc. 24 martie 1347, *ibid.*, vol. IV, p. 656. În unele rapoarte ale conv. din Cluj-Mănăstur către vicevoievod găsim și alte formule, care prezintă asemănări cu cele folosite în rapoartele adresate regelui: *orationes in domino debitas ac devotas* (doc. 11 dec. <1348>, *ibid.*, vol. IV, p. 685); *orationes in domino* (doc. 12 mai 1357, *ibid.*, vol. V).

<sup>5</sup> Doc. 2 iunie 1357, *ibid.*, vol. V. În actele latine ale domnilor Țării Românești (1369, 1418, 1431, 1436) întîlnim în perioada ce ne interesează formule ca: *gratiam et favorem* [milostivire și bunăvoință], *salutem cum honore* [sănătate și cinste], *salutem et omnis boni continuum incrementum* [sănătate și spor neîncetat a tot binele], *amicabili salutacione premissa* [mai întîi sănătate și prietenie]. Cf. *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII—XV, p. 293 urm. (variantă mai scurtă a acestui act în *Ub.*, II, p. 334), *Ub.*, IV, p. 78 urm. 443, 609 urm. și 616.

<sup>6</sup> Doc. 30 apr. 1366, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI.

<sup>7</sup> Doc. 2 iulie 1431, *Ub.*, IV., p. 448.

<sup>8</sup> Doc. 20 dec. 1191, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 360 urm.

<sup>9</sup> Doc. din 1306 și 7 apr. 1309, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 46 și 98. Variantă: 7 dec. 1436, Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 608, nr. 513.

<sup>10</sup> Doc. 14 sept. 1275, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 500 urm.

<sup>11</sup> Doc. 25 jan. 1431, *Teleki*, I, p. 531. Alteori însă există salutația: doc. 17 apr. <circa 1319>, *Doc. priv. ist. Rom.*, XIV, vol. I, p. 311.

<sup>12</sup> Ciurea o cheamă, credem, impropriu: «formula eternizării» (*Observații pe marginea doc. latine românești*, în «Apulum», II, 1943/45, p. 233-234).

<sup>13</sup> Doc. 31 mai 1302 *Ub.*, II, p. 629—630. Vezi mai sus, p. 40.

suveranilor laici<sup>1</sup>. Astfel, în *perpetuum* se întâlnește în privilegiile, mai ales solemne, ale regilor Ungariei de la sfârșitul sec. al XII-lea și din prima jumătate a sec. al XIII-lea și chiar mai târziu<sup>2</sup>. În a doua jumătate a sec. al XIV-lea, sub Ludovic I, în clauzele de confirmare în legătură cu pecetea cea nouă a acestui rege, apare formula: *ad perpetuam rei memoriam*<sup>3</sup>, pe care o întâlnim și în cazul lui Sigismund<sup>4</sup>. Ea va fi folosită mai frecvent pe la mijlocul veacului următor, sub Vladislav I<sup>5</sup>.

Protocolul inițial — ale cărui formule le-am trecut în revistă — este cuprins adeseori, cu excepția invocației, într-o singură propoziție<sup>6</sup>.

★

Textul (sau contextul). Formează cea de a doua din părțile mari care compun documentul și începe de obicei cu formula preambulului (zisă și arenga).

a) *Preambulul* cuprinde considerații generale, mai mult sau mai puțin în legătură cu conținutul actului. Și în materialul seriei Transilvania preambulul caracterizează în general documentele solemne, uneori fiind mai de grabă o podoabă literară decît o motivare, chiar generică, a acțiunii<sup>7</sup>. El e foarte frecvent în documentele seriei ardelenice în sec. XIII-XIV, într-o epocă în care devine tot mai rar în Europa apuseană<sup>8</sup>. Din sec. al XV-lea însă e folosit din ce în ce mai puțin<sup>9</sup>.

Preambulul se inspiră din scriptură, din scrierile « părinților » bisericii, din sentințe de ordin filozofic, etic, politic sau juridic. Nu lipsesc nici reminiscențe filozofice sau poetice din antichitatea clasică<sup>10</sup>. Adeseori preambulele par niște clișee, fiind copiate din formulare sau din alte acte, împrejurări care explică repetarea textuală a unora din ele<sup>11</sup>. Alteori, deși mai rar, ele pot fi elucubrații ale personalului de cancelarie, inspirate, dacă nu de emitentul actului (regele, papa etc.), cel puțin de sfetnicii săi<sup>12</sup>. Deși formula aceasta este extrem de variată și uneori foarte dezvoltată — după cum se

<sup>1</sup> Giry, II, p. 675, 744; Erben, I, p. 345, Fejérpataki-Áldásy, p. 19. Hajnal (p. 136) crede că nu e vorba de o influență directă a cancelariei papale, ci că ea a fost mijlocită de învățămîntul redactării actelor.

<sup>2</sup> Doc. 18 iunie 1272, Fejér, V, I, Buda, 1829, p. 192—196; cf. Szentpétery, *Okt.*, p. 64—65, 102. Exemple în seria Transilvania de la Bela al III-lea, Emeric, Andrei al II-lea și Bela al IV-lea (*Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. I, p. 358 urm. 362, 375 urm., 418 urm.). Ciurea (*Le sculture*, p. 227) identifică greșit această formulă cu invocația.

<sup>3</sup> Doc. 30 mai 1364, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI.

<sup>4</sup> Doc. 31 dec. 1426, care poartă și în alte formule influența documentelor papale (Pesty-Ortvay, I, p. 602—604).

<sup>5</sup> Szentpétery, *Okt.*, p. 187.

<sup>6</sup> *Ibidem.*, p. 19.

<sup>7</sup> Aceasta nu înseamnă însă că « propriu-zis e un capitol de literatură ușoară », cum crede A. Sacerdoțeanu (*Îndrumări în cercetări istorice*, București, 1943, p. 42).

<sup>8</sup> Giry, II, p. 540.

<sup>9</sup> În actele locurilor de adevărire se întâlnește și în sec. al XVI-lea (Papp László, *A hiteles helyek története és működése az ujkorban* [Istoria și activitatea locurilor de adevărire în epoca modernă], Budapesta, 1936, p. 108).

<sup>10</sup> Cf. și H. Fichtenau, *Antike Vorbilder der Arengen von Urkunden des frühen Mittelalters*, în *Congresso internazionale di Scienze Storiche*, <Roma>, VII, Firenze, <1955>, p. 79—80. Reminiscență horatiană (*De arte poetica* [Despre arta poetică], 60-63) în doc. 18 febr. 1302, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I p. 15-16.

<sup>11</sup> Doc. 15 iunie 1198, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 13, cf. p. 167 urm. și 187 urm. (acte papale); doc. din 1267 și 1268, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 94, urm. și 101 urm. (acte regale); 1 mai 1427, *Teleki*, I, p. 500 urm., cf. 508 urm. (acte vicevoievodale).

<sup>12</sup> Giry, II, p. 546.

vede și din seria noastră, — totuși ea se poate reduce la citeva teme sau idei principale, repetate sau amplificate în nenumărate variante, cu exemple biblice, maxime, figuri de stil etc.

Astfel, ideea pe care o exprimă cel mai frecvent preambulul în actele latino-ungare, îndeosebi în cazul învoielilor atestate de locurile de adevărire sau de scaunele și orașele săsești, este utilitatea mărturiei scrisului, pentru ca cele hotărâte sau făptuite să nu fie uitate cu trecerea vremii sau atacate în proces de către răuvoitori<sup>1</sup>. Ideea utilității scrisului, cel puțin la apariția sa în preambulul actelor latino-ungare către sfârșitul sec. al XII-lea și începutul celui următor (căci mai târziu devine un loc comun), oglindește diferențierea socială tot mai pronunțată din Ungaria — ca și din alte state medievale, — în care păturile mai înstărite căutau să-și asigure, folosindu-se de valoarea juridică a documentelor, situația mai avantajoasă ce și-au dobândit-o<sup>2</sup>. Alături de «sprijinul scrisului» se mai invocă însă uneori și martorii, cărora pînă la sfârșitul sec. al XII-lea se acorda o încredere mai mare decît probei documentare<sup>3</sup>.

O altă temă sau motiv ce se întâlnește foarte des, de această dată în actele regale de danii — în Ungaria ca și în alte regate feudale<sup>4</sup>, precum și în țările române<sup>5</sup> — constă în cuviința de a se răsplăti fidelitatea și slujbele, mai ales faptele de vitejie ale supușilor, pentru ca aceasta să fie un imbold și pentru alții<sup>6</sup>.

Se găsesc apoi în actele de danii eliberate de regi sau de particulari pe seama așezămintelor religioase, considerațiile preferate și foarte interesate ale ideologiei bisericești în legătură cu «stricăciunea acestei lumi care îmbătrânește»,<sup>7</sup> cu vremelnicia lucrurilor pămîntești, prin dăruirea cărora credincioșii «vor primi însutit mai mult» în această viață și vor dobîndi fericirea veșnică în cealaltă, după cum asigură chiar papa Grigore al IX-lea pe regele Bela al IV-lea<sup>8</sup>.

În preambulul unui act al papei Honoriu al III-lea, adresat mai multor des'inatari, printre care și abatele de Igrîș din dieceza Cenadului, găsim — în legătură cu frămîntările sociale care au silit pe regele Andrei al II-lea să dea bula de aur din 1222 — următoarele considerații ce ilustrează atitudinea ostilă a papalității față de lupta maselor populare: «Cu cît se adună o mulțime mai mare de oameni, de obicei cu atît mai puțin este ținută ea în frîu de chibzuință, căci fiecare urmînd propria sa dorință rîvneste necegetat nu la ceea ce e îngăduit, ci la ceea ce îi place, și ei izbucnesc ușor în tulburări, dacă nu li se dă ceea ce doresc, oricît ar fi aceasta de nesocotit. Drept

<sup>1</sup> Doc. din 1295, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIII, vol. II, p. 408 urm.; 30 iunie 1325, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 367 urm.; 6 ian. 1367, *ibid.*, vol. VI.

<sup>2</sup> Cf. și Guoth, *Az okleveles bizonnyítás*, p. 33—36; Perényi, p. 3—4, 10. Vezi și S. Jakó, *Paleografia latină*, cit. mai sus: *Dezvoltarea scrierii documentelor...* Pentru acest motiv de preambul în diplomația franceză cf. A. de Bouard, I, p. 272 și n. 2; Perényi, p. 42.

<sup>3</sup> Doc. 1 febr. și 10 aug. 1372, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII; 22 febr. 1421, *ibid.*, IV, p. 132—133. Cf. și Guoth, *Az okleveles bizonnyítás*, p. 48.

<sup>4</sup> Giry, II, p. 538.

<sup>5</sup> I. Bogdan, p. XL.

<sup>6</sup> Doc. din 1199, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 16 urm.; 18 febr. 1355, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>7</sup> Doc. din 1219, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 170 urm. Cf. și aluziile la apropierea sfîrșitului lumii în documentele apusene: Giry, II, p. 545—546.

<sup>8</sup> Doc. 25 oct. 1234, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 274 urm.; cf. 379 urm.; 15 oct. 1339, p. 511 urm.



aceea, nu pe nedrept trebuie folosit leacul învățături, care potolind neastîmpărul sufletelor și înfrînînd îndrăzneala celor răi, domolește cu chibzuială totul »<sup>1</sup>.

Cu tot caracterul său ornamental și adeseori banal, preambulul documentelor medievale oglindește și alte idei cu semnificație socială, chiar dacă ele erau departe de a-și găsi aplicarea la realitățile societății feudale. Astfel este ideea libertății originare sau naturale exprimată platonice, sub influența literaturii bisericești, de ideologia vremii. Această idee se întilnește nu numai în scrierile și documentele apusene care vorbesc despre « rușinea șerbiei »<sup>2</sup>, ci și în unele acte ale seriei Transilvania, care arată, în legătură cu înnobilitări de iobagi pentru merite militare, sau cu eliberări de robi (slugi), că « dintru începutul lucrurilor starea libertății a fost una și aceeași pentru toți »<sup>3</sup>. Într-un preambul se spune că « slava maiestății regești crește cînd veghează cu aceeași dreptate atît la drepturile celui sărac, cît și ale celui bogat »<sup>4</sup>, iar în altele se afirmă că datoria regelui este de a ocroti pe săraci<sup>5</sup> și de a se îngriji de bunăstarea supușilor<sup>6</sup>, dar nu se uită nici « deosebirile dintre oameni »<sup>7</sup> și mai ales « mîndra noblețe »<sup>8</sup> a clasei dominante și exploatoare feudale.

Preambulul figurează uneori — îndeosebi în actele de pe teritoriul săsesc — în fruntea documentelor<sup>9</sup>, sau după invocație<sup>10</sup>. El se întilnește rar în actele voievodale<sup>11</sup>, mai ales că între acestea cele solemne sînt în număr restrîns.

b) *Notificația* (sau *promulgația*), formula care de obicei urmează după preambul, arată că obiectul actului se aduce la cunoștința celor interesați. În documentele papale ea apare numai citeodată<sup>12</sup>, fiind înlocuită de adresa generală<sup>13</sup>. În actele regale ale seriei ardelen de la sfîrșitul sec. al XIII-lea și primul sfert al celui următor notificația adeseori lipsește: de ex. chiar din documente atît de solemne și importante ca bula de aur din 1222 și diploma ioaniților din 2 iunie 1247<sup>14</sup>.

Forma notificației este variată și în cazul seriei Transilvania. Ea se prezintă, de cele mai multe ori, destul de dezvoltată. Formele folosite în

<sup>1</sup> Doc. 15 dec. 1222, Theiner, *Mon. Hung.*, I, p. 76, nr. 73. Cf. și Lederer Emma, *Az egyházi szerepe az Arpádokori Magyarországon* [Rolul bisericii în Ungaria epocii arpadiene], în « Századok », 1949, p. 92.

<sup>2</sup> Cf. E. Chénon, *Histoire générale du droit français*, Paris, 1929, II, 1, p. 61, 63, n. 3; Philippe de Beaumanoir, *Coutumes de Beauvaisis*, ed. A. Salmon, Paris, 1899—1900, art. 1438, 1453.

<sup>3</sup> Doc. din 1268, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIII, vol. II, p. 114 urm.; cf. doc. din 1270, *ibid.*, p. 126 urm.; 8 febr. 1340, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 525 urm. (unde se spune despre slugi că « dreptul neamurilor — *ius gentium* — i-a pus sub jugul robiei »).

<sup>4</sup> Doc. din 1181, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 358 urm.

<sup>5</sup> Doc. 9 sept. 1261, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 36 urm.; <înainte de 10 iulie> 1291, *ibid.*, p. 376 urm.

<sup>6</sup> Doc. 28 martie și 24 apr. 1353, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>7</sup> Doc. din 1217, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 164 urm.

<sup>8</sup> Doc. din <1268—1269>, 23 mai 1273 și 23 febr. <1274>, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 112 urm., 158 urm. și 167 urm.

<sup>9</sup> Doc. 14 sept. 1299, *ibid.*, XII, vol. II, p. 468 urm.; 7 aprilie 1316, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 412, urm.; 6 ian. 1367, *ibid.*, XIV, vol. VI.

<sup>10</sup> Doc. din 1183, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 9 urm.

<sup>11</sup> Doc. din 1248, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 426 urm.; cf. Janits, p. 78.

<sup>12</sup> Erben, p. 342 și n. 1.

<sup>13</sup> Eckhart, *Pápai*, p. 717.

<sup>14</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 375 urm. și 418 urm.

cancelaria regală au fost adoptate de celelalte cancelarii din regatul Ungariei. În adevăr, ele se întâlnesc și în documentele emise de mari dregători, între ei voievodul Transilvaniei, în acele ale vicevoievodului, ale orașelor, ale episcopilor, ale locurilor de adevărire etc.

Forma obișnuită în privilegiile regale este încă de la începutul sec. al XIII-lea: *ad universorum notitiam tenore presentium pervenire volumus* [prin scrisoarea de față voim să ajungă la cunoștința tuturor]<sup>1</sup>, cu unele variante<sup>2</sup>. În scrisorile regale deschise, de regulă, se întâlnește de la sfârșitul aceluiași veac, forma tipică ce înlocuiește și adresa generală: *memorie commendantes significamus quibus expedit universis presentium per tenorem* [prin cuprinsul celor de față dăm de știre și facem cunoscut tuturor cărora se cuvine]<sup>3</sup>. Și aici se pot semna unele variante<sup>4</sup>.

În documentele de o redactare și mai simplă (acte de adevărire, rapoarte, mandate, misive) notificația se reduce la expresii ca: *notificamus, notum facimus* [facem cunoscut]<sup>5</sup>, *noverint universi* [să știe toți]<sup>6</sup>, *noverit vestra celsitudo* [să afle înălțimea voastră]<sup>7</sup>, *noveritis* [aflați]<sup>8</sup>, *damus pro memoria* [dăm de știre]<sup>9</sup>, *scitote* [să știți]<sup>10</sup>, *scituri* [veți ști]<sup>11</sup>.

Notificația poate fi așezată uneori în fruntea actului<sup>12</sup>, alteori după salutație<sup>13</sup>. Adesea în scrisorile deschise ea se contopește cu adresa generală<sup>14</sup> sau chiar o înlocuiește, după cum am amintit.

Cînd ea urmează după preambul — acesta e cazul tipic, — tranziția la notificație se face cu ajutorul unei locuțiuni adverbiale ori mai ales a unei conjuncții conclusive: *hinc est, proinde* sau *eapropter* [drept aceea], iar legătura cu formula următoare, cu expoziția, se face prin conjuncția *quod* [că].

c) *Expoziția* (sau narația), arătînd împrejurările sau motivele directe — spre deosebire de considerațiile generale din preambul — care au determinat darea actului, prezintă și în materialul seriei transilvănene, ca de obicei, forme din cele mai variate, după obiectul și categoria documentelor. De aceea, contrar caracterului de șablon al celor mai multe formule, expoziția, la fel cu dispoziția ce-i urmează și cu care adeseori se leagă, se amestecă sau se contopește în aceeași construcție gramaticală, avînd o redactare mai

<sup>1</sup> Doc. după 30 noiembrie 1223, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI-XIII, p. 379 urm.

<sup>2</sup> Doc. 11 dec. 1351, *ibid.*, XIV, vol. V. Variantă voievodală (ce se întâlnește, contrar afirmației lui Janits, p. 78): doc. din 1248, *ibid.*, XI-XIII, vol. I, p. 426 urm.; orașenească: 20 dec. 1268, *ibid.*, vol. II, p. 498 urm.; conventuală: 26 iulie 1351, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>3</sup> Doc. 21 mai 1290, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 504; 8 mai 1419, *Ub.*, IV, p. 83.

<sup>4</sup> Doc. 19 sept. 1341, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 587. Variantă voievodală: 21 dec. 1284, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 267 urm.; vicevoievodală: 29 ian. 1341, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 574; scaunele săsești: 9 noiembrie 1376, *ibid.*, vol. VII.

<sup>5</sup> Registrul de la Oradea, anul 1216, p. 81, nr. 162; a. 1221, p. 121, nr. 310.

<sup>6</sup> Doc. din 1277, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 501 urm.

<sup>7</sup> Doc. 14 apr. 1330, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 403 urm.; 22 sept. 1366, *ibid.*, vol. VI.

<sup>8</sup> Doc. 3 martie 1320, *ibid.*, vol. I, p. 424 urm.; 2 febr. 1360, *ibid.*, vol. V.

<sup>9</sup> Doc. 31 mai 1291, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 509 urm.

<sup>10</sup> Doc. 1 mai 1388, *Arh. ist.*, CCVI; 26 iunie <circa 1396> și 8 dec. 1418, *Teleki*, I, p. 254 și 437.

<sup>11</sup> Doc. 5 noiembrie 1426, *Ub.*, IV, p. 259.

<sup>12</sup> Doc. 7 oct. 1302, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 21.

<sup>13</sup> 22 sept. 1326, *ibid.*, vol. II, p. 381 urm.

<sup>14</sup> Doc. din 1165, *ibid.*, XI-XIII, vol. I, p. 356 urm.

liberă și mai mlădioasă. Aceasta nu exclude însă unele expresii stereotipe, măcar în aceeași categorie juridică de acte<sup>1</sup>. Pe de altă parte, aceste două formule prin cuprinsul lor sint, după cum vom vedea, cele mai prețioase pentru informația istorică dintre toate elementele constitutive ale documentului.

În multe cazuri, după cum rezultă din seria Transilvania, expoziția menționează o cerere, plingere, înștiințare verbală, scrisoare sau vreun alt element asemănător care determină pe emitent să dea actul, înafară bine înțeles de împrejurarea când acesta ia naștere chiar din inițiativa, reală sau formală, a emitentului, motivată prin invocarea unor argumente religioase (mîntuirea sufletului)<sup>2</sup> sau morale (datoria puterii regale, împlinirea unei promisiuni)<sup>3</sup>, motivare care poate folosi expresii similare cu acelea din preambul, dar mai simple.

Cererea, frecventă în actele de danii, citeodată e însoțită de intervenția unor persoane influente: de ex. în actele regale, de intervenția reginei<sup>4</sup> sau în cele papale de aceea a regelui în favoarea destinatarilor (episcopi, canonici)<sup>5</sup>. Pe lângă cerere și intervenție, figurează în unele cazuri consimțămîntul ori sfatul demnitarilor regatului,<sup>6</sup> respectiv al cardinalilor,<sup>7</sup> sau în actele episcopale, al capitlului<sup>8</sup>. În actele regale de danii, uneori și în cele de confirmare, expoziția menționează sau înșiră chiar amănunțit privilegiile donatarului ori «slujbele pline de credință și vrednice de laudă» care sînt chemate să justifice donația. Această mențiune se face în fraze retorice și elogioase, dintre care unele—începînd cu a doua jumătate a sec. al XIII-lea—se cristalizează treptat în forme tipice,<sup>9</sup> pe care le întîlnim pînă în sec. al XVIII-lea<sup>10</sup>. Din această parte a expoziției putem afla date biografice, genealogice, dar mai ales știri despre acțiunile militare sau politice în care destinatarul a jucat un rol (lupte interne și războaie externe, năvăliri tătărești, solii, etc.) și care sînt povestite «pentru ca să nu fie întunecate de rugina vremurilor viitoare»<sup>11</sup>.

În actele de confirmare, de transcriere sau în rapoarte se reproduc textual în cadrul expoziției documente anterioare<sup>12</sup>. Alteleori, tot în această formulă, ni s-a păstrat rezumatul multor acte dispărute<sup>13</sup>.

<sup>1</sup> Expoziția uneori, în actele de redactare mai simplă, poate să lipsească: de ex. în mandatul regal din 30 dec. 1359, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. V.

<sup>2</sup> Doc. din 1183; <după 7 mai> 1211, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 9 urm. și 150 urm.

<sup>3</sup> Doc. din 1217, *ibid.*, p. 164 urm.; 28 mai 1317, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 275.

<sup>4</sup> Doc. din 1202, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 20; 30 ian. 1273, *ibid.*, vol. II, p. 155 urm.

<sup>5</sup> Doc. 3 iulie 1320, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 365 urm. Cf. mai sus, p. 42.

<sup>6</sup> Doc. din 1165, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 4; 5 dec. 1262, *ibid.*, vol. II, p. 44 urm.; 7 apr. 1406, *Ub.*, III, p. 401—403. Uneori acest lucru se menționează în formula coroborăției (doc. din 1268, *Doc. priv. ist. Rom.*, XIII, vol. II, p. 56 urm.).

<sup>7</sup> Doc. 31 mai 1350, *ibid.*, XIV, vol. IV, nr. 791.

<sup>8</sup> Doc. din 1264, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 56 urm.

<sup>9</sup> Doc. din 1263 și 1267, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 51 urm. și 94 urm.; 21 iunie 1319, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 318 urm.; 12 iulie 1412, Hurmuzaki-Densușianu, I, p. 460.

<sup>10</sup> Cf. de ex. doc. 19 iulie 1715, la A. Sacerdoțeanu, *O diplomă de inobilare din Hațeg*, Brașov, 1937 (extr. din «Țara Birsei», IX, nr. 2, 1937), p. 4 și urm.

<sup>11</sup> Doc. 13 apr. 1264 (*Doc. priv. ist. Rom.*, XIII, vol. II, p. 62 urm.) în parte se regăsește textual în doc. 30 oct. 1350 (*ibid.*, XIV, vol. IV, p. 556 urm.).

<sup>12</sup> Doc. din 1257, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 24 urm.; 28 noiembrie 1303, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 36; 14 apr. 1330, *ibid.*, vol. III, p. 403 urm. În actele papale documentele anterioare sînt reproduse în cadrul dispoziției (doc. 15 iunie 1198, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 13; 20 iulie 1250, *ibid.*, p. 343).

<sup>13</sup> Doc. din 1261, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 497; 28 sept. 1304, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 41.

În actele de adevărire, emenate în majoritatea cazurilor de la capitluri sau conventuri, expoziția cuprinde mențiunea înfățișării sau reprezentării legiuite a celor ce-și fac, înaintea acestor așezăminte, declarațiile lor în felurite tranzacțiuni (danie, vânzare-cumpărare, împărțire, zalogire, împăcare, întîmpinare, testament etc.). Formula s-a statornicit, și în acest caz, în unele expresii tipice, ca de ex.:... *in nostri presentia personaliter constituti, confessi sunt oraculo vive vocis*... [venind ei înșiși în fața noastră... au mărturisit prin viu grai], formulă care cunoaște și variante amplificate<sup>1</sup>.

Uneori, mai ales în mandatele scurte, expoziția lipsește<sup>2</sup>.

d) *Dispoziția* — formula următoare — obiectul însuși al documentului, deci din punct de vedere diplomatic partea sa cea mai importantă, exprimă voința, hotărîrea, porunca, îndemnul sau cererea emitentului, fiind rezultatul sau concluzia faptelor și a împrejurărilor arătate în expoziție. Din punct de vedere istoric însă putem observa — fără intenția de a face o demarcare rigidă — că în timp ce expoziția ne oferă între altele, după cum am văzut, mai ales date militare și politice, dispoziția, în documentele seriei Transilvania, cuprinde numeroase informații despre dezvoltarea social-economică și juridică, date privitoare la clase și pături sociale, instituții, drepturi privilegiale, sarcini iobăgești, dări statale, dijme bisericești, începuturile vieții orășenești etc.

Firește, forma și amploarea dispoziției depind de natura documentului. Într-un mandat sau act de confirmare ea se poate rezuma la o expresie dispoziitivă sau la o incuviințare generală, drept urmare logică, bunăoară a cererii înfățișate amănunțit în expoziție<sup>3</sup>. În alte cazuri — în privilegii solemne, în acte cu caracter legislativ sau statutar — proporțiile celor două formule se inversează<sup>4</sup>. Mai rar, ele se echilibrează, ambele fiind bine distincte și dezvoltate.<sup>5</sup>

În general dispoziția caută să excludă orice îndoială sau contestație de natură juridică. De aceea voința emitentului este exprimată printr-o înșirare de verbe dispozitive, mai mult sau mai puțin sinonime. De exemplu în actele de danie întîlnim, în legătură cu moșiile, expresia stereotipă: *sibi... dedimus, donavimus et contulimus perpetuo possidendas, tenendas et habendas* [i-am dat, i-am dăruit și i-am hărăzit... ca să le stăpînească, să le țină și să le aibă pe veci]<sup>6</sup>. În sec. al XIV-lea în actele de adevărire ale capitlurilor și conventurilor aceste verbe sînt puse atît la mai mult ca perfect cît și la perfectul simplu, pentru a arăta că transacția respectivă fusese încheiată mai întîi (neoficial și verbal) între părți, care apoi au repetat-o (pentru a fi consemnată în scris și a-i da o valoare juridică) și în fața capitlului sau conventului: *perpetuo et irrevocabiliter dedissent donassent et contulissent, immo dederunt, donarunt et contulerunt coram nobis possidendam* etc. [o dăduseră, o dăruiseră și o hărăziseră, ba chiar au dat-o, au dăruit-o și au hărăzit-o în fața noastră, ca s-o stăpînească pe veci și nestrămutat]<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Doc. 19 sept. 1307, *Documente privind istoria Romîniei*, p. 390; 30 mai 1330, *ibid.*, vol. II, p. 324 urm.

<sup>2</sup> Doc. 30 dec. 1359, *ibid.*, vol. V.

<sup>3</sup> Doc. din 1230 și 11 oct. 1234, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 242 urm. și 273 urm.

<sup>4</sup> Doc. din 1222 (bula de aur), *ibid.*, p. 189 urm.; 8 mai 1342, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 84 urm.; 9 noiembrie 1376, *ibid.*, vol. VII.

<sup>5</sup> Doc. 16 apr. 1204, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 28; 29 ian. 1322, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 29 urm.

<sup>6</sup> Doc. 28 noiembrie 1321, *ibid.*, p. 348 urm. Cf. și Szentpétery, *Okl.*, p. 103.

<sup>7</sup> Doc. 14 apr. 1348, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 422 urm. Cf. și Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 418—419.



În actele de danii și în general de proprietate ale seriei ardelene, dispoziția cuprinde sporadic, în a doua jumătate a sec. al XIII-lea și tot mai frecvent în veacul următor, o lungă înșirare de apartenențe (pământuri lucrate și nelucrate, vii, livezi, fînațe, păduri, heleșteie, case, slugi etc.) și venituri ale moșilor, urmate adeseori de descrierea hotarelor. Spre deosebire de documentele apusene, unde această *formula pertinentiarum* [f. de apartenență] este convențională, adeseori chiar fictivă — în sensul că moșia nu cuprindea toate bunurile pe care formula le enumeră<sup>1</sup>, dar dacă ele existau într-adevăr, atunci trebuiau să-i aparțină, — rezultă din documentele seriei noastre că apartenențele specificate (în majoritatea cazurilor și în secolele amintite) erau reale, întrucît nu se repetă mecanic și nu par să fie în contradicție cu datele mediului geografic, deși sub influența formularelor, prezintă în multe cazuri o redactare asemănătoare<sup>2</sup>. De cele mai multe ori însă formula e mai simplă: *cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis quibilibet ad ipsam <portionem possessionariam> spectantibus* [împreună cu toate folosințele și cu cele ce țin de acea <parte de moșie>, de orișice fel ar fi ele]<sup>3</sup>.

În mandatele regale către slujbași și supuși, inclusiv locurile de adevărire, voința regelui este exprimată mai ales prin formula *precipiendo mandamus* [punînd în vedere, poruncim]<sup>4</sup>, în timp ce palatinul, judele curții regale, precum voievodul Transilvaniei: în actele lor adresate acelorăși așezăminte, din considerațiile ierarhice pe care le-am amintit, întrebuintează expresia *petimus* <sau *requirimus*> *diligenter* [cerem <sau rugăm> stăruitor]<sup>5</sup>. Aceste expresii se leagă de expoziție mai ales prin conjuncțiile *super quo*, *unde*, *quare* [drept aceea], *ideo* [așadar]. Uneori întîlnim și fraze de legătură cuprinzînd elemente asemănătoare celor din preambul<sup>6</sup>.

În mandatele papale (*mandamenta*) către membrii clerului voința pontificelui roman este exprimată de obicei prin formula *per apostolica scripta mandamus*<sup>7</sup>. În scrisorile adresate suveranilor și membrilor ierarhiei laice, papa se mărginește, de regulă, să-i roage, să-i sfătuiască și să-i îndemne<sup>8</sup>. În unele cazuri însă adaugă și o poruncă<sup>9</sup>.

e) *Sancțiunea*, avînd drept scop să asigure respectarea sau executarea dispoziției, cuprinde una sau mai multe clauze, al căror număr și natură

<sup>1</sup> Giry, II, p. 551; cf. Fejérpataky László, *A pannonthalmi apátság alapító oklevele* [Actul de întemeiere a abăției din Pannonhorma], Budapesta, 1878, p. 187—188.

<sup>2</sup> Doc. 12 oct. 1265, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XII, vol. II, p. 76 urm.; <după mai> 1290 și <1292> *ibid.*, p. 325 urm. și p. 382 urm.; 9 iunie 1303, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 27 urm.; 12 apr. 1325, *ibid.*, vol. II, p. 146 urm.; 14 apr. 1348 *ibid.*, vol. IV, p. 422 urm. Variante mai importante: 7 iulie 1387 (dat de regina Maria), transumpt în actul (aceleiași) din 23 iulie 1387, Arh. ist., CCVII; 10 iulie 1387 (emis de regele Sigismund), *ibid.*, XLV.

<sup>3</sup> Doc. 9 febr. 1392, *Ub.*, III, p. 37—38. Formula are și variante.

<sup>4</sup> Doc. 13 mai 1350, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 696 urm.

<sup>5</sup> Doc. 24 martie 1347, *ibid.*, p. 340 urm. Firește subalternilor li se adresează și ei sub formă de poruncă: doc. 22 apr. 1322, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 40; 31 oct. 1338, *ibid.*, vol. III, p. 486. Vicevoievozii folosesc uneori varianta *petimus reverenter* [rugăm cu plecăciune], *ibid.*, doc. 14 dec. 1360, vol. V.

<sup>6</sup> Doc. 12 iunie 1373, *ibid.*, vol. VII.

<sup>7</sup> Doc. 16 sept. 1204, *ibid.* XI—XIII, vol. I, p. 367 urm. Cf. mai sus, p. 40.

<sup>8</sup> Doc. 20 mai și 23 iulie 1290, *ibid.*, XII, vol. II, p. 318 urm. și 331 urm.

<sup>9</sup> Doc. 17 oct. 1301, *ibid.*, XIV, vol. I, p. urm.; 31 mai 1303, *ibid.*, p. 25 urm.; 20 sept. 1338, *ibid.*, vol. III, p. 483 urm.

depind de mai mulți factori, ca de ex. categoria, epoca și cancelaria din care face parte documentul. Uneori — chiar și în cazul nostru — sancțiunea se leagă strins de dispoziție, cu sfârșitul acesteia sau este înglobată în ea, iar alteori cu coroborarea, deci cu cele două formule care o încadrează. Pot fi și cazuri când ea lipsește<sup>1</sup>. În materialul seriei Transilvania întâlnim de asemenea toate clauzele tipice. Ele au un caracter mai stereotip în actele papale, potrivit unei practici de cancelarie mai vechi, mai intense și mai sistematizate.

Astfel *clauza injonctivă* impune, sub formă imperativă, respectarea dispoziției din act. E o formulă ce apare uneori în actele regale. Dăm aici partea esențială a acestei clauze dintr-un act de confirmare al lui Bela al IV-lea în favoarea cavalerilor ioaniți din 29 ianuarie 1230, omițind tranziția retorică prin care se leagă de dispoziție: . . . *ideo hec omnia supra dicta volumus et mandamus nostris et successorum nostrorum temporibus integraliter observari*. . . [de aceea voim și poruncim ca toate cele înșirate mai sus să se păzească întru totul în vremea noastră și a urmașilor noștri]<sup>2</sup>.

*Clauza prohibitivă*, care interzice călcarea dispoziției din act, este deosebit de frecventă în mandatele regale<sup>3</sup>, confundându-se uneori cu dispoziția<sup>4</sup>, care ia în acest caz aspectul unei «dispoziții prohibitive»<sup>5</sup>. Forma sa e variată și în general scurtă. În sec. al XIII-lea și al XIV-lea, în ea se face apel când la teama de minia regelui<sup>6</sup>, când la preocuparea pe care trebuie s-o aibă eventualii împotriviți de a nu-l jigni, ci de a-și păstra dragostea și mai ales milostivirea sa. Clauza prohibitivă seamănă deci, ca rost, cu cea injonctivă, doar construcția sa gramaticală e deosebită. În redactarea ei această clauză prezintă unele influențe ale actelor papale și imperiale<sup>7</sup>.

Probabil înriuririi acestora din urmă<sup>8</sup> se datorește și expresia *sub obtentu gratie nostre*<sup>9</sup>. De ex. . . *sub obtentu plenioris gratie nostre districtissime precipimus... quatenus... nullus*. . . [poruncim cu cea mai mare strășnicie, că, dacă vrea să dobândească o mai mare milostivire din partea noastră, nimeni să nu...]<sup>10</sup>. Alt exemplu: *Obtentu nostre gratie secus non facturus* [altfel să nu faci dacă vrei să păstrezi milostivirea noastră]<sup>11</sup>. Din aceste deo-

<sup>1</sup> Doc. din 1202, *Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. I, p. 20.

<sup>2</sup> *Ibid.*, vol. I, p. 406. Actul acesta cuprinde în continuare o clauză rezervativă și una prohibitivă.

<sup>3</sup> Se găsește uneori și în acte care nu sînt regale (doc. d.n. <5—7> aug. <1315—1318>, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 238 urm.; 8 sept. 1331, *ibid.*, vol. III, p. 30 urm).

<sup>4</sup> Doc. din 1289, *ibid.* XIII, vol. II, p. 306.

<sup>5</sup> Erben, p. 359, n. 1. Cf. doc. 31 oct. 1338, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 486 (act voievodal).

<sup>6</sup> Doc. din 1317, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 168 urm.; 10 iulie 1331, C, XIV, vol. III, p. 24 urm.

<sup>7</sup> Eckhart, *Pápai*, p. 719. (A se compara actul regal din 10 iulie 1331 *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 24 urm.) cu cel pontifical din 20 dec. 1191 (*ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 360 urm.). Pentru o formă mai veche a acestei clauze combinată cu cea spirituală, formă influențată de asemenea de către cancelaria papală, vezi mai jos. Cf. și doc., 29 ian. 1238 (*ibid.*, p. 406 urm.).

<sup>8</sup> Exemple din I-a jumătate a sec. al XII-lea în *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata* [Izvoarele istoriei Germaniei, Diplome], tom. VIII, Berlin, 1927, p. 61—62, 185—186. Cf. Bezák, p. 16.

<sup>9</sup> Cu sensul de *intuitu* [considerație, ținere, păstrare] sau *pro gratia nostra* [pentru milostivirea noastră]: doc. 22 oct. 1382, *Ub.*, II, p. 582.

<sup>10</sup> Doc. 29 ian. 1322, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 349 urm.

<sup>11</sup> Doc. 6 apr. 1331, *ibid.*, vol. III, p. 9 urm; cf. 16 doc. 1351, *ibid.*, vol. V. Variantă mai dezvoltată: doc. 9 apr. 1418, *Ub.*, IV, p. 70—72.

sebite variante se cristalizează formula mai scurtă: *Aliud <secus> non facturi* [altfel să nu faceți]<sup>1</sup>, care va deveni cea mai frecventă clauză prohibitivă în actele latine din Ungaria și Transilvania. Formula e frecventă și în documentele latine ale cancelariei domnești din Țara Românească și în cele slavo-române privind mai ales relațiile cu Brașovul în sec. al XIV și al XV-lea<sup>2</sup>. În scrisorile papale solemne și în bulele propriu-zise clauza prohibitivă are forma stereotipă: *Nulli ergo omnino hominum liceat hanc paginam nostre confirmationis infringere vel ei ausu temerario contraire* [nimănuui deci să nu-i fie îngăduit a călca acest act de întărire al nostru sau să se abată de la el printr-o nesocotită îndrăzneală]<sup>3</sup>. Întîlnim o parafrază a acestei formule și într-un act de confirmare emis de Sigismund, în calitatea sa de rege al romanilor<sup>4</sup>.

*Clauza derogativă* se întîlnește în mandate, este frecventă și uneori foarte dezvoltată în actele bisericești, mai ales în cele papale. Prin ea se cere aplicarea dispoziției chiar cînd aceasta ar fi contrară unor acte anterioare (privilegii, scutiri, decrete papale, hotărîri sinodale), ceea ce înseamnă deci o derogare față de acestea, sau neluarea în seamă a unui apel ori împotriviri fie chiar legale. Clauza aceasta începe cu expresia consacrată: *non obstante* sau *non obstantibus* [fără a ține seama, nefiind piedică]. Exemple: *non obstante contradictione* etc. [fără a ține seama de împotrivirea etc.]<sup>5</sup>, *non obstantibus exemptionis* <1> *et quibuslibet aliis privilegiis, indulgentiis, gratiis et litteris apostolicis* etc. [fără a ține seama de vreo scutire sau de orice alte privilegii, îngăduințe, milostiviri și scrisori apostolice etc.]<sup>6</sup>; *occasione qualibet seu auxilio iuris canonici vel civilis penitus non obstante* [neținîndu-se nicidecum seama de vreun pretext sau de vreun ajutor al dreptului bisericesc sau mirean]<sup>7</sup>.

*Clauza rezervativă*, prin care se păstrează drepturile terței persoane sau chiar ale emitentului — drepturi care nu pot fi prejudiciate de dispoziția din act — figurează uneori în documentele latino-ungare<sup>8</sup> și în cele de numire în beneficiile bisericești<sup>9</sup>. Cîteodată ea este exprimată prin formula *sine <absque> preiudicio iuris alieni* [fără vătămarea dreptului altuia]<sup>10</sup> sau *salvo iure alieno* [păstrîndu-se dreptul altuia]<sup>11</sup>. În rezoluțiile papilor de la Avignon, în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, pe supliciile întîlnim formula:

<sup>1</sup> Doc. 30 martie 1326 și 13 martie 1328, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. II, p. 179 și 250; 21 oct. 1410, *Ub.*, III, p. 498—499.

<sup>2</sup> Doc. 20 ian. 1368, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI; 25 noiembrie 1369, *ibid.*, B, XIII—XV, p. 293 urm.; I, Bogdan, p. XLI, p. 7, 14—15, 19—21 etc.

<sup>3</sup> Doc. 20 dec. 1191, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 360 urm.; cf. 19 apr. 1218, *ibid.* p. 372 urm.; 2 iulie 1320, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 363.

<sup>4</sup> Doc. 31 dec. 1426, Pesty-Ortvay, I, p. 602—604.

<sup>5</sup> Doc. 6 oct. 1341, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, nr. 59.

<sup>6</sup> Doc. 1 oct. 1326, Theiner, *Mon. Hung.*, I, p. 506—507; cf. regest, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 201.

<sup>7</sup> Doc. 14 sept. 1364, *ibid.*, vol. VI. În suplicile adresate papei se întîlnește uneori, la sfîrșit, expresia *cum non obstantibus et clausulis opportunis* [împreună cu < arătarea îngrădirilor > de care nu trebuie să se țină seamă și cu încheierile convenite] (doc. din 1382—1387, *Ub.*, II, p. 536—565). E vorba de clauzele pe care solicitantul dorește ca să fie cuprinse în bula pontificală ce urmează să fie întocmită.

<sup>8</sup> Doc. 23 martie 1266, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 82 urm.

<sup>9</sup> Doc. 30 mai 1308, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 65 urm.

<sup>10</sup> Doc. 21 martie 1334, *ibid.*, vol. III, p. 318 urm.; 19 iunie 1376, *ibid.*, vol. VII.

<sup>11</sup> Doc. 15 iunie 1377, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII, anexă; 25 sept. 1437, *Ub.*, IV, p. 642—643.

*fiat nisi alteri fuerit ius quesitum* [se încuviințează, dacă nu se cere un drept cuvenit altuia]<sup>1</sup>.

*Clauza renunțativă*, care figurează — încă din a doua jumătate a sec. al XIII-lea — mai ales în învoieli, arată de obicei în cazul nostru, că cei care le contractau: *omni ius omnique proprietati... renuntiassent* etc. [renunțaseră la tot dreptul și la toată proprietatea]<sup>2</sup>, specificându-se uneori că *nullum ius nullamque dominii proprietatem... relinquentes* sau *sibi reservando* [nepăstrându-și nici un drept de proprietate și nici o stăpânire]<sup>3</sup> asupra bunului sau bunurilor în legătură cu care se face învoiala. Uneori formula are un caracter mai general. De ex. într-un act al lui Ștefan, «regele cel tânăr» și duce al Transilvaniei, din 5 dec. 1262, se renunță, «la toate excepțiile de drept și de fapt» în legătură cu niște acte ale regelui Bela al IV-lea<sup>4</sup>. Alteori ea cuprinde chiar excepții, deci e combinată cu clauza rezervativă<sup>5</sup>.

*Clauza obligativă* este frecventă în seria Transilvania. În actele de adevărire o întâlnim sub forma obligațiilor ce-și iau părțile contractante pentru a întări învoielile pe care le încheie. Printre ele figurează mai ales «cauțiunea expeditorii», adică îndatorirea de a apăra *propriis laboribus et expensis* [cu a sa osteneală și cheltuială], ce și-o ia una din părți față de cealaltă, dacă aceasta ar fi trasă în judecată de o terță persoană în legătură, bunăoară, cu o moșie vindută<sup>6</sup> ori zălogită sau în legătură cu plata unei sume de bani<sup>7</sup>. O altă obligație frecventă, în aceleași acte, este plata la termenul stabilit<sup>8</sup>. În cazul contrar se prevăd amenzi, printr-o clauză, următoare, despre care vom vorbi. Uneori dispoziția actului este însoțită de obligația luată prin făgăduială solemnă<sup>9</sup> sau sub jurămint (*fide data... promissimus*)<sup>10</sup>, arătându-se — în cazul unor acte deosebit de importante — că jurămintul s-a depus cu mîna pe evanghelie (*corporaliter*)<sup>11</sup> sau pe moaște, de ex. «pe preasfîntul cap al preafericitului rege Ladislau», la Oradea<sup>12</sup>.

*Clauza cominatorie*, spre deosebire de sensul generic al clauzei prohibitive, amenință chiar cu pedepse pe călcătorii eventuali ai dispoziției din

<sup>1</sup> Doc. 9 dec. 1353 și 14 iunie 1355, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. V. Se întâlnesc și variantele: *dummodo non fuerit alteri ius quesitum* (doc. 30 ian. 1361, vol. V) și *tamen non fuerit alii seu aliis ius quesitum* (Kehr, p. 100).

<sup>2</sup> Doc. 7 apr. 1342, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 71 urm.

<sup>3</sup> Doc. 8 ian. 1339, *ibid.*, vol. III, p. 495 urm.; cf. 24 apr. 1344 și 1 mai 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 182 și 237 urm. Asupra importanței acestei clauze atrage mai tîrziu atenția Werböczy: ea înseamnă că bunul înstrăinat nu se mai putea întoarce în nici un caz în proprietatea vînzătorului sau a urmașilor săi, în cazul stingerii familiei cumpărătorului acest bun trecînd în dreptul de dănie al regelui (*Tripartitum*, partea I, titlul 69). Cf. și Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 523.

<sup>4</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 44 urm.

<sup>5</sup> Doc. 6 oct. 1329, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 302.

<sup>6</sup> Doc. din 1291, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 351; 9 iunie 1303 (unde, fiind vorba de un schimb de moșii, obligația e reciprocă pentru cele două părți), *ibid.*, XIV, vol. I, p. 27 urm.

<sup>7</sup> Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 528, 530.

<sup>8</sup> Doc. 2 iunie 1304, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 39 urm.

<sup>9</sup> Doc. 10 apr. 1329, *ibid.*, vol. II, p. 275 urm.

<sup>10</sup> Doc. 2 iunie 1247, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 422 urm.

<sup>11</sup> Doc. 5 dec. 1262, *ibid.*, vol. II, p. 44 urm.; <sfîrșitul febr.> 1318, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 287 urm.

<sup>12</sup> Doc. din 1273, *ibid.*, p. 153 urm. Sub influența dreptului roman făgăduiala solemnă se cheamă uneori, ca și în Europa apuseană: *stipulatio*. (Giry, II, p. 574). De ex. *sollemni stipulatione*: doc. 2 noiembrie 1355, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V, (rezumat într-un act din 9 apr. 1390).



act. Pedeapsa poate fi temporală (*pena temporalis*) sau spirituală (*p. spiritalis*).

Prima cuprinde o sancțiune «lumească»: amenințarea cu «judecata regală», cu «pedeapsa cuvenită» din partea regelui<sup>1</sup>. Dar de cele mai multe ori este vorba de o amendă (*pena pecuniaria*)<sup>2</sup> în actele locurilor de adevărate, în cele emise pe teritoriul săsesc<sup>3</sup> etc. În actele locurilor de adevărate se întâlnește adeseori expresia *cum <sub> pena dupli* [cu pedeapsa plății îndoite] în sarcina părții care n-ar respecta sorocul învoielii<sup>4</sup>.

Cea de a doua — adică pedeapsa spirituală — amenință cu sancțiuni de ordin religios. În actele papale (*littere de iustitia, littere executorie*), prin care se ordonă felurite anchete, se amintește în general de «pedepse bisericesti» (*censure ecclesiastice*) la adresa celor ce nu s-ar supune împuterniciților sau «judecătorilor» delegați de papa<sup>5</sup>. În alte documente pontificale mai solemne (*littere cum filo serico*) după clauza prohibitivă, menționată mai sus, găsim formula stereotipă a amenințării cu urgia divină: *Si quis autem hoc attentare presumpserit, indignationem omnipotentis dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius noverit se incursurum* [iar dacă cineva ar cuteza să încerce acest lucru, să știe că își va atrage mînia atotputernicului dumnezeu și a apostolilor săi, fericiții Petru și Pavel]<sup>6</sup>. O variantă a acestei formule se întâlnește și într-un act al lui Andrei al II-lea, care cuprinde însă și o aluzie la «strășnicia miniei regești»<sup>7</sup>. Dar asemenea amenințări cu pedepse divine, în actele seriei Transilvania n-au, în sec. al XII—XV-lea, amploarea bine cunoscută a «blestemului cel mare» din documentele slavo-române<sup>8</sup>. Într-un act latin de dănie al lui Vladislav I, domnul Țării Românești, cu privire la mai multe moșii din ținutul Făgărașului, formula de blestem prezintă un interesant compromis: invocarea blestemului lui dumnezeu, al mamei domnului și al tuturor sfinților (imprecație bisericească răsăriteană, folosită în documentele slavo-române), la care se adaugă blestemul «sfinților regi Ștefan, Ladislau și Emeric» (din calendar catolic maghiar)<sup>9</sup>.

În actele emise de papa și de demnitarii eclesiastici (legați papali, episcopi etc.) pedeapsa spirituală mai apare — după cum ne arată și seria Transilvania — sub forma amenințării cu excomunicarea din sinul bisericii

<sup>1</sup> Doc. din 1221, *Documente privind istoria României*, C, XI — XIII, vol. I, p. 178; 16 dec. 1256, *ibid.*, vol. II, p. 493 urm.

<sup>2</sup> Doc. din 1183, *ibid.*, XI — XIII, vol. I, p. 9 urm.; 29 martie <1256>, *ibid.*, vol. II, p. 15 urm. Această pedeapsă se întâlnește curent în actele imperiale (J. F. Böhmer, p. 192 — 193, 574 — 576 etc.).

<sup>3</sup> Doc. 20 aug. 1357, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V; 9 noiembrie 1376, *ibid.*, vol. VII; 23 martie 1397, *Ub.*, III, p. 175 — 176.

<sup>4</sup> Doc. 2 iunie 1304, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 39 urm.; 22 martie 1341, *ibid.*, vol. IV, p. 18.

<sup>5</sup> Doc. 23 dec. 1232 și 25 aug. 1236, *ibid.*, XI — XIII, vol. I, p. 259 și 296 urm.; 13 ian. 1308, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 63 urm.

<sup>6</sup> Doc. 20 dec. 1191, *ibid.*, XI — XIII, vol. I, p. 360 urm.; 11 oct. 1307, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 58 urm.; 21 martie 1437, *Ub.*, IV, p. 625.

<sup>7</sup> Doc. din 1206, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI — XIII, vol. I, p. 32 urm.

<sup>8</sup> I. Bogdan, p. XLI.

<sup>9</sup> Doc. 16 (corect: 15) iulie 1372, *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII — XV, p. 23 urm. Pentru formula de blestem din actele slavo-moldovene și slavo-muntene: D. P. Bogdan, *Contribuțiuni la studiul diplomatiei vechi moldovenești*, în «Rev. ist. rom.», 1934, p. 116 — 119; Idem, *Diplom. slavo-rom.*, loc. cit., 1937, p. 269 — 278, mai ales p. 269 și n. 4.

catolice, sancțiune folosită adeseori în legătură cu treburi foarte lumești: conflicte de jurisdicție, cotropirea moșiiilor bisericești de către laici, neplata dijmii eclesiastice etc.<sup>1</sup> În documentele regale și chiar în alte acte laice găsim uneori, în sec. al XII—XIV-lea, formule sau mențiuni propriu-zise de blestem (*anathema, excommunicatio*)<sup>2</sup>. Ele sînt însă foarte rare, ca de altfel și în Europa apuseană, unde asemenea clauze dispăr treptat din actele profane în cursul sec. al XII-lea, după o perioadă în care au fost folosite pînă la abuz<sup>3</sup>.

f) *Coroborația*, formulă cu care de regulă se încheie textul, enunță redactarea actului și mai ales modul sau semnele de întărire care dovedesc autenticitatea și puterea sa legală. Forma ei se deosebește după timp, loc și natura documentelor, putîndu-se totuși distinge cîteva tipuri principale, în jurul cărora se grupează o serie de variante, unele mai scurte, altele mai dezvoltate. Uneori, începînd cu a doua jumătate a sec. al XIII-lea, coroborația lipsește, îndeosebi în actele de redactare simplă, de ex.: în mandate, rapoarte<sup>4</sup> etc. Ca și notificația, ea lipsește de obicei din documentele papale, cu excepția celor emenate în intervalul dintre alegerea și sfințirea papilor și înafară de breve: o nouă categorie de acte pontificale ce apare în sec. al XV-lea<sup>5</sup>.

Privită sintetic, coroborația în documentele seriei Transilvania cuprinde elemente variate. De obicei o întîlnim în cadrul unei propoziții finale care începe cu conjuncția *ut* (pentru ca) sau ni se oferă, în alte întorsături de stil, un fel de motivare a coroborației sub formă de mențiuni în legătură cu «amintirea» și tăria «veșnică»<sup>6</sup> a documentului, care «să nu se șteargă», actul să nu poată fi pus la îndoială, să nu poată fi schimbat sau călcat de emitent ori de urmașii săi, sau de altcineva, nici «de violența sau înșelătoria oamenilor»<sup>7</sup>. Coroborația mai poate cuprinde mențiuni în legătură cu cererea destinatarului și calificarea ei (ca dreaptă, stăruitoare etc.) cu reamintirea obiectului actului. În coroborație pot figura chiar și considerații generale de genul celor din preambul<sup>8</sup>. Urmează, în continuare, o altă propoziție — miezul formulei — în care se enunță darea actului sau ordinului de întocmire a acestuia; se întîlnește eventual aluzia «din îndemnul dreptății obștești» (ca în actele de întîmpinare)<sup>9</sup>, apoi ordinul de întărire a actului cu pecetea. Se indică adeseori și natura documentului (privilegiu, scrisoare deschisă), precum și felul pecetii (bulă de aur, pecete dublă, mare, mijlocie, mică, rotundă, inelară, secretă, privilegială, «memorială», «provincială», autentică, nouă, atîrnată, aplicată etc.), precizîndu-se uneori imaginea (tipul) și numărul

<sup>1</sup> Doc. 19 iulie 1225, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI — XIII, vol. I, p. 281 urm.; 22 mai 1311, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 188 urm.; (două acte) 13 iulie 1321, *ibid.*, vol. II, p. 15 urm.; 25 ian. 1332, *ibid.*, vol. III, p. 254 urm.

<sup>2</sup> Doc. din 1165 și 1222, *ibid.*, XI — XIII, vol. I, p. 4, și p. 193 urm.; din 1268, *ibid.*, vol. II, p. 101; 27 dec. <1312>, *ibid.* XIV, vol. I, p. 204.

<sup>3</sup> A. de Boüard, I, p. 281.

<sup>4</sup> Doc. 21 aug. <1284>, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 262 urm.; 6 iulie 1337, *ibid.*, XIV, vol. III, p. 421 urm.; 9 aug. 1344 și 18 febr. 1345, *ibid.*, vol. IV, 208 urm. și 224 urm. Cf. și un act episcopal de judecată (7 aug. 1285, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 277 urm.) sau documentele voievodale de aceeași natură (2 martie 1331, *ibid.*, XIV, vol. III, p. 8) ori de întărire (doc. din 1283, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 244).

<sup>5</sup> Fejérpataky — Áldásy, p. 19. Între documentele papale ale seriei Transilvania nu găsim exemple pentru această categorie de acte.

<sup>6</sup> Doc. din 1292, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 385 urm.

<sup>7</sup> 23 martie 1271, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 140 urm.

<sup>8</sup> Doc. <după 7 mai> 1211, *ibid.*, XI — XIII, vol. I, p. 369 urm.

<sup>9</sup> Doc. 5 febr. 1358, *ibid.*, XIV, vol. V.

peceților, precum și numele posesorilor acestora, cînd actul se întărea cu mai multe peceti. Cînd, în cazul unor acte de redactare mai simplă, amintite mai sus, lipsește coroborarea, atunci nu e menționată nici pecetea, chiar dacă figurează pe act<sup>1</sup>. Se menționează alături de pecete forma de chirograf a actului. Se arată eventual numărul de exemplare în care s-a întocmit documentul (de ex. în bula de aur din 1222, în actele locurilor de adevărire etc.). Firește, după cum rezultă chiar din cele arătate, toate aceste elemente nu se găsesc întrunite în formula de întărire a unui singur act, ci ele se deosebesc după natura documentului și după alți factori amintiți mai sus.

În general formula coroborării, care uneori e destul de amplă<sup>2</sup>, tinde să se simplifice cu timpul. Sînt cazuri cînd ea nici nu este o formulă distinctă din punct de vedere gramatical, ci se leagă în aceeași construcție cu formula precedentă. În actele regale, alături de varianta care începe cu cuvintele *ut igitur <autem> hec* etc. [așa dar <iar>, pentru ca aceasta etc.]<sup>3</sup>, care este mai frecventă pînă pe la mijlocul sec. al XIII-lea, din a doua jumătate a aceluiași veac, apare des o alta, mai scurtă: *in cuius rei memoriam <testimonium>* [spre amintirea <mărturia> cărui lucru]<sup>4</sup>. Ambele tipuri de formule<sup>5</sup>, care de altfel uneori se combină, figurează — de sigur sub influența cancelariei regale — și în celelalte acte latino-ungare: voievodale și vicevoievodale<sup>6</sup>, orășenești<sup>7</sup>, în acelea ale locurilor de adevărire<sup>8</sup> etc.

Protocolul final (sau eschatocolul). E a treia și ultima din părțile principale care alcătuiesc documentul și începe de obicei, în seria Transilvania, cu formula datei<sup>9</sup>.

a) *Data*, arătînd locul și timpul întocmirii actului, prezintă o mare varietate în această serie. Deși e vorba de un element esențial din punct de vedere diplomatic și de cea mai mare importanță din cel istoric, s-au păstrat din

<sup>1</sup> Doc. 21 martie 1282, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. II, p. 239—240. (cf. *Ub.*, I, p. 142); 30 mai (două acte) și 1 iunie 1377 (vezi mai jos, p. 82 și n. 3); 28 ian. 1408, *Ub.*, III, p. 446. Uneori coroborarea lipsește și în privilegiu: doc. 15 iulie 1391 și 9 apr. 1408, *Ub.*, III, p. 37, 461—462.

<sup>2</sup> Doc. din 1268, 1287, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 99, 280—281.

<sup>3</sup> Doc. 21 martie 1240, *ibid.*, XI—XIII, vol. I, p. 415 urm.; doc. din 1274, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 166 urm. Cf. Szentpétery, *Oklt.*, p. 103. În prima jumătate a sec. al XIII-lea, întîlnim și varianta *Et ut istud eis ratum* etc. [și pentru ca aceasta să aibă tărie pentru ei etc.], *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 153 urm., iar în sec. XIV varianta în <ad> *cuius rei veritatem* [spre adevărirea cărui fapt]: doc. 13 dec. 1349, *ibid.*, XIV, vol. IV p. 523 urm. Altă variantă: *in cuius rei evidentiam plenior et robur* [spre o mai deplină învedereare și tărie]; 27 sept. 1412 (act emis de voievodul Ștîbîr), *Hunyadm.*, II, p. 29—30.

<sup>4</sup> Doc. <după 6 aug. > 1289, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 309 urm.; 24 apr. 1353, *ibid.* XIV, vol. V.

<sup>5</sup> Ele prezintă asemănări cu cele folosite în Europa apuseană, mai ales în cancelaria imperială (Erben, p. 366—368).

<sup>6</sup> Doc. din 1248, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 426 urm.; doc. din 1282, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 235 urm. Cf. Janits, p. 79.

<sup>7</sup> Doc. 20 dec. 1268, XIII, vol. II, p. 115. Cf. Auner, p. 57.

<sup>8</sup> Doc. din 1265, 1268, 1269, <după mai> 1290, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 70-71, 98-99, 325 urm.; 1 iunie 1344, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 191 urm. Exemplele cu *testimonium* sînt mai numeroase în cazul locurilor de adevărire.

<sup>9</sup> Pentru această poziție a datei în schema tipică a documentului cf. Giry, II, p. 529 și A. de Bouard, I, p. 257. Szentpétery (*Oklt.*, p. 20), ca și de altfel Redlich (în Erben, p. 24), dă întîietatea subscripției.

evul mediu, deci și în materialul acestei serii, multe acte nedatate <sup>1</sup>, dar mai ales cu data incompletă <sup>2</sup>. Totuși numărul lor se rărește treptat în cursul veacurilor. Locul datei nu e totdeauna același în cadrul documentului. Obişnuit ea se află în protocolul final, după coroborare și înainte de subscripție, când acestea există. În anumite categorii de acte, redactate în formă de proces verbal și îndeosebi în cele notariale ea se află, de cele mai multe ori <sup>3</sup>, în protocolul inițial <sup>4</sup>, iar altele, în cazul nostru mai ales în actele locurilor de adevărire și în cele judiciare, elementele sale, în parte sau mai rar în întregime, sînt înglobate în text <sup>5</sup>. Sînt cazuri cînd ea se îmbină cu alte formule, de ex. cu coroborarea <sup>6</sup>.

Forma datei este felurită și în seria ardeleană: în majoritatea cazurilor ea începe cu *datum*, mai rar cu *date*, *datis*, *datis presentibus* [s-au dat cele de față], *factum* [făcut], *datum et actum* [dat și întocmit], *datum (per manus)*, despărțit de *actum* <sup>7</sup>, *acta sunt hec* [acestea au fost făcute]; în misive întîlnim: *scripta* [scrise] <sup>8</sup>, iar uneori lipsește orice mențiune de acest fel <sup>9</sup>.

Elementele datei sînt topografice și cronologice, dar pot lipsi fie unele, fie altele. Cele *topografice* arată numele locului în care sau lingă care (*apud*, *iuxta*, *prope*) se dă actul, uneori cu o determinare mai precisă: cetate, mănăstire, sat, moșie, vale, rîu, cîmpie, livadă, pădure, tabără, oaste, adunare (congregație) generală. Sînt cazuri cînd se specifică și țara, ținutul <sup>10</sup> ori dieceza <sup>11</sup>. Cînd e vorba de localități, se dau cîteodată precizări și în cadrul acestora: reședință <sup>12</sup>, locuință <sup>13</sup>. Astfel în actele papale emise din Roma, se indică, în seria aceasta, reședințele pontificale de pe lingă unele biserici din acest oraș: Sf. Petru (*Datum Rome apud sanctum Petrum* [Da, la Roma la Sf. P.] <sup>14</sup>, Sf. Sabina <sup>15</sup>, Santa Maria Maggiore <sup>16</sup>, Sf. Apostoli <sup>17</sup> și mai ales palatul de lingă

<sup>1</sup> Doc. <circa 1222>, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI — XIII, vol. I, p. 378; doc. din <1296—1301>, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 416 urm.; <înainte de 24 apr. 1371>, *ibid.*, XIV, vol. VII. În asemenea cazuri datarea aproximativă se face pe baza unei cercetări critice a documentului respectiv.

<sup>2</sup> Doc. 3 sept. <1260>, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 32 urm.; joi <1322—1328>, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 25. Vezi observația de la nota precedentă.

<sup>3</sup> Sînt și excepții, de ex.: 12 noiembrie 1432, *Ub.*, IV, p. 483 urm.

<sup>4</sup> Doc. 24 iulie 1311, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 192 urm.; 24 oct. 1351, *ibid.*, vol. V.

<sup>5</sup> Doc. 28 oct. 1299, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 472 urm.; 29 noiembrie 1353, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>6</sup> Doc. 23 oct. 1371, *ibid.*, vol. VII.

<sup>7</sup> Doc. 22 apr. și 28 iulie 1240, Szentpétery, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica* [Regestele critico-diplomatice ale regilor dinastiei arpadiene], I, Budapesta, 1923, nr. 677 și 689.

<sup>8</sup> Doc. 4 iulie <1402—1409>, *Ub.*, III, p. 276—277; 4 oct. 1429, *Teleki*, I, p. 523. Cf. și p. 531, 540.

<sup>9</sup> Janits, p. 89.

<sup>10</sup> *Datum Albe in partibus Transsilvanis* [Dat la Alba Iulia în părțile Transilvaniei]: doc. 27 iulie 1344, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 629 urm. Întîlnim un caz cînd se indică numai ținutul: «dat în Maramureș» (doc. 6 ian. 1272, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 147).

<sup>11</sup> În actele papale, în cazul localităților mai mici (Pont-de-Sorgues, Villeneuve-lès-Avignon).

<sup>12</sup> Doc. 16 (corect: 15) iulie 1372, *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XIII — XV, p. 294 urm.

<sup>13</sup> Doc. 10 mai 1372, *ibid.*, XIV, vol. VII.

<sup>14</sup> Doc. 19 iunie 1205, *ibid.*, XI — XIII, vol. I, p. 30.

<sup>15</sup> Doc. 12 martie 1287, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 282 urm.

<sup>16</sup> Doc. 14 dec. 1422, *Ub.*, IV, p. 174.

<sup>17</sup> Doc. 24 sept. 1427, Lukcsics, I, p. 198, nr. 964.



basilica Lateranului, fără a se mai arăta, în cazul din urmă, că e vorba de Roma<sup>1</sup>. În formula datei unui act regal figurează « casa ospitalierilor purtători de cruce ai sfîntului rege din Strigoniu »<sup>2</sup>. Dar asemenea precizări topografice sînt dese mai ales în actele notariale: la « Avignon, în palatul apostolic în care se împarte dreptatea »<sup>3</sup>. În actele emise de notarii publici în Transilvania, după 1350, se amintește mai cu seamă de bisericile sau casele parohiale în care ele au fost încheiate, cu specificări amănunțite ca « treapta » înaintea cutărui altar<sup>4</sup>, sau « lingă și în fața porților » bisericii<sup>5</sup>, ori « odaia mare » a casei<sup>6</sup>. Uneori se determină și așezarea casei în interiorul localității<sup>7</sup>. În privilegiile regale solemne lipsesc de regulă elementele topografice ale datei<sup>8</sup>, întocmai ca și în actele locurilor de adevărire<sup>9</sup>. Dar în acestea din urmă localitatea e numită chiar în intitulatie.

Elementele *cronologice* ale formulei de datare sînt variate și uneori complicate. Astfel, în seria Transilvania găsim cele mai multe din caracteristicile principale ale cronologiei apusene medievale din sec. XI—XV: anul erei creștine; anul domniei sau al pontificatului; indictionul, concurenta, epacta; stilurile de 1 ianuarie, 1 și 25 martie, 25 decembrie; calendarul roman și cel bisericesc, precum și « obiceiul boloniez » și chiar cel modern în ceea ce privește zilele lunii; sistemele medievale de denumire a zilelor săptămîinii și ale împărțirii zilei, ca și datarea de la termenul menționat în text.<sup>10</sup> La acestea se adaugă ca particularități ale actelor latino-ungare data specială a unor elemente ale calendarului bisericesc (mijlocul păresimilor, sărbătoarea sf. Gheorghe etc.), precum și « lăsarea la vatră a oastei regești » ca element cronologic.

Ordinea elementelor topografice și cronologice în cuprinsul formulei de datare se deosebește după natura și proveniența actelor, fără a se putea vorbi de o consecvență riguroasă, în toate cazurile, nici măcar în cadrul aceleiași categorii de acte. De cele mai multe ori această ordine este următoarea: locul și timpul, iar în cadrul acesteia: ziua, luna, anul, ca să amintim doar elementele cronologice principale.

În actele latino-ungare pînă la domnia lui Bela al IV-lea (1235—1270) figurează de obicei numai anul ca element de datare. Apoi se înmulțește treptat numărul actelor cu data completă, pe care o poartă, în schimb, documentele papale și cele notariale<sup>11</sup> în toată perioada îmbrățișată de materialul seriei Transilvania.

Există uneori *contraziceri între elementele topografice și cele cronologice ale datei*. Amintim aici, în legătură cu materialul seriei ardelenene, doar unele

<sup>1</sup> *Datum Laterani* [Dat în Lateran]: doc. 20 dec. 1191, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI—XIII, vol. I, p. 360 urm.

<sup>2</sup> Doc. sept. 1233, *ibid.*, p. 397 urm.

<sup>3</sup> Doc. 4 mai 1328, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 253 urm.

<sup>4</sup> Doc. 24 oct. 1351, *ibid.*, vol. V.

<sup>5</sup> Doc. 30 iunie 1414, *Ub.*, III, p. 602 urm.

<sup>6</sup> Doc. 26 iulie (corect: iunie) 1388, *ibid.*, II, p. 626—628. Exemple asemănătoare din Europa apuseană: Giry, II, p. 581—582.

<sup>7</sup> Doc. 19 oct. 1429, *Ub.*, IV, p. 385 urm.

<sup>8</sup> Începînd cu sec. al XIV-lea sînt și excepții (Szentpétery, *Okl.*, p. 188).

<sup>9</sup> Excepție: doc. 1 iunie 1372 (*Datum Albe* etc.), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>10</sup> Pentru prezentarea tehnică a elementelor cronologice vezi I. Ionașcu — Fr. Pall, *Cronologie*, cit. mai sus.

<sup>11</sup> Lipsa mențiunii anului — în notariatul italian — atrăgea după sine nevalabilitatea actului (Redlich, *Die Privaturkunden des Mittelalters*, München-Berlin, 1911, p. 214).

nepotriviri aparente în anumite documente ale lui Ludovic I. Astfel în timpul șederii sale din 1349 în Transilvania și al expediției conduse de el în anul următor în regatul de Neapole, o serie de acte date la Buda continuă să poarte numele său ca emitent<sup>1</sup>. Întîlnim exemple asemănătoare și cu ocazia unei alte șederi a sa, din aprilie-iunie 1377 în Transilvania, cînd unele documente regale (scrisori deschise) apar în același timp, la 30 mai 1377, la Tîrgu-Mureș (unde se afla efectiv regele în acest timp) sub pecetea mare<sup>2</sup> și la Diósgyőr (R.P.Ungară), una din reședințele sale preferate de odihnă, sub pecetea regală secretă<sup>3</sup>, încredințată cancelariei secrete<sup>4</sup>. Mai tîrziu cancelaria regală emite din Buda — dar uneori și din Vișegrad sau Strigoniul — acte în numele lui Sigismund în timp ce acesta lipsește în repetate rînduri, uneori ani întregi din Ungaria<sup>5</sup>. Aceste nepotriviri de datare se explică prin imputernicirea pe care o aveau unii dregători ai cancelariei regale ungare (marele cancelar, cancelarul-secretar) de a elibera anumite categorii de acte, mai ales judiciare, în numele său<sup>6</sup>, obicei cunoscut și în cancelaria regală franceză<sup>7</sup>.

Dintre *contrazicerile elementelor cronologice înseși* ce se întîlnesc în documentele noastre, unele se explică — atunci cînd autenticitatea acestor documente în alte privințe este neîndoielnică, — prin distincția ce trebuie făcută între cele două faze principale din geneza actelor: acțiunea (juridică ce stă la baza documentului scris) și conscripțiunea (trecerea în scris a acțiunii verbale spre a-i servi drept mărturie). Aceste faze, comportînd fiecare mai multe operațiuni sau momente<sup>8</sup>, pot fi despărțite de un interval de timp mai lung

<sup>1</sup> Doc. 3 noiembrie 1349 și 13 apr. 1350, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. IV, p. 515, n. 1 și p. 536, n. 3. E interesant că nici palatinul Nicolae, în numele căruia găsim că s-a emis un act la 8 mai 1350 din Buda, nu se afla în acel loc, ci tot în regatul de Neapole (*ibid.*, p. 538, n. 2). Pentru itinerariul lui Ludovic în anii 1349—1350 cf. Sebestyén, Béla, *A magyar királyok tartozkodási helyei* [Locurile de ședere ale regilor Ungariei], Budapesta, f.a., p. 41—42.

<sup>2</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII (un act de sentință în două exemplare și unul de adevăre). Prezența regelui e atestată la Tg.-Mureș între 21—30 mai 1377. Cf. Sebestyén, p. 49 (pentru anul 1377 are unele lipsuri și greșeli).

<sup>3</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII (mandat regal în procesul pentru moșia Woya din Banat; vezi și doc. 3 iulie 1377 și 20 mai 1378, cf. la cel din urmă act observațiile lui Pesty, *Krássó várm.*, III, p. 151). Vezi și doc. 1 iunie (la Beke, *Erdélyi káptalan*, p. 51, nr. 196, greșit: 1 iulie) 1377, emanat de la Diósgyőr în numele regelui (mandat în legătură cu jurisdicția feudală a episcopiei Transilvaniei), *ibid.*, XIV, vol. cit. Un alt doc. regal, emis la 30 mai 1377, la Diósgyőr, cu privire la jurisdicția feudală a episcopiei și capitlului Transilvaniei (Hurmuzaki-Densuşianu, I<sub>2</sub>, p. 241—242; *Documenta Valachorum*, p. 270—271), face parte din falsurile lui Kemény (*Appendix*, D. 3, nr. 137), făurit în parte cu ajutorul actului autentic, citat mai înainte, din 1 iunie 1377, după cum vom arăta mai pe larg cu alt prilej.

<sup>4</sup> Vezi mai sus p. 16. Deci în aprilie-mai 1347 Ludovic I nu se afla la Diósgyőr, cum crede Wenzel, pe baza unor acte emise în numele său, în *Értekezések a történeti tudományok köréből*, [Comunicări din domeniul științelor istorice], Budapesta, 1873, p. 17.

<sup>5</sup> Doc. 24 febr. 1434, Buda (în timpul acesta Sigismund se afla la Basel, *Ub.*, IV, p. 514—516; cf. Sebestyén, p. 75). Vezi și doc. 27 dec. 1419, *Ub.*, IV, p. 117 (observația ditorului).

<sup>6</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 178—179; Idem, *Kancelláriai jegy.*, p. 481—482; Kumorovitz, *A magyar királyi egyszerű-és titkos pecsét használatának alakulása a középkorban* [Evoluția folosirii peceții simple și a celei secrete ale regilor Ungariei în evul mediu], Budapesta, <1937>, p. 28—33.

<sup>7</sup> Giry, II, p. 589. De asemenea, în cancelaria papală, încă din prima jumătate a sec. al XIII-lea, unele categorii de acte, apoi cam de la mijlocul veacului următor, suplicile de o însemnătate mai mică erau rezolvate de vicescancelar, fără a fi necesară prezentarea lor papei [Bresslau, II, 1, p. 106—107].

<sup>8</sup> A. de Bouard, I, p. 61 urm.

sau mai scurt<sup>1</sup>. În acest interval, elementele cronologice sau alte date care de fapt se refereau numai la acțiune (de ex. la momentul cererii) pot fi amestecate cu cele privitoare la conscripțiune sau pot fi raportate în chip greșit la aceasta din urmă (de pildă la momentul ordinului pentru întocmirea documentului)<sup>2</sup>. Cele două faze puteau fi despărțite chiar de un interval de mai mulți ani<sup>3</sup>.

Uneori, în documentele latino-ungare din sec. al XIII-lea, termenul de *actum*, din formula datei se referă probabil la acțiunea cuprinsă în document, dar nu se poate vorbi în cazul acestor documente — și nici în general în diplomația apuseană — despre o deosebire consecventă între *actum* și *datum*, în sensul că primul ar arăta totdeauna timpul acțiunii, iar al doilea timpul conscripțiunii din geneza documentului. În adevăr, *actum* se referă adeseori la această din urmă fază<sup>4</sup>. Se întâmpla însă ca etapele acestei faze (ordinul pentru întocmirea documentului, pregătirea conceptului, trecerea acestuia pe curat, verificarea lui, ordinul de pecetluire, pecetluirea, înmînarea documentului către destinatar) să fie de asemenea despărțite de un interval de timp, împrejurare care poate provoca la rindul ei contraziceri între elementele datării<sup>5</sup>. De ex. *actum* într-un document al regelui Bela al IV-lea, din 22 aprilie 1240, arată momentul ordinului pentru întocmirea documentului, cînd Nicolae, prepozitul de Sibiu, care figurează în formula de datare ca vicescambler, nu ocupa încă această slujbă. Așadar întocmirea însăși a documentului a avut loc mai tîrziu, cînd dreptatea de vicescambler era deținută în adevăr de Nicolae (sfîrșitul lui iulie 1240)<sup>6</sup>.

Contrazicerile dintre elementele datării actelor regale rezultă adeseori din faptul că acestea nu se treceau în același moment în document, ci, la fel ca și în diplomația apuseană, o parte din ele erau menționate cu ocazia scrierii acestuia pe curat, lăsîndu-se spațiu liber pentru data de lună și de zi, sau numai pentru una din ele, care se completa ulterior de aceeași mină, la darea ordinului de pecetluire de către rege sau de însărcinatul său. În multe cazuri, dintr-un motiv oarecare, poate dintr-o simplă uitare, completarea nici nu s-a mai făcut, după cum ne arată și unele exemple din seria Transilvania: actul lui Andrei al II-lea din septembrie 1233<sup>7</sup> și un privilegiu al lui Carol Robert din 1330<sup>8</sup>. Cu prilejul acestor întregiri ulterioare se puteau ivi discordanțe între elementele datei, ajungîndu-se la datări contradictorii<sup>9</sup>. Din categoria acestor datări fac parte și unele contraziceri între mențiunile cronologice pe de o parte și lista demnitarilor pe de alta, listă despre care vom vorbi mai jos. De pildă un document al lui Ladislau al IV-lea, din 10 februarie

<sup>1</sup> Cf. Giry, II, p. 588; Bresslau, II, 1, p. 212—214.

<sup>2</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 91, n. 3.

<sup>3</sup> Doc. 18 febr. 1302, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. I, p. 15 urm.

<sup>4</sup> A. de Boüard, I, p. 295—296.

<sup>5</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 23—24, 89—90.

<sup>6</sup> Idem, *Regesta*, I, nr. 677, cf. nr. 688—689.

<sup>7</sup> Doc. priv. ist. Rom., C, XI — XIII, vol. I, p. 397 urm.

<sup>8</sup> *Ibid.*, XIV, vol. I, p. 307 urm. În cazul din urmă s-a lăsat loc liber (nu e vorba de o « lacună », cum se afirmă greșit *ibid.*, p. 308, n. 1) pentru introducerea ulterioară a elementelor calendarului roman, între anul erei creștine și anul domniei. Documentul e anterior expediției regale din Țara Romînească, din toamna 1330, cînd vicescamblerul Andrei, amintit în slujbă de acest act, a murit în lupta de la Posada, care a avut loc între 9—12 noiembrie. — Alte exemple pentru lăsarea în alb a unei părți din formula datei, în documentele regale din sec. al XIII-lea, la Szentpétery, *Oklt.*, p. 106, n. 3. Analogii apuse ne la Bresslau, II, 2, Lipsca, 1931, p. 462, n. 2.

<sup>9</sup> Giry, II, p. 577, 588; cf. Bresslau, II, 2, p. 462: *nicht einheitliche Datierung*.

1275 amintește, în această listă, printre alții, pe Grigore episcopul de Cenad<sup>1</sup>, deși dintr-un alt act al aceluiași rege, din 3 aprilie 1275, rezultă că episcopia de Cenad era, încă și la această dată, vacantă, și a rămas astfel pînă la sfîrșitul lui iunie. Se poate presupune deci că data de 10 februarie se referă la acțiune sau la darea ordinului pentru întocmirea documentului, iar redactarea acestuia a avut loc abia în a doua jumătate a anului, cînd scribul a introdus în act lista demnitarilor din această vreme, între ei fiind și Grigore<sup>2</sup>.

În formula datei privilegiilor regale, de la sfîrșitul sec. al XII-lea înainte, figurează adeseori mențiunea *datum per manus* [dat de mîna] urmată de numele cancelarului sau al vîcecancelarului<sup>3</sup>. Ea exprimă, de fapt, răspunderea pentru verificarea formelor legale de întocmire și pentru întărirea cu pecete a documentului, ca o înlocuire, în diplomatica apuseană, a vechii formule de recogniție, care nu este decît o formă a subscripției. *Datum per manus* este de origine papală, pătrunzînd, sub influența bulelor pontificale, și în alte documente<sup>4</sup>. În cancelaria regală ungară această mențiune apare ca o parte inițială a datei. Sub influența aceleiași cancelarii expresia figurează frecvent în actele emenate de la unele locuri de adevărire, ca de pildă, în ceea ce privește teritoriul R.P.R., capitlurile din Arad și Cenad. În acest caz mențiunea e însoțită de numele lectorului, urmată uneori nemijlocit de lista celorlalți membri ai capitlului, iar alteori intercalîndu-se între ele elementele cronologice ale datei<sup>5</sup>. Dar aceeași expresie se găsește și în unele documente de pe teritoriul săsesc, întocmite de magistrul Mihail, primul notar cunoscut al celor șapte scaune<sup>6</sup>.

Un alt element complementar al formulei de datare din privilegiile regale solemne este *lista demnitarilor* eclesiastici și laici ai regatului. La început, pînă cînd valoarea juridică a documentelor regale, în comparație cu proba prin martori, nu era precumpănitoare<sup>7</sup>, această listă e o înșirare de martori, de demnitari care sînt de față și își dau consimțămîntul la acțiunea cuprinsă în act<sup>8</sup>, ca și în diplomatica apuseană (papală, franceză, imperială<sup>9</sup>, precum și în diplomatica slavo-romînă, sub influența celei occidentale)<sup>10</sup>. Dar de la sfîrșitul sec. al XII-lea, această înșirare în actele regale maghiare — ca și de altfel, cu ceva mai de vreme, în cele franceze<sup>11</sup> — nu mai înseamnă o prezență efectivă în timpul întocmirii și eliberării documen-

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIII, vol. II, p. 175.

<sup>2</sup> Szentpétery, *Oklevéldatumok hibái és ellentmondásai* [Greșeli și contradicții în datările documentelor], în «Századok», 1911, p. 755. Alt exemplu, din 10 dec. 1275, în legătură cu lista demnitarilor (*ibid.*, p. 756), listă care nu concordă însă cu cea din documentul purtînd aceeași dată, publicat la Hurmuzaki-Densușianu, I, p. 408, nr. 327.

<sup>3</sup> Doc. din 1198, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI — XIII, vol. I, p. 362; doc. din 1263, *ibid.*, vol. II, p. 51 urm.

<sup>4</sup> Erben, I, p. 322—323, 337; Redlich, *Privaturkunden*, p. 138—140; Szentpétery, *Oklt.*, p. 67. După Hajnal (p. 136—138) ar fi vorba mai de grabă de o influență a învățămîntului redactării actelor, cu centrul la universitatea din Paris.

<sup>5</sup> Pentru Arad: doc. din 1269, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 116 și din 15 iulie 1353, *ibid.*, XIV, vol. V; pentru Cenad: doc. din 1232, *ibid.*, vol. II, p. 60 și 3 mai 1344, *ibid.*, vol. IV, p. 623.

<sup>6</sup> Doc. 10 aug. și 1 dec. 1372, *ibid.*, vol. VII; cf. Auner (p. 55), care arată că e vorba de o «particularitate specială» a acestui notar. *Datum per manus* se întîlnește și în privilegiul voievodului Ladislau de Kan, din 16 sept. 1306 (Pataki, p. 16—17).

<sup>7</sup> Guoth, *Az okleveles bizonyítás*, p. 17, 20—21, 30.

<sup>8</sup> Doc. din 1165, C, XI — XIII, vol. I, p. 356 urm.

<sup>9</sup> Erben, p. 351; Fejérpataky-Áldásy, p. 19.

<sup>10</sup> D. P. Bogdan, *Diplome slavo-rom.*, în «Rev. ist. rom.», 1938, p. 96—103.

<sup>11</sup> Giry, II, p. 747—748; Perényi, p. 52.



tului, ci arată doar pe deținătorii demnităților respective din acel timp și era menită să sublinieze importanța, să accentueze solemnitatea documentului<sup>1</sup>. De aceea, această listă nu mai aparține formulei de subscripții, ci aceleia de datare. Funcțiunea aceasta cronologică este indicată de faptul că lista începe uneori cu cuvântul *existentibus* [fiind; pe când erau. . .]<sup>2</sup> și se încheie totdeauna cu expresia *et aliis quam pluribus comitatus regni tenentibus et honores* [și alții mulți ținând comitatele și dregătoriile țării noastre]<sup>3</sup>. Același sens are menționarea scaunelor episcopale vacante, precum și a martorilor, deosebit de lista demnitarilor<sup>4</sup>. În ceea ce privește ordinea în care sînt amintiți aceștia, lista este riguros consecventă numai în sensul că se acordă înțietate demnitarilor eclesiastici în frunte cu arhiepiscopii de Strigoniu și de Calocsa, și că șirul dregătorilor laici începe cu palatinul Ungariei. Ca poziție în cadrul formulei de datare, la început, mai ales sub Andrei al II-lea, lista precedează anul domniei, cînd acesta figurează<sup>5</sup>, pentru ca din a doua jumătate a sec. al XIII-lea să i se statornicească locul la sfîrșitul formulei, respectiv al documentului<sup>6</sup>.

Și acest element al datării a fost împrumutat de actele locurilor de adevărire, anume de cele în formă privilegială. E vorba de *lista membrilor de frunte ai capitlului*, care a evoluat, de asemenea, în cazul multor capitluri, de la o înșirare de martori<sup>7</sup> la o listă de deținători de slujbe capitulare și de arhidiaconate (în care se menționează și eventualele slujbe vacante), deci la o listă de canonici care «slujeau fără preget» (*iugiter famulantibus*) sau «ființau» (*existentibus*) ori «ființau cu bine» și «cucernic» (*salubriter existentibus*; s.e. ac devote; *salvis existentibus*) în timpul dării actului. În general constatarea aceasta e valabilă pentru actele privilegiale ale capitlurilor din Alba Iulia<sup>8</sup> și Oradea<sup>9</sup>. În cazul capitlului din Alba Iulia am

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 65, 104, 189. În sec. al XV-lea lista se înființează tot mai rar.

<sup>2</sup> Doc. din 1183, *Documente privind istoria României*, C, XI — XIII, vol. I, p. 9 urm.

<sup>3</sup> Doc. 22 sept. 1326, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 381 urm.; 25 mai 1427, *Ub.*, IV, p. 293—295.

<sup>4</sup> Doc. din sept. 1233 și 29 ian. 1238, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIV, vol. I, p. 397 urm. și 406 urm. Uneori o parte din demnitari sînt cojurători, alături de rege, ca în tratatul de pace al lui Ludovic I cu Veneția, din 18 febr. 1358, în care se înșiră deosebit și martorii jurămîntului (*Magyar diplomáciai emlékek az Anjoukorból* [Acte diplomatice ungare din epoca angevină], II, Pesta, 1875, p. 501—502; regest, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V).

<sup>5</sup> Doc. din 1219, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 373 urm.; doc. din 1234, *ibid.*, p. 276 urm. Sub Bela al IV-lea sînt cazuri cînd lista precedează atît anul erei creștine cît și anul domniei (doc. 21 martie 1240 și 2 iunie 1247, *ibid.*, p. 319 urm. și 329 urm.).

<sup>6</sup> Doc. din 1274 și 22 febr. 1291, *ibid.*, XIII, vol. II, p. 164 urm. și 366 urm.

<sup>7</sup> Un exemplu oferit de Registrul de la Oradea, a. 1213, *ibid.*, XI — XIII, vol. I, p. 55, nr. 54. Cf. și Eckhart, *Glaub. Orte*, p. 516.

<sup>8</sup> Doc. din 1268, 1269, 17 martie 1299 (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 98—99, 116, 462).

<sup>9</sup> În fruntea listei din actele acestui capitlu figurează ani de-a rîndul cardinalul Bertrand (doc. <circa 15 sept.> 1339, *ibid.*, XIV, vol. III, p. 512 urm.; 29 sept. 1341 și 8 febr. 1345, *ibid.*, vol. IV, p. 54 urm. și 223 urm.), care cumula veniturile de prepozit, stînd firește departe de Oradea, în Franța, la curia papală de la Avignon, unde, după ce în 1345 renunță la acest post, va apăra interesele episcopiei de Oradea pentru o sumă viageră de 450 florini de aur pe an. Alte cazuri similare de cumul tot la Oradea: doc. 12 ian. 1378 (*ibid.*, vol. VII) și 3 ian. 1396: *A körosszei és adordani gróf Csákyesalád története* [Istoria familiei conților Csáky de Cheresig și Adrian], vol. I, 1, Budapesta, 1913 (prescurtat: *Csáky*), p. 176—177. Statutele aceluiași capitlu prescriau prezența «a cel puțin 10 ase canonici» la înțărirea actelor cu pecetea instituției, iar în cazul actelor de mare însemnătate se pare că era necesar consimțămîntul întregului capitlu (partea I, titlul 7, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII).

întilnit și o excepție de la această regulă, în a doua jumătate a sec. al XIII-lea: într-un doc. din 1265, formula, care cuprinde lista canonicilor, începe cu *presentibus* și se încheie cu *existentibus* în înțelesul de martori, deținători în același timp ai funcțiilor capitulare specificate în listă<sup>1</sup>. În privilegiile emise de capitlul din Oradea, cam între 1410 și 1428, lista cuprinde de asemenea atît mențiunea *presentibus* (dar numai pentru primii patru canonici de frunte, arătați cu numele și considerați, se pare, ca martori), cît și pe aceea de *existentibus* (care se referă la ceilalți canonici, amintiți în general)<sup>2</sup>. În ceea ce privește capitlul din Cenad, în loc de *existentibus*, folosit în sec. al XIII-lea<sup>3</sup>, lista e precedată, începînd cu veacul următor, de *presentibus* [fiind de față], deci cu înțelesul de martori<sup>4</sup>. Aceeași constatare se poate face și în legătură cu capitlul din Arad<sup>5</sup>. Mențiunea *presentibus* e folosită consecvent de capitlul din Agria (R. P. Ungară), care deosebește astfel lista membrilor ei, de mențiunile privind regele Ungariei, arhiepiscopii de Strigoniou și de Calocsa, precum și episcopul de Agria, care ființau (*existentibus*) în timpul întocmirii documentului<sup>6</sup>. Ordinea de înșirare a membrilor capitlurilor (ținîndu-se seamă de trăsăturile specifice ale ierarhiei și organizării fiecărui capitlu) este destul de consecventă, chiar stereotipă, ceea ce dă de bănuit că nici în cazul mențiunii *presentibus* nu poate fi vorba totdeauna de martori propriu-ziși<sup>7</sup>.

Începînd cu perioada angevină se găsesc la sfîrșitul actelor tot mai dese adause în formă de *post scriptum*. În asemenea cazuri data nu se repetă, ci se folosește mențiunea *datum ut supra* [dat ca mai sus]<sup>8</sup>.

b) *Apreciația* — formulă scurtă de satisfacție pentru terminarea norocoasă a actului, care urmează după dată<sup>9</sup> — se întîlnește foarte rar în documentele latino-ungare. O găsim, de pildă, la sfîrșitul tratatului de pace încheiat de Ludovic I cu Veneția la 18 februarie 1358, sub forma *feliciter, amen* [în chip fericit, amin]<sup>10</sup> și la sfîrșitul statutelor decanatului din Mediaș,

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei* C, XIII, vol. II, p. 71—72. Mențiunea *testibus* [martori] de la sfîrșitul listei canonicilor dintr-un document emis de același capitlu în 1287, în realitate e o lectură greșită a primilor editori (G. D. Deutsch-Fr. Firnhaber, *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, I, Viena, 1857, p. 141, cf. p. LXVII, nr. 293; cf. trad. *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 280—281), în loc de *existentibus*, (după cum ne arată orig. din Arh. Capit. Alba Iulia, Comit. Albens. Cista, I, fasc. II, nr. 7).

<sup>2</sup> Doc. 1 iulie 1410, Arh. ist., CXC; 24 martie 1414 și 1 mai 1428, *Károlyi*, II, p. 1—3, 114—115.

<sup>3</sup> Doc. din 1265 și 1288, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 269—270, 290.

<sup>4</sup> Doc. din 1323, 10 iulie 1329, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 60—61 urm., cf. p. 332 urm.; 13 mai 1343, *ibid.*, vol. IV, p. 478 urm.; 23 martie 1402, *Csáky*, I, 1, p. 225—226; 19 ianuarie 1434, Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 588—589.

<sup>5</sup> Doc. 15 sept. 1358, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V; <15 martie 1401>, Pesty-Ortvay, p. 314—316; 29 apr. 1412, *Csáky*, I, 1, p. 286—287. Exemplu pentru *existentibus*: doc. din 1269, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 116.

<sup>6</sup> Doc. din 1264, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 56 urm.; doc. din 1327, *ibid.*, XIV, vol. II, p. 209 urm.; 23 noiembrie 1397, *Documenta Valachorum*, p. 499—500.

<sup>7</sup> Cf. Szentpétery, *Oklt.*, p. 151.

<sup>8</sup> Doc. 21 oct. 1343, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 613; 15 iunie 1377, *ibid.*, vol. VII. Mențiunea e cunoscută și din registrele papale.

<sup>9</sup> Giry, II, p. 583—590.

<sup>10</sup> Wenzel, *Magy. dipl. eml.*, II, p. 501—502, regest, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V. Desigur această formulă se datorește, cel puțin în acest caz, influenței străine, venețiene (cf. și Szentpétery, *Oklt.*, p. 205).

din anul 1397 (care este un adevărat tratat, îmbibit de o insipidă erudiție scolastică), unde o întâlnim sub forma: *laus deo* [slavă lui dumnezeu]<sup>1</sup>.

c) *Urarea finală* — altă formă scurtă care figurează uneori la sfârșitul textului sau al eschatocolului<sup>2</sup> — este o urare de sănătate exprimată de obicei prin cuvântul *vale* sau *valet* [fi <fiți> sănătoși]. O întâlnim precedind data într-o misivă adresată, la 25 oct. 1385, de un feudal iobagilor, ai «atit, romîni cît și ruși <ruteni> aflători în părțile Transilvaniei», cu privire la stringerea dărilor<sup>3</sup>.

d) *Subscripția*, prin care se înțeleg semnele grafice și formulele de întărire sau menționarea persoanelor ce adevăresc autenticitatea documentului ori participă la întocmirea lui (emitent, cancelar, notar, martori etc.), figurează relativ rar în seria noastră, căci unele elemente ale ei s-au transformat, după cum am văzut, în părți componente ale formulei de datare încă la începutul perioadei îmbrățișate de materialul nostru. Subscripțiile pot fi autografe (semnături) sau nu, și la rîndul lor au forme deosebite (semne, formule, iscălituri) după epoca, natura și proveniența actului. Formula subscripției, după cum se vede și din seria Transilvania, poate fi subiectivă sau obiectivă. În general, subscripțiile, mai ales cele autografe — afară însă de cele papale, de cele ale vicecancelarilor pontificali (din suplici)<sup>4</sup> și de cele notariale — sînt rare în materialul și în epoca ce ne interesează, din pricina concurenței ce li se face prin folosirea pecetii, principalul semn de întărire a documentelor. Dar ele, subscripția și pecetea, pot figura și în același timp.

Ca formulă subiectivă, cităm subscripțiile din misive, amintite mai sus<sup>5</sup>. Un alt exemplu ne oferă lista subscripțiilor de canonici din capitlul de Alba Iulia, însoțite de pecetile lor, într-un act din 24 iulie 1309<sup>6</sup>. Mai importante, și de aceeași categorie subiectivă, sînt subscripțiile autografe și semnele notarilor publici, prin care se încheie actele emise de ei, îndeosebi pe teritoriul scaunelor săsești, începînd cu a doua jumătate a sec. al XIV-lea. Subscripția autografă era obligatorie — cel puțin în Apus — pentru aceste acte<sup>7</sup>. Formula subscripției notariale — de origine italiană, ca și instituția însăși a notarului public — începe cu cuvintele *Et ego* [iar eu], cuprinzînd numele notarului, arătarea diecezei (cînd notarul era cleric, cum este cazul de obicei în Ungaria medievală), mențiunea autorității imperiale sau papale<sup>8</sup> de la care obținuse nu-

<sup>1</sup> *Ub.*, III, p. 208.

<sup>2</sup> *Giry*, II, p. 590.

<sup>3</sup> *Vallete* (!) în *domino* [fiți sănătoși întru domnul], *Bánffy*, I, p. 377. Formula urării finale e frecventă în scrisorile slave ale domnilor Țării Românești către brașoveni, în sec. al XV-lea. Ea e probabil de origine apuseană, ajungînd în actele slavo-romîne prin mijlocire sîrbă (D. P. Bogdan, *Diplom. slavo-rom.*, în «Rev. ist. rom.», p. 299).

<sup>4</sup> Vezi mai sus p. 42 urm.

<sup>5</sup> În legătură cu intitulăția vezi mai sus p. 61.

<sup>6</sup> Păstrat în actele procesului din 1308 — 1310 privitor la numirea lui Benedict ca episcop al Transilvaniei (*Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. I, p. 74—75).

<sup>7</sup> *Redlich*, *Privaturkunden*, p. 214, 215, 230.

<sup>8</sup> Unii notari publici aveau numirea din ambele părți: *apostolica et imperiali auctoritate* (doc. 2 martie 1391, *Ub.*, III, p. 2—4, mențiunea de pe verso; <9 martie 1416 — 6 iulie 1417, *ibid.*, IV, p. 4—8. Cf. și Barta, p. 38. Exemplu de numire de notar de către papa: 27 aug. 1401 (împreună cu formula de jurămint al notarului), *Mon. Vat. Hung.*, s. I, tom. IV, p. 604—605. Papa — ca și de altfel împăratul — putea acorda acest drept de numire și altora: de ex. la cererea lui Dumitru, episcopul de Oradea, de a i se îngădui numirea a patru «notari» (publici), papa Inocențiu al VI-lea îi încuviințează acest lucru, deși numai pentru doi (doc. 12 ian. 1357, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V). Cf. și *Mon. Vat. Hung.*, s. I, tom. IV, p. 611.

mirea, certificarea prezenței sale (*interfui*) și a martorilor la acțiunea care constituie obiectul actului; mențiunea consemnării ei într-un act autentic (*in hanc publicam formam*) cu mîna sa proprie<sup>1</sup>, iar dacă actul a fost scris de altcineva, se indică acest lucru, uneori cu arătarea piedicii: mulțimea ocupațiilor, boală, care nu i-au permis să-l scrie el însuși; în sfîrșit, formula amintește «semnul obișnuit» al notarului (*signum solitum, s. consuetum*). Acesta e o figură stilizată, desemnată cu mîna, reprezentînd elemente simbolice, cuprinzînd numele sau inițialele ori monograma notarului. Ea e desemnată, de obicei, la sfîrșitul actului în stînga formulei de subscripție și se deosbește după notari<sup>2</sup>. Pe același act, pentru a-i da și mai multă tărie legală, pot figura subscripțiile și semnele mai multor notari<sup>3</sup>.

În legătură cu întocmirea actelor găsim amintite, în seria noastră, nume de notari<sup>4</sup> și de cancelari<sup>5</sup>. Ele apar uneori în forma obiectivă<sup>6</sup>, precedate într-un caz de o notă tironiană (un sistem prescurtat de scriere), corespunzînd mențiunii *signum*, caracteristică pentru subscripția nominală<sup>7</sup>, cu sensul de «semn» al iscăliturii<sup>8</sup>. În bulele papale din sec. al XIV-lea și al XV-lea ale aceleiași serii — publicate după original și nu după copii de registru — găsim inițiale sau semnături ale personalului cancelariei pontificale (scribi, secretari, registratori, computatori ai taxelor de cancelarie etc.)<sup>9</sup>.

Mențiunile de martori — în afară de cele pe care le-am amintit în legătură cu formula datării — nu pot lipsi din actele notariale, unde ei (*testes*) sînt înșirați în formă obiectivă, înaintea subscripției notariale. Constatarea e valabilă și pentru alte documente — emise mai ales de fețe bisericești în procese sau în alte ocazii<sup>10</sup> — care sînt influențate în redactarea lor de actele notariale<sup>11</sup>. Mențiuni de martori fie în formă obiectivă, fie uneori chiar în cea subiectivă<sup>12</sup>, sînt dese, mai ales în documentele emise de scaunele săsești, găsindu-se cînd în text, cînd la sfîrșitul documentului, înainte sau după

<sup>1</sup> Bresslau, I, p. 661, 718, n. 1.

<sup>2</sup> Doc. din 24 oct. 1351 și 30 oct. 1357, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. V; 26 iulie (corect: iunie) 1388, *Ub.*, II, p. 626—628; 1 ian. 1420 (emis de Ștefan de Pest), *Arh. ist.*, CLXXXIV (cf. Jakó, *Paleografia latină*, cit. mai sus, facsim. II, 2); 2 iunie 1420, *Ub.*, IV, p. 126—128. Doc. 10 dec. 1428, facsim. II, 5 (din lucrarea noastră). Doc. citate din 26 iunie 1388 și 2 iunie 1420 arată că este greșită afirmația lui Barta (p. 44), după care subscripția notarială în Ungaria medievală a fost totdeauna autografă.

<sup>3</sup> Doc. 13, 30 iunie și 3 iulie 1414, *Ub.*, III, p. 596—599, 602—610.

<sup>4</sup> Doc. din 1181, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI — XIII, vol. I, p. 8.

<sup>5</sup> Doc. din 1165, *ibid.*, p. 8. Vezi mai sus și formula datei, p. 83—85.

<sup>6</sup> Doc. din 1181, 1183, 1198, *ibid.*, XI — XIII, vol. II, p. 6—10 și 14.

<sup>7</sup> Giry, II, p. 598 și n. 1.

<sup>8</sup> Doc. din 25 dec. 1309, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 164 urm. (e vorba de subscripțiile unor notari italieni din suita legatului papal Gentile; ele se află pe marginea de jos, îndoită — adică pe *plica* — pergamentului).

<sup>9</sup> Doc. 13 ian. 1308, *ibid.*, p. 63 urm.; 2 apr. 1322, *ibid.*, vol. II, p. 36 (în aceste cazuri pe verso și pe îndoitura sau sub îndoitura inferioară a pergamentului); 25 iulie 1377 facsim. IV. Întîlnim și mențiuni privitoare la înregistrare: 11 oct. 1307, *ibid.*, p. 58 urm. (cu numele sau inițialele registratorului). Cf. 17 martie 1395 și 25 ianuarie 1403, *Ub.*, III, p. 145 urm. și 291 urm.; 20 dec. 1436 (două acte), *ibid.*, IV, p. 619 urm. Asemenea mențiuni apar pe originale încă din timpul lui Inocențiu al III-lea (Schmitz-Kallenberg, p. 102—103).

<sup>10</sup> De ex. într-un act episcopal de concesiune din 1213 (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I p. 157 urm.).

<sup>11</sup> Doc. <8 ian. — 3 iulie 1309>, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 135—139; 13 noimebrie 1425 și 6 febr. 1428, *Ub.*, IV, p. 239 urm. și 325 urm.

<sup>12</sup> Doc. 24 martie 1295, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 412—413; 3 ian. 1393, *Ub.*, III, p. 47 urm.



dată<sup>1</sup>. Se mai înșiră uneori martori în actele emise de particulari<sup>2</sup> și în testamente<sup>3</sup>. Totuși în general mențiunile de martori sînt rare în documentele latino-ungare din sec. XIII—XV, căci creșterea valorii juridice a documentelor în concepția epocii și răspîndirea pécetii autentice, de la mijlocul veacului al XIII-lea, face de prisos înșirarea martorilor în actele persoanelor și autorităților cu jurisdicție publică, după cum ea a încetat chiar mai de vreme în documentele regale<sup>4</sup>.

## DOCUMENTELE FALSE

Unul din rosturile esențiale ale diplomatiei este ca — folosindu-se și de ajutorul altor discipline, printre care: cronologia, paleografia, sigilografia etc. — să deosebească pe bază de criterii științifice documentele autentice de cele false, care ar putea să inducă în eroare cercetările istorice, furnizîndu-le date fictive sau tendențios deformate.

Preocuparea aceasta critică față de autenticitatea documentelor nu datează numai de la apariția diplomatiei ca știință (către sfîrșitul sec. al XVII-lea), ci exista, deși într-o formă empirică, și în cancelariile și la scaunele de judecată medievale. În adevăr, acestea luau unele măsuri de verificare a actelor înfățișate înaintea lor, spre a descoperi eventualele falsuri, care erau cu atît mai numeroase, cu cît documentele, fiind în primul rînd piese de valoare juridică, aveau menirea să asigure avantaje materiale și morale (moșii, privilegii, titluri), iar în revendicarea sau apărarea acestora se recurgea chiar și la acte plătuite. Clerul feudal, în lăcomia lui materială, a dovedit o rîvnă deosebită în asemenea practici frauduloase. « Falsificarea de acte era o metodă de înșelăciune obișnuită și preferată la acești oameni respectabili ». Această observație a lui Engels<sup>5</sup> nu caracterizează numai membrii clerului superior din Germania de la începutul sec. al XVI-lea, ci după cum arată faptele, e valabilă și pentru alte țări și epoci<sup>6</sup>. Număr l falsurilor totale sau parțiale, contemporane sau tîrzii este considerabil atît în ceea ce privește documentele papale<sup>7</sup> cît și cele latino-ungare<sup>8</sup>. La aceste scorniri documentare mai vechi se adaugă apoi actele născocite de plastografii moderni.

Verificarea actelor în cancelariile epocii. Seria Transilvania cuprinde și ea mărturii despre verificarea actelor în cancelariile epocii. În adevăr, transumpturile și confirmările de documente latino-ungare sînt încadrate de formule menite să dea asigurări nu numai cu privire la exactitatea transcrierii,

<sup>1</sup> Doc. din 1280 (tranzacție între secui și sași), *Ub.*, I, p. 141; din 1359, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. V; 12 martie 1372 (două acte), *ibid.*, vol. VII; 30 sept. 1413 (invoială între sași și romîni), *Ub.*, III, p. 577—578.

<sup>2</sup> 16 mai 1323, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 72—73.

<sup>3</sup> Doc. 15 ian. 1319, *ibid.*, XIV, vol. I, p. 306; 28 aug. 1329, *ibid.*, vol. II, p. 300.

<sup>4</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 151; Guoth, *Az okleveles bizonyítás*, passim.

<sup>5</sup> F. Engels, *Războiul țărănesc german*, ed. a II-a, Edit. P.M.R., 1950, p. 32.

<sup>6</sup> Cf. Giry, II, p. 871.

<sup>7</sup> Giry, II, p. 865—866, 873—874. Cf. mențiunea unui asemenea fals — făcut cu complicitatea unui slujbaş al curiei papale — în doc. 23 aug. 1401, *Mon. Vat. Hung.*, s. I, tom. IV, p. 365—366.

<sup>8</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 249 și urm.; Székely György, în *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században* [Studii privitoare la istoria țărănimii din Ungaria în sec. al XIV-lea], Budapesta, 1953, p. 363—364.

ci și la autenticitatea și valabilitatea juridică a originalelor transcrise. De ex. capitlul din Alba Iulia scrie la 15 iulie 1320: «fiindcă am găsit numitul privilegiu întreg în ceea ce privește pergamentul și pecetea, fără tăieturi, fără răsături, fără ștersături și nestrictat în nici o parte a sa, am pus să fie trecut cuvînt cu cuvînt cuprinsul numitului privilegiu în scrisoarea noastră de față și să fie întărit cu pecetea noastră autentică»<sup>1</sup>. Iată și o altă pildă, de această dată dintr-un act al capitlului din Oradea. În urma poruncii regelui, din 14 noiembrie 1378<sup>2</sup>, prin care i se cerea reînoirea unei scrisori emise tot de capitlu la 30 iulie 1284<sup>3</sup>, scrisoare «care ar avea nevoie să fie înnoită din pricina prea marii sale vechimi», acest capitlu scrie la 12 ianuarie 1379 că: «primind acea scrisoare a noastră, întocmită sub pecetea noastră de mai înainte, și confruntînd-o cu alte scrisori ale noastre puse în arhiva noastră [și] însemnate cu zisa noastră pecete de mai înainte, deși am găsit-o că era în parte stricată în ceea ce privește ceara și pecetea din pricina prea marii vechimi, totuși cercetîndu-i pergamentul, scrisul și stilul, rostim și declarăm spre cheazășie... că ea este o scrisoare a noastră adevărată, lipsită cu totul de orice bănuială și că a fost și este dată în chip drept, înnoind-o cuvînt cu cuvînt prin scrisoarea noastră de față»<sup>4</sup>. Alteori se arată mai concis că actul «este întreg în orice privință»<sup>5</sup>.

Asemenea verificări la locurile de adevărire erau făcute deci, în anumite cazuri, la porunca regelui, care atrăgea atenția membrilor capitlului, în cadrul unei formule, să aibă grijă «ca să nu se facă vreo înșelăciune sau vreun vicleșug în această privință»<sup>6</sup>. Alteori controlul se săvîrșea chiar în fața regelui și a demnitarilor regatului sau înaintea voievodului Transilvaniei și a obștii nobililor ardeleni<sup>7</sup>. Cercetarea (*examinatio*), citeodată deosebit de minuțioasă și folosind criterii și argumente valabile și astăzi, se referea mai ales la caracteristicile externe: se verifica materialul de scris și starea lui de conservare<sup>8</sup>, scrierea<sup>9</sup>, comparîndu-se uneori cu aceea din alte documente autentice întocmite de același notar<sup>10</sup>; se observa, după cum am văzut, dacă actul poartă tăieturi, răsături sau ștersături<sup>11</sup>, dar controlul se concentra în deosebi asupra pecetii, verificîndu-se vechimea, forma, mărirea, greutatea, legenda, șnurul și modul ei de fixare. Examinînd pecetea,

<sup>1</sup> *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. I, p. 368 urm. (cf. *Ub.*, I, p. 348–349).

<sup>2</sup> *Ibid.*, vol. VII.

<sup>3</sup> *Ibid.*, XIII, vol. II, p. 260 urm. (cu data greșită: 29 iulie).

<sup>4</sup> *Ibid.*, XIV, vol. VII. Pentru formule asemănătoare în diplomatie germană cf. Bresslau, I, p. 20; vezi, cu referire însă la pecete, și p. 692.

<sup>5</sup> ... *omni integritate pollentes*: doc. dec. 1363 și 1 iulie 1364, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VI; 16 martie 1378, vol. VII. Variantă mai dezvoltată: 28 apr. 1389, Pesty — Ortway, I, p. 174 urm. Alte variante: doc. 10 martie 1392, *Bánffy*, I, p. 440; 31 dec. 1402, *Ub.*, III, p. 290.

<sup>6</sup> *Caventes tamen maxime, ne fraus inveniat <interveniat> in hac parte*: doc. 8 noiembrie 1347, Fejér, IX, 1, p. 522–523; 14 noiembrie 1378, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>7</sup> Doc. 24 oct. <1344>, *ibid.*, vol. IV, p. 214 urm.

<sup>8</sup> Doc. cit., 24 oct. <1344>, unde se arată că actul original, din 1269, e ros de molii. Aceeași observație în legătură cu un act din 1291 în doc. 27 aug. 1357, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>9</sup> Doc. 9 martie 1389, *Documenta Valachorum*, p. 349.

<sup>10</sup> Doc. 13 dec. 1347, Fejér, IX, 1, p. 522–524 (aici se precizează că, după porunca regelui, cercetarea s-a făcut într-o adunare plenară a membrilor capitlului din Oradea).

<sup>11</sup> *Rasure et cancellationes*: doc. 20 noiembrie 1378, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII, anexă.

de altfel ruptă și tăiată, precum și șnurul acesteia în legătură cu un privilegiu al lui Bela al IV-lea din 1247, regele Ladislau al IV-lea, cu sfatul prelaților și baronilor regatului, stabilește autenticitatea acestui act, așa «precum se lămurește aurul în cuptor de trei ori și apoi din nou de șapte ori»<sup>1</sup>. În unele cazuri se arată, după cum am văzut, că se verificau și caracteristicile interne: «stilul»<sup>2</sup>, adică redactarea, formulele, printre ele și modul de datare<sup>3</sup>. În sfârșit, în aceste începuturi empirice ale criticii diplomatice se făcea apel și la mărturia personalului de cancelarie, precum și a altora care trebuiau să știe de emiterea documentului cercetat sau chiar suspectat<sup>4</sup>.

Prin asemenea cercetări au putut fi descoperite sau dovedite unele falsuri contemporane<sup>5</sup>. Firește aceasta atrăgea după sine anularea și chiar ruperea actelor plăsmuite, precum și pedepsirea falsificatorilor<sup>6</sup>.

De altminteri, nu numai documentele false puteau fi desființate, ci și cele autentice, care își pierdeau valabilitatea — *vigor, vis, vires*<sup>7</sup> — dintr-un motiv oarecare. Din această categorie făceau parte actele mai vechi sau cele ce ar putea fi întocmite în viitor, dar al căror cuprins ar contraveni dispozițiilor unui act ce se eliberează cu privire la o transmitere de drepturi: privilegiile celor ce s-au făcut vinovați de trădare; documentele emise fără respectarea formelor legale; apoi cele care au fost întocmite sub pecetea veche a forului emitent, fără a fi fost reînnoite într-un anumit termen sub pecetea lui cea nouă. Asemenea acte erau declarate *vane, casse, frivole... viribusque caritute* [zadarnice, desființate, fără preț și lipsite de tărie pe viitor]<sup>8</sup>.

Falsurile contemporane. Au fost plăsmuite, în bună parte, chiar de membri ai personalului de cancelarie, care abuzau de situația lor, ticluind fie în interesul lor, fie mai ales al altora de care se lăsaseră cîștigați, acte care sînt autentice ca formă, dar au un cuprins tendențios sau fraudulos, fiind întocmite fără știrea și voința emitentului. De aceste falsuri de cancelarie trebuie să distingem<sup>9</sup> actele care au fost obținute fraudulos (*littere furtive, l. subreptitie*)<sup>10</sup>, prin inducerea în eroare a cancelariei de către cei interesați<sup>11</sup>.

În ceea ce privește documentele plăsmuite în afara cancelariilor, falsificatorii căutau să obțină transcrierea, deci și autentificarea lor, de către

<sup>1</sup> Doc. 26 noiembrie 1284, *Documente privind istoria României*, C, XIII, vol. II, p. 265 urm. Pentru verificarea amănunțită a pecetii cf. și doc. cit. 24 oct. <1344>, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 214, n. 10.

<sup>2</sup> Doc. cit. 19 ian. 1379. *ibid.*, vol. VII, cf. 13 dec. 1347, amintit mai sus, p. 90, n. 10.

<sup>3</sup> Eckhart, *Hiteles helyeink oklevélkritikája* [Critica diplomatică a locurilor noastre de adevărate], în «Turul», 1913, p. 163. Cf. și Hajnik *Birósági szero.*, p. 361.

<sup>4</sup> Doc. 23 febr. 1336, *Anjou*, III, p. 251–256 (regist. *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 369).

<sup>5</sup> Doc. precedent.

<sup>6</sup> Hajnik, *Birósági szero.*, p. 364, n. 24 și 29.

<sup>7</sup> Doc. 4 iunie 1327, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 386.

<sup>8</sup> Cf. mențiunile din doc. 24 oct. <1344>, *ibid.*, XIV, vol. IV, p. 635; 10 noiembrie 1356, *ibid.*, vol. V. Documentele anulate erau desființate trăgîndu-se peste ele linii cu cerneală sau făcîndu-se în ele tăieturi cu cuțitul. Acțiunea aceasta se chema *cancellare* (cf. însemnarea de pe dosul doc. 24 iunie <1431> — 24 iunie <1439>, *Ub.*, IV, p. 446 — 448). De aceea se specifică la transcrieri că originalul nu poartă tăieturi (*non cancellatum*: doc. cit. 15 iulie 1320, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 368 urm.). Cf. Szentpétery, *Oklt.*, p. 248–249. Actele valabile se cheamă *efficacia instrumenta* (doc. 15 iulie 1358 și 9 ian. 1360, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V; 29 iunie 1365, *ibid.*, vol. VI).

<sup>9</sup> Redlich în Erben, p. 35, n. 1; A. de Bouard, I, p. 15, n. 1.

<sup>10</sup> Auner, p. 14, n. 38.

<sup>11</sup> Un exemplu de *littere subreptitie* amintit în doc. 21 martie 1341, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 18.

locurile de adevărire sau de alte foruri, invocând știrbirea pecetii sau alte pretexte, care ar fi făcut necesară reînnoirea actului sub pecetea autorității respective<sup>1</sup>. Dar chiar dacă se reușea să se obțină transcrierea, partea adversă, când era vorba de un proces, putea să ceară prezentarea documentului în original (*in specie*) în fața judecătorului, care în caz de bănuială ordona o anchetă, cerind însă — în chip ciudat — ca cercetarea autenticității actului să se facă tot de locul de adevărire care îl emisese<sup>2</sup>. Pe de altă parte, erau cazuri când cei ce se știau amenințați în drepturile lor de plăsmuirile falsificatorilor, protestau în fața locurilor de adevărire, punând anticipat opreliște unor astfel de acte<sup>3</sup>.

Falsurile de documente și de peceti, precum și înfățișarea, adică folosirea de documente false erau considerate de către contemporani ca făcând parte din crimele cele mai grave. Ele atentau la dreptul de proprietate particulară, mai ales la principala formă a proprietății feudale: stăpânirea pământului, căci cele mai multe falsificări se refereau la moșii sau la veniturile acestora (dijme, dări, vămi). De aceea justiția feudală, în Ungaria și Transilvania, precum și în alte părți<sup>4</sup>, căuta să reprime prin sancțiuni severe asemenea delictelor<sup>5</sup>. Se cunosc cazuri când vinovații au fost condamnați la pierderea capului și la confiscarea averii sau măcar la această pedeapsă din urmă<sup>6</sup>. Ștefan, notarul conventului din Cluj-Mănăstur, a fost osîndit la moarte de Ladislau de Losoncz, voievodul Transilvaniei (1376—1391) și a fost ars pe rug ca falsificator de peceti și de documente, și același voievod a hotărît ca toate actele în care intervine numele acestui plastograf să fie socotit fără valoare<sup>7</sup>. Se sancționau însă, tocmai în virtutea importanței ce se acorda valorii juridice a documentelor, și învinuirile de fals nedovedite. De ex. în 1328, judele curții regale condamnă la amendă pe Nicolae, fiul lui Grigore, care a afirmat despre un act de hotărnicire, emis de conventul din Dealul Orășii, că a fost eliberat în chip fraudulos, în ciuda faptului că pecetea conventului, pe care o poartă, este autentică<sup>8</sup>.

Formulele din transumpturi și confirmări, privitoare la autenticitatea actelor originale și la fidelitatea transcrierilor, nu pot fi prin ele însele o garan-

<sup>1</sup> Doc. 11 martie 1333, *Documente privind istoria României*, vol. III, p. 294 urm.

<sup>2</sup> Eckhart, *Hiteles helyeink*, p. 162.

<sup>3</sup> Doc. cit. 11 martie 1333, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, p. 294 urm.; 21 martie 1341, amintit mai înainte (p. 91, n. 11).

<sup>4</sup> Giry, II, p. 866; Prou, p. 62; Bresslau, I, p. 16, n. 1.

<sup>5</sup> Doc. 4 aug. 1298, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, p. 450 urm.; 11 dec. 1351, *ibid.*, XIV, vol. V.

<sup>6</sup> Doc. 23 febr. 1336, citat mai sus (p. 91, n. 4); doc. 17 febr. 1401, *Csáky*, I, 1, p. 213. Cf. Szentpétery. *Oklt.*, p. 250.

<sup>7</sup> Menționat în doc. 17 ian. 1399, eliberat de voievodul Știber, Mályusz, I, 1951, p. 625, nr. 5671; Hajnik, *Okirati bizonyítás a középkori magyar perjogban* [Proba documentară în dreptul procesual ungar din evul mediu], Budapesta, 1886, p. 27, n. 3 (unde în loc de « Ștefan » ca voievod al Transilvaniei trebuie citit Știber; de altfel Hajnik atribuie greșit voievodului « Ștefan », adică de fapt lui Știber, hotărîrea amintită a lui Ladislau). Cf. și doc. 6 mai 1356, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. V. Iată câteva documente din seria Transilvania în care Ștefan diacul este amintit ca delegat al conv. din Cluj-Mănăstur: 24 mai 1377, *ibid.*, XIV, vol. VII; 3 apr. și 27 aug. 1381, *Ub.*, II, p. 538 urm. și 546 urm. Vezi și Jakó, *Sigilografie*, în vol. de față.

<sup>8</sup> Doc. 10 mai 1328, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 257 urm. O bănuială neîntemeiată de fals, pe care o avea regele Ludovic I cu privire la niște scrisori papale în legătură cu propaganda catolică printre români, e amintită într-un act pontifical din 17 oct. 1345 (*ibid.*, XIV, vol. IV, p. 266 urm.).



ție împotriva falsului<sup>1</sup>. De altfel chiar când nu e vorba de un fals, transcrierea rareori este exactă: ea cuprinde deosebiri și greșeli mai mari sau mai mici, scribii întinerind limba actelor mai vechi, stilcind numele proprii<sup>2</sup>, făcând omisiuni, reproducând greșit data originalului<sup>3</sup>. Au fost transcrise și confirmate, chiar de bună credință, numeroase falsuri, mai ales în cazul documentelor ce se pretindeau foarte vechi, căci în stadiul de atunci al cunoștințelor istorice lipseau posibilități serioase de control pentru epocile mai îndepărtate<sup>4</sup>. Despre un mare număr din ele a descoperit abia critica modernă că sînt acte plăsmuite<sup>5</sup>.

Falsurile mai vechi, cele contemporane sau tirzii pot să aibă o *valoare istorică relativă*<sup>6</sup>. Este de datoria criticii diplomatice de a căuta să distingă datele adevărate scoase de falsificatori din documentele autentice ce le-au servit ca modele, transcriind uneori din acestea părți mai mari sau mai mici. Alteori falsificatorul n-a făcut decît să schimbe (de ex. prin răzuire), să adauge — să interpoleze — ori să omită unele date sau pasaje din actele autentice<sup>7</sup>. Pe de altă parte, chiar și în cazul cînd actul e fals în întregime, el prezintă o valoare în ceea ce privește intenția, interesele și procedeele falsificatorului sau alte împrejurări ale vremii din care datează falsul<sup>8</sup>. Astfel în favoarea conventului din Cluj-Mănăstur au fost falsificate, probabil în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, mai multe documente în legătură cu stăpînirea unor moșii<sup>9</sup>. Apoi, două documente, din 16 aprilie și 23 noiembrie 1326, cu privire

<sup>1</sup> Ele sînt considerate în chip greșit ca « formule de coroborare » de Iosif Șchiopul (*Diploma Andreiană*, p. 61—62).

<sup>2</sup> Pentru modernizarea ortografiei numelor topice un exemplu: doc. din 1312 (transcriere din sec. al XVIII-lea), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. I, p. 197—198. Alt exemplu: *marchioque eorundem* <earundem>, greșeală de transcriere în loc de *m. Branden<burgensis>* în transumptul din 1504 a două mandate ale regelui Sigismund din 29 dec. 1408, *Csáky*, I, 1, p. 263—267.

<sup>3</sup> De ex. *feria secunda proxima post dominicam Ramispalmarum anno domini M-o CCC-mo XL-mo octavo* (14 apr. 1348) s-a transcris greșit, în 1352: *sexta feria pr. p. dom. Ram. a. d. M-mo CCC-mo X-mo octavo* (21 apr. 1318). Cf. *Ub.*, I, p. 333 și II, p. 53—55. Un alt exemplu asemănător: doc. 1 mai 1316, corect: 1 mai 1342, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 77 urm. Cf. și Beke, *Erdélyi káptalan*, nr. 71 și p. 211 (erata). În cazul documentelor (greșit datate) din 22 iulie « 1402 » și 16 mai « 1404 », emise de « Ioan », episcopul de Oradea (cu privire la romîni din părțile Beiușului), s-au omis din cifra anilor zecile, cu ocazia transcrierii și confirmării lor repetate, începînd cu 1446, ultima fiind de regina Isabella în 1558. În realitate, e vorba de date de ani ulterioare, din cursul sec. al XV-lea. Bunyitay (II, p. 300—303, nota) propune, pe baza numelui emitentului, ca verosimil anul 1444 (de fapt primul din aceste doc. trebuie să fie în acest caz din 1442). Doc. a fost retipărit, după Bunyitay, de Șt. Meteș, *Contribuții nouă privitoare la voievozii romîni din Ardeal și părțile ungurești în veacul al XVI — XVIII*, Cluj, 1922, p. 23—27.

<sup>4</sup> Bresslau, I, p. 19.

<sup>5</sup> Lista falsurilor documentare privitoare la istoria Ungariei (și a Transilvaniei) pînă la anul 1400, falsuri descoperite pînă la începutul secolului nostru, a fost întocmită de Karácsonyi, *Hamis okl.*, cu completări de același în *Történelmi Tár*, 1908. Lista cuprinde și documente greșit datate sau nedatate din aceeași perioadă.

<sup>6</sup> Cf. și I. Șchiopul, *Valoarea pentru istorie a documentelor false*, în vol. *Țările Românești înainte de sec. al XIV-lea*, de același, București, 1945, p. 8.

<sup>7</sup> Doc. 24 iunie <1431> — 24 iunie <1439>, *Ub.*, IV, p. 446—448. Cf. și Szentpétery, *Okl.*, p. 253.

<sup>8</sup> Bresslau, I, p. 91.

<sup>9</sup> Din această categorie fac parte doc. 21 apr. și 12 iunie 1297, precum și 29 sept. 1299, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIII, vol. II, p. 434 urm. și 470 urm. (unde au fost publicate din greșeală ca autentice). Cf. Janits, p. 82, n. 42. Tot fals este, desigur, actul lui Carol Robert, din 24 noiembrie 1324 (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 136 urm.), în legătură cu alte două documente false sau în orice caz foarte suspecte (din 11 și 24 iunie 1296),

la o pretinsă răsplătire a lui Nicolae de Bonț pentru merite ostășești, fac parte dintr-un grup de acte plăsmuite, la sfârșitul sec. al XV-lea sau începutul celui următor, de Toma Nyiresi, notar al capitlului din Alba Iulia, cu scopul de a redobândi niște moșii confiscate de la înaintașii săi de către regele Sigismund și cedate familiei Bethlen<sup>1</sup>. Un alt grup de documente a fost fabricat la sfârșitul sec. al XIV-lea în interesul descendenților în linie feminină ai comitelui Mihail de Cilnic<sup>2</sup>. În prima jumătate a sec. al XVI-lea, în legătură cu procesul dintre satele Valchid și Hoghilag<sup>3</sup>, au fost falsificate, în favoarea celui dintîi, două documente (din 21 sept. 1429 și 21 dec. 1432) și a fost interpolat un altul, din 24 iunie <1431>—24 iunie <1439>, falsificatorul schimbînd și data de an a acestuia, în 1430<sup>4</sup>.

**Falsuri moderne.** În sfârșit, există și *falsuri moderne de documente medievale*, din care multe privesc istoria Transilvaniei. Dintre motivele care puteau da naștere acestei categorii de mistificări, amintim aici doar vanitatea « erudită », adică tendința de a străluci prin descoperiri senzaționale și de a găsi « dovezi » pentru unele teze hazardate care îl caracterizau pe contele Iosif Kemény în secolul trecut. Acest feudal ardelean, pasionat și neobosit colecționar de materiale istorice, era și un plastograf înrăit, autor a numeroase falsuri privitoare la istoria Transilvaniei din sec. XIII—XV-lea<sup>5</sup>. Deși unele din ele sînt destul de neîndeminate — prin anacronismele și stilul lor, — ele au indus în eroare chiar și pe editori de documente bine pregătiți ca Zimmermann și Werner<sup>6</sup>. O trăsătură caracteristică a falsurilor lui Kemény este că ele trimit la originale inexistente în arhive. Ca și

care privesc același convent (vezi observațiile lui Szentpétery, *Regesta*, I, nr. 1338; Fr. Pall, *Contrib. la probl. locurilor de adevărate, sub tipar*). Este suspect și doc. 10 aug. 1361 (Fejér, IX, 3, p. 243—244; *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VI), nu numai fiindcă transcrie falsul amintit din 12 iunie 1297, ci și pentru faptul că în el se afirmă că cererea de transcriere a fost prezentată regelui de către Ladislau, abatele mănăstirii din Cluj-Mănăstur, deși la acea dată (10 aug. 1361), după cum rezultă dintr-un alt doc. (11 apr. 1361, *ibid.*, XIV, vol. VI), în fruntea acestei mănăstiri nu se mai afla el, ci Otto (iar nu Ștefan, cum afirmă greșit — după Szeredai — Csomor Lajos, *A kolozsmónostori benzecs apátság és birtokai 1556-ig* [Abazia benedictină din Cluj-Mănăstur și domeniile ei, pînă la 1556], Cluj, 1912, p. 40). E suspectă — în orice caz neobișnuită — și forma în care se face aluzie în acest act la notarii regali.

<sup>1</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, p. 341, lista documentelor false, nr. 3 și 4. Cf. Tagányi Károly, în « Századok », 1893, p. 50—51.

<sup>2</sup> Doc. 2 și 9 iunie, 6 oct. și 1 dec. 1346, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, p. 565, aceeași listă, nr. 3—5; 28 noiembrie 1369, *ibid.*, vol. VI, aceeași listă, nr. 6. Cf. Karácsonyi, în *Tört. Tár.*, 1908, p. 30—31, 34—35.

<sup>3</sup> Din raionul Sighișoara.

<sup>4</sup> Gustav Gündisch, *Waldhütener Urkundenfälschungen*, în « Siebenbürgische Vierteljahrschrift », 1935, p. 99—111. Pentru falsificarea datei cf. și mențiunea din doc. 23 aug. 1401, *Mon. Vat. Hung.*, s. I, vol. IV, p. 465—467.

<sup>5</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 350, lista documentelor « îndoienice » (false), nr. 14 și 17 (cf. și falsul din 1248, Karácsonyi, *Hamis okl.*, p. 18, nr. 102), *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, aceeași listă, p. 483—484, nr. 1, 6—7, 13—14 și 18; *ibid.*, XIV, vol. I, p. 375, nr. 3 și 7; *ibid.*, vol. VII, p. 341, nr. 2—1; *ibid.*, vol. III, p. 559, nr. 1. Să se mai adauge: doc. 24 iulie 1276 (*ibid.*, XIII, vol. II, p. 180 urm.); doc. din 7 febr. 1374 al conv. din Cluj-Mănăstur (despre pretinsul convent ioanit din Hoghiz); mandatul regal din 30 mai 1377 (despre cneji, *ibid.*, vol. VII, lista doc. false, nr. 1); actul capitlului din Alba Iulia din 6 iulie 1421 (cu o aluzie la existența celor șapte scaune sășești ale provinciei Sibiului la 1276, Hurmuzaki-Densusianu, I, p. 518—519); mandatul regal din 2 iulie 1426 (privind cavalerii teutoni, *ibid.*, I, 2, p. 539—540, cf. Gündisch, în « Jahrbücher für die Gesch.chte Osteuropas », II, 1937, p. 401—402). Fr. Pall, *Noi falsuri ale lui Iosif Kemény*, în pregătire (unde se vor identifica și alte documente falsificate de acesta).

<sup>6</sup> Vezi recenzie la Tagányi, în « Századok », 1893, p. 41—57.

alți falsificatori medievali și moderni căuta și el să-și ia ca modele documente autentice<sup>1</sup>.

Dar indiferent de epoca și de categoria falsului documentar, fie că acesta e contemporan, tardiv sau modern, fie că e făurit cu mai multă sau mai puțină abilitate, el poate fi demascată printr-o examinare critică atentă și prudentă, iar nu pripită și în bună parte incompetentă, cum a procedat de ex. I. Șhiopul, atacînd autenticitatea unor documente foarte importante referitoare la istoria Transilvaniei în sec. al XII-lea și al XIII-lea<sup>2</sup>. Această demascare e chiar unul din scopurile principale pe care și le propune diploma. Ea caută astfel să pună la dispoziția cercetărilor istorice informații documentare de o valoare sigură, cu ajutorul cărora să se poată reconstitui și interpreta în mod științific istoria societății.

### ÎNCHEIERE

În studiul acesta am încercat să prezentăm elementele de diplomatică latină care caracterizează documentele privitoare la Transilvania pînă aproape de jumătatea sec. al XV-lea. Ținînd seama de caracterul și limitele publicației în care apare această lucrare, nu putea fi în intenția noastră de a întreprinde aici o cercetare monografică propriu-zisă, ci voiam să dăm doar o introducere diplomatică la un material, care deși privește în întregime Transilvania, emană însă în bună parte de la cancelarii situate în afara hotarelor ei. Materialul este deci prea variat, prea divers pentru a putea fi înfățișat ca o unitate omogenă în dezvoltarea și în aspectele sale, el oglindind în această epocă, chiar și în ceea ce privește documentele emise în Transilvania, uzanțe și influențe multiple, care nu permit încă sezizarea unor trăsături proprii, locale, în întocmirea documentelor transilvănene.

În această încercare am căutat să alegem din rezultatele cercetărilor de diplomatică generală sau specială (care ne-au fost accesibile), acele probleme ce interesau direct sau indirect Transilvania, în accepțiunea actuală a termenului. Pentru aceste probleme trebuiau găsite exemplificări concludente, ceace ne-a îngăduit — credem — stringerea și sistematizarea unui material bogat, precum și o serie de completări și precizări sau chiar unele îndreptări ale rezultatelor cercetărilor anterioare. De asemenea s-au putut rectifica erori strecurate în colecțiile mai vechi de documente, ca și în volu-

<sup>1</sup> De ex. doc. 2 sept. 1324 (*Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. II, p. 133 urm.), act voievodal, e imitat într-un pretins doc. emis de rege în 1324 (*ibid.*, p. 341, lista doc. false, nr. 2).

<sup>2</sup> Bunăoară documentele referitoare la cavalerii teutoni în Țara Birsei din 1211 și anii următori, Diploma andreiană din 1224 și aceea a ioașiților din 1247 (*Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 150 și urm.; p. 208 urm., p. 320 urm.). Încercarea hipercritică a lui Șhiopul (în lucrările sale: *Contribuțiuni la istoria Transilvaniei în sec. XII și XIII*, Cluj, 1932; Idem, *Cavalerii Teutoni și Țara Birsei*, în rev. «Țara Birsei», Brașov, 1934; Idem, *Diploma andreiană*, cit. mai sus, *Țările Românești înainte de sec. al XIV-lea*, cit. mai sus), în ciuda citorva observații juste de amănunt (de ex. în *Contribuțiuni*, p. 84—86, în legătură cu lista demnitarilor din doc. < înainte de 7 mai > 1222, *Doc. priv. is. Rom.*, C, XI—XIII, vol. I, p. 182—184, act socotit suspect și de Szentpétery, *Regesta*, I, nr. 380), s-a concretizat în concluzii grăbite și unilaterale, rezultate din cunoașterea insuficientă a instituțiilor epocii și a materialului documentar. Ea a fost combătută de cercetătorii care au intervenit în discuție: E. Lăzărescu, A. Sacerdoteanu, (ambii în «Țara Birsei», 1934—1935), G. F. Müller (în «Siebenbürgische Vierteljahrschrift», 1935) și alții. A se vedea și notele editorilor colecției *Documenta Valachorum*, p. 6, 14—15.

mele apărute ale seriei Transilvania. Am încercat pe ici-colo să atragem atenția și asupra unor analogii între caracteristicile documentelor privind Transilvania și cele ale actelor latine sau chiar slave emenate de la cancelaria voievodală a Moldovei și mai ales a Țării Românești.

Firește în stadiul actual al cercetărilor și în limitele publicației de față nu putem avea nici pe departe pretenția de a epuiza toate problemele de diplomatică latină cu referire la Transilvania epocii amintite, ca să ne mărginim numai la aceasta. Literatura noastră istorică e foarte săracă în cercetări de diplomatică latină. Rămân deci încă multe chestiuni care vor trebui lămurite sau adâncite prin studii monografice atât în ceea ce privește documentele emise de voievozii și vicevoievozii Transilvaniei, cât și de locurile de adeverire (capitluri și conventuri), de comitate, de scaune, de districte, de orașe, de particulari etc. De pildă, procesul de geneză a documentelor, raporturile acestora cu alte fenomene ale suprastructurii juridice și politice, cu ideologia vremii, precum și cu baza economică, n-au fost atinse de noi decât în treacăt. De altfel elucidarea satisfăcătoare a acestor și altor probleme va trebui încercată prin cercetări multilaterale, mai ales în contact strins cu disciplinele înrudite ale diplomatiei: cu paleografia, sigilografia, cronologia și filologia latină medievală, fără a neglija apropierea ce se pot stabili cu materialul documentar slav și grec privitor la istoria noastră în epoca feudală. În fața cercetărilor noștri în domeniul diplomatiei și a celorlalte științe auxiliare se deschide deci un câmp larg de activitate, în care ei vor avea posibilitatea să aducă contribuții prețioase.

## PLANȘA I

1) Însemnare de tipul *commissio* pe doc. 30 noiembrie 1389 al Mariei, regina Ungariei, perg., mărime orig. : 44 × 13 mm. Se află deasupra textului în partea dreaptă, puțin micș. în facsim. Se repetă sub pecetea aplicată dedesubtul textului (Arh. Ist. CCVI).

2) Însemnare de același tip pe doc. 27 oct. 1398 al lui Știber, voievodul Transilvaniei, hîrtie, mărime orig. : 35 × 10 mm. Se află deasupra textului pe partea dreaptă (Arh. Ist., CXXVIII).

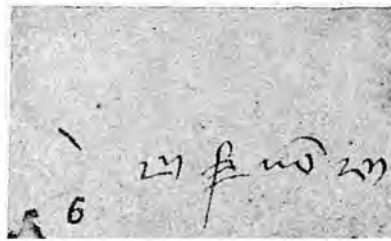
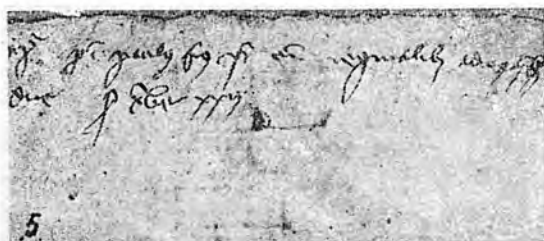
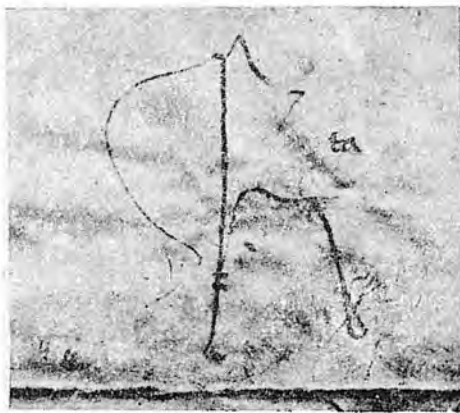
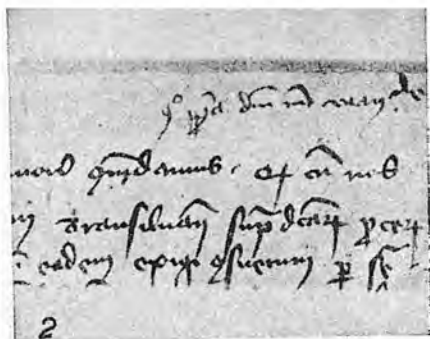
3) Mențiune de înregistrare pe doc. 27 apr. 1368 al lui Ludovic I, regele Ungariei, perg., mărime orig.: 28 × 33 mm. Se află pe verso în marginea dreaptă (Arh. Ist., CCI; *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VI, nr. 513).

4) Mențiune similară pe doc. 1 iunie 1405 al lui Sigismund, regele Ungariei, perg., mărime orig.: 41 × 31 mm. Se află pe verso în mijloc (Arh. Ist., VI).

5) Însemnare judiciară pe doc. 15 oct. 1375 al lui Iacob de Zips, judele curții regale, hîrtie, mărime orig.: 105 × 24 mm. Se află pe verso în marginea stîngă, micș. 1/3 în facsim. (Arh. Ist., LXXXII).

6) Mențiunea taxei de cancelarie pe același doc., pe verso, jos în mijloc, mărime orig.: 30 × 11 mm., puțin mărit în facsim.





## PLANȘA II

1) Însemnare de tipul *relatio* pe doc. 5 oct. 1349 al lui Ludovic I, regele Ungariei, perg., mărime orig.: 22 × 5 mm. Se află deasupra textului pe marginea dreaptă (repetându-se în forme mai dezvoltate pe marginea inferioară și pe verso sub pecete). (Arh. Ist. Cluj, arh. orașului Cluj, fasc. I, nr. 5; publ. *Ub.* II, p. 64; trad. *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. IV, p. 507—508).

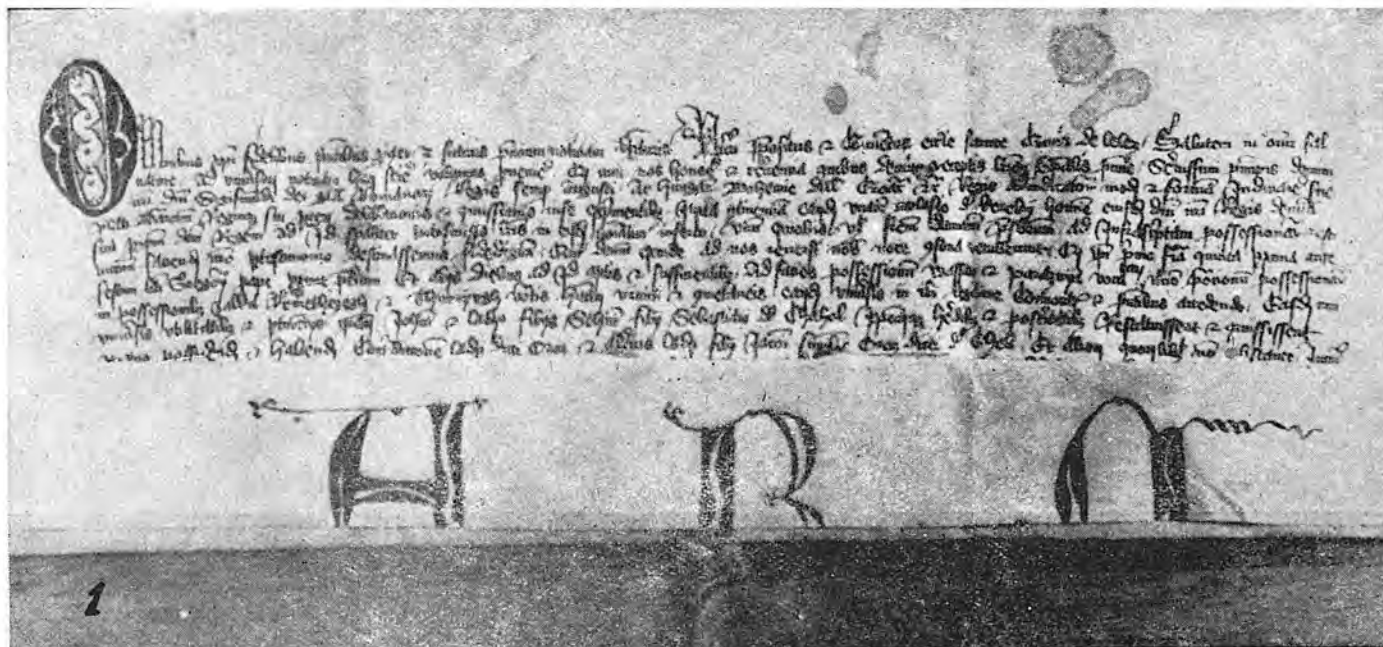
2) Mențiunea *perfecta et correcta* pe doc. 26 apr. 1370 al lui Ludovic I, regele Ungariei, perg., mărime orig.: 30 × 15 mm. Se află sub text în partea dreaptă (Arh. Stat. Cluj, arh. orașului Cluj, fasc. P, nr. 15; publ. *Ub.*, II, p. 345—346; trad. *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VI, nr. 643).

3) Însemnare de tipul *relatio* pe doc. 20 aug. 1419 al lui Sigismund, regele Ungariei, perg., mărime orig.: 60 × 15 mm. Se află deasupra textului în partea dreaptă, foarte puțin micș. în facsim. Se repetă sub pecetea aplicată sub text (Arh. Stat. Cluj, arh. orașului Cluj, fasc. V, nr. 7; publ. *Ub.*, IV, p. 108—109).

4) Însemnare judiciară pe doc. 13 ian. 1439 al lui Nicolae de Ocna Sibiului, vice-voievodul Transilvaniei, hirtie, mărime orig.: 60 × 25 mm. Se află pe verso în colțul stîng (Arh. Stat. Cluj, arh. orașului Dej, nr. 32).

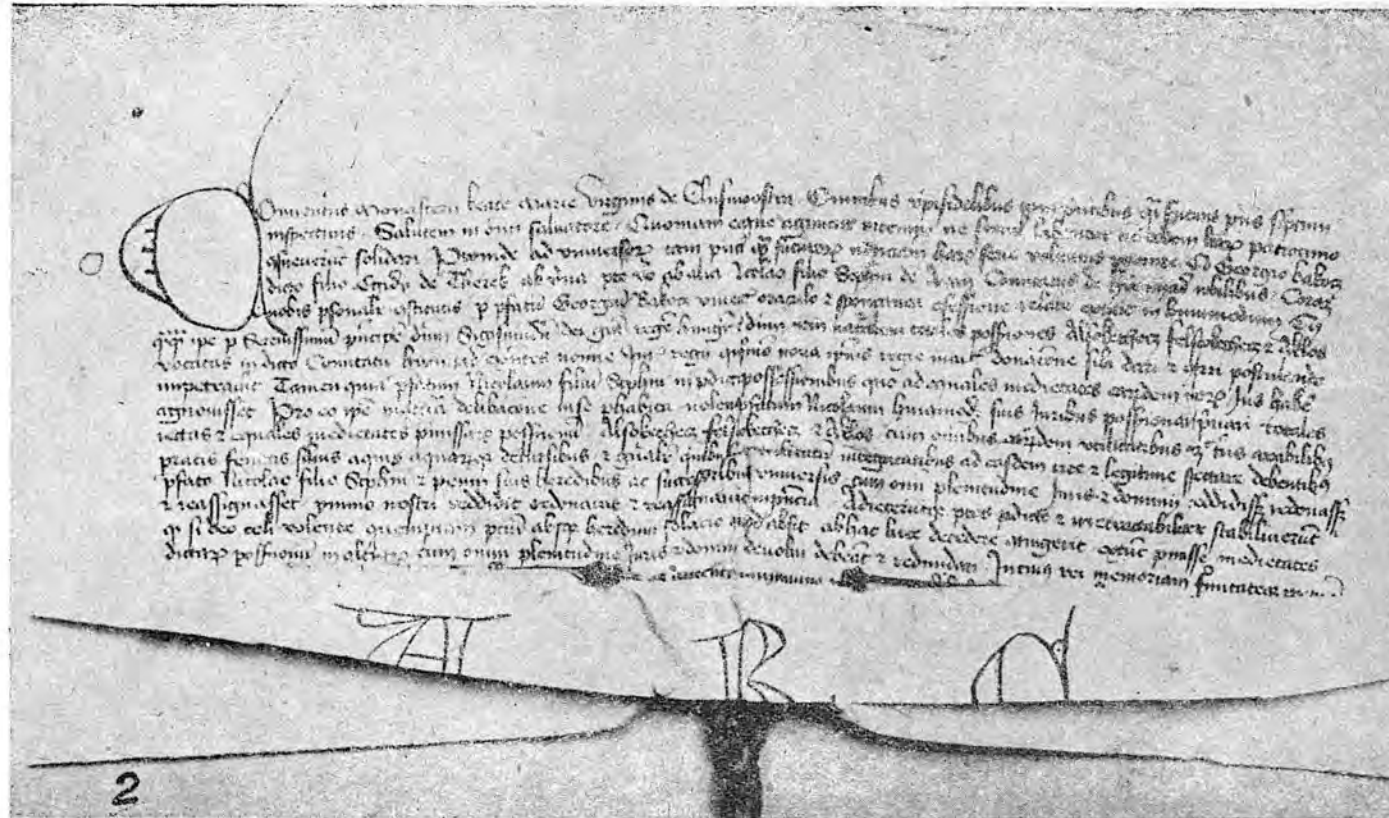
5) Semn notarial și subscripție notarială pe doc. 10 dec. 1428 al notarului public Iacob Mathie, perg., mărime orig.: 90 × 67 mm., micș. 1/2 în facsim. (Arh. Ist. CLXXXIV).





1) Chirograf cu pecete atârnată : doc. 15 martie 1424 al conventului din Leles (R. Cehoslovacă), perg., mărime orig.: 260 mm., înălțimea literelor: 28 mm , micș. în facsim. (Arh. Ist., XVI, fasc. 250, nr.1).





2) Chirograf cu pecete atârnată : doc. 6 ian. 1428 al conv. din Cluj-Mănăstur, perg., mărime orig. 310 mm., înălțimea literelor: 10–19 mm., micș. în facsim. (Arh. Ist., XVI, fasc. CLIX).

#### PLANȘA IV

*Litere cum filo serico*, cu numele scribului și cu mențiunea taxei de cancelarie: doc. 25 iulie 1377 al papei Grigore al XI-lea (fragment). (Magyar Országos Levéltár, diplomatikai osztály [Arhivele Statului Ungar, secția de diplome]. Budapesta, nr. 6452: publ. după registrele papale de Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, I. p. 327–328, iar după acesta de Hurmuzaki-Densușianu, I<sub>2</sub>, p. 238–239).

**G**REGORIUS ep[iscopu]s servus servorum dei. Dilecte fili in xpo  
 fili et apostolice sedis. Que nobilitatis et honoris merita quibus in  
 que anime tue salutem et caritatem proferam dum respiciam favorabiliter am-  
 eciam sane in Emeriti in Cas tro de a pagessalla confis teuram que et  
 Cas tro adiacentibus quodquidem Cas trum cu eisdem villis olim fuit  
 Cas tri et villarum habitantes et moles qui tunc erant sasmata hinc resp-  
 Roman ecclesie unitatem redierunt de novo canonice fundum ac de hinc tibi  
 rethales ecclesias in Cas tro et villis predic tis fundant et cons truer-  
 deam valque pro diuin cultus augmento ac pro tue et posteritatis  
 Cas tri et villarum predic tarum quas ab ecclesia tenes in feudum ac duc me-  
 per de antiquis actis et aliis a tanto tempore annis contrarij memoria  
 sit cons tructio tua et etia in Cas tro et villis prefatis per te cons tructio  
 ene in annis die Cas trum et ville predic ta cons truit cum inter venerab-  
 ac ecclesie predic ta de sua die ecclesie tunc super hoc disceptetur et apponatur  
 huiusmodi per te fides fieri no valeat tibi donandi et etia assignandi et  
 usque huiusmodi cum pium et laudabile proposuimus plurimum in domine et  
 Emeriti et alijs iam cons tructio et etia in eisdem Cas tro et villis et  
 naturis titulo transferendi ac hoc tunc ecclesiarum perquisitum et erant  
 rompiendi et leuandi ac perquisitum recurrendi Non obstat tunc qd de ins trui-  
 quibusque plenam et liberam tenore presentium licentiam et  
 Dat Anagnin

M. O. D. L.  
 6452.  
 1377 jul. 25.

## PLANȘA V

*Lilere cum filo canapis*: doc. 25 iulie 1377 al papei Grigore al XI-lea (fragment),  
(Aceleași Arhive, nr. 6453; Theiner, op. cit., I, p. 328; Hurmuzaki-Densușianu, I, 2.  
p. 239—241).



Dilecto filio. A  
 dicit ordinis S. et apostolicam ben. Dilecto apostolice pia mater  
 providere. Subdita siquidem nobis nuper pro pace dilecte  
 castri de mercessilla indue pectore commendat qd olim castro  
 ante erat et ipsius cathedre progenitores erant de manibus  
 predictis. qui ante erant schismatici labe reperiunt nam uari  
 licam et sancte Roman ecclesie unitatem ac ydem habitatores  
 et ad pro commissis huiusmodi penitentiam munus salutarem  
 humiliter supplicamus ut cum ipi propter loci distantiam  
 et velle predicti consistunt cum quilibet ex venerabilibus fr  
 villis predicti de sua die consistere aliquibus discretis religiosi  
 si talia fuerint propter que sedes predicti esset consulenda u  
 rem. nos igitur cupientes ipse amari providere solu  
 spem in domino fiduciam obtemus per apostolicam scriptu  
 ordinis suum amari professoribus eue provincie ad hoc suffi  
 ciamus et quos per se loci diocesan seu illi per quem  
 fieri possit volumus presentem ut quilibet ipse suum pect  
 in Episcopalem iurisdictionem exerceat licentia speciali omnium et  
 unusq; seorsum volentem eisdem futuris peccata huiusmodi confite  
 rentur audita a fratre ipso etiam si talia fuerint propter  
 solvere valeat ac eis pro commissis huiusmodi penitentiam in  
 dm  
 h  
 Augusti

**DIN SIGILOGRAFIA MOLDOVEI  
ȘI A ȚĂRII ROMÎNEȘTI**

DE  
EMIL VÎRTOSU

**Introducere.** Până acum s-au publicat studii ilustrative, informative și descriptive asupra sigiliilor românești, precum și unele sinteze parțiale, datorite lui I. Bogdan, V. A. Urechia, B. P.-Hasdeu, D. A. Sturdza, P. V. Năsturel, C. Moisil. Dar pentru o sinteză generală mai este încă mult de lucrat în sigilografia românească, mai ales că materialul publicat prezintă, de multe ori, insuficiențe din punct de vedere științific: descrieri inexacte, interpretări fanteziste sau depășite. Și spunînd acestea ne gîndim la lucrările lui V. A. Urechia. Astfel că, pentru a putea folosi acest material, cercetătorul trebuie să-l revadă după originale, — cînd mai există — și să întocmească o nouă descriere, iar uneori să aducă o nouă interpretare. De asemenea trebuie avut în vedere că materialul inedit îl copleșește pe cel publicat și numai cunoscîndu-l și pe cel inedit sîntem în măsură să răspundem la multe întrebări, menite să întregească aria și volumul cunoștințelor asupra orînduirii feudale de pe pămîntul țării noastre, prin cunoașterea informațiilor de ordin istoric pe care ni le pot da sigiliile de domni, de mari dregători, de conducători ai țărilor și ai orașelor și altele.

Studiul de față nu vrea să reediteze, sub o altă formă, cercetările predecesorilor. Scopul lui este și descriptiv, dar mai ales interpretativ. Din această cauză, lucrarea se prezintă sub forma unor cercetări separate, inegale și relativ disparate, în primul rînd pentru că nu ne-a fost posibil să verificăm după materialul original și să întregim toate aspectele sigilografice din Moldova și Țara Românească. Și, în al doilea rînd, pentru că lipsesc monografiile pe probleme.

Din această cauză, am considerat util și chiar necesar ca raportările la materialul documentar să fie cît mai bogate, deși în acest mod s-a îngreuiat lectura cursivă a textului. Totuși, documentarea mai largă, dată acum, va putea sta la temelia unei sinteze viitoare.

Utile au fost considerate și reproducerea date mai departe, iar prezența lor face mai evidentă necesitatea publicării neîntîrziate și a unui *album de sigilografie românească*, pentru a cărui întocmire avem la îndemînă o mare parte din material. Albumul acesta va fi de un real folos istoriografiei românești, prin prezentarea de informații prețioase și încă nefolosite.

De aceea sîntem convinși că studiul de față va dovedi tuturor importanța sigilografiei pentru istoriografia țării noastre.

## SIGILIUL DOMNESC

**Sigiliul domnesc în Moldova și în Țara Românească.** Sigiliul (grec. σφραγίς, lat. *sigillum*, slav *печатъ*) reprezenta în trecut mijlocul de a păstra secretul corespondenței și, mai ales, garanția cea mai sigură de autenticitate a unui

act, semnul vizibil doveditor că actul era adevărat, nu fals. Sigilarea, în timpurile mai vechi, constituia operația finală în emiterea unui act, iar sigiliul reprezenta, simbolic, autoritatea deosebită a emitentului — domn stăpînitor, ca o imagine concretă a puterii domnești. Dar chiar și după ce, în secolul al XVI-lea, apare și semnătura domnească autografă între semnele de validare a unui act, sigilarea rămîne și mai departe operația finală pentru emiterea actului.

Spre a avea o valoare probatorie necontestată, sigiliul trebuia să fie clar, bine reliefat și bine fixat la act.

În limba romînă se întrebuițează cuvîntul *pecete* și, mai nou, *sigiliu*; pe acesta din urmă îl vom folosi în chip exclusiv, considerîndu-l mai cuprinzător<sup>1</sup>.

*Sigilografia — numită și sfragistică — studiază, descrie și explică sigiliile întrebuițate în actele publice și particulare.*

Sigilarea era un drept general răspîndit și unanim recunoscut. Orice persoană fizică avea dreptul să se folosească de un sigiliu: punîndu-l pe un act, posesorul își manifesta public consimțămîntul și participarea sa, ca emitent sau martor, la faptele specificate în act.

În actele emise de cancelaria domnească a Moldovei, sigilarea face parte de la început din formularul diplomatic, unde întărirea sau coroborarea (*corroboratio*) anunță, într-o formulă specială, sigiliul sau sigiliile care vor servi la validarea actului.

Totuși, în actele domnești din Țara Romînească, întărirea nu cuprinde în general și o formulă pentru anunțarea sigilării, ceea ce ne arată strînsa legătură a formularului muntean cu formularul actelor sirbești și bulgărești, unde această anunțare lipsește.

Cunoscută fiind importanța și mulțimea actelor ieșite din cancelaria domnească în Moldova și Țara Romînească, precum și faptul că actele ieșite din cancelaria domnească erau prevăzute întotdeauna, spre întărire, cu un sigiliu, vom studia, în mod deosebit și în primul rînd, sigiliul domnesc, a cărui existență și evoluție le putem urmări cu continuitate de-a lungul întregii orînduirii feudale, precum și mai tîrziu.

În principiu, sigiliul domnesc — simbol al autorității suverane — se punea în fața martorilor menționați în act; dar, în fapt, el se punea, de cele mai multe ori, în fața păstrătorului sigiliului, întrucît, și înainte de introducerea semnăturii autografe a domnului, sigilarea reprezenta, cum am mai spus, ultima operație pentru emiterea unui act.

Tiparul sau matrița sigiliilor domnești s-a numit, uneori, *peceatnic* (în limba slavă печатник), alteori *hrisovul*<sup>2</sup> (slav. хрисовъ din grec. χρυσόβουλλον, χρυσοβούλλιον); s-a mai numit de asemenea *engolpion* (slav. енгопиѣ, din grec. ἐγκόπιον = medalion) și *pecete* (slav. печатъ), numele cel mai răspîndit fiind acesta din urmă. Uneori, sigiliul primește în același text două nume deodată: engolpion și hrisovul (енгопиѣ и хрисовъ)<sup>3</sup>. Sigiliu (*sigillum*) s-a numit tiparul al cărui text era în limba latină.

<sup>1</sup> Distincția făcută în zilele noastre între sigiliu, pecete și ștampilă nu este valabilă pentru studierea sigiliilor din timpul orînduirii feudale.

<sup>2</sup> I. Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Romînești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, vol. I, București, 1905, p. LI (lucrarea va fi citată sub titlul: *Relațiile...*).

<sup>3</sup> În bula lui Mihnea II Turcitul, domnul Țării Romînești, din 1589 (C. Moisil, *Bule de aur sigilare de la domnii Țării-Romînești și ai Moldovei*, în « *Revista arhivelor* », I, București, 1924—1926, p. 258).



Aceleași au fost și numele folosite pentru întipărirea sigilară într-un material determinat: ceară, tuș, metal, etc. În cartea de credință dată regelui Ludovic al Ungariei și brașovenilor, de Neagoe Basarab, la 17 martie 1517, în formula de anunțare a validării prin sigiliu se face o deosebire în limba slavă între numele dat sigiliului domnesc mare: *hrisovul* (хрисовул) și numele dat sigiliilor boierești: *peceți*, *sigilii* (печати), după cum urmează: «Și pentru marea credință ce punem domnia mea, am pus domnia mea *hrisovul* Țării Românești și *pecețile* boierilor domniei mele, pentru ca să stea neclintit cu credință»<sup>1</sup>. Iar într-un act din 4 decembrie 1644, Matei Basarab pune, sub altă formă, ideea că sigiliul țării este și sigiliul domnesc: «...cartea domnii mele, aceasta, întărită cu iscălitura domnii mele și cu pecetea țării domnii mele»<sup>2</sup>.

Deosebirea de nume întâlnită în actul din 1517 al lui Neagoe Basarab provine din aplicarea principiului preeminenței feudale a domnului, al cărui sigiliu este considerat în același timp drept sigiliul însuși al țării. În sfârșit, faptul că Pătrașcu cel Bun folosește numele pecete (печать) pentru sigiliul mic, iar termenul *hrisovul* (хрисовул) apare numai rar și numai la sigiliul mare<sup>3</sup>, ne îngăduie să presupunem că, pînă în secolul al XVI-lea inclusiv, cel puțin, sigiliul mare se mai numea și *hrisovul*, cel mic se mai numea și *pecete*, pe cînd sigiliul inelar se mai numea *inel* (перстник, în limba slavă)<sup>4</sup>.

Vom întrebuița cuvîntul *tipar* spre a denumi matrița sigilară, care poate fi făcută din metal: fier, oțel, alamă, aur, argint etc.; din pietre prețioase: safir («zafir»), cornalină, etc., sau din alt material rezistent, care să poată servi sigilării lemn.

În același timp, prin *sigiliu* vom înțelege în general întipărirea într-un material: ceară, tuș etc.<sup>5</sup>

Un sigiliu ar trebui studiat în general sub mai multe aspecte: textul, emblema, scutul, ornamentele, folosirea, aspecte asupra cărora vom insista cu alt prilej, într-un studiu aflat în pregătire. Un alt aspect, care constituie mijlocul de întrebuițare manuală a tiparului sigilar (miner, toartă, ureche etc.), nu va fi nici el studiat aici, neavînd încă toate datele necesare pentru aceasta. În schimb ne vom preocupa îndeaproape de forma, mărimea și modul de punere a sigiliului la act.

Sigiliile domnești oficiale, adică întrebuițate în acte, nu sînt, niciodată, anepigrafe<sup>6</sup>. Cînd un text este gravat de jure împrejurul rondelei sigilare,

<sup>1</sup> Textul slav al actului din 1517 este acesta: ... и за великѣ вѣсѣ що поставѣмъ господство мѣ поставишъ съмъ господство мѣ хрисовѣ влашкѣмъ земаѣмъ и печати боѣрѣмъ господства мѣ за радѣ да стѣнтъ непотѣбноу мѣ съ вѣсѣ (la Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346—1603...*, București, 1931, p. 262).

<sup>2</sup> Actul original la Academia R.P.R., XLIII/67.

<sup>3</sup> Legende de celor două sigilii: mare și mic, date la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. LXV—LXVI.

<sup>4</sup> La 20 iulie 1626, Alexandru voievod, întărind lui Trufanda mare vistier satul Deduleștii, amintește că Radul voievod, la 1611, «au fost făcut lui carte de miluire cu inelul, fără de pecete» (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 480, 479).

<sup>5</sup> V. A. Urechia întrebuițează cel dintîi cu acest sens termenul întipărire (*Sigiliul țirgului Petrei (județulu Némțu). Notă istorică*. Extras din «Anal. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., seria II, t. X, București, 1889, p. 1).

<sup>6</sup> Nu despre un sigiliu anepigraf poate fi vorba în cartea prin care, la 20 iulie 1626, Alexandru voievodul Țării Românești întărește lui Trufanda mare vistier stăpînirea peste satul Deduleștii și amintește că Radul voievod, la 18 noiembrie 1611, «au fost făcut lui

acestui text i se dă numele de *legendă*. Aceasta este precedată, de obicei, de invocația simbolică (*invocatio symbolica*): †, numită și *cruce-ajută*. De multe ori, invocația simbolică din legenda sigiliilor Țării Românești este constituită din însăși crucea pe care o ține în plisc pasărea din cîmpul sigiliului, așezată pentru circumstanță într-un mod deosebit. În secolul al XIX-lea, în locul acestui semn se va găsi uneori o rozetă (stea). În sigilii vom mai găsi și inscripții, adică texte reprezentate prin litere majuscule, sau cifre arabe și chirilice, care însă nu figurează în legendă (circular, de cele mai multe ori pe margine), ci în spațiul din mijlocul sigiliului.

Cele mai vechi sigilii domnești ale Moldovei au legenda în limba slavă. În schimb, vechile sigilii ale Țării Românești au legenda în limba latină, gravată cu caractere unciale, gotice, capitale sau minuscule. Dar, concomitent, au existat și sigilii cu legenda în limba slavă. Astfel, cel mai vechi sigiliu domnesc cu legenda în limba slavă este pus la un act din 1396, mai 28, de la Vlad uzurpatorul lui Mircea, și are legenda: † сѣ хрисокѣа ѿв клада коекѣдѣ и гна въсѣи сѣрѣокѣахѣи [† Acesta <este> hrisovulul lui Io Vlad voevod și domn a toată Ungrovlahia]<sup>1</sup>.

Și în secolul următor se întâlnesc sigilii cu legenda în limba latină, dar numai la претендэнți domnești, ceea ce este foarte explicabil, aceștia trăind și intrigând în străinătate. În schimb, în secolul al XVII-lea, limba latină reapare și în sigiliul domnesc propriu-zis. În Țara Românească avem sigiliul mare și sigiliul inelar al lui Mihai Radul voievod (1658-1659); în Moldova, sigiliul mic și sigiliul inelar al lui Gheorghe Ștefan voievod. Cel dintîi întrebuițează sigiliul mare la actele interne<sup>2</sup>, pe cel inelar la scrisorile externe, în timp ce ultimul le folosește pe amîndouă, în timpul domniei, numai la acte externe<sup>3</sup>, iar după mazilie, în străinătate fiind, se servește de aceleași sigilii și pentru actele sau scrisorile trimise în țară<sup>4</sup>.

Sigilii cu legendă în limba latină folosește și Constantin Brîncoveanu voievod, dar numai pentru scrisorile externe<sup>5</sup>. Și, desigur, și alți domni au folosit același fel de sigilii, pentru actele și scrisorile externe.

și carte de miluire cu inelul, fără de pecete» (actul la N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 479, 480), ci este vorba de cartea domnească întărită cu sigiliul inelar («inelul») și nu cu sigiliul mic («pecetea»), după cum ar fi trebuit.

<sup>1</sup> I. Bogdan, *Relațiile...*, p. LV; idem, Academia R.P.R., ms. 5219, f. 66; fotografie, *ibid.*, *Fotografii*, V/6.

<sup>2</sup> Descrie la Emil Virtosu, *Sigilii domnești rare din veacul al XVII-lea*, București, 1942, p. 3-7.

<sup>3</sup> Reproduceri la A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, X, București, 1938, p. 265 și 300, după două acte, unul din 1653, al doilea din 1655; vezi și D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești — studiu de diplomatică*, în «Apulum», II (1943-1945), Alba-Iulia, 1946, p. 229.

<sup>4</sup> Cunoaștem un act scris la 11 aprilie 1660/7168, în «Țara Nemțească, în orașul Beci» (Viena), de ieromonahul Andonie, act prin care «Io Gheorghe Ștefan voevoda, ce am fost, dintru mila lui dumnedzău, domnu țării Moldovei», dă satul Mihnești (Trotuș) lui Toader Ungurianul, pentru slujba-i credincioasă; pe act este pus sigiliul mic, timbrat cu timbru romboidal (Arhivele Statului, *Mănăstirea Gașin*, 111/2). Un al doilea act, dat în «Stetin», la 24 decembrie 1667, este o scrisoare a lui «Io Gheorghe Ștefan ce, den mila lui dumnedzău, au fostu domnu țării Moldovei», adresată fratelui său, Vasile hatman, căruia îi face cunoscut că ia satul Mihnești de la Toader Ungurianul, pentru necredință, și-l dă lui Ștefan feciorul lui Andreiașan. Aici, alături de semnătura autografă apare și sigiliul inelar timbrat al voevodului (Arhivele statului, *Mănăstirea Gașin*, 111/4).

<sup>5</sup> Sigiliul latinesc al lui Brîncoveanu îl descriem mai departe.

Vlad Țepeș este ultimul domn din secolul al XV-lea cu sigilii în limba latină.

Mai târziu, întâlnim și sigilii cu legenda în limba otomană, în secolele XVII-XIX și în limba greacă, în aceleași secole. În sfârșit, vor fi și sigilii cu legenda în limba română, începând din secolul al XVIII-lea.

Legenda — precedată de invocația simbolică — va cuprinde numele domnului precedat de apelativul tipului sigilar: *sigillum*, печать печатника, златъ печатъ, хрисовъдъ, престинъ; ca și de atributul teocratic Io sau Ioan (Ἰω, Ἰωανν) însoțit de titlul de voievod; sau numele domnului, cu atributul teocratic Io, titlul și filiația; sau numele domnului, cu atributul teocratic, titlul și filiația, precum și numele țării; toate aceste formule au numele titularului, însoțit de calitatea de *domn* (господарь — în Moldova; господинъ — în Țara Românească și invers; se adaugă, uneori, începând de pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, și anul. Adeseori, numele domnului este însoțit de formula de devoțiune: din mila lui Dumnezeu (în limba latină: *dei gratia*; în limba slavă: *божю милостию*; în limba greacă: *ἐλεῶ θεοῦ*; iar în limba română: «cu mila lui Dumnezeu» — cum găsim în unele din sigiliile celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a celui de al XIX-lea).

Primele, având în vedere titlul domnesc, se vor mai putea numi: sigilii cu titlul mic (*titulus minor*); celelalte: sigilii cu titlul mare (*titulus maior*).

În cîmpul sigiliului se găsește emblema sau stema, care poate fi felurită, după tipul sigiliului, după țară (Moldova sau Țara Românească) și după momentul istoric respectiv. Pentru a umple spațiul liber între legendă și stemă, se folosesc, uneori, ornamente diverse, vegetale sau geometrice. Vechile sigilii ale Moldovei și Țării Românești folosesc la început, pentru ornamentare, pe lingă arabescuri, și un cadru cvadrilobat: (scut în cruce, *vierpass*)<sup>1</sup>; înăuntrul acestui cadru, sigiliile Țării Românești au slove chirilice, care alcătuiesc, în întregime sau prescurtat, numele domnului respectiv: această metodă este folosită și la sigiliile vechi cu legenda în limba latină și la sigiliile vechi cu legenda în limba slavă.

Legenda și emblema sînt gravate în adîncime, în sens invers (negativ), astfel că întipărirea sigilară iese în relief și este pozitivă, urmînd a fi cetită de la stînga spre dreapta și începînd de la invocația simbolică; la fel își schimbă orientarea și emblema. Gravarea în adîncime îngăduie folosirea sigiliului pentru ceară; iar mai târziu, cînd se întrebunțează și tușul sigilar roșu (chinovarul), același tipar putea servi și pentru ceară și pentru tuș. De-abia în secolul al XVIII-lea apar și sigilii săpate în relief, destinate numai pentru tuș.

Trecem la cercetarea sigiliilor domnești după criterii care să ne permită o clasificare multiplă și diversă a lor.

<sup>1</sup> Cadru cvadrilobat întâlnim pe monede bătute de regele Ludovic cel Mare al Ungariei (1342—1382), pentru orașul Zara (László Réthy, *Corpus nummorum Hungariae* II, Budapesta, 1907, tab. VI, nr. 106), iar monede cu cadrul sexloblat se cunosc tot de la același rege (*ibid.*, II, tab. IV, nr. 65, 66, 67, 68, 111, 112).

În schimb, pe sigiliile regilor Ungariei găsim numai cadrul sexloblat, începînd cu unul din sigiliile de maiestate ale aceleiași rege Ludovic cel Mare (Pör Antal și Schönherr Gyula, *Az Anjou ház es örökösei (1301—1439)* [Casa de Anjou și succesorii ei], în *A magyar menzel története* [Istoria jubiliară a Ungariei], ed. Szilagyi Sándor, III, Budapesta, 1895, planșa după p. 282; *ibid.*, p. 222—223, un sigiliu de maiestate de la același rege, dar fără cadrul amintit; tot fără cadru e și un sigiliu de la Carol Robert (*ibid.*, p. 137 și pl. după p. 142). În sensul de mai sus vezi și G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae, pluribusque aliis. Opus postumum*, Buda, 1805.

După mărime, sigiliile domnești sînt:

- a. Sigilii mari (*sigillum maius* sau *sigillum authenticum*), cu un diametru între 7 și 11 cm.
- b. Sigilii mici (*sigillum minus* sau *sigillum mediocre*), cu un diametru între 3 și 4½ cm.
- c. Sigilii inelare (*annulus* sau *sigillum annuli*), cu un diametru pînă la 2½—3 cm.

Această împărțire — afară, bineînțeles, de măsurătorile în centimetri<sup>1</sup>, — se întemeiază în parte pe formula de sigilare din tratatul încheiat de Mircea cel Bătrîn cu regele Sigismund al Ungariei, la 7 martie 1395, unde se spune că tratatul a fost sigilat cu *sigiliul mic* al voievodului, lipsindu-i atunci *sigiliul mare: sub nostro minori sigillo subimpresso propter absenciam maioris. . . . promittentes similes <litteras> . . . sub maiori pendent*. Dar sigiliul acesta s-a pierdut, astfel că nu știm cum arăta<sup>2</sup>. Alt text, scurt dar mult mai explicit, de la începutul secolului al XVI-lea, se află într-un act în care Radul cel Mare, întărind mănăstirii Cozia privilegiul pentru vama de la Genune (Ciineni), la 20 ianuarie 1505, spune:

« . . . De aceia, nimeni să nu cuteze să oprească vama: nici boier, nici dregător, nici curtean al domniei mele; chiar și marfa domniei mele încă să plătească vamă. Și orice om va avea carte de la domnia mea, sau de la părintele domniei mele: fie vreun boier al domniei mele, sau purgarmășterul din Sibiu, sau judele crăiesc, sau orice nemeș va fi, chiar să aibă *carte pecetluită cu pecetea cea mare <peceatnic>, sau cu cea mică, sau cu inelul de la mîna domniei mele. . . »*<sup>3</sup>

O singură dată, într-un act în limba slavă dat de Matei Basarab, la 17 iulie 1644, se întâlnește forma *сѣборнѣю печать* [sigiliu sobornic], pentru sigiliul mare atîrnat<sup>4</sup>.

Un text relativ similar, dar din care se desprinde și existența unei valori deosebite, acordate de domn însuși, sigilării cu sigiliul cel mare, întâlnim într-un act moldovenesc din <1415>, act prin care Alexandru cel Bun dă la doi zugravi: Nichita și Dobre, două sate, pentru zugrăvirea a două biserici: « Iar pentru mai mare întărire, am poruncit să atîrne *pecetea noastră cea mică* de această carte a noastră; dar cu această întărire întărim *ca și cu pecetea noastră cea mare*, pînă cînd vor sfîrși lucrul nostru mai sus scris. Iar cînd vor sfîrși aceasta, noi le vom atîrna *pecetea noastră cea mare* »<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Măsurătorile în centimetri aparțin lui I. Bogdan, *Relațiile . . .*, p. LII.

<sup>2</sup> Hurmuzaki, I<sub>2</sub>, p. 361.

<sup>3</sup> Actul este dat la Țirgoviște (*Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. I, București, 1951, p. 26). Reproducem și partea respectivă din originalul slav: *макар да нмат книгѣ записанѣ съ вѣнзѣм печатникомъ, нѣм съ малѣмъ нѣм съ прѣстѣнъ шѣ рѣши господарства ми* (textul dat întîi la L. Miletici și D. D. Agura, *Дѣло-ромѣнѣнѣ и технѣта славѣнска писменѣсть* Sofia, 1893, p. 144, cu data: noiembrie 1505; reprodus parțial și la I. Bogdan, *Relațiile . . .*, p. LII cu datarea: noiembrie 1505; textul slav și traducerea, dar purtînd data: iunie 1505, a fost publicat și la St. Nicolaescu, *Documente slavo-romîne . . .*, București, 1905, p. 231—236).

<sup>4</sup> Prin acest act, Matei Basarab acordă mănăstirii din insula Halki un ajutor anual în bani. Partea de jos a actului — scris pe pergament — este tăiată și nu se poate ști ce sigiliu a putut să atîrne: sigiliul mare sau o bulă de aur? (Orig. la Arhivele statului, *Mănăstirea Aron vodă*, I/4).

<sup>5</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 36. Dăm și textul slav: *а на болши потвържѣнѣ вѣнзѣмъ исамъ прѣдѣстѣнѣ нашѣмъ печать малѣю въ самѣмъ аветѣ нашѣмъ данѣ тѣмъ потвържѣнѣмъ потвържѣмъ, яко н вѣнзѣю печатью до колѣ наутѣ съврѣшѣнѣ наши дѣла вышѣшѣнѣнѣ, а колѣ тоѣн съврѣшѣтъ, мы хочѣмъ намъ прѣдѣстѣнѣ нашѣмъ печать вѣнзѣю* (M. Costăchescu,



În același sens amintim și cunoscutul act dat de Mihai Viteazul jupanului Antonie Grama, în Gura Teleajenului, la 26 septembrie 1600 (7108), act care este sigilat cu sigiliul inelar al voievodului și în care se spune: «Apoi am făcut domnia mea această carte la mîna lui. Iar dacă va da milostivul dumnezeu că calc pe dușmanii noștri sub picioarele domniei mele, domnia mea îi voi face și hrisovul domniei mele pentru aceste sate zise mai sus, ca să nu aibă clintire de nimeni în urma domniei mele, ci să aibă pace de către toți»<sup>1</sup>. Trebuie să deducem de aici că, alături de absența mărturiilor domnești, și prezența sigiliului inelar domnesc era în măsură să micșoreze valoarea actului dîndu-i caracter provizoriu; de aceea, hrisovul trebuia în mod normal să poarte sigiliul mare sau, cel puțin, sigiliul mic, nu pe cel inelar.

Cele trei categorii de sigilii: mari, mici și inelare, există și sînt folosite concomitent — cum am văzut — în deosebite feluri de acte; iar diferențele dintre aceste feluri de sigilii sînt, aproape totdeauna, nu numai de mărime, de emblemă și de text, dar mai ales și de semnificație, de valoare diplomatică, în special în Țara Romînească, ale cărei sigilii prezintă mai multă varietate decît sigiliile Moldovei.

După formă, sigiliile domnești sînt:

- A. Rotunde
- B. Ovale
- C. Orizontale
- D. Octogonale

A. Rotunde sînt sigiliile mari, cele mai vechi sigilii, și în Moldova și în Țara Romînească.

Rotunde sînt și sigiliile mici și unele din sigiliile inelare.

B. Ovale sînt: sigiliul inelar al lui Mircea cel Bătrîn, din 1411, sigiliul mic al lui Vlad Dracul<sup>2</sup>, sigiliul inelar al lui Petru cel Tânăr<sup>3</sup> și altele. Ovale vor fi și multe sigilii mici din Moldova și Țara Romînească, începînd din prima jumătate a secolului al XVIII-lea pînă spre sfîrșitul celei dintîi jumătăți a secolului al XIX-lea.

C. Orizontale trebuie denumite sigiliile oval-culcate, cum sînt cele trei sigilii mici (inelare?) ale lui Mircea cel Bătrîn, din 1403, 1406, 1413<sup>4</sup>; sigiliile mici (inelare?) ale lui Alexandru Aldea<sup>5</sup>, al lui Dan II<sup>6</sup>, al lui Vladislav<sup>7</sup>.

D. Octogonale sînt, întîi, sigiliile inelare din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, continuînd cu sigiliile inelare ale secolului XVII—XVIII și trecînd și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Octogonale sînt și

*Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 123; semnalat și la D. P. Bogdan, *Contribuțiuni la studiul diplomatiei vechi moldovenesti*. Extras din «Revista istorică romînă», t. IV (1934), fasc. 1—4, p. 39 și n. 4).

<sup>1</sup> Textul dat în traducere din limba slavă în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. VI, p. 39.

<sup>2</sup> Descrierea și legenda la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. LVIII, 78, 79, 82, 84 etc.

<sup>3</sup> Reprodus la George D. Florescu, *Un inel domnesc din veacul al XVI-lea și cîte-va considerațiuni nouă cu privire la neamul Basarabilor din acel veac*, București, 1940; vezi mai departe capitolul: *Sigiliul inelar*.

<sup>4</sup> C. Moisil, *Sigiliile lui Mircea cel Bătrîn*, în «Revista arhivelor», VI, 2, București, 1945, p. 279 și urm., le consideră sigilii mici.

<sup>5</sup> I. Bogdan, *Relațiile...*, p. LII.

<sup>6</sup> *Ibidem*; vezi și la Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 27: sigiliul pus la actul din 24 martie 1426.

<sup>7</sup> La actul din 28 martie 1451 (Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 41). I. Bogdan afirmă că toate sigiliile lui Vladislav voievod sînt rotunde (*op. cit.*, p. LII).

unele din sigiliile mici ale secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, alături de cele inelare identice. Dar, în chip cu totul excepțional, întâlnim un sigiliu octogonal chiar în prima jumătate a secolului al XV-lea, în Moldova: sigiliul lui Iliș voievod, fiul și urmașul în scaun al lui Alexandru cel Bun. Sigiliul lui Iliș este atârnat alături de sigiliul părintelui său, la stînga, în primul loc de onoare după domn, și alături de multiplele sigilii boierești, la actul din 13 decembrie 1421, prin care Alexandru cel Bun dăruiește fostei sale soții, cneaghina Rimgalia, tirgul Siret și Volhovățul. Legenda acestui sigiliu este următoarea: † печать икона коєкода [† Sigiliul lui Iliș voievod] <sup>1</sup>.

După tip, sigiliile domnești sînt:

- A. heraldice sau armoriale
- B. iconografice.

A. Heraldice sînt cele mai vechi sigilii mari: în Moldova, al lui Petru Mușat, de la 6 mai 1387; în Țara Românească, al lui Vladislav voievod, de la 20 ianuarie 1368; în cel dintîi figurează capul de bour; în cel de-al doilea o pasăre cruciată conturnată: și o mobilă heraldică și cealaltă așezată fiecare într-un scut ascuțit, identic la amîndouă sigiliile.

În Țara Românească, pasărea conturnată nu este cruciată de la început, ci numai însoțită de o cruce; ajungînd cu timpul a fi cruciată, ea va fi înfățișată de multe ori cu zborul deschis și capul spre dreapta, formă ce va deveni caracteristică. Scutul însuși va evolua pînă la aspectul unui cartuș timbrat de o coroană. Pe de altă parte, sigiliile mari ale lui Mihnea Turcitul (1587), Mihail Radul (1658) și Constantin Brîncoveanu vor aduce, pe lîngă forme deosebite ale scutului, și prezența a doi suporturi: lei și leoparzi.

Heraldice sînt în general și sigiliile inelare — cele mai multe, avînd aceeași emblemă ca și sigiliile mari.

B. Iconografice sînt la început două sigilii mici (inelare?) ale lui Mircea cel Bătrîn, din 1403 și 1413, în care apar două busturi încoronate afrontate și între ele un arbore.

Cunoaștem și un sigiliu inelar care poartă ca emblemă portretul în picioare al domnului ținînd o cruce în mînă; este vorba de sigiliul inelar atribuit lui Petru Cercel sau lui Petru cel Tânăr și cunoscut nu după întipăriri sigilare, ci numai după însuși tiparul în aur.

După procedeul de întrebuițare la acte, sigiliile domnești sînt:

- A. Sigilii atîrnate
- B. Sigilii timbrate
- C. Sigilii aplicate.

A. *Sigiliul atârnat* este, în general, cel mai vechi sigiliu românesc cunoscut, cum este de pildă sigiliul lui Vladislav voievod, atârnat la privilegiul de comerț acordat brașovenilor, la 20 ianuarie 1368.

Se mai numește și sigiliu legat, iar numele însuși arată că este legat, într-un fel oarecare, de act. El este alcătuit din trei părți:

1. Întipărirea sigilară propriu-zisă, de cele mai multe ori în ceară roșie; foarte rar în ceară naturală sau și în ceară albă; în Moldova, în perioada de la început, aproape totdeauna, în ceară verde închis.

<sup>1</sup> Facsimil după act în *Hurmuzaki*, I<sub>2</sub>, pl. V; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/15 și 16; vezi *ibid.*, și ms. 5219, f. 305. Prezența acestui sigiliu inelar octogonal la începutul celei de-a treia decade a secolului al XV-lea face înoperantă afirmația lui N. Iorga, că « le sceau annulaire, de forme parfois très élégante, paraît en Moldavie au commencement du XVII<sup>e</sup> siècle, sous l'influence de la Pologne » (N. Iorga, *Notes de diplomatie roumaine*, București, 1930, p. 132).

Întipărirea sigilară cuprinde — cel mai adeseori — sigiliul mare; alteori, sigiliul mic; sau, mai rar, sigiliul inelar.

2. Un bulgăre sau mai bine spus o turtă din ceară de albine, în forma unei emisfere (*cerea bulla*, κηρόβουλλον). Unii o numesc «înveliș de ceară albă», alții: semisferă, calotă sferică sau covățică, capsulă de ceară, capsulă protectoare, căuș, turtă etc.

Această emisferă de ceară are pe suprafața orizontală de deasupra o excavație mediană, adîncă de 1—2 cm și foarte puțin mai mare decît întipărirea sigilară. Fundul acestei excavații este zgîriat în forma unor romburi mai mult sau mai puțin egale, sau dreptunghiuri, născute din linii paralele încrucișate:  $\times\times\times\times$ ; uneori, în mijlocul acestei suprafețe astfel zgîriate este practică o mică adîncitură; peste toate acestea se toarnă o pătură foarte subțire de ceară roșie și apoi se apasă tiparul sigilar. Sgîrieturile romboidale, dreptunghiulare sau pătrate, fixează perfect ceara roșie, dîndu-i aderență, iar emisfera îi dă protecția necesară împotriva oricărui fel de lovitură indirectă, primită din afară.

Această emisferă protectoare este mare, chiar foarte mare<sup>2</sup>; uneori este turnată într-o formă specială, alteori este lucrată numai pe cale manuală; în chip eronat se spune, deseori, că este făcută din ceară albă, cînd, în realitate, este din ceară naturală de albine. Ea este amestecată, rareori, — în proporții variabile — cu unele substanțe rășinoase sau bituminoase, menite să-i dea consistență și rezistență, spre a nu se topi la temperatura obișnuită. Această ceară o vom numi: ceară naturală<sup>3</sup>. Foarte rar, emisfera este făcută într-adevăr din ceară albă, turnată în formă specială<sup>4</sup>. În secolul al XVII-lea, partea sferică a emisferei ajunge să fie, uneori, dreaptă, ca un fund de talger, așa cum este și emisfera celui dintîi sigiliu al Țării Românești, atîrnat la actul din 20 ianuarie 1368, al lui Vladislav voievod.

3. Legătura sigiliului de act, alcătuită din: plicatură, șnur și țâncușă.

Știm că emisfera protectoare este legată de act. Actele moldovenești mai vechi sînt făcute din pergament și au partea de jos a pergamentului îndoită înlăuntru, formînd un fel de manșetă, lată de mai mulți centimetri, numită plicatură (*plica*). În această plicatură și, în continuare, și în partea

<sup>1</sup> I. Bogdan, *Relațiile...*, p. L.

<sup>2</sup> Cunoaștem un sigiliu atîrnat la un act muntean, din 19 mai 1616/7123, a cărui turtă de ceară naturală, cu fundul plat, are 16,5 cm. (Academia R.P.R., *Pечеți*, nr. 184).

<sup>3</sup> Cunoaștem sigilii a căror emisferă este din ceară galbenă curată, cum este de pildă un sigiliu de la Mihail Racoviță voievod, pus la un act dat la Iași la 13 septembrie 1704 (Academia R.P.R., *Pечеți*, nr. 292).

Dar pentru sigiliile ale căror emisfere sînt dintr-o ceară de culoare foarte închisă, ne întrebăm dacă totuși nu ne aflăm în fața acelei ceri naturale deosebite de care amintește Dimitrie Cantemir: «Afară de fagurii obișnuiei, mai fac albinele o ceară deosebită, cu un miros foarte puternic, de cu'oare cam neagră, dar nu ca să pună miere într-însa, ci ca să împiedice lumina soarelui. În acest scop, prisăcarii dacă prind un roi nou cu matca, îl așează într-un vas, găuresc într-un loc vasul și fac mai multe găurele. Albinele, fiindcă nu pot lucra decît în întuneric, înainte de orice astupă toate deschizăturile cu ceară mai neagră făcută de ele și apoi încep munca lor. Prisăcarii scot această ceară, la vreme, împreună cu mierea și, fiindcă are un miros aproape cu al chihlimbarului și rezistă la razele soarelui, o vînd cu preț mai mare» (D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. G. Adamescu, București, f. a., p. 33).

<sup>4</sup> Turnată într-o formă specială și apoi lucrată manual în chip deosebit este emisfera protectoare atîrnată la un act din 3 februarie 1666, dat de Radul voievod lui Radul și Pădure Crețulescu (Arhivele statului, *Pечеți*, nr. 109); o alta asemănătoare, la un act dat de Radu Leon voievod, din 20 mai 1671 (Academia R.P.R., *Pечеți*, nr. 189).

care îi corespunde din pergamentul propriu-zis al actului, se fac patru găuri așezate în cruce, iar ca formă romboidale sau rotunde, prin tăierea și înlăturarea bucățelelor respective de pergament; prin ele se petrece un șnur de mătase (*sericum*), destul de gros, alcătuit la început din două șuvițe de fire, uneori, solid răsucite, mai târziu și împletite, cuprinzând în secolul al XVII-lea mai multe șuvițe, precum și fir («sîrmă») de aur sau argint. Șnurul este înnodat între cele patru găuri, la mijloc, în cruce, și apoi lăsat să atîrne peste marginea pergamentului, avînd o lungime totală destul de mare, dar variabilă (10—20—30 cm). Cele două șuvițe groase ale șnurului, împletite sau numai răsucite, intră împreună în emisfera de ceară naturală; la sigiliile mai vechi, cum este de pildă sigiliul atîrnat la actul din 20 ianuarie 1368, dat brașovenilor de Vladislav voievod, domnul Țării Romînești, cele două șuvițe ale șnurului, după ce pătrund în masa de ceară naturală, străbat împreună mijlocul emisferei, ieșind prin marginea opusă intrării, unde rămîn să atîrne separate, ca un fel de canaf simplu de circa 5 cm lungime. Trebuie să adăugăm că șnurul acestui din urmă sigiliu, făcut din fire de mătase răsucite, este legat de pergament prin două tăieturi orizontale

și înnodat la marginea de jos a plicaturii, astfel:



Aproape la fel este legat și sigiliul de la actul de omagiu către poloni al lui Petru Mușat voievodul Moldovei, din 6 mai 1387; cu deosebirea că actul moldovenesc, neavînd plicatură, s-au practicat în pergament mai multe găuri, pentru a da rezistență legăturii. Astfel, s-au făcut șase tăieturi orizontale și paralele, cite trei de fiecare parte: primele două, una dedesubtul celeilalte și apropiate una de alta; cea de-a treia, mai înăuntru și mai depărtată de celelalte. Cele două părți ale șnurului trec separat prin toate acele găuri și se unesc la marginea de jos a actului, spre a porni apoi, răsucite împreună, spre sigiliu<sup>1</sup>. În general, după ce intră în emisfera de ceară, cele două șuvițe se despart: una pornește pe marginea circulară din dreapta, iar cealaltă pe marginea circulară din stînga și, după ce străbat prin ceară o bună bucată din această margine, ies afară, fiecare pe partea care îi este proprie, și se termină uneori într-un fel de canaf simplu, rezultat din despărțirea firelor de mătase care compun șuvițele șnurului. Alteori, mult mai târziu și foarte rar, șnurul se termină în amîndouă părțile prin ciucuri sau canafi propriu-ziși. Șnururile acestea se numesc, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, *găitane* (gr. γαῖτάνι, turc. *kaitan*)<sup>2</sup>. Traducătorii de documente din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea le numesc, de cele mai multe ori, *sfori*.

În primele secole, șnururile sînt unicolore (roșii); apoi bicolore (roșii-albastre). Mai târziu, în secolul al XVI-lea și al XVII-lea, în special, ele sînt formate din fire de culori deosebite, în care predomină roșul, albastrul,

<sup>1</sup> Vezi *Hurmuzaki*, I, 2, pl. IV:



<sup>2</sup> Cînd, la 4 februarie 1801 (7309), Dosithei Calmuschi traduce la Iași un uric «sărbăsc» de la Eremia Moghila, din 28 martie 1605 (7113), pe traducere face un cerc la locul rezervat sigiliului și scrie în acest cerc: «Pecete gospod tiposită în bulă de ceară spînzurată de uric pe găitan gros, de mătasă roșie și albu-albastru can cenușie» (Academia R.P.R., CXXXII/226).



galbenul și verdele, în proporții diferite, roșul nerămînînd totdeauna culoarea predominantă.

Șnurul și sigiliul sînt astfel legate de act, încît să nu poată fi desfăcute de act, nici unul, nici celălalt, fără a se strica șnurul sau sigiliul, sau — cel mai adesea — actul însuși; acest fel de legătură servește în primul rînd spre a împiedica falsurile. De-a lungul secolelor sistemul acesta și-a dovedit eficacitatea, astfel că actele false la care să se fi legat un sigiliu atîrnat — desfăcut de la un act autentic — sînt cu totul rare, dacă nu chiar inexistente<sup>1</sup>.

Sigiliile moldovenești, pe lingă faptul că sînt atîrnate de o largă și veritabilă plicatură, mai au încă o caracteristică: actele externe de omagiu către regii Poloniei, cele mai vechi acte moldovenești cărora li s-au păstrat și sigiliile, au sigiliul domnesc atîrnat uneori de o șuviță de pergament numită *țăncușă*, care, spre a se lega de act, este petrecută printr-una sau două tăieturi orizontale, practicate în pergament, terminîndu-se printr-un nod făcut în dosul părții scrise a actului<sup>2</sup>.

Legătură similară se face în actele moldovenești mai ales pentru sigiliile boierești sau arhieriești, la actele externe, de omagiu, cu deosebire că — de multe ori — se scrie pe *țăncușă* numele posesorului acelui sigiliu; bineînțeles, această însemnare nu se pune niciodată la *țăncușă* sigiliului domnesc, care numai foarte rar este astfel legat de act, folosindu-se pentru sigiliul domnesc șnurul, chiar atunci cînd sigiliile boierești alăturate erau legate cu *țăncușă* (pentru legătura sigiliului domnesc de *țăncușă* cităm actul din 9 octombrie 1467, încheiat de împuterniciții lui Ștefan cel Mare, act care are sigiliul mare al voievodului și cele boierești atîrnate cu *țăncușă*)<sup>3</sup>.

La actele din Țara Romînească, sigiliile sînt atîrnate de la început numai de șnur, în așa fel încît despart în două părți egale monograma domnească scrisă cu chinovar; partea cea dintîi sfîrșindu-se cu atributul *кокода*, a doua începînd cu formula de devoțiune; *кожию милостию* [din mila lui Dumnezeu].

Dar mai intervine încă o deosebire foarte importantă, specifică Țării Romînești: aici, fixarea șnurului se face în general nu de plicatură, ci direct de pergament, întrucît actele muntene nu au plicatură, astfel că rezistența legăturii sigiliului la pergament este mult micșorată, mai ales dacă avem în vedere că emisfera protectoare cîntărește, de cele mai multe ori, pînă la 150 g, uneori chiar peste 400 g. De pildă, un sigiliu de la Alexandru Coconul, domnul Țării Romînești (1623—1627), atîrnat la un act din 5 iulie 1626 (7134), cîntărește 450 g<sup>4</sup>. Sigilii de această greutate se întîlnesc mai multe. Dar excepțional este un sigiliu atîrnat la un hrisov din 1639, <noiembrie?> 28, dat de Matei Basarab pentru scoaterea celor mai multe mănăstiri ale Țării Romînești de sub închinarea la mănăstirile dinafara țării. Emisfera protectoare

<sup>1</sup> Vezi, mai departe, capitolul: *Falsuri sigilare*.

<sup>2</sup> Numele de *țăncușă*, folosit și astăzi, l-am regăsit într-o însemnare, nedată, dar aparținînd — după scris — secolului al XVII-lea, aflată pe marginea de jos, în dreapta, sub plicatura unui act slav dat de Petru voievodul Moldovei, la 27 iulie 1448 (6956); «Iordachi C. Această *țăncușă* s-au scos cîndu am avut pără cu Dumitrachi postelnic, rămăindu-l pre dumnului» (Academia R.P.R., *Peceți*, nr. 7; textul actului și al însemnării, acesta din urmă trunchiat, publicate în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 275—276. «*Țăncușă*» de care se vorbește în acest act este o șuviță îngustă de pergament, tăiată dintr-un rînd al actului, cu un instrument tăios, în scopul de a înlătura astfel, sau «a scoate», din act, numele unor țigani).

<sup>3</sup> Fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/39.

<sup>4</sup> Academia R.P.R., *Peceți*, nr. 239; semnalat și la P. V. Năsturel, *Nova plantatio și regele Romîniei moștenitorul imperiului bizantin*, București, 1915, p. 55.

a acestui sigiliu cîntărește. . . 750 g. și are o înfățișare impresionantă<sup>1</sup>. Cantitatea aceasta de ceară, ne mai întîlnită la nici un sigiliu atîrnat, nici în Moldova, nici în Țara Romînească, este totuși foarte explicabilă, prin importanța pe care contemporanii — domnul, boierii, arhierii și poporul — au acordat-o acestui act, de o deosebită valoare pentru viața economică și culturală a țării. Importanța actului au marcat-o nu numai prin text, dar și prin mărimea emisferei protectoare din ceară naturală, a sigiliului atînat, în a cărei excavație se găsește întipărirea în ceară roșie a sigiliului domnesc heraldic mare.

O sir gură dată întîlnim și o emisferă protectoare pe care să se afle o însemnare. Este sigiliul atîrnat la actul dat de Radul voievod, la 29 martie 1609/7117, pentru mănăstirea Coșuna. Pergamentul are o mică plicatură dreaptă, iar pe dosul emisferei sigilare este zgîriat, adînc și bine, în ceară, în scris cursiv: † НЕДЕЛКО ЛГТЪ ЗА ДЪХСМАД [† Nedelco logofăt za divan, 7244 <1735—1736 ]<sup>2</sup>.

Trebuie să menționăm că un fel de plicatură ad-hoc apare și la unele acte solemne muntene scrise pe pergament (hrisoave); dar această plicatură este redusă, modelată în chip cu totul special, nu o simplă îndoitură în linie dreaptă a părții de jos a pergamentului — cum este la actele moldovenești — și formează un mic apendice decorativ, care crește de la marginea actului în spre mijloc, ajungînd totuși a fi numai atît de mare cît era necesar ca să se poată lega bine șnurul de care se atîrna sigiliul. Această plicatură muntenească apare destul de tîrziu, de-abia în secolul al XVII-lea și se întrebuițează cu precădere la hrisoavele mari ale lui Matei Basarab<sup>3</sup> și ale urmașilor săi, îndeosebi la cele ieșite din cancelaria lui Constantin Brîncoveanu, ca și la cele din secolul al XVIII-lea.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apar în Moldova și în Țara Romînească bule sigilare lamelare: un fel de cutiute rotunde închise, din metal, cu golul din mijloc umplut cu ceară roșie. Ele sînt făurite din argint, suflat, uneori, cu aur, din metal galben (alamă) suflat cu argint sau aur. Bulele sigilare, numite *hrisovul* (χρυσόβολλον, din grec. χρυσόβολλον, χρυσοβόλλιον), *pecete de aur* (slav. златъ печатъ), *pecete de argint*<sup>4</sup>, sînt mari, cu diametru de 75—100 mm și au reprezentări pe amîndouă părțile (*bullă integra*): pe față, reprezentări heraldice sau iconografice, iar pe revers, de obicei, personaje sau scene biblice, în legătură cu hramul locașului religios căruia i s-a acordat hrisovul de care ținea acea bulă<sup>5</sup>. În sigilografia romînească, bulele sigilare lamelare sînt singurele sigilii duble (*sigillum duplex*) întrebuițate de cancelaria domnească, toate celelalte sigilii avînd întipărirea sigilară numai pe o singură parte (*sigillum simplex*). Ele sînt făcute special pentru unele acte solemne acordate mănăstirilor ortodoxe de peste hotare, de la muntele Athos sau din alte locuri. Se cunosc pînă acum numai nouă bule sigilare cu reprezentări și

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Peceti*, nr. 55.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 153. Actul este publicat în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVII, vol. I, p. 366—371, dar fără mențiune despre această însemnare.

<sup>3</sup> Vezi, de pildă, la Arhivele statului, *Peceti*, nr. 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 63, 64.

<sup>4</sup> Pentru această din urmă denumire cunoaștem o însemnare contemporană pusă în josul unei scrisori trimisă mitropolitului Theodosie de Constantin Basarab voievod, la 8 august < c. 1665 >: «Pre foița ce au trimis Constandin Vodă s-au făcut sfîtocul cel mare, adecă hrisovul cel cu *pecetea de argint*» (Arhivele statului, *Mitropolia București*, II/2).

<sup>5</sup> C. Moisil, *Bule de aur sigilare de la domnii Țării-Romînești și ai Moldovei*, în «Revista arhivelor», I, București, 1924—1926, p. 253—254 și pl. III—VIII (și extras),

legende pe ambele părți (*bullă integra*), desprinse în general de actele cărora le-au servit la întărire<sup>1</sup>. Cele nouă bule sînt: una de la Petru Cercel (1583—1585), sau de la Petru cel Tânăr (1559—1568)<sup>2</sup> una de la Alexandru voievod (1568—1577); două de la Mihnea Turcitul (una datată, din 1589, a doua nedată); una de la Matei Basarab (din 1654); una de la Grigore Ghica voievod (din 1664); a șaptea de la Petre Șchiopul, domnul Moldovei (din 8 februarie 1575); iar două de la Vasile Lupul (din 6 septembrie 1642 și 11 august 1643)<sup>3</sup>. Cunoaștem și o a zecea bulă, de argint, de la Constantin Șerban voievod, în parte încă inedită.

În bulă, șnurul — făcut din două fire groase, împletite sau răsucite — intră în o gaură în partea de sus, între cele două capace sigilare ale cutiutei, e fixat în ceara roșie din lăuntru și iese în două suvițe: una, pe partea

<sup>1</sup> Șase bule au fost descrise de C. Moisil, *op. cit.* Bula a șaptea a fost publicată întâi la M. Beza, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ed. II, București, 1937, p. 194; o nouă prezentare a primelor șapte bule a fost dată la C. Moisil, *O nouă bulă de aur sigilată din Țara Românească*, în «Bul. științ. Acad. R.P.R.», Secțiunea de Științe istorice, filozofice, economice-juridice, t. III, 1951, p. 13—24 (și extras).

Cîndva, N. Iorga afirma că una din aceste bule, cea emisă de un voievod Alexandru, este din secolul al XV-lea: «Fiind vorba de un Alexandru voievod, „gospodinu Vlașchi” (nu „Vlașcoi Zemli”; cf. și forma „săiu”, aceasta pentru „săi”), s-ar putea gîndi cineva și la Nicolae-Alexandru din secolul al XIV-lea; iar, de nu, trebuie să fie Alexandru-Aldea din al XV-lea și nicidecum Alexandru contemporanul lui Mihai Viteazul» (*Două «hrisobule» românești*, în «Revista istorică», IX (1923), p. 115).

În fapt, cunoscînd stilul atît de primitiv al sigiliilor mici (orizontale) ale lui Alexandru-Aldea, putem fi siguri că bula sigilată amintită nu este de la acest domn, și nici de la Nicolae-Alexandru — de la care nu avem nici un fel de sigiliu; ci este din secolul al XVI-lea — potrivit atribuirii făcute de C. Moisil —, timp cînd mai apar și alte bule sigilare, unele dintre ele databile în chip sigur.

<sup>2</sup> Această bulă a fost atribuită de C. Moisil lui Petru Cercel — domnul Țării Românești între anii 1583—1585 (*op. cit.*, p. 259—260), — susținînd această datare și mai tîrziu, cu noi argumente (*O nouă bulă de aur sigilată din Țara Românească*, loc. cit., p. 24). N. Iorga a considerat că trebuie atribuită voievodului Radu Paisie numit și Petru de la Argeș, domn al Țării Românești între anii 1534—1545 (*Două «hrisobule» românești*, în «Revista istorică», IX (1923), p. 114).

<sup>3</sup> O bulă sigilată, din argint suflat cu aur, se găsește la actul din 6 septembrie 1642 (7151), prin care Vasile Lupul dă mănăstirii Krusêdol din Serbia zece mii de aspri pe an. Bula poartă pe față, în cîmp, capul de bour al Moldovei, însoțit de slovele P/B (=Vasilie voievod), iar legenda în limba slavă este, în traducere: «† Acest engolpion l-a făcut Io Vasilie voievod, domnul țării Moldovei, anul 7149» (Textul actului, descrierea și reproducerea bulei — numai partea de deasupra — la Marcel Romanescu, *Mile Domnești în Srem și Herțegovina*, Craiova, <1941>, p. 5 și pl. I).

O altă bulă sigilată este atîrnată tot la un act al lui Vasile Lupul, din 11 august 1643, prin care dă mănăstirii Mileșev din Serbia 13 000 aspri. Actul este dat la Iași, în limba slavă, pe pergament, are în intitulare numele lui Vasile Lupul, dar poartă două semnături: a lui Io Vasilie voievod și Io Ștefan voievod. De act atîrnă o bulă de argint suflat cu aur, ale cărei embleme nu ni se arată de editorul lor, ci ni se dă numai textul gendei. Pe față:

† СЮ ГОЛЮУ СЪТРОИ ІУ ВАСИАНЕ ВОДА ГАН ЗЕМАН МОЛДАВСКО ВЪ АТЪ ЗНА < † СЮ ІНГОЛПІС СЪТРОИ ІУ ВАСИАНЕ КОБОВА ГОСПОДИНА ЗЕМАН МОЛДАВСКО ВЪ АТЪ ЗНА [† Acest engolpion l-a făcut Io Vasilie voievod, domnul țării Moldovei, în anul 7151 <1643>].

Pe dos:

† ВЕРЪ ВЪЗНЕСЕНА ХО. ПЕЧА МОНАСТІИ МНАШЕВА ГДЕ ПОЧНУЕ МОШН СЪГО САН < † ВЕРЪ ВЪЗНЕСЕНА ХРИСТОУ, ПЕЧАТЬ МОНАСТІИ МНАШЕВА ГДЕ ПОЧНУЕ МОШН СЪГО САН = † Icoana înălțării lui Hristos, pecetea mănăstirii Mileșev, unde odihnesc moaștele sfintului Sava>.

Actul original se află în Arhiva Mitropoliei din Carloviț, de unde a fost publicat de P. I. Safarik, *Památky děvního písemnictví jihošlovanského... Vydání druhé...* Praga, 1873, p. 113—115 (изборъ югославянскихъ достопамятностей). Întregirea lecturii ne aparține.

dreaptă; cealaltă, pe partea stîngă — cu rolul, sau, uneori, chiar în formă, de canafi — aproape de extremitatea de jos, prin două găuri, similare celei de intrare, dar mai mici și așezate lateral, nu în axa găurii de intrare.

Bulele sigilare sînt sigilii cu totul excepționale, a căror foarte rară întrebuințare nu depășește în general mijlocul secolului al XVII-lea. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea apar și capsulele sigilare<sup>1</sup>: cutiuțe metalice rotunde — din argint sau din metal galben (alamă) suflat cu aur, în care se păstrează închisă întipărirea sigilară făurită din ceară roșie. Cutiuța metalică are un capac fixat cu o mică balama, sau se închide numai prin apăsare sau înșurubare și acest capac are, aproape totdeauna, o reprezentare heraldică: stema țării, simplificată și împodobită cu inițialele domnului emitent; sau o reprezentare iconografică, în legătură cu hramul locașului religios căruia i se acorda hrisovul respectiv; această reprezentare este lucrată, totdeauna, în relief.

Capsulele sigilare, fiind mai simple, mai ieftine și mai comode, ajung să înlocuiască definitiv bulele și sînt folosite din secolul al XVII-lea, îndeosebi de Constantin Brîncoveanu. Domnii fanarioți din secolul al XVIII-lea se serveșc destul de mult de ele, dar domnii din secolul al XIX-lea foarte puțin sau aproape de loc, mai ales spre mijlocul secolului<sup>2</sup>. Ca și la bulele sigilare, numărul capsulelor sigilare, deși mai mare, este totuși redus<sup>3</sup>.

B. *Sigiliul timbrat* este un sigiliu pus direct pe act, de obicei cu ceară roșie. În Țara Românească, cele mai vechi sigilii de acest fel au fost puse la două acte interne ale lui Mircea cel Bătrîn, date pentru mănăstirea Tismana: unul din 23 noiembrie 1406 (6915), scris la Tismana; al doilea din <1407>, scris, desigur, tot la Tismana, la puțin timp după cel dintîi. Din nefericire,

<sup>1</sup> C. Moisil, *op. cit.*, p. 265.

<sup>2</sup> Cîteva exemple în acest sens. Alexandru Dim. Ghica voievod, în Țara Românească, la actul din 10 iulie 1839, pentru organizarea maternității și școalei de moașe a spitalului Pantelimon, atîrnă — cu un șnur, împletit din două ițe, negru și galben — o capsulă sigilară din lemn, lucrată după modelul transilvănean, iar înăuntru este întipărit sigiliul mare heraldic rotund (Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 436). În Moldova, la 27 august 1836, Mihail Sturza voievod întărește lui Pavel Dorobeț moșia Tulești. Actul este alcătuit din patru foi mari, de pergament, cusute în formă de carte, de care este legată, cu un șnur verde, o capsulă sigilară, rotundă și mică, lucrată în lemn, ca o cutiuță obișnuită, avînd înăuntru, în ceară roșie, sigiliul mic oval al domnului (Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 309).

Mai tîrziu întîlnim o capsulă sigilară de la Gh. D. Bibescu voievod. De astă dată, capsula sigilară este din plumb și, deși avînd capacul lipsă, cîntărește 480 g. Este atîrnată, cu un șnur improvizat dintr-un fel de șnur cafeniu subțire împletit cu un fir de ață albă, la un pergament întrebuințat de obicei de Vodă Bibescu pentru diplomele de boierie. Actul poartă data: 1847, este lipsit de semnătura domnească, nu are monogramă, și este emis în amintirea restaurării mănăstirii Cozia, iar întipărirea sigilară în ceară roșie cuprinde sigiliul mare heraldic. Se arată în act că mănăstirea Cozia a fost zidită de Mircea cel Bătrîn, la anul 6894 <1385—1386>, iar la refacere a lucrat arhitectul «Șlater»: «s-au ridicat aici din temelie clădirile dimprejurul bisericii, dîndu-li-se o mai mare întindere și o formă arhitectonică mai regulată din ceea ce ereau clădirile cele vechi, precum se arată în planul aici însoțit», care lipsește (Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 182).

<sup>3</sup> Iată, de pildă, o listă de capsulele sigilare aflate la Arhivele statului, toate din Țara Românească: *Suluri*, nr. 9 (25 aprilie 1695), 10 (15 decembrie 1701), 12 (4 mai 1714), 14 (28 aprilie 1716), 15 (24 mai 1731), 40 (1775), 41 (14 iunie 1776), 47 (23 noiembrie 1793), 50 (decembrie 1799), 53 (24 mai 1803), 61 (20 martie 1819), 63 (26 septembrie 1820), 64 (22 august 1823). Adăugăm și capsulele sigilare aflate la Academia R.P.R., *Peceti*: nr. 128 (30 mai 1762), 129 (30 mai 1762), amîndouă din Moldova; nr. 395 (18 noiembrie 1793), din Țara Românească.

Alte două capsule sigilare, una atîrnată la un document din 1724 dat de Nicolae Mavrocordat, iar a doua la un act din 1751 dat de Constantin Racovița, amîndouă pentru mănăstirea, Sinai, sînt reproduse la M. Beza, *Urme romînești în răsăritul ortodox*, ed. a II-a, București, 1937, p. 125; vezi și p. 123, 124, 126.



cele două sigilii timbrate au căzut<sup>1</sup>. Iar cel mai vechi act extern pe care se află pus un sigiliu timbrat este tratatul încheiat de Mircea cel Bătrîn cu regele Sigismund al Ungariei, în Braşov, la 7 martie 1395, sigiliu astăzi pierdut<sup>2</sup>.

În Moldova, cel mai vechi sigiliu timbrat, pus la un act intern, se găseşte pe actul dat de Alexandru cel Bun la 11 iulie 1428 (6936), prin care dăruieşte mănăstirii Bistriţa 50 de biserici din ţinutul Sucevei. Actul este scris chiar la mănăstirea Bistriţa, pe hîrtie, în limba slavă, fără menţionarea diacului. Punerea sigiliului timbrat în loc de sigiliu atîrnat se explică prin aceea că domnul, aflîndu-se în călătorie la mănăstirea Bistriţa, nu avea cu sine nici diac din cancelaria domnească, nici sigiliul mare şi nici cele necesare: pergament şi şnur, pentru făurirea unui sigiliu atîrnat. Sigiliul timbrat pus pe acest act este un sigiliu inelar (cca. 1,7 cm.), avînd astăzi ceara sfărîmată şi lipsă aproape în întregime, astfel că nu se poate spune nimic despre legendă şi nici despre celelalte elemente<sup>3</sup>. Un alt sigiliu timbrat întîlnim mult mai tîrziu, peste 73 de ani, pe actul dat de Ştefan cel Mare, în Iaşi, la 27 Iunie 1501 (7009), pe hîrtie, pentru mănăstirea Neamţ<sup>4</sup>.

Tehnica punerii unui sigiliu timbrat este următoarea: la început, ceara se turna direct pe pergament, fără nici o pregătire deosebită a acestuia, iar deasupra se aplica tiparul sigilar; mai tîrziu, tehnica a evoluat, astfel că pergamentul — apoi şi hîrtia — în spaţiul rămas liber după ce se sfîrşeste textul actului, la mijloc, pe o suprafaţă circulară limitată, a fost înţepat cu o unealtă specială, cu care s-au practicat foarte mici găurele triunghiulare; iar triunghiurile de pergament sau hîrtie, astfel rezultate, au fost împinse în afară, în spre partea scrisă. Ceara roşie, turnată deasupra, pe de o parte intra în găurilele respective, iar pe de altă parte, cuprîndea în ea acele mici triunghiuri de pergament sau hîrtie, astfel că se obţinea o aderenţă dublă, relativ bună, a cerii la pergament sau la hîrtie. Alteori, se practica numai simple înţepături cu ac sau sulă, găurile primitive şi fără bune rezultate practice. În sfîrşit, tot numai la actele interne, dar numai la mijlocul secolului al XIX-lea, în Ţara Romînească, se practica două tăieturi paralele, verticale, la distanţă de 2—4 cm una de alta, se petrecea prin ele o şuviţă sau bentiţă de pergament (*in pressulo pergameneo*)<sup>5</sup>, ale cărei capete se reuniau pe faţa scrisă a actului; acolo,

<sup>1</sup> Vezi *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV şi XV, p. 52, unde se spune, la amîndouă: «pecete aplicată, căzută»; facsimile *ibid.*, p. 310, 311. O reproducere veche, insuficientă, a actului din 23 noiembrie 1406, unde se observă locul sigiliului căzut, iar nu întipărirea sigilară însăşi, dată la L. Miletici şi D. D. Agura, *Даконормъните и техната славянска писменостъ* [Daco-Romîni şi literatura lor slavă], Sofia, 1893, p. 119 şi pl. I; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, III/4.

<sup>2</sup> Semnalat la Fr. Zimmermann, Carl Werner şi Georg Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, III, Hermannstadt, 1902, p. 135: «Siegel war in rotes Wachs innen aufgedrückt».

<sup>3</sup> Fotografie a actului la Arhivele statului, *Fotografii*, IX/3; altă fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIX/3; textul slav şi traducerea date la P. Mihailovici, *Opt documente moldovenesti*, în *Cercetări istorice*, VIII—IX (1932—1933), nr. I, p. 200—201; traducere, fără nici o menţiune despre sigiliu, în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 66—67.

<sup>4</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. I, Bucureşti, 1953, p. 2, unde se spune, la observaţii: «pecete aplicată». Originalul la Arhivele statului, *Secţia istorică Moldova*, nr. 35.

<sup>5</sup> Numele latin la H. Grotefend, *Ueber Sphragistik. Beiträge zum Aufbau der Urkundenwissenschaft*, Breslau, 1875, p. 16 n.

peste acestea, se turna ceara sigilară, care, astfel, se lega și de act direct și de șuvița de pergament.

Acest din urmă sistem, cu rezultate total insuficiente, a fost folosit — după cunoștința noastră — foarte puțin, în general numai la diplomele de boierie și ranguri ostășești, diplome cu formularul imprimat pe pergament și hirtie, liberate de trei domni: Alexandru Dim. Ghica, Gheorghe Dim. Bibescu și Barbu Dim. Știrbei. Introducerea acestui sistem reprezintă o influență străină, franceză — credem, influență pe care o regăsim și în sigiliile înseși ale acelorași domni. Cunoaștem însă folosirea acestui sistem în secolele al XV-lea și al XVI-lea la actele externe: scrisori către brașoveni și sibieni, la actele prevăzute cu ceea ce vom numi: sigiliu de închidere, despre care vom vorbi mai departe.

În toate cazurile arătate, aderența cerii la pergament sau la hirtie era foarte relativă, astfel că sigiliile timbrate se desprindeau cu destulă ușurință de act și se pierdeau, punind sau putînd pune în discuție validitatea actului. Pentru a se remedia aceasta, unele sigilii timbrate au fost acoperite, cînd ceara era încă proaspăt turnată și întipărită, cu un strat sau smoc de scamă de bumbac, care putea apăra, într-o oarecare măsură, întipărirea sigilară de unele atingeri sau lovituri mai puțin puternice. Cea mai veche întrebuintare a acestui mod de protecție a întipăririi sigilare o întîlnim la porunca — fără dată — adresată « slugilor » sale de la Cetatea Dîmboviței și vameșilor de la Rucăr și Bran, de Mihail voievod, fiul și coregentul lui Mircea cel Bătrîn, pentru vama ce aveau a lua de la brașoveni<sup>1</sup>.

Dar nici acest mijloc de protecție, practicat cu intermitență, nu a fost folosit decît destul de rar, am putea spune: numai circumstanțiat, deoarece altul a fost mijlocul de protecție dovedit eficace și larg răspîdit. Astfel, cam din a doua jumătate a secolului al XVI-lea — în actele interne —, peste ceara proaspăt turnată se așeza o bucată de hirtie pătrată sau romboidală și peste aceasta se apăsa tiparul sigilar<sup>2</sup>. Întipărirea sigilară, ieșea în relief în ceară, ca și pe hirtia protectoare, pusă deasupra, hirtie pe care o vom numi *timbru* (*custodia*). Dar, pe lîngă aceasta, de cele mai multe ori, cel puțin în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, timbrul se cosea de jur împrejurul întipăririi sigilare, cu un fir de mătase, a cărei culoare varia: roșie, albă, cenușie, albastră, verde, vinată, etc.; alteori, timbrul era cusut de act cu ață de in sau de cînepă<sup>3</sup>. Cusătura se făcea chiar în cancelaria domnească,

<sup>1</sup> Originalul la Arhivele statului, Orașul Stalin, *Stenner*, I, nr. 216; textul publicat la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. 6—7, unde se spune numai că este sigiliu rotund, 2 cm, de ceară roșie, « fără hirtie », adică fără timbru. Vezi și actul lui Dan II, din 24 martie 1426, la Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 27.

<sup>2</sup> N. Iorga admitea apariția sigiliului timbrat tot în secolul al XVI-lea, și în Moldova și în Țara Românească: *Au XVI<sup>e</sup> siècle seulement, dans les deux principautés, le sceau est appliqué par dessus un morceau de papier qui reçoit l'empreinte* (*Notes de diplomatie roumaine*, București, 1930, p. 132).

<sup>3</sup> Gh. Ghibănescu arată cel dintîi că « hirtia se putea desprinde; de multe ori se puneă vată la mijloc, cînd hirtia romboidală era cusută cu mătăsă albastră, pentru a să păstra pecetea mai bine » (*Ce e documentul?*, în *Uricarul*, XXIII, Iași, 1895, p. XCII). Se înșală însă Gh. Ghibănescu, cînd afirmă că cele două sisteme de protecție sigilară: sistemul firelor de bumbac (scamă) și sistemul timbrului de hirtie, erau practicate concomitent la același act. În realitate, din cercetarea actelor înseși reiese, între cele două sisteme, existența în primele timpuri a unui raport de succesiune cronologică, cel mai vechi fiind sistemul folosirii unui smoc de scamă de bumbac. Astfel, nu numai porunca lui Mihail I, dar și privilegiul lui Dan II, acordat brașovenilor în 1422, are sigiliul timbrat acoperit cu

îndată după aplicarea timbrului. De multe ori, cusătura era artistic făcută; alteori, foarte simplă, chiar neregulată. Uneori, dar foarte rar, cînd cusătura era omisă de cancelaria domnească, ea se făcea mai tirziu, de beneficiarul actului.

Pentru sigiliile mai vechi, timbrul avea forma romboidală, era mic și nu totdeauna se cosea<sup>1</sup>. El se punea în general la sfîrșitul actului: la actele muntene, între cele două părți ale monogramei domnești în chinovar, acolo unde se puneau însuși sigiliul; se mai puneau, pe scrisorile domnești închise — care se vor mai numi, începînd din secolul al XVIII-lea, și scrisori embericlisite — la închiderea plicurii, pe partea opusă adresei.

La sfîrșitul actului, unul din vîrfurile rombului acoperea, de obicei, cîteva rînduri din text, astfel că, pentru lectură, vîrfurile timbrului trebuie îndoit înapoi, înspre întipărirea sigilară.

Uneori, timbrul se înfățișează sub forma unei foițe foarte subțiri de hîrtie, de dimensiunea întipăririi sigilare, la care aderă perfect. Această foiță este colorată roșu, cum întîlnim de cîteva ori în domnia lui Vodă Brîncoveanu, la sigiliul mare atîrnat, avînd o perfectă aderență la ceara sigilară, ceea ce o face să se poată distinge cu multă greutate<sup>2</sup>. Alteori, această foiță subțire de hîrtie este colorată auriu — cum întîlnim la un sigiliu timbrat pus pe un act din 1646, dat de Matei Basarab<sup>3</sup>. Acest fel de timbru îl vom denumi *timbru-foiță* sau simplu: *foiță*.

bumbac (I. Bogdan, *Relațiile...*, p. 19; vezi și D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-romînă din secolele XIV și XV*, București, 1938, p. 157 n. 8 și p. 158 n. 1). Dar succesiunea cronologică între cele două sisteme nu este exclusivă, în sensul că sistemul scamei de bumbac este regăsit și mai tirziu, de pildă nu numai la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea, dar și la sfîrșitul acestui secol, după ce între timp se folosisese sistemul timbrului de hîrtie. În acest sens, trecînd peste alte momente de folosire a acestui sistem de protecție sigilară, semnalăm numai porunca lui Mihai Viteazul ca domn al Ardealului, dată fără a se arăta locul, la 13 aprilie <1600> și scrisă în limba romînă, privitoare la birul unor oameni din Cordun; deși Mihai Viteazul întrebuițează, în mod curent, timbrul romboidal, la sigiliile mici (iconografice), totuși sigiliul timbrat mic (iconografic) al amintitei porunci este acoperit cu scamă de bumbac (Academia R.P.R., *Fotografii*, I/15; reproduc la N. Iorga, *Cîteva documente de cea mai veche limbă romînească (secolul al XV-lea și al XVI-lea)*. Cu patru stampe. Extras din «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Lit., Seria II, tom XXVIII, București, 1906, p. 16. Textul republicat și în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. VI, p. 372).

<sup>1</sup> Totuși, pe actul din <1407>, dat de Mircea cel Bătrîn mănăstirii Tismana, se observă că sigiliul orizontal timbrat (25 × 22 mm), astăzi pierdut, a avut un timbru destul de mare, cusut de pergament în formă circulară, găurile cusăturii fiind foarte vizibile. Însă nu ne putem da seama nici dacă timbrul acesta mare a aparținut sigiliului inițial — adică dacă n-a fost un timbru transpus de la un alt act după căderea sigiliului inițial — și, deci, nici dacă este vorba de o cusătură contemporană (actul la Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 12). Ni se pare foarte probabil ca timbrul să fi aparținut actului însuși, dar fără să fim siguri că de la început a fost cusut, timbrele cele mai vechi nefiind în general cusute, ci numai lipite de ceara roșie. Cusătura ar fi putut fi adăugată atunci cînd, ceara sfîrșimîndu-se, timbrul nu mai avea nici o legătură cu actul și amenința să se piardă. Beneficiarul actului (mănăstirea Tismana), temîndu-se ca actul să nu fie lovit de nulitate, din lipsa sigiliului, l-a putut coase la act, într-un chip destul de simplu, ceea ce n-a împiedecat ruperea și pierderea lui.

<sup>2</sup> La actul din 25 mai 1698 (Academia R.P.R., *Fotografii*, III/32); apoi la un act din 9 martie 1701, prin care se dăruiesc 40 liude mănăstirii Sinaia (Arhivele statului, *Peceti*, nr. 253); la un act din 26 martie 1702 (7210), prin care se dăruiește o sumă de bani mănăstirii cu hramul Adormirea Maicii Domnului din insula Halchi (Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 418); vezi și mai departe, capitolul: *Ceara și tușul*.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Căldărușani*, II/15.

Adăugăm că se cunosc și capsule sigilare avînd întipărirea în ceară roșie acoperită cu timbru-foiță<sup>1</sup>, dar nu se cunosc și sigilii timbrate propriu-zise de același fel.

Sigiliul timbrat propriu-zis poate fi pus în unul dintre cele două locuri arătate mai jos, primind și două denumiri, după locul și funcțiunea îndeplinită:

1. Pe un act intern deschis (*litterae patentes*), sigiliul este pus la capătul de jos al textului; la actele muntene se pune, de obicei, între cele două părți componente ale monogramei domnești: acesta este *sigiliul de text*, adică de validare a cuprinsului (garanția de autenticitate).

2. Pe un act extern, sau pe un act intern — închis (*litterae clausae*, numite în diplomatica romînească a secolului al XVIII-lea: scrisori închise, scrisori embericlisite): misivă, scrisoare, răvaș, etc; sigiliul este pus deasupra actului, acolo unde, prin plicuire, actul ajunge să fie închis: acesta este *sigiliul de închidere*, adică de validare în primul rînd a formei de transmitere (păstrarea secretului, implicînd și garanția de autenticitate).

Timbrul sigilar poate fi prezent în amîndouă cazurile și denumit la fel. În ceea ce privește sigiliul de închidere, am putea afirma că timbrul respectiv apare o dată cu apariția acestui fel de sigiliu. Mai ales dacă avem în vedere actele care alcătuiesc importanta corespondență a domnilor moldoveni și munteni cu Brașovul, Sibiu, Bistrița. Actul este păturit în trei părți, cu scrisul înăuntru și perpendicular pe direcția acestui scris, astfel încît cele două părți laterale se suprapun, într-o anumită măsură, stînga pe dreapta. Apoi, cu puțin înainte de locul unde textul propriu-zis se încheie, cele două părți laterale, așezate stînga peste dreapta, sînt străpunse cu un vîrf ascuțit destul de gros, în două locuri, paralele cu direcția de închidere a misivei și depărtate de 2—3 cm una de alta, iar prin găurile făcute se petrec capetele tăiate ascuțit ale unei șuvițe de hîrtie lată de circa 3—5 mm. Peste această șuviță de hîrtie cu capetele alăturate se toarnă o pătură subțire de ceară roșie, deasupra se aplică timbrul și peste el se apasă tiparul sigilar, obținîndu-se astfel zăvorîrea totală a misivei, care nu se mai poate deschide decît prin ruperea cerii și a șuviței de hîrtie. În orice caz, timbrul de închidere nu este cusut niciodată la sigiliul respectiv. Pe de altă parte, după punerea sigiliului de închidere, capătul de sus și de jos al actului se păturesc pînă aproape a acoperi sigiliul timbrat, cu scopul de a micșora dimensiunile misivei, a apăra sigiliul și a delimita locul pe care se va scrie apoi adresa.

Precizăm că la același act nu se întîlnește în general decît un singur fel de sigiliu: sau sigiliul de text, sau sigiliul de închidere. Aceasta spre deosebire de alte diplomatici, cum este de exemplu diplomatica latină a Austriei, unde la același act pot apărea concomitent cele două feluri de sigiliu: sigiliul de text, de obicei sigiliul mare, prevăzut cu timbru dantelat; și sigiliul de închidere, de obicei sigiliul mic, prevăzut cu timbru rectangular sau romboidal<sup>2</sup>. Prezența concomitentă a amînduror sigiliilor răspunde celor două scopuri: garanția de autenticitate și garantarea secretului de transmitere.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Suluri*, nr. 15: capsula sigilară atîrnată la un act din 14 mai 1731, emis de Mihai Racoviță voievod, domnul Țării Romînești.

<sup>2</sup> De pildă, o poruncă din 8 ianuarie <1581—1582>, prin care Mihnea voievod cere marelui ban Dobromir al Craiovei să întoarcă mănăstirii Bistrița niște țigani luați de Radu și Neagomir din Plăviceni, are numai sigiliul de închidere, sigiliu mic, în ceară roșie



În secolele XVIII—XIX, timbrul de închidere dispare, iar misivele sau poruncile interne închise («embericlisite») sînt păturite și lipite de multe ori cu un mic bulin, peste care — uneori — se toarnă ceară și se apasă tiparul sigilar.

Adăugăm că, încă din secolul al XV-lea, timbrul se folosea la închiderea scrisorilor externe adresate brașovenilor, sibienilor, bistrițenilor, etc., aceasta constituind aproape și cea mai veche formă de folosire a sigiliului timbrat în Moldova și în Țara Românească. Semnalăm că în diplomatica din Ungaria și din Transilvania, începînd cu sfîrșitul secolului al XIV-lea, timbrul apare tot mai des<sup>1</sup>.

Dacă, la început, timbrul este mic, fiind întrebuițat la sigiliile domnești mici și la sigiliile inelare, el evoluează împreună cu întrebuițarea acestor sigilii, deși nu în proporție egală. Astfel, cînd sigiliile atîrnate încep să dispară aproape, din primele decenii ale celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, și sînt înlocuite în parte cu capsulele sigilare, iar total și definitiv cu sigiliile timbrate, mărimea acestora din urmă crește simțitor, și, odată cu ele, cresc și dimensiunile timbrului. Acesta, pus tot în formă romboidală, este făcut dintr-o hîrtie aproape de două ori mai mare decît întipărirea sigilară aferentă, ceea ce îngăduie îndoirea tuturor colțurilor timbrului peste întipărirea sigilară, astfel încît o acopere în întregime și-i constituie o foarte bună protecție, desăvîrșind rezultatele obținute prin cusătura în cerc.

Dar, paralel cu această evoluție, timbrul mai suferă încă o transformare. Colțurile lui și, în general, toată partea de hîrtie care depășește întipărirea sigilară este tăiată simetric, în forma unor ornamente florale, multiple și bizare, luînd înfățișarea unui fel de stea sau rozetă ce răsare din mijlocul monogramei domnești. Cu chipul acesta, timbrul ajunge să constituie, prin el însuși, o podoabă a actului, întregindu-i prezentarea artistică, alături și împreună cu podoabele grafice și iconografice ale actului. Acest fel de timbru îl vom denumi *timbru dantelat* sau *timbru înstelat* și el vine la noi din diplomatica latino-ungară a Transilvaniei.

Din alt punct de vedere, timbrul de mai sus, simplu (romboidal) sau ornamentat (dantelat, înstelat), întrebuițat la actele scrise pe pergament și la cele scrise pe hîrtie, poate fi numit cu un termen general și *timbru mobil*, spre a fi diferențiat de un alt fel de timbru, care poate fi numit *timbru fix*, introdus tot sub influența cancelariei latine a Transilvaniei. Acest din urmă fel de timbru apare în prima jumătate a secolului al XVII-lea

(Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 1172; textul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. V, p. 1; pentru sigiliu vezi și I. - R. Mircea, *Catalogul documentelor Țării Românești 1369—1600* (Arhivele statului, *Secția istorică*), București, 1947, p. 186, nr. 1282). La fel, porunca din 5 martie (1587—1590), dată de același voievod către marele clucer Pîrvu și Pătru al doilea clucer, pentru balta de la Potel a mănăstirii Tismana, are tot numai sigiliul de închidere, un sigiliu inelar în ceară roșie (Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 1306; vezi și *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. V, p. 230). Traducătorul din 1849 al acestui act, Gheorghian Peșacov, isbit de raritatea unor astfel de cazuri, a considerat necesar să adauge următoarea notă la traducere: « N.B. Pecete n-a fost nicidecum la locul obișnuit în original, ci numai deasupra lui se cunoaște locul de pecete mică, că a fost, fiind chitit ca o scrisoare și d'asupra pecetluită, precum se cunoaște din adresa cea pe d'asupra însemnată » (Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 1306).

<sup>1</sup> Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan* [Diplomatica maghiară], Budapesta, 1930, p. 238 (*A magyar történetudomány kezikkönyve*, II, fasc. 3).

și, prin însăși natura lui, este practicat numai la actele scrise pe hîrtie, și numai la cărți și porunci, niciodată la hrisoave. Cunoaștem acest fel de timbru fix pe o scrisoare în limba latină, a lui Mihai Viteazul, din 1600<sup>1</sup>. La un astfel de timbru fix, ceara roșie nu se mai toarnă pe fața actului: actul fiind de obicei difoliu, ceara se toarnă între cele două foi, pe dosul primei foi, la locul convenit pe față în mod normal: după aceasta, tiparul sigilar se apasă tot pe fața actului, direct pe hîrtia pe care este scris textul. Întipărirea sigilară rezultată în felul acesta face corp comun cu hîrtia actului. Păstrarea ei în bune condiții este asigurată chiar și în cazul — foarte frecvent — cînd ceara de pe dosul actului se fărîmîțează sau se desprinde cu totul. Sistemul timbrului fix, echivalent — într-o anumită măsură — cu timbrul sec din zilele noastre, este întrebuițat în special în domnia lui Matei Basarab și, mai puțin, în domnia lui Constantin Șerban. Dar apoi este lăsat în părăsire și nu mai reappare niciodată. În Moldova, acest fel de sigilare nu pare a fi fost folosit de loc. Iar renunțarea la acest sistem de sigilare-timbrare, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, poate fi datorită mai multor cauze:

1. Greutatea pentru sigilator de a potrivi ceara la locul convenit și de a minui cu dexteritate și repeziciune, în aceste condiții, tiparul sigilar.

2. Dispariția unei podoabe a actului, prin dispariția timbrului mobil, aducea micșorarea de prestigiu pentru actul domnesc, deoarece timbrul fix era prea puțin vizibil la prima vedere, confundîndu-se aproape cu textul însuși, astfel că semnul de validare al actului domnesc pierdea caracterul solemn și hieratic, ce trebuia să-i fie propriu.

3. În sfîrșit, din alt punct de vedere, la un timbru fix, întipărirea sigilară își pierdea foarte mult din finețea slovelor, iar reprezentările iconografice ieșeau știrbite, deformate, mai ales că hîrtia actului, care servea drept timbru, era uneori mai groasă decît hîrtia timbrului mobil, sau, în cel mai bun caz, la fel de groasă, deci improprie unei bune reliefări a întipăririi sigilare.

Înainte de a încheia prezentarea sigiliului timbrat, trebuie să adăugăm că sigiliul timbrat de text a servit, uneori, nu numai la garantarea autenticității actului, ci și la garantarea unor obiecte legate special de el. Astfel, la un hrisov din 19 decembrie 1820, dat de Mihail Suțul domnul Moldovei, prin care se arată, între altele, că Mărioarei Cantacuzino i-a dispărut o ladă cu « scrisori » (acte) ale moșiiilor și că i se recunoaște stăpînirea asupra moșiiilor chiar și în lipsa actelor, de sigiliul timbrat al aceluia hrisov se leagă cheia lăzii, cu gîndul — subînțeles — ca această cheie și acest fel de a o garanta să poată face, cîndva, dovada în justiție. În încheierea actului, domnul spune: « la care <hrisov> am poruncit di s-au legat și cheia lăzii cu scrisorile, ci s-au prăpădit ». Actul respectiv ne este cunoscut numai dintr-o copie adevărită la 14 iulie 1824, iar în locul rezervat sigiliului este desenat un cerc, în care este scris: « Locul pecetii gospod, în care pecete esti legată și cheia ». În sfîrșit, în partea de jos a cercului sigilar amintit este desenată cu cerneală imaginea unei chei<sup>2</sup>. Altădată, în același loc aste legat un vechi sigiliu atîrnat<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Arhivele statului, Orașul Stalin, A b I a 621. În cancelaria apuseană, timbrul fix apare în secolul al XVI-lea (A. de Bouard, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, I, Paris, 1929, p. 345).

<sup>2</sup> Actul în copie la Academia R.P.R., CLXXX/228.

<sup>3</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XVI, vol. III, p. 21.

Dar nu numai scama de bumbac și timbrul de hîrtie reprezintă mijloacele de protecție a sigiliului timbrat. În prima jumătate a secolului al XVII-lea se mai întâlnește încă un alt mijloc, deși întrebuițat numai la sigiliul inelar și numai în Țara Românească. Pe act, la locul rezervat de obicei pentru sigiliu, între cele două părți ale monogramei domnești, se toarnă un strat foarte subțire de ceară roșie, peste care se apasă tiparul sigilar inelar. Discul sigilar astfel obținut se înconjoară cu o brățară lată de ceară naturală, brățară care în partea dinăuntru, dinspre sigiliu, este mai groasă și mai înaltă, astfel că umbrește și chiar acoperă puțin marginea întipăririi sigilare; în partea din afară, brățara de ceară se subțiază treptat, pînă se pierde.

Acest fel de protecție sigilară — pe care îl vom denumi *brățara de ceară* — apare numai la actele emise pe hîrtie, întărite cu sigiliul inelar și am putea spune că reprezintă o încercare de adaptare la hîrtie a sigiliului atîrnat. Dar prezintă o rezistență destul de redusă la lovituri sau împăturiiri neatențe ale actului, întrucît ceara naturală se sfărîmă cu ușurință și se deslipește ușor de hîrtie.

Uneori, apărarea întipăririi sigilare prin brățara de ceară este întărită prin adăugarea unui smoc de fire de bumbac protector, sistem despre care am vorbit mai înainte<sup>1</sup>.

Lipsa de eficacitate a dus la părăsirea destul de grabnică a brățării de ceară și înlocuirea ei definitivă prin timbrul de hîrtie.

C. *Sigiliul aplicat* folosește cerneala sau tușul roșu (chinovarul). Uneori, acesta este spălat, diluat; alteori, amestecat cu cerneală neagră, ori de cîte ori cancelaria domnească ducea lipsă de cerneală roșie bună.

Dacă este să judecăm după întipăririle sigilare păstrate, aplicarea sigiliului începe — la actele externe și interne — din secolul al XVI-lea și este folosită la toate felurile de sigilii: mare, mic, inelar.<sup>2</sup> Întrebuițarea chinovarului prezentînd toate înlesnirile posibile, folosirea sigiliului aplicat se întinde din ce în ce mai mult. Totuși, chiar în secolul al XVII-lea, actele solemne interne sînt încă prevăzute cu sigiliul timbrat și, mai rar, cu sigiliul atîrnat (acesta numai în prima parte a secolului); în timp ce poruncile, răvașele și celelalte acte obișnuite de cancelarie se sigilează numai cu sigiliul aplicat cu chinovar. În schimb, începînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și trecînd și în secolul următor, folosirea sigiliului aplicat se generalizează, așa încît numai în domniile lui Al. D. Ghica; Gh. Dim. Bibescu și Barbu D. Știrbei re apare sigiliul timbrat; dar și atunci mai mult pentru diplomele de ranguri boierești și ostășești, cum am arătat mai înainte; precum, destul de rar, întîlnim, în aceeași epocă, și capsule sigilare, dar puține, urite și meschine.

<sup>1</sup> Menționăm cîteva din actele care folosesc brățara de ceară: 1 decembrie 1615/7124, act de la Alexandru voievod, cu brățara de ceară sfărîmată și căzută (Arhivele statului, *Mănăstirea Radu vodă*, IV/7); 2 iunie 1621/7129, act de la Radu voievod, cu brățara de ceară în bună stare (Arhivele statului, *Radu vodă*, XIX ter/1); 20 septembrie 1622/7131, act de la Radu voievod (Arhivele statului, *Mănăstirea Obdeanul*, IV/1); 1 iulie 1625/7133, act de la Alexandru voievod, cu fire de bumbac deasupra discului sigilar (Arhivele statului, *Mitropolia București*, XXXVII/4).

<sup>2</sup> N. Iorga afirmă că sigiliul în chinovar (aplicat) este întrebuițat numai în secolul al XVIII-lea, sub fanarioți și are de obicei forma octogonală, dar uneori și rotundă (N. Iorga, *Notes de diplomatie roumaine*, în « Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique », XXIII, București, 1930, p. 132).

Iar St. Nicolaescu găsește că Petru Șchiopul este printre cei dintîi domni care întrebuițează sigiliul cu tuș (*Documente slavo-romîne*, București, 1905, p. 274).

**Sigiliul de maiestate.** Sigiliul numit de maiestate este un sigiliu mare, rotund, care poartă în cîmp, ca emblemă, imaginea suveranului înveșmîntat în mantie, cu coroana pe cap și sceptrul (buzduganul) în mînă, iar pe margine, de jur împrejur, legenda. În sigilografia apuseană, unde apare acest tip de sigiliu, el sfîrșește prin a reprezenta pe suveran stînd pe tron, cu coroana pe cap, în mîna stîngă ținînd sceptrul, iar în dreapta globul cu cruce<sup>1</sup>, însemnele puterii suverane.

În această atitudine este înfățișat suveranul, uneori, și pe monede.

Acest sigiliu de maiestate se găsește și la regele Carol Robert al Ungariei și la regii sîrbi, ca și pe monedele lor.

Dar acest tip clasic, pur, al sigiliului de maiestate, nu este cunoscut nici în Moldova, nici în Țara Romînească. O astfel de înfățișare a maiestății domnești se întîlnește numai pe monedele muntene de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea<sup>2</sup>.

Doar o singură dată, într-un sigiliu de pretendent muntean din secolul al XV-lea, întîlnim o reprezentare apropiată de reprezentarea de maiestate propriu-zisă. Într-un act din 2 martie 1460, scris în limba latină și emis de *Dan, dei gracia, wayvoda transalpinensis et dominus terrarum Omulus et Fugarasch*, sigiliul atîrnat al acestuia, rotund și mic (circa 2,8 cm), are, ca emblemă: «la stînga un om încoronat, cu sceptru și glob în mînă; la dreapta, un corb cu crucea în gură, pe o stîncă, și între ei, la mijloc, un copac», iar legenda este: † ПЕЧАТЪ ІО ДАНЪА КОНКОДА ГНЪ [† Pecetea lui Io Dan voievod și domn]<sup>3</sup>.

Dan voievod trăiește în Transilvania, unde conduce o parte din această țară, din însărcinarea regelui Matiaș Corvin al Ungariei. Iar reprezentarea de mai sus din sigiliul său cuprinde un amestec, o sinteză a două tradiții sigilografice: tradiția sigilografică munteană, înfățișată prin pasărea cu crucea în cioc și un arbore alături, precum și legenda în limba slavă (dar fără ca această legendă să cuprindă și specificarea locului, a țării unde Dan voievod era «domn»); pe de altă parte, personajul încoronat, cu sceptru și glob în mînă, aparține sigilografiei latino-ungare, de la care Dan voievod pretendentul împrumută reprezentarea respectivă; această emblemă latino-ungară era cu atît mai normală în sigiliul lui Dan voievod, cu cît știm că acesta — pretendent domnesc — era în serviciul regelui Ungariei. Deci sigiliul lui Dan pretendentul este, în bună parte, în afara tradiției sigilografiei muntene propriu-zise.

<sup>1</sup> J. Roman, *Manuel de sigillographie française*, Paris, 1912, p. 75 și urm.; vezi și pl. IV, V, VI. O definiție largă a sigiliului de maiestate este următoarea: *sigillum maiestaticum... maiestatica diplomaticae periti ea dicunt, quae personas regum vel reginarum in amictu regis cum corona et sceptro, quae maiestatis indicia esse solent, integre expriment* (A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae* Leipzig, 1901, sub voce).

<sup>2</sup> Faptul că, uneori, în actele de omagiu ale domnilor moldoveni către regii Poloniei, formularul slav întrebuițează expresiile: maiestatea noastră, sigiliul maiestății noastre, în loc de: domnia noastră, sigiliul domniei noastre, trebuie interpretat sau ca o simplă formulă de circumstanță, împrumutată din formularul străin, sau ca o dovadă că actul a fost scris de un diac de limbă slavă din cancelaria regelui Poloniei, obișnuit cu formularul acelei cancelarii.

<sup>3</sup> Arhivele statului, Orașul Stalin, *Ab. I, b a I*, nr. 16; descris întîi la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. 327. La această descriere a lui I. Bogdan, N. Iorga adaugă că este vorba de «un domn în scaun», adică domnul respectiv este înfățișat avînd plenitudinea drepturilor și puterilor sale (*Hurmuzaki*, XV<sub>1</sub>, p. 54).



Dar absența sigiliului de maiestate clasic din sigilografia Moldovei și a Țării Românești nu concordă cu dorința de strălucire, de grandoare, de care este stăpinit, în general, un suveran feudal — oricât de mic ar fi el — și ni se pare demnă de relevat, cu atât mai mult cu cât, din podoabele descoperite în săpăturile din Biserica Domnească de la Curtea de Argeș, se constată că domnii noștri nu erau chiar atât de patriarhali cum s-a crezut mult timp; iar în *Cronica pictată*, în care se povestește lupta lui Basarab voievod împotriva regelui Carol Robert, între 9 și 12 noiembrie 1330, Basarab voievod este înfățișat ca orice suveran feudal contemporan: cu coroana pe cap, și în picioare avînd acea încălțăminte « cu plisc » (*à la poulaine*), caracteristică pentru marii feudali ai secolului al XIV-lea.

Ne-am putea întreba dacă această absență a sigiliului de maiestate nu înseamnă cumva o dovadă peremptorie a faptului că domnii noștri, vasali — la început — ai regelui Ungariei, n-ar fi avut dreptul să se lase reprezentați în sigilii și pe monede, în atitudinea de maiestate, incompatibilă cu situația lor de vasali?

Reprezentarea maiestății pe sigiliul lui Dan voievod, adică pe sigiliul unui simplu pretendent domnesc, vasal și în serviciul direct al regelui Ungariei, ne dovedește categoric că o astfel de opreliște n-a putut exista.

Ne întrebăm, iarăși, dacă această lipsă nu vine cumva din faptul că în Țara Românească se încrucișau două influențe oarecum divergente: influența bizantină, prin mijlocirea țaratului bulgar, și influența apuseană, prin mijlocirea regatului ungar?

Neîndoielnic, cea de a doua explicație ni se pare cea justă; spiritul conservator al cancelariei domnești a păstrat în uzul continuu al cancelariei unele elemente împrumutate de la cancelariile vecine, chiar și atunci cînd aceste elemente erau depășite și scoase din uz în cancelariile respective.

Dar dacă, în sigilografia Moldovei și a Țării Românești nu există acest tip clasic de sigiliu de maiestate, există, însă, un tip de sigiliu a cărui reprezentare poate fi considerată ca echivalentă.

Știm că, în sigiliile Țării Românești, domnul român nu este înfățișat niciodată singur, stînd pe tron, cu coroana pe cap și sceptrul în mînă. El este înfățișat numai în picioare, înveșmîntat în mantia domnească, purtînd coroană pe cap și — uneori — buzdugan în mînă; iar alături de el este un alt personaj, înfățișat la fel, personaj care în cele mai vechi sigilii este fiul — domn asociat și moștenitor prezumtiv — iar mai tîrziu este doamna țării. Această reprezentare capătă din ce în ce mai mult un caracter solemn și hieratic, ajungînd a fi emblema obișnuită în sigiliul mic, de întrebuințare curentă, ca și în sigiliul mare (mai tîrziu).

Pentru aceste motive, acest tip de sigiliu al Țării Românești, cu o emblemă iconografică specifică, al cărei conținut se precizează și se desăvîrșește mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, poate fi considerat drept un sigiliu de maiestate<sup>1</sup>, deși, pe lângă deosebirile arătate față de tipul clasic al sigiliului de maiestate, mai prezintă și altele:

1. La început, sigiliul acesta nu este un sigiliu mare, ci un sigiliu mic, de foarte largă întrebuințare, folosit de obicei ca sigiliu timbrat și, numai rareori, și ca sigiliu atîrnat (solemn).

<sup>1</sup> În același sens opinează și D. P. Bogdan (*Diplomatica slavo-română din secolele XIV și XV*, București, 1938, p. 154) și C. Moisil (*Sigiliile lui Mircea cel Bătrîn*, în « *Revista arhivelor* », VI, București, 1945, p. 285).

2. În secolul al XVI-lea, reprezentarea aceasta iconografică este, uneori, element caracteristic și al sigiliului mare, solemn, dar aceasta în general numai în forma lui de bulă sigilară, cum găsim în a doua jumătate a secolului: bula sigilară de la Alexandru voievod (1568—1577) și cea de la Mihnea voievod (1589)<sup>1</sup>. Iar Mihai Viteazul folosește sigiliul mic iconografic, nu numai ca sigiliu timbrat, dar și ca sigiliu atârnat<sup>2</sup>, necunoscându-se pînă acum nici un sigiliu mare, nici atârnat, nici timbrat, de la acest voievod.

În secolul următor, situația se schimbă, dar cu intermitență. Astfel, la Matei Basarab întîlnim sigiliul mare, heraldic, folosit ca sigiliu atârnat<sup>3</sup>; dar tot ca sigiliu atârnat este folosit de acest domn, concomitent și destul de des, și sigiliul mic, iconografic, în care figurează reprezentarea clasică a celor două personaje<sup>4</sup>, fără să putem încă stabili o regulă în întrebuintarea acestor două sigilii atîrnate. De asemenea, tot de la el cunoaștem și o bulă sigilară de același fel (tip iconografic), din 1645<sup>5</sup>.

După ce sigiliile atîrnate propriu-zise dispar, în domnia lui Constantin Brîncoveanu întîlnim sigiliul mare solemn tot sub înfățișarea de sigiliu atârnat, dar în forma de capsulă sigilară, în care este reprezentat numai corbul cruciat, iar scutul este prevăzut cu doi suportori<sup>6</sup>, adică este un sigiliu de tip heraldic evoluat.

3. În secolul al XVIII-lea, acest tip de sigiliu iconografic ajunge a fi sigiliul mare al domniei, înlocuind definitiv sigiliul de tip heraldic (scutul cu corbul cruciat conturnat), care dispare sau, mai bine spus, se contopește definitiv cu tipul iconografic; în continuare, spre sfîrșitul secolului, cele două personaje se transformă vizibil în sfinții împărați Constantin și Elena, adică li se denaturează cu totul sensul lor inițial.

În sfîrșit, acest nou tip de sigiliu de maiestate, după eclipsări cu intermitență în întrebuintare, dispare definitiv, o dată cu unirea Țării Romînești și a Moldovei (1859), cînd se alcătuieste un sigiliu heraldic adecvat situației politice noi.

**Sigiliul inelar.** Cea mai veche menționare documentară a existenței sigiliului inelar domnesc se găsește în privilegiul dat mănăstirii Cozia, la 20 ianuarie 1505, de Radul voievod, pentru stăpînirea vămii de la Genune (Clineni), cînd se vorbește de «carte pecetluită cu *pecetea mare*, sau cu cea *mică*, sau cu *inelul* de la mîna domniei mele»<sup>7</sup>. Se dovedește astfel existența

<sup>1</sup> Reproduceri la C. Moisil, *Bule de aur sigilare*, loc. cit., p. 254—259 și pl. III, IV (fig. 1, 3).

<sup>2</sup> Ion-Radu Mircea, *Pecetea atîrnată a lui Mihai Viteazul*, în «Hrisovul», V (1945), p. 90—96 și pl. I; sigiliul este atârnat la un hrisov din 16 aprilie 1599 (7107), aflat la Arhivele statului, *Peceti*, nr. 252. Pentru alte acte cu sigilii atîrnate de la același voievod, vezi și *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. VI, p. 291, 321, 341.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Peceti*, nr. 46 (29 aprilie 1633), 48 (13 ianuarie 1634), 51 (7 iunie 1637), 53 (23 aprilie 1639), 55 (28 (lipsă luna: noiembrie?) 1639), 56 (10 martie 1640), 57 (8 decembrie 1640), 58 (11 martie 1641), 61 (10 martie 1643), 221 (desprins de la act, deci nedatabil).

<sup>4</sup> Arhivele statului, *Peceti*, nr. 45 (20 noiembrie 1632), 47 (5 august 1633), 49 (17 iulie 1636), 50 (15 martie 1637), 52 (16 martie 1638), 54 (26 noiembrie 1639), 63 (20 iulie 1648), 64 (20 august 1648), 219 (desprins de la act, deci nedatabil).

<sup>5</sup> C. Moisil, *op. cit.*, p. 262 și pl. VII.

<sup>6</sup> Reprodus la C. Moisil, *Stema Romîniei — Originea și evoluția ei istorică și heraldică*, București, 1931, p. 4, fig. 9.

<sup>7</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, B, XVI, vol. I, București 1951, p. 26; textul slav dat în lucrarea de față, mai înainte.

străveche și folosirea efectivă a sigiliului inelar, dar nu cunoaștem nici o întipărire a acestui sigiliu inelar al lui Radu cel Mare. În schimb, întimplarea a scos la lumină însuși tiparul unui inel sigilar de aur de la un Petru voievod, domn al Țării Românești, poate inelul sigilar al lui Petru Cercel, sau poate al lui Petru cel Tânăr (1559—1568), fiul lui Mircea Ciobanul<sup>1</sup>. Din aceeași epocă, dar de un stil cu totul diferit, cunoaștem întipărirea sigilară în ceară roșie a inelului lui Mihnea Turcitul, domnul Țării Românești (1585—1591). Acesta este pus ca sigiliu de închidere, la o poruncă și ca sigiliu de text, la alte două porunci ale voievodului. Este un sigiliu rotund (17 mm); în cîmp, un scut german, avînd în mijloc o pasăre cruciată spre stînga cu capul întors; scutul timbrat de o coroană închisă, însoțită la dreapta de un soare, iar la stînga de o lună — crai nou; pe margine, între un cerc liniar și un cerc de perle — în afară, și un cerc liniar — înăuntru, legenda: *МИХНЕА ВОЕВОДА* [Din mila lui dumnezeu, Io Mihnea voievod]<sup>2</sup>.

Dacă pornim de la constatarea de fapt că sigiliul mare este rotund și că asemeni lui poate fi, și este — de obicei — și sigiliul mic, reiese limpede că «inelul de la mîna domniei mele», adică sigiliul inelar de care vorbește Radu cel Mare, în 1505, este un sigiliu mult mai mic decît celelalte două: sigiliul mare și sigiliul mic și, în același timp, este sigiliul a cărui formă și mărime pot diferi în principiu de ale celorlalte, potrivit cu spiritul timpului. De aceea, în categoria sigiliilor inelare ar putea intra în primul rînd, ca fiind cele mai vechi, trei sigilii ale lui Mircea cel Bătrîn: sigiliul oval, cu legenda în limba slavă, atîrnat la tratatul încheiat cu regele Vladislav Jagello al Poloniei, la 17 mai 1411<sup>3</sup>; apoi cele două sigilii orizontale ale același voievod: unul atîrnat la scrisoarea către același rege, scrisă din Giurgiu, la 23 septembrie 1403<sup>4</sup>; al doilea, atîrnat la privilegiul vamal acordat brașovenilor, scris în Cîmpulung, la 6 august 1413<sup>5</sup>, amîndouă aceste sigilii avînd legenda în limba latină; dar trebuie să mărturisim că cel puțin cele două sigilii orizontale ni se par încă prea mari (2½—3 cm) pentru a le considera definitiv drept inele sigilare propriu-zise. Rămîne ca cercetări ulterioare să verifice această clasificare făcută de noi sigiliilor orizontale și ovale ale lui Mircea cel Bătrîn, mai ales că, pînă acum, ele au fost considerate drept sigilii mici<sup>6</sup>. Totuși, un fapt pare a confirma părerea noastră: în tratatul încheiat de Mircea cel Bătrîn cu regele Sigismund al Ungariei, la 7 martie 1395, scris în limba latină, sigiliul este astfel anunțat: . . . *quas <litteras> in maiorem evidenciam et certitudinem premissorum, inviolabiliter per nos, ut premititur, servandorum, sub nostro minori sigillo subimpresso, propter*

<sup>1</sup> G. D. Florescu, *Un Inel domnesc din veacul XVI-lea și cîteva considerații noi cu privire la neamul Basarabilor din acel veac*, București, 1940. C. Moisil consideră că tipul sigilar de pe acest inel aparține voievodului Petru Cercel (1583—1585) (*Bule de aur sigilare de la domnii Țării-Românești și ai Moldovei*, în «Revista arhivelor», I (1924—1926), p. 259—260 și pl. V; vezi și același, *Inele sigilare domnești de aur*, în «Revista arhivelor», V, 1, București, 1942, p. 217—218). Argumentele aduse de Ștefan Pascu (*Petru Cercel și Țara Românească la sfîrșitul sec. XVI*, Sibiu, 1944, p. 104—105) caută să arate că sigiliul nu poate aparține decît lui Petru cel Tânăr.

<sup>2</sup> Ion-Radu Mircea, *Pecetea inelară a lui Mihnea Vodă Turcitul*, în «Hrisovul», III (1943), p. 103—107.

<sup>3</sup> Reprodus la C. Moisil, *Sigiliile lui Mircea cel Bătrîn*, în «Revista arhivelor», VI, 2, București, 1945, pl. III, fig. 4 și p. 267, fig. 9.

<sup>4</sup> *Ibidem*, pl. III, fig. 3 și p. 267, fig. 8.

<sup>5</sup> *Ibidem*, pl. III, fig. 2 și p. 268, fig. 10.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 279, unde C. Moisil spune: «Deși nici unul dintre ele nu are axa mare mai lungă de 30 mm, nu par a fi inelare».

*absenciam maioris... sigillatas, promittentes similes et in forma simili dare sub maiori pendent*<sup>1</sup>. Așadar, tratatului i se pune un sigiliu mic, timbrat în ceară roșie, care s-a pierdut; dar cunoscînd obișnuința feudală, ca regele să aibă un sigiliu special: sigiliul secret, pe care îl lua în călătoriile sale: *sigillum secreti in absentia magni ordinatum*<sup>2</sup>, acest sigiliu mic al lui Mircea, pus la tratatul din 7 martie 1395, ar putea să fie sigiliul inelar al voievozului, sigiliul secret, iar nu un sigiliu mic propriu-zis.

Sigiliul inelar are rolul și forma unui sigiliu strict personal, de uz rezervat, putînd astfel avea și rolul de contrasigiliu sau de sigiliu secret. În legătură cu aceasta, observăm că tratatul în limba latină încheiat de Mircea cel Bătrîn, la 17 mai 1411, în Giurgiu, este întărit cu sigiliul mare, după cum și este anunțat în formula de sigilare din coroborare: *sigillum maius* (9,3 cm), atîrnat la mijlocul actului și avînd următoarea legendă în limba latină:

✠ ~ MIRCEA VOIVODA TRAN~ALPINI BANI ~SEVERI. NIAN~

PVCI ~ DE FVGARV ~ &lt; † SIGILLVM MIRCHE VOIVODE TRANSALPINI,

BANI SEVERINIENSIS, DVCIS DE FVGARVS ETC = † Sigiliul lui Mircea voievodul transalpin, ban de Severin și duce al Făgărașului etc. ><sup>3</sup>

Dar, alături de acest sigiliu mare, în partea stîngă a actului din 17 mai 1411, atîrnă un al doilea sigiliu domnesc: un sigiliu mic, oval (25 × 30 mm), cu legenda în limba slavă: † ІѠ МИРЧА ВЕЛИКИ КОРОДА [† Io Mircea marele voievod]<sup>4</sup>. Observăm că sigiliul acesta mic al lui Mircea cel Bătrîn nu este anunțat în formula de sigilare din coroborare<sup>5</sup>.

Prezența a două sigilii diferite ale lui Mircea cel Bătrîn la același text arată că sigiliul mic, oval, este sigiliul inelar al voievozului, cu rolul de contrasigiliu (*contrasigillum, sigillum secretum*). Acest sigiliu, potrivit uzului din cancelaria munteană, este pus cu totul separat de sigiliul mare, și nu chiar pe emisfera protectoare a sigiliului mare, așa cum era uzul în sigilografia apuseană, ungară și polonă.

Contrasigilii întîlnim și la actele moldovenești contemporane. Astfel, actul de omagiu al lui Roman voievod către regele Vladislav Jagello al Poloniei, scris în limba slavă, la Suceava, la 5 ianuarie 1393, este întărit cu sigiliul mare (75 mm), în ceară verde, purtînd legenda: † ПЕЧАТЬ ІѠ РОМАНА БОГКОДЪЪ ЗЕМЛѢ МОЛДАВЕКСКОІ [† Sigiliul lui Io Roman voievodul țării Moldovei]<sup>6</sup>. Iar

<sup>1</sup> Hurmuzaki, I<sub>2</sub>, p. 361; Fr. Zimmermann Carol, Werner și Georg Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, III, Hermannstadt, 1902, p. 135.

<sup>2</sup> J. Roman, *Manuel de sigillographie française*, Paris, 1912, p. 31, 77.

<sup>3</sup> C. Moisil, *op. cit.*, p. 275—276.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 267, 280; vezi și la Academia R.P.R., ms. 5219, f. 67, 68.

<sup>5</sup> Cum observă și D. Giurea, *Le scritture latine nei paesi romeni. Saggio din paleografia e di diplomatica*, Roma, 1940, p. 54 (Școala Romînă din Roma. «Ephemeris Daco-romana. Annuario della Scuola Romana di Roma», IX).

<sup>6</sup> Legenda dată la M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1931, p. 609, se deosebește, la ultimul cuvînt, de cea dată de I. Bogdan — după care o dăm mai sus — unde I. Bogdan are lectura: МОЛДАВЕКСКОІ (Academia R.P.R.).



pe emisfera de ceară naturală a acestui sigiliu este întipărit, tot cu ceară verde, un sigiliu mic, orizontal, cu legenda: † <Iw> РОМАНЪ КОЕКОД<A><sup>1</sup>.

Prezența acestui al doilea sigiliu, mărimea și locul unde se găsește pus, dovedesc rolul lui de contrasigiliu.

De asemenea actul de omagiu către același rege al Poloniei, dat de Ștefan voievod, la 8 ianuarie 1395, în limba slavă, la Suceava, este întărit cu sigiliul mare, de ceară verde, al voievodului: † ПЕЧАТЪ ІВЪ ШТЕФАНА КОЕКОДЪ ЗЕМЛѢ МОЛДАВСКОЕ [† Sigiliul lui Ștefan voievodul țării Moldovei]<sup>2</sup>; iar pe emisfera de ceară naturală a acestui sigiliu mare este întipărit un sigiliu de circa 2 cm, tot din ceară verde, cu legenda: † ПЕЧАТЪ ШТЕФАНА КОЕКОДЪ [† Sigiliul lui Ștefan voievod]. Deci sigiliul acesta al lui Ștefan voievod (1395) este un sigiliu inelar, tot cu rolul de contrasigiliu<sup>3</sup>.

Acestea sînt puținele cazuri cunoscute, cînd sigiliul inelar al domnului din Moldova și al celui din Țara Românească a fost întrebuințat în același timp și alături de sigiliul mare, spre a juca rolul de contrasigiliu. Cazurile acestea privesc confirmarea expresă a unor acte externe, de o deosebită importanță. Desigur că au mai fost și alte cazuri, totuși ele n-au putut fi prea multe, dacă este să judecăm după faptul că, mai tîrziu, sigiliul inelar al domnului a fost folosit foarte des, dar în chip cu totul independent, în acte publice interne cu un rol asemănător sigiliului mare, iar nu cu rolul de contrasigiliu sau sigiuv, secret.

Sigiliu inelar pare să fie și sigiliul atîrnat la actul din 15 februarie 1410/6918, prin care Alexandru cel Bun dă mănăstirii Moldovița munții Suhardul mare și mic. Dar fotografia pe care o avem la dispoziție nu ne îngăduie o afirmare categorică<sup>4</sup>.

Tot în mod independent, adică fără nici o legătură cu sigiliul mare, întrebuințează Petru Rareș un sigiliu al său «secret», care nu poate fi decît tot un sigiliu inelar. Anume, tratatul încheiat la 1 martie 1542, în limba latină, la Suceava, de Petru Rareș cu marchizul Ioachim, electorul Brandenburgului, este sigilat de cel dintîi cu sigiliul său «secret», astfel anunțat în formula de validare din coroborare: *In quorum omnium fidem et testimonium praesentes litteras manibus nostris propriis signavimus secretoque sigillo nostro roboravimus*. Editorul documentului: Al. Papiu Ilarianu, arată că este un sigiliu atîrnat («pendinte»), întipărit în ceară roșie, dar cu totul sfărîmat. «Pe la 1576, cînd sigiliul era întreg», adaugă el, «un notar public îl facsimilă și hîrtia pe care stă acest facsimil se păstrează la arhiva «secretă a statului din Berlin». Sigiliul, ca toate sigiliile Moldovei, reprezintă capul de bour cu steluță, dar fără semilună și, deasupra coarnelor, următoarele patru litere majuscule: P. W. H. M., care negreșit vor fi însemnînd: *Petrus Woiv. Hospod. Moldav*»<sup>5</sup>,

ms. 5219, f. 294), așa cum se găsește în fapt și pe sigiliul actului din 30 martie 1392 (vezi, mai departe, capitolul: *Ceara și tușul*).

<sup>1</sup> I. Bogdan semnalează mai întîi existența acestui sigiliu și rolul lui (*Relațiile...*, p. LXXI).

<sup>2</sup> Legenda dată la M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 615.

<sup>3</sup> I. Bogdan, *op. cit.*, p. LXXI.

<sup>4</sup> Academia R.P.R., *Fotografii*, XXVI/1, 1<sup>a</sup>, 16; originalul la mănăstirea Moldovița; textul publicat în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 21 — 22.

<sup>5</sup> A. Papiu Ilarianu, *Petru Rareșiu, Tratatul și obligațiunile*, în *Tesauru de monumente istorice pentru România*, III, București, 1864, p. 8, 15. Pentru alianța dintre Ioachim și Petru Rareș, vezi I. Ursu, *Petru Rareș*, București, 1923, p. 76 — 77 (Biblioteca istorică, nr. 1).

adică: *Petrus Woiwoda hospodar Moldaviae*. Din nefericire, editorul nu reproduce facsimilul, astfel că nu ne dăm seama de mărimea sigiliului «secret» al lui Petru Rareș; dar fără îndoială, din faptul că în tratat este numit «sigiliu secret», rezultă că este vorba tot de un sigiliu inelar<sup>1</sup>, gravat — pentru circumstanță — cu litere latine.

Adăugăm că într-o scrisoare credențială, nedatată, a lui Petru Cercel către Germigny, ambasadorul francez la Constantinople, voievodul spune că scrisoarea a fost «sigilată cu sigiliul nostru secret»<sup>2</sup>, sigiliu pe care însă nu-l cunoaștem încă.

Cunoaștem, între alte sigilii inelare, două de la Mihai Viteazul. Acesta aplică, la 1598, pe o scrisoare acreditivă, un sigiliu mic, rotund (1,5 cm), de tip heraldic. În cimp, un scut german, purtând la mijloc o pasăre cruciată, cu zborul deschis și capul spre dreapta, însoțită la dreapta de un soare și la stînga de o lună — crai nou; scutul este timbrat de o coroană deschisă; pe margine, între două cercuri liniare, legenda: *м. в господни ѿ михаила воевода* (милостію божію господни ѿ михаила воевода = Din mila lui Dumnezeu, domn, Io Mihail voievod). Deși D. A. Sturdza — editorul actului, pe care se află aplicat cu tuș acest sigiliu, — nu ne spune culoarea întipăririi, este totuși foarte probabil să fie roșul; iar mărimea lui: 1,5 cm, ne arată sigur un sigiliu inelar, nu un sigiliu «mic», cum îl numește același editor. Un sigiliu a mai fost reproduș și de alți editori, cetindu-i-se legenda în diverse feluri<sup>3</sup>. Dar identitatea într-un totul a acestui sigiliu cu sigiliul publicat de D. A. Sturdza ne îndreptățește să admitem că este unul și același sigiliu inelar și, deci, aceeași legendă, a cărei formă corectă am dat-o mai sus. Iar întrebuintarea la un act extern — deși scris în romînește — ne confirmă calitatea lui de sigiliu inelar, sigiliu al cărui rol era acela de a fi, de cele mai multe ori, și un sigiliu «secret».

<sup>1</sup> Mai ales dacă avem în vedere că și Ioachim electorul de Brandenburg declară că a întărit tratatul cu «sigiliul nostru sau inelul secret» (*sigillo nostro seu annulo secreto roboravimus*); altădată, același elector vorbește de «sigiliul nostru inelar secret» (*unser daumen Secret*), ca să-l deosebească de *sigillum nostrum solitum* (*Tesauru de monumente istorice*, III, p. 19, 22, 23).

<sup>2</sup> Al. Ciorănescu, *Nou despre Petru Cercel*. Extras din «Revista istorică», XXI, 7—9, 1935, Vălenii-de-Munte, 1935, p. 32.

<sup>3</sup> Dimitrie A. Sturdza, I., *Scrisoare autografă de la Michaiu Viteazul*, în «Analele Acad. Rom.», Seria II, t. VII—1885—1886, Secțiunea II, Discursuri, memorii și notițe, București, 1888, p. 262—263 și facsimil. Alt exemplar, aflat pe porunca în limba latină, dată de Mihai Viteazul la 29 iulie 1600, în Alba-Iulia, este reproduș la Eugen Barbu, *Mihai Viteazul, chipuri și documente*. Craiova, <1943>, pl. 23. Mențiune despre acesta la A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Romînești*, VI, București, 1933, p. 528. Același sigiliu, pus cu ceară roșie pe o poruncă din 26 septembrie 1600 (7108), prin care Mihai dăruiește lui Antonie Grama mai multe sate, a fost reproduș de mai multe ori, de fiecare dată cu o legendă diferită, deoarece întipărirea sigilară are începutul legendei deteriorat (originalul la Arhivele statului, Secția istorică, nr. 1666, fost Mănăstirea Cotroceni, LX/10). I. Bogdan a cetit: † «печатъ ѿ михаила воевода» (*Patru documente de la Mihai Viteazul ca domn al Țării Romînești, al Ardealului și al Moldovei*, în *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor șeptezeci de ani*, București, 1903, p. 170). St. Nicolaescu citește: † перстникъ ѿ михаила воевода [† Inelul lui Io Mihail voievod] (*Documente slavo-romîne cu privire la relațiile Țării Romînești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI...* București, 1905, p. 338). Tot el, a doua oară, dă legenda: ѿ михаила воевода м. в господни (*Documente de la Mihai Vodă Viteazul ca domn al Țării-Romînești, al Ardealului și al Moldovei...*, București, 1916, p. 31 și planșa I). Iar un alt editor al sigiliului dă legenda: † «ѿ михаила воевода» [† Aceasta este sigiliul lui Io Mihail Voievod] (Aurelian Sacerdoțearu, *Autografe și sigilii de la Mihai Viteazul*, în «Revista arhivelor», IV, (1941), p. 308 și fig. 10).

Un alt sigiliu inelar, tot rotund (1,5 cm) și folosit tot într-un act extern, în decembrie 1600, cu întipărirea în ceară roșie, are în mijloc același fel de scut purtând pasărea cruciată cu zborul deschis și capul întors spre dreapta, însoțită la dreapta de un soare și la stînga de o lună — crai nou; scutul este timbrat cu o coroană deschisă. Pe margine, între două cercuri liniare, legenda: † ІѠ МИХАИЛ КОЕКОДА И ГИДАН [† Io Mihail voievod și domn]<sup>1</sup>.

În concluzie, putem spune că Mihai Viteazul a întrebuințat două sigilii inelare, rotunde și de mărimi egale, amîndouă avînd pasărea și scutul în același fel lucrate, dar cu legende deosebite<sup>2</sup>.

★

Observăm că în actele noastre nu se vorbește niciodată de sigiliul «secret» al domnului și nici nu mai întîlnim mai tîrziu sigiliul inelar pus alături și împreună cu sigiliul mare al aceluiași domn. Sigiliul inelar ajunge, încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, un sigiliu de întrebuințare bine determinată, și în cancelaria Moldovei și în cancelaria Țării Romînești, păstrîndu-și și caracterul de sigiliu domnesc personal. El servește în primul rînd la expedierea scrisorilor personale închise (embericlisite: *litterae clausae*); apoi, și la sigilarea actelor de mică și de mare importanță: porunci, răvașe, hrisoave, cărți etc., dar mai ales a celor de mică importanță, ce ieșeau din cancelaria domnească. Mai tîrziu, în secolul al XVII-lea, cînd un domn trecea din Moldova în Țara Romînească — sau invers — de două și chiar mai multe ori, hrisoavele date în domnia dintîi erau întărite în a doua domnie prin adăugarea unui text ad-hoc, urmat de semnătura domnului și de sigiliul inelar aplicat cu tuș roșu (chinovar).

În secolul al XVII-lea, Constantin Brîncoveanu voievod verifică și autentifică acea faimoasă «condică de venituri și cheltuieli a vistieriei» prin aplicarea cu roșu pe fiecare față, în partea de jos a paginii, a sigiliului său inelar octogonal, cu legenda în limba slavă<sup>3</sup>.

În autentificarea unei condici de documente, sigiliul inelar domnesc este aplicat cu chinovar, în același loc totdeauna, de obicei în susul, sau mai frecvent, în josul filei. În secolul al XVIII-lea, a doua jumătate, și chiar în secolul al XIX-lea, în locul sigiliului inelar este folosit de multe ori și sigiliul mic oval<sup>4</sup>.

Iar din domnia lui Constantin Mavrocordat, de cînd se începe transcrierea în condici a documentelor mănăstirești, sigiliul inelar servește și la autentificarea acestor condici (*chartularium*). Pentru a căpăta, la cererea

<sup>1</sup> Reprodus în desen liniar și mărime naturală la A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Romînești*, VI, București, 1933, p. 280.

<sup>2</sup> Afirmatia că «inelarul e foarte probabil să fi avut unul singur tot timpul domniei» (A. Sacerdoțeanu, *Autografe și sigilii de la Mihai Viteazul*, în «Revista arhivelor», IV, 2, (1941), p. 313) nu se verifică.

<sup>3</sup> Arhivele statului, ms. 126; vezi și <C. D. Aricescu>, «Revista istorică a arhivelor Romîniei». *Condica de venituri și cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202—7212 (1694—1704)*. Sub auspiciile Ministerului Culelor și Instrucțiunei Publice, București, 1873, facsimil.

<sup>4</sup> În acest sens menționăm o condică de documente întărită de Ioan Sandul Sturdza, voievodul Moldovei, cu sigiliul mic oval, probabil din lipsa unui sigiliu inelar (pe care nici nu i-l cunoaștem). Încheierea de la sfîrșitul condicii este validată cu sigiliul mare rotund (Academia R.P.R., LXIX/37).

părții interesate, caracterul juridic de copii autentice, actele transcrise în condici trebuiau « proclitate » sau « protocolite »; adică, verificate și colationate cu documentele originale și recunoscută exactitatea lor, în fond și în formă, prin semnăturile puse pe fiecare filă de către cei însărcinați special de marele logofăt cu această verificare — de obicei, trei persoane din cancelaria domnească, cel de-al treilea fiind un logofețel de divan. După aceasta, adică după ce « cu mare perierghie s-au citit toate seneturile de rind cu condica aceasta, din cuvînt în cuvînt », și s-au găsit întocmai, marele logofăt încunoștiința printr-o anafora pe domn, pentru ca « să se întărească și cu luminată pecetea mării tale, la fieșce foaie, ca să fie crezută dă ade-vărată »<sup>1</sup>.

Cîteva acuarele din epocă ne înfățișează acest din urmă moment; cea mai veche, din 1794, ne arată pe Alexandru Muruz voievod stînd pe tron și ținînd în mîna dreaptă inelul sigilar, care urma să fie aplicat pe condica de documente a mănăstirii bucureștene Radu Vodă. În realitate, voievodul avea să încredințeze sigiliul său marelui logofăt, care la rîndu-i organiza aplicarea lui. Înainte de această operație, condica mănăstirii este prezentată domnului de egumenul arhimandrit Ignatie, însoțit de marele logofăt de Țara de Sus, atunci Nicolae Filipescu.

A doua acuarelă, din 1817, înfățișează pe Ioan Gheorghe Caragea voievod stînd pe tron și ținînd la fel, în mîna dreaptă, inelul sigilar, care urma a fi aplicat pe condica cu documentele mănăstirii Cotroceni, înfățișată de arhimandritul Dionisie Plumbuțeanul, egumenul mănăstirii, și de către marele logofăt al Țării de Sus, Mihalache Manul. Miniaturi similare acestora însoțeau și unele condici mai vechi de documente ale mănăstirii respective<sup>2</sup>. În « testamentul de așăzămîntul sfintei mănăstiri », sf. Spiridon Nou, din august 1768, dat de Alexandru Scarlat Ghica voievod, se cuprind, la art. 12, prevederile principiale puse la temelia acestei întăriri domnești cu sigiliul inelar:

« Să aibă datorie epitropu, la toți domnii țării ce s-a întîmpla a fi după vremi, cu știrea prea sfinții sale părintelui mitropolit și prin mijlocirea dumnealui Vel Postelnic, să se roage să-i înnoiască hrisoavele și cărțile de milă și de poruncă, ce sînt în această mănăstire, care cărți i hrisoave și cu alte scrisori, de alte venituri ce ș-ar mai cîștiga casa — din voința lui Dumnezeu și din mila creștinilor — să se scrie toate la condica mănăstirii, și să mijlocească epitropu să să *pecetluiască cu pecetea cea mică domnească*; ca, de să va întîmpla care cumva să piară vre un zăpis, să poată îndrepta acel lucru ce va fi fost scris într-insul, cu acest zăpis ce va fi scris în condică, fiind pecetluit cu pecetea domnească »<sup>3</sup>.

Această prețioasă notație ne arată că, cel puțin în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și cel puțin pentru unii grămatici din Țara Românească, sigiliul inelar se mai numea, uneori, și sigiliul mic.

<sup>1</sup> Emil Virtosu, *Chirilicale. Note de paleografie romînească*. (Extras din « Arhiva romînească », IV), București, 1940, p. 25.

<sup>2</sup> Idem, *Condici de documente cu miniaturi ale mînăstirilor Radu-Vodă și Cotroceni*. . . Extras din « Artă și tehnică grafică . . . », București, 1939, caietul 9, fig. 1, 13. În condica mănăstirii Cotroceni, o miniatură similară arată existența unei condici mai vechi de documente, a aceleiași mănăstiri, ulterior pierdută; miniatura înfățișează prezentarea acestei vechi condici în fața lui Constantin Ipsilanti voievod, de către arhimandritul Visarion, egumenul de atunci al mănăstirii (*ibid.*, p. 8, fig. 9).

<sup>3</sup> Idem, *Chirilicale*. . . , p. 23—24.





*draconistarum*, din lat. *draco-nis*)<sup>1</sup>, în care este primit de Sigismund rege al Ungariei și împărat al Germaniei, poate la 8 februarie 1431, cînd amîndoi se aflau la Nürnberg<sup>2</sup>.

Actul de întemeiere a ordinului Balaurlui poartă data de 13 decembrie 1408<sup>3</sup>, iar membri ai ordinului sînt 24 de baroni, care jură credință regelui, reginei și urmașilor lor și se obligă să le apere persoanele și drepturile.

Străinii, primiți în cîrdin după anul 1409, nu prestau un asemenea jurămint, dar făgăduiau «frăție, prietenie, alianță cu asociații unguri și sprijin reciproc»<sup>4</sup>.

Scopul ordinului era exprimat prin hotărîrea regală de a distruge și persecuta pe dușmanii credinței, legată cu «voința de a servi, a crește și apăra cu tot zelul, religia», apărînd din toată puterea țara contra păgînilor și luptînd cu înflăcărare împotriva turcilor<sup>5</sup>.

În realitate, s-a constatat că programul religios al ordinului era numai un pretext pentru a masca scopurile politice ale celor ce făceau parte din ordin, și anume ale partizanilor politici și prin înrudire ai baronilor Gara și Hermann de Cilly. Astfel că, după 1408, «adevăratul depozitar al puterilor

<sup>1</sup> Singur V. Bogrea contestă legătura între numele latin al ordinului cavaleresc ungar și numele voievodului Vlad, afirmînd că numele Drăculea este o formație populară, deci o poreclă populară, analogă cu alte nume similare, ca de pildă Niculea de la Nicu (Niculae), sau Burdula de la Burdul (V. Bogrea, *Mărunțișuri istorico-filologice*, în «Universitatea din Cluj, Anuarul Institutului de istorie națională», II (1923), București, 1924, p. 359—362). Totuși, în ultimă analiză trebuie să admitem că porecla Drăculea a fost dată de popor lui Vlad tot din cauza ordinului balaurlui, ale cărui însemne (colan) voievodul le purta la gît și al cărui nume latinesc: *draco, draconis*, același voievod l-a împărțășit, drept explicație, apropiatilor săi, cărora ținea, desigur, să le arate trecerea de care se bucura pe lingă Sigismund regele Ungariei și împăratul Germaniei. De aceea considerăm că la temelia numelui stă lat. *draco*, în forma romînească: *dracul*, într-o adaptare populară potrivită pe spiritul limbii romîne.

<sup>2</sup> I. Minea, *Vlad Dracul și vremea sa*. (Extras din «Cercetări istorice», IV), Iași, 1928, p. 39—40; vezi și Gr. C. Conduratu, *Michael Beheims Gedicht über den Woiwoden Wlad II Drakul. Mit historischen und kritischen Erläuterungen. Inaugural-Dissertation...* București, 1903, p. 58. O diplomă prin care regele Sigismund întărește o stemă nobiliară unui membru al ordinului Balaurlui, în 1418, este dată în «Ungarisches Magazine», II, Presburg, 1782, p. 115—116.

<sup>3</sup> Actul dat la G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, X, 4, p. 682—694; o prezentare succintă la Ákos von Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten...* Nach der zweiten, vermehrten Auflage übersetzt von Dr. Felix Schiller, Berlin, 1904, p. 550; aspectul politic și social relevant la Bălint Hóman, *Gli Angioini di Napoli in Ungheria 1290—1403, versione dall'ungherese di Luigi Zambra e Rodolfo Mosca*, Roma, 1938 — XVI, p. 529 (*Reale Accademia d'Italia. Studi e documenti*).

Note privind întemeierea, apocrifă, a ordinului în 1387, iar ca dată probabilă 1418, la J. H. Lawrence-Archer, *The orders of chivalry*, Londra, 1887, p. 326—347; tot 1387 ca data întemeierii ordinului dă și Hermann Al. Müller și Oscar Mothe, *Illustriertes Archeologisches Wörterbuch*, Leipzig, Berlin, 1877, sub voce, unde găsim și o descriere a imaginii ordinului balaurlui: *ein Lindwurm, der an einem Kreuz hing; auf dem Kreuz stand am Stamm: O quam misericors est deus; an den Armen: justus et pius. Auf Denkmalen aus dem Schluss des XIV. Jahrhunderts und aus dem XV., insbesondere auch auf Siegeln, kommen die Abzeichen vor als ringelförmig, gewanderter, ungeflügelter Drache, als Lindwurm mit vier Füße, oder als geringelte Schlange, die den Wappen schildkreisförmig umgiebt*. Deci, la sigilii, imaginea poate fi adaptată. Vezi și H. Gourdon de Genouillac, *Nouveau dictionnaire des ordres de chevalerie créés chez les différents peuples depuis les premiers siècles jusqu'à nos jours*, Paris, 1891, p. 107.

<sup>4</sup> B. Hóman, *op. cit.*, p. 530.

<sup>5</sup> *Ibidem*.

publice deveni ordinul Balaurului, asociație de mari proprietari, stăpîină unică și absolută a puterii politice<sup>1</sup>.

Intrînd în ordin, Vlad Dracul primește clasa cu crucea, pe cruce fiind scris: în lung: *O! quam misericors est deus*; iar în lat: *pius et justus*<sup>2</sup>.

Trebuie să lămurim că, după heraldiști, balaurul (dragonul) este un « animal himeric, cu capul și ghiarele de vultur, corpul și coada de șarpe și aripi de liliac, limba și vârful cozii în vîrf ascuțit »<sup>3</sup>.

Cercetînd cu atenție imaginea întreit repetată a balaurului din sigiliul mare al lui Vlad Dracul și în deosebi imaginea aflată în stînga crucii, jos, constatăm că seamănă cu un animal tîrîtor, o reptilă, cu mai multe picioare și două aripi — relativ mici — pe spinare; capul pare într-adevăr un cap de pasăre (vultur), iar vârful cozii este ascuțit. Este, fără nici o îndoială, imaginea balaurului a ordinului cu același nume.

« Colierul ordinului era alcătuit din două lanțuri de aur separate și unite printr-o cruce cu bară dublă și susținînd un balaur răsturnat ». La ceremonii, cavalerii ordinului purtau veșminte stacojii și, deasupra, o mantie de mătase verde<sup>4</sup>.

Vinerea purtau costum negru, iar însemnele ordinului totdeauna<sup>5</sup>.

Printre membrii externi ai ordinului erau despotul Ștefan Lazarevici al Serbiei și regele Vladislav al Poloniei, iar Alfons al V-lea regele Aragonului îl introduce în țara sa, cu același scop ca și în țara de origine<sup>6</sup>.

În același timp, ca pretendent domnesc, Vlad Dracul bate la Sighișoara monede anepigrafe de argint, cu imaginea balaurului pe revers<sup>7</sup>.

S-ar putea ca primirea lui Vlad Dracul în ordinul Balaurului să reprezinte o cîștigare a viitorului domn pentru « o acțiune de cucerire a catolicismului »<sup>8</sup>, sau chiar o încercare de cîștigare a lui la catolicism.

Neîndoios, este vorba și de una și de cealaltă.

Dar dacă « marea cruciadă » propriu-zisă împotriva « necredincioșilor » n-a mai avut loc niciodată<sup>9</sup>, regele Sigismund al Ungariei caută însă, și pe această cale, să aibă pe tronul Țării Romînești un domn devotat catolicismului și Ungariei, legat de el și altfel decît numai prin legăturile obișnuite, de la vasal la suzeran.

<sup>1</sup> B. Hóman, *op. cit.*, p. 529, 531.

<sup>2</sup> I. Minea, *op. cit.*, p. 40, n. 1.

<sup>3</sup> *La grande Encyclopédie*, tom. XIV, p. 1049, articolul *Dragon*, scris de H. Gourdon de Genouillac. O reprezentare a colierului purtat de membrii ordinului este dată la A.-M. Perrot, *Collection historique des ordres de chevalerie civils et militaires, existant chez les différents peuples du monde suivie d'un tableau chronologique des ordres éteints*, Paris, 1820, pl. XXXV, nr. 5; vezi *ibid.* și p. 275; iar o reprezentare a unui cavaler al ordinului, îmbrăcat în uniformă și cu colanul la gît, o dă Hélyot, *Histoire des ordres religieux et militaires, ainsi que des Congrégations séculières de l'un et de l'autre sexe, qui ont été établies jusqu'à présent... Nouvelle édition revue et corrigée. Ornée de 812 figures*, tom. VIII, Paris, 1792, p. 336—337. Colanul reprodus și la Louvan Geliot, *La vraye et parfaite science des armoiries ou l'indice armorial de feu maistre... augmenté par Pierre Palliot...* Paris, 1660, II, 498; și la <Gastelier de la Tour>, *Histoire du blason ou art héraldique*, <Paris, 1788>, p. 54.

<sup>4</sup> Gourdon de Genouillac, *op. cit.*

<sup>5</sup> I. Minea, *op. cit.*, p. 39—40.

<sup>6</sup> Comunicarea dr. G. Severeanu, la 19 februarie 1933, în «Cronica numismatică și arheologică», X (1934), nr. 97, p. 51-52.

<sup>7</sup> N. Iorga, *Istoria Romînilor*, IV, București, 1937, p. 32.

<sup>8</sup> *Ibidem*.

După moartea regelui Sigismund (9 octombrie 1437), ordinul,<sup>1</sup> care reprezenta — cum s-a arătat — un fel de stat în stat, decade.

Amintim că membrii ordinului își gravează și pe sigilii însemnul ordinului: pentru clasa fără cruce era «balaurul care înconjoară scutul cu stema»<sup>2</sup>.

Din punctul de vedere sigilografic romînesc constatăm — acum pentru întâia oară — că însemnele ordinului Balaurului, creat de regele Sigismund al Ungariei, în 1408, apar și în sigiliul domnesc mare al Țării Romînești, sub forma unei cruci barate oblic, avînd în stînga reprezentarea balaurului răsturnat și același balaur este repetat în dreapta sus și jos. Aceasta se petrece în domnia lui Vlad Dracul voievod, membru al ordinului. Concomitent, pătrunde în diplomatica Țării Romînești și, în primul rînd, în actele emise de același domn, aceeași cruce barată oblic din sigiliul amintit, cu valoarea de invocație simbolică. Această cruce barată oblic reprezintă o adaptare la realitățile diplomatice romînești a crucii duble ungare din însemnele ordinului.

Menționăm că aceeași cruce barată oblic re apare în diplomatica romînească și mai tîrziu, peste o sută de ani, în sigiliul domnesc mare al lui Pătrașcu vodă cel Bun (1554—1557)<sup>3</sup>, precum și după aceea, în sigiliile altor domni ai Țării Romînești; această reapariție nu mai are nici o legătură cu ordinul Balaurului, ci înseamnă o simplă revenire întîmplătoare la un aspect heraldic și sigilografic mai vechi, adică la semnul aflat în sigiliile mari ale lui Vlad Dracul, însă fără să i se mai cunoască originea și nici semnificația reală inițială.

**Sigilii cu textul în limba otomană.** În corespondența personală și oficială cu Înalta Poartă și cu marii dregători ai imperiului otoman, unii domni ai Moldovei și ai Țării Romînești au întrebuițat nu numai limba otomană, dar și sigilii cu inscripții sau legende în această limbă.

Cel mai vechi sigiliu de acest fel îl întîlnim pe timpul lui Vasile Lupu voievod: Evlia Celebi, cunoscutul călător turc din secolul al XVII-lea, trecînd prin Iași, la 1659, este informat că Vasile Lupu voievod, pe cînd era încă domnul Moldovei, trimisese o scrisoare lui Cara Mustafa-pașa, iar sigiliul acestei scrisori avea următorul text, în limba otomană cu caractere arabe:

*Mühîbb-i Khanedan-î-al-i-Osman Lupul voivoda'yî-serhadd- i-Boghdan.*  
[Prietenul sultanilor din dinastia lui Osman, Lupul voievodul serhatului Moldovei].

Informațiile pe care ni le dă Evlia Celebi nu ni se par fanteziste, dar sînt insuficiente, așa că nu putem ști dacă sigiliul era mare, mic sau inelar și dacă purta pe el și stema Moldovei. Știm doar că textul de mai sus era astfel dispus, încît lăsa să se vadă numaidecît că era alcătuit din două versuri și avea o frumoasă potrivire a rimelor. Credem că este vorba de un sigiliu inelar, orizontal, lucrat după moda turcească, adică fără emblemă sau stemă, și cu textul în cîmpul sigiliului (inscripție)<sup>3</sup>.

Puțin mai tîrziu întîlnim sigilii similare și în Țara Romînească. Astfel, la 16 aprilie 1661 (7169), Gligorie Ghica voievod dă o poruncă (иоклаѣхуѣ)

<sup>1</sup> Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan*, Budapesta, 1930, p. 238.

<sup>2</sup> Reprodus la Endre Veress, *Isabela Királyné 1519—1559* [Regina Isabela 1519—1559], Budapesta, 1901, p. 423; altă reproducere la G. Moisil, *Stema Romîniei — Originea și evoluția ei istorică și heraldică*, București, 1931, p. 3, fig. 5; un mulaj în ghips la biblioteca Facultății de istorie a Universității «C. I. Parhon» din București.

<sup>3</sup> Emil Vîrtosu, *Sigilii romînești cu legenda în limba turcească, veacul XVII—XIX*, București, 1943, p. 3—4.

pentru ca mănăstirea Tismana să-și țină cu bună pace ocina de la Erghevița (Mehedinți). Porunca, scrisă în limba română, este prevăzută cu monograma și semnătura domnească autografă și este întărită cu un sigiliu inelar octogonal ( $15 \times 17$  mm), aplicat cu tuș roșu (chinovar). În cimp, sigiliul are pasărea cruciată a Țării Românești, cu capul spre dreapta și zborul deschis, iar în exerga liniară octogonală este săpată, în limba otomană și cu caractere arabe, legenda:

*Lighor Ghica voivodayı serhadd-ı-Eflac, bendê-i-khakepayı-aali Osman* [Gligorie Ghica voievodul serhatului Țării Românești, supusul înaltului tron al lui Osman].

Gligorie Ghica voievod începe a doua domnie în martie 1672 (7180), când folosește un alt sigiliu inelar octogonal ( $16 \times 16$  mm), având același text în limba otomană ca și cel din întâia domnie și cu aceeași pasăre cruciată. Sigiliul se găsește aplicat în tuș roșu pe o carte dată mănăstirii Radu Vodă din București, la 30 martie 1672, întărindu-i dreptul de a lua vama de sare de la ocna Telega. Există și un al treilea tipar, similar cu celelalte două, aplicat tot în tuș roșu, la 25 iunie 1672<sup>1</sup>.

Observăm că în cuprinsul actelor de mai sus nu se face nici o mențiune privind specificul acestor sigilii, adică ele nu sînt anunțate în coroborare, printr-o formulă specială de sigilare.

Scarlat Al. Calimah voievod, numit pentru a treia oară domn al Moldovei, la 17 septembrie 1812, trimite, după ce ajunge în țară, o scrisoare de mulțumiri marelui vizir; scrisoarea o scrie în limba otomană, și o sigilează cu un sigiliu personal, avînd inscripția tot în limba otomană: forma, legenda și emblema sau stema acestui sigiliu ne-au rămas necunoscute<sup>2</sup>.

Din publicația de vinzare, în 1840, a obiectelor de valoare rămase de la Smaranda Calimah, soția lui Scarlat Al. Calimah voievod, aflăm că aceasta lăsase, între altele, două sigilii de argint: unul mare, altul mic, și unul mic de «piatră», toate trei cu «țifre turcești», toate trei foste ale voievodului, precum și un sigiliu de argint al doamnei Smaranda Calimah, tot cu «țifre turcești»<sup>3</sup>.

Alexandru N. Suțul voievod († 1821) a avut și el trei sigilii cu «țifre turcești»<sup>4</sup>.

De asemenea, la 11 iunie 1826 (17 zilcade 1241), Grigorie Dim. Ghica voievod, domnul Țării Românești, scrie în turcește lui İenicer-aga din Șistov și aplică, cu tuș negru, un sigiliu inelar orizontal ( $15 \times 13$  mm), purtînd, în limba otomană și cu caractere arabe, următoarea inscripție: *Lighori abd Ghica* [Grigorie Ghica servitor]<sup>5</sup>.

Din toate știrile prezentate mai sus observăm că, începînd din secolul al XVII-lea, poate chiar și mai dinainte, în raporturile oficiale și personale cu Poarta otomană, domnii Moldovei și ai Țării Românești nu folosesc numai limba otomană (ca și limba greacă), pentru corespondența lor, dar și sigilii făcute special, în care textul este scris în limba otomană, cu caractere

<sup>1</sup> Emil Vîrtosu, *Sigilii românești cu legenda în limba turcească veacul XVII—XIX*, București, 1943. Extras din «Hrisovul», II (1942), p. 3—8.

<sup>2</sup> H. Dj. Sirouni, *O corespondență necunoscută în limba turcească a lui Scarlat Callimachi Domnul Moldovei*, în «Revista istorică», XVII (1931), p. 183—184.

<sup>3</sup> C. Moisil, *Licitatie de sigilii domnești*, în «Revista arhivelor», V, 1, București, 1942, p. 210.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 211.

<sup>5</sup> Emil Vîrtosu, *op. cit.*, p. 8.

tere arabe. Acest text este lipsit de invocația simbolică (†). Uneori, foarte rar, aceste sigilii au în câmp pasărea cruciată — pentru sigiliile Țării Românești; alteori, sigiliul este făcut în întregime după moda turcească: legendele ca și inscripțiile cuprind un text adaptat special acestei situații, iar aplicarea sigiliului se face cu tuș negru — pentru actele externe — potrivit uzului din cancelaria imperiului otoman<sup>1</sup>. În câteva cazuri, aceste sigilii au fost folosite — cum am văzut — și la validarea actelor interne; datorită faptului că ieșeau din cancelaria domnească, prezența pasării Țării Românești le conferea garanția autenticității, astfel că actele sigilate cu acest fel de sigiliu nu au întâmpinat nici un fel de neînțelegere sau bănuială.

Adăugăm precizarea că pînă în secolul al XIX-lea nu cunoaștem sigilii mari sau mici cu text turcesc. Se pare că ele n-au purtat niciodată legendă sau inscripție în limba otomană, ci aceasta s-a întîmplat numai la sigiliile deosebite sau inelare, făcute în mod special. Din această caracteristică rezultă specificul oarecum personal al acestui sigiliu și aspectul personal al raporturilor respective cu Înalta Poartă. Mai ales că, judecînd după intitularea (*intitulatio*) actelor interne (aspectul diplomatic); după înfățișarea monedelor naționale, ca și după sigiliile interne, putem spune că existența jugului otoman nu și-a făcut vizibilă prezența în diplomatica, numismatica și, într-o anumită măsură, și în sigilografia românească, atît cît acestea reprezentau aspecte de suveranitate națională, în conducerea internă a țărilor noastre.

Sigilii domnești cu inscripția în limba otomană întîlnim pînă aproape de momentul în care Țara Românească și Moldova scutură jugul otoman. Astfel, cunoaștem unul de la Gheorghe Dim. Bibescu voievod, purtînd data 1843; două de la Alexandru Dim. Ghica voievod, caimacam al Țării Românești, purtînd amîndouă data: 1856; unul al cămăcămiei Țării Românești, purtînd data: 1858, și două ale Principatelor Unite (Ministerul Afacerilor Străine), unul purtînd data: 1859<sup>2</sup>.

Păstrătorul sigiliilor. În primele timpuri, tiparele sigiliilor domnești erau păstrate de logofătul mare (*conservator sigilli*), șeful cancelariei domnești, care le și punea la acte, direct sau prin mijlocirea unuia din dieci sau grămăticii (*sigillator*). În Moldova, rolul logofătului mare în acest sens reiese numai cu timpul, din formula de validare a actului prin sigiliu, deoarece, la început, în actele mai vechi, formula nu arată cine face sigilarea, cum se vede din actul lui Roman voievod, dat la 30 martie 1392:

«Iar pentru tăria acestuia și pentru pomenire, am poruncit să se atîrne pecetea noastră cea mare, ca să nu fie clintit aceasta niciodată în veac»<sup>3</sup>.

Formula se întregeste treptat. Astfel, un act de la 28 noiembrie 1399, dat de Iuga voievod, spune: «Și spre mai mare tărie și întăritură tuturor

<sup>1</sup> Din nefericire, izvoarele privind imperiul otoman nu dau lămuriri asupra acestui uz, pe care trebuie să-l deducem din cercetarea directă a actelor, românești și turcești. Nici chiar în *Tableau général de l'Empire Ottoman...*, al lui M. d'Ohsson (7 vol., Paris, 1788—1824), nu se cuprind decît puține știri în acest sens (VII, p. 120—121, 179).

<sup>2</sup> Toate acestea sînt încă inedite; cunoaștem și alte sigilii inelare inedite cu textul în limba otomană, de la Nicolae Mavrogheni, Alexandru Ipsilanti, Ioniță Sandu Sturza și alți domni ai Moldovei și ai Țării Românești, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Despre acestea vom vorbi cu alt prilej.

Despre expresia «a pune turaua», cu sensul: a pune sigiliul, câteva observații la Teodor Nicolau, *Cuvintele turcești în limbajul armatei române*, în «România militară», București, LXIX (1932), nr. 2, p. 106—107; vezi și p. 114, 115.

<sup>3</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 3.



acelor de mai sus scrisă, am poruncit slugii noastre, lui Stețco, să lege pecetea noastră cea mare»<sup>1</sup>.

De-abia un act din 7 ianuarie 1403, dat la Suceava de Alexandru cel Bun, ne va arăta cine anume îndeplinește porunca domnească de sigilare:

«Și pentru mai mare întărire, am poruncit slugii noastre Brateiu logofăt să atirne pecetea noastră»<sup>2</sup>.

Puțin după aceasta, formula capătă șlefuire, cum găsim într-un act de la 20 iulie 1404:

«Iar printru mai mari cridință, am poruncit cinstului și credinciosului boerului nostru, dumnealui Brateiu mare logofăt, să scrie și a noastră peceti cătră această adivărată cartia noastră să o legi»<sup>3</sup>.

Totuși, uneori, porunca de sigilare nu se dă logofătului, ci direct unui grămatic, aceluia care scria efectiv actul, cum întâlnim într-un act de la 2 martie 1422: «Și pentru mai mare întărire a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit slugii noastre, credinciosului Neagoe grămatic, să scrie și să atirne pecetea noastră la aceasta carte a noastră»<sup>4</sup>.

În sfârșit, o însemnare contemporană, făcută pe dosul unui act prin care Ștefan cel Mare dăruia mănăstirii Neamțu satul Balosești, mănăstirea Hangu și doi tătari cu familiile lor, la 18 februarie 1458, ne arată că, pentru acel act, voievodul a apăsas el însuși tiparul sigilar peste ceara roșie, deși actul arată, în formula de validare, că sigiliul trebuia pus de Dobrul logofăt. Actul din 18 februarie 1458 este al treilea act dat de voievod, de la începutul domniei, și sigilarea lui chiar de mina lui Ștefan cel Mare, se făcea cu prilejul punerii în serviciu a sigiliului mare, atunci pentru întâia oară. Însemnarea, datorită, desigur, egumenului mănăstirii, care va fi primit actul la Suceava din însăși mina domnului, după ce a asistat la sigilarea lui, este următoarea: «Cînd a făcut întîiul mare privilegiu Ștefan voievod și a pus el, pecetea sa cea mare și nouă, pe acest privilegiu al mănăstirii Neamțului»<sup>5</sup>.

Această însemnare prezintă o deosebită importanță și pentru faptul că ne revelează, pentru prima oară, o practică a cancelariei domnești din Moldova: inaugurarea tiparului sigilar mare, inaugurare care se făcea — după cum deducem — în formă solemnă și publică, în prezența funcționarilor cancelariei și ai curții domnești, precum și în prezența unora din destinatarii actelor scrise și gata de înmînat. Domnul minuia, cu acest prilej, el însuși tiparul sigilar nou, înmînînd personal, destinatilor sau primului destinatar, actul; în cazul nostru, este vorba de egumenul mănăstirii Neamț. După această ceremonie, voievodul încredințează tiparul sigilar logofătului mare, păstrătorul din secolele XV—XVI al sigiliului sau sigiliilor domnești; în cazul nostru, este vorba de Dobrul logofăt, anunțat în formula de sigilare a actului<sup>6</sup>.

Adăugăm că, uneori, între scrierea unui act și sigilarea lui, putea trece mult timp, cum ne dovedește un act scris în domnia lui Petre Șchiopul, la 28 ianuarie 1590, și sigilat de-abia la 6 iunie 1597, în domnia unuia din succe-

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 7; actul este păstrat într-o traducere din secolul al XIX-lea; se cunoaște și un fragment din actul original.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 14.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 15; actul este păstrat într-o traducere din 6 aprilie 1766.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 44.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 293.

<sup>6</sup> Și în imperiul otoman, sultanul încredința cu mare solemnitate sigiliul imperial inelar (rotund) marelui vizir (M.d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman* . . ., VII, Paris, 1824, p. 120—121).

orii pe tronul Moldovei (Ieremia Movilă voievod)<sup>1</sup>. De asemenea, o însemnare contemporană pe dosul unui act moldovenesc din 1667, de la Alexandru Iliș voievod, pentru confirmarea stăpînirii unor moșii, arată explicit aceasta: «Cînd s-au scris uricul era Buhuș logofăt mare; iar apoi s-au schimbat logofătul Buhuș și au stătut logofăt mare Solomon Bărlădeanu, cînd s-au pecetluit uricul»<sup>2</sup>.

În Țara Romînească, formula de validare nu cuprinde și anunțarea sigiliului domnesc. Această anunțare apare o singură dată în actele mai vechi și anume în actul latin dat de Vladislav voievod, în Argeș, la 10 iulie 1372, pentru răsplătirea lui Ladislav de Doboca: «Spre mărturia și tăria veșnică tuturor celor mai sus scrise, am poruncit să se scrie cartea noastră de față și să se întărească prin atîrnarea pecetii noastre celei mari»<sup>3</sup>.

Formula de mai sus aparține cancelariei latino-ungare și nu va fi folosită de cancelaria Țării Romînești decît în unele acte externe solemne, ca, de pildă, în tratatul lui Radu cel Mare cu sibienii, de la 3 decembrie 1507<sup>4</sup>, ceea ce ne arată lămurit că actul din 1372 este scris de destinatari.

În actele interne muntene scrise în limba slavă, formula de anunțare a sigiliului domnesc, pentru validare, apare tocmai în secolul al XVII-lea, și atunci numai sporadic. Iată, de pildă, cum o găsim într-un act de la Matei Basarab, din 8 decembrie 1640: «...am poruncit a se atîrna, la acest hrisev al nostru, pecetea noastră cea mare»<sup>5</sup>.

Actele muntene, din lipsa formulei de validare prin sigiliu, nu arată cine păstrează și pune sigiliul; dar, neîndoios, acesta a fost, la început, tot logofătul mare.

Un izvor narativ din 1688: relația atribuită lui Del Monte, ne dă cîteva prețioase știri pentru domnia lui Șerban Cantacuzino. Aflăm astfel că marele logofăt împreună cu logofătul al doilea (vtori logofăt) își impart între ei venitul sigiliului domnesc pus pe hriseave și alte acte ale cancelariei, luînd marele logofăt două părți și logofătul al doilea o parte. Aflăm tot de aici că logofătul al doilea prezintă domnului, spre semnare, hriseavele și tot ce iese din cancelarie și că tot logofătul al doilea le sigilează<sup>6</sup>.

★

De abia mai tîrziu, alte izvoare narrative ne mai dau unele știri. Astfel, *Istoria fraților Tunusli* — ale cărei date se opresc la anul 1774, deși este tipărită, la Viena, în 1806 — spune că domnul dă logofătului celui mare

<sup>1</sup> Vezi mai pe larg aceasta la capitolul: *Falsuri sigilare*.

<sup>2</sup> Citat la N. Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat*, în «Codrul Cosminului», IX (1935), p. 163.

<sup>3</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV și XV, p. 25. Textul latin: *In quorum omnium supradictorum testimonium firmitatemque perpetuam, presentes litteras nostras scribi et nostri majoris sigilli appensione fecimus roborari* (ibid., p. 295).

<sup>4</sup> I. Bogdan, *Relațiile Țării Romînești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, București, 1905, p. 355; vezi și corespondența latină a domnilor noștri cu Brașovul, în care această formulă este absentă (ibid., p. 311—358).

<sup>5</sup> P. Teulescu, *Documente istorice publicate de ... Seria anteiu*, București, 1860, p. 20 (Arhiva romînă).

<sup>6</sup> Această *Historica relatio de statu Valachiae 1679—1688*, atribuită lui Del Monte, este scrisă în limba latină și are o deosebită valoare pentru istoriografia noastră. Reproducem aici în original pasajele rezumate mai sus: *Logotheta Magnus, id est supremus cancellarius, habet sub se multos cancellarios, sed secundus cancellarius est post ipsum ... habet proventum ab emptis et diplomatibus, id est a sigillo principis: ille accipit duas*

«sigiliul țării, care se pune pe hrisoave și pe alte cărți domnești»<sup>1</sup>. Iar Dionisie Fotino, la 1818, spune cam același lucru, dar în chip mai puțin limpede: «El <logofătul cel mare al Țării de Sus> supune domnului petițiunile și anaforalele, când este să se pue pe ele sigiliul domnesc și iarăși el le liberează, subscriindu-le»<sup>2</sup>.

Relativ la Moldova, s-a afirmat că aici intervine o nouă organizare a cancelariei domnești, probabil în prima jumătate a secolului al XVI-lea<sup>3</sup>. Călătorul turc Evlia Celebi arată, la 1659, că logofătul cel mare păstrează sigiliul țării<sup>4</sup>, iar un alt călător, francez de astădată, numit Lacroix, scriind, în 1676, despre obiceiurile de la curtea Moldovei, spune că logofătul (adică marele logofăt) stă în divan, în picioare, în fața domnului și poartă la git un lanț de argint aurit, de care atarnă sigiliul domnesc, pe care îl păstrează la piept<sup>5</sup>. S-ar părea că este vorba de sigiliul mare, după cum precizează Miron Costin, mai tirziu, la 1684: «Marele logofăt sau cancelar. Slujba lui stă în aceea că pecetea cea mare o are el...»<sup>6</sup>. Dar Gr. Ureche aduce o altă știre, arătând că sigiliul țării este păstrat de logofătul al treilea: «... și pecetea țării în mîna lui. Și orice giudețe și îndreptări se fac oamenilor, fără pecetea domnului nu pot fi, care-i în mîna logofătului al treilea»<sup>7</sup>. În sfîrșit D. Cantemir lămurește că logofătul al treilea poartă și pune sigiliul mic al domnului: «Al treilea logofăt, sau secretarul, pune pecetea cea mică pe scrisorile particulare ale domnului... Poartă un sigiliu atîrnat cu lanț de aur, cu care obișnuiește să sigileze hotărîrile judecătorești subscrise de mîna marelui logofăt», ca și cărțile de judecată date de vreun boier<sup>8</sup>. Ioan Neculce precizează că, la 1741, logofătul al treilea pune «pecetea domnească în răvașe și le scria toate răvașele la condică»<sup>9</sup>, ceea ce arată că nu este vorba numai de corespondența particulară a domnului, sau nu este vorba de acest fel de corespondență, pe care logofătul al treilea pune sigiliul domnesc, cum s-ar înțelege din spusele lui D. Cantemir. Dar aceasta ne arată că, începînd de la o dată pe care n-o putem preciza, probabil din secolul al

*partes et secundus cancellarius tertiam... † Cancellarius secundus, logofet al doyle, literas et diplomata et omnes expeditiones offert principi subscribendas et sigillo muniendas... Habet tertiam partem utilitatis cancellariae* (în «Magazinu istoricu pentru Dacia», V, București, 1847, p. 43, 52—53).

<sup>1</sup> *Istoria politică și geografică a Țerei Romînesce de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*... de frații Tunusli, tradusă de George Sion, București, 1863, p. 23.

<sup>2</sup> Dionisiu Fotino, *Istoria generală a Daciei, sau a Transilvaniei, Țării Muntenesci și a Moldovei*, traducere de George Sion, III, București, 1859, p. 272; iar despre marele logofăt al Țării de jos spune că el cercetează pricinile ce ies din cancelarie cu sigiliul domnesc (*ibid.*, p. 275).

<sup>3</sup> N. Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat*, în «Codrul Cosminului», IX (1935), p. 145; vezi și p. 141.

<sup>4</sup> Andrei Antalfy, *Călătoria lui Evlia Celebi prin Moldova în anul 1659*, în «Bul. Com. Ist. a Romîniei», XII, București, 1933, p. 52: «El <marele logofăt> fiind mai marele tuturor boierilor, pecetea întregului vilaiet este în mîna lui».

<sup>5</sup> V. Mihordea, *O descriere a Moldovei înainte de Cantemir (1676)*, București, 1937, p. 23. [Extras din «Revista istorică», XXIII (1937), nr 4—6].

<sup>6</sup> Miron Costin, *Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Romînească (1684)*. Ediție și traducere de P.P. Panaitescu, București, 1929, p. 115; citat și la N. Grămadă, *op. cit.*, p. 165.

<sup>7</sup> La M. Kogălniceanu, *Cronicele Romîniei sîu Letopisețele Moldaviei și Valahiei*, ed. II, I, București, 1872, p. 139.

<sup>8</sup> D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. G. Adamescu, București, f. a., p. 82; citat și la N. Grămadă, *op. cit.*, p. 173, 177.

<sup>9</sup> I. Neculce, *Cronica lui...*, ed. Al. Procopovici, I, Craiova, 1932, p. 482.

XVII-lea, logofătul mare trece o parte din atribuțiile sale asupra unui nou funcționar domnesc: logofătul al treilea și între aceste atribuții, de care se depozitează în favoarea logofătului al treilea, este păstrarea și punerea sigiliului domnesc mic, el păstrând mai departe numai sigiliul mare. În realitate, la baza acestei reforme stă schimbarea produsă în competența conducătorilor cancelariei domnești și în veniturile destinate fiecăruia din ei, sigiliul reprezentând modul de perfectare a încasării acestor venituri speciale.

Despre domnia a doua a lui Constantin Mavrocordat în Moldova, în 1741, cronica lui Ioan Canta spune: « Ales-au șase logofăți de taină, de stau înaintea lui, cetiau răvașele și le făceau răspunsuri, iar trei logofăți puneau pecetea domnească »<sup>1</sup>.

O schimbare similară s-a petrecut probabil și în cancelaria domnească a Țării Românești, dar precizările ne lipsesc. Neîndoielnic însă că s-a mers pe o linie paralelă cu organizarea cancelariei domnești a Moldovei.

În legătură cu activitatea divanului domnesc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, este de menționat un obicei interesant, consemnat de preotul armean Hugas Ingigian, care a cunoscut de aproape țările noastre și a publicat asupra lor o lucrare în limba armeană, tipărită la Veneția, în 1804: ... « De obicei, beiful [domnul] venea de două ori pe săptămână la aceeași curte, însoțit de numeroși funcționari și militari. Se așeza pe fotoliul din sala care se numește spătăria. Deasupra capului său era atârnată o sabie și pe masă se afla un buzdugan (măciucă), o călimară și o stampilă »<sup>2</sup>.

Tot în secolul al XVIII-lea, probabil mult după mijlocul secolului, în amândouă țările apare un funcționar domnesc special însărcinat cu păstrarea și, mai ales, întrebuințarea sigiliului domnesc: *muhurdarul*<sup>3</sup>, nume împrumutat din cancelaria imperiului otoman (*mühürdar*). De aceea, uneori, sigiliul se va mai numi și cu numele turcesc: *muhur* (turc. *mühür*)<sup>4</sup>.

Muhurdarul, cel puțin ca nume, este cunoscut țărilor noastre încă din secolul al XVII-lea, și desigur și mai dinainte. Astfel, în condica de venituri și cheltueli a vistieriei muntene, dintre anii 1690—1704, este amintit « muhurdarul vezirului »<sup>5</sup>, căruia, la 1698, i se trimite în dar o « pacea de samur » în valoare de 90 taleri<sup>6</sup>. Iar în anul 1701, aceeași condică poartă mențiunea că s-au dat 170 taleri la « muhurdarul chehaialei vezirului, pentru o pacea de samur, i [și] un post<av>, un atlas »<sup>7</sup>.

Atenția pe care Constantin vodă Brîncoveanu o are față de muhurdarul turc arată rolul deosebit jucat de acest funcționar în imperiul otoman și, prin aceasta, și « havaetul » care i se cuvenea în chip obligator.

<sup>1</sup> *Cronica spătarului Ioan Canta*, la M. Kogălniceanu, *Cronicele României seu Letopiseșele Moldaviei și Valahiei*, ed. II, București, 1874, III, p. 183.

<sup>2</sup> H. Dj. Sirouni, *Mărturii armenesti despre Români. Valahia și Moldova, eialetele guvernate de principii creștini de pâr. Hugas Ingigian (1753—1843). Comunicat de ...*, București, 1929, p. 35.

<sup>3</sup> N. Grămadă afirmă că muhurdarul apare o dată cu organizarea nouă a cancelariei domnești de către Constantin Mavrocordat (*op. cit.*, p. 182, n. 2).

<sup>4</sup> « Și eu pentru credință me-am pus și muhurul », spune la 15 aprilie 1752, Abdu Cherim, un turc care-și făcuse o casă pe un loc al târgului Roman (Academia R.P.R., LXV/185).

<sup>5</sup> M. d'Ohsson arată că muhurdarul sigilează corespondența particulară a marelui vizir (*Tableau général de l'Empire Othoman ...*, VIII, Paris, 1824, p. 179).

<sup>6</sup> « Revista istorică a Arhivelor României », București, 1873, p. 426.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 643.

Apariția muhurdarului în țările noastre este legată de apariția și a unui alt funcționar domnesc: divictarul, însărcinat să poarte și să prezinte domnului, pentru scris, pana, călimara și tot ce era necesar pentru scris; și acest funcționar vine tot din cancelaria imperiului otoman.

Divictarul și muhurdarul sînt mici funcționari ai curții domnești, oameni de casă ai domnului. Din toate izvoarele constatăm că divictarul apare cu mult înaintea muhurdarului și, probabil, îndeplinea și funcțiunea muhurdarului. *Istoria fraților Tunusli*, tipărită în 1806, dar ale cărei știri merg pînă în 1774, cunoaște existența divictarului, nu și pe a muhurdarului<sup>1</sup>. Deci trebuie să admitem că, în Țara Românească, muhurdarul apare după anul 1774. De aceea, considerăm că nu este numai o omisiune întîmplătoare faptul că, în condica de obiceiuri a lui Gheorgachi logofătul din Moldova, este amintit divictarul, în 1762, dar nu și muhurdarul<sup>2</sup>. Aceasta arată că muhurdarul apare și în Moldova după această dată; și aceasta pare cu atît mai adevărat, cu cît el nu apare nici în întocmirea «lefilor» făcută boierilor și boierilor, la 1754, de Matei vodă Ghica, în Moldova<sup>3</sup>, dar este prezent în condica de «lefile și veniturile boierilor Moldovei», din 1776, cînd muhurdarul sau muhurdariul este trecut între boierinașii slujitori ai Curții Domnești, cu leafă lunară de 100 lei, adică 1.200 lei pe an<sup>4</sup>.

Întîlnim și cazul cînd domnul scrie pe act, cu propria-i mină, ordinul de sigilare. Astfel, pe două hrisoave date de Alexandru Mavrocordat voievodul Moldovei, la 20 iulie 1784, pentru organizarea unor bresle, domnul scrie cu cerneală neagră, sus, în dreapta, deasupra textului, cuvintele: *ὁ βουλωθῆ* [să se sigileze]. Porunca aceasta se adresează, desigur, muhurdarului<sup>5</sup>.

La 1818, Dionisie Fotino constată că muhurdarul, boiernaș de casă al domnului, are leafă lunară de 40 lei și cîștig anual de 20 000 lei<sup>6</sup>.

Mai tîrziu, în 1822, Kreuchely — consulul prusian la București — raportînd ministrului von Miltitz despre organizarea administrativă a Țării Românești, vorbește și despre muhurdar, arătînd că el este însărcinat cu aplicarea sigiliului domnesc, pe toate hrisoavele și poruncile domnești. El primește sigiliul direct din mîna domnului și, după terminarea lucrului, i-l înapoiază. Pe lîngă leafa lunară de 40 lei, muhurdarul mai cîștigă, drept venit întîmplător, pînă la 20 000 lei pe an, bani cuveniți din taxele oficiale ale aplicării sigiliului domnesc pe toate actele ieșite din cancelaria domnească, taxe considerate ca venituri legale atribuite acestei funcțiuni<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Frații Tunusli, *Istoria politică și geografică a Țerei rominesci*..., trad. G. Sion, București, 1863, p. 27, 65, 117.

<sup>2</sup> Dan Simonescu, *Literatura romînească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762. Studii și text*, București, 1939; concluzia pusă mai sus ne aparține.

<sup>3</sup> *Uricariul*, II, Iași, 1852, p. 267—278; actul are data: 23 noiembrie 1754 (7263) și se află, într-o copie din 30 noiembrie 1816, la Academia R.P.R., II/323.

<sup>4</sup> Petru Răscanu, *Lefile și veniturile boierilor Moldovei în 1776. Document de la Grigorie A. Ghica V. V. publicat cu o introducere*... Teză... Iași, 1887, p. 76.

<sup>5</sup> Actele la Academia R.P.R., LXXVIII/54, 55.

<sup>6</sup> D. Fotino, *Istoria generală a Daciei, sau a Transilvaniei, Țerei Muntenesci și a Moldovei*..., trad. de George Sion, III, București, 1859, p. 309.

<sup>7</sup> «Cet officier <le mouhourdar> pose le cachet du prince, qu'à cet effet il reçoit de ses mains, sur tous les décrets et ordres donnés par lui, après quoi il le rend au hospodar. Il est arrivé souvent déjà que, de cette manière, des pièces ont été expédiées au nom du Voïvode, et dont il ne savait rien. On évalue les revenus accidentels, que cette apposition du sceau du prince lui rapporte, à 20 000 piastres par an. Il a, en outre, 40 piastres d'appointements mensuels» (*Hurmuzaki*, X, București, 1897, p. 532). Informația, cu unele mici deosebiri, Kreuchely o dă după D. Fotino (*op. cit.*, III, p. 309).



Vom arăta cu alt prilej taxele care se plăteau muhurdarului, pentru sigilat, taxe care erau proporționale cu felul actului (hrisov, poruncă, răvaș, etc.).

Despre muhurdar, ca despre un funcționar domnesc «care nu intră în înalta curte de judecată» <divan>, vorbește și Hugas Ingigian<sup>1</sup>.

Această funcțiune și funcționar s-ar părea că nu dispar o dată cu dispariția vechii cancelarii domnești, în primăvara anului 1828, adică o dată cu încetarea domniei lui Grigorie Dim. Ghica voievod — în Țara Românească, și a lui Ioniță Sandu Sturdza voievod — în Moldova, deși constatăm pe toate planurile că de atunci începe o nouă formă a cancelariei domnești, formă care se va răsfringe și în înfățișarea sigiliilor de după această dată.

Numai astfel ne explicăm faptul că Matei Millo, cunoscutul actor, mărturisește în memoriile sale că a fost, la începutul carierei, muhurdar al lui Mihail Sturdza — domnul Moldovei<sup>2</sup>.

**Ceara și tușul.** Roșul era culoarea rezervată exclusiv domnului țării, în Moldova și în Țara Românească și se poate urmări această situație în multiple manifestări din viața socială a domnului. Astfel, în spătăria Moldovei, unde se ținea divanul domnesc, la 1676, sînt două rînduri de bănci acoperite cu postav roșu<sup>3</sup>. De asemenea, Del Chiaro povestește că în domnia lui Constantin Brîncoveanu, la împodobirea interioarelor din casele boierești, sau din orice fel de casă, nu se putea întrebuița postavul roșu, care era rezervat numai pentru folosința curții domnești<sup>4</sup>. Ștefan cel Mare era «de obicei, în costum roșu»<sup>5</sup>, iar tunică voievodului Radu — înmormîntat la Curtea de Argeș — era de mătase culoarea purpuri<sup>6</sup>. Sicriul soției lui Nicolae Mavrocordat voievod, moartă în 1716, era căptușit cu atlas roșu, iar domnul, urmînd sicriul, era îmbrăcat într-un fel de uniformă roșie; la fel și fiul său<sup>7</sup>. În sfîrșit, înseși mormintele domnești erau vopsite în interior cu roșu<sup>8</sup>.

Iar o legendă populară, privind prezența corbului în stema Țării Românești, vorbește de un inel răpit de un corb: inelul — semn de recunoaștere a copilului domnesc — era înfășurat într-o năframă de mătase roșie<sup>9</sup>.

Dar exclusivitatea acestei culori se întîlnește și în acte, în cele publice ca și în cele particulare. Intitularea, monograma, inițialele ornate, semnătura ca și tot textul, pot fi scrise cu chinovar, adică cu roșu, numai în actele domnești. Iar sigiliul: atîrnat, timbrat sau aplicat, nu putea folosi ceara sau tușul roșu, decît dacă aparținea cancelariei domnești, adică domnului. Actele particulare nu folosesc într-adevăr, niciodată, în nici un fel, culoarea roșie. Iar rezultatele observației directe a actelor ne sînt confirmate și de unele relatări contemporane. De pildă, iată ce notează Paul de Alep, în memorialul călătoriei sale prin țările noastre, la mijlocul secolului al XVII-lea:

<sup>1</sup> Il. D. Sirouni, *op. cit.*, p. 42.

<sup>2</sup> Semnalat la Ioan Măsoff, *Matei Millo și timpul său*, <București, 1939>, p. 51.

<sup>3</sup> După relatarea lui Lacroix (V. Mihordea, *O descriere a Moldovei înainte de Cantemir* (1676), București, 1937, p. 23).

<sup>4</sup> Anton Maria Del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia ...*, Veneția, 1718, p. 32: bănci, *ricoperti di panno (che solo in corte e rosso)*.

<sup>5</sup> Dionisie Olinescu, *Mormîntul lui Ștefan cel Mare*, Slatina, 1898, p. 8.

<sup>6</sup> V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș*, în «Bul. Com. Mon. Ist.», X—XVI (1917—1923), București, 1923, p. 59.

<sup>7</sup> Del Chiaro, *op. cit.*, p. 76.

<sup>8</sup> Drăghiceanu, *op. cit.*, p. 52.

<sup>9</sup> Academia R.P.R., *ms.* 266, f. 65; publicat în «Ion Creangă», VIII (1915), nr. 9, p. 259—260.

« E de observat că, în Moldova și în Țara Românească, obiceiul vechi nu permite nimănui — și nici ar cuteza cineva — să sigileze o scrisoare cu ceară roșie, aceasta fiind prerogativa numai a domnilor; ceilalți sigilează cu ceară verde »<sup>1</sup>.

Aceeași observație o face și Del Chiaro, care trăiește cîțiva ani la curtea lui Vodă Brincoveanu; dar el consideră că « familia » întregă a domnului are folosința exclusivă a cerii de culoare roșie<sup>2</sup>, ceea ce nu se confirmă în acte decît numai pentru domn; doamna însăși folosește în general numai ceară neagră.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, și preotul armean Hugas Ingigian observă că « după un vechi obicei, numai beiu [domnul] are dreptul să sigileze în roșu »<sup>3</sup>.

Întîlnim totuși cazuri, cu totul rare, cînd sigiliile boierești sînt din ceară roșie.

În Moldova, la tratatul de pace și alianță cu Sigismund regele Poloniei, pe care îl încheie Ștefăniță vodă în Hîrlău, la 4 mai 1518, lingă sigiliul domnesc se mai află atîrnate și opt sigilii boierești, ale căror întipăriri sînt de ceară roșie<sup>4</sup>.

Mult mai tîrziu, întîlnim și un sigiliu al episcopului de Huși, a cărui întipărire din 1788 este în ceară roșie<sup>5</sup>.

Din cercetarea directă a sigiliilor constatăm că, într-adevăr, ceara roșie este întrebuințată cu exclusivitate de domn, și în Moldova și în Țara Românească. O exclusivitate similară întîlnim și pentru Transilvania, unde ceara roșie era rezervată regelui, care putea concede, ca un privilegiu deosebit, dreptul de folosință a acestei ceri<sup>6</sup>. Este deci o vădită legătură între exclusivitatea regală, de o parte și exclusivitatea domnească, de alta.

<sup>1</sup> Emilia Cioran, *Călătoriile patriarchului Macarie de Antiochia în Terile Romîne 1653—1658, Tesa...* București, 1900, p. 84 (Facultatea de litere și filozofie); semnalat și la B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică*, I<sub>1</sub>, p. 30; vezi și *ibid.*, I<sub>2</sub>, p. 90.

<sup>2</sup> Del Chiaro, *op. cit.*, p. 161: *Di più cosa curiosa da sapersi che a niuno de'suoi sudditi è lecito il sigillare con cera lacca rossa, essendo cio riserbato alla sola famiglia del principe.*

<sup>3</sup> H. Dj. Sirouni, *Mărturii armenesti despre Romîni...*, București, 1929, p. 44.

<sup>4</sup> M. Costăchescu, *Documentele moldovenești dela Ștefăniță voevod (1517—1527)*, Iași, 1943, p. 501. Afirmația lui I. Bogdan (*Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria, în secolul XV și XVI...*, București, 1902, p. 153) că la tratatul de comerț acordat de Neagoe Basarab, brașovenilor, la 17 martie 1517, sînt, alături de sigiliul domnesc, patru sigilii boierești în ceară roșie, trebuie în dreptăță, în sensul că cele patru sigilii boierești sînt din ceară verde (originalul la Arhivele statului, Orașul Stalin, *Privilegiu*, nr. 781).

<sup>5</sup> V. A. Urechia, *Documente dintre 1769—1800. Comunicațiune*, în « Anal. Acad. Rom. », Seria II, tom. IX, p. 291. Într-o scrisoare către brașoveni, deci scrisoare externă, marele vîstier Barbu Văcărescu pune sigiliul personal în ceară roșie, la 12 martie 1749, sigiliul avînd în cîmp inițialele latine BV <Barbu Văcărescu> (Arhivele statului Orașul Stalin, *Stenner*, V, 730).

<sup>6</sup> Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan*, Budapesta, 1930, p. 238; vezi și I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria, în secolul XV și XVI...*, București, 1902, p. LII. La Academia R.P.R. (*Peceti*, nr. 445) se păstrează un act pe pergament, dat de Ioan Huniade la 16 martie 1452: în partea stîngă a actului este sigiliul atîrnat al lui Ioan Huniade, cu întipărirea în ceară roșie; urmează, spre dreapta, alte patru sigilii atîrnate; cel dintîi, al lui Dionisie — arhiepiscopul de Strigoni, apoi al lui Ladislau de Bara — palatinul, și ale altor doi nobili; toate patru au întipărirea sigilară din ceară neagră; în schimb, toate cinci sînt legate de act prin țancușe de pergament identice.

Dar dacă domnii Țării Românești mai întrebuintează — rareori, cum vom vedea — și ceara albă pentru sigiliile lor atârinate, ei întrebuintează aproape cu exclusivitate tușul roșu (chinovar) pentru sigiliile aplicate. Totuși, întâlnim și cazuri — foarte rare — cînd se abat de la această regulă. Astfel, la 20 iunie 1623, Radul voievod, domnul Țării Românești, aplică, cu fum, sigiliul său mic, rotund (4,7 cm), prevăzut cu o legendă în limba slavă, pe un hrisov în limba greacă, pe care îl dă lui Pătrașcu postelnic, scutindu-l de dări și îndatoriri militare și dăruindu-i moșia Izvorul Alb. Notăm că sigiliul are deasupra, cusută pe trei sferturi, o hîrtie protectoare, care să împiedice ștergerea și lățirea fumului sigilar <sup>1</sup>, nu un timbru propriu-zis.

De asemenea, la 30 martie 1649 (7157), Matei Basarab — făcînd un schimb de moșii cu Socol clucerul, pe zapisul specificînd aceasta, scris în Tirgoviște — își aplică cu fum sigiliul inelar octogonal <sup>2</sup>. Schimbul de moșii este întărit (garantat) cu mărturiile mitropolitului, ale episcopilor și ale marilor boieri, care își aplică, toți, sigiliile, tot cu fum. Prezența acestor sigilii: al mitropolitului, ale episcopilor și ale marilor boieri, pe un act domnesc cu caracter strict particular, arată concret aplicarea principiului feudal ca actele domnești să fie în afara oricărei bănuieli de parțialitate și constrîngere pe calea autorității. Iar dacă, de cîteva ori, sigiliul mic al lui Matei Basarab este aplicat tot cu negru (tuș), chiar pe actele cu caracter public <sup>3</sup>, această abatere se datorește, neîndoios, faptului că în cancelaria domnească lipsea în acel moment cerneala roșie, chinovarul.

Iar cînd la 1 septembrie 1667, Radul voievod, domnul Țării Românești, încheie un contract cu doi neguțători: Balan și Teofil, pentru procurarea stofelor necesare refacerii curții domnești, el aplică pe act, cu fum, sigiliul său inelar octogonal și alături, drept mărturie, potrivit aceluiași principiu arătat mai sus, umează semnăturile a 12 mari boieri <sup>4</sup>. În Moldova, Vasile Lupu își aplică sigiliul inelar în tuș negru pe un catastif cu obroacele date clerului de la biserica sf. Nicolae din Iași, la 14 mai 1634 <sup>5</sup>.

Mai aproape de noi întâlnim alte cazuri. Astfel, pe o învoire de a călători peste graniță în Turcia (pașaport), dată unui boier moldovean în domnia lui Ioniță Sandul Sturdza voievod, sigiliul domnesc, mic (oval) este aplicat cu tuș negru <sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Academia R.P.R., XLII/6. Sîntem în fața unui act scris de destinatar, iar întitularea și monograma sînt adăugate în cancelaria domnească. Sigiliul inelar are următoarea legendă: † ІУ РАДѦ ВОИВОДА СІНѦ АНХІИ ВОИВОДА БЖІЕ МАТІЕ ГСПАНЬ ЗІАМІЕ БАШКОІ [† Io Radul voievod, fiul Mihnei voievod, din mila lui dumnezeu, domnul Țării Românești]. În legătură cu Pătrașcu postelnic, care scrie grecește un act privind aceeași moșie, la 20 august 1630, vezi la Academia R.P.R., *Fotografii*, III/25; vezi și I. Bianu, *Documente românești*, I, București, 1907, p. 86—88.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., CI/17; sigiliul (1,4 × 1,6 cm) are în cîmp o pasăre cruciată conturnată și pe margine legenda: † ІУ МАТІЮ ВОИВОДА Б. <șters restul: м. г.> [† Io Matei voievod, din mila lui dumnezeu, domn].

<sup>3</sup> Academia R.P.R., CXLVII/217 (11 septembrie 1646) și CXLVII/226 (30 octombrie 1651). În același fel și un sigiliu inelar (CXLVII/210 din 11 mai 1634).

<sup>4</sup> Academia R.P.R., LXXIX/124. Sigiliul (1,6 × 1,8 cm) are în cîmp pasărea cruciată conturnată cu legenda în caractere chirilice, dar în limba greacă: † ІΩΑΝΝΗΣ ΛΙΟΥ ΔΥ ΡΑΔΣΑ ВОИВОДА ДРОБАΛΗ <† 'Ιωάννης ἐλεῶ θεοῦ Ραδουλ> βοηβόνδα Οὐγγροβλαχίας = † Ioan Radul, din mila lui dumnezeu, voievodul Ungrovlahiei.

<sup>5</sup> Academia R.P.R., CCIV/50.

<sup>6</sup> Pașaportul cu care Iancu Cananău călătorește la Bagdad, în 1826 (Academia R.P.R., CCXXXV/160).

În sfârșit, la 11 iunie 1826 (17 zilcade 1241), într-o adresă către Ienicer aga de la Șiștov, Grigorie Ghica voievod, domnul Țării Românești, aplică, în tuș negru, un sigiliu inelar oval (15 × 13 mm), a cărui inscripție este în limba otomană, cu caractere arabe: *Ligori abd Ghika* [Grigorie Ghica servitor]<sup>1</sup>.

Bineînțeles, exemplele se vor putea înmulți, dar aproape toate constatările vor aduce aceeași concluzie generală: în actele cu caracter personal: vânzări, cumpărări, schimburi, contracte, etc., domnul folosește numai sigiliul său inelar: rotund sau octogonal, și-l aplică în fum sau tuș negru. La fel se întâmplă și cu actele privind direct raporturile domnului cu Poarta otomană: dacă actul către Poarta otomană ar fi avut, eventual, monogramă — ceea ce este, în chip normal, exclus — aceasta ar fi fost scrisă cu cerneală neagră; iar sigiliile domnești, mic și inelar — a căror prezență am constatat-o în fapt pe astfel de acte — sînt aplicate tot cu aceeași culoare. Abdicarea aceasta a domnului, de la culoarea rezervată în interiorul țării, lui, cu exclusivitate, este explicabilă, în primul caz prin faptul că actele respective nu sînt acte de guvernămint, făcute în calitatea de domn, ci sînt acte cu caracter particular, strict personal; în cazul din urmă, abdicarea de la culoarea rezervată, ca și alte caracteristici, care ne sînt relevante de sigiliile domnești cu textul în limba otomană, arată situația de dependență, de vasalitate, a domnilor romîni față de Poarta otomană, ca o formă diplomatică de manifestare, în raporturile *externe*, a existenței jugului otoman.

★

Emisfera de ceară pentru protecția întipăririi sigilare la sigiliul atîrnat se făcea din ceară naturală de albine, amestecată, uneori, cu o substanță rășinoasă, și una și cealaltă produse naturale ale țării<sup>2</sup>.

Ceara roșie, din care se făcea întipărirea sigilară domnească, era adusă de peste graniță; din Transilvania, pentru Țara Românească, și — probabil — și din Polonia, pentru Moldova. Astfel, dintr-o scrisoare domnească aflăm că Vlad vodă Vintilă (1532—1535) trimite la Brașov pe sluga sa Stoica, «ca să cumpere ceară domniei mele, aleasă». «Drept aceia — scrie el mai departe, județului și pirgarilor Brașovului — trudiți-vă domnia voastră pentru slujba domniei mele și de unde ați luat ceară, apoi domnia voastră să scrieți o carte a domniei voastre către domnia mea»<sup>3</sup>.

Știrea — e adevărat — nu specifică despre ce fel de ceară este vorba; s-ar părea evident că domnul Țării Românești nu avea să cumpere de la Brașov ceară de albine, pe care el însuși o exporta acolo; nici ceară albă, care se putea face în țară; ci avea să cumpere ceară de care nu avea în țară, pe care n-o putea fabrica, deci ceară roșie, pentru uzul cancelariei domnești. În realitate, în cazul de față nu este vorba decît de ceară de albine, a cărei rafinare se făcea de brașoveni, potrivit unui vechi privilegiu.

<sup>1</sup> Emil Vîrtosu, *Sigilii românești cu legenda în limba turcească, veacul XVII—XIX*, București, 1943, p. 8 (Extras din «Hrisovul», II, 1942); vezi, mai înainte, capitolul: *Sigilii cu textul în limba otomană*.

<sup>2</sup> Vezi mai înainte p. 11.

<sup>3</sup> Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-romine din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346—1603...* București, 1931, p. 333—334.

La 30 iulie 1653, Ioan Boros, aflat la asediul Sucevei, scrie bistrițenilor: « Vă rugăm să ne trimiteți și ceva terpentină și ceară de pecetluit, fie verde, fie roșie »<sup>1</sup>.

La 3 septembrie 1658, Mihail Radu voievod, într-o scrisoare către sibieni, le spune, între altele:

« Alta pohtim pre dumneavoastră, ca pe niște buni prieteni; să faceți bine să ne dăruți ceva ceară roșie de cea moale, ca să ne fie de pecetluitul cărților; iar noi încă vom sluji dumneavoastră, de cea o va hi pohta dumneavoastră »<sup>2</sup>.

În « condica lui Gheorgachi » din 1762, ceara roșie este numită și « ceară tare »<sup>3</sup>, numire pe care n-o mai întilnim decât mult mai târziu.

În catastihul vămilor Moldovei, din 1765, în tariful vamal este trecută importarea cerii roșii, pentru care avea să se plătească taxa de 1 gros și 16 aspri la oca; iar pentru ceara neagră se plătea numai 65 aspri și jumătate la oca<sup>4</sup>.

În sfârșit, în ianuarie 1799, cînd găsim la București, « luminăria domnească » de ceară roșie, socotim că aceasta arată numai fabricarea luminărilor în țară, în acel moment, din ceară roșie<sup>5</sup>. Putem deci spune că, cel puțin din unele știri date mai sus, se vede că importarea cerii sigilare se făcea din Transilvania, pînă țirziu.

În secolele XIV și XV, în Moldova, la sigiliile domnești se folosește și ceara verde, din care sint făcute:

1. Sigiliul mare al lui Roman voievod, atîrnat la actul intern scris la 30 martie 1392, în Roman<sup>6</sup>.

2. Sigiliul mare al aceluiași voievod, atîrnat la actul de închinare către regele Vladislav al Poloniei, scris la 5 ianuarie 1393, în Suceava<sup>7</sup>.

3. Contrasigiliul întipărit pe emisfera de ceară protectoare a sigiliului precedent<sup>8</sup>.

4. Sigiliul mare al lui Ștefan voievod, atîrnat la actul de închinare către regele Vladislav al Poloniei, scris la 6 ianuarie 1395, în Suceava<sup>9</sup>.

5. Contrasigiliul întipărit pe emisfera de ceară protectoare a sigiliului precedent<sup>10</sup>.

6. Sigiliul mic al lui Ștefan voievod, atîrnat la salvconductul dat lui Spitco palatin de Podolia, ca să vie în Moldova, act scris la 3 februarie 1397<sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Hurmuzaki, XV<sub>2</sub>, București, 1913, p. 1234, nr. 2302.

<sup>2</sup> Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu (1658—1659) culese mai cu seamă din arhivele Veneției*. Extras din « Buletinul Comisiei istorice », XIII (1934), București, 1934, p. 142.

<sup>3</sup> Iată textul: « Însă acea paretisis să pune în condică și, pentru ca să stea nestrămutată de acolo, o pecetăluște domnul, în patru cornuri, cu a sa pecete, cu ceară tare » (Dan Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762 ...*, București, 1939, p. 302).

<sup>4</sup> Gh. Ghibănescu, *Catastihul vămilor Moldovei (1765)*, în « Ioan Neculce », II (1922), Iași, 1922, p. 215.

<sup>5</sup> Arhivele statului, ms. 39 (condică domnească), f. 132.

<sup>6</sup> M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 9; I. Bogdan, *Relațiile...*, p. L n. Sigiliul acesta, păstrat foarte bine, are între două cercuri perlate următoarea legendă: † печать ио романа воезоды зимаѣ молдавьскои [† Sigiliul lui Io Roman voievodul țării Moldovei] (Arhivele statului, *Pечеți*, nr. 111).

<sup>7</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, Iași, 1932, p. 609; I. Bogdan, *ibid.*

<sup>8</sup> I. Bogdan, *ibid.*

<sup>9</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 615; I. Bogdan, *ibid.*

<sup>10</sup> I. Bogdan, *ibid.*

<sup>11</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 617.



7. Sigiliul mare al lui Alexandru cel Bun, atirnat la actul de omagiu către regele Poloniei, scris în Camenița, la 1 august 1400<sup>1</sup>.

8. Sigiliul mare al lui Alexandru cel Bun, atirnat la actul prin care, la 4 august 1400, dăruiește boierului Nicula și fraților săi satul lui Berea<sup>2</sup>.

9. Sigiliul mare al lui Alexandru cel Bun, atirnat la actul de închinare către regele Vladislav al Poloniei, scris în Suceava, la 12 martie 1402<sup>3</sup>.

10. Sigiliul mic al aceluiași domn, atirnat la actul de închinare către regele Vladislav al Poloniei, scris în Liov, la 6 octombrie 1407<sup>4</sup>.

Mai cunoaștem și alte sigilii mari de la Alexandru cel Bun, smulse de la acte interne, cu întipărirea sigilară din ceară verde.

În mod obișnuit, ceara verde era întrebuințată de mitropolit, episcopi, județi, pîrgari și de marii boieri, la sigiliile lor; ea venea în Țara Românească din Transilvania, iar în Moldova și din Polonia<sup>5</sup>.

Ceara neagră nu era întrebuințată decît foarte rar în sigiliile domnești ale Țării Românești; cunoaștem în acest sens numai sigiliul mic oval al lui Mircea cel Bătrîn, atirnat la tratatul cu regele Vladislav al Poloniei, scris în Giurgiu, la 17 mai 1411<sup>6</sup>.

Toate acestea ne arată că în cancelaria domnească a Moldovei s-a întrebuințat în primele timpuri, pînă după anul 1400, și ceara verde, dacă nu la toate sigiliile domnești, mari și mici, în orice caz la destul de multe și, mai ales, la întipărirea din sigiliile atirnite la acte solemne externe (omagiu, etc.).

Dar cancelaria domnească a Țării Românești întrebuințează pentru întipărirea sigilară și ceara naturală de albine. Astfel, cel mai vechi sigiliu din Țara Românească, atirnat la privilegiul de comerț acordat brașovenilor de Vladislav voievod, la 20 ianuarie 1368, are întipărirea sigilară în ceară naturală<sup>7</sup>. Aceasta se datorește faptului că privilegiul amintit este un act scris de destinatar, adică de brașoveni, situație evidentă din următoarele caracteristici: actul este emis în limba latină și este prevăzut cu plicatura obișnuită a actelor cancelariei latino-transilvănene și ungare, în timp ce actele Țării Românești sînt lipsite de plicatură. Adăugăm că șnurul, roșu, în două ițe groase, este legat de act prin două tăieturi orizontale și apoi înnodat la marginea de jos a plicaturii. În sfîrșit, întipărirea sigilară este — cum am amintit — în ceară naturală, iar emisfera protectoare este cu fundul plat, nu bombat<sup>8</sup>.

Cunoaștem și citeva sigilii a căror întipărire sigilară este din ceară albă propriu-zisă. Astfel, un sigiliu mic atirnat, de la Mihai Viteazul, pus la

<sup>1</sup> Academia R.P.R., ms. 5219, f. 299.

<sup>2</sup> M. Costăchescu afirmă că sigiliul era de ceară neagră (*Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 42; originalul la Academia R.P.R., CXXXIV/46; dar îi lipsește sigiliul, care s-a pierdut).

<sup>3</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 622; I. Bogdan, *Relațiile...*, p. L n.

<sup>4</sup> *Ibid m.*

<sup>5</sup> Pentru întrebuințarea cerii verzi în sigiliile domnești din Moldova, vezi I. Bogdan, *Relațiile...*, p. L n.

<sup>6</sup> I. Bogdan, *op. cit.*, p. L.

<sup>7</sup> Actul la Arhivele statului, Orașul Stalin, A.I.a. La Franz Zimmermann, Carl Werner și Georg Müller, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, II, Hermannstadt, 1897, p. 306, ceara naturală de albine a acestui sigiliu este numită ceară albă.

<sup>8</sup> Pentru explicarea termenilor latini privind sensul dregătorilor menționate în privilegiul lui Vladislav voievod, N. Grămadă consideră — pe bună dreptate — că actul este scris de destinatar, dar fără să aducă și argumente de ordin diplomatic și sigilografic (N. Grămadă, *Documente scrise de destinatari*, în «Codrul Cosminului», IV, V, p. I, 1929, p. 567—568).

un act din 4 august 1599 (7109), are însăși întipărirea sigilară în ceară albă<sup>1</sup>. De asemenea un sigiliu mare atârnat de la Matei Basarab, rupt de la actul respectiv — pe care nu-l cunoaștem —, are întipărirea sigilară tot în ceară albă, vopsită pe deasupra cu roșu<sup>2</sup>.

Menționăm iarăși că, în domnia lui Gh. D. Bibescu și a lui B. D. Știrbei, diplomele de boierie și de ranguri ostășești, date de acești domni, poartă sigilii timbrate, mari, făcute în general din ceară albă<sup>3</sup>.

Dar și emisfera protectoare a sigiliului domnesc atârnat este, uneori, din ceară albă, cum este cazul cu sigiliul mare atârnat la un act din 25 mai 1698 (7206)<sup>4</sup>, sau același sigiliu mare atârnat la actul prin care Constantin Brîncoveanu dă mănăstirii Sinaia, la 9 martie 1701 (7209), 40 liude; emisfera este, ca și la actul precedent, din ceară albă turnată într-o formă specială, asemănătoare unei farfurioare înalte, cu o floare pe fund<sup>5</sup>. La fel se întâmplă cu actul din 26 martie 1702 (7210), scris pe pergament, în limba romînă, prin care același voievod dăruiește o sumă de bani mănăstirii din insula Halki, cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Emisfera protectoare a acestui sigiliu mare este din aceeași ceară albă, turnată în aceeași formă specială înaltă, și are pe fund aceeași floare<sup>6</sup>.

Pe de altă parte, la un alt act intern, scris în Suceava, la 17 noiembrie 1502, întipărirea sigiliului atârnat este în ceară roșie mai deschisă decît cea obișnuită<sup>7</sup>.

Mai tîrziu, un act din 28 februarie 1507 (7015), scris în Huși, prin care Bogdan voievod întărește lui Ioachim Săcuianul satul Săcuieni de Jos, are emisfera protectoare în ceară albă<sup>8</sup>; la fel un act din 17 ianuarie 1517 (7025)<sup>9</sup>. Tot așa găsim emisfera în ceară aproape albă (insuficient decolorată) la un act din 22 aprilie 1598, dat de Eremia Moghila voievod<sup>10</sup>; întocmai se petrece și cu un act din 4 februarie 1609 (7117), de la Constantin Moghila voievod<sup>11</sup>. În sfîrșit, un act de la Eustratie Dabija voievod, din 4 ianuarie 1663, poartă un sigiliu timbrat din ceară albă<sup>12</sup>; cum și la un act din 1 martie 1683 (7191), dat în Iași, de Duca voievod, întipărirea sigilară este tot din ceară albă<sup>13</sup>.

Pentru ceara albă, necesară întipăririi sigilare, înmuierea ei se făcea cu ulei de in.

Cazurile de mai sus, precum și altele — neînregistrate aici — arată lămurit că întrebuintarea cerii albe pentru întipărirea sigilară este cu totul întîmplă-

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Peceti*, nr. 252; sigiliul este reprodus la Ion-Radu Mircea, *Pecetea atârnată a lui Mihai Viteazul*, în « Hrisovul », V (1945), p. 90—96, pl. I; dar nu se arată că întipărirea sigilară este în ceară albă.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Peceti*, nr. 221.

<sup>3</sup> Loc. cit., *Diplome de boierie și ranguri ostășești*.

<sup>4</sup> Academia R.P.R., *Fotografii*, III/32.

<sup>5</sup> Arhivele statului, *Peceti*, nr. 253.

<sup>6</sup> Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 418; sigiliul este atârnat de un șnur de mătase albastră și galbenă.

<sup>7</sup> I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 211.

<sup>8</sup> Arhivele statului Iași, *doc.* 340/91.

<sup>9</sup> M. Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod (1504—1517)*, București, 1940, p. 423.

<sup>10</sup> Arhivele statului, *Peceti*, nr. 259.

<sup>11</sup> Arhivele statului, Iași, *doc.* 340/92.

<sup>12</sup> I. Bogdan, *Relațiile...*, p. L.

<sup>13</sup> Arhivele statului, Iași, *doc.* 340/86; vezi și M. Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod (1504—1517)*, București, 1940, p. 92.

toare și vine, de cele mai multe ori, dacă nu chiar totdeauna, din faptul că, în acel moment, cancelaria domnească, singura consumatoare de ceară roșie în Moldova și în Țara Românească, ducea lipsă de această substanță — pe care o importa din Transilvania — și, din această cauză, folosește ceara albă, pe care o putea avea cu înlesnire la îndemână, întrucât ceara albă se obține prin topirea și decolorarea succesivă la soare a cerii de albine, așa cum se face, la țară, și astăzi. Adăugăm că în ceara albă propriu-zisă nu se introducea nici o substanță străină, întrucât expunerea și topirea ei succesivă la soare îi întăreau consistența.

Întrebuințarea cerii albe pentru confecționarea emisferii sigiliului atârnat reprezintă, de cele mai multe ori, o fantezie a cancelariei domnești, venită din imitarea modelelor străine, în deosebi a modelelor din diplomatica latino-ungară.

Uneori însă, constatăm că la întipărirea sigilare, în locul cerii roșii propriu-zise, se întrebuințează un alt material: coca sau aluatul din făină de grâu. Ioan Bogdan i-a semnalat cel dintâi prezența la unele scrisori domnești îndreptate către brașoveni, scrisori nedatate, dar determinate ca aparținând secolelor al XV-lea și al XVI-lea; o scrisoare din c. 1496, a lui Radul cel Mare; trei scrisori ale lui Neagoe Basarab (1512—1526) și una a lui Radul Paisie (1535—1545); și tot I. Bogdan a denumit acest fel de sigiliu: *oștie* (germ. *Oblatensiegel*<sup>1</sup>, fr. *pain à cacheter*<sup>2</sup>).

Cunoaștem două scrisori trimise în țară de fostul domn al Moldovei Gheorghe Ștefan: una din Viena (1660), a doua din Stettin (1667), care poartă sigiliile, mic și inelar, ale voievodului, timbrate pe același material<sup>3</sup>.

Același mod de sigilare îl întâlnim și mai târziu, în secolul al XVIII-lea, în Țara Românească, la acte interne, ca de pildă la acte din: 18 februarie 1742, 25 noiembrie 1752, 22 august 1753, 20 octombrie 1753, 12 martie 1775, 7 mai 1793, adică în domniile lui Mihail Racoviță, Matei Ghica, Constantin Racoviță, Alexandru Ipsilante și Alexandru Muruzi<sup>4</sup>, ceea ce ne face să bănuim că a fost întrebuințat în aproape tot timpul secolului. Iar în a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost folosit pentru sigiliul Cîmpulungului<sup>5</sup>. Originea apuseană a acestui mod de sigilare este învederată și el pătrunde în cancelaria domnească a Țării Românești prin cancelaria latino-ungară a Transilvaniei.

În toate aceste cazuri, *oștia* este o pastă albicioasă, pusă într-un strat foarte subțire. În scrisorile către brașoveni se întrebuințează, în general, la sigiliul de închidere<sup>6</sup>, iar în actele interne ale secolului al XVIII-lea la sigiliul mare, de text. Prezența *oștiei* atrage de cele mai multe ori și carii, a căror activitate nefastă a dus deseori nu numai la distrugerea sigiliului, dar și a actului, aceștia distrugând cu egală predilecție hîrtia și pergamentul<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria, în secolul XV și XVI*. . . , București, 1902, p. LIV, 253 (nr. XXXV), 261 (nr. LVIII), 262 (nr. LXIII), 263 (nr. LXVI), 286 (nr. CXXXVII).

<sup>2</sup> A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris, 1894, p. 651.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Cășin*, II/2 și II/4,

<sup>4</sup> Loc. cit., *Mănăstirea Nucet*, XX/79, 89, 90, 91, 97, 105.

<sup>5</sup> Vezi mai departe: *Sigiliul Cîmpulungului*.

<sup>6</sup> I. Bogdan omite această precizare, dar acelorași acte, publicate la Gr. G. Tocilescu (534 *documente istorice slavo-române*. . . , București, 1931), li se dă specificarea sigiliului: «*pecetia în față*» (nr. 187), și «*pecetia în dos*» (nr. 239, 244, 263, 342).

<sup>7</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Nucet*, XX/79, 89, 97.

Cuvîntul *oștia* are la bază lat. *hostia*, dar este intrat nu direct, ci prin intermediul ung. *ostya* (pronunță *oștio*).

**Făurirea tiparelor sigilare.** Pornind de la constatarea că cele mai vechi sigilii ale Țării Romînești au legenda în limba latină, cu litere unciale, iar emblema este artistic gravată, considerăm că tiparele lor au fost făcute la Brașov sau la Sibiu, deși temeiuri documentare pentru aceasta nu avem<sup>1</sup>.

Tot fără dovadă sigură s-a afirmat că la cele mai vechi sigilii moldovenesti, ale lui Petru Mușat și Roman voievod, lucrul este « neîndoielnic polon »<sup>2</sup>.

De asemenea este neîndoielnic că sigiliul rotund mic al lui Vlad Dracul a fost făcut tot într-unul din cele două orașe transilvănene, dacă nu chiar la Nürnberg, în 1431, cu prilejul ridicării lui la domnia Țării Romînești de către regele Sigismund al Ungariei.

Știrile documentare privind făurirea tiparelor domnești sînt însă foarte puține. Cea mai veche, cunoscută nouă, este din domnia lui Ștefan cel Mare. Pe dosul unui act din 13 februarie 1458 — al treilea act dat de Ștefan cel Mare, în ordinea vechimii — o însemnare contemporană spune: « Cînd a făcut întîiul mare privilegiu, Ștefan voievod, și a pus el *pecetea sa cea mare și nouă* pe acest privilegiu al mănăstirii Neamțul »<sup>3</sup>. Din nefericire, însemnarea arată numai *cînd* s-a făcut sigiliul mare al lui Ștefan, nu *unde* și nici de cine.

O știre mai tirzie, munteană, ne aduce o astfel de precizare. Anume, Neagoe Basarab (1512—1521), într-o scrisoare nedată, în limba slavă, trimisă brașovenilor, amintește că « am cerut maistori, ca să ne facă *horuri* și *tipare*, ce ne sînt de trebuință »<sup>4</sup>. Tocilescu, editînd acest document, arată că *horuri* (χορῆ) sînt ceasornice, dar despre tipare (τυπῆ) nu spune nimic. În latina medievală a regatului Ungariei, horurile sînt orologii (*horologium*)<sup>5</sup>, iar tiparele sînt matrițe sau tipare de sigilii<sup>6</sup>. Deci Neagoe Basarab aduce meșteri de la Brașov, între altele și pentru a-și face sigilii.

O știre prețioasă avem de la Mihnea Turcitul. Acesta, răspunzînd unei scrisori a fiului său Radul, aflător la Veneția, îi scrie, la 1 iunie <1593>, următoarele: . . . « Mi-ai spus să trimit pecetea și acolo să facă alta ca aceea; dar am făcut una la un țigan muntenesc »<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> N. Iorga, consideră ca o certitudine că, pînă pe la 1450, tiparul de metal se turna în Ardeal » (*Meșteșugul de pictură și sculptură în trecutul românesc*, în « Convorbiri Literare », XL (1906), p. 36). De această afirmație putem lega și faptul că, între 1478—1480, întîlnim la Sibiu, pe lîngă cîțiva giuvaergii-argintari și pe un Hannis Sigylhawer, care după nume — arată că se îndeletnicea în chip deosebit cu facerea sigiliilor (*Rechnungen — aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, în *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*, I, Hermannstadt, 1880, p. 42, 43, 70, 72).

<sup>2</sup> N. Iorga, *op. cit.*

<sup>3</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, p. 293.

<sup>4</sup> Gr. G. Tocilescu, 534 documente istorice slavo-romîne din Țara Romînească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346—1603. . . , București, 1931, p. 225—226. Editînd *Documentele slavo-romîne din Sibiu (1470—1653)*, București, 1938, P.P. Panaitescu traduce χορῆ prin candelabru (p. 11).

<sup>5</sup> A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Leipzig, 1901, sub voce.

<sup>6</sup> Ducange, *Glossarium*, sub voce: « *typarium: sigillum cui principis τύπος seu imago insculpta est* ». Și I. Bogdan arată că matrița sigilară se numește *typarium* (*Relațiile Țării Romînești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, p. LI). În același sens vezi G. Pray, *Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Opus postumum*, Buda, 1805, p. 7.

<sup>7</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, III, București, 1901, p. LIII: *εκαμα μια ης εναν κατορῆ, βελο απο την βλαχίαν* (ortografia deficientă aparține originalului); vezi *ibidem* și p. LI—LV; semnalat și reproduș și la I. Bogdan, *Relațiile*. . . , p. LIII n.

Până acum, nu știm despre ce sigiliu anume este vorba. Dar tot un meșter local trebuie să admitem și pentru bula sigilară a aceluiași voievod, din 1589, avînd în vedere unele lipsuri în legendă, dar, mai ales, avînd în vedere modul insuficient de execuție artistică a acestei bule<sup>1</sup>.

La sfîrșitul secolului al XVII-lea, o scrisoare a lui Constantin Brincoveanu voievod, îndreptată către brașoveni, aduce pentru prima oară unele precizări de meșter și metode de comandă, precum și faptul că, alături de descriere, se trimite «pecetarului» și un «izvod», adică un model desenat. Aflăm în același timp că cel dintîi sigiliu inelar al voievodului, din 1688, a fost săpat în aur, de același meșter: Irimia pecetarul din Brașov, căruia Constantin Brincoveanu îi trimetea, acum, inelul însuși făurit chiar de la București, avînd a-i lucra numai piatra.

Raritatea unor astfel de documente, limba romînească deosebită în care este scrisă scrisoarea, datată: 10 aprilie 1699, ne îndreptățesc să o reproducem aici în întregime:

«Io Constandin voevod, bojiu milostiu, gospodaru `Zemle Vlahiscoe.

«† Cinstite și al nostru vechiu priiaten și de bine voitor, dumnealui jupănul Ghiorghe fălnogiul de la cetatea Brașovul, sănătate și tot binele, de la dumnezeu, pohtim dumatile.

«Pricina scrisorii nu iaste alta, fără de căt facem supărare dumatile că iată că, trebuindu-ne a ne face o pecéte la un zanfîr, iată că l-am trimis dumatile, cu omul nostru; care aducându-l dumatile, pohtim pre dumneata să-l dai la nepotul dumatile, la jupănul Erimia pecetariul, să-l lucrêze și să-l sape, că iaste foarte bunișoară piiatră, precum o vei vedea și dumneata.

«Ce și dumnealui să nevoiască a ni-l lucra pre plăcêre; măcar să știm că dumnealui lucrează foarte bine și curat, iar încăș și învățatura dumatile știm că nu va strica.

«Însă vei ști dumneata că nu iaste să facă altă pecéte, ce tot céia ce ni o au făcut în inelul cel de aur, care l-am fost trimis cu boiarul nostru Radu postelnic Golescul, de ni l-au făcut iar dumnealui; ce tot acea pecéte: acel corbu, soarele acela, luna acéia, slovele iar acélea; numai atăta, la picioarele corbului, la inelul acest de aur s-au fost pus leatul cu slove rumânești, iar în inelul acesta să să facă cu slove letinești, cu ambac † 1689 †. Pentru care iată că i-am scris și dumisale jupănului Erimii și i-am trimis izvodul peceții aceiia, care iar dumnealui ni o au trimis; măcar că știm că-și va fi oprit dumnealui izvod după pecétea aceasta, atunce, iar încăș iată că i-am trimis și aceasta. Ce pohtim pe dumneata să-i zici și den gură și să fie și nevoința dumatile, și pentru voia și dragostea noastră să lase alte lucruri înapoi și să se apuce de acest puțin lucru al nostru, ca doară ni l-ar isprăvi până în 10—15 zile. Că iată că am învățat și pre omul nostru, cel-am trimis pentru această tréabă, acolo, să șază acii până să va isprăvi, să ni-l aducă gata.

«Numai să-i zici dumneata și aceasta: căt ar putea, să nevoiască să-l sape adâncu, să nu fie săpătura în față. Și, după ce-l

<sup>1</sup> Bula reprodusă la C. Moisil, *Bule de aur sigilare de la domnii Țării-Romînești și ai Moldovei*, în «Revista arhivelor», I (1924—1926), București, pl. IV.



va isprăvi, să-l dea în mână omului nostru, să ni-l aducă; și atunci, ce va fi osteneala dumisale, ne va scrie, și numaidecât vom trimite dumisale, plata.

«Și cu aceasta săvârșind, mila lui Dumnezeu să fie pururea cu dumneata.

Aprilie 10 dni, leat 7197.

De bine voitori dumnitale,

Io Constandin Basarab voevoda.

<Vo> † Cinstitul și vechiu priiatenului nostru, dumnealui jupănul Ghiorghe fălnogiul de la cinstita cetate Brașovul, cu multă sănătate să dea »<sup>1</sup>.

Cel dintii sigiliu inelar al voievodului, cu anul în slove chirilice, ne este cunoscut numai după întipărirea lui în ceară roșie. Din scrisoarea voievodului știm că era săpat în aur; este un sigiliu octogonal (1,5 × 1,6 cm), avînd în mijloc un scut octogonal, în care se află corbul cruciat, cu zborul deschis, al Țării Românești, însoțit la dreapta de un soare, la stînga de o lună-crai nou, scutul timbrat de o coroană închisă, iar sub scut, slovele-cifre: Z P/Ч Z <7197 = 1688>; pe marginea sigiliului, cu slove majuscule, legenda: † Іѡ. КОСТАДИН. Б. РАБ. Б. КОД. БЖ.М.Г.З.С.КАХ <† Іѡ. КОСТАДИН. БАСАРАБ. БРЪНКОКЪША. КОЕКОД. БОЖІЮ. МНОГОТІЮ. ГОСПОДАР. ЗЕМЛЕ. СЪГРОКАЛХИНСКОЕ = † Io Constandin Basarab Brâncoveanu voievod, din mila lui Dumnezeu, domnul Țării Românești><sup>2</sup>.

Mai cunoaștem un alt sigiliu inelar, oval (1,5 × 1,8 cm), avînd în mijloc un scut oval cu doi grifoni suportați; în scut, corbul cruciat, cu zborul deschis și capul întors spre dreapta, însoțit la dreapta de un soare, la stînga de o lună-crai nou, scutul timbrat de o coroană închisă, iar sub scut cifrele: 16/89; pe marginea sigiliului, cu litere latine majuscule, între un oval de lauri — în afară și un oval liniar — înăuntru, legenda: † CONSTANTINVS BASARABA BRANC. D. G. ELECTVS VAIVODA ET PRIPS. VALAE <† CONSTANTINVS BASARABA BRANCOVANVS DEI GRATIA ELECTVS VAIVODA ET PRINCEPS VALACHIAE><sup>3</sup>.

Faptul că legenda este în limba și cu litere latine ne îndreptățește să afirmăm că nu acesta este sigiliul comandat prin scrisoarea arătată; dar, după lucrătură, se vede a fi și acesta opera aceluiași Erimia pecetarul din Brașov.

Opera aceluiași pecetar este și sigiliul inelar octogonal (1,5 × 1,6 cm) al doamnei Marica, soția lui Vodă Brîncoveanu, judecînd după caracteristicile întipăririi sigilare în ceară neagră, pe care o cunoaștem: în cîmp, un scut rotund, în care se află corbul cruciat cu zborul deschis și capul întors spre dreapta, însoțit la dreapta de un soare, la stînga de o lună-crai nou; scutul timbrat de o coroană închisă, avînd la dreapta și la stînga cifrele 16/89; dedesubt și bilateral, scutul este împodobit cu o ramură de palmier. Pe margine, sigiliul are următoarea legendă: † МАРІКА БЖІЮ МСТІЮ ГСНЖДА ЗЕМЛЕ

<sup>1</sup> Arhivele statului, Orașul Stalin, *Stenner*, III, nr. 349; publicată și la N. Iorga, *Brașovul și Romîni...* București, 1905, p. 96—97 (*Studii și documente*, X); semnalată și reprodușă parțial și la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. LIII n.; rezumată în *Hurmuzaki*, XV<sub>2</sub>, București, 1913, p. 1416.

<sup>2</sup> Arhivele statului, Orașul Stalin, *Stenner*, III, 350; legenda reprodușă, cu unele deosebiri de lectură, și la N. Iorga, *op. cit.*, p. 96—97.

<sup>3</sup> Arhivele statului, Orașul Stalin, *Stenner*, III, 386.

СГГРОКЛАХИНСКОЕ < † МАРИКА БОЖІЮ МИЛОСТІЮ ГОСПОЖДА ЗЕМЛЕ СГГРОКЛАХИНСКОЕ = † Marica, din mila lui dumnezeu, doamna Țării Românești > <sup>1</sup>.

Surprinzind în scrisoarea dată mai sus dorința lui Brincoveanu de a-și face un sigiliu dintr-o piatră prețioasă, surprindem în același timp superstiția orînduirii feudale, preocupată de a poseda pietre prețioase, deoarece erau considerate ca înzestrate cu virtuți supranaturale, magice și talismanice, iar folosirea lor pentru sigilii era o formă a acestei superstiții <sup>2</sup>. Un sigiliu gravat într-un « zafir » (safir) poseda și predecesorul în domnie al lui Brincoveanu, Șerban Cantacuzino voievod <sup>3</sup>.

★

Dacă admitem că prin *tiparc* trebuie să înțelegem matrițe de sigilii, potrivit sensului latin al cuvîntului, este evident că și *tiparnicul* nu poate fi altceva decît meșterul care făurește aceste matrițe sigilare. Numele acesta ne este păstrat de un zapis moldovenesc de la 9 aprilie 1659 (7167): « Și eu Stratul tiparnicului am scris și pentru mai mare credința ne-am pus și peceteile, ca să să știe » <sup>4</sup>.

Numele nu se mai regăsește, astfel că, într-o catagrafie din 1820, este menționat la Iași un « pecetar » evreu <sup>5</sup>; dar menționarea unei astfel de specializări arată și o largă răspîndire a întrebuițării sigiliilor particulare în acel moment, în Moldova.

Tot în legătură cu făurirea tiparelor sigilare adăugăm că domnii fanarioți veneau, de multe ori, cu sigiliile gata de la Constantinopol <sup>6</sup>; iar alteori, și le făceau în țară. Adunarea tuturor informațiilor ne va permite, cîndva, să avem o iconă mai completă a acestui capitol din sigilografia românească <sup>7</sup>.

**Soarta tiparelor sigilare.** În orînduirea feudală, sigiliul mare heraldic este sigiliu al domnului și al țării în același timp. Expresia: « sigiliul domniei mele », sau: « sigiliul nostru », înseamnă în fapt că stema țării face parte obligatoriu din cîmpul sigiliului mare domnesc, iar legenda cuprinde întii numele domnului și, în al doilea rînd, numele țării. În celelalte sigilii, mici și inelare, care sînt, de obicei, unele heraldice, altele iconografice, în ultimul caz în cîmp apar chipurile domnului și al fiului-domn asociat, sau, în locul lui, chipul doamnei țării, dar legenda nu cuprinde totdeauna și numele țării alături de numele domnului.

Nici cronicile, nici alte izvoare, narative sau diplomatice, nu spun nici un cuvînt despre ceea ce se întîmplă cu tiparele sigiliilor domnești, la moartea domnului sau la scoaterea lui din domnie. Nici despre soarta sigiliilor dregă-

<sup>1</sup> Arhivele statului, Orașul Stalin, *Stenner*, III, 426 și 427.

<sup>2</sup> J. Roman, *Manuel de sigillographie française*, Paris, 1912, p. 272, 273; vezi și T. W. Kibaltchitch, *Gemmes de la Russie méridionale. Documents inédits sur l'histoire de l'art de la gravure chez les anciens peuples ayant habité la Russie méridionale. Publié par M. le Dr. W. Tiktine en 250 ex.*, Berlin, 1910, prefața.

<sup>3</sup> Academia R.P.R., CCII/35.

<sup>4</sup> Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III, Iași, 1910, p. 105.

<sup>5</sup> Idem, *Iașii în 1820 (după catagrafia lui Mihail Gr. Suțu vodă)*, în « Ioan Neculce », III (1923), Iași, 1923, p. 9.

<sup>6</sup> Vezi, de pildă, Constantin Turcu, *Domnia din 1806 a lui Scarlat Calimachi în Moldova*, în « Revista arhivelor », V, 2, București, 1943, p. 446.

<sup>7</sup> Cunoaștem, nominal, pe toți giuvaergii și argintarii constituiți în corporații, la București, în 1831, dar nu putem încă preciza pe aceia dintre ei care se îndeletniceau în deosebi cu gravarea sigiliilor, particulare sau oficiale (lista lor publicată la Emil Vîrtosu, Ion Vîrtosu și Horia Oprescu, *Începuturi editoare 1830—1832. Documente pentru istoria Bucureștilor*, I, București, 1936, p. 174, 187—188).

torești și ale marilor boieri foști într-o dregătorie nu avem nici un fel de știre directă, precisă. De asemenea nu știm nimic despre soarta sigiliilor după moartea posesorilor lor, oricare ar fi fost ei.

Chiar dacă la primii domni se va fi putut practica obiceiul feudal al îngropării, sfărâmării sau anulării tiparului sigilar<sup>1</sup> — deși sintem convinși de contrariul — totuși nu constatăm nici o urmă, nici documentară, nici de fapt, privind această practică. Iar afirmația că pentru « inelele sigilare domnești obiceiul vechi era ca la moartea domnului să fie îngropate cu el »<sup>2</sup>, nu se verifică în sigilografia românească, în nici un fel. De pildă, în mormîntul lui Radul voievod (1377—1384), de la Biserica Domnească din Curtea de Argeș, deși mormîntul a fost găsit neprofanat și s-au aflat mai multe inele la degetele voievodului, totuși nici unul din ele nu era sigilar<sup>3</sup>. Iar cînd, în 1856, s-au deschis mormintele voievodale de la mănăstirea Putna, dacă mormîntul lui Ștefan cel Mare a fost găsit profanat — probabil încă din secolul al XVII-lea<sup>4</sup> — totuși mormîntul fiului său Bogdan († 1517) era neatins, și în el s-a găsit un inel de aur, anepigraf, avînd deasupra o gemă sigilară orizontală de « agat roșu sau carneol » (28 × 10 mm), pe care se afla săpat « chipul unui taur strechind », cum spune episcopul Melhisedec, la 1885<sup>5</sup>, adică, în limbaj heraldic, un bour fugind spre stînga<sup>6</sup>; dar în mormînt nu se afla și inelul sigilar obișnuit al domnului. Sigiliul anepigraf găsit în mormîntul lui Bogdan voievod fiind un sigiliu inelar gravat, poate fi ceea ce se numește un sigiliu secret sau signet.

Ca o dovadă hotărîtoare că nici în secolele XIV—XV nu se anulează, în nici un fel, tiparul sigilar al domnului, la moartea lui, trebuie considerat și faptul că un act extern, emis de un urmaș al lui Mircea cel Bătrîn, poartă sigiliul mare atîrnat al lui Mircea. E vorba de făgăduința de pace dată brașovenilor de Radu Pleșuvul (Prasnaglava) — fiul lui Mircea cel Bătrîn — la 17 mai 1421, și care a fost sigilată cu sigiliul mare al părintelui său: deci acest tipar exista, încă neatins, la trei ani după moartea lui Mircea<sup>7</sup>.

<sup>1</sup> Obiceiul acesta este practicat în feudalitatea apuseană (vezi J. Roman, *Manuel de sigilographie française*, Paris, 1912, p. 24—25). După moartea regelui Sigismund al Ungariei (9 octombrie 1437), s-a procedat la distrugerea tiparelor sale sigilare (W. Ewald, *Siegelkunde*, München-Berlin, 1914, p. 107—108). În schimb, după moartea lui Carol Robert (1342), soția sa Elisabeta se folosește de sigiliul inelar al fostului rege (G. Pray, *Sytagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Opus postumum*, Buda, 1805, p. 9).

<sup>2</sup> C. Moisil, *Inele sigilare domnești de aur*, în « Revista arhivelor », V, 1, București, 1942, p. 213.

<sup>3</sup> V. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș*, în « Bul. Com. Mon. Ist. », X—XVI (1917—1923), București, 1923, p. 63—67.

<sup>4</sup> Dionisie Olinescu, *Mormîntul lui Ștefan-cel-Mare*, Slatina, 1898, p. 22—26.

<sup>5</sup> Episcopul Melhisedec, *O vizită la cîteva mînăstiri și biserici antice din Bucovina*. Extras din « Anal. Acad. Rom. », seria II, tom. VII, Memorii și notițe, București, 1885, p. 16—17.

<sup>6</sup> Reproducerea gemei la Eugen Botezat, *Bourul și Zimbrul*. Extras din « Anal. Acad. Rom. », Mem. Secț. Ist., seria II, tom. XXXVI, București, 1913, p. 20—21 și pl. V. Informația precisă, ca și reproducerea imaginii sigilare, — date la E. Botezat — din care se vede că inelul lui Bogdan nu avea ca emblemă capul de bour (emblemă Moldovei), ci un bour alergînd spre stînga, dovedește că acest sigiliu inelar al lui Bogdan voievod are un caracter cu totul personal, particular, deci infirmă presupunerile privind acest sigiliu, făcute la C. Moisil, *Inele sigilare domnești de aur*, în « Revista arhivelor », V, 1, București, 1942, p. 213, întemeiate pe informația, incompletă, dată de revista « Cîndela », VIII (1889), p. 684.

<sup>7</sup> I. Bogdan, *Relațiile...*, București, 1905, p. LXI, 10; vezi și C. Moisil, *Sigiliile lui Mircea cel Bătrîn*, în « Revista arhivelor », VI, 2, (1945), p. 278—279.

Că întrebuițarea acestui sigiliu de către Radu Pleșuvul nu este întâmplătoare și că, în realitate, se vedește că acesta nu avea încă un sigiliu mare propriu, ne-o dovedește și faptul că, în coroborarea actului, nu există — ca de obicei — nici un fel de formulă de anunțare a sigilării, pentru validare; dar — în același timp — nici nu se face anunțarea unui sigiliu străin, potrivit practicilor feudale apusene.

Aceeași semnificație trebuie dată și faptului că Mihnea cel Rău (1508—1510), când trimite o scrisoare — nedată — către sibieni, pune lângă monograma domnească un sigiliu timbrat mic, rotund, care nu e al său, ci al părintelui său, Vlad Țepeș, după cum rezultă din legenda slavă:  $\dagger$  ѿ владъ конкода матию бжю и господни <?> земли сирго <  $\dagger$  ѿ владъ конкода милостю кожою и господни земли сиргокладнское =  $\dagger$  Io Vlad voievod, din mila lui Dumnezeu, și domn al țării Ungrovlahiei <sup>1</sup>.

Caz similar întâlnim la actul din 17 august 1511, dat de Vlad voievod brașovenilor, la care este atârnat sigiliul mare al lui Radul cel Mare; precum și la scrisoarea lui Vlad voievod către brașoveni, din 1535, care are sigiliul timbrat al lui Radul Paisie <sup>2</sup>.

Doamnele și fiii domnești se îngropau, pare-se, cu inelele lor sigilare, dacă este să judecăm după faptul că în mormintele de la biserica Trei Ierarhi din Iași s-a găsit inelul sigilar al doamnei Todosca — soția dintii a lui Vasile Lupul voievod, precum și inelul sigilar al fiului lor, Ioan voievod, fost o clipă pe scaunul domniei <sup>3</sup>.

Del Chiaro înregistrează un zvon, după care Șerban Cantacuzino voievod l-ar fi chemat la patul de moarte pe Constantin Brîncoveanu — ruda sa — și, incredințându-i sigiliul său, l-ar fi îndemnat să ia asupra-și sarcina domniei <sup>4</sup>.

Această informație, chiar dacă ar fi adevărată, n-ar însemna decât un act personal al lui Șerban Cantacuzino voievod, iar nu un obicei al țării, deoarece transmiterea sigiliului domnesc nu reprezintă, în nici un moment al istoriei noastre, și transmiterea dreptului asupra domniei; această transmitere a sigiliului putea fi, cel mult, valabilă ca un obicei de transmitere a moștenirii propriu-zise către fiul primogenit, în familiile domnești și în familiile boierești, dar nu cunoaștem aplicarea lui la domnia însăși.

Se pare însă că, la moartea unui domn în scaun, se practica un alt obicei, deosebit de interesant. Cu prilejul înmormîntării lui Alexandru Nicolae Suțu voievod, unul dintre puținii domni ai Țării Românești morți în scaun (ianuarie 1821), constatăm că se fac trei colive: una cu flori, a doua cu chipul domnului, iar a treia cu «marca țării», adică purtînd deasupra reprezentarea emblemei din sigiliul țării <sup>5</sup>. Pe lângă aceasta, din cheltuielile făcute cu

<sup>1</sup> St. Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*..., București, 1905, p. 12; editorul adaugă: «Același lucru se observă și la cele <scrisorile> din Brașov», dar nu dă altă precizare (*ibid.*, p. 12).

<sup>2</sup> I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul al XV și XVI*, București, 1902, p. LXVI, LXVII.

<sup>3</sup> C. Moisil, *Inele sigilare domnești de aur*, loc cit., p. 214; inelul lui Ioan vodă Lupul poartă data: 1639 (*ibid.*).

<sup>4</sup> Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*..., Veneția, 1718, p. 147: *Dicono anzi alcuni che nelle ultime ore di sua vita, lo chiamasse a se e che gli consegnasse il proprio sigillo, animandolo ad assumere dopo la sua morte le redini del principato*.

<sup>5</sup> Emil Virtosu, *1821 Date și fapte noi*, București, 1932, p. 4. Kreuchely, consulul prusian la București, raportează și el că cele trei colive aveau: una, chipul domnului,

Înmormîntarea aflăm că s-au plătit « 75 taleri, pentru făcutul inelului de aur, pecetie mare, în care s-au săpat marca mării sale lui vodă ». <sup>1</sup>

Așadar, la îngroparea domnului, stema din sigiliul țării figurează pe o colivă; iar pentru ca domnul să nu fie lipsit în mormînt de sigiliul inelar, simbol al puterii domnești, i se face, *atunci*, un sigiliu inelar special, din aur. Este acesta un fapt izolat, întîmplător, provenit din cauză că de sigiliul obișnuit trebuia să se servească, în continuare, căimăcămia așezată la 15 ianuarie 1821? Sau sigiliul inelar obișnuit urma să-l ia familia, a cărei ședere în țară nu mai avea nici un rost? Sau era o practică obișnuită la moartea domnului? Această din urmă ipoteză ar explica în parte și faptul că în mormîntul lui Radul voievod de la Argeș nu s-a găsit nici un inel sigilar, iar în mormîntul lui Bogdan cel Orb († 1517) s-a găsit un inel sigilar anepigraf, din aur și piatră prețioasă, dar nu un inel sigilar domnesc obișnuit.

Neîndoios, dacă nu i se punea în mormînt, inelul sigilar al domnului mort revenea familiei și nu cancelariei domnești; mai ales că totdeauna era făcut din metal prețios: aur, argint, împodobit — uneori — și cu pietre prețioase, în deosebi safir și rubin. Inelul acesta sigilar mai putea servi și drept izvod, adică model, fiului urmaș prezumptiv în domnie. Dar, în nici un caz, cancelaria domnească nu-și putea formula nici o pretenție, de nici un fel, asupra lui, deoarece proprietatea domnească se exercita și asupra sigiliilor domnești, deși ele serveau, în primul rînd, la conducerea țării. Observăm aceasta și din faptul că, de pildă, în domnia lui Alexandru Suțu voievod (1819—1821), un sigiliu « pecete a lui Șerban vodă Cantacuzino, săpată în piatră de zafir », se găsea la familia Cantacuzino din Moldova și ajunge, întîmplător, iarăși la București <sup>2</sup>. Sau cînd, în 1840, se scot la licitație o serie de obiecte prețioase rămase de la doamna Smaranda Calimah, între ele se află și « 3 pecetei de argint cu țifra domnului Alexandru Calimah voievod..., 1 pecete de aur cu piatră roșie, asemenea cu țifra domnului Calimah..., 1 pecete mare de aramă a domniei Moldovei, 1 pecete mare de argint a domniei Valahiei, 1 pecete mică de argint a domniei Moldovei » etc. <sup>3</sup>

Rezultă de aici că nu numai inelul sigilar, dar și celelalte sigilii rămîneau în patrimoniul personal al domnului, chiar și într-o epocă așa de tîrzie.



Din acte, ca și din cercetarea sigiliilor înseși, constatăm că aproape toți domnii folosesc mai multe tipare ale aceluiași sigiliu, indiferent dacă este vorba de sigiliul mare, mic sau inelar; uneori sînt vizibile mici deosebiri de la un tipar la altul; dar, în acest caz, nu sîntem prea bine lămuriți dacă este vorba de pierderea sau deteriorarea unui tipar și înlocuirea lui prin altul similar, sau numai de necesitatea de a avea mai multe tipare: pentru cancelaria domnească și pentru uzul personal al domnului. Iar dacă unele tipare sigilare

a doua: *les armes de la Moldavie et de la Valachie*; și a treia: *quelques arbres* și că totul era *assez mal fait* (*Hurmuzaki*, X, p. 102).

Lamurim că prin stema Moldovei și a Țării Romînești trebuie să înțelegem stema unită a acestor două țări, întrucît Alexandru Nicolae Suțul voievod domnise și în Moldova și în Țara Românească.

<sup>1</sup> Emil. Virtosu, *op. cit.*, p. 6.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., CCI 35.

<sup>3</sup> C. Moisil, *Licitație de sigilii domnești*, în «*Revista arhivelor*», V, 2 București, 1942, p. 209—212.



au fost totuși pierdute în timpul domniei, nu se cunosc împrejurările și nici pierderea însăși nu este menționată în vreun act, oficial sau particular.

Adăugăm la motivele confecționării mai multor tipare sigilare similare și rafinarea gustului artistic al domnului, ceea ce îl face, uneori, să-și comande un sigiliu la relativ puțin timp după ce își mai făcuse un altul. Cunoaștem în acest sens scrisoarea lui Constantin Brincoveanu voievod, prin care comanda, la 10 aprilie 1689, un sigiliu inelar la Brașov: scrisoarea de comandă este sigilată deasupra, la închidere, cu un sigiliu inelar purtând data 1688, ceea ce arată că domnul avea încă sigiliul inelar făcut în anul precedent. Pentru noul sigiliu, domnul cere să fie întru totul la fel cu cel vechi, după care îi trimite «izvod», numai «să nevoiască să-l sape adânc, să nu-i fie săpătura în față»,<sup>1</sup> deci vedem o deosebire de calitate artistică și aceasta putea fi motivul unei noi comenzi sigilare.

Încă o dovadă că sigiliul domnesc era o proprietate personală a domnului și că el nu se distruge nici la moartea domnului și nici la încetarea unei domnii, o constituie și faptul că, întâmplător, ni s-au păstrat câteva tipare de sigilii domnești: mari, mici și inelare, dar fără ca vreunul din ele să poarte urme de distrugere intenționată, și anume:

1. Un tipar sigilar din fier, cositor și plumb, al sigiliului mare al lui Alexandru cel Bun (1400—1432)<sup>2</sup>.

2. Un tipar în alamă al sigiliului lui Aron vodă Tiranul (1591—1592, 1592—1595)<sup>3</sup>.

3. Un tipar atribuit lui Radul de la Afumați (1522—1529) sau Radul Paisie voievod (1534—1545), găsit în Transilvania<sup>4</sup>.

4. Un tipar al sigiliului mare al lui Pătrașcu cel Bun (1554—1555), găsit tot în Transilvania<sup>5</sup>.

5. Un tipar în aur: inelul sigilar al lui Petru Cercel (1583—1585) sau Petru cel Tânăr (1559—1568)<sup>6</sup>.

6. Un tipar al sigiliului mare al Divanului Cnejei Moldovei, divan înființat în timpul interregnelui 1806—1812<sup>7</sup>.

7. Un tipar în alamă al sigiliului mare al lui Scarlat Al. Calimah voievod, numit domn al Moldovei în 1806<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Vezi, mai înainte, capitolul: *Făurirea tiparelor sigilare*.

<sup>2</sup> După comunicarea lui D. P. Bogdan.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Sigilii*, nr. 5995; sigiliu rotund (c. 3,8 cm), lucrat în alamă; în cîmp, bourul Moldovei, însoțit de soare și lună; legenda, închisă în cercuri liniare și scrisă înbinat, este următoarea: † ІУ АРОН ВОДѢ БЖІЮ МЛСТІЮ ГПДНЬ ЗЕМЛІ МЛДАВСКІИ < † ІУ ІРОН ВОЕВОДѢ БОЖІЮ МЛСТІЮ ГОСПОДНЬ ЗЕМЛІ МЛДАВСКІИ = † Io Aron voievod, din mila lui Dumnezeu, domn țării Moldovei >. Urechia de pe dosul rondei sigilare se vede a fi fost în întregime pilită.

<sup>4</sup> Menționat la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. LI, LXV, ca fiind în păstrarea Academiei Române (1905). Acum se găsește în tezaurul înapoiat de la Moscova.

<sup>5</sup> Menționat la I. Bogdan, *op. cit.*, p. LI, LXVI, după E. Veress, *Izabella Királyne 1518—1569* [Regina Isabela 1518—1569], Budapesta, 1902, unde este și reprodus.

<sup>6</sup> Achiziționat în 1935, de la Stambul (vezi G. D. Florescu, *Un inel domnesc din veacul al XVI-lea și cite-va considerații nouă cu privire la neamul Basarabilor din acel veac*, București, 1940, p. 6).

<sup>7</sup> După cum menționează V. A. Urechia, *Schite de sigilografie românească*, <București 1891>, p. 15, unde se arată că tiparul se găsește la Academia R.P.R.

<sup>8</sup> Aflător la Arhivele statului, Iași, *Sigilii*, nr. 1266. Iată legenda acestui sigiliu: † ІУАНІС; СКАРАТЪ : АЛЕКСАНДРЪ : КАЛИМАХЪ : ВЪ : КЪ МЛАДЪ АСЪ АСМІТЪ : АСМІСЪ : А ТОАТИ : ЦЪРН МОЛДАВИНЪ : 1806 ~ [† Ioanu : Scarlat : Alecsandru : Calimah : voievod : cu mila lui Dumnezeu : domnu :

8. Un tipar în argint al sigiliului mare al lui Scarlat Al. Calimah voievod, numit domn al Moldovei în februarie 1821, dar care nu și-a ocupat nici o clipă tronul, ajungându-l o moarte tragică la Boli (Asia Mică) <sup>1</sup>.

9. Un tipar în argint: sigiliul mare al lui Grigorie Dim. Ghica voievod, domnul Țării Românești (1822—1828) <sup>2</sup>.

Precum și alte tipare sigilare, neînregistrate aici, din secolul al XVIII-lea, dar mai ales din secolul al XIX-lea.

În acest din urmă secol, sigiliul domnesc pare că devine, sub toate aspectele, în cea mai mare parte, și sigiliul țării. Începînd cu anul 1834, cancelaria domnească își însușește definitiv și rolul de păstrătoare a sigiliilor domnești, chiar și după ce domnul nu mai este pe tron. Așa se explică faptul că ni s-au păstrat — în chip oficial — de Logofetia dreptății (devenită, mai târziu, Ministerul justiției), cele mai multe din tiparele sigiliilor întrebuințate de cirmuitorii Țării Românești între 1834 și 1859; precum și cîteva tipare de sigilii moldovenesti din aceeași epocă:

1. Un tipar al Divanului domnesc al Cneției Moldovei, din iunie 1830 <sup>3</sup>.
2. Un tipar al sigiliului mare al lui Grigorie Al. Ghica, din 1849 <sup>4</sup>.
3. Un alt tipar de la același domn, dar fără să poarte vreo dată <sup>5</sup>.
4. Un tipar de la caimacamul Theodor Nicolae Balș, din 1856 <sup>6</sup>.
5. Un tipar de la caimacamul Conachi Vogoride, din 1857 <sup>7</sup>.

Dintre aceste din urmă tipare moldovenesti, trei sînt anulate cu tăieturi transversale: două, trei sau patru tăieturi obținute prin pilirea tiparului sigilar. Este vorba de cele două tipare sigilare ale lui Grigorie Al. Ghica voievod (1849) și de tiparul sigilar al caimacamului Theodor Nicolae Balș (1856). Această distrugere a tiparelor sigilare, petrecută atît de târziu, arată nu continuarea unei tradiții, ci anumite influențe străine exercitate în acel moment asupra cancelariei domnești a Moldovei.

Așadar, în concluzie, putem afirma cu certitudine că tiparele sigilare: mari, mici și inelare, nu se anulau la moartea domnului, sau la scoaterea lui din domnie, ci se păstrau, în primul rînd în familie. Uneori, se pare că sigiliul inelar propriu-zis, adică sigiliul secret (sau signetul) se îngropa cu posesorul lui: alteori, i se făcea unul special, cu care era îngropat <sup>8</sup>.



Cînd, cum și pentru ce motive — în afară de moartea titularului, sau de înlăturarea lui din domnie — un sigiliu domnesc era totuși scos din folosința cancelariei domnești? Pentru că era uzat? Pentru că a suferit vreun accident, care îl făcea impropriu? Pentru că se pierduse?

<sup>a</sup> toati: țări Moldaviei: 1806 <J>. Observăm o greșeală în gravarea cuvîntului: DUMN <E> ZĂ <U>, gravat: DȘMHTZ' < DUMNGZ' >.

<sup>1</sup> Aflător la Arhivele statului, Iași.

<sup>2</sup> În colecția dr. N. Vătămanu.

<sup>3</sup> Arhivele statului, Iași, *Sigilii*, nr. 1269.

<sup>4</sup> Loc. cit., nr. 1268.

<sup>5</sup> Loc. cit., nr. 1264.

<sup>6</sup> Loc. cit., nr. 1263.

<sup>7</sup> Loc. cit., nr. 1265.

<sup>8</sup> Semnalăm aici o știre foarte curioasă: un izvor străin din mai 1676, afirmă că domnul se îngropa în Moldova cu « steagul țării » (V. Mihoarea, *O descriere a Moldovei înainte de Cantemir (1676)*, București, 1937, p. 28).

Aminteam mai înainte că nu cunoaştem menţiuni documentare despre pierderea sigiliului domnesc, nici în Moldova, nici în Țara Românească. Și nici menţiuni despre pierderea altor feluri de sigilii. În schimb, merită o semnalare deosebită faptul că în documentele cancelariei regale ungare se face menţiune, între anii 1332 și 1364, despre pierderea unui sigiliu regal pe pământul țării noastre. Pierderea aceasta este legată de un moment însemnat al istoriei noastre: între 9 și 12 noiembrie 1330, invadatorul Carol Robert, rege al Ungariei, a fost învins de ostașii: țărani<sup>1</sup>, slujitori și boieri, ai voievodului Basarab al Țării Românești. Cu acest prilej, pe cimpul de luptă a căzut și magistrul Andrei, prepozitul bisericii din Alba Regală și vicecancelar al curții, iar o dată cu el s-a pierdut și sigiliul mijlociu regal, al cărui păstrător era magistrul Andrei.

Întors în țară, regele a fost silit să facă un nou sigiliu, necesar pentru « confirmarea vechilor privilegii », amintind aceste întâmplări și în textul însuși al actelor de confirmare, sau în altfel de acte, până spre sfârșitul domniei. Cea dintâi mărturie, într-un act din 2 noiembrie 1332, este deosebit de interesantă: « ... în anul domnului o mie trei sute treizeci, cînd am ajuns cu o parte a oastei noastre în Țara Românească, spre a o cerceta, după ce am străbătut-o în liniște, la ieșirea noastră de acolo, Basarab, necredinciosul nostru din Țara Românească, cu răutatea unei necredințe de mai înainte urzită, la adăpostul viclean al unei păci fățarnice, a năvălit plin de dușmănie asupra unei mici părți din oastea noastră, într-un loc crîngos și păduros, închis cu dese întărituri, și, în iureșul acestei năvale dușmane, maistrul Andrei prepozitul bisericii de Alba, vicecancelarul curții noastre, ... și-a pierdut viața, precum și pecetea noastră. Iar noi am pus apoi să ni se facă o pecete nouă »<sup>2</sup>.

Dintr-un alt act, din 3 iulie 1334, aflăm că sigiliul pierdut era cel mijlociu (*sigillum mediocre*): « pecetea noastră dinainte sau mijlocie, adică cea pe care s-a întîmplat de am pierdut-o în expediția noastră în Țara Românească »<sup>3</sup>.

În orice caz, pînă astăzi, nici locul luptei nu a fost identificat cu siguranță și nici sigiliul pierdut de regele Carol Robert nu a mai fost regăsit<sup>4</sup>.

**Falsuri sigilare.** Despre falsificarea propriu-zisă de sigilii domnești, în timpul orînduirii feudale, avem știri contemporane destul de vechi. Astfel, la 25 ianuarie 1472, Ștefan cel Mare întărește lui Șandro Tătăreanu satele Moimești, Sirbi și Geamiri, așezate mai sus de Iași, adăugînd că Cernu, Romănel și Drăgoi să nu aibă « de aici înainte să mai pîrască și nici să nu mai pomenească de aceste sate mai sus scrise ... niciodată în veci, pentru că Cernu și Romănel și Drăgoi au pierdut cu privilegiile lor, deoarece au fost

<sup>1</sup> În cronică lui Petrus de Duisburg se arată lămurit că lupta a fost dusă, din partea romînilor, și de *rustici illius regionis* (semnalat la Emil Lăzărescu, *Despre lupta din 1330 a lui Basarab voievod cu Carol Robert*. Extras din « Revista istorică », anul XXI (1935), nr. 7—9, Vălenii-de-Munte, 1935, p. 6).

<sup>2</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. III, București, 1954, p. 282—283; vezi și p. VI; vezi și Hurmuzaki, I, București, 1887, p. 623—624.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 324; vezi și p. VI; alte mențiuni, din 4 și 22 noiembrie 1332, 13 iulie și 2 noiembrie 1335, 18 februarie și 3 aprilie 1336, 18 iunie 1338, *ibid.*, p. 284, 285, 355, 363, 367, 382, și 473; vezi și Hurmuzaki, I, p. 638—639; *ibid.*, I<sub>2</sub>, p. 87, o mențiune din 1364, într-un act de la regele Ludovic cel Mare: « sub alio sigillo ipsius <Carol Robert> in partibus transalpinis casualiter deperditio ».

<sup>4</sup> Aceste lupte par să se fi dat la Căpățineni (Argeș), lîngă castrul Poenari (cum arată V. Drăgliceanu, *Curtea domnească din Argeș*, în « Bul. Com. Mon. Ist. », X—XVI, București, 1923, p. 15).

false și le-am stricat »<sup>1</sup>. Neîndoios că aceste acte false au fost însoțite și de sigilii false.

Totuși, s-ar putea ca, cel puțin pînă prin secolul al XVI-lea, astfel de falsificări să nu se fi făcut decît foarte rar, mai ales dacă avem în vedere prevederile pravilei împărătești, cartea 60, titlul 41, 72: « Cel ce va face pecete plasti, sau cel ce o va săpa, să supune la vina plastografii. Iar de va pîri pe altcineva, că i-au dat lui acea scrisoare plasti, și-l va arăta, va fi slobod dă vină ».

Și mai departe: « Cînd să va dovedi vina plastografii și dă au cursu dintr-acea plastografie vre o mare stricăciune și păcătuire, să i se tae capul. Iar dă nu să va fi făcut întocmai cum s-au zis, atunci să-l periorisească <adică să-l surghiunească> la un loc și acolo să-ș petreacă viața cu închisoare ».

« Osînda plastografului este izgonirea la un loc dă unde să nu mai fie volnic a să strămuta și averea lui să să prade ».

Așa dar, pentru a înspăimînta pe falsificatori, pravila împărătească prevede la Bizanț și pedeapsa capitală pentru cei ce imită, contrafac sau întrebuințează sigilii false. Aceeași pravilă împărătească este în uz și în țările noastre, astfel că aceeași pedeapsă fi aștepta și aici pe falsificatorii de sigilii.

La începutul secolului al XIX-lea, pedeapsa este tot atît de grea în legiuirea lui Caragea: « Plastografi zicem celor ce fac scrisori mincinoase, sau de tot, sau în parte. De tot mincinoase scrisori sînt în cîte peceteile sau iscăliturile sînt mincinoase ». Așa dar, contrafacerea și a sigiliului reprezintă un fals total.

Și mai departe: « În parte mincinoase sînt în cîte cuvîntul celor scrise, sau împreunarea slovelor, sau slovele, sau numerele, sau văleatul, sau luna, sau zioa, sînt drese sau rase, și în locul lor scrise altele ».

Pedepsele sînt și ele pe potriva falsului: « Cîți fac iscălitura domnească, sau pecetea, să li să tae mina; cîți dreg cuvinte, ori slovniri, ori slove, ori numere, ori veleat, ori lună, ori zi, din scrisori domnești, să să osîndească la ocnă în soroc de cinci ani . . . Iară cîți vor arăta cărți mincinoase prin neștiință și să va dovedi că nu le-au știut de mincinoase, aceia sînt nevinovați »<sup>2</sup>. Dispozițiile acestea se abrogă prin condica penală din 1841<sup>3</sup>.

În sfîrșit, *Codul Criminal al Prințipatului Moldaviei*, a cărui ediție a patra apare la Iași în 1858, precizează următoarele: « Cel ce va preface act domnesc sau giudecătoresc, cum și cel ce va face mincinoase iscălituri sau peceti, unul ca acesta după împregiurările faptii să va pedepsi: adecă de va fi vinovatul din cii proști, să va bate la poarta Curții Gospod, cu toiage și să va osîndi la groapa ocnei pentru un an de zile; iar de va fi din cii mai de ispravă, înbrăcîndu-se în strae țărănești, se va trimite la monastire pentru un an de zile ».

La acestea de mai sus, *Codul Criminal* adaugă și o pedeapsă morală de viitor: înscirarea în cazierul judiciar: « Pentru acești mai sus arătați, pe lîngă celelalte să se scrie și în condica șireților »<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romînici*, A, XIV, XV, vol. I, p. 386: originalul la Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 265.

<sup>2</sup> *Legiuire a prea înălțatului și prea pravoslavnicului domn și oblăduitorul a toată Ungrovlakhia Io Ioan Gheorghe Caragea voevod. . .*, București, 1818, p. 85; vezi și *Legiuirea Caragea*. Ediție critică, București, 1955, p. 144, 146 (Adunarea izvoarelor vechiului drept romînesc scris).

<sup>3</sup> *Legiuirea Caragea*, p. 235.

<sup>4</sup> *Codul Criminal a Prințipatului Moldaviei*, Iași, ed. a IV-a, 1858, p. 69—70.

Cum vedem, contrafacerea actului și a sigiliului este asimilată unui fals total și pedepsită foarte grav în vechile legiuri. În general însă, falsurile se descopereau târziu, când vîrsta sau situația falsificatorului făceau inoperante pedepsele prea grave. Vom da mai departe citeva fapte culese din documentele noastre. Astfel, în legătură cu formele de falsuri sigilare, cunoaștem cazul, excepțional, cînd un act fals poartă sigiliul domnesc autentic, obținut prin folosirea frauduloasă a tiparului domnesc original. Acest aspect, deosebit de interesant, este amintit într-un hrisov dat de Mihnea voievod, domnul Țării Românești, la 7 iulie 1586 (7094): «... Iar dacă va avea și va scoate niște cărți de ocină, voi să cercetați și să adeveriți, cine va cunoaște scrisul lui Stoica logofăt din Merişani, căci a avut pecetea domnească la el și a pecetluit cu ea și multe cărți a făcut el și tot ședea în casa lui, și acele cărți, scrisoare a lui Stoica, nicăieri scrisoarea lui Stoica să nu se creadă, căci sînt cărți mincinoase și fără știrea noastră»<sup>1</sup>.

Dar cazurile obișnuite sînt altele. Sigiliile atîrnate neputîndu-se schimba de la un act autentic la unul falsificat, se folosea uneori un pergament nescris dar sigilat, obținut de la cancelaria domnească, adică de la unul din grămaticii acestei cancelarii, pentru întocmirea dolosivă a unui act ce avea să fie scris chiar de destinatar. Cunoaștem în acest sens o foarte rară și prețioasă mărturie moldovenească din 1630—1631 (7139), care merită a fi reprodușă:

«† Adeacă cu popa Pavel scriu și mărturisescu cu această scrisoare me, cum au venit la mene Gheorghie Pângărăceanul și cu carte de la egumenul Nil și de la tot soborul și au adus un *uric pecetluit și nescris* și s-au acolisit de mene se-l scriu. Eu l-am creădzut că sămtu cuvănteale lui dirēpte și am scris.

«Deci după acee s-au oblicit acel uric că nu-i dirēptu, ce am scris pre Branīște a Beserecanilor. Deci m-au adus înaintea logofătului celui mare și a tot svatul și m-au și predat și multe scrābe de la mitropolitul am petrecut! Iară după ace au venit calugări de la Beserecani și de la Pangarați și am spus cu adevăr, înaintea mitropolitului lui Athanasie și înaintea Ghianghei logofătului celui mare și denaintea Lupului vornicului celui mare de Țara de Gios și înaintea Pătrașco Bașotă logofătului și înaintea <lui> Gheorghie Bașotă și înaintea lui Iurașco Bașotă și denaintea lui Dumitrașco Buhuș și înaintea lui Tăutului logofătului și Dumitrașco Solomon și a tot svatul dumisale lui vodă<sup>2</sup>...»

★

Un alt mijloc era raderea pergamentului «cu nești meșter<șu>guri diavolești»<sup>3</sup>: textul inițial al actului dispărea și deasupra se scria un alt text, atribuit aceluiași domn al cărui sigiliu autentic atîrna, astfel, la un act falsificat. Acesta este, de pildă, cazul unui act de la Ștefan cel Mare, purtînd data de 15 martie 1497<sup>4</sup>, act al cărui text a fost falsificat prin radere în seco-

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. V, p. 240.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Biserican*, XIII/25; publicat cu slove chirilice la B. P. Hasdeu, *Archiva istorică*, I, București, 1865, p. 106; reproduș de aici la N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain. Avec une préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, II, Paris, București, 1931, p. 293—294.

<sup>3</sup> Dires cu «meștersiuguri», spune un act din 1691 (Alexandru Vitencu, *Vechi documente moldovenești*..., 1925, p. 13, 19).

<sup>4</sup> I. Bogdan, *Documente false atribuite lui Ștefan cel Mare*, în «Buletinul Comisiei Istorice a Romîniei», I, București, 1915, p. 128—131, 157—160 și pl. 5; vezi și *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. II, p. 322.



lul al XVIII-lea. Sau un act datat 10 octombrie 1458 (6966), prin care Ștefan cel Mare întărește mănăstirii Bistrița vechea ei braniste. Actul este fals, sigiliul atârnat este autentic, dar nu se poate distinge de la ce domn este<sup>1</sup>. Cunoaștem și o mărturie din 13 ianuarie 1631 (7139), privind o astfel de falsificare a unui alt act moldovenesc, mărturie pe care o reproducem:

« † Pitrașco Bașotă biv logofăt i Pătrașco Ciolpan biv jitnicear i Gheorghie Bașotă biv vistiarnic i Iurașco Bașotă biv dvornic i Buhuș biv vistearnic i Dumitru Șoldan biv stolnic.

«Dăm știre cu ceastă scrisoare a noastră și cu toată credința noastră, cumu au mărturisit innaintea noastră diiaconul Billi ot trăg Schei, însuș cu gura sa, cumu, cându au fost el ucinic la Niculai egumenul din mănăstire Bistrițai, l-au învățat Niculai egumenul și cu nești călugări de acolo, de *au ras un uric cu nești meșter<șu>guri diiavolești*, de l-au ras pespre tot și l-au scris hiclean de la Pătru vodă cel Bătrân, și au pus într-ânsul și hotarul mănăstirii Beserecanilor.

«Și pentru căce s-au și mărturisitu de acestu uric hiclean, căci că s-au fost spăriiatu de moarte, dintr-o dzăcare ce au cădzut, de să va ivi cându va acel uric, după viiața noastră, să să credză această mărturie a noastră, cum adevărat scriem.

Vleato 7139, ghenarie 13.

Pătrașco Bașotă logofăt biv.

Az Pătrașco Ciolpan biv jitnicér

Az Ghiorghe Bașotă biv vistiarnic. Az Iurașco Bașotă vornic biv.

† Insumi eu Biliu diiaconulă amu mărturisitu înaintea cestoru boiri, cumu-i scris mai sus »<sup>2</sup>.

★

Falsificarea a înseși sigiliilor atârdate este o metodă care prezintă multe greutăți și, pentru acest motiv, a fost folosită foarte rar. Cunoaștem totuși citeva acte atribuite lui Ștefan cel Mare, purtind datele: 28 mai<sup>3</sup>, 25 septembrie<sup>4</sup>, 26 octombrie 1470 (6978)<sup>5</sup>; toate trei poartă ca loc de emitere Suceava; altul din 9 martie 1479 (6987)<sup>6</sup> și un al cincilea, care pare să poarte data: 9 martie 1501 (7009)<sup>7</sup>.

Pentru dovedirea acestor falsuri, care par a fi făcute în secolul al XVIII-lea, la constatările de ordin paleografic — privind felul scrierii — se adaugă constatările de ordin sigilografic, privind întipărirea sigilară — evident și

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Fotografii*, IX/9.

<sup>2</sup> Loc. cit., *Mănăstirea Bisericanii*, XII/35; publicat cu slove chirilice la B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, București, 1865, p. 71; reproduș de aici și la N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain. Avec une préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, II, Paris, București, 1931, p. 292—293.

<sup>3</sup> Semnalat, discutat și publicat — text slav și traducere — la I. Bogdan, *Documente false atribuite lui Ștefan cel Mare*, în « Buletinul Comisiei istorice a României », I, București, 1915, p. 131—136, 139—141; traducere publicată în *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 425; actul la Academia R.P.R., *Peceți*, nr. 245; sigiliul este ilizibil și, în parte, sfărâmat.

<sup>4</sup> Actul la Academia R.P.R., *Peceți*, nr. 290.

<sup>5</sup> I. Bogdan, *op. cit.*, p. 131—136, 141—144 și pl. 4; *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 426; actul la Academia R.P.R., *Peceți*, nr. 244.

<sup>6</sup> Actul la Academia R.P.R., *Peceți*, nr. 194; publicat în *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. II, p. 316.

<sup>7</sup> Arhivele statului, *Peceți*, nr. 247.

primitiv contrafăcută, avînd și capul de bour prea mare, grosolan lucrat, așezat în alt cadru decît cel obișnuit și lipsit de ornamentica atît de caracteristică și cunoscută, aflată între scut, cadru și cercul liniar interior al legendei; legenda însăși, confuză și foarte greu cetibilă<sup>1</sup>. În sfîrșit, emisfera protectoare este lucrată nu din ceară naturală, ci dintr-o substanță rășinoasă cu aspect foarte sticlos; iar șnurul cu legăturile lui, primitiv împletit și stingaci legat de act. Constatările acestea sigilografice definitivează concluzia că actele amintite sînt falsuri integrale, grosolane și tirzii.

Rar de tot, falsificarea formulei de sigilare a unui act revelează însăși existența falsului. Astfel, un act din noiembrie 1477 (6986), emis la Tîrgoviște, de Vlad voievod, are o formulă cu totul deosebită pentru anunțarea validării prin sigiliu: « Pentru voința noastră și întăritură, am ordonat credinciosului nostru pisaru Ceucuț a scrie această carte și a pune pecete noastră ».

Actul acesta, păstrat în traducere romînească, a fost considerat drept un fals datînd de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, pentru lipsa de corespondență a datei și a sfatului domnesc, care nu corespund nici cu domnul, nici cu data<sup>2</sup>.

La aceste argumente trebuie să mai adăugăm încă unul, în legătură cu sigilarea. Anume, prezența unei formule de validare prin sigiliu la un act muntean din secolul al XV-lea înseamnă, prin ea însăși, o dovadă a falsului, deoarece actele muntene interne sînt lipsite în general de acest fel de formulă, de obicei sigiliul nefiind anunțat, în nici un fel. Folosirea unei astfel de formule arată că falsul s-a făcut în Moldova, sau luîndu-se drept model un act moldovenesc, deoarece în diplomatica moldovenească formula de validare prin sigiliu există de totdeauna.



Cazurile arătate mai sus privesc falsificarea sigiliilor atîrnate și ele n-au putut fi decît relativ reduse, pentru motivele arătate mai înainte. Falsurile petrecîndu-se mai mult în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, falsificatorii au avut în vedere în primul rînd contrafacerea sigiliilor timbrate, pe care le cunoașteau mai de aproape, mai bine. În cele mai multe cazuri s-a practicat metoda falsificării parțiale, prin desprinderea unor sigilii timbrate de la acte originale și punerea lor la actele false sau — foarte des — chiar la acte originale, care prezentau un interes deosebit pentru beneficiar, dar care, pierzîndu-li-se sigiliul, erau, prin aceasta, — cum vom vedea — amenințate a-și pierde valoarea lor probatorie. În acest fel se procedează numai cu sigiliile timbrate mobile, deoarece acestea se desfac cu foarte multă înlesnire de pe acte, din cauza slabei aderențe a cerii la pergament sau la hîrtie și sfîrșesc prin a se strica sau a se pierde. Pentru același motiv, sigiliile străine care se adaugă acestor acte — rămase, altfel, fără sigilii — sînt, în general, tot sigilii timbrate desprinse de la alte acte, emise de cele mai multe ori de alți domni. Acest fel de fals parțial l-am mai putea numi și fals formal, fiind lipsit de intenția dolosivă propriu-zisă.

Cel mai vechi act, la care întîlnim un sigiliu timbrat al unui alt domn decît emitentul, este actul dat de Radul cel Mare la 26 iunie 1498, act la

<sup>1</sup> Gîndindu-se, desigur, la acest fel de sigilii falsificate, N. Iorga a scris: *Des sceaux brouillés, présentant des lignes entortillées* (*Notes de diplomatie roumaine*, București, 1930, p. 5, în Académie Roumaine, « Bulletin de la Section Historique »).

<sup>2</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 280.

care se găsește un timbru sigilar de la un alt Radul voievod<sup>1</sup>. În diplomatica Țării Românești a secolelor al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea, găsim mai mult de 40 de acte — un număr impresionant — care posedă, astăzi, un alt sigiliu timbrat decât al emitentului<sup>2</sup>. În cea mai mare parte, aceste acte sînt prevăzute cu sigiliul timbrat al unui domn posterior emitentului, și numai cîteva poartă sigiliul unui domn anterior emitentului. Faptul că nu se cunoaște o cit de neînsemnată mențiune documentară privind înlocuirea oficială la acte a vechilor sigilii timbrate pierdute, prin altele ale altor domni; faptul că sigiliul nou adăugat poartă numele unui domn care corespunde — de multe ori — cu numele emitentului inițial al actului, ca de pildă Radul voievod, Petru voievod; faptul — amintit — că există și acte la care sigiliul pierdut a fost înlocuit prin sigiliul unui domn anterior emitentului: acestea toate constituie tot atîtea dovezi care ne arată că în general nu ne găsim în fața unei acțiuni oficiale tacite de regarantare sau autentificare a unor acte întîmplător deficiente, acțiune întreprinsă de cancelaria unui domn posterior emitentului<sup>3</sup>; ci ne aflăm de cele mai multe ori în fața unei acțiuni unilaterale și nemărturisite a posesorilor acestor acte autentice: mănăstiri sau particulari, acțiune prin care aceștia, în locul unui sigiliu original pierdut, au pus la act, în mod subreptice, un alt sigiliu timbrat — tot original, desfăcut de la un alt act autentic, sau obținut în chip ilicit de la cancelaria domnească, și aceasta în scopul de a asigura valabilitatea actelor, de o importanță deosebită pentru posesorii lor. Observăm de asemenea că numai unele, puține, din aceste acte sînt acte false<sup>4</sup>.

Această schimbare de sigilii a fost ușurată și de faptul că, foarte des, sigiliul domnesc timbrat are timbrul cusut de act, de jur împrejur, cu un fir de mătase divers colorată — de cele mai multe ori roșu — astfel că aceste două operații: desfacerea sigiliului de la actul original și atașarea lui la alt act se pot face fără nici o greutate și, mai ales, fără primejdie de prejudiciu material pentru sigiliul astfel transportat.

Credem că falsificarea unui hrisov de la Gavril Moghilă voievod, domnul Țării Românești, scris în limba romînă și purtînd data: 27 aprilie 1619 (7127).

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 112; vezi și *Documente privind istoria Romîniei*, B, XIII, XIV, XV, p. 254.

- Vezi și I. - R. Mircea, *Catalogul documentelor Țării Românești 1369-1600...* București, 1947, nr. 124, 146, 162, 172, 176, 211, 263, 269, 284, 332, 368, 372, 443, 473, 528, 599, 639, 662, 739, 778, 786, 928, 969, 975, 1196, 1251, 1273, 1283, 1287, 1289, 1309, 1394, 1400, 1417, 1487, 1576, 1610, 1629, 1697 (?), 1710, 1721, 1734, 1745, 1774.

<sup>3</sup> Cum pare că este cazul cu actul nedatat, dat mănăstirii Vișina de la Athos, de către Neagoe Basarab. Prevazut la început cu plicatură și sigiliu atîrnat cu șnur legat în cruce, sigiliul atîrnat s-a pierdut și, pentru garantarea autenticității actului, i s-a adăugat, între cele două părți ale monogramei domnești, un sigiliu timbrat de la un Vlad voievod (Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 192; textul în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. I, p. 92).

În același sens semnalăm actul pe pergament dat de Mircea cel Bătrîn, la 27 iunie 1387, căruia, după pierderea sigiliului atîrnat, i s-a făcut o copie slavă, pe hîrtie, cu valoare de duplicat, copie întărită cu sigiliul timbrat al domnului emitent al duplicatului, probabil Radul cel Frumos, cosîndu-i-se timbrul la act cu un fir de mătase roșie (Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 4; facsimil al actului original și al duplicatului în « *Revista arhivelor* », III<sub>2</sub>, nr. 8 (1939), pl. I, II; textul în *Documente privind istoria Romîniei*, XIII, XIV, XV, p. 40).

<sup>4</sup> Cum sînt de pildă trei acte atribuite lui Mihai Viteazul (din 7 iulie și 7 octombrie 1594 și 8 iulie 1596), dar prevăzute cu sigilii timbrate de la Mihnea voievod (Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 1538, 1550, 1582); și desigur și altele în aceeași situație.

privește nu numai falsificarea propriu-zisă a actului, ci și adăugarea unui sigiliu timbrat autentic la un act falsificat, sigiliu care astăzi lipsește de la actul amintit. Falsul este făcut de un anume Ion, a cărui mărturie din 31 octombrie 1713 o reproducem aici:

«† Aci, la Brașov, veni Necolae monah, cu scrisoarea părintelui egumenului de la sfânta mănăstire de la Vale, scriindu-mi cum au luat de la măriia sa vodă un portar și 24 de boieri, ca să aleagă și să hotărască moșiile mănăstirii, scriindu-mi și mie pentru rândul Hărteștilor, ca ce voi ști să mărturisesc.

«La aceia ce știu, în adevăr și în dreptate gata am fost a le mărturisi. Cum căt copilăria mea au fost, așa știu că totu răposatii egumeni de la Mănăstirea den Vale au stăpinit satul Hărteștii, cu toată moșia, peste tot hotarul și cu rumânii. Și știu că era să rămăe casele de acoloa, după mörtea jupănesei vistierései, sfintei mănăstiri de la Vale; cum și cărțile de i se făcuse, de milă, de la toți petrecuții domni, așa scriia. Nu știu cum au fost danie, satul Hărteștii, slăvitului domnu Io Șerbanu voi<vo>d, precum să va vedea zapisul ce iaste făcut încă când au fostu măriia sa Șerban vodă vel spătar; care eu nu știu, fost-am născutu atunce? Și cu acel zapis și cu puterea, tot era să să ia Hărteștii, căce și mărturii au adus, în zile<le> răposatului Duca vodă, den Cămpulungu, pre egumenul Gavril (dumnezeu să-l pomenească!), de au mai întărit zapisul de la jupăneasa vistireasa, precum știu toți și era să să [să] dea schimbu sfintei mănăstiri de la Vale, moșie pentru moșie, dară nu s-au dat, ce așa au rămas. Ce nu iaste cu dreptul!

«Iar pentru un zapis, ce să scrie a fi al răposatului popei Savei, ce au fostu egumen, cum scrie de învechite lucruri și de schimbul moșii Piscanilor, nimică să nu să crează; cum și un hrisov al lui Gavriil vodă, cum arată. Zise omenești auzind prostă și neso co>tită copilăria mea, zapisul, hrisovul, eu l<e>-am făcut și le am dus de le am dat la măriia sa Șerban vodă, cându era mazil den boerie ce era mai nainte, vel logăfăt. Măriia sa, de au luat domnia, au luat și satul Hărteștii și puțină vrăme den domnie l-au închinat sfintei mănăstiri Cotrăcenii. Pre atăta știu și mărturisesc.

«Copilăria mea au fost păru <prea> prostă. Ce cu plecăciune mă rog să aibu ertăciune, că eu n-am închinat Hărteștii: nice lui vodă, nice mănăstirii, eu danie n-am făcut, fără ce scriu mai sus, acel zapis și acel hrisov, eu l<e>-am făcut. Ce să poate socoti și luminatul divan, că, și fără de acélé, măriia sa răposatul Șerban vodă tot lua Hărteștii, cu acel zapis de danie. Dară cu dreptul mărturisesc că iaste moșia mănăstirii den Vale, și cine, cum au făcut, de s-au închinat acea moșie, eu nu știu. De pe atunce, aceste ce știu, mărturisesc.

Octombrie 31 dni, leat 7222.

Plecat și slugă la toți,

Ion ». <sup>1</sup>

<sup>1</sup> Arhivele-statului, *Mănăstirea Valea*, IV/13; *ibidem*, IV/3, rezumat după scrisoarea de mărturisire a lui Ioan către domn, din 5 ianuarie 1714: «lucru copilărescu, măcar că cu învățătură au fost, de la cine de mult mort iaste».

Hrisovul lui Gavril Moghila voievod, despre a cărui falsificare se vorbește mai sus, se păstrează la un loc cu această mărturie, dar este «spart» adică sfișiat în divan<sup>1</sup>.



Detășarea unui sigiliu timbrat mobil se poate face foarte ușor, folosindu-se — în cazuri mai delicate — un fir de păr de cal muat în ulei de terebentină<sup>2</sup>. Această detașare este inlesnită, cum am văzut, și de faptul că timbrul acestui sigiliu, atunci când există, se coase — încă de la început — de act. Dar întâlnim cazuri când la un act falsificat se atașează, prin lipire, chiar și un sigiliu domnesc aplicat. La un astfel de fals, pentru a masca această prea vizibilă operație, precum și diferența de colorit a celor două hirtii, falsificatorul a adăugat de jur împrejurul sigiliului, la locul lipiturii, câteva fire subțiri din scamă de bumbac<sup>3</sup>, fără să țină seama, adică fără să știe că această scamă de bumbac se folosește numai la sigiliile timbrate, pusă cu totul deasupra lor, nu numai de jur împrejur, și numai la acele sigilii timbrate la care constatăm că nu a existat inițial și un timbru mobil al sigiliului.

Cazuri de acest fel de falsificări de sigilii aplicate, tăiate de la acte autentice și lipite la acte falsificate, sînt descoperite la începutul secolului al XIX-lea. Este vorba de acte de postelnice, «cu peceti lipite, sau luate prin milociuri viclene și cu înșelăciuni», în 1802, de I. Facca, pe care pedeapsa îl ajunge la 6 mai 1803, când este dovedit ca «tăind cu foarfecele peceti de la alte porunci domnești și lipindu-le cu meșteșug la alte cărți mincinoase»<sup>4</sup>. La 14 aprilie 1804, Constantin Ipsilante voievod, domnul Țării Românești, poruncește marelui armaș să ridice și să trimită în judecata «Depertamentului de Criminalion» pe doi «plastografi de sineturi», care «tăind și ridicând din unele cărți și porunci ale domniei mele... pecetile noastre», le-au lipit «cu meșteșug în cărți mincinoase și scrise dă dinșii despre partea domniei mele, le-au închipuit de adăvărâte, dându-le la mâinile unora și altora, drept privilegiuri dă postelnice». În continuare, domnul poruncește judecătorilor de la Criminalion: «să cercetați în pravilă, ce pedeapsă li să cuvine la o faptă ca aceasta și să faceți domniei mele anafora»<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Valea*, IV/1: hrisovul pe pergament de la Gavril Moghilă voievod, scris în limba romînă, la 27 aprilie 1619 (7127).

Toată desfășurarea pricinii se află deslușită în hrisovul lui Ghica vodă, din 5 septembrie 1735 (*ibid.*, IV/16).

<sup>2</sup> H. Grotefend, *Ueber Sphragistik. Beiträge zum Aufbau der Urkundenwissenschaft*, Breslau, 1875, p. 48.

<sup>3</sup> Arhivele statului Iași, *doc.* 174/15; actul, scris în limba romînă, este emis de Ștefan voievod, domnul Moldovei, la 1617 (7125), martie 20; falsul este vizibil nu numai după sigiliu, dar și după scris și hirtie.

<sup>4</sup> V. A. Urechia, *Istoria Romînilor*, XI (Seria 1800—1834, tom. IV), București, 1900, p. 196—197, 482.

<sup>5</sup> Iată în întregime această poruncă domnească: «Io Costandin Alexandru Ipsilant voievod. Fiindcă Mihail Călăfăteanu și Iorgu postelnicul s-au cutezat a se face plastografi de sineturi și cărți domnești, chiar ale noastre; carii tăind și ridicând din unele cărți — porunci ale domniei mele — pecetile noastre și lipindu-le cu meșteșug în cărți mincinoase și scrise de dînșii despre partea domniei mele, le-au închipuit de adăvărâte, dându-le la mâinile unora și altora, drept privilegiuri de postelnice. A căror faptă dovedind-o și nemaiputând nici ei tăgădui, poruncim dumatile, Vel Armaș, ca pre amândoi să-i rădici și să-i scoți la Depertamentul de Criminalion.



Cărțile de postelnice reprezentau un privilegiu, adică mijlocul legal de a nu plăti birurile. De aceea, pentru a curma aceste falsuri, domnul hotărăște ca aceste cărți «nu numai să se pecetluiască de domnia mea, ci să se întărească cu însuși domneasca noastră iscălitură»<sup>1</sup>, adică — diplomatic vorbind — cărțile amintite să fie ridicate pe treapta actelor mai importante.



Cum se deosebea, în trecut, un sigiliu fals de unul autentic?

În general, nu cunoaștem în amănunt observațiile care duceau la concluzia că un sigiliu era fals. În relatarea judecăților din divan, când se «spărgeau» unele acte dovedite ca «mincinoase» sau «răsuflăte», nu se arată decît foarte rar și foarte sumar felul în care se dovedise falsificarea sigiliului, intrucît toată atenția cercetării era îndreptată asupra actelor înseși, iar dovedirea falsificării lor aducea în continuare și considerarea sigiliilor respective drept false. Se spunea, uneori, ca de pildă într-un act dat de Alexandru voievod, domnul Țării Românești, la 23 decembrie 1616 (7125), că este «făcută această carte cu amăgire și cu o pecete rea»<sup>2</sup>. Dar observațiile de amănunt, adică observațiile care să aibă în vedere ceara, legenda, stema sau emblema și șnurul (la cele atîrnate), sau timbrul (la cele timbrate), lipsesc.

Totuși, cunoaștem și unele împrejurări cînd se arată și cauzele pentru care un sigiliu trebuia considerat drept fals. Astfel, la 10 octombrie 1644, în întîmpinarea pe care locuitorii orașului Bistrița (Năsăud) o fac împotriva dornenilor și a cîmpulungenilor, în legătură cu încălcarea hotărului de către cei din urmă, bistrițenii expun temeiurile constatate de ei, privind neautenticitatea unui act moldovenesc invocat de cei din urmă: «... Care carte ne-au arătat, a mănăstirei, a Moldoviței, lăcuiorii, acea carte nu poate hi de credință a birui munții carii simtu scris în cartea lor, pentru aceasta că măriia sa Alexandru voievod, carele au fost domnă atunci țărăei Moldoveei, s-au ascultat de craiul unguresc și are hi fost trebuindu a-l înnoi uricul acela înaintea craiului unguresc, domnul Moldoveei; iară fără de-nnoitul, nu poate hi să aibă puteare sau tărie acea carte a lui Alexandru vodă: că acea dare n-au dat din hotarul țărăei lui, ce au dat din hotarul altii țări».

În continuare, bistrițenii arată și motivele pentru care sigiliul acelui act domnesc nu este autentic: «... acesta uric dere hi să fie bun, nu stî peceatea pe loc, iaste slab și firî puteare; vedem că poartă peceatea lingă dînsu, dzicîndu așa: că-i peceatea acestii carte. Putearea-re și hi, și acela nu-i stă<ță>-toriu, pentrucă, de ări hi ruptu ei peceatea, jos, dinn acea să veade că nu poate hi stătitor pre loc: pentru acea s-au ruptu peceatea, să n-aibă nice într-înșii credință, nici să aibî viați cu dînsul într-înșii. Că, de ne-ări arunca și aceasta înrainte: să hie ruptu de vrijmașii lor, nu poate hi nice aceaia, pentru aceasta că vrijmașii sau l-arî hi luat de tot, sau nice peceatea n-arî hi lăsat acolo: pentru ceea încă nu poate hi bună acea carte»<sup>3</sup>.

• Pentru care poruncim dumneavoastră, judecătorilor departamentului, ca să cercetați în pravilă, ce pedeapsă li se cuvine la o faptă ca aceasta și să faceți domniei mele anafora.

• *Tolico pisah gospodstvo mi* [Atît am scris domnia mea] •. 1804, aprilie 14. (Arhivele statului ms. 49 (condică domnească), f. 161 v; publicat și la V. A. Urechia, *Istoria Romînilor*, VIII (t. I al seriei 1800—1821), București, 1897, p. 553—554).

<sup>1</sup> V. A. Urechia, *Istoria Romînilor*, XI (Seria 1880—1834 tom. IV), București, 1900, p. 196.

<sup>2</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVII, vol. III, p. 72.

<sup>3</sup> *Hurmuzaki*, XV, București, 1913, p. 108.

Mai tirziu și cu alt prilej, Divanul Moldovei, în martie 1821, după « practicaa » iscălită de vel vornic Nicolae Dimachi, se rostește asupra unei hirtii « chip de ispisoc de la domnul Ștefan voievod, sirbesc, fără pecete, fără protocolituri, rupt, stricat și lip<»t cu rindurile strimbe ». În încheiere: « Divanul încă o așa hirtie *fără pecete domniască*, fără protocolitură, lipit și cu literile strimbe, nici poate a o primi și rămîne răsuflată »<sup>1</sup>.

Iar în 1837, paharnicul Ioniță Sion arată Divanului Domnesc al Moldovei temeiurile pentru care niște cărți domnești, în legătură cu un proces susținut împotriva lui, sint false; între aceste temeiuri stă și « puniria pecetii », care « ar da dovadă că ar fi cu vre un fel de meștersugire ». Iată întîmpinarea în care se cuprind aceste observații și altele:

« Cătră cinstit Divanul Domnesc, paharnicul Ioniță Sion.

« Cinstitul Divan îndestul s-au pliroforisit, din documenturili înfățișate în giudecata cu svinția sa arh. Chiril, că pentru că au fost plastografisite, precum aceste s-au dovedit în presustvia sa, m-au învăluit atîta ani, pricinuindu-mi simțitoare dărămări stării. Acum, din aceleș hirtii să mai găsăsc doi cărți gospod, în cari să prepuni a fi plastografi, neavind asămănări pecetile domnești din aceste cu alte cărți de la aceiaș domni, cunoscîndu-se și hărtia a fi noi.

« Și pentru ca nu cumva, după vremi, să-mi facă niscaiva învăluiri cu mijlociria acestor cărți, rog pe cinstitul Divan ca să binevoiască a faci luari aminte acestor hărtii, adică cartia domnului Grigore Ioan, cu veliat 1767, mai 20: hărtia să vedi noi și pecetia domniască, deși are velet în ia: 1761, nu are nice cum asămănare cu alte doi peceti <ale> acestuiaș domn, tot acestaș velet 1761 avind; precum și puniria pecetii ar da dovadă că ar fi cu vre un fel de meștersugire; asămîne și cartia domnului Grigore Alecsandru, din let 1767, septemvrie 20: să vedi și hărtia noi și pecetia nepotrivită cu acia din 1775 <a> acestuiaș domn; pe lingă aceasta, apoi nici era acest domn la acel anu, ce domnul Grigore Ioan Calimah.

« Și de luare aminte ce li va face Domnescul Divan, plecat rog ca să binevoiască a închiia hotărîre sa.

Ioniță Sion paharnic.

★

1837, dechemvrie 2, Iași »<sup>2</sup>.

Întîlnim însă și o altă formulă de fals. Un act transvers emis în limba romînă în Iași, la 4 aprilie 1656 (7164), prin care Gheorghe Ștefan voievod întărește vornicului Istratie Dabija stăpînirea peste moșia Șchiopeni (ținutul Adjudului), are un sigiliu atîrnat mare (8,5 cm), cu legenda următoare: † ПЕЧАТЪ ІУ АЛЕКСАНДРЪ КОЕКОДЪ ГОСПОДАРЪ ЗЕМАНЪ МОЛДАВСКОН [† Sigiliul lui Io Alexandru voevod, domnul țării Moldovei].

În cîmp, într-un cadru sexlobat, capul de bour. Emisfera protectoare are toate caracteristicile de autenticitate și este atîrnată la act cu un șnur împletit din două ite: roșu și galben, legat de o plicatură modelată, specifică actelor Țării Rominești din secolul al XVII-lea (indeosebi epoca brîncovenească) și actelor Moldovei și ale Țării Rominești din secolul al XVIII-lea. În ceea ce privește conținutul actului, observăm că se arată foarte pe larg hotarele

<sup>1</sup> Arhivele statului Iași, *pach.* 450, f. 168, 174.

<sup>2</sup> Loc. cit., *doc.*, 471 30.

moșiei Șchiopenilor, așa cum de obicei se arată în actele secolului al XVIII-lea, iar scrisul seamănă cu scrisul cancelariei domnești din Moldova de pe la mijlocul aceluiași secol al XVIII-lea. Mai observăm că întipărirea sigilară este intenționat deteriorată la emblemă (capul de bour) și la legendă (cuvântul *мѣсандры* are literele de la mijloc răzuite)<sup>1</sup>. Deoarece nu se observă nici o urmă de desfacere a șnurului, trebuie să admitem una din ipotezele:

a. că s-a falsificat actul, în secolul al XVIII-lea și i s-a pus un sigiliu de la un domn anterior, al cărui tipar sigilar a fost folosit dolosiv;

b. că actul vechi a fost șters sau răzuit și deasupra s-a scris un alt text; această din urmă ipoteză ni se pare cea mai probabilă, mai ales că avem precedente în același sens<sup>2</sup>.

★

Lipsa sigiliului aduce după sine contestarea valabilității și autenticității unui act domnesc?

Pentru epoca mai veche din trecutul Moldovei și al Țării Românești, cind actele solemne ieșite din cancelaria domnească erau prevăzute cu sigilii atirnite, constatăm, astăzi, că o foarte mare parte din actele domnești păstrate sînt lipsite de sigiliul atirnat respectiv, fie pentru că acesta s-a spart și s-a pierdut prin fărâmițare, fie pentru că a fost rupt intenționat, astfel că, astăzi, de actul scris pe pergament mai atîrnă încă numai o parte din șnurul de mătase original sau, alteori, nu se mai vede decît urma găurilor prin care trecea șnurul. Alteori, sigiliul a fost smuls cu atîta violență încît a dus cu sine și o bună bucată din pergamentul actului. Astfel, aproape toate actele păstrate de la Mircea cel Bătrîn, la Arhivele statului și la Academia R.P.R., au, astăzi, sigiliul atirnat lipsă. Și totuși, numai pentru o astfel de lipsă, nici unui act vechi nu numai că nu i se contestă autenticitatea, dar lipsa sigiliului nu lasă loc nici unei umbre de îndoială, deoarece critica internă și externă are, astăzi, multiple mijloace pentru a dovedi autenticitatea sau neautenticitatea unui act vechi.

În trecut, lipsa unei cronologii precise și sigure a domnilor; lipsa unei arhive a țării, pentru comparația cu actele originale, îngreuiau practicarea criticii de autenticitate și-i puneau la îndemină numai argumente insuficiente, neconcludente, astfel că, uneori, și acte autentice erau declarate drept false. De aceea, cînd era vorba de acte și situații apropiate în timp, critica veche de autenticitate recurgea în mare măsură la dovedirea cu martori. Așa proceda, în primul rînd, Sfatul Domnesc, și în Moldova și în Țara Românească.

Un act de la Mihai Viteazul, dat în București, la 4 ianuarie 1594, arată limpede că lipsa sigiliilor atirnite la două acte: unul de la Mircea cel Bătrîn (din 1387, iunie 27), iar al doilea de la Radul cel Frumos (din 1464, iulie 10), ridică problema autenticității acelor două acte domnești<sup>3</sup>. Dăm pasajele caracteristice din hrisovul lui Mihai Viteazul: « Pentru că a venit egumenul Serghie și cu toți călugării de la sfînta mănăstire Tismana . . . înaintea domniei mele și așa au spus și au mărturisit, înaintea domniei mele, că au trimis un călugăr de la sfînta mănăstire, cu amîndouă acele hrisoave de dinainte vreme, înaintea lui Alexandru voevod, fiul lui Bogdan voevod,

<sup>1</sup> Academia R.P.R., *Peceți*, nr. 258.

<sup>2</sup> Actele atribuite lui Ștefan cel Mare, date: 10 octombrie 1458 și 15 martie 1497. Vezi și la Arhivele statului, *Peceți*, nr. 152.

<sup>3</sup> Actele semnalate și la D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-romină* . . ., București, 1938, p. 37, n. 2.

pentru o piră. Astfel, în acel drum, niște oameni răufăcători tilhari, ei l-au întilnit pe acel călugăr, de l-au prins și l-au chinuit și l-au despuiat și i-au luat atunci amîndouă peceteile de la amîndouă hrisoavele ».

Domnul și cu boierii divanului cercetează dacă cele de mai sus sînt adevărate: « Astfel, la aceasta, domnia mea am cercetat și am judecat, după dreptate și după legea lui Dumnezeu și cu toți cinstiții dregători din divanul domniei mele. Și am cetit domnia mea amîndouă hrisoavele și am văzut domnia mea și am aflat că s-au rupt acele peceti de pe amîndouă acele hrisoave, de către acei oameni făcători de rele și tilhari. Și încă sînt vechi și bătrîne și pătate ».

Cercetarea arătată mai sus reprezintă procedura clasică a orînduirii feudale, la noi, ca și în apusul Europei, pentru verificarea autenticității actelor rămase fără sigiliu <sup>1</sup>.

Rezultatul cercetării făcute de Sfatul domnesc duce la garantarea pentru viitor a autenticității dovedite a celor două acte: « Astfel, de vreme ce am văzut domnia mea, așa, iar domnia mea am înnoit și am întărit, ca să le fie de credință și mărturie lor, amîndouă hrisoavele »<sup>2</sup>.

Folosirea ca argument — pentru garantarea autenticității — a episodului cu ruperea sigiliilor de la două acte de către tilhari constituie o dovadă peremptorie că prezența sigiliului la un act îi conferea acestuia toate garanțiile de autenticitate, iar lipsa lui reprezenta aproape garanțiile contrarii, sau, în orice caz, dădea mult de bănuît. De aceea, chiar dacă actul de mai sus al lui Mihai Viteazul poate fi dovedit ca fiind un fals făcut la cîtva timp după moartea voievodului, aceasta arată și mai limpede că, în acel timp, un act domnesc autentic, căruia îi lipsea sigiliul, putea fi considerat drept un act lipsit de autenticitate și că, pentru a i se reda această dovadă de autenticitate, cei direct interesați nu șovăiau în a-și alege mijloacele, recurgînd chiar și la întocmirea de acte cu adevărat false<sup>3</sup>.

Sigiliul singur ajunge aproape să aibă valoare probatorie, chiar lipsind actul la care a fost atîrnat. Astfel, un act slav din 5 noiembrie 1678/7186, de la Antonie Ruset voievod, amintește de un uric vechi îngrepat în pămînt cînd s-au ridicat, cu oști ungurești și cu oști muntenesti, Gheorghe vel logofătul asupra lui Vasilie voievod domn al țării Moldoviei... putrezind și prăpădindu-se acel uric, numai pecetea au rămas și au arătat-o înaintea noastră ». La aceasta domnul, « văzînd mare a lor jălvire și alîtea mărturii încredințate » întărește jălvitorului stăpînirea peste satul al cărui proprietar se arăta a fi <sup>4</sup>.

Pentru a nu lipsi un act de garanția de autenticitate conferită de prezența sigiliului, cînd acesta se pierdea dintr-o cauză oarecare — i se adăuga — în chip ilicit — un altul, mai mult sau mai puțin asemănător, dar, neîndoios, un sigiliu original. Astfel, salvconductul dat lui Mihail logofăt de către regele Cazimir al Poloniei, la 4 aprilie 1456 în Cracovia, nu poartă astăzi sigiliul regelui, ci sigiliul lui Ștefăniță vodă <sup>5</sup>, cu o legătură vizibil neapartînînd aceluia.

<sup>1</sup> J. Roman, *Manuel de sigillographie française*, Paris, 1912, p. 4.

<sup>2</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. VI, p. 96.

<sup>3</sup> Pentru lipsa de autenticitate a acestui act, vezi și A. Sacerdoțeanu, *Acte fără pecete*, în « Hrisovul », I, București, 1941, p. 430—438.

<sup>4</sup> Actul la Alexandru Papadopol Calimah, *Despre Gheorghe Ștefan voievod domnul Moldovei (1653—1668)*, București, 1886, p. 150.

<sup>5</sup> Academia R.P.R., ms. 5219, f. 341 (manuscris I. Bogdan). Actul este în limba atînă, iar sigiliul are legenda: † ПЧАТЪ ІУ СТЕФАНА ВОЕВДА РОСНОДАРА ЗМАЕ МОЛАДАРСКОИ \* \* \*.

Tot astfel, la un act din 9 ianuarie 1490, emis de Ștefan voievod, se găsește astăzi, în locul sigiliului voievodal, un sigiliu boieresc atârnat, mic, de ceață verde<sup>1</sup>.

Lipsa de legătură a sigiliului acestuia cu actul respectiv este mult prea evidentă, deoarece șnurul roșu al sigiliului domnesc se găsește încă la locul lui, iar sigiliul boieresc, pus în locul celui domnesc, are un șnur foarte scurt, de culoare albastră deschis și a fost numai abia agățat de șnurul domnesc, fără nici un fel de precauție.

★

Cunoaștem și cazul când un act domnesc a fost lipsit inițial de sigiliu atârnat, pentru un motiv cu totul întâmplător. După cercetarea făcută pentru dovedirea autenticității, și spre garantarea acestei autenticități și pe viitor, printr-o resigilare specială, se imaginează o întreagă procedură diplomatico-juridică, încă ne mai întâlnită în actele noastre. Dar să lăsăm faptele să vorbească. La 6 iunie 1597 (7105), Ieremia Movilă voievod, domnul Moldovei, întărește lui Toader Bașotă pivnicer stăpînirea peste jumătate din satul Dăncești și jumătate din satul Bodești. Cu acest prilej, Toader Bașotă înfațișează un uric de cumpărătură al bunicului său, Șandru părcălab. « Însă acest uric de la Petru voievod l-a arătat Toader Bașotă înaintea noastră, nepetcuit, pentru că s-a întâmplat să iasă atunci din țară Petru voievod și n-a apucat să-l petculească ».

Iar Ieremia Movilă voievod, « văzînd acest uric și ispisoc de cumpărătură și mare mărturie ce ne-au mărturisit », îl recunoaște ca bun și îi întărește lui Toader Bașotă stăpînirea peste moșile amintite; iar pentru ca vechiul uric nesigilat să-și aibă și în viitor toată recunoașterea și tăria, îl sigilează la un loc cu propriul său uric: « Și acest uric nepetcuit încă l-am legat de acest privilegiu al nostru », spune formula de validare a noului act, adică șnurul sigilar al actului lui Ieremia Movilă voievod trece, înainte de a ajunge la sigiliu, prin găurile sigilare practicate inițial la vechiul act emis de Petru Șchiopul. Astfel că, și pînă astăzi, actul lui Petru Șchiopul voievod, din 28 ianuarie 1590, se păstrează legat, prin șnurul sigiliului atârnat, de actul lui Ieremia Movilă voievod, din 6 iunie 1597<sup>2</sup>.

Rezultă deci limpede din textul de mai sus că un act domnesc lipsit de sigiliu este, în secolul al XVI-lea, considerat drept suspect și se organizează o cercetare specială, o anchetă, pentru a i se stabili autenticitatea sau neautenticitatea. Existența principială și practicarea acestei proceduri speciale sînt perfect dovedite.

Rolul jucat de sigiliu în validarea actelor, ca un mijloc peremptoriu pentru garantarea autenticității lor, este atestat și de unele texte literare. Astfel *Învățăturile lui Neagoe Easaraș către fiul său Theodosie*, publicate după un manuscris din secolul al XVII-lea, cuprind unele pasaje caracteristice în acest sens, ca de pildă:

Textul salvconductului dat la M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 806—808.

<sup>1</sup> *Documente privind istoria României*, A, XV, vol. II, p. 119; orig. la Academia R.P.R., *Pечеți*, nr. 85.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., *Pечеți*, nr. 286, A și B; actul lui Petru Șchiopul voievod este publicat în *Doc. priv. ist. Rom.*, A. XVI. vol. III, p. 450—451; iar actul lui Ieremia Movilă, *ibid.*, IV, p. 167—168.



«Eu, scrisoarea aceasta, o am săvârșit », spune Neagoe, «și acum trebuie să se lege de dinsa și pecete, pentru că *cartea care este pecetluită, aceea să crede. . .* ».

Sau: «Pentru aceea și eu socotiu și văzuui că după puțină vreme și eu voiu să mă petrec din lumea aceasta și pecețile mele vor să se strice; drept aceea, n-am legat pecete ».

«Iar de va fi cuiva necaz căci n-am legat pecete de această scrisoare, voi să ascultați și să vă spui care este pecetea dreptilor . . . ».

Nu mai puțin caracteristic este titlul unui capitol: «Cuvintul lui Ioan Neagoe Basarab către fiul său Teodosie Basarab . . . , pentru pecetluirea cărții aceștia, că aceste cuvinte sînt în loc de peceti, cărții aceștia »<sup>1</sup>.

Însfîrșit, dăm și un pasaj tradus după textul grecesc al acelorași «Învățători» dintr-un manuscris tot din secolul al XVII-lea, pasaj care întregește, prin limpezimea lui, fragmentele citate mai sus:

«Prin urmare, puindu-mi și eu în mintea mea că după puțin timp și eu voi trece din această lume și pecetea noastră se va strica, de aceea n-am adăugat, scrierilor mele, pecete. Dacă însă cuiva îi va fi greu sau *nu va crede acestora, pentru că nu este la ele pecete*, voi ascultați-mă pe mine, ca să vă arăt vouă care este adevărata pecete a dreptilor »<sup>2</sup>.

Citatele date pînă acum sînt concludente în a arăta importanța capitală a sigiliului în garantarea autenticității actelor. Nu este însă această importanță numai o simplă opinie curentă, ci ea se găsește codificată în vechi texte de lege, care se întemeiază în bună parte pe principiul consemnat în articolul 279 din *Manualul legilor* al lui Harmenopulos, unde se spune: «Dacă cineva înfățișează documentul cuiva fără pecete, o astfel de arătare nu se primește». Articolul este întregit cu adnotarea concludentă: «Arătarea unui om cu pecete este ca și o mărturie »<sup>3</sup>.

Fără a mai căuta și alte texte de legi sau literare, se poate afirma categoric că această veche dispoziție legală, în uz încă înainte de Harmenopol — care nu face decît s-o înregistreze în colecția sa de legi — a reprezentat unul din fundamentele juridice ale orinduirii feudale și că, încă de la începutul cancelariei domnești, prezența sigiliului la un act domnesc, ca o garanție de tărie și autenticitate, constituia o obligație organică, formală și legală. În cancelaria domnească a Moldovei, această prezență era anunțată în coroborarea actelor, prin așa-numita formulă de sigilare; în timp ce, în Țara Românească, deși prezența sigiliului la actele domnești constituie o obligație

<sup>1</sup> *Învățăturile bunului și credinciosului domn al Țării Românești Neagoe Basarab voevod către fiul său Teodosie voevod*, București, 1843, p. 306, 307, 292. Discuția aceasta, asupra sigiliului care ar trebui pus și la o carte literară, spre a-i garanta autenticitatea, poate fi și o discuție care ar arăta tocmai lipsa de autenticitate a «Învățăturilor» (cum crede și P. P. Panaitescu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității*, București, 1946, p. 34—35. Extras din «Balcania», V, 1, 1942), dar și o figură de stil. Este, în orice caz, relevantă pentru concepția timpului privind valoarea probatorie a sigiliului, în momentul cînd s-au scris *Învățăturile*.

<sup>2</sup> V. Grecu, *Învățăturile lui Neagoe Basarab domnul Țării Românești (1512—1521). Versiunea grecească . . .*, București, 1942, p. 211; vezi și p. 219, 221 (Academia Romînă, «Studii și cercetări», LX).

<sup>3</sup> Constantin Harmenopulos, *Manualul legilor sau așa-numitele cele șase cărți adunate de pretutindeni și prescurtat de vrednicul de cinstire păstrătorul de legi și judecător în Salonic*. Traducere de I. Peretz. Ediția Minis'erului de Justiție, București, 1921, p. 72 (despre martori); folosit și la Valentin Sava și Aurel Sava, *Originea scmnătorei prin «punere de deget» la Romîni*. Extras din «Revista de medicină legală» an. III, nr. 1—2, 1938—1939, București, 1938, p. 7.

identică, ea nu mai este anunțată în coroborare, decît în chip cu totul sporadic, și înseamnă aproape totdeauna numai o stare de fapt. Iar corectivul reprezentat prin cercetarea întreprinsă de Sfatul domnesc pentru justificarea legală a lipsei sigiliului, derivă din postulatul juridic de mai sus, formulat la Harnenopol și explică, în felul acesta, toate cazurile enumerate și altele — care pot fi oricînd adăugate.

### COSIGILAREA ACTELOR DOMNEȘTI

După cum se știe, în sistemul organizării feudale, vasalul datorează suzeranului omagiul, adică recunoașterea formală a dependenței sale de senior și, deci, a superiorității acestuia din urmă, de la care așteaptă să primească protecție și ajutor; în acest sens se cunosc legăturile domnilor Moldovei cu regii Poloniei<sup>1</sup>.

Ne întrebăm dacă sigiliul domnesc este și el prezent, într-o formă oarecare, în prestarea acestui omagiu feudal.

Cronica lui Miron Costin ne arată, la o astfel de solemnitate, pe voievodul Ștefan cel Mare în fața craiului Poloniei: «ținînd în mină, Ștefan vodă, steagul țării, cu pecetia ei, închinîndu-se craiului după obiceiul moldovenesc, plecînd steagul țării la picioarele craiului»<sup>2</sup>.

«Cu pecetia ei» se referă, evident, la marca, emblema sau stema țării, reprezentată pe steag, și nu privește sigiliul propriu-zis al țării, ci numai imaginea zugrăvită pe steagul Moldovei, cum ne convingem din faptul că, în continuare, textul cronicii ne spune că, după obiceiul moldovenesc, se pleca steagul la picioarele craiului, ceea ce revine la practica obișnuită a actului de omagiu feudal propriu-zis, cînd — dacă vasalul era un prinț — se pleca steagul la picioarele suzeranului<sup>3</sup>.

Totuși, sub altă formă, sigiliul domnesc este prezent în omagiul feudal al domnilor Moldovei față de regii Poloniei, în actul încheiat cu acest prilej. Uneori, acesta se înfățișează ca un act emis de domn și întărit numai cu sigiliul lui mare atîrnat; în acest caz, boierii țării dădeau și ei un act separat, prin care garantau, față de suzeranul general — seniorul seniorilor<sup>4</sup> — care era regele Poloniei, îndeplinirea făgăduielilor făcute de domnul, seniorul lor, iar acest act al boierilor era întărit prin atîrnarea sigiliilor lor<sup>5</sup>.

Dar, uneori, aceste două acte de omagiu: al domnului și al marilor boieri, se contopeau într-unul singur, întărit cu sigiliile atîrnate: al domnului și ale boierilor, sigiliul domnesc ocupînd, cel mai adesea, partea din mijloc a actului, iar celelalte sigilii fiind așezate la stînga și la dreapta lui, în ordinea importanței posesorilor lor, primul loc de cinste fiind la stînga domnului<sup>6</sup>. Alteori, sigiliul domnesc este atîrnat în partea stîngă a actului, iar după el urmează, spre dreapta, sigiliile boierești, tot în ordinea importanței pose-

<sup>1</sup> Pentru aceasta vezi C. Racoviță, *Inceputurile suzeranității polone asupra Moldovei (1387—1432)*. Extras din «Revista istorică romînă», vol. X (1940), București, 1941.

<sup>2</sup> Miron Costin, *Opere complete*, ed. V. A. Urechia, II, București, 1888, p. 229.

<sup>3</sup> C. Racoviță, *op. cit.*, p. 30.

<sup>4</sup> Cum spune Joseph Calmette, *Le monde féodal. Nouvelle édition mise à jour avec le concours de Charles Higounet*, Paris, 1951, p. 161.

<sup>5</sup> Aceasta era practica din cancelariile apusene (vezi J. Roman, *Manuel de sigillographie française*, Paris, 1912, p. 26), ca și din cancelaria regală ungară.

<sup>6</sup> Aceasta era, în secolul al XIII-lea, practica din cancelariile apusene (J. Roman, *op. cit.*, p. 26). Mai tîrziu s-au atîrnat de la stînga la dreapta, în ordinea importanței posesorilor lor.

sorilor lor<sup>1</sup>. La actele externe de omagiu — actele cu sigilii multiple cele mai vechi — în timp ce sigiliile boierești sînt legate foarte frecvent prin niște fișii de pergament — pe care le numim țancușe, sigiliul domnesc alăturat lor este, de cele mai multe ori, legat cu un șnur de mătase.

Citeodată, alături de sigiliul domnesc, la stînga lui, era atîrnat sigiliul fiului domnesc, cum găsim la tratatul de pace încheiat de Ștefan cel Mare cu Ioan Albert, regele Poloniei, la 12 iulie 1499; la acesta este atîrnat și sigiliul inelar rotund al lui Bogdan voievod; și la tratatul de alianță încheiat tot de Ștefan cel Mare cu Alexandru, marele duce al Lituaniei, la 14 septembrie 1499, atîrnă iarăși un sigiliu inelar rotund al lui Bogdan; amîndouă aceste sigilii sînt întipărite cu ceară roșie și atîrnate cu șnur de mătase roșie<sup>2</sup>.

Suzeranul general — regele Poloniei — dă și el, cu această ocazie, un act de răspuns, dar acesta este întărit numai prin atîrnarea sigiliului său de maiestate.

\*

Printre cei mai vechi cercetători care semnalează existența actelor domnești prevăzute și cu sigilii boierești, din Moldova, este Gh. Ghibănescu, care consideră că «era un uz pentru a se da mai mare autoritate actului»<sup>3</sup>.

I. Bogdan menționează și el existența aceluiași fel de acte moldovenești, semnalînd și prezența unor acte externe similare în Țara Romînească, dar fără să facă vreun comentariu<sup>4</sup>.

N. Iorga amintește numai în treacăt că, în actele de omagiu către regii Poloniei, «micile sigilii de ceară verde ale boierilor înconjoară sigiliul domnului»<sup>5</sup>.

D. P. Bogdan, reamintind existența acestui fel de acte în Moldova și în Țara Romînească (aici numai externe), consideră că acestea sînt acte «colective», «care aveau autoritate, nu numai prin prezența domnului, ci prin cea a demnitarilor curții domnești»<sup>6</sup>; iar altădată, consideră că sînt acte de «mare importanță»<sup>7</sup>.

N. Grămadă, într-un studiu special închinat cancelariei domnești din Moldova, constată că «boierii moldoveni atîrnau adeseori la documentul

<sup>1</sup> Cum sînt actele domnești de omagiu din 1 august 1404 și 6 octombrie 1407 (vezi în acest sens și A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris, 1894, p. 628).

<sup>2</sup> I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 426, 444.

<sup>3</sup> Gh. Ghibănescu, *Ce este documentul?*, în *Uricariul*, XXIII, Iași, 1895, p. XC, XCI.

<sup>4</sup> I. Bogdan, *Relațiile...*, București, 1905, pl. LI, LXXV—LXXVI. Tot fără comentariu menționează și I. Ursu că «documentul e întărit prin pecetea domnului și pecetea boierilor» (I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 426).

<sup>5</sup> N. Iorga, *Notes de diplomatique roumaine*, București, 1930, p. 20; tot numai simplă semnalare și la D. Ciurea, *Le scriptur latine nei paesi romeni...*, Roma, 1940, p. 55—56; vezi și același, *Observații pe marginea documentelor latine românești — studiu de diplomatică*, în «*Apulum*», II, Alba-Iulia, 1946, p. 228. Adăugăm și o altă semnalare: «Ca și în Franța, Anglia și Germania medievală, pe vechile documente voievodale românești, începînd din veacul al XIV-lea, se găsesc pecetele (bule) atîrnate ale voievozilor alăturarea de acelea aplicate cu ceară neagră ale boierilor. Pe unele pergamente, numărul pecetilor este mai mare de 20» (V. Sava și A. Sava, *Originea semnăturii prin «punere de deget» la Romîni*. Extras din «*Revista de medicină legală*», an. III (1938—1939), nr. 1—2, București, 1938, p. 6).

<sup>6</sup> D. P. Bogdan, *Diplomatica slavo-romînă din sec. XIV și XV*, București, 1938, p. 152, n. 2, unde citează pe A. de Boüard, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, I, Paris, 1929, p. 348.

<sup>7</sup> «Consfințirea de către domn a cuprinsului actului se făcea prin aplicarea pecetii domnești; iar pentru actele de mare importanță, prin adăugirea, alături de pecetea roșie

domnesc pecetea lor, alături de pecetea domnească, pentru că martorii chezășuiau în același timp îndeplinirea întocmai a dispozițiilor de drept ale documentului »<sup>1</sup>.

În sfârșit, un alt cercetător afirmă că « nici un act de oarecare însemnatate nu putea fi dat de domnul țării, fără a purta și asentimentul boierilor din divan . . . Chiar actele de donare sau întărire de moșii trebuiau să fie însoțite de pecetea boierilor »<sup>2</sup>.

Observăm deci că, pentru toți cercetătorii, prezența sigiliilor boierești alături de sigiliul domnesc, nu numai la acte externe, dar și la unele acte interne, este o problemă bine lămurită și rezolvată în chipul cel mai simplu, adică fără să existe o preocupare de a delimita în timp folosirea acestei practici sigilare și nici de a-i căuta o justificare mai puțin generică și vagă, ci una întemeiată pe momentul istoric respectiv. În ceea ce ne privește, considerăm că problema nici n-a fost pusă pînă acum în întregul și în esența ei și că, în consecință, este cu totul departe de a fi fost lămurită. În acest sens mai observăm că, deși în curgerea timpului s-au falsificat destule acte, dintre care unele au fost atribuite lui Ștefan cel Mare, nu se cunoaște pînă acum nici un act falsificat care să fie prevăzut cu sigiliul domnului și cu sigiliile boierești. Pentru falsificatori, operația aceasta prezenta nu numai greutăți tehnice, dar și de principiu, deoarece ar fi trebuit ca și ei să fi fost lămurii asupra modalității diplomatice care a stat la baza alcătuirii actelor cu sigilii multiple, ceea ce nu era cazul.

De aceea, ca să înțelegem sensul autentic al prezenței sigiliilor boierești alături de sigiliul domnesc, în acte externe și interne, vom întreprinde o cercetare amănunțită a tuturor actelor externe și interne de acest fel, întocmind și o statistică a lor, pentru a le cunoaște proporția și, deci, și semnificația.

Cercetînd cele mai vechi acte de omagiu prevăzute cu sigilii multiple, observăm că ele se întîlnesc aproape numai în diplomația moldovenescă și de această diplomație ne vom ocupa în primul rînd, deoarece prezintă cazuri mai vechi și mai complexe. Astfel, la 5 ianuarie 1393, Roman voievod împreună cu boierii dă, din Suceava, un act de omagiu, în limba slavă, regelui Vladislav al Poloniei. Actul are o înfățișare deosebită, rezultată din contopirea, insuficientă, a celor două acte concomitente de omagiu amintite: actul domnului și actul boierilor. La sfîrșitul actului personal de omagiu, în coroborare, Roman voievod anunță sigilarea: « Iar pentru mai mare credință, am poruncit să se atirne pecetea noastră către această carte a noastră ». Dar după această formulă de validare și fără ca sigilarea să se efectueze la locul arătat, urmează, în continuare, textul actului de omagiu al boierilor. « Și noi panii și poporul întregii țări a Moldovei și cu copiii noștri, prezenți și viitori, nedespărțindu-ne de domnul nostru, făgăduim . . . »; pentru ca, la sfîrșitul acestei făgăduințe, să vină o a doua anunțare a sigilării, de astă dată numai din partea boierilor emitenți: « Iar spre tăria acesteia atîrnăm

a suveranului, și a pecetilor de ceară verde ale boierilor » (H. Stahl și D. P. Bogdan, *Manual de paleografie slavo-romină*, București, 1938, p. 38; vezi și D. P. Bogdan, *Contribuțiuni la studiul diplomatiei vechi moldovenescă*. Extras din « Revista istorică romină », t. IV (1934), fasc. 1—4, București, 1935, p. 43—44).

<sup>1</sup> Nicolai Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Constantin Mavrocordat*, în « Codrul Cosminului », IX (1935), 1935, p. 161.

<sup>2</sup> C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387—1432)*, p. 35.

pecețile noastre împreună cu a domnului nostru ». Și într-adevăr, alături de sigiliul mare domnesc, atîrnă nouă sigilii boierești<sup>1</sup>.

Alteori — și aceasta se petrece în cele mai multe cazuri — cele două acte de omagiu: al domnului și al boierilor, constituie două acte cu totul separate, independente. Așa este actul dat de Petru voievod celuiiași rege al Poloniei, act emis la Lemberg, în limba latină, la 6 mai 1387. Aici, anunțarea sigilării: *Harum quibus sigillum nostrum appensum est testimonio litterarum*<sup>2</sup>, este urmată efectiv de atîrnarea sigiliului mare domnesc. Iar boierii, însoțitori ai voievodului la prestarea omagiului, cinci mari boieri, dau și ei un act separat, tot la acea dată și tot în limba latină, la care act își atîrnă sigiliile. Din actul acesta al boierilor, în care se arată că Petru voievod s-a închinat regelui Vladislav al Poloniei, « ținînd seama de sfatul și de înțelegerea și de toată voința noastră »<sup>3</sup>, reiese limpede că totdeauna actul boierilor făcea, obligatoriu, parte integrantă din actul de omagiu al domnului Moldovei; iar separarea, uneori, a actului domnesc de cel boieresc, prin întocmirea a două acte deosebite, vine numai din conveniențe și obișnuințe ale cancelariei regale polone, sau din motive practice.

Așadar, pentru validarea actului, domnul țării își atîrna sigiliul, mare sau mic; la fel aveau să facă și marii boieri care luaseră parte la toate momentele acțiunii actului (începutul și sfîrșitul). Vom denumi cu un cuvînt nou: *cosigilarea*, această colaborare efectivă a marilor boieri la sigilarea actelor domnești, a unora din aceste acte domnești, care devin, astfel, acte *cosigilate*<sup>4</sup>.

În concluzie: despre actele de omagiu putem spune că sînt într-adevăr acte cosigilate speciale, care nu aveau deplină autoritate și valabilitate față de suzeranul general, decît atunci cînd și seniorul și vasalii își atîrnau sigiliile, fie la un loc, la același act, fie la două acte separate.

Observăm că există și acte interne moldovenești cu semnificație similară, adică de omagiu feudal. Astfel, cînd Iliș voievod scrie din Suceava, la 1 septembrie 1435, regelui Poloniei, suzeranul său, despre împăcarea cu fratele Ștefan voievod, el arată că, « spre mai mare întăritură, ne-am jurat pe sfînta cruce și pe toți sfinții și ne-am legat în scris între noi, sub *pecețile noastre* »<sup>5</sup>. Iar Ștefan voievod, în scrisoarea adresată, cu același prilej, celuiiași rege al Poloniei, la 26 august 1435, spune la fel: « Iar pentru mai mare întăritură, ne-am făgăduit între noi și ne-am jurat pe sfînta cruce și pe toți sfinții și ne-am legat în scris între noi, sub *pecețile noastre* »<sup>6</sup>.

Reiese limpede că între acești doi frați, vitregi — după mamă — și rivali la domnie, se stabilesc legături de vasalitate, Ștefan voievod recunoscîndu-se vasal lui Iliș voievod: « am făcut *credincioasă supunere* domnului și fratelui

<sup>1</sup> M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 609; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc. Documente din secolele al XIV-lea, al XV-lea și al XVI-lea adunate de... și publicate de N. Iorga*. București-Paris, 1926, nr. 31; vezi și la Academia R.P.R., ms. 5219, f. 294.

<sup>2</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 599—600; reproducere în Hurmuzaki, I<sub>2</sub>, pl. IV.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 601—602; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/44.

<sup>4</sup> Diplomatica germană folosește termenul *Mitbesiegelung* (H. Breslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, II, ed. II, Berlin, Leipzig, 1931, p. 47); iar diplomatica franceză are termenul *polyscellé* și expresiile: *sceaux multiples*, *pluralité des sceaux* (A. de Bouiard, *Manuel de diplomatique française et pontificale*, I, Paris, 1929, p. 346—348).

<sup>5</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 683.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 681.



nostru mai mare, Iliș voievod... și ne-am închinat ca domnului nostru și unui frate mai mare»<sup>1</sup>.

Actele încheiate între cei doi frați s-au pierdut. Dar, cunoscând practica feudală, sintem convinși că, alături de fiecare din cei doi voievozi, au jurat și boierii care le erau partizani — deci vasali — și și-au atârnat și sigiliile, spre a se îndeplini ritualul feudal obișnuit atunci când vasalii garantau, împreună cu seniorul lor, actele acestuia, față de suzeranul respectiv.

Actele domnești externe cosigilate constituie — cum am mai spus — un aspect specific al cancelariei Moldovei, deoarece în Țara Românească se întilnesc numai cîteva și numai în chip sporadic. Astfel, cel mai vechi pe care îl cunoaștem este tratatul în limba latină încheiat de Mircea cel Bătrîn cu regele Vladislav al Poloniei, la 17 mai 1411. Aici găsim sigiliul mare domnesc, apoi un contrasigiliu — atârnat independent și douăsprezece sigilii boierești<sup>2</sup>, distribuite în chip egal la stînga și la dreapta sigiliului domnesc mare, deși în coroborare se face anunțarea numai pentru sigiliul domnesc: *Ad perpetue unionis circa roboracionem confederacionis, amicitiam ac bonitatem presentes fieri duximus nostro sigillo majori munimine roboratas*<sup>3</sup>; lipsește deci anunțarea contrasigiliului și a sigiliilor boierești<sup>4</sup>.

Al doilea este actul în limba slavă prin care, la 17 mai 1421, Radul Pleșuvul (Prasnaglava) voievod făgăduiește brașovenilor, pace. La «credința» voievodului se adaugă și credința a 11 boieri, care își atîrnă sigiliile inelare, din ceară neagră, din care n-au mai rămas astăzi decît patru; sigiliul domnesc atârnat este sigiliul mare al lui Mircea cel Bătrîn,<sup>5</sup> ceea ce ne arată că Radu Pleșuvul, fiul lui Mircea, nu-și făcuse încă, pînă la acea dată, sigiliul mare și se servea, pentru cazurile unde trebuia atârnat sigiliul mare, de tiparul sigilar mare al părintelui său.

Al treilea trebuie considerat actul dat brașovenilor, la 2 martie 1460, de pretendentul Dan voievod. Actul, scris în limba latină, este întărit cu sigiliul atârnat al voievodului, însoțit de 13 sigilii boierești atîrnate, anunțate astfel în coroborare: *Pro quorum testimonio presentes sigilli nostri munimine et certorum baronum nostrorum pretactorum dedimus consignatas*<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 680.

<sup>2</sup> I. Bogdan a văzut, pe original, unsprezece sigilii boierești în ceară neagră (Academia R.P.R., ms. 5219, f. 69, 67); fotografia arată douăsprezece (Academia R.P.R., *Fotografii*, V/11).

<sup>3</sup> Hurmuzaki, I<sub>2</sub>, p. 473 și pl. III; toate sigiliile sînt legate cu șnur.

<sup>4</sup> Cum observă și D. Ciurea, *Le scritture latine nei paesi romeni...*, Roma, 1940, p. 54—55.

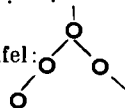
<sup>5</sup> Actul la Arhivele statului Orașul Stalin, *Privilegii*, nr. 776; publicat la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. 10. Observăm că sigiliul domnesc mare este legat de act în cruce și este atârnat de un șnur roșu. La dreapta și la stînga acestuia sînt făcute în pergament cîte

trei găuri romboidale, pe aceeași linie și a patra dedesubtul lor, astfel:



În stînga, de primele trei găuri este legat în triunghi tot un șnur roșu, mai subțire și altfel

lucrat decît șnurul domnesc și de el sînt atîrnate patru sigilii inelare boierești, astfel:



gaura a patra, ca și celelalte patru găuri din partea dreaptă, sînt fără șnur, ceea ce arată că celelate sigilii boierești, atîrnate în același fel, s-au pierdut.

<sup>6</sup> Actul la Arhivele statului, Orașul Stalin, *Ab. I. ba I*, nr. 16; publicat la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. 327.

Al patrulea este actul de bună înțelegere și alianță dat sibienilor, la 3 decembrie 1507, de Radul cel Mare, din Tîrgoviște. Lingă sigiliul mare domnesc atîrnă 12 sigilii boierești, iar formula finală din coroborare, precedată de făgăduința specială a boierilor (18 mărturii) spune: *In quorum omnium et robur et testimonium penes sigillum domini nostri voivodae, domini nostri gratiosi, ad has litteras patentes suae magnificentiae sigilla nostra appendi fecimus*<sup>1</sup>.

Este interesant de observat că, aici, asemeni unora din vechile acte similare moldovenești, anunțarea sigiliului domnesc este făcută separat și înaintea făgăduinței boierilor, în termenii următori: *In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes litteras nostras pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratas duximus concendendas*<sup>2</sup>.

Al cincilea act: făgăduința de pace și prietenie către regele Ungariei și către brașoveni, dată în limba latină, la 17 august 1511, din Didrih, de Vlad vodă (Vlăduță vodă), întărită și cu 15 sigilii boierești, ceea ce corespunde și faptului că la mărturii sînt trecute numele a 15 boieri. Formula de sigilare: *In quorum singulorum premissorum efficacius testimonium et fidem fecimus has praesentes litteras nostras regracionales <sic> nostrorumque prefatorum et iuramentales appensione sigillorum nostrorum communiri*<sup>3</sup>.

În sfîrșit, al șaselea și ultimul act de acest fel — care ne este cunoscut — este dat de Ncagoe Basarab, la 17 martie 1517 (7025), în limba slavă, pentru credința față de regele Ludovic al Ungariei și față de brașoveni, cărora le acordă unele privilegii de comerț. Actul are patru boieri la mărturii și patru sigilii atîrnate, întipărite în ceară verde. Toate sigiliile: cel domnesc și cele patru boierești, sînt atîrnate cu același fel de șnur: roșu și verde, iar formula de sigilare cuprinde anunțarea tuturor sigiliilor: «Și pentru marea credință ce punem domnia mea, am pus domnia mea hrisovul Țării Romînești și pecețile boierilor domniei mele, pentru ca să stea neclintit cu credință»<sup>4</sup>.



Se știe că, în sistemul organizării feudale, vasalul datorează suzeranului sfat și ajutor (*consilium et auxilium*). În tipurile de liniște, sfatul se practica de către vasal în primul rînd sub forma îndeplinirii unui serviciu temporar

<sup>1</sup> I. Bogdan, *Relațiile . . .*, p. 355; pentru condițiile în care s-a încheiat acest tratat, vezi Al. Lăpădatu, *Politica lui Radul cel Mare*, în *Lui Ion Bianu amintire*, București, 1916, p. 211. Din informațiile contemporane pe care le avem, rezultă că tratatul a fost negociat la Sibiu, de trimișii voievodului, scris de sibieni și adus apoi voievodului, la Tîrgoviște, la 24 noiembrie 1507, făcînd astfel parte din categoria actelor scrise de destinatar. Pentru materialele necesare, sibienii fac următoarele cheltuieli, notate în registrele orașului, la mijlocul (16) lui octombrie 1507: *Recepta est pro usu litterarum praefatarum inscriptionalium cera libra 1/2 den. 5; sericum pro corda lott 1 1/2 pro den. 30 facit flor. 0 den. 35... Receptum est iterum pro usu earundem litterarum praeterea et ad Walachiam pro litteris similibus pergamenum cuttes 4, flor. 0 den. 32 (Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation . . ., I, Hermannstadt, 1880, p. 473; vezi și p. 331, 474; vezi și Al. Lăpădatu, op. cit., p. 211, n. 1).*

<sup>2</sup> I. Bogdan, op. cit. p. 354.

<sup>3</sup> Actul la Arhivele statului, Orașul Stalin, *Privilegii*, nr. 742; publicat în *Hurmuzaki*, XV<sub>2</sub>, p. 213—214.

<sup>4</sup> Actul la Arhivele statului, Orașul Stalin, *Privilegii*, nr. 781; la dreapta și la stînga sigiliului domnesc mare (10 cm.), în ceară roșie și legat cu un șnur bicolor: roșu și verde, sînt cite două sigilii boierești, în ceară verde; cele două de lingă sigiliul domnesc au emisferele destul de mari și egale între ele; celelalte două, din amîndouă marginile, au emisferele mai mici și egale între ele; astfel că rezultă o simetrie perfectă de ambele părți ale sigiliului domnesc. Publicat la Gr. G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-romîne din Țara Romî-*

la curtea suzeranului, adică sub forma unei prezențe obligatorii, dar limitate în timp, fie cu scopul de a-l ajuta pe senior la legiferare, fie spre a-l ajuta la darea judecăților, ceea ce se întâmpla aproape totdeauna<sup>1</sup>. În felul acesta ei participau, oarecum, la cirmuirea țării, sub senior — suzeranul lor —, dar — în același timp — împreună cu el. Obligația era categorică, și numai suzeranul putea scuti, chiar și temporar, pe vasal de îndeplinirea ei.

Privind în lumina acestei practici feudale cele ce se întâmplă la curtea domnilor Țării Românești și ai Moldovei, în primele timpuri, putem înțelege discontinuitatea care intervine de multe ori în prezența unor boieri la curtea domnească, prezență și absență relevate în acte prin prezența sau absența numelui și rangului acelor boieri în formula de coroborare, la mărturiile domnești, adică în sfatul domnesc, a cărui menire era de a legifera și a judeca.

Cu timpul, cind puterea domnului (suzeranului) ajunge la o înaltă potență, aceste prezențe repetate, dar limitate în timp, ale marilor boieri (vasalii) la curtea domnească se transformă în prezențe continuu obligatorii, adică funcțiuni oficiale — pentru unii din aceștia, care devin dregători ai domniei și primesc, în schimb, o remunerație din partea domnului, pentru întreținere. Din acea clipă, prezența marilor boieri la curte, în sfatul domnesc, reprezintă mai puțin o obligație și mai mult o onoare acordată de către domn (suzeran).

În timpul prezenței inițial obligatorie, repetată dar limitată în timp, a boierilor (vasalii) la curtea domnească a Moldovei sau a Țării Românești, importanta lor îndatorire — după cum am văzut — era de a-l ajuta pe domn (suzeranul) la darea judecăților. Aproape totdeauna, aceste «judecăți» erau în legătură cu stăpânirea de pământ: confirmări de proprietăți: sate, moșii, mori, etc.; confirmări de vânzări și cumpărări; danii între rude și danii către locașurile religioase, etc. Boierii sînt mărturii și la dăruirea de moșii de către domn, din «ocina» domnească, slugilor sale «drepte și credincioase», adică vasalilor, pentru răsplătirea serviciilor aduse, sau mănăstirilor, pentru pomenirea lui și a părinților lui, etc.

Din faptul că marii boieri trebuiau să asiste și să ajute pe domn la aceste acțiuni, și actele domnești — prin care aceste acțiuni se încheiau: hrisov (în Țara Românească), uric (în Moldova) — urmau în chip firesc să arate, expres, și participarea la ele a marilor boieri respectivi, aceștia devenind, astfel, garanți sau chezași, alături și împreună cu domnul emitent al actului. Această acțiune de garantare (*plegire*) a boierilor garanți (*plegius*), adică garanția lor (*plegeria*, *plegiatio*), se exprima concomitent și similar cu garanția principalului autor, a domnului, care era arătat și el ca garant, în act, la mărturii (*testes*), în coroborare; iar după el erau arătați cogananții: în primul rînd, fiii domnești, apoi înalții ierarhi ai bisericii (mitropolitul, episcopii, egumenii etc.) și, în sfîrșit, marii boieri, înșirați într-o anumită ordine, cu numele și funcțiunea lor.

nească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346—1603... București, 1931, p. 264, unde nu se menționează decît «pecetia atîrnată» (p. 261). Numai I. Bogdan, publicînd traducerea, spune: «și alte patru peceti, tot în ceară roșie și îmbrăcate în ceară albă» (*Documente și regeste privileitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI...*, București, 1902, p. 153), ceea ce, însă, nu corespunde realității, deoarece sigiliile boierești sînt din ceară verde — cum am arătat. Actele domnești cosigilate din Țara Românească sînt semnalate întîi la I. Bogdan, *Relațiile...*, p. LXXV—LXXVI.

<sup>1</sup> Joseph Calmette, *Le monde féodal. Nouvelle édition mise à jour avec le concours de Charles Higounet*, Paris, 1951, p. 163.

Pentru validarea actului, domnul țării își atirna sigiliul; la fel aveau să facă — la un moment dat — și marii boieri care luaseră parte la toate momentele acțiunii actului, ca și marii ierarhi ai țării. Despre această colaborare efectivă a marilor boieri la semnele de validare a actelor interne vrem să vorbim mai departe și, ca un corolar la rezolvarea acestei probleme, ne vom pune întrebarea: cînd începe și cînd se încheie această practică a cosigilării actelor domnești interne, în cancelaria domnească a Moldovei, și căror cauze este ea datorită?

Trebuie să arătăm de la început că, așa precum din coroborarea actelor interne ale Țării Românești lipsește formula de anunțare a sigiliului domnesc dintre semnele de validare, și din diplomatica respectivă lipsește cu totul această categorie de acte cosigilate interne, motive pentru care cercetarea noastră se va ocupa numai de Moldova.

Cosigilarea actelor domnești interne în această țară este o practică destul de veche, născută în condiții cu totul speciale și specifice. Astfel, cel dintîi act intern cunoscut, în care apare garanția domnului și a fiului domnesc alături de garanția boierilor țării, nu numai în forma verbală, la mărturii — cum se întîmplă de obicei — dar și prin atîrnarea sigiliilor respective, adică prin cosigilare, este actul prin care, la 13 decembrie 1421 (6929), Alexandru cel Bun dăruiește fostei sale soții, cneaghina Rimgalia, sora regelui Vladislav al Poloniei, tirgul Siret și Volhovățul. Versiunea slavă a acestui act anunță astfel apariția sigiliilor care vor valida actul: « Iar pentru întărirea acestui cuvînt, am atîrnat și pecetile noastre în această carte »<sup>1</sup>; în fapt, sigiliile au și fost efectiv atîrnate. Ele sînt multiple, dar numărul exact nu-l putem determina numai după fotografia actului; după numărul mărturiilor înșirate nominal, ar fi trebuit să fie în total 53 de sigilii atîrnate (cu al domnului și al fiului domnesc, Iliăș). În versiunea latină, validarea este anunțată astfel: *Sigilla nostra iussi<ssi>mus una cum domino appendi*; iar sigiliile boierești (17) au și fost efectiv atîrnate<sup>2</sup>; dar aici numărul mărturiilor amintite nu mai este 53, ci numai 36 (cu a domnului și a fiului domnesc, Iliăș).

Sigiliul domnesc este atîrnat mai sus decît sigiliile boierilor, iar sigiliul fiului domnesc, Iliăș voievod, este atîrnat mai jos decît al domnului, dar mai sus decît ale boierilor, care se află toate pe aceeași linie<sup>3</sup>.

Al doilea act de acest fel este actul prin care Petru voievod, mitropolitul Teoctist și boierii, « de la mare pînă la mic », hotărăsc, la Vaslui, în primăvara anului 1456 (6964), să ocolească amenințarea primejdiei turcești, prin plata a 2 000 galbeni ungurești, trimițînd în acest scop, la turci, pe Mihail logofătul. Garanția lor comună o exprimă astfel: « Am jurat și jurăm, cu această carte a noastră, panului Mihail logofăt, ca să nu spunem niciodată nici un cuvînt împotriva lui și de asemenea ca nimeni să nu poată spune împotriva lui, că el a făcut acea dare, pentru că noi toți împreună l-am trimis să dea acea dare, pentru nevoia noastră... ».

La sfîrșitul actului, validarea prin sigilii este anunțată de domn astfel: « Și la aceasta am dat cartea noastră panului Mihail logofăt și cu toți panii

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 43; M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 144 (textul slav); reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 19 și 88; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/16.

- Hurmuzaki, I<sub>2</sub>, p. 515; reproducere, *ibid.*, pl. V; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/15; vezi loc. cit., și ms. 5219, f. 309.

<sup>3</sup> Academia R.P.R., ms. 5219, f. 309.

noștri și ai sfatului moldovenesc, sub *pecetea noastră* și sub *pecețile tuturor boierilor* noștri, ca el să umble din toată inima pentru pacea noastră »<sup>1</sup>.

Deci, spre a vădi importanța și mai ales semnificația misiunii încredințată lui Mihail logofăt, domnul, mitropolitul și boierii urmau să-și atirne sigiliile de act<sup>2</sup>. În realitate, din 60 de sigilii cite ar fi trebuit să se afle, după numărul participanților amintiți nominal la adunarea de la Vaslui (inclusiv domnul), la act au fost atîrnate numai șapte sigilii: la mijloc, sigiliul domnesc, iar de fiecare parte a acestuia, cite trei sigilii boierești.

Comparînd cele două acte interne cosigilate de mai sus, observăm că esența unuia diferă cu totul de esența celui alt.

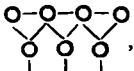
Cel dintîi, actul lui Alexandru cel Bun, reprezintă un contract de natură privată, încheiat între două părți, privind — am putea spune — restituirea civilă a zestrei de către soț, la despărțirea — prin divorț — de soție, cînd, de o parte este voievodul — ca fost soț; de altă parte, Rîmgalia, fosta lui soție; iar garanția dată de boieri, și prin punerea sigiliilor lor la act, este tot o garanție de esență privată, civilă, deci — diplomatic vorbind — înfățișarea actului este normală.

Al doilea act reprezintă un mandat, dat lui Mihail logofăt, din partea conducerii țării: domn și boieri, ca să meargă la turci, pentru fixarea și plata tributului țării. Acest mandat este un act de drept public, avînd un caracter cu totul special, și prin gravitatea momentului politic — pe care îl consemnează, și prin forma în care este redactat. Iar garanția sigilară dată de domn și boieri este, în fond, condiția personală pusă de Mihail logofăt, pentru acceptarea și aducerea la îndeplinire a mandatului ce i s-a încredințat oficial.

În acest act, coganția boierilor nu este exprimată numai verbal, prin amintirea numelor lor la mărturii, așa cum se proceda pînă atunci, în toate actele publice interne; ea este exprimată și prin participarea directă a boierilor la validarea actului prin sigilii. Atîrnarea sigiliilor lor alături de sigiliul domnesc și specificarea în acest sens introdusă în formula de sigilare arată că garantarea numai prin sigiliul capului țării a fost socotită insuficientă de către Mihail logofăt — beneficiarul actului și — la cererea lui expresă — a fost completată, întărită, și cu garantarea sigilară a boierilor participanți la adunarea de la Vaslui. Acest fapt vădește că puterea boierilor sau a unora din boieri — putere economică, socială și politică — putere al cărei ascendent crește din ce în ce mai mult sub urmașii lui Alexandru cel Bun, ajunge la o culme în domnia lui Petru voievod, cînd se manifestă și printr-o realizare vizibilă pentru noi, în forma diplomatică a actului de la Vaslui. Cu alte cuvinte, anarhia feudală își găsește atunci o formă de exprimare diplomatică în cadrul formei statale existente, prin schimbarea modului de vali-

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 287; vezi și M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 799—800; despre Mihail logofăt vezi M. Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 501—506; P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria lui Ștefan cel Mare*, București, 1934, p. 16—17; N. Grigoraș, *Logofătul Mihail, boier moldovean din prima jumătate a secolului al XV-lea*, București, 194.

<sup>2</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, I. c.; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIII/73, unde se disting găurile pentru șase sigilii boierești, care, împreună cu al domnului, au fost atîrnate fiecare de cite un șnur, legat de trei găuri așezate în formă de

triunghi: , cite trei sigilii de fiecare parte a sigiliului domnesc, acesta din urmă avînd găurile în cruce. Din sigilii nu s-a păstrat decît unul, boieresc.



dare sigilară a unora din actele domnești. Cum vom vedea mai departe, această situație se dezvoltă mai larg în c'omnia următoare, a lui Ștefan cel Mare, cînd în diplomatica Moldovei întîlnim și acte interne — cu o semnificație de drept public obișnuită —, acte care poartă și sigilii ale marilor boieri alături de sigiliul domnului. Astfel de acte se întîlnesc numai în prima parte a acestei domnii, între anii 1459 — 1479<sup>1</sup>. De data aceasta nu mai este vorba de două acte izolate și cu un caracter cu totul excepțional, ci avem în față treizeci și trei de astfel de acte, atitea cîte cunoaștem pînă astăzi, a căror listă amănunțită o dăm în încheiere. Tot acolo dăm și lista actelor domnești de omagiu, simple și complexe, împreună cu lista actelor boierești separate, de garanție. În listele acestea se precizează la fiecare act numărul sigiliilor boierești, subînțelegîndu-se tacit și prezența lingă ele a sigiliului domnesc; afară, bineînțeles, de actele boierești separate — de garanție, unde sigiliul domnesc nu poate fi, în nici un caz, prezent.

Cercetînd mai întîi caracteristicile externe ale acestor 33 de acte interne cosigilate, observăm:

1. Sigiliul domnesc atîrnat este, uneori, sigiliul mare, alteori, sigiliul mic.
2. Sigiliul domnesc este totdeauna în ceară roșie.
3. Sigiliile boierești sînt totdeauna sigilii mici rotunde, sau sigilii inelare, numai în ceară verde sau neagră.



4. Actele sînt scrise pe pergament, iar tehnica atîrnării sigiliilor a evoluat: ele nu mai sînt atîrnate cu fișii subțiri de pergament (țâncușe), prinse de act cel mai adesea prin două tăieturi orizontale și paralele practicate în plicatura (îndoitura de jos) actului, ca la vechile acte de omagiu de pînă la Ștefan cel Mare. Pe țâncușă se scria în general numele boierului posesor al sigiliului, spre a nu se produce încurcături în ordinea de preșeanță — după importanță — a celor care își atîrnau sigiliile. Acum, sigiliile toate: și cel domnesc și cele boierești, sînt atîrnate cu șnururi de mătase. De obicei, sigiliul domnesc este atîrnat cu șnur roșu, iar sigiliile boierești sînt atîrnate cu șnur albastru. Nu e rar cazul cînd și sigiliul domnesc și cele boierești sînt atîrnate cu șnururi de aceeași culoare; dar, foarte rar, acest șnur de aceeași culoare este roșu; de cele mai multe ori, el este albastru sau verde, etc. Șnurul domnesc este totdeauna mai gros, mai compact decît șnurul sigiliilor boierești.

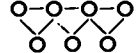
5. Preeminența sau preșeanța feudală<sup>2</sup> este vizibilă în primul rînd din faptul că sigiliul domnesc este de ceară roșie și se așază totdeauna la mijlocul actului, avînd de o parte și de alta sigiliile marilor ierarhi — cînd sînt și ei prezenți — și ale marilor boieri; de obicei un număr egal de sigilii de fiecare parte, într-o ordine prestabilită, după rolul îndeplinit de fiecare boier în sfatul domnesc, ordine pe care încă n-o putem reconstitui, nici nominal, nici ca funcțiune, deoarece sigiliile boierești sau sînt căzute sau sînt — de cele

<sup>1</sup> Actul din 9 ianuarie 1490 (6998), dat la Suceava, pentru întărirea unei cumpărări de moșie (Academia R.P.R., *Peceți*, nr. 85), care avusese « pecete atîrnată », dar « în locul ei, a fost prinsă o pecete mică boierească, de ceară verde » (*Documente privind istoria Romîniei*, A, XV, vol. II, p. 119), nu poate fi considerat drept un act cosigilat. Într-adevăr, de act atîrnă șnurul de mătase roșie, de care fusese legat inițial sigiliul domnesc, astăzi pierdut. Dar posesorul actului, pornind de la principiul că actele lipsite de sigiliu își pierd valoarea juridică, a legat de șnurul roșu un sigiliu boieresc mic, de ceară verde, prevăzut cu șnur albastru deschis. Aceasta s-a făcut probabil în secolul al XVIII-lea.

<sup>2</sup> Preeminența sau preșeanța feudală este obligatorie, ierarhia fiind o calitate organică a feudalității (vezi și A. Giry, *Manuel de diplomatique*, Paris, 1894, p. 628).

mai multe ori — indescifrabile; în orice caz, sigiliile boierești — cu ale ierarhilor la un loc, formează, aproape totdeauna, un număr par, de fiecare parte a sigiliului domnesc.

6. Legarea sau atîrnarea sigiliului domnesc de act se face la plicatură, prin patru găuri în cruce , iar șnurul se înnoadă tot în cruce .

În schimb, la sigiliile arhierești și boierești, șnururile sînt legate în general prin trei găuri, în triunghi cu virful în jos: . Alteori, ele sînt legate tot în cruce, iar șnururile înnodate la marginea de jos a plicaturii. Rareori, legarea șnururilor sigiliilor boierești de act se face la fel ca legarea țancușelor, adică petrecîndu-se prin cîte două tăieturi orizontale și paralele, practicate în plicatura actului.

7. Găurile pentru legarea sigiliului domnesc sînt făcute în general mai sus decît găurile pentru celelalte sigilii alăturate. În același timp, găurile pentru sigiliile celelalte sînt toate aliniate la aceeași înălțime, iar șnururile acestora au toate o lungime egală; sigiliul domnesc are în general șnurul puțin mai lung decît al sigiliilor boierești.

8. Cînd sigiliul domnesc atîrnat este sigiliul mare, preeminența feudală este imediat vizibilă, prin mărimea deosebită a acestui sigiliu.

Dar cînd sigiliul domnesc este sigiliul mic, oarecum de aproape egală mărime cu ale celorlalți: arhierei și boieri, astfel încît ierarhia feudală ar putea — aparent — suferi, această relativă egalitate se corectează nu numai prin lungimea mai mare dată, uneori, șnurului, dar și prin aceea că sigiliului domnesc i se face în general o turtă sau emisferă de ceară mai mare decît celorlalte sigilii, ale căror emisfere de ceară sînt aproape totdeauna egale între ele. Dar o diferență ca material propriu-zis nu există, întrucît și emisfera sigiliului domnesc și emisferele celorlalte sigilii coarctate sînt făcute din aceeași ceară de albine, impropriu numită — de obicei — ceară albă, și pe care am numit-o: ceară naturală.

9. Preeminența sigiliului domnesc se mai recunoaște și din faptul că șnurul de mătase se prelungește în partea de jos, în afara emisferei de ceară, în general sub forma sa doi canafi simpli, pe cînd celelalte sigilii sînt în general lipsite de această podoabă, șnurul lor rămînînd, de cele mai multe ori, înlăuntrul emisferei de ceară.

★

În aceste acte interne cosigilate, a căror întrebuintare se întinde pe o perioadă de douăzeci de ani, formula prin care se anunță sigilarea lor, ca semn de validare, prezintă mai multe aspecte interesante, după cum vom arăta mai jos. Astfel, în actul din 12 iunie 1459 se spune: « Iar pentru mai mare întărire a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului nostru pan Dobrul logofăt să scrie și să atîrne pecetea noastră de această carte a noastră »; dar, în fapt actul poartă încă șase sigilii boierești atîrnate alături de sigiliul domnului<sup>1</sup>, astfel că formula nu corespunde situației reale. Aceeași formulă neconformă este întrebuintată și în actele din 13 aprilie<sup>2</sup> și 5 de-

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 306.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 309.

cembrie 1460<sup>1</sup>; 5 iunie<sup>2</sup>, 11 iunie<sup>3</sup> și 13 august 1464<sup>4</sup>, 18 februarie<sup>5</sup> și 8 decembrie 1466<sup>6</sup>; în realitate, toate aceste opt acte poartă, efectiv, pe lângă sigiliul domnesc și sigilii boierești atârinate.

Pentru alte acte se întrebuințează o formulă de sigilare corespunzătoare situației reale: « Iar pentru mai mare putere și întărire a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului nostru boier, pan Dobrul logofăt, să scrie și să atirne pecetea noastră și peceteile boierilor noștri, de această carte a noastră ».

Acesta este cazul pentru cele 16 acte din 15 aprilie 1463<sup>7</sup>, 8 decembrie 1466<sup>8</sup>, 30 iunie<sup>9</sup> și 2 octombrie 1467<sup>10</sup>; 2 octombrie 1468<sup>11</sup>; 20 octombrie 1469<sup>12</sup>, 8 februarie<sup>13</sup> și 18 iulie 1470<sup>14</sup>; 25 aprilie<sup>15</sup>, 1 iunie<sup>16</sup> și 5 iunie 1472<sup>17</sup>; 14 octombrie 1473<sup>18</sup>; 26 august 1474<sup>19</sup>; 22 mai 1476<sup>20</sup>; 29 aprilie<sup>21</sup> și 24 mai 1479<sup>22</sup>.

O variantă a formulei de mai sus:... « să atirne pecetea noastră la această carte a noastră și peceteile boierilor noștri » se întâlnește la două acte din 8 august 1461<sup>23</sup> și 12 septembrie 1464<sup>24</sup>.

Altă variantă: « ...să atirne pecetea noastră și pecetea boierilor noștri de această carte a noastră », găsim la trei acte din 20 aprilie<sup>25</sup> și 15 mai 1462<sup>26</sup> și 11 aprilie 1465<sup>27</sup>.

O formulă deosebită de sigilare, folosită numai o singură dată, în actul din 15 septembrie 1466, cuprinde și o prețioasă indicație privind ordinea de atîrnare a sigiliilor în raport cu sigiliul domnesc, adică raportul de supra- și subordonare, potrivit cu regulile din cancelaria domnească — arătate mai înainte —, reguli pe care le constatăm aplicate totdeauna:

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 313.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 333; în acest act, formula este trunchiată, omițîndu-se prima parte; « Iar pentru mai mare întărire am poruncit panului Dobru logofăt »; fiind prezentă numai partea a doua: « să scrie și să atirne pecetea noastră » (Originalul la Arhivele statului, *Episcopia Huși*, XVIII/1).

<sup>3</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 334.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 335.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 342.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 352.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 329.

<sup>8</sup> *Ibidem*, p. 353.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 357.

<sup>10</sup> *Ibidem*, p. 359.

<sup>11</sup> *Ibidem*, p. 364.

<sup>12</sup> *Ibidem*, p. 368.

<sup>13</sup> *Ibidem*, p. 370.

<sup>14</sup> *Ibidem*, p. 376.

<sup>15</sup> *Ibidem*, p. 388.

<sup>16</sup> *Ibidem*, p. 389.

<sup>17</sup> *Ibidem*, p. 390.

<sup>18</sup> *Ibidem*, p. 399.

<sup>19</sup> *Ibidem*, p. 402.

<sup>20</sup> *Ibidem*, II, p. 2.

<sup>21</sup> *Ibidem*, p. 8.

<sup>22</sup> *Ibidem*, p. 12.

<sup>23</sup> *Ibidem*, I, p. 314.

<sup>24</sup> *Ibidem*, p. 336.

<sup>25</sup> *Ibidem*, p. 318.

<sup>26</sup> *Ibidem*, p. 319.

<sup>27</sup> *Ibidem*, p. 339.

« Iar pentru mai mare putere și întărire a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului nostru boier, pan Dobrul logofăt, să scrie și să atîrne pecetea noastră de această carte a noastră și, sub pecetea noastră, și peceteile boierilor noștri »<sup>1</sup>. « Sub pecetea noastră » nu arată ordinea cronologică în care s-a făcut atîrnarea sigiliilor, ci numai faptul că sigiliul domnesc trebuia să aibă întietate din toate punctele de vedere: mărime, culoare, loc, formă de legare, lungime și culoare de șnur, etc.

În sfîrșit, în actul din 10 septembrie 1471 întîlnim formula cea mai complexă: « Iar pentru mai mare putere a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit credinciosului nostru boier, pan Toma logofăt, să scrie și să atîrne pecetea noastră și peceteile mitropoliților noștri și ale boierilor noștri și de această carte a noastră »<sup>2</sup>. Această formulă vrea să arate participarea și a ierarhilor țării la sfatul domnesc și, mai precis, participarea și prin atîrnarea sigiliilor lor de act. În fapt, la mărturii, în act se anunță, aproape totdeauna, prezența marilor ierarhi ai lui Ștefan cel Mare în sfatul domnesc, cînd această prezență există, iar între sigiliile atîrnate se găsesc, de mai multe ori, și sigiliile lor. Dar anunțarea formală a sigiliilor arhieresti între semnele de validare, alături și înaintea sigiliilor boierești, nu se găsește decît în actul din 10 septembrie 1471, prin care se arată că Ștefan cel Mare cumpără satul Balcăuți și-l dăruiește mănăstirii Putna. Cumpărături de moșii și înzestrarea cu ele a mănăstirii Putna și a altor mănăstiri, de către Ștefan, se mai fac și înainte, cu participarea la mărturii a marilor ierarhi ai țării și cu atîrnarea sigiliilor lor de act, dar fără specificarea expresă a acestui fapt, în formula de sigilare din coroborare. Din aceasta reiese că formula complexă de mai sus înseamnă o inovație, datorită logofătului Toma.

Există și acte care, deși poartă formula din care rezultă atîrnarea sigiliilor boierești: « ... să atîrne pecetea noastră și peceteile boierilor noștri de această carte a noastră », par a nu fi avut atîrnate efectiv și sigiliile boierești, ci numai sigiliul domnesc. Acesta este cazul actelor din 30 iunie 1467<sup>3</sup> și 8 februarie 1470<sup>4</sup>.

Practica și semnificația sigiliilor boierești atîrnate împreună și alături de sigiliul domnesc pătrund în cancelaria moldovenească din cancelaria regală a Poloniei, prin mijlocirea actelor de omagiu date de domnii Moldovei, regilor Poloniei. Aceiași este drumul de pătrundere și pentru cancelaria domnească a Țării Românești, dacă într-adevăr se poate afirma cu certitudine că actul de alianță al lui Mircea cel Bătrîn cu regele Vladislav al Poloniei — încheiat la 17 mai 1411 — este cel mai vechi act muntean extern cosigilat (așa cum este considerat pînă acum).

Iar din faptul că în secolele XIII—XV inclusiv s-a întrebuintat cosigilarea și în cancelaria latină a Ungariei putem admite că, pe lângă modelul latino-polon, cancelaria Moldovei și, mai ales, cancelaria Țării Românești au avut în vedere și modelul latino-ungar<sup>5</sup>.

Actele încheiate cu regii Poloniei fiind acte cu caracter extern, se înțelege ușor semnificația sigiliilor boierești prezente la toate aceste acte alături

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 351.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 381.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 356.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 370.

<sup>5</sup> Pentru cosigilarea din cancelaria regală a Ungariei vezi Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan*, Budapesta, 1930, p. 113—114, 203.

de sigiliul domnesc: ele reprezintă consimțămîntul<sup>1</sup> și garanția (chezășia) date de boieri — feudalii Moldovei — pentru respectarea angajamentelor luate de domn, seniorul lor, față de regele Poloniei, suzeranul general: al domnului și al boierilor.

Aceeași este semnificația și pentru actele cosigilate emise de cancelaria domnească a Țării Romînești, fie în legătură cu Polonia, fie în legătură cu Brașovul și Sibiul, acte despre care am vorbit mai înainte.

Vom vedea mai departe ce semnificație capătă cosigilarea actelor publice interne.

★

În prima parte a domniei lui Ștefan cel Mare, practica diplomatică a cosigilării — folosită în actele externe — trece și în actele interne publice ale cancelariei moldovenești. În intervalul dintre 1459—1479 se cunosc — cum am văzut — circa 33 de acte interne la care s-au atirnat sigiliile boierilor și ale marilor ierarhi ai bisericii, alături de sigiliul domnesc, sau sînt prevăzute cu formule de cosigilare, deși din acest timp cunoaștem astăzi circa 150 de acte interne emise; dar cum multe din aceste acte se cunosc numai în copii, regește și rezumate, s-ar putea foarte bine să mai fi fost emise și alte acte cosigilate, astfel că nu ne putem pronunța definitiv asupra numărului lor real. Totuși, putem fi siguri că majoritatea actelor emise în intervalul 1459—1479 a avut atirnat numai sigiliul domnesc; cum mai putem fi siguri că acte cosigilate interne nu se întîlnesc decît numai în același interval 1459—1479.

Se ridică deci întrebarea: din ce cauză numai puține acte interne (o cîcime) poartă sigilii boierești și arhieresti atirnite alături de sigiliul domnesc; iar, din acestea, numai unele sînt anunțate și prin prezența unei formule speciale de validare?

Cercetînd cu atenție actele domnești emise în intervalul 1459—1479, observăm că poartă și sigilii boierești atirnite numai actele în care este vorba de întărirea stăpînirii asupra unor moșii cumpărate, moșii dăruite între părți (rude), moșii schimbate, moșii cumpărate și dăruite imediat unei mănăstiri (acest ultim fel de acte are cumpărător-dăruitor pe însuși Ștefan cel Mare); sau acte de întărire a stăpînirii asupra unor moșii cîștigate prin judecată. Există și un caz în care se confirmă stăpînirea unei moșii deoarece actul original inițial de stăpînire se pierduse. Pe scurt, putem spune că sînt cosigilate toate actele în care se vede rolul efectiv îndeplinit de sfatul domnesc: de cercetare a temeiurilor de drept și de fapt ale unei stăpîniri de moșie, cercetare ce avea să servească apoi de bază pentru a obține confirmarea domnească, după judecata urmată în acest scop, înaintea sfatului domnesc.

Existența și aplicarea cosigilării ne îngăduie să folosim un criteriu precis spre a determina și delimita competența reală a sfatului domnesc, problemă încă atît de nebuloasă și atît de controversată în istoriografia noastră. Această competență o vedem desfășurată pe două planuri: intern și extern.

Pe plan intern, observăm din cuprinsul actelor că toate întăririle de proprietate se făceau prin sfatul domnesc, unde domnul prezida, avînd alături

<sup>1</sup> Sau, cum spune un act latin apusean din secolul al XIII-lea: *ad exprimendum consensum nostrum super premissis* (H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, II, ed. II, p. 47, n. 3).



pe ierarhii țării și pe marii boieri. Hotărțirea sfatului domnesc era întemeiată pe cercetarea amănunțită a pricinii, în fața părților : vinzător-cumpărător, pîrîș-pîrit, dăruitor-dăruit, etc. Această procedură explică și faptul că, în formularea actului, dispoziția (*dispositio*) cuprinde rezultatul deliberării, iar întărirea (*corroboratio*) aduce mărturiile (*testes*) și anunțarea validării prin atîrnarea mai multor sigilii : în primul rînd, sigiliul domnului, ca garant principal, eficient, și apoi sigiliile cogaranților : ierarhi (uneori) și boieri, care au dezbătut pricina respectivă, în fața domnului și a sfatului domnesc.

Am văzut că, potrivit organizării feudale, domnul — ca suzeran — are drept la sfat (*consilium*), din partea boierilor (vasalii), spre a judeca. Pentru a răsplăti slujba « dreaptă și credincioasă » a « slugilor sale », domnul face acte de dispoziție, acte donative, dîndu-le părți din ocina domnească, considerată drept patrimoniu esențialmente domnesc. De această ocină domnească el dispune singur, după propria-i chibzuire, fără nici un fel de amestec direct din partea sfatului domnesc, deci actele publice emise în acest scop arată voința personală a domnului<sup>1</sup>. De aceea, în coroborare, formula respectivă a unor astfel de acte anunță validarea numai prin propriul sigiliu al domnului : « Iar pentru mai mare putere, am poruncit credinciosului nostru pan Dobrul logofătul să scrie și să atîrne pecetea noastră de această carte a noastră »<sup>2</sup>.

Domnul face acte de voință personală nu numai pentru a răsplăti slujba « slugilor » sale « drepte și credincioase », dar și pentru a înzestra mănăstirile, în primul rînd, mănăstirile înălțate de el însuși, cum este, de pildă, mănăstirea Putna. De aceea și actele cuprinzînd aceste danii personale către mănăstiri nu vor purta decît numai sigiliul domnului. Totuși, și în actele acestea de voință personală mai răzbate încă un aspect al orînduirii feudale, în sensul că, și aici, în coroborare, figurează cogaranții spirituali : întîi garantul principal, din voința căruia izvorăște însuși actul : domnul ; apoi fiii domnești — garanți pentru viitor ; urmează marii ierarhi (uneori), și marii boieri. Însă garanția verbală a acestora nu mai are aceeași semnificație ca atunci cînd ei își atîrnă și sigiliile personale, ca formă diplomatică de validare a actului.

Reiese deci că sfatul domnesc are, pe plan intern, o competență limitată, pe care și-o exercită sub îndrumarea directă a domnului, ale cărui drepturi suzerane *ab antiquo* sînt și rămîn intangibile. În primul rînd, dreptul de stăpînire, am putea spune, mai precis, de proprietate asupra întregii țări, aparține domnului.

De asemenea tot lui îi revin și pămînturile care nu aparțin nimănui (*res nullius*) : sate și moșii, pe care tot el le împarte : cît, cui și cînd vrea ; la fel se întîmplă cu satele și moșiile confiscate de la boierii « hiclei » (*la commisse*),

<sup>1</sup> D. Cantemir spunea : « Odinioară, Moldova statornicită de Dragoș a fost proprietatea numai a domnului și cronicile țării precum și hrisoavele vechilor domni confirmă îndeajuns aceasta » (*Descrierea Moldovei*, trad. G. Adamescu, București, f. a., p. 107). Despre *dominium eminens* vezi D. C. Arion, *Încercarea asupra dominiului eminent din principatele Munteniei și Moldovei, în sec. XIV și XV, în Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 12—23). Au fost totuși cercetători juriști care, folosind argumente sau, mai bine spus, arguții de ordin juridic și nesocotind realitatea istorică, au contestat existența dreptului dominial feudal la noi. Această părere a lor o împărtășește și Alexandru Al. Buzescu care, într-o lucrare privind domnia în țările noastre (*Domnia în Țările Române, pînă la 1866*. Teză..., București, 1943, p. 141—148), nu cunoaște, și deci nu analizează fenomenul politic al cosigilării actelor domnești interne.

<sup>2</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 307 ; actul este din 30 august 1459.

adică boierii (vasalii) care au complotat împotriva domnului (suzeranul), nerespectînd contractul feudal dintre ei și domn ; toate acestea reprezintă concomitent și exercitarea dreptului de retract feudal, drept contractual rezultat din situația suzeran-vasal.

Dar cercetînd îndeaproape cuprinsul actelor interne cosigilate, s-ar părea că la unele din ele este o contradicție între existența voinței suverane și absolute a domnului, privind actele de dispoziție din ocina domnească, și forma unora din actele în care Ștefan cel Mare face uz de acest drept. Găsim anume că actele din 15 septembrie 1466, 2 octombrie 1468, 20 septembrie 1471 și 25 aprilie 1472, prin care Ștefan dăruiește mănăstirii Putna unele moșii cumpărate de el, sînt validate nu numai prin sigiliul domnesc, ci și prin atîrnarea unor sigilii boierești, deși aceste acte sînt acte de danie din bunurile voievodului, deci acte personale de dispoziție, cu totul evidente.

În realitate, observațiile noastre rămîn riguros valabile. Cele patru acte amintite au, fiecare, un îndoit cuprins : în prima parte se arată cumpărătoarea de moșii sau sate, făcută de Ștefan cel Mare, de la anumiți vînzători ; în a doua parte, se arată cum Ștefan dăruiește mănăstirii Putna, cumpărătura respectivă. Deci prima parte a fiecărui act cuprinde o vînzare-cumpărare, fapt care intră obligatoriu în competența sfatului domnesc și urmează, potrivit practicii din acel moment, să fie întărită și prin atîrnarea sigiliilor boierești, alături de sigiliul domnesc.

Partea a doua a actului ar fi făcut, în alte cazuri, obiectul unui alt act : act de danie către mănăstirea Putna. Dar reunirea, din voința domnului, a celor două conținuturi într-un singur act face ca acesta să fie un act cosigilat, potrivit principiului, la a cărui aplicare încă de pe atunci s-a pus toată grija, că nimeni nu poate fi și judecător și parte în același timp, adică nimeni nu poate fi judecător în propria lui cauză. Această cosigilare era considerată cu atît mai necesară, cu cît, cumpărătorul fiind însuși voievodul, trebuiau luate toate măsurile procedurale pentru ca vînzarea să nu poată fi contestată mai tîrziu, sub acuzația că s-a făcut din interesele personale ale voievodului, prin violentarea voinței proprietarului (suspiciunea legitimă).

Pe plan extern, competența sfatului domnesc era nelimitată, în sensul că toate actele care angajau țara și domnul trebuiau făcute — și efectiv erau făcute — cu cunoștința și consimțămîntul (*consensus*) boierilor, cunoștință și consimțămînt exprimate fie în același act, la un loc cu domnul, fie într-un act separat. În această din urmă privință, practica din cancelaria moldovenească alternează, mai ales în primele timpuri, și nu se fixează definitiv decît în secolul al XV-lea, cînd actele externe sînt acte cosigilate propriu-zise, adică și actul domnului și actul boierilor sînt la un loc, cuprinse în unul și același act.

★

Observăm că actele interne cosigilate se impart în trei categorii:

I. Acte cosigilate efectiv, ale căror formule de validare cuprind anunțarea numai a sigiliului domnesc, nu și anunțarea sigiliilor boierești.

II. Acte cosigilate efectiv, dar ale căror formule de validare cuprind și anunțarea sigiliilor boierești.

III. Acte care nu sînt cosigilate efectiv, dar ale căror formule de validare cuprind anunțarea și a sigiliilor boierești.

Prima categorie cuprinde actele cele mai vechi, din primii ani de domnie a lui Ștefan cel Mare, ceea ce arată cosigilarea ca un fapt efectiv

încă de pe la începutul acestei domnii, căruia însă cancelaria domnească nu-i consacrase încă o formulă specială de validare în formularul diplomatic.

Despre a doua categorie, căreia i s-a relevat mai înainte variația formulelor de validare, nu mai avem nimic de adăugat.

În legătură cu situația arătată mai sus este cazul de a discuta constatarea că practica actelor cosigilate — deși lipsite de formula de sigilare adecvată — este observată ca efectiv realizată de-abia la doi ani după suirea pe tron a lui Ștefan cel Mare, începând anume cu actul din 12 iunie 1459.

Observăm că din actele emise pînă la acea dată ne sînt cunoscute astăzi nouăsprezece acte și din ele numai unsprezece ni s-au transmis în forma originală, restul fiind copii slave, surete, regeste și rezumate. Cea mai mare parte: douăsprezece, privește darurile către mănăstiri; patru sînt răsplătiri pentru slujbă; unul, schimb de moșie între rude; iar două, incerte.

Cercetîndu-le în lumina observațiilor privind competența sfatului domnesc, observăm că numai unul din cele nouăsprezece: actul privind schimbul de moșie între rude, din 26 octombrie 1458<sup>1</sup>, ar fi fost de competența sfatului domnesc; cît despre celelalte acte emise, constatăm că ele sînt acte de voință suverană, deoarece, în primii doi ani de domnie, domnul se preocupă mai ales de înzestrarea mănăstirilor și de răsplătirea «slugilor drepte și credincioase». În acest caz, a putut, oare, cancelaria domnească să lase să treacă neobservat un act care trebuia cosigilat, actul din 26 octombrie 1458?

Dacă ne amintim că la 4 aprilie 1459, în tabăra de la Nistru, Ștefan cel Mare încheia pacea cu polonii, observăm că actul acesta de pace — ajuns nouă numai în copie — are următoarea formulă de anunțare a sigilării: *Horum quibus sigillum nostrum et <sigilla> baronum et consiliariorum nostrorum, domini valachi: domini Dobroch <Dobrul> cancelarii nostri, domini Albi spatarii, domini Lasori Magni <Lazăr Pitic>, domini Tomae Lochindae <Chindia>, domini Cusinae <Cozmiță>, domini Bochtai <Buhtea>, domini Saches <Sacts> spatarii nostri, domini Stolnici <Zbierea>, domini Boerani <Boueanul> comissi, domini Luscho Godichi et domini Olonethae sunt appensa testimonio litterarum*<sup>2</sup>.

Formula aceasta, în care martorii figurează nominal, nu la mărturii, ci numai la anunțarea semnelor de validare a actului prin sigilii, deci o formulă nouă de sigilare, este unică pentru diplomația Moldovei și arată ce preț deosebit s-a pus pe indicarea nominală a boierilor care au avut dreptul, ca membri ai sfatului domnesc, nu numai să figureze ca martori ai acțiunii actului, dar să-și atîrne și sigiliul alături de sigiliul domnesc. Este cel dintîi act cosigilat extern al lui Ștefan cel Mare și remarcăm că dacă în el se vorbește de obligația pentru poloni de a îndepărta de la granița Moldovei pe fostul domn Petru Aron, adăpostit și sprijinit de poloni, se vorbește în același timp de obligația pe care și-o ia Ștefan cel Mare de a înapoia boierilor moldoveni — aflați în slujba lui Petru Aron — moșiile strămoșești și de a-i ține în cinste pe fiecare după meritele sale; sau, în textul latin: *Promittimus insuper dominis valachis, qui ex consensu regiae maiestatis Petro woie-*

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 299—300; originalul la Academia R.P.R., CLXXIV/1; actul este scris cu cerneală albastră.

<sup>2</sup> I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 268. *Lasori Magni* este Laze sau Lazea Pitic.

*wodae serviunt, bona ipsorum paterna et iusta restituere et ipsos honorare iuxta merita ipsorum*<sup>1</sup>.

Allăm și pe această cale că, dacă din povestirea cronicarului Grigore Ureche s-ar fi putut crede că țara în întregime recunoscuse domn, la Direptate, pe Ștefan<sup>2</sup>, în fapt cîțiva boieri fugiseră în Polonia, însoțind pe fostul domn Petru Aron. După frămîntări și lupte la hotare timp de doi ani de zile, Ștefan simte nevoia să-și asigure liniștea și să-și consolideze domnia, prin cîștigarea boierilor pribegi. Tratatul de pace încheiat cu polonii are deci o importanță deosebită, din toate punctele de vedere, dar el prezintă un interes deosebit și pentru sigilografia moldovenească, fiind ca un punct de plecare pentru introducerea unei noi practici sigilare. Spre a convinge pe acești boieri moldoveni, fugari în Polonia, să se întoarcă în țară, unde li se făgăduise că-și vor primi moșiile și vor avea să se bucure de multă cînstire, Ștefan cel Mare introduce, și în cancelaria internă, practica externă a cosigilării actelor domnești, ca o dovadă peremptorie, pentru acești fugari, de prețuirea — mai mare decît cea de pînă atunci — acordată boierilor de către noul domn. Dar, tot așa de bine se poate ca această cosigilare să nu vină cituși de puțin din inițiativa și prevederea voievodului, ci să fi fost provocată chiar de cererea expresă a boierilor aflați în jurul lui Ștefan, dornici ei înșiși de a face publică și vizibilă înalta situație: politică, socială și economică, la care se ridicaseră în noua domnie. Iar Ștefan avea tot interesul ca, prin concesiile aparente și de relativ mică importanță, să-și așeze definitiv domnia. În realitate, și după concesiile de ordin formal de mai sus, care avea să dea o înfățișare cu totul nouă, nemaiîntîlnită, unora din actele interne emise de cancelaria domnească, competența sfatului domnesc rămînea tot cea de pînă atunci, și numai forma de exprimare publică, vizibilă, a acestei competențe se schimba, cîștigînd în strălucire. Evident, era aceasta o victorie a marilor feudali: mai puțin o victorie a sfatului domnesc propriu-zis, luat în întregul lui, și mai mult o victorie personală a marilor boieri, mai ales prin consecințele politice interne pe care această victorie le putea avea. Acești mari boieri, feudali deținători de mari proprietăți funciare, puteau spera și într-o creștere reală a puterii lor politice, mai mult decît înainte; ei se puteau — eventual — uni între ei, pentru o acțiune colectivă în acest sens, deci pentru o micșorare în continuare, și efectivă, a puterii domnești. Boierii, antagoniști ai puterii centrale de stat, puteau nădăjdui astfel în dezvoltarea unei anarhii feudale favorabile creșterii puterii lor, așa cum fusese pînă la suirea pe tron a lui Ștefan cel Mare. Dar, în fapt, era numai o victorie de suprafață, aparentă, întrucît domnul își păstra neatins dreptul său de suzeran, de a dispune singur de «ocina» domnească, păstrînd în același timp și dreptul de a face anumite acte publice de voință personală. De aceea, oricît s-ar părea altfel, chiar și după concesiile de ordin sigilar, domnul moldovean rămîne și mai departe mai mult decît numai un simplu *primus inter pares*<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 268; vezi și p. 266.

<sup>2</sup> «Ștefan vodă strîns-au boierii țării și mari și mici și altă curte mărunță, dimpreună cu mitropolitul Theoctistu și cu mulți călugări, la locul ce să cheamă Direptatea, și i-au întrebatu pre toți: iaste-le cu voie tuturor să le fie domnu? Ei cu toții au strigat într-un glas: «În mulți ani de la dumnezeu să domnești!» (Grigore Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, <1956>, p. 83).

<sup>3</sup> Ne deosebim în aceasta de cercetătorii care, din faptul că boierii «participă la judecățile ce vin în fața domnului» consideră că în felul acesta ei «iau parte efectivă la cîrmuirea țării» și din aceasta voievodul reiese, ca domn, un *primus inter pares* (D. C. Arion,

Considerăm deci că actul intern amintit mai înainte, din 26 octombrie 1458, nu a fost act cosigilat, pentru că nu putea fi cosigilat, deoarece această practică a cosigilării actelor domnești interne începe mai târziu, tocmai peste un an. După cunoștințele noastre de astăzi, știm că primul act intern cosigilat apare la 12 iunie 1459, adică la numai două luni după încheierea tratatului de pace cu polonii, ceea ce face și mai vizibilă legătura dintre unul și celălalt, arătând limpede și definitiv că la baza cosigilării interne din actele lui Ștefan cel Mare stă situația politică internă, iar punctul de plecare este tratatul încheiat de acesta cu polonii, la 4 aprilie 1459, în tabăra de la Nistru. Acest drept de cosigilare acordat boierilor, adică marilor feudali, a reprezentat o concesie, o abdicare parțială a lui Ștefan cel Mare de la drepturile sale de domn și de suzeran feudal : o acțiune politică întreprinsă, pe de o parte, în scopul cîștigării totale și menținerii de partea sa a boierilor, care, în timpurile tulburi ale începutului de domnie, îl puteau părăsi și trece de partea fostului domn ; iar pe de altă parte, acordarea lui avea în vedere și cîștigarea boierilor fugiți împreună cu fostul domn Petru Aron în Polonia, unde urzeau tot felul de intrigi și acțiuni pentru înlăturarea lui Ștefan de pe tronul Moldovei. Încheierea păcii reprezintă asigurarea că polonii nu vor mai sprijini în mod fățiș pe Petru Aron ; iar concedarea dreptului de cosigilare pentru boierii din sfatul domnesc caută să desăvîrșească roadele tratatului, printr-o creștere aparentă a drepturilor boierilor, cu prejudicierea formală a drepturilor domnești.

★

Ca să se vadă și mai bine că la baza cosigilării actelor interne ale lui Ștefan cel Mare stă dorința și străduința acestuia de a cîștiga de partea sa pe toți boierii fugari în Polonia, strînși — la început — în jurul fostului domn Petru Aron, amintim că unuia dintre aceștia, celui mai bogat, mai important și mai influent, lui Mihail sau Mihul logofăt, voievodul îi trimite nu mai puțin de patru salvconduce, prin care îl invită să se întoarcă în Moldova. Invitația era întovărășită de restituirea prealabilă a unora din moșiile și satele confiscate, precum și de făgăduința că nu se va răzbuna împotriva-i, în nici un fel ; ci, dimpotrivă, îi va da toată prețuirea meritată. Socotim, deci, necesar să urmărim mai pe larg aceste salvconduce.

Cel dintii salvconduct, dat în Bacău, la 13 septembrie 1457, este adresat « credinciosului nostru boier, dumnealui Mihail logofătului, ca să vie la noi, slobod și de bună voie. ., fiindcă te-am iertat și toată mînia și ura am alungat-o cu totul din inima noastră. Și satele, adevă ocinele tale, toate ți le-am întors »<sup>1</sup>.

Al doilea, dat în Suceava, la 12 iunie 1460, spune, între altele : « făgăduim și am făgăduit credinciosului nostru boier... să aibă voie să se întoarcă la noi, la slujba sa dreaptă și credincioasă, fără nici o zăbavă. Iar de lucrurile ce ar trebui uitate... nu ne vom aduce aminte niciodată, în vecii vecilor ». Se adaugă și partea privind restituirea averilor : « Și satele

*Despre prerogativele marilor boieri moldoveni înainte de Ștefan-cel-Mare, în Omagiu profesorului Constantin Stoicescu pentru 30 de ani de învățămînt*, București, 1940, p. 516—517). Sîntem însă de acord cu constatarea că boierii moldoveni sînt « personaje sociale puternice, mai puternice decît marii boieri contemporani » din Țara Romînească (*ibidem*, p. 525).

<sup>1</sup> Textul slav și traducerea la I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare, II*, București, 1913, p. 257—259.



și averile tale, toate ți le-am întors ; vei arăta numai hrisoavele și drepturile tale asupra lor »<sup>1</sup>.

Al treilea, dat tot în Suceava, la 28 iulie 1468, arată și intervenția regelui Poloniei în favoarea lui Mihail logofătul : « ...domnia sa craiul ne-a rugat, prin acei boieri ai noștri, ... să iertăm pe dumnealui Mihail logofăt... Noi, după rugămintea domniei sale a craiului.. și după rugămintea mitropoliților noștri și a boierilor noștri, mari și mici, am iertat pe dumnealui Mihail logofătul ». Și acum se arată restituirea moșilor : « Și curțile dumnealui Mihailui, ce sint pe Seret, împreună cu alte două sate, cu Pirtănoșii și cu Onțeștii, i le-am întors ; și dacă vom vedea că ne slujește cu credință, îi vom întoarce și altele »<sup>2</sup>.

În sfârșit, al patrulea salvconduct, dat în Roman, la 10 august 1470, repetă invitația : « să vii la noi fără nici o teamă și îndoială, fiindcă te-am iertat... și vrem să te ținem în mare miluire și dragoste și cinste, deopotrivă cu boierii noștri cei mai de frunte... Și satele tale de baștină, anume Negoștii și Conțeștii și Pirtănușii și Valea Seacă, ți le-am dat îndărăt ».

Ca urmare a faptului că cele trei salvconducte de mai înainte nu au avut darul să înlăture teama din sufletul lui Mihail logofătul, voievodul pune la mărturiile celui de al patrulea salvconduct, ca garanți pentru respectarea făgăduielilor sale, nu numai pe marii boieri ai sfatului domnesc, așa cum făcuse în cele trei salvconducte, dar adaugă și pe cei doi mitropoliți ai țării : Teoctist al Sucevei și Tarasie al Romanului. Și, ca o supremă dovadă în acelaș sens, acest al patrulea salvconduct este întărit nu numai cu sigiliul domnesc atârnat, dar și cu sigiliile celor doi mitropoliți amintiți<sup>3</sup>.

Insistența lui Ștefan cel Mare pentru reîntoarcerea lui Mihail logofăt — care nu s-a mai reîntors în patrie — arată ce preț mare pune Ștefan pe captarea marilor feudali, considerind că înlăturarea opoziției acestora reprezenta, prin ea însăși, înlăturarea piedicilor ce stăruiau încă în calea stabilității tronului său.

★

Revenind la cercetarea întreprinsă anterior, observăm că în cea de a treia categorie intră actul din 8 februarie 1470, act prin care Ștefan cel Mare dă voie lui Oană tătarul, robul său, fugit peste graniță în Țara Leșească, să se întoarcă în țară și să fie pe viitor om liber. Este un act în care se exercită — după cum vedem — voința proprietarului aceluia rob, a seniorului, de a crea un om liber, deci un act care nu ține decît de voința sau competența domnului în calitatea de senior feudal. Formula de validare, în care se amintește cosigilarea, a fost pusă din eroare și această eroare s-a corectat la liberarea actului, prin renunțarea la cosigilarea efectivă<sup>4</sup>.

★

Cercetind sigiliile domnești atârinate la actele interne cosigilate, observăm că domnul întrebuintează cînd sigiliul mare (8 cm), cînd sigiliul

<sup>1</sup> Textul slav și traducerea la I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 269—271.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 305—308.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 309—311.

<sup>4</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 369—370. I. Bogdan observase lipsa cosigilării efective la acest act: « Peciți boierești nu s-au atârnat însă nici una, deoarece pergamentul nu are nici o urmă de găurile de care ar fi trebuit să fie fixate. Cea domnească se vede însă că a existat » (*Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 142).

mic (2,5 — 3 cm), manifestându-se aparent egală preferință de folosire a sigiliului mic și a celui mare. Cauzele întrebuirii acestor două feluri de sigilii le vom lămuri cu alt prilej. În schimb, observăm, din compararea actelor, că nici cosigiliile nu sînt totdeauna în același număr : din treizeci și trei de acte, șasesprezece acte au cîte șase cosigilii, trei au cîte opt, tot trei au cîte douăsprezece, alte trei au cîte patru ; unul are șapte, unul are zece, altul nu are de loc, iar pentru cinci acte nu se poate face nici o precizare.

Cine erau acei mari boieri care își coațirnau sigiliile la actele domnești?

Principal, s-ar putea răspunde foarte simplu: boierii aflați în marile dregătorii, adică în slujbe.

Dar atunci, de ce această variație în numărul cosigiliilor ? De ce nu cosigilează în același timp toți membrii sfatului domnesc, amintiți la mărturii?

Precizînd mai înainte competența reală a sfatului domnesc, am arătat că aceasta se exercită asupra vînzărilor, cumpărărilor, schimburilor de moșii, judecăților, recunoașterilor de proprietăți, etc., adică asupra aproape a tot ce nu era ocina domnească și dreptul exclusiv, consacrat, al suzeranului, al domnului, de a dispune de ea. Sîntem obligați deci să admitem că pentru toate actele de competența sfatului domnesc trebuia întreprinsă în prealabil o cercetare amănunțită a temeiurilor de fapt și de drept privind conținutul acestor acte, o cercetare amănunțită a pricinilor respective, a fondului însuși. Această cercetare nu se putea face prin improvizare, în chiar momentul cînd se înfățișa sau se hotăra pricina, și nici de către întreg sfatul domnesc. În prealabil a trebuit să se încredințeze unei comisii, alcătuită din cîțiva membri ai sfatului domnesc, cercetarea fiecărei pricini în parte. Comisia, sau, mai bine spus, comisiile — deoarece pentru fiecare pricină era cîte una — după o cercetare întreprinsă împreună cu părțile în cauză, își formează o convingere și prezintă un raport, oral, sfatului domnesc — adunat în întregime, pentru deliberare, sub conducerea domnului. (În secolele următoare, acest raport va fi scris și se va numi « anaforă ».) Sfatul Domnesc asculta raportul, îl dezbătea și apoi hotăra asupra pricinii ; iar boierii membri ai comisiei, aceia care luaseră parte la cercetare, care determinaseră — prin raportul lor — hotărîrea sfatului (*actio*), aveau *dreptul și datoria* de a-și atirna sigiliile la actul respectiv, această prezență sigilară reprezentînd evidența sarcinii ce li se încredințase și răspunderea lor directă, și pe viitor, înaintea sfatului domnesc, ca un fel de garanție irecuzabilă. Sau, ca să ne exprimăm într-o formulă de diplomatică, putem spune că își atirnau sigiliile alături de sigiliul domnesc numai acei boieri care luaseră parte și la prima parte a acțiunii actului : partea de cercetare, de investigație ; iar în mărturiile actului erau amintiți și aceștia împreună cu toți acei care luaseră parte la ultima parte a acțiunii actului : partea finală, de încheiere, de deliberare, ei fiind prezenți la redactarea și la scrierea lui (*conscriptio*).

Cînd pricinile în discuție priveau biserica, era natural ca la cercetarea și raportul către sfatul domnesc să ia parte și marii ierarhi, căpetenii ale bisericii moldovenești ; potrivit aceluiași principiu, ca și pentru celelalte pricini, și ei își atirnau sigiliile de actul care cuprindea hotărîrea sfatului domnesc. Astfel, actul din 12 septembrie 1464, prin care mitropolitul Teoctist al Sucevei « de bunăvoia lui și nesilit de nimeni și cu voia tuturor marilor noastre mînăstiri din Moldova », vinde satul Greci pisarului Tudor Prodan, pentru 300 zloți turcești, are 12 cosigilii și, dacă n-ar fi unele din ele pierdute,

iar altele stricate, neîndoios că aceste cosigilii ne-ar arăta prezența, la cercetarea prealabilă, a episcopului Tarasie de Roman și a celor patru egumeni de la mănăstirile : Bistrița, Nearnț, Moldovița și Pobrata, amintiți la mărturii.

Dar prezența marilor ierarhi ai țării la cosigilarea actelor domnești interne ridică și o altă problemă. Mitropolitul și episcopii apar pentru ultima dată ca martori — garanți în actul din 14 octombrie 1473, act care nu privește direct biserica. De atunci și pînă la sfîrșitul domniei lui Ștefan, chiar cînd vor fi pricini ce privesc direct biserica, marii ierarhi ai țării nu vor mai figura niciodată la mărturii. Reforma aceasta a divanului aparține inițiativei lui Ștefan și pare să aibă, ca punct de plecare, absența silită a mitropolitului Teoctist, bătrîn și, probabil, bolnav<sup>1</sup>. Ștefan folosește prilejul ivit și caută să întărească din ce în ce mai mult puterea domnească, fie și prin simpla înlăturare a celor mai slabe din forțele contrarii, care o diminuau sau o puteau oarecum diminua, lăsînd pentru mai tirziu înlăturarea forțelor contrarii mai puternice (marii boieri).

Revenind la tema care ne preocupă, concludem :

Îndeplinirea unei cercetări prealabile, pentru pricinile care erau de competența sfatului domnesc, cercetare înfăptuită de un număr limitat, dar determinat de boieri, număr variabil, cu o medie normală de șase boieri ; prezentarea unui raport oral de către acești boieri, în fața întregului sfat domnesc, întrunit sub conducerea domnului și în prezența fiului domnesc : acestea sînt, după convingerea noastră, elementele de procedură care explică variația constatată în numărul cosigiliilor la actele interne ale lui Ștefan cel Mare.



Nu știm încă dacă fiii domnești își atîrnau și ei sigiliul la actele interne cosigilate, în care figurau la mărturii, îndată după părintele lor. În schimb, în unele din actele externe ale lui Ștefan cel Mare găsim și pe fiul domnesc Bogdan atîrnîndu-și sigiliul inelar alături de sigiliul domnului, cum se întîmplă în tratatul de pace perpetuă încheiat la 12 iulie 1499, în Hîrlău, cu Ioan Albert, regele Poloniei<sup>2</sup> ; sau în tratatul de alianță încheiat la 14 septembrie 1499, în Suceava, cu Alexandru, marele duce al Lituaniei<sup>3</sup>. Dar constatăm că, în amîndouă aceste acte externe, validarea și prin sigiliul fiului domnesc este arătată expres în formula sigilară din coroborare<sup>4</sup>.

Pe de altă parte, avînd în vedere procedura arătată mai sus, privind pricinile interne ce intrau în competența sfatului domnesc, în chip normal rezultă că fiii domnești nu aveau a-și atîrna sigiliul la actele interne cosigilate, deoarece ei reprezentau domnia, adică autoritatea supremă, care valida

<sup>1</sup> Mitropolitul Teoctist moare la 8 noiembrie 1477 și este îngropat la mănăstirea Putna (vezi Niculae M. Popescu, *N-a existat un mitropolit moldovean Teoctist în anii 1491 și 1498*, în « Biserica Ortodoxă Romînă », LII (1934), p. 738—743).

<sup>2</sup> I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, p. 426.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 444.

<sup>4</sup> Iată cum sînt anunțate sigiliile de actul încheiat în Hîrlău, la 12 iulie 1499 : « Iar spre mai mare putere și tărie a credinței noastre statornice, am poruncit să atîrne la această carte a noastră pecetea noastră cea mare și pecetea fiului nostru Bogdan voievod și pecetea arhiepiscopilor și pecetea boierilor noștri sfetnici » (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 434). Actul din 14 septembrie 1499, încheiat la Suceava, cuprinde o formulă aproape identică (*ibid.*, II, p. 446).

actul printr-un singur sigiliu, prin sigiliul domnului. În fapt, starea de insuficiență conservare a unora din sigiliile atîrnate, ca și lipsa altora, sînt în măsură să ne producă îndoială asupra veridicității acestei concluzii. Totuși, la actele care și-au păstrat toate sigiliile atîrnate și acestea au fost descifrate, s-a văzut că fiii domnești, deși prezenți la mărturie, n-au mai fost prezenți și la sigilare, deci n-au mai fost prezenți la cercetarea prealabilă.

Putem deci considera că studiul actelor cosigilate ne-a îngăduit să precizăm documentar competența sfatului domnesc în timpul domniei lui Ștefan cel Mare și, în același timp, să reconstituim procedura de lucru a acestui sfat domnesc. Competența lui privește aspectul administrativ-juridic al conducerii Moldovei și, desigur, tot aceeași a fost competența internă a sfatului domnesc și înainte de domnia lui Ștefan cel Mare și după domnia lui, iar domnul a fost și a rămas întotdeauna stăpîn absolut pe actele de dispoziție privind ocina domnească, drept de care s-a folosit pînă tîrziu (secolul al XIX-lea).

★

Cînd și de ce încetează cosigilarea actelor domnești interne din Moldova?

Începută efectiv în iunie 1459, această practică pare să țină numai pînă la 24 mai 1479, data ultimului act cosigilat. Este aceasta data reală a încetării. Sau cosigilarea încetează la 26 mai 1476, de cînd datează actul cosigilat emis înainte de bătălia de la Valea Albă (1476). Iar cele emise după această dată ar reprezenta o simplă eroare de cancelarie, întemeiată pe rutina dieilor domnești?

După bătălia de la Valea Albă mai există numai două acte cosigilate: unul din 29 aprilie 1479, al doilea din 24 mai 1479, prevăzute amîndouă cu următoarea formulă de anunțare a sigilării: ... «să scrie și să atîrne pecetea noastră și pecetea boierilor noștri de această carte a noastră». Este aceasta numai o formulă de cancelarie, părăsită încă din 1476 și reluată, din eroare, numai la două acte, în aprilie și mai 1479? Corespunde ea unei cosigilări efective?

Cea mai nouă ediție a acestor două acte specifică, la observații: «pecete atîrnată», la cel dintîi (29 aprilie 1479)<sup>1</sup>, și «pecete căzută», la cel de al doilea (24 mai 1479)<sup>2</sup>. În schimb, cel mai vechi editor al celui dintîi act, I. Bogdan, spune: «pecetea boierești lipsesc»<sup>3</sup>; iar M. Costăchescu, editorul dintîi al celui de al doilea act, constată că actul are ... șapte sigilii atîrnate<sup>4</sup>. În fața acestor afirmații contradictorii să verificăm actele înseși. Originalul actului din 29 aprilie 1479 se vede că a avut șase sigilii boierești atîrnate în triunghi, sigilii astăzi lipsă<sup>5</sup>. Numai pentru actul din 24 mai 1479 verificarea nu se poate face, actul negăsindu-se într-un depozit la îndemîna noastră. Dar în fața afirmațiilor categorice ale editorului M. Costăchescu, trebuie să considerăm că este vorba tot de un act cosigilat, ceea ce ne îngăduie să punem încheierea cosigilării în mai — iunie 1479, tocmai la douăzeci de ani după începerea ei.

Nu cunoaștem faptele precise care au dus la suprimarea acestei practici feudale, în mijlocul anului 1479 și nici nu este aci locul să arătăm în ce

<sup>1</sup> Documente privind istoria Romîniei, A, XIV, XV, vol. II, p. 8.

<sup>2</sup> Ibidem, p. 12.

<sup>3</sup> I. Bogdan, Documentele lui Ștefan cel Mare, I, p. 224.

<sup>4</sup> M. Costăchescu, Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare, Iași, 1933, p. 100.

<sup>5</sup> Academia R.P.R., Peceți, nr. 478.

măsură și cum, această suprimare reprezintă termenul final al unei acțiuni dusă cu perseverență de Ștefan cel Mare, timp de douăzeci de ani, împotriva boierilor mari feudali, ca să-și poată relua dreptul suveran de unisigilare a tuturor actelor domnești interne, împreună cu tot ceea ce această unisigilare reprezintă ca semnificație pentru suveranul feudal.

Neîndoios, această nouă atitudine a lui Ștefan cel Mare față de boieri se sprijină pe fapte de politică internă și externă, cu totul favorabile domnului moldovean. Dar o cronologie sigură a tuturor evenimentelor întâmplate în domnia lui Ștefan cel Mare ne lipsește, astfel că orientarea noastră suferă și trebuie să recurgem la ipoteze. În orice caz, este limpede că schimbarea de atitudine a lui Ștefan față de marea boierime reprezintă certitudinea acestuia privind consolidarea definitivă a situației sale interne. Nu este cazul să facem aici analiza acestui proces politic intern, care a ținut douăzeci de ani, interesându-ne acum numai rezultatul final, care se străvede în noua situație sigilară din cancelaria domnească a Moldovei. Pe de altă parte, dacă într-adevăr s-ar confirma că după 8 mai 1479, adică după expunerea făcută în fața Marelui Consiliu al Veneției, de către Ioan Țamblac, s-a încheiat cunoscutul tratat de pace dintre Ștefan și sultanul Mehmet al II-lea<sup>1</sup>, faptul acesta ar reprezenta baza politică externă care, adăugată la baza politică internă, i-a permis lui Ștefan revizuirea politicii de concesiuni dusă până atunci față de marea boierime. Încheierea păcii cu turcii i-ar fi asigurat lui Ștefan recunoașterea definitivă ca domn și i-ar fi dat puterea, între altele, să suprimă practica feudală a cosigilării unora dintre actele interne, practică la a cărei adoptare fusese constrins cu douăzeci de ani înainte, de situația politică internă și externă. Tratatul, căruia îi lipsește data, este încheiat cu sultanul Mehmet al II-lea înainte de 3 mai 1481, data când sultanul moare, dar nu se poate preciza exact când a fost încheiat, astfel că trebuie să renunțăm [pentru moment] a ne întemeia pe această ipoteză.

Faptul că în iunie 1479 se naște Bogdan-Vlad<sup>2</sup>, fiul care va urma părintelui în scaunul domniei, este, oare, în măsură să ne aducă explicația căutată? Numele dat acestui al doilea fiu domnesc avea o îndoită formă și un îndoit sens: Bogdan era un nume moldovenesc, deci legat de tradiția țării; alăturat lui era Vlad, nume muntenesc, legat de tradiția domnească a țării vecine<sup>3</sup>. Acest îndoit nume: Bogdan-Vlad evoca în primul rînd tradiția dinastică a Moldovei, dar amintea indirect și de victoria cîștigată de Ștefan împotriva domnului muntean și avea, poate, la temelie, din această cauză, și unele gînduri nemărturisite ale lui Ștefan, privind domnia Țării Romînești<sup>4</sup>.

Oricum ar fi, numai simpla alăturare a acestor două tradiții onomastice pentru a da un nume fiului domnesc atunci născut, arată că domnia lui Ștefan cel Mare ajunsese pe o foarte înaltă culme politică. Iar suprimarea, în același moment, a cosigilării actelor domnești interne, practică diplomatică veche de douăzeci de ani, confirmă — pe alt plan — existența acestei situații politice deosebite. În concluzie:

<sup>1</sup> Data aceasta este propusă la Aurel Decei, *Tratatul de pace — sulhnâme — încheiat între sultanul Mehmed II și Ștefan cel Mare, în 1479*, în « Revista istorică romînă », XV (1945), p. 483.

<sup>2</sup> Data la Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare (Versiunea germană a lui Schedel)*, București, 1942, p. 46, 66. (Texte de literatură veche romînească).

<sup>3</sup> Cum observa și I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 283.

<sup>4</sup> P. P. Panaitescu socotește că Ștefan se gîndea să revendice domnia Țării Romînești pentru acest fiu Bogdan-Vlad (comunicare orală).



Postulind existența feudalității în Moldova și Țara Românească, se postulează implicit și încadrarea organică a acestei feudalități românești în feudalitatea generală contemporană, cu excluderea — bineînțeles — a unor neimportante aspecte locale. Acesta este singurul fel în care se poate studia și înțelege feudalitatea românească, adică păstrind legătura cu feudalitatea din țările vecine.

Știm de asemenea că, în cadrul feudalității generale, prezența vasalului la curtea seniorului (suzeranului) răspundea obligației vasalului de a da suzeranului ajutor la edictarea de măsuri legislative și, mai ales, la împărțirea justiției (*consilium*).

Raportînd acestea la Moldova și Țara Românească, reiese limpede că existența inițială a sfatului domnesc din aceste două țări s-a întemeiat pe obligația de *consilium* a vasalului (boierii) față de suzeran (domnul). De aici reiese în chip obligatoriu că nici rolul sfatului nu putea fi acela de a controla, a cenzura actele domnești, ci numai un rol de simplu auxiliar al puterii centrale, situație confirmată și de faptul că și pentru timpurile mai vechi ale existenței celor două țări, timpuri pentru care posedăm documente diplomatice propriu-zise, sfatul domnesc era alcătuit din boieri-dregători.

Analiza amănunțită a tuturor actelor diplomatice interne existente ne arată că nici sfatul domnesc în întregul lui și nici fiecare membru în parte n-au posedat de la început dreptul de a cosigila actele domnești interne. Acest drept este în realitate un privilegiu, de care boierii sfatului domnesc beneficiază numai în Moldova și numai în perioada arătată din domnia lui Ștefan cel Mare: 1459—1479, adică într-o perioadă de 20 ani, din care sînt absenți primii doi ani de domnie a voievodului, și nu mai revine niciodată. Această absență inițială, deși redusă, ne învederează categoric legătura politică internă pe care cosigilarea actelor domnești interne o are în chip direct cu relativa stabilizare ulterioară a domniei lui Ștefan cel Mare.

Aceeași analiză a stabilit documentar existența a trei perioade în lungă domnie a lui Ștefan cel Mare:

I. De la înscăunare pînă în iunie 1459.

II. Din iunie 1459 — iunie 1479.

III. Din iunie 1479 — iulie 1504.

Întîia perioadă, foarte scurtă, este epoca de frămîntare pentru așezarea domniei; a doua, epoca de cedare parțială în fața opoziției marilor feudali, boieri-dregători ai domniei, care obțin și se servesc de privilegiul de cosigilare; a treia, este epoca de întărire definitivă a puterii centrale, de apogeu a domniei lui Ștefan cel Mare: intern, domnia — rezemată pe popor și pe mica boierime — îi era puternic consolidată, iar victoriile împotriva turcilor și a celorlalți dușmani îi făuriseră un legendar prestigiu militar și politic, înlăuntrul și în afara țării, vizibil sigilografic prin abolirea definitivă și integrală a privilegiului de cosigilare a actelor domnești interne.

La sfîrșitul celei de a doua perioade, Ștefan cîștigase decisiv lupta împotriva marilor boieri, împotriva fărîmîțării feudale. Încetarea cosigilării interne precizează, documentar și concret, tocmai momentul cînd încetează încercarea sfatului domnesc de a-și depăși rolul inițial de auxiliar al puterii centrale (domnești), acțiune întreprinsă pe plan politic din dorința feudalilor de a situa sfatul domnesc pe o poziție în care domnul țării, suzeranul și suveranul acestor feudali, urma să fie un simplu *primus inter pares*, creîndu-se astfel o situație premergătoare fărîmîțării feudale.

Trebuie totuși să precizăm că și în perioada 1459—1479, adică în cei douăzeci de ani cît a ținut cosigilarea actelor domnești interne, această încercare a marii boierimi de a-și depăși rolul și a despuia pe domn de drepturile sale *ab antiquo* nu a reușit decît parțial și, mai bine spus, numai formal. Deoarece domnul — puterea centrală — a rămas și mai departe, în tot cursul acestei lungi perioade, stăpînul absolut și necontestat al ocinei domnești, singurul în măsură a di pune integral de aceasta, singurul care, în fapt și în drept, a făcut în tot acest timp acte necontestate de dispoziție privind transmiterea către boieri și mănăstiri a dreptului de stăpînire asupra a părți din această ocină domnească. Această situație este cu atît mai semnificativă cu cît dreptul domnial, adică dreptul de stăpînire asupra pămînturilor țării, constituie un aspect fundamental al feudalității generale (*dominium eminens, dominium plenum*) și romînești.

Reamintim că existența și folosirea numai de către domn a acestui drept de dispoziție sînt vizibile mai ales în perioada cosigilării actelor domnești interne: 1459—1479, prin emiterea — alături de actele cosigilate — a multiplelor acte domnești unisigilate, adică a actelor prevăzute, pentru validare, numai cu sigiliul domnesc.

Toate acestea confirmă că încetarea cosigilării actelor domnești interne marchează deschiderea unei noi perioade în viața politică a Moldovei, perioadă în care domnul — puterea centrală — își reia exercitarea integrală a dreptului de unisigare a tuturor actelor domnești interne; nu restrîngînd — prin aceasta — atribuțiunile fundamentale ale sfatului domnesc, ci reasezînd acest sfat domnesc în întregul lui și pe fiecare din membrii acestui sfat în parte, în situația inițială de boieri-dregători auxiliari ai puterii centrale. Se poate deci reafirma că dreptul de cosigare a actelor domnești interne a reprezentat un privilegiu pe care marea boierime l-a smuls puterii centrale, într-un moment istoric determinat, astfel că încetarea cosigilării actelor domnești interne nu înseamnă cîtuși de puțin o *reducere* a atribuțiilor inițiale ale sfatului domnesc, ci numai o simplă *readucere* a atribuțiunilor acestui sfat la forma și conținutul lor, așa cum erau de la începutul începuturilor (*restitutio in integrum*).

Cosigilarea internă reprezintă un fenomen politic de o excepțională importanță și corespunde unei nevoi proprii a Moldovei, în lupta dusă de Ștefan cel Mare împotriva fostului domn Petru Aron și împotriva marilor boieri, feudali proprietari de întinse domenii, partizani fățiși sau ascunși ai rivalului său. Lupta este dusă de Ștefan pentru consolidarea propriei sale domnii, dar reprezintă și un moment important din lupta domnilor Moldovei pentru centralizarea statului și împiedicarea fărîmîțării feudale.

Acceptarea acestei practici feudale de către Ștefan cel Mare reprezintă, neîndoios, nu « un uz, pentru a se da mai mare autoritate actului »<sup>1</sup>, ci un moment de slăbiciune față de pretențiile marilor feudali<sup>2</sup>. Dar, în același timp,

<sup>1</sup> Cum susținea Gh. Ghibănescu, *Ce este documentul?* în *Uricariul*, XXIII, p. XCI.

<sup>2</sup> Este cosigilarea un consimțămînt (*consensus*), dar cu o semnificație politică excepțională, nerelevantă expres de către cei care s-au ocupat de cosigilarea actelor apusene (ca de pildă H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, II, ed. II, p. 47—50; A. de Boüard, *Manuel de diplomatie française et pontificale*, I, p. 345—350).

Pe de altă parte, analizînd cosigilarea actelor emise de cancelaria latino-ungară, Szentpétery Imre constată că în secolele XIII—XV se cosigilau actele date în favoarea vicescanelarului sau a rudelor sale, spre a se înlătura suspiciunea legitimă; la fel se proceda și pentru actele care erau date împotriva vicescanelarului, sau și pentru acte de o

reprezintă și o tactică folosită de Ștefan pentru a dezarma pe acești mari feudali, în lupta pe care o susțineau în țară și peste hotare, contra domniei.

Nici chiar « hiclenia » unora din boieri: Isaia vornic, Negrilă ceașnic și Alecsa stolnic, cărora li se taie capetele, la 16 ianuarie 1471<sup>1</sup>, nu duce la înlăturarea cosigilării.

Cosigilarea actelor domnești externe este tot o formă a garantării feudale și, în acest sens, poate fi considerată ca un aspect important al actelor « colective ». Ea este folosită în Moldova încă înainte de sfârșitul secolului al XIV-lea, în actele de omagiu către regii Poloniei, și rămâne în uz până în secolul al XVI-lea inclusiv, trecându-se de la atîrnarea sigiliilor de țâncușe la atîrnarea lor de un șnur artistic împletit din mătase, a cărui culoare variază: dar sigiliile boierești ccatîrnate nu întrebunțează ceara și șnurul roșu.

Condițiile proprii ale Țării Românești au făcut ca aici să nu se cunoască niciodată cosigilarea actelor domnești interne, ci numai cosigilarea actelor domnești externe, care se va întîlni începînd din domnia lui Mircea cel Bătrîn până în secolul al XVI-lea inclusiv și va avea un caracter cu totul sporadic, reprezentînd o practică străină de cancelaria munteană, dar folosită din vechime în cancelaria ungară, polonă și apuseană, în legătură cu care a și fost introdusă de cancelaria Țării Românești. Părăsirea ei coincide cu amestecul din ce în ce mai pronunțat al turcilor în viața politică, economică și socială a Țării Românești.

Iar faptul că în secolul al XVII-lea și în secolul al XVIII-lea vom întîlni, mai ales în Moldova, acte domnești interne cosigilate, de obicei cu sigilii aplicate, ale înalților ierarhi ai bisericii, această prezență va avea o cu totul altă semnificație: va reprezenta, în condițiile secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, mai mult o necesitate tactică a domniei: acoperirea răspunderii sale politice, și nicidecum o ridicare la luptă a bisericii, în scopul de a micșora puterea domniei. Sigiliile ierarhilor vor juca rolul subscrierii obișnuite a marelui logofăt, subscriere care în aceste acte lipsește, înlocuită ad-hoc cu sigiliile celor patru mari ierarhi. Dar aceste aspecte tirzii vor fi discutate cu alt prilej<sup>2</sup>.



Iată actele moldovenești, externe și interne, întărite cu sigilii multiple<sup>3</sup>.

anumită importanță (*Magyar oklevéltan*, p. 113-114, 203). În concluzie, Szentpétery Imre afirmă despre cosigilare că « se poate pune în legătură cu declinul puterii regale » (*op. cit.*, p. 114), ceea ce este valabil și pentru cosigilarea actelor interne ale Moldovei.

<sup>1</sup> I. Bogdan, *Cronice inedite atîngătoare de istoria Romînilor*, București, 1895, p. 53; vezi și I. Ursu, *Ștefan cel Mare*, București, 1925, p. 69 n.

<sup>2</sup> Cunoaștem, de pildă, așezămîntul lui Miron Barnovschi voievod pentru mănăstirile din Moldova, din 20 septembrie 1626 (7135), unde alături de sigiliul domnesc atîrnat apar și sigiliile, aplicate cu tuș negru, ale celor patru ierarhi ai Moldovei: mitropolitul țării și episcopii de Roman, Rădăuți și Huși, dar lipsește semnătura marelui logofăt (actul dat la V. A. Urechia, *Documentă referitoră la limba romînescă. Comunicațiune*, în « Anal. Acad. Rom. », Mem. Sect. Ist., Seria II, tom. X, 1887—1888, București, 1889, p. 251 și facsimilul respectiv). Sau actul din aprilie 1653, prin care Gheorghe Ștefan și divanul Moldovei arată că Gheorghe Racoți a venit ca să-i ajute. Domnul își aplică cu chinovar sigiliul inelar octogonal, iar dedesubt se înșiră sigiliile aplicate ale mitropolitului Sucevei și episcopilor de Roman, Rădăuți și Huși (Academia R.P.R., *Fotografii*, 1/20).

<sup>3</sup> În această listă nu intră cîteva acte externe pentru care nu avem decît indicațiile manuscrise ale lui I. Bogdan (Academia R.P.R., ms. 5219).

ACTE DE OMAGIU ALE DOMNILOR MOLDOVEI CĂTRE REGELE POLONIEI,  
PRECUM ȘI ALTE ACTE MOLDOVENEȘTI CU CARACTER EXTERN, ÎNTĂRITE  
CU SIGILIUL DOMNESC ȘI CU SIGILII BOIEREȘTI

1. — 1393, ianuarie 5, Suceava: Roman voievod se închină regelui Vladislav al Poloniei; cu nouă sigilii boierești atîrnate <sup>1</sup>.

2. — 1395, ianuarie 6, Suceava: Ștefan voievod se închină regelui Vladislav al Poloniei; cu opt sigilii boierești atîrnate <sup>2</sup>.

3. — 1397, februarie 3, Suceava: salvconduct dat de Ștefan voievod lui Spitco palatin de Podolia, ca să vie în Moldova; alături de sigiliul mic domnesc atîrnă cinci sigilii boierești <sup>3</sup>.

4. — 1404, august 1, Cămenia: actul de omagiu al lui Alexandru cel Bun către regele Poloniei; cu 15 sigilii boierești atîrnate de țăncușe <sup>4</sup>; sigiliul voievodului este așezat la marginea din stînga a actului, nu la mijloc — ca de obicei —, celelalte sigilii înseriindu-se spre dreapta, în ordinea importanței posesorilor lor <sup>5</sup>.

5. — 1407, octombrie 6, Liov: reînnoirea omagiului de către Alexandru cel Bun; cu 12 sigilii boierești atîrnate <sup>6</sup>; sigiliul voievodului este așezat în partea stîngă a actului, în fruntea celorlalte sigilii <sup>7</sup>.

6. — 1411 (6919), mai 25, Roman: reînnoirea omagiului de către Alexandru cel Bun; cu 16 sigilii boierești atîrnate <sup>8</sup>; sigiliul voievodului este așezat la mijlocul lor <sup>9</sup>.

7. — 1445 (6953), noiembrie 26, Siret: actul lui Ștefan voievod pentru învoiala urmată cu nobilii poloni; are și sigilii boierești atîrnate <sup>10</sup>.

8. — 1453, septembrie 23, Siret: făgăduința de omagiu către regele Cazimir al Poloniei, dată de Alexandru vodă (Alexandrel); cu 11 sigilii boierești atîrnate <sup>11</sup>.

9. — 1455 (6963), <februarie-mai> 14, Banila: făgăduința de omagiu dată regelui Cazimir al Poloniei de Alexandru vodă (Alexandrel); cu opt sigilii boierești atîrnate <sup>12</sup>.

10. — 1455 (6963), octombrie 1, Hotin: făgăduința de omagiu către regele Cazimir al Poloniei, dată de Petru voievod; nu se vede dacă are și sigilii boierești atîrnate, deși formula respectivă sună: «Și spre mai mare ție aceștia toate mai sus scrise, am poruncit să se atîrne către această carte a noastră și pecetea noastră și pecetea boierilor noștri» <sup>13</sup>.

11. — 1456, iunie 29, Suceava: făgăduința de ajutor către regele Cazimir al Poloniei, dată de Petru voievod; cu șase sigilii boierești atîrnate; formula de sigilare: *In cuius rei testimonium sigillum nostrum et dominorum consiliariorum nostrorum sigilla, ut omnia premissa maioris existant roboris presentibus sunt subappensa* <sup>14</sup>.

<sup>1</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 607—609; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 31; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/5, XXIII/3.

<sup>2</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 615; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 4; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, X/2, XXIII/5.

<sup>3</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 617.

<sup>4</sup> *Ibidem*, II, p. 626; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 10; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, III/3, XXIII/10.

<sup>5</sup> Academia R.P.R., *ms.* 5219, f. 299 (manuscris I. Bogdan).

<sup>6</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 630; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 12; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, III/5, XXIII/11.

<sup>7</sup> Academia R.P.R., *ms.* 5219, f. 300.

<sup>8</sup> Textul în *Hurmuzaki*, I<sub>2</sub>, p. 830; vezi și M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 639; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 13; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/12, XXIII/14.

<sup>9</sup> Academia R.P.R., *ms.* 5219, f. 301.

<sup>10</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 731; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, X/25.

<sup>11</sup> *Ibidem*, II, p. 768; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, I. Bogdan.

<sup>12</sup> *Ibidem*, II, p. 771; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIII/68.

<sup>13</sup> *Ibidem*, II, p. 776; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, I. Bogdan.

<sup>14</sup> *Ibidem*, II, p. 787, 783; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, X/26.

12. — 1458 (6966), ianuarie 24, Camenița: Petru voievod, fost domn al Moldovei, recunoaște că a primit niște bani de la pan Mihail din Buceci, dați de el, altă dată, fratelui acestuia, pan Bartoș; cu patru sigilii boierești atîrnate <sup>1</sup>.

13. — 1467, octombrie 9, tabăra de la Hotin: convenția încheiată de boierii lui Ștefan cel Mare cu polonii; cu sigiliul domnesc mare și patru sigilii boierești atîrnate <sup>2</sup>.

14. — 1470 (6978), august 10, Roman: salvconduct dat de Ștefan cel Mare logofătului Mihail, ca să se întoarcă în țară; cu două sigilii arhieresti (al mitropolitului Sucevei și al mitropolitului de Roman) <sup>3</sup>.

15. — 1485 (6993), septembrie 16, Colomeia: Ștefan cel Mare făgăduiește credință regelui Cazimir al Poloniei; cu 13 sigilii boierești atîrnate <sup>4</sup>.

16. — 1499 (7007), iulie 12, Hirău: Ștefan cel Mare încheie pace cu regele Ioan Albert al Poloniei; cu trei sigilii arhieresti și 22 sigilii boierești atîrnate; la acestea se adaugă și sigiliul inelar (1,7 cm) al fiului domnesc Bogdan voievod <sup>5</sup>.

17. — 1499 (7007), septembrie 14, Suceava: Ștefan cel Mare încheie alianță cu Alexandru, marele duce al Lituaniei; cu 18 sigilii boierești atîrnate; la acestea se adaugă și sigiliul inelar (2 cm) al fiului domnesc Bogdan voievod <sup>6</sup>.

18. — 1510, februarie 7, Iași: Bogdan voievod înnoiește legătura cu Polonia; cu 12 sigilii atîrnate <sup>7</sup>.

19. — 1510, martie 20: același tratat, exemplarul regelui Poloniei, păstrat într-o copie, anunță astfel sigiliile: *In quorum omnium et singulorum firmitus robur ac testimonium, nostrum majus et consiliariorum nostrorum sigilla presentibus appendi mandavimus* <sup>8</sup>.

20. — 1518, mai 4, Hirău: Ștefăniță vodă încheie tratat de pace și alianță cu Sigismund regele Poloniei; cu 12 sigilii boierești atîrnate <sup>9</sup>.

21. — 1527 (7035), octombrie 21, Hirău: tratatul încheiat de Petru Rareș cu regele Sigismund al Poloniei; cu 18 sigilii boierești atîrnate <sup>10</sup>.

22. — 1547, noiembrie 30: Iliș voievodul Moldovei jură credință regelui Poloniei; cu 12 sigilii boierești atîrnate <sup>11</sup>.

23. — 1553, iunie 22, Hirău: Alexandru Lăpușneanu jură credință regelui Poloniei; cu 12 sigilii boierești atîrnate <sup>12</sup>.

<sup>1</sup> M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 816.

<sup>2</sup> I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel mare*, II, p. 298; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/39.

<sup>3</sup> I. Bogdan, *op. cit.*, p. 310; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/42, XXIII/81.

<sup>4</sup> *Ibidem*, II, p. 372; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 67; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/49.

<sup>5</sup> I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 426, reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 72; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/54, orig. latin; *ibid.*, V/55 și X/28, orig. slav.

<sup>6</sup> I. Bogdan, *op. cit.*, II, p. 444.

<sup>7</sup> *Hurmuzaki*, I<sub>2</sub>, p. 1—6 (copie polonă); reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 74; textul la M. Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan voievod (1504—1517)*, București, 1940, p. 468—493.

<sup>8</sup> *Hurmuzaki*, II<sub>2</sub>, p. 617; *ibid.*, p. 625—631, exemplarul din partea regelui Ungariei.

<sup>9</sup> Reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 78; textul la M. Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Ștefăniță voievod (1517—1527)*, Iași, 1943, p. 491—525.

<sup>10</sup> *Hurmuzaki*, II<sub>3</sub>, p. 732; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIII/99, 100; vezi la Academia R.P.R., *ms.* 5219, f. 361; exemplarul regelui Poloniei are sigiliile atîrnate ale demnitarilor poloni (*Hurmuzaki*, II<sub>3</sub>, p. 606—610); fotografie (actul moldovenesc) la Academia R.P.R., *Fotografii*, X/34.

<sup>11</sup> Reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 77; vezi la Academia R.P.R., *ms.* 5219, f. 365.

<sup>12</sup> Reproducere la I. Bogdan, *op. cit.*, nr. 79; vezi la Academia R.P.R., *ms.* 5219, f. 369.



ACTE DE OMAGIU ȘI GARANȚIE CĂTRE REGELE POLONIEI, EMISE SEPARAT  
DE BOIERII MOLDOVEI, PRECUM ȘI CÎTEVA ACTE SIMILARE  
DATE DE PRETENDENȚI DOMNEȘTI

1. — 1387, mai 6, Lemberg: cinci boieri ai lui Petru voievod confirmă jurământul de omagiu al acestuia către regele Vladislav al Poloniei; cu cinci sigilii atîrnate <sup>1</sup>.
2. — 1395, înainte de ianuarie 6: patru boieri întăresc făgăduința de omagiu dată de Ștefan voievod regelui Vladislav al Poloniei; cu patru sigilii boierești atîrnate <sup>2</sup>.
3. — 1400, înainte de martie 25, Berest: Ivașco, fiul lui Petru voievod, garantează, împreună cu pan Vilcea, pentru Roman <sup>3</sup>.
4. — 1400, martie 25, Berest: Ivașco, fiul lui Petru voievod, făgăduiește credință regelui Vladislav al Poloniei: «Și pentru toate acestea am făgăduit și am sărutat crucea cu pan Vilcea și pecetea lui Vilcea e atîrnată împreună cu a mea» <sup>4</sup>.
5. — 1433, iunie 4, Suceava: boierii Moldovei făgăduiesc credință regelui Poloniei, pentru Iliăș voievod; cu 11 sigilii boierești atîrnate <sup>5</sup>.
6. — 1434, ianuarie 13, Suceava: boierii Moldovei făgăduiesc credință regelui Poloniei, pentru Ștefan voievod; cu 11 sigilii boierești atîrnate <sup>6</sup>.
7. — 1435, septembrie 3, Suceava: boierii Moldovei făgăduiesc credință regelui Poloniei, pentru Iliăș voievod; cu 10 sigilii boierești atîrnate <sup>7</sup>.
8. — 1436, septembrie 18, Liov: boierii Moldovei făgăduiesc credință regelui Poloniei, pentru Iliăș voievod; cu sigilii boierești atîrnate <sup>8</sup>.
9. — 1448, august 22, Hotin: boierii Moldovei făgăduiesc credință regelui Poloniei, pentru Petru voievod; cu 12 sigilii boierești atîrnate <sup>9</sup>.
10. — 1462, martie 2, Suceava: marii boieri și ierarhii Moldovei — în frunte cu mitropolitul Teoctist, jură credință regelui Cazimir al Poloniei; cu 11 sigilii atîrnate, al mitropolitului fiind la mijloc <sup>10</sup>.
11. — 1510, ianuarie 22, Camenița: patru boieri ai lui Bogdan voievod încheie un tratat de înțelegere cu Sigismund regele Poloniei; cu patru sigilii boierești atîrnate <sup>11</sup>.

<sup>1</sup> M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 601—603; publicat și în *Hurmuzaki*, I, p. 297; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/2.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 609—611; publicat și în *Hurmuzaki*, III, p. 283; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 3.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 618; reproducere la I. Bogdan, *op. cit.*, nr. 6; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIII/7.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 620; reproducere la I. Bogdan, *op. cit.*, nr. 7; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIII/6.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 652; reproducere la I. Bogdan, *op. cit.*, nr. 23; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, X/4, XXIII/24.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 667; reproducere la I. Bogdan, *op. cit.*, nr. 26; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, X/31, XXIII/30.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 690; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/23, XXIII/37.

<sup>8</sup> *Ibidem*, p. 703; reproducere la I. Bogdan, *op. cit.*, nr. 32; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, X/16, XXIII/41.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 740; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, I. Bogdan și XXIII/61.

<sup>10</sup> I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 288—291; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 53; fotografie la Academia R.P.R.; *Fotografii*, V/35; vezi *ibidem*, ms. 5219, f. 345.

<sup>11</sup> Textul la M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti de la Bogdan voievod (1504—1517)*, București, 1940, p. 454—467; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIII/97.

# ACTE INTERNE DIN DOMNIA LUI ȘTEFAN CEL MARE ÎNTĂRITE CU SIGILIUL DOMNESC ȘI CU SIGILII BOIEREȘTI.

1. — 1459 (6967), iunie 12, Iași: judecată și întărire de moșie; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>1</sup>.
2. — 1460 (6968), aprilie 13, Suceava: întărire de moșie cumpărată; cu opt sigilii boierești atârinate <sup>2</sup>.
3. — 1460 (6968), decembrie 5, Birlad: judecată și întărire de moșie; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>3</sup>.
4. — 1461 (6969), august 8, Suceava: întărirea unei danii de moșie între rude; cu opt sigilii boierești atârinate <sup>4</sup>.
5. — 1462 (6970), aprilie 20, Suceava: întărire de moșie cumpărată; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>5</sup>.
6. — 1462, aprilie 22, Suceava: judecată și întărire de moșie; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>6</sup>.
7. — 1462 (6970), mai 15, Bacău: întărire de moșie cumpărată; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>7</sup>.
8. — 1463 (6971), aprilie 15, Suceava: întărire de moșie cumpărată; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>8</sup>.
9. — 1464 (6972), iunie 5, Vaslui: întărire de moșie cumpărată; cu patru (?) sigilii boierești atârinate <sup>9</sup>.
10. — 1464 (6972), iunie 11, Vaslui: întărire de moșie, uricul vechi fiind pierdut; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>10</sup>.
11. — 1464 (6972), august 13, Suceava: judecată și întărire de moșie; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>11</sup>.
12. — 1464 (6972), septembrie 12, Suceava: întărire de moșie vîndută de Mitropolia Sucevei; cu 12 sigilii boierești atârinate <sup>12</sup>.
13. — 1465 (6973), aprilie 11, Suceava: întărire de moșie, cumpărată de Mitropolia Sucevei; nu se știe cîte sigilii boierești au fost <sup>13</sup>.
14. — 1465 (6973), decembrie 30, f. l.: judecată și întărire de moșie; « cu peceti multe », spune un vechi rezumat <sup>14</sup>.
15. — 1466 (6974), februarie 18, Suceava: întărire de moșie cumpărată; cu șase sigilii boierești atârinate <sup>15</sup>.
16. — 1466 (6974), septembrie 15, Suceava: cumpărare de moșie de către Ștefan cel Mare și dăruirea ei mănăstirii Putna; cu opt sigilii boierești atârinate <sup>16</sup>.

<sup>1</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 306; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 50.

<sup>2</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 309; vezi și M. Costăchescu, *Documente moldovenesti de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933, p. 35.

<sup>3</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 313.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 314; originalul la Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 204.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 318.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 318; vezi și I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, București, 1913, p. 54.

<sup>7</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 319.

<sup>8</sup> *Ibidem*, p. 329.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 333.

<sup>10</sup> *Ibidem*, p. 334.

<sup>11</sup> *Ibidem*, p. 335.

<sup>12</sup> *Ibidem*, p. 336.

<sup>13</sup> *Ibidem*, p. 339.

<sup>14</sup> *Ibidem*, p. 340.

<sup>15</sup> *Ibidem*, p. 342; facsimil, *ibid.*, p. 519.

<sup>16</sup> *Ibidem*, p. 351.

17. — 1466 (6974), decembrie 8, Roman: întărire de moșie cumpărată; cu șase sigilii boierești atirnite <sup>1</sup>.

18. — 1466 (6974), decembrie 8, Roman: întărire de moșie cumpărată; cu patru sigilii boierești atirnite <sup>2</sup>.

19. — 1467 (6975), iunie 30, Birlad: întărire de moșie cumpărată; din descriere nu reiese dacă a avut efectiv sigilii boierești atirnite <sup>3</sup>.

20. — 1467 (6975), octombrie 2, Suceava: întărire de moșie cumpărată; nu se știe câte sigilii boierești au fost <sup>4</sup>.

21. — 1468 (6976), octombrie 2, Suceava: cumpărare de moșie de către Ștefan cel Mare și dăruirea ei mănăstirii Putna; cu 12 sigilii boierești atirnite <sup>5</sup>.

22. — 1469 (6977), octombrie 20, Iași: întărirea unei danii de moșie între rude; cu patru sigilii boierești atirnite <sup>6</sup>.

23. — 1470 (6978), februarie 8, Suceava: liberarea din robie a lui Oană tătărul, fugit în Țara Leșească; deși formula de sigilare anunță prezența și a sigiliilor boierești, din descriere reiese că *nu* a avut efectiv sigilii boierești atirnite <sup>7</sup>.

24. — 1470 (6978), iulie 18, Suceava: întărirea unei danii de moșie între rude; cu 10 sigilii boierești atirnite <sup>8</sup>.

25. — 1471 (6979), septembrie 10, Suceava: cumpărare de moșie de către Ștefan cel Mare și dăruirea ei mănăstirii Putna; cu șase sigilii boierești atirnite <sup>9</sup>.

26. — 1472 (6980), aprilie 25, Suceava: cumpărare de moșie de către Ștefan cel Mare și dăruirea ei mănăstirii Putna; cu 12 sigilii boierești și arhieresti atirnite <sup>10</sup>.

27. — 1472 (6980), iunie 1, Vaslui: întărirea unei danii de moșie între rude; cu șase sigilii boierești atirnite <sup>11</sup>.

28. — 1472 (6980), iunie 5, Vaslui: întărirea unei danii de moșie între rude; cu șase sigilii boierești atirnite <sup>12</sup>.

29. — 1473 (6981), octombrie 14, Suceava: judecată și întărire de moșie; cu șase sigilii boierești atirnite <sup>13</sup>.

30. — 1474 (6982), august 26, Vaslui: judecată și întărire de moșie cumpărată; cu șase sigilii boierești atirnite <sup>14</sup>.

31. — 1476 (6984), mai 22, Iași: întărire de moșie cumpărată; cu șase sigilii boierești atirnite <sup>15</sup>.

<sup>1</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 352; originalul la Academia R.P.R., *Pceți*, nr. 439.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 353; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIII/79.

<sup>3</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 357; vezi și M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 70.

<sup>4</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 359.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 364.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 368 (nu precizează câte sigilii au fost; originalul la Academia R.P.R., CXCIX/4).

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 370.

<sup>8</sup> *Ibidem*, p. 376.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 381; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 160, admite ca «probabile» opt sigilii; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 59; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/43.

<sup>10</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 388.

<sup>11</sup> *Ibidem*, p. 389; vezi și M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 89.

<sup>12</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 390; reproducere la I. Bogdan, *Album paleografic moldovenesc*, nr. 61; originalul la Academia R.P.R., *Pceți*, nr. 127.

<sup>13</sup> *Documente privind istoria României*, A, XIV, XV, vol. I, p. 399.

<sup>14</sup> *Ibidem*, p. 402; reproducere la I. Bogdan, *op. cit.*, nr. 63; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, V/45.

<sup>15</sup> *Ibidem*, p. 2; Academia R.P.R., *ms.* 5219, f. 253–254.

32. 1479 (6987), aprilie 29, Suceava: întărire de moșie cumpărată; cu șase sigilii boierești<sup>1</sup>.

33. — 1479 (6987), mai 24, Suceava: întărire de moșie cumpărată; cu șapte sigilii boierești atirnite<sup>2</sup>.

## ALTE SIGILII

**Sigilii de târguri și orașe.** Problema sigiliilor folosite de vechile târguri și orașe din Moldova și Țara Românească este strins legată de întemeierea, organizarea și dezvoltarea acestor târguri și orașe, al căror rol deosebit în istoria economică, politică și socială este în parte cunoscut, reprezentând o dovadă evidentă de civilizație.

Spre a vedea apariția și rolul sigiliului în târgurile și orașele medievale românești, adică în viața municipală, este necesar să arătăm pe scurt organizarea internă, în primul rînd — administrativă, a acestor târguri și orașe și, în același timp, să precizăm succinct raporturile lor juridice și de fapt față de domnie.

Toți cercetătorii au constatat că, începînd din timpurile cele mai vechi și mergînd pînă dincolo de primul sfert al secolului al XIX-lea, târgurile și orașele din Moldova și Țara Românească apar de la început în acte drept proprietatea domniei, ca o consecință a dreptului domnial<sup>3</sup> exercitat de domn — suzeran feudal, asupra întregii țări. Dar mai tîrziu, datorită privilegiilor acordate tot de domn, încep să apară, treptat treptat, pe lângă aceste așezări domnești, și altfel de așezări: târguri mănăstirești și boierești. În ceea ce privește regimul lor fiscal, se constată că, în primul caz, veniturile erau percepute de domn — prin slujbași speciali; în al doilea caz, aceste venituri erau percepute de proprietarii respectivi: mănăstiri sau boieri.

Pentru Moldova, Dimitrie Cantemir menționase această situație, spunînd că Moldova a fost «proprietatea numai a domnului»<sup>4</sup>. Mai tîrziu, la 19 februarie 1782, cînd divanul Moldovei răspunde la întrebările puse de guvernul împăralesc al Austriei privind Bucovina, răspunsul la această întrebare este foarte concludent: «Tot locul țării Moldovei, dintr-un început loc domnesc au fost și, la locurile unde s-au socotit ca să fie târguri, le-au numit și le-au făcut târguri, cu loc împrejur îndestul, spre îndestularea orașenilor»<sup>5</sup>. Și mai departe: «Din locurile cele deșerte a târgurilor, pe care să nu fi avut casa sa mai înainte, târgoveții nu pot să-l dea sau să-l vîndă altuia, neavînd țăriș sa, fiind locu domnesc. Iar care va fi avut

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, p. 8; vezi și I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 224; originalul la Academia R.P.R., *Peceti*, nr. 478.

<sup>2</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. II, p. 12; vezi și M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, p. 100, unde precizează că are și o fotografie în colecția proprie.

La această listă ar mai fi, poate, de adăugat, după cuprins, actul dat la 7 mai 1479, în Suceava, prin care Ștefan cel Mare cumpără, în prima parte a actului, o moșie și o dă, în a doua parte a actului, mănăstirii Putna. Cel dintîi editor, Fr. A. Wickenhauser, nu arată decît că are sigiliu atirnat (*h<ängt> S<iegel>*), fără să precizeze dacă e vorba de unul singur sau de mai multe (*Geschichte der Kloster Homor, Sct. Onofri Horodnik und Petrauz*, Cernăuți, 1881, p. 182); iar ultima ediție a actului nu face decît să reproducă textul după primul editor (*Documente privind istoria Romîniei*, A, XV, vol. II, p. 8—9).

<sup>3</sup> Denumim astfel tot ceea ce se înțelege prim *dominium eminens* și *dominium plenum* în studierea feudalității.

<sup>4</sup> *Descrierea Moldovei*, trad. G. Adamescu, București, f. a., p. 107.

<sup>5</sup> *Uricariul*, XI, p. 253; vezi și *ibid.*, IV, p. 325—343.

mai înainte casa sa pe acel loc, sau și acum de va avea, poate să-l vîndă sau să-l dea cui va vrea, măcar de nu va avea nici carte domnească pe acel loc ».

Răspunsul aduce în continuare și o precizare în legătură cu rolul economic și social al tîrgului și orașului și cu repopularea lui, spunînd: « Din întîmplările tulburărilor, de multe ori părăgîinîndu-se tîrgurile și luminații domni vrînd ca să se lăcuiască tîrgurile iarăși la loc, au dat cărți deschise de obște, cu hotărîre că, oricine va veni să lăcuiască la tîrguri, să fie volnici a-și face case și dugheni și locul să rămîie a lui de istov și încă fără să fie îndatorați cu vreo dare stăpînului, pentru loc »<sup>1</sup>.

Tot pentru Moldova, actele înseși vorbesc limpede despre dreptul de proprietate al domnului asupra tîrgurilor și orașelor și în acest sens vom prezenta cîteva texte, folosite mai puțin sau chiar de loc, de către cei ce s-au ocupat de vechea organizare municipală. Astfel, la 8 februarie 1455, Alexandru voievod (Alexandrel) dă mănăstirii Neamț « pămîntul nostru, care este lingă Neamț, care este pe Topolția, pe care acel pămînt au voit să<->vîndă tîrgoveții de la Neamț lui Stețco . . . acest pămînt să fie al mănăstirii noastre de la Neamț, uric și cu tot venitul, neclintit niciodată în veci... ». Și mai departe:

« Și iarăși, dacă se vor pîrl tîrgoveții de la Neamț, sau vor pomeni pentru acest hotar, oricare om tîrgoveț, acela să plătească o sută de ruble de argint »<sup>2</sup>.

Această proprietate domnească asupra tîrgurilor se constată documentar și asupra tîrgului Baia din Moldova, despre a cărui situație specială vom vorbi mai departe. Astfel, la 23 aprilie 1448, Petru voievod dăruiește cunoscutului mare boier Mihail logofăt, « *locul morilor noastre, din tîrgul nostru din Baia*, unde au fost vechile mori domnești ale părinților noștri și ale fraților noștri . . . »<sup>3</sup>. Iar alte acte, dinainte și de după această dată, și anume documentele din 31 octombrie 1402, 23 decembrie 1430, 29 noiembrie 1443 și 26 ianuarie 1453 cuprind danii de mori și de grîne, din același tîrg, către mănăstirile Moldovița, Neamț și Pobrata<sup>4</sup>. În cele din urmă, unele din veniturile tîrgului Baia și chiar tîrgul aproape în întregime ajung a fi, prin danii domnești, ale mănăstirii Moldovița, așa cum, de pildă, tîrgurile Roman și Rădăuți ajung mai tîrziu în stăpînirea episcopilor respective<sup>5</sup>. Iată astfel cum Ștefan cel Mare confirmă mănăstirii Moldovița, la 31 august 1458, o parte din veniturile tîrgului Baia: « . . . am dat și am întărit și noi de la noi, dania înaintașilor noștri . . . ca să asculte și să adune ceara de la Baia, din toate cîrciumile, cum a dat și Ștefan voievod . . . . Iar cine va voi să facă cîrciumă, să aibă a se scrie în catastif la călugări ». Dar spre a opri orice amestec al tîrgului în exercitarea acestui privilegiu acordat mănăstirii, adaugă și o interdicție formală în acest sens: « De asemenea șoltuzii și pîrgarii și vornicii, sau cine va avea de la noi să ia ceară pe la alte tîrguri, la Baia nici unul dintre ei să nu <se> amestece întru nimic, ci numai călugării să ia ceara de la Baia, din toate cîrciumile »<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Uricariul, XI, p. 266.

<sup>2</sup> Documente privind istoria Romîniei, A, XIV, XV, vol. I, p. 273—274.

<sup>3</sup> Ibidem, p. 228.

<sup>4</sup> Ibidem, p. 13, 90, 201, 257—258; cuprinsul acestor acte este arătat mai departe: Sigiliul orașului Baia.

<sup>5</sup> N. Grigoraș, Dregătorii tîrgurilor moldovenești și atribuțiunile lor pînă la Regulamentul Organic. Teză... Iași, 1942, p. 25 (Publicațiile Institutului de istoria romînilor « A. D. Xenopol »).

<sup>6</sup> Doc. priv. ist. Rom., A, XIV, XV, vol. I, p. 297.



În același timp, tot din domnia lui Ștefan cel Mare ni s-a păstrat un act din 15 octombrie 1491, prin care acesta «lipește», către «tîrgul nostru Vasluiului», mai multe sate cumpărate cu banii domnești, pentru a-și mări veniturile ce-i reveneau de la acest tîrg; sau, cu înseși cuvintele actului: «Și am lipit toate aceste de mai sus numitele sate și siliști către tîrgul nostru Vasluiului» și să fie domnii mele uric cu tot venitul și fiilor domnii mele și nepoților, strănepoților, prestrănepoților și la tot niamul domnii mele, nestrămutat nici odinioară în veci»<sup>1</sup>.

Fiind direct interesat la prosperarea tîrgurilor, la întreținerea în ele a unei vieți active din toate punctele de vedere, pentru schimbul de mărfuri și celelalte, domnul le acordă protecția sa, înzestrîndu-le cu diferite scutiri sau privilegii<sup>2</sup>. Iată, de pildă, ce spune în continuare actul de mai sus, dat de Ștefan cel Mare: «... am miluit pe șoltuzii și pîrgarii și pre toți oamenii cei săraci din tîrgul Vasluiului și li-am întărit obiceiul cel vechi», de a nu da vamă pentru nici un fel de «alișveriș», afară de vama obligatorie a comerțului cu pește<sup>3</sup>.

Aceste cîteva mărturii constituie elemente concludente spre a ne convinge că dreptul dominial al domnului se exercita, în drept și în fapt, nu numai asupra întregii întinderi a țării, dar și asupra așezărilor orășenești, chiar și asupra celor deosebit de vechi, așa cum este tîrgul Baia, fostă înția capitală a țării.

Dar tot pentru Moldova posedăm și un izvor narativ deosebit de explicit privind starea de lucruri din secolul al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea. Este vorba de cronica lui Nicolae Costin, operă în care găsim consemnat nu numai obiceiul domnesc de a dăru, boierilor, moșiile tîrgurilor, dar și explicația plină de desaprobare dată acestui fapt de un contemporan. Acesta vede cum amestecul din ce în ce mai mare al domnilor în viața economico-socială a tîrgurilor și orașelor era făcută numai în scopul satisfacerii interesului mării boierimi și al bisericii, susținătorii de totdeauna ai domnilor și domniei, cu nesocotirea intereselor obștești, ale tîrgurilor și orașelor. Reforma pe care o încearcă Nicolae Alexandru Mavrocordat, la 1710, în domnia dîntii, se izbește de împotrivirea boierilor și din această cauză n-a fost pusă în aplicare, ci a fost retrasă. Reproducem în întregime prețiosul fragment din cronica lui Nicolae Costin:

«Făcuse Nicolai Vodă <Mavrocordat>, în domnia sa, o socoteală, care mi se pare că nu o va huli nime pe urmă: pentru hotarăle tîrgurilor domnești, de la o vreme se de<s>prinsăse domnii cei mai de curind a da, și a boieri și altora, așa căt n-au rămas loc deosebit pentru hrana și agonisita pe dinsul, tîrgurilor. Hărăzit-au locuri, domnii cei vechi, a boieri, a slujitori, pentru slujba și credința spre stăpîni; eară nu așa aproape de orașe, căt să n-aibă tîrgurile deosebit hotarăle sale nesupuse zecuielilor a boieri și a călugări, precum se cunosc bătrînile urice și ispisaocele a bătrînilor domni, cu ce au miluit pre alții. Eară hotarăle trebuitoare tîrgurilor nu le-au clintit;

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. II, p. 166; traducere veche.

<sup>2</sup> Așa cum, în apusul Europei, regalitatea susținea comunele, ajutînd sau favorizînd eforturile burgheziei (Henri Pirenne, *Les villes du moyen âge. Essai d'histoire économique et sociale*, Bruxelles, 1927, p. 158, 160, 163).

<sup>3</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. II, p. 166; în legătură cu viața economică orășenească se poate vedea și F. Grecul, *Orașul moldovenesc în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în «Вопросы Истории», 11, 1949, p. 119—134 (în prezentarea lui Al. Grecu, la Institutul de istorie al Academiei R.P.R., Tr. 778).

ce, de au dat din locurile tirgurilor, ce prisosia tirgurilor, da, eară ce era trebuitoare tirgurilor le-au lăsat neclintite; nu cum stau acum, de n-au tirgurile unde să se hrănească fără zeciuală despre alții.

«Aceste socotindu-le Nicolai vodă, nu zicea nemică de daniile cele vechi, a vechilor domni, celor bătrâni, ce de daniile cestor de curind domni.

«Însă întâi au spus și boierilor săi, socoteala sa. Pus-au de au făcut cărți, să se strice daniile cele ce s-au făcut de domnii mai de curind, cu împuținarea locurilor tirgurilor domnești; că venise jalobele de la cițiva tirgoveți a citeva tirguri, cum n-au unde se hrăni. Ce, pe urmă, mai înainte de ce le-ar trimite prin țară, să le sune, pricepind acum bănatuiri despre o samă de boieri, căroră li se didese daniile și miluirile acelor domni trecuți, socotind să nu-i mihnească, au părăsit, de au poroncit să nu se mai ivească acele cărți»<sup>1</sup>.

În ceea ce privește Țara Românească, drepturile domnești sint aceleași, dar actele înseși sint mai puțin expresive din acest punct de vedere, mai laconice, cuprinzînd în general formule simple, în care se vorbește de « tirgul nostru »; dar chiar și acest fel de mențiuni sint destul de rare și apar de abia spre sfîrșitul secolului al XVI-lea. Același a fost cazul, într-o anumită măsură, și pentru orașul Cimpulung, care a beneficiat, ca oraș foarte vechi și înția capitală a țării, de privilegii speciale transmise prin tradiție și apoi întărite în continuare, prin acte emanate de la diferiți domni.

Drepturile dominiale ale domnului asupra tirgurilor și orașelor decurg din organizarea generală a societății feudale. Din acest punct de vedere, domnul, adică suveranul, este un vechi suzeran, ale cărui drepturi feudale s-au menținut în continuare, sub înfățișarea prerogativelor suverane<sup>2</sup>. Organizarea societății feudale romînești nu se depărtează în general de linia cunoscută și, în această organizare, « una dintre caracteristicile dreptului feudal este privatizarea dreptului public. În raporturile interne și externe, suveranii și seniorii feudali apar ca proprietari ai țărilor sau feudelor lor, iar nu ca reprezentanți ai unor comunități organizate... Ca proprietar al teritoriului țării, în sensul proprietății private, domnitorul administrează țara, căutînd a obține un maximum de profit material din sursele de venituri posibile »<sup>3</sup>. Cu alte cuvinte, dreptul privat se substituie dreptului public.

Constatarea privind existența dreptului dominial asupra tirgurilor și orașelor medievale romînești este general valabilă pentru societatea feudală. Observăm că și în Ungaria e mult timp decînd s-a constatat că domeniul orășenesc era proprietatea regelui, iar locuitorii plăteau anual la Cămara regală o dare, la început în mod individual, mai tirziu în mod colectiv.

<sup>1</sup> M. Kogălniceanu, *Letopisișile Țării Moldovei*, II, Iași, 1845, p. 94-95; același text, într-o publicare mai atentă, și în ediția a doua, II, p. 85.

<sup>2</sup> J. Calmette vorbește de « deghizarea » feudală a regalității franceze (*Le monde féodal*, Paris, 1951, p. 168; vezi și p. 167).

<sup>3</sup> A. Cazacu, *Dreptul de protimis, origina și evoluția lui în dreptul romînesc*. Teză... Iași, 1937, p. 77 (Universitatea din Iași. Facultatea de Drept); vezi și Aurel V. Sava, *Tirguri, ocale domnești și vornici în Moldova*, p. 9 (Extras din « Bul. științ., Acad. R.P.R., Secțiunea de științe istorice, filosofice și economico-juridice », t. IV, nr. 1-2, 1952). Înțelegerea limpede a problemei, nu numai pragmatic, dar — mai ales — din punctul de vedere al concepției juridice feudale, apare fundamentată teoretic în lucrarea amintită a lui A. Cazacu. O cercetare specială și deosebit de bogat informată asupra multiplelor aspecte ale proprietății în orînduirea feudală din apus se dă la A. V. Venediktov, *Proprietatea socialistă de stat*, I, București, 1951.

Mai mult decît atîta! Pînă în secolul al XIII-lea, regele dăruieşte oraşe, aşa cum dăruieşte şi moşii<sup>1</sup>.

Trecînd acum la organizarea feudală propriu-zisă a târgurilor şi oraşelor noastre, constatăm un desăvîrşit paralelism între Moldova şi Ţara Romînească. În Moldova, târgul şi oraşul sînt conduse de un *şoltuz* împreună cu 12 pîrgari. În unele târguri, în locul şi cu atribuţiunile şoltuzului, apare *voitul*. Şoltuzul reprezintă pe germ. *Schultheiss*, iar voitul pe germ. *Vogt*, amîndouă aceste cuvinte intrate în organizarea municipală a Moldovei prin filiera polonă (pol. *soltys* şi *vojt*).

În Ţara Romînească, târgurile sînt conduse de un *judeţ*, împreună cu 12 pîrgari. În actele scrise în l. slavă, judeţul se numeşte *сѣдѣцѣ, сѣдѣцѣ, сѣдѣцѣ* [judecător]<sup>2</sup>. Termenii slav şi romîn sînt echivalentul germ. *Richter* şi reprezintă paronomastic unul din drepturile exercitate de conducerea municipală: dreptul de judecată asupra locuitorilor din lăuntrul târgului sau al oraşului. Această magistratură era eligibilă, iar magistraţii municipali: şoltuzul, voitul şi judeţul, sînt aleşi în fiecare an, de obştea târgului, cu drept de a fi realeşi; alegerea trebuia confirmată, anual şi nominal, de domn, şi în Moldova şi în Ţara Romînească.

În acte, pîrgarii sînt numiţi: *пѣргари, пѣргари, пѣргари* şi reprezintă pe germ. *Bürger*, în forma veche săsească *Purger*<sup>3</sup>.

Existenţa şoltuzului şi a pîrgarilor este atestată documentar încă din prima jumătate a secolului al XV-lea<sup>4</sup>.

Pentru judeţ, şoltuz sau voit, pîrgarii alcătuiesc ceea ce am putea numi «sfatul» târgului; asemeni judeţului, şoltuzului sau voitului, pîrgarii sînt aleşi de obştea locuitorilor.



Cînd se făcea alegerea judeţului?

Spre a răspunde, numai în parte, la această întrebare ne vom folosi chiar de sigilii. Astfel, cercetînd sigiliile Bucureştilor, atîtea cite cunoaştem pînă astăzi, observăm următoarele: cele mai vechi sigilii, din anii 1563—1580,

<sup>1</sup> Ákos von Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtsentwicklung der westlichen Staaten...* Nach der zweiten, vermehrten Auflage übersetzt von Dr. Felix Schiller, Berlin, 1904, p. 170.

<sup>2</sup> Numele *judeţ* apare în actele municipale scrise în limba romînă încă de la începutul secolului al XVII-lea. De aceea, traducerea în limba romînă a cuvîntului slav nu poate fi redată prin *sudeţ*, ci numai prin *judeţ*, pentru Ţara Romînească, şi *şoltuz* sau *voit*, pentru Moldova.

<sup>3</sup> De pildă, la 26 februarie 1527, o scrisoare către Bistriţeni este trimisă de *Greben undt Purger von der Molda* (Hurmuzaki, XV<sub>1</sub>, Bucureşti, 1911, p. 293).

În limba saşilor există şi formele *burger* şi *borger* (A. Schullerus, *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, Strassburg, 1908, sub voce).

<sup>4</sup> Pentru organizarea şi diversele aspecte ale vieţii municipale romîneşti, vezi B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică a Romîniei*, I, Bucureşti, 1865, p. VII—VIII; Fr. A. Wickenhauser, *Die deutschen Siedlungen in der Bukovina*, I, 1885, p. 9—12; N. Iorga, *Istoria poporului romînesc*. Traducere din limba germană de Otilia Theodoru-Ionescu, I, Bucureşti, 1922, p. 213—263; N. Blaramberg, *Essai comparé sur les institutions et les lois de la Roumanie depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, Bucureşti, 1885, p. 60—82; I. N. Angelescu, *Histoire économique des Roumains*, I, Genève, Paris, <1919>, p. 225—286; Ioan C. Filitti, *Despre vechea organizare administrativă a principatelor romîne — ediţie revăzută* — Extras din «Revista de drept public», 1934—1935, Bucureşti, 1935, p. 49—52. C. C. Giurescu, *Istoria Romînilor*, II<sub>2</sub>, p. 449—460; P. P. Panaitescu, *Interpretări romîneşti. Studii de istorie economică şi socială*, Bucureşti, 1947; precum şi altele, din care cele mai multe au fost citate în cursul lucrării.

înfățișează pe Maica domnului cu pruncul Iisus în brațe, cuprinzînd, deci, o emblemă religioasă bine determinată.

În continuare, sigiliul din 1619 aprilie 23 înfățișează, în chip rudimentar, scena *Întîmpinarea domnului*, momentul cînd dreptul Simeon primește în brațe pe pruncul Iisus și rostește cunoscutele cuvinte: « Acum slobozește pe robul tău, stăpîne... căci acum au văzut ochii mei mîntuirea ta ! » Biserica ortodoxă sărbătorește această prezentare a lui Iisus Hristos la templu în ziua de 2 februarie.

Tot *Întîmpinarea* domnului este reprezentată și pe sigiliul din 1628 iulie 18.

În continuare, în sigiliul din 1631/1632 este înfățișată, în chip deosebit de rudimentar, o altă scenă religioasă: *Bunavestire*. Începînd cu acest sigiliu, *Bunavestire* va fi prezentă în toate celelalte sigilii ale Bucureștilor, inclusiv în sigiliul din 1698 iulie 17, cel din urmă pe care îl cunoaștem, cu observația că, pe măsura ce sigiliile se apocip de această dată, reprezentarea *Bunavestiri* este mai bine și mai dezvoltat redată din punctul de vedere al compoziției și al realizării artistice. Unele din aceste sigilii cuprind *Bunavestirea* însoțită, în legendă, de un text în limba slavă, text care este începutul troparului acestei sărbători: *Днесь спасенню нашему начало и вѣчны тѣни* [Acum este începutul mîntuirii noastre și al veșnicei taine]; sau: *Днесь спасенню нашему начало и еже въ вѣка тѣни стѣи псалтири* [Acum este începutul mîntuirii noastre și care din veac se arată ca taină]<sup>1</sup>.

În legătură cu emblema existentă în cele mai vechi sigilii ale orașului, constatăm că în secolul al XVI-lea nu ființează nici o biserică sau mănăstire al cărei hram să simbolizeze pe Maica domnului cu pruncul Iisus în brațe. La fel constatăm că nici o tradiție nu ne-a transmis ca patron sau protector al Bucureștilor pe Maica domnului.

Dacă însă avem în vedere că emblema din sigiliu: Maica domnului cu pruncul Iisus în brațe, poate fi pusă în legătură cu scena *Întîmpinarea domnului*, adică poate reprezenta, fragmentar, scena cînd Maica domnului prezintă pe Iisus prunc la templu, atunci recunoaștem că și în această reprezentare din sigiliile cele mai vechi ale Bucureștilor (1578, 1580) trebuie să vedem tot numai scena *Întîmpinării domnului*, redată simbolic și, de aceea, fragmentar. Aceeași scenă va fi redată relativ integral în sigiliile ulterioare, din 1619 și 1628.

Stabilind, astfel, că pe sigiliul Bucureștilor, pînă la 1629 inclusiv, apare ca emblemă scena religioasă *Întîmpinarea domnului*, și numai această scenă, constatăm în continuare că, începînd cu sigiliul din 1631/1632, în locul acestei embleme apare o alta, tot religioasă, înfățișînd *Bunavestirea*.

Cercetînd, pentru această reprezentare, bisericile vechi ale Bucureștilor, găsim că biserica de la Curtea Veche are ca hram *Bunavestire* (numită, înainte, *Blagoveštenia*), hram atestat documentar la începutul secolului al XVIII-lea de pisania pusă pentru reparația făcută în domnia lui Ștefan Cantacuzino voievod. Această constatare se leagă și de tradiția bisericii, care amintește că *Bunavestire* a fost în trecut patronul sau protectorul Bucureștilor. Aceeași tradiție afirmă că biserica de la Curtea Veche a fost reclădită în 1546, de Mircea Ciobanul (1545—1554, 1558—1559).

Dacă ținem seama că această biserică a fost și biserica celei mai vechi curți domnești din București și a servit, de la o dată pe care n-o putem preciza, drept

<sup>1</sup> Pentru tot ce privește aceste sigilii vezi, mai departe : *Sigiliul Bucureștilor*.

biserică de ungere a domnilor Țării Românești, înțelegem că această biserică a putut fi, în același timp, și biserica de patronaj religios a orașului-capitală, patronaj sărbătorit la acea biserică odată cu hramul Bunavestirea (25 martie). Semnificația aceasta rezultă în primul rând din prezența, în sigiliul orașului, drept emblemă, a scenei religioase respective. Dacă adăugăm la aceasta și informația dată, și după amintiri de familie, de către C. D. Aricescu, în 1855, că alegerea județului la Cîmpulung se făcea în fiecare an, marțea după Paște<sup>1</sup>, adică în primăvară, reiese evident că prezența Bunevestiri în sigiliul Bucureștilor ne arată, ca un corolar, că alegerea județului Bucureștilor se făcea în fiecare an în ziua de Bunavestire, și aceasta cu începere din anul 1631/1632, de când Bunvestire apare ca emblemă în sigiliul orașului.

Constatînd deci că reprezentarea Bunevestiri în sigiliul Bucureștilor are o semnificație îndoită și precisă: hram-protector al orașului și dată pentru alegerea și instalarea conducerii municipale, ne întrebăm căror cauze se datorește faptul că reprezentarea din sigiliile de pînă la 1628 inclusiv, ale Bucureștilor, înfățișează scena religioasă Întîmpinarea domnului, sărbătorită la 2 februarie, iar nu Bunavestire, care apare ca hram numai după data de mai sus (la 1631/1632) și este sărbătorită la 25 martie? Din semnificația prezenței în sigiliu a scenei religioase Bunavestire rezultă că o semnificație identică trebuie acordată și prezenței în sigiliu a scenei Întîmpinarea domnului: hram-protector al orașului și dată pentru alegerea și instalarea conducerii municipale. De aceea, necunoscîndu-se o biserică de zid a Bucureștilor mai veche decît biserica de la Curtea Veche, trebuie să admitem că hramul mai vechi, hramul inițial al acestei biserici a fost Întîmpinarea domnului, sărbătorit la 2 februarie, și că alegerea și instalarea județului Bucureștilor se făcea în aceiași zi, cînd se sărbătorea și hramul-protector al orașului. După anul 1628 și pînă la 1698 inclusiv, hramul-protector al orașului se schimbă: Întîmpinarea domnului este înlocuită, pentru motive și în împrejurări pe care nu le cunoaștem, cu Bunavestire (Blagoveștenia), zi în care se va face, pe viitor alegerea și instalarea județului.

Pentru secolul al XVIII-lea nu cunoaștem încă nici un sigiliu al Bucureștilor. Totuși, din pisania bisericii Curtea Veche, pusă — cum am văzut — pentru reparația din domnia lui Ștefan Cantacuzino voievod, rezultă că și în acest secol Bunavestire rămîne hramul-protector al orașului.

Încă o întrebare: sînt, oare, aceste două date: Întîmpinarea domnului (2 februarie) și Bunavestire (25 martie), valabile numai pentru alegerea conducerii Bucureștilor, sau sînt valabile și pentru alte tîrguri și orașe din Țara Romînească?

Și ne gîdim în primul rînd la vechiul oraș al Tîrgoviștei, al cărui sigiliu poartă tot o emblemă religioasă: Maica Domnului Rugătoarea (orantă), reprezentată avînd în față pe pruncul Iisus. Legenda — în limba slavă, care însoțește această emblemă din sigiliul Tîrgoviștei, spune numai că « s-a făurit acest tipar în zilele drept-credinciosului Ion Neagoe voievod » (1512—1521)<sup>1</sup>. Găsim acest tipar în funcțiune pînă la 1639 inclusiv și, desigur, este întrebîntat încă mult timp după această dată.

Reamintindu-ne că Neagoe Basarab mută de la Argeș și înalță, la Tîrgoviște, Mitropolia Țării Romînești, al cărei hram este Înălțarea domnului, observăm că reprezentarea religioasă din sigiliul orașului nu înfățișează și

<sup>1</sup> Vezi, mai departe: *Sigiliul Tîrgoviștei*.



hramul celui mai important locaș religios de acolo, deși acesta din urmă este clădit de Neagoe Basarab, iar sigiliul poartă mențiunea că a fost făurit în zilele aceluiasi voievod. Reprezentarea religioasă din sigiliul Tirgoviștei se leagă mai degrabă de hramul Întîmpinarea domnului. Aceasta ne dă convingerea că la Tirgoviște alegerea județului se făcea, la început, la sărbătoarea Întîmpinarea domnului. Iar faptul că tiparul sigilar al orașului rămîne același, cel puțin pînă la 1639 inclusiv, arată că ziua alegerii județului nu s-a schimbat pînă atunci; sau, dacă s-a schimbat, o dată cu schimbarea petrecută la București, Tirgoviștea a înțeles să-și păstreze mai departe sigiliul făurit în zilele lui Neagoe Basarab, sigiliu cu o atît de veche și prestigioasă tradiție.

Atît se poate spune pînă acum asupra datei cînd se alegea și se instala conducerea unora din tîrgurile și orașele Țării Romînești, pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

În ceea ce privește Moldova, aici știrile lipsesc cu desăvîrșire.

★

Prezența autorității municipale, așa cum am văzut-o mai sus, constituie, la început mai ales, mijlocul prin care locuitorii respectivi își îndeplineau, în chip organizat și la termen, obligațiile de tot felul — în primul rînd, obligațiile fiscale — față de domnie; în același timp, autoritatea municipală reprezenta și apăra interesele și drepturile, în parte și în total, ale locuitorilor și ale obștei, exercita dreptul de judecată asupra membrilor comunității, dar lua atitudine și cerea îndreptare față de exacțiuni și încălcări venite din partea slujbașilor domnești, sau chiar direct din partea domniei<sup>1</sup>.

Apărarea drepturilor municipale se mai putea manifesta și prin larga publicitate dată acestor drepturi, a căror prezentare în piețele și locurile publice ale orașului o întîlnim în secolul al XVII-lea, în Țara Romînească, sub forma săpării în piatră a textului hrisoavelor domnești care consfințeau aceste drepturi. Textul hrisovului era săpat pe cruci de piatră, monumente specifice spiritului timpului, fixate în pămînt și prezentate astfel continuu văzului public. Cunoaștem două din aceste monumente, care pot fi numite și *memoriale municipale*. Cel mai cunoscut este «Crucea jurămîntului» de la Cîmpulung, care cuprinde, săpat în piatră, textul hrisovului dat de Duca vodă, în 1674, pentru întărirea și apărarea privilegiilor vechi ale orașului. Crucea veche, stricată în parte, se păstrează și azi fixată în zidul unei case, iar în locul ei, în piața orașului, s-a așezat o replică, în anii 1787—1790<sup>2</sup>. La această «Cruce a jurămîntului», județul nou ales, adică magistratura anual nouă a orașului, depunea jurămîntul că va respecta și apăra drepturile vechi ale orașului.

Celălalt monument similar este marea cruce din Mahalaua Tirgoviștei, pe care se află săpat privilegiul dat de Matei Basarab, la 1635: «Văzînd

<sup>1</sup> Este cazul sa observăm că, pînă în secolul al XVIII-lea, conducerea municipală nu consideră ca o preocupare specifică a sa și preocuparea de ajutorare economico-socială înăuntrul tîrgului sau al orașului. Astfel, vechea instituție a «mișeilor» adică ajutorarea nevolnicilor, infirmilor și incurabililor, amintită ca existentă în vecinătatea Cîmpulungului și a Rimnicului (Vîlcea), este de totdeauna în grija directă a domniei, ca și — de altfel — toate celelalte aspecte ale aceleiași probleme.

<sup>2</sup> Despre această cruce vezi D. I. Băjan, *Monumentele Cîmpulungului. Crucea Jurămîntului*, Cîmpulung, 1929, p. 9—15, 27.

domnia mea plînsoarea săracilor de aici den Trăgoviște», pentru vama ce avea să se plătească la vin<sup>1</sup>.

Vor mai fi existat și alte monumente de acest fel? Nu știm. Dar, judecînd după cîte cunoaștem pînă acum, credem că acest fel de publicitate a privilegiilor municipale nu a fost o formă de publicitate generală, nici pentru orașele și tirgurile Țării Romînești și nici pentru cele ale Moldovei. Ci a însemnat o formă de publicitate specifică îndeosebi Cîmpulungului. Iar apariția ei în secolul al XVII-lea reprezintă momentul istoric al unei dezvoltări mai puternice a orașelor și a formării unui spirit de o înaltă conștiință cetățenească în lăuntru lor.

Pe de altă parte, pentru a ușura schimburile comerciale între sat și oraș<sup>2</sup>, ca și pentru tranzacțiile comerciale dinăuntru, tirgul sau orașul păstra, la dispoziția tuturor, etaloanele oficiale, domnești, pentru măsurile de lungime și de capacitate. Constatăm, astfel, la Cîmpulung, prezența unei vedre domnești din aramă, în timpul lui Vodă Brîncoveanu<sup>3</sup>. De asemenea, găsim și o baniță din piatră, purtînd data de 1 ianuarie 1825, aceasta din urmă păstrată, pînă spre sfîrșitul secolului al XIX-lea, în piața orașului<sup>4</sup>. Iar măsurile de lungime: palma, stînjenu, atît de necesare, se păstrau nu numai în etaloanele domnești, ci, în general, și însemnate pe zidul unora din biserici, cum era, de pildă, măsura stînjenuului Șerban Vodă, păstrată la mănăstirea Cotroceni, în trapeză și în alte locuri din lăuntru mănăstirii.

Jurisdicția autorității municipale este o jurisdicție locală, care se mărginește numai la cuprinsul propriu cu tirgului sau orașului respectiv. În Moldova există ocolul, adică locul — mai mare sau mai puțin întins — din jurul sau imediata apropiere a orașului. Ocolul cuprinde sate și moșii ce țin sau depind direct, din toate punctele de vedere, de tirg sau oraș, iar autoritatea municipală reprezintă, pentru ocol, legea feudală în forma legată de specificul vieții de tirg sau oraș.

În Țara Romînească, în locul ocolului moldovenesc există moșia orașului, pe care se află și așezări satești, ce țin în întregime de tirg sau oraș, dar jurisdicția municipală, inclusiv organizarea fiscală, nu se exercită și asupra lor. Totuși moșia orașului Cîmpulung a fost considerată, din cele mai vechi

<sup>1</sup> V. Drăghiceanu, *O tocmală a lui Matei Basarab*, în «Bul. Com. Mon. Ist.», XIX (1926), p. 88; vezi și același, *Căluza monumentelor istorice din județul Dimbovița...*, Trăgoviște, 1907, p. 23.

În legătură cu publicitatea prin săparea în piatră a unor hrîsoave importante, trebuie să arătăm că într-o carte a 24 de boieri jurători privind satul Groșanii, care se plîngea că a fost «rumînit» pe nedreptul de mănăstirea Cîmpulung, actul spune că: «i-au pomenit tot rumîni de moșie și den legătură ai pietrii, dați de cîtorii bisericii cei bătrîni», și încheie cu dispoziția: «au rămas Groșanii de lege, să fie rumîni tot la piatră, cum au fost de veac» (actul la C. Giurescu, *Studii de istorie socială...*, ed. II, București, 1943, p. 113). Pricina se încheie cu rămînerea Groșanilor în rumînie: pentru că «au pomenit pe Groșani tot rumîni la piatră, de la zidirea bisericii lui Negru Vodă» (*ibid.*, p. 114; amîndouă actele sînt din 1654).

Expresia «rumîni la piatră» nu este în legătură cu publicitatea legăturii lui Mihai Viteazul, obținută prin săparea ei pe piatră, ci privește numai faptul că satul Groșani a fost sat de rumîni care au lucrat la piatră, în carierele de piatră, pentru nevoile mănăstirii Cîmpulung, și pe vremea rezidirii acestei mănăstiri de către Matei Basarab și mai înainte.

<sup>2</sup> «Viața fizică a orașanului depinde de țaran, dar viața socială a țaranului depinde de orașan» (H. Pirenne, *op. cit.*, p. 91).

<sup>3</sup> I. Răuțescu, *Cîmpulung-Muscel. Monografie istorică*, Cîmpulung, 1943, p. 29.

<sup>4</sup> C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului...*, II, București, 1856, p. 38.

timpuri, drept moșie proprie a orașenilor, iar nu moșie domnească a orașului, așa cum erau considerate moșiile aparținând celorlalte târguri și orașe din Țara Românească. În acest sens, la 7 mai 1615, pe temeiul actelor înfățișate de cîmpulungeni, Radu Mihnea voievod recunoaște prin hrisov că « numai orașanii să fie volnici să facă orice vor vrea ei cu aceste moșii »<sup>1</sup>. În același sens vorbește despre « moștenii orașului », Leon vodă, la 26 august 1630<sup>2</sup>; sau Matei Basarab, la 12 aprilie 1636, despre « cîți sint moșteni ai orașului »<sup>3</sup>. Iar la 25 martie 1633, cînd conducerea orașului se plîngea, în aceeași pricină, lui Matei Basarab, actul domnesc arată că « județul Stan cu 12 pîrgari și cu voie dela orașenii cei bătrîni den orașul Cîmpulung » s-au plîns . . . »<sup>4</sup>.

În sfîrșit, la 29 octombrie 1833, Divanul judecătoresc al Țării Românești recunoaște formal « că munții și moșia orașului sint numai ai orașenilor de bastină, iar nu ai boerilor și străinilor ce s-au sălășluit după vremi în oraș »<sup>5</sup>. Adică moșia orașului aparține nu orașului, ca unitate administrativă, ci acelor locuitori care se trag din întemeietorii orașului, ca o proprietate personală a lor, transmisă prin moștenire, dar rămasă încă în devălmășie, în indiviziune. Și astfel, cînd timpurile noi cer înființarea unei obști propriu-zise a Cîmpulungului, aceasta ia ființă la 27 ianuarie 1846; atunci se face alegerea vechilor familii de moșneni, recunoscîndu-se această calitate întîi la 33, apoi la 34 de neamuri sau moși. Ulterior, pentru motive care țin în primul rînd de contingente economice, se mai înființează și alți moși, numărul total ajungînd la 40, fiecărui moș cuvenindu-i-se cîte 400 dramuri de pămînt, adică o parte întreagă, egală pentu toți<sup>6</sup>.

Nu reiese limpede dacă este o situație similară și pentru Tg. Jiu, cînd, la 1756, Constantin Racoviță voievod recunoaște la 16 moșneni drepturi asupra moșiei târgului<sup>7</sup>.

Situația orașului Cîmpulung, singura pe care o cunoaștem în amănunte și în desfășurarea ei în timp, deși este o situație cu totul specială, dovedește că, și în Țara Românească, jurisdicția orașului sau a târgului nu s-a exercitat, de la început și în tot timpul orînduirii feudale, într-o formă precisă, și asupra moșiei aparținînd orașului sau târgului (sate și pămînt) și că târgul sau orașul, împreună cu moșia lui, aparțineau în general domnului țării.

★

Cînd încetează, în fapt și în principiu, dreptul dominial al domnului — suzeran feudal român — asupra întregii țări, ca și asupra târgurilor și orașelor?

Cercetătorii au semnalat că, încă mult înainte de sfîrșitul secolului al XVIII-lea, aproape nu mai existau moșii domnești de dat (locuri pustii, braniști, locuri în târguri, etc.)<sup>8</sup>. Dar nu numai împuținarea sau lipsa de moșii

<sup>1</sup> Actul dat la I. Răușescu, *Cîmpulung-Muscel. Monografie istorică*, Cîmpulung, 1943, p. 361.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 362—363. Avînd în vedere aceasta, înțelegem cum a fost posibilă existența orașenilor-răzeși, atestați în Moldova, la Iași, în secolul al XVIII-lea (vezi textul publicat la M. Sînzianu, *Au existat răzeși în orașe?*, în « Revista istorică romînă », V—VI (1935—1936), p. 410).

<sup>3</sup> I. Răușescu, *op. cit.*, p. 363.

<sup>4</sup> *Ibidem*.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 382.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 395—400.

<sup>7</sup> Vezi I. C. Filitti, *Despre vechea organizare administrativă a principatelor romîne...*, București, 1935, p. 48.

<sup>8</sup> Vezi în acest sens și Aurel V. Sava, *Din istoria jurisprudenței romînești. Răzeșii în proces pentru moșie cu domnia Moldovei*. Extras... București, 1944, p. 453.

a dus la abolirea dreptului dominial; în ceea ce privește orașele, o cauză importantă o reprezintă și rezistența crescută din partea celor ale căror interese economice, sociale și politice le cereau să se împotrivescă exercitării mai departe a unui drept feudal pe care îl considerau și neîntemeiat și necorespunzător timpului. Opoziție întâlnim și în secolele mai depărtate, dar atunci este manifestată mai ales într-o formă indirectă. Vom vedea astfel cum Mihai Viteazul este silit să intervină personal, la 3 decembrie 1597, pentru ca locuitorii Țirgoviștei să recunoască stăpânirea unei părți din moșia orașului de către mănăstirea Golgota, căreia această moșie îi fusese acordată inițial de Pătrașcu Vodă, dar pe care în fapt n-o putuse stăpâni, din cauza împotrivirii surde a orașenilor.

În schimb, în anul 1820, Țirgoviștenii se vor opune și formal la înstrăinarea moșiei orașului de către Alexandru N. Suțul voievod, domnul Țării Românești. Cu spiritul lor activ și neînfricat, orașenii fac tot ce pot spre a sili pe amintitul domn să renunțe a mai da moșia orașului doamnei sale Eufrosina. Cu rogojinile pe cap, cu jalba în proșap și impreciația pe buze, mulțimea orașenilor din Țirgoviște pleacă cu plîngere la divan, dar nu reușește totuși să împiedice exercitarea dreptului dominial feudal. De abia mai târziu, după moartea voievodului, doamna Eufrosina dă Țirgoviștenilor actele smulse cu forța de fostul domn și, o dată cu ele, le redă și dreptul de stăpânire asupra propriei lor moșii, după ce mai întîi se ard în divan actele emise de Alexandru Suțul pentru cotopirea moșiei<sup>1</sup>.

Asistăm de asemenea la conflicte între mănăstirea Argeș și orașenii din Pitești, încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, cînd satul Pitești ajunge a fi o așezare de tip urban și vrea să-și scoată moșia orașului din stăpînirea mănăstirii<sup>2</sup>.

Alt caz asemănător din Țara Românească este cazul orașului Ploiești, care se împotrivesc domniei, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, nevrînd ca moșia orașului să fie dată de domnie, în 1775, pentru căpătuire, lui Ianache Muruz biv vel clucer, și reușește, după multe necazuri, să reintre, la 1807, în stăpînirea moșiei cotoprite<sup>3</sup>.

În Moldova, opoziția împotriva exercitării acestui drept este vizibilă cam tot în același timp, dar se manifestă pe altă cale și numai în anumite cazuri. Și aceasta este cu atît mai interesant, cu cît în Moldova, nu numai secolul al XVII-lea, dar și secolul al XVIII-lea cunoaște încă multe înstreinări ale moșiilor aparținînd Țirgurilor și orașelor, moșii pe care domnii le dăruiesc la mănăstiri sau la mari boieri, pe temeiul vechiului drept dominial. Astfel, la 12 martie 1757, Constantin Mihail Racoviță voievod dăruiește, mănăstirii sf. Samuel din Focșani, moșia Birladului, afară de vatra Țirgului. Prin schimburi și înzestrări, această moșie ajunge, la 21 noiembrie 1813,

<sup>1</sup> Actele de redarea documentelor vechi și de arderea celor emise de Alexandru N. Suțul sînt date la V. A. Urechia, *Istoria romînilor*, XII, p. 481—484. Spre a opri ridicarea «țării» în legătură cu procesele pentru moșie, Alexandru N. Suțul voievod dă un pitac, la 5 marie 1820, prin care, arătînd că «se pornesc sate întregi, de vin la judecată, socotind că cu mulțimea oamenilor vor să dobîndească ceea ce cer», hotărăște că, pe viitor, aceștia se vor «izgoni» (*ibid.*, p. 195).

<sup>2</sup> Vezi actul din 11 iulie 1519, dat de Neagoe Basarab (*Documente privind istoria Romîniei*, B, XIV, vol. I, p. 148); actele din 5,25 mai și 3 iunie 1528, date de Radul voievod (*ibidem*, II, p. 44, 45, 46-48); și actul din 14 mai 1560, dat de Petru cel Tânăr (*Ibidem*, III, p. 122).

<sup>3</sup> Desfășurarea pricinii și actele respective la M. Sevastos, *Monografia orașului Ploiești*, București, <1938>, p. 10-35, 825-894.

în stăpînirea Profirei Miclescu, primită ca zestre la căsătoria cu spătarul Nicolae Dimachi. Toți proprietarii de pînă atunci ai acestei moșii, începînd cu mănăstirea sf. Samuel din Focșani, au avut de îndurat numai necazuri cu tirgoveții. Rezistența acestora se arăta prin faptul că, deși s-au întins cu casele și alte binale pe moșia amintită, au refuzat chiar de la început să plătească vreo dare pentru case, pivnițe sau grădini, ci plăteau zeciuiala numai pentru țarinile, finețele și prisăcile luate formal de la proprietar. Această rezistență explică de ce spătăreasa Profira Miclescu-Dimachi primește oferta tirgoveților Birladului, de a-și răscumpăra moșia tirgului în schimbul a 180 000 lei, răscumpărare pe care Scarlat Alexandru Calimah voievod o întărește prin hrisovul din februarie 1815<sup>1</sup>.

Prin situații asemănătoare trec și orașele Botoșani, Galați, Tecuci<sup>2</sup>, Tg. Ocna, Vaslui și altele<sup>3</sup>. Cazul Vasluiului prezintă un interes deosebit, nu numai pentru faptul că Mihail Constantin Suțul voievod exercită dreptul dominial tocmai la 1796, deci foarte tîrziu, în favoarea marelui logofăt Costache Ghica, dar îndeosebi pentru faptul că dania domnească privește nu numai moșia, dar și însuși orașul<sup>4</sup>.

Dar, în același timp observăm că nu se manifestă nici un fel de opoziție din partea conducerii orașului Iași, cînd, în 1824, Ioniță Sandul Sturza voievod dă cu hrisov, la diferite persoane, locurile de prăvălii din oraș, rămase pustii și cu dughenile arse din timpul răscoalei de la 1821.

Totuși cînd, în ianuarie 1801, domnul Moldovei dădea vistiernicului Iordache Roset Roznovanu, ocolul Vrancei, cu satele de pe el, sub cuvînt că este din vechime moșie domnească, vrîncenii se ridică, nu spre a se opune exercitării dreptului dominial al domnului — suzeran feudal —, ci spre a dovedi că Vrancea n-a fost niciodată supusă acestui drept, fiind o așezare omenească anterioară domniei. Acțiunea vrîncenilor, capitol numai de istorie rurală, deoarece în cadrul obștei vrîncene nu se cunoaște nici o așezare de tirg sau oraș nici chiar în zilele noastre, se manifestă pe căile legale, astfel că în 1814 ei obțin, de la justiția țării și de la un alt domn decît cel din 1801, recunoașterea situației deosebite a Vrancei din punctul de vedere al dreptului dominial și, în consecință, li se restituie moșia, iar recunoașterea rămîne definitivă după revizuirea integrală a procesului, în 1817<sup>5</sup>.

Rezistența activă a ploieștenilor — la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, a tirgoviștenilor, în 1820, și lupta pe căile justiției, dusă de vrînceni între 1801—1817, toate aceste acțiuni și altele — nemenționate aici, arată, că principiul feudal al dreptului dominial fusese contestat, atîns și aproape ca și înlăturat. Dar înlăturarea de principiu n'are apare în chip prea direct în textele timpului, așa cum nici enunțarea de fundamentare a dreptului dominial nu se găsește nici în pravili, nici în cronici, nici în acte solemne. Constatarea aceasta învederează că dreptul dominial a fost la început dreptul

<sup>1</sup> Amănunte și textul hrisovului din februarie 1815, în care se arată pe larg curgerea pricinii, la Al. Papadopol Calimah, *Notiță istorică despre Birlad*, Birlad, 1889, p. 85—93.

<sup>2</sup> Vezi Alexandru Papadopol Calimah, *Scrisoare despre Tecuciu*, în «Convorbiri Literare», XIX (1885), p. 369—390, 921—960.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 85 și nota.

<sup>4</sup> Hrisovul și alte amănunte la M. Costachi, *Chestiunea Vasluiului*, București, 1864, p. 57—60.

<sup>5</sup> Prezentarea pe scurt a procesului la A. V. Sava, *op. cit.*, p. 465—470; vezi și *Uricariul*, VI, p. 325—343.



suzeranului care acorda o feudă vasalului său, că acest drept făcea parte din dreptul nescris, cutumiar și ajunsese a fi considerat încetul cu încetul drept obicei al pământului.

Cu trecerea timpului, când suzeranului inițial i se va substitui definitiv suveranul, domnul, textele nu vor aminti direct nici de abolirea acestui drept, tocmai pentru că era vorba de dreptul nescris și în același timp pentru a nu atinge și scădea prestigiul și autoritatea domnului. Astfel, articolul 131 din Regulamentul Organic al Țării Românești și art. 82 din Regulamentul Organic al Moldovei consemnează, numai tangențial, această abolire. Articolul 131, ocupându-se de pământurile ce reveneau țărilor prin desființarea raelor turcești de la Brăila, Giurgiu și Turnu, precum și de bălțile și ostroavele aflate în aceeași situație, hotărăște restituirea lor către vechii proprietari și adaugă: « Iar dacă, după trecerea sorocului ce se va da pentru arătarea trebuincioaselor documenturi, se vor găsi cevași pământuri fără de stăpînitori, acele vor închipui *domen al statului* și se vor ocîrmui pe seama folosului statului »<sup>1</sup>.

În această situație ajung și celelalte bunuri aflate altădată la dispoziția domniei, și anume bunurile orașenești: « Prăvăliile ce sînt în orașul București, pe seama cutiei de milostenie, precum și orice zidire publică aflată astăzi în ființă și care se va putea clădi de acum înainte, se vor cuprinde asemenea în *domenul statului* »<sup>2</sup>.

Textul acesta prezintă o importanță deosebită, prin aceea că arată că, încă mai dinainte, locurile și prăvăliile din București, și deci și din celelalte orașe, ieșiseră din puterea directă și nelimitată a domniei, iar acesteia îi rămăsese numai uzufructul lor, dar și acesta numai în scopul de a servi la acțiuni de binefacere publică generală, distribuită doar de domnie.

Toate bunurile amintite mai sus, devenite « *domen al statului* », adică bun obșteșc, aveau să fie administrate de o comisie special alcătuită, păstrate după cum arată în continuare același articol 131:

« Nici o avere din cele cuprinse în *domenul statului* nu se va putea înstreina fără nici un cuvînt, nici prin vreo poruncă a căpeteniei statului. Dacă însă, după o chibzuire a Obicinuitei Obștești Adunări și pentru vre un sfîrșit de folos public, dovedit după cuviință, s-ar face cunoscut că înstreinarea de o parte <a> acestui *domen* ar fi trebuincioasă, atunci va urma vînzarea acei părți prin vînzarea publică la cochi-vechi, sau se va face schimb, cu mijlocul ce va fi mai folositor statului »<sup>3</sup>.

Art. 82 din Regulamentul Organic al Moldovei se ocupă și el de pământurile ce reveneau țărilor și pînă atunci fuseseră « împresurate », hotărînd restituirea lor la vechii proprietari. Dacă însă s-ar afla « oareșcare părți de loc fără stăpîn, atuncia din acele să va închipui o ființă de avere a statului, care să va ocîrmui în folosul lui ».

În continuare, textul moldovenesc este tot atît de categoric, dar mai direct în exprimare decît textul muntean:

« Aceste averi nu să vor putea în vremea viitoare înstreina, supt nici un feliu de pricină, prin hotărîrea numai a șefului statului. Însă dacă după sfătuirile Obșteștii Obicinuitei Adunări și pentru un scopos de obșteșc folos, după cuviință dovedit, s-ar cunoaște că înstreinarea unei părți de acea avere a

<sup>1</sup> *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, I, București, 1944, p. 35.

<sup>2</sup> *Ibidem*.

<sup>3</sup> *Ibidem*.

statului ar fi trebuincioasă, atunci să va face vânzarea publică prin cochii-vechi, sau un schimb, cu cel mai bun folos al statului»<sup>1</sup>.

Trebuie totuși să menționăm că situația aceasta nu este întru totul specifică numai țărilor românești. Astfel, în Ungaria se trece aproape în același timp de la concepția dreptului dominial la concepția domeniului statal inalienabil (sub forma de bunuri ale «sfintei coroane») <sup>2</sup>.

Abolirea dreptului dominial în Țara Românească și Moldova, cînd o dată cu aceasta dispăre definitiv elementul constitutiv al societății feudale, poate fi considerată drept simbolul vizibil al încheierii principiile a orînduirii feudale și al începerii unei noi ere în istoria țărilor noastre<sup>3</sup>.



Încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, rolul conducerii municipale — alcătuite din județ și pîrgari — începe să decadă, iar rol din ce în ce mai important are slujbașul domnesc special orînduit pentru tîrguri și orașe. Totuși, în unele tîrguri și orașe se mai păstrează neschimbată — în liniile mari — organizarea inițială, pînă tîrziu, adică pînă la noua organizare generală a vieții administrative a țării prin Regulamentul Organic, dată cînd și viața orășenească ia altă formă de conducere, modificîndu-se sau, mai precis, încetînd vechiul sistem al alegerii județului de către obștea tîrgului și schimbîndu-se cu totul însuși numele conducerii orășenești.

Sînt însă și schimbări anterioare, datorite unor cauze precise, asupra cărora știrile documentare sînt certe. Astfel, în Oltenia, la 1719, ocupația austriacă modifică statutul vechea organizare, păstrînd județul, dar reducînd la patru numărul pîrgarilor, al căror nume îl și schimbă în jurați (*Geschworne*)<sup>4</sup>. Nu știm dacă, după 1739, se revine la organizarea anterioară și în ce măsură.

În Moldova, în secolul al XVIII-lea, șoltuzii, voiții și pîrgarii încep a fi înlocuiți prin «epitropi» și «epitropie» a tîrgului sau orașului, formă de conducere care are un rol mult mai mărginit, față de vechea formă de conducere municipală. Această epitropie este, de multe ori, în legătură cu biserica mai importantă a tîrgului, a cărei imagine apare atunci în sigiliu, ca emblemă a tîrgului; iar pentru punerea sigiliului, epitropia este autorizată să perceapă anumite taxe, menite să servească la întreținerea bisericii respective, care, în scopul acesta, păstra și folosea cu exclusivitate sigiliul municipal. Aceste taxe se exprimau, uneori, în ocale de ceară.



Avînd o organizare proprie, tîrgurile și orașele posedă prin aceasta și dreptul de a emite acte proprii, în numele județului (respectiv șoltuzului sau voitului) și al celor 12 pîrgari, ca reprezentanți ai obștei orășenești, pe de o parte în raporturile cu domnia și, pe de altă parte, în raporturile cu locuitorii în parte (cînd este cazul). Actele municipale încep în general cu invocarea

<sup>1</sup> *Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, I, București, 1944, p. 198.

<sup>2</sup> Akos von Timon, *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte...*, p. 170.

<sup>3</sup> Această abolire corespunde cu înlăturarea definitivă a străvechiului formular diplomatic, în uz pînă atunci în cancelaria domnească a celor două țări, și cu introducerea unui nou formular diplomatic; cum corespunde și cu abolirea oficială a «sărutării de mînă», formă specifică de obediență feudală. Despre aceasta vom vorbi în altă parte, cu alt prilej.

<sup>4</sup> Alexandru Vasilescu, *Oltenia sub Austriaci 1716 — 1739*. Vol. I. *Istoria politică a Olteniei, sub Austriaci*. Teză..., București, 1928, p. 112.

simbolică urmată de invocația verbală: † *În numele tatălui și al fiului și al sfântului duh, treimea cea de o ființă și nedespărțită în veci, amin!* Invocația aceasta verbală este aproape întotdeauna în limba slavă: † кѣ имѣ отъца и сына и сѣктого дѣха, троица єдиносѣшна и неразѣльна кѣ кѣки, аминъ<sup>1</sup>.

Urmează apoi intitularea, în care figurează de obicei, ca emitent, numele județului, urmat de precizarea: «cu 12 pîrgari». Actul se încheie, uneori, în coroborare (*corroboratio*), cu o formulă de sigilare, urmată aproape totdeauna și de însăși punerea sigiliului municipal<sup>2</sup>.

În trecut amintim că în formularul actului municipal se întilnește, dar foarte rar, numai în Moldova, și criptograma, cu același rol de semn de recunoaștere pe care îl are și în actele domnești din Țara Românească.

De foarte multe ori, actele municipale sînt emise nu numai în numele județului (respectiv șoltuzului sau voitului) și al celor 12 pîrgari, ci, în același timp, și în numele unor categorii de locuitori: preoți, neguțători; la aceștia se adaugă categoria generică «orășenii» și, de multe ori, și «bătrînii», astfel încît intitularea actelor cuprinde, uneori, toate categoriile arătate, alteori, numai pe unele dintre ele. Din aceasta se vede că «sfatul» municipal putea cuprinde nu numai pe pîrgari, dar și categoriile de mai sus, consultate, desigur, după caracterul sau specificul pricinei dezbătute, prin reprezentanți aleși de fiecare categorie. Sînt momente cînd unele din aceste categorii nu apar în intitularea actelor, ci la coroborare, în formula generică de martori: «oameni buni și bătrîni». Este evident că prezența drept coemitenți a categoriilor menționate mai sus arată existența a ceea ce s-a mai numit și «sfatul mare», față de «sfatul mic» sau «sfatul» propriu-zis, alcătuit numai din pîrgari<sup>3</sup>. Este de observat că «sfatul mare» reprezintă o străveche formă de conducere a satului românesc, prin bătrînii satului, cărora li se recunoștea și care exercitau și în fapt nu numai dreptul de a priveghia repartizarea sarcinilor fiscale și ducerea lor la un bun sfîrșit, ci și dreptul de judecată asupra conlocuitorilor lor. Astfel, pînă acum cîteva zeci de ani, în unele părți ale țării, obștea satului alegea încă pe bătrînii satului, iar unul din ei era ales staroste, dîndu-i-se atribuțiile de mai sus.

Un act dat de Simion Movilă, la 1 mai 1602 (7110), în Țirgoviște, unor arbănași din Cervenii Voda, strămutați din Țara Turcească în satul Călinești din Prahova, cuprinde prețioase știri privind conducerea satului prin bătrînii satului. Simion Movilă scutește pe amintii arbănași de o seamă de dări, pe care le enumeră: de boi, de găleți, de fin, de dijma de albine, de gorștina de oi și porci, de «toate mîncăturile care se cuvin domnești; zeciuială din casă și din averile lor și pentru cai de olac să nu li se ia, nici vinărici» și nici bani de județ, nici slugile domnești și boierești să nu se amestece în acel sat.

După ce le acordă aceste scutiri, actul domnesc arată cum să se organizeze noua comunitate sătască, așa încît să fie întocmită la fel cu celelalte sate, iar dreptul de judecată să fie exercitat de obștea satului: «Care om va

<sup>1</sup> Există cîteva variante ale acestei formule slave, toate foarte apropiate de textul de mai sus.

<sup>2</sup> Cîteva acte municipale grupate separat sînt date la N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain. Avec une préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, I, Paris, București, 1930, p. 187—196.

<sup>3</sup> Despre «sfatul mare» și «sfatul mic» vezi Simeon Reli, *Orașul Siret în vremuri de demult. Din trecutul unei vechi capitale a Moldovei*, 1927, p. 126, I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Nach den Quellen dargestellt*, 1912, p. 95—111.

fi vinovat, fără teamă să aibă *judecată la bătrînii satului*, pe care îi *vor alege sătenii*».

Dar competența acestui sfat sătesc este totuși limitată: «Și care om va fi vinovat de moarte, să-l lege . . . bătrînii aleși ai satului și să-l trimeată la curte, la judecată și la spînzurătoare». Și mai departe:

«Și iarăși, care om se va așeza în acel sat, din țări străine, sau bulgar, sau grec, sau arbănaș, sau ungur, dacă va fi om bun și-l vor plăcea pe el satul și bătrînii satului mai sus ziși, el să aibă pace și liniște. Iar pe acel om, care va fi răufăcător și stricător în sat și nu-l va place satul și bătrînii, să-l izgonească pe el din sat și să-i întoarcă pe fiecare la urma lui, precum am dat domnia mea învățătură și mai sus»<sup>1</sup>.

La țiguri și orașe, această conducere a bătrînilor nu a dispărut, ci s-a nuanțat și s-a diferențiat, prin lărgirea cadrului instituției și includerea în el și a unor categorii sociale specifice orașului, cum sînt neguțătorii, meșteșugarii și alții.

În același timp, din constatarea existenței «sfatului mare» în conducerea orașului, reiese că, deși peste vechea organizare municipală a locuitorilor băștinași s-a suprapus, la un moment dat, o organizare municipală străină — organizarea de drept german, ajunsă în Țara Românească prin mijlocirea organizării orașelor săsești ale Transilvaniei, și în Moldova prin mijlocirea organizării orașelor poloneze<sup>2</sup> —, totuși, în această nouă organizare s-a păstrat și partea esențială din vechea organizare — a băștinașilor: instituția bătrînilor, lărgită apoi prin adăugarea categoriilor sociale amintite: neguțători, meșteșugari, preoți, etc., ca mijloc de conducere a unei comunități organizate, sătești sau orășenești<sup>3</sup>.

★

Din existența dreptului dominial al domnului asupra întregii țări, inclusiv țăgurile și orașele, rezultă că, deși există o oarecare autonomie a acestor țiguri și orașe, ea este foarte redusă și mărginită la unele aspecte judecătorești și administrative.

În legătură cu autonomia țăgurilor și a orașelor, vom schița aici o foarte sumară discuție a acestei probleme, întemeindu-ne pe unele izvoare documentare și, în primul rînd, chiar pe unele acte municipale.

Am semnalat mai înainte că existența actelor municipale este atestată încă din prima jumătate a secolului al XV-lea și ni se pare deosebit de interesant de știut și care este semnificația lor în viața socială, juridică și administrativă a Moldovei și a Țării Românești. Reflectă ele, oare, pe cale de formular diplomatic, existența unei autonomii orășenești propriu-zise? Sau existența unor drepturi municipale limitate? Sau a unei depline subordonări față de domnie?

<sup>1</sup> Documente privind istoria Romîniei, B, XVII, vol. I, p. 43.

<sup>2</sup> La 29 martie 1887, George Popovici scria lui Titu Maiorescu: «Eu mă ocup acum a studiul elementelor germane în organizația veche a țăgurilor romîne; materialul polon și transilvănean nu-mi lipsește, dar cel romîn foarte mult, astfel încît lucrul trebuie să rămîie deplin provisor» (la I. E. Torouțiu și Gh. Cardaș, *Studii și documente literare*, I, București, 1931, p. 400; vezi și p. 417).

<sup>3</sup> Conducerea prin bătrîni se regăsește și la alte popoare. Pentru aceasta, explicația dată de H. Pirenne rămîne valabilă și la țăgurile și orașele romînești: «Dreptul urban este un fenomen de aceeași natură ca, de pildă, dreptul feudal. El este consecința unei situații sociale și economice comune tuturor popoarelor. În chip firesc se constată și numeroase deosebiri de amănunt, după țări» (H. Pirenne, *op. cit.*, p. 169).

La 3 decembrie 1597, după o vizită la mănăstirea Golgota, Mihai Viteazul dă, din Tirgoviște, o « poruncă » prin care întărește numitei mănăstiri stăpînirea asupra unei ocine dăruite ei de Pătrașcu vodă, părintele lui Mihai Viteazul. Stăpînirea de către mănăstire a acestei ocine nu-i fusese îngăduită pînă atunci, fără să se arate anume de către cine; sau, cum spune actul însuși: călugării « așa s-au plîns și s-au jeluît, că nu pot să dobîndească locul de hrană, cît au avut miluire de la răposatul părinte al domniei mele ». Din faptul că actul mai precizează că ocina aceasta făcea parte « din ocina domniei mele » din Tirgoviște, înțelegem că Pătrașcu vodă dăruise mănăstirii Golgota o parte din însăși moșia orașului Tirgoviște, moșie considerată de totdeauna drept moșie domnească; dar că orășenii împiedecaseră pînă atunci mănăstirea să intre în stăpînirea ocinei dăruite. Actul domnesc menționează pe larg și semnele de hotar ale acestei ocine, cu specificarea că vinăriciul de la vilele de acolo avea să fie luat numai de mănăstire. După ce pune și clauza *poena spiritualis*, în formula obișnuită a actelor domnești, actul încheie astfel: « De aceea, am dat și domnia mea această ocină, toată cu tot hotarul, în mîna călugărilor de la sfînta mănăstire numită Golgota, ca să-i fie de ocină și de ohabă în vecii vecilor, amin »<sup>1</sup>.

În aceeași zi de 3 decembrie 1597, județul Chirfote al Tirgoviștei împreună cu cei 12 pîrgari dă o « carte » a orașului, privind aceeași pricină, carte care reproduce aproape în întregime « porunca » de mai sus a lui Mihai Viteazul, cu precizarea că moșia este « ocină din ocina orașului din Tirgoviște » și repetă textual indicarea amănunțită a hotarelor ocinei, așa cum se găsea în porunca domnească, dar cu deosebire că enunțarea clauzei *poena spiritualis* este precedată, nu urmată (cum este în actul domnesc), de formula: « De aceea, am făcut noi județul și 12 pîrgari această carte a noastră, ca să fie această ocină la sfînta mănăstire de la Golgota, de ocină și de ohabă »<sup>2</sup>.

Actul orașului este scris de Efrem logofătul și poartă un sigiliu timbrat cu timbru mobil.

Avînd în vedere că amîndouă actele poartă aceeași dată de an, lună și zi, fără ca unul să menționeze existența celuilalt, se pune întrebarea: actul municipal de mai sus poate fi considerat drept actul final al pricinei; actul care să confirme, în termeni de formular diplomatic, actul domnesc prezentat la început, așa cum s-ar părea că reiese din menționarea cuprinsului celor două acte?

În realitate, explicația emiterii celor două acte: domnesc și municipal, în aceeași zi, în felul pe care l-am văzut, este cu totul alta.

Actul domnesc din 3 decembrie 1597 curmă, la cererea mănăstirii Golgota, un vechi conflict existent între mănăstire și orașul Tirgoviște, conflict iscat din faptul că Pătrașcu vodă dăruise mănăstirii o ocină care făcea parte din moșia orașului, după cum am văzut că mărturisește însuși actul lui Mihai Viteazul, însă conducerea orașului împiedicase stăpînirea efectivă a acestei moșii de către mănăstire. Iar pentru ca acest conflict să se curme de îndată și pentru totdeauna, i se cere și conducerii orașului să recunoască, în chip formal, stăpînirea mănăstirii Golgota asupra trupului de moșie dăruit; deci, implicit, să recunoască și dreptul feudal al domnului de a dispune de moșia orașului. Această recunoaștere se face prin actul municipal emis în aceeași zi, după emiterea actului domnesc, al cărui cuprins se și reproduse aproape,

<sup>1</sup> Documente privind istoria Romîniei, B, XVI, vol. VI, p. 298—299.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 299—300.



textual în actul orășenesc. Dar numai atât și nimic altceva ! Cartea orașului nu putea întări formal actul domnesc și nici nu-l întărește. Mai mult : aparent, îl ignorează, deși îl copiază aproape în întregime ! Dacă nu l-ar fi ignorat, aparent, cartea orașului ar fi trebuit să arate textual existența conflictului cu mănăstirea Golgota și dreptul domnului de a dispune de moșia orașului, ca de orice moșie domnească. Prin emiterea cărții, conducerea orașului Țirgoviște recunoaște tacit că dania făcută mănăstirii Golgota de către Pătrașcu vodă era bună, ca și confirmarea ei de către Mihai Viteazul, deși era o danie făcută din moșia orașului și în paguba lui. În ultima analiză, actul municipal reprezintă o garanție formală dată de partea direct interesată — dar păgubită, precum că va respecta « porunca » domnească ; deși această poruncă însemna pentru oraș o mare pierdere, ea nu însemna în același timp și o încălcare a drepturilor orașului, dreptul dominial neputînd fi contestat ; astfel că orașului nu-i mai rămînea deschisă calea nici unui fel de recurs.

Faptul că actul municipal din 3 decembrie 1597 ignorează, aparent, « porunca » domnească din aceeași zi, deși o include aproape textual în cuprinsul său, dovedește că « ignorarea » aceasta era necesară, întrucît actul domnesc precedase actul municipal, deși, în mod normal, actul municipal trebuia să preceadă actul domnesc. Excepția de față se datorează numai faptului că actul domnesc pusese conducerea orașului în fața unui fapt îndeplinit, iar această conducere, neputînd contesta domnului dreptul de a dispune de moșia orașului ca de o moșie domnească, recunoscuse mănăstirii, vrînd-nevrînd — după emiterea actului domnesc — dreptul de stăpînire asupra părții de moșie ce-i fusese dăruită.

Un alt act, din secolul al XVII-lea, aduce în fața noastră un aspect concludent al semnificației actelor municipale. Actul acesta este cu atât mai interesant, cu cît el este emis tot la Țirgoviște și este scris de Efrem logofătul, poate același Efrem logofătul care scrisese cartea orașului din 3 decembrie 1597. Este vorba de un zapis de vînzare a unei prăvălii din acel oraș, la 21 aprilie 1627 (7135), zapis pe care popa Mihailco — vînzătorul — îl încheie cu invitația adresată cumpărătorului ca « să-și facă și carte domnească, ori a orașului, cum i va fi voia lui »<sup>1</sup>. Acest text este categoric : actul municipal putea avea relativ aceeași tărie ca și actul domnesc, dar nu putea confirma actul domnesc ; dimpotrivă, actul domnesc confirmă, de obicei, actul municipal.



Unele Țirguri și orașe par să aibă la temelia lor un privilegiu domnesc ; dar, în orice caz, ele se bucură de o serie de privilegii, în primul rînd privilegiu de natură fiscală, privilegii care se deosebesc de la Țirg la Țirg, sînt acordate de domnul care favorizează întemeierea și dezvoltarea Țirgului și sînt confirmate în continuare de titularii scaunului domnesc. Cîmpulungul este singurul oraș care nu numai că se bucură de cele mai multe privilegii de acest fel, dar se mai bucură și de ceea ce am putea numi privilegiul exclusiv de cumpărătoare, care decurge din felul specific de proprietate a orașului în sensul că în primele timpuri, stabilirea ca proprietari în Cîmpulung a oamenilor străini, de acest oraș era foarte îngrădită, iar bunurile imobile din oraș nu puteau

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Hurez*, XXIX/2.

trece — prin vânzare — decît tot în mîinile orăşenilor băştinaşi, în ordinea de preferinţă a dreptului de protimisis<sup>1</sup>.

Încălcări, domneşti — mai ales, ale unora din drepturile municipale, se cunosc, dar nu se cunoaşte şi felul în care municipalitatea şi obştea locuitorilor şi-au putut apăra aceste drepturi. Vom semna aici două cazuri de astfel de încălcări. Înălţînd minăstirea de la Argeş, Neagoe Basarab deposează oraşul de o parte din moşie, iar pe judeţul şi pîrgarii oraşului de dreptul de judecată asupra locuitorilor oraşului Argeş şi dă acest drept egumenului mănăstirii. Cu unele amendări şi reveniri, această situaţie continuă şi sub domnii următori, astfel încît sub Brîncoveanu voievod, spre a împăca pe locuitorii nemulţumiţi şi a nu lipsi mănăstirea de un venit, se ajunge la... darea în arendă de către mănăstire a acestui drept de judecată!<sup>2</sup>

La fel se întîmplă, pentru foarte scurt timp, şi la Cîmpulung, la 14 ianuarie 1675; dar peste trei zile intervenţia orăşenilor face pe Duca vodă să revină, la 17 ianuarie 1675: «Şi cu judecata orăşanilor să nu aibă călugării treabă a se amesteca, ci să-i judece judeţul lor, cu pîrgarii şi bătrîinii oraşului»<sup>3</sup>.

Domnia însăşi, la 4 iulie 1673, orînduieşte un pîrcălab şi judecător pentru timpul cît ţine bilciul sf. Ilie, ca să judece şi să globească pe oameni, dar numai pe oamenii străini de oraş. În sfîrşit, la 19 martie 1681, Şerban Cantacuzino hotărăşte dreptul călugărilor dela mănăstirea din Cîmpulung de a judeca pe toţi ţăranii şi neguţătorii din altă parte, dar nu şi pe orăşenii Cîmpulungului<sup>4</sup>.

O altă încălcare a drepturilor municipale, dar avînd caracterul unei acţiuni dusă împotriva persoanei judeţului ales de orăşeni, se întîmplă tot în domnia aceluiaşi voievod. Judeţul Andrea, reales ani de-a rîndul judeţ al Cîmpulungului, de către concetăţenii săi, se prezintă la Şerban Cantacuzino voievod, spre a fi confirmat în funcţiune, adică spre a i se da o «carte de judeţie». Prin promisiuni şi ameninţări, domnul încearcă să-l facă să renunţe la religia catolică şi să îmbrăţişeze religia ortodoxă. În faţa unui refuz dîr, domnul pune să i se taie barba într-un fel pe care voievodul însuşi îl proclamă, public, drept infamant: barba îi este tăiată şi lăsată numai în foarte mică parte, pe bărbie, căpătînd forma de coada rînduncii şi semănînd astfel cu barbişonul papei; de aici comparaţia şi deriziunea; la care se adaugă şi faptul că, despoiat pînă la piele şi cu mîinile legate, a fost plimbat pe străzile Bucureştilor, a fost batjocorit şi bătut<sup>5</sup>. Jignirea şi atingerea aduse persoanei judeţului erau, în fond, jignire şi atingere aduse însuşi oraşului, în persoana conducătorului său, ales de obşte; erau jignire şi atingere aduse

<sup>1</sup> Iată ce spune în acest sens hrisovul lui Radu Mihnea voievod, din 7 mai 1615: «...Iar de va fi dator vr-un orăşan vreunui boier sau altui om din ţară, de i se va întîmpla celui om moarte şi-i va rămînea niscareva feciori lui, să nu lase moşia lui vinzătoare; iar de nu va putea birui să plătească această datorie, datornicii să nu fie volnici să vinză casele lui, măcar loc la altă parte, ci tot să se vinză la orăşani» (actul la I. Răuţescu, *op. cit.*, p. 361). Pentru vechimea acestui azeămînt se menţionează în actul din 1615 un hrisov de la Mihail voievod, din 1391—1392 (*ibid.*, p. 362).

<sup>2</sup> Vezi, mai departe: *Sigiliul Argeşului*.

<sup>3</sup> Vezi, mai departe: *Sigiliul Cîmpulungului*.

<sup>4</sup> *Idem*.

<sup>5</sup> Relaţia din 1688, atribuită lui Del Monte (*Magazinul istoric pentru Dacia*, V, Bucureşti, 1847, p. 37—38).

spiritului de înțelegere reciprocă, pe baza căruia se organizase și prosperase viața orașenească.

★

Ajungem acum și la problema care ne preocupă în chip direct, problema sigiliilor municipale.

Sigiliul municipal este anunțat aproape totdeauna în coroborarea actului respectiv. Aceasta îndeosebi în Moldova, unde și formularul actului domnesc cuprinde în coroborare o complexă formulă de sigilare.

În scrisoarea din 9 (?) mai 1421, scrisă în limba germană de șoltuzul și pîrgarii din Baia (*Groff und gesworn burger der Stat Molde*) și adresată orașului Liov (Lemberg), apare următoarea formulă sigilară în coroborare: ... *czu eynem waren geczeuknisse under unsirs Stat Gerichtet anhangende Ingesigel*<sup>1</sup>.

Iată și o altă formulă de sigilare din coroborarea unui act moldovesc dat de șoltzul Ioan Carapoton împreună cu cei 12 pîrgari ai Bîrladului, în cea dintîi jumătate a secolului al XVII-lea: «Și pentru mai mare credință am pus pecetea tîrgului și ale noastre, în acest zăpis»<sup>2</sup>.

În Țara Romînească, știm că actul domnesc nu are decît foarte rar — în primele timpuri — o formulă de sigilare în coroborare. În schimb, actul particular introduce această formulă de sigilare mult mai devreme în formularul său. La fel procedează și actele municipale.

În cartea dată de orașenii și preoții «ot Dlăgopol» (Cîmpulung), la 1 februarie 1709, apare o formulă pe care o găsim de întrebuintare curentă în cele mai multe acte municipale, reprezentînd formula corespunzătoare din actele private: «Și pentru mai mare credință, am întărit și cu pecetea orașului, ca să se crează»<sup>3</sup>.

Formula din cartea dată de Iorga județul Cîmpulungului, la 5 februarie 1735, se aseamănă cu formula de mai sus, cu deosebirea că, aici, se anunță nu numai sigilarea, ci și subscrierea actului respectiv: «întăcind și noi această carte cu pecetea orașului și cu iscălitura noastră, ca să se crează»<sup>4</sup>.

Exemplele de mai sus sînt suficiente spre a arăta formula de sigilare a unui act municipal, cu unele variante mai deosebite.

★

După mărime, sigiliile municipale sînt sigilii mijlocii (circa 3—4 cm); unul singur este mai mare: sigiliul tîrgului Baia (5 cm), de care se apropie sigiliul Vasluiului<sup>5</sup>.

Dar, spre deosebire de cancelaria domnească, unde există concomitent trei feluri de sigilii, cu semnificații deosebite: sigiliul mare, sigiliul mic și sigiliul inelar<sup>6</sup>, în cancelaria municipală nu există concomitent mai multe sigilii, de mărimi și semnificații deosebite, ale aceluiași tîrg sau oraș. Există numai un singur sigiliu municipal, folosit de tîrg sau oraș într-un moment anumit, și acesta este sigiliul cu care se întăresc toate actele sau orice fel de acte.

<sup>1</sup> Vezi, mai departe: *Sigiliul orașului Baia*.

<sup>2</sup> Vezi, mai departe: *Sigiliul Bîrladului*.

<sup>3</sup> Vezi, mai departe: *Sigiliul Cîmpulungului*.

<sup>4</sup> *Idem*.

<sup>5</sup> Sigiliu mare, rotund, de închidere, în ceară neagră, pus la scrisoarea șoltuzului și a pîrgarilor din Vaslui, adresată brașovenilor, în secolul al XV-lea (originalul la Arhivele statului Orașul Stalin, Ab I., bb. IV., 46).

<sup>6</sup> Iată de pildă, cîteva exemple privind cancelaria domnească a Moldovei. La 27 octombrie 1452 (6960), Alexandru voievod (Alexandrel) întărește lui pan Mihul logofăt satele Ivancouți, Pogorilouți și Hatcinți, cumpărate de la Manu Głobnoyici. Dar plata

După formă, ele sînt rotunde; singur sigiliul tîrgului Birlad este și oval; dar astfel este numai sigiliul de la începutul secolului al XIX-lea, în timp ce sigiliile mai vechi ale acestui tîrg sînt tot rotunde.

Legenda celor mai vechi sigilii municipale este în limba latină: Cîmpulung, Baia, Roman; apar apoi legende în limba slavă și limba romînă; dar nu se cunoaște nici un sigiliu municipal cu legenda în altă limbă decît în una dintre limbile arătate mai sus.

În sigiliul Băii, textul legendei este despărțit după fiecare cuvînt de un fel de rozetă sau stea cu cinci raze; în sigiliul Cîmpulungului, textul legendei nu eșt precedat de nimic, dar cuprinde trei cruci; în celelalte, textul legendei este, aproape totdeauna, precedat de † (cruce-ajută, adică invocația simbolică), iar cuvintele sînt separate, uneori, prin puncte.

★

Trebuie să arătăm că legenda sigiliilor municipale mai vechi nu aminteste în text nici numele, nici instituția județului și a pîrgarilor. În general, legenda este alcătuită sau dintr-un text religios, în legătură cu hramul invocat și reprezentat în emblemă; sau cuprinde mențiunea sumară cu numele tîrgului sau orașului pentru care a fost făurit, sau căruia îi aparține; altele arată sub ce domn a fost făurit tiparul sigilar; în acest din urmă caz este sigiliul Tîrgoviștei, care nu dă în legendă numele orașului, dar arată că tiparul sigilar a fost făurit în zilele lui Io Neagoe Basarab (1512—1521). Un singur sigiliu, de la mijlocul secolului al XVII-lea, un sigiliu al Bucureștilor, are o legendă în care apare numele județului și menționarea celor 12 pîrgari, deci arată conducerea întreagă a orașului, precum și data intrării în funcțiune a acestei conduceri. Iată această legendă: † Gherghina județulu cu 12 pîrgari .: . leat 7152 < 1643/1644>. Hramul sub a cărui invocație figurată e pus sigiliul acesta este Bunavestirea, adică un hram care se găsește în general pe sigiliile Bucureștilor, și înainte și după acest județ Gherghina.

Pe de altă parte, constatăm că sigiliile orașului București, pe care le putem urmări pe o perioadă de timp destul de lungă, variază din toate

---

cumpărăturii s-a făcut numai parțial, urmînd ca restul banilor să se dea atunci cînd vinzătorul va preda moșiile după « hotarul vechi » și cu formele obișnuite. Din cauza neperfectării vînzării și actul domnesc are un caracter provizoriu, vizibil prin aceea că este întărit cu sigiliul mic, cuprinzînd și o clauză revelatoare privind momentul perfectării vînzării: « Iar noi, atunci, vom întări cu *privilegiul cel mare*, după dreptate și după obiceiul țării noastre », adică îi va da un act în formă și cu cuprins și mai solemn, întărit cu sigiliul mare (Textul în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 252; fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIII/64).

În același sens cunoaștem un act din 30 aprilie 1542 (7050), prin care Petru voievod dă jupînului Nicoară, pîrcălab de Hotin, satul Potropopeni pe Siret și Cîrstești, cel dintîi luat în schimb de domn de la Anușca cneaghina lui Fruntes. După ce arată toate acestea, domnul spune: « Iar privilegiul i-l vom face cu mare blestem, ca să nu i se cîntească dania noastră niciodată, în vecii vecilor. Iar pînă atunci, pentru mare mîrturie și drept, am pus inelul nostru cel mic, de credință la acest zapis » (*Documente privind istoria Romîniei*, A, XVI, vol. I, p. 406; orig. slav, hîrtie cu sigiliu inelar timbrat, la Arhivele statului, *M-rea Pobratu*, 1/7).

Același caracter, solemn, atotputernic și de stabilitate, al sigiliului mare domnesc rezultă și din privilegiul prin care, la 8 septembrie 1457 (6965) Ștefan cel Mare întărește mînăstirii Bistrița vama de la tîrgul Bacăului și de la Tazlău: « Deasemenea de la aceste mai sus scrise vămii... să nu fie niciunul scutit, nici mare, nici mic, nici din țara noastră, nici din țară străină, chiar de ar fi scutirea cu pecetea cea mare » (*Doc. priv. ist. Rom.*, A, XIV, XV, vol. I, p. 291).

punctele de vedere: emblemă, legendă, mărime, etc. Uneori, deși emblema rămîne aceeași, variază modul cum este realizată artistic reprezentarea emblemei. Rezultă de aici, ca și din alte sigilii, că, pentru unele ținuturi și orașe, sigiliul conducerii nu aparține propriu-zis ținutului sau orașului ca unitate administrativă, ci aparține personal județului respectiv și este întrebuințat atîta timp cît acel județ rămîne la conducere. Schimbarea tiparului sigilar o dată cu schimbarea județului arată limpede că, după ieșirea din funcțiune, județul îl ia cu sine, ca o proprietate personală. Sau că, în cel mai bun caz, acel sigiliu nu mai rămîne în uz. Acesta este cazul pentru orașul București, Argeș, ca și în parte pentru unele ținuturi moldovenești: Piatra, Botoșani, Bîrlad, etc.

Există însă și altfel de sigilii, pentru care schimbarea anuală a conducerii municipale nu aduce după sine și schimbarea sigiliului însuși, în nici un fel: același tipar sigilar este întrebuințat în continuare de toate conducerile succesive ale municipalității, cum este cazul Cîmpulungului, al Băii, al Țirgoviștei, al Romanului și, într-o anumită măsură, și al Rîmnicului. Această păstrare și întrebuințare a aceluiași tipar sigilar dovedește existența unei tradiții sigilare bine încheiate, legată de existența unei concepții superioare asupra rolului pe care îl joacă sigiliul în viața municipală.

Cercetînd sigiliul Cîmpulungului, vedem că această situație este datorită, la Cîmpulung, modului strict în care se păstra și întrebuința sigiliul de către conducerea vechii mănăstiri catolice de acolo. Trecem însă peste acest capitol privind păstrarea și întrebuințarea sigiliului municipal, deoarece nu posedăm decît știri disparate și insuficiente, care nu ne îngăduie o concluzie generală și, de aceea, aceste știri au fost concentrate toate la capitolul privind descrierea sigiliilor respective. În acest sens, singurele știri importante, sigure și deosebit de semnificative, rămîn știrile privind sigiliul Cîmpulungului, grupate și discutate în directă legătură cu descrierea acestui sigiliu.



După tip, sigiliile municipale sînt, cele mai multe, heraldice; altele sînt iconografice, și anume hagiografice. Emblema sau stema ținutului sau a orașului a fost fixată de conducerea orașului: municipalitatea, reprezentînd obștea locuitorilor, își constituie o emblemă, în legătură cu un produs specific, un monument religios, o împrejurare specială, o legendă sau un patronat religios.

După procedeul de întrebuințare la acte, sigiliile municipale sînt, cele mai vechi și cele mai multe, sigilii timbrate, cu timbru fix sau timbru mobil, dar marea majoritate fără timbru; altele sînt aplicate cu fum sau tuș negru, dar niciodată cu chinovar; în sfîrșit, cunoaștem și un sigiliu municipal atîrnat: sigiliul ținutului Baia, atîrnat la un act scris pe pergament, din mai 1421.

Sigiliul timbrat este pus în josul textului, după datare; la actele mai vechi, din secolul al XV-lea, acte cu caracter extern (corespondență), sigiliul timbrat este pus afară, la plicuirea scrisorii (sigiliu de închidere).

La sigiliile timbrate se folosesc mai multe feluri de ceară: ceară verde închis, ceară neagră, ceară de albine culoarea naturală (ceară naturală) și, o singură dată, o ceară de un roșu foarte închis; dar, în general, nu se întrebuințează ceara roșie, ceară rezervată numai cancelariei domnești. De asemenea nu am întîlnit niciodată un sigiliu municipal aplicat cu chinovar. Singur sigiliul Cîmpulungului este, de foarte multe ori, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, timbrat pe un fel de pastă albicioasă și compactă,



făcută dintr-un amestec de făină de grâu, amestec pe care I. Bogdan l-a denumit « oștie ».

★

Problema sigiliilor municipale este strins legată și de problema sigiliilor a căror necesitate și folosire se dezvoltă înăuntrul țărilor și a orașelor, ca o consecință a specificului vieții municipale: sigilii administrative, judecătorești și religioase, sigilii de bresle, sigilii de unități economice, sociale și etnice, sigilii particulare. Pentru a le face înțelese în justa lor valoare, prezentarea de față ar trebui să se ocupe pe larg nu numai de organizarea propriu-zisă a vieții municipale medievale, dar și de întemeierea și dezvoltarea țărilor și orașelor medievale românești. Astfel, această cercetare ar trebui să arate cum țărilor și orașele iau naștere pe temeiul creșterii generale a forțelor de producție; cum aceasta determină creșterea populației, înflorirea comerțului și a tehnicii dezvoltate; cum creșterea populației, înflorirea comerțului și dezvoltarea tehnicii determină, în continuare, o adâncire a diviziunii sociale a muncii, care stă la temelia unei accentuări a separării meșteșugurilor de agricultură; cum rezultanta tuturor acestora este târgul sau orașul, pe care îl putem defini ca o concentrare mai mare de populație, o concentrare de tot felul de unelte de producție, o concentrare, în sfârșit, de producție de mărfuri și unde, prin făurirea de relații economice noi, se dezvoltă neîntrerupt schimbul de mărfuri<sup>1</sup>, se creează piața internă și se face posibilă existența și dezvoltarea unei culturi în limba națională.

Dar toate aceste capitole, și altele, depășesc cu mult preocupările sigilografice și privesc un studiu special, închinat în întregime istoriei orașelor medievale românești, ceea ce vom face cu un prilej apropiat.

Înceind, vom schița unele apropieri heraldice și sigilografice, ce se impun de la sine, din cercetarea sigiliilor municipale amintite, în comparație cu sigiliul Moldovei și al Țării Românești. Astfel, în primul rând, observăm că stema din sigiliul orașului Baia este, cum s-a mai spus, în directă legătură cu legenda sf. Hubert, ceea ce arată că la temelia legendară a orașului Baia stă un cerb urmărit de vânători, așa cum la temelia legendară a Moldovei stă povestea unui bour urmărit de Dragoș vodă. În stema Băii, capul cerbului, care — despărțit de trup — privește din față (« masacru » de cerb), purtând un crucifix între coarne, seamănă, din toate punctele de vedere, cu capul de bour din stema Moldovei; iar steaua dintre coarnele bourului corespunde — ca mod de așezare și semnificație — crucifixului aflat între coarnele cerbului. Acestea sînt temeuri serioase care să ne facă să bănuim că stema Moldovei a fost alcătuită în strînsă legătură cu stema orașului Baia, adică avînd în față, drept model, stema orașului Baia, la o dată și în împrejurări pe care nu le putem încă determina; și că între aceste două steme există o foarte pronunțată înrudire directă, în ceea ce privește emblema, prin adaptarea motivului cu capul de cerb, din stema orașului Baia, la specificul de atunci al regiunii: bourul, pentru a cărui prezență locală pledează și toponimicul Boureni, sat vechi, aflat nu prea departe de Baia și în ființă pînă astăzi.

De asemenea, scutul trilobat gotic din sigiliul Băii dovedește o mai mare vechime a acestuia în raport cu scutul ascuțit care poartă stema Moldovei,

<sup>1</sup> Vezi în acest sens cercetarea monografică a lui Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, Ed. Acad. R.P.R., 1954.

constatare care corespunde și convingerii mai vechi a istoriografiei noastre, că Baia a preexistat întemeierii Moldovei ca stat feudal de sine stătător.

În același timp, adoptarea capului de bour ca emblemă a Moldovei, și nu a capului de cerb al Băii, arată preocuparea principală de a găsi și adopta o emblemă care — fiind vorba de stema țării — să reprezinte un animal local, relativ apropiat de cerb — animalul din stema Băii, și așezat într-o poziție heraldică identică; dar cu condiția ca să fie un animal mai mare, mai impunător și bucurându-se de un deosebit prestigiu în fața băștinașilor, pentru care emblema cerbului cu crucea între coarne reprezenta figurarea unei legende cu caracter catolic, deci străin; această nouă emblemă, apropiată dar superioară ca semnificație emblemei târgului Baia, a fost capul de bour.

La fel se întâmplă și în Țara Românească. Orașul Cîmpulung este un oraș care a preexistat întemeierii Țării Românești ca stat feudal de sine stătător. Orașul Cîmpulung avea ca emblemă o pasăre așezată într-un scut german. De aceea, pornindu-se de la același principiu ca în Moldova, pentru stema heraldică a Țării Românești s-a căutat și s-a luat ca emblemă tot o pasăre, înfățișată într-o poziție heraldică asemănătoare pasării din stema Cîmpulungului, adică orientată într-o parte; această nouă stemă astfel organizată fiind o stemă a țării, emblema ei trebuia să fie tot o pasăre locală. Dacă cercetăm pasărea care figurează în stema orașului Cîmpulung, despre care pasăre documentele nu spun nimic, observăm că imaginea păstrată în sigilii este neconcludentă: pare să fie un corb. Dar faptul că pasărea Țării Românești este așezată într-un scut ascuțit, identic scutului purtând stema Moldovei, arată neîndoios că stema Țării Românești este întocmită mai târziu decît stema Cîmpulungului, dar este întocmită cam în același timp și în același sens ca și stema Moldovei. Legătura dintre cele două steme de țări mai este atestată și de prezența, în amîndouă, a soarelui și a lunii.

Adăugăm că sigiliile cele mai vechi ale Țării Românești, ale Cîmpulungului și ale Băii au legenda în limba latină. La fel se mai prezintă și sigiliul orașului Roman: un cap de mistreț spre dreapta, într-un scut ascuțit, cu o legendă în limba latină, lucrată din litere gotice capitale; aceste caractere asemănătoare asigură și acestei din urmă steme o vechime corespunzătoare sau aproape corespunzătoare cu stema Moldovei.

Asemănarea de situație cu Țara Românească ar cere ca și legenda primelor sigilii domnești ale Moldovei să fi fost în limba latină. Totuși, e un fapt definitiv stabilit că, cel puțin începînd cu sigiliul lui Petru Mușat (1384), legenda sigiliilor moldovenesti este în limba slavă, pe cînd legenda sigiliilor domnești ale Țării Românești este în general în limba latină, de la început pînă la mijlocul secolului al XV-lea (1462), cu o singură întrerupere în timpul lui Vlad Uzuratorul (1394) și cu reveniri în secolul al XVII-lea.

Din cele de mai sus rezultă și constatarea că în sigilografia veche a Moldovei și a Țării Românești se pot distinge două epoci: cea mai veche, în care stemele țărilor și ale unor orașe se află așezate într-un scut, potrivit regulilor heraldice; această epocă este reprezentată prin sigiliul Țării Românești, al Moldovei și prin sigiliul orașelor Baia, Cîmpulung și Roman; a doua epocă, în care stemele municipale nu mai sînt așezate în scut, ci direct în cîmpul sigiliului.

Prima epocă arată existența unei tradiții sigilare clasice, adică atestă o influență a heraldicii și sigilografiei străine asupra heraldicii și sigilografiei

românești. Este vorba, în primul rând, de o influență a heraldicei și sigilografiei latino-ungare a Transilvaniei, de care se leagă direct și folosirea legendei în limba latină, la sigiliile domnești și la sigiliile de târguri și orașe.

A doua epocă reprezintă o tradiție sigilară mai simplă, născută în parte din realitățile și nevoile locale, pe măsura ridicării și dezvoltării târgurilor și orașelor din Moldova și Țara Românească. Această a doua epocă se poate observa pentru sigiliul domnesc încă din domnia lui Mircea cel Bătrîn, cînd este întîlnită pentru întîia oară în sigiliul secret al voevodului, sigiliu mic (inelar?), în care apar două personaje privind un arbore aflat între ele, totul așezat direct în cîmpul sigiliului. Pentru sigiliile municipale, această nouă tradiție sigilară se vedește încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea și se dezvoltă în a doua jumătate a aceluiași secol, atunci cînd apare și cea mai mare parte a sigiliilor municipale, cu embleme diferite și cu legende în limba slavă.

Prezentăm aceste observații și precizări heraldico-sigilografice cu convingerea că apropierea semnalate nu sînt întîmplătoare, deși pentru moment nu pot fi încă urmate și de concluzii privind originea și cauza lor. Totuși considerăm că, și așa, ele vor putea fi de folos istoriografiei noastre, care le va așeza în cadrul istoric respectiv și va pune în lumină treptat-treptat toate consecințele ce decurg din ele. Dar, pînă atunci, rămîne dovedit că sigiliile pot constitui documente de mare însemnătate pentru înțelegerea justă a trecutului; și că, pe viitor, în cercetările privind întemeierea, dezvoltarea și organizarea târgurilor și orașelor medievale românești, trebuie să nu se mai lase de o parte, sau să se studieze numai superficial, capitolul privind sigiliile municipale, deoarece în acest capitol se reflectă, incontestabil, și unele aspecte importante din viața și tradiția târgurilor și orașelor noastre medievale.

★

În paginile care urmează sînt prezentate și discutate cîteva sigilii de târguri și orașe din Moldova și Țara Românească: Argeș, Baia, Birlad, Botoșani, București, Cîmpulung, Piatra, Rîmnic, Roman, Siret și Tîrgoviște. Cu alt prilej, cînd vom avea la îndemînă întipăririle sigilare necesare, ne vom ocupa îndeaproape și de sigiliile altor târguri și orașe feudale, ca de pildă: Adjud, Bacău, Brăila, Buzău, Cetatea de Floci, Cotnar, Dorohoi, Fălciu, Focșani, Galați, Gherghița, Hîrlău, Huși, Iași, Pitești, Ploești, Șcheia, Slatina, Ștefănești, Suceava, Tecuci, Tîrgșor, Tg. Frumos, Tg. Neamț, Tg. Ocna, Troțuș, Vaslui și altele. Toate, sau foarte multe dintre aceste târguri și orașe, au sigilii atestate de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, sau cel puțin din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Pentru cîteva dintre ele, cum este, de pildă, Vasluiul, s-ar părea că au existat sigilii încă din întîia jumătate a secolului al XV-lea. Lămurirea acestor sigilii și a unor probleme legate de existența și conținutul lor vor forma obiectul unor amănunțite cercetări viitoare.

**Sigilii de târguri și orașe din Moldova.** Între sigiliile de târguri și orașe din Moldova semnalăm:

**A. SIGILIUL ORAȘULUI BAI.** Sigiliu mare, rotund, diametrul 5 cm, avînd între două cercuri liniare — în afară, și un cerc liniar — înlăuntru, legenda în litere gotice: SIGILLUM ✿ CAPITALIS ✿ CIVITATIS ✿ MOLDAVIEI ✿ TERRE ✿ MOLDAVIENSIS : ✿ [Sigiliul ✿ Moldovei ✿ cetatea ✿ de frunte ✿ a Țării ✿ Moldovenești ✿ ].

În cîmp, un cadru gotic trilobat în trifoi (*dreipass*), cu un cerb trecînd spre stînga; în lobul superior, capul cerbului, despărțit de trup și ridicat în efigie (un « masacru » de cerb), privește din față, avînd — între cele două coarne cu cîte patru ramuri simetrice și sprijinindu-se pe ele — un crucifix; spațiul dintre cadrul trilobat și mobila heraldică amintită (cerbul) este completat cu ornamente florale; la fel, spațiul dintre cadrul trilobat și cercul legendei este prevăzut cu ornamente gotice, terminate prin trei cruci, cîte una la unghiurile de racordare a celor trei lobi.

Este limpede că epitetul *capitalis* înseamnă *caput regni, provinciae*<sup>1</sup>, deci legenda sigiliului amintește un moment îndepărtat cînd Baia (*Moldova*) a fost capitala Țării Moldovenesti (*Terra Moldaviensis*)<sup>2</sup>.

Sigiliul acesta este pus, cu ceară de un roșu foarte închis, pe o carte în limba slavă, dată de șoltuzul Giurgiuman și pîrgarii « ot trăg Bane », în anul 1581/1582<sup>3</sup>.

Este aplicat în fum pe o carte dată de Andreica șoltuzul și de pîrgari, la 20 iulie 1590 (7098)<sup>4</sup>, ca și pe o carte dată în fața șoltuzului și a celor 12 pîrgari ai orașului, între anii 1650—1660<sup>5</sup>; și timbrat în ceară roșie pe un act din 5 mai 1677, cînd ia parte, ca martor, și Vasile Giocăș șoltuz al Băii<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Leipzig, 1901, *sub voce*.

<sup>2</sup> Despre Baia, capitala cea mai veche a Moldovei, vezi N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, București, 1901, p. XXXI; *Mulda, eyn haubt stadt Muldenert land*, spune așa-numita *Cronica breviter*, publicată la Olgerd Gôrka, *Cronica epocii lui Șefan cel Mare (1457—1499)*, București, 1937, p. 113; vezi și Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare (Versiunea germană a lui Schedel)*, București, 1942, p. 38, 60.

<sup>3</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, V, București, 1903, p. 69; actul original, cu ceara sigilară sfărîmată aproape în întregime, dar cu întipărire uleioasă destul de vizibilă pe hîrtia actului, la Academia R.P.R., XXXVII/172.

<sup>4</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, A, XVI, vol. III, p. 462—463; facsimil *ibid.*, p. 640.

<sup>5</sup> După acest act, în care sigiliul este foarte limpede întipărit, el a fost semnalat întîi (dar nu și reproduș) de I. Bianu (« Anal. Acad. Rom. », seria II, t. XXIX, 1906—1907, partea adm. și dezbateri, București, 1907, p. 64), după originalul din arhiva mănăstirii Putna, prezentat de D. Dan; actul publicat apoi la D. Dan, *Un document romînesc cu marele sigil din tirgul Baia*, în « Junimea Literară », IV (1907), p. 56—57; greșit se consideră aici că una dintre persoanele citate în act: Ionuț de la Baia de Her, este de la Baia de Fier din Gorj (p. 56); copie fotografică la Academia R.P.R., *Fotografii*, II/34; după aceasta, reproduș și descris sumar la Al. Lăpădatu, *Antichitățile de la Baia*, în « Bul. Com. Mon. Ist. », București, 1909, p. 64; textul actului, în rezumat german, la D. Dan, *Eine rumänische mit dem grossen Siegel der Sachsenstadt Baia in der Moldau versehene Urkunde*, Viena, 1910 (*Sonder Abdruck aus den Mitteilungen der K. K. Zentral Kommission für Kunst u. historische Denkmale*, Band VIII, Heft I); aici se transcrie greșit începutul legendei: *Sigillum capitale*, în loc de: *Sigillum capitalis* (p. 84); textul romînesc al actului a fost reproduș și la Al. Lăpădatu, *Un mănunchiu de cercetări istorice*, București, 1915, p. 47, n; textul actului a fost republicat și la T. Balan, *Documente bucovinene*, II, 1934, p. 163—164; necunoscînd nimic din ce s-a publicat în legătură cu acest act și cu sigiliul de pe el, editorul scrie despre sigiliu următoarele: « Pecetea orașului Baia, neagră, rotundă, apăsată pe hîrtie, reprezintă un cerb cu capul pus deosebit deasupra animalului. Legenda marginală indescifrabilă. Arhiva mănăstirii Putna, fără număr ». Sigiliul este reproduș, după Al. Lăpădatu, la C. Auner, *Episcopia de Baia (Moldaviensis)*, în « Revista catolică », București, IV (1915), p. 90, la N. Iorga, *Istoria poporului romînesc*. Traducere din limba germană de Otilia Theodoru-Ionescu, I, București, 1922, p. 215; I. Bianu, *Inscripții în limba gotică și în caractere runice descrise lingă Folticeni*, București, 1931, dă legenda și descrierea (p. 9—10), ca și reproducerea sigiliului (pl. V).

<sup>6</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, VII, București, 1904, p. 104; din legenda latină a acestui sigiliu în ceară roșie, N. Iorga nu mai găsește descifrabil decît: « MOLD » și « MCC ».

Nu știm dacă același este sigiliul despre care se vorbește în formula de sigilare dintr-o « scrisoare » (carte) dată de Ștefan șoltuzul Băii, împreună cu cei 12 pîrgari, la 20 septembrie 1610: « pentru mai mare întărire s-a pus pecetea tîrgului »; aceasta, deoarece « scrisoarea » șoltuzului nu ni s-a păstrat decît într-o traducere germană<sup>1</sup>.

De asemenea, nu știm dacă sigiliul orașului Baia, așa cum l-am arătat mai sus, aparține chiar secolului al XIV-lea, după cum s-a spus pînă acum<sup>2</sup>; dar, neîndoios, el a fost lucrat în Transilvania<sup>3</sup>; în schimb avem unele date privind existența unui sigiliu al orașului Baia la începutul secolului al XV-lea. Este vorba de un « sigiliu mare, din ceară verde închis, înfățișînd un cerb care aleargă cu o cruce între coarne », avînd de jur împrejur legenda: † SIGILLUM . . . CIVITATIS . . . MOLDAVIENSIS. I. Sigiliul acesta este legat printr-o fișie îngustă de pergament (țâncușă) la un act din 9 (?) mai 1421: o scrisoare pe pergament, în limba germană, trimisă orașului Liov (Lemberg), unde se și păstrează, — de către *Groff und gesworn burger der Stat Molde* . . . și scrisă în orașul Baia, numit în limba germană *Molde* . . . *gegeben off der Molde*<sup>4</sup>.

Constatînd prezența acestui sigiliu la un act din 1421, putem avea certitudinea că el a fost întrebuițat și înainte și după această dată.

Unii cercetători îl consideră drept cel mai vechi sigiliu al orașului Baia; în același timp, orientîndu-se după descrierea lui, dată mai sus și care a fost publicată în anul 1873, îl consideră și drept un sigiliu deosebit — cel puțin prin legendă — de cel pe care îl cunoaștem mai ales după întipăriri în fum și ceară din prima jumătate a secolului al XVII-lea, și admit că sigiliul din 1421 a fost întrebuițat în acte și scrisori pînă la anul 1502<sup>5</sup>.

Dacă se va confirma că într-adevăr acest sigiliu din 1421, cu legenda redusă, este altul decît sigiliul cu legenda mai lungă din secolul al XVII-lea atunci — avînd în vedere conținutul legendei, ar rezulta că sigiliul din 1421

Mai este pus, cu ceară verde, de Lupul șoltuz, la 28 decembrie 1620 (Arhivele statului, *Achiziții Noi*, MMCDXXXIV/11); cu fum, pe un zăpis din 17 iulie 1667: « Să pecete tîrgului încă s-au pus, să-i fie de mărtorie, ca să știe » (*ibidem*, MMCDXXXIV/17); cu ceară neagră, de Simion șoltuzul cu 12 pîrgari, « pîrgari mari » (doi) « și cu alți oameni buni », pe un zăpis din c. 1667 (*ibid.*, MMCDXXXIV/18). În schimb, pe o mărturie în limba slavă, nedată, dar aparținînd primei jumătăți a secolului al XVII-lea, dată de Petru șoltuzul cu 12 pîrgari, apare un sigiliu mic, timbrat în ceară verde și, astăzi, căzut (*ibid.*, MMCDXXXIV/5).

<sup>1</sup> T. Bălan, *op. cit.*, I, p. 145.

<sup>2</sup> Așa cum au susținut I. Bianu (*op. cit.*, p. 64) și N. Iorga (în fața unei întipăriri sigilare sfîrșimate: vezi *Studii și documente*, VII, p. 104). Mai tîrziu, N. Iorga atribuie acest sigiliu secolului al XIII-lea (*Notes de diplomatique roumaine*, București, 1930, p. 137).

<sup>3</sup> D. Dan, *Un document romînesc cu marele sigil din tîrgul Baia* (loc. cit.), afirmă că gravarea s-a făcut în Transilvania, în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

<sup>4</sup> Actul a fost publicat în *Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej* . . . [Actele orașelor și ținuturilor Poloniei recipospolitane. . .], IV, Lvov, 1873, p. 108—109; tot aici și descrierea sigiliului, cu reproducerea legendei, așa cum le-am dat mai sus; mențiunea sumară la R. Fr. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, II, Gotha, 1907, p. 399—400 (*Deutsche Landesgerichten*, VIII); semnalare mai pe larg la C. Auner, *Episcopia de Baia (Moldaviensis)*, în « *Revista catolică* », București, IV (1915), p. 89; altă semnalare, dar numai a actului, la P. P. Panaitescu, *Cel mai vechi act municipal din Moldova*, în « *Revista istorică* », IX (1923), p. 183—186, cu specificarea că editorul polon, neștiind că Molde este Baia din Moldova, îl identifică cu Moldau (Seps) din Ungaria.

<sup>5</sup> C. Auner, *op. cit.*







este cel mai vechi sigiliu cunoscut al orașului Baia; iar sigiliul cunoscut din întipărire mai târziu: secolele al XVI-lea și al XVII-lea, este un alt sigiliu, un sigiliu renovat.



Oricum ar fi, critica verbală a limbii latine medievale ne îngăduie să precizăm că sigiliul orașului Baia, cunoscut după cea mai veche întipărire din 1421, a fost făcut foarte aproape de data cînd Baia nu mai era *oppidum*, simplu oraș, ci dobîndise calitatea de *civitas*, adică devenise reședință episcopală<sup>1</sup>. Știind că la Baia se înființează un episcopat catolic: Episcopatul de Baia (*Moldaviensis*), prin scrisoarea papală de la 7 august 1413<sup>2</sup>; știind de asemenea că înființarea unui episcopat catolic este precedată de determinarea uneia din bisericile viitoare reședințe episcopale drept catedrală (*ecclesia cathedralis*), trebuie să admitem să sigiliul atestat la 1421, în a cărui legendă Baia este arătată ca avînd calitatea de *civitas*: *civitas Moldavia*, a fost făcut foarte curînd după 7 august 1413, data cînd se poate considera că ia principal ființă episcopatul de Baia, pus de la început în dependență de Liiov (Lemberg), chiar prin actul de fundare. Și că toate sigiliile orașului care cuprind în legendă cuvîntul *civitas* nu pot fi mai vechi de această dată.

Dar, din faptul că editorul din 1873 arată numai sumar că la actul din 1421 este atîrnat un sigiliu mare (fără să ne spună și cît de mare); cum nu se arată nici direcția în care aleargă cerbul și nici cadrul în care este așezat; considerînd că această descriere este insuficientă și prin faptul că nu ne îngăduie să înțelegem cu certitudine dacă semnele . . . . ., puse de două ori între cuvintele din legendă (*Sigillum . . . . . civitatis . . . . . moldaviensi*) reprezintă semne despărțitoare, proprii textului legendei, sau sînt simple puncte puse de editor, spre a semnală existența unui text distrus din ceara sigiliului, sau chiar nedistrus, dar rămas indescifrabil; cum nu ne descrie nici ductul sau felul de scriere a legendei; toate acestea sînt în măsură să ne facă să admitem că ne aflăm în fața unei întipăriri sigilare cu legenda defectuos păstrată, sau defectuos descifrată; și că, în realitate, legenda, ca și întreg sigiliul, ar aparține aceluiași tipar sigilar pe care îl cunoaștem din întipărirea de mai târziu, din secolul al XVII-lea, întipărire dată la început:

<sup>1</sup> Ducange, *Glossarium: civitas = urbs episcopalis*. Romulus Cîndea, *Der Katholizismus in den Donaufürstentümern. Sein Verhältnis zum Staat und zur Gesellschaft*, Leipzig, 1916, p. 37, spune: *Dass Baia in den Urkunden «civitas moldaviensis» genannt wird, deutet darauf hin, dass dort eben eine bischöfliche Residenz war, gemäss dem Vorgehen der Päpste, die bei jeder Bischofsgründung den locus zur civitas und die ecclesia zur ecclesia cathedralis erhoben. In diesem Sinne heisst also Baia die moldauische Bischofsstadt*. În același sens vorbește și J. Calmette despre deosebirea între *oppidum* și *civitas* (*La société féodale*, Paris, 1932, p. 161). Cunoaștem un caz analog, foarte explicit, tot în Moldova. La 9 august 1370, papa Urban V comunică arhiepiscopilor din Praga, Breslau și Cracovia că Lațcu, voievodul Moldovei, și-a arătat dorința de a trece la catolicism, împreună cu poporul său, cerînd ca orașul (*oppidum*) Siret să fie ridicat la rangul de cetate (*civitas*) și transformat în reședință episcopală, ceea ce se și face: . . . *quod oppidum suum Cere-tense . . . in civitatem erigere ac civitatis insignire vocabulo . . . prefatum oppidum in civitatem erigatis et civitatis vocabulo decoratis . . . et si ecclesia ibidem sit ad hoc congrua, illam in cathedralem et episcopalem etiam errigatis* (Hurmuzaki, I<sub>2</sub>, p. 160—161; Simeon Reli, *Orașul Siret în vremuri de demult. Din trecutul unei vechi capitale a Moldovei*, 1927, p. 48—50; Gheorghe I. Moiescu, *Catolicismul în Moldova pînă la sfîrșitul veacului XIV*, București, 1942, p. 69, 73).

<sup>2</sup> Actul dat, după Eubel, la R. Rosetti, *Despre Unguri și episcopiile catolice din Moldova*, în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., seria II, t. XXVII, 1904—1905, București, 1905, p. 302.

SIGILLUM <  CAPITALIS  > CIVITATIS <  MOLDAVIE 

TERRE>  MOLDAVIENSI <S>.  . Această presupunere apare și mai probabilă, dacă avem în vedere că terminația legendei din sigiliul de la 1421: *Moldaviensi*. I, nu are nici un sens, și că un sens normal dă numai textul legendei sigiliului din secolul al XVII-lea: *Moldaviensis*.

Trebuie să observăm că sigiliul cunoscut din secolul al XVII-lea se află timbrat și pe un act din 1581—1582, sigiliu a cărui ceară roșie este sfărâmată în cea mai mare parte și din a cărui legendă editorul a descifrat numai cuvintele: «MOLD» și «MCC». Sigiliul acesta, arătat la început de editor ca fiind din secolul al XIV-lea<sup>1</sup>, a fost considerat apoi, de același editor și de alți cercetători, ca purtând data: 1200 (MCC)<sup>2</sup> sau: 1300<sup>3</sup>. Dar această datare se întemeiază numai pe o lectură greșită, datorită faptului că ceara sigilară era în bună parte sfărâmată; cercetind însăși întipărirea sigilară în ceară, precum și întipărirea ei uleioasă de pe acel act, constatăm că este — întru totul — exact același sigiliu cunoscut din întipăririle secolului al XVI—XVII.

Dacă ținem seama că, la 7 august 1413, Baia nu mai era demult, din timpuri foarte depărtate, capitala Moldovei, rezultă că prezența cuvintului *capitalis*, în legenda sigiliului, reprezintă numai o reminiscență, poate chiar o reminiscență din legenda unui sigiliu mai vechi, sigiliu datînd de atunci de cînd Baia fusese într-adevăr capitala Țării Moldovenești și avusese — poate — și un sigiliu, în a cărui legendă se arăta această calitate. În acest caz, după 7 august 1413, dată la care, din *capitale oppidum*, Baia devine *capitalis civitas*, înfățișarea acestei noi situații în legenda sigiliului, prin introducerea cuvintului *civitas* în locul lui *oppidum*, a cerut făurirea unui nou sigiliu, deci o renovare a sigiliului inițial. Dacă nu admitem această renovare, trebuie atunci să admitem că, pînă la 7 august 1413, Baia n-a avut nici un fel de sigiliu, ceea ce nu este admisibil, mai ales dacă avem în vedere prezența, în sigiliul de după această dată, a cadrului trilobat gotic, formă specifică secolului al XIII-lea, și a cerbului ca emblemă, element privind întemeierea legendară a orașului, deci foarte vechi, cel puțin de la începutul secolului al XIV-lea sau sfîrșitul secolului al XIII-lea; de asemenea, concludent în același sens este și scrisul gotic epigrafic din legendă.

Adăugăm că, în 1705—1706, la Baia apare un sigiliu cu legenda în limba romînă: «† Piaciatia tărugul Baia», la care, ca emblemă, editorul vede «două capre într-o treflă»<sup>4</sup>.

★

Cîteva observații în legătură cu sigiliul orașului Baia.

În actele municipale, emise — cele mai vechi — în limba germană, de către cîrmuirea săsească a orașului, numele orașului este *Molde*, *Stadt Molde*, cea mai veche mențiune aflîndu-se — cum am văzut — în actul din

<sup>1</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 104 și n.

<sup>2</sup> Idem, *Istoria poporului românesc*, I, p. 215, n. 5; C. Auner, *op. cit.*, p. 89; Emil Fischer, *Ist das Siegel+MOLD+MCC+echt?*, în «Bukarester Gemeindenblatt», XIII (1921), nr. 29, p. 113; C. C. Giurescu, *Contribuții la studiul marilor dregători*, Vălenii-de-Munte, 1926, p. 33—34.

<sup>3</sup> P. P. Panaitescu, *Interpretări romînești. Studii de istorie economică și socială*, <București>, 1947, p. 198, unde trimite la N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 109.

<sup>4</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 106.

1421<sup>1</sup>; dar apar și formele: «Von dyr *Moldin*<sup>2</sup>, von der *Molda*<sup>3</sup>». De asemenea, în sigiliul orașului întâlnim numele latin *Moldavia*, *civitas Moldavia*. Și cum am determinat că cel mai vechi sigiliu cunoscut poate data foarte curînd după 7 august 1413, reiese că Baia este unul dintre cele mai vechi orașe ale Moldovei, întemeiat și organizat poate chiar din a doua jumătate a secolului al XIII-lea<sup>4</sup>, condus de autoritatea locală așa cum o cunoaștem mai tîrziu, alcătuită dintr-un șoltuz și 12 pîrgari, numiți, în actele municipale emise în limba germană: *Groff und gesworn burger der stadt Molde*<sup>5</sup>.

Numele latin și german al orașului Baia se apropie foarte mult de însuși numele țării, precum și de numele riului pe al cărui mal sîng este așezat orașul: Moldova. Această situație nu este numai ceva întîmplător, ci considerăm că există o strînsă legătură între numele țării, al riului și între numele latin și cel german al orașului, afirmație pe care vom încerca să o documentăm mai departe.

Cercetînd stema orașului Baia, așa cum apare în sigiliu, observăm că cerbul, al cărui cap — despărțit de timp — privește din față, purtînd un crucifix între coarne, este cerbul fugărit de vînători al sf. Hubert<sup>6</sup>. În reprezentarea din sigiliu, capul cerbului seamănă, din toate punctele de vedere, cu capul de bour din stema Moldovei: bourul nu are trup, privește și el din față, iar între coarne are o stea, așa cum cerbul are crucifixul. Din considerarea emblemei sigilare a orașului Baia, reiese că întemeierea legendară a orașului stă în directă legătură cu legenda sf. Hubert: un cerb urmărit de vînători; așa cum la temelia legendară a Moldovei stă legenda lui Dragoș urmărind un bour, cînd căteaua Molda se înneacă într-un riu, iar numele ei este dat, apoi, și țării. Evident, sîntem în fața unei legende, dar apropierea acestora sînt cu atît mai tulburătoare, cu cît cronică moldovenească spune despre Dragoș că «au descălecat întîiul loc pe apa Moldovei, mai apoi au

<sup>1</sup> *Akta grodzkie i ziemskie*, IV, p. 108—109. Nu puțin prea tîrziu, în 1448, în lista frăției sf. Ioan a cizmarilor din Sibiu se întîlnește un Toma din Baia Moldovei: *Thomas auss der Molde* (N. Iorga, *Cizmari romîni în tovarășia șasească din Ardeal*, în «*Revista istorică*», XXI (1935), p. 324).

<sup>2</sup> Într-o scrisoare de «pe la 1472», adresată bistrițenilor de locuitorii din Baia (*Hurmuzaki*, XV<sub>1</sub>, București, 1911, p. 78).

<sup>3</sup> La 26 februarie 1527: *Greben und Purger von der Molda* (*Hurmuzaki*, XV<sub>1</sub>, p. 293).

<sup>4</sup> Al. Lăpădatu, *Antichitățile de la Baia*, în «*Bul. Com. Mon. Ist.*», București, 1909, p. 53.

<sup>5</sup> *Akta grodzkie i ziemskie*, IV, p. 109.

<sup>6</sup> În iconografia romînească, cerbul apare numai în scene privind viața sf. Eustatie Plachida; acolo unde se dă numai chipul sfîntului, cerbul apare alături, într-un medalion, cum găsim la biserica Mănăstirea din Vălenii de Munte, la schitul Crasna și la mănăstirea Cheia (toate din Prahova), la Biserica Sfînților din București și, probabil, și în alte locuri. Scene din viața sfîntului se găsesc la mănăstirea Hurez și mai ales la mănăstirea Frumoasa din marginea Iașilor. Aici, în scena convertirii ostașului Eustatie Plachida la credința creștină, este zugrăvit și cerbul fugind, avînd între coarne un crucifix (scena reproducă la Victor Brătulescu, *Elemente profane în pictura religioasă*, în «*Bul. Com. Mon. Ist.*», XXXVII (1934), p. 61).

Cunoaștem și o placă de teracotă smălțuită din secolul al XV-lea, găsită în săpăturile de la Suceava, pe care se află reprezentat cerbul sf. Hubert cu crucea între coarne (*Șantierul arheologic Suceava — Cetatea Neamțului*, în «*Studii și cercetări de istorie veche*», VI (1955), nr. 3—4, p. 788; vezi și p. 785).

În legătură cu legenda sf. Hubert, al cărui cerb este prezent în sigiliul Băii, N. Iorga se întreba: «Șă nu vie de acolo și povestea de vînătoare a descălecării?» (N. Iorga, *Istoria Romînilor*, III, p. 209).

descălecat locul Baia și alte locuri de-a lungul apelor și izvoarelor și și-au făcut pecete domnească pentru toată țara: un cap de bour »<sup>1</sup>.

Miron Costin afirmă că Dragoș a pus apei mai întâi numele *Molda*, apoi *Moldova*. În același timp, el știe că: « în Țara Nemțească, nu departe de noi, se află o apă *Molda* »<sup>2</sup>.

Iată deci tot atâtea temeiuri ca să înțelegem că stema Moldovei a fost alcătuită în strinsă legătură cu stema orașului Baia, adică avînd în față, drept model, stema orașului Baia, în împrejurări pe care nu le putem încă determina; și că între aceste două steme există o foarte pronunțată înrudire directă, în ceea ce privește emblema, prin adaptarea motivului cu capul de cerb — din stema orașului Baia — la specificul de atunci al regiunii: bourul, pentru a cărui prezență locală pledează și toponimicul Boureni, o veche așezare păstrată pînă astăzi<sup>3</sup>. De aceea, legenda lui Dragoș urmărind să vîneze un bour trebuie considerată ca o legendă etiologică, o explicare tîrzie, de origine populară românească, a prezenței capului de bour în stema țării<sup>4</sup>. Plecînd de la faptul că, pentru locuitorii de limbă germană — de la Baia și din împrejurimi — orașul are un nume deosebit: *Molde*, nume pe care și locuitorii de limbă romînă l-au cunoscut, poporul a făcut instinctiv o legătură între acest nume și numele riului pe care este așezat acest oraș: riul Moldova (în l. germană: *Moldau*), iar această legătură, sub forma de explicare populară, a intrat în relatările de mai tîrziu ale cronicarilor moldoveni și ale călătorilor sau istoricilor străini. Astfel, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, cronicarul Gr. Ureche, povestind cunoscuta legendă cu vînătoarea de bour a lui Dragoș, afirmă că numele riului și al țării vin de la numele *Moldei*, căteaua lui Dragoș, înneacă în timpul vînătorii în apa care-i va purta, pentru aceasta, numele<sup>5</sup>. Aceeași legendă o înregistrează și Bandinus, la 1646<sup>6</sup>.

Cam tot pe atunci, la 1666, apare la Nürnberg o carte închinată Daciei, scrisă de sibianul Iohann Tröster. Acesta, după ce arată că Moldova este locuită de valahi, se preocupă și de originea numelui Moldova, în acest sens înregistrînd unele explicații pe care le găsește la scriitorii (« Scribenten ») unguri, pe care nu-i numește. Arată astfel că numele « Moldavia » vine din cuvîntul latin *Mollis* și țara se numește « Moldavia » vrînd să se înțeleagă prin aceasta că este « *Mollior Davia* », adică partea ce mai plăcută din vechea Dacie. Cu același prilej, Tröster observă că explicația aceasta nu este valabilă, deoarece, în fapt, Moldova este partea ce mai sălbatică și mai muntoasă din vechea Dacie.

<sup>1</sup> Reprodus după R. Vuia, *Legenda lui Dragoș*, în « Anuarul Institutului de istorie națională », I (1921—1922), Cluj, 1922, p. 305; aici se dau și multiple legende analoge, îndeosebi ungurești, al căror izvor este în opera lui Priscus.

<sup>2</sup> Miron Costin, *Cronica Țării Moldovei și a Munteniei*, în I. Bogdan, *Cronice inedite atîngătoare de istoria Romînilor*..., București, 1895, p. 190.

<sup>3</sup> N. Iorga formulează o altă ipoteză: *Pensant à l'auroch des forêts de la Lithuanie, j'admettrai plutôt que par un mariage lithuanien, qui paraît avoir été celui du fils et successeur de Bogdan, ce nouveau symbole de la vie politique roumaine était venu s'opposer à l'aigle valaque* (*Sur le blason des princes roumains*, « Extrait de » « Revue héraldique et onomastique », f.l.n.a., p. 4).

<sup>4</sup> Cum susține și I. Minea, *Despre stema Moldovei*, în « Cercetări istorice », I, Iași, 1925, p. 401—402. Explicația etiologică s-a impus de la început și lui D. Onciul (*Opere complete*, I, București, 1946, p. 281).

<sup>5</sup> Vezi mai departe, p. 139.

<sup>6</sup> V. A. Urechia, *Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierii lui Bandinus de la 1646*... Extras din « Anal. Acad. Rom. », Mem. Secț. Ist., seria II, t. XVI, București, 1895, p. CXXVIII—CXXX, Academia Romînă.

Alții spun, continuă Tröster, că se numește « Moldavia » ca să se înțeleagă prin aceasta « Maeo-Davia », deoarece această « Davia » este vecină cu mlaștina maeotică. Dar nici această explicație nu-l mulțumește, întrucît observă că în vechea germană există, pentru mlaștină, cuvîntul « Mooss », și țara ar fi trebuit să se numească mai degrabă « Moosdau ».

La sfîrșit, Tröster vine și cu o explicație personală: plecînd de la convingerea că limba suedeză păstrează mărturie din vechea limbă a goților, el găsește în această limbă cuvîntul « *Moln* », care înseamnă « *nor* », și « *Mulit* », care înseamnă *innourat*, *nouros*. Și i se pare normal ca numele rîului romînesc să fie « *Moln-aa* », întrucît Moldova este, după chipul altor țări muntoase și acoperite de zăpadă, o țară plină de nori, innourată. Convingător pentru această explicație personală i se pare lui Tröster exemplul rîului « *Mulda* » de la Praga, al cărui nume vine din faptul că izvorăște dintr-un loc similar<sup>1</sup>.

Din cartea lui Tröster, cu mici modificări și omisiuni, ideile de mai sus pătrund, între altele, și în memorialul manuscris de călătorie a lui Conrad Iacob Hildebrandt, care ia parte la trei călătorii diplomatice prin Transilvania, Ucraina și la Constantinopol, între anii 1656 și 1658<sup>2</sup>.

Poate tot din lucrarea lui Tröster, dar prin intermediul unei alte lucrări, prima părere reapare în circulație pe la mijlocul secolului al XIX-lea, la noi, sub pana lui Costache Negruzzi; acesta spune în treacăt că Moldova este un nume dat de Romani, cărora plăcîndu-le țara, pentru frumusețea ei, au numit-o *Molis Dacia* sau *Molis Davia*, iar rîul și-a luat numele de la țară<sup>3</sup>.

Hasdeu considera că numele Moldova reprezintă o foarte interesantă urmă a petrecerii goților în Moldova, petrecere dovedită din faptul că *Mulda* este un cuvînt gotic, care înseamnă *praf*. Numele a fost dat întîi rîului, care a fost denumit: apa cea prăfoasă<sup>4</sup>.

Părerea lui Hasdeu a fost reluată și dezvoltată în același sens de A. D. Xenopol<sup>5</sup>.

Mult mai tirziu, Iorgu Iordan aduce o altă ipoteză, susținînd că numele Moldova este format din cuvîntul *Molid* (o specie de conifere), în forma sincopeată: *Mold* + sufixul — *ova*, de origine slavă, sufix care servește la derivări de adjective: *Mold* + *ova* = *Moldova* < *Molidova*, cuvînt care, la început, a trebuit să fie precedat de un substantiv (valea, apa, rîul, etc.) și a sfîrșit prin a rămîne singur, ca un topic derivat de la *Molid*. Dar avînd în vedere că nici originea cuvîntului *molid* nu este încă bine determinată, autorul menționează că în limba romînă se întîlnesc și alte toponimice terminate în — *ov*, — *ova*, al căror radical nu este totdeauna slav, ca de pildă Cireașovul (Olt)

<sup>1</sup> Iohann Tröster, *Das Alt-und-Neu-Teutsche Dacia*..., Nürnberg, 1666, p. 334—336.

<sup>2</sup> Conrad Iacob Hildebrandt, *Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658)*... von Franz Babinger, Leiden, 1937, p. 78.

<sup>3</sup> Constantin Negruzzi, *Scrierile lui*..., ed. V. Alecsandri, I, București, 1872, p. 194.

<sup>4</sup> B. P. Hasdeu, *Istoria critică a romînilor*, I, București, 1875, p. 300; părerea este adoptată și la Emil Fischer, *Der Name der Moldau*, în « *Bukarester Gemeindeblatt* », XIII (1921), nr. 25, p. 97. Pentru *mulda* gotic, cu sensul de *pămînt*, *praf*, vezi și Fr. Kluge, *Urgermanische Vorgeschichte der altgermanischeu Dialekte*, ed. III, Strassburg, 1913, p. 174, 204, 210.

<sup>5</sup> A. D. Xenopol, *Istoria Romînilor din Dacia Traiană*, II, ed. III (ed. I. Vlădescu), București (1925), p. 17.



<Cireaşa; Cocorova (Dolj, Mehedinţi) <cocor; Corbova (Mehedinţi) <corb; Cucova (Putna) <cuc etc.<sup>1</sup>

Gustav Weigand afirmă de mai multe ori că numele Moldova este slav, dar fără să aducă şi o explicare precisă şi amănunţită<sup>2</sup>.

Alţi cercetători au înregistrat numai existenţa numelui Moldova, afirmând că ţara şi-a luat numele de la riul cu acelaşi nume<sup>3</sup>, pentru că, la început, această ţară nu cuprindea decît valea Moldovei<sup>4</sup>.

Sîntem convinşi că afirmaţia cronicarului Gr. Ureche, care deriva numele Moldova din numele Molda — atribuit unei legendare călele — cuprinde în ea însăşi dezlegarea enigmei<sup>5</sup>. Să cercetăm deci semnificaţia cuvîntului german *Molde*, atestat ca nume al oraşului Baia în secolele XV, XVI, cînd administraţia acestui oraş era condusă încă de locuitorii de origine săsească. Cuvîntul german *Molde* are şi o formă paralelă, populară: *Mulde*, ajunsă astăzi cea mai răspîdită formă, şi înseamnă: albie, copaie, covată, căpisteră, troacă. În Transilvania, pentru covata de făcut pîine se întrebuintează chiar cuvîntul moldă<sup>6</sup>. Ca formă de teren, cuvîntul înseamnă: groapă, adîncitură, şes mărginit de jur împrejur de dealuri; creastă de deal<sup>7</sup>; corespunde cu ceea ce s-ar putea numi în toponimie: Scobita. Cuvîntul are la bază lat. *muletta* = şîstar<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> I. Iordan, *Numele Moldovei*, în «Viaţa Romînească», XII (1920), nr. 2 (aprilie), p. 274—276. Această părere este admisă şi la Nicolae Drăganu, *Rominii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei*, Bucureşti, 1933, p. 163, 395 (Acad. Rom., Studii şi cercetări, XXI). N. Iorga schiţează, în legătură cu acest sufix, o altă interpretare: «Finala *eva, ova*, aşa de răspîdită în Banat şi Serbia, ar putea fi însă sub amintirea *davelor* de odinioară, deşi în Boemia avem *Vltava*, dar şi în acele părţi influenţa vieţii şi confederaţiei dacice este puternică» (N. Iorga, *Istoria Romînilor*, II, Bucureşti, 1936, p. 277).

<sup>2</sup> *Ursprung der Südkarpathischen Flussnamen in Rumänien*, în XXVI—XXIX. *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, Leipzig, 1921, p. 84; acelaşi, *Die Namen der rumänischen Judefe im Altreich*, în «Balkan-Archiv», Leipzig, IV (1928), p. 173.

<sup>3</sup> O veche părere în acest sens, dar plină de confuzii geografice, se întîlneşte la sfîrşitul sec. XVI, la francezul Jacques-Auguste de Thou. O reproducem întocmai, spre a se vedea cum elemente geografice autentice se pot găsi într-o paradoxală apropiere unele de altele: *Au travers <de la Moldavie> passe le Moldau. Cette rivièrre, qui donne son nom à la province, prend sa source dans les montagnes de Transylvanie, un peu au-dessous du Pruth, arrose Soczavia, qui est la demeure du voïvode; et après avoir reçu dans sa course les petites rivières de Haina, de Dobenisa et d'Argisch, elle va se décharger dans l'Alt, qui se jette dans le Danube, proche de Nicopoli* (în *Histoire universelle...* traduit sur la nouvelle Edition Latine de Londres, V (1573-1580), Basel, 1742, p. 86).

Părerea că riul Moldova a dat numele ţării apare şi la Tröster, care mai arată că Moldova izvorăşte din munţii Transilvaniei pe lingă... Braşov, şi se varsă în... Dunăre (Tröster, *op. cit.*, p. 336).

<sup>4</sup> N. Iorga, *Istoria poporului romînesc*, I, p. 213; aceeaşi părere la P. P. Panaitescu, *Interpretări romîneşti*, p. 103.

<sup>5</sup> Grigore Ureche vornicul şi Simion dascălul, *Letopiseţul Ţării Moldovei pînă la Aron Vodă (1359—1595)*... ed. II, Craiova, 1939, p. 5 (Clasicii romîni comentaţi).

<sup>6</sup> Sab. Pop Barcianu, *Dicţionar german-romîn*, ed. III, Sibiu, 1905, *sub voce*.

<sup>7</sup> Astfel, la 1647, întîlnim un munte Molda în ocolul Cîmpulungului moldovenesc (T. Balan, *Documente bucovinene*, II, 1934, p. 124). Alte toponimice apropiate: Moldiş, Moldoviş, semnalate la Iorgu Iordan, *Nume de locuri romîneşti în Republica Populăară Romînă*, I, Bucureşti, 1952, p. 69, n. 11.

În Transilvania, la Sibiu, în secolul al XVI-lea, se întîlneşte şi ca nume de persoane: un Iacob Muldner, un Nicolaus Moldner, un Servatius Moldner, un Walter Moldner sau Midtner (N. Iorga, *Cizmari romîni în tovărăşia săsească din Ardeal*, în «Revista istorică», XXI (1935), p. 324). -

<sup>8</sup> Fr. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, ed. X, Berlin, Leipzig, 1924, *sub voce*. Există şi formele: muolte, muoltes, muolter, muoltera.

În aceeași ordine de idei este interesant de amintit tradiția înregistrată de aceeași cronică a lui Grigore Ureche în interpolarea lui Simion dascălul: «Așijderea și tirgul Baia scrie că l-au descălecat niște sași, ce au fost *olari*»<sup>1</sup>.

Dacă admitem că o mare parte din locuitorii de la început ai tirgului Baia venea de peste munți; că tirgul, ca tirg, era «fundatie a sașilor ardeleni din scaunul Bistrița»<sup>2</sup> și a rămas multă vreme sub conducerea sașilor, astfel încît, la 1646, Bandinus putea scrie — cu foarte multă exagerare, totuși — că Baia era locuită aproape numai de sași și cuprindea peste 1 000 de case și 6 000 de locuitori<sup>3</sup>; numele orașului se explică de la sine prin aceea că, pentru cei care veneau din altă parte, poate de peste munți, priveliștea unei văi străbătută de o apă reprezenta forma de teren numită în limba lor *Mulde* sau *Molde*. Acest loc l-au numit deci pur și simplu: *die Molde*. Din nume comun, denumirea a devenit de îndată un nume propriu, paronomastic, iar așezarea pe care au durat-o acolo, pe malul stîng al apei, a primit numele *Molde*, *die Molde*, în timp ce șesul din această formă specifică de teren a devenit: șesul, cîmpia *Moldei*: *die Aue der Molde*, sau, într-o formă mai simplă: *Molde* + *Aue* = *Molde* + *Au* = *Moldau* < *Moldeau*. De aici și apa care străbătea această formă de teren a primit același nume: *Moldau*, deoarece aparținea și uda aceeași *Molde*, adică orașul cu acest nume. Limba germană are nenumărate cuvinte cu terminația în — *au*. Un nume identic celui moldovenesc întîlnim în Cehoslovacia, unde riul care străbate Praga este numit de cehi *Vltava*, iar de germani *Moldau*<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Grigore Ureche, *Letopisețul țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, <1956>, p. 65 (Clasicii romîni).

<sup>2</sup> N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, I, București, 1922, p. 214. Nu aduce nimic nou R. Honigberger, *Alte deutsche Städte in der Moldau und Walachei*, în «Deutsche Politische Hefte aus Gross-Rumänien», Sibiu, 1925 (V), nr. 1—2, p. 18—22; nr. 10, p. 18—22.

<sup>3</sup> Iar Paul Negulescu susține că Baia a fost înființată de cavalerii teutoni (*Istoricul județelor în România*, în «Revista de drept public», XVII (1942), p. 88 și urm.).

Tot N. Iorga spune următoarele: «Elementele săsești, deprinse cu lucrul minelor, trecuseră de la Rodna la Baia. Tirgurile presupuneau un privilegiu: al Băii semănînd cu acela din Caffa, nu poate fi — și din cauza datei și a literelor latine ale pecetii — decît de la tătari» (*Istoria Romînilor*, III, București, 1937, p. 221).

<sup>4</sup> Citat la Radu Rosetti, *Despre Unguri și Episcopiile catolice din Moldova*, p. 306.

<sup>5</sup> Încă din 1875, Hasdeu semnalase numele german *Moldau* pentru ceh. *Vltava*, (op. cit., p. 300).

În legătură cu originea numelui *Vltava* menționăm lucrările lui Ernst Schwarz: *Zur Namenforschung und Siedlungsgeschichte in den Sudetenländern*, Reichenberg, 1923, p. 58 (Prager deutsche Studien, 30. Heft); *Die einstige obersorbisch-tschechische Grenzzone*, în «Archiv für slavische Philologie», XLI, Berlin, 1927, p. 38—39; *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*, 1931, p. 26—29.

În aceste lucrări, E. Schwarz arată că numele *Vltava* este atestat întîi în anul 872, în *Analele Fuldaese*, în forma *Fuldaha* și mai tîrziu *Wultawa* (anul 1325). Cosmas, cel mai vechi cronicar ceh (1045—1125), cunoaște numele în forma cehă veche *Wlitaau* (pronunțînd deci *Vltava*). În secolul al XII-lea, vorbirea bavareză cunoaște forma *Wulta*, după cum rezultă din formele *Wultha* (anul 1113), *Wltawa* (anul 1115), *Wultava* (anul 1186). În sfîrșit, în Dalimil (traducerea în limba germană a celei mai vechi cronici cehă în versuri, de la începutul secolului al XIV-lea) sînt înregistrate formele *Molda*, *Multawe*, *Multen*.

Pentru explicarea numelui *Vltava*, E. Schwarz consideră că nu se poate avea în vedere nici germ. *Wald*, nici numele *Fulda*, nici vechiul germ. \**Waldaha* și nici străvechiul germ. *filt* (astăzi *Fitz*), ci trebuie pornit de la numele de rîu atît de răspîndit: *Wildbach*, care derivă din germ. *Wilthahwo* — *ahwa*, mai tîrziu — *Wilthah<u>a*, — *aha*, *Wildache*. În continuare, E. Schwarz susține că încă din secolul al XIII-lea se produce disimilarea consoanei *w>m*, atestată prin prezența forme germane *Moltaua* (anul 1253) și a formelor *Molda*, *Multawe*, *Multen*, înregistrate la Dalimil, forme care au dus în slava veche la

Este adevărat că, la prima vedere, există și o dificultate serioasă în a admite etimologia propusă mai sus pentru numele Moldova. Într-un substantiv compus, cuvântul *Molde* ar trebui pus la genitiv, dînd forma: *Molde + Aue: Moldenaue — Moldenau*, formă pe care nu o întîlnim însă niciodată ca nume german pentru Moldova. În fapt, știm că substantivele germane compuse se formează, între altele, și printr-o simplă alăturare de cuvinte, fără nici un fel de legătură între ele, astfel că și forma: *Molde + Aue — Moldeaue — Moldaue — Moldau*, este posibilă și normală (vezi de pildă *Schönau*).

În *Cronica breviter scripta*, cronica moldovenească a domniei lui Ștefan cel Mare, scrisă la sfîrșitul secolului al XV-lea și păstrată într-o traducere germană, numele țării (Moldova) și numele țărgului Baia sînt consemnate în aceeași formă: *Mulda*. Este vorba de țară în pasajul: *Do kam der Wassarab geloffen in dye Mulda zu dem Stephan voyvoda*; <sup>1</sup> precum este vorba de țărgul Baia în pasajul: *Zogen mit aller gewalt auf die Mulda, eyn haubt stat muldener land* (vorbind de expediția ungară împotriva Băii). <sup>2</sup>

Mai tîrziu, în harta lui Sebastian Münster, din 1549, pentru țara Moldovei întîlnim cuvîntul *Moldau*, <sup>3</sup> iar în harta lui W. Lazius, din 1556, găsim *Molda* cu același sens de nume de țară: *Die gross Molda* <sup>4</sup>, ceea ce se regăsește și în harta lui Gerardus de Jode, din 1578 <sup>5</sup>. În directă legătură cu aceeași formă trebuie pusă și forma *Molden*, nume întrebuintat pentru țara Moldovei, la 17 septembrie 1561, în scrisoarea germană a lui Georg de Revelles, secretarul sas al lui Alexandru Lăpușneanu, în construcțiile: *in unserem Land Molden, im Land Molden, in dye Molden, aus der Molden*, etc. Aceste forme leagă numele vechi al orașului de numele țării, cel de al doilea derivat, cum am văzut, din cel dintîi. În aceeași scrisoare se vorbește și de Baia: *Der erst*

*Vältava (Vältava)*, ajunsă *Vltava*. În concluzie, după E. Schwarz, forma cehă vine din limba germană, iar forma germană de astăzi derivă din cehă.

Nu vom menționa aici toate părerile exprimate asupra originii numelui *Vltava* (Zeuss, A. Maxer, etc.). Semnalăm numai opinia lui J. J. Mikkola (*Samo und sein Reich*, în «Archiv für slavische Philologie», XLII, Berlin, 1929, p. 90), care susține că *Vltava* este înrudit cu *Flutausis* — numele atestat la Jordanes pentru Moldova romînească, — nume de origine celtică, și în acest caz ar rămîne numai de cercetat prin cine s-a transmis slavilor acest nume. Iar forma germană *Moldau* este influențată de saxonul *Mulde*.

În ceea ce ne privește, considerăm că forma germ. *Moldau* nu poate veni din disimilarea *w m*, mai ales că explicarea ei va trebui să fie valabilă și pentru numele german dat Moldovei romînești: *Moldau*, ca și pentru numele german al Băii: *Molde, Molda*. În orice caz, deși acesta nu are vechimea numelui cehoslovac, pare posibil ca la baza formei ceh *Vltava* și a formei germane *Moldau* să stea unul și același nume, oricare ar fi el. Pe de altă parte, legătura între *Moldau* din Cehoslovacia și *Moldau* numele german al Moldovei romînești este atestată și de prezența formelor *Molde, Molden*, ca nume germane date orașului Baia, nume regăsite și ca nume germane date riului Vltava (*Molda, Multen*).

<sup>1</sup> *Cronica breviter scripta*, la Ion Const. Chițimia, *Cronica lui Ștefan cel Mare (Versiunea germană a lui Schedel)*, București, 1942, p. 42, 64; semnalat și la George Pascu, *Letopiseșul cel Moldovenesc utilizat de Gligorie Ureache*, Iași, 1939, p. 74 (Biblioteca Revistei critice, 11).

<sup>2</sup> *Cronica breviter scripta*, loc. cit., p. 38, 60.

<sup>3</sup> Sebastian Münster, *Cosmographie*, Basel, harta de la p. MCCXXIV.

<sup>4</sup> Wolfgang Lazius, *Karten der österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545—1563*. Herausgegeben von Eugen Oberhummer und Franz R. von Wieser, Innsbruck, 1906, tab. 15.

<sup>5</sup> Gerardus de Jode, *Europae totius orbis partium amoenissimae, commoda iam recens absolutaue descriptio*, 1578, reproduc la D. Dem. Dimăncescu, *Monumenta cartographica*, pl. 43.

*Jarmarkh, wie gmelt, sol in der Molden seyn unsers Markh Beyna (Moldenmarkh auff deutsch) . . .*<sup>1</sup>

Este neîndoios, că, la venirea sașilor, pe locul sau alături de locul viitorului oraș Baia a existat o așezare a băștinașilor, care aveau un nume al lor și pentru riu și pentru așezare, ca și — probabil — pentru forma de teren specifică, nume care a putut foarte bine să fie Baia<sup>2</sup>. Această veche așezare a băștinașilor, mai redusă și mai simplă decât noua așezare, a fost inclusă principal în perimetrul noii așezări, pierzându-și astfel, oficial, numele inițial. Pentru a denumi și în limba băștinașilor această nouă așezare, s-a luat numele nou al așezării: *Molde* și i s-a adăugat sufixul — *ova*, de origină slavă, sufixul posesiv feminin, care servește la derivări de adjective: *Molde* + *ova* = *Moldova* < *Moldeova*. Acest cuvânt a trebuit să fie, la început, precedat de un substantiv: țirgul apa, riul, valea, etc. Așa cum Craiova a însemnat: *Crali* + *ova* = a craiului (așezarea, moșia, etc.), tot astfel și *Mold* + *ova* a însemnat: a Moldei (apa, riul, cîmpia, țara, etc.). În cele din urmă, *Moldova* a sîrșit prin a rămîne de sine stătător, ca un topic derivat de la *Molde*.

Concomitent, cu ajutorul sufixului posesiv slav — *ava* s-a format *Moldava* < *Molde* + *ava*, formă care a rămas numai în uzul limbii slave. Iar după modelul *Moldova*, *Moldava*, s-a format mai tîrziu și forma latină medievală: *Moldavia*, spunindu-se, la începutul sec. XIV—XV, *civitas Moldavia*, așa cum s-a spus, sub formă adjectivală, *terra moldaviensis*. Iar legenda latină a sigiliului făurit după 1413 arată că acest oraș a fost, cîndva, și capitala Țării Moldovenesti, ca o așezare pe care voievozii au găsit-o existentă la întemeierea voevodatului, adică a statului moldovenesc<sup>3</sup>. Această situație explică foarte bine cum de la numele dat întîii unei configurații specifice de teren, nume dat apoi apei, șesului și orașului din acea formă de teren, s-a ajuns la denumirea însăși a țării cu același nume: *Moldova*. Extinderea asupra întregii țări a acestui nume a fost rezultatul unei acțiuni politice, a cărei desfășurare o putem bănuî, dar n-o cunoaștem documentar. Concluzia aceasta apare cu evidență cînd reamintim că în cronica țării se spune că Dragoș « au descălecat întîiul loc pe apa Moldovei, mai apoi au descălecat locul *Baia* și alte locuri dealungul apelor și izvoarelor »<sup>4</sup>. . . În felul acesta s-a generalizat și numele de *Moldova*, care nu se cunoaștea înainte de începutul secolului al XIV-lea, adică înainte ca orașul *Molde* (Baia) să fi ajuns la oarecare strălucire și renume. În acest sens amintim de raportul din 1279 al provincialului Franciscanilor, care la acea dată nu cunoaște încă numele *Moldova* și denumește țara respectivă drept « Țara tătarilor » (*confinibus Tartarorum*)<sup>5</sup>. Iar mai tîrziu, la 10 octombrie 1324, Carol Robert regele Ungariei amintește că Finta a fost trimis în « Țara tătarilor », deci nici atunci numele *Moldova* nu era cunoscut<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> Hurmuzaki, XV<sub>1</sub>, p. 570.

<sup>2</sup> Vezi în același sens și C. Auner, *Episcopia de Baia*, loc cit., p. 92.

<sup>3</sup> N. Iorga, *Studii și Documente*, I—II, București, 1901, p. XXXI; același, *Istoria Romînilor*, III, p. 204.

<sup>4</sup> Vezi nota 1, p. 138.

<sup>5</sup> La N. Iorga, *Istoria Romînilor*, III, p. 149.

<sup>6</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. II, București, 1953, p. 135 (după Zimmermann, *Urkundenbuch*, I, p. 388—389).

Constatarea că numele *Moldova* apare atît de tîrziu, aduce încă un argument în sprijinul afirmației lui I. Bogdan, că actul atribuit țarului bulgar Caliman Asen, din 1192 sau 1243 — este fals, deoarece numele *Moldova* nu putea figura în titulatura sa (vezi I. Bogdan, *Documente false atribuite lui Ștefan cel Mare*, în « Bul. Com. Ist. a Rom. », I, București, 1915, p. 104, și n. 1).

În același timp, din câte cunoaștem pînă acum reiese că cea mai veche mențiune documentară a existenței orașului cu numele *Molda* datează din anii 1334—1335: la această dată, deci înainte de data admisă pentru întemeierea formală a statului moldovenesc, ne este cunoscută prezența la Lemberg a neguțătorului Alexandru *Moldaovicz*, al cărui nume paronomastic arată că el este originar din *Molda*, adică din Baia<sup>1</sup>. În sfîrșit, numele Moldova propriu-zis este întîlnit pentru întia oară în 1343<sup>2</sup>, deci la o dată foarte apropiată de data admisă pentru întemeierea formală a Moldovei. Dar nu știm pe ce se întemeia D. Onciul, cînd afirma că țara se numea Moldova cu mai bine de un secol înainte de întemeierea statului<sup>3</sup>.

La cele spuse pînă acum putem adăuga încă un argument important pentru derivarea numelui Moldova din cuvîntul *Molde*. În cronica lui Gr. Ureche, a lui Miron Costin, ca și în cronica lui Neculce, întîlnim, în loc de *Moldova*, forma *Mulduva*. Această formă este atestată și mai tîrziu, în 1722<sup>4</sup>, iar în graiul moldovenesc local, în unele părți (Valea Moldovei), se mai aude, încă și astăzi, această pronunțare ca o formă populară. Ea arată că, alături de forma *Molde*, a fost, popular, întrebuintată și forma paralelă: *Mulde*, atestată — cum am văzut — și în cronica germană a lui Ștefan cel Mare, în forma: *Mulda*<sup>5</sup>. Astfel: *Mulde* + *ova* = *Muldova* < *Muldeova*, iar prin asimilare, *u* din prima silabă s-a propagat și în silaba următoare, dînd forma: *Mulduva*. La început, accentul străin s-a putut menține, dînd pronunțarea: *Mûlduva* (alături de *Möldova*); dar, cu timpul, accentul străin s-a asimilat accentului specific al limbii romîne de pe penultimă, ajungîndu-se la pronunțarea valabilă pînă în ziua de astăzi: *Muldûva* (alături de: *Moldôva*).

În concluzie: numele Moldovei nu este o amintire de la goți, ci o formație locală tîrzie, poate de pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea, dar mai sigur de pe la începutul secolului al XIV-lea.

Înainte de a încheia discuția, este necesar să arătăm că sufixul — *ova* din numele Moldova ar putea foarte bine să reprezinte cuvîntul cuman *uwe* = vale, scobitură<sup>6</sup>, regăsit în limba turcă sub forma *ova* = vale. Aproximarea este izbitoare, mai ales cînd avem în vedere și caracterul aglutinant al limbii turcești (i.e. cumane). Dar stadiul actual al cunoștințelor privind elementele

<sup>1</sup> Joh. Vogt, *Codex diplomaticus Prussiae*, II, Königsberg, 1836, p. 190; semnalat la Fr. Miklosich, *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten*, Viena, 1879, p. 41; reluat la I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV., und XVI. Jahrhundert. Nach Quellen dargestellt*, Gotha, 1911, p. 17; vezi și N. Iorga, *Istoria Romînilor*, III, București, 1937, p. 204; vezi și D. Onciul, *Opere complete*, I, București, 1946, p. 65. Nu avem încă limpede legătura posibilă între numele german al Băii: *Molde* și între «*Ymor filius Molday*», pe care relațiunea din 1286 a unui călugăr franciscan îl arată între demnitarii din împărăția Chipciacului (vezi «*Revista istorică romînă*», I (1931), p. 239).

<sup>2</sup> N. Iorga, *Istoria Romînilor*, III, p. 211.

<sup>3</sup> D. Onciul, *Opere complete*, I, p. 65.

<sup>4</sup> *Marele dicționar geografic al Romîniei*, București, 1898—1902, cuvîntul: Moldova. În legătură cu această pronunțare semnalăm și observația lui Nicolaie Drăganu, că sașii schimbă adeseori pe *o* cu *u* și în poziția tonică și în cea atonă (N. Drăganu, *Toponimie și istorie*, Cluj, 1928, p. 101).

<sup>5</sup> *Cronica breviter scripta*, cf. I. Chițimia, *op. cit.*, p. 38, 60: *Zogen mit aller gewalt auf die Mulda*.

<sup>6</sup> Cuvîntul este înregistrat în dicționarul cumanc-latin de la începutul secolului al XIV-lea, publicat la Géza Kuun, *Codex cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum...*, Budapesta, 1880, p. 260, 228; vezi și p. 257, 88.



cumane din limba noastră: toponimie, onomastic, lexic, etc., ne împiedică să cercetăm mai adinc și sigur această ipoteză.

★

Mai rămîne o întrebare: de ce orașul Baia are mai multe nume (două): Mold<sup>3</sup>, Baia, și, mai ales, de ce în limba romînă se numește Baia, adică de ce nu poartă tot numele Molda, Moldova, ca apa și ca țara?

Cercetînd actele romînești scrise în limba slavă din secolele al XV-lea și al XVI-lea întîlnim numele orașului astfel: оу бани (1430)<sup>1</sup>; оу банѣ, банскими прѣгарн (1443)<sup>2</sup>; нашего торгоу въ бани (1448)<sup>3</sup>; шолтѣзы и прѣгарн въ бани (1453)<sup>4</sup>.

Această formă se regăsește, în linii generale, și în unele texte latinești din secolul al XVI-lea: *oppidum Ban* (1510)<sup>5</sup>, *oppidum Bania* (1564)<sup>6</sup>. Numele acesta, într-o formă cu metateză, pătrunde și într-o scrisoare germană scrisă de Georg de Revelles, secretarul de limba germană al lui Alexandru Lăpușneanu: *Bayna, Beyna*<sup>7</sup>. Cum s-a observat, pe bună dreptate, formele acestea: slave, latine sau germane, arată că la baza lor stă ung. *banya*, care înseamnă în această limbă: mină<sup>8</sup> și, potrivit regulilor filologice, de la acest cuvînt s-a ajuns în limba romînă la cuvîntul *Baia*, cu înțelesul de mină.

Într-adevăr, în trecut, Baia a fost un important centru minier al Moldovei. În fața Băii, pe malul drept al riului Moldova, dincolo de satul actual Bogata, s-au găsit și exploatat, încă din cele mai vechi timpuri, zăcăminte de minereuri, îndeosebi zăcăminte aurifere, fie sub forma de filoane, fie sub forma de nisip aurifer<sup>9</sup>.

Dacă despre existența unor mori la Baia se vorbește documentar încă de la 1402<sup>10</sup>, mori care erau așezate pe o gîrlă trasă din apa Moldovei, și despre

<sup>1</sup> La 23 decembrie 1430, Alexandru cel Bun dă mănăstirii Neamțului: «din cele trei mori din jos, care sînt la Baia, a treia parte» (*Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 90; M. Costăchescu, *Documentele moldovenesti dinainte de Ștefan cel Mare*, I, Iași, 1931, p. 309 (textul slav)).

<sup>2</sup> La 29 noiembrie 1443, Ștefan voievod întărește mănăstirii Moldovița: «trei mori care sînt la Baia, care le sînt jumătate cu călugării de la Neamț, și două mori care sînt la Baia și le sînt jumătate cu pîrgarii de la Baia și stopa de bătut sumane» (*Documente*, *ibid.*, p. 201; M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 187 (textul slav)).

<sup>3</sup> Actul dat de Petru voievod, la 23 aprilie 1448 (*Doc. priv. ist. Rom.*, loc. cit., p. 228; M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 313—314 (textul slav)).

<sup>4</sup> La 26 ianuarie 1453, Alexandru voievod dă mănăstirii Pobrata: «cu voia șoltuzilor și pîrgarilor de la Baia, să aibă din morile lor, în fiecare an, cîte 12 coloade de malț și 4 coloade de grîu... Pentru aceasta, dacă sașii din Baia vor călca tocmelile lor, oricînd, atunci sașii ne vor plăti 60 ruble de argint» (*Doc. priv. ist. Rom.*, loc. cit., p. 257—258; M. Costăchescu, *op. cit.*, II, p. 445 (textul slav)).

<sup>5</sup> La 30 mai 1510, într-o scrisoare în limba latină adresată bistrițenilor de către un *advocatus* din Baia (*Hurmuzaki*, XV<sub>1</sub>, p. 203).

<sup>6</sup> *Oppidum nostrum Bania*, spune Alexandru Lăpușneanu, la 2 decembrie 1564, într-o scrisoare latină către bistrițeni (*Hurmuzaki*, XV<sub>1</sub>, p. 610).

<sup>7</sup> La 17 septembrie 1561 (*Hurmuzaki*, XV<sub>1</sub>, p. 570).

<sup>8</sup> N. Iorga, *Istoria poporului romînesc...*, I, București, 1922, p. 214.

<sup>9</sup> Moldovenii care, la 1515, își vînd aurul la Bistrița, călcîndu-și jurămîntul, întrucît aurul era datorat de aurari fiscalului, sînt — neîndoios — locuitori ai Băii (actul la N. Iorga, *Documente romînești din arhivele Bistriței (Scrisori domnești și scrisori private)*, I, București, 1899, p. XI).

<sup>10</sup> La 31 octombrie 1402, Alexandru cel Bun dă mănăstirii Moldovița două mori în Baia: una în tîrg, alta în marginea tîrgului și jumătate din altă moară de malț (sladniță) și patru sălașe de tătari (*Doc. priv. ist. Rom.*, loc. cit., p. 13; M. Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 45).

mori pentru sfărîmarea și pisarea minereului există o știre tot din prima jumătate a aceluiași secol. Astfel, la 23 aprilie 1448, Petru voievod dăruiește lui Mihail logofăt «locul morilor noastre, din tîrgul nostru, din Baia, unde au fost vechile mori domnești ale părinților noștri și ale fraților noștri, să-și facă mori și orice va fi voia lui: fie torcătorie de lînă, sau pive de sumane, sau orice, sau stupă» <moară de sfărîmat minereuri><sup>1</sup>.

La aceasta adăugăm faptul că, în Țara Romînească, cele mai vechi exploatări metalifere au primit denumirea de «baie», lingă care s-a pus și specificul exploatării respective: Baia de *Fier*, Baia de *Aramă*. La aceste exploatări se constată prezența unor mineri aduși, ca specialiști, și din Transilvania. Aceasta ar explica în parte pentru ce localitățile respective au primit numele de «baie», iar minerii numele de «băiași».

Pînă la un punct, situația din Moldova este paralelă cu cea din Țara Romînească. Exploatarea minieră din imediata apropiere a Băii a constituit, încă din primele timpuri ale existenței orașului, o preocupare capitală și un izvor important de venituri pentru oraș, orașeni și domn. De aceea, prezența și persistența numelui Baia arată că, atunci cînd se vorbea în mod curent de orașul *Molde*, se avea în vedere caracteristica extrem de importantă a existenței, acolo, a unei mine de aur, astfel că, în loc de *Molde*, nume cu rezonanță atît de străină, s-a spus întîi *Banya*, *Bane*<sup>2</sup>, apoi *Moldovabanya*<sup>3</sup>, adică baia, mina Moldovei, de lingă rîul Moldova. Cînd se vorbea de «Baia», se înțelegea nu numai mina, dar și orașul unde locuiau «băiașii»; iar cînd se vorbea de oraș, se înțelegea în primul rînd și mina tangentă lui. Deci, paralel cu *Molde* — numele săsesc al orașului, a existat și denumirea de Baie, Baia, care era însuși numele inițial al așezării băștinase, nume de origine populară și de întrebuițare curentă. Precumpănirea preocupărilor miniere a dat o circulație generală acestui din urmă nume, astfel că el a devenit numele întrebuițat în toate actele, afară de cele scrise în limba germană. Iar prezența numai a numelui Baia ca nume de oraș, fără nici o altă specificare, arată vechimea deosebită a acestei exploatări miniere, singura «Baie» existentă în Moldova în acel moment (sec. XIV) și, deci, singura exploatare minieră de atunci.

Numărul locuitorilor de origine săsească a descrescut din ce în ce mai mult, conducerea orașului a trecut pe nesimțite în mîinile celorlalți locuitori, iar numele vechi al orașului: *Molde*, a căzut cu totul în părăsire, astfel că, astăzi nu se mai știe, acolo, nimic despre acest vechi nume.

**B. SIGILIUL ROMANULUI.** Sigiliul rotund, diametrul 4 cm, avînd, între două cercuri perlate, legenda — săpată cu litere gotice capitale:

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, A, XIV, XV, vol. I, p. 228; M. Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 313—314 (textul slav).

<sup>2</sup> «Trăg Bane», atestat la 1581/1582 (N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 69; actul original la Academia R.P.R., XXXVII/172).

<sup>3</sup> La 6 aprilie 1526, într-un act de la Ștefăniță vodă (N. Iorga, *Documente romînești din arhivele Bistriței (scrisori domnești și scrisori private)*, I, București, 1899, p. XIV).

Că numele acesta a circulat ne-o dovedește și faptul că, la sfîrșitul secolului al XVI-lea, harta lui Gerardus de Jode (*Europae totius orbis*) notează: «Moldadoni», acolo unde se afla Baia. Numele acesta este o formă coruptă din «Moldovabanya <Moldabania>». Forma apropiată «Moldadania» o întîlnim și în hărți mai tîrzii, de pildă la I. B. Homann, *Danubii fluminis... pars infima*, republicată în *Atlas mapparum geographicarum...*, Nürnberg, <1786>.

# ✠ SIGILLVM D E F O R O R O M A N I ✠ < = † SIGILLVM CIVIUM DE

FORO ROMANI † Sigiliul cetățenilor din târgul lui Roman<sup>1</sup>.

În cimp, într-un scut ascuțit, un cap de mistreț(?) cu doi colți puternici; deasupra scutului, ca ornamente, trei puncte . . . , și cite două puncte : , de o parte și de alta a scutului, spre virf și tot în afara lui.

Sigiliul este aplicat cu fum pe cărți date de șoltuzul și cei 12 pîrgari ai orașului, la 17 mai 1605, 21 septembrie 1608 și la 1627/1628 (fără lună și zi)<sup>2</sup>, ca și pe alte acte.

Știm că orașul Roman datează cel puțin din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, dar nu credem că numele său reprezintă și numele întemeietorului său presupus: Roman voievod. Bănuim că la mijloc este o simplă coincidență. Iar prezența unui cap de mistreț ca emblemă a orașului are, desigur, la bază, o legendă privind vinarea unui astfel de animal în locul unde s-a întemeiat orașul. Avem, astfel, după Baia, al doilea oraș vechi al cărui sigiliu poartă ca emblemă un animal sălbatic; al doilea oraș a cărui întemeiere este pusă în legătură directă cu preocuparea de predilecție a societății feudale: vinătoarea.

În legătură cu legenda latină a acestui sigiliu observăm că în sigilografia latino-ungară se folosește drept legendă la unele sigilii formula: *Sigillum communitalis civium*<sup>3</sup> . . .

C. SIGILIUL SIRETULUI. Suceava, Siret, Baia, acestea sînt cele mai vechi târguri ale Moldovei, dar sigiliile celui dintîi nu ne sînt încă la îndemînă. Pe o « scrisoare » din 24 februarie 1653, dată de șoltuzul Alecsa al Siretului, cu 12 pîrgari, ni se spune de editor că se găsește « pecetea târgului, neagră, rotundă, apăsată pe hirtie, reprezentînd un cap de sfînt cu o stea la urechea dreaptă »<sup>4</sup>. De aici înțelegem că este un sigiliu aplicat cu fum.

Iar dintr-o altă descriere aflăm următoarele: « Siretul se pare că întrebuința ca și, întimplător, alte orașe, pecetea bisericii sale de căpetenie »<sup>5</sup>, care cuprinde: un sfînt și inscripția: « Stîi Ion » . . . , pe un act din 1643 (7151)<sup>6</sup>.

Nu cunoaștem o reproducere a acestor sigilii. Cunoaștem, în schimb, în copie fotografică, un act din 21 februarie 1653 (7169), dat de Alecsa șoltuzul

<sup>1</sup> La V. A. Urechia, legenda sigiliului este citită greșit: *Sigillum pargar Roman* (vezi *Sigilul târgului Petrei (județul Neamțu). Notă istorică*. Extras din « Anal. Acad. Rom. », Mem. Sect. Ist., seria II, t. X, București, 1889, p. 3). Tot greșit este dată inscripția la R. Fr. Kaindl: *SIGILLUM ROMAN (Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, II, Gotha, 1907, p. 400)*.

O bună reproducere a sigiliului, împreună cu cea dintîi descifrare corectă a legendei, la Al. Lăpădatu, *O nouă narațiune a luptelor dintre Movilești — 1606-1607 — și sigiliile Romanului și Cîmpulungului muntean — Comunicare —* (extras din « Convorbiri literare », an. XLI), București, 1907, p. 12; republicat la Al. Lăpădatu, *Un mănunchiu de cercetări istorice*, București, 1915, p. 48—50; aici se dă, sumar, discuția în legătură cu mai vechea descifrare a legendei: . . . *forum Romanorum*, așa cum se găsește în primul rînd la D. Cantemir (*ibid.*, p. 48), menționînd și o veche reproducere a sigiliului (la V. A. Urechia, *Istoria romînilor*, II, București, 1891, p. 509; vezi și D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. G. Adamescu, București, f.a., p. 12).

<sup>2</sup> Documentele acestea se află la Academia R.P.R., IX/9, XLI/11, LXXXVI/15 și au fost semnalate la Al. Lăpădatu, *op. cit.*; textul celui dintîi a fost publicat la I. Bianu, *Documente românești reproducute după originale sau după fotografii*. . . Partea I, t. I, fasc. 1—2, 1576/1629, București, 1907, p. 7—9; vezi și p. 12, 156.

<sup>3</sup> Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan*, Budapesta, 1930, p. 147.

<sup>4</sup> T. Balan, *Documente bucovinene*, I, 1933, p. 260.

<sup>5</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 658.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 219.

tîrgului Siret, împreună cu cei 12 pîrgari. Are un sigiliu rotund (3,3 cm), întipărit cu fum, iar între două cercuri liniare, neregulate, legenda: ... ИВАИ КРЪСТИТЕЛ ... [ . Ioan Botezătorul ]. În cîmp, sf. Ioan Botezătorul, însoțit la dreapta, sus, de o stea. Sfîntul are două aripi, legenda este cu scrisul pe dos, iar întreg sigiliul este foarte primitiv lucrat<sup>1</sup>. Sintem convinși că sigiliul acesta este același cu cel descris de editorii actelor amintite mai sus. Tiparul sigilar pare a fi fost lucrat din lemn.

Știind că există la Siret o biserică zidită în secolul al XVII-lea, cu hramul sf. Ioan Botezătorul, ridicată — probabil — chiar pe locul unei vechi biserici cu același hram, a călugărilor dominicani, fostă catedrală a episcopatului catolic înființat în 1370<sup>2</sup>, vedem că emblema din sigiliu are strînsă legătură cu biserica de căpetenie a orașului.

D. SIGILIUL BÎRLADULUI. Se cunosc trei sigilii:

1. Sigiliu rotund, diametru 3,5 cm, avînd între două cercuri lineare, legenda: † ПЕЧАТЪ ТЪРГЪ БРЛАДА [ † Sigiliul tîrgului Birlad].

În cîmp, un soare, în jurul lui trei pești mergînd circular, de la dreapta spre stînga, iar între ei cite o stea.

Aplicat cu fum pe un « zapis » dat la 2 iulie 1608 (7116), de șoltuzul Anton Bigrin cu cei 12 pîrgari<sup>3</sup>; același sigiliu pus și mai tîrziu, pe un act dat de șoltuz cu cei 12 pîrgari, la 26 februarie 1635 (7143)<sup>4</sup>.

Al. Papadopol Callimah arată că se întîlnește mai tîrziu un sigiliu cu emblema similară, dar cu legenda: † ПЕЧЕТА ТЪРГСАШ БРЛАДА [ † Pecetea tîrgului Bărlad]<sup>5</sup>.

Cei trei pești simbolizează bogăția specifică a orașului, mai bine spus cărăușia cu pește, de la Dunăre spre nordul țării, pe care o practicau tîrgoveții bîrlădeni cu predilecție<sup>6</sup>.

2. Sigiliu oval, avînd, între două ovaluri liniare, legenda: ПЕЧЕТА ТЪРГСАШ · БРЛАДАШ [ Pecete · tîrgului · Bărladului · 1816 · ]<sup>7</sup>.

În cîmp, o terasă pe care se află, la mijloc, un personaj în picioare, pare o femeie, spre dreapta, ținînd în mîna dreaptă un snop de săgeți, iar pe mîna stîngă — întinsă, stă o pasăre conturnată și cruciată, cu zborul deschis

<sup>1</sup> Academia R.P.R., *Fotografii*, III/28, V/72; originalul actului se află la mănăstirea Putna. În sigilografia transilvăneană întîlnim cîteva orașe care au ca emblema un sfînt: Baia Mare, Oradea, Sf. Gheorghe etc. (Darvasy Mihály, *Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése* [Culegere de documente orășenești], Budapesta, 1942 [Palaestra calasanctiana 39]).

<sup>2</sup> Despre toate acestea vezi Simeon Reli, *Orașul Siret în vremuri de demult. Din trecutul unei vechi capitale a Moldovei*, 1927, p. 45, 61, 65, 104.

<sup>3</sup> Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIX/19; alt exemplar, insuficient întipărit, pe un act din 28 ianuarie 1607 (7115), dat de șoltuzul Crăstea Dănilă cu cei 12 pîrgari (*ibid.*, XXIX/17 a); același Crăstea Dănilă, numit de astă dată « voit », dă un act purtînd același sigiliu, la 24 iunie 1609 (7117) (*ibid.*, XXIX/20 a).

<sup>4</sup> Alexandru Papadopol Callimah, *Notiță istorică despre Birlad*, Birlad, 1889, p. 81—82 (descriere și reproducere).

<sup>5</sup> Al. Papadopol Callimah, *op. cit.*, p. 81; reproduc și la V. A. Urechia, *Schițe de sigilografie romînească*, p. 17, 9.

<sup>6</sup> Al. Papadopol Callimah, *op. cit.*, p. 90, menționează un act de la Ștefan cel Mare, prin care bîrlădenii nu au a plăti altă dare decît pentru peștele ce vor căra spre vînzare.

<sup>7</sup> Al. Papadopol Callimah, *op. cit.*, p. 82 (descrierea) și p. 83 (reproducerea); se dă și amănuntul că, în 1889, tiparul sigilar se păstra încă de către Epitropia tîrgului Birlad și era făcut din fier; despre acest sigiliu vorbește și V. A. Urechia, *Schițe de sigilografie romînească*, p. 17.

(pasărea Țării Romînești); jos, de o parte și de alta a personajului, cîte doi copaci relativ simetrici, iar deasupra capului, la dreapta și la stînga, nouriși înfățișînd cerul; sub terasă, o apă cu trei pești spre stînga.

Sigiliul acesta este întrebuintat pînă la 1860, cînd se face un altul, cu o emblemă similară, dar cu legenda în litere latine: EPITROPIEA PROPRIETĂȚII ORAȘULUI BĂRLADŪ ❀ 1860 ❀<sup>1</sup>.

Data sigiliului dintîi este 1816, dar cifra 6, în felul în care este săpată, pare să fie îndreptată, astfel că poate fi cetită și 5; așa, de altfel, a fost cetită de Al. Papadopol Callimah. Admitem lectura 6, întemeiați și pe faptul că hrisovul de organizare a epitropiei tîrgului Bîrlad este dat de Scarlat Al. Calimah voievod la 30 august 1816<sup>2</sup>.

Mărturisim că nu avem elemente pentru a explica emblema sigiliului. Este o emblemă alcătuită la 1815—1816, din reminiscențe și presupuneri istorice? Personajul reprezintă vornicia Țării-de-Jos, așa cum s-a presupus? Iar snopul de săgeți și acvila reprezintă ele întinderea jurisdicției orașului, de la Siret (pasărea munteană) pînă la Prut (săgețile simbolizînd ținuturile cumanilor)?<sup>3</sup>

Înregistrînd mai sus vechea încercare de explicare, propusă de Al. Papadopol Callimah, așteptăm ivirea unor elemente noi, care să ne dea cheia emblemei.

E. SIGILIUL TÎRGULUI PIATRA. Cunoaștem mai multe sigilii din secolul al XVII-lea ale acestui tîrg. Vom descrie cîteva:

1. Sigiliu mic, rotund, diametrul 2,5 cm, avînd legenda: † ПЕЧАТЪ КАМЕНСКЫ ТРЪГЪ [† Sigiliul tîrgului Pietricica].

În cîmp, un țap spre stînga.

Aplicat cu fum pe un zăpis din 18 Iunie 1622<sup>4</sup>, pe altul din 1629—1630 și pe un altul din 13 noiembrie 1631<sup>5</sup>.

2. Sigiliu mic, rotund, diametrul 2,5 cm, aplicat cu fum pe un zăpis din 2 noiembrie 1635; în cîmp, un țap spre dreapta; legenda indescifrabilă<sup>6</sup>.

3. Sigiliu mic, rotund, diametrul 2,5 cm, aplicat cu fum pe acte din 1 septembrie și 27 noiembrie 1650; în cîmp, un țap spre stînga și legenda: † ПЕТРЪ В ТРЪ КАМЕНЪ < † ПЕЧАТЪ ОТ ТРЪГЪ КАМЕНЪ = † Sigiliul tîrgului Piatra><sup>7</sup>.

4. Sigiliu mic, rotund, diametrul 2,5—2,7 cm, aplicat cu fum pe trei acte din aceeași epocă, unul purtînd data 10 noiembrie 1665; în cîmp, un țap spre stînga, iar legenda: † ПЕЧАТЪ В<М> КАМЕНЪ [† Sigiliul Pietrii]<sup>8</sup>.

Ni s-a păstrat însă și un sigiliu cu totul deosebit de sigiliile secolului al XVII-lea, arătate mai sus. Sigiliu rotund mare, diametru 4,8 cm, pe care îl cunoaștem după tiparul în metal (fier), păstrat pînă astăzi<sup>9</sup>,

<sup>1</sup> Al. Papadopol Callimah, *op. cit.*, p. 83 (și reproducere).

<sup>2</sup> Hrisovul, alcătuit de Ioan Tăutul mare ban al Moldovei, este publicat întîi *ibid.*, p. 93—101; el nu cuprinde nici un fel de prevedere asupra sigiliului orașului.

<sup>3</sup> Explicarea în acest sens este dată la Al. Papadopol Callimah, *op. cit.*, p. 84.

<sup>4</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Bisericiani*, XIII/3; reprodus la V. A. Urechia, *Sigilulu tîrgului Petrei*, loc. cit., p. 236.

<sup>5</sup> Arhivele statului, loc. cit., III/54, III/3.

<sup>6</sup> Loc. cit., III/10.

<sup>7</sup> Loc. cit., III/11, III/52.

<sup>8</sup> Loc. cit., III/53, XII/25, XII/27.

<sup>9</sup> La Academia R.P.R., Cabinetul numismatic, *Sigilii*, nr. 118.



avînd, între două cercuri liniare, o foarte interesantă legendă: † АЧА ТѢ: ПЕЧЕТЕ А ТЪРГШАШ ПИЕТРИ ДЕЛА ШТЕФАН КОА „СКА [ † Aciasta: pecete a Târgului Pietri de la Ștefan vodă 7021 <1512—1513>].

În cîmp, sf. Ioan Botezătorul binecuvîntînd cu mîna dreaptă, în stînga ținînd, sprijinită pe umăr, o cruce lungă ca o sulită; iar la dreapta și la stînga capului, slovele: СѦ / ІѦ<sup>H</sup> [ Sfințul Ion ]; mai jos, în dreapta, între arabescuri arborescente, o stea; în stînga, un Țap spre dreapta, cu o stea deasupra și una dedesubt<sup>1</sup>.

În prelungirea rondelei sigilare este mînerul, ca un cui ascuțit, înfipt într-un mîner de lemn lucrat primitiv. Este singurul tipar sigilar cunoscut pînă acum al cărui mîner este curbat, spre a înlesni obținerea întipăririi sigilare printr-o apăsare normală.

Cuprinsul legendei ridică o întrebare: Este acest sigiliu într-adevăr din anii 1512—1513, mai ales cînd știm că biserica din Piatra este zidită de Ștefan cel Mare, iar legenda ne dă o dată care nu corespunde nici cu domnia acestuia și nici cu domnia omonimului Ștefăniță Vodă?<sup>2</sup>

Simplul fapt că textul legendei este scris în limba romînă ne dovedește că sigiliul aparține unei epoci mult mai tîrzii.

Studiind ductul slovelor și lucrătura întregului sigiliu, observăm un amestec de litere mici cursive și litere mari de tipar, alături de o lucrătură foarte primitivă din punctul de vedere artistic și de o săpătură a metalului foarte la suprafață.

Toate acestea ne conving că, în realitate, tiparul acesta sigilar, departe de a fi un fals, este un tipar sigilar autentic, dar nu aparține datei gravate pe el, ci este făcut la mijlocul sau mai degrabă spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea<sup>3</sup>. Adăugăm la aceasta și faptul că, la 7 iulie 1814, Scarlat Alexandru Callimah voievod, dă din Iași un hrisov, prin care întărește mănăstirii sf. Ioan din Piatra stăpînirea unor locuri libere, date orașenilor de acolo cu obligația. Între altele, de a ține în bună stare acest locaș religios. Articolul 7 din acest act cuprinde dispoziții privind sigiliul orașului Piatra, care trebuia să fie păstrat la această biserică. Iată aceste prețioase dispoziții:

<sup>1</sup> Sigiliul a fost semnalat și descris la V. A. Urechia, *Sigilul Târgului Petrei (Județul Nemptu). Notia istorică*, în « Anal. Acad. Rom. », Mem. Sect. Ist., seria II, t. X, 1887—1888, București, 1889, p. 235—243; tot aici se dă și o reproducere după sigiliul original, care se depune apoi la Academie, unde se găsește și astăzi.

<sup>2</sup> Întrebarea aceasta și-o pune și V. A. Urechia, care considera, după tăietura slovelor, că sigiliul este mai tîrziu, din secolele XVII—XVIII, iar data: 1513 ar reprezenta o refacere a bisericii (*op. cit.*, p. 238).

Nu cunoaștem îndeaproape un sigiliu al mănăstirii Neamțului, care poartă data 1547 și despre care s-a afirmat că datează în realitate din 1746. S-ar părea să fie un caz asemănător cu cazul de față. Dar numai studiarea directă a sigiliului ne-ar putea da dezlegarea (vezi și nota lui Victor Brătulescu, *În chestiunea pecetei mănăstirii Neamțului*, în « Studii și cercetări istorice », Iași, XVIII (1943), p. 447—448). Totuși, după o reproducere de ziar se poate cîti legenda scrisă în limba romînă: † АЧАСТА ПЕЧЕТЕ МСТЕ А СФИНТИН: МАНѦСТРИН ДНН НЕМЦА ВѦТ ЗНѦ [ † Aciastă pecete iaste a sfintii mănăstiri: din Niamțu văleat 7055 <1547> ]. Notia de ziar, alăturată reproducerii, adaugă că sigiliul este din argint, cu mîner care se îndoaie (ureche?), iar pe dos are gravat numele ieromonahului Ioanichie, din 1784 (« Universal », nr. 150 din 5 iunie și nr. 268 din 1 octombrie 1934; sigiliul a fost prezentat de D. Simionescu-Simicel la al treilea congres de arheologie și numismatică din septembrie-octombrie 1935 (« Codrul Cosminului », IX (1935), p. 335).

<sup>3</sup> Aceași trebuie să fie concluzia și pentru sigiliul similar al mănăstirii Neamț (vezi nota anterioară).

«Pecetea târgului să ste păzită la mîna epitropilor Bisericii Domnești și, fără de știrea târgoveților fruntași, să nu fie volnici epitropii a o pune nici pe o scrisoare; căci o scrisoare ca aceea, în care nu vor adevveri și târgoveții fruntași, cu iscăliturile lor, că s-au pus pecetea și prin a lor știre, nu va putea avea nici o tărie »<sup>1</sup>.

Dacă la acest text din 1814 adăugăm informația că vechiul sigiliu al șoltuzilor târgului Piatra înfățișează în general un Țap, lumina este deplină: sigiliul de față este alcătuit din elemente combinate de epitropii Bisericii Domnești din Piatra. În acest scop, în legendă au pus data cînd știau, după informațiile lor de atunci, că a fost zidită biserica de Ștefan cel Mare. Data este greșită, pentru că nu corespunde cu anii de domnie a lui Ștefan și nici chiar cu anii de domnie a lui Ștefăniță vodă. Iar ca emblemă au pus hramul Bisericii Domnești: sf. Ioan Botezătorul, așezînd alături și vechea emblemă a târgului: un Țap spre dreapta. Sigiliul de față este deci un compromis între vechiul sigiliu al târgului, aplicat de șoltuz, și între noua formulă, elaborată cînd sigiliul târgului trece în custodia epitropilor Bisericii Domnești, fapt care a avut loc, desigur, după începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Această schimbare s-a făcut și din cauza faptului că sigiliul folosit pînă atunci de șoltuzi era un sigiliu relativ personal, aparținînd șoltuzului, iar orașului îi servea numai atîta timp cît îl conducea șoltuzul respectiv.

Confirmarea celor de mai sus o avem în faptul că pe o mărturie pentru moșia dată de târgoveții și preoții din Piatra, la 16 iulie 1779, este aplicat cu tuș negru un sigiliu întru totul asemănător celui descris mai sus<sup>2</sup>, deci acesta este aplicat cu tiparul sigilar amintit, care era în ființă la 1779 și, neîndoios, încă mai dinainte, ceea ce arată că sigiliul acesta era păstrat și aplicat de epitropii Bisericii Domnești încă de pe atunci.

F. SIGILIUL BOTOȘANILOR. Cunoaștem mai multe sigilii vechi ale orașului Botoșani, din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea:

1. Sigiliu rotund, diametru 2,7 cm, aplicat cu fum, avînd legenda: † ПЕЧЕТЕ ТЪРГЪС БОТЪШЕНИ [† Pecetea târgu Botășeni].

În cîmp, un păun spre stînga. Este atestat la 20 martie 1661<sup>3</sup> și la 5 august 1670<sup>4</sup>.

2. Sigiliu rotund, diametrul 3,2 cm, aplicat cu fum, avînd legenda: † ПЕЧЕТЕ ОТ ТЪРЪГ БОТЪШЕНИ [† Pecete ot trăg Botășeni].

În cîmp, un păun spre stînga, avînd spre dreapta, deasupra aripilor, pînă la gît, o mică ramură cu multe frunze<sup>5</sup>.

3. Sigiliu rotund, diametrul 3,2 cm, aplicat cu fum, avînd legenda: † ПЕЧЕТЕ ТЪРГЪС БОТЪШАНИ [† Pecete târgu Botoșani].

În cîmp, un păun spre stînga, iar deasupra, la stînga capului, o stea<sup>6</sup>.

4. Sigiliu rotund, diametrul 3,3 cm, aplicat cu fum, avînd legenda: † ПЕЧЕТЕ ТЪРГЪС БОТЪШЕНИ [† Pecete trăgu Botășeni].

<sup>1</sup> Hrisovul este dat, în întregime, în lucrarea amintită a lui V. A. Urechia (fragmentul citat, *ibid.*, p. 243).

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Bisericiani*, III/32.

<sup>3</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, V, București, 1902, p. 221 și fig. de la p. 220—221.

<sup>4</sup> Alexandru Papadopol-Calimach, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*. Extras din « Anal. Acad. Rom. », seria II, t. VIII (1885—1886), Secția II, Memorii și notițe, București, 1887, p. 2; vezi o fotografie la Academia R.P.R., *Fotografii*, I/24.

<sup>5</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, VII, București, 1904, p. 122, fig. 3.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 122, fig. 2.

În cîmp, pe o terasă, un păun spre stînga. Atestat la 20 martie 1774<sup>1</sup>.

5. Sigiliu rotund, diametrul 1,9 cm avînd legenda: † ПЕЧЕТЬ ТЪРГ... [† Pecete târgu...]; aplicat cu fum pe acte din secolul al XVIII-lea<sup>2</sup>.

6. Sigiliu rotund, diametrul 3,2 cm, avînd legenda: † : ПЕЧЕТЬ : ТЪРГ : БОТОШАНИ : БОТО : ШОНИ : [† : Pecete: târgului: Boto: şoni: (sic)].

În cîmp, pe o terasă, un păun spre dreapta, avînd la stînga, sus, în dreptul capului, o stea, iar sub terasă data: 1780<sup>3</sup>.

7. Sigiliu rotund, diametrul 4,8 cm, avînd legenda: † ПЕЧЕТЬ ТЪРГ : БОТОШАНИ : АФИЕРОСИТ : ЛА : СФЕТИ : ГЕОРГЕ 1780 [† Pecetea târgului · Botoşani · afierosit · la · Sfeti · Gheorghe 1780].

În cîmp, sf. Gheorghe călare, spre dreapta, omorînd balaurul; în dreapta, o biserică cu un turn (biserica sf. Gheorghe din Botoşani), iar sus, de o parte şi de alta, la capul sf. Gheorghe, slovele: † СѢТИ/ГЕ [Sfeti Gheorghe].

Aplicat cu fum pe o jalbă a locuitorilor târgului către domn, la c. 1820, plîngîndu-se împotriva egumenului m-rii sf. Nicolae din Păpăuţi<sup>4</sup>.

Observăm că cele mai vechi sigilii cunoscute ale târgului Botoşani, începînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, au ca emblemă un păun, iar legenda este în limba romînă. Păunul simbolizează faptul că veniturile târgului fac parte din izvoarele de venituri ale doamnei Moldovei<sup>5</sup>. Se pare chiar că Petru Rareş este acel care a dăruit aceste venituri soţiei sale, Elena, care zideşte în Botoşani biserica sf. Gheorghe<sup>6</sup>.

Tirziu de tot, la 1780, aflăm din sigiliile târgului că destinaţia veniturilor sale se schimbă, ele fiind de atunci «afierosite» bisericii sf. Gheorghe, ctitoria Doamnei Elena, fără însă să cunoaştem împrejurările locale şi generale în care s-a făcut această schimbare.

În primul sfert al secolului al XIX-lea şi anume la 13 decembrie 1820, prin hrisovul lui Mihail Suţul voievod, se introduce o nouă reglementare, mai ales în ceea ce privea veniturile târgului, pentru a căror administrare se înfiinţează o Casă Obştească, condusă de un efor şi de epitropi<sup>7</sup>. Dar peste cîţiva ani de la aceasta, târgoveţii Botoşanilor se împart în două tabere: una, condusă de comisul Anghelachi Climent; a doua, avea în frunte pe fostul vornic Alecu Calimachi. În această luptă dintre cele două partide, cei dintîi întorcîndu-se, la 15 noiembrie 1827, un proiect de organizare a oraşului, în care constatăm că,

<sup>1</sup> Artur Gorovei, *Monografia oraşului Botoşani*, Fălticeni, <1926>, p. 418 şi p. 433, fig. 2; în reproducerea pe care o dă V. A. Urechia, după un sigiliu similar, aplicat pe un act din 24 iunie 1617 (7125), apare sub păun, spre stînga, şi un cap de bou (V. A. Urechia, *Schite de sigilografie romînească*, <Bucureşti, 1891>, p. 16); în acest sens vezi şi actul de la Academia R.P.R., *Fotografii*, I/24: actul este nedatat (sec. XVII), dar s-ar părea că şi aici, sub păun, spre stînga, apare, pus pieziş, un cap de bou; întipărirea nefiind destul de clară, nu se poate afirma aceasta cu certitudine.

<sup>2</sup> A. Gorovei, *op. cit.*, p. 433, fig. 3.

<sup>3</sup> N. Iorga, *Studii şi documente*, VII, fig. 1 de la p. 122—123.

<sup>4</sup> *Ibid m*, V, p. 260—261, se reproduce legenda şi sigiliul.

Un alt exemplar din acest tip sigilar, aplicat la 1831, cu fum sau cu tuş, prezintă unele mici diferenţe, ceea ce arată că, la acea dată, tiparul sigilar iniţial fusese scos din uz şi înlocuit cu un altul, aproape identic, deci renovat (reprodus la A. Gorovei, *Monografia oraşului Botoşani*, p. 418 şi p. 433, fig. 4).

<sup>5</sup> Al. Papadopol-Calimachiu, *Notiţă istorică despre oraşul Botoşani*, p. 7, 13; vezi şi N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 651.

<sup>6</sup> Despre această ctitorie vezi N. Ghica-Budeşti, *Biserica sf. Gheorghe din Botoşani*, în «Bul. Com. Mon. Ist.», V (1912), p. 50—51; şi N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 651.

<sup>7</sup> N. Iorga, *Studii şi documente*, V, p. 669—672.

pentru înția oară în viața tirgurilor și orașelor din Moldova și Țara Românească, se propune, între altele, împărțirea în două a sigiliului municipal, fiecare parte avînd a fi păstrată separat, după cum se specifică mai jos: « Pecete tirgului, pentru paza bunilor orăndueli și dreptilor lucrări, giumătati va sta în toată vreme la casierul epitropiei și giumătati la unul cinstit din neguțitorii armeni, la cari obștești să va socoti. Și, în vreme, la orici trebuință di a să puni pecete, pe orice document sau hîrtie de trebuință, întâi vor iscăli epitropii rînduiți, întru o unire, și apoi casierul: undi pecete întru întregime, în ființa și a neguțitorului — căruie li va fi încredințată ace giumătati, o vor pune pe aceli ducumenturi sau hîrtii. Și nici un fel de irat să nu i să legiuiască, nici să să ia, pentru peceti, fără sfatul și socotința obștească; decât numai sângura oca de ceară a bisericii sfîntului Gheorghii di aice, după cum di în vechime au urmat »<sup>1</sup>.

Proiectul acesta de organizare a epitropiei tirgului Botoșani este, în cele din urmă, respins de către Ioan Sandul Sturza voievod, care, la 7 martie 1828, hotărăște următoarele, în ceea ce privește păstrarea și folosirea sigiliului municipal al Botoșanilor: « Și asămine și pecete tirgului, să să ei și să să pui după vechiul obicei păstrată, întrebuițindu-să precum s-au urmat cînd nu era niciun un feliu de pricină »<sup>2</sup>.

Aceste două texte ne arată că, după 1780, sigiliul tirgului era păstrat de epitropia tirgului, în strînsă legătură cu epitropia bisericii sf. Gheorghe de acolo, care primea pentru aplicarea lui, de fiecare dată, cîte o oca de ceară. În noiembrie 1827, se propune împărțirea sigiliului în două, o parte păstrată de casierul epitropiei, a doua de un neguțator armean, practică nefolosită niciodată pînă atunci, nici în viața municipală a Moldovei, nici în viața municipală a Țării Românești. Dar autorii proiectului nu ajung a conduce Botoșanii și nici a-și pune în aplicare proiectul de organizare; proiectul este înlăturat, iar sigiliul tirgului nu se mai împarte, ci rămîne a fi păstrat și întrebuițat ca în trecut<sup>3</sup>.

**Sigilii de tirguri și orașe din Țara Românească. A. SIGILIUL CÎMPULUNGULUI.** Cea mai veche atestare a numelui acestui oraș este din anul 1300, în limba latină și figurează în inscripția, datată, de pe lespedea funerară a unui comite de Cîmpulung: « ... comes Laurentius de *Longo Campo* »<sup>4</sup>. Iar prezența unui sigiliu pe o scrisoare a județului și a pîrgarilor din Cîmpulung, adresată sibienilor, pe la anul c. 1500, ne îndreptățește să admitem că acesta trebuie să fi fost sigiliul orașului. Dar, pus la plicuirea scrisorii, sigiliul a fost rupt, iar editorul actului nu ne dă nici o informație privind forma și elementele componente<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Proiectul dat la N. Iorga, *Studii și documente*, V, București, 1902, p. 274; pentru aceste certuri între orășeni vezi și *ibidem*, p. 676; prima alegere a epitropiei orașului, cîrmuită de un efor, este favorabilă susținătorilor proiectului; dar la începutul anului 1828 este ales Alecu Calimah (vezi și Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*... , p. 195, 196).

<sup>2</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, V, 283.

<sup>3</sup> Împărțirea sigiliului orășenesc în două părți nu era ceva obișnuit, cum consideră N. Grigoraș (*Dregătorii tirgurilor moldovenesti și atribuțiunile lor pînă la Regulamentul Organic*. Teză... , Iași, 1942, p. 79), ci numai o propunere singulară dintr-un proiect de organizare a Botoșanilor, elaborat în 1827—1828, a cărui punere în aplicare, cum am văzut, n-a mai avut loc.

<sup>4</sup> Textul dat la N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, București, 1901, p. 272; facsimil idem, *Istoria Rominilor*, III, București, 1937, p. 160, fig. 19.

<sup>5</sup> Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiu în secolii XV și XVI*, București, f. a., p. 75—76.

În schimb, cunoaștem sigiliul folosit de autoritățile orașului, în prima jumătate a secolului al XVII-lea și observăm că în legendă apare același nume latin: *Longo Campo*, în forma inversă: *Campo Longo*. Acest sigiliu, cel mai vechi atestat pînă acum, se găsește numai în întipăriri care datează din întia jumătate a secolului al XVII-lea, cînd figurează la acte interne, în care numele orașului este dat întotdeauna în forma slavă: *Dlăgopol*, formă pe care o întîlnim și în secolul următor, reprezentînd traducerea numelui latin și român în limba slavă (întîlnim în secolul al XIX-lea și forma *Dolgopol*).

C. D. Aricescu vorbește cel dintîi despre acest sigiliu, la mijlocul secolului al XIX-lea, dînd și o reproducere după însuși tiparul sigilar, a cărui legendă i se pare ciudată și o explică astfel: «Dar ieroglifele acele dimpregiurul sigilului, despărțite de trei cruci? Acelea înseamnă pe limba bulgarilor: «Pecetea orașului Dolgopol»; iar pe limba romînă: «Sigiliul urbei Cîmpulungului»<sup>1</sup>.

Din rîndurile acestea se vede limpede că explicația dată de Aricescu nu pornește de la însăși legenda sigiliului, ci reprezintă numai explicația și convingerea sa și a concetățenilor săi, întemeiate pe tradiție; dar, textual, ea rămîne departe de realitatea epigrafică, în primul rînd pentru că legenda din sigiliu este în limba latină și nu în «limba bulgarilor», cum credea Aricescu.

Dacă cercetăm documentele înseși, pe care se găsește întipărirea acestui sigiliu, constatăm că este un sigiliu rotund, diametrul 3 cm, purtînd în litere latine gotice, între două cercuri de șnur, următoarea legendă:

**SI+ΘBΩQO+LONCO+** [SIGILLUM † < DE > CAMPO † LONGO †].

În cîmpul sigiliului, un scut german, cu o pasăre spre dreapta, avînd sus, în stînga, un crai nou, între coarne cu o stea cu șase raze; iar în dreapta, tot sus, un soare — sub forma unui punct; deasupra pasării, timbrînd scutul și despărțînd începutul legendei de sfîrșitul ei, o semilună cu coarnele în sus (ună răsturnată), avînd între ele o stea cu șase raze<sup>2</sup>.

Pentru Aricescu, pasărea din sigiliul Cîmpulungului era o acvilă<sup>3</sup>, în timp ce alți cercetători se fereșc să-i dea un nume. Judecînd însă după înfățișare, această pasăre poate fi o acvilă, un șoim, dar mai probabil este un corb; mai tîrziu, ea a intrat în însăși stema județului Muscel și a fost considerată, pînă acum, drept acvilă sau vultur<sup>4</sup>.

Despre o scrisoare în limba germană, scrisă brașovenilor de către *Richter und Purger aus der Langer Aw*, la 11 februarie 1524, se arată de editor că este prevăzută cu o «pecete negrie ruptă»<sup>5</sup>, poate sigiliul orașului, pus cu ceară neagră.

<sup>1</sup> C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului*, I, București, 1855, p. 138.

<sup>2</sup> În afară de reproducerea dată de Aricescu și rămasă nefolosită, sigiliul a fost reprodus — după întipărirea dintr-un document — și descris sumar la Al. Lăpădatu, *O nouă narațiune a luptelor dintre Movilești — 1606-1607 — și sigiliile Romanului și Cîmpulungului muntean — Comunicare* — (Extras din «Convorbiri literare», an. XLI), București, 1907, p. 13; idem, *Un mînușchiu de cercetări istorice*, București, 1915, p. 43—50 (cu unele întregiri față de publicația anterioară).

<sup>3</sup> C. D. Aricescu, *op. cit.*, I, p. 138.

<sup>4</sup> La 1890—1891, se hotărâște oficial că stema județului Muscel este o acvilă cu o ramură în cioc (vezi Ștefan D. Grecianu, *Eraldica romînă. Actele privitoare la stabilirea armelor oficiale cu planșe și vocabular*, București, 1900, p. 144—151).

<sup>5</sup> Hurmuzaki, XV<sub>1</sub>, p. 277—278.



De asemenea, o scrisoare în limba latină adresată bistrițenilor, la 22 decembrie 1528, de către *judex juratique cives Campolongi*, are în coroborare următoarea formulă de sigilare: *In quorum testimonium et fidem <premissorum> duximus nostri oppidi sigillum apponendum*<sup>1</sup>.

Din amindouă actele ne convingem de existența unui sigiliu al orașului la începutul secolului al XVI-lea, dar fără nici un fel de precizare privind sigiliul însuși.

Sigiliul Cîmpulungului apare ca un sigiliu timbrat cu timbru fix pe o carte a județului Gherghe cu cei 12 pîrgari, dată în 1637<sup>2</sup>. La fel apare pe o carte dată la 20 mai 1656, de Gherghina județul cu 12 pîrgari, la mina Băraților (franciscanilor), pentru stăpînirea locului numit «Cloașter»<sup>3</sup>. Timbrat cu ceară verde, el apare pe o carte dată de bătrînii orașului, de orășani și preoți, la 7 august 1639, la mina lui Gherghe județul, pentru un loc<sup>4</sup>.

Îl mai întîlnim pe un act dat de orășenii și preoții din «Dlăgopol», la 20 octombrie 1691; aici, sigiliul este întipărit pe un timbru mobil hexagonal, avînd sub el o pătură foarte subțire dintr-o substanță albicioasă, făcută din făină de grîu<sup>5</sup>, aceea ce I. Bogdan a numit oștie (*Oblatensiegel*)<sup>6</sup>.

Pe o jalbă către domn a preoților și «delenilor ot Dlăgopol», care au vii în dealul Nucetului, din 4 februarie 1696, este un sigiliu timbrat cu timbru fix, avînd aceeași pastă albicioasă și compactă prinsă chiar între cele două foi ale actului<sup>7</sup>. Același fel de întipărire sigilară este și pe o altă carte a orășenilor și preoților din Dlăgopol, dată tot în a doua jumătate a secolului al XVII-lea<sup>8</sup>.

Același tipar sigilar, dar de astă dată aplicat cu fum, îl găsim pe o carte dată de orășenii și preoții orașului la 1 februarie 1709<sup>9</sup>.

În sfîrșit, aceeași întipărire sigilară, în ceară, este pe cartea județului Iorga, de la 25 februarie 1735, despre care vom vorbi mai departe<sup>9</sup>.

Întimplător, avem și unele știri privind însuși tiparul metalic care a servit la facerea acestor întipăriri sigilare. Aricescu, care l-a văzut pe la mijlocul secolului al XIX-lea afirmă că el era «întreg de fier, coadă <miner> și cap»<sup>10</sup>, vorbind despre el ca de «sigiliul comunei Cîmpulungul, de la Mircea încoa»<sup>11</sup>, ceea ce vrea să spună că este însuși tiparul sigilar făcut în vremea lui

<sup>1</sup> Hurmuzaki, XV, p. 309 (nr. DLXVIII).

<sup>2</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, București, 1901, p. 276.

<sup>3</sup> Sigiliul de pe această carte este reprodus și descris sumar la Al. Lapedatu, *O nouă narațiune a luptelor dintre Movilești — 1606-1607 — și sigiliile Romanului și Cîmpulungului muntean ...*, p. 13). Textul documentului a fost publicat, cu unele greșeli, în «Arhiva», XIII (1902), p. 180—181.

<sup>4</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Cîmpulung*, LIII/1; publicat la D. I. Băjan, *Vechile Așezăminte ale Cîmpulungului. Documente de la Arhivele statului...*, I, 1586—1840, Cîmpulung <1929>, p. 13. Despre aceasta vezi și recenzia — reproducere publicată de Ioachim Crăciun în «Anuarul Institutului de Istorie națională», III (1924—1925), Cluj, 1926, p. 737—750.

<sup>5</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Nucet*, XX/37.

<sup>6</sup> I. Bogdan, *Documente și regeste*, p. LIV.

<sup>7</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Nucet*, XX/43; *ibidem*, XVII/4; reprodus în desen colorat la Ioan Răuțescu, *Cîmpulung-Muscel. Monografie istorică*, Cîmpulung, 1943, coperta; actul acesta are cifrele pentru zeci și unități rupte, astfel că data nu-i poate fi precizată.

<sup>8</sup> Arhivele Statului, loc. cit., XX/48; reprodus la I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 162.

<sup>9</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 276.

<sup>10</sup> C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului, prima rezidență a României*, I, București, 1885, p. 138.

<sup>11</sup> *Ibidem*, I, p. 138.

Mircea cel Bătrîn, dar și că acesta este tipul sigilar al orașului încă din secolul al XIV-lea; cu atât mai mult, cu cât tot Aricescu se întreabă, mai departe, dacă acest sigiliu a fost făcut în timpul lui Mircea cel Bătrîn, sau în timpul lui Vlad Țepeș<sup>1</sup>. Tiparul sigilar, a cărui imagine este reprodusă de Aricescu în monografia sa asupra Cîmpulungului, la 1855, este întru totul același cu cel pe care îl găsim întipărit în documente, începînd din prima jumătate a secolului al XVII-lea, ceea ce ne convinge că tiparul de fier existent în secolul al XIX-lea era cel în ființă și în serviciu în secolul al XVII-lea.

★

Asemeni tuturor ȋrgurilor și orașelor din Țara Romînească, și orașul Cîmpulung — unul dintre cele mai vechi — era cîrmuit de un județ împreună cu doisprezece pîrgari, aleși de către ȋrgoveți sau orașeni.

Trebuie să amintim că, la alegerea acestui județ, este vorba într-un moment solemn și de sigiliul orașului, de păstrarea, folosirea și transmiterea lui. Izvorul important pentru aceasta este povestirea făcută de C. D. Aricescu, la mijlocul secolului al XIX-lea, povestire întemeiată pe tradiția locală și pe tradiția familială, tatăl său, Dimitrie Aricescu, fiind fost județ între anii 1822—1828<sup>2</sup>.

Un al doilea izvor important îl reprezintă cîteva din actele domnești și municipale din secolul al XVIII-lea, despre care vom vorbi mai departe.

Județul conducea treburile orașului timp de un an de zile, astfel că, în fiecare an, se alegea un nou județ<sup>3</sup>. Pîrgarii și orașenii se împărțeau de obicei în două sau mai multe tabere, fiecare tabără propunînd și susținînd un alt candidat. Alegerile — cel puțin începînd din secolul al XVIII-lea — se făceau în cea dintîi marțe după Paște. Atunci, de dimineață, pîrgarii, reprezentanți ai mașalalelor orașului, se adunau fiecare la casa candidatului respectiv și de acolo îl aduceau cu alai, adică întovărașit și de alți orașeni, în fruntea lor, pînă în piața din fața porților mănăstirii Cîmpulung. Între cele două sau mai multe partide se începea o luptă verbală, fiecare susținîndu-și candidatul și arătîndu-i calitățile cu care era înzestrat. Bătrînii, orașenii și preoții orașului, adunați în piață, își arătau pînă la urmă preferințele pentru unul din candidați, alegîndu-l județ, astfel că locul acela de adunare s-a numit: « Piața județului » (se pare de asemenea că, începînd de pe la anul 1769, într-un an se alegea de obicei un județ ortodox, în celălalt un județ catolic, întrucît populația catolică a orașului era încă destul de numeroasă).

Județul astfel ales, împreună cu susținătorii săi, intra apoi în curtea mănăstirii, unde era întîmpinat, la ușa bisericii, de protopop, cu crucea și evanghelia în mînă, în timp ce clopotele mănăstirii viauau voios, însoțite de strigătele de bucurie ale orașenilor (în trecutul îndepărtat, adică în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, desigur că nu protopopul îl întîmpina pe județ în ușa bisericii, ci chiar egumenul mănăstirii Cîmpulung)<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului...*, I, p. 139.

<sup>2</sup> Lista judeților dată la D. I. Băjan, *Vechile Așezăminte ale Cîmpulungului*, p. 61; întregiri la I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 146—147.

<sup>3</sup> *Quotannis mutatur iudex a populo Campilongi*, spune la 1688 relația contemporană atribuită lui Del Monte, (J. Ch. v. Engel, *Geschichte der Moldau und der Walachey*, I, Halle, 1804, p. 110; reprodus și în «Magazinul istoric pentru Dacia», V, București, 1847, p. 37).

<sup>4</sup> Observația noastră — E.V.

Intrînd apoi în biserică, noul județ jura, în fața altarului, că va conduce treburile orașului cu credință față de legi și cu dreptate, priveghînd la apărarea drepturilor orașenilor. Protopopul încheia solemnitatea spunînd de trei ori: « Vrednic este ! », la care cei de față răspundeau: « Vrednic ! ».

Ieșind din biserică, pîrgarii îl ridicau pe brațe, strigînd de trei ori: « Să trăiască jupan județul ! »; iar mulțimea răspundea: « Să trăiască ! ».

(Județul catolic depunea jurămîntul la biserica respectivă, adică — începînd din secolul XVII-lea, — la biserica franciscană a sf. Iacob (Bărăția)<sup>1</sup>.

În vuietul clopotelor și în aclamațiile orașenilor: « Să trăiască jupan județul ! »; precedat de slujitori, înconjurat de cei 12 pîrgari și urmat de orașeni, județul pleca în piața orașului, la *Crucea Jurămîntului*<sup>2</sup>. Aici, în fața crucii și a obștii orașenilor, județul repeta jurămîntul din biserică, și apoi era din nou ridicat de trei ori pe umerii pîrgarilor, în întreita strigare a obștii: « Să trăiască jupan județul ! » . . .

Începînd de atunci, județul intra în funcțiune, mai ales că pîrgarii, după ce primiseră mai înainte, de la fostul județ, însemnele conducerii orașului: sigiliul, hrisoavele, condicile și catastișele (arhiva), le încredințau, la Crucea Jurămîntului, noului județ. Iar sigiliul, « cînd se încredința județului, în ziua alegerii, se băga într-o cîrpă groasă, legată cu sfoară și sigilată de pîrgari <cu sigiliile lor personale> și numai în prezența lor îl putea scoate județul și face uz de dînsul »<sup>3</sup>.

Povestirea de mai sus, întemeiată — în mare parte — pe informațiile adunate de C. D. Aricescu, la mijlocul secolului al XIX-lea<sup>4</sup>, este confirmată, într-o anumită măsură: în ceea ce privește sigiliul orașului, de două cărți domnești de « județie », adică de întărire a județului nou ales; una dată la 14 august 1785, de Mihail Suțul voievod, pentru a întări ca județ pe Sterie sin Nicolae; a doua, dată la 20 noiembrie 1791, de la același domn, pentru întărirea aceluiași județ. La 14 august 1785, voievodul poruncește, între altele, ca hrisoavele orașului să se păstreze de județ, « așezate supt pecetea epistatului și a județului și a trei patru din fruntașii mahalalelor; cît și pecetea orașului, asemenea să se ție de județ. Care pecete, fiindcă este, cum zicem, a

<sup>1</sup> Observația noastră — E. V.

<sup>2</sup> Crucea Jurămîntului cuprinde, săpat în piatră, textul hrisovului dat de Duca vodă, în anul 1674, pentru întărirea privilegiilor orașului (D. I. Băjan, *Monumentele Cîmpulungului. Crucea Jurămîntului*, Cîmpulung, 1929, p. 9—15). Astăzi, în piața orașului este și o replică a acestei cruci, făcută între 1787—1790 (*ibidem*, p. 27). Documentele săpate pe piatră sînt foarte rare în diplomația Țării Romînești și a Moldovei. Un act privind mănăstirea Rădăuți, dat de Bogdan cel Orb, este săpat în piatră, în altarul mănăstirii, pe peretele din dreapta jertfelnicului și poartă data: 8 decembrie 1515/7023 (reprodus la E. Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 111—113).

<sup>3</sup> Această grijă și precauție deosebită pentru păstrarea și folosirea sigiliului municipal este, în altă formă, preocuparea tuturor municipalităților. Știm de pildă că, la 1328, brașul Salzburg păstra sigiliul închis sub cinci încuietori și el nu se putea întrebuița decît în prezența și cu consimțămîntul posesorilor celor cinci chei (E. v. Berchem, *Siegel, mit 152 Abbildungen*, Berlin, 1918, p. 27).

<sup>4</sup> C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului prima residență a Romîniei*, I, București, 1855, p. 131—136, 139. Informațiile de aici au fost reproduse sau folosite la G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, 1899, p. 734—735; C. Rădulescu-Codin, *Cîmpulungul Muscelului istoric și legendar — Privire asupra trecutului — Cu hărți, figuri și numeroase vederi. Insoțit de călăuză vizitatorului celor mai de seamă locuri și monumente istorice din oraș și din împrejurimi*, Cîmpulung-Muscel, 1925, p. 176—177, 101—102; Ioan Răuțescu, *Cîmpulung Muscel. Monografie istorică*, Cîmpulung, 1943, p. 142—144; vezi și R. Fr. Kaindl, *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern*, II, Gotha, 1907, p. 397 și urm.

oraşului, ce se metahiriseşte numai la pricina şi treaba obştiei oraşului, pentru aceea poruncim ca să nu aibă voie judeţul numai de sineşi a o metahirisi, ci la trebile şi pricinile obştiei oraşului, cînd va fi trebuinţă, atunci cu ştirea epistatului i a pîrgarilor şi a câte un fruntaş din toate mahalalele oraşului, faţă fiind cu toţii, să se pecetluiască cartea sau scrisoarea, în vederea lor. . . »<sup>1</sup>

În cartea de la 20 noiembrie 1791 se repetă aceleaşi dispoziţii, cu deosebire că hrisoavele oraşului se vor păstra de judeţ numai sub sigiliul lui (nu şi al epistatului) şi a trei patru din fruntaşii mahalalelor; iar sigiliul oraşului, păstrat tot de judeţ, să fie folosit de acesta cu ştirea şi a cîte unui oraşean din toate mahalalele oraşului (ne mai amintindu-se nimic de epistat şi de pîrgari)<sup>2</sup>.

Din amîndouă aceste cărţi domneşti reiese limpede că, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, sigiliul oraşului Cîmpulung era păstrat de judeţ, dar în așa fel, încît el însuși să nu se poată servi de sigiliu decît în fața unor martori anume calificați. Aceasta ne convinge că înfășurarea sigiliului într-o cîrpă groasă, legată cu sfoară și sigilată cu sigiliile pîrgarilor — după cum afirmă C. D. Aricescu — era o realitate<sup>3</sup>, constituind modul de păstrare a sigiliului acestui oraș, dar nu și modul de păstrare a sigiliilor altor orașe și țiguri din Țara Românească și Moldova, într-o anumită epocă.

La cele de mai sus adăugăm în sprijin și alte informații, sigure, contemporane. Astfel franciscanul Bonaventura Andreini afirmă, la 1779, că, pînă la ultimul război ruso-turc (1769—1774), județii Cîmpulungului fuseseră aleși numai din catolici, aceștia alcătuiind majoritatea locuitorilor din acel oraș<sup>4</sup>. La aceasta se adaugă o știre documentară deosebit de prețioasă, din care rezultă în chip lămurit că, pînă spre sfîrșitul domniei lui Șerban Cantacuzino (1688), sigiliul oraşului a fost păstrat de catolici<sup>5</sup>. Această relatare contemporană este confirmată de un act din 1735, care precizează în mod solemn că pînă în timpul judeției lui Lațcu județ (1713—1715)<sup>6</sup>, sigiliul și hrisoavele oraşului se păstrasera la biserica catolică a sf. apostol Iacob (Bărăția), în grija egumenului acestei biserici franciscane<sup>7</sup>. Cîteva din aceste hrisoave au fost luate atunci de la această mănăstire, de județul Lațcu, spre a fi păstrate de oraș; iar celelalte hrisoave care mai rămăseseră, împreună

<sup>1</sup> V. A. Urechia, *Istoria rominilor*, seria 1774—1786, I, București, 1891, p. 331.

<sup>2</sup> *Ibidem*, seria 1786—1800, II, București, 1892, p. 76—77.

<sup>3</sup> Încă o confirmare găsim într-o hotărîre privind moșia Cîmpulungului, dată de Divanul Judecătoresc la 11 iulie 1833: «S-a întrebat la cine se păstrează pecetia oraşului <Cîmpulung> și s-a răspuns că vechiul obicei este: cînd se orînduește județ la acel oraș, merg orașenii cu toții și cu 12 pîrgari ai mahalalelor, cari luînd pecetia și pecetluind-o, o dau în mîna județului, împreună și cu hrisoavele domnești, și la orice trebuință de a se pune pecetia, tot numiții vin de o pun și iarăși o dau pecetluită în mîna județului» (reprodus la I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 381).

<sup>4</sup> Fr. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, III, Viena, 1782, p. 631—632; semnalat la Al. Lăpădatu, *O nouă narațiune a luptelor dintre Movilești — 1606—1607 — și sigiliile Romanului și Cîmpulungului muntean*, p. 9.

<sup>5</sup> Relația lui Del Monte spune: *Hi <catolici din Cîmpulung> usque ad hanc diem <1688> conservant sygillum communitalis, licet pro illo apud omnes successive principes acrisime litigatum est* (I. Engel, *Geschichte der Moldau und Walachey*, I, Halle, 1804, p. 115; reprodus și în *Magazinu istoricu pentru Dacia*, V, București, 1847, p. 62).

<sup>6</sup> Lista judeților dată la D. I. Băjan, *Vechile Așezăminte ale Cîmpulungului*, . . . , p. 59; același, *Monumentele Cîmpulungului*, p. 17; cu întregiri la I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 146—147.

<sup>7</sup> Un rol oarecum asemănător are și preotul Bisericii Domnești din Gherghița, care păstra hrisovul oraşului, în timp ce orașenii păstrau celelalte sineturi (Arhivele statului, *Mitropolia București*, V/50).

cu sigiliul orașului, au fost luate, la 15 februarie 1735, de Iorga județul, în scopul ca să aibă cu ce apăra drepturile vechi ale orașului, « văzînd că să pricinuiască pagubă orașului și noriișilor catolici, fiind hamnici orășani de aici ».

Dar, după cum se știe, Bărăția apare documentar la mijlocul secolului al XVII-lea, ceea ce arată că, pînă atunci, sigiliul orașului a fost păstrat la străvechea mînăstire sf. Maria, numită și « cloașter » (astăzi distrusă), acolo unde, în 1300, a fost îngropat comitele « Laurentius de Longo-Campo »<sup>1</sup>. După distrugerea acestei mănăstiri, sigiliul a trecut la biserica nou clădită a sf. Iacob (Bărăția).

De primirea hrisoavelor și a sigiliului, județul Iorga dă o carte, la 25 februarie 1735, din al cărei cuprins se dovedește că, în realitate, ceremonia alegerii județului în așa numita « Piața județului », din fața porților mănăstirii Cîmpulung, ca și jurămîntul prestat de el în biserica mănăstirii, așa cum povestește Aricescu, au fost posibile numai după ce hrisoavele și sigiliul orașului ies din păstrarea preoților franciscani și trec în păstrarea directă a județului, adică de la începutul anului 1735. Și că, pînă atunci, deși ceremonia a putut fi relativ aceeași, ea nu se desfășura la mănăstirea ortodoxă, ci la biserica catolică a sf. Iacob și apoi în piața orașului, iar egumenul franciscan juca un rol deosebit; era, încă de la început, păstrătorul hrisoavelor și al sigiliului orașului Cîmpulung. De-abia după ce sigiliul și hrisoavele au trecut în păstrarea directă a județului s-au putut face alegeri alternative, adică într-un an alegerea unui județ ortodox și în anul următor alegerea unuia catolic, cu tot ceremonialul respectiv, la biserica fiecărei confesiuni<sup>2</sup>; și tot de atunci, locul din fața porților mănăstirii Cîmpulung a putut primi numele de « Piața Județului ». Iar după scrisoarea lui Bonaventura Andreini, reiese că acesta s-a întîmplat în realitate numai după 1769, adică după începerea războiului ruso-turc.

În sfîrșit, din faptul că Bărăția apare documentar la mijlocul secolului al XVII-lea, reiese că, înainte de această dată, ceremonia alegerii județului s-a desfășurat la biserica sf. Maria, adică în vechea mănăstire catolică a Cîmpulungului.

Păstrarea sigiliului municipal de către mănăstirea sf. Maria și apoi de biserica sf. Iacob, amîndouă catolice, dovedește și folosirea lui în același fel. Aceasta arată, că, pînă la începutul secolului al XVIII-lea, conducerea orașului a fost în mîna elementele catolice locale, în primul rînd sași și unguri, care moșteniseră și practicau această religie. În al doilea rînd, aceasta mai arată că superiorul mănăstirii — la început, apoi preotul bisericii, făcea obligatoriu parte din conducerea orașului, avînd îndatorirea de a fi păstrătorul sigiliului (*conservator sigilli*) și, totdeauna, și sigilatorul (*sigillator*). Întrunirea acestor calități în persoana căpeteniei spirituale a comunității catolice implica — pentru acesta — și calitatea de secretar-scriitor — notar al municipalității respective. La originea acestei situații stătea mai puțin calitatea de *loca credibilia*, pe care mănăstirea catolică a putut-o avea încă de la

<sup>1</sup> Despre această biserică, vezi I. Răuțescu, *op. cit.*, p. 338—339; vezi și Ion Hurdubețiu, *Din trecutul catolicilor la Cîmpulung-Muscel*, Cîmpulung, 1941, p. 5.

<sup>2</sup> Ceva asemănător întîlnim în Ungaria medievală, unde, în orașele cu populație amestecată, județul și pîrgarii erau aleși într-un an din mijlocul unei naționalități, iar în anul următor din mijlocul unei a doua naționalități (Akos von Timon, *Ungarische Verfassungs-und Rechtsgeschichte...*, p. 722).



fundarea ei, pe linia diplomatiei transilvănene, cît mai ales faptul că, în timpul feudalității, știința de carte era concentrată în general în jurul bisericii, iar caracterul de permanență al acestei instituții asigura păstrarea și întrebuințarea sigiliului municipal în condiții bune, din toate punctele de vedere.

Cartea dată de județul Iorga, la 25 februarie 1735, în care arată trecerea hrisoavelor și a sigiliului, de la preoții franciscani la păstrarea lor de către oraș, prezintă, prin unicitatea ei, un interes excepțional și socotim necesar s-o reproducem în întregime:

«† Iorga, județul orașului Cămpulungului, denpreună cu toți oroșanii.

«Dat-am și mărturisim cu această a noastră credincioasă și adevărată carte, la mîna preoților franțiscani de la biserică sfântului Iacov apostolul, de aici den Cămpulungu, pentru ca să știe că den vechile obicéiuri, ce au avut acest oraș de la toți răposaii creștini domni, cu hrisoave domnești, precum să văd, fost-au de la început a fi aceste hrisoave supt paza acestii mănăstiri, ce scriem mai sus.

«Iar când au fost mai în trecuții ani, în zilele popi lui Bogdan, fiind egumen la această zisă sfântă mănăstire, și Lațul județul fiind județ pe acele vremi, au fost mereu cu rugăciune la părintele popa Bogdan, de i-au dat câtevas hrisoave, zicând că știe lucrurile și obicéiurile orașului. Care hrisoave nu i-au mai întorsu înapoi, ce până astăzi sînt în mîinile noastre, fiind de folosul și trebuința a orașului, și pe aceste hrisoave s-au păzit acest oraș de alte orănduiale, ce au fost pentr-alte părți.

«Iar acum, în zilele prea luminatului nostru domnu Ion Grigorie Ghica voevod, auzind și noi că, den porunca mării sale, pe țară <au> să să facă alte rânduiele, și ca să nu cază orașul acesta întru rânduiala țării, am mersu la preoții ce scriem mai sus, întrebându-i: pe lângă hrisoave ce sînt la noi, dar de au mai rămas și alte hrisoave, în urmă, la mănăstire.

«Deci, într-această vreme fiind egumen părintele L<aurentie> împreună cu părintele Ștefan definitor, văzând că să pricinuiască pagubă orașului și noriașilor catolici, fiind hamnii orașani de aici, au căutat întru toate cărțile ce sînt la mănăstire, și s-au aflat 6 hrisoave <date> de milostivi răposai domni . . . Care aceste hrisoave le-am luat în mîinile noastre, de le-am alăturat lângă celelalte hrisoave.

«Pentru carele și noi adevărăm, cu această carte a noastră, cum că toate hrisoavele — și cele de întâiu și aceste de acum — *încă și pecétea orașului, pînă <ă> la <o> seamă de vreme fost-au întru buna paza a preoșilor barați, precum le-au și fost obicéiu*; iar acum, toate acestea, ce scriem mai sus, sînt și se află în mîinile noastre, și de cătră nimeni preoții barați învăluială să nu aibă.

«Întărind și noi această carte cu pecétea orașului și cu iscălitura noastră, ca să să crează.

Fevruar 25 dni, 7243 »<sup>1</sup>.

★

La 1774 constatăm că județul Cimpulungului depinde direct de marele postelnic<sup>2</sup>. Dar o dată cu punerea în aplicare a Regulamentului Organic

<sup>1</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, București, 1901, p. 292—293.

<sup>2</sup> Frații Tunusli, *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774*. . . trad. G. Sion, București, 1863, p. 176.

(1831—1832), instituția județului și a pîrgarilor, instituție datînd dinainte de încheierea statală a Țării Romînești, dispare și este înlocuită prin maghistrat. Soarta tiparului sigilar al orașului Cîmpulung urmează, într-o anumită măsură, soarta acestei instituții, a județului și pîrgarilor, și merită să rețină atenția noastră. Dispărînd atunci vechea organizare a orașului, sigiliul și hrîsoavele ajung în seama deputatului Ioan Ciolan, în așteptarea întocmirii unui nou sigiliu. Dar deputatul Ioan Ciolan nu înțelege să mai păzească vechile reguli și restricții privind punerea sigiliului, astfel că orașenii moșneni se plîng de acest fapt conducerii orașului: Maghistratul, arătînd că se nesocotesc vechile lor drepturi, deoarece deputatul Ioan Ciolan întrebuițează în chip abuziv și în interes personal, sigiliul orașului, fără știrea tuturor celor în drept: «Și să rugară a să depune pecetea în Maghistrat, dimpreună cu hrîsoavele și, pecetluind-o cu toții, să se scoată numai la trebuință». Din porunca Departamentului dinlăuntru, vechiul sigiliu se și ridică din mîna deputatului Ioan Ciolan<sup>1</sup> și se depune, în 1838, la Arhivele Statului din București<sup>2</sup>. Tiparul sigilar rămîne aici pînă la 18 decembrie 1880<sup>3</sup>, cînd este luat de B. P. Hasdeu — directorul Arhivelor Statului — și depus la Academia Romîna, unde V. A. Urechia îl știa existînd în anul 1891<sup>4</sup>, dar de unde este evacuat în 1916, fără să ne rămînă altă reproducere decît cea dată, insuficient, de C. D. Aricescu, în 1855—1856. Din această cauză, nu știm dacă într-adevăr tiparul sigilar era numai din fier, cum spune Aricescu; nu știm ce fel de mîner avea; nu cunoaștem exact ductul literelor și nici nu putem aprecia dacă era într-adevăr din timpul lui Mircea voevod sau Vlad Țepeș, cum pare că se susține tot de Aricescu.

Dar chiar în lipsa tiparului sigilar, trebuie totuși să ne punem întrebarea privind vechimea lui. Am văzut că cea mai veche întipărire a acestui sigiliu pe un document datează din 1637; neîndoios, folosirea lui datează de mai înainte. Iar faptul că sigiliul Cîmpulungului are legenda în limba și cu litere latine ne dovedește peremptoriu că întrebuițarea lui în această formă și în prima jumătate a secolului al XVII-lea se întemeia pe o veche tradiție sigilară, pe care n-a putut-o înfringe nici exclusivitatea întrebuițării limbii slave în administrația Țării Romînești, în secolele XIV—XVII (prima jumătate); și nici — mai tîrziu — faptul că limba slavă a fost total și definitiv înlocuită cu limba romîna. Existența acestei străvechi tradiții sigilare a orașului Cîmpulung este confirmată, pe de o parte, de faptul că, pînă la mijlocul secolului al XV-lea, sigiliile domnești ale Țării Romînești au — aproape toate — legenda în limba latină; iar pe de altă parte, de faptul că sigiliul Cîmpulungului este singurul sigiliu municipal din Țara Romînească prevăzut cu legenda în limba latină, cunoscut pînă acum (în Moldova există încă două asemenea sigilii: sigiliul orașului Baia și cel al orașului Roman, a căror întrebuițare, și în secolul al XVII-lea, răspundea tot unei străvechi tradiții sigilare municipale).

<sup>1</sup> C. D. Aricescu, *Istoria Cîmpulungului...*, I, p. 140 n; II, p. 42.

<sup>2</sup> Adresa nr. 1658/1838.

<sup>3</sup> Figurează la nr. 1 al inventarului sigiliilor jud. Muscel, cu mențiunea: «Sigiliul orașului Cîmpulungu, făcut pe timpul lui Mircea voevod; depus cu adresa nr. 1658 din 1838» (Arhivele statului, *Inventarul sigiliilor administrative*, I, f. 41). Tot aici este mențiunea că a fost cerut de B. P. Hasdeu, «spre a fi pus în bibliotecă», la 18 decembrie 1880.

<sup>4</sup> V. A. Urechia, *Șchițe de sigilografie romînească* <Extras din «Revista literară», București, 1891, nr. 8, 9, 10, 11, 13>, p. 17.

Cercetînd întipărirea sigilară însăși, de pe actele Cîmpulungului, observăm:

1. În chip normal, legenda sigiliilor merge de la stînga spre dreapta, începînd de la semnul cruce-ajută(†): așa este legenda la toate sigiliile domnești și municipale din Țara Romînească și din Moldova; excepția este constituită tocmai de acest sigiliu al Cîmpulungului, a cărui legendă merge de la dreapta spre stînga, de un sigiliu renovat-al Rîmnicului, ca și de sigiliul tîrgului Siret.

2. În aceeași legendă, litera S de la cuvîntul *Sigillum* este gravată pe dos: **2**; litera majusculă I — care urmează — are un punct la dreapta

sus: **2I**, punct care nu aparține, propriu-zis literei I, ci este un simplu

semn indicator pentru a marca în limba latină prescurtarea prin siglă simplă sau compusă: în legenda de față, punctul marchează prescurtarea cuvîntului *Sigillum*; punctul de prescurtare are locul normal la baza literei I,

decî ar fi trebuit gravat: **2I.** sau deoarece reprezintă o prescurtare, for-

mînd o siglă compusă, urmată în chip firesc de un punct.

3. Mai departe, cuvîntul *Campo* are toate literele răsturnate și aceasta se constată nu numai la litera **Ϣ** = P, dar și la literele A și M, gra-

vate: **⊖** și **Ⓜ**. De altfel, înseși actele menționate mai înainte, pe care se

află toate întipăririle cunoscute ale acestui sigiliu, reprezintă, nu numai sigilar, dar și prin formula de coroborare, autoritatea orașului Cîmpulung, iar tradiția orală adunată de C. D. Aricescu vine să confirme dovezile documentare.

Dacă însă răsturnăm textul legendei, adică dacă facem un clîșeu negativ, găsim cheia enigmei: literele cu aspect ciudat își regăsesc forma lor obișnuită, iar lectura devine posibilă și, în același timp, sigură. Constatăm acum că legenda își reia aproape pentru toate literele orientarea normală, adică începe tot de la stînga la dreapta; că litera capitală S are aspectul obișnuit și că punctul aflat sus, la dreapta literei capitale I, se regăsește tot la dreapta aceleiași litere, dar jos, adică reprezintă semnul de prescurtare din paleografia latină, folosit îndeosebi pentru siglele simple și compuse. Acum se poate ceti cu certitudine: *Si <gillum> † Campo † Longo †*. Această lectură sigură înlătură peremptoriu o lectură propusă cîndva de Al. T. Dumitrescu: *S<edes> i<n> † Campo † Longo †*<sup>1</sup>, lectură care transformă.

<sup>1</sup> Părerea aceasta, susținută de Al. T. Dumitrescu, *Pecetea latinească a Cîmpulungului (O ipoteză)*, în «Secolul», București, VIII (1907), nr. 2222 din 9 ianuarie, a fost discutată și combătută, pe alte argumente, și de Al. Lapedatu, *Un mănunchiu de cercetări istorice*, București, 1915, p. 48—49. Adăugăm și faptul că o mărturie în limba italiană, dată la 22 iulie 1650, de comunitatea catolică a Cîmpulungului, despre viața și

fără justificare, sigiliul orașului Cîmpulung în sigiliul unui ținut al Cîmpulungului.

Aceste constatări, coroborate una cu alta, ne dau definitiv convingerea că tiparul sigilar al orașului Cîmpulung, așa cum se prezintă în întipărirea sigilare începînd din întîia jumătate a secolului al XVII-lea (1637) și mergînd pînă spre mijlocul secolului al XIX-lea (1838), este un tipar sigilar relativ nou, refăcut după un altul mai vechi și este ceea ce se numește un sigiliu renovat. Această renovare a sigiliului s-a făcut într-un moment pe care nu-l putem determina cu precizie, dar care trebuie situat din a doua jumătate a secolului al XVI-lea pînă spre începutul secolului al XVII-lea; iar tiparul sigilar inițial, a cărui legendă a fost gravată în litere gotice epigrafice, pare să fi fost făcut în secolul al XIV-lea, la începutul secolului, sau chiar la sfîrșitul secolului al XIII-lea<sup>1</sup>, de un gravor din Transilvania (Brașov).

Fiind deci dovedită renovarea acestui sigiliu, probabil în secolele XVI—XVII, este, necesar să ne întrebăm, cărei cauze se datorește: pierderii, degradării, tiparului sau unei schimbări suferite de oraș: schimbare în situația politică și economică, schimbare în stemă, sau altei cauze?<sup>2</sup>

Din constatarea că renovarea sigiliului s-a făcut cu păstrarea integrală a vechii inscripții circulare și — neîndoios — și cu păstrarea emblemei — cu toate accesoriile ei, prin schimbarea numai a orientării generale a legendei și emblemei, putem considera că renovarea sigiliului s-a datorit mai degrabă pierderii tiparului sigilar, într-o împrejurare pe care n-o cunoaștem; totuși, această ipoteză nu exclude nici posibilitatea ca renovarea să fie datorită degradării tiparului sigilar.

B. SIGILIUL ȚIRGOVIȘTEI. Sigiliu rotund, diametrul 3,8 cm, avînd, între două cercuri liniare, legenda: † СѢТКОРН СЕ СѢН ПЕЧАТНИКЪ КЪ ДНИ БЛАГОУВѢРН. ГО ІУНА МѢСѢ КОЕКОД [† Făuritu-s-a acest tipar sigilar în zilele drept credinciosului Ion Neagoe voievod].

În cîmp, Maica Domnului Rugătoarea (orantă), avînd sus, la dreapta și la stînga capului, tetragrama ΜΡ/ΘΥ < Μήτηρ θεοῦ = maica domnului ><sup>3</sup>, inscripții însoțite, dedesubt, de cite o stea. Maica domnului are în

purtarea preotului Francesco Maria Spera de Narni, care a funcționat cinci ani ca preot la biserica sf. Iacob din acel oraș, este întărită și de județul orașului: Gherghina Alfo-cano, *governatore de la città con li dodici consiglieri*, prin punerea sigiliului: *il solito sigillo della città* (actul dat la Al. Lapedatu, *op. cit.*, p. 48—49).

<sup>1</sup> Dacă avem în vedere inscripția comitelui Laurentius de Longo Campo, de la 1300, putem fi convinși că orașul Cîmpulung era întemeiat și organizat, din punct de vedere municipal, încă din secolul al XIII-lea (vezi și Al. Lapedatu, *Un mănunchiu de cercetări istorice*, București, 1915, p. 15). În același timp, permisiunea acordată franciscanilor de a clădi mănăstiri « în orașele lui Basarab » la 16 iunie 1372, de papa Grigorie IX și la 17 iunie 1379, de papa Urban VI, se referă, neîndoios, la alte orașe decît cele unde existau deja asemenea locașuri religioase (actele menționate la C. Auner, *Episcopia catolică a Severinului*, în « Revista Catolică », II (1913) p. 54). Sau, poate, la faptul că vechea permisiune fusese dată dominicanilor, care clădiseră mănăstirea sf. Maria (« cloașterul ») încă din secolul al XIII-lea.

<sup>2</sup> Faptul că Stoica Hurdzău, județ de Cîmpulung, dînd o mărturie către județul Brașovului, într-o pricină a jupînului Neacșu, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, pune un sigiliu mic, oval și anepigral, în ceară naturală (I. Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria...*, București, 1902, p. 309—310), arată numai că județul avea și un sigiliu personal.

<sup>3</sup> Greșit afirmase Hasdeu că « sigiliul Țirgoviștei era un vultur bizantin » (*Archiva istorică*, I, București, 1865, p. VIII). Vulturul bicefal era, cum vom vedea, emblema Argeșului. Iar St. Nicolaescu afirmă următoarele: « Că Neagoe Basarab avea de patron pe sf.

față pe pruncul Iisus, însoțit la dreapta și la stînga capului de tetragrama Іс/Хс < 'Ιησοῦς Χριστός = Iisus Hristos >.

Sigiliul este timbrat în ceară neagră, ce abia se poate vedea sub un timbru mobil cusut cu un fir de in, pe o carte dată de Chirfote județul cu 12 pîrgari, la 3 decembrie 1597 (7106). Cartea începe cu invocația verbală foarte dezvoltată: † În numele tatălui și al fiului și al sfîntului duh și <al> sfîntei troițe de o ființă și nedespărțită, acum și pururea și în vecii vecilor, amin !<sup>1</sup> ». Se găsește de asemenea pe o carte dată de Vintilă județul cu 12 «purgari», la 13 mai 1615 (7123)<sup>2</sup>, și pe o altă carte, dată de același județ, la 6 aprilie 1619 (7127), cartea aceasta din urmă fiind scrisă pe pergament și avînd un timbru mobil foarte mare, cusut tot cu un fir de in<sup>3</sup>.

Același tipar este aplicat în fum pe o carte dată de Neagoe județul, la 24 iunie 1639 (7147)<sup>4</sup>.

Același sigiliu, timbrat cu ceară neagră și timbru mobil — cusut cu un fir de mătase roșie, se găsește pe o carte dată de Lazăr județul cu 12 пшггар wt карои wt трѣгокицие, la 19 iunie 1631 (7139), pentru întărirea unor locuri de case cumpărate de Dumitrașco, mare vistier, ca să fie «de nimeni nelegănat în veci»<sup>5</sup>.

Tot același sigiliu a fost aplicat în fum la 24 decembrie 1649 (7158)<sup>6</sup>.

Observăm că din însuși textul legendei reiese că tiparul sigilar a fost făcut în zilele lui Neagoe Basarab (1512—1521). Dar, în ceea ce privește emblema sigiliului, constatăm că Maica Domnului Rugătoare nu-și are corespicient în hramul nici unei biserici vechi ortodoxe din Tirgoviște. Pentru a regăsi legătura dintre emblema din sigiliu și oraș, este necesar să avem în vedere că Tirgoviștea apare din acte ca un oraș aproape tot atît de vechi ca și Cîmpulungul, avînd o veche colonie de același fel de locuitori de limbă germană și religie catolică (sași, în al doilea rînd și unguri). Este deci normal să admitem că orașul a avut și o străveche organizare municipală, identică într-

Nicolae, se vede și din pecetea cu chipul acestui sfînt, întrebuintată pînă tîrziu de județu și pîrgarii din Tirgoviște. Iată legenda ei: † сѣмзороу се снн пчѣтннк <wt> гдѣ бл҃гоуѣрнн ѡна нкроі воівод [† Făcutu-s-au această pecetie de bine credinciosul domn Ion Neagoe voievod] (*Documente slavo-romîne*, București, 1905, p. 268; *ibid.*, p. 335, reproducerea sigiliului; legenda redată încă o dată la p. 336; vezi și prefața, p. IV).

În realitate, legenda sigiliului este cea dată în descifrarea noastră, iar emblema este Maica Domnului, nu sf. Nicolae.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 1623; textul actului în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. VI, p. 298—299.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Măndstirca sf. Apostoli*, IV/1; se cunoaște o întipărire sigilară similară din ceară neagră, diametrul 3,5 cm, pe un act dat de Mitrea județul cu 12 pîrgari, la c. 1530—1545, din a căru legendă se distinge numai: ... «Ѧ ДНЧ» ... воівод (I. Bogdan, *Documente și regeste* . . . , p. 310). Cam din aceeași epocă trebuie să fie și întipărirea în ceară neagră, în parte sfărîmată, diametrul 3,7 cm, care timbrează cartea, nedatăată, dată în limba slavă de județul Toma cu 12 pîrgari, pentru a întări lui Ratea postelnic stăpînirea unui loc (Arhivele statului, *Secția istorică*, nr. 194; în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol I, p. 92, actul este datat din domnia lui Neagoe Basarab, «după legenda peceteii», fără să se țină seama că tiparul sigilar amintit a fost întrebuintat pînă tîrziu în secolul al XVII-lea).

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Mitropolia București*, XXXV/4; alt exemplar, căzut, pe cartea dată de Gherghie județul cu 12 «purgari», la 4 april 1620 (7128) (*ibid.*, *M-rea Hurez*, XXIX/4).

<sup>4</sup> Arhivele statului, *M-rea Hurez*, XXIX/1 bis. La fel pe un act din 31 mai 1634 (Academia R.P.R., XX/89).

<sup>5</sup> Actul, cu sigiliul în foarte bună stare, în colecția Al. Budișteanu.

<sup>6</sup> Arhivele statului, *Mitropolia București*, LV<sup>1</sup>/<sub>2</sub>.



totul celei de la Cimpulung, iar cei care au condus orașul, în primele timpuri, au putut fi tot catolicii. Putem astfel admite că sigiliul orașului a avut o emblemă religioasă care corespundea cu hramul celei mai vechi și importante biserici catolice din oraș, mănăstirea Sancta Maria Gratiarum, așezată în mijlocul orașului, clădită pare-se în secolul al XIV-lea, dar aflată în ruină încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea (1581)<sup>1</sup>. Străvechiul sigiliu al Tirgoviștei, pe care nu-l cunoaștem, a putut avea, din această cauză, legenda în limba latină, asemeni Cimpulungului, fiind păstrat și folosit — probabil — tot în condiții similare. Mai târziu, în domnia lui Neagoe Basarab, după zidirea mănăstirii de la Argeș, acesta mută, de la Argeș, mitropolia la Tirgoviște. Clădirea mitropoliei din Tirgoviște e începută în 1518, iar tirnosirea se face la 17 mai 1520, hramul fiind Înălțarea Domnului<sup>2</sup>.

Dar pentru motive și în împrejurări pe care nu le cunoaștem, acest sigiliu al orașului a fost schimbat desigur cu prilejul mutării mitropoliei, acolo. La renovare i s-a păstrat, ca emblemă, vechea emblemă, dar textul legendei a fost înlocuit, introducându-se numele lui Neagoe Basarab și a fost scris în limba slavă. Acest sigiliu, astfel organizat în timpul lui Neagoe Basarab, a continuat să fie folosit până în prima jumătate a secolului al XVII-lea și, desigur, și mai târziu<sup>3</sup>.

C. SIGILIUL ARGEȘULUI. Sigiliu rotund, diametrul 3 cm, avînd, între două cercuri liniare, legenda: † СѦТКОРЕ СЮ ПЕЧЕТЕ УТ АРГШУ [ † Făcut < u-s-au > acest sigiliu de la Argeș ].

În cîmp, o acvilă bicefală.

Aplicat în fum pe un zăpis din 24 februarie 1632 (7140), cînd semnează ca martor și Stanciul județul cu cei 12 pîrgari ai orașului<sup>4</sup>.

În schimb, la 23 martie 1639, județul de la Argeș cu cei 12 pîrgari pune un sigiliu mic din ceară verde, care nu se poate descifra<sup>5</sup>.

Alt sigiliu, asemănător sigiliului din 1632, tot în fum, este aplicat pe un zăpis, unde semnează ca martor și Albul județul, la 12 martie 1665 (7173)<sup>6</sup>.

Alt sigiliu, tot rotund (3,6 cm) și tot în fum, aplicat de Dumitru județul, pe un zăpis, la 30 decembrie 1680 (7189), are legenda: † СѦТКОРН † СЮ † ПЕЧЕТЕ УТ АРГШУ ★ [ † Făcut < u-s-au > acest sigiliu de la Argeșu ]. În cîmp, acvila bicefală, deosebită de reprezentarea ei din celelalte sigilii<sup>7</sup>.

Un altul, rotund (3,6 cm), în fum, aplicat de Oprea județul la 28 februarie 1690 (7198), are legenda: СѦТКОРН СЮ ПЕЧЕТЕ... АРГШУ [ Făcut < u-s-au > acest sigiliu ... Arghiș ]. În cîmp, acvila bicefală, cu o cruce între capete<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> J. Hering, *Schematismus Archidioceseos romano-catholicae bucarestiensis...*, București, 1933, p. 14.

<sup>2</sup> V. Drăghiceanu, *Mitropolia Tirgoviștei...*, București, 1933, p. 5.

<sup>3</sup> Pentru perioada începînd de la 17 mai 1520, adică de la înalțurarea mitropoliei din Tirgoviște, emblema din sigiliul orașului (Maica Domnului Rugătoare) trebuie pusă în directă legătură cu noul hram protector al orașului, dată cînd se făceau alegerea și instalarea conducerii municipale anual aleasă. Acest nou hram a putut fi Înălțarea domnului, dar și întîmpinarea domnului.

<sup>4</sup> Arhivele statului, *Episcopia Argeș*, VI/7; un tipar sigilar cu legenda și emblema identică, dar avînd diametrul 5,9 cm, aflat la Arhivele statului (*Sigilii*, nr. 5994), nu este decît o reproducere modernă, în zinc, a întipăririi sigilare din 1632).

<sup>5</sup> Loc. cit., VII/3.

<sup>6</sup> Loc. cit., XXXVII/11.

<sup>7</sup> Loc. cit., IX/11.

<sup>8</sup> Loc. cit., IX/16.

Un alt sigiliu, diametrul 4 cm, apare la 2 martie 1710 (7218), aplicat în fum pe o carte dată de Badea județul, cu Stanciul fost județ și alți orașani, avînd, între două cercuri liniare legenda: † сѣткорн снн печетеа архипишасн [† Făcut<u-s-au> acest sigiliu al Argeșului].

În cîmp, aceeași acvilă bicefală, mai îngrijit lucrată<sup>1</sup>.

Alt sigiliu, diametrul 3,3 cm, aplicat cu fum, pe o carte dată de Oprea județul «cu toți oroșanii», la 6 octombrie 1712 (7221), are legenda: † сѣткорн-сю · печете ю · архипиш [† Făcut<u-s-au> acest sigiliu de la Argeș].

În cîmp, acvila bicefală, ca lucru și amănunte deosebită de celelalte<sup>2</sup>.

Un alt sigiliu, deosebit mult de cele de mai sus, cu diametrul 3,9 cm, are, între un cerc liniar în afară și două cercuri liniare înăuntru, legenda: † сѣткорн · сю · печате ю архипиш [† Făcut<u-s-au> acest sigiliu de la Argeș].

În cîmp, o acvilă bicefală, artistic lucrată, avînd o cruce latină între cele două capete.

Aplicat în fum pe o carte de mărturie către domn, dată la 28 ianuarie 1745 (7253), de preoții și orașanii din Argeș, în apărarea locuitorilor din satul Stroiești (Argeș)<sup>3</sup>.

În legătură cu sigiliul Argeșului observăm următoarele:

1. Forma romînească архипиш din legendă este încadrată într-un text slav și arată că sigiliul este relativ nou, cam din cea dintîi jumătate a secolului al XVII-lea, cînd această formă era întrebuințată și în actele scrise în limba slavă. Deși întîlnim și forma arhaică архипиш, într-un sigiliu din 1690.

2. Lăsînd deoparte alte forme de limbă slavă greșite, din legendele sigiliilor amintite, menționăm în sigiliile din 1712 și 1745 numai forma ю, greșit gravată pentru Ѧ. Această formă, împreună cu celelalte, ne arată că toate sigiliile Argeșului, date mai sus, sînt sigilii renovate după un prototip mult mai vechi, dar pe care nu-l cunoaștem. Dacă raportăm textul legendei: сѣткорн сю печате ѡм архипиш, din cel mai vechi sigiliu (1632), la textul legendei din sigiliul Țîrgoviștei: † сѣткорн се снн пѣтатникъ къ днн благо-ѣвннго юна нѣроѣ коѣкод, observăm că, prin comparație și întregire, legenda din sigiliul Argeșului capătă sensul și întregirea necesară. Înțelegem astfel că legenda din sigiliul Argeșului este numai partea de la început din legenda care va fi fost prezentă în vechiul sigiliu, înainte de renovare. Și că, în acel vechi sigiliu, legenda arăta desigur că a fost făurit în zilele lui Neagoe voievod, ca și legenda din sigiliul Țîrgoviștei, fără ca neapărat să fi fost imitată după sigiliul Țîrgoviștei. Astfel, și pe această cale ajungem la convingerea că renovarea sigiliului de la Argeș a avut loc la începutul secolului al XVII-lea, cînd s-a prescurtat și textul legendei, care a putut fi — la început — identic textului din legenda sigiliului Țîrgoviștei.

3. Prezența acvilei bicefale ca emblemă a orașului trebuie pusă în directă legătură cu acvila bicefală bizantină de pe portretul lui Mircea cel Bătrîn, zugrăvit la Cozia, ceea ce arată că, spre a putea primi această marcă sau emblemă, Argeșul a fost vechea capitală a lui Mircea cel Bătrîn, cum se și știe.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Episcopia Argeș*, XXXVII/16; nu am întîlnit încă un sigiliu al Argeșului din 15 martie 1709, cu legenda: «Pe <ѣ> at orașului ot vorei», menționat de N. Iorga (*Studii și documente*, VII, București, 1904, p. 37); credem că este mai degrabă o lectură greșită și incompletă a sigiliului folosit și în 1710, a cărui legendă am dat-o în text.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Episcopia Argeș*, VII/54.

<sup>3</sup> Loc. cit., *M-reă Bistrița, Netreb.*, II/128.

Iar crucea, adausă mai târziu în emblema orașului, poate în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, simbolizează prezența în Argeș a mănăstirii întemeiate de Neagoe Basarab, mănăstire care a jucat — cum se știe — un rol deosebit în viața orașului. Neagoe Basarab, întemeind-o și inaugurînd-o la 15 august 1517<sup>1</sup> (hramul Adormirea maicii domnului), între alte danii dă egumenului mănăstirii privilegiul de a exercita dreptul de judecată asupra orășenilor, « fie mic, fie mare » (сужденіе карошолок), pe care drept Neagoe l-a luat, fără nici o justificare, din mina județului și a pîrgarilor. Mihai Viteazul, Matei Basarab, Gligorie Ghica, Radu Leon, Constantin Brîncoveanu, confirmă la rîndu-le, mănăstirii, acest drept de judecată, dîndu-i în același timp nu numai o mare parte din veniturile orașului, dar chiar și moșia orașului<sup>2</sup>. Este, deci, foarte explicabilă apariția crucii amintite în marca orașului.

4. S-ar putea ca sigiliul orașului, cam pînă pe la 1745, să fi fost păstrat de călugării de la mănăstirea Argeș, așa cum sigiliul Cîmpulungului a fost păstrat, pînă cam în același timp, la biserica franciscană sf. Iacob din acel oraș (și cum, probabil, sigiliul Tirgoviștei a fost păstrat cîtva timp de călugării de la mănăstirea dominicană, apoi franciscană, Sancta Maria Gratiarum din același oraș). Ni se pare că putem deduce această situație dintr-un procedeu de ordin diplomatic întrebuintat la mărturia dată la 28 ianuarie 1745, pentru apărarea locuitorilor din satul Stroiești (Argeș) de asuprairea mănăstirii Bistrița, a cărui egumen le cerea, pe nedrept, clacă și dijmă; această mărturie poartă două semnături colective: în stînga: « † Smeriții rugători de sănătaate mării tale, preoții din orașu mării tale, Argeș »; în dreapta: « † Robii mării tale, oroșani din orașu Argeș »; iar sigiliul orașului este aplicat, în fum, nu la mijlul locului alb de dedesubtul textului și nici în partea dreaptă, unde semnează orășanii, ci în partea stîngă, în directă și imediată legătură cu semnătura colectivă a preoților, semnătură preeminentă față de cea a orășanilor, mai puțin prin locul ocupat, cît mai ales prin prezența, alături, a sigiliului orășenesc. Aceasta ne face să admitem că sigiliul, fiind în păstrarea călugărilor, a fost aplicat pe act acolo unde semna partea bisericească, tocmai pentru acest motiv, mai ales că mănăstirea primise de la Neagoe Basarab și dreptul de a judeca pe orășenii Argeșului. Este o interpretare ce rămîne a fi verificată documentar.

D. SIGILIUL RÎMNICULUI. Un sigiliu al Rîmnicului ne este arătat ca fiind pus la plicuirea (închiderea) unei scrisori a județului și pîrgarilor acelui oraș, adresată sibienilor, la sfîrșitul secolului al XV-lea. Dar sigiliul — desigur, din ceară — e rupt, iar editorul actului nu ne mai dă nici o altă informație, de nici un fel, astfel că nu știm cum era<sup>3</sup>.

Un alt sigiliu, rotund, în ceară neagră, diametrul 3,5 cm, cu « o figură ce nu se poate distinge bine », iar legenda avînd, descifrabil: † печатник ... сѣкѣор ... Къ < ? >, este pus ca sigiliu de închidere pe o scrisoare a lui Ștefan județul Rîmnicului, adresată la c. 1506, județului și pîrgarilor din

<sup>1</sup> V. Drăghiceanu, *Mitropolia Tirgoviștei* ..., București, 1933, p. 5.

<sup>2</sup> *Idem*, *Curtea domnească din Argeș*, în « Bul. Com. Mon. Ist. », X—XVI (1917—1923), București, 1923, p. 28—30; vezi și I. Ionașcu, *Din relațiile mînăstirii Curtea-de-Argeș cu orășenii argeșeni*. Extras din « Revista istorică romînă », vol. XIV, fasc. IV, București, 1945.

<sup>3</sup> S. Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Romînești cu Sibiul în secolii XV și XVI*, București, f. a., p. 74—75.

Braşov. Ioan Bogdan consideră că este, «probabil», sigiliul oraşului Rîmnic<sup>1</sup>.

Cunoaştem însă un sigiliu de mai târziu, bine păstrat, un sigiliu rotund, diametrul 3 cm, avînd, între două cercuri liniare, legenda: † сѣю печатокъ ѿмѣ рѣмниѣкѣ [† Acesta <este> sigiliul de la Rîmnic].

În cîmp, pe o terasă din nori boltiţi, trei personaje cu capetele nimbate privesc din faţă, ţinînd fiecare în mîna dreaptă o cruce lungă (latină); personajul din mijloc şi cel din dreapta ţin fiecare, cu mîna stîngă, crucea personajului de alături, iar personajul din stînga poartă în mîna stîngă un fel de paner (coş); în sfîrşit, personajul din mijloc are sus, la dreapta capului, o lună în crai nou, însoţită — în afară — de o stea; iar la stînga capului este un soare.

Sigiliul este aplicat în fum pe o carte dată de Oprea judeţul împreună cu Daniil judeţul, Ghinea judeţul, Stanciul săpunarul, Stanciul croitorul, Stoica cizmarul şi alţi orăşani, la 21 martie 1649 (7157)<sup>2</sup>.

Acelaşi sigiliu este aplicat şi la 1686 (7194), după cum arată V. A. Urechia, care socoteşte că emblema reprezintă trei sfinţi în picioare, iar deasupra lor sînt o stea, o lună şi un soare<sup>3</sup>.

Acelaşi sigiliu, de aceeaşi mărime, cu aceeaşi emblemă şi legendă, aceasta din urmă orientată de la dreapta spre stînga şi gravată pe dos, se află aplicat cu cerneală spălăcită pe o scrisoare fără dată, alcătuită de orăşenii din Rîmnic, spre a mărturisi despre stăpînirea unei moşii de către judeţul Bratul din Rîmnic. Legenda şi emblema fiind gravate pe dos, ne arată un sigiliu renovat, probabil în timpul administraţiei austriace a Olteniei (dacă este să judecăm după o însemnare din dosul actului, care îl datează)<sup>4</sup>.

Emblema sigiliului prezintă dificultăţi în ceea ce priveşte identificarea reprezentării. Nu sînt cei trei sfinţi: Ioan, Vasile şi Grigore, nici cei trei apostoli mai importanţi: Petru, Ioan şi Iacob (cei doi fii ai lui Zevedei); ci, într-un mod cu totul deosebit, reprezintă Treimea, care se recunoaşte după următoarele:

a) cele trei personaje au nimb, chip îngeresc şi sînt aşezate pe o terasă de nori;

b) personajele sînt toate trei înfăţişate la fel, dar personajul din mijloc este Tatăl care, ca «făcător al cerului şi al pămîntului» are, la dreapta şi la stînga capului, luna şi soarele;

c) la dreapta este Fiul;

d) la stînga este Duhul sfînt, care se recunoaşte după panerul cu daruri pe care îl poartă în mîna stîngă<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> I. Bogdan, *Relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească*, I, Bucureşti, 1905, p. 305.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Mădăstirea Dintrun lemn*, XXIX/16.

<sup>3</sup> V. A. Urechia, *Schiţe de sigilografie romînească*, «Bucureşti, 1891», p. 17; sigiliul nu este reprodus.

<sup>4</sup> Arhivele statului, *Episcopia Rîmnic*, XXXIX/83.

<sup>5</sup> Reprezentarea ortodoxă obişnuită a Treimii este cea numită Xenodohia, înfăţişînd trei îngeri veniţi în casa lui Avraam: ei au acelaşi chip, port şi stat şi sînt aşezaţi în jurul unei mese, aşa cum se vede scena şi într-o icoană din secolul al XVII-lea (publicată la N. Iorga, *Icoanele de la muzeul Sinaii*, în «Bul. Com. Mon. Ist.», XXIV (1931), p. 61). Pentru înfăţişarea Treimii în timpurile mai vechi, vezi Alfred Hackel, *Die Trinität in der Kunst. Eine ikonographische Untersuchung*, Berlin, 1931.

**E. SIGILIUL BUCUREȘTILOR.** Cunoaștem mai multe sigilii și tipuri sigilare ale orașului București.

1. Sigiliu rotund, diametrul 2,5 cm, timbrat în ceară de albine, ceară naturală, dar sfărîmat și căzut; din întipărirea uleioasă, rezultată prin împăturirea actului, se vede a fi avut o legendă, al cărei text nu este vizibil; în cîmp, are ca emblemă Maica Domnului Îndurătoarea (Ἐλεούσα), cu pruncul Iisus în brațe.

Pus pe o carte în limba slavă, dată de Necula Boban județul și cu cei 12 pîrgari, la 13 mai 1563 (7071) <sup>1</sup>.

2. Sigiliu rotund, diametrul 3,5 cm, avînd, între două cercuri liniare, legenda: † *снѡ печете ѡ<п> кароуи ескѡрѣи*... [† Acesta <este> sigiliul orașului București...].

În cîmp, Maica Domnului Îndurătoarea, cu pruncul Iisus în brațe (Ἐλεούσα); jos, la dreapta și la stînga, în locul dintre legendă și emblemă, cîte o floare. Întipărirea, insuficientă, nu ne îngăduie să constatăm dacă este prezentă și tetragrama: *МР / ѠВ* < *Μήτηρ θεοῦ* = Maica domnului >.

Timbrat în ceară (de albine ?), pe o carte în limba slavă, dată de Stan județul cu 12 pîrgari, la 26 mai 1577 (7185) <sup>2</sup>.

Cunoaștem încă două exemplare din acest sigiliu: unul pus la 9 ianuarie 1578 (7086) <sup>3</sup>, iar altul la 5 iulie 1578 <sup>4</sup>, pe cîte o carte în limba slavă, date tot de Stan județul cu 12 pîrgari. Amîndouă sigiliile sînt din ceară de albine, amestecată cu un colorant care o face maro închis spre roșu.

3. Sigiliu rotund, diametrul 3,5 cm, timbrat în ceară neagră, avînd, între două cercuri liniare, legenda: † *снѡ печете ѡ<п> кароуи ескѡ - ре <пн. . . >* <sup>5</sup> [† Acesta <este> sigiliul orașului București...].

În cîmp, Maica Domnului Îndurătoarea (Ἐλεούσα) cu pruncul Iisus în brațe; jos, la dreapta și la stînga, în spațiul dintre legendă și emblemă, cîte o floare. Întipărirea sigilară fiind lipsită pe alocuri de relieful necesar, nu ne îngăduie să observăm dacă este prezentă și tetragrama: *МР / ѠВ* < *Μήτηρ θεοῦ* = Maica domnului >.

Pus pe o carte în limba slavă, dată la 28 noiembrie 1580 (7089), de Caloian județul cu 12 pîrgari <sup>6</sup>.

4. Sigiliu rotund, diametrul 3,7 cm, timbrat în ceară de albine, dar sfărîmat și căzut; din întipărirea uleioasă nu se poate distinge nici legenda, nici emblema.

Pus pe o carte în limba slavă, pe pergament, dată de Vlăcan (Vîlcan) județul cu 12 pîrgari, la 15 februarie 1590 (7098) <sup>7</sup>.

5. Sigiliu rotund, diametrul 3 cm, timbrat în ceară, a cărei culoare nu se poate distinge de sub timbrul mobil cusut cu un fir de mătase roșie. Este, probabil, ceară neagră. Legenda nu se poate descifra, întipărirea fiind insu-

<sup>1</sup> Arhivele statului, Secția istorică, nr. 722, fost *M-reă Bradu-Hanu Greci*, LIV/2.

<sup>2</sup> I. Ionașcu, *Documente bucureștene privitoare la proprietățile mănăstirii Colțea*, București, 1941, p. 4 și n.; în facsimilul dat (I) nu se poate descifra legenda (redată la p. 4).

<sup>3</sup> Arhivele statului, Secția istorică, nr. 1053, fost *M-reă Cotroceni*, XXV/1.

<sup>4</sup> Loc. cit., nr. 1073, fost *M-reă Cotroceni*, XXV/2; facsimil la G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, 1899, p. 724.

<sup>5</sup> Sfărîmat.

<sup>6</sup> Arhivele statului, Secția istorică, nr. 1167, fost *M-reă Cotroceni*, XXV/3.

<sup>7</sup> Loc. cit., nr. 1423, fost *M-reă Bradu-Hanu Greci*, LIV/3; un sigiliu identic a fost pus pe o altă carte, a aceluiași județ, din 14 aprilie 1590 (textul dat la I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 7).



ficientă. În cîmp, scena întîmpinarea domnului: în dreapta, Fecioara Maria; în stînga, sf. Simeon; de o parte și de alta, în locul dintre emblemă și legendă, ornamente florale; pare să se distingă și tetragrama:  $\tilde{\text{Ic}} / \tilde{\text{Xc}}$  [Iisus Hristos].

Pus pe o carte dată de Dumitru județul cu 12 pîrgari, la 23 aprilie 1619 (7127)<sup>1</sup>.



6. Sigiliu rotund, diametrul 3,3 cm, timbrat în ceară neagră (?), dar sfărîmat și căzut; din întipărirea uleioasă nu se poate distinge nici legenda, nici emblema.

Pus pe o carte dată de Ianiu județul cu 12 pîrgari, cu preoții și cu toți bătrînii, la 17 iulie 1624 (7132)<sup>2</sup>.

7. Sigiliul rotund, diametrul 2,8 cm, avînd, între două cercuri liniare, legenda:  $\dagger$  печете де орашъ де Бокореѣ  $\star$  [ $\dagger$  Pecete de orașu de Bocorește].

În cîmp, scena întîmpinarea domnului: în dreapta Fecioara Maria; în stînga, sf. Simeon; între ei, pruncul Iisus; de o parte și de alta a scenei, tetragrama  $\tilde{\text{Ic}} / \tilde{\text{Xc}}$  [Iisus Hristos].

Timbrat în ceară de albine și cu timbru mobil, romboidal, pe o carte în limba slavă, dată de Vlad județul cu 12 pîrgari, la 18 iulie 1628 (7136)<sup>3</sup>.

8. Sigiliu rotund, diametrul 3,3 cm, avînd, între două cercuri perlate, legenda:  $\dagger$  печете БУКОРЕШТОРС  [ $\dagger$  Pecete Bucureștiloru  ].

În cîmp, emblema — rudimentar lucrată — vrea să înfățișeze scena Bunevestiri: în stînga, Fecioara Maria; în dreapta, arhanghelul Gabriel; personajul din stînga este așezat pe o bancă și ține în mîna stîngă o floare (sau un ghem de lînă); sus, în dreapta, soarele; în stînga, luna, cu o stea între coarne; jos, la dreapta și la stînga, în locul dintre emblemă și legendă, cite un lujer de floare.

Aplicat cu fum pe o carte dată în 1631/1632 (7140) — fără lună și zi, de Gherghie județul cu cei 12 pîrgari<sup>4</sup>; alt exemplar pe o carte dată la 23 decembrie 1631 (7140), de Dumitru județul «cu 12 pîrgare și cu preoții și cu toți bătrînii orașului, de oraș de Bucurește»<sup>5</sup>; alt exemplar, aplicat pe o carte dată tot de Dumitru județul cu cei 12 pîrgari, la 20 mai 1634 (7142)<sup>6</sup>.

9. Sigiliu rotund, diametrul 4,5 cm, avînd, între două cercuri liniare, legenda:  $\dagger$  гѣрghина жсдѣцслъ кс кѣ пѣргари . . . атъ хзрнк [ $\dagger$  Gherghina județulu cu 12 pîrgari . . . leat 7152 < 1643/1644 > ].

În cîmp, scena Bunavestirii: în dreapta, arhanghelul Gabriel pășind; în stînga, Fecioara Maria cu furca de tors în mînă; sus, între capetele celor

două personaje, slovele:  $\text{P}/\text{A}$  <  $\text{B}/\text{C}$  = Бѣроудница = Maica domnului >.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-rea Radu Vodă*, X/6.

<sup>2</sup> Loc. cit., XXXIV/10.

<sup>3</sup> Loc. cit., *Mitropolia București, Netreb.*, LXIX/1; facsimil la G. I. I. Gion, *Istoria Bucurescilor*, p. 725; vezi și la Academia R.P.R., CCCC/2.

<sup>4</sup> Arhivele statului, *M-rea Stavropoleos*, XII/5; facsimil la G. I. I. Gion, *Istoria Bucurescilor*, p. 727.

<sup>5</sup> Arhivele statului, *M-rea Plumbuita*, X/1.

<sup>6</sup> Arhivele statului *M-rea Cimpulung*, LXIII/12.

Aplicat cu fum pe o carte dată de Gherghina județul cu 12 pîrgari, la 14 octombrie 1653 (7162)<sup>1</sup>; pe o carte din 6 noembrie 1657 (7166)<sup>2</sup>, ca și pe o carte dată de Gherghina județul cu toți preoții și orășanii și neguțătorii, la 30 martie 1661 (7169)<sup>3</sup>.

Appl pe o carte a aceluiași județ, dată la 27 aprilie 1664 (7172)<sup>4</sup> și pe un zăpis din 26 februarie 1666 (7174)<sup>5</sup>.

În sfîrșit, este timbrat în ceară verde pe o carte dată tot de Gherghina județul cu cei 12 pîrgari, la 27 februarie 1666 (7174)<sup>6</sup>.

Faptul că, în cîmp, cele două slove sint săpate pe dos: **П/З**, în loc de

**Б/Ц** < **Богородица** = Maica domnului >, ne îndreptățește să admitem că acest sigiliu poate să copieze un alt sigiliu mai vechi — pe care nu-l cunoaștem, adică este ceea ce se numește un sigiliu renovat.

10. Sigiliu rotund, diametrul 4,6 cm, avînd, între două cercuri liniare, legenda: **† ДНЕСЬ СПАСЕНІЮ НАШЕМЪ НАЧЕЛО И КЪЧНІЕ ТАИНЕ** < **† ДНЕСЬ СПАСЕНІЮ НАШЕМЪ НАЧЕЛО И КЪЧНІЕ ТАИНЕ** = **†** Acum este începutul mintuirii noastre și al veșnicei taine >.

În cîmp, scena Bunăvestirii: în planul din față, un dalaj cu două rînduri de lespezi dreptunghiulare, mari; în dreapta, arhanghelul Gabriel pășind, cu mina dreaptă ridicată și două degete întinse înainte, iar în mina stîngă ținînd o floare; în stînga, Fecioara Maria, cu mina dreaptă ridicată în față, cu stînga în jos, ținînd furca de tors; amîndouă personajele sint despărțite printr-o fîntînă; iar sus, între capetele personajelor, cuvîntul: **БЛГО/КЕИ** < **Благоустройство** = Bunăvestire >.

Aplicat cu fum pe o carte dată de Gherghina județul cu cei 12 pîrgari, cu preoții și cu toți bătrînii orașului, la 12 decembrie 1666 (7175)<sup>7</sup>.

11. Sigiliu rotund, diametrul 4,5 cm, avînd, între două cercuri liniare, legenda: **† ДНЕСЬ СПАСЕНІЮ НАШЕМЪ НАЧЕЛО И КЪЧНІЕ ТАИНЕ** < **† ДНЕСЬ СПАСЕНІЮ НАШЕМЪ НАЧЕЛО И КЪЧНІЕ ТАИНЕ** = **†** Acum este începutul mintuirii noastre și al veșnicei taine >.

În cîmp, scena Bunăvestirii: în dreapta, arhanghelul Gabriel, cu mina dreaptă ridicată, avînd două degete întinse înainte, și în mina stîngă ținînd o floare; în stînga, Fecioara Maria, cu mina dreaptă ridicată și palma întoarsă, iar mina stîngă adusă la piept; sus, între capetele lor, cuvîntul: **БЛГО/КЕИ/НИ** < **Благоустройство** = Bunăvestire >.

Aplicat în fum pe cite o carte dată de Dragotă județul cu 12 pîrgari, din 2 iulie 1667 (7175)<sup>8</sup>, 25 august 1667<sup>9</sup>, 12 iunie 1668<sup>10</sup> (7176), 15 iunie

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-rea Cotroceni*, XXV/8.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., XX/91.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *M-rea Radu Vodă*, XXXIV/25.

<sup>4</sup> I. Ionașcu, *Documente bucureștene privitoare la proprietățile minăstirii Colțea*, București, 1941, facsimil II; *ibid.*, p. 15, editorul descifrează din legendă numai: ...  
**† ПРЪГАРН**.

<sup>5</sup> Arhivele statului, *M-rea Cotroceni*, XXV/13.

<sup>6</sup> Loc. cit., XXV/14.

<sup>7</sup> Loc. cit., *M-rea Sf. Ioan din București*, XII/2.

<sup>8</sup> Loc. cit., *M-rea Bradu-Hanu Greci*, LIV/6.

<sup>9</sup> Loc. cit., *M-rea Cotroceni*, XXV/8.

<sup>10</sup> Loc. cit., *M-rea Radu vodă*, XXIII/14; facsimil la G. I.I. Gion, *Istoria Bucureștilor*, p. 730.

1669 (7177)<sup>1</sup>, 18 iunie 1669<sup>2</sup>, 1 august 1669<sup>3</sup>, 8 mai 1670 (7178)<sup>4</sup>, 15 mai 1670<sup>5</sup>, 30 mai 1670<sup>6</sup>, 8 iulie 1670<sup>7</sup>, 20 noiembrie 1670 (7179)<sup>8</sup>, 27 ianuarie 1672 (7180)<sup>9</sup>.

12. Sigiliu rotund, diametrul 4,5 cm, avind legenda și emblema întru totul la fel cu sigiliul folosit de Dragotă județul (nr. 11).

Aplicat cu fum pe o carte dată de Toma județul cu 12 pîrgari, cu preoții și cu bătrînii orașului, la 15 februarie 1677 (7185)<sup>10</sup>.

13. Sigiliu rotund, diametrul 4,4 cm, avind, între două cercuri liniare, legenda: † ДНЕСЬ СПАСЕНІЮ НАШЕМЪ НАЧАТОКЪ И ЕЖЕ УМН КЪКА ТАИСТЕСЪ ПАКЛАТНЕСЪ < † ДНЕСЬ СПАСЕНІЮ НАШЕМЪ НАЧАТОКЪ, И ЕЖ УМН КЪКА ТАИСТЕСЪ ПАКЛАТНЕСЪ [= † Acum este începutul mîntuirii noastre și care din veac se arată ca taină ].

În cîmp, scena Bunevestiri: pe un dalaj romboidal, care merge pînă în planul din față, sint, în dreapta, arhanghelul Gabriel pășind, cu mîna dreaptă întinsă, iar cu mîna stîngă ținînd sulita; în stînga, Fecioara Maria, cu mîna dreaptă ridicată și palma întoarsă, în timp ce mîna stîngă, ținînd furca de tors, atîrnă de-a lungul veșmintului; în spatele Mariei, o bancă și, mai departe, spre dreapta, un zid cu o fereastră zăbreilită; între arhanghel și Fecioara Maria, o fîntînă și pe ea o gلاstră cu o floare; în planul din fund, sus, deasupra capetelor, două clădiri împodobite cu cruce: în dreapta, biserica din Nazaret; în stînga, o a doua biserică, în care — după tradiție — se cuprindea înlăuntru și casa lui Iosif; la mijloc, între ele, raze puternice de soare, care străbat pînă aproape de mîna dreaptă a Fecioarei Maria<sup>11</sup>.

Aplicat în fum pe o carte dată de Șarban județ, la 17 iulie 1698 (7206)<sup>12</sup>.

**Sigilii iconografice de mari dregători din Moldova și Țara Romînească**<sup>13</sup>. Vechile sigilii boierești, atît de diferite între ele ca formă, mărime, emblemă și inscripție, sint foarte puțin cunoscute pînă acum și constituie pentru noi o preocupare de viitor. Dar, pînă atunci, vom prezenta aici o categorie din aceste sigilii și anume sigiliile boierești prevăzute cu portrete de dregători.

Cu ani în urmă, Constantin Moisil a publicat și descris cîteva sigilii iconografice ale unor mari vornici din Țara Romînească, din secolele al XVII-lea, și al XVIII-lea: Radu Crețulescu (1675), Badea Bălăceanul (1678), Iordache Crețulescu (1724), Ștefan Văcărescu (1758), Preda Brincoveanu (1652), Radu Popescu (? 1670), Alexandru Alexianu (1694) și Șerban Can-

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-rea Cotroceni*, XXV/20.

<sup>2</sup> Reproduse, actul și sigiliul, la I. Ionașcu, *op. cit.*, facsimil III; *ibid.*, p. 23, se dă legenda sigiliului, cu deosebiri față de lectura noastră.

<sup>3</sup> Sigiliul «cu cei doi sfinți tutelari», spune N. Iorga (*Studii și documente*, V, p. 70—71; originalul la Academia R.P.R., XLIV/139).

<sup>4</sup> Arhivele statului, *M-rea Stavropoleos*, XIV/1.

<sup>5</sup> Loc. cit. *M-rea Radu vodă*, XXIII/15.

<sup>6</sup> Loc. cit. *M-rea Radu vodă*, XXXIV/29; facsimil la G. I. I. Gion, *Istoria Bucureștilor*, p. 731.

<sup>7</sup> Academia R.P.R., *Fotografii*, XXIX/27.

<sup>8</sup> Semnalat la I. Ionașcu, *op. cit.*, p. 32.

<sup>9</sup> Arhivele statului, *M-rea Cotroceni*, XXV/23.

<sup>10</sup> Loc. cit., *M-rea Sf. Ioan din București*, XII/7.

<sup>11</sup> Descrierea scenei clasice a Bunevestiri la Gabriel Millet, *Recherches sur l'Iconographie de l'Evangile aux XIV-e, XV-e et XVI-e siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont Athos*..., Paris, 1916, p. 88—91.

<sup>12</sup> Arhivele statului, *M-rea Radu vodă*, XXIII/36; facsimil la G. I. I. Gion, *Istoria Bucureștilor*, p. 731.

<sup>13</sup> Capitol publicat întîi, cu deosebiri, în «Studii și cercetări de istorie medie», I (1950), p. 140—180.

tacuzino (1708), reproducînd pe cele patru dintii<sup>1</sup>. Numai incidental, unele din acestea mai fuseseră publicate de alții, cu mult timp înainte, dar în chip rudimentar, fără descrieri, sau însoțite de descrieri insuficiente<sup>2</sup>.

Sîntem, acum, în măsură să îmbogățim, cu un număr neașteptat de mare, seria acestor sigilii iconografice, adăugînd, astfel, o contribuție la patrimoniul unui izvor istoric foarte puțin sau aproape de loc folosit pentru cercetarea trecutului romînesc. Un izvor istoric care va putea servi, în primul rînd, la fixarea cîtorva elemente ale vieții administrative a țărilor romînești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Prin studierea și lămurirea unora din influențele ce s-au exercitat asupra sigilografiei romînești, se vor putea deduce sau confirma și anumite influențe exercitate asupra vieții noastre administrative, în epocile respective. De asemenea, se vor putea determina astfel și elementele specifice ale costumului boierilor în funcțiune, însemnele lor speciale, în calitatea de mari bani ai Craiovei, mari vornici etc., aceste sigilii fiind în măsură să servească totdeauna și ca elemente de control, verificare și completare pentru unele izvoare. Instructiv în acest sens ar fi de întreprins o comparație între costumele boieresc — astfel cum reiese din aceste sigilii iconografice, și între costumele boieresc astfel cum se găsește reprezentat în frescele contemporane<sup>3</sup>.

Aceste sigilii mai pot servi la determinarea dregătorilor emitenți ai unor acte în care, uneori, sînt omise titulatura și semnătura, așa încît actul a ieșit din cancelaria respectivă prevăzut numai cu sigiliul iconografic al dregătorului emitent, sigiliu care, chiar avînd textul legendei indescifrabil, poate fi ușor identificat, după tipul iconografic în care se încadrează.

În sfîrșit, ele mai pot servi pentru ilustrarea elementelor caracteristice ale unei epoci.



Vom preciza de la început că unele izvoare descriptive conțin, pentru Țara Romînească și pentru secolul al XVII-lea, prețioasa știre că marele ban al Craiovei, ca și marii vornici, își pun pe cărțile date de ei sigiliul propriu, prevăzut cu însemnele lor<sup>4</sup>. Dar știrea nu arată și ce anume însemne aveau acești boieri, și nici dacă figurau și portretele lor în sigilii. Despre acestea, însă, vorbesc sigiliile înseși, după cum se va vedea mai departe.

Marele ban al Craiovei și marele vornic purtau toiege (hasdrane sau hazrane, după numele lor turcesc)<sup>5</sup>, la paradă și la divan, în fața domnului.

<sup>1</sup> C. Moisil, *Studii de sigilografie romînească*, în «Revista arhivelor», II (1927), nr. 4, p. 126—136.

<sup>2</sup> V. A. Urechia, *Schițe de sigilografie romînească*, <București, 1891>; idem, *Memorii asupra perioadei din Istoria Romînilor de la 1774—1789 însoțite de documente cu totul inedite de ...* Extrassu din «Anal. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., seria II, t. XII, București, 1893 (Academia Romîna); idem, *Miron Costin, Opere complete*, I—II, București, 1886—1888; G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, 1899.

<sup>3</sup> Inventariînd izvoarele pentru istoria costumului romînesc, Marcel Romanescu nu cunoaște și deci nu înregistrează și sigiliile iconografice ca izvor posibil de documentare în acest sens (vezi Marcel Romanescu, *Introducere la istoria costumului romînesc*. Extras din «Revista istorică romîna», vol. XIV, fasc. IV, București, 1945).

<sup>4</sup> Frații Tunusli, *Istoria politică și geografică a Țerei Romanesci de la cea mai veche a sa întemeiere pînă la anul 1774, dată mai antaiu la lumină în limba grecăscă la anul 1806 de ...*, tradusă de George Sion, București, 1863, p. 22; Dionisiu Fotino, *Istoria generală a Daciei, sau a Transilvaniei Țerei Muntenesci și a Moldovei, de ...*, traducere de George Sion, București, 1859, III, p. 266 (numai pentru marele ban).

<sup>5</sup> Frații Tunusli, *op. cit.*, p. 22 (pentru marele ban și vornic; D. Fotino, *op. cit.*, III, p. 268, 270).

Ne aducem aminte că, la intrarea în funcțiune, boierii primeau de la domn aceste toiège, ca însemn al numirii și al dregătoriei respective. Apoi, la ieșirea lor din dregătorie, toiagul trebuia neapărat înapoiat domnului. În acest sens, la dovezile cunoscute pînă acum adăugăm un alt document, mai mult literar, și anume citeva versuri dintr-o poemă inedită, scrisă de un contemporan asupra răscoalei de la 1821, în Moldova:

... Curtea voinde ca să facă pe Roznovanul în loc,  
Și auzind, de minie m-am făcut pară și foc;  
Eu i-am poruncit anume ca *toiagul* să nu-l dea,  
Căci a i-l lua cu sila, aceasta nu se credea...

În principiu și în chip normal, boierii în funcțiune se reînnoiau în preajma Anului Nou, cînd toți boierii în funcțiune trebuiau să-și depună toiègele la Curtea Domnească, unde acestea rămîneau pînă cînd domnul lua o hotărîre: sau le înapoia foștilor lor purtători, și aceștia rămîneau mai departe în posturile lor; sau le retrăgea definitiv, încredințîndu-le altor boieri. Iată și în acest sens o mărturie puțin cunoscută, privitoare la Țara Romînească, din ianuarie 1824: « După obicei, cu citeva zile înainte de Anul Nou, boierii cu dregătorii au înapoiat domnului toiègele lor; deoarece, în general, schimbările se fac în această epocă. Domnul a înapoiat toiagul marelui logofăt Nestor de la Departamentul streinilor pricini »<sup>1</sup>.

Toiègele, ca însemne ale boierilor în funcțiune, existau de mult în Moldova și Țara Romînească, avînd forme, culori și material variabile, după diferitele boierii. Astfel, Miron Costin arată, pentru Moldova, că unele toiège erau roșii împletite cu aur (hatmanul de divan), verzi cu bule aurii-galbene (marele logofăt), albastre împletite cu aur (marii vornici); postelnicul purta toiag din argint masiv<sup>2</sup>, iar vornicii de poartă, toiège vopsite. Dimitrie Cantemir arată că logofătul, hatmanul și vornicii aveau toiège aurite, pe cînd postelnicul, toiag de argint. Iar pentru Țara Romînească, Frații Tunusli și Dionisie Fotino arată că banul purta toiag împodobit cu бага și sîdef; vornicul, toiag de abanos argintat, sau chiar de argint; logofătul, toiag de argint, iar postelnicul, toiag de argint masiv, cu măciulie la capăt. În sfîrșit, D. Fotino precizează că boierii de primul rang, șaisprezece la număr, de la ban la agă, purtau, toți, toiège de argint.

Informațiile de pînă aici au, totuși, nevoie de anumite confruntări și precizări. Astfel, din confruntarea lor cu sigiliile iconografice, un punct poate fi considerat ca definitiv cîștigat: prezența sigură, obligatorie, a toiagulului ca însemn de dregătorie a boierului în funcțiune. Deocamdată, pe temeiul

<sup>1</sup> Kreuchely către von Miltitz, la 27 ianuarie (st. n.) 1824: *D'après l'usage, quelques jours avant la nouvelle année, les boyars en charge renvoyèrent leurs bâtons au Prince, car c'est pour l'ordinaire à cette époque que les changements se font. Il fit rendre le bâton à M. Nestor, grand-logothète au Département des Causes Etrangères* (Hurmuzaki, X, p. 263, nr. CCCXLIV; semnalat întîi la Andrei Rădulescu, *Doi praviliști romîni, Logofătul Nestor Craiovescu. Andronache Donici*, Craiova, 1893, p. 19 (Biblioteca juridică, nr. 14). Celelalte mărturii sînt date la C. C. Giurescu, *Noi contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*, București, 1925, p. 33; semnalate și la C. Moisil, *op. cit.*).

<sup>2</sup> În descrierea călătoriilor pe care o face la Iași, în 1653, Paul de Alep vorbește și de « marele postelnic, care poartă toiagul de argint dinaintea domnului; sub el sînt un al doilea și al treilea, stînd neconținut cu toiègele lor în fața domnului »; la fel și în Țara Romînească, unde Matei Basarab voievod iese din biserică precedat de postelnicul, avînd toiagul de argint în mină (vezi Emilia Gioran, *Călătoriile Patriarhului Macarie de Antiochia în Țările Romîne, 1653—1658*, București, 1900, p. 46, 137).



sigiliilor iconografice găsite pînă acum, această confirmare este valabilă numai pentru marii bani ai Craiovei, ispravnicii scaunului Craiovei, marii vornici, aga, paharnicul, toți din Țara Romînească. Iar în Moldova numai pentru vornicii de poartă. Și aceasta, în amîndouă țările, numai pentru secolele al XVII-lea — al XVIII-lea, lipsind încă elementele iconografico-documentare pentru o generalizare mai largă.

★

Din cercetarea mai îndeaproape a sigiliilor iconografice vedem că cele mai multe toioge boierești sînt foarte lungi și destul de simplu lucrate. Unele din ele sînt otova, iar altele sînt mai subțiri în partea inferioară, îngroșindu-se treptat spre partea superioară. În sfîrșit, unele se termină în partea superioară printr-o măciulie, iar altele sînt împodobite, în spațiul dintre cele două extremități, cu un fel de noduri, sau, poate, ferecături în metal, ceea ce ar corespunde cu bulele de care pomenea Miron Costin și care, altfel, apar destul de enigmatice.

Pe de altă parte, în aceste sigilii iconografice unii boieri sînt înfățișați în picioare, avînd toiagul în mîna dreaptă — cei mai mulți, sau în mîna stîngă; concomitent, mîna lor liberă este, aproape totdeauna, adusă în fața pieptului, schițînd astfel, cu palma deschisă înainte, un fel de gest solemn și impersonal, ca un atribut hieratic și obligatoriu al funcțiunii. Dar spre deosebire de relativ-regula de mai sus, Matei Basarab, paharnic (1618) și agă (1628), nu este înfățișat în picioare, ci șezînd pe un jîlt, avînd, însă, ca de obicei, toiagul în mîna dreaptă, iar mîna stîngă prezentînd-o în poziția solemnă arătată mai sus. De acest tip deosebit de reprezentare, adică boierul înfățișat stînd în jîlt, cu anumite deosebiri, se mai pot lega încă două sigilii, mai recente ca dată, în raport cu celelalte: sigiliul marelui vornic Iordache Crețulescu (1728) și al marelui vornic Ștefan Văcărescu (1758). În amîndouă, marele vornic este înfățișat șezînd pe un jîlt, dar, de astă dată, în fața unei mese, ținînd în mîna dreaptă toiagul și, în mîna stîngă, pravila deschisă.

★

În ceea ce privește costumul oficial al boierilor în funcțiune, reproducerea după sigiliile de față nu sînt toate destul de în măsură să ne prezinte, integral, felul și calitatea acestui costum; dar și așa, ele nu sînt lipsite de interes. În primul rînd, observăm că aproape totdeauna este folosit caftanul fără mîneci (sau conțeșul)<sup>1</sup> cu guler lat, de blană. La cei doi mari vornici amintiți puțin mai sus: Iordache Crețulescu și Ștefan Văcărescu, distingem în locul caftanului un fel de giubea sau antereu cu mîneci largi și cu foarte multe cute. Iar la îmbrăcămintea marelui ban Mareș Băjăscu (1669) se distinge în amănunțime și stofa din care este lucrat caftanul: brocart, adică o stofă brodată cu flori, frunze și arabescuri<sup>2</sup>. De altfel, portretul în întregime

<sup>1</sup> După cum îl numește Dionisie Fotino (*op. cit.*, trad. G. Sion, III, p. 268, 270), vorbind de marele ban și de marii vornici de Țara de Sus și de Țara de Jos.

<sup>2</sup> Pentru a se vedea interpretarea și descrierea variabilă a unui costum boieresc, iată, de pildă, ce « amănunte » dădea V. A. Urechia despre costumul lui Radu Crețulescu: « Fiecare poate distinge în acest sigil pre un mare vornic în aparatul demnității sale. El are bastonul vorniciei la o mîină și în cealaltă ține crucea, vechiul simbol al vorniciei. Acest vel vornic, care ne dă o bună idee de costumul său, de comanacul său de oaie, de caftanul său fără de mîneci, este Radul Crețulescul marele vornic al domnitorului muntean Duca vodă » (V. A. Urechia, *Miron Costin, Opere complete*, II, București, 1888, p. 567).

al marelui ban Băjăscu este foarte artistic lucrat, iar toiagul său, spre deosebire de al celorlalți dregători, este împodobit cu trei noduri (respectiv trei bule). Cronicarul însuși scoate în relief nota de grandoare și fast din purtarea personajului nostru: « În vreme ce s-au dus Mareș banul la Craiova, nu s-au dus ca alți bani de mai naintea lui, smeriți, ci cu mare pompă s-a gătit, cu slujitori mulți, den București, cu grapă (adecă steag bănesc; așa să zice: grapă), cu trîmbițe, tobe, surle, și, după dinsul, gloată și cîțiva copii din casă, cu sulite; iar înainte, cîțiva povodnici împodobiți, și altele ca acestea ... »<sup>1</sup>.

★

Cît despre acoperămîntul pentru cap, Dionisie Fotino menționează că boierii de starea întâia poartă căciulă de samur; în schimb, cei de starea a doua poartă căciulă înaltă și rotundă<sup>2</sup>. În continuare, Fotino aduce și precizarea că marele ban al Craiovei și marii vornici de Țara de Sus și de Țara de Jos poartă căciulă de samur<sup>3</sup>. Consultînd reprezentările din sigiliile iconografice, atît cît se poate distinge și cît se poate preciza nuanța, găsim și confirmarea celor de mai sus, ca și unele deosebiri. Cînd dregătorul este îmbrăcat ca ostaș, de pildă marele ban al Craiovei Ianache Catârgi (1619), el poartă pe cap o căciulă cu surguci. În schimb, foarte mulți din dregătorii îmbrăcați « civil » poartă un fel de cușmă (căciulă) de blană fin lucrată, avînd la bază o mică manșetă întoarsă în afară, iar virful cușmei este teșit. Alteori, dregătorul poartă o calotă mică, sferică, un fel de mic ișlic. În sfîrșit, sigiliile iconografice ale vornicilor de poartă din Moldova secolului al XVII-lea înfățișează pe dregătorul respectiv cu toiag, caftan și, ca element foarte caracteristic, avînd cucă pe cap, adică acel ișlic voluminos, popularizat îndeosebi de portretele prea cunoscute ale boierilor Costache Conache și Alexandru Beldiman. Pe de altă parte, observăm, ca o regulă absolut riguroasă — și pentru Țara Romînească și pentru Moldova — că nici o dată dregătorul: marele ban sau marele vornic, nu este înfățișat, în sigilii, cu capul descoperit, sau ținînd ișlicul, respectiv cușma (căciula), în mînă. Astfel, și cu chipul acesta se adeverește constatarea că portretul din sigiliu reprezintă pe dregător îmbrăcat în costumul și împodobit cu însemnele cu care își îndeplinește funcțiunea respectivă și că, o dată mai mult, reprezentarea de pe sigiliu nu are nimic convențional, în afară de ceea ce vine din lipsa de măiestrie a gravurului.

Încălțămîntea, în general, nu se poate distinge bine. Deosebim, totuși, că boierii poartă un fel de cizme, uneori cu virful ascuțit, alteori cu virful rotund.

<sup>1</sup> N. Iorga, *Istoriile domnilor Țării Românești cuprinzînd istoria munteană de la început pînă la 1688. Compilate și alcătuite de Constantin Căpitanul Filipescu. Publicate din nou de . . .*, București, 1902, p. 165. De altfel, în aceasta, Mareș Băjăscu nu făcea decît să urmeze unei vechi tradiții, despre independența și puterea banului, pe care unii boieri olteni le vor invoca la 1822, în sprijinul autonomiei Olteniei. Iată acest text, extras dintr-un memoriu anonim inedit îndreptat către Serascherul trupelor turcești din Țara Romînească, la 1822: « . . . Din vechime aceste cinci județe să otcirmaua de banul Craiovei, carele erea supus domnului Țării Rominești, dar avea desăvîrșită stăpînire asupra acestor cinci județe, fără a să amesteca la cea mai mică treabă boerii Bucureștilor, ci toate răspunderile la domnie să săvîrșea prin niîna și puterea banului, avînd și divan la Craiova, întocmai ca divanul din București, cu aceeași orânduială și nezam la toate ».

<sup>2</sup> Dionisie Fotino, *op. cit.*, III, p. 256 n.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 268, 270.

Spre a încheia precizările acestea portretistice, adăugăm că dregătorii — marii bani și marii vornici — sînt înfățișați cu barbă mare și mustăți, portul boieresc atît de cunoscut mai ales din portretele ctitoricești.

Menționăm totdeodată că unele din aceste sigilii iconografice conțin și piese de mobilier heraldic, desigur steme familiare ale unora din marii dregători portretizați, mărind prin aceasta valoarea documentară a sigiliilor și atestînd, în același timp, folosirea heraldicei de către boierimea Țării Romînești încă din timpuri destul de vechi.

★

S-a afirmat că portretele de pe sigiliile iconografice constituie, în marea lor majoritate, numai niște simple reprezentări convenționale, simbolice, și că singurele portrete propriu-zise sînt de considerat numai cele ale marilor vornici Iordache Crețulescu și Ștefan Văcărescu<sup>1</sup>. În realitate, studiind portretele de dregători din sigiliile de față, constatăm, aproape la toate, prezența unei anumite expresivități, precum și diferențieri capitale la chip, expresie și ansamblu, de la un portret la altul, astfel încît ne îngăduim să vedem, în aceasta, calități portretistice remarcabile. De aceea, în afară de foarte rari cazuri, care privesc mai ales sigiliile iconografice inelare — prin însăși natura lor — mai generice, mai puțin specifice, portretele de pe sigilii nu au un caracter convențional, ci, dimpotrivă, unul foarte personal. Și dacă nu reușesc toate a deveni portrete autentice ale dregătorilor numiți, lipsa acestor calități portretistice trebuie căutată — cum am mai spus — numai în nedibăcia gravurilor, iar nu în oarecare canoane, opreliști sau insuficiențe principiale ale sigilografiei timpului. Exemplul impresionant în acest sens ni-l pun la îndemînă sigiliile iconografice ale vornicilor de poartă Andrei Săpotianul și Grigorașco Cîrlig, din Moldova secolului al XVII-lea, sigilii ale căror portrete nu izbutesc să depășească valoarea unei simple și naive reprezentări convenționale: o lucrare primitivă, aproape caricaturală; deși gravorul s-a căznit mult ca să redea un portret întovărășit de caracterele specifice ale dregătoriei, dar arta gravării și talentul artistului au rămas mult mai prejos de intenție. Aceste două sigilii iconografice moldovenești ne arată că arta gravării în Moldova celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea nu depășise un anumit nivel. Și, desigur, și din această cauză nu apar multe sigilii iconografice în Moldova, în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea.

În schimb, sigiliile iconografice din Țara Romînească dovedesc un stadiu mult mai înaintat pentru arta gravării, acolo, ca gust și ca finețe de execuție. Aceasta ar putea explica astfel și numărul mare de sigilii iconografice și heraldice care apare în cursul celor două secole în Țara Romînească. Adăugăm, totuși, corectivul că unele din aceste sigilii vor fi fost lucrate în Transilvania; proporția și care anume dintre ele, acestea constituie o problemă de viitor.

★

Legenda sigiliilor iconografice este, în general, circulară (orbiculară) și merge de la stînga la dreapta. Începe cu «cruce ajută» (†, invocația simbolică), continuă aproape totdeauna cu numele de botez<sup>2</sup> al dregătorului, precedat de titulatura «jupan» și urmat de numele dregătoriei. În continuare

<sup>1</sup> C. Moisil, *op. cit.*, p. 129.

se adaugă, de cele mai multe ori, anul cînd dregătorul a intrat în funcția respectivă. Uneori, numele de botez al dregătorului este întregit cu numele de familie (de pildă la vornicii Mareș Băjăscu și Radul Popescul); alteori, anul intrării în funcțiune este urmat de precizarea lunii și a zilei. Două sigilii: al lui Iscrul vornic (1623) și al lui Radul Popescul mare vornic (1669), amîndouă foarte artistic lucrate, conțin data și numele dregătorului așezate amîndouă în cîmpul sigiliului, nu circular — dispoziție adoptată, pare-se, din cauza lipsei de suficient spațiu circular (Radul Popescul); și din cauză că sigiliul, inelar, fiind în formă octogonală, textul legendei nu putea intra decît tot în cîmpul sigiliului (Isrul vornic).

Cele mai multe din sigiliile iconografice sînt sigilii destul de mari, de cancelarie, și numai cîteva sînt simple sigilii mici și inelare. Tot astfel, cele mai multe sînt timbrate, în ceară verde, prevăzută sau nu deasupra cu un romb de hîrtie (timbru). Așa se întîmplă cu toate sigiliile marilor bani ai Craiovei și cu sigiliile ispravnicilor acestui scaun. Totdeauna, deși marii vornici ai Țării Românești își pun, în general, sigiliile lor tot cu ceară verde, observăm, că, încă din secolul al XVII-lea, sigiliile lor sînt mai rar timbrate și mai des aplicate, cu tuș verde sau albastru. Uneori, tușul acesta, din cauza unei îndelungate folosiri și a amestecării cu alte cerneluri, nu și-a păstrat culoarea inițială, așa încît se ajunge ca întipărirea cu tuș a sigiliului pe acte să aibă, cîteodată, culoarea aurie.

Pe de altă parte, sigiliile celor doi vornici amintiți mai sus (Isrul și Radul Popescul), deși tot din secolul al XVII-lea, sînt aplicate constant numai cu tuș negru. Tot cu tuș negru este aplicat constant și sigiliul inelar al lui Matei Basarab, paharnic și agă, între 1618—1628.



Sigiliile iconografice sînt aplicate pe « cărți ». Cel mai vechi, al lui Preda Buzescul mare ban al Craiovei (1602—1607), este aplicat pe o « carte » (книга) scrisă în limba slavă. O mare parte din aceste « cărți », deși este redactată în limba romînă, păstrează formula finală în slavonește: *Inaco da nest po moa reč*, sau *Inaco da nest po naș rečnîia* etc., formulă slavă care dispăre o dată cu începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea, locul fiindu-i luat, în general, de traducerea ei în romînește, sau de o formulă mai simplă: *Într-alt chip să nu fie*; sau: *Aceasta scriem*; etc.

La descrierea sigiliilor — așa cum urmează — am adăugat totdeauna, în rezumarea actelor folosite, aceste formule, uneori adăugînd și formulele din protocolul inițial. Atunci cînd textul actelor ni s-a părut deosebit de important pentru istoria instituțiilor care aplicau sigiliile iconografice: bănia Craiovei, marea vornicie etc., textul acesta a fost redat în întregime, spre a se ajuta, astfel, înțelegerea cît mai desăvîrșită a sigiliilor respective și valoarea lor ca simbol expresiv al instituțiilor specificate.

Din punctul de vedere al diplomatiei, unele din actele folosite sînt lip-site de întitulare (*intitulatio*) și încep direct cu *adresa*. Altele au, pe lângă sigiliu, și semnătura dregătorului emitent. În sfîrșit aproape toate sînt prevăzute la sancțiune (*sanctio*) cu formula de amenințare (*imprecatio*).

Emitînd « cărțile » lor, marii bani ai Craiovei, ca și marii vornici, nu amintesc și nu se referă la autoritatea domnului. Dimpotrivă, de cele mai multe ori, hotărîrea pe care o dau apare ca un act de autoritate proprie dregătorului și, prin aceasta, dregătoriei de la care pornește, ignorînd — aparent — dacă

putem spune astfel, autoritatea domnului. Adăugăm că, foarte adese ori, această putere proprie de a judeca este transmisă, *expressis verbis*, prin însăși cartea respectivă, către diferite persoane, civile sau eclesiastice. În sfârșit, formula finală slavonească, amintită mai sus, reprezintă, prin ea însăși, această mare autoritate a dregătorului și dregătoriei, dacă o comparăm cu formula aproape similară aflată pe actele emanate direct din cancelaria domnului, deoarece formula dregătorului sună asemeni celei domnești: *Inaco da nest po naș reč* etc., adică: *Altfel să nu fie după spusa noastră*, etc. Un dregător (Radul Popescul vel dvornic) spune, la 1669: *Tolico pisah [Atîta am scris]*, adică folosește întocmai o altă formulă finală din poruncile domnești ale timpului și de mai tirziu.

Dintr-o «carte» dată în limba slavă de «jupan Teodosie, mare ban al Craiovei», la 25 iulie 1546 (7054), surprindem documentar, pentru întâia oară, unele mari apropiieri între actul bănesc și actul domnesc. Întărind mănăstirii Bistrița o moșie dată de Badea clucer din Hotărani, marele ban emite «cartea» sa la Craiova, în scaunul băniei, și pune la mărturie șapte boieri locali: pe jupan Stoican ban și fratele lui, Preda stolnic, Tudor din Curtișoara, Dragul comis, Stănilav din Crețești, Nicola din Livezi și Verzea vâtaf.

Actul se încheie cu sigiliul timbrat al marelui ban: o gemă romană înfățișînd un luptător și este prins la act prin sistemul pe care îl putem numi: *cu coadă*, adică prin tăierea în unghi ascuțit a hîrtiei actului, indoirea ei înăuntru și turnarea deasupra a cerii sigilare<sup>1</sup>.

Tot dintr-o «carte», dată de jupan Dobromir mare ban al Craiovei, la 22 iulie 1569 (7077), surprindem și mai bine apropiierile între actul banului și cel domnesc. Actul amintit întărește popii Ioica din Tismana niște ocine cumpărate și este emis în satul Stănești, ceea ce ne arată că, asemeni domnului, și marele ban este itinerant. Asemănarea se mai continuă și prin faptul că actul bănesc menționează «mărturiile» banului, așa cum actul solemn emis de domn (hrisovul) menționează «mărturiile» domnului. Formula care le precedă este aproape identică. Banul spune: «Iată și martori am pus eu»; iar domnul: «Iată și martori am pus domnia mea». Martorii actului bănesc sînt «boierii bătrîni de la Jiu», unsprezece la număr, și anume trei logofeți, trei postelnici, patru fără nici o boierie, al unsprezecelea fiind «vâtaful marelui ban de la curte»<sup>2</sup>.

În concluzie, putem spune că marele ban al Craiovei era itinerant și în călătoriile sale era însoțit de boierii care îi alcătuiau divanul și de o cancelarie menită să transforme, la fața locului, în acte, hotărîrile marelui ban și ale divanului său. Concomitent luăm cunoștință de existența «curții» marelui ban, care imită și în aceasta pompa domnească, după cum mărturisea și cronicarul, vorbind de banul Mareș Băjescu.

Toate aceste constatări documentare își găsesc o confirmare concludentă în mărturia adusă de un călător, care vorbește, la 1657, despre procesul de decădere a puterii Marelui Ban al Craiovei. Iată ce notează Paul de Alep, căci el ne semnează această mărturie: «Ban, un fel de al doilea domn, care exercita autoritatea de a confisca și a omorî, și care dădea ordine și interdicții

<sup>1</sup> Arhivele statului, Secția istorică, nr. 521; textul publicat în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. II, p. 343—344; vezi și facsimil, p. 515.

<sup>2</sup> Actul publicat în *Documente privind istoria Romîniei*, B, XVI, vol. III, p. 320—321.



*fără deosebire de domn*, pînă mai tîrziu, cînd Constantin voievod <Șerban> i-a luat rangul și drepturile sale, în urma corupției și abuzului la care ajunsese »<sup>1</sup>.

Nu toți dregătorii din aceeași funcțiune și, oarecum, contemporani posedă sigilii iconografice. Sau, dacă sînt mai mulți dregători care au astfel de sigilii, mărimea, forma și cuprinsul lor sînt diferite. Așadar, nu există o regulă fixă în ceea ce privește atributul sigilografic al dregătoriei, iar dregătoriile în parte nu au o reprezentare specifică în sigilii. În afară de prezența toiegelor, ca atribut generic al oricărei mari dregătorii, specificul sigiliilor vine nu numai de la dregătoria pe care o deține boierul reprezentat în ele, ci și de la persoană și de la instituție. Singura caracteristică pentru reprezentarea instituțiilor stă în faptul că, dacă vornicii pot fi reprezentați, uneori, în sigilii, ținînd în mînă pravila (de pildă Iscrul vornic, Iordache Crețulescu, Ștefan Văcărescu), marii bani nu sînt, niciodată, figurați în acest fel. În schimb, se întîmplă ca Ispravnicul Scaunului Craiovei să emită o poruncă în numele său, dar să aplice pe ea, drept întărire, sigiliul marelui ban titular al scaunului. Este oare aceasta o consecință a lipsei unui sigiliu propriu, sau reprezintă un moment cînd dregătoria de mare ban al Craiovei ajunsese mai mult o figurație, iar îndatoririle, reale dar reduse, erau exercitate de subaltern, de ispravnic, adică de locuitor? Sau, poate marele ban lipsea din Craiova? Nu avem încă elemente suficiente pentru a ne pronunța cu certitudine.

Și nici despre originea sigiliilor iconografice la noi nu putem încă spune ceva sigur. Observăm numai că cel mai vechi sigiliu de acest fel apare în Moldova, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la Zotu Țigara, mare hatman și ginere al lui Petru Vodă Șchiopul; dar nu ne sînt cunoscute acte interne pe care acest sigiliu să fi fost aplicat și din această cauză nu poate fi folosit pentru determinările de caracter general.

Pe de altă parte, observînd că cele mai vechi și mai numeroase sigilii iconografice apar în Țara Romînească; apariția unora dintre ele: ale marilor bani și ale marilor vornici, înseamnă, desigur, expresia unui moment deosebit de forță și înălțare a clasei boierești în epoca feudală. Dar iarăși nu putem determina precis nici cînd începe ridicarea, nici cînd începe decăderea.

★

În ceea ce privește posibilitatea unei clasificări generale a acestor sigilii, ne însușim, pentru moment, clasificarea după tipurile iconografice, formulată de Const. Moisil<sup>2</sup>, adăugînd, însă, încă un tip de sigiliu la cele propuse și introducînd unele modificări și precizări, așa cum ni s-a părut că reiese din considerarea sigiliilor prezentate acum pentru întîia oară. Determinăm, astfel:

Tipul I. Dregătorul reprezentat în întregime, în picioare.

Tipul II. Dregătorul bust trei sferturi pînă la genunchi.

Tipul III. Dregătorul bust propriu-zis.

Tipul IV. Dregătorul șezînd simplu pe un jîlt; sau — uneori — șezînd pe un jîlt în fața unei mese și avînd, în mîna stîngă, pravila deschisă; alteori, el este reprezentat tot astfel, dar fără masă și fără pravilă. În această categorie

<sup>1</sup> Emilia Gioran, *Călătoriile Patriarhului Macarie de Antiochia în Țările Romîne, 1653—1658*, p. 194.

<sup>2</sup> C. Moisil, *op. cit.*, p. 128.

intră sigiliile marilor vornici Iordache Crețulescu și Ștefan Văcărescu, precum și sigiliile lui Matei Basarab, paharnic și agă.

Pentru a da o privire generală asupra sigiliilor iconografice, atâtea cîte cunoaștem pînă acum, am prezentat aici și sigiliile iconografice cunoscute, dar folosind, în general, alte exemplare, încă inedite.

La sigiliile iconografice propriu-zise am adăugat și sigiliul lui Dobromir, mare ban al Craiovei (1577), deși nu este un sigiliu iconografic, fiind confecționat dintr-o gemă antică. Am făcut acest adaus cu gîndul de a încerca să surprindem, cît de vag, momentul cînd se pregătește introducerea sigiliilor boi rești iconografice în Țara Romînească, prin folosirea în acest scop a unei imagini umane în reprezentarea sau emblema din sigiliu, orice fel de imagine umană, și chiar fără nici o cît de slabă legătură cu instituția sau cu dregătorul pe care avea să-l reprezinte simbolic.

În același timp, am lăsat la o parte numeroase alte sigilii iconografice, încă inedite, deoarece exemplarele cunoscute nouă pînă în prezent nu permit studierea lor, întipărirea lăsată pe acte fiind cu totul amorfă. Ne propunem să le semnalăm cu alt prilej.

Trecem acum la descrierea amănunțită a fiecărui sigiliu în parte.

A. MARI BANI AI CRAIOVEI. 1. *Sigiliul lui Dobromir mare ban al Craiovei* (1577). Sigiliu rotund, diametrul 2,4 cm, timbrat, iar timbrul cusut cu un fir de mătase la act, avînd, dedesubt, ceară verde.

Cîmpul: O gemă antică, înfățișînd un cap de nobilă romană, în profil spre dreapta. Gema este incastrată într-un cerc de metal, în care se cuprinde și legenda. Din aceasta sînt vizibile multe litere, dar se poate reconstitui cu certitudinenumai: ... ПЕЧАТЪ ДОБРО ... [ ... sigiliul lui Dobromir ... ].

Sigiliul este pe cartea (*cniga*) scrisă pe hîrtie în limba slavă, la 28 iulie 1577/7085, prin care jupan Dobromir «velichii ban craliuvschiu» întărește lui Calotă banul stăpînirea peste ocina din satul Lipovul<sup>1</sup>.

2. *Sigiliul lui Preda Buzescul mare ban al Craiovei* (1602—1607). Sigiliu inelar rotund, diametrul 1,8 cm, timbrat pe ceară verde și conservat destul de imperfect.

Cîmpul: Un personaj boieresc, marele ban al Craiovei, în picioare, jumătate profil spre dreapta, îmbrăcat într-un fel de antereu, ține în mina dreaptă toiagul, iar mina stîngă se sprijină în față, la cingătoare. Personajul este însoțit: la dreapta de un arbore, la stînga, de ceva asemănător, sau de o mobilă heraldică indescifrabilă (pare un leu, ridicat în două labe, avînd în laba dreaptă un baltag), desigur, stema personală a marelui ban Preda Buzescul. Pe margine, între două cercuri liniare, foarte deteriorată,

Legendă: ... БАН ... [ ... ban ... ].

Sigiliul este pus pe cartea (*cniga*) scrisă pe hîrtie, în limba romînă, prin care, la 23 august (fără an <1602—1607>), Preda marele ban al Craiovei întărește mănăstirii Tismana stăpînirea peste moșia Erghevița (Mehedinți).

Incipit: † Pișet jupan Preda velichi ban cralevski siu cniga ...  
Explicit: Așa am scris. Aimentrile să nu fie preste zisa me<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Arhivele statului, Secția istorică, nr. 1032, fost *M-reă Zlătari*, VI/9. La Academia R.P.R. (I/27) se găsește un facsimil executat spre sfîrșitul secolului trecut după acest act, fără nici o indicație asupra autorului, datei și scopului acestui facsimil. Pentru Dobromir se poate vedea Alexandru Ștefulescu, *Documente slavo-romîne relative la Gorj (1406—1665)*, Tîrgu Jiului, 1908, indice.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Tismana*, XI/4.

Același sigiliu, tot în ceară verde, este timbrat pe cartea (*sie moa cniga*) scrisă în întregime slavonește, prin care, la 22 august 1604/7112, jupan Preda vel ban cralevski întărește mănăstirii Tismana stăpînirea peste o parte din balta Bistrețului. *Explicit: Inaco da nest po moe reč*<sup>1</sup>.

Același sigiliu, tot în ceară verde, pare să fi fost pus pe două cărți din 21 august (fără an), date tot de Preda velichi ban cralevski. Ceara sigiliilor este spartă și căzută<sup>2</sup>.

3. *Sigiliul lui Ianache Catargi mare ban al Craiovei* (1619). Sigiliu oval ( $2,5 \times 3,3$  cm), timbrat direct pe hîrtia actului (timbru fix), prevăzută, dedesubt, cu ceară verde.

Cîmpul: Un scut oval, despicat. În primul cartier, un personaj ostășesc, în picioare, înclinat ușor spre stînga, privind din față, îmbrăcat într-o tunică încheiată la 3 nasturi și purtînd pantaloni ostășești, cizme în picioare, iar pe cap o cușmă cu surguci la dreapta; în mîna dreaptă ține un toiag, pe cînd mîna stîngă o ține în șold, lingă minierul unui hanger, ce-i atîrnă la cîngătoare. Al doilea cartier este tăiat în două: în cîmpul superior un leu ieșind, spre dreapta, ține în laba dreaptă un hanger; în cîmpul inferior, o stea cu șase raze. Pe margine, între două ovale liniare,

Legendă: † *ѦанакѦ велики бан... кралекски* < † Ianache velichi ban... cralevski = † Ianache marele ban al Craiovei >.

Sigiliul este pus pe cartea lui jupan Ianachi velichi ban cralevski, dată mănăstirii Radu Vodă din București, la 17 ianuarie 1619/7127, pentru stăpînirea satului Hodopeni. *Explicit: Inaco da nest po naș reč*<sup>3</sup>.

4. *Sigiliul lui Ioan Catargi mare ban al Craiovei* (1619). Sigiliu oval, diametrul  $2,2 \times 2,8$  cm, timbrat direct pe hîrtia actului (timbru fix), prevăzută, dedesubt, cu ceară verde.

Cîmpul: Un scut oval, avînd în mijloc un personaj boieresc, marele ban al Craiovei, în picioare, privind din față; poartă pe umeri un caftan cu guler de blană, iar pe cap un fel de cușmă; în mîna stîngă ține toiagul, ce merge îngroșîndu-se spre partea superioară; în mîna dreaptă, lăsată în jos, de-a lungul corpului, pare să țină un buzdugan, sau o armă albă. Sub picioarele personajului, servindu-i ca un fel de terasă, se găsește un scut mic, înăuntrul căruia se distinge un om căzut spre dreapta, privind din față și ținînd în mîna dreaptă o sabie, pe cînd mîna stîngă e ridicată în sus; dedesubt, un alt personaj, căzut spre dreapta, ținînd și el o sabie într-o mînă, probabil dreapta. Scutul acesta mic cuprinde stema personală a marelui ban Ioan sau Ianache Catargi, deci același personaj cu posesorul sigiliului precedent.

Pe margine, în interior, un oval liniar, alte două ovale liniare în exterior, între ele

Legendă: † *Ѧван велики бан кралекски* [† Ioan marele ban al Craiovei].

Sigiliul este pus pe o carte scrisă în romînește, din 30 iulie 1619/7127, din care se păstrează numai fragmentul de la sfîrșit. *Explicit: Inaco da nest po moa reč*<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Tismana*, LXIV/7.

<sup>2</sup> Loc. cit., *Secția istorică*, sub dată, fost *Mănăstirea Tismana*, *Netrebnice*, VIII/16, 17.

<sup>3</sup> Loc. cit., *M-reu Radu vodă*, III/1.

<sup>4</sup> Loc. cit., *Școala Obedeianul*, XI/1.

O carte din 6 septembrie 1616 7125 a fost semnalată de Gh. Ghibănescu, care o descrie astfel: « Original la Bibl. V. A. Urechia, Galați. Poartă iscălitura în grecește a lui Ianachi Catargiul ban: Ἰωάννης μπάνος [Ioan banul], iar pecetea e în ceară neagră, sfărîmată în parte, că nu se poate citi bine inscripția. În pecete se vede un boier ținînd cîrja în mîna stîngă, simbolul băniei de Craiova »<sup>1</sup>.

Alt exemplar, cu ceara căzută, din 1612<sup>2</sup>.

Pe o carte din 21 iulie 1619/7127, dată de « jupan Enachi vel ban cralevschi », este aplicat, tot pe ceară verde, un alt sigiliu inelar, rotund, dar, din nefericire, ceara este căzută<sup>3</sup>.

5. *Sigiliul lui Radul Buzescul fost mare ban* (1633). Sigiliu rotund, diametrul 1,7 cm, aplicat cu tuș negru.

Cîmpul: Un personaj boieresc = fostul mare ban, în picioare, jumătate profil spre stînga, avînd pe umeri caftan, în cap pălărie, și ținînd în mîna stîngă un toiag, în timp ce mîna dreaptă este sprijinită în față, la cîngătoare; personajul este însoțit, la dreapta, de două ornamente, care par a fi luna în crai nou. Pe margine, între două cercuri liniare,

Legendă: † ραδωνας βυζεσκωνας [† Radulu Buzesculu].

Sigiliul este pus pe zăpăsul scris în București de Preda logofăt, la 15 decembrie 1633/7142, prin care Avram cu feciorii lui: Pătru, Barbul și Gheorghe, se vînd rumîni lui Dragomir vel armaș, împreună cu moșia lor din satul Vaideei, drept 100 de ughi. Între martorii amintiți în zăpăsi este și « jupan Radul Buzăscul ij biv vel ban » (« care a fost mare ban »), acesta punîndu-și numai sigiliul, fără semnătură, alături de ceilalți martori<sup>4</sup>.

6. *Sigiliul lui Dragomir mare ban al Craiovei* (1641). Sigiliu rotund, diametrul 3,8 cm, timbrat direct pe hîrtia actului (timbru fix), prevăzută, dedesubt, cu ceară verde.

Cîmpul: Un personaj boieresc = marele ban al Craiovei, în picioare, privind din față, avînd pe umeri caftan cu guler de blană, pe dedesubt îmbrăcat cu un fel de antereu închis-la piept cu un rînd de nasturi și cu cîngătoare la mijloc, iar pe cap purtînd pălărie; în mîna dreaptă ține toiagul, terminat în partea superioară cu un fel de măciulie; în mîna stîngă, adusă la piept, pare că ține o cruce, și este însoțit: la dreapta, de un brad; la stînga, de trei brazi. Pe margine: în interior, un cerc liniar, un cerc perlat, un alt cerc liniar, iar în exterior, un cerc perlat, între ele,

Legendă: † жоупанъ драгомиръ великий банъ колевскы катъ «зрмѡ [† Jupan Dragomir marele ban al Craiovei, văleat 7149 < 1640/1641 >].

Sigiliul este pus pe cartea dată de Dragomir vel ban cralevschi, la 12 iunie 1643/7151, mănăstirii Tismana, spre a-și ține un rumîn. Cartea este scrisă chiar la Tismana și se încheie cu formula: *Inaco nest po našem receniiu*<sup>5</sup>.

7. *Sigiliul lui Mareș Băjăscu mare ban al Craiovei* (1669). Sigiliu rotund, diametrul 3,8 cm, timbrat direct pe hîrtia actului (timbru fix), prevăzută, dedesubt, cu ceară verde.

<sup>1</sup> Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, IX, Iași, 1914, p. 254.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., CXXVI/99.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *M-rea Cîmpulung*, XXVIII/4.

<sup>4</sup> Loc. cit., *M-rea Bistrița*, VIII/6.

<sup>5</sup> Loc. cit., *Secția istorică*, sub dată, *fost M-rea Tismana*; actul publicat la B. P. Ilasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, București, 1899, col. 2407—2408. Alt exemplar, prevăzut cu un romb de hîrtie (timbru), la Arhivele statului, *Mitropolia*

**C i m p u l:** Un personaj boieresc, marele ban al Craiovei, în picioare, jumătate profil spre stînga, avînd pe umeri caftan din brocart, stofă brodată în arabescuri și flori, cu guler de blană, iar sub caftan un antereu încheiat la un rînd de nasturi; pe cap are cușmă, în mina stîngă ține un toiag cu trei noduri și măciulie la capătul superior, pe cînd mina dreaptă este adusă în față, în dreptul pieptului. Pe margine, între două cercuri liniare,

**Legendă:** † ЖСНАНН МАРЕШК КЕЛ БАНН КРАЛЕКСКИН АКЪТ „ПРОЗ [† Jupan Mareș marele ban al Craiovei, leat 7177 <1668, 1669>].

Dedesubt, semnătura autografă: *Mareș vel ban.*

Sigiliul este pus pe cartea dată în «scaunul Craiovei» de Mareș vel ban, la 21 iulie 1669/7177, mănăstirii Govora, ca să-și stăpînească a patra parte din Cerneți (Mehedinți). *Explicit: Inaco da nest po naș rečniia*<sup>1</sup>.

Alt exemplar, bine păstrat, pe cartea dată la 23 iulie 1669/7177, lui Tudosie de la Băndălui, ca să-și țină moșia de la Sălcuța, cumpărată, pentru 6 ughi, de la Tudor nepotul Butăresii. *Explicit: Cu bună pace, de niminilea val sau băntuială să n-aibă, preste această carte a noastră. Aceasta scriem*<sup>2</sup>.

Alt exemplar, pe cartea dată, la 24 august 1669/7177, lui Stanciul de la Făinești, ca să-și ție o vie la Rimnic. Sigiliul, pus direct pe ceară verde, este stricat și se păstrează numai întipărirea uleioasă dublă obținută întîmplător prin îndoirea hîrtiei actului, îndată după aplicarea sigiliului. *Explicit: Aceasta scriem. Inaco da nest po naș rečniia*<sup>3</sup>.

Alt exemplar, păstrat în același condiții, pe o carte din 29 august 1669/7177, dată mănăstirii Bistrița, ca să-și ție toți «slobozianii» din slobozia mănăstirii de la Costești (Vilcea). *Explicit: ca mai sus*<sup>4</sup>.

Pe o carte din 1 martie 1670/7178, fără numele nici semnătura emiten-tului, adresată către șase megieși adeveritori ai lui Mircea armașul din Stroești (Gorj), de o parte, și ai lui Dan și frații săi: Bărca și Novac, de altă parte, pentru un vad de moară, este pus un sigiliu rotund de ceară verde, diametrul 3,8 cm, cu totul deteriorat<sup>5</sup>. În schimb, s-a păstrat dubla întipărire uleioasă obținută prin apăsarea unei părți din hîrtia actului îndoit. Din legendă se disting aici unele litere neconcludente, iar în cîmpul sigiliului se distinge, aproape bine, personajul boieresc, avînd un toiag în mina stîngă. Sigiliul acesta a fost identificat de Constantin Moisil ca fiind al vornicului Radul Popescu<sup>6</sup>. În realitate, avînd pe de o parte în vedere anul emiterii documentului (1670), iar pe de altă parte asemănarea izbitoare cu sigiliul, descris mai sus, al lui Mareș Băjăscu vel ban cralevschi, socotim că avem în față

*București, CLXXIII/35. Alt exemplar, pus pe un act din 9 iunie 1642\* (7150), la Arhivele statului, Mănăstirea Cozia, XXIV/13.*

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-reă Govora*, XIII/14.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., XC/71.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *M-reă Dintrun lemn*, XXIX/5.

<sup>4</sup> Loc. cit., *M-reă Bistrița, Netrebnice*, I/11; o altă carte, din 4 septembrie 1669 (7178), are același sigiliu în ceară verde, dar spart și căzut; în schimb, întipărirea uleioasă este foarte descifrabilă (Arhivele statului, *Mănăstirea Brîncoveni*, XXII/41).

<sup>5</sup> În legătură cu această pricină cunoaștem cartea dată la 7 octombrie 1660/7169, de «jupan Preda vel ban», lui Mircea armașul din Stroești, ca să-și stăpînească moara făcută pe locul său și pe care o cere Bărca. «Iar de va păre cu stră<m>bul, să vii de față nainte noastră. Aceasta <am> amu scres. Într'altu chip să nu fii». Cartea este prevăzută cu un sigiliu rotund (c. 3,1—3,3 cm), timbrat pe ceară verde, căzută, și total indescifrabil (Academia R.P.R., CLXXXV/61).

<sup>6</sup> Academia R.P.R., CLXXXV/65; vézi și C. Moisil, *Studii de sigilografie românească*, în «Revista arhivelor», nr. 4 (1927), p. 130—131.



tot acest din urmă sigiliu, mai ales că sigiliul vornicului Radul Popescul, din 1669, este cu totul altul ca tip.

Pe o carte din 10 ianuarie 1673/7181, fără titulatura nici semnătura emitentului, se găsește un sigiliu în ceară verde, căzută. Se arată aici jurătorii (6) lui Novac din Stroești (Gorj), care să jure, împreună cu cei șase jurători ai lui Mirce armașul, pentru stăpânirea unei vii: «Și zio de acum duminică înainte o săptămână, să vie aici, să juri!». După mărimea sigiliului, ceara verde și regiunea unde se exercită autoritatea emitentului, înclinăm a crede că este vorba de o carte întărită tot cu sigiliul lui Mareș Băjăscu mare ban al Craiovei<sup>1</sup>.

8. *Sigiliul lui Manea stolnic, ispravnicul scaunului Craiovei (1675)*. Sigiliu rotund, diametrul 3,8 cm, timbrat pe ceară verde, căzută. În schimb, s-a păstrat întipărirea lui uleioasă dublă pe hirtia actului, dar imaginea — atît cît ni s-a păstrat — este de o valoare mediocră.

În cîmpul sigiliului se distinge un personaj boieresc, în picioare, privind din față, avînd pe umeri caftan și toiagul în mîna dreaptă.

Din legendă sînt mai clare: invocația simbolică (†) și cîteva litere dispartate, fără să se poată restabili un text.

Actul prevăzut cu acest sigiliu, din 22 octombrie 1675/7184, prezintă interes și pentru acest motiv îl redăm mai pe larg:

«† Manea stolnicul ispravnicul scaunului Craiovei, scriim cartea noastră» către Preda căpitan Cepleanul. «Cătră aceasta-ți facem în știrie că aice, naintea noastră și a boiarilor mării sale lu Vodă, jălu-se» egumenul Iftimii de la m-reă Strimba, pentru un țigan, pe care Preda i-l ținea «în legătură și în opreală». Dacă a făcut ceva, sau a furat, să-l aducă la judecată, iar pentru alte socoteli să-i dea drumul, pînă se vor judeca cu toții. «Iar mai mult den capitili voastre se nu mai faceți! Că voi nu înblați boiriștii, ci faceți niști lucrurii nibuniști». Iar de nu va asculta, «bini să știți că vom trimite cu treapăd și <vă> vor aduce fără dă voia voastră. Di aceasta vă scriim. Într-altu chip să nu faciți»<sup>2</sup>.

Același sigiliu rotund (cca 3,8—4 cm), timbrat tot pe ceară verde, căzută, și complet indescifrabil, credem că se găsește pe cartea din 19 octombrie 1675/7184, pentru orînduirea boierilor judecători ai Nicolii Măgălii, Dumitrașco postelnic și cumnata sa, Rocsa, toți din Copăcenii, ca să judece dacă au ținut cu toții moșia și celelalte averi rămase de la Stămatii paharnic. După ce-i vor așeza, «să li facă scrisoriile mînilor lor și să ni scrii și nouă, ca să știm precum i-au așăzat. Di aceasta am scris»<sup>3</sup>.

9. *Sigiliul lui Radul Năsturel mare ban al Craiovei (1681)*. Sigiliu rotund, diametrul 3,7 cm, timbrat direct pe ceară verde; căzînd ceara, s-a păstrat întipărirea dublă uleioasă pe hirtia împăturită a actului.

Cîmpul: Un personaj boieresc, marele ban al Craiovei, în picioare, jumătate profil spre dreapta, avînd pe umeri caftan cu guler de blană și cușmă în cap, ține în mîna dreaptă toiagul, în timp ce mîna stîngă este adusă în fața pieptului, cu palma întinsă. Pe margine, între două cercuri liniare,

Legendă: † РАДШ \* НАСТУРЕЛ \* БЕА \* БАН [† Radul \* Năsturel \* vel \* ban].

<sup>1</sup> Academia R.P.R., CLXXXV/59.

<sup>2</sup> Loc. cit., XC/86.

<sup>3</sup> Loc. cit., XXIX/289.

Sigiliul este pus pe cartea din 27 mai 1681/7189, dată de Iane căpitanul, ispravnicul scaunului Craiovei, și adresată către șase boieri, pentru alegerea unei moșii cumpărate de mănăstirea Brîncoveni de la Ioana Popînzălescul. *Explicit*: Aceasta vă scriim <sup>1</sup>.

B. MARI VORNICI AI ȚĂRII ROMÎNEȘTI. 10. *Sigiliul lui Vintilă Corbeanul mare vornic* (1621). Sigiliu inelar oval, diametrele 1,6 × 1,7 cm, aplicat cu tuș negru.

Cîmpul: un personaj boieresc, marele vornic, în picioare, jumătate profil spre dreapta, îmbrăcat cu caftan și pe cap cu un ișlic mic, rotund, ține în mîna dreaptă toiagul, în timp ce mîna stîngă se sprijină în față, la cingătoare. Pe margine, între două ovale liniare — în interior, și un oval liniar, în exterior, urmează

Legendă: † киѣтиѣ... дворник [† Vintilă... dvornic].

Dedesubtul sigiliului, semnătura autografă: † Vintilă vornic. Sigiliul are o greșală de gravare: H în loc de N, la cuvîntul Vintilă. Este pus pe cartea dată de jupan Ventilă vel dvornic și alți boieri, la 1 iulie 1622/7130, lui Necula vel spătar, ca să-și ție satul Călugăreni, pe Neajlov, fost al mănăstirii Cotmeana; judecata a avut loc înaintea domnului, a divanului și a arhierilor. *Explicit*: Inaco da nest po naș rečnie <sup>2</sup>.

Alt exemplar pe zăpăsul lui Ivașco, fecior lui Dărmoș din Vlădeni, dat la 5 decembrie 1621/7130, pentru un rumîn al lui Necola biv vel vistier, scris dinaintea «deregătorilor domnu nostru: jupan Ventilă vel dvornic», etc <sup>3</sup>.

11. *Sigiliul lui Iscrul vornic* (1623). Sigiliu inelar octogonal: 1,45 × 1,4 cm, aplicat în tuș negru.

Cîmpul: În dreapta, un personaj boieresc, vornicul Iscrul, în picioare, din față, îmbrăcat cu caftan, poartă în mîna stîngă toiagul — prevăzut cu mai multe noduri. Mîna dreaptă este adusă în față, la piept, și ține o carte închisă (pravila); pe cap, pălărie cu margini drepte, mari. În partea stîngă a sigiliului, pe două rînduri verticale,

Legendă: † искрѣ / vornикѣ [† Iscrul vornicu].

Deasupra sigiliului, foarte înghesuită de textul actului, semnătura autografă: *Iscrul biv dvornic*.

Sigiliul este pus pe zăpăsul de vînzare a unor mori în apa Prahovei, la Dlăbănești <Dălbănești>, din 16 ianuarie 1623/7131. Pentru pitorescul și interesul pe care îl prezintă clauza finală a acestui zăpăsi, îl reproducem în întregime. Semnalăm că același sigiliu, neîntovărașit de semnătură, îl găsim într-un zăpăsi din 14 februarie 1627/7135, pentru vînzarea unei ocine la Țigănești. Și aici, vornicul Iscrul este tot martor. Iată zăpăsul din 1623:

† Eu Radul logofăt de Dlăbănești și popa Radul și Stan și Stoica i Stoica i Oancea i Dobrin și Neagoe și tot satul mēgiașii de în Dlăbănești, scris-am acesta al nostru zăpăsi, să fie la mână jupănului Neculei vistiierul, cum să să știe că i-am vândut doa rotē de mori în apa Praovei, ci să chiamă în vadul de mijloc; și le-amu vândut pentru prețu 64 de galbeni gata și le-aamu vîndut de a noastră bună voie, cu știre boerilor și a mēgiașilor de înprejuriul locului, de în sus și dă în jos. Că aceste mori, ce sânt mai sus scrise, nui

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-rea Brîncoveni și Mamul*, XI/36.

<sup>2</sup> Loc. cit., *M-rea Glavacioc*, XXXIV/19.

<sup>3</sup> Academia R.P.R., XLI/120.

le-aamu fost vândut mai nainte lu Miriță Cojocariul; apoi noi le-aamu răscu-  
 <m>părat și le-aamu vândut jupânului Neculei vistiîarul.

«Și cându amu făcut această tocmeală, mărturie amu pus: jupânul Ivașco vornicul de Băleni și jupânul Gligorie comisul și banul Pătru și Ghione ginerele Saveii de în Trăgoviște și Ghinea Mustachi și Sima logofăt ot Trăgșor și Gherghe vătaf ot Trăgoviște i Moga logofăt de Căptărești i Radul prăcălabul de Stoinești, ca să-i fie acesté mori moșie în veciia veacului adevărat.

« Pis az Dumitru logofăt, mesița ghinarie 16 dni.

« Însă și cu loc înprejurul morilor cât arunci cu toporu <sup>1</sup>.

« U varoș Trăgoviște, vâleat 7131.

« Ivașco vornic <L. S.>, Iscrul biv dvornic <L. S.>, Gligorie comis <L. S.>, <L. S.>, <L. S.> <sup>2</sup>, † Sima logofăt <L. S.>, Moga <L. S.>, Dumitru logofăt <L. S.>, Radul prăcălab <L. S.> <sup>3</sup>.

12. *Sigiliul lui Papa Greceanul mare vornic* (1626). Sigiliu rotund, diametrul 3 cm, timbrat pe ceară verde.

Cî m p ul: Un personaj boieresc, marele vornic, în picioare, jumătate profil spre dreapta, ține în mîna dreaptă toiagul; ceara fiind căzută, nu se mai pot distinge alte amănunte pe întipărirea uleioasă rezultată din împăturirea actului. Pe margine, între două cercuri liniare,

L e g e n d a: † жпан ... велчки дворник лѣт 7131 [† Jupan ... mare dvornic, leat 7134 <1625/1626>].

Sigiliul este pus pe cartea dată la 15 iulie 1627/7135, ca să se știe «megeiașii satului Stăneștilor», orînduiți ca să adevereze pentru niște galbeni cheltuiți și pentru niște oameni, dacă s-au «scumpărat de rumănie... să caute să-i tocmească cum vor afla cu dreptul, cu sufletele lor» <sup>4</sup>.

13. *Sigiliul lui Dragomir mare vornic* (1648). Sigiliu rotund, diametrul 3,8 cm, timbrat direct pe hîrtia actului (timbru fix), prevăzută, dedesubt, cu ceară verde.

Cî m p ul: Un personaj boieresc, marele vornic, în picioare, privind din față, cu caftan pe umeri și un antereu pe dedesubt, iar pe cap pălărie cu margini largi; ține în mîna dreaptă un toiag, pe cînd mîna stîngă se sprijină în față, la cingătoare; el este însoțit: la dreapta, de un brad; la stînga, de trei brazi, de mărmi diferite. Pe margine, între două cercuri liniare,

L e g e n d a: † Д ... ки дворник лѣт ... [† ... Dragomir mare dvornic, leat ...].

Dedesubtul sigiliului, semnătura autografă: † *Dragomir vel dvornic*.

Sigiliul este pus pe cartea dată în Tirgoviște, de «jupan Dragomir velichii dvornic», la 5 noiembrie 1648/7157, lui Stoian, feciorul lui Lepădat din Săcueni (Dimbovița), ca să-și stăpînească siliștea Obroceasca. Cartea este scrisă la Tirgoviște și se încheie cu formula: *Inaco da nest* <sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Sublinierea ne aparține. Aceasta este o clauză generală pentru secolul al XVII-lea. Astfel, în 1655/7163, Constantin Șerban confirmă mănăstirii Viforita «o moară în apa Ialomiții și cu un loc în jurul ei cît aruncă voinicul cu toporul în toate părțile» (Arhivele statului, *Mănăstirea Viforita*, III/6).

<sup>2</sup> Sigiliu inelar mic, avînd în cîmp textul: ПЕ/ТРОΣ ΓΓ/И [Petru Gheorghi], deci sigiliul «banului Pătru».

<sup>3</sup> Actul original la Muzeul Bucureștilor.

<sup>4</sup> Academia R.P.R., XLII/35.

<sup>5</sup> Arhivele statului, *Mitropolia București*, CLXXIII/35.

Alt exemplar, cu ceara căzută, pe cartea lui Dragomir velichii dvornic dată m-rii Glavacioc, la 2 aprilie 1651/7159, pentru stăpînirea unei case din Tirgoviste, pe care o pretindea Ghinea cupețul. Cartea se încheie: Pentru că așa iaste învățătura noastră, că au rămas Ghinea dă judecată dănaintea noastră. *Inaco de nest po reș nașem. I<spravnic> sam reș nașemu*<sup>1</sup>.

14. *Sigiliul lui Preda Brincoveanu mare vornic* (1652). Sigiliu rotund, diametrul 2,5 cm, timbrat direct pe hîrtia actului (timbru fix), prevăzută, dedesubt, cu ceară verde.

Cîmpul: Un personaj boieresc, marele vornic, în picioare, privind din față, avînd pe umeri caftan cu guler de blană, pe dedesubt un antereu, pe cap, cușmă; în mina dreaptă ține un toiag cu trei noduri, în timp ce mina stîngă se sprijină în față, la cingătoare; el este însoțit, la dreapta și la stînga, de cite un arbore (brad ?).

Pe margine, între două cercuri liniare,

Legendă: † ПРѢДА ... ВѢНША ВЕЛИКИ ДВОРНИК [† Preda Brăncoveanu mare dvornic].

Dedesubtul sigiliului, semnătura autografă: † *Preda vel vornicu*.

Sigiliul este pus pe cartea din 3 iulie 1652/7160, dată de «jupan Preda vel dvornic» lui Dumitrașco postelnic din Cepare, cu jupineasa lui, Caplea, pentru a-și ține un țigan pe care li-l reținuse jupineasa Călina stolniceasa a Barbului stolnic Brădescul, deoarece țiganul furase doi cai de la m-reă Crețești, ai Barbului stolnic și fusese prins de vornicul Stanciul din Sălătruc, fost pe atunci «ispravnic la casele domnești la Brincoveni». Pentru țigan, Dumitrașco postelnic și jupineasa Caplea «au plătit 2 gloabe de cai, priț de ughi 40, șă patru colace, ughi 5», și încă un cal, ughi 6. «Noi am judecat împreună cu mulți boiari șe am dat cartea noastră . . . șă de nemenele opreală să n-aibă preste cartea noastră, pentru că au rămas jupăneasa Călina de lege și de judecată, denaintea noastră. *Enaco da nest po naș reș*<sup>2</sup>.

15. *Sigiliul lui Barbul Poenarul mare vornic* (1659). Sigiliu rotund, diametrul 2,6 cm, timbrat pe ceară verde.

Cîmpul: Un personaj boieresc, marele vornic, în picioare, în profil spre stînga, avînd caftan pe umeri și cușmă pe cap, ține în mina stîngă toiagul, iar mina dreaptă este sprijinită în față, la cingătoare. Pe margine, între două cercuri liniare,

Legendă: † ЖПАНЪ БАРБЪШ ВЕЛ ВОРНИК [† Jupanu Barbulu vel vornic].

Dedesubtul sigiliului, semnătura autografă: *Barbul vel vornic*.

Sigiliul este pus pe cartea dată de «jupan Barbul vel vornic», la 26 iunie 1659/7167, lui Radul logofăt și fraților lui: Ioan și Avram, feciorii Stoicăi logofăt de la Bătiești (Muscel), ca să țină jumătate din moșia lui Ion sin Radul Cojocariul, deoarece Ion se vînduse rumîn, cu moșia, la tatăl lui Radul logofăt, în vremea lui Matei Vodă. Judecarea acestei pricini se face înaintea marelui vornic, în fața căruia una din părți rămîne «de lege și de judecată». *Explicit*: Într-alt chip să nu fii<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-reă Glavacioc*, XXXIV/31. Alte exemplare, din 12 mai 1645 și 15 iunie 1650, la Arhivele statului, *Mănăstirea Cîmpulung*, LX/7, LX/28.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., XC/55. Semnalat și descris întîi la C. Moisil, *op. cit.*, p. 130. Găsim semnătura, fără sigiliu: «Preda vel vornic Brăncovenul», ca marturie pe un act din 1 februarie 1653/7161, la Academia R.P.R., CLXXXI/80.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Mitropolia București*, XCIII/38.

Alt exemplar, pe o carte din 25 iunie 1659/7167, dată tot în pricina de mai sus. *Incipit*: † Jupan Barbul vel vornic scris-am cartia noastră » lui Drăguș de la Bătiești (Muscel) . . . Actul încheie: « Iar să vă mai vini a doilea rând, să ni spui cum nu ascuți de judecata noastră și nu-l laș să-ș țăi moșia, frățani-tău <Ion>, voi să trimiți să te aducă cu treapăd și cu bou de soroc. Iar să va fi lucrul într-altu chip, tu să vii de față. Într-alt chip să nu fii *po recinno naș* » <sup>1</sup>.

În sfârșit, un alt exemplar, cu totul stricat, este pe o carte din 22 ianuarie 1659/7167, interesantă și pentru delegarea de către marele vornic a puterii de a judeca, carte pe care o reproducem în întregime:

« † Jupan Barbul vel vornic, scriș-am cu bucurii la sfinția ta, părinti igumen Vărlam de la mănăstiri di la Argiș, ci iasti hramul Maica Precista, metanii și blagoslovenii trimitim sfinții tale.

« Așijderili facim di știri sfinții tale că aici, înaintea noastră, spus-au acest niguțător Calciul di la Curtea-di-Arghiș, cum au fost cumpărat niști moșii de la niști oameni din Virniști, ci au fost ii chizaș pri Tatul postelnic, de 13 galbini, și i s-au fost tămplat moarti, di au murit. Iar acist niguțător Calciul, alt nimic n-au avut ci-i lua pintru datorii, ci au apucat pri chizași, iar chizașii au dat niști moșii a lui. Iar când iasti acum, să scoală acii oameni iar cu pără ș-au vinit di față dinaintea noastră. Dici noi, încă am judicat ș-am dat ca să-ș ia niști migiaș și boiari dinaintea sfinții tali, ca să-i judicăm cum viț afla mai cu diriptul. După ci viț judica, să faci scrisoar<e> la mânia noastră, să știm în ci chip aț judicat, și voi videa iu cini nu să va țania di judicata noastră și a sfinții tali. Într-alt chip să nu fii.

<L.S.> Pis ghinarie 22 dni, vleit 7167 » <sup>2</sup>.

16. *Sigiliul lui Mareș Băjăscu mare vornic* (1668). Sigiliu rotund, diametrul 3,3 cm, timbrat direct pe hîrtia actului (timbru fix), prevăzută, dedesubt, cu ceară verde.

Cîmpul: Un personaj boieresc, marele vornic, în picioare, privind din față, avînd caftan pe umeri și cușmă pe cap; ține în mîna dreaptă un toiag, iar mîna stîngă se sprijină în față, la cingătoare. Pe margine, un cerc liniar, în exterior, două cercuri liniare, în interior, între ele,

Legendă: † МАРЕШ БЖ КЕА КВ . . . ХРОА [† Mareș Băjăscu vel vornic 7174 <1665/1666>].

În dreapta sigiliului, semnătura autografă: *Mareș vel dvornic*.

Sigiliul este pus pe cartea de judecată din 13 mai 1668/7176, dată de Mareș vel dvornic, m-rii Tismana, spre a-și stăpîni moșia Erghiavița (Mehe-dinți); judecata avusese loc din porunca domnească <sup>3</sup>.

Pe o altă carte de judecată, dată la 12 iunie 1667/7175, Mareș vel vornic își pune numai semnătura, fără sigiliu <sup>4</sup>.

17. *Sigiliul lui Radul Popescul mare vornic* (1669). Sigiliu rotund, diametrul 3,8 cm, aplicat cu tuș verde.

Cîmpul: Un personaj boieresc, marele vornic, bust mare pînă la genunchi, jumătate profil spre dreapta, dar privind din față, are pe umeri

<sup>1</sup> Arhivele statului, *Mitropolia București*, XCIII/37.

<sup>2</sup> Loc. cit., *Episcopia Argeș*, VII/27.

<sup>3</sup> Loc. cit., *M-reă Tismana*, XI/14. Alt exemplar la Arhivele statului, *Mănăstirea Cîmpulung*, LX/50.

<sup>4</sup> Academia R.P.R., LXX/13.



caftan fără umeri, cu guler de blană, iar pe cap cușmă; în mîna dreaptă ține toiagul, în timp ce mîna stîngă este adusă în față, în dreptul pieptului; el este însoțit, la dreapta și la stînga respectiv, de următorul text: 16/69//n/n < 1669/Popescul >. Pe margine, între două cercuri perlate,

L e g e n d a: † ЖСНАНН · РАДША · КЕЛНИК · ДВОРНИК · [† Jupanū · Radulū · mare · dvornicū ·].

Sigiliul este pus pe cartea din 14 noiembrie 1669 7178, adresată lui Stoica din Sibiceiu. *Incipit*: « † Radul Popescul vel dvornic, scris-am această carte a noastră . . . » Arată apoi că s-a jeluît Borce, pentru 20 de taleri luați ca să-i dea miere, și acum nu-i dă nici mierea, nici banii. În continuare, aceeași poruncă se adresează lui Dobrotă, Niagoe și Marin, cu soțiile lor, să vină să stea față cu Borce, pentru două vaci. *Explicit*: « Iar de nu veți veni, bine să știți că voi trimite cu triapăd. *Tolico pisah* »<sup>1</sup>.

18. *Sigiliul lui Radul Crețulescul mare vornic* (1675). Sigiliu rotund, diametrul 3,9 cm, aplicat cu tuș verde.

C î m p u l: Un personaj boieresc, marele vornic, în picioare, jumătate profil spre dreapta, avînd caftan cu guler mare de blană pe umeri și ișlic mare pe cap, ține în mîna dreaptă toiagul, ce pare că merge îngroșîndu-se spre extremitatea superioară; mîna stîngă este ridicată la piept, deasupra cîngătorii; el este însoțit, la dreapta, de o biserică, iar la stînga de o inimă străpunsă de o săgeată, stema personală a vornicului Radul Crețulescul<sup>2</sup>. Pe margine, între două cercuri liniare,

L e g e n d a: † РАДША · КРЕЦШЕСКУСЛА · КЕЛ · ДВОРНИК [† Radul · Crețulesculū · vel dvornicū].

Sigiliul este pus pe cartea dată de Radul Crețulescu mare vornic lui Dănilă, la 28 mai 1675 7183, ca să-și aducă zapisele moșiei de la Teșila, pentru care are pricină Iacov cu Tudoran iuzbașa. Cartea încheie: Aceasta scriiem<sup>3</sup>.

Pentru întia oară, sigiliul acesta a fost reprodus, într-un desen insuficient pe alocuri, de V. A. Urechia, încă din 1886, după un act din 20 noiembrie 1675. Iată cum îl descrie: « Fiecare poate distinge în acest sigil pre un mare vornic în aparatul demnității sale. El are bastonul vorniciei, la o mînă și în cealaltă ține crucea, vechiul simbol al vorniciei. Acest vel vornic, care ne dă o bună idee de costumul său, de comanacul său de oaie, de caftanul său fără de mînici, este Radul Crețulescul marele vornic al domnitorului muntean Duca Vodă . . . »<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Academia R.P.R., CXXVI/90.

<sup>2</sup> Părerea aceasta, emisă de V. A. Urechia (*Miron Costin, Opere complete*, I, București, 1886, p. 682), o socotim justă, între altele, și pentru faptul că în multe din sigiliile iconografice ale marilor bani și marilor vornici se constată prezența stemei personale a dregătorului respectiv.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Mitropolia București*, XVII/20; alte exemplare: *ibidem*, XVII/21 (din 2 iulie 1675/7183, pentru orînduirea jurătorilor lui Tudoran iuzbașa de la Teșila); Academia R.P.R., XLV/13 (din 2 martie 1675/7183: carte către Drăguș și alții, ca să tragă moșiile cumpărate de Tudor portar și Mihăilă săpunar. *Explicit*: Aceasta am scris.); *ibid.*, CLXXV/233 (din 30 mai 1675/7183).

<sup>4</sup> V. A. Urechia afirmă (*op. cit.*, II, p. 567) că sigiliul acesta n-ar fi decît « reproducerea amendată » a unui sigiliu de vornic de poartă moldovean, păreră care nu se poate susține. Sigiliul este reprodus, fără descriere, la V. A. Urechia, *Memoriu asupra perioadei din Istoria Romînilor de la 1774/1786 însoțitu de documente cu totul inedite de . . .* Extrassu din « Anal. Acad. Rom. », Mem. Secț. Ist., Seria II, t. XII, București, 1893, p. 1064, fig. 2, (Academia Romîna). De aici este reluat și de G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*,

Dar reproducerile de pînă acum ale acestui sigiliu nu lasă să se întrevadă nici o cruce în mîna stîngă, așa cum credea a distinge V. A. Urechia.

19. *Sigiliul lui Badea Bălăceanul mare vornic* (1678). Sigiliu rotund, diametrul 4 cm, aplicat cu tuș verde închis.

Cîmpul: Un personaj boieresc, marele vornic, bust pînă la genunchi, jumătate profil spre dreapta, avînd pe umeri caftan cu guler de blană și un ișlic mic pe cap, ține în mîna dreaptă toiagul, în timp ce mîna stîngă este adusă în față, în dreptul cingătorii. Pe margine, între două cercuri liniare,

Legendă: † ЖЪПАН БАДЪ БЪ КЧЕНСАЪ КЕЛ ДКОРНИК ЛЪТЪ ХРОС [† Jupan Badea Bălăceanulu vel dvornic, leat 7186 <1677 1678>].

Sigiliul este pus pe cartea din 8 iunie 1679/7187, dată de Badea Bălăceanul vel vornic către logofătul Moise de la Chiojd, Cuți și Dragomir Predeleanul, ca să jure pentru moșia de la Bohor, în pricina dintre Stanca — fata lui Constandin din Bohor și mănăstirea Isvorani. Cartea încheie: Aceasta scriim<sup>1</sup>.

Al doilea exemplar, care ne este necesar pentru completarea lipsurilor celui dintîi, este pus pe o carte din 21 noiembrie 1679/7188, către Voicel sin Radul Nebunul din Drăgănești și feciorilor Oncei, în pricina de moșie cu Iachim călugărul sin Popei Badei din Cioceni. Încheie: « Iar dacă va părea lucrul într-alt chip, să veniți de față; că nelăsându-i moșia în pace și neviînd de față, bine să știți că vom mîna om cu trepăd, de vă vor aduce fără voia voastră. Aceasta am scris »<sup>2</sup>.

20. *Sigiliul lui Ghinea Rustea mare vornic* (1688). Sigiliu rotund, diametrul 4,1 cm, aplicat cu tuș verde deschis.

Cîmpul: Un personaj boieresc, marele vornic, văzut pînă la genunchi, jumătatea profil spre dreapta, avînd pe umeri caftan cu guler de blană și un ișlic mic pe cap, ține în mîna dreaptă toiagul, ce merge îngroșindu-se spre partea superioară, iar mîna stîngă este adusă în față. Pe margine, între cîte două cercuri liniare,

Legendă: † ЖЪПАН ... КЕЛ ДКОРНИК ЛЪТЪ ХРОС [† Jupan ... vel dvornic leat 7196 <1687 1688>].

Sigiliul este pus pe cartea adresată, la 29 aprilie 1688/7196, lui Barbul căpitan de margine. *Incipit*: « Ghinea Rustea vel vornic, scriem cartea noastră... Mai departe: « Înaintea noastră » au avut « întrebăciune » Vălcul părcălabul de la Stălpul și cu Nedelco dărăbanțul de la Podul lui Momce, pentru o datorie de bani. Se poruncește lui Barbul căpitan de margine să cheme pe împričinați și pe « împrejurenii », care vor cunoaște faptele, « să stea di față înaintea dumatile, să le iei seama pre amăruntul, să-i dovedești și să-i adiverezi precum va fi cu dreptul, ca să li se facă carti cu așezământ, să nu mai fie gâlceavă intri dănșii di acum înainte. Aceasta scriem ». Cei doi datornici amintiți mai sus fugiseră în Moldova și acum, înapoiți, erau chemați la plata datoriei<sup>3</sup>.

21. *Sigiliul lui Alexandru Alexianu mare vornic* (1694). Sigiliu rotund, diametrul 3,1 cm, aplicat cu tuș verde deschis.

București, 1899, p. 67, 732, fără vreo nouă precizare. În sfîrșit, tot după V. A. Urechia (*Miron Costin*, I, p. 682), este reproduș și descris la C. Moisil, *op. cit.*, p. 131—132.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-reă Mihai Vodă*, I/13.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., CXC VII/94; reproduș și descris întîi la C. Moisil, *op. cit.*, p. 132. Alt exemplar la Arhivele statului. *Mănăstirea Cîmpulung*, LX/69.

<sup>3</sup> Academia R.P.R., CXXVII/140.

**Cîmpul:** Un personaj boieresc, marele vornic, văzut pînă la genunchi, jumătate profil spre stînga, avînd pe umeri caftan cu guler de blană și antereu pe dedesubt, iar pe cap un ișlic mic, ține în mina stîngă toiagul, ce merge îngroșîndu-se spre partea superioară, în timp ce mina dreaptă se sprijină în față, la cingătoare. Pe margine, între două cercuri liniare,

**Legendă:** † ЖПАН АЛЕКСАНДРС КЕЛ ДВОРНИК ЛѢГ, хсг [† Jupan Alexandru vel dvornic, leat 7203 <1694 1695>].

Sigiliul este pus pe cartea către Voicilă sin Radului Nebunul de la Drăgănești și feciorilor Oncii, ca să-l lase pe călugărul Ichim să-și stăpînească moșia cumpărată la Cioceni. «Că nelăsându-i moșia să și-o ție în pace și neviind de față, și va mai veni a doua oară cu jalbă, bine să știți că vă vom trimete om domnescu, di vă vor aduce aicea fără di voe voastră și veț da și treapd. Aceasta scriem»<sup>1</sup>.

**22. Sigiliul lui Stroe Leurdeanu mare vornic (1704).** Sigiliu rotund, diametrul 4 cm, aplicat cu tuș verde.

**Cîmpul:** Un personaj boieresc, marele vornic, văzut pînă la genunchi, privind din față, cu caftan pe umeri, dar fără să se poată distinge, din pricina întipăririi insuficiente, dacă are ceva pe cap; pare, totuși, să aibă un mic ișlic; în mina dreaptă ține toiagul, iar mina stîngă și celelalte amănunte nu se pot distinge. Pe margine, între două cercuri liniare,

**Legendă:** † ЖПАН СТРОЕ ЛЕУРДАНСА \* КЕЛ ВОРНИК... [† Jupan Stroe Leurdeanu \* vel vornic...].

Sigiliul este pus pe cartea de judecată din 1704/7212 (fără lună, nici zi), dată de Stroe vel vornic, mănăstirii Cotroceni, pentru stăpînirea moșiei din Brătiliani. Cartea încheie: Aceasta scriem<sup>2</sup>.

**23. Sigiliul lui Șerban Cantacuzino mare vornic (1708).** Sigiliu rotund, diametrul 4 cm, aplicat cu tuș verde spălăcit.

**Cîmpul:** Un personaj boieresc, marele vornic, bust pînă la brîu, privind din față, avînd pe umeri caftan cu guler de blană, pe cap un ișlic mic, în mina dreaptă ține toiagul, iar mina stîngă și celelalte amănunte nu se pot distinge. Pe margine, între două cercuri liniare,

**Legendă:** † ЖПАН ШЕРБАН КАНТАКУЗИНО КЕЛ ВОРНИК ЛѢГ хсг [† Jupan Șerban Cantacuzino vel vornic, leat 7213 <1704 1705>].

Sigiliul este pus pe o carte de judecată din 5 mai 1708/7216, dată de Șerban Cantacuzino în pricina dintre Crăciun Gărdescul — feciorul lui Vișan, și Ivan Străulescul, socru-său, cu care a avut «întrebăciune de față, înaintea noastră», pentru moșia numită Urez, cumpărată de Crăciun de la nepoții săi, Oancea și Nan. Cartea încheie: Aceasta scriem<sup>3</sup>.

**24. Sigiliul lui Pană Negoescu mare vornic (1718).** Sigiliu rotund, diametrul 3,5 cm, aplicat cu tuș auriu.

**Cîmpul:** Un personaj boieresc, marele vornic, bust pînă la brîu, jumătate profil spre stînga, avînd pe umeri caftan cu guler de blană, pe cap

<sup>1</sup> Academia R.P.R., CXCVII/100; semnalat și descris întîi la C. Moisil, *op. cit.*, p. 132—133.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *M-reă Cotroceni*, V/37; este vorba în act și de jurămîntul cu mîinile pe evanghelie. Alt exemplar, mai puțin distinct, din 26 iulie 1698/7206, la Academia R.P.R., CXXVIII/153. Alt exemplar, pus pe ceară verde, la închiderea unei cărți din 15 aprilie (f. a.), la Arhivele statului, *Mănăstirea Cîmpulung*, LXIII/155.

<sup>3</sup> O descriere a acestui sigiliu, dar fără reproducerea lui, la C. Moisil, *op. cit.*, p. 133. Actul, fost în colecția dr. G. Severeanu, este acum la Muzeul Bucureștilor.

un ișlic mic și ținînd în mîna stîngă toiagul. Pe margine, între două cercuri perlate.

*Legendă:* † ПАНА НЕГО... [† Pană Negoescul...].

Sigiliul este pus pe cartea prin care, la 25 aprilie 1718/7226, Pană Negoescul mare vornic face, pe un Gherghe, vâtaf de plaiu în județul Buzău. Cartea aceasta prezintă un interes deosebit intrucît, «nefiind domnia aici», adică în lipsa de domn, marele vornic face numirea unui vâtaf de plaiu, numire care reprezenta, în general, un privilegiu domnesc și era făcută de obicei prin pitac domnesc. Reproducem în întregime actul:

«† Pană Negoescul vel vornic. Dat-am carte noastră lui Gherghe, pre care l-am făcut vâtaf de plai ot sud Buzău: că nefiind domnia aici, i-am dat carte noastră, să aibă a fi vâtaf și purtătoriu de grija plaiului și de toate altele ce ar fi trebile și poruncile domnii, ca să nu să facă niscareva blestemății pentru plaiul lui, că apoi va păți mare nevoie.

«Așăjdirea vă poruncim și voao, tuturor plăiașălor de acolo, căț să nteț supt ascultarea aceștii vătășii, să căutaț să ascultaț de vâtaful ce s-au rînduit, să fie de toate cële ce vă va porunci, ca să nu să facă niscareva blestemății, pentru nepaza și neascultarea voastră. Că apoi voi veț plăti cu capetile. Și încă i-am dat și voe vâtafului, ce scrie mai sus, oricarele den voi n-ar asculta, să-i facă certare, după vina lui. Așăjdirea, să aibă a judeca pe plăiași și pe toț oamenii de acolo den satele plăiașăști, pentru <rupt = orice g>ălcevi ar avea între dănsăi și să aibă a-i luarea și vitele ce să vor găsi de pripas pe la acei oameni, pre seaama lui. Și pentru alte hoții și curvii, iar el să-i judece și să-i globească pe fieștecarele, după cum a fost obiceiul și mai înainte și să fie și el scutit de dăjdi și de alte rînduiale, după cum au avut obicei. Mai mult val să n-aibă. Aceasta scriem.

<L.S.>

Aprilie 25 dni, leat 7226 »<sup>1</sup>.

25. *Sigiliul lui Radul Popescul, mare vornic (1720).* Sigiliu rotund, diametrul 4 cm, aplicat cu tuș verde-auriu.

*Cîmpul:* Un personaj boieresc, marele vornic, văzut pînă la genunchi, privind din față, avînd pe umeri caftan, iar în mîna dreaptă un toiag cu măciulie la capătul superior. Întipărirea sigiliului fiind imperfectă, nu se pot distinge alte amănunte. Pe margine, între două cercuri liniare,

*Legendă:* † РАДЛА ПОПЕСКА ✕... [† Radul Popescul ✕...].

Sigiliul este pus pe o carte de judecată dată de Radul Popescul vel vornic, la 1 februarie 1720/7228, lui Dumitran și Barbul, pentru vile Prodanei de la Mărunțiș și moșiile Cătuneasca, Inoteasca, Călmățuiasca și Crîngul (Saac). Prodana murise de ciumă și pentru averea ei certîndu-se cei doi de mai sus, ies cu judecată la Divan, la Io Nicolae Voievod, și «măria sa i-au rînduit asupra noastră, ca să cercăm lucrul mai bine». Cartea încheie: «Aceasta scriem »<sup>2</sup>.

26. *Sigiliul lui Iordache Crețulescul mare vornic (1728).* Sigiliu rotund, diametrul 4,4 cm, aplicat cu tuș verde.

*Cîmpul:* Un personaj boieresc, marele vornic, șezînd, spre stînga, pe un scaun cu spetează și brațe, în fața unei mese dreptunghiulare; el poartă

<sup>1</sup> Academia R.P.R., LXXXVII/97.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Mitropolia București*, LIX/9. Nu aparține însă lui Radul Popescul, sigiliul care i se atribuie la C. Moisil, *op. cit.*, p. 130—131. Acest sigiliu aparține lui Mareș mare ban al Craiovei (vezi mai înainte, descrierea acestui sigiliu).

un caftan fără mîneci, sub care se vede un antereu, încheiat în faţă cu un rînd de nasturi; are pe cap un ișlic rotund, mic, iar în mina dreaptă, rezemată pe brațul scaunului, ține un toiag, ce merge îngroșîndu-se spre capătul superior; în mina stîngă, rezemată pe masă, ține pravila, deschisă. Pe margine, între două cercuri liniare,

L e g e n d a : † Іврдаци : креѣлескѣ : велѣ : дворникѣ : генаріе : всак [† Iordache : Crețulescul : velū : dvornicū : ghenarie 7232 <1723 1724>].

Sigiliul este pus pe o carte dată de Iordache Crețulescul vel dvornic, la 1 aprilie 1728/7236, mănăstirii Cotroceni, prin care « face în știre » unor oameni să vină cu zapisele la judecata cu mănăstirea Pirlîți, pentru moșia Micșani. Cartea încheie: « Bine să știți, că va veni om domnescu și vă va aduce aici, fără de voia voastră, și veți da și treapd. Aceasta vă scriem »<sup>1</sup>.

După desenul publicat de G. I. Ionescu-Gion, în 1899<sup>2</sup>, reprodus și descris de Const. Moisil<sup>3</sup>, am completat descrierea de faţă, acolo unde exemplarul folosit aici a fost defectuos (avînd, totuși, avantajul autenticității nemijlocite).

27. *Sigiliul lui Ștefan Văcărescul mare vornic (1758)*. Sigiliu rotund, diametrul 5,3 cm, aplicat cu tuș albastru.

C î m p u l : Un personaj boieresc, marele vornic, șezînd pe un jîlt, lingă o masă dreptunghiulară, privește din faţă; este îmbrăcat într-un caftan cu mîneci, larg, cu nenumărate încrețituri, avînd și guler de blană, iar pe cap poartă cuca; în mina dreaptă ține toiagul, ce merge îngroșîndu-se spre partea superioară, pe cînd cu mina stîngă, rezemată pe masă, ține pravila, deschisă. Pe margine, între cite două cercuri liniare,

L e g e n d a : : шѣфан вѣкѣрескѣ : велѣ дворникѣ : фѣврѣаріе : кѣ 1758 [: Ștefan Văcărescul vel dvornic: Fevruarie 26, 1758].

Sigiliul este pus pe o carte de judecată dată de Ștefan Văcărescul vel vornic, la 2 mai 1758, în pricina dintre Sanda, soția Micului de la Găleteni (Vlașca) și Dumitrașcu, fratele Hrizii din Odivoia, pentru răscumpărarea a 350 stînjeni de moșie din Ludănești și Zărna (Teleorman). *Explicit*: « Hotărăm ca Sanda să întorcă banii pe moșia lui Dumitrașco, fratele Hrizii, și moșia aceea să rămăe supt stăpînirea ei și a copiilor săi. Aceasta scriem »<sup>4</sup>.

Comparînd puținele cărți de judecată pe care le cunoaștem de la marele vornic Ștefan Văcărescu, observăm că toate se prezintă în același fel: sus, în mijlocul hîrtiei, data: luna, ziua, anul; apoi urmează expunerea pricinii și susținerile celor două părți, așezate față în față, pe două coloane; la sfîrșit, încheierea și hotărîrea marelui vornic se înfățișează ca o sinteză clară și concisă. Hotărîrea aceasta este urmată de formula: Aceasta; sau: Aceasta scriem. Urmează din nou data, ca mai sus, apoi sigiliul marelui vornic, pus cu tuș albastru și, jos, în stînga, o însemnare prescurtată: T. Cd. Șt., care trebuie cetită: Trecut în condică (ss) Ștefan, acestea fiind siglele condicarului care a

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-reă Cotroceni*, LVII/50.

<sup>2</sup> G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucurescilor*, București, 1899, p. 183, 305.

<sup>3</sup> C. Moisil, *op.cit.*, p. 134. De acest sigiliu amintește și N. Iorga, *Istoria comerțului romînesc, Epoca veche*, București, 1937, p. 310: « Iordachi vornicul, acel boier căruia-i plăcea să se facă reprezentat pe pecețile dregătoriei sale, purtînd în mină toiagul distinctiv și ișlicul cel mare pe cap ».

<sup>4</sup> Arhivele statului, *Depunerea Safta Castrîșoia*, III/9; alte două exemplare, în aceeași chestiune, din 3 și 4 mai 1758, *ibid.*, III/10, 11; un exemplar similar, din 28 iulie 1758, la Academia R.P.R., LXXX/41; sigiliul vornicului Ștefan Văcărescu a fost reprodus și descris întîi la C. Moisil, *op. cit.*, p. 134—136.



redactat, scris și transcris hotărîrea în condica păstrată de Vornicie și, mai ales, de marele vornic.

C. ALTE SIGILII. 28. *Sigiliul lui Matei Basarab, paharnic și agă* (1618—1630).

a) Paharnic. Sigiliu inelar, oval ( $1,6 \times 1,7$  cm), aplicat cu tuș negru.

Cîmpul: Un personaj boieresc, Matei Basarab, în profil spre dreapta, șezînd pe un jîlt cu speteaza înaltă: un fel de strană sau tron, terminată printr-o volută și împodobită, în partea dreaptă, cu o cruce. Matei este îmbrăcat cu caftan, pe cap poartă pălărie, iar cu mîinile amîndouă ține un toiag, care se termină printr-un mîner drept. În partea superioară a sigiliului,

Legenda: **M B M / E I O** < Mateiu >. Pe margine, două cercuri:

un cerc perlat, spre exterior și unul liniar, spre interior. Slova **a** este făcută pe dos.

Dedesubt, semnătura autografă: *Eu Mateiu paharnic*.

Sigiliul este pus pe cartea de alegerea hotarelor satului Marmurile, subscrisă — la 20 aprilie 1618/7126, împreună cu Gorgan stolnicul. Iată cuprinsul acestei hotărnicii, interesantă pentru activitatea lui Matei Basarab înainte de a ajunge domn:

«† Să să știe semnale hotarului a satului Marmurilor, de cătră Nidiia pri unde iaste, pricum am căutatu și am adivăratu cu oameni buni și bătrâne, cari au știutu semnili hotarălor, cându am fostu eu Gorganu stolnicul și Matii păharnicul, cându am căutat semnili hotarălor a satilor di pri baltă, cărora pri unde mirgu hotarăle și am făcutu și scrisori la fișticari satu, să să știi semnili hotarălor.

«Așijderea și la satul Marmurili dispri Nedeia, din malul Dunării nderiptu pri Măgurile Lupului, pri în gârle în bălți, de acia prin capul Ucibucului, di acolo nderiptu pri în capul Țincușilor, di acolo nderiptu la câmpu, pri în Bășicuță, alătura cu Măgura lu Rade, pri din sus dispri Marmure, di acolo nderiptu prin grindu dispri Marmure, până unde să înpriună Calea Marmurilor cu Calea Comoștenilor, iar pri din susu, dispri Măcișăl, din malul Dunării diriptu pri Măgura-cu-Doriul, di cii prin grindul Infundatie, de cii pri în Topoliți nderiptu, prin Grindul-cu-Mărăcinii, di acolo pri în Piscul Marmurilui, di acolo pre în Măgura-cu-Stupii, de ciia nderiptu la Măgura de priste Drumulu Diului, di acolo la Măgura-cu-Pietrișul, la Piscu, di acolo pri din sus di Calcea Hurizilor, 2 rândure de agre de locure, di acolo nderiptu la Ciuta, unde să loviescu hotarăle cari vinu de la baltă dinpriună cu celi de la Jăiu, prinu vărulul câmpului, alătura cu hotarul Comoștenilor, până iar să înpriună cu alu Nidiianilor.

Acista am scris, ca să se știi.

Pis Aprilii 20 dni, leat 7126.

<L.S.>

<L. S.>

† Eu Gorgan stolnic.

Eu Mateiu peharnic »<sup>1</sup>.

b) Aga. Sigiliu inelar rotund, diametrul 1,6 cm, aplicat cu tuș negru.

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-reă Hurezi*, XIII/1.

Cîmpul sigiliului și legenda sînt identice cu cele din sigiliul precedent, deosebindu-se numai prin nici amănunte de execuție; de pildă, Matei aga ține altfel mîinile decît Matei paharnic; forma toiagului, a jîlțului și a crucii diferă la cele două sigilii, precum și stilul gravării; și alte mici deosebiri la pălărie, linia corpului, etc.

Dedesubtul sigiliului, semnătura autografă: † *Eu Matei aga*.

Sigiliul este pus pe zăpăsul din 14 decembrie 1628/7137, în care Matei aga semnează și pune sigiliul ca martor<sup>1</sup>.

Un alt exemplar din acest sigiliu, aplicat, împreună cu semnătura, tot ca mărturie, într-un zăpăsin din 26 iulie 1622/7150<sup>2</sup>, întregeste descifrarea întipăririi anterioare, defectuoasă pe alocuri.

D. MARELE SPĂTAR < HATMANUL > al MOLDOVEI. 29. *Sigiliul marelui-spătar Zotu Țigara* (după 1587).

O. Tafrali a publicat un tipar sigilar aparținînd lui Zotu Țigara, ginerele lui Petru Vodă Șchiopul. Este o agată fină, gravată la amîndouă capetele<sup>3</sup>, cu următoarele dimensiuni: lungime 5,3 cm; la un capăt: lățimea 1,5 cm, înălțimea 2 cm; la cellalt capăt: lățimea 1,7 cm, înălțimea 1,9 cm. La unul din capete este gravat portretul lui Zotu Țigara: sigiliu oval, avînd în cîmp un personagiu-bust, privînd din profil-trei sferturi; poartă mustăți, barbă tăiată scurt, iar în cap o cușmă de blană, cu o podoabă rotundă în față. Este îmbrăcat într-o haină cu fireturi și broderii, iar mîinile amîndouă sînt aduse în față, la cîngătoare; aici, lingă mîna stîngă, este prins un stilet (pumnal). În timp ce, cu mîna dreaptă, ține minerul unei spade. Deasupra hainei poartă un fel de caftan fără mîneei, răsfrînt în față și încheiat la gît printr-o agrafă rotundă.

Pe marginea sigiliului, un filacter — care începe din dreapta cușmei și se termină în partea opusă, la aceeași înălțime, poartă o legendă în limba franceză, cu caractere latine cursive: *Zoty de Cigara grand spat de Valachie* < Zoty de Cigara grand-spatar de Valachie = Zotu de Țigara mare spătar al Țării Romînești ><sup>4</sup>.

Judecînd după legendă, ca și după prezența celor două arme tăioase, putem deduce că felul cum este îmbrăcat Zotu Țigara reprezintă costumul

<sup>1</sup> Arhivele statului, *M-rea Bistrita*, XXIV/11. Tot în zăpăse și tot ca martor semnează și pune sigiliul la 17 noiembrie 1628/7137 (loc. cit., *Mitropolia București, Netrebnice*, LXXXIII/1) și la 14 mai 1630/7138 (loc. cit., *Mitropolia București, Netrebnice*, CXXIV/2).

<sup>2</sup> Arhivele statului, *M-rea Cîmpulung*, XLVI/1.

<sup>3</sup> O. Tafrali, *O pecete interesantă a lui Zoty de Cigara, ginerele lui Petre Șchiopul* (sec. XVI), în «Arta și Arheologia», fasc. 7—8 (1931—1932), Iași, 1933, p. 75; de aici luăm și dimensiunile tiparului sigilar.

<sup>4</sup> La O. Tafrali (*op. cit.*, p. 75), legenda este cetită: *Zoty de Cigara ipat de Valachie*, însoțită de următorul comentariu: «Cuvîntul *ipāt*, rău ortografiat de gravor, vine de la ὥπατος: prea înalt, excelență. Nu pare să fi corespuns unei dregătorii reale. Din *hypatos*, prin iotacizarea, care e proprie pronunțării neo-grece, s-a ajuns la forma *ipāt*».

În continuare, rezumatul francez al articolului aduce unele precizări care lipsesc în textul romînesc: *Ce titre <ὥπατος> se rencontre, selon notre connaissance, pour la première fois chez nous. Ipāt provient certainement du mot grec ὥπατος, titre que les Byzantins donnaient, d'après l'exemple des Romains, aux premiers siècles de l'empire, aux consuls et ensuite à quelques membres de la famille impériale. O. Tafrali încheie cu certitudinea că Petru Șchiopul a donc honoré de ce titre «de très haut», son propre gendre.*

În realitate, după lectura pe care o dăm mai sus, se vede limpede că nu este vorba de «ipāt», ci de «grand-spat» <ar>, adică de marele hatman al Moldovei, demnitate cu care Petru Șchiopul a putut onora, într-adevăr, pe ginerele său, Zotu Țigara. Lectura greșită vine, în mare măsură, din omiterea — în descifrare — a cuvîntului: grand.

unui mare spătar sau, mai bine spus, costumul unui mare hatman al Moldovei, în a doua jumătate a sec. XVI.

Al doilea capăt al tiparului sigilar are gravat un scut oval similar celui dintii; în cimp, un braț spre dreapta, îmbrăcat în armură și purtând o spadă ascuțită, înclinată ca să lovească; iar de jur împrejur, ornamente geometrice, dreptunghiulare și pătrate; scutul este timbrat de un coif cu viziera zăbreliată.

Știind că Zotu Țigara moare la 11 aprilie 1599 și este îngropat la biserica grecească din Veneția<sup>1</sup>; știind că socrul său, Petru Vodă Șchiopul, iese din domnia Moldovei în 1591<sup>2</sup>, reiese că acest sigiliu a fost făurit îndată după căsătoria lui Zotu Țigara cu Maria — fiica voievodului moldovean, la o dată pe care o putem cunoaște: nu mult după decembrie 1587, cînd are loc căsătoria<sup>3</sup> și cînd acest neguțător grec din Ianina a primit și boieria de mare spătar, de la socrul său, atunci încă domn al Moldovei.

Pentru a înțelege bine chipul înfățișat și legenda din sigiliu ne este de mare folos o comparație cu portretul lui Zotu Țigara, gravat cînd acesta avea vîrsta de 37 ani; această foarte bogată și bine lucrată gravură, făcută în Italia, probabil la Veneția și publicată postum — la 1637, în fruntea cronografului lui Dorothei al Monembasiei, tipărit la Veneția<sup>4</sup>, în limba greacă — ne dovedește că sigiliul a avut ca model gravura, pe care o urmează întru totul; dar, în același timp, sigiliul este lipsit de calitățile artistice ale stampeii. Din această cauză, pentru înțelegerea multor amănunte din sigiliu, trebuie să-l studiem în comparație cu stampa. De asemenea, pentru un motiv pe care nu-l cunoaștem, legenda din sigiliu arată că Zotu Țigara este mare spătar al Țării Romînești («Valachie»), deși legenda stampeii, în limba greacă, arată că Zotu Țigara este ginerele lui Petru Vodă domnul Moldovei<sup>5</sup> și, prin aceasta, nu putea fi decît mare boier moldovean, hatman al Sucevei, echivalentul marelui spătar din Țara Romînească.

Adăugăm că nu cunoaștem nici o întipărire sigilară contemporană făcută cu acest tipar și din această cauză nu știm dacă a fost întrebuințat și în actele care intrau în competența lui Zotu Țigara ca mare hatman al Moldovei; sau dacă a fost întrebuințat numai în actele lui particulare, mai ales în cele privind relațiile sale de negoț cu alte țări; legenda în limba franceză ar îndreptăți această din urmă părere.

Oricum ar fi, putem spune în concluzie că sigiliul iconografic al «marelui spătar» Zotu Țigara este cel mai vechi sigiliu dregătoreasc iconografic

<sup>1</sup> Sigiliul este reprodus, după publicația lui O. Tafrali, la D. Russo, *Studii istorice greco-romîne...*, I, București, 1939, pl. 8; aici (p. 69) se dă știrea privind data morții lui Zotu Țigara.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 41.

<sup>3</sup> Data căsătoriei la St. Nicolaescu, *Petru Vodă cel Tânăr și Petru Vodă Șchiopul. O chestiune controversată din istoria romînilor. Îndreptări, lămuriri și întregiri cu privire la filiațiunea și domniile lor*. București, 1915, p. 26; vezi și Vasile Grecu, *Probitatea știrilor contemporane din cronograful lui Dorotheu al Monembasiei*, în «Codrul Cosminului», II-III, 1927, p. 550.

<sup>4</sup> Portretul lui Zotu Țigara este reprodus la D. Russo, *op. cit.*, pl. 7. O reproducere în peniță, aflată în fruntea unui manuscris despre afurisenie, închinat lui Vodă Brîncoveanu, este dată la Marcu Beza, *Urme romînești la Atena și Ierusalim*, în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., seria III, t. IX, nr. 3, București, 1939, pl. VI.

<sup>5</sup> D. Russo, *op. cit.*

pe care îl cunoaștem. Iar materialul, lucrătura și limba inscripției dovedesc că a fost făcut în afara Moldovei<sup>1</sup>.

E. VORNICI DE POARTĂ DIN MOLDOVA. 30. *Sigiliul lui Andrei Săpotianul vornic de poartă* (1676).

a) Sigiliu inelar rotund, diametrul 1,5 cm, aplicat cu tuș negru spălăcit.

Cîmpul: Un personaj boieresc, vornicul de poartă, în picioare, jumătate profil spre stînga, avînd pe umeri caftan cu guler de blană, pe cap un fel de pălărie și ținînd în mîna stîngă toiagul, pe cînd mîna dreaptă este adusă în față, lingă stînga; el este însoțit, la dreapta și la stînga, de următorul, text, dispus pe două rînduri: АН / А / ѿ / І [Andrei]; totul este mărginit, spre exterior, de două cercuri liniare.

Sigiliul este pus pe zapisul încheiat în Iași, la 1 mai 1676/7184,\* prin care Pătrașco din Baloșăști vinde, lui Dumitrașco mare paharnic, 20 de pămînturi la Iatrinești (Neamț), pămîntul cite 2 <sup>1</sup>/<sub>2</sub> lei. Între martori, menționați și în text, semnează Gligorașco Cărlig și Andrei Săpotianul vornici de poartă punîndu-și și sigiliile<sup>2</sup>.

b) Alt sigiliu, tot rotund, diametru 1,7 cm, aplicat cu tuș negru și încadrat de semnătura: † Andrei vornic.

Cîmpul: Un personaj boieresc = vornicul de poartă, în picioare, jumătate profil spre stînga, avînd pe umeri caftan, ține în mîna stîngă toiagul, iar mîna dreaptă este adusă în fața pieptului; el este însoțit la dreapta de un arbore (?), iar la stînga de o stea; totul închis în trei cercuri liniare concentrice, spre exterior. Sigiliul acesta seamănă, în componentele generale, cu sigiliul precedent, dar are altă mărime și este lipsit de inscripție. Este pus pe zapisul prin care, la 20 iunie 1678/7186, Neculai — feciorul Ioanei din Pășcani, vinde un sfert dintr-un stîlp din Pășcani (Hîrlău), lui Toderas Iordachie mare vistiier, pentru 20 de lei bătuți. Între martori sînt amintiți Ghiorghei Făsiita și Andrei, vornici de gloată, din care numai cel de al doilea își pune și sigiliul<sup>3</sup>.

c) Alt sigiliu, tot rotund, diametrul 1,5 cm, aplicat cu tuș negru și încadrat de semnătura autografă: † Andrei Săpotianul vornic.

Cîmpul: Un personaj boieresc, vornicul de poartă, în picioare, privind din față, ține în mîna dreaptă toiagul, iar mîna stîngă este sprijinită în șold; el este însoțit, la dreapta și la stînga, de cite o stea cu cinci raze; totul închis în două cercuri liniare; inscripție sau legendă nu este.

Sigiliul se află pus pe mărturia dată la 19 iunie 1686/7194, de Tudose Dubău mare logofăt, Miron Costin fost logofăt și alții, privitoare la cumpăraturile de moșie de la Vitoltești și apa Elanului (Fălciu), făcute de Io Constantin voevod, domnul Moldovei, pe vremea cînd era boier. Între martori semnează și următorii vornici de poartă: Andrei Săpotianul, Buta, Ghiorghei Beblia <sic>, Murguleț, Pahomii, Măgurianul și Dona. Dintre aceștia, patru își pun și sigiliile, dar de tip iconografic este numai sigiliul lui Andrei Săpotianul<sup>4</sup>.

Același sigiliu, aplicat tot cu tuș negru, se găsește și pe următoarele zapise:

<sup>1</sup> O. Tafrali spune că «pare executată de un gravor francez», afirmație care ni se pare justă, dar pe care n-o putem verifica întru totul, neavînd la îndemînă sigiliul original, ci numai desenele (trei) publicate de O. Tafrali.

<sup>2</sup> Academia R.P.R., LXXXVI/113.

<sup>3</sup> Loc. cit., CXI/195.

<sup>4</sup> Loc. cit., CCXXX/207; publicînd, parțial, acest act și datîndu-l: 19 iunie, nu 18 iunie, Gh. Ghibănescu arată că Andrei Săpotianul vornic are, pe sigiliul său, «un om cu băț în mînă» (vezi Gh. Ghibănescu, *Istoria unei moșii din secolul al XV-lea și pînă astăzi*, în «Arhiva», Iași, I (1890), p. 411).

a) 29 noiembrie 1679/7188: vânzare de moșie la Tonguziani (Vaslui). Între martori semnează și trei vornici de poartă: Andrei Săpotianu, Ghiorghie Beblia și Pahomie, dar numai cel dintâi își pune și sigiliul, însoțit de semnătură: † *Andrei Săpotescul* <?> *vornic, martur*<sup>1</sup>.

b) 5 aprilie 1680/7188: dăruire de moșie către Miron Costin mare logofăt, la Felești (Neamț). Între martori este amintit și Andrei Săpotianul, care își pune și semnătura: *Andrei vornic*. Sigiliul acesta pare puțin deosebit, ca mărime și lucrătură, de sigiliul prototip<sup>2</sup>.

c) 18 februarie 1681/7189: vânzare de moșie la Hulturești, etc., către căpitanul Gavril Luca. Între martori este amintit și Andrei Săpotianul <*sic*>, care își pune și semnătura: † *Andrei vornicul*<sup>3</sup>.

d) 13 mai 1681/7189: vânzarea unei moșii, ½ de stîlp, la Pășcani, către Toderașco Iordachie mare vistier. Între martori este numit și Andrei Săpotianul vornic de gloată, care semnează: † *Andrei Săpotianul vornic*<sup>4</sup>.

31. *Sigiliul lui Grigorașco Cărlig vornic de poartă* (1676). Sigiliu rotund, diametrul 2,1 cm, aplicat cu tuș negru.

Cîmpul: Un personaj boieresc, vornicul de poartă, în picioare, privind din față, avînd pe umeri caftan fără mîneci și cuca pe cap, ține în mîna stîngă toiagul, iar mîna dreaptă este adusă în aceeași direcție, în fața cingătorii; el este însoțit, la dreapta, de un arbore. Pe margine, între cîte două cercuri liniare,

Legendă: † Григорашко крѣлиг · vornice [† Grigorașco Cărlig vornic]. Cu o greșală de gravare la ultimul cuvînt: s în loc de k.

La dreapta și la stînga, semnătura autografă: *Cărlig vornic*.

Sigiliul este pus pe zăpăsul prin care, la 22 aprilie 1676/7184, în Iași. Eftemii și soția sa Alexandra, cu Toader și Nastasia, frate și soră, din Bărgăoani, vînd 20 de pămînturi, la Iatrînești, lui Dumitrașco marele paharnic, cu un leu pămîntul. La tocmeală, între martori, sînt: Cărlig, Abăza, Andrei, vornici de poartă<sup>5</sup>.

Un exemplar este pe zăpăsul prin care, la 10 martie 1676/7184, Cerna, fata lui Maxim vătavul din Glăvănești, vinde marelui vistier Toderașco Iordache un sfert din stîlpul de jos de la Glăvănești, adică 100 stînjani, pentru 120 lei bătuți. Între martori este și Grigorii Cărlig vornicul de gloată<sup>6</sup>.

Alt exemplar pe zăpăsul încheiat în Iași, la 30 decembrie 1676/7185, prin care Radul și feciorii lui vînd o cincime din stîlpul Popeștilor din satul Oprișăști (Tecuci), marelui logofăt Miron Costin, pentru 20 lei bătuți<sup>7</sup>.

De asemenea, pe zăpăsul pentru vânzarea a 20 de pămînturi la Iatrînești, către marele paharnic Dumitrașco, la 1 mai 1676/7184, pămîntul cîte 2 1/2 lei<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Academia R.P.R., CLXV/54.

<sup>2</sup> Loc. cit., CLXV/38. Textul actului este publicat în « Miron Costin », Birlad, III (1915), nr. 8, p. 126, unde se descrie acest sigiliu, neidentificat, ca avînd « un sfînt cu toiag, între două stele ».

<sup>3</sup> Loc. cit., CCXXXI/346.

<sup>4</sup> Loc. cit., CXI/216. Pentru vornicul de gloată Săpotianul, la 1670, vezi Teodor Bălan, *Vornicia în Moldova*. Extras din « Codrul Cosminului », VII (1931), p. 131. Testamentul lui, din 30 ianuarie 1680/7188, este dat la Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*... V, Iași, 1908, p. 98—99.

<sup>5</sup> Academia R.P.R., LXXVI/112.

<sup>6</sup> Loc. cit., CLXXXVI/61.

<sup>7</sup> Loc. cit., LXXV/4.

<sup>8</sup> Loc. cit., LXXVI/113.



În sfârșit, un exemplar pe zăpisiu prin care, la 21 martie 1679 (7187) Ion și Vasile, feciorii lui Grigorie din Rominești pe Bahlui (Cîrligătura), vind moșia lor de acolo marelui logofăt Miron Costin, pentru 8 lei bătuți. Între martori este și Cărlig vornic de poartă<sup>1</sup>.

Menționăm totodată că V. A. Urechia semnalează și reproduce, de pe un act din 20 aprilie 1684/7192 — pe care nu-l cunoaștem — un sigiliu identic, dar îl consideră drept sigiliul «părcălabului» Grigorașco Cărlig. Aceasta fără temei, întrucît reproducerea lui V. A. Urechia este perfect identică, legenda și imaginea, cu sigiliul studiat aici<sup>2</sup>.

Sigiliul... deget. Pentru garantarea îndeplinirii unei obligații contractuale, ca și pentru garantarea autenticității actului respectiv încheiat între părțile contractante, acesta era validat, între altele, și prin subscrierea emitentului și a martorilor. Cînd aceștia, toți sau numai unii din ei, nu știau carte, scriitorul actului le scria numele în josul textului, acolo unde ar fi trebuit să figureze subscrierea lor autografă. Apoi: deasupra, dedesubtul sau în mijlocul numelui — despărțit, pentru circumstanță, în două părți — tot el trăgea cu pana semnul crucii, peste a cărui cerneală, încă umedă, neștiutorul de carte își apăsa degetul cel mare al minii drepte, la numele respectiv. Acest fel de validare era anunțat în eșatocolul actului, printr-o formulă care, cu mici variații, este cea următoare:

«Și am rugat pe scriitor de ne-au scris numele mai jos, ca să se crează».

Într-adevăr, se scria numele însoțit de semnul crucii. Rareori, se adăuga și precizarea pe care o întîlnim într-un zăpis din 16 iunie 1649 (7157); + degetul x lu Vlad<sup>3</sup>; sau + degetul x Radului<sup>4</sup>. În amîndouă cazurile, «degetul» era al emitentului.

Uneori, destul de des, scriitorul nici nu mai scria numele neștiutorului de carte, ci îl făcea pe acesta să-și pună numai degetul peste semnul crucii, ceea ce se întîmpla în deosebi atunci cînd toți subscriitorii: emitenți și martori, nu știau carte.

Cu timpul, validarea unui act capătă un conținut mai bogat, în sensul că lîngă subscriere se adăugă și punerea sigiliului — de cele mai multe ori, inelar — al celor în drept. Iar formula generală de validare a actului se adaptează precedînd sau urmînd acestui uz nou, incluzînd în ea și anunțarea sigiliului:

«Și mi-am pus mai jos numele și pecetea, ca să se crează».

Însă neștiutorul de carte n-a urmat totdeauna evoluția formulei de validare, deoarece, neposedînd decît rar un sigiliu inelar, a continuat în general să valideze actul ca și mai înainte, adică prin subscrierea numelui de către scriitor și prin punerea degetului propriu, deși actul era investit cu formula de validare în care apărea ca prezent și sigiliul.

Întrebuințarea sigiliului personal ajunge totuși o modă foarte răspîdită și, în același timp, aproape o obligație, ceea ce duce la o nouă modificare

<sup>1</sup> Academia R.P.R., LIX/106.

<sup>2</sup> V. A. Urechia, *Schițe de sigilografie romînească*, «București, 1891», p. 17. În altă lucrare, apărută la 1893, V. A. Urechia își schimbă părerea și-l consideră drept «sigiliu de vornic de poartă» din secolul al XVII-lea (V. A. Urechia, *Memoriu asupra perioadei din istoria Romînilor de la 1774-1786 însoțitu de documente cu totul inedite de...* Extrasu din «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., Seria II, t. XII, București, 1893, p. 1074, fig. 38. Academia Romînă).

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Episcopia Buzău*, L/12.

<sup>4</sup> Loc. cit., *Episcopia Buzău*, L/11: zăpis din aceeași zi ca și cel precedent.

a formulei de validare pentru actele neștiutorilor de carte, în conformitate cu realitatea pe care trebuia și vroia s-o exprime, ajungându-se astfel la formula:

«Și mi-am pus mai jos degetul, *în loc de pecete*, ca să se crează ».

Sau altfel: «Și pentru credință ne-am pus și degetele, *în loc de peceți*, să știe »<sup>1</sup>.

Pentru plasticitatea, pitorescul și raritatea ei, reproducem și o formulă aproape similară, de la mijlocul secolului al XIX-lea (1866):

«Noroad cu degetul la numele nostru, în loc de pecete, ca să se creaze »<sup>2</sup>.

«În loc de pecete» constituie dovada cea mai concludentă că folosirea sigiliului personal ajunsese un fapt comun, de care a trebuit să țină seama și formularul actului privat. În același timp, formula arată că întrebuintarea sigiliului era, oarecum, obligatorie.

Sau altfel, cînd mătusa Lupa din Brîncoveni, pe zăpășul prin care, la 24 aprilie 1650 (7158), vinde un țigan voievodului Matei Basarab, își pune degetul, care este anunțat astfel în coroborare: «Pentru mai adevărită credință ne-am pus și degetul»; în jurul acestuia, ca să-i dea înfățișarea unui sigiliu, grămăticul îi scrie și numele în cerc: «Eu Lupa fămee lu Dumitru Lungu ot Brîncoveni »<sup>3</sup>.

Pe de altă parte, cînd emitentul sau martorul posedă sigiliu, dar nu-l are la îndemînă în clipa întocmirii unui act, el se simte dator să facă mențiune despre acest fapt în act, în formula de validare, sau la semnătură. Iată, de pildă, ce scrie la 21 decembrie 1636 (7145), pe un zăpăș, la semnătura emitentului: «Eu Preda spătar, nepotul Predei banul. Însă pecetea nu me-aau fost aici, să pui la zăpăș, ci au fost la București, la tata; ci am scris eu cu mîna mea, de mărturisesc, ca să se crează ».

Glosarea acestei precizări a fost considerată de Preda spătar cu atît mai necesară cu cît Dumitru, scriitorul, încheiase zăpășul ca din partea emitentului Preda spătar, cu formula obișnuită de validare prin sigiliu: «... Și ales, pentru mai mare credință, mai jos pusu-mé-am pecetea și cu mîna mea iscălit-am, ca să se crează »<sup>4</sup>.

Chiar dacă n-au avut niciodată sigiliu, unii emitenți se simt obligați să specifice și ei lipsa sigiliului. Astfel, la 23 martie 1629, Erina — știutoare de carte — arată că n-are sigiliu și pune, în schimb... degetul cel mic: «† Eu Erina n-am avut pecete, ce am <pus> degetul cel mic »<sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Cum se exprimă un zăpăș moldovenesc din 27 octombrie 1601 (7110), la care figurează șase puneri de deget (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, VII, Iași, 1912, p. 168; menționat și la V. Sava și A. Sava, *Origina semnăturii prin «punere de deget» la Romîni*. Extras din «Revista de medicină legală», an. III (1938—1939), nr. 1—2, București, 1938, p. 7 n., unde se semnalează și alte acte, din 1674, 1685, 1686, 1691, 1692).

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Copii*, nr. 889/1937: copie păstrată după un zăpăș din 6 februarie 1866, scris în com. Negoști; semnează, prin punerea degetului, Stan și Vasile Licăreț, zet Gheorghe Sprinceană din Padeș (Mehedinți) (semnalat la Emil Virtosu, *Chirilicale. Note de paleografie romînească*, București, 1940, p. 12, n. 4. (Extras din «Arhiva Romînească», IV).

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Brîncoveni*, XXII/14.

<sup>4</sup> Academia R.P.R., LXXIV/190; loc. cit., LXXIV/192, găsim sigiliul inelar al lui Preda, aplicat la 6 iunie 1642 (7150), sigiliu pe care scrie numai: *npia* [Preda]. Este vorba de Preda spătarul din Cepturoaia, fiul lui Teodosie banul.

<sup>5</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Stavropoleos*, XII/2: zăpășul dat de «Erina muiarea lui Iamin roșul», pentru vînzarea unui loc din București.

Un alt zapis din 24 ianuarie 1644 (7152), dat de Stanciul din Cîmpulung, feciorul părcălabului Neacșul, aduce o precizare similară privind sigiliul: «Eu Stanciul, inel n-am avut, ce me-m pus degetul cel mic»<sup>1</sup>.

Iată însă și un alt caz, cînd emitentul, neavînd sigiliu, se simte totuși obligat să pună un sigiliu, și, în acest scop, desenează cu cerneală pe act un sigiliu închipuit. Acesta este cazul schitului Peștera, ai cărui călugări, în 1805, cerînd, de la Hagi Pop din Sibiu, milă și ajutor, pe actul respectiv desenează o pecete închipuită a schitului<sup>2</sup>.

★

Citeodată, în acte se întîlnește pusă și mîna, pentru credință, oarecum «în loc de pecete». Astfel, la un înscris din 22 aprilie 1642, formula de validare este următoarea: «Pentru credința pusu-me-m și mîna». Și într-adevăr, în locul subscrierii, înscrisul are desenată o mîna, mîna dreaptă, cu toate degetele deschise: degetul mare tocmai își lasă întipărirea pe act, pe cînd alături, spre dreapta, se întind întipăririle lăsate de punerea efectivă a tuturor celorlalte degete. Această punere a mîinii însăși se găsește pe actul scris de Stan logofătul, în numele lui Ghinciul sin Dobrotă, rumîn al mănăstirii Plumbuita<sup>3</sup>. În aceste condiții, am putea admite că punerea mîinii reprezintă numai o formulă folosită pentru un neștiutor de carte, echivalentă, în fond și formă, formulei prin care neștiutorul de carte pune degetul «pentru credință». Dar o explicație definitivă nu vom obține decît după ce vom cerceta și alte cazuri similare. Astfel, la 4 august 1583, Petru Șchiopul, domnul Moldovei, dăruiește mănăstirii sf. Sava de lîngă Ierusalim niște case domnești din Iași, cumpărate personal de domn. Este deci un act personal, de danie, scris în limba slavă, de un diac al cancelariei domnești, care încheie textul cu formula obișnuită în actele oficiale: «Însuși domnul a poruncit». Caracterul de act privat se vede însă nu atît din obiectul și felul daniei, cît mai ales din faptul că domnul, după ce își pune pe act sigiliul inelar timbrat cu un timbru romboidal, scrie cu propria-i mîna, dedesubtul sigiliului: «Pus-am mena domniia mele», formulă nefolosită niciodată în actele oficiale, chiar neînsoțită și de punerea efectivă a degetului sau a mîinii. Pe lîngă aceasta, actul amintit are și patru martori, ale căror subscrieri figurează alături de însemnarea voevodală; la stînga: Stroici — marele logofăt și Andrei — logofătul al treilea; la dreapta: Teofan — mitropolitul Moldovei și Gheorghe — episcopul de Rădăuți. După semnătură, cel dintîi adaugă: «martor și mîna mea aici»; al doilea: «martor și mîna mea aici»; iar mitropolitul și episcopul adaugă, tot după subscrierea autografă: «mărturisesc despre aceasta și mîna proprie»<sup>4</sup>.

Este evident că, în cazul de față, punerea mîinii — doar ca formulă — nu ar putea reprezenta numai un gest echivalent cu punerea degetului de

<sup>1</sup> Muzeul Bucureștilor, doc. inv. nr. 1737 D.

<sup>2</sup> N. Iorga, *Contribuții la istoria literaturii romine la începutul secolului al XIX-lea*, III, p. 27, în «Anal. Acad. Rom.», Mem. Secț. Lit., seria II, t. XXIX (1906—1907), București, 1907.

<sup>3</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Plumbuita*, XVI/7; înscrisul se află pe fila a doua a unei hîrtii care, pe fila întâia, cuprinde cartea a 6 boieri, din 21 mai 1642, prin care se arată că Dobrotă și alții sînt drepti rumîni ai mănăstirii Plumbuita, apucați așa de «legătura lui Mihai vodă».

<sup>4</sup> Loc. cit., *Secția istorică Moldova*, sub dată; publicat, text și facsimil — parțial, la B.-P. Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, București, 1865, p. 127, n. 185; numai traducerea în *Documente privind istoria Romîniei*, A, XVI, vol. III, p. 274—275; facsimil *ibid.*, p. 554.

către neștiutorii de carte; cu atât mai mult cu cât toți subscriu personal, iar adaosul privind punerea mîinii îl fac în aceleași condiții. Tot astfel și formula similară a voievodului nu reprezintă numai o simplă formulă prin care să se arate că actul, nefiind scris de însuși emitentul lui, este recunoscut de acesta prin subscrierea autografă. Punerea mîinii este echivalentă cu *manus*, adică este simpla subscriere din diplomatica apuseană. Totuși, în actul de față, formula: «și mîna mea aici», sau «și mîna proprie» reprezintă mai mult decît numai subscrierea, cel puțin pentru cei patru importanți martori ai actului voievodal, ale căror semnături autografe precedă formula amintită. Este mai mult o formulă de sigilare și reprezintă un mod deosebit de întărire a actului, încheierea și consfințirea unui legămint într-o formă cît mai solemnă, prin aplicarea simbolică și verbală pe act a unui fel de sigiliu cu totul deosebit (un *sigiliu viu*<sup>1</sup> — dacă ne putem exprima astfel). Formula se întîlnește cu acest sens în unele acte private, după cum vom vedea mai departe.

Reluînd, în lumina acestor constatări, discuția asupra înscrisului din 22 aprilie 1642, analizat mai înainte, considerăm că nu putem interpreta în același fel punerea mîinii, verbal și efectiv, de către Ghinciul sin Dobrotă, ruminul mănăstirii Plumbuita, pentru că trebuie să ținem seama și de faptul că Ghinciul era neștiutor de carte. Aici, punerea verbală și efectivă a mîinii simbolizează în primul rînd subscrierea și sigilarea actului, și numai în al doilea rînd întărirea lui concomitentă printr-un legămint solemn.

În schimb, sensul de consfințire a unui legămint îl are prezența unei mîini gravate pe inelul sigilar de aur al Doamnei Neaga, soția lui Mihnea voevod, inel de care aceasta s-a folosit în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primul sfert al celui de al XVII-lea<sup>2</sup>.

Același caracter de consfințire a unui legămint solemn îl are punerea mîinii și în folclor. Cunoaștem o poveste, culeasă în Moldova, de Tudor Pamfile, din care se vede că în popor s-a păstrat legenda că Adam și-a pus cîndva mîna pe un fel de cărămidă încă umedă, întipărindu-și-o pe lutul proaspăt; cărămida a fost apoi arsă în cuptor de Scaraoțchi, și de aici a ieșit în lume zăpisul cu semnătura și sigiliul obținute prin punerea degetului<sup>3</sup>.

★

În zăpise, formula de validare prin sigiliu își continuă evoluția și capătă conținut nou; uneori și forme noi de punere în aplicare.

Iată formula de validare a unui zăpis din 30 mai 1592 (7100), din Ialomița:

<sup>1</sup> Un sigiliu unic, un adevărat sigiliu viu, găsim la o plîngere îndreptată către stăpînire de Neacșu Duică, birnicul din Făgetel (Olt). Învinuit a fi luat parte la răscoala din 1821, acesta arată că a fost bătut «pe zi de cîte trei ori, pînă mi-au căzut carnea după picioare, care să poate vedea față». Și pînă astăzi, cîteva fișii din carnea lui Neacșu Duică, «birnicul» din Făgetel, atîrnă, ca un sigiliu acuzator, la jalba lui, scrisă la 9 ianuarie 1822 și păstrată la Arhivele statului (*Achiziții Noi*, MMDCCXIX/41).

<sup>2</sup> Un inel sigilar orizontal, din aur, pe care se află gravată «o mîna întinsă, parcă ieșind dintr-o semilună». Pe inel se află și următorul text: †† госножа ниг<а> [† Doamna Neaga] (Publicat la Virg. N. Drăghiceanu, *Săpăturile din Buda, Lapoș și Tisău-Buzău*. Extras din «Bul. Com. Mon. Ist.», fascicula 70, octombrie-decembrie 1931, Vălenii-de-Munte, 1931, p. 18 și fig. 33).

<sup>3</sup> Legenda este publicată în «Ion Creangă», Bîrlad, XI (1918), p. 8—10; vezi și N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura romînească*, I, București, 1929, p. 53—59: zăpisul lui Adam.

«Și peîntu mai adevărată credența pusu-ne-am și pecețile noastre, ca să să crează»<sup>1</sup>.

În fapt, diacul pune subscrierile, iar ceilalți își pun numai degetele.

La fel, un zăpis din 16 august 1592, din Putna: «Și pentru credința ne-am pus pecețili»<sup>2</sup>. Și aici se pun numai degetele.

În schimb, un zăpis din 6 mai 1680 (7188), din Moldova, spune lucrurilor pe adevăratul lor nume:

«Și pentru credința, eu Vasilie ficiorul lui Andronic și cu soru-mia Frăsina, pus-am pecețile noastre, degetele, la acesta adevărat de la noi zăpis; și noi, cum mai sus sîntem scriși martori, pus-am pecețili noastre, degetele»<sup>3</sup>.

Cam la fel spun și butnarii din Piatra (Moldova), la 7 mai 1665: «Și pentru mai mare credință au iscălit acești boiari și șoltuzul au pus pecetea orașului și popa Iurașco iscălitura și noi toți degetele, ce să cheamă peceți, să să știe»<sup>4</sup>.

E foarte frecvent cazul cînd formula de validare amintește de punerea sigiliilor, iar pe act vedem că nu figurează decît întipăririle digitale. Iată în acest sens formula de sigilare a unui zăpis muntean, din 9 iunie 1647: «Și pîntru adăvărata credință pusu-ne-am picițale»<sup>5</sup>. Dar, în loc de sigilii, pe act sînt aplicate 12 degete.

Acest fel de a sigila trece și în secolul al XVIII-lea, după cum arată un zăpis moldovenesc din 16 august 1732: «Ne-am scris numele și am pus pecețile»<sup>6</sup>; acestea sînt, în realitate, tot numai puneri de deget.

Încheierea vine de la sine: neștiutorul de carte n-a avut decît foarte rar la dispoziție un sigiliu personal. Garantarea îndeplinirii unei obligații contractuale a făcut-o prin punerea degetului peste semnul crucii (*invocatio symbolica*). Generalizarea întrebuițării degetului drept semnătură și sigiliu a dus la substituirea lui în locul sigiliului personal, inexistent. Această substituie a fost uneori expresă, inclusă în formula de validare a actului. Alteori, substituirea a fost tacită, vizibilă numai prin punerea efectivă a degetelui, deși formula de validare cuprindea menționarea punerii sigiliului.

În felul acesta, pentru neștiutorul de carte, degetul mare al mîinii drepte a jucat rolul de sigiliu strict personal, aplicarea lui ajungînd a fi considerată drept o formă diplomatică și juridică de validare a actelor.

**Monede ... sigilare.** Întrebuițarea unui sigiliu personal ajunge un uz comun, dar nu numai pentru neștiutorii de carte, la care sigiliul personal reprezenta și o nevoie reală, satisfăcută foarte adesea prin formula de sigilare specifică: «Și am pus degetul, în loc de pecete, ca să se crează».

Cunoaștem și cazuri, foarte rare, cînd, în secolul al XVII-lea, în Moldova, unii din semnatarii unui zăpis, uneori însuși emitentul lui — neștiutori de carte — folosesc drept sigiliu inelar personal, pe care nu-l au în realitate, o monedă străină, întipărirînd-o în fum sau cerneală.

Astfel, într-un zăpis scr's la Doljoc, înainte de 4 aprilie 1622<sup>7</sup>, de către diacul Eremia Bilava, cînd Gligorie și Frăsina vînd lui Miron Barnovschi, părcălab de Hotin, o cincime din satul Căbicieni și cinci vecini, sînt aplicate șase sigilii

<sup>1</sup> I. Bianu, *Documente românești...*, I, București, 1907, p. 2, nr. 2.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 3; *ibid.*, p. 18, un zăpis similar din 15 iulie 1612, scris la Iași.

<sup>3</sup> Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, V, Iași, 1908, p. 165—166.

<sup>4</sup> B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, București, 1865, p. 80.

<sup>5</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Nucet*, XX/20.

<sup>6</sup> N. Iorga, *Studii și documente*, VII, București, 1904, p. 277.

<sup>7</sup> Pentru această datare vezi la Academia R.P.R., CCCXXVI/17.



melare cu cerneală ruginie (sau rădăcinie), fără să aibă scrise alăturat și numele posesorilor lor. Unul din aceste sigilii, poate chiar sigiliul vinzătorului Gligorie, este aversul unei monede, un troiac polon, purtînd legenda: SIG III DG REX POLO MDL < SIGISMUNDUS III, DEI GRATIA, REX POLONIAE, MAGNUS DUX IITHUANIAE >. Zapisul cuprinde și formula obișnuită: «Și pre mai mare credință ne-am pus și peceteile»<sup>1</sup>.

Prezența acestei monede, în formă de sigiliu, pe un act ne arată — și pe altă cale decît a tezaurelor monetare — circulația unei monede de argint a regelui Sigismund al III-lea al Poloniei (1587—1632) în Moldova.

Un alt zapis, scris în Coșești, la 25 iulie 1625 (7133), prin care Ionașco din Ivănești vinde jupînului Coșescului partea sa din satul Ivănești, poartă un sigiliu aplicat în fum, care «pare a fi o monetă romană»<sup>2</sup>. Aici moneda vine dintr-un tezaur monetar, de a cărui existență aflăm numai pe această cale.

Al treilea caz: o monetă întipărită pe un zapis din 26 noiembrie <1641>, scris în Țara Romînească. Pentru moment, nu ne-au fost cu putință descifrarea sau identificarea monedei.<sup>3</sup>

Al patrulea caz. Varvara fata lui Gangur, sora lui Gherman din Zmiani, vinde lui Simion portarul din Greci, pentru 30 de florinți, ocina sa din Păulești, cu o moară pe apa Smilei. Drept semnătură și sigiliu sînt puse, cu fum, aversul și reversul unei monede. Zapisul nu este datat, dar după scris, topice și onomastice, este scris în Moldova, pe la 1640<sup>4</sup>. Pe avers, moneda poartă o inscripție circulară în litere latine, care se poate descifra: LA·TEVPL· / S·M·VEN <ETI>|| D || V || X ||.

Ne aflăm în fața unui ducat sau matapan venețian de argint de la Lorenzo Tiepolo (1268—1275)<sup>5</sup>. Pe avers, în dreapta, sf. Marcu, în picioare, încredințează dogelui, tot în picioare, steagul. Pe revers, mîntuitorul pe tron, iar sus, la dreapta și la stînga aureolei, inițialele: IC, XC < IISUS HRISTOS >. Moneda fiind întipărită pe act pe ambele fețe, rezultă că una din reproduceri reprezintă «sigiliul» ad-hoc al Varvarei, emitenta zapisului, iar a doua reprezintă «sigiliul» fratelui său Gherman, care a fost față la încheierea vînzării și a actului.

Ca tehnică, observăm că moneda a fost întîi acoperită cu fum la luminare, pe o parte, apoi deasupra ei a fost aplicată hîrtia (cel două file ale zapisului) și, prin apăsarea puternică exercitată asupra hîrtiei, partea acoperită cu fum s-a imprimat în negativ; la fel s-a procedat și cu a doua față a monedei. Ambele imagini ale monedei au fost reproduse aproape perfect, moneda fiind și în foarte bună stare de conservare.

Posesorul acestei monede venețiene de argint, bătută în secolul al XIII-lea, o avea, desigur, dintr-o descoperire monetară, un tezaur găsit în Moldova, într-un loc pe care nu-l putem preciza. Faptul în sine atestă circulația vechilor monede venețiene în Moldova.

Existența unor monede-sigilii în secolul al XVII-lea, în Moldova și în Țara Romînească, aduce încă o dovadă — dacă mai era nece-

<sup>1</sup> Academia R.P.R., CCCXXVI/15; întipărirea monedei are 2 cm diametru și reprodusă pe act este negativă (pe dos).

<sup>2</sup> După oum arată M. Costăchesou, cel care a văzut și copiat actul de la un anticar (Arhivele statului, Iași, CCCL).

<sup>3</sup> Academia R.P.R., CXCVI/88.

<sup>4</sup> Academia R.P.R., CXXXIX/85.

<sup>5</sup> Vezi *Corpus nummorum italicorum*, VII, Roma, 1915, p. 41, nr. 19 și pl. II, nr. 13.

sară — în sprijinul constatării că sigilarea efectivă reprezintă, în actele private, o acțiune simbolică, de aceeași natură ca aplicarea degetului pe semnul crucii, drept semnătură, de către neștiutorii de carte, și aceasta începînd din orînduirea feudală și pînă în zilele noastre. Iar lipsa semnăturii de lingă aceste monede-sigilii arată și mai limpede că monedele au fost folosite drept sigilii de către neștiutorii de carte, în locul subs rierii.

Falsuri sigilare în acte particulare. Despre falsificarea unor tipare de sigilii boierești ne vorbește Del Chiaro, care a trăit destui ani la curtea lui Constantin Brîncoveanu voievod. După bătălia de la Stănilești (1711), dușmanii lui Brîncoveanu au căutat să-l compromită definitiv la Poartă, spre a-l face să-și piardă tronul. În acest scop, o persoană înaltă, refugiată în Transilvania, dar al cărei nume nu ni se dă, specificîndu-se doar că nu este din Țara Romînească, informa pe Vizir de toate faptele, reale și închipuite, ale lui Brîncoveanu. Iar ca să poată întocmi plîngerii împotriva lui, aceeași persoană, sub cuvînt că răspunde unei cereri a marilor boieri munteni, a pus să se facă, la Brașov, sigilii de ale acestora, trimițînd astfel la Poartă arzuri ca din partea lor și întărite cu sigiliile respective<sup>1</sup>. Autorul acestui fals pare a fi Dumitrașcu Racoviță, refugiat atunci la Brașov, ginere al spătarului Cantacuzino și frate al viitorului domn Mihail Racoviță<sup>2</sup>.

Informația lui Del Chiaro este confirmată și de cronicarul Radul Popescu. Acesta, arătînd acțiunea Cantacuzinilor contra lui Brîncoveanu, spune: «Și au început a scrie cărți la Împărăție și le-au pecetluit cu pecetele făcute la Brașov, ale tuturor boierilor țării, în taină luîndu izvod de toate pecetele și o seamă de boieri nu știa de aceasta nicicum, și cu acele arzmazare l-au pîrit la Împărăție»<sup>3</sup>.

Din cronică lui Nicolae Costin luăm cunoștință de procedura folosită într-un anumit moment de cancelaria Moldovei, spre a face să se pună sigiliile boierilor pe un act colectiv îndreptat către Poartă: se string sigiliile la cancelarie și se aplică pe act, fără prezența titularilor. Faptele sînt acestea: Iusuf aga, venit cu mazilia lui Mihail Racoviță voievod, la 14 octombrie 1710, cînd unii boieri pleacă în pribegie, poruncește să se adune la cancelaria domnească sigiliile boierilor rămași și trimite la Poartă o jalbă ca din partea lor, precum că birul datorat Porții de fostul domn rămîne asupra țării. Mai tîrziu se dovedește că cererea către Poartă era un fals făcut din porunca lui Iusuf aga și întărit cu sigiliile autentice ale boierilor, folosite dolosiv.

Dăm și textul cronicii:

«Au fost făcut mărturie acel agă <Iusuf>, cu pecetele boierilor ace-lora, ce se tîmplase pre acea vreme..., cum birul ce era să-l dea Mihail vodă la Împărăție au rămas asupra țării.

<sup>1</sup> Anton Maria del Chiaro, *Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia...* Veneția, 1718, p. 173: *Colui che dava tutte queste notizie al Visir era persona di alta sfera: erasi rifugiato nella Transilvania, giacché le circostanze di quel tempo non gli permettevano di potere stare nel proprio paese. Non era Valaco e il di lui nome si passa sotto silenzio. Riceveva della Valachia tutte le necessarie istruzioni per ordire la tela dell'inferno suo tradimento. Fece intagliare (sotto pretesto di averne avuto commissione) alquanti sigilli de' principali nobili di Valachia: de quali poi servissi per autenticare le seguenti accuse contro del povero principe Brancovani...*

<sup>2</sup> N. Iorga, *Viața și domnia lui Constantin-Vodă Brîncoveanu. (Cu aproape 100 de ilustrații în text)*, București, 1914, p. 204 (*Studii și documente*, XXV).

<sup>3</sup> *Magazinu istoricu pentru Dacia*, IV, București, 1847, p. 26.

«Care pe urmă, venind Nicolai vodă domn, au cercat cu cadii și nu se aflasă asupra țării; ce acel Iusuf aga, vrînd să-și îndrepteze acele mărturii, că s-au făcut drepte, de au rămas țara datoare cu acel bir din zilele lui Mihai vodă și Buhuș logofătul pricinind, cum ei n-au mărturisit atunce, nice știu nimică; eară de le sint pecețile, atunce au strîns peceți cu porunca lui, pomenind că face alte mărturii, să se știe cine din boieri au rămas nepribegiți în Țara Leșească și cine sint rămași neduși din țară; eară de altele nu știe să fie mărturisit; eară pecețile lor, de le-au luat, cine știe la ce fel de mărturii le-au pus»<sup>1</sup>.

Sîntem în fața unui abuz de putere, care confirmă, odată mai mult, valoarea probatorie a sigiliului.

În legătură cu problema falsului se ivește un caz specific actelor particulare, unde un același sigiliu este, citeodată, aplicat de mai multe ori, spre a reprezenta — în lipsa subscrierilor — participarea efectivă a martorilor anunțați în formula de validare. Astfel, la 18 februarie 1632 (7140), unchiușul Stan Tebeică din Bădeni (Muscel) zălogește fiastrelui său Dragomir o livadă în Vasiia, pentru trei ughi și jumătate. Întărirea zapisului spune: «Pus-am și mărturii pre nume: Milea vameșul și Coman și Papoe și Necula al Jăngăi și Ion al lu Dumitru și Ultatu și popa Stoica. Și am scris eu popa Stoian. *Scris luna fev<v>r<u>arie, 18 zile, în anul 7140 <1632>*»<sup>2</sup>.

Nici emitentul, nici martorii acestui zapis nu subscriu actul, ci se aplică, de șapte ori, drept semnături, același sigiliu inelar octogonal, care înfățișează două păsări stilizate stînd de o parte și de alta a unui personaj în picioare. Sigiliul este aplicat în două feluri: primele patru întipăriri sint răsturnate, a cincea este dreaptă (normală), a șasea răsturnată, a șaptea dreaptă. Cu toate acestea, actul nu poate fi considerat drept fals, deși mai are încă un viciu de formă: poartă data de 18 februarie 1632 (7140), însă filigrana este a morii de hîrtie din domnia lui Matei Basarab (1632—1654). Este autentic zapisul pentru că:

1. Numărul privind cronologia (7140) este scris prea în marginea hîrtiei, omîtîndu-se, din această cauză, unitățile chirilice ( *спм . . .* ); prezența acestor unități, absente circumstanțiat, ar arăta că actul este dat chiar în domnia lui Matei Basarab, nu mai înainte.

2. Aplicarea de șapte ori, într-un fel sau altul, a aceluiași sigiliu inelar, reprezintă o formulă de sigilare corespunzătoare timpului respectiv, cînd sigiliul particular era mai puțin o proprietate strict personală și mai mult un simbol, sinonim cu subscrierea neștiutorului de carte prin facerea cu cerneală a crucii și aplicarea, deasupra, a degetului, sau chiar și a tuturor degetelor unei mîini: «Pentru credința pusu-m-em și mîna»<sup>3</sup>.

Întîlnim de asemenea, pe un zapis din 1 februarie 1642, din Cîndești (Buzău), dat de Dragomir Turcul, două sigilii inelare aplicate de cite două ori, deci la patru nume de martori<sup>4</sup>; sau, la un zapis din 1651, un același sigiliu inelar aplicat de trei ori<sup>5</sup>.

Altă dată, tot în secolul al XVII-lea și tot în Țara Romînească, întîlnim sigiliul inelar octogonal al lui Vlad Cocorăscul, spătar și apoi vistier, aplicat

<sup>1</sup> La M. Kogălniceanu, *Letopisișile țării Moldovei*, II, Iași, 1845, p. 96—97.

<sup>2</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Cimpulung*, LXIII/9.

<sup>3</sup> Cum găsim pe un act muntean din 22 aprilie 1642.

<sup>4</sup> Academia R.P.R., CXCVI/89.

<sup>5</sup> Arhivele statului, *Mănăstirea Sf. Apostoli*, II/8; vezi și *ibidem*, II/9.

drept sigiliu al unui alt boier <sup>1</sup>; sau sigiliul lui popa Borcea, eclisiarhul Curții Domnești (Curtea Veche), folosit, după moartea sa, de soție, drept sigiliu personal și pus alături de numele ei.

Aceasta era practica timpului, cînd se putea folosi orice sigiliu, afară de cel domnesc, drept sigiliu personal, de oricine vroia, fără să se gîndească nimeni dintre contemporani a-i tăgădui valabilitatea, adică puterea de validare a actului respectiv.

## ADDENDA

După perfectarea lucrării am luat cunoștință de tezaurul restituit de la Moscova, ca și de următoarele lucrări: B. Cîmpina, *Cercetări cu privire la baza socială a puterii lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 40 n. 3, p. 93 n. 2,3; C. Cihodariu, *Forme de proprietate feudală în Moldova*, în « *Studii și cercetări științifice* », S. III, nr. 3—4, anul VI (1955), Iași; D. Ciurea, *Noi contribuții la istoricul orașului Baia*, *ibidem*, p. 31—50; Lia Lehr, *Organizarea administrativă a orașelor din Țara Românească în anii 1501—1650*, în « *Studii* », IX (1956), nr. 2—3, p. 57—75.

---

<sup>1</sup> Sigiliul are inscripția: ВЛАДА/СА СПАТЪ [Vladul spatar] și, la 23 august 1626, este aplicat de Vlad însuși, care semnează, alături, ca vistier (Arhivele statului, *Mănăstirea Radu Vodă*, IV/33; zapise cu același sigiliu, din 1625, 1628, 1629, sînt date la I. Bianu, *Documente românești*, I, București, 1907, p. 100, 155, 162, 165). Iar peste aproape douăzeci de ani, Ghioni portar se folosește de același sigiliu pe un act scris la 3 ianuarie 1644 (Academia R.P.R., XLIII/55).

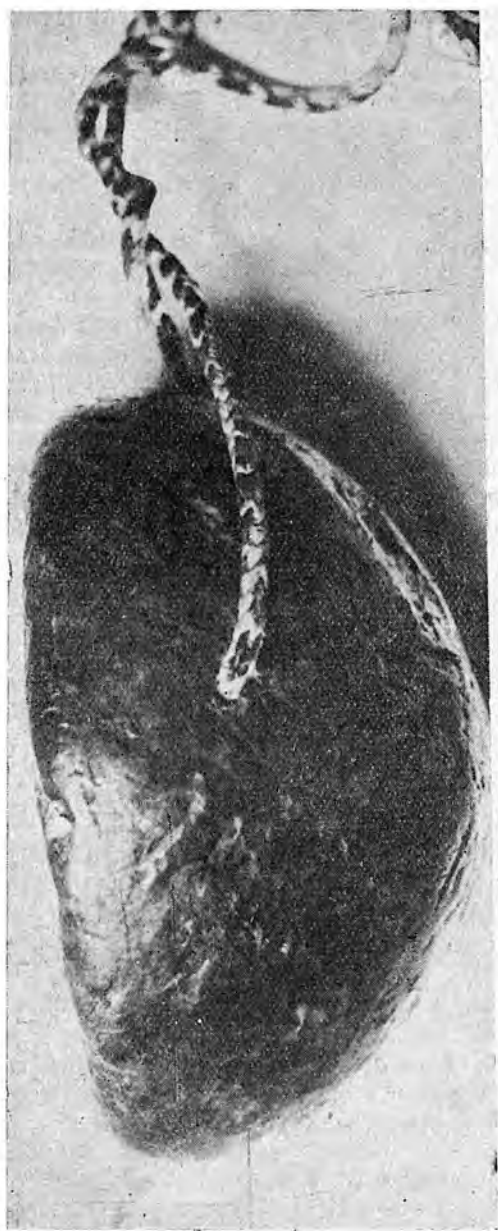


Fig. 1. — Cel mai mare sigiliu atârnat (1639, Țara Românească).



Fig. 2. — Sigiliu atârnat cu fundul plat (1640, Țara Românească).





Fig. 3. — Sigiliu atârnat, lucrătură deosebită (1666, Țara Românească).

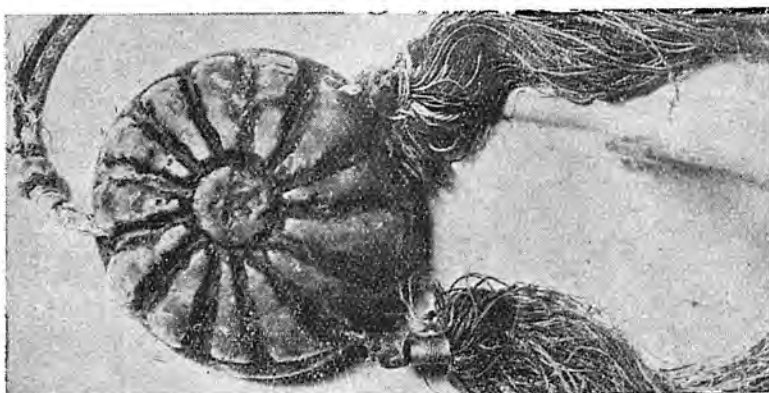


Fig. 4. — Același sigiliu, văzut din spate.



Fig. 5. — Sigiliu atârnat, turnat în formă (1691, Țara Românească).

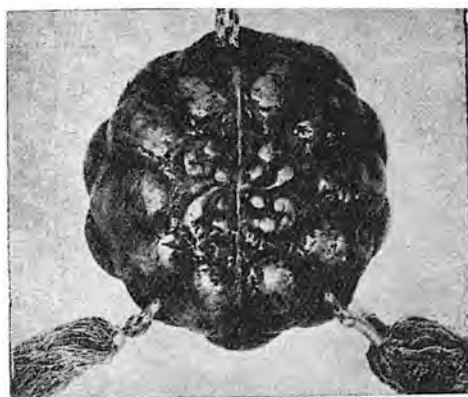


Fig. 6. — Același sigiliu văzut din spate.



Fig. 7. — Sigiliul mic atârnat al lui Radu Pleșuvul (1431, Țara Românească).



Fig. 8. — Sigiliul atârnat cu legenda în limba latină, al lui Vlad Țepeș (1476).



Fig. 9. — Sigiliu inelar cu brățară de ceară (1621, Țara Românească).



Fig. 10. — Sigiliu atârnat fals, atribuit lui Ștefan cel Mare.





Fig. 11. — Sigiliu inelar cu brățară de ceară și scamă de bumbac (1625, Țara Românească).



Fig. 12. — Sigiliu timbrat, timbru mobil cusut (sec. XV, Țara Românească).



Fig. 13. — Sigiliu timbrat, timbru fix (1654, Țara Românească).

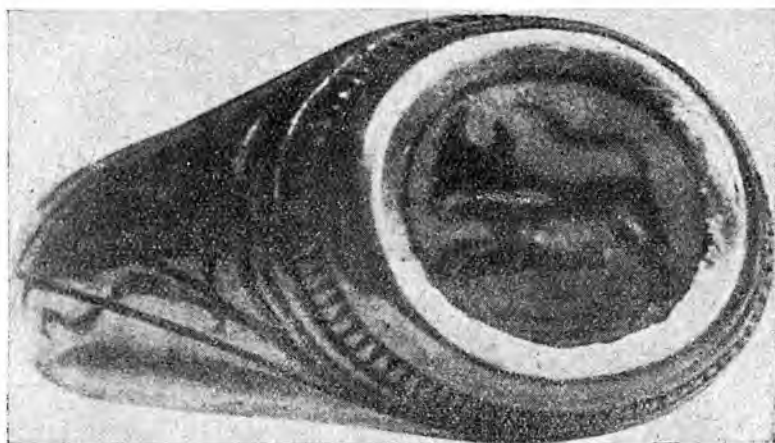


Fig. 14. — Inelul sigilar anepigraf al lui Bogdan vv. (1504–1517).



Fig. 15. — Emblema inelului sigilar anepigraf al lui Bogdan vv.



Fig. 16. — Inelul sigilar al lui Petru vv. (sec. XVI, Țara Românească).



Fig. 17. — Sigiliu inelar al lui Mihai Viteazul.





Fig. 18. — S.giliul atirnat al lui Vlad Dracul (1437).

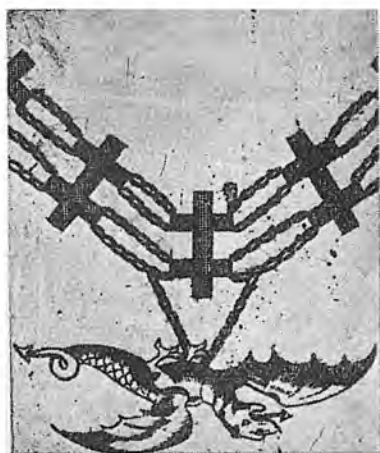


Fig. 19. — Colanul Ordinului Balaurului (sec.XV).



Fig. 20. — Însemnele Ordinului Balaurului din sigiliul lui Vlad Dracul (1437).





Fig. 21. — Act cosigilat extern din Țara Românească (1507).



Fig. 22. — Act cosigilat extern din Țara Românească (1511).



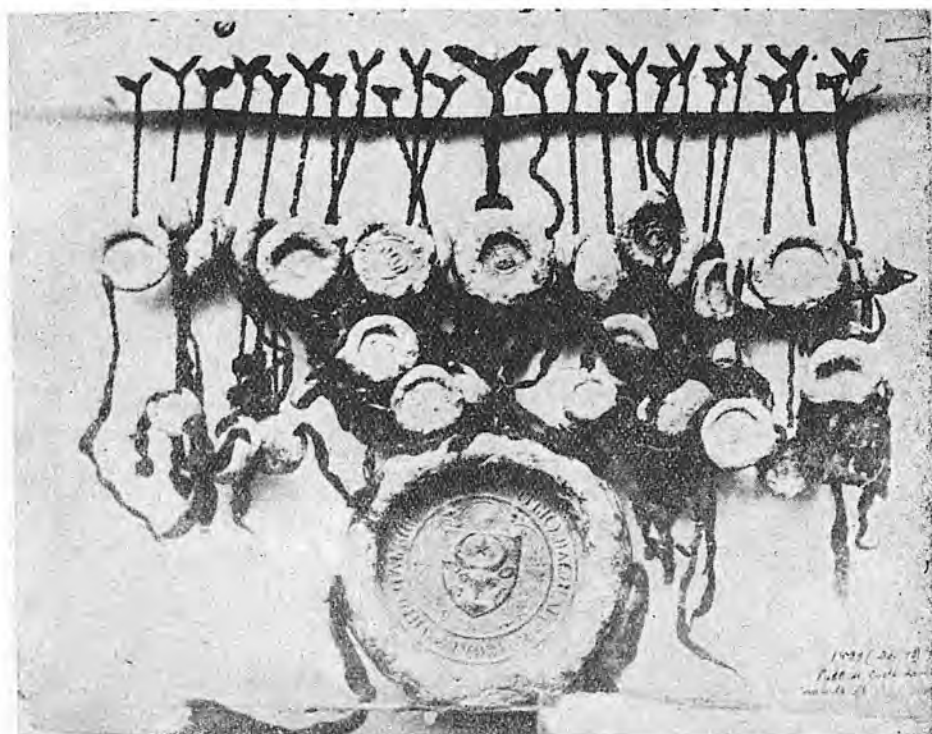


Fig. 23. — Act cosigilat de la Alexandru cel Bun (1421).



Fig. 24. — Act cosigilat extern de la Ștefan cel Mare (1467).

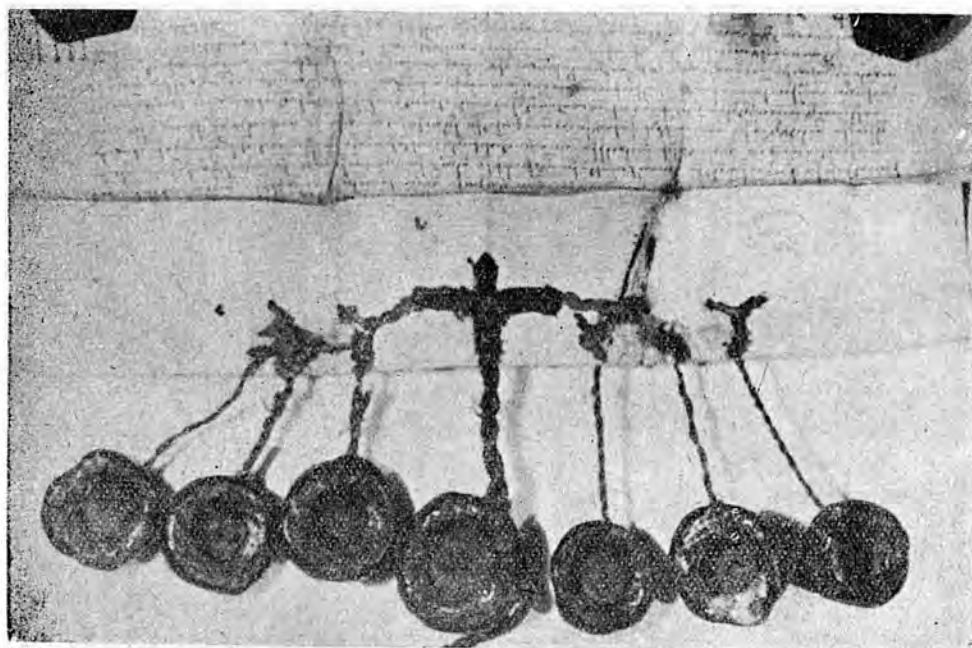


Fig. 25. — Act cosigilat intern de la Ștefan cel Mare (1472).



Fig. 26. — Act cosigilat intern de la Ștefan cel Mare (1461).



Fig. 27. — Act cosigilat intern de la Ștefan cel Mare (1479).



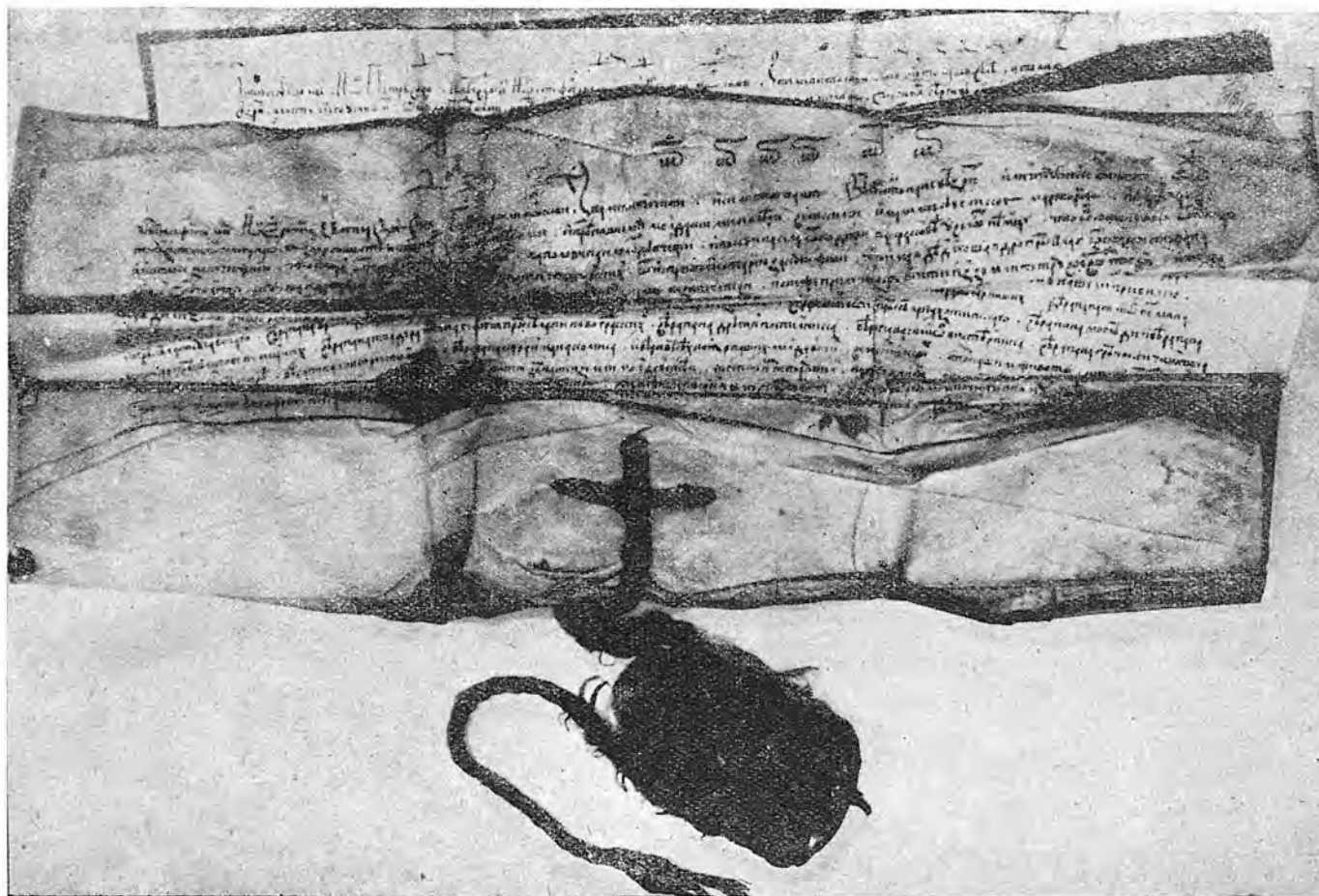


Fig. 28. — Două acte întărite cu același sigiliu atârnat (1608).





Fig. 29. — Sigiliul Romanului (sec. XV).



Fig. 30. — Sigiliul Băii (sec. XV).



Fig. 31. — Sigiliul Siretului (sec. XVII)



Fig. 32. — Sigiliul Bucureștilor (1578).



Fig. 33. — Sigiliul Bucureștilor (1580).



Fig. 34. — Sigiliul Bucureștilor (1619).



Fig. 35. — Sigiliul Bucureștilor (1628).



Fig. 36. — Sigiliul Bucureștilor (1631/1632).



Fig. 37. — Sigiliul Bucureștilor (1650).



Fig. 38. — Sigiliul Bucureștilor (1666).





Fig. 39. — Sigiliul Bucureștilor (1670).



Fig. 40. — Sigiliul Bucureștilor (1678).



Fig. 41. — Sigiliul Bucureștilor (1698).



Fig. 42. — Sigiliul Argeşului (1632).



Fig. 43. — Sigiliul Argeşului (1680).



Fig. 44. — Sigiliul Argeşului (1745).



Fig. 45. — Sigiliul Râmnicului (1649).



Fig. 46. — Sigiliul Tîrgoviştei (1639).



Fig. 47. — Sigiliul Tîrgoviştei (1619);





Fig. 48. — Sigiliul lui Zotu Țigara (sec. XVI, Moldova).



Fig. 49. — Același sigiliu, a doua față.



Fig. 50. — Același sigiliu, mînerul.



Fig. 51. — Sigiliul marelui ban al Craiovei, Dobromir (1577).



Fig. 52. — Sigiliul marelui ban al Craiovei Preda Buzescu (1602—1607).



Fig. 53. — Sigiliul marelui ban al Craiovei Iana-che Catargi (1619).





Fig. 54. — Sigiliul marelui ban al Craiovei Ioan Catargi (1619).



Fig. 55. — Sigiliul inelar al lui Matei Aga (1618).



Fig. 56. — Sigiliul marelui ban al Craiovei Mareș Băjăscu (1669).



Fig. 57. — Sigiliul marelui vornic Radul Popescu (1669).



Fig. 58. — Sigiliul marelui vornic Badea Bălăceanul (1678).



Fig. 59. — Sigiliul marelui vornic Ștefan Văcărescu (1758).



Fig. 60. — Sigiliul marelui vornic Pană Negoescu (1718).



Fig. 61. — Sigiliul vornicului de poartă Andrei Săpotianul (1676).



Fig. 62. — Sigiliul vornicului de poartă Grigorașco Cărlig (1676).





Fig. 63. — Zapis cu două monede...sigilii (sec. XVII, Țara Românească).



Fig. 64. — Moneda...sigiliu de pe zapisul de mai sus, monedă venețiană din sec. XIII: aversul.



Fig. 65. — Moneda...sigiliu de pe zapisul de mai sus, monedă venețiană din sec. XIII: reversul.



Fig. 66. — Zapis cu o monedă...sigiliu poloneză din sec. XVI.



**SIGILOGRAFIA CU REFERIRE LA TRANSILVANIA  
(PÎNĂ LA SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XV-LEA)**

DE

S. JAKÓ

**Introducere.** Începuturile îndepărtate ale sigilografiei trebuie căutate și în Transilvania în acele cercetări de un caracter ocazional și empiric, pe care le făceau încă din evul mediu autoritățile competente pentru a verifica autenticitatea documentelor suspecte. Aceste verificări de peceti însă nu erau făcute niciodată izolat, pentru ele însăși, ci totdeauna în legătură cu documentele, în vederea stabilirii valorii juridice a acestora. În asemenea condiții este explicabil că sigilografia ca disciplină științifică s-a format în cadrul diplomatiei, ca o parte a acesteia, la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor (Mabillon, 1681; Heineccius, 1709) și că ea a rămas și în cursul dezvoltării ei ulterioare în raporturi strinse cu diplomația.

Dar în același timp, sigilografia se împletea și cu heraldica. Pecetea și stema aveau aproape aceeași semnificație juridică și socială în epoca feudală. De altminteri, prin stemele pe care le înfățișează, pecetile constituie grupul cel mai important din materialul heraldic privitor la Transilvania medievală. Ținând seama de acest fapt, am putea presupune un anumit paralelism și o anumită proporționalitate între dezvoltarea sigilografiei și a heraldicei. Totuși, în ciuda raporturilor strinse dintre aceste două discipline, lucrurile stau altfel. Într-adevăr, în timp ce heraldica a început să fie studiată în Transilvania încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea (în 1695 a apărut la Cluj *Ars heraldica*, opera cunoscutului profesor din Aiud, Francisc Păriz Păpai), iar de la sfârșitul secolului al XIX-lea această disciplină a atins chiar rezultate considerabile, în schimb sigilografia a apărut cu o întârziere de un veac și jumătate și în multe privințe ea se luptă și azi cu greutățile debutului. Această disproporție se explică fără îndoială prin faptul că heraldica a fost cultivată în trecut nu atât în interesul științei istorice, cât mai de grabă pentru satisfacerea și slujirea vanității claselor stăpînitoare. Chiar și pecetile au început să fie studiate de istoriografia transilvăneană, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ca niște izvoare prețioase ale heraldicei, concepție care a stăruit în general pînă în zilele noastre, neglijîndu-se de obicei cercetarea întrebuintării pecetii ca parte constitutivă a emiterii documentelor.

Ca o manifestare timpurie a interesului pentru studierea pecetilor se poate considera dorința polihistorului Iosif Benkő, care voia să se ocupe de ele în partea a doua a marii sale lucrări *Transilvania* (apărută la Viena în 1778). Drept urmare, guvernul transilvănean a ordonat, în 1791, tuturor autorităților, ca să pună la dispoziția lui Benkő schițele « Stemelor și pecetilor localităților celor mai de seamă » de pe teritoriile din raza de acțiune a acestor autorități<sup>1</sup>. Este adevărat că partea aceasta a operei lui Benkő n-a

<sup>1</sup> Arhivele statului (prescurtat: Arh. stat.) Cluj, arh. jud. Turda, 850/1791, nr. gub. 8651/8 oct. 1791.

putut să vadă niciodată lumina tiparului, dar preocupările de natură academică trezite sub influența iluminismului au dat un imbold, de acum înainte, cel puțin pentru culegerea de materiale sigilografice. Activitatea aceasta de colecționare a fost favorizată și de o acțiune oficială organizată pe întregul cuprins al imperiului habsburgic în cel de-al doilea deceniu din secolul al XIX-lea în vederea completării colecției de steme și peceti a moștenitorului tronului. Astfel, amintitul guvern a ordonat, în 1819, comitatelor, scaunelor, orașelor și tuturor familiilor nobile de a prezenta autorităților mulaje de ceață după pecetele lor<sup>1</sup>. Se constată că în aceste decenii adunarea reproducerilor de peceti a devenit în întreaga Transilvanie o adevărată modă în cerul celor ce se interesau de studiile istorice. Dintre colecțiile particulare, mai mari sau mai mici, care s-au născut cu acest prilej, cea mai importantă, ca valoare științifică și ca mărime, este probabil colecția de reproduceri de peceti, în cinci volume, a pasionatului colecționar Iosif Kemény<sup>2</sup>. Ea a devenit, timp de decenii, sursa cea mai des folosită de către cercetătorii transilvăneni care au studiat stemele și pecetele voievozilor, principilor, comitatelor, scaunelor și familiilor feudale mai importante.

Dar oricâtă considerație ar merita străduințele colecționarilor din veacul trecut, stăruie și azi, ca una din principalele dificultăți în calea studierii materialului sigilografic din Transilvania, faptul că nu dispunem de colecții de reproduceri care să fie întocmite cu sistematizarea cuvenită și cu exigența de a întruni un număr de piese cât mai complet cu putință. Microfilmul și tehnica dezvoltată a mulajului din zilele noastre ar permite institutelor de cercetări ale Academiei R.P.R. și Arhivelor statului rezolvarea cu puteri unite, odată pentru totdeauna, a acestei importante sarcini ce nu mai poate fi aminată. Firește, noua acțiune de colecționare, spre deosebire de cele precedente, ar trebui să cuprindă și pecetele orașenilor, precum și ale satelor.

În lipsa acestei baze sigure, cercetările de sigilografie transilvăneană ar putea depăși cu greu faza simplelor descrieri de peceti. În schimb, dacă ar dispune de această bază, ele ar fi în măsură să ofere un ajutor incomparabil mai mare decât până acum atât diplomatiei, cât și istoriei instituțiilor juridice și administrative. În sfârșit, ele ar putea să valorifice unele puncte de vedere ale istoriei artelor în interpretarea materialului sigilografic transilvănean. În afară de acestea, sigilografia, cercetînd pecetele ca simboluri ale relațiilor dintre popoare și culturi, ar putea valorifica și pentru istoria civilizației patriei noastre mărturia acestei categorii de izvoare condamnată pînă acum la tăcere.

În ceea ce privește progresele ulterioare ale ramurii transilvănene a sigilografiei noastre, credem că ele sînt condiționate de două premise. E vorba, pe de o parte, de adunarea cât mai completă, cu ajutorul tehnicii moderne, a materialului sigilografic, iar pe de altă parte, de sistematizarea rezultatelor atinse de cercetările de pînă acum. Lucrarea de față își propune să fie o contribuție modestă la rezolvarea celei de-a doua sarcini, prin schițarea capitolelor privitoare la sigilografia Transilvaniei medievale (pînă la perioada principatului).

<sup>1</sup> *Ibidem*, Presid. 54/1819, nr. gub. Presid. 67/1 martie 1819. Cf. rev. «Turul», Budapesta, 1887, p. 93—94.

<sup>2</sup> *Erdélyi pecsétek gyűjteménye* [Colecția pecetilor din Transilvania], I-V, mss. în Arhiva istorică a Filialei Acad. R.P.R. din Cluj (prescurtat: Arh. ist.), colecția Kemény.

## PECETEA, ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA ÎNTREBUINȚĂRII PECETII, CONCEPTUL PECETII AUTENTICE

**Sensurile cuvîntului pecete.** Cuvîntul pecete (*sigillum*, σφραγίς) poate să aibă două înțelesuri: pe de o parte, o reprezentare negativă, gravată în metal sau în alt material dur și care de obicei se numește *tiparul* sau matricea pecetii; pe de altă parte, *pecetea* poate să însemne amprenta lăsată de acest tipar în ceară, în metal sau în alt material. Pecetea e simbolul voinței posesorului ei și exprimă (într-o formă limpede chiar și pentru neștiutorii de carte) adeziunea sa la acțiunea consemnată în scris sau mărturia lui cu privire la aceasta. Tocmai faptul că rostul său putea fi înțeles de oricine, explică de ce pecetea — care de altfel fusese cunoscută și în civilizațiile antice — s-a bucurat de cea mai largă întrebuințare în timpul evului mediu<sup>1</sup>.

**Începuturile folosirii pecetii în Ungaria medievală.** Pecetea, ca un mijloc vădit de adevărare și de întărire pentru necunoscătorii scrisului, era folosită în noile state din centrul și răsăritul Europei, încă înainte de a se putea vorbi aici de o practică documentară. Pe baza datelor privitoare la cehi și slavii din sud se poate presupune că și slavii așezați în Transilvania cunoșteau obiceiul trimerii pecetii pentru chemări în judecată. Acest obicei a fost adoptat mai târziu de regatul feudal maghiar<sup>2</sup>. Legile din secolul al XI-lea amintesc de uzanța trimerii pecetii pentru chemări în judecată ca de un obicei îndeobște cunoscut și acceptat<sup>3</sup>. Aceste peceti metalice, reprezentînd figura regelui<sup>4</sup> cu care bilochii (judecătorii regali trimiși în comitate) dovedeau că ei procedau în numele și din voința acestuia, au trezit în chip firesc atenția societății asupra puterii juridice probatorii a pecetilor<sup>5</sup>.

Prin mijlocirea pecetilor societatea feudală din Transilvania a ajuns să aprecieze și documentele, valoarea juridică a acestora<sup>6</sup>. Dar vreme îndelungată se bucurau de această considerație numai documentele întărite cu pecetea

<sup>1</sup> Wilhelm Ewald, *Siegelkunde*, München-Berlin, 1914, în *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte*, publ. de G. v. Below și F. Meinecke (prescurtat: Ewald), p. 27—50; Theodor Ilgen, *Sphragistik*, Leipzig, 1912, în *Grundriss der Geschichtswissenschaft*, vol. I, secția 4, publ. de A. Meister, (prescurtat: Ilgen), p. 5—10, 49—57.

<sup>2</sup> Suflay Milan, *Az idézőpecsét a szláv források világánál* [Pecetea de citație în lumina izvoarelor slave], în « Századok », 1906, p. 293—312. Rezumat în limba germană în *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 1907, p. 515 și urm.

<sup>3</sup> Ewald, p. 29—31; Szentpétery Imre, *Magyar oklevéltan* [Diplomatica maghiară], Budapesta, 1930, în *A magyar történettudomány kézikönyve* [Manualul științei istorice maghiare], vol. II, fasc. 3 (prescurtat: Szentpétery, *Oklt.*), p. 46.

<sup>4</sup> A se vedea reproducerea pecetii de acest fel a lui Andrei I (1046—1060): Jakubovich Emil, *Das Ladungssiegel König Andreas I*, în « Ungarische Jahrbücher », XV (1935), p. 1—28. Cf. Idem, *I. Endre király törvénybeidéző ércbilloja* [Sigiliul metalic folosit pentru chemări în judecată de regele Andrei I] în, « Turul », 1933, p. 56—74.

<sup>5</sup> De altminteri obiceiul citării cu pecete a continuat și mai departe, și anume în practica comitatelor și a decanatelor săsești, ea prelungindu-se în epoca modernă. De exemplu, în statutele capitlului de Sibiu din anul 1351 figurează dispoziția ca decanul să nu poată cere mai mult decît trei dinari banali pentru folosirea pecetii în scopul chemării în judecată. Cf. doc. 24 octombrie 1351, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. V; Mályuss Elemér, *Zsigmondkori oklevéltár* [Colecția documentelor din epoca lui Sigismund], Budapesta, 1951 (prescurtat: Mályusz), vol. I, nr. 1931, 2139, 4787, 5223, 5535, 5767.

<sup>6</sup> Perényi József, *A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására* [Influența școlilor franceze asupra formării practicii diplomatice maghiare], Budapesta, 1938, p. 7.

regală<sup>1</sup>. De aceea, în practica documentară, care a început să ia avânt în secolul al XII-lea, se căuta să se obțină și în cazul actelor privind tranzacții de drept privat, care n-au fost emise în numele regelui, întărirea cu pecetea acestuia, ca semn al incuviințării sale în calitate de for suprem.<sup>2</sup> Dar interesul crescând al societății pentru documente a făcut necesară încă de la începutul veacului următor, creșterea numărului emitenților de acte și totodată *lărgirea domeniului de întrebuințare a pecetii*. Astfel, pecetea a devenit treptat simbolul autorității persoanelor și forurilor emitente de documente, simbol acceptat de dreptul obișnuit ca un mijloc de adevărare ce se bucura de « autenticitate », adică de autoritate sau încredere publică, simbol în sfârșit din care izvoră valoarea juridică a documentelor.

**Conceptul pecetii autentice.** Răspîndirea rapidă a întrebuințării pecetii a fost promovată în mare măsură de acea teorie a dreptului canonic — introdusă prin Ungaria în Transilvania, de scriitorii de documente care și-au făcut studiile în Franța și în Italia — potrivit căreia documentul primește o valoare juridică deplină numai datorită *pecetii autentice*<sup>3</sup>. După Szentpétery se numea autentică pecetea a cărei autoritate publică era recunoscută în general în cauzele cu caracter juridic sau măcar în acelea care țineau de jurisdicția posesorului pecetii, care avea deci putere probatorie și în cauze privind persoane străine, nu numai în cele de drept privat ale posesorului<sup>4</sup>. La început se considerau drept autentice pecetile persoanelor înzestrate cu o jurisdicție eclesiastică sau laică, căci această jurisdicție provenea de la rege, iar dreptul lor de a emite documente se întemeia indirect tot pe autoritatea regală. După această concepție izvorul autenticității pecetii era puterea regală, care putea să acorde sau să recunoască dreptul la pecete autentică, după cum putea să-l și retragă sau să-l îngădească<sup>5</sup>. Pe această bază Ludovic I a poruncit în 1353 ca să fie prezentate la Buda pecetile autentice ale tuturor capitulurilor și conventurilor, folosite de acestea în calitatea lor de locuri de adevărare, pentru a fi verificate acolo<sup>6</sup>. Tot pe acest temei articolul XVIII al legii din

<sup>1</sup> Trebuie să observăm aici că studierea pecetilor transilvănene din epoca voievo-datului (deci înainte de 1541) este îngreunată foarte mult de faptul că cercetătorul trebuie să aibă în vedere mereu și practica generală a regatului feudal ungar. Într-adevăr, emitenții documentelor privind Transilvania erau în multe cazuri din afara teritoriului acesteia și uzanțele observate de ei au exercitat o influență puternică asupra întrebuințării locale a pecetii. Acest fapt, precum și caracterul sărăcăcios al literaturii noastre sigilografice cu privire la Transilvania ne-a impus să culegem din literatura de specialitate apărută în limbi străine tot ce ar putea promova cercetările noastre sigilografice din viitor. Fără cunoașterea datelor extrem de împrăstiate, cuprinse în literatura de specialitate ungară și săsească, n-ar putea fi valorificat în chip satisfăcător nici bogatul material sigilografic publicat în seria noastră de documente prietoare la Transilvania.

<sup>2</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 47—50.

<sup>3</sup> Kumorovitz Bernát Lajos, *Az autentikus pecsét* [Pecetea autentică], Budapesta, 1936. Extr. din « Turul », 1936 (prescurtat: Kumorovitz, *Autentikus pecsét*), p. 2.

<sup>4</sup> Szentpétery, *Okl.*, p. 119—120. După ce s-a diferențiat folosirea pecetii și unii emitenți de documente au început să aibă mai multe peceti, pecetea cea mare se numește în formula de coroborare a documentelor *sigillum authenticum*, spre deosebire de pecetile mici. Cf. Kumorovitz, *Autentikus pecsét*, p. 23.

<sup>5</sup> Hajnik Imre, *A magyar bírói szervezet és perjog az Árpád-és a vegyes-házi királyok alatt* [Organizarea judecătorească și dreptul procesual maghiar în timpul regilor din dinastia arpadiană și din cea mixtă], Budapesta, 1899 (prescurtat: Hajnik, *Bírói szerv.*), p. 348; Szentpétery, *Okl.*, p. 119.

<sup>6</sup> *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* [Documentele ramurii mai vechi a familiei conților Zichy de Zich și Vásonkeő], ed. Nagy Imre și Véghe'y Dezső, Pesta, 1872 (prescurtat: Zichy), II, p. 509.



1471 a conferit regelui dreptul de patronat asupra tuturor bisericilor și mănăstirilor care aveau asemenea peceti<sup>1</sup>. În felul acesta a putut regele să retragă pecetea autentică a conventului din Siniob, pe care mai târziu însă i-a restituit-o<sup>2</sup>. Dar nu numai autenticitatea pecetii locurilor de adeverire, ci și limitele acestei autenticități depindeau de rege<sup>3</sup>.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea însă, s-a produs o schimbare în ceea ce privește interpretarea rolului pecetii, a valorii probatorii a acesteia. În opoziție cu concepția dreptului canonic adoptată îndeobște, în Ungaria medievală s-a format, începând de la mijlocul veacului al XIII-lea, *principiul imparțialității* potrivit căruia nimeni nu poate fi un for competent în propria sa cauză, deci nu poate să emită nici documente pe seamă lui însuși<sup>4</sup>. În virtutea acestui principiu, în pricinile privind propriile sale moșii, chiar și regele trebuia să se adreseze unui loc de adeverire. De asemenea și în cauzele locurilor de adeverire, de obicei, proceda un alt for care avea pecete autentică. O mărturie interesantă a acestei concepții se întâlnește în procesul dintre capitulul din Alba-Iulia și diacul Lucaci de Beldiu, din 1392, în care acesta din urmă a invocat argumentul că nici episcopul Transilvaniei nu putea elibera un act de posesiune cu valoare juridică în favoarea propriului său capitol<sup>5</sup>. Prin afirmarea și răspindirea acestei concepții, s-a făcut o serioasă triere, în primul rând, a pecetilor eclesiastice. În consecință, se recunoștea fără nici o rezervă numai autenticitatea pecetilor locurilor de adeverire, în afară de acelea ale regelui, reginei și marilor judecători ai regatului (palatinul, judele curții regale, voievodul Transilvaniei, marele vistier, baronii regatului)<sup>6</sup>. De altminteri, această concepție era o piedică pentru dezvoltarea practicii documentare și a folosirii pecetii, atât a comiților din fruntea comitatelor, cât și în general a particularilor, într-un ritm similar aceluia din apusul Europei. În felul acesta se explică specificul materialului documentar din Transilvania, care în marea lui majoritate are un caracter oficial, provenind de la autorități publice și de la locuri de adeverire.

*Interpretarea specifică a conceptului pecetii autentice* nu s-a putut impune fără a înlătura din cale unele dificultăți. Într-adevăr, clerul căuta să afirme concepția dreptului canonic. O dovadă deosebit de semnificativă a luptei dintre concepția laică și canonică e procesul dintre capitulul din Alba-Iulia și decanatele săsești din 1309, în cursul căruia s-a discutat între altele și problema de a se ști ce anume se putea considera, pe baza concepțiilor juridice locale, ca act public, din mărturiile scrise, înfățișate cu acest prilej<sup>7</sup>. Depozițiile divergente ale martorilor, care au fost ascultați în acel proces, ne arată că atunci încă nu era definitiv constituită amintita concepție specifică despre pecetea autentică. Acest lucru a avut însă loc la jumătatea aceleiași secol al XIV-lea. De aici înainte, dreptul laic n-a mai lărgit, ci mai degrabă a îngrădit cercul persoanelor și corporațiilor înzestrate cu pecete autentică. Dimpotrivă, în temeiul dreptului canonic, pecetile arhiepiscopilor, episcopilor,

<sup>1</sup> *Corpus iuris Hungarici — Magyar Törvénytar, 1000—1526, évi törvénycikkek* [Colecția legilor maghiare din anii 1000—1526], Budapesta, 1899 (prescurtat: *Corpus iuris Hungarici*), p. 366.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 600 (art. XI al legii din 1498).

<sup>3</sup> Hajnik, *Birósági szerv.*, p. 346.

<sup>4</sup> Kumorovitz, *Autentikus pecsét*, p. 16.

<sup>5</sup> Mályusz, I, nr. 2414.

<sup>6</sup> Kumorovitz, *Autentikus pecsét*, p. 22.

<sup>7</sup> *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. I, nr. 103, p. 92—160.

prepozițiilor, abaților, vicarilor episcopali și chiar ale parohilor mai importanți trebuiau considerate autentice. Totuși aceste două criterii deosebite de interpretare ale sistemului juridic bisericesc și laic n-au provocat în practică încurcături mai serioase, fiindcă actele emitenților eclesiastici puteau să se bucure de o autenticitate deplină și în fața forurilor laice dacă erau transcrise sub pecetea autentică a locurilor de adevărire.

Deși această interpretare riguroasă a conceptului peceteii autentice a influențat întrebuintarea peceteii în ansamblul ei, totuși, după amploarea luată de dezvoltarea scrierii printre particulari, ea n-a putut să împiedice răspindirea ulterioară a folosirii peceteii. Cu toate că întrebuintarea peceteii în Transilvania medievală n-a atins proporțiile celei din occident, nu e mai puțin adevărat că pînă la mijlocul secolului al XVI-lea ea a cuprins, pe lîngă nobilime, și păturile cele mai largi ale populației orășenești <sup>1</sup>.

### TIPARELE DE PECETI

**Gravorii tiparelor de peceti.** Amprentele de peceti se făceau cu ajutorul unor instrumente numite tipare (*typarium*) sau matrice, care reprezentau negativul imaginii peceteii. Aceste tipare erau gravate de argintari. Planul imaginii peceteii era întocmit uneori de artiști destoinici, în general însă, mai ales în cazul comenzilor mai modeste, el era desenat de înșiși meșterii argintari. După marea răspindire luată de folosirea peceteii (în secolele al XV-XVI-lea) erau, în cadrul breslelor de argintari ale orașelor mai mari, unii meseriași care se ocupau mai ales cu *gravarea pecetilor*. De exemplu, în anii 1470—1480 e amintit la Sibiu un meșter cu numele Hannis Sigylhawer al cărui nume derivă desigur din această ocupație <sup>2</sup>. Îndeosebi în orașele care pot fi socotite ca centre ale meșteșugului argintarilor: Cluj, Brașov, Oradea, Baia Mare etc., trebuie să fi lucrat gravori iscusiți, de vreme ce la începutul veacului al XVI-lea se menționează astfel de meșteri chiar în localitățile cu mult mai puțin importante în ceea ce privește giuvaergia <sup>3</sup>.

Gravarea de peceti cerea argintarului nu numai o bună pregătire profesională și multă atenție, ci și unele calități artistice. Era o muncă pretențioasă și de încredere, deosebit de apreciată și foarte bine plătită de societatea feudală. Bunăoară în 1331 Carol Robert a dăruit un domeniu lui Petru, fiul lui Simion, argintarului său de curte, de origine din Siena (Italia) — care între timp ajunsese vicecomite — pentru gravarea noii sale peceti de maiestate <sup>4</sup>. În 1344 Ludovic I l-a răsplătit de asemenea din plin pe gravorul său Gheorghe, fiul lui Sebastian Csói, care a sculptat tiparele sale de peceti <sup>5</sup>. Nivelul superior de dezvoltare atins de gravarea pecetilor din Ungaria medievală e atestat nu numai de reputația de care s-a bucurat meșteșugul argintarilor din această

<sup>1</sup> Vezi materialul documentar din secolul al XVI-lea, aflător în arhivele orașelor Cluj și Bistrița, în Arh. stat., Cluj.

<sup>2</sup> *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation, in Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*, Sibiu, 1880, vol. I, (prescurtat: *Rechnungen*), p. 42—43, 70, 72.

<sup>3</sup> «Turul», 1911, p. 23—24.

<sup>4</sup> *Ibidem*, 1907, p. 45.

<sup>5</sup> Derc ényi Dezső, *Nagy Lajos kora* [Epoca lui Ludovic cel Mare], Budapesta, f.a., p. 126; Varjú Elemér — Höllrigl József, *Ernst Lajos magyar történeti gyűjteménye* [Colecția istorică maghiară a lui Ernst Lajos], Budapesta, 1932, p. 28.

țară în ochii contemporanilor<sup>1</sup>, dar și de tiparele inșeși ce ni s-au păstrat, începînd cu jumătatea secolului al XIV-lea. În ceea ce privește tiparele de peceti, ajunge să cităm, ca lucrări excelente, acelea ale orașelor Baia Mare și Cluj, gravate în secolul al XIV-lea. Ele se datoresc fără îndoială unor meșteri iscusiți din țară<sup>2</sup>. Dar în afară de meșterii localnici, se făceau uneori comenzi și la gravori vestiți din străinătate, în năzuința de a avea peceti cit mai frumoasă. De exemplu, în 1417, regele Sigismund a pus să i se facă tiparul pecetii sale mari la Paris, de către Arnoul de Boemel<sup>3</sup>. Firește, atunci cînd folosirea pecetii a devenit generală, cei cu o situație mai modestă făceau comenzi la meșteri mai simpli, și în consecință calitatea execuției pecetilor a suferit mult. Se poate constata acest lucru mai ales în legătură cu pecetile nobilimii de la țară. Totuși, arta gravării pecetilor, luată în ansamblu, a fost înfloritoare pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

**Materialul tiparului pecetii.** Se deosebea după destinația acestuia, și anume după cum se intenționa întrebuințarea lui pentru imprimarea de peceti în metal sau în ceară. Astfel tiparul bulei, asupra căruia trebuia să se exercite prin izbire o presiune mai mare, se făcea din fier, oțel sau bronz<sup>4</sup>. În schimb, marea majoritate a tiparelor destinate pecetilor de ceară se fabricau din metale prețioase. Dar și în acest caz — al pecetilor de ceară — se întîlnesc imagini de peceti săpate în piatră sau fier, oțel ori bronz. Spre deosebire de meșteșugul argintarului, gravarea în piatră era destul de puțin dezvoltată în Transilvania cu toate că în centrele mai mari existau meșteri șlefuitori de pietre scumpe<sup>5</sup>. Tocmai din acest motiv marea majoritate a pecetilor de gemă și a pecetilor inelare gravate în piatră erau importate din străinătate, mai ales din Italia. Pecetile inelare și în general tiparele mici erau fabricate de obicei din materiile mai moi arătate mai sus, iar cele de dimensiuni mari se făceau de preferință din materiile mai dure, amintite și acestea. Bunăoară, tiparele de peceti ale orașelor Baia Mare și Cluj din secolul al XIV-lea menționate mai înainte au fost fabricate din argint.

a) În ceea ce privește *tehnica gravării*, imaginile de peceti se transpuneau de obicei prin *gravare* pe tipar. Mai întîi se făcea desenul prin zgîriere, apoi el se săpa, adică se grava, folosindu-se o tehnică specială, caracterizată de linii destul de adînci, pentru ca desenul pecetii, conturul acesteia, să iasă prin imprimare bine în relief și să se obțină o imagine clară, care să prezinte totuși trăsături ușoare. Din descrierea lui Benvenuto Cellini se știe că argintarul făcea uneori modelul tiparului pecetii, apoi pregătea un mulaj, pe care după

<sup>1</sup> « Századok », 1879, p. 245—246; *A magyar nemzet története* [Istoria națiunii maghiare], publ. sub direcția Szilágyi Sándor, Budapesta, 1896 (prescurtat: *Magy. Tört.*), IV, p. 647—648.

<sup>2</sup> Schönherr Gyula — Czákó Elemér, *A nagybányai typarium* [Tiparul pecetii orașului Baia Mare], în « Turul », 1906 (prescurtat: Schönherr-Czákó), p. 10—12; Ráth György, *Az iparművészet könyve* [Manual de artă industrială], Budapesta, 1902, III, 78; Balogh Jolán, *Márton és György kolozsvári szobrászok* [Sculptorii clujeni Martin și Gheorghe], în « Erdélyi Múzeum », 1934 (prescurtat: Balogh), p. 120—125; K. Sebestyén József, *Kolozsvár szabad királyi város címere* [Stema orașului liber regesc Cluj], în « Kolozsvári Szemle », 1944 (prescurtat: K. Sebestyén), p. 268, Cf., p. 55—57 ale lucrării de față.

<sup>3</sup> Ewald, p. 139.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 117—118; Ilgen, p. 16—19.

<sup>5</sup> Gyárfás Tihamér, *A brassói ötvösség története* [Istoria giuvaergiei de la Brașov], Brașov, 1912, p. 84; D. Vendel Mária-Koch Sándor, *A drágakövek* [Pietrele prețioase], Budapesta, 1935.

aceea îl cizela, dându-i forma definitivă<sup>1</sup>. Prin acest procedeu tehnic a fost făurit, de pildă, tiparul cel mai vechi al oraşului Baia Mare, meşterul folosindu-se în acest scop de un model de ceară<sup>2</sup>.

b) *Forma tiparelor de peceţi* era aceea dictată de necesităţi. Forma cea mai simplă şi cea mai răspândită a tiparului era inelul<sup>3</sup>. Acesta era nu numai cazul peceţilor inelare mici care se puteau purta pe deget, ci şi acela al tiparelor de mărime mijlocie. În cazul din urmă, pe reversul plăcii metalice, în care era gravată imaginea peceţii, se suda un mîner, pentru a înlesni astfel şi a da mai multă siguranţă imprimării imaginii în ceară. Alteori, acest mîner se învîrtea pe o mică balama, ca de exemplu în cazul tiparului oraşului Cluj, făcut în 1480<sup>4</sup>. Se mai obişnuia ca pe reversul aceleiaşi plăci metalice să se sudeze o mică ieşitură, în forma unui neg prin gaura căruia se petrecea un lanţ sau un şnur, spre a se putea atârna şi purta tiparul la git. Tiparul oraşului Baia Mare, din secolul al XIV-lea prezintă atât un mîner cit şi ieşitura amin-tită<sup>5</sup>.

Pentru imprimarea peceţilor duble sau în formă de medalii se întrebuiţa un instrument, adică un tipar, mai complicat. Într-adevăr, desenul, de pe aversul şi de pe reversul peceţii se grava pe două plăci sau lamele metalice deosebite, care cu ocazia pecetluirii se îmbinau cu ajutorul unor şuruburi sau cuie mici puse în colţuri şi se presau în ceara aşezată între plăci. Pentru reprezentarea ornamentelor sau a legendei de pe aversul sau muchia peceţii se întrebuiţa un arc făcut dintr-o bucată separată de metal. Acest tipar seamănă în multe privinţe cu acel al peceţilor metalice, deşi bunăoară, cancelaria papală folosea pentru bule şi instrumente în formă de cleşte<sup>6</sup>.

**Paza tiparului.** Importanţa deosebită ce se acorda de către societatea medievală peceţii ca mijloc de adevărire impunea cea mai mare grijă în *paza tiparului*, pentru ca acesta să nu ajungă în mâinile unor oameni neautorizaţi, care l-ar putea folosi pentru întărirea unor garanţii juridice false. De aceea, tiparul era păzit fie de posesorul său, fie în cazul regelui sau al marilor demnitari, de oamenii lor de încredere, ei înşişi dregători cu vază. Modul de pază a tiparului era reglementat de dispoziţii precise. Din precauţie s-a ajuns ca fiecare pecete să fie încredinţată în paza unei persoane deosebite. Posesorii mai multor peceţi au întocmit sisteme foarte complicate cu privire la mînuirea tiparelor.

a) *Pecetele regilor Ungariei feudale* — peceţi cu care e întărită o mare parte a documentelor privitoare la Transilvania medievală — erau păzite pînă la sfîrşitul secolului al XII-lea — cînd nu se închegase încă organizarea cancelariei regale — de către comitele capelei (*comes capelle*), şeful capelanilor de la curte<sup>7</sup>. În schimb, în veacul al XIII-lea tiparul bulei de aur era încredinţat spre pază cancelarului, iar acela al peceţii duble de ceară se afla în grija vicecancelarului. Acesta purta mereu asupra sa placa de dinainte sau

<sup>1</sup> Ewald, p. 141—142; Áldásy Antal, *A pecsétek* [Pecetele], în Ráth György, *Az iparművészet könyve* [Manual de artă industrială], Budapesta, 1902, I (prescurtat: Áldásy, *A pecsét*), p. 344—348.

<sup>2</sup> Schönherr-Czakó, p. 11—12.

<sup>3</sup> Pentru formele de inel care erau la modă vezi Hlatky Mária, *A magyar gyűrű* [Inelul maghiar], Budapesta, 1938 (prescurtat: Hlatky), passim.

<sup>4</sup> Vezi schiţa la K. Sebestyén, p. 270.

<sup>5</sup> Schönherr-Czakó, p. 1—12.

<sup>6</sup> Schiţele deosebitelor tipare la Ewald, pl. I—IV.

<sup>7</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 56—57, 69—70.

aversul tiparului. Pecetea de inel a regelui era în paza notarului său special, numit și notar-secretar<sup>1</sup>. După ce, în perioada angevină, cancelaria regală s-a împărțit în două, pecetea dublă (*sigillum duplex*) era păzită de cancelarul suprem, șeful cancelariei mari, iar pecetea simplă (*s. simplex*) de către cancelaria regală secretă<sup>2</sup>. Minuirea celei de-a doua peceti inelare a fost încredințată de Ludovic I unui slujbaş deosebit: păstrătorul pecetii de inel (*conservator sigilli annularis*)<sup>3</sup>. Pecetea mijlocie (*s. mediocre*), numită uneori și secretă, era păstrată de la începutul secolului al XIV-lea de către comitele capelei<sup>4</sup>. Pecetea judiciară (*s. giudiciale*), care a început să fie folosită în cursul veacului al XV-lea, se găsea la locțiitorul prezenței personale a regelui (*personalis presentie locumtenens*)<sup>5</sup>. Cu privire la această repartizare complicată a pecetilor regale a intervenit, în urma reformelor din timpul lui Matiaș Corvin, o schimbare în sensul că la cotitura de la veacul al XV-lea la cel de-al XVI-lea toate pecetile regale au fost puse sub controlul conducătorului efectiv al cancelariei, care probabil le încredința secretarilor de cancelarie<sup>6</sup>.

Tiparul pecetii regale se preda cancelarului în cadrul unor formalități solemne și publice. Când era vorba de un tipar nou, odată cu predarea acestuia, tiparul vechi se declara anulat<sup>7</sup>. Din momentul predării, persoana căreia i se încredința era aceea care răspundea de paza tiparului. În legătură cu furtul pecetii de maiestate a lui Ludovic I, întâmplat în 1363 cu prilejul campaniei din Bosnia, știm că Nicolae Keszei, cancelarul regal, dăduse ambele plăci ale tiparului acestei peceti «familiarilor» săi spre a le păzi în propriul său cort, și că hoții au fost chiar aceștia și ei au vîndut tiparul unui argintar de la Bistrița<sup>8</sup>.

Pecetile palatinului, judeului curții regale, voievodului Transilvaniei și altor mari dregători erau păstrate de protonotarii sau secretarii lor<sup>9</sup>.

b) Se acorda o atenție specială pazei pecetilor locurilor de adeverire, întrucît cea mai mare parte a actelor de proprietate ale nobilimii erau întărite

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 87; Pentru practica de la începutul secolului al XVI-lea a se vedea Szilágyi Loránd, *A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, 1458—1526* [Rolul cancelariei regale maghiare în guvernarea statului, 1458—1526], în «Turul», 1930 (prescurtat: Szilágyi, *Kancellária*), p. 53.

<sup>2</sup> Kumorovitz L. Bernát, *A magyar királyi egyszerű és titkos pecsét használatának alakulása a középkorban* [Evoluția folosirii pecetii simple și a celei secrete ale regilor Ungariei în evul mediu], Budapesta, 1937. Extras din *A bécsi Magyar Történetkutató Intézet évkönyve* [Anuarul Institutului istoric maghiar de la Viena], vol. VII (prescurtat: Kumorovitz, *Titkospecsét*), p. 31.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 23—25; «Turul», 1902, p. 112, 118.

<sup>4</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 194—196.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 196—197.

<sup>6</sup> Szilágyi, *Kancellária*, p. 47—50.

<sup>7</sup> Schwandtner Martinus, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini* [Scriitorii vechi și autentici ai istoriei Ungariei], Trnava, 1765, II, p. 94. Cf. Kumorovitz Bernát, *A magyar pecséthasználat története a középkorban* [Istoria folosirii pecetii în Ungaria medievală], în *A gödöllői gimnázium 1943/1944 — i évkönyve* [Anuarul gimnaziului din Gödöllő pe 1943/1944], Gödöllő, 1944 (prescurtat: Kumorovitz, *Pecséthasználat*), p. 361.

<sup>8</sup> Küküllei János (Ioan de Tîrnava), *Nagy Lajos király viselt dolgairól* [Despre faptele regelui Ludovic cel Mare], în *Középkori krónikások* [Cronicari medievali], V, Brașov, 1906, p. 141; doc. 30 mai 1364, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VI.

<sup>9</sup> Nyers Lajos, *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században* [Activitatea judecătorească și de emitent de documente a palatinului în secolul al XIV-lea], Kecskemét, 1934 (prescurtat: Nyers), p. 41; Janits Iván, *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526—ig* [Activitatea judecătorească și de emitent de documente a voievozilor Transilvaniei pînă la 1526], Budapesta, 1940 (prescurtat: Janits), p. 97—98.



cu asemenea peceti. Pentru paza pecetii autentice obținute de la rege răspundea nu numai persoana încredințată cu mînuirea ei directă, ci întreaga obște a membrilor capitlului sau conventului respectiv <sup>1</sup>. După statutele din secolul al XIV-lea ale capitlului din Oradea pecetile acestuia se țineau în sacristia catedralei, într-o cutie, iar aceasta era pusă într-o ladă, ținută tot timpul închisă și pecetluită. Cînd actele emise de capitlu trebuiau întărite cu pecete, era nevoie cel puțin de prezența a șase canonici, în vîrstă matură și cu moravuri ireproșabile, ca să fie rupte pecetile ce închideau lada și să se scoată tiparul pecetii de întărire. După ce în fața aceluiași canonici se puneau pe documente pecetea, tiparul acesteia era pus imediat la loc și lada se sigila din nou cu pecetea fiecăruia dintre canonicii prezenți <sup>2</sup>.

c) Despre uzanțele în legătură cu *paza pecetilor orășenești* ne informează cel mai bine regulamentul din 1488 al orașului Cluj <sup>3</sup>. Potrivit acestui regulament, pecetile erau ținute împreună cu documentele și registrele orașului într-un loc sigur, care nu putea fi deschis decît în prezența a cel puțin opt cetățeni jurați. În fața acestora trebuia citit documentul care urma să fie pecetluit și numai după aceea, tot în prezența lor, se puneau pecetea. Corporațiile de obicei își păstrau tiparele de peceti sub control comun. De exemplu, pecetea decanatului din Țara Birsei — după cum se vede într-un act din 1379 — se ținea închisă cu mai multe chei, din care fiecare se afla la un alt preot <sup>4</sup>.

d) Scopul *distrugerii unor tipare de peceti* scoase din uz dintr-un motiv oarecare (moarte, schimbare de dregătorie etc.), precum și acela al schimbărilor sau modificărilor de peceti era preîntîmpinarea abuzurilor. Zdrobirea tiparelor după moartea posesorului nu se practica, desigur, atît de sistematic în cancelaria regală ungară, ca de pildă la curia papală, totuși ni s-au păstrat unele date concrete în această privință. Astfel, în 1437, după moartea regelui Sigismund, în cadrul unei slujbe religioase care a avut loc a doua zi, cancelarul a pus în chip solemn pe un meșter argintar să spargă, în fața demnitarilor curții, tiparele pecetilor monarhului decedat <sup>5</sup>. De asemenea, se știe că după moartea regelui Matiaș Corvin au fost distruse oficial și tiparele pecetilor acestuia <sup>6</sup>. Uneori, tiparul era înmormîntat împreună cu posesorul său. În cazul schimbărilor intervenite în situația marilor demnitari (palatinul, voievodul Transilvaniei etc.), se deteriora probabil numai imaginea pecetii, ca aceasta să nu mai poată fi folosită sau ea se întrebuița ca material la fabricarea unui alt tipar, necesar exercitării noii funcții. Aceasta poate fi explicația faptului că dintre tiparele pecetilor marilor demnitari nu ni s-au păstrat (cu excepția pecetilor inelare) decît foarte puține.

e) Avem date mai numeroase despre *schimbările de peceti*, mai ales despre cele regale. În cazul pierderii tiparului sau dacă se ivea o cît de mică bănu-

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 129.

<sup>2</sup> Statutele capitlului din Oradea (din 1374), partea I, titlul VII, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VII.

<sup>3</sup> Jakab Elek, *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez* [Documente privitoare la istoria Clujului], Buda, 1870 (prescurtat: Jakab, *Oklt.*), I, p. 282—283; Auner Mihály, *Az erdélyi századok oklevelei a XV szd. kezdetéig* [Documentele sașilor din Transilvania pînă la începutul secolului al XV-lea], Bistrița, 1912 (prescurtat: Auner), p. 27—28.

<sup>4</sup> Doc. 1 sept. 1379, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>5</sup> Ewald, p. 107—108.

<sup>6</sup> Kumorovitz, Bernát Lajos, *Mátyás király pecsétjei* [Pecetile regelui Matiaș], Budapesta, 1932. Extr. din «Turul», 1932 (prescurtat: Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*), p. 10.

ială că acesta ar fi fost folosit în chip abuziv de cineva sau dacă titlurile posesorului au suferit unele modificări ori tiparul s-a uzat din pricina îndelungatei sale folosiri etc., instrumentul pecetii trebuia schimbat sau cel puțin modificat. Într-adevăr, câteodată se făceau doar unele modificări parțiale în desenul pecetii, de exemplu i se adăuga un trandafir, o stea sau unele litere etc.; alteori, însă, trebuia înlocuit vechiul tipar cu un altul, complet nou. În acest caz se distrugea instrumentul vechi, bine înțeles dacă acesta nu s-a pierdut. De pildă, Andrei al II-lea și-a schimbat de două ori pecetea sa de maiestate, iar pecetea sa dublă, numai odată; Bela al IV-lea și-a schimbat de asemenea pecetea sa dublă odată (placa de revers însă a înlocuit-o și separat, între 1237—39); Ladislau al IV-lea și-a schimbat aceeași pecete de cinci ori. Carol Robert și-a schimbat pecetea în 1330 în urma dezastrului de la Posada, în care i s-a pierdut tiparul. Același lucru a trebuit să facă Sigismund în 1397 după înfrângerea sa de la Nicopole<sup>1</sup>. Schimbarea pecetii reginei Maria a devenit necesară, în 1387, în urma faptului că în timpul cît a stat în captivitatea magnaților rebeli, nu și-a putut exercita liber drepturile ei suverane<sup>2</sup>. Cît privește pe regele Sigismund, el a pus, la sfîrșitul anului 1410, să i se distrugă vechile tipare, fiindcă titlurile lui s-au lărgit după alegerea sa ca rege al romanilor<sup>3</sup>. Din același motiv și-a schimbat pecetea Matiaș Corvin, după încoronarea sa ca rege al Ungariei, precum și după alegerea lui ca rege al Cehiei<sup>4</sup>.

Marii dregători (palatinul, judele curții regale, voievodul Transilvaniei etc.) își schimbau pecetea numai în cazul pierderii tiparelor dintr-un motiv oarecare, în timpul dregătoriei lor. De altminteri se cunoaște numai un singur caz, din 1339, în legătură chiar cu voievodul Transilvaniei (e vorba de Toma Széchényi), care se pare că, după numirea sa ca locțiitor al marelui vistier, a pus să i se facă un nou tipar de pecete, în timp ce însă continua să folosească și vechiul tipar<sup>5</sup>.

Avem informații mai bogate despre schimbările de peceti ale locurilor de adevărire. Ele au fost determinate fie de teama unor abuzuri, fie din pricină că instrumentele vechi de pecetluire s-au uzat în urma întrebuintării lor prea îndelungate (în unele cazuri după folosirea lor timp de mai multe veacuri). Bunăoară, capitlul din Oradea a primit în anul 1291 două peceti autentice noi, pentru a-și înlocui tiparul devenit inutilizabil din cauza vechimii<sup>6</sup>. Pecetea conventului din Cluj-Mănăstur a fost distrusă oficial la începutul secolului al XV-lea și înlocuită cu una nouă, fiindcă s-au ivit bănuieli că s-ar fi comis abuzuri cu vechiul tipar<sup>7</sup>. Capitlul din Alba-Iulia și-a schimbat tiparul pecetii,

<sup>1</sup> Doc. 2 noiembrie 1332, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. III, nr. 116.

<sup>2</sup> *Hazai okmánytár* [Documente privitoare la istoria patriei], ed. Ipolyi-Nagy-Véghely, Győr, 1873 (prescurtat: *Hazai okmt.*), V, p. 183; doc. 26 febr. 1406, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, ed. Fr. Zimmermann—C. Werner—G. Gündisch, Sibiu, 1892—1937 (prescurtat: *Ub.*), III, p. 386—387.

<sup>3</sup> Doc. 24 iulie 1414, *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára* [Documentele familiei Teleki de Szék, comiți ai sfîntului imperiu roman], ed. Barabás Samu, Budapesta, 1895 (prescurtat: *Teleki*), I, p. 400; Kumorovitz, *Titkospecsét*, p. 39.

<sup>4</sup> Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*, p. 2, 5. Pentru înșirarea schimbărilor de peceti ale regilor Ungariei a se vedea Szentpétery, *Oklt.*, p. 113, 197.

<sup>5</sup> Janits, p. 94.

<sup>6</sup> Statutele capitlului din Oradea (din 1374), partea I, titlul VII, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>7</sup> Doc. 13 martie 1418, *Teleki*, I, p. 431.

după ce vechea sa pecete s-a pierdut cu ocazia devastării catedralei de către sași în 1277. Pecetile locurilor de adevărire, care au fost scoase din uz, nu erau totdeauna distruse, ci uneori numai deteriorate, în așa fel ca să nu mai poată fi folosite la pecetluire<sup>1</sup>. În cazul pierderii pecetilor se dispunea înfățișarea documentelor date sub aceste peceti și întărirea lor cu noua pecete, pentru a împiedica pe cel ce ar fi găsit vechiul tipar de a putea întocmi, cu ajutorul acestuia, documente false. Dispoziții asemănătoare au fost luate în cazul amintit al capitlului din Alba-Iulia sau în acela—menționat și acesta—al furtului pecetii lui Ludovic I la 1363. În sfârșit, se mai poate aminti un caz similar din 1405, după terminarea luptelor interne din Ungaria<sup>2</sup>.

**Falsificările de peceti.** Aceste măsuri de precauție deseori nu și-au atins scopul, dovadă numeroasele falsificări de peceti. Fiindcă tocmai pecetea era cheazășia cea mai sigură a «autenticității» documentului (în sensul că acesta era un act adevărat, iar nu fals) și în consecință cercetarea critică a autorităților medievale se îndrepta în primul rând asupra pecetii, de aceea, falsificatorii aveau tot interesul să înlăture cu ajutorul ei o eventuală bănuială cu privire la plăsmuirile lor<sup>3</sup>.

Metoda cea mai simplă de falsificare era scoaterea iscusită a pecetii — cu un cuțit încălzit sau cu un fir de păr de cal uns cu terebentină — de pe un document autentic al emitentului, pe numele căruia se întocmea actul fals, și transpunerea ei pe această plăsmuire. În acest caz, descoperirea falsificării documentelor (dacă am folosi numai criterii sigilografice) este tot atât de grea ca și în cazul când tiparul original ajungea — prin furt sau pierdere — în mâini neautorizate sau când un slujbaş mituit aplica el însuși pecetea adevărată pe actul fals.

O altă metodă consta în fabricarea unui tipar după amprenta originală a pecetii pe care falsificatorul căuta s-o imite, fie cu ajutorul unui mular, fie că punea pe un giuvaergiu îndemînatic să-i graveze un tipar nou pe baza amprentei originale.

Deși falsificarea de peceti, ca parte integrantă a falsificării de documente, era considerată drept o «vină a necredinței» (*nota infidelitatis*), fiind pedepsită cu moartea și cu pierderea averii, totuși ni s-au păstrat date numeroase despre asemenea falsificări<sup>4</sup>. De exemplu, în 1333 Ioan de Cehăluț a încercat să obțină un transumpt de la conventul din Dealul Orășii<sup>5</sup>. La sfârșitul veacului al XIV-lea, Ștefan diacul, notarul conventului din Cluj-Mănăstur, făcându-și o copie după pecetea acestui loc de adevărire, a folosit-o la pecetluirea unei serii întregi de documente false. De aceea, el a fost pedepsit de către voievodul Ladislau cu moartea pe rug, ca unul «care a săpat și făurit peceti false, și a întocmit și scris scrisori false»<sup>6</sup>. Unul dintre falsificatorii cei mai vestiți ai Transilvaniei, diacul Gabriel de Zomlin, executat în 1448, a putut, datorită

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 133—134.

<sup>2</sup> *Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. II, nr. 326; doc. 30 mai 1364, *ibid.*, C, XIV, vol. VI; *Ub.*, III, p. 386—387. Cf. «Turul», 1913, p. 159.

<sup>3</sup> Cf. Bojničič Iván, *Az oklevélhamisítás a középkorban* [Falsificarea documentelor în evul mediu], Zagreb, 1880 (prescurtat: Bojničič), passim; Horváth Sándor, *XIII—XIV századi pecséltamások* [Falsificatori de peceti din sec. XIII—XIV], în «Turul», 1907 (prescurtat: Horváth S.), p. 82—83.

<sup>4</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 249—251; Ewald, p. 225—234; Ilgen, p. 57—58. Cf. Mályusz, I, nr. 1671, 2223, 2227, 2562.

<sup>5</sup> Doc. 11 martie 1333, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. III, nr. 132.

<sup>6</sup> Menționat în doc. 17 ian. 1399. Mályusz, I, nr. 5671.

poziției sale oficiale, ca slujbaş al cancelariei regale, să întărească cu pecetea secretă a regelui Sigismund numeroase documente falsificate de el și să contrafacă pecetile mai multor regi, din vremurile mai vechi, precum și ale unor locuri de adevărire<sup>1</sup>. Magistrul Toma de Nireș, notarul capitlului din Alba-Iulia între anii 1490—1515, a fost mai norocos, deoarece falsurile sale, întărite cu pecetea autentică a capitlului — falsuri cu care a reușit să redobândească trei moșii ale familiei sale — au fost descoperite abia de critica modernă<sup>2</sup>.

Datele documentare amintesc numai despre acele abuzuri sau falsificări de peceti pe care le-au descoperit chiar cercetările contemporane lor. Cercetărilor critice viitoare le revine sarcina ca, folosind în același timp metodele moderne ale diplomatiei și ale sigilografiei, să stabilească ce anume a mai rămas inutilizabil, sub formă de falsuri, pentru istoriografie, din materialul documentar medieval. De altminteri, cercetările medievale privitoare la autenticitatea documentelor acordau atenția principală tocmai pecetilor și din acest punct de vedere pot fi ele considerate mai temeinice. Întrucât tehnica medievală era rudimentară, falsurile rareori erau atât de reușite, ca o comparație cu pecetile adevărate, păstrate în arhiva cancelariei emitente, să nu poată descoperi înșelăciunea. Cercetarea — după cum rezultă dintr-o cerere adresată de voievodul Frank conventului din Cluj-Mănăstur — privea ceara, gravura (imaginea) și legenda pecetii<sup>3</sup>. În 1379, capitlul din Oradea, transcriind un act al său din 1284, adevărește autenticitatea acestuia, între altele, prin compararea pecetii sale cu aceea a altor documente din arhiva capitlului, care purtau aceeași pecete veche a capitlului<sup>4</sup>.

## PUNEREA PECETII

**Punerea pecetii ca act final al emiterii documentului.** Punerea pecetii era de obicei actul final al emiterii documentului<sup>5</sup>. Constituiau o excepție doar foile de pergament nescrise și pecetluite anticipat<sup>6</sup>. Se putea întâmpla însă ca, din pricina absenței tiparului pecetii sau în urma altor piedici, să fi existat un interval mai mare de timp între întocmirea documentului și întărirea lui cu pecetea. Din acest motiv pot fi câteodată contraziceri aparente între datele din textul documentului și cele privitoare la sigilarea sa, contraziceri în privința cărora cercetătorul trebuie să fie lămurit. Astfel, în timpul absenței din țară a unor regi — de exemplu Ludovic I sau, mai ales, Sigismund — cancelaria din reședința regală continua să emită documente în numele lor, îndeosebi acte judiciare. Cancelarul suprem și secretarul-cancelar, apoi locțiitorul prezenței personale a regelui puteau să emită în numele regelui documente, chiar și în lipsa acestuia, despre pricinile ce se dezbăteau în fața lor, sub pecetea regală încredințată în paza lor. De aceea, studiile scrise pînă acum

<sup>1</sup> Verbőczy, *Tripartitum*, partea a II-a, titlul 14, art. 50—82.

<sup>2</sup> Tagányi K. în « Századok », 1893, p. 49—51. Cf. Fr. Pall, *Diplomatica latină*, în volumul de față (prescurtat: Pall, *Diplomatica*), p. 318 (94).

<sup>3</sup> Doc. 8 mai 1394, Arh. ist., LXXXII.

<sup>4</sup> Doc. 12 ian. 1379 *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VII; cf. « Turul », 1913, p. 158—163; Szentpétery, *Okk.*, p. 251; Mályusz, I, nr. 2802; « Turul », 1902, p. 54—59 și Pall, *Diplomatica*, în vol. de față, p. 314 (90).

<sup>5</sup> Ewald, p. 52—59; Ilgen, p. 27—28.

<sup>6</sup> Szentpétery, *Okk.*, p. 88.

despre intinerariile regilor Ungariei trebuie folosite cu precauție<sup>1</sup>. De altfel, cancelaria regală a eliberat acte în numele lui Vladislav I chiar și după ce acesta căzuse în bătălia de la Varna (1444), întrucît multă vreme după această înfrîngere nu se știa încă precis în țară de moartea regelui<sup>2</sup>.

Sigilarea nu putea să aibă loc decît după ce emitentul documentului s-a convins că hotărîrea lui a fost consemnată în scris potrivit voinței sale. Făcînd acest lucru, emitentii mai simpli de documente sau slujbașii lor puteau să întărească cu pecete documentul complet terminat, fără a mai recurge la altă formalitate. Dar în cazul cancelariilor mari emitentul (sau însărcinatul său) dădea numai ordinul de pecetluire păstrătorului tiparului, iar acesta îndeplinea actul de punere a pecetii pe document, al cărui text fusese aprobat.

În cancelaria regală textul definitiv ajungea pentru sigilare la cancelar, la vicecancelar sau la secretarul-cancelar, după felul pecetii cu care trebuia întărit documentul. Ordinul de punere a pecetii se dădea de cele mai multe ori verbal, uneori însă el era comunicat în scris<sup>3</sup>. Probabil că se folosea această din urmă modalitate atunci cînd tiparul pecetii nu era la îndemînă sau dacă porunca sigilării nu era mijlocită de persoana obișnuită și în consecință se simțea nevoia fixării răspunderilor în scris.

Importanța punerii pecetii este subliniată de faptul că ea avea loc atît în cancelaria regală, cît și la locurile de adevărire și la orașe, în fața mai multor martori<sup>4</sup>. Uneori se nota de către cancelaria numele celor care au fost prezenți la sigilare<sup>5</sup>. Probabil că aceste persoane erau totodată și mijlocitorii ordinului de punere a pecetii. În cazuri excepționale, documentul era întărit cu pecete chiar în fața sfatului regal<sup>6</sup>.

**Procedee nereglementare în punerea pecetii.** Din cauza deplasărilor dese ale curților și cancelariilor medievale se întîmpla uneori — chiar și în cazul emitentilor regali — ca pe document să nu fie pusă pecetea emitentului, ci a unei alte persoane. Cînd emitentul folosea mai multe tipare, puteau să se ivească și cazuri că actul nu se întărea cu pecetea menționată în text. Dar în asemenea împrejurări se preciza totdeauna motivul acestui procedeu nereglementar<sup>7</sup>, și anume, în primul caz se făcea acest lucru chiar în formula de punere a pecetii, iar în cazul al doilea sub forma unei adăugiri sau însemnări ulterioare<sup>8</sup>.

<sup>1</sup> Ráth Károly, *A magyar királyok hadjáratai, utazási és tartózkodási helyei* [Campaniile, călătoriile și locurile de ședere ale regilor Ungariei], Győr, 1861; Sebestyén Béla, *A magyar királyok tartózkodási helyei* [Locurile de ședere ale regilor Ungariei], Budapesta, f. a.

<sup>2</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 180.

<sup>3</sup> Pentru formulele folosite cu acest prilej a se vedea Szentpétery, *Oklt.*, p. 180—181; Szilágyi, *Kancellária*, p. 49, n. 19 și 29.

<sup>4</sup> Statutele capitulului din Oradea (din 1374), partea I, titlul VII, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VII; Szentpétery, *Oklt.*, p. 232.

<sup>5</sup> Doc. 2 noiembrie 1373, *Ad propriam commissionem regine sigillatum est presentibus Ladislao episcopo Vespriensi et magistro Georgio Bebek* [S-a pus pecetea, potrivit poruncii însăși a reginei, fiind de față Ladislau, episcopul de Veszprém, și magistrul Gheorghe Bebek], *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII. Cf. și doc. 6 martie 1496, Arh. ist., VI. Vezi și Szentpétery, *Oklt.*, p. 181.

<sup>6</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 181.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 202—203.

<sup>8</sup> De exemplu, pe actul din 4 octombrie 1468, adresat de Ioan Kis de Zerdahel orașului Bistrița, se adăuga sub text: *Presentes autem litteras nostras, absente sigillo nostro, sigillo Pauli de Kenys consignari fecimus* [Neavînd la îndemînă pecetea noastră, am pus să se întărească această scrisoare a noastră cu pecetea lui Pavel Chinezul], Arh. stat., arh. orașului Bistrița.



a) Motivul cel mai frecvent al *folosirii unei peceti străine* era faptul că slujbașul încredințat cu paza tiparului (cancelarul, protonotarul, « păstrătorul pecetii ») lipsesc împreună cu instrumentul respectiv în momentul întocmirii documentului. În cazul absenței cancelarului și a tiparului, regii Ungariei întrebuițau de obicei pecetea de inel a aceluiași cancelar, pe care acesta era dator s-o lase totdeauna la curte, atunci când pleca în altă parte<sup>1</sup>. Cancelaria palatinală imita întocmai acest obicei al cancelariei regale. Într-adevăr, dacă protonotarul, care păzea pecetile palatinului, lipsea împreună cu tiparele acestor peceti, se puneă pecetea lui personală, pe care o lăsa înaintea de plecare locțiitorului său, pe documentele eliberate în numele palatinului. Nu erau însă rare cazurile — dacă dintr-un motiv oarecare nu era la îndemână nici pecetea protonotarului — când pe actele palatinate se puneă pecetea vreunui alt demnitar aflător la curte (banul Dalmației și Croației, voievodul Transilvaniei etc.)<sup>2</sup>. Folosirea altor peceti se poate observa și în practica documentară a voievozilor din Transilvania<sup>3</sup>.

b) O *pecete deosebită de cea menționată în formula de pecetluire* era pusă pe document numai atunci când tiparul, care în timpul întocmirii documentului se aflase încă la îndemână lipsea în momentul înmînării, iar documentul trebuia înmînat foarte urgent, fără nici o amîinare. Bunăoară, în textul unui act din 22 mai 1478 al regelui Matiaș Corvin (adresat unui destinatar din Ungaria) se amintește pecetea secretă a regelui Ungariei, deși pe act figurează pecetea lui Matiaș ca rege al Cehiei. Acest procedeu nereglementar este însă justificat prin iscălitura autografă a regelui.<sup>4</sup> Sînt mai dese cazurile când regele, din motivele arătate mai sus, nu putea să-și pună pecetea pe care o reclama natura juridică a documentului respectiv. Dar această iregularitate se specifica de asemenea în formula de pecetluire<sup>5</sup>. Firește, destinatarii documentelor nu erau bucuruși de nici o iregularitate — fie ea cît de ușoară — în domeniul întrebuițării pecetilor, de teama ca valoarea juridică a documentelor să nu fie în felul acesta primejduită. Concepția societății feudale din Ungaria e ilustrată, cu privire la aceasta, de următorul caz: pe un act din 11 decembrie 1478 al lui Matiaș, eliberat unui destinatar din Ungaria, cancelaria a atîrnat tot pecetea regală cehă; în 1480 însă, la cererea destinatarului de a i se schimba pecetea de pe document, Matiaș a poruncit cancelarului său Petru, prepozitul bisericii Transilvaniei — care ordonase pecetluirea amintită din 1478 — ca să înlocuiască acea pecete cu cea pe care o folosea ca rege al Ungariei<sup>6</sup>.

c) Se cunosc și cazuri — deși neobișnuite — când documentul se întărea, în afară de pecetea emitentului, și cu pecetile altora<sup>7</sup>, avînd, în cazul acesta, o pecete multiplă. De exemplu, începînd cu secolul al XIII-lea, regii Ungariei dădeau dispoziții ca actele lor, date în favoarea cancelarilor lor, să fie întărite, pe lîngă pecetea regală, cu acelea ale mai multor înalți demnitari<sup>8</sup>. Astfel se

<sup>1</sup> ... *Propter absentiam ... cancelarii et sigillorum nostrorum erga ipsum habitorem, sigillo eiusdem fecimus consignari* [... din pricina lipsei... cancelarului și a pecetilor noastre, care se află la el, am pus să se întărească cu pecetea sa], Zichy, VI, p. 289; doc. din 1427, Arh. ist. CXCVIII.

<sup>2</sup> Nyers, p. 41.

<sup>3</sup> Janits, p. 97. Cf. p. 45 a lucrării de față.

<sup>4</sup> Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*, p. 14.

<sup>5</sup> Vezi o asemenea formulă, din 1472, *ibid.*, p. 13—14.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 6.

<sup>7</sup> Kumorovitz, *Pecséhasználat*, p. 355—358.

<sup>8</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 113—114, 203—204.

căuta să se preîntâmpine orice bănuială care s-ar fi putut naște în legătură cu păstrătorul pecetilor regale. După consolidarea feudalismului, pe documentele regale privitoare la chestiuni importante de stat se puneau deseori pecetile unora din virfurile nobilimii (așa-ziișii baroni) în parte ca semn al consimțământului lor, în parte spre o mai mare cheazășie a cuprinsului acestor acte. Asemenea *diplome regale cu peceti multiple* ni s-au păstrat mai ales din timpul anarhiei feudale de la sfîrșitul secolului al XIII-lea și a reacțiunii oligarhice care a precedat domnia lui Matiaș Corvin. De exemplu, pe un act al lui Andrei al III-lea din anul 1299 se aflau atîrnate 10 peceti, pe tratatul de succesiune din 1402 al lui Sigismund de Luxemburg și Albert de Habsburg 112, pe un document din 1447 al lui Ioan de Hunedoara, guvernatorul Ungariei, și al stărilor acestei țări, 25 și în sfîrșit pe un act comun din 1452, al stărilor Ungariei și Austriei, 92 de peceti<sup>1</sup>. Petru, episcopul Transilvaniei, a cerut ca un document eliberat de el în 1295 să fie întărit, spre mai multă siguranță, și cu pecetile priorilor dominicanilor și eremiților din Alba-Iulia, precum și aceea a preceptorului casei cavalerilor ospitalieri din Turda<sup>2</sup>.

Din punct de vedere juridic nu pot fi considerate *documente cu peceti multiple* nici actele emanate de la comitate, nici cele voievodale sau vicevoievodale din epoca în care Transilvania avea în același timp doi voievozi, respectiv vicevoievozi cu drepturi egale, în ciuda faptului că și aceste documente poartă mai multe peceti<sup>3</sup>. Într-adevăr, pecetile vicecomitelui și ale juzilor nobililor numai împreună confereau o valoare juridică deplină actelor emise de comitate<sup>4</sup>. Tot așa și cei doi voievozi, respectiv vicevoievozii exercitau în comun jurisdicția voievodală care era indivizibilă.

d) În ceea ce privește *controlul pecetluirii și răspunderea pentru respectarea procedurii legal de sigilare*, unele date lasă să se presupună că regele — cel puțin pînă la secolul al XIII-lea — controla și personal pecetluirea legiuită a documentelor, înainte de înminarea lor. Ca semn al aprobării sale, el își imprima pecetea inelară în cimpul pecetii de maiestate<sup>5</sup>. În cursul dezvoltării ulterioare însă *răspunderea pentru respectarea procedurii legal de sigilare* îi revenea șefului cancelariei, încredințat cu paza tiparului, respectiv slujbașului (*conservator*) delegat de acesta. Pe la mijlocul veacului al XV-lea se însemna deja frecvent sub pecete numele slujbașului responsabil pentru pecetluire<sup>6</sup>.

Slujbașii sigilatori. Acești slujbași se mărgineau de obicei să verifice punerea pecetii, operațiunea propriu-zisă — cu excepția doar a unor cazuri mai simple — fiind îndeplinită probabil de alți angajați, mai mici, ai cancelariei.

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 114. *A Héderváry-család oklevéltára* [Documentele familiei Héderváry], ed. Radvánszky Béla și Závodszy Levente, Budapesta, 1909, I, p. 251—255 (cu facsimile); «Turul», 1887, p. 1—11 (cu facsimile); Ujházy László, *Monumenta Historiae Hungaricae Diplomatica* [Monumente diplomatice privitoare la istoria Ungariei], Budapesta, 1914 (prescurtat: Ujházy), facsim. nr. 12, 27; cf. Áldásy, *A pecsét*, I, p. 337.

<sup>2</sup> Mályusz, I, nr. 2414.

<sup>3</sup> Doc. 31 martie 1408, Ar. ist., CLXIII; doc. din 1442, *ibidem*, CXXVIII.

<sup>4</sup> Facsim., I/1, 6, 7. Szentpétery, *Oklt.*, p. 120—121.

<sup>5</sup> La aceasta fac aluzie și unele formule de coroborare: într-un document din 1181 al lui Bela al III-lea și în alul, din 1198, al lui Emeric (Szentpétery, *Oklt.*, p. 69—70, 199). Cf. și Ewald, p. 64. Facsimile în *Magyar művelődéstörténet* [Istoria civilizației maghiare], publ. sub direcția lui Domanovszky Sándor, Budapesta, f. a. (prescurtat: *Művelődéstört.*), I, p. 129—135.

<sup>6</sup> Szilágyi, *Kancellária*, p. 49; Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*, p. 9.

Puterea probatorie a pecetii reclama ca amprenta să apară limpede, cu conturul precis și ca ea să fie bine fixată de document. Or, o bună execuție tehnică a acestei operații pretindea, în cazul pecetilor duble de ceară avind mari dimensiuni sau în acela al bulelor metalice, o mare deprindere și unele cunoștințe speciale. La locurile de adevărire și în cancelariile marilor dregători, de această execuție trebuie să se ocupe probabil notarul sau un scrib al acestuia<sup>1</sup>. De altfel, nici în cancelaria regală nu s-a constituit din *sigillatori* o categorie deosebită de slujbași, cum erau bulatorii în cancelaria papală<sup>2</sup>. Totuși, ni s-au păstrat unele date, începînd de la jumătatea secolului al XIV-lea, din care rezultă că și în cancelaria regală se aflau unul sau doi slujbași, a căror sarcină principală era tocmai pecetluirea. E vorba, desigur, de așa-ziii *sigillatores*<sup>3</sup>. Aceștia însă nu trebuie confundați în nici un caz cu sigilatorii amintiți în documentele din secolul al XII-lea<sup>4</sup>, căci ei în acea epocă — în care cancelaria regală nu era încă o instituție organizată — erau identici cu slujbașii care se ocupau efectiv de emiterea actelor regale<sup>5</sup>. La pecetluirea cu bula de aur — operație, se pare, deosebit de pretențioasă — cancelariile simțeau uneori nevoia să facă apel la ajutorul unor argintari destoinici<sup>6</sup>.

**Taxele de pecetluire.** Între problemele care vor trebui lămurite de cercetările viitoare se află și aceea a taxelor de pecetluire. Analogiile străine ne arată că, originar, taxa pentru pece e era suma plătită posesorului pecetii autentice de către destinatari pentru sigilarea documentelor lor, pe care i le înfățișau scrise anticipat cu grija lor<sup>7</sup>. Mai tirziu, după ce cancelariile, o dată constituite, se ocupau nu numai de întărirea cu pecete a documentelor, ci și de scrierea lor, originea deosebită a taxei de pecetluire a început să cadă în desuetudine, căci destinatarul plătea această taxă într-o singură sumă cu aceea cuvenită pentru redactarea actului. Cu toate acestea cancelariile continuau și mai tirziu să facă o oarecare distincție cu privire la taxele de sigilare. Într-adevăr, cu acest titlu<sup>8</sup> din sumele încasate după documente se defalca o parte considerabilă în favoarea slujbașului care răspundea pentru păstrarea pecetii și a aceluia care îndeplinea efectiv operația pecetluirii. Bunăoară, la capitlul din Oradea, canonicului-lector i se cuveneau cu acest titlu două treimi din taxele percepute după scrisorile închise și cele deschise, iar după privilegiu o treime. În schimb, «păstrătorul pecetii» cancelariei regale mici căpăta 10 florini după un singur act de sentință, eliberat în procese de silnicii, scribul aceluiași document alegîndu-se abia cu 2 florini<sup>9</sup>. Slujbașul care făcea ope-

<sup>1</sup> Cu privire la cancelaria palatinală vezi Nyers, p. 41; asupra cancelariilor locurilor de adevărire cf. Kumorovitz Bernát Lajos, *A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig* [Activitatea de emitent de documente a conventului din Leles], Budapesta, 1928. Extras din «Turul», 1928 (prescurtat: Kumorovitz, *Lelesz*), p. 11.

<sup>2</sup> Ewald, p. 61.

<sup>3</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 181, Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*, p. 9.

<sup>4</sup> Szentpétery, *op. cit.*, p. 69—70.

<sup>5</sup> «Păstrătorii pecetii» (*conservatores sigilli*) care păzeau efectiv tiparul acesteia nu puteau fi slujbași inferiori, de vreme ce lor le revenea cea mai mare parte din taxele de pecetluire (*Corpus iuris Hungarici*, p. 466; legea din 1486, art. 76, paragr. 20; Szilágyi, *Kancellária*, p. 48, 51, n. 63).

<sup>6</sup> Ewald, p. 61.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 68—72; Ilgen, p. 28—30.

<sup>8</sup> ...*Que proveniunt ex sigillis nostris* [veniturile din pecețile noastre], spun statutele capitlului din Oradea, partea II, titlul V. Cf. *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VII.

<sup>9</sup> *Ibidem*, partea I, titlul VII și partea II, titlul VIII. Cf. decretul II din 1435, art. 20, paragr. 20 (*Corpus iuris Hungarici*, p. 267).

rațiunea sigilării primea și el o parte din venituri, dar relativ puțin<sup>1</sup>. De obicei pecetluirea avea loc — după cum ne arată statutele capitlului din Oradea<sup>2</sup> — abia după plata taxelor. Fiindcă legile, în care se vorbește de tariful taxelor de cancelarie, nu specifică înăuntrul acestor taxe cotele cuvenite pentru sigilare, se poate numai presupune că suma ce se plătea pentru pecetluire putea să varieze și după felul pecetii<sup>3</sup>. Pentru lămurirea definitivă a acestor chestiuni a fi necesar să se continue studiarea listelor de taxe pe care le încasau locurile de adeverire pentru documente și peceti<sup>4</sup>.

### CATEGORIILE DE PECETI ȘI MODURILE DE FIXARE A PECETILOR

Bule metalice și peceti de ceară. Pecețile pot fi împărțite în două grupe principale, după cum sînt de metal (*bulle*) sau de ceară (*sigilla*). Totuși nu se poate vorbi despre o distincție riguroasă în folosirea acestor termeni, care deseori erau confundate<sup>5</sup>.

a) Pentru bulele metalice se întrebuintă în evul mediu aurul, argintul sau plumbul. Folosirea bulelor metalice s-a răspîndit în Europa atît sub influență bizantină directă, cît și prin mijlocirea cancelariei papale. Bule de aur foloseau numai suveranii, dar și aceștia doar în împrejurări cu totul deosebite și pentru întărirea unor documente excepțional de solemne<sup>6</sup>. În majoritatea cazurilor bula de aur era goală înăuntrul, fiind compusă din lamele, adică plăci subțiri de aur, care se îmbinau în forma unei cutii. Pentru ca aceasta să nu se strivească, interiorul ei se umplea cu ceară sau cu plumb sau lamelele, pe care se imprima anticipat imaginea pecetii, se fixau pe un schelet făcut din sîrmă. Erau însă și bule masive de aur, mai ales în evul mediu tîrziu<sup>7</sup>. Acestea, însă din cauza scumpetei materialului se foloseau mai rar și aveau dimensiuni mai mici decît cele de mai sus. Astfel erau bulele de aur ale regelui Matiaș Corvin<sup>8</sup>. În practica documentară din Ungaria feudală, Géza al II-lea (1141—1162) a fost cel dintîi care a folosit bula de aur<sup>9</sup>. *Bula de argint* era întrebuintată îndeosebi în Bizanț și în teritoriile asupra cărora acesta și-a exercitat influența<sup>10</sup>. Nu se cunosc pînă acum date care să ateste folosirea ei și în Transilvania.

<sup>1</sup> Probabil că pentru operațiunea efectivă a sigilării a primit notarul conventului din Leles sumele citate de Kumorovitz (*Lelesz*, p. 18, 37, n. 619).

<sup>2</sup> Partea I, titlul VIII, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VII.

<sup>3</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 184, 217—218. În legătură cu taxele mențiunea ... *de sigillis privilegiis* (!) din statutele capitlului din Oradea, în ciuda acestei formulări, nu poate fi raportată numai la peceti. Practica observată la Conventul din Leles (Kumorovitz, *Lelesz*, p. 17—18) arată că și în cazul capitlului din Oradea e vorba de taxe complete de cancelarie, în care se cuprindea deci și cota cuvenită pentru scrierea documentelor.

<sup>4</sup> Cf. Kumorovitz B. Lajos, *A leleszi konvent pecsételési és oklevéltaxa lajstromai* [Listele taxelor de pecetluire și de eliberare de documente ale conventului din Leles], în *Levéltári Közlemények*, 1929, p. 312—325.

<sup>5</sup> Ewald, p. 144; Ilgen, p. 20—27.

<sup>6</sup> Ewald, p. 145—151.

<sup>7</sup> *Ibidem*, p. 175.

<sup>8</sup> Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*, p. 4.

<sup>9</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 68, 69; Bartoniek Emma, *Az Árpádok ércpecsétjei* [Bulele metalice ale Arpadienilor], în *«Turul»*, 1924, p. 12—25. Pentru facsimilele bulelor de aur ale regilor Ungariei cf. *Művelődéstört.*, I, p. 116, 137, 143 și *Magy. Tört.*, II, p. 325, 344, 450—451.

<sup>10</sup> Harry Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, ed. a II-a (prescurtat: Bresslau), II, 2, p. 558; Ewald, p. 148, 151.

b) Tot Bizanțul a fost adevărata patrie și a *bulei de plumb*, care a avut însă o răspîndire cu mult mai mare decît bula de argint. Ea era întrebuițată mai ales în țările sudice ale Europei, în locul cerii mai puțin rezistente în clima caldă din acele părți. Se folosea mult și în Franța, mai rar în Germania și sporadic chiar în Ungaria feudală, după cum dovedește bula de plumb ce s-a păstrat de la Géza al II-lea <sup>1</sup>. Totuși, cancelaria papală a fost centrul cel mai important — încă din evul mediu — în ceea ce privește întrebuițarea bulei de plumb în zona diplomaticii latine. Întrucît și documentele seriei Transilvania, care poartă acest semn de întîrire, sînt de proveniență papală, se cuvine ca bula de plumb să fie prezentată aici sub acest din urmă aspect.

*Bula papală*, întocmai ca și celelalte bule sau peceti de plumb, este masivă. De obicei ea poartă amprente pe ambele părți (*bullă integra*). În mod excepțional se întîlnesc și bule cu amprenta numai pe o singură parte (*b. dimidia, defectiva*). Această formă era întrebuițată în cazul cînd, după alegerea unui nou papă, trebuiau sigilate unele documente fără întîrziere, înainte ca tiparul cu numele său să fi fost gata. Tipul definitiv al bulei papale s-a statornicit în secolul al XII-lea. De acum începînd, pe o parte a bulei figurează capetele bărboase ale apostolilor Petru și Pavel, precum și forma prescurtată a numelui lor, despărțite printr-o cruce; pe partea cealaltă se poate citi numele papei și ordinalului său, adică numărul arătînd rangul său în seria pontificilor cu același nume <sup>2</sup>. Regulamentele de cancelarie determinau precis numărul punctelor care trebuiau să compună cercurile marginale de pe ambele părți ale bulei, precum și părul și barba creată a sf. Petru etc. O cît de mică abatere de la aceste prescripții putea să atragă după sine punerea la îndoială a autenticității bulei. De la mijlocul secolului al XIV-lea pe partea cu numele papei se află uneori și motive heraldice împrumutate din stema familială a pontificelui respectiv <sup>3</sup>.

c) În timp ce bulele metalice se foloseau rar în țările așezate mai la nord, deci și în Transilvania, în schimb *pecețile de ceară* se întîlnesc în număr extrem de mare și în formele cele mai variate în aceleași ținuturi. La început se întrebuița de obicei ceară naturală, incoloră (zisă și albă), amestecată cu smoală albă și cu ulei de în sau cu terebentină, ca să devină mai rezistentă, mai trunică. După proporția în care sînt reprezentate aceste substanțe ceara e mai cenușie, mai gălbuie sau mai albă. Din secolul al XII-lea însă se folosea și ceara colorată.

Începînd cu secolul următor, *întrebuițarea cererii colorate* s-a răspîndit treptat în Transilvania <sup>4</sup>. Mai întîi se folosea ceara roșie, apoi cea verde și în mai mică măsură cea neagră. Totuși, ceara naturală, incoloră, era mult mai des folosită în epoca îmbrățișată de materialul seriei Transilvania. Laicii utilizau încă din secolul al XIV-lea ceara verde și neagră, dar ceara roșie nu era întrebuițată, în afară de rege, decît de prelați <sup>5</sup>. Începînd cu a doua

<sup>1</sup> Szentpétery, *Okt.*, p. 69. Facsim. în *Művelődéstört.*, I, p. 123.

<sup>2</sup> A se vedea reproduceri de bule papale la Alain de Boüard, *Manuel de diplomatique française et pontificale. Album*, Paris, 1929 (prescurtat: Boüard, *Album*), pl. XLI; Ewald, pl. 35—36; Fejérpataky László-Áldásy Antal, *Pápai oklevelek* [Documente papale], Budapesta, 1926, în *A magyar történettudomány kézikönyve* [Manualul științei istorice maghiare], vol. II, fasc. 4 (prescurtat: Fejérpataky-Áldásy), pl. IV-V; *Magy. Tört.* vol. II—IV, passim.

<sup>3</sup> Ewald, p. 214—215; Bresslau, II, 2, p. 609—612; Fejérpataky-Áldásy, p. 12—17.

<sup>4</sup> Szentpétery, *Okt.*, p. 112.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 238.



jumătate a secolului al XIV-lea, folosirea cerii roșii era considerată un drept special, care se acorda printr-o concesiune regală<sup>1</sup>. Cei care posedau *prerogativa peceții roșii* puteau să folosească această pecete, ca pe una autentică, la emiterea de scrisori de împuternicire<sup>2</sup>; de exemplu, în 1453 Ioan de Hunedoara a dobândit de la regele Ladislau al V-lea, împreună cu titlul de comite perpetuu al Bistriței, dreptul de a folosi ceara roșie în pecetluirea actelor sale<sup>3</sup>. În 1483 Nicolae Bánffy a obținut de la regele Matiaș Corvin, împreună cu dreptul folosirii peceții roșii, și privilegiul ca actele sale, pe care le va întări cu această pecete, să aibe o putere de adevărire — adică o valoare juridică — egală cu aceea a pecetilor folosite de comiții perpetui (*comites liberi et perpetui*)<sup>4</sup>. Totuși, întrebuintarea peceții roșii n-a rămas privilegiul exclusiv al acestor comiți, ci de acest drept s-au împărtășit și mai multe orașe. Pecetile lor aveau deci o putere de adevărire mai mare decât acelea ale orașelor care nu foloseau ceara roșie<sup>5</sup>. Sibiul a primit în 1453 de la Ladislau al V-lea, și Brașovul în 1461 de la Matiaș Corvin, iar Clujul în 1502 de la Vladislav al II-lea prerogativa întrebuintării cerii roșii<sup>6</sup>.

d) Ceara, fiind un material plastic, a făcut posibilă modelarea unor variate *forme de peceti*. Astfel se puteau reproduce și în ceară peceti duble sau peceti în formă de medalii (*sigillum duplex*), asemănătoare bulelor. E vorba de peceti atirdate, al căror avers și revers sînt de aceeași mărime, purtînd amîndouă amprente de imagini. Prima pecete dublă de ceară, cunoscută pe teritoriul Ungariei feudale, este a lui Andrei al II-lea, din 1213<sup>7</sup>. Începînd de la mijlocul veacului al XIII-lea, pecetea mare regală (pecetea de maiestate) va avea totdeauna această formă<sup>8</sup>. Pe lângă regi, aceeași formă dublă a peceții de ceară era folosită și de palatin<sup>9</sup>.

Mai timpurie și mai larg răspîdită era pecetea simplă (*s. simplex*), atirnată de act, avînd amprentă numai pe o singură parte. Pînă în secolul al XIII-lea pecetea mare regală prezintă această formă, care în cazul pecetilor marilor dregători și ale locurilor de adevărire a rămas tot timpul cea obișnuită<sup>10</sup>. Reversului peceții simple și atirdate i se dădea — fie cu mîna, fie mai tîrziu, cu ajutorul unui instrument — forma unei calote sferice<sup>11</sup>. În felul acesta au luat naștere așa-zisele « peceti de forma pîinii » (*sigillum panniforme*)<sup>12</sup>. Cîteodată, greutatea acestora e considerabilă, căci, la începutul secolului al XIII-lea, se găsesc printre ele și unele care au diametrul de 14—15 cm. Aceste peceti foarte mari se compuneau, mai tîrziu, din două părți distincte: dintr-un bul-

<sup>1</sup> Ifj. Szentpétery Imre, *A vörös viaszpecsét bizonyítóereje a középkorban* [Valoarea probatorie a peceții de ceară roșie în evul mediu], în *Szentpétery Emlékkönyve* [Omagiul lui Szentpétery], Budapesta, 1938 (prescurtat: Ifj. Szentpétery), p. 440—453.

<sup>2</sup> Hajnik, *Bíróági szerv.*, p. 353. Cf. Verböczi, *Tripartitum*, partea a II-a, titlul 13 art. 6.

<sup>3</sup> Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon* [Epoca Huniazilor în Ungaria], Pesta, 1853, X, p. 354. Doc. 27 iunie 1502, Arh. ist., CXG.

<sup>4</sup> *Ibidem*, Pesta, 1857, XII, p. 238—240.

<sup>5</sup> Ifj. Szentpétery, p. 450—451.

<sup>6</sup> Georg Daniel Teutsch, *Geschichte der siebenbürger Sachsen*, Leipzig, 1874, ed. a II-a, I, p. 185.

<sup>7</sup> Facsim., II/1—2, III/1—2. Cf. Szentpétery Imre, *II. Endre király pecsétjei az oklevélkritika szempontjából* [Pecetile regelui Andrei al II-lea din punct de vedere al criticii diplomatice], în « Turul », 1916, p. 1—12.

<sup>8</sup> Szentpétery, *Oklu.*, p. 112. Reproduseri: *ibid.*, pl. VI—IX.

<sup>9</sup> Nyers, p. 52—53, 59.

<sup>10</sup> Szentpétery, *Oklu.*, p. 112, 133; Janits, p. 94.

<sup>11</sup> Facsim., IV/3.

<sup>12</sup> Facsim., IV/2, 4.

găre de ceară scobit în formă de cui și din imaginea pecetii adîncită în acesta <sup>1</sup>. Primul era din ceară brută și incoloră, în cavitatea căruia se turna o ceară mai fină și de obicei colorată, în care se presa apoi tiparul pecetii. Sînt cazuri —fiind vorba de peceti atîrnate—cînd se întrebuintă în acest scop chiar pecetea inelară. În această privință primul exemplu cunoscut îl avem din cancelaria regelui Ladislau al IV-lea (1272—1290). Obiceiul acesta a devenit însă frecvent abia în secolele următoare <sup>2</sup>. Pecetea simplă și atîrnată are o variantă de tranziție spre pecetea dublă, și anume se imprima pe dosul celei dintîi tiparul unei alte peceti mai mici, numite contrapecete (*contrasigillum*) <sup>3</sup>. Dar marea majoritate a pecetilor e constituită de cele aplicate și fixate în materialul de scris, despre care vom vorbi în legătură cu modurile de fixare a pecetilor <sup>4</sup>. Notăm însă că și pentru lămurirea problemei formelor și dimensiunilor acestor peceti sînt necesare cercetări noi.

Pecetile de ceară, atît cele simple (aplicate sau atîrnate) cît și cele duble, pot să aibă, la rîndul lor, formele cele mai variate: rotundă, ovală, ogivală, triunghiulară sau poligonală etc., după conturul exterior al tiparului <sup>5</sup>. Deși obișnuința sau moda au contribuit și ele la constituirea, pe baza criteriului formei, a unor grupe de peceti, totuși nu se poate vorbi de reguli precise în această privință. Cele mai frecvente erau *pecetile rotunde*, folosite de regi, de marii dregători, de nobili și de orașe. Se întîlnesc însă și numeroase excepții, ceea ce arată că forma pecetii era determinată mai ales de gustul schimbător al posesorului <sup>6</sup>.

În privința formei, o constatare de valoare mai generală este aceea că așezămintele și fețele bisericești întrebuintau de obicei *peceti ovale*, mai precis în formă de migdală <sup>7</sup>. Aceasta se explică prin practica generală și conservatoare a bisericii catolice, după care se conducea și clerul din Transilvania. Cu toate acestea, din a doua jumătate a secolului al XV-lea, episcopii de Oradea preferau pecetile rotunde, respectiv pecetile poligonale de inel <sup>8</sup>. De asemenea, și locurile de adevărire foloseau cînd forme rotunde, cînd ovale <sup>9</sup>. De pildă, în 1291, capitulul din Oradea a pus să i se facă două peceti autentice noi, din care una era rotundă, iar cealaltă, ovală <sup>10</sup>.

**Fixarea pecetii de document.** Era condiționată de materialul pecetii, de natura juridică a actului, precum și de uzanțele epocii și ale locului. În evul mediu se foloseau două moduri principale de fixare: atîrnarea și aplicarea.

<sup>1</sup> Facsim., IV/2.

<sup>2</sup> Facsim., VII/9; Szentpétery, *Oklt.*, p. 98.

<sup>3</sup> Ewald, p. 90—91.

<sup>4</sup> Vezi mai jos, p. 25.

<sup>5</sup> Ewald, p. 181.

<sup>6</sup> Janits, p. 101; Darvas Mihály, *Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése* [Originea și evoluția stemelor orașelor noastre medievale], Budapesta, 1942 (prescurtat: Darvasy), facsim., nr. 5.

<sup>7</sup> Facsim., V/5, VI/2.

<sup>8</sup> Bunyitay Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig* [Istoria episcopiei de Oradea de la întemeierea ei pînă în epoca prezentă], Oradea, 1883 (prescurtat: Bunyitay, *Váradi püspökség*), I, p. 255, 292, 298, 343, 409.

<sup>9</sup> Facsim., V/1—4, 6—8. Vezi și reproducerile la Jerney János, *A magyarországi káptalanok és konventek mint híelmes és hiteles helyek története* [Istoria capitulurilor și conven-turilor din Ungaria, ca locuri de adevărire și vrednice de crezare], în «Magyar Történelmi Társ», II, Pesta, 1856 (prescurtat: Jerney).

<sup>10</sup> A se vedea figurile: facsim., V/3,6 și Bunyitay Vince, *A váradi káptalan legré-gyebb statutumai* [Cele mai vechi statute ale capitlului din Oradea], Oradea, 1886 (prescurtat: Bunyitay, *Statutumok*), p. 26.

Dintre cele două procedee, cel mai vechi era acesta din urmă. Dar în cursul secolului al XII-lea s-a introdus și procedeul atîrnării pecetii de act <sup>1</sup>.

Răspindirea *pecetii atîrnate* a avut loc în legătură cu aceea a întrebuițării bulelor metalice, sub influența cancelariei papale. La început pecetea era suspendată cu ajutorul unei curelușe petrecute printr-o gaură făcută în mijlocul pergamentului sau atîrna de o fișie îngustă tăiată chiar în marginea de jos a pergamentului pe care era scris documentul <sup>2</sup>. De la sfîrșitul secolului al XII-lea, începînd, pecetea erau suspendate de partea inferioară a actului mai ales cu un șnur de mătase, fie de o singură culoare, fie cu unul împletit din mai multe culori (de obicei din trei) sau cu un șnur de cîneapă. Fixarea se făcea astfel ca pecetea să nu poată fi scoasă de pe document fără deteriorarea acestuia sau a pecetii însăși <sup>3</sup>. Acest procedeu a devenit apoi general, deși se mai întilnește des, pînă la începutul secolului al XIV-lea, și atîrnarea pecetii cu bentiță de pergament, uzanță care a fost chiar reluată în prima jumătate a veacului următor.

Spre deosebire de cancelaria papală, în practica din Transilvania nu se poate observa nici o reglementare care să fi stabilit folosirea șnurului de mătase, respectiv al celui de cîneapă după anumite categorii de documente. Într-adevăr, se întrebuița felul de șnur care se găsea tocmai la îndemînă. Cu toate acestea, în comparație cu șnurul de mătase, cel de cîneapă se întilnește atît de rar, încît am putea vorbi chiar de o rezervă hotărîtă față de întrebuițarea acestuia din urmă.

a) *Atîrnarea pecetii de document* se făcea în modul următor: în partea inferioară a documentului, în majoritatea cazurilor chiar pe text, și anume la dreapta și la stînga de mijlocul părții inferioare, se practicau două incizii orizontale, prin care se treceau capetele șnurului, spre a le prinde apoi laolaltă în pecetea suspendată de ele <sup>4</sup>. Întrucît pecetea atîrnate erau de obicei grele, marginea de jos a pergamentului se împătorea în două (formînd așa-zisa *plicatură*), iar șnurul era trecut prin ambele părți ale acestei indoituri <sup>5</sup>. Privilegiile trebuiau să fie eliberate totdeauna sub pecete atîrnată. Spre deosebire de cancelaria pontificală, în practica transilvăneană nu cunoaștem exemple din care să rezulte folosirea pecetii atîrnate pentru închiderea documentului cu ajutorul șnurului, deci întrebuițarea ei ca pecete de închidere. De altfel, pecetea atîrnată se folosea numai în cazul actelor pe pergament, căci hîrtia nu putea rezista la greutatea acestei peceti suspendate. Totuși în secolul al XVI-lea și al XVII-lea, se întilnesc uneori, mai ales în practica provincială (spre deosebire de aceea de la curtea principelui Transilvaniei) exemple de documente scrise pe hîrtie și întărite cu pecete atîrnată <sup>6</sup>.

b) Un alt procedeu de fixare era *aplicarea cerii*, muiate prin încălzire, pe materialul de scris, peste care se presa apoi tiparul pecetii (în germ. *aufgedrücktes Siegel*) <sup>7</sup>. O variantă a acestui procedeu este *pecetea aplicată* prin presarea cerii în tăietura materialului de scris (în ung. *átnyomott pecsét*) și

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 66, 69.

<sup>2</sup> Ewald, pl. 5, nr. 6; pl. 6, nr. 1, 2; pl. 9; Boüard, *Album*, pl. XLIV—XLVIII; *Müvelödéstört.*, I, p. 121, 125, 127.

<sup>3</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 68.

<sup>4</sup> Facsimilele din *Documente privind istoria României*, C, XIII, vol. II, nr. 200, 306, 451, 468, 471; XIV, vol. I, nr. 34, 52, 129, 222, 226.

<sup>5</sup> Facsim., I/1, pl. III, nr. 1 anexa lucrării Pall, *Diplomatica*.

<sup>6</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 17.

<sup>7</sup> Facsim., I/1.

anume se făcea în aceasta din urmă o incizie în formă de cruce, colțurile rezultate erau ridicate în sus, iar ceara moale se presa prin această deschizătură, așa încît prin aplicarea tiparului pe fața actului, ceara presată se întindea sub forma unui strat și pe dosul său, pecetea fixîndu-se astfel mai bine. Sistemul acesta de pecetluire se obișnuia înainte de secolul al XIII-lea. Într-o altă variantă, tirzie (din secolele al XV-lea și al XVI-lea), se practicau în hîrtia actului mai multe incizii triunghiulare, dispuse vertical, și se căuta să se asigure o cît mai bună aderență a cerii de material de scris prin împingerea colțurilor triunghiulare de hîrtie spre fața actului<sup>1</sup>. Dar acest sistem poate fi socotit și ca o variantă a procedului celui mai răspîdit în Transilvania, în secolul al XIV-lea și al XV-lea și anume a fixării pecetii în document.

c) *Fixarea pecetii în document (eingehängtes Siegel)* căuta să pună în valoare atît tehnica pecetii atîrnate cît și a celei aplicate după procedul de mai sus. În materialul de scris se făceau două incizii mici (de cîtiva milimetri) și paralele, prin care se treceau niște benzi înguste de pergament sau mai rar de hîrtie, capetele lor fiind presate apoi în ceara pecetii<sup>2</sup>. În felul acesta ceara se lipa mai bine de document, iar capetele benzii o împiedicau să cadă chiar și după ce pecetea se deslipise de act, ca urmare a împăturirii acestuia. Sistemul acesta era preferat de cancelaria regală, de locurile de adevărire, de emitenți laici și eclesiastici, atît în cazul pecetii inelare<sup>3</sup>, cît și în acela al pecetii de maiestate de pe scrisorile deschise<sup>4</sup>, atît sub pecete cît și pe verso. De asemenea el se întrebuinta pentru închiderea actelor din categoria *littere clause* (scrisori închise).

d) O modalitate deosebită a sigilării sub forma pecetii de închidere (*zum Verschluss aufgedrücktes — eingehängtes — Siegel*) era pecetluirea zisă *cum capite sigilli* (cu capătul pecetii). Rostul ei era, pe de o parte, să închidă din nou documentul odată deschis în cursul acțiunii, ca cei neîndreptățiți să nu poată lua cunoștință de cuprinsul său, iar pe de altă parte să arate că documentul a fost deschis în chip legal, fără a se pune o nouă pecete întreagă pe el; spre a nu provoca vreo confuzie sau îndoială cu privire la autenticitatea documentului, întrucît rolul acestui procedeu era mai de grabă adevărirea închiderii documentului, decît atestarea autenticității lui, tiparul pecetii se imprima în ceară numai parțial<sup>5</sup>. E vorba de un mod de sigilare care își are obîrșia încă în acele vremuri, cînd regii Ungariei întăreau cu pecetea lor mare chiar și scrisorile lor închise. Dar fiindcă această pecete era prea mare pentru bucățile mai înguste de pergament, se aplica pe document numai partea principală și caracteristică a tiparului: figura sau bustul regelui, crucea dublă a stemei etc.<sup>6</sup>.

e) Începînd de la mijlocul secolului al XIV-lea, posesorii de peceti foloseau — atît în cazul celor fixate în document, cît și al celor aplicate, la început chiar și în acela al pecetilor atîrnate — o *hîrtie protectoare (custodia)* pentru apărarea imaginii pecetii, iar mai tirziu pentru accentuarea efectului estetic al acesteia<sup>7</sup>. Bucățica aceasta de hîrtie are de obicei forma unui romb, dar

<sup>1</sup> Facsim., I/3; doc. 9 septembrie 1439, Arh. ist., LXXXII, doc. din 1446, *ibid.*, CXCVIII.

<sup>2</sup> Facsim., I/5.

<sup>3</sup> Facsim., II/3.

<sup>4</sup> Facsim., IV/1.

<sup>5</sup> Facsim., I/4; Szentpétery, *Okl.*, p. 222.

<sup>6</sup> Facsim., IV/1. Kumorovitz, *Titkospecsét*, p. 4.

<sup>7</sup> Ewald, p. 168; Szentpétery, *Okl.*, p. 202. Rezultatele cercetărilor noastre nu par să confirme afirmația lui D.P.Bogdan (în « Rev. Ist. Rom. », 1938, p. 110—111) care vede

Încă din secolul al XIV-lea se cunoaște și hirtia tăiată în formă de roză<sup>1</sup>. E adevărat că amprenta tiparului există și pe hirtia protectoare, totuși dintr-o cercetare mai atentă rezultă că în majoritatea cazurilor amprenta tiparului se imprima separat pe această hirtie, care era apoi așezată peste pecete<sup>2</sup>. Așa se explică de ce aceste hirtii protectoare, care acopereau peceteile documentelor din secolele al XIV-lea și al XV-lea au căzut, în cea mai mare parte, pînă în zilele noastre.

### IMAGINILE DE PE PECETI

**Felurile de reprezentări.** În general se pot distinge pe peceti două feluri de reprezentări: imaginea pecetii și inscripția, care se pot întîlni însă și separat, prin excluderea uneia sau a celeilalte. Aceste reprezentări sînt izvoare importante nu numai pentru sigilografie, ci și pentru istoria artelor și a costumelor, deci ele sînt și surse iconografice. Într-adevăr pecetea, în afară de faptul că este un semn de autentificare, apare totodată și ca o creație artistică, deoarece în evul mediu gravarea pecetilor era una din ramurile cele mai grele ale meșteșugului argintarilor, ea deschide și calea gravurii în aramă de mai tîrziu. Între secolele al XII-lea și al XV-lea arta minoră a făuririi pecetilor și marile arte plastice se aflau în raporturi strînse, după cum dovedește mai ales exemplul sculptorilor clujeni Martin și Gheorghe. Sculptura lor din Praga, reprezentînd pe sf. Gheorghe, trebuie pusă în legătură cu tipurile ecvestre ale pecetilor contemporane, după cum au arătat cercetările mai noi<sup>3</sup>. Dar imaginile de pe peceti, cercetate din punct de vedere al istoriei artelor, pot furniza date nu numai pentru dezvoltarea plasticii mari, ci pot fi utilizate cu bune rezultate și pentru critica diplomatică, mai ales atunci cînd, în problema autenticității unui document, pecetea joacă un rol decisiv<sup>4</sup>. Varietatea

o influență a cancelariilor din Ungaria asupra practicii documentare slavo-romîne în cusutul hirtiei protectoare a pecetii de document sau în acoperirea pecetii cu un strat de bumbac scămoșat. Într-adevăr, ambele aceste procedee erau necunoscute în cancelariile din Ungaria. Obiceiul de a coase hirtia protectoare a pecetii, după cîte am observat nu se întîlnește de loc în arhivele din Ungaria, iar în cele din Transilvania se cunosc doar cazuri cu totul excepționale, în această privință. Dar chiar și în aceste cazuri e vorba de documente emise dincolo de Carpați sau în Secuime. După părerea noastră hirtia protectoare nu se cosea de document în cancelarie, ci acest lucru se făcea ulterior de către destinatar (sau de urmașul său juridic) pentru a opri deteriorarea, odată începută, a pecetii. Pe de altă parte, întrebuintarea bumbacului nu ni se pare probabilă nici pentru faptul că înainte de secolul al XVIII-lea el era aproape necunoscut în Ungaria. În realitate, printre peceteile aplicate sau fixate în document, care au fost examinate de noi, se găsesc cîteva, la care se văd niște fire presate în ceara pecetilor respective, (de exemplu, doc. 28 mai 1359, Arh. ist., VI, fasc. J, nr. 6; 11 iunie 1379, *ibid.*, fasc. S, nr. 20, 21). Acestea însă, după părerea noastră, nu pot fi puse în legătură cu apărarea pecetii, căci e vorba fără îndoială de fire de lînă rămase din materialul cu care se întindea ceara pe document înainte de operația pecetuirii. Totuși, pentru rezolvarea definitivă a acestor probleme tehnice ar fi necesară studierea din nou și după original a actelor citate de D.P.Bogdan.

<sup>1</sup> Facsim., I/1, II/5, VI/4, 6, 8, VII/6. — Cf. și doc. 21 decembrie 1381, Arh. ist., CCVI, 24 mai 1403, *ibid.*, CXG.

<sup>2</sup> Kumorovitz, *Titkospecsét*, p. 19.

<sup>3</sup> Balogh, p. 120—125.

<sup>4</sup> A se vedea Kumorovitz Bernát, *A pecséttan eredményeinek értékesítése a történet-kutatásban* [Valorificarea rezultatelor sigilografice în cercetarea istorică], Gödöllő, 1940. Extras din *A gödöllői gimnázium 1939/1940-i évkönyve* [Anuarul gimnaziului din Gödöllő pe 1939/1940], passim (prescurtat: Kumorovitz, *Pecséttan*), unde se dau și



reprezentărilor de pe peceti întrece chiar și multiplicitatea formelor acestora din urmă. Lăsând la o parte deosebitele scheme de clasificări ale tratatelor de sigilografie<sup>1</sup>, este suficient să amintim aici doar tipurile principale ale imaginilor de peceti, cu exemplificări concrete din materialul sfragistic privitor la Transilvania.

a) Un grup caracteristic e constituit de *pecețile de portret* (*Porträtsiegel*) înfățișând pe posesorii pecetilor respective. Din această categorie fac parte așa-zisele « peceti de maiestate », ale regilor (*Majestätsiegel*; *type de majesté*), precum și pecetile mari ale virfurilor societății feudale, mai ales ale membrilor clerului superior. Reprezentările acestea nu pot fi însă considerate ca portrete autentice, adevărate, ale posesorilor de peceti. Într-adevăr, ele sînt mai degrabă imagini idealizate, oglindind felul cum își închipuiau contemporanii pe regi, pe cavaleri sau pe prelați. Totuși, sînt cazuri cînd gravorul căuta să redea unele trăsături mai mult sau mai puțin individuale ale posesorului<sup>2</sup>. Portretul poate să-l reprezinte pe acesta în forme variate: cap, bust, figura întreagă. În cazul din urmă el poate fi înfățișat în picioare, șezînd sau în genunchi, călare, cu însemne, cu stemă etc.

În materialul sigilografic privind Transilvania pecetile de maiestate ale regilor Ungariei sînt acelea care ne oferă exemplarele cele mai frumoase ale pecetilor de portret<sup>3</sup>. Începînd cu secolul al XI-lea, regii Ungariei multă vreme erau reprezentați șezînd pe un tron cu taburet, purtînd pe cap coroana, iar pe umeri o mantie greacă, avînd într-o mînă sceptrul, care în extremitatea superioară se termină în formă de crin, iar în cealaltă mînă ținînd globul cruciger. Din secolul al XIV-lea desenul tronului apare tot mai împodobit și mai încărcat, devenind o construcție gotică, ornată cu stemele deosebitelor țări, peste care domnește regele, ceea ce îi dă un aspect deosebit de solemn<sup>4</sup>. O varietate interesantă a pecetilor de portret este pecetea dublă a lui Ștefan al V-lea, din vremea cînd era « rege tinăr » (1257—1270), adică asociatul la tron al tatălui său, Bela al IV-lea. Aversul acesteia îl reprezintă pe rege așezat pe tron, iar reversul îl înfățișează călare, cu coif în cap ținînd în mîna dreaptă un steag, iar în stînga un scut triunghiular<sup>5</sup>. În afară de regi, știm despre palatini că foloseau, în secolul al XIV-lea, peceti de tipul ecvestru<sup>6</sup>.

Pecetile de portret erau mai frecvente în rîndurile clerului superior. Se poate afirma că arhiepiscopii, episcopii și abații întrebuițau, pînă la mijlocul veacului al XV-lea, în chip sistematic, acest tip de pecete<sup>7</sup>. De obicei posesorul e reprezentat într-o nișă gotică, în odăjdii arhieresti, în majoritatea

referințele bibliografice; Idem, *A szfragisztika multja* [Trecutul sfragisticeii], Gödöllő, 1941. Extr. din *A gödöllői gimnázium 1940/1941-i évkönyve*. Cf. îndeosebi P. Kletler, *Kunst im österreichischen Siegel* [Arta sigilelor austriace], Viena, 1927. Cu privire la raporturile dintre arta gravării de peceti și aceea a medaliilor sau monetelor vezi indicațiuni utile la Horváth Henrik, *A budai pénzverde művészettörténete a késői középkorból* [Istoria artistică a monetăriei din Buda în evul mediu tîrziu], în « Numizmatikai Közlemény », XXX-XXXI (1931—1932), p. 14—40.

<sup>1</sup> Referitor la aceste scheme vezi Ewald, p. 182.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 185—186.

<sup>3</sup> Facsimile în *Művelődéstört.*, I, p. 109, 115, 117, 123, 125, 129, 135, 137, 139, 143. Cf. și materialul ilustrativ din *Magy. Tört.*, vol. II—IV.

<sup>4</sup> Facsim., II/1, III/1. Reproduse în *Magy. Tört.*, III, p. 222, 421, 439, 619; IV, p. 191.

<sup>5</sup> Reproduse în « Turul », 1917, p. 30. Kumorovitz, *Pecsétheszndlat*, pl. I.

<sup>6</sup> Nyers, p. 63—64, 66.

<sup>7</sup> Ewald, p. 216—218.

cazurilor figurind și stema sa<sup>1</sup>. Pecetele clerului superior din Transilvania prezintă deseori și varianta următoare: în partea superioară a imaginii se află încadrată într-o nișă de altar biserica respectivă sau figura sfințului, patron al acesteia, iar în partea inferioară e înfățișat în dimensiuni mai mici posesorul în genunchi, îmbrăcat în odăjdii, avînd uneori și blazonul său familial. În privința aceasta se poate cita, pe lingă pecetea — din secolul al XIV-lea — a lui Cenadin, arhiepiscopul de Strigoni, și seria pecetilor folosite de episcopii Orășii<sup>2</sup>.

b) Un al doilea grup, chiar mai variat decît cel precedent, e alcătuit de *pecetele care reprezintă semnul distinctiv al posesorului*, stema sa, ori vreo altă figură în legătură cu aceasta (oraș, clădire, o scenă oarecare etc.). Firește toate acestea pot să aibă trăsături foarte particulare. Mai mult conformism se constată în cazul așezămintelor bisericesti, care puneau să fie înfățișați pe pecetele lor de obicei sfinții patroni ai lor sau simbolurile acestora. De exemplu, pecetea capitlului din Alba-Iulia reprezintă pe arhanghelul Mihail omorînd balaurul, pe aceea a conventului din Cluj-Mănăstur e înfățișată fecioara Maria<sup>3</sup>.

*Imaginile pecetilor orășenești* în cea mai mare parte reprezintă de asemenea un sfînt, considerat ca patron al orașului, sau vreo temă religioasă<sup>4</sup>. Se întîlnesc însă și cazuri frecvente de reprezentare panoramică a orașelor<sup>5</sup>. Dar, pe de o parte, o astfel de reprezentare constituia o problemă prea grea pentru tehnica medievală, iar, pe de alta, se prefera o reprezentare simbolică în locul celei realiste. Din aceste motive se căuta să se reducă imaginea doar la un zid de cetate sau la o poartă cu turn, spre a accentua deosebirea dintre așezarea orășenească și mediul înconjurător feudal. De pildă, pecetea Clujului și aceea a Ocnei Sibiului înfățișează amîndouă niște porți cu turnuri<sup>6</sup>. Alteori orașul pune accentul pe felul său de viață deosebit de mediul agrar, adoptînd pentru pecetea sa drept simbol unealta meșteșugărească ce reprezenta ocupația majorității locuitorilor săi. Exemplul cel mai frumos în această privință este imaginea ades amintită a tiparului pecetii orașului Baia Mare, din secolul al XIV-lea, care ilustrează foarte plastic și realist munca minerilor<sup>7</sup>. Pe pecetea orașelului Trascău, vestit în toată Transilvania pentru minele sale de fier și pentru fabricarea uneltelor agricole, figurează două fiare de plug, ca simbol al ocupației locuitorilor săi<sup>8</sup>.

**Tipul heraldic de pecete.** Se întîlnește, în chip firesc de cele mai multe ori, căci nu numai înalții demnitari laici și eclesiastici, ci chiar și nobilii feudali, ca simpli particulari, foloseau pe tiparele lor de peceti, în primulrînd, blazoanele lor familiale<sup>9</sup>. Cercetînd acest tip, sigilografia intră de fapt în domeniul

<sup>1</sup> Véghe Gyula, *Jegyzetek a magyarországi püspökök címereihez* [Note cu privire la stemele episcopilor din Ungaria], în «Turul», 1935, p. 1—4, 66—70; 1936, p. 30—32.

<sup>2</sup> Facsim., VI/2. Cf. și Bunyitay, *Várad püspökség*, I, p. 223, 241; *Ub.*, I, pl. 2, nr. 8, pl. 4, nr. 14—15, II, pl. 4, nr. 15—16.

<sup>3</sup> Facsim., V/1—9, VI/2. Cf. și facsimilele în anexele lucrării lui Jerney; *Ub.*, I, pl. 2, nr. 7, pl. 4, nr. 16; II, pl. 3, nr. 11, 13, pl. 4, nr. 17.

<sup>4</sup> Darvasy, p. 10—16, cu reproduceri.

<sup>5</sup> *Művelődéstört.*, I, p. 200—201, 212.

<sup>6</sup> Darvasy, p. 18—19; «Turul», 1904, p. 113—117, cu figuri.

<sup>7</sup> Schönherr-Czakó, p. 1—5, Cf. și p. 56—57 ale lucrării de față.

<sup>8</sup> Reproducere în «Erdélyi Múzeum», 1944, p. 158.

<sup>9</sup> Facsim., VI/6—7, VI/1, 3—9, VII/1—9. Cf. *A magyar királyi Országos Levéltár diplomatikai osztályában őrzött pecsétek mutatója* [Indicatorul pecetilor păstrate în secția diplomatică a Arhivelor statului ungar], Budapesta, 1889; (prescurtat:

heraldicii. Va trebui deci să facem aici apel la această disciplină, care de altfel utilizează ca izvoare — pe lângă reprezentările de blazoane ale pecetilor — și diplomele de blazon sau de stemă (*littere armales*), precum și imaginile heraldice de pe pietrele funerare, precum și de pe monumentele de arhitectură, de pictură și de sculptură.<sup>1</sup>

a) *Folosirea blazoanelor* a fost introdusă prin Ungaria și în Transilvania, din apusul Europei<sup>2</sup>. Virfurile societății feudale s-au grăbit să adopte acest obicei și astfel au apărut mărturiile cele mai vechi ale heraldicii ungare: blazoanele de neam. La acestea se observă influența heraldicii clasice; în cazul lor podoaba de coif (*Helmschmuck*, *cimier*) este totdeauna identică cu aceea din scutul heraldic. Figurile lor, fie motive geometrice (*Heroldstücke*, *figures héraldiques*), fie naturale, sînt foarte simple. Încă de la început, heraldica din Ungaria feudală, respectiv Transilvania, se caracterizează în general printr-o tendință naturalistă. Deseori virfurile societății feudale, cînd purtau demnitățile mari își combinau blazoanele lor de neam cu o parte a stemei regatului, ca simbol al autorității<sup>3</sup>. Uneori, acest simbol înlocuiește cu totul blazonul familial în imaginea pecetii oficiale a marilor demnitari. Majoritatea nobilimii însă, pînă la sfîrșitul secolului al XIV-lea n-avea blazon, ci folosea numai figuri simbolice alese de ea însăși<sup>4</sup>. Dovezi în acest sens sînt atît pecețile inelare ce ni s-au transmis, cît și amprente de peceti ale juzilor nobililor. Într-adevăr, ele reprezintă, de obicei într-un cadru rotund sau oval, figuri simple, inspirate din natură sau alte «mobile» heraldice: de exemplu, semnul crucii, luna, stele, flori, săgeți, săbii etc.<sup>5</sup>. Abia în secolul al XVI-lea s-au transformat aceste semne distinctive — chiar și fără vreo donație regală, doar prin simpla și îndelungată lor folosire — în blazoane familiale.

b) Deși *donățiile de blazon* au început încă în prima jumătate a secolului al XIV-lea (cel dintîi act de danie în acest sens, transmis nouă, fiind emis de Carol Robert, în 1326), totuși ele au devenit mai frecvente numai de la începutul secolului al XV-lea<sup>6</sup>. Nobilii care se duceau des și în mare număr în străinătate în suita regelui Sigismund nu voiau să rămîină în urma feudaților apusenți nici în această privință. Asupra heraldicii din timpul amintitului monarh s-au exercitat influențe germane — Sigismund stăpînind și în Germania — care au fost însă adaptate gustului local. Bunăoară, heraldica Ungariei feudale, respectiv a Transilvaniei, spre deosebire de cea germană,

*Pecsétek mutatója*), pl. II—VIII; Czobor Béla, *Magyarország világi és egyházi hatóságai kiadott pecséteinek jegyzéke* [Catalogul pecetilor publicate ale forurilor laice și eclesiastice din Ungaria], Pesta, 1873.

<sup>1</sup> Lucrări mai importante privitoare la heraldica din Transilvania: Bárczay Oszkár, *A heraldika kézikönyve* [Manual de heraldică], Budapesta, 1897; Nyáry Albert, *A heraldika vezérfonala* [Căluza heraldicii], Budapesta, 1886 (prescurtat: Nyáry); Csoma József, *A magyar heraldika korszakai* [Perioadele heraldicii maghiare], Budapesta, 1913 (prescurtat: Csoma, *Heraldika*); Csoma József, *Magyar nemzetségi címerek* [Blazoanele familiilor ungurești], Budapesta, 1903; Fejérpataky László-Áldásy Antal, *Magyar címeres emlékek* [Monumente heraldice maghiare], Budapesta, 1901—1926, I—III (prescurtat: Fejérpataky, *Címeres emlékek*); Áldásy Antal, *Címertan* [Heraldica], Budapesta, 1923, în *A magyar történettudomány kézikönyve* [Manualul științei istorice maghiare], vol. II, fasc. 6 (prescurtat: Áldásy, *Címertan*). Cf. și Vernei-Kronberger Emil, *Magyar középkori siremlékek* [Monumente funerare ungare din evul mediu], Budapesta, 1939.

<sup>2</sup> Pentru cele ce urmează a se vedea Áldásy, *Címertan*, p. 38—54.

<sup>3</sup> Facsim., IV/5.

<sup>4</sup> Csoma, *Heraldika*, p. 17.

<sup>5</sup> Facsim., 6/7. Cf. Teleki, I, p. 111, 132, 264.

<sup>6</sup> Cf. Csoma, *Heraldika*, p. 29—38.

era mai mlădiaoasă în aplicarea regulilor heraldice și îndeosebi în stilizare; în consecință ea folosește figuri simple și în forme naturale, între care cele mai frecvente sînt: vulturul, leul, peștele, grifonul, ciinele, lupul, cocorul, cerbul, ursul, figuri umane. Nu prea se întîlnesc figuri geometrice. Dar chiar și în acest caz, ele apar împreună cu figuri naturale <sup>1</sup>.

*Forma scutului* — element esențial al reprezentărilor heraldice — este foarte variată. Se întîlnesc scuturi triunghiulare, altele cu baza rotundă, precum și scuturi convexe. Sînt însă numeroase exemple de peceți, în care reprezentarea heraldică, fără scut, încadrată într-un cerc sau poligon, umple cîmpul întreg al imaginii. În secolul al XIV-lea se prefera foarte mult pecetea cu motivul de coif (*Helmsiegel*) <sup>2</sup>. Lamvrechinilor sau panglicilor heraldice (*Decke*) nu li se acorda o atenție deosebită. Printre podoabele de coif figurează des, începînd cu același veac, brațul atît de caracteristic pentru heraldica țîrzie a Ungariei feudale, implicit și a Transilvaniei.

Pînă la domnia lui Matiaș Corvin (1458—1490) blazoanele aparțin stilului gotic matur. După aceea, însă, s-a format, mai ales în diplomele de blazon, un stil mixt, care a cedat treptat locul stilului Renașterii și manierei italiene. Blazoanele executate sub influența italiană sînt în general creații artistice frumoase. Dar fiindcă, în majoritatea cazurilor, nu țin seamă de regulile heraldice, ele înseamnă deja o decadență din punct de vedere heraldic <sup>3</sup>. Folosirea blazoanelor a luat proporții foarte mari în societatea feudală din Transilvania numai de la mijlocul veacului al XVI-lea, deci chiar în epoca acestei influențe. Astfel se explică marele număr de blazoane care încalcă în epoca feudală țîrzie regulile heraldice.

c) Deși pe pecețile inelare cele mai frecvente imagini sînt blazoanele sau motivele heraldice, totuși uneori aceste peceți sînt împodobite cu pietre gravate (geme) reprezentînd figuri sau capete antice. La început *pecețile de gemă* (*Gemmensiegel*) au fost întrebuintate și în Transilvania de clerul superior. Dar de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, probabil sub influența italiană, la care s-a adăugat apoi cea umanistă, ele au început să fie folosite tot mai mult și de nobilime <sup>4</sup>. Totuși această clasă s-a statornicit în cele din urmă, după cum am văzut, la întrebuintarea tipului heraldic de pecete, iar sigiliile de gemă au început, din prima jumătate a veacului al XVI-lea să fie la modă între orășeni. Cu privire la aceste peceți amintim pe aceea a lui Alexandru, episcopul de Oradea (1219—1230), care reprezintă bustul soției împăratului Constantin cel Mare, săpat într-un safir albastru, încadrat în aur <sup>5</sup>. Dumitru, episcopul Transilvaniei, întărește un act al său din 1374 cu o pecete tot de gemă, a cărei imagine arată un luptător înarmat cu un arc și cu o lance ridicată, gata să străpungă o altă figură, pe care a doborît-o <sup>6</sup>.

*Inscripțiile peceților.* Al doilea grup principal de reprezentări îl constituie *inscripțiile peceților* <sup>7</sup>. Ele pot fi dispuse în jurul imaginii pe un rînd sau pe mai multe (inscripție circulară sau legendă) ori chiar în cîmpul peceții lîngă imagine, ca o lămurire a acesteia, dar uneori ele pot să înlocuiască ima-

<sup>1</sup> Cf. Áldásy, *Cimertan*, p. 46—48.

<sup>2</sup> Facsim., II/4, IV/7, VI/7—9.

<sup>3</sup> Cf. Csoma, *Heraldika*, p. 80—111; Áldásy, *Cimertan*, p. 52.

<sup>4</sup> Cf. «Tucul», 1887, p. 55.

<sup>5</sup> Reproducere în Bunyitay, *Váradí püspökség*, I, p. 98.

<sup>6</sup> Reproducere în Teleki, I, p. 176.

<sup>7</sup> Ewald, p. 221—225; Ilgen, p. 48—49.

ginea însăși. Inscriptia deseori, mai ales în cazul pecetilor particulare de inel, se reduce la monograma posesorului. Când e vorba însă de peceti oficială și îndeosebi de cele autentice, legenda reproduce exact numele, titlul și uneori deviza posesorului<sup>1</sup>. Legenda specifică uneori și întrebuintarea juridică a tiparului pecetii : *sigillum maius, s. secretum, s. ad causas* [pecetea mare, pecetea de taină, pecetea pentru pricini].

Inscripțiile pecetilor timpurii sînt în general laconice. Mai tirziu însă, în tendința de a oferi elemente mai numeroase, ele au devenit tot mai ample. În cazul pecetilor duble, legenda e dispusă de obicei pe ambele fețe, inscripția de pe revers fiind uneori în cea mai strînsă legătură cu cea de pe avers. Bunăoară, legenda pecetii de maiestate a lui Matiaș Corvin are următorul text pe avers: *Sigillum maiestatis Mathie dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Galitie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarie regis* [pecetea de maiestate a lui Matiaș din mila lui Dumnezeu regele Ungariei, Dalmației, Croației, Ramei, Serbiei, Galității, Lodomeriei, Cumaniei, Bulgariei], iar pe revers: *Sigillum secundum Mathie dei gratia regis Hungarie et aliorum regnorum in altero pari sigillo expressatorum etcetera* [pecetea a doua a lui Matiaș din mila lui Dumnezeu regele Ungariei și al celorlalte țări arătate pe cealaltă pecete, la fel cu aceasta etc.]<sup>2</sup>.

Începutul legendei se indica de cele mai multe ori cu un semn, de obicei cu o cruce, iar uneori cu un arabesc, de exemplu cu stilizări de frunză. Cuvintele sînt despărțite între ele prin puncte, stele sau frunze stilizate<sup>3</sup>. Dar cîteodată din lipsă de spațiu se scriau împreună chiar mai multe cuvinte. În general pentru inscripțiile pecetilor se foloseau litere majuscule. Se întrebuintau însă uneori și minuscule<sup>4</sup>. Limba inscripțiilor sigilare aproape totdeauna e latina<sup>5</sup>.

#### PECETILE PRINCIPALILOR EMITENȚI DE DOCUMENTE PRIVIND TRANSILVANIA ȘI ÎNTREBUIȚAREA LOR

Diferențierea în folosirea pecetii. A fost o consecință firească a formării deosebitelor categorii de documente, deși ea a urmat după aceasta cu oarecare întîrziere<sup>6</sup>. În întreaga zonă a scrierii latine pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea, în general nu se întrebuinta decît o singură pecete de fiecare emitent. De atunci însă, în urma avîntului luat de practica documentară și ca o consecință a dezvoltării juridice, a început să apară o distincție între activitatea de donator, de « milostivire » (*de gratia*) și cea judiciară (*de iustitia*) a emitentului. Apoi a sporit, îndeosebi în acest din urmă domeniu al vieții juridice, tot mai mult numărul actelor de mai mică importanță, care priveau mai ales fazele tranziției ale pricinilor. De aceea, emitenții au început să folosească — în afară de pecetea lor cea mare, autentică, pe care o păzeau cu multă grijă — o altă

<sup>1</sup> De pildă, pe bula de aur a regelui Matiaș: *Dominus Deus adiutor meus* [domnul Dumnezeu, ajutorul meu], în Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*, p. 4.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 4—5.

<sup>3</sup> Facsim., IV/6.

<sup>4</sup> Áldásy, *A pecsét*, I, p. 338; Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*, p. 4—5.

<sup>5</sup> Varju Elemér, *Magyar körtatű pecsétiek a XIV. és XV. században* [Peceti cu legende maghiare din sec. al XIV-lea și al XV-lea], în « Turul », 1899, p. 75—82. Cf. « Századok », 1880, p. 483—485.

<sup>6</sup> Ewald, p. 73—104.



pecete, mereu la îndemână, numită spre deosebire de prima: pecete mică sau secretă (*sigillum minus*, *s. secretum*, *s. memoriale*, *s. ad causas*). În cancelariile suverane, pe lângă grupul alcătuit de pecetea mare sau autentică, de cea mică sau secretă și de cea mijlocie (*s. mediocre*), juca un important rol auxiliar pecetea de inel (*s. anulare*).

Folosirea deosebitelor peceti a fost reglementată de uzanțe care s-au schimbat după epoci și cancelarii. Studiarea acestor schimbări constituie o problemă însemnată pentru cercetările viitoare nu numai în sine, ci și pentru faptul că ea va face posibilă lămurirea unor momente de seamă din dezvoltarea forurilor emitente de documente. Rezultatele excelente, atinse până acum de cercetările privitoare la întrebuintarea pecetilor în domeniul istoriei constituționale, juridice și administrative, reclamă imperios și fără întârziere continuarea și lărgirea acestor studii<sup>1</sup>.

**Întrebuintarea pecetii de regii Ungariei.** Regii Ungariei — de la care provine o bună parte din documentele privind Transilvania medievală — au persistat în practica de mai înainte (în ceea ce privește întrebuintarea pecetii) în tot cursul secolului al XIII-lea și — pe lângă bula de aur și pecetea inelară — foloseau în chip sistematic numai un singur tipar de pecete.<sup>2</sup> Dinastia arpadiană (997—1301) n-a introdus întrebuintarea pecetii mici nici după formarea deosebitelor categorii de documente, ci folosea tot timpul pecetea dublă pentru întărirea documentelor emise. Lipsa pecetii mici era suplinită prin întrebuintarea în forme variate a pecetii duble potrivit categoriilor de documente. Și anume în privilegii se folosea pecetea dublă și atârnată, în timp ce pe scrisorile deschise și pe cele închise se aplica aversul acestei peceti (ca *sigillum simplex*), iar pe mandatele închise numai o parte din avers (așa-zisul *caput sigilli*)<sup>3</sup>. Diferențierea pecetilor folosite de regii Ungariei feudale a început în timpul dinastiei angevine (1308—1386), sub influența franceză și în esență ea s-a încheiat în deceniul al optulea din secolul al XIV-lea, prin înființarea cancelariei regale secrete. În cele ce urmează prezentăm sumar această evoluție pe specii de peceti, potrivit cercetărilor lui Szentpétery și Kumorovitz.

a) *Pentru pecetluirea actelor solemne* se întrebuinta, în cazuri cu totul excepționale, bula de aur, în general însă pecetea mare sau de maiestate imprimată în ceară (*sigillum maius*, *s. magnum*, *s. maiestatis*)<sup>4</sup>. Începând cu anul 1213 — de când se cunoaște primul caz de folosire a pecetii duble — această pecete mare era de obicei dublă și atârnată de document. Pe privilegiile simple (și anume, aproape fără excepție, pe actele privind politica externă), ea se întilnește și ca pecete simplă și atârnată: la început, sub Arpadieni, mai rar, apoi din secolul al XIV-lea până în deceniul al treilea

<sup>1</sup> Cf. Kumorovitz, *Pecséthasználat*, passim; Idem, *Pecsétan*, p. 11—14; Idem, *A magyar szfragisztika múltja* [Trecutul sfragistice maghiare], în *Szentpétery Emlékönyve* [Omagiul lui Szentpétery], Budapesta, 1938, p. 251—311 (vezi și bogata bibliografie citată acolo).

<sup>2</sup> Cu privire la cele de mai jos, a se vedea Szentpétery, *Oklt.*, p. 112—115, 193—204; Kumorovitz, *Pecséthasználat*, p. 317—319, 337—346; Idem, *Tűkospecsét*, p. 1—2.

<sup>3</sup> Facsim., XXIX/1.

<sup>4</sup> Bula de aur de sigur n-a fost folosită decât foarte rar după perioada arpadiană, căci începând din secolul al XIV-lea nu ni s-au păstrat în original asemenea bule — de aur masiv — decât de la regele Matiaș (Kumorovitz, *Mátyás pecsétjei*, p. 4). Facsim., II/1—2 III/1—2.

din veacul următor, mai des<sup>1</sup>. Ca o continuare a tradiției arpadiene, reversul pecetii mari se folosea, sub formă de pecete aplicată sau fixată în document, pe scrisorile deschise, iar în timpul lui Sigismund (1387—1437) și pe mandatele judiciare (pe mandatele închise sub forma de caput sigilli)<sup>2</sup>. Această întrebuintă a pecetii mari s-a terminat o dată cu domnia amintitului rege, când i-a luat locul pecetea secretă<sup>3</sup>. Începând de pe la mijlocul secolului al XV-lea această din urmă pecete se folosea atât de mult în locul celei mari, încât Vladislav I (1440—1444), apoi Ludovic al II-lea (1516—1526), dar chiar și Matiaș Corvin (în răstimpul 1458—1464) n-aveau pecete mare, ci își întrebuintau pecetile lor secrete drept pecete principală<sup>4</sup>.

b) *Pecetea secretă* (*sigillum secretum*, s. *secretum anuleum*, s. *secretum et rotundum*, s. *minus*) se folosea la început numai pentru întărirea scrisorilor, deschise sau închise (mandate, acte de adevărire) emise pentru danii sau milostiviri (*de gratia*) mai puțin importante, iar mai târziu, în special de la domnia lui Sigismund se întrebuintă tot mai des în acte de danii, în general, precum și în diplome de blazon. Ea se întâlnește deosebi sub forma aplicată, dar uneori și sub cea atirnată<sup>5</sup>. Valoarea juridică a acestei peceti era mai redusă decât aceea a pecetii de maiestate. Din acest motiv cei interesați căutau să obțină acte privilegiale întărite cu pecetea mare, prin care să li se confirme daniile sau milostivirile dobândite mai înainte prin documente sigilate cu pecetea secretă. Dar din a doua jumătate a secolului al XV-lea această deosebire începe să dispară, căci numai astfel puteau unii regi — după cum am arătat — să folosească pecetea secretă drept pecetea lor principală<sup>6</sup>.

*Pecetea secretă* apare în cancelaria regală maghiară pentru întâia dată în 1331, sub formă de contrapecete, pe un act al lui Carol Robert privind legăturile sale de politică externă. În această epocă ea era încă destinată, ca de altfel și pecetea inelară, uzului personal al regelui<sup>7</sup>. În schimb, în timpul lui Ludovic al II-lea pecetea secretă era deja încredințată unui organ de cancelarie din anturajul imediat al monarhului. Prin unificarea acesteia cu un alt organ de cancelarie, care întrebuintă pecetea inelară, s-a născut în deceniul al optulea din secolul al XIV-lea așa-zisa cancelarie secretă (care folosea pecetea secretă a regelui)<sup>8</sup>. De pe la mijlocul secolului al XV-lea, în urma întrebuintării ei largi, pecetea secretă a fost recunoscută și ea ca autentică de către societatea feudală.<sup>9</sup> Pecetile secrete ale regilor

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 112, 193—194; Kumorovitz, *Titkospecsét*, p. 6—9, 12; Idem, *Autentikus pecsét*, p. 23, nr. 5.

<sup>2</sup> Facsim., I/4.

<sup>3</sup> Kumorovitz, *Titkospecsét*, p. 2, 11—12. Facsim., IV/1.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 32—43; Idem, *Mátyás pecsétjei*, p. 3. Vezi lista pecetilor de maiestate (împreună cu indicarea facsimilelor, când e cazul), la Szentpétery, *Oklt.*, p. 114, 199—200.

<sup>5</sup> Facsim., II/4, III/3, Szentpétery, *Oklt.*, p. 194—195.

<sup>6</sup> Kumorovitz, *Titkospecsét*, passim. Idem, *A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. A királyi kancellária fejlődése a XIV. és a XV. század fordulóján* [Activitatea de emitent de documente a comitelui capelei regale. Evoluția cancelariei regale la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea], în «Regnum», <Budapesta>, 1942/43 (prescurtat: Kumorovitz, *Kápolnaispán*), p. 479—483.

<sup>7</sup> Gárdonyi Albert, *I. Károly király nagypecsétjei* [Pecetile mari ale regelui Carol Robert], în «Turul», 1907, p. 44; Kumorovitz, *Titkospecsét*, p. 3, 17.

<sup>8</sup> Kumorovitz, *op. cit.*, p. 28—32.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 32—33.



decît excepțional, deși toți regii Ungariei continuau să aibă pecete de inel, pe care o și foloseau uneori. Bunăoară, ni s-au transmis cinci peceti de acest fel de la Matiaș Corvin<sup>1</sup>.

De obicei locul pecetii de inel este sub text, mai rar pe dosul actului. Ca mod de fixare, ea se prezintă de cele mai multe ori sub forma pecetii aplicate pe document sau fixate în document; în cazuri excepționale, ea se folosea ca pecete de închidere, ba uneori și ca pecete atîrnată<sup>2</sup>. În chip de pecete de control, ea a fost folosită numai de Carol Robert, prin imprimarea inelului său în stratul de ceară roșie picurat pe pecetea lui Andrei al III-lea<sup>3</sup>. Forma pecetii regale de inel este foarte variată, rotundă, pătrată, octogonală. Uneori ea are înfățișarea unui scut. Tiparul pecetii inelare se presa totdeauna în ceară roșie.

e) Creșterea extraordinară a numărului de pricini judecate de forurile de la curtea regală a făcut necesară crearea, la mijlocul secolului al XV-lea, a *pecetii regale judiciare* (*sigillum iudiciale*, s. *juridicum*)<sup>4</sup>. Aceasta se întrebuintă în primul rînd la sigilarea sentințelor aduse de forul «prezenței regale personale» (*personalis presentia regia*), respectiv de acela al «prezenței regale speciale» (*specialis presentia regia*), dar cu ea se întăreau și alte documente (învoieli, adevăriri) eliberate de aceleași foruri. Înainte de introducerea acestei peceti, actele judiciare emaneate de la forurile regești se întăreau fie cu pecetea regală (mare. mijlocie, secretă), fie cu aceea proprie a cancelarului<sup>5</sup>. Sistemul — destul de inconsecvent în aparență — după care au fost folosite aceste peceti pe actele judiciare de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor a fost lămurit prin cercetările lui Kumorovitz<sup>6</sup>.

Toate pecetele regale, cu excepția bulelor metalice, erau de ceară naturală sau de ceară roșie. Se cunosc puține cazuri de folosire a cerii verzi, dar și atunci numai pentru «cuiburi» de peceti atîrnate<sup>7</sup>.

Folosirea pecetii în cancelaria palatinului și a judeului curții regale. După pecetele regale, diferențierea cea mai pronunțată a intervenit în folosirea pecetilor cancelariei palatinului. Cea mai veche pecete palatinală ce ni s-a transmis este din 1224<sup>8</sup>. Încă din secolul al XIII-lea se cunosc peceti atîrnate, duble și simple ale palatinilor, după cum se menționează, de altfel, și pecetea lor inelară<sup>9</sup>. Întrebuintarea pecetilor mici a fost sistematizată de la începutul veacului următor, în cancelaria palatinală — prin anticipare față de cea regală — în timpul palatinilor din familia Drugeth, de origine franceză (1322—1334). De aici înainte palatinii foloseau, în afară de pecetea mare și de cea inelară pe cea mijlocie și mică<sup>10</sup>.

<sup>1</sup> Idem. *Mátyás pecsétjei*, p. 8, 10. A se vedea seria pecetilor regale de inel, cu indicarea facsimilelor publicate după ele, în Szentpétery, *Oklt.*, p. 114, 200.

<sup>2</sup> Facsim., I/5, III/3; Szentpétery, *Oklt.*, p. 196, cf. mai sus, p. 24 în lucrarea de față.

<sup>3</sup> Szentpétery, *op. cit.*

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 196—197.

<sup>5</sup> Facsim., III/4.

<sup>6</sup> Kumorovitz Bernát, *A specialis praesentia regia pecsáthasználatá Zsigmond korában* [Folosirea pecetii de către forul prezenței regale speciale în epoca lui Sigismund], în *Domanovszky Emlékkönyv* [Omagiul lui Domanovszky], Budapesta, 1937, passim.

<sup>7</sup> Cu privire la reprezentările de pe pecetele regale maghiare, în afară de indicațiile bibliografice și facsimilele citate, a se vedea Szentpétery, *Oklt.*, p. 200—204.

<sup>8</sup> Reproducere în Kumorovitz, *Autentikus pecsét*, figurile 15 și 18.

<sup>9</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 142, 225; Nyers, p. 6.

<sup>10</sup> Facsim., IV/5; Nyers, p. 53, 63—64.

În utilizarea acestor peceti nu se poate recunoaște un sistem mai deosebit, cel puțin în secolul al XIV-lea, care a fost cercetat pînă acum. Cînd palatinul se ducea în provincie pentru ținerea adunărilor generale, el lua cu sine una din pecetile sale, lăsînd pe cealaltă la dispoziția vicepalatinului, la Buda. În acest caz, atît documentele eliberate de cancelaria palatinală ambulantă, cît și cele emanate de la Buda erau întărite — toate fără deosebire — cu pecetea palatinală care se afla la îndemînă. Înainte de 1342 se emiteau documente palatinală uneori sub pecetea vicepalatinului, iar după acest an și sub aceea a protonotarului cancelariei palatinală. Deseori, pe documentele date cu ocazia adunărilor generale pecetea palatinului e înconjurată de acelea ale juzilor nobililor<sup>1</sup>.

Forma pecetilor palatinală este rotundă, dar între cele vicepalatinală și protonotariale se întîlnesc și unghiulare. În ceea ce privește materialul pecetii, de obicei se folosea ceara de culoare naturală, în cazuri foarte rare însă se poate vorbi și de ceară albă, neagră, verde sau roșie<sup>2</sup>.

*Intrebuințarea pecetii de către judele și vicejudele curții regale* se făcea probabil în aceleași condiții ca și în cazul palatinului, respectiv al vicepalatinului, dar ea trebuie încă studiată<sup>3</sup>.

**Folosirea pecetii de voievozii Transilvaniei.** Intrebuințarea pecetii de către voievozi e amintită în coroborarea celor mai vechi documente pe care le cunoaștem de la acești dregători, și anume începînd de pe la mijlocul secolului al XIII-lea<sup>4</sup>. Deși ni s-au păstrat peceti — întregi sau fragmentar — abia din prima jumătate a veacului următor, totuși mențiunile anterioare nu pot fi considerate ca simple formule stereotipe. Într-adevăr, încă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea folosirea pecetii s-a generalizat pe documentele persoanelor laice înzestrate cu autoritate publică și avem un material bogat care dovedește că alți mari dregători (ca palatinul sau judele curții regale), asemănători ca importanță cu voievodul, au emis acte sub pecetea lor proprie<sup>5</sup>. De altminteri, utilizarea efectivă a pecetii de către voievod e atestată și de urmele de pecete care se văd pe documentele lor originale, începînd cu ultimul sfert al secolului al XIII-lea<sup>6</sup>.

Dar, după cum rezultă din cele amintite, ne izbim încă de la început de o dificultate, care poate fi socotită ca cea mai serioasă, în studierea pecetilor folosite de voievozii și vicevoievozii Transilvaniei: *distrugerea și dispersarea extremă a materialului*. Pierderile mari suferite de arhive după evul mediu și felul nu tocmai satisfăcător în care au fost păstrate mai tîrziu pecetile în arhive au decimat atît de mult această grupă importantă de izvoare sigilografice, încît azi sînt adevărate rarități amprente întregi de peceti voievodale sau vicevoievodale. E o sarcină urgentă de viitor ca cercetarea materialului necesar publicației de documente medievale a Academiei să fie însoțită din partea arhivelor de măsuri pentru conservarea pecetilor și a fragmentelor de peceti, precum și pentru reproducerea fotografică a stării lor actuale de conservare. Aceasta e o

<sup>1</sup> Nyers, p. 52, 56—57, 60. Cf. doc. 5 august 1351, Arh. ist., LXXXII.

<sup>2</sup> Nyers, p. 51. Lista pecetilor palatinală, împreună cu bibliografia și facsimilele lor, *ibid.*, p. 62—74 și facsim.

<sup>3</sup> Facsim., IV/6,7, Szentpétery, *Okl.*, p. 142—143, 225—226.

<sup>4</sup> Doc. din 1248, 1271, 1274, 1276, *Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. I, nr. 289; *ibid.*, vol. II, nr. 136, 177, 198.

<sup>5</sup> Cf. Szentpétery, *Okl.*, p. 141; Kumorovitz, *Autentikus pecsét*, p. 11—12.

<sup>6</sup> De exemplu, doc. din 1283, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XI—XIII, vol. II, nr. 276; 21 dec. 1284, *ibid.*, nr. 304. Originalele acestor documente se află în arhiva orașului Dej, păstrată la Arhivele stat., Cluj.



condiție preliminară pentru ca cercetările de specialitate să poată încerca, prin folosirea materialului fie chiar fragmentar, o descriere a pecetilor tuturor voievozilor și vicevoievozilor Transilvaniei, și să poată stabili regulile observate în întrebuintărea lor. Atita timp cit nu vom dispune de o situație precisă a întregului material ce ni s-a păstrat, cunoștințele noastre cu privire la folosirea pecetii de către voievozi și vicevoievozi nu vor avea o bază mai sigură decit astăzi <sup>1</sup>.

a) În ceea ce privește *numărul pecetilor*, la început și voievozii întrebuintau un singur tipar de pecete pentru întărirea tuturor documentelor emenate în numele lor. Dar la sfirșitul secolului al XIII-lea sau începutul celui următor s-a ajuns la o *diferențiere și în practica lor de sigilare*. Poate nu e întâmplător faptul că tocmai Ladislau din neamul Kán (1294—1315), care a tins la transformarea demnității voievodale într-un principat cu caracter teritorial, a fost cel dintii voievod al Transilvaniei care a utilizat două peceti deosebite. Într-adevăr pe documentele emise de el între 1305—1308 se poate observa urma unui tipar mai mic și rotund și a altuia mai mare cu extremitatea rotunjită. N-avem însă nici o indicație, care să ne arate că între aceste două peceti ar fi fost vreo deosebire în ceea ce privește valoarea lor juridică. Împrejurarea aceasta a putut să contribuie la încetineala cu care măsura în discuție a lui Ladislau s-a încetățenit în cancelaria voievodală. Rezultă chiar și din puținele date pe care le cunoaștem că urmașii săi timp de decenii n-au folosit consecvent două feluri de peceti. E adevărat că se recurgea uneori la inelul sigilar al voievodului, totuși nu se poate vorbi, înainte de mijlocul secolului al XIV-lea, de întrebuintărea sistematică a unei peceti deosebite, mai mici, cu o valoare probatorie redusă, alături de pecetea mare considerată ca autentică. De la voievodatul lui Nicolae Kont (1352—1356) pînă la începutul secolului al XV-lea se constată folosirea regulată a unui tipar mai mare și altuia mai mic, în ciuda faptului că voievodul Dionisie Lackfi (1359—1367) folosea trei peceti, pe cînd despre urmașul său imediat Nicolae tot Lackfi (1368—1369) se știe că întrebuinta o pecete mare și una inelară <sup>2</sup>.

De la începutul secolului al XV-lea numărul pecetilor voievodale se ridică la trei. De atunci înainte întrebuintărea a trei peceti a devenit o regulă, deși au fost și voievozi de la care se cunosc numai două. A treia pecete a fost folosită de voievozi de sigur sub influența pecetii regale mijlocii din aceeași epocă <sup>3</sup>. De altfel, aceste peceti mijlocii trebuie încadrate și după dimensiunile lor între cele două specii de sigilii mai vechi (pecetea mare și cea mică). De exemplu, pecetea mică a voievodului Iacob Lackfi de Santău (1403—1409) avea diametrul de circa 2 cm, cea mijlocie circa 2 1/2 cm, iar cea mare peste 6 cm <sup>4</sup>. În deceniile următoare ale secolului al XV-lea, prin folosirea tot mai intensă a pecetii inelare, a crescut numărul pecetilor voievodale. În ceea ce privește numărul pecetilor inelare se constată o mare variație în cancelaria voievodală. În timp ce unii voievozi foloseau doar un singur inel pentru sigilare, voievodul Petru de Szentgyörgy (1499—1510) întrebuinta nu mai puțin de cinci peceti deosebite <sup>5</sup>.

<sup>1</sup> Expunerea care urmează se întemeiază, în afară de materialul sigilografic foarte lacunar ce se află la Cluj, mai ales pe rezultatele cuprinse în lucrarea citată a lui Janits, întrucît din cercetătorii de pînă acum el a utilizat materialul cel mai bogat.

<sup>2</sup> Facsim., VII/1, 3—4.

<sup>3</sup> Cf. Kumorovitz, *Kápolnaispán*, p. 462—465.

<sup>4</sup> Facsim., VII/8; Teleki, I, p. 309, 326; Janits, p. 97.

<sup>5</sup> Janits, p. 96.

b) *Materialul peceților voievodale* era, în toate cazurile, ceara. Sigilii metalice nu ni s-au păstrat de la voievozii Transilvaniei și nu avem nici date indirecte despre întrebuițarea lor. În cursul secolului al XIV-lea se sigila în general cu ceară naturală de culoare albă, cenușie sau gălbuie, cu nuanțe variate potrivit proporției de amestec a substanțelor componente. Întrebuițarea cerii colorate a fost introdusă în practica de sigilare a voievozilor ardeleni de Frank Szécsényi (1393—1395). Pe un document al său din 6 decembrie 1393 apare pentru întâia dată *ceară verde*, atît de preferată mai tirziu<sup>1</sup>. Voievozii o foloseau la început într-o măsură redusă, apoi din ce în ce mai frecvent. Stibor, în timpul primului său voievodat (1395—1401) întrebuițea ceara verde numai în scrisorile sale deschise, pentru sigilare sub text. Voievozii Nicolae Csăki și Nicolae Marcali (1401—1402) o utilizau și pentru închiderea misivelor lor, iar Iacob Lackfi și Ioan Tamási (1403—1409) imprimau în ea tiparul peceții lor mici, de altfel tot pentru închiderea actelor emise de ei. În curs de două decenii, folosirea cerii verzii s-a încetățenit atît de mult în Transilvania, încît începînd cu cel de al doilea voievodat al lui Stibor (1410—1414), voievozii întrebuițau acest material în chip sistematic și consecvent. De acum înainte pecețile de sub textul actelor și de pe dosul misivelor sînt imprimate totdeauna în ceară verde, dar în scrisorile deschise această uzanță se întîlnește numai sporadic. În schimb, pentru scrisorile deschise, pecetluite pe verso, se utiliza totdeauna ceara naturală necolorată<sup>2</sup>.

Cît privește cerile colorate, voievozii sigilau și cu *ceară roșie*, mai ales aceia care, prin poziția lor înaltă de membri ai virfurilor feudale, se bucurau de acest privilegiu. Astfel, dintre voievozi, prin calitatea lor de baroni liberi și de comiți perpetui, Ioan (1465—1467) și Petru de Szentgyörgy (1499—1510), precum și Ioan Zăpolya (1510—1526) sigilau consecvent cu ceară roșie. De asemenea, ni s-au păstrat peceți atîrnate și inelare de ceară roșie de la voievodul Bartolomeu Drăgfi (1495—1499), care se trăgea și el dintr-o familie de mari feudali<sup>3</sup>.

c) În ceea ce privește *materialele pentru atîrnarea peceților*, voievozii foloseau de obicei *șnur de mătase*, împletit din fire colorate. În alegerea culorii șnurului nu se poate observa nici o regulă. Aceasta se explică probabil și prin faptul că șnurul era adus deseori chiar de destinatarii documentelor. El poate fi împletit din fire de o singură, de două sau de mai multe culori. Printre cele monocrome sînt frecvente șnururile de culoare naturală, albă, verde, roz, roșie, purpurie, galbenă, violetă, maron închis, iar în împletirile policrome întîlnim mai ales culorile verde-roz, verde-violetă, verde-roșie<sup>4</sup>. Dar voievodul Ștefan Báthory (1479—1493) folosea șnur albastru-galben-roșu; Petru de Szentgyörgy (1499—1510) alb-verde-albastru și alb-verde-roșu, iar Ioan Zăpolya (1510—1526) albastru-verde-roșu<sup>5</sup>.

În afară de șnurul de mătase, folosit de obicei, practica voievodală ne arată și cazuri de peceți atîrnate cu ajutorul benzilor de pergament, după moda vremii. În felul acesta era fixată pecetea documentului emis în 1271 de voievodul Matei din neamul Csák<sup>6</sup>. Uzanta aceasta se întîlnește

<sup>1</sup> *Ub.*, III, p. 65.

<sup>2</sup> Janits, p. 100.

<sup>3</sup> *Ibidem*.

<sup>4</sup> Documente din 10 iunie 1368, Arh. ist., CXG; 2 august 1366, *ibid.*, VI; 31 martie 1408, *ibid.*, CLXIII.

<sup>5</sup> Janits, p. 99.

<sup>6</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI—XIII, vol. II, nr. 136. Cf. *Ub.*, I, p. 111.

mai ales în secolul al XIII-lea și începînd de la mijlocul secolului al XV-lea. În prima din aceste perioade folosirea *benzii de pergament* era mai frecventă, în cea de-a doua ea era mai rară, deși acum, în comparație cu secolul al XIV-lea, acest mod de fixare a cîștigat teren. Și mai puțin obișnuită era fixarea peceții cu *șnur de cîneapă*, atestată de unele exemple din prima jumătate a secolului al XV-lea: din timpul celui de-al doilea voievodat al lui Stibor (1410—1414) și din voievodatul lui Emeric Bebek (1446—1448)<sup>1</sup>.

Pentru pecețile fixate în document se întrebuițau deopotrivă *benzile de pergament* și *de hîrtie*. Întrucît acestea se tăiau de obicei din documente al căror text a fost ratat, din concepte sau resturi de materiale de scris, pentru ele se utiliza totdeauna materialul care se găsea tocmai la îndemînă în cancelarie, fără a se putea constata o regulă în această privință. Cel mult se poate observa că pentru documentele scrise pe pergament și în general pentru privilegiile se recurgea pe cît posibil la benzi tot de pergament. În orice caz, acestea păreau cele mai potrivite pentru fixarea peceții, fiind mai rezistente.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, benzile de hîrtie care serveau pentru *închiderea misivelor* se obțineau chiar din materialul acestora, în felul următor: se împătureaua misiva și în partea ei superioară (partea stîngă a actului împăturit), cam la un cm. de margine, se făcea de jos în sus o tăietură lungă, fără ca fișia de hîrtie rezultată în felul acesta să fie despărțită de misivă; banda aceasta era apoi aplicată pe partea cealaltă a misivei, așezînd deasupra pecetea<sup>2</sup>.

d) *Hîrtia protectoare (custodia)*, care servea la apărarea integrității imaginii de pe peceți, trebuia să se fi încetățenit de timpuriu în cancelaria voievodală, deși primul exemplu cunoscut pînă acum, de astfel de hîrtie, care ni s-a păstrat, e cel de pe un document al lui Emeric Bebek (1392—1393)<sup>3</sup>. Într-adevăr, ea se întrebuițua mai întîi, peste tot în scrisorile deschise pentru apărarea pecetilor aplicate sub text, în timp ce în cazul documentului amintit al lui Bebek o găsim pe dosul acestuia, ca o dovadă a unei practici complet dezvoltate. Ținînd seama că folosirea hîrtiei protectoare este atestată cu decenii mai de vreme pe documentele vicevoievodale, trebuie să presupunem că ea era întrebuițată și de voievozi cu mult înainte de exemplul citat, iar dacă nu cunoaștem deocamdată cazuri mai vechi, faptul se explică prin căderea acestor hîrtiute de pe documente și prin lipsurile cercetărilor de pînă acum. De la mijlocul secolului al XV-lea hîrtia protectoare nu se mai folosește exclusiv pe scrisorile deschise, ci pînă la începutul veacului următor ea se generalizează treptat și în celelalte moduri de pecetluire.

e) În ceea ce privește *forma pecetilor*, pecețile voievodale sînt de obicei rotunde, dar între pecețile mijlocii și îndeosebi mici sau inelare se întîlnește și forma pătrată, hexagonală sau octogonală. De exemplu, pecetea mică a voievodului Iacob Lackfi de Santău are formă hexagonală<sup>4</sup>. Pecețile atîrnate ale voievozilor sînt simple, în toate cazurile, avînd amprenta numai pe o singură parte a bucății de ceară. Reversul pecetilor atîrnate servea numai la apărarea imaginii de pe avers. În acest scop, potrivit obiceiului epocii, reversul bucății de ceară se rotunjea cu mîna (în cazul « pecetilor de forma

<sup>1</sup> Facsim., VI/5; Janits, p. 99.

<sup>2</sup> Janits, p. 93.

<sup>3</sup> Doc. 13 aprilie 1393, *Ub.*, III, p. 53; Janits, p. 100.  
Janits, p. 95.

plinii »), iar la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor i se dădea, cu ajutorul unui model, o formă de farfurioară sau de cuib<sup>1</sup>. Această variantă mai nouă a pecetilor atârinate a luat locul vechilor «peceti de forma plinii». În acest *cuib protector de ceară*, avînd culoarea naturală, se introducea amprenta — în ceară colorată — a unui tipar de pecete (în general al celei mari), pe care voievodul respectiv îl folosea pe celelalte documente emise de el<sup>2</sup>. În felul acesta, pecetea propriu-zisă e verde sau roșie, după culoarea întrebuițată de obicei. Pecetea atârnată de ceară avînd culoarea naturală, după constatarea lui Janits, se întîlnește cu totul rar<sup>3</sup>. Cercetările noastre arată însă că ceara naturală se întrebuița în cazul pecetilor atârinate nu numai înainte de încetățenirea cerilor vopsite, ci se întîlnește destul de des chiar și după aceea, deși într-o măsură din ce în ce mai redusă. Amintim ca exemple pecetile de pe unele documente ale voievozilor Dionisie (1359—1367) și Nicolae (1368—1369), amîndoi din familia Lackfi, precum și Ladislau de Losonc (1376—1391), Iacob Lackfi de Santău și Ioan Tamási (1403—1409)<sup>4</sup>.

f) În ceea ce privește *reprezentările de pe peceti*, pe pecetile voievozilor Transilvaniei se găsește gravat, în general, *blazonul lor familial* (sau mai înainte cel de neam). Dar pînă la sfârșitul secolului al XIV-lea, mulți dintre ei au urmat obiceiul magnaților purtători de demnități înalte, care combinau pe tiparele pecetilor, ca simbol de autoritate, blazoanele lor familiale cu un detaliu din stema regatului. De exemplu, în cîmpul rotund, fără scut, al pecetii din 1336 a voievodului Toma Szécsényi din neamul Kacsics (1322—1342), se observă emblema strămoșească a neamului: leul, peste care se suprapune o stemă completă cu scut, pe care figurează fișii împrumutate din stema regatului și egreta de pene de păun din podoaba de coif, adoptată din aceeași stemă<sup>5</sup>. În schimb, pe pecetea din 1304 a voievodului Laurențiu din neamul Vigman blazonul familial lipsește cu desăvîrșire și pe scutul care umple cîmpul imaginii sînt reprezentate fișii și podoaba de coif, deci elementele amintite din stema regatului<sup>6</sup>.

*Legenda pecetilor voievodale* menționează totdeauna această demnitate importantă a posesorului tiparului pecetii, cu excepția doar a pecetilor inelare, pe care figurează cel mult inițialele numelui lor. De exemplu, pe pecetea amintită a voievodului Toma citim: *Sigillum Thome vojvode Transsilvani et comitis de Zonuc* [pecetea lui Toma, voievodul Transilvaniei și comite de Solonc]<sup>7</sup>, iar pecetea mică a voievodului Ladislau de Losonc (1376—1391) poartă inscripția: *Sigillum Ladislai vaivode Transsilvani* [pecetea lui Ladislau, voievodul Transilvaniei]<sup>8</sup>. Pe pecetea tot mică a voievodului Iacob Lackfi de Santău se întîlnește legenda mai scurtă: *Sigillum Iacobi vajvode*<sup>9</sup>.

g) În ceea ce privește *regulile întrebuițării deosebitelor peceti* voievodale, stabilirea lor e aproape cu neputință în stadiul actual al cercetărilor. De alt-

<sup>1</sup> Facsim., IV/2—4.

<sup>2</sup> Facsim., VII/3—4, 8.

<sup>3</sup> Janits, p. 98.

<sup>4</sup> Facsim., VII/1, 3, 8; doc. 17 aprilie 1391, *Ub.*, III, p. 22.

<sup>5</sup> Imaginea în *Pecsétek mutatója*, pl. II, fig. 7.

<sup>6</sup> Facsim. în Kumorovitz, *Pecséthasználat*, pl. VI, fig. 43. Cf. «Turul», 1893, p. 52—53.

<sup>7</sup> *Magy. Tört.*, III, p. 131, 650.

<sup>8</sup> Teleki, I, p. 231.

<sup>9</sup> *Ibidem*, p. 309. Cf. și facsim., VII/1—4, 6—8.

minteri, e de presupus că sistematizarea folosirii pecetilor a rămas mult în urma statornicirii speciilor de documente abia după definitivarea organizării cancelariei voievodale<sup>1</sup>. Într-adevăr, încă și în primii ani ai secolului al XVI-lea se pot cita date care ilustrează inconsecvența care persista în domeniul întrebuițării pecetilor. Bunăoară, două documente adresate, în 1503 și 1505, de voievodul Petru de Szentgyörgy locurilor de adevărire în chestiuni similare poartă două feluri deosebite de pecete, iar alte trei acte cerînd puneri în posesie sînt întărite cu trei peceti diferite<sup>2</sup>. Firește, se pot face anumite constatări încă de pe acum cu privire la întrebuițarea pecetii, dar ele vor trebui verificate prin cercetări ulterioare care să îmbrățișeze întreg materialul sigilografic.

O asemenea constatare se referă la *perioada de înflorire a întrebuițării pecetii atirnite voievodale*, care cuprinde secolul al XIV-lea și începutul celui următor. Începînd cu anii 40—50 ai acestui din urmă secol, cînd dregătoria voievodală era deținută de mari feudali care stăteau foarte rar în Transilvania, numărul documentelor voievodale, mai ales al celor întărite cu pecete atirnată, s-a redus extrem de mult. Între documentele voievodale locul privilegiilor îl iau acum în parte scrisorile deschise, care poartă pecetea de regulă sub text<sup>3</sup>. Pînă la începutul secolului al XV-lea voievodul emitea privilegiul numai sub pecetea sa cea mare. Dacă nu o avea pe aceasta la îndemînă, el elibera o scrisoare deschisă, întărită cu pecetea sa mică, făgăduind însă în același timp, într-o clauză finală, că la cererea părților le va elibera actul ori cînd, în formă de privilegiu<sup>4</sup>. Mai tîrziu însă, voievozii obișnuiau — tot după o uzanță generală a epocii — să folosească și pecetea lor mică în formă atirnată. De acest fel sînt pecetele atirnite ale unor privilegii emise de voievozii Ladislau Csáki (1426—1436) și Bartolomeu Drágfi (1495—1499)<sup>5</sup>.

În ceea ce privește *întrebuițarea pecetii mari și a celei mici a voievozilor Transilvaniei* se mai poate observa încă o regulă, îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Ea nu se poate explica însă printr-o diviziune a treburilor de cancelarie, ci desigur prin considerente de ordin practic. Într-adevăr, cînd voievodul se găsea în Transilvania, el își folosea paralel pecetea sa mică și cea mare, dar mai ales pe aceasta din urmă. Dacă emitea documente în afara Transilvaniei, el își întrebuița de cele mai multe ori pecetea mică. Aceasta se explică probabil prin faptul că pecetea cea mare a voievodului era păstrată de protonotar, care însă nu-l însoțea totdeauna pe stăpînul său în drumurile acestuia dinafara Transilvaniei, ci în absența sa rezolva treburile împreună cu vicevoievodul. De aceea, voievodul, cînd nu se afla în Transilvania, era nevoit să-și folosească pecetea sa mare sau cea inelară, pe care o păstra probabil notarul său special sau chiar el însuși. În sprijinul acestei păreri se poate cita o mărturie din 1391, potrivit căreia voievodul Ladislau de Losoncz și-a întărit un document cu pecetea vicevoievodului său, deoarece tiparul pecetii sale proprii nu-l avea la îndemînă, ci se găsea la protonotar, care era absent<sup>6</sup>.

<sup>1</sup> S. Jakó, *Organizarea cancelariei voievodale ardeleni la începutul secolului al XVI-lea*, în « Hrisovul », VI (1946), p. 120—131.

<sup>2</sup> Janits, p. 96.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 90.

<sup>4</sup> De exemplu, doc. 16 iulie 1364, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VI.

<sup>5</sup> Doc. 30 martie 1430, *Ub.*, IV, p. 421; Janits, p. 97.

<sup>6</sup> *Ibidem*.



Dacă cercetăm *uzanțele observate la pecetluirea deosebitelor categorii de documente*, constatăm că în veacul al XIV-lea voievozii emiteau mandatele lor în forma de scrisori închise sau deschise, în cazul întâi folosind pecete de închidere, în cazul al doilea pecete fixată în document, pe dosul acestuia, fixarea făcându-se cu ajutorul unei benzi de hîrtie sau de pergament. În mandatele întocmite în formă deschisă, începînd cu ultimii ani ai veacului amintit, pecetea în loc de a mai fi pusă pe dosul actului, se așeza pe prima față, sub text. Uneori, pecetea era fixată în document cu o bandă, dar de cele mai multe ori cu ajutorul cîtorva tăieturi mici făcute în materialul de scris. Ba chiar, se întîlnește tot mai frecvent pecetea aplicată direct pe document <sup>1</sup>. Documentele voievodale emise în chestiuni care erau de competența locurilor de adevărire (întîmpinare, zălogire, învoială, transcriere etc.), erau eliberate tot ca scrisori în formă deschisă, în genere însă pecetluirea lor nu se făcea sub text, ci, potrivit vechiului obicei, pe verso. Pecetea de închidere era aplicată de cancelaria voievodală, în afară de misive, și pe deosebitele cereri adresate locurilor de adevărire, ca și pe actele judiciare de o valoare provizorie.

h) Se știe că în secolul al XV-lea Transilvania a avut, în mai multe rînduri, doi sau chiar trei voievozi în același timp. Ei puteau să emită documente fiecare deosebit sau împreună, în cazul din urmă ele fiind întărite cu pecetea amîndurora <sup>2</sup>. Firește, aceste documente nu pot fi considerate acte cu peceti multiple decît din punct de vedere strict formal, fiindcă cei doi voievozi exercitau jurisdicția voievodală în chip indivizibil, cu o autoritate egală. Ni s-au păstrat multe *documente cu două peceti* mai cu seamă de la Iacob Lackfi de Santău și Ioan Tamási (1403—1409), care sînt de fapt precursorii instituției dublului voievodă <sup>3</sup>. Mai tîrziu însă s-a format obiceiul ca fiecare dintre voievozi să-și emită deosebit documentele sub pecetea sa proprie, făcînd aluzie doar în intitulăție la colegul său.

i) Cînd voievozii se găseau în Transilvania, ei întrebuițau numai în chip excepțional tiparele altor posesori de peceti, *tipare străine*, căci în acest caz personalul de cancelarie și tiparele pecetilor lor le stătea de obicei la dispoziție. Dacă se întîmpla totuși ca să nu aibă la îndemînă pecetile lor, ei se foloseau de tiparul pecetii vicevoievodale. Așa au procedat bunăoară Ladislau de Losonc în 1391 și Stibor în 1412 <sup>4</sup>. Dar voievozii erau nevoiți să folosească tipare străine mai ales atunci cînd lipseau din Transilvania, aflîndu-se, în majoritatea cazurilor, la curtea regală. În asemenea cazuri, cînd trebuiau să întărească cu pecete acte urgente care nu puteau fi amînate, ei întrebuițau tiparul pecetii vreunui mare demnitar, care se afla la curte. De exemplu, Ladislau de Losonc a închis cu pecetea lui Iacob de Zips, judele curții regale, mandatul său din 28 ianuarie 1380, adresat din scaunul său de judecată de la curtea regală către capîtlul din Alba-Iulia <sup>5</sup>.

**Folosirea pecetii de vicevoievodul Transilvaniei.** În ceea ce privește întrebuițarea pecetii de către vicevoievozii Transilvaniei, se constată imitarea întru totul a practicii voievodale. Ținînd seama că obiceiul emiterii actelor de către vicevoievozi s-a format tot în a doua jumătate a secolului

<sup>1</sup> Facsim., I/3,5; Janits, p. 91—92.

<sup>2</sup> Doc. 31 martie 1408, Arh. ist., CLXIII. Cf. facsim., VII/7—8.

<sup>3</sup> Doc. 11 aprilie 1404, 21 aprilie 1406, 10 martie 1407, 5 oct. 1407, 11 martie 1408, Teleki, I, p. 297, 309, 320, 326, 331.

<sup>4</sup> Janits, p. 98.

<sup>5</sup> Ub., II, p. 517.

al XIII-lea, într-o vreme cînd în Transilvania pecetea a devenit semnul exclusiv al autenticității documentelor, este cu totul firesc ca pecetluirea să fie menționată și în formula de coroborare a celui mai vechi document vicevoievodal ce ni s-a păstrat, cel din 1232<sup>1</sup>. Dar, în afară de această probă indirectă, avem și dovezi nemijlocite care ne arată că la sfîrșitul secolului al XIII-lea vicevoievozii dispuneau efectiv de tipare de peceti. Într-adevăr, comitele Benedict, locțiitorul vicevoievodului Ladislau, și-a întărit actul din 8 mai 1291 cu tiparul pecetii stăpînului său, pe care i l-a lăsat acesta pentru validarea documentelor ce trebuiau eliberate în deosebite pricini<sup>2</sup>.

a) În ceea ce privește *numărul pecetilor*, vicevoievozii aveau și ei la început numai un singur tipar de pecete. Dar statornicirea folosirii pecetii mici voievodale a atras după sine fără întîrziere întrebuițarea celei de-a doua peceti a vicevoievodului. Astfel, cel dintîi care a folosit două peceti a fost Ștefan Ravasz (1352—1355), vicevoievodul lui Nicolae Kont (1352—1356), adică al acelui voievod al Transilvaniei care a încetățenit definitiv pecetea mică voievodală. Această a doua pecete vicevoievodală era însă atît de mică — diametrul ei fiind totdeauna cam de 2 cm — încît e de presupus că ea trebuia să fi fost o pecete inelară<sup>3</sup>. Nici mai tîrziu n-au folosit vicevoievozii decît două peceti<sup>4</sup>. Vicevoievozii întrebuițau în tot timpul dregătoriei lor un singur tipar. Cunoaștem însă cazuri cînd o persoană devenind vicevoievod pentru a doua oară, a pus să i se graveze un tipar nou. Așa a procedat bunăoară Petru de Oarda, care în timpul primului său vicevoievodat (1344—1349) folosea un tipar în formă de scut, iar sub cel de-al doilea vicevoievodat al său (1360—1368) tiparul pecetii sale avea forma rotundă<sup>5</sup>.

b) *Materialul pecetilor vicevoievodale* era totdeauna ceara, și anume pînă la începutul secolului al XV-lea aceasta avea culoarea naturală, nefiind vopsită. Între nuanțele ei sînt însă destul de frecvente culorile închise, care par aproape negre. Odată cu răspîndirea modei cerilor vopsite, culoarea verde a fost cea mai preferată și de vicevoievozi. Aceasta a fost folosită mai întîi în chip sistematic, într-un număr mare și variat de documente, de către vicevoievodul Lorand Lépes (1415—1438). De la el ni s-au păstrat peceti verzi în formă atîrnată sau fixată în document (sub text) ori, în sfîrșit, aplicată pentru închiderea misivelor<sup>6</sup>. Apoi, după acest vicevoievod, se constată o oarecare restrîngere în folosirea pecetii verzi, dar din a doua jumătate a secolului al XV-lea, începînd cu vicevoievodul Gheorghe, fiul lui Ricolf de Tarkö (1451—1458), întrebuițarea ei devine din nou frecventă

<sup>1</sup> *Documente privind istoria Romîniei*, C, XI—XIII, vol. II, nr. 266.

<sup>2</sup> *Ibidem*, nr. 406.

<sup>3</sup> Janits, p. 102—103. După o știre din 1412, — dacă lectura este exactă — una din pecetile vicevoievodale (probabil cea mică) se numea *sigillum secretale* [pecete de taină]. Cf. Wenzel Gusztáv, *Štibor vajda* [Voievodul Știbor], în *Ertekezések a történeti tudományok köréből* [Comunicări din domeniul științelor istorice], tom. IV, nr. 2, Budapesta, 1874, p. 155.

<sup>4</sup> Trebuie să rectificăm o afirmație mai veche (Teleki, I, p. 188) potrivit căreia vicevoievodul Ioan Temes (1376—1389) ar fi folosit trei feluri de peceti: două mai mari avînd cam același diametru, și una mai mică, inelară. E vorba de o confuzie, care se explică prin faptul că cercetătorii mai vechi li considerau pe vicevoievozii Ioan Lapeș (1369—1372) și Ioan Temes, una și aceeași persoană, deoarece sînt amintiți în documente numai cu numele lor de botez (Janits, p. 103—104).

<sup>5</sup> Doc. din 13 ianuarie 1346, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV. Cf. Teleki, I, p. 121.

<sup>6</sup> Janits p. 104—105.

pe actele vicevoievodale. Până la începutul veacului următor ea ajunge precumpănitoare, încît de aici înainte toți vicevoievozii foloseau pecete verde. Ceara roșie n-a fost utilizată de ei niciodată, desigur din cauza poziției lor subordonate și a originii lor sociale din rindurile mai modeste ale nobilimii feudale<sup>1</sup>.

c) Ca materiale pentru atrnarea pecetilor vicevoievozii foloseau și ei la început *benzi de pergament*, iar mai tîrziu *șnururi de mătase*. Acest șnur, dacă era monocrom, avea în majoritatea cazurilor una din culorile următoare: verde, roșie, roz sau albastru. Dacă în schimb era împletit din mai multe fire, el prezintă fie culorile roșu-verde, fie roșu-galben-verde. *Șnurul de cîneșă* se folosea foarte rar pe documentele emise de vicevoievozi<sup>2</sup>.

d) În ceea ce privește întrebuițarea *hirtiei protectoare* în cazul acestor documente, primul exemplu cunoscut e acela de pe un act din 1366 al vicevoievodului Petru de Oarda<sup>3</sup>. S-ar părea la prima vedere că vicevoievozii au introdus acest obicei în emiterea documentelor lor cu un sfert de veac mai de vreme decît voievozii. Acest lucru însă nu e verosimil dacă ținem seama de legătura strînsă dintre practica documentară voievodală și vicevoievodală. Pare mai probabil ca această diferență cronologică să fie cu totul întîmplătoare prin căderea de pe document și pierderea în masă a acestor bucățele de hirtie. În cursul secolului al XV-lea le întîlnim însă tot mai des pe documentele vicevoievodale, uzanța aceasta generalizîndu-se la sfîrșitul aceluiași veac și la începutul celui următor.

e) Ca *formă a pecetilor*, pecetea vicevoievodală este totdeauna simplă, adică cu amprente pe o singură parte. Ea are de cele mai multe ori *forma rotundă*, uneori însă e în formă de scut sau e poligonală. Mai des în cazul pecetii mici sau inelare întîlnim forme deosebite de cea rotundă. De exemplu, se cunoaște o pecete de inel octogonală a vicevoievodului Ștefan de Tileagd (1487—1493)<sup>4</sup>. Reversul cerii pecetilor atrnate se rotunjea la început în așa fel ca să capete forma unei plini în miniatură, iar mai tîrziu ia înfățișarea unei farfurioare. În majoritatea cazurilor culoarea pecetii imprimate în «cuib» este verde.

f) În privința *reprezentărilor de pe peceti*, pecetele vicevoievozilor reprezintă totdeauna *blazonul* lor familial și ele poartă o *legendă*, care cuprinde numele posesorului și arătarea dregătoriei acestuia. De exemplu, inscripția pecetii lui Ioan de Svercz (1396—1401): *Sigillum Johannis Swertz vicevovode Transsilvani* [Pecetea lui Ioan de Svercz, vicevoievodul Transilvaniei]<sup>5</sup>. În legendele pecetilor vicevoievodale din secolul al XV-lea deseori figurează numai numele posesorului, fără indicarea funcției. Bunăoară, pecetea vicevoievodului Nicolaie de Ocna Sibiului (1439—1446) are inscripția: *Sigillum Nicolai de Uizackna* [Pecetea lui Nicolaie de Ocna Sibiului]<sup>6</sup>. Pecetele lor inelare n-au nici o legendă, ele poartă cel mai mult inițialele vicevoievozilor respectivi.

g) Ca *reguli de întrebuițare a deosebitelor peceti*, întrebuițarea pecetii mici și a celei mari, întocmai ca și în cazul voievozilor, nu era reglementată de cuprinsul documentului. Dacă totuși se poate constata un oarecare sistem

<sup>1</sup> Janits, p. 105.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 104.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 105.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 104.

<sup>5</sup> Facsim., VII/5: Teleki, I, p. 258.

<sup>6</sup> Teleki, II, p. 29. cf. facsim. VI/7—9, VII/9.

în ceea ce privește această întrebuintare, el e în legătură mai de grabă cu locul de reședință al vicevoievodului. Într-adevăr, când acesta emitea documente de la Sintimbru de pe Mureș (localitate ce poate fi considerată ca reședința sa permanentă) sau cu prilejul adunărilor generale (*congregationes*), ori atunci când se afla în anturajul voievodului sau în orașe mai mari, folosea de obicei pecetea sa mai mare. Aceasta se explică probabil prin faptul că în asemenea ocazii era de față slujbașul de cancelarie care avea în pază pecetea sa. Când se afla însă pe drum sau pe domeniile sale familiale mai îndepărtate, vicevoievodul întrebuinta în general pecetea sa mai mică (se pare, de inel), pe care o purta cu sine, eventual chiar pe deget. De exemplu, documentele emise de către vicevoievodul Anton de Chendru (1477—1478) de pe moșia sa Chendru, sînt întărite totdeauna cu pecetea lui inelară<sup>1</sup>. Întrucît în secolul al XV-lea, în urma absențelor frecvente și îndelungate ale voievozilor, vicevoievozii erau aceia care emiteau acte cu privire la o bună parte din treburile ținînd de jurisdicția și de competența aceloră, eventualele reguli de întrebuintare a pecetilor vicevoievodale urmează să fie stabilite prin cercetarea materialului documentar, mai bogat, de după 1438.

h) *Documente cu două peceti* găsim și în cazul vicevoievozilor. Între anii 1402 și 1472 dregătoria vicevoievodală era ocupată de obicei de doi inși, uneori chiar și atunci cînd demnitatea de voievod era purtată numai de o singură persoană. Uzanțele observate de *cei doi vicevoievozi* în pecetluirea actelor lor erau întru totul asemănătoare cu cele pe care le-am amintit mai sus în legătură cu pecetile voievodale.

i) Nu avem date care ar atesta că vicevoievodul, în absența pecetii sale, ar fi folosit *tipare străine*. Ni s-au păstrat în schimb știri care ne arată că vicevoievodul nou intrat în slujbă sigila cu tiparul pecetii predecesorului său înainte de confecționarea unui tipar propriu. Astfel, în documentele vicevoievozilor Sigismund Sartvany și Farkas de Miercurea, precum și Benedict Gebhart de Șintereag, din primăvara anului 1459, respectiv din ianuarie 1460, figurează o clauză, în care se arată că ei folosesc tiparul înaintașilor lor în această slujbă, potrivit unei hotărîri a stărilor privilegiate ale țării<sup>2</sup>.

**Întrebuintarea pecetii de către comiții secuilor.** Unii cercetători afirmă că secuii, ca unul din popoarele privilegiate ale Transilvaniei feudale, ar fi posedat în analogie cu sașii, încă de timpuriu o pecete specială, pe care o foloseau în calitatea lor de popor privilegiat<sup>3</sup>. Dar actul secuilor din Odorhei, din 1280, care e citat ca cea mai veche mărturie pentru întrebuintarea pecetii pe documentele comiților secuilor, dovedește, după părerea noastră, tocmai contrariul, și anume că la sfîrșitul secolului al XIII-lea secuii nu aveau pecetea lor proprie de stare privilegiată<sup>4</sup>. De fapt, secuii, după cum ne arată formula coroborăției, au așezat pe documentul amintit pecetea sașilor din Sibiu (sau mai de grabă din provincia Sibiului), iar nu pecetea lor proprie. Este adevărat că una din părțile interesate era constituită de sași, totuși ar fi greu de presupus

<sup>1</sup> Janits, p. 102.

<sup>2</sup> ...*Presentes vero, propter sigilli nostri carentiam, sigillo precedentium vicevoievodorum, ex deliberatione regnicolarum fecimus consignari....* (*ibid.*, p. 101).

<sup>3</sup> Jakab Elek, *Az erdélyi országos czimérek története* [Istoria blazoanelor regnicolare din Transilvania], în « Századok », 1867, p. 339; Kumorovitz, *Pecséhasználat*, p. 332.

<sup>4</sup> Wenzel, IV, p. 231.

că secuii ar fi întărit cu o pecete străină actul întocmit în numele lor, dacă ei ar fi dispus în acel timp de o pecete proprie. Tot ceea ce se știe despre practica documentară din secuime nu face plauzibilă, din capul locului, presupunerea că ar fi existat o pecete folosită de secui în calitatea lor de popor privilegiat. Într-adevăr, datele cunoscute ne arată că actele cu caracter local, emise în pricinile secuilor, au fost eliberate sub pecetea comiților secuilor. Asemenea peceti ni s-au și păstrat<sup>1</sup>. Ele înfățișează, la rîndul lor, blazonul familial al comiților, iar legenda de pe ele arată numele sau măcar inițialele acestora.

Întrebuințarea pecetii de către locurile de adevărire. În ceea ce privește locurile de adevărire, originea activității acestora nu trebuie căutată în autenticitatea pecetilor lor, deoarece, după unele indicii, la început erau și cazuri cînd corporațiile bisericești eliberau acte avînd caracterul celor emenate de la locurile de adevărire, fără a le întări cu pecete. Mai tîrziu însă, tocmai pecetea înzestrată cu credibilitate — adică autenticitate — publică a devenit baza și simbolul activității acestor așezăminte<sup>2</sup>. După consolidarea locurilor de adevărire, adică din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, aceste instituții posedau de obicei două peceti<sup>3</sup>. Prima era pecetea mare (*sigillum maius*), folosită pentru privilegii; cea de-a doua, pecetea mică (*sigillum minus*, s. *memoriale*, s. *ad causas*) se întrebuința pentru actele eliberate în legătură cu formele procedurale observate în deosebitele pricini<sup>4</sup>. În perioada timpurie, în cazul documentelor emenate de la conventuri, se întîmpla uneori ca abatele să pună pe act și pecetea sa proprie, lîngă cea autentică a locului de adevărire. Pecetile locurilor de adevărire erau totdeauna simple, avînd forma ovală sau rotundă: Imaginea pecetii reprezintă de obicei pe sfîntul socotit patron al așezămîntului respectiv.

Cît privește locurile de adevărire care au existat pe teritoriul R.P.R., *capitulul din Oradea* folosea înainte de 1291 numai o singură pecete, în formă ovală, care reprezintă pe fecioara Maria, patroana acestui capitolu<sup>5</sup>. Pecetea aceasta poartă următoarea legendă: *Sigillum capituli Waradiensis ecclesie* [Pecetea capitolului bisericii de Oradea]. La data amintită, această pecete, devenită inutilizabilă din pricina vechimii, a fost înlocuită prin alte două, pe care le-a întrebuințat în tot restul evului mediu. Dintre acestea, pe cea mare și rotundă se vede figura înarmată a sf. Ladislau, regele Ungariei, iar cea mică și ovală reprezintă pe fecioara Maria<sup>6</sup>. Legenda celei dintîi: *Sigillum maius capituli Waradiensis ecclesie ad privilegia* [Pecetea cea mare pentru privilegii a capitolului bisericii de Oradea]. Cea de-a doua poartă inscripția: *Sigillum*

<sup>1</sup> De exemplu, în 1418 și 1493 (Teleki, I, p. 339, II, p. 191). Potrivit materialului cunoscut de noi, cea mai veche informație, care s-ar putea raporta eventual la pecetea proprie a secuilor ca stare privilegiată, datează de la începutul secolului al XVI-lea. Pe dosul unui document din 22 ianuarie 1503, adresat de *universitas sicularum trium generum septem sedium* [obștea secuilor, aparținînd celor trei neamuri din cele șapte scaune] orașului Bistrița se pot observa urmele unei peceti mai mari de închidere, imprimată în ceară verde, care, ținînd seama de cuprinsul scrisorii, cu greu ar putea fi considerate drept pecete a comitelui secuilor (Arh. Stat., arh. orașului Bistrița, nr. 418).

<sup>2</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 122.

<sup>3</sup> Știrea cea mai veche, ce ni s-a transmis cu privire la folosirea pecetii mici de către locurile de adevărire, datează din 1243, în legătură cu capitulul din Strigoni (Kumorovitz, *Titkospecsét*, p. 1).

<sup>4</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 133.

<sup>5</sup> Facsimil la Bunyitay, *Várad püspökség*, I, p. 133; *Magy. Tört.*, II, p. 348.

<sup>6</sup> Facsim., V/3, 6. Cf. și la Bunyitay, *Statutumok*, p. 24—25.



*minus capituli Wardiensis ecclesie ad causas* [Pecetea cea mică pentru pricini a capitlului bisericii de Oradea]. *Conventul din Dealul Orăzii* întrebuința numai un singur fel de pecete, din care se cunosc însă două variante, de altfel ambele rotunde și înfățișind pe sf. Ștefan, cel dintîi martir, patron al acestui așezămînt<sup>1</sup>. Legenda celei dintîie: † *Sigillum conventus sancti Stephani prothomartyrs* [† Pecetea conventului sf. Ștefan cel dintîi martir]. Inscripția celei de-a doua: *Sigillum capituli sancti Stephani prothomar yris de promontorio Waradiensis* [Pecetea capitlului sf. Ștefan, cel dintîi martir, din Dealul Orăzii]. *Conventul din Siniob*, care făcea parte dintre locurile de adevărire mai mici (*conventus minuti* [conventuri mărunte]), utiliza două peceti, amîndouă — atît cea mare cît și cea mică — fiind ovale și reprezentînd mina dreaptă a sf. Ștefan, regele Ungariei<sup>2</sup>. Legenda pecetii sale mari: *Sigillum conventus monasterii sancti regis Stephani de Zentjog* [Pecetea conventului mănăstirii sf. rege Ștefan din Siniob]. În schimb, inscripția pecetii sale mici e următoarea: *Sigillum conventus ecclesie sancti Stephani regis de Sentiog* [Pecetea conventului bisericii sf. rege Ștefan din Siniob]. *Capitulul din Arad* avea o singură pecete, de formă ovală, pînă la 1514, cînd ea s-a pierdut cu ocazia răscoalei de sub conducerea lui Doja. Ea purta legenda: *Sigillum capituli Orodienensis* [Pecetea capitlului din Arad] Noua pecete, care a înlocuit-o era rotundă. Pe aceasta se poate citi inscripția: *Sigillum novum capituli ecclesie Orodienensis* [Pecetea nouă a capitlului bisericii de Arad]. Ambele îl înfățișează pe sf. Martin, patronul capitlului<sup>3</sup>. În ceea ce privește capitlul din Cenad, se cunoaște o singură pecete, mare și rotundă, care reprezintă pe sf. Gheorghe călare omorînd balaurul<sup>4</sup>. Legenda: *Sigillum ecclesie Cenadiensis* [Pecetea bisericii Cenad]. *Capitulul din Alba-Iulia* folosea o pecete ovală pentru privilegii, iar pentru actele de mai mică însemnătate o pecete rotundă, ambele înfățișîndu-l pe sf. Mihail, patronul bisericii Transilvaniei în luptă cu balaurul<sup>5</sup>. Ambele poartă inscripția: *Sigillum capituli ecclesie Transsilvane* [Pecetea capitlului bisericii Transilvaniei]. *Conventul din Cluj-Mănăstur* avea o singură pecete, rotundă, a cărei cea mai veche variantă prezintă tipul unei monede din vremea lui Bela al III-lea<sup>6</sup>; variante de mai tîrziu (chiar și după reînnoirea gravurii ei, la începutul secolului al XV-lea) înfățișează pe fecioara Maria, patroana conventului, în cadrul unui altar gotic<sup>7</sup>. Legenda: *Sigillum conventus beate Marie virginis de Colosmonustura* [Pecetea conventului fericitei fecioare Maria din Cluj-Mănăstur].

Întrebuințarea pecetii de provincii, comitate, seaune, districte, orașe, țirguri și sate. În privința aceasta știrile cunoscute sînt în cea mai mare parte de pe teritoriul săsesc. La sași, coloniști veniți din Europa apuseană, existau premise mult mai favorabile pentru aprecierea valorii probatorii a pecetii decît printre ceilalți locuitori ai Transilvaniei, care și-au dat seama abia în cursul

<sup>1</sup> Facsimil la Bunyitay, *Váradí püspökség*, II, 214, 390; Jerney, fig. 97, 98.

<sup>2</sup> Facsimil la Bunyitay, *Váradí püspökség*, II, p. 332, Jerney, fig. 90—92.

<sup>3</sup> Facsim., V/8—9. Cf. și la Juhász Coloman, *Die Stifte der Tschanader Diözese im Mittelalter* [Ctitoriile diecezei Cenadului în evul mediu], Münster, 1927, fig. 26—27; Jerney, fig. 1—2; Măki Sándor, *Arad vármegye és Arad város monografiája* [Monografia comitatului și a orașului Arad], II, 1, Arad, 1892, p. 170.

<sup>4</sup> Facsim., V/7. Cf. și Borovszki Samu, *Csanád vármegye története* [Istoria comitatului Cenad], II, Budapesta, 1896, p. 93; *Ub.*, III, pl. 4, nr. 11; Jerney, fig. 13.

<sup>5</sup> Facsim., V/1—2; Jerney, fig. 28—29; Bánffy, I, p. 114.

<sup>6</sup> Kumorovitz, *Autentikus pecsét*, fig. 4.

<sup>7</sup> Facsim., V/4; Jerney, fig. 78.

secolului al XIII-lea de importanța scrisului. Datorită relațiilor juridice aduse de ei din patria lor de origine și organizării lor aparte, sașii au început de vreme să emită documente în pricini din cadrul vieții lor provinciale. Paralel cu această activitate, s-a încetățenit de timpuriu și se afla în neîntre-ruptă creștere întrebuintarea peceteii în sînul societății săsești.

După cum se știe, autonomia săsească s-a dezvoltat treptat. Mai întîi s-au organizat în unități teritoriale satele locuite de sași. În felul acesta, s-au constituit așa-numitele provincii, și anume provincia Sibiului (pămîntul crăiesc), format din cele șapte scaune, provincia Brașovului (Țara Birsei), a Bistriței (Nösen) și cele « două scaune » din părțile Mediașului<sup>1</sup>. Din unirea acestor provincii s-a născut apoi în a doua jumătate a secolului al XV-lea autonomia sașilor ardeleni.

Ca și această autonomie, *întrebuintarea peceteii la sași* s-a constituit separat, pe provincii. Dar pînă la mijlocul veacului amintit, întrebuintarea acestor pecetei de provincie a fost tot mai mult limitată de aceea a peceteii orașului, devenit centrul ținutului respectiv, iar în cele din urmă de folosirea peceteii de « națiune », care s-a format din sigiliul provinciei Sibiului. Peceteile provinciilor au apărut, cu excepția Sibiului, de la începutul secolului al XIV-lea, după cum ne arată crinul angevin, care figurează pe fiecare din ele, precum și ordinea cronologică a apariției lor. Perioada de înflorire a întrebuintării acestor pecetei se încheie cu prima jumătate a secolului al XV-lea.

a) *Prezentarea peceteilor provinciale* trebuie s-o începem cu aceea a provinciei Sibiului, căci aceasta a precedat în timp, aproape cu un veac, pe toate celelalte. Pecetea aceasta datează de la începuturile cele mai depărtate ale autonomiei săsești. Într-adevăr, cînd regele Andrei al II-lea în 1224, prin reunirea sașilor din ținutul Sibiului sub cîrmuirea unui singur comite regal, a inițiat procesul de formare a unității săsești, el le-a îngăduit, printre altele, ca o expresie a unității lor, « să aibă o singură pecete, care să fie cunoscută de noi și de magnații noștri în chip lămurit »<sup>2</sup>. După toate probabilitățile, pecetea, ce ni s-a păstrat pe un document din 1302, este amprenta tiparului care a fost confecționat cu acel prilej, în 1224<sup>3</sup>. Ea reprezintă, pe un soclu în formă de trepte, patru bărbați care ridică deasupra capetelor lor o coroană în formă piramidală, asemănătoare unui acoperiș de turn sau bastion, avînd în colțuri niște turnulețe. Legenda peceteii: *Sigillum Cibiniensis provincie ad retinendam coronam* [Pecetea provinciei Sibiului pentru păstrarea coroanei]. Ultima amprentă cunoscută a acestui tipar e din 1359<sup>4</sup>. În schimb, în 1372, provincia Sibiului folosea un tipar cu totul nou, care nu ne-a păstrat din cel vechi decît legenda<sup>5</sup>. Imaginea acestuia prezintă un contur cu patru loburi (*Vierpass*), în ale căror colțuri exterioare se află cîte un crin stilizat (angevin). Cîmpul peceteii înfățișează o coroană împodobită cu crini, sub care sînt dispuse pe două rînduri; mai întîi, stema Ungariei și aceea a Poloniei, regate stăpînite de angevini, apoi, dedesubt, stema nouă a provinciei Sibiului. Aceasta din urmă reprezintă trei frunze stilizate fixate pe un triunghi.

<sup>1</sup> G. E. Müller, *Stühle und Distrikten als Unterteilungen der siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität, 1141–1876*, Sibiu, 1941, p. 3–5, 181–195.

<sup>2</sup> *Documente privind istoria României*, C, XI–XIII, vol. I, nr. 157, p. 209.

<sup>3</sup> Facsimil în *Ub.*, vol. I, pl. IV, n. n.11–13; vol. II, pl. I, nr. 4, pl. II, nr. 6 pl. III, nr. 12.

<sup>4</sup> *Ub.*, II, p. 173–174.

<sup>5</sup> Doc. 12 martie 1372, *Ub.*, II, p. 373. Facsimil, *ibid.*, pl. VI, nr. 23.

E vorba de un motiv care va deveni în veacul următor simbolul întregii « națiuni » săsești. Această stemă va fi păstrată de pecetea universității săsești chiar și după ce stările privilegiate ale Transilvaniei au pus, cu ocazia dietei din 1659, să se graveze în pecetea națiunii săsești motivul celor șapte bastioane, intruchipind cele șapte orașe înconjurare cu ziduri aflate pe teritoriul ei<sup>1</sup>. Pe la mijlocul secolului al XV-lea provincia Sibiului dispunea și de o pecete mai mică<sup>2</sup>. Amprenta ei cea mai veche, pe care o cunoaștem, e din 1460, reprezentând stema cu motivul celor trei frunze, pe care provincia o întrebuița din 1372. Legenda: *Sigillum minus septem sedium Saxonicalium* [Pecetea mai mică a celor șapte scaune săsești]<sup>3</sup>.

Pecetea specială a provinciei Brașovului (Țara Bîrsei) apare mai întâi la la 1353<sup>4</sup>, cu legenda *Sigillum comitatus de Braschow* [Pecetea comitatului Brașov]. Această legendă e o mărturie interesantă a faptului că Țara Bîrsei (întocmai ca și Bistrița) se afla, pînă la începutul secolului al XV-lea, în raporturi cu totul laxe cu autonomia săsească pe cale de constituire sub conducerea Sibiului. În calitate de comitat deosebit, ea se găsea de obicei sub administrația comitelui secuilor<sup>5</sup>. Între anii 1353—1368 a fost făurit noul tipar comun al orașului și ținutului Brașov<sup>6</sup>. Pe scutul împodobit cu coroană al acestuia se vede crinul stilizat, împrumutat din stema angevină<sup>7</sup>. Legenda: *Sigillum civium et provincialium de Braschow* [Pecetea orașenilor și a locuitorilor provinciei Brașovului]. Se cunosc din deceniile următoare mai multe variante ale acestei peceți, care prezintă însă numai deosebiri neînsemnate, în ceea ce privește dimensiunile și imaginile lor<sup>8</sup>. În cursul secolului la XV-lea Brașovul și-a depășit ca importanță atît de mult ținutul său înconjurător, încît și în pricinile acestuia se întrebuița de obicei pecetea — devenită între timp proprie, specială — a orașului.

Pecetea provinciei Bistrița (Nösen) apare mai întâi în 1367 împreună cu pecetea specială a orașului Bistrița<sup>9</sup>. Registrul superior al cîmpului rotund al acestei peceți provinciale reprezintă un zid de cetate, în mijlocul căruia se înalță un turn; în registrul inferior se poate observa un motiv vegetal: patru plante (probabil crin natural). Legenda: *Sigillum provincialium de Bistza* [Pecetea locuitorilor provinciei Bistrița]. La începutul secolului al XV-lea, cînd orașenii au luat în mîinile lor conducerea și în aceste părți, pecetea provinciei a devenit una și aceeași cu a orașului Bistrița.

Pecetea provincială a « celor două scaune » este amintită prima oară în 1356<sup>10</sup>. Judecînd după amprenteles ei de mai tîrziu, ea înfățișează o palmă

<sup>1</sup> Sebestyén József, *Erdély cimere* [Stema Transilvaniei], în « Turul », 1917, p. 41—42.

<sup>2</sup> Franz Zimmermann, *Das Wappen der Stadt Hermannstadt*, în « Vereinsarchiv », XVII (1883) (prescurtat: Zimmermann, *Hermannstadt*), p. 345.

<sup>3</sup> Albert Arz von Straussenburg, *Die historischen Wappen der ehemaligen siebenbürgisch-deutschen Gebietskörperschaften*, în « Vereinsarchiv », XLIX (1936—1938) (prescurtat: Arz), p. 15—16, 45.

<sup>4</sup> Facsimil în *Ub.*, vol. II, p. II, nr. 9.

<sup>5</sup> Cf. G.E. Müller, *Die Grafen des Kronstädter Distriktes, bzw. des Kronstädter Provinzialverbandes*, în « Vereinsarchiv » XLII (1925), p. 307—312.

<sup>6</sup> Fr. Zimmermann, *Die mittelalterlichen Siegel der Stadt Kronstadt und des Burzenländer Distriktes*, în « Korrespondenzblatt », <1878> (prescurtat: Zimmermann, *Kronstadt*), p. 108.

<sup>7</sup> Facsimil în *Ub.*, vol. II, pl. V, nr. 20.

<sup>8</sup> *Ibidem*, nr. 21; *ibid.*, vol. III, pl. III, nr. 7.

<sup>9</sup> *Ibidem*, vol. II, pl. I, nr. 3.

<sup>10</sup> Doc. 1 oct. 1356, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. V; cf. *Ub.*, vol. II, p. 122

deschisă, îndreptată în jos, avînd deasupra degetului gros o stea, iar lingă degetul mic un crin stilizat angevin<sup>1</sup>. Ea poartă legenda: *Sigillum provinciale iudicum et iuratorum seniorum duarum sedium* [Pecetea provincială a juzilor și a bătrînilor jurați ai celor două scaune]<sup>2</sup>.

b) *Intrebuințarea pecetii de către comitate* a fost puternic îngrădită pînă la începutul secolului al XVI-lea de concepția specifică, locală, despre pecetea autentică<sup>3</sup>. Ținînd seama că în secolul al XIV-lea pecetile comiților, folosite frecvent mai înainte, au fost înlăturate din rîndul pecetilor recunoscute ca autentice, comitatele și-au dobîndit foarte tîrziu peceti speciale, proprii, în general abia pe la mijlocul secolului al XVI-lea<sup>4</sup>. Începînd însă cu secolul al XIV-lea, cîrmuirea centrală nu se putea dispensa de colaborarea scrisă a autorităților provinciale, care devine deci mai intensă. Spre deosebire de obiceiul din veacul al XIII-lea, autenticitatea actelor emise de comitate, în aceste condiții noi nu mai era întărită prin pecetea comitelui, ci de aceea folosită în comun de reprezentanții nobilimii din comitat, și anume de vicecomite și juzii nobililor. Legea din 1435 recunoaște caracterul oficial al pecetii judei nobililor și cere în consecință ca aceasta să poată fi distinsă ușor (să fie cognoscibilă)<sup>5</sup>. Dreptul consuetudinar pretindea ca documentul să poarte, pe cît posibil, pecetile tuturor juzilor nobililor din comitat sau măcar ale majorității lor. Pe documentele emise de comitatele aflate sub jurisdicția voievodală figurează de obicei, alături de pecetea comitelui, respectiv a vicecomitelui, cele două peceti ale juzilor nobililor, în schimb în comitatele apusene se întîlnesc patru asemenea peceti, adică în raport de numărul juzilor amintiți.

Fixarea acestor peceti în document în secolul al XIV-lea și al XV-lea se făcea după un procedeu particular. În comitatele de sub jurisdicția voievodală aceasta consta în mai multe tăieturi paralele făcute în materialul de scris, prin care se petrecea o singură bandă, iar pe aceasta se imprima în ordine orizontală pecetea vicecomitelui și acelea ale celor doi juzi ai nobililor, care o încadrau<sup>6</sup>. Cît privește comitatele apusene (din așa-zisul *Partium*), pecetea vicecomitelui este așezată în mijlocul unui pătrat format de pecetile mai mici ale celor patru juzi<sup>7</sup>. Aceste peceti reprezintă emblema sau stema posesorului și poartă legende care cuprind numele său întreg<sup>8</sup>, în general însă într-o execuție primitivă<sup>9</sup>.

Dar sigilarea cu pecetile particulare, de o factură foarte simplă, ale juzilor nobililor, ce se schimbau anual, putea da naștere ușor la abuzuri și falsuri. De aceea, se simțea tot mai mult necesitatea ca însăși comitatele să aibă pecetile lor proprii și permanente. Un început în acest sens îl constituia obiceiul de a repartiza literile componente ale numelui comitatului pe mai multe (în general pe patru) peceti mici, parțiale, care serveau împreună la întărirea actelor emise de comitate. Fiecare din aceste sigilii erau încredin-

<sup>1</sup> Facsimil la Arz, p. 18.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 46.

<sup>3</sup> Kumorovitz, *Autentikus pecsét*, p. 22. n. 11.

<sup>4</sup> Idem, *Pecséthasználat*, p. 331, 347—348.

<sup>5</sup> Szentpétery, *Oklt.* p. 236—237.

<sup>6</sup> Cf. facsim., I/7.

<sup>7</sup> Facsim., I/6. Cf. doc. din 1354, Arh. ist., CLIX, 1404 și 1420, *ibid.*, CXCVIII.

<sup>8</sup> De exemplu, *Petrus (filius) Galli* (doc. 24 aprilie 1398, Teleki, I, p. 264).

<sup>9</sup> Facsim., I/6—7; Teleki, I, p. 132.

țate în paza a cîte unuia din juzii nobililor<sup>1</sup>. Primul exemplu cunoscut pentru această modalitate de pecetluire datează din 1475 (dacă informația este exactă), el provenind din comitatul Maramureșului<sup>2</sup>. Sigilarea cu asemenea peceti parțiale era însă tot atît de greoaie ca și aceea cu pecetile particulare ale juzilor nobililor și nu prea oferea mai multă siguranță față de abuzuri decît acestea. De aceea, la sfîrșitul secolului al XV-lea se observă tendințe în sensul ca însăși comitatele să aibă pecetea lor unitară, proprie și cu stemă. Cea mai veche pecete din această categorie este a comitatului Hunedoara. În cîmpul acesteia se află o stemă în formă de scut, cu figura unui corb ținînd un inel în cioc (deci cunoscutul blazon familial al Huniadeștilor<sup>3</sup>). Legenda: *Comitatus Huniad. Anno 1490* [Comitatul Hunedoara. Anul 1490]. Dar asemenea peceti unitare de comitat vor rămîne încă multă vreme o raritate, comitatele continuînd și mai departe să-și emită documentele fie sub peceti parțiale, fie sub pecetile particulare ale juzilor nobililor.

c) *Întrebuințarea pecetii de către districtele romînești* pare în esență identică cu aceea a comitatelor. Totuși, uzanța observată în această privință în Țara Făgărașului nu se poate încadra în dezvoltarea generală. Într-adevăr, cunoaștem pecetea «Țării Făgărașului» (*terra Fugrasch*) din 1413, care reprezintă, după cum se poate observa în stadiul actual al cercetărilor, o stemă în formă de scut, eu figuri semănînd cu niște pești<sup>4</sup>. Cînd se va publica acest monument prețios și pînă acum inedit, și cînd el va putea fi interpretat în lumina tuturor datelor care privesc această problemă, va trebui explicat de ce Țara Făgărașului, care aparținea comitatului Alba, a ajuns să aibă o pecete proprie mai de vreme decît toate comitatele și districtele romînești. Azi nu se cunoaște nici măcar răstimpul cît s-a întrebuințat tiparul acestei peceti. În asemenea condiții n-am putea deocamdată să facem decît doar o presupunere, și anume că întrebuințarea surprinzător timpurie a pecetii Făgărașului trebuia să fi apărut în legătură cu stăpînirea acestui ținut de către voievozii Țării Romînești. Acești voievozi care posedau Făgărașul începînd cu 1369, căutau probabil și în acest fel să scoată în evidență situația deosebită a ducatelor lor față de teritoriile învecinate săsești sau aparținînd comitatelor.

Împrejurările în care s-a format obiceiul întrebuințării pecetii de către celelalte districte romînești se deosebește de acela din Făgăraș, după cum de altfel și constituirea lor a avut loc în condiții diferite. La început, pe cît se poate stabili pe baza datelor cunoscute pînă acum, documentele eliberate în numele districtelor, despre pricinile dezbătute în scaunele lor de judecată, erau întărite cu pecetea castelanului sau a comitelui din ținutul respectiv<sup>5</sup>. Mai tîrziu, în secolul al XV-lea, pe măsură ce în urma diferențierii sociale, pătura militară a cnezilor s-a transformat într-o nobilime funciară, s-a constituit și autonomia acestor districte. Dar aceste autonomii slujeau în primul rînd interesele cnezilor deveniți nobili feudali, care căutau să canalizeze dezvoltarea districtelor în direcția cea mai favorabilă lor, după modelul comita-

<sup>1</sup> Szentpétery, *Oklt.*, p. 237; Nyary, p. 85.

<sup>2</sup> Ioan Mihăyli, *Diploms maramureșene din secolele XIV și XV*, Sighet, 1900, p. 528. Este de notat că Szentpétery (*Oklt.*, p. 238) își exprimă îndoiala în legătură cu această mențiune prea timpurie.

<sup>3</sup> Facsimil, la Nyary, p. 86.

<sup>4</sup> Doc. 30 septembrie 1413, *Ub.*, III, p. 577—578; Nyary, p. 86

<sup>5</sup> Cf. facsim., VI/4, 6.



telor. Drept urmare, actele districtelor erau întărite în secolul al XV-lea cu pecetile fruntașilor lor, și la fel ca în cazul comitatelor, vreme îndelungată nu se simțea încă necesitatea unor peceti speciale ale districtelor.

Cu privire la uzanțele generale de pecetluire observate de districte, dispunem de știri amănunțite din districtul Sebeșului (Caransebeșului). De exemplu, nobilii și cnezii acestui district emit în 1439 un raport sub pecetile a patru nobili, în lipsa pecetii districtului (*propter carentiam sigilli*)<sup>1</sup>. Că această mențiune nu trebuie luată doar în sensul că tiparul pecetii districtuale n-ar fi fost la îndemână în momentul eliberării documentului, ne arată lămurit un act de sentință emis de același district în 1448, care afirmă că documentul din urmă a fost întărit cu pecetile a patru nobili, întrucât districtul nu avea pecete proprie (*... districtus vero proprio sigillo carens*)<sup>2</sup>. Situația a rămas neschimbată și în 1478<sup>3</sup>. Nobilimea districtului Hațeg a eliberat, în 1513, un act sub pecetile a șapte nobili, fără îndoială din același motiv ca și cea din Caransebeș<sup>4</sup>. Pecetile din urmă prezintă particularitatea interesantă că sînt de ceară roșie, material considerat ca un privilegiu cu totul special, rezervat virfurilor feudale. În aceste districte ca și în cazul comitatelor s-a ajuns la întrebuintarea unor peceti proprii abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

d) *Întrebuintarea pecetii de scaunele săsești* a început cu mult mai de vreme decît din partea comitatelor și a districtelor românești. Într-adevăr, aceste unități administrative provinciale s-au orientat de la început întru totul după obiceiul care era în vigoare la orașe, după constituirea universității săsești (*Nationsuniversität*) ele ajungînd de altfel în mod definitiv sub conducerea orașelor. Acest proces se oglindește în identificarea completă a pecetii scaunului cu a orașului, care avea rolul conducător. Numai în acele cazuri nu s-a ajuns la această identitate, cînd în fruntea scaunului se afla un tîrg mic, care nu prea se distingea de celelalte sate. De aceea, afară de cîteva excepții, nici nu se poate vorbi de pecetile scaunelor săsești deosebit de *pecetile orașelor săsești*. Așadar, o dată cu prezentarea sigiliilor folosite de scaunele săsești trebuie să ne ocupăm în parte și de acelea ale orașelor din scaunele respective. Vom vorbi mai întîi despre acele scaune, ale căror peceti nu s-au identificat cu ale orașelor sau tîrgurilor din fruntea lor.

e) *Pecetea scaunului Șeica Mare* este amintită într-un act din 1329, deși imaginea și legenda ei le cunoaștem numai de la începutul secolului al XV-lea<sup>5</sup>. Această pecete reprezintă un scut triunghiular, tăiat în lungime, care înfățișează în partea dreaptă fâși, în partea stîngă crini stilizați, iar deasupra

<sup>1</sup> Pesty Frigyes, *A szörényvármegyei hajdani oldh kerületek* [Districtele românești de odinioară din comitatul Severinului], în «Értékezesek a történeti tudományok köréből» [Comunicări din domeniul științelor istorice], tom. V, nr. 3, Budapesta, 1876, p. 5.

<sup>2</sup> *Ibidem*.

<sup>3</sup> *Ibidem*.

<sup>4</sup> Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* [Geografia istorică a Ungariei în epoca Huniazilor], Budapesta, V, 1913, p. 41. Mai înainte, după cît se pare, districtul Hațegului folosea pe documentele emise de el pecetea orașului Hațeg, centrul aceleiași district. Acest fapt rezultă cu multă probabilitate din următoarele două mențiuni ale documentului din 16 februarie 1411, emis de scaunul chenezial din Hațeg: 1) *litteras nostras privilegiales sigillo nostro (!) communitatis consignatas* [scrisoarea noastră privilegială, întărită cu pecetea obștei noastre]; 2) *sigillo nostrae civitatis* [cu pecetea orașului nostru], *Ahunymegyei történelmi és régészeti társulat 1881 (II) évkönyve* [Anuarul societății de istorie și arheologie a comitatului Hunedoara pe, 1881], Arad, 1884, p. 27, 32.

<sup>5</sup> Doc. din 1329, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. II, nr. 522; 30 septembrie 1413, *Ub.*, III, p. 577—578.

scutului se vede o coroană și un crih. Prin urmare pecetea reprezintă stema ungară din epoca angevină, ceea ce ne arată că originea ei trebuie căutată pe la mijlocul secolului al XIV-lea. Legenda: *Sigillum de sede Schenk* [Pecetea scaunului Șeica]<sup>1</sup>. Se cunoaște și o pecete mai tirzie (poate mai mică) a acestui scaun, care purta inscripția următoare, dacă informația este exactă: *Sigillum sedis Schenk*, 1448, [Pecetea scaunului Șeica]<sup>2</sup>.

*Pecetea veche a scaunului Cohalm (Rupea)* apare după o însemnare din secolul al XVIII-lea — pe un document din 1444, înfățișând o cetate cu trei turnuri, încadrată de două scuturi mici<sup>3</sup>. Legenda ei ar fi fost aceasta: *Sigillum sedis dicte Kooz* [Pecetea scaunului zis Cohalm]<sup>4</sup>.

Cu privire la *pecețile scaunelor Nocrich, Orăștie și Miercurea* nu se cunosc deocamdată ștri dinainte de sfârșitul secolului al XV-lea<sup>5</sup>.

Trecind acum la problema pecetilor scaunale, care s-au contopit cu timpul cu pecetele orașelor din fruntea lor, trebuie să vorbim mai întâi despre Sibiu. *Orașul și scaunul Sibiu* nu dispuneau la început de peceti speciale, ci pînă la mijlocul secolului al XIV-lea se întrebuintă tiparul provinciei Sibiu<sup>6</sup> și în treburile care țineau de orașul și scaunul Sibiu<sup>7</sup>. Prestigiul mare al Sibiului a împiedicat scaunul să aibă o pecete proprie, deosebită de aceea a orașului. Așadar, scaunul a putut să ajungă numai împreună cu orașul la o pecete distinctă de sigiliul provinciei. Cel mai vechi exemplu cunoscut cu privire la această pecete a orașului (și a scaunului) datează din 1367<sup>8</sup>. Aceasta reprezintă două săbii încrucișate cu vîrfurile îndreptate în jos, deasupra cărora planează o coroană, iar jur-împrejur se văd șase stele. Legenda: *Sigillum civium de villa Hermannii* [Pecetea orașenilor din Sibiu]<sup>9</sup>. Stema aceasta a fost combinată mai tîrziu cu aceea a provinciei Sibiu, adoptînd de aici motivul celor trei frunze stilizate și triunghiul<sup>10</sup>. E vorba de o contopire herladică pe care o cunoaștem încă de la 1404, după cum ne arată pecetea judiciară a orașului<sup>11</sup>.

Trebuie să observăm că motivul celor două săbii din stema sibiană se întîlnește deja în 1323, în cazul pecetii lui Godescalc, notarul scaunului de judecată al Sibiului<sup>12</sup>. După cum a dovedit în mod convingător Auner, săbiile împlintate în pămînt erau originar embleme specifice săsești ale puterii judiciare, și ca atare ele au ajuns în stema orașului și scaunului, după ce regele Carol Robert, pe la sfîrșitul deceniului al treilea din secolul al XIV-lea, transformase comitatul Sibiului într-un scaun săsesc, care, împreună cu orașul, a moștenit în consecință jurisdicția oomitului<sup>13</sup>.

<sup>1</sup> Descrierea pecetii în *Ub.*, III, p. 577; facsimil la *Arz*, p. 35.

<sup>2</sup> *Arz*, p. 53.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 34, 54.

<sup>4</sup> Numele săsesc al acestui scaun derivă de la pîrăul Kozd, care trece prin teritoriul său.

<sup>5</sup> Cf. *Arz*, p. 37—40.

<sup>6</sup> A nu se confunda scaunul Sibiu cu provincia Sibiu. Aceasta se compunea din șapte scaune, scaunul Sibiu fiind doar unul din ele.

<sup>7</sup> De exemplu, doc. 24 iunie 1292, *Documente privind istoria României*, C, XI—XIII, vol. II, nr. 432.

<sup>8</sup> Facsimil în *Ub.*, II, pl. V, nr. 19.

<sup>9</sup> Fr. Zimmermann, *Das älteste Siegel der Stadt Hermannstadt*, în « *Korrespondenzblatt* », I (1878), p. 2—5.

<sup>10</sup> *Arz*, p. 25.

<sup>11</sup> Facsimil în « *Vereinsarchiv* », XVII (1883), p. 346.

<sup>12</sup> Facsimil în *Ub.*, I, pl. IV, nr. 18.

<sup>13</sup> Michael Auner, *Das Wappen von Hermannstadt*, în « *Korrespondenzblatt* », XXXVI (1913), p. 69—75.

Dat fiind faptul că pecetea descrisă mai sus este numită în documente pecete mai mare și autentică, este de presupus că orașul (și scaunul) aveau și o pecete mai mică, care era probabil identică cu pecetea judiciară, menționată mai înainte <sup>1</sup>, purtând legenda: *Sigillum iudicii de Cibirio* [Pecetea judiciară a Sibiului] <sup>2</sup>.

Orașul și districtul Brașov aveau la început, după cum am arătat, o pecete comună, a cărei imagine are la bază crinul adoptat din stema dinastiei angevine <sup>3</sup>. Această reprezentare a dat naștere primei peceți speciale a orașului, ale cărei exemplare cele mai vechi se cunosc din perioada 1396—1408 <sup>4</sup>. Orașenii din Brașov au omis de pe acest tipar crinul dinastiei angevine, stinsă între timp. Au păstrat însă motivul coroanei regale împodobite cu crini, care figura și pe tiparul peceții comune de mai înainte și și-au făcut din acest motiv o « stemă grăitoare » (germ. *Namenwappen*). Într-adevăr, numele german și latin (*Kronstadt, Corona*) al Brașovului e în legătură cu coroana regală. Legenda acestei peceți: *Sigillum civium de Corona civitate* [Pecetea orașenilor din cetatea Brașov]. Se cunoaște și o variantă mai nouă a acestui tipar, întrebuințată între 1429—1557 <sup>5</sup>. Cît privește întrebuințarea unei peceți mai mici, cele mai vechi date cunoscute sînt din 1507. Inscripția acesteia: *Sigillum civitatis Braschouiensis* [Pecetea orașului Brașov] <sup>6</sup>.

Pecetea orașului Bistrița apare mai întîi împreună cu sigiliul provinciei, pe un document din 1367 <sup>7</sup>. După ce, pe la sfîrșitul secolului al XIV-lea sau începutul celui următor, pecetea specială a provinciei încetează de a mai fi folosită, instrumentul de pecetluire al orașului va fi întrebuințat și în treburile districtului. Pe acest tipar, în mijlocul cîmpului, într-un scut triunghiular apare stema ungară a angevinilor. Alături, în dreapta, figurează un struț cu coroană în cap, ieșind dintr-un coif și purtînd o potcoavă în cioc <sup>8</sup>. Legenda: *Sigillum civium de Bistricia* [Pecetea orașenilor din Bistrița]. Figura struțului cu potcoavă în cioc mai poate fi întîlnită pe mai multe peceți ale regelui Ludovic I și ca pază de scut (germ. *Schildhalter*) pe pecetea cea mare a reginei Maria din 1384 <sup>9</sup>. De altfel, și un document emis de Ioan de Hunedoara, în 1453, amintește că bistrițenii și-au dobîndit pecețile lor de la regii din vechime <sup>10</sup>. Cazul orașului Bistrița arată deci cît se poate de lămurit că motive atît de frecvente în stemele scaunelor și orașelor săsești, cum sînt crinii, fișii și alte elemente, au fost împrumutate din stema regilor angevini și de aceea aceste motive au o semnificație cronologică, măcar aproximativă. Variante ale aceleiași steme figurează și pe pecețile de mai tîrziu ale orașului Bistrița. Astfel, noul tipar, care apare la sfîrșitul secolului al XV-lea reprezintă un scut cu capul de struț ridicîndu-se din coroană și avînd o potcoavă în cioc <sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Cf. Zimmermann, *op. cit.*, în « Korrespondenzblatt », I, (1878), p. 3.

<sup>2</sup> « Vereinisarchiv », XVII (1883), p. 345.

<sup>3</sup> Joseph Sebestyén, *Das Wappen von Kronstadt*, Brașov, 1937. Extras din *Mitteilungen des Burzenländer-sächsischen Museums*, II, 1937.

<sup>4</sup> Facsimil în *Ub.*, vol. III, pl. III, nr. 10.

<sup>5</sup> Zimmermann, *Kronstadt*, în « Korrespondenzblatt », I (1878), p. 116.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 118.

<sup>7</sup> Doc. 6 ian. 1367, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VI. Cf. *Ub.*, II, p. 282—283.

<sup>8</sup> Facsim., VI/1; *Ub.*, vol. II, pl. 1, nr. 2.

<sup>9</sup> *Arz*, p. 34; Darvasy, p. 32.

<sup>10</sup> *Arz*, p. 32, 52.

<sup>11</sup> Facsimil la Darvasy, fig. nr. 27.

Pe pecetea mică, a cărei cea mai veche amprentă cunoscută e din 1523, nu se mai vede decât capul de struț<sup>1</sup>. În 1545 orașul dispunea de două peceti mai mici<sup>2</sup>.

În ceea ce privește *pecetea orașului și scaunului Sighișoara*, amprenta ei cea mai veche o cunoaștem din 1509, ea înfățișând o cetate cu trei turnuri și cu poarta deschisă, purtând legenda următoare: *Sigillum civium castrî Segesch* [Pecetea locuitorilor cetății Sighișoara]<sup>3</sup>. Aceeași « stemă grăitoare » se găsește gravată și pe ușa cioplită a bisericii evanghelice (*Bergkirche*) din cetatea Sighișoarei, ușă pe care se poate citi data de 1498<sup>4</sup>.

*Stema originară a orașului și scaunului Mediaș* (după cum arată cea mai veche pecete a orașului, care se întâlnește pe un document din 1492), era identică cu imaginea pecetii provinciei celor « două scaune »<sup>5</sup>. Inscriptia ei, dacă informația este exactă, glăsuiește în felul următor: *Sigillum oppidi Medies*, 1448 [Pecetea tirgului Mediaș, 1448]<sup>6</sup>.

Cea mai veche amintire despre *pecetea orașului și scaunului Sebeș* datează din 1303. Contextul însă se poate raporta mai ales la pecetea scaunului<sup>7</sup>. În schimb, o mențiune din 1345 se referă neîndoios la pecetea orașului<sup>8</sup>. Reprezentările de mai târziu (din secolul al XVI-lea) atât ale pecetii orașului, cât și ale scaunului arată un leu încoronat<sup>9</sup>.

e) Despre întrebuintarea *pecetii celorlalte orașe și tirguri* amintim în cadrul limitat al acestei introduceri doar ceea ce este necesar ca, împreună cu exemplele amintite mai sus în legătură cu localitățile de pe teritoriul sășesc, să ne ofere o bază suficientă pentru a face câteva constatări generale privitoare la întrebuintarea pecetii de orașele din Transilvania.

Cea mai veche amprentă cunoscută a tiparului *pecetii orașului Cluj* e din 1369<sup>10</sup>. El reprezintă un zid de cetate, construit din pietre cioplite și avînd o cornișă în imaginea superioară, iar în mijloc, o poartă. Din marginea superioară a zidului se ridică trei bastioane cilindrice, cel din mijloc fiind mai înalt și mai gros. Bastioanele sînt încoronate și ele cu cornișe. Legenda: *Sigillum civium de Cluswar* [Pecetea orașenilor din Cluj]<sup>11</sup>. Imaginea pecetii caută desigur să interpreteze plastic numele orașului (*Kolozsvár, Klausenburg*), devenind în mod firesc emblema orașenilor, prin formarea autonomiei orașenești, fără ca să fi intervenit vreo danie din partea forurilor superioare. Abia în 1377 a obținut orașul confirmarea regală a pecetii sale, pe care o întrebuinta dintr-o epocă îndepărtată<sup>12</sup>. Trebuie să rectificăm aici afirmația lui Auner<sup>13</sup>, care se inte-

<sup>1</sup> Facsimil la Darvasy, fig. nr. 28.

<sup>2</sup> Fr. Zimmermann, *Die mittelalterlichen Siegel der Stadt Bistritz*, în « Korrespondenzblatt », V (1882), p. 98; Arz, p. 32—34.

<sup>3</sup> Arz, p. 26, 49.

<sup>4</sup> *Ibidem*, p. 26.

<sup>5</sup> Vezi mai sus, p. 45—46; facsimil la Darvasy, fig. nr. 26. Cf. figurile de peceti publ. de Andreas Gräser, *Umriss zur Geschichte der Stadt Mediasch*, Sibiu, 1862.

<sup>6</sup> Arz, p. 31.

<sup>7</sup> *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. I, nr. 103, p. 99. Cf. *Ub.*, I, p. 243.

<sup>8</sup> Doc. 24 iunie 1345, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. IV, nr. 319.

<sup>9</sup> Arz, p. 35.

<sup>10</sup> Facsimil în Jakab Elek, *Kolozsvár története világhíró rajzai* [Desemne ilustrînd istoria Clujului], Budapesta, 1888 (prescurtat: Jakab, *Rajzok*), pl. VI, fig. nr. 1.

<sup>11</sup> Sebestyén József, *Kolozsvár címere* [Stema Clujului], în « Kolozsvári Szemle », 1944, p. 266—267.

<sup>12</sup> Doc. 18 mai 1377, *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. VII.

<sup>13</sup> Auner, *Az erdélyi szászok oklevelei a XV. szd. kezdetéig* [Documentele sașilor pînă la începutul secolului al XV-lea], Bistrița, 1912, p. 33, nr. 95.

meiază de altfel pe o datare greșită făcută înainte de el<sup>1</sup>, și anume că ni s-ar fi transmis un document din 1323, emis de sfatul orașului Cluj și întărit cu pecetea acestuia. De fapt, actul acesta, după cum rezultă din mențiunile de persoane pe care le cuprinde, datează din 1423<sup>2</sup>.

Clujul trebuia să fi dispus încă înainte de 1369 și de o pecete mai mică, deoarece formula de coroborare a documentului din acest an califică drept « mai mare » pecetea atârnată a acestui act. Azi însă nu mai cunoaștem decât tiparul pecetii mai mici, făurit după confirmarea regală. Imaginea și legenda acestuia sînt însă identice cu ale pecetii mai mari<sup>3</sup>, amintită mai sus. E verosimilă presupunerea că acest tipar de argint, de o execuție foarte fină, care exista pînă la cel de-al doilea război mondial, a fost opera unuia din cei doi sculptori clujeni de renume mondial din secolul al XIV-lea: a lui Martin sau Gheorghe din Cluj<sup>4</sup>. Vechea pecete mare a orașului fiind uzată, în anul 1476 a fost scoasă din folosință. Noul tipar al pecetii autentice, care s-a păstrat de asemenea pînă mai anii trecuți, a fost confecționat în același an conform concesiilor regale. Imaginea noii peceti se deosebește de a celorlalte doar prin faptul că în ea bastioanele apar de formă pătrată<sup>5</sup>. Legenda: *Sigillum consulum civitatis Coluswar* [Pecetea sfatului orașului Cluj].

*Pecetea cea mai veche a orașului Baia Mare* o cunoaștem după tiparul ei de argint, care s-a păstrat în original pînă în zilele noastre<sup>6</sup>. Ea reprezintă un miner care lucrează cu tirnăcopul și un altul cu sapa în fața unei gropi de mină, care se deschide sub poalele unei stînci acoperite de vegetație, iar deasupra stîncii se poate distinge figura sf. Ștefan, regele Ungariei și patron al orașului<sup>7</sup>. Legenda: *Mutuus amor civium optimum est civitatis firmamentum*. † *S<igillum> d<e> R<ivulo> D<ominarum>* [Dragostea reciprocă a orașenilor este tîria cea mai puternică a orașului. † Pecetea Băii Mari]. Prin pitorescul imaginii, prin perspectiva atît de reușită, prin naturalismul și tehnica reliefului său, acest tipar face parte dintre realizările cele mai frumoase ale orfevrăriei noastre din secolul al XIV-lea. Făuritorul său poate fi considerat mai mult decît un meșteșugar desăvîrșit în variatele procedee tehnice ale orfevrăriei: el apare ca un adevărat artist, a cărui lucrare depășește cu mult pe oricare altă din materialul nostru sigilografic. Printre particularitățile acestei peceti trebuie să relevăm proporțiile ei foarte mari (74 mm), forma ei octogonală, care sînt elemente caracteristice pentru pecetile orașelor miniere. Tendința spre o reprezentare naturalistă o deosebește, de asemenea, de imaginile de peceti pe care le cunoaștem pînă acum din această epocă, imagini care preferă motivele heraldice. Tot astfel, în materialul sigilografic cunoscut apare fără precedent faptul că legenda acestei peceti este o deviză, care pe deasupra nu are nici măcar un caracter religios, cum se întîlnește de obicei pe foarte puținele noastre peceti cu devize. În

<sup>1</sup> *Ub.*, I, p. 377—378 (după Jakab E.).

<sup>2</sup> Cf. Makkai László, *Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron* [Societate și naționalitate în Clujul medieval], în « Kolozsvári Szemle », 1943, p. 109, 209. Data doo. publ. în *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. II, nr. 226, trebuie deci îndreptată în acest sens.

<sup>3</sup> Sebestyén, *op. cit.*, p. 267; Jakab, *Rajzok*, pl. VI, fig. nr. 12.

<sup>4</sup> Sebestyén, *op. cit.*, p. 268.

<sup>5</sup> *Ibidem*, p. 270—271; Facsim. VI/3, Jakab, *Rajzok*, pl. VI, fig. nr. 8. Arh. stat., arh. orașului Cluj, Div. 5, D.S. LXXXV.

<sup>6</sup> Schönherr Gyula — Czákó Elemér, *Nagybánya város XIV-századi pecsétjei* [Pecetile orașului Baia Mare din secolul al XIV-lea], în « Turul », 1906, p. 1—12.

<sup>7</sup> Facsimil în « Turul », 1906, p. 2, 5.



sfsirșit, o altă particularitate a acestei peceti constă în aceea că deviza nu lasă loc pe tipar pentru numele posesorului însuși, adică al orașului<sup>1</sup>. Într-adevăr, acest tipar întruhidează cu vrednicie bogăția unui oraș, devenit înfloritor sub regii angevini prin minele sale de metale prețioase.

E semnificativ pentru viața juridică dezvoltată a orașului Baia Mare faptul că el întrebuința încă de pe la 1360 și o pecete mai mică<sup>2</sup>. Desenul mai simplu al acesteia reprezintă într-un cadru lobat un munte, de o parte și alta a căruia e înfățișat cite un miner la muncă, iar la intrarea unei mine săpate la poalele aceluia munte se vede figura unui al treilea miner<sup>3</sup>. Legenda: *Sigillum minus civitatis de Rivulo Dominarum* [Pecetea mai mică a orașului Baia Mare]. Imaginea reprezentată de această pecete minoră se repetă pe pecetea mare, mai nouă, a orașului. Aceasta din urmă poartă inscripția: *Sigillum Rivuli Dominarum*, 1483 [Pecetea Băii Mari, 1483]<sup>4</sup>.

Prima mențiune a *pecetii mai mari a Dejului*, devenit oraș datorită negoțului său cu sare, e din 1349<sup>5</sup>. Din această mențiune rezultă că Dejul trebuia să fi avut încă de pe atunci și o pecete mai mică. În materialul cunoscut de noi nu figurează însă decît amprente de unul singur tipar. În cîmpul rotund al acestuia se vede o biserică cu turn, iar deasupra acestuia figura unui miner care își ridică tîrnăcopul cu amîndouă mîinile<sup>6</sup>. Legenda: *Sigillum de Deswar* [Pecetea Dejului!].

Orașele Satu Mare și Mintiu întrebuințau de timpuriu și într-o formă dezvoltată pecetea, după cum ne arată unele informații indirecte încă de la sfsirșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor. În materialul publicat nu s-a păstrat însă nici o amprentă întreagă, care să ne permită reconstituirea precisă a pecetilor acestor două orașe contopite mai tîrziu. Dar se poate stabili că Satu Mare avea deja în 1323 și o pecete mai mică<sup>7</sup>, pe scutul rotund al căruia figurează probabil niște căpriori (fr., *chevron*; germ., *Sparren*)<sup>8</sup>. Legenda: *Sigillum minus de Sothmar* [Pecetea mică a Sătmarului]<sup>9</sup>. Din anul 1433 s-a păstrat și o amprentă a pecetii mai mari, care n-a fost nici pînă azi publicată<sup>10</sup>. Cunoaștem un exemplar fragmentar al pecetii Mintiului din jurul anului 1299 care înfățișează o biserică cu două turnuri (sau poate un zid de cetate)<sup>11</sup>.

Nici *pecetele medievale ale Orăzii și Olosigului* (cartier al primei localități) n-au fost studiate pînă acum în chip satisfăcător. Ca cele mai vechi amprente

<sup>1</sup> Schönherr-Czakó, *op. cit.*, p. 3—4. Cf. Faller Jenő, *Bányászati vonatkozású magyar vöröscímerek* [Steme ale orașelor ungare în legătură cu minieritul], extr. din *Bányászati és Kohászati Lapok* [Foile mineritului și a metalurgiei], 1942.

<sup>2</sup> Schönherr-Czakó, *op. cit.*, p. 7—8.

<sup>3</sup> Facsimil în «Turul», 1906, p. 8.

<sup>4</sup> Facsimil în Morvay Győző (red.), *Schönherr Gyula dr. emlékezete* [În amintirea dr.-ului Schönherr Gyula], Budapesta, 1910, p. 91.

<sup>5</sup> Doc. 1 ian. 1349, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. IV, nr. 674. cf. Géresi K., *A gróf Károlyi család okleveltára* [Documentele familiei conților Károlyi], Budapesta, 1882 (prescurtat: Károlyi), I, p. 179.

<sup>6</sup> Facsimil în Kádár József—Tagányi Károly, *Szolnok-Doboka vármegye monográphiája* [Monografia comitatului Solnoc-Doboka], III, Dej, 1900, p. 164; Entz Géza, *A dési középkori templomok legrégibb ábrázolásai* [Cele mai vechi reprezentări ale bisericilor medievale din Dej], în «Erdély Múzeum», 1945, p. 34.

<sup>7</sup> *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIV, vol. II, nr. 162.

<sup>8</sup> Facsimil la Nyáry, p. 79.

<sup>9</sup> Anjou, II, p. 72.

<sup>10</sup> Károlyi, II, p. 146, 232.

<sup>11</sup> Hazai okl., VII, p. 277. Cf. *Doc. priv. ist. Rom.*, C, XIII, vol. II, nr. 508.

sînt considerate în cazul Orăzii cea din 1470, iar în acela al Olosigului cea din 1515<sup>1</sup>. Ele s-au păstrat însă într-o stare atît de fragmentară, încît imaginea și legenda lor nu pot fi stabilite precis. Pecetea Orăzii reprezintă un cap încoronat, iar a Olosigului un baltaș și un alt obiect, care seamănă cu un clește. După toate probabilitățile, ambele reprezentări sigilografice trebuie puse în legătură cu sf. Ladislau, regele Ungariei, prezentînd analogii cu amintita imagine a pecetii capitlului din Oradea<sup>2</sup>. Această presupunere e cu atît mai verosimilă, cu cît stăpînii feudali ai celor două orașe erau episcopia și capitlul din Oradea, care îl cîsteau pe sus-zisul rege ca ctitor și patron al lor.

Vorbînd de Oradea, am și ajuns la grupul orașelor care nu erau regale, ci se aflau sub dependență feudală particulară. Autonomia acestor orașe mai mici sau tîrguri era considerabil îngrădită, în consecință practica lor documentară și întrebuintarea pecetii erau cu mult mai puțin dezvoltate decît ale orașelor mari. Datele sporadice, care s-au scos pînă acum la iveală, arată însă că, de la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor, se poate constata folosirea pecetii și în aceste așezări semirurale. Tîrgurile își făceau, unul după altul, tipare de peceti, cu care sigilau, fără a face vreo deosebire, actele lor emise în fel și fel de pricini.

Cea mai veche dintre pecetiile cunoscute ale tîrgurilor noastre este a Pincotei (raionul Arad, regiunea Arad). Amprenta ei, în foarte bună stare, ne-a păstrat-o un document din 26 iulie 1396<sup>3</sup>. Imaginea ei reprezintă într-un cîmp rotund figura stilizată a unui vultur cu aripile întinse, privind spre dreapta. Legenda: *Sigillum hospitum de P<ankota>* [Pecetea oaspeților din Pincota]. Trebuie să observăm în legătură cu aceasta că, în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, domeniul cetății Pincota se afla în stăpînirea unor feudali de origine străină (franceză sau italiană). Influența probabilă a actelor emise de aceștia sub pecete proprie (spre deosebire de practica locală)<sup>4</sup> explică, măcar în parte, apariția relativ timpurie a pecetii proprii a unei așezări de altfel neînsemnate, cum era aceea de lingă cetatea Pincota. De altminteri, imaginea însăși a pecetii reflectă o înrîurire străină. Într-adevăr, în timp ce vulturul e înfățișat foarte frecvent pe pecetile apusene, în Transilvania (ca și de altfel pe întregul teritoriu al Ungariei feudale), el e o figură heraldică atît de rară, încît în afară de cazul amintit, nu-l întîlnim decît într-o singură stemă orășenească<sup>5</sup>.

*Lipova* a devenit o localitate însemnată în perioada angevină, datorită faptului că era piața principală a negoțului cu sarea transportată din Transilvania pe Mureș, era sediul unei cămări și un loc important de trecere. Ea a început să folosească pecetea tot din această vreme, deși tiparele ei cele mai vechi nu datează, desigur, dinaintea de primul sfert al secolului al XV-lea. Dar de acum înainte acest tîrg regal, care depășea ca importanță chiar și Aradul, emitea documente, după pilda adevăratelor orașe, sub o pecete mare și una mică. Poate că amîndouă au fost confecționate în același timp. În cîmpul lor rotund se vede o luntre, din mijlocul căreia se înalță, între două stele, o cruce cu extremitățile în formă de lună, iar

<sup>1</sup> Darvasy, p. 30—31.

<sup>2</sup> Cf. lucrarea de față, mai sus, p. 42

<sup>3</sup> Varjú E., *Oklevéltár a Bánffy család történetéhez* [Documente privitoare la istoria familiei Bánffy], Budapesta, 1908 (prescurtat: Bánffy), I, p. 476, cu facsimil.

<sup>4</sup> Doc. 15 febr. 1363, *Documente privind istoria României*, C, XIV, vol. VI. Cf. Bánffy, I, p. 244—245.

<sup>5</sup> Darvasy, p. 28—29.

din cele două capete încovoiate în sus ale aceleiași luntri se ridică, pe dreapta, o figură asemănătoare cu o pasăre de pradă, iar pe stînga a unui animal ce aduce cu lupul<sup>1</sup>. Legenda amîndurora: *Sigillum civitatis de Lipova* [Pecetea orașului Lipova].

*Pecetea Ocnei Sibiului*, localitate vestită pentru exploatarea sării, se întîlnește mai întîi pe un document din 1466 și înfățișează un zid vîrgat de cetate din care se ridică un turn<sup>2</sup>. *Pecetea Țirgului Sic* (raionul Gherla, regiunea Cluj), locuit tot de lucrători în ocnele de sare, se întîlnește mai întîi într-un act din 1516<sup>3</sup>. În timpul ei — pe cit se poate distinge în urma deteriorării sale — figurează niște cruci (sau poate tîrnăcoape de miner)<sup>4</sup>.

*Pecetea Țirgului Sf. Gheorghe* din Secuime, gravată în 1509, reprezintă un cap de bărbat. Legenda: *Est mia <I> Christus spes. Sigillum oppidi Sepsi Sz. György. Anno 1509*. [Nădejdea mea este Hristos. Pecetea Țirgului Sf. Gheorghe. Anul 1509]<sup>5</sup>. Din această deviză cu caracter religios s-ar putea deduce că sigiliul înfățișează, în această formă neobișnuită, portretul sfîntului al cărui nume îl poartă localitatea amintită. Despre *pecetea Țirgului Biertan* (raionul Mediaș, reg. Stalin) cele mai vechi date se cunosc începînd cu anul 1406<sup>6</sup>.

În ceea ce privește pecetele localităților care aveau un caracter cu totul rural, putem cita *tiparul Episcopiei Bihorului* din 1475. Aceasta e în același timp cea mai veche pecete sătească de la noi, care poartă cifre arabe<sup>7</sup>. Imaginea ei reprezintă figura unui sfînt în picioare, cu mantie pe umeri; probabil sf. Ladislau, patronul părților bihorene<sup>8</sup>. Legenda: *Sigillum de Pispiki*, 1475 [Pecetea Episcopiei, 1475].

Din exemplele citate mai sus în legătură cu sigiliile orașelor și Țirgurilor se poate stabili că primele au început să folosească pecetea la sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor, iar cele din urmă la finele secolului al XIV-lea și începutului secolului al XV-lea. Întrebuințarea pecetii în ambele cazuri s-a încetățenit destul de repede, ea diferențindu-se în general pe la mijlocul veacului al XIV-lea, în sensul că orașele mai importante foloseau, pe lângă pecetea mare, și o pecete mai mică (poate judiciară). E surprinzător că în această privință orașele săsești au cam rămas în urmă, probabil fiindcă în cazul lor întrebuințarea pecetii se împletea cu aceea a provinciilor și scaunelor respective. În sfîrșit, se mai poate face constatarea că în timp ce pecetele orășenești, în ceea ce privește execuția lor, se situează pe treapta sigiliilor marilor dregători ai regatului, ba chiar a celor regale (ca în cazul orașelor Baia Mare, Cluj, Bistrița), în schimb, tiparele Țirgurilor se pot asemăna cu aceea, mai rudimentară, a juzilor nobililor, ale nobililor mai săraci și în general ale dregătorilor provinciali.

<sup>1</sup> Facsimil în Márki Sándor, *Arad vármegye és Arad város monográfiája* [Monografia comitatului Arad și a orașului Arad], II, 1, Arad, 1892, p. 183.

<sup>2</sup> Szentkatolnai Bakk Endre, *Vizakna város címere és pecsétje* [Stema și pecetea orașului Ocna Sibiului], în «Turul», 1904, p. 117.

<sup>3</sup> Darvasy, p. 16.

<sup>4</sup> Facsimil la Darvasy, fig. nr. 6.

<sup>5</sup> Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása* [Descrierea secuimii], III, Pesta, 1869, p. 39; Darvasy, p. 31.

<sup>6</sup> Doc. 25 aprilie 1406, *Ub.*, III, p. 410.

<sup>7</sup> Darvasy, p. 13.

<sup>8</sup> Majláth Béla, *Püspöki és Nagysarló község pecsétje* [Pecetea Episcopiei și a comunei Nagysarló], în «Turul», 1886, p. 168—169.

**Pecetile demnitarilor și instituțiilor bisericești.** Am depăși prea mult limitele acestui studiu sumar, dacă am stărui aici asupra pecetilor unor emitenți de documente, care în epoca înmbrățișată de materialul publicației noastre nu jucau încă un rol important. În această privință, cercetările viitoare vor trebui să se ocupe mai ales cu pecetile demnitarilor bisericești (episcopi, vicari, abați, prepoziți) și ale instituțiilor eclesiastice (mănăstiri, decanate sau « capitluri » săsești)<sup>1</sup>. Acestea din urmă au început să folosească peceti începînd de pe la mijlocul secolului al XIV-lea. De exemplu, pecetea capitlului din Sibiu apare la 1343, aceea a Brașovului la 1380, aceea a conventului și abatelui din Cîrța la 1430<sup>2</sup>. De la începutul secolului al XV-lea s-au păstrat peceti și de la canonici, ba chiar de la simpli preoți sătești. Bunăoară, din 1423 cunoaștem pecetea lui Toma, parohul din Moșna (raionul Mediaș, regiunea, Stalin)<sup>3</sup>. Toate aceste peceti prezintă forma obișnuită a sigiliilor bisericești<sup>4</sup>.

**Pecetile breslelor.** În sfîrșit, mai observăm că din epoca anterioară anului 1438 nu s-au păstrat peceti ale breslelor din Transilvania, deoarece majoritatea breslelor s-au organizat în a doua jumătate a sec. al XV-lea și probabil fiindcă în pricinile breslelor documentele erau emise, spre a le accentua importanța, în numele și sub pecetea orașului<sup>5</sup>.

**Pecetile particulare.** Persoanele particulare își confecționau peceti proprii — în chip exclusiv pînă la sfîrșitul secolului al XIII-lea și încă o bună bucată de vreme chiar mai tîrziu — numai dacă aveau și o calitate oficială, fie și provizorie. Înainte de a se cristaliza, în cursul secolului XIV-lea concepția specifică a pecetii autentice din Ungaria (potrivit căreia pecetea nimănuui nu putea să aibă o putere de adevărire publică în cauză proprie), întîlnim relativ mai des sigilii ale particularilor laici. De exemplu, comitele Nicolae de Tâlmaci emite în 1323 un document sub pecete proprie<sup>6</sup>, dar spre mai multă siguranță pune să se întărească actul și cu pecetea notarului scaunului de judecată din Sibiu. Așadar, nu numai comitele Nicolae, ci și notarul avea pecetea sa proprie<sup>7</sup>. Totuși, în urma răspîndirii treptate a științei de carte, această concepție rigurbasă nu putea să frîneze mult timp extinderea întrebuintării pecetii. În cursul secolului al XV-lea, particularii au început deci din nou să emită documente, dar acum pe o bază socială mult mai largă decît în veacul al XIII-lea și, ca urmare, în proporții incomparabil mai mari<sup>8</sup>. Într-adevăr, în secolul al XV-lea întîlnim și în rîndurile orăsenilor emitenți de documente și alte acte: învoieli de tot felul, chitanțe, misive, testamente, care toate aveau nevoie de întărirea pecetii. Chiar și atunci cînd aceasta nu era o pecete autentică (în accepțiunea de mai sus, juridică, a termenului), totuși ea exprima, pentru părțile interesate, într-o formă mai categorică voința posesorului decît o simplă scriere. De aici, nu mai lipsea decît un pas pînă la întrebuintarea în masă a pecetii, lucru la care s-a ajuns în Transilvania pe la mijlocul secolului al XVI-lea.

<sup>1</sup> Kumorovitz, *Pecséthesználat*, p. 322—327.

<sup>2</sup> Facsimil în *Ub.*, vol. II, pl. III, nr. 11, 13; pl. IV, nr. 17; vol. III, pl. V, nr. 16; vol. IV, pl. II, nr. 5—6.

<sup>3</sup> Facsimil în *Ub.*, vol. IV, pl. II, nr. 4.

<sup>4</sup> Cf. mai sus în lucrarea de față, p., 23, 27 urm.

<sup>5</sup> Doc. 24 martie 1369, *Documente privind istoria Romîniei*, C, XIV, vol. VI. Cf. Szűcs Jenő, *Városok és kézművesség a XV. szd-i Magyarországon* [Orașele și meșteșugurile din Ungaria în sec. al XV-lea], Budapesta, 1955, p. 116—121.

<sup>6</sup> *Ibidem*, vol. II, nr. 167.

<sup>7</sup> Facsimilele amîndurora: *Ub.*, vol. I, pl. IV, nr. 17—18.

<sup>8</sup> Facsim., VI/4, 6.

La început se constată o mare varietate mai ales în forma pecetilor private și în reprezentările acestora, ceea ce se datorește în primul rând pregătirii meșteșugărești, diferite după regiuni, a făuritorilor de tipare<sup>1</sup>. Mai târziu, prin răspîndirea blazoanelor s-a ajuns la o oarecare uniformitate. Forma cea mai veche a pecetilor private era pecetea de inel. Dar prin sistematizarea emiterii documentelor inelul e înlocuit, începînd din secolul al XIV-lea, cu tipare mai mari, ale căror dimensiuni cresc treptat pînă la mijlocul veacului următor, cînd se impune din nou moda pecetilor inelare. Prelații și baronii folosesc numai astfel de peceti în afara demnităților, respectiv dregătorilor pe care le ocupau, în treburile lor private, pentru întărirea scrisorilor lor, iar nobilimea mai săracă și orașenii le preferau așa zicînd de la început<sup>2</sup>. Pe pecetile marilor dregători, uneori și pe ale urmașilor lor, se adoptă la început în mod frecvent embleme ale puterii din stema regală (de exemplu, fașe, cruce). Figurile de heralzi, care se încetățenesc pe pecetile cu reprezentări heraldice pe la mijlocul secolului al XIII-lea, se datoresc influenței franceze<sup>3</sup>.

Răspîndirea atît de largă a pecetii în evul mediu se explică prin faptul că societatea feudală iubea simbolurile. Într-adevăr, pecetea exprima plastic personalitatea posesorului ei, îi arăta numele, funcția, emblema, blazonul său. Ea suplinea deci scrierea. Pecetea intruchipa prin ea însăși voința posesorului și slujește pentru întărirea autenticității documentelor emise de el. De aceea, spre sfîrșitul secolului al XV-lea fiecare om cu vază avea pecetea sa proprie<sup>4</sup>. Dar din a doua jumătate a veacului următor, pecetea începe să fie împinsă pe planul al doilea de semnătura autografă. Cu toate acestea, ea va stărui ca un element complementar al întăririi actelor pînă la sfîrșitul epocii feudale.

---

<sup>1</sup> Kumorovitz, *Pecséhasználat*, p. 328—329, 332.

<sup>2</sup> *Ibidem*, p. 347.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 333—334.

<sup>4</sup> Kumorovitz, *Pecséhasználat*, p. 361.



## PLANȘA I

1) Peceti aplicată: doc. 24 mai 1403, dat de « baronii » regatului Ungariei. Exemplu în același timp pentru pecetile multiple. Sub textul scris pe hirtie: patru peceti inelare în ceară roșie și cinci în ceară verde, însă ceara a căzut, la fel și hirtia protectoare. Lungimea orig. a rîndului de peceti : 215 mm, foarte micș. în facsimil (Arh. ist., CXC).

2) Pecete de închidere pe doc. 1 mai 1364 al lui Petru, vicevoievodul Transilvaniei. Materialul de scris: hirtie. Banda de fixare : perg. (după cum se poate vedea pe alocuri sub pecetea căzută). Ceara pecetii : neagră. Diametrul orig. al pecetii: 31 mm, puțin micș. în facsim. (Arh. ist., CXC).

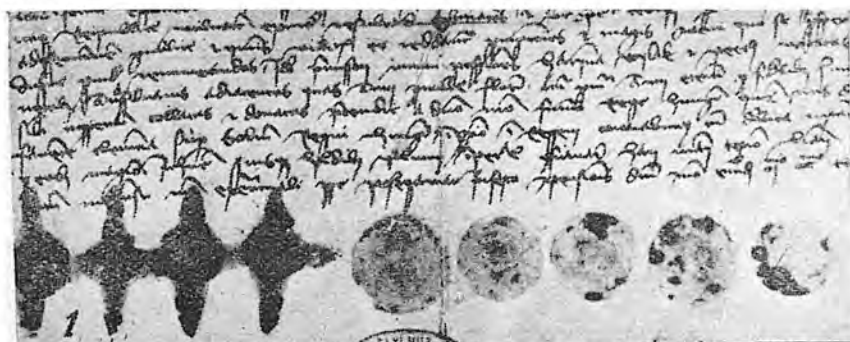
3) Incizii pentru fixarea pecetii aplicate : doc. 29 iulie 1484, dat de sfatul orașului Orăștie. Mărime orig.: 23 mm, puțin micșorat în facsimil (Arh. ist., CXCVIII, facs. 3, nr. 259).

4) Pecetluirea zisă *cum capite sigilli* : doc. 29 august 1333 al capitlului din Alba Iulia, perg. Pecetea rotundă e cea de închidere a capitlului, aplicată la început de acesta. Cele două *capita sigilli*, care se văd mai sus, arată că documentul a fost închis din nou de două ori. Banda de fixare în cele trei cazuri: perg. Ceara pecetilor de culoare naturală. Mărime orig. a părții fotografiate : 74 × 53 mm, puțin micșorat în facsimil (Arh. ist., VI, fasc. R., nr. 11).

5) Locul pecetii imprimate în ceară roșie și fixată în doc. 27 iulie 1368 al lui Ludovic I, regele Ungariei, perg. Banda de fixare: perg. Sub locul pecetii însemnare pe cancelarie de tipul *relatio*. Mărime orig. : 44 × 23 mm, puțin micșorat în facsimil (Arh. ist., LXXXII).

6) Exemplu de pecetluire a documentelor emise de comitatele din *Partium* : doc. 24 octombrie 1450 al comitatului Ung. Benzile de fixare : hirtie. Ceara de culoare închisă, necolorată. Mărime orig. : 55 × 36 mm, puțin micșorat în facsimil (Arh. ist., CXCVIII, facs. 3, nr. 203).

7) Exemplu de pecetluire a documentelor emise de comitatele din Transilvania: doc. 27 martie 1414 al comitatului Dăbica. Benzile de fixare : hirtie. Ceara naturală de nuanță deschisă. Mărime orig. : 57 × 21 mm, puțin micșorat în facsimil (Arh. ist., GCI, facs. IX, nr. 2).



## PLANȘA II

1) Aversul pecetii duble de maiestate: doc. 8 decembrie 1310 al lui Carol Robert, regele Ungariei, perg. Șnurul pecetii: mătase violetă. Materialul pecetii: ceară naturală de nuanță închisă. Diametrul orig.: 110 mm. Grosimea pecetii: 9 mm, puțin micșorat în facsimil (Arh. ist., CXC).

2) Reversul pecetii precedente.

3) Pecete inelară fixată în doc. pe dosul actului 6 mai 1339 al lui Carol Robert, regele Ungariei, perg. Banda de fixare: perg. Diametrul orig: 12 mm. Material: ceară roșie. Pecetea e puțin mărită în facsimil (Arh. ist., VI, fasc. R., nr. 17).

4) Pecetea inelară fixată în doc. 21 martie 1366 al lui Ludovic I, regele Ungariei, sub text. Sub pecete: însemnare de cancelarie de tipul *relatio*. Banda de fixare: perg. Diametrul orig: 24 mm. Material: ceară roșie. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CCI, fasc. VII, nr. 1).

5) Pecete inelară fixată în document din 21 decembrie 1382 al reginei mame Elisabeta a Ungariei, perg. Sub pecete: însemnare de cancelarie de tipul *commissio*. Urmele de ceară arată forma de stea a hîrtiei protectoare, căzute. Banda de fixare: perg. Diametrul orig: 16 mm. Material: ceară roșie. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CCVI).



### PLANȘA III

1) Aversul pecetii duble de maiestate: doc. 20 august 1465 al lui Matiaș, regele Ungariei, perg. Șnurul pecetii e împletit din fire verzi și roze de mătase. Material: ceară naturală de nuanță închisă. Diametrul orig.: 120 mm. Grosime: 12 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. stat., arh. orașului Cluj, fasc. S, nr. 33).

2) Reversul pecetii precedente.

3) Pecete secretă în formă atirnată: doc. 14 noiembrie 1402 al lui Sigismund, regele Ungariei, perg. Banda de atirare: perg. Material: ceară roșie, « Cuibul » pecetii: ceară naturală de nuanță închisă. Diametrul orig. 33 mm, iar al « cuibului »: 62 mm: Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh., stat., arh. orașului Cluj, fasc. J, nr. 11).

4) Pecete de închidere a forului zis *specialis presentia regia*: doc. 2 iunie 1421, act judiciar eliberat în numele regelui, hirtie. Banda de fixare: perg. Material: ceară naturală de nuanță deschisă. Diametrul orig.: 24 mm. Mărime orig. (Arh. ist., VI, fasc. T, nr. 10).





#### PLANȘA IV

1) Aversul pecetii duble de maiestate, folosit ca pecete simplă, fixată în dosul documentului din 2 noiembrie 1349 al lui Ludovic I, regele Ungariei, perg. Banda de fixare: perg. Diametrul orig.: 115 × 65 mm. Material: ceară naturală de nuanță deschisă. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., VI, fasc. R, nr. 27).

2) Fixarea cerii pecetii în « cuib » prin incizii pe document din 22 iunie 1498 al lui Vladislav al II-lea, regele Ungariei. Diametrul orig. al « cuibului » 106 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. ist., XVI, fasc. 202, nr. 1).

3) Reversul « cuibului », modelat cu ajutorul unei matrice, pe doc. 7 februarie 1511 al capitlului din Alba-Iulia. Material: ceară naturală. Diametrul orig.: 81 × 57 mm, foarte micșorat în facsimil (Arh. ist., VI).

4) Reversul unei peceti de forma pînii (*panniforme*). Identic cu reversul pecetii din facsim. V/4. Foarte micșorat în facsimil.

5) Pecetea lui Dionisie, palatinul Ungariei și comite de Solnoc pe documentul său din 1239. Crucea dublă e simbolul autorității împrumutat din stema regală. Banda de atîrnare: perg. Material: ceară naturală. Diametrul orig.: circa 66 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. ist., LX, fasc. 26, nr. 12).

6) Pecete de tip heraldic în formă de scut pe document din 23 martie 1340 al lui Pavel, judele curții regale. Șnurul pecetii: mătase verde. Materialul pecetii: ceară naturală de nuanță deschisă (la fel și « cuibul »). Diametrul original al pecetii: 54 × 46 mm, iar al « cuibului »: 66 × 64 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CCVI).

7) Pecete familială de tip heraldic pe documentul din 2 aprilie 1353 al lui Toma Szécsényi, judele curții regale fost voievod al Transilvaniei. Șnurul pecetii: mătase verde. Material: ceară naturală de nuanță deschisă. Diametrul orig.: 66 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. ist., LX).



## PLANȘA V

1) Pecetea privilegială a capitlului din Alba-Iulia pe documentul său din 25 ianuarie 1387. Șnurul peceții: mătase roșie. Material: ceară naturală, necolorată (tot așa și mat. «cuibului», deteriorat al peceții). Mărime orig.: 40 × 57 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. stat., arh. orașului Cluj, fasc. C, nr. 6).

2) Pecetea «Pentru pricini» (*ad causas*) a capitlului din Alba-Iulia pe documentul său din 4 mai 1342, fixată în doc. ca pecete de închidere cu ajutorul unei benzi de perg. Material: ceară neagră. Diametrul orig.: 43 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., VI, fasc. R, nr. 20).

3) Pecetea «pentru pricini» (*ad causas*) a capitlului din Oradea, pe documentul său din 21 februarie 1338. Banda de fixare: perg. Material: ceară naturală de nuanță deschisă. Mărime orig.: 58 × 35 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., LXXXII).

4) Pecetea conventului din Cluj-Mănăstur pe documentul său din 26 septembrie 1382. Șnurul peceții: mătase verde. Materialul peceții: ceară naturală de nuanță deschisă. Materialul «cuibului»: ceară naturală de nuanță mai închisă. Diametrul. orig.: 57 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. stat., arh. orașului Cluj, fasc. C, nr. 5).

5) Pecetea lui Mihail, arhidiaconul de Tășnad pe documentul său din 1 mai 1402. Șnurul peceții: lână albastră. Materialul peceții: ceară roșie. Materialul «cuibului»: modelat cu ajutorul unei matrice, ceară naturală de nuanță deschisă. Mărimea orig. a peceții: 39 × 21 mm, iar a «cuibului»: 52 × 38 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., VI).

6) Pecetea privilegială a capitlului din Oradea pe documentul său din 24 mai 1321. Șnurul peceții: cîneapă albă. Materialul peceții: ceară de un roz pălid. Materialul «cuibului» rupt: ceară naturală. Diametrul orig.: 47 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CCVI).

7) Pecetea capitlului din Cenad pe documentul său din 3 mai 1344. Șnurul peceții: mătase roză. Material: ceară naturală de nuanță deschisă (tot așa și materialul «cuibului» deteriorat). Diametrul orig.: 49 mm (Arh. ist., CCVI).

8) Pecetea mai veche a capitlului din Arad pe documentul său din 18 mai 1451. Șnurul peceții e împletit din fire verzi și albastre de mătase. Material: ceară naturală de nuanță deschisă (tot așa și materialul «cuibului» peceții). Mărime orig. a peceții: 53 × 29 mm, iar a «cuibului» 59 × 39 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CXXVI, fasc. XXI, nr. 627).

9) Pecetea mai nouă a capitlului din Arad pe documentul său din 8 iulie 1525. Șnurul peceții: cîneapă albă. Material: ceară naturală de nuanță închisă. Materialul «cuibului»: ceară naturală de nuanță deschisă. Diametrul orig. al peceții: 47 mm, iar al «cuibului»: 63 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. ist., CXXVI, fasc. XX, nr. 643).







## PLANȘA VI

1) Pecetea orașului Bistrița pe documentul său din 10 iunie 1413, emis de sfatul orașului. Banda de atîrnare: perg. Materialul peceteii: ceară verde de nuanță închisă (materialul « cuibului »: ceară naturală de nuanță închisă). Diametrul orig. al peceteii: 45 mm, iar al « cuibului »: 58 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. stat., arh. orașului Bistrița, nr. 5c).

2) Pecetea capelanului Ioan, delegat regal în Transilvania, pe documentul său din 20 iulie 1381. Șnurul peceteii: mătase roșie. Materialul peceteii: ceară roșie. Materialul « cuibului »: ceară naturală de nuanță închisă. Diametrul orig. al peceteii: 59×33 mm, iar al « cuibului »: 68×42 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. stat., arh. orașului Cluj, fasc. M, nr. 12).

3) Pecetea privilegială a orașului Cluj pe documentul din 18 august 1515, emis de sfatul orașului. Șnurul peceteii e împletit din fire verzi și galbene de mătase. Materialul peceteii: ceară roșie. Materialul « cuibului »: ceară naturală de culoare închisă. Diametrul orig. al peceteii: 44 mm, iar al « cuibului »: 78 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. ist., VI).

4) Pecetea lui Nanko Tallóczi, banul Severinului, pe documentul său din 16 martie 1439. Pecete aplicată, acoperită cu hîrtie protectoare în bună stare. Material: ceară de culoare castanie închisă. Diametrul orig.: 23 mm. Mărime orig. (Arh. stat., arh. orașului Dej, nr. 33).

5) Pecetea lui Ștefan Bánffy de Losoncz pe documentul său din 6 decembrie 1443. Șnurul peceteii: cîneapă nevopsită. Materialul peceteii: ceară verde. Materialul « cuibului »: ceară naturală. Diametrul orig. al peceteii: 32 mm, iar al « cuibului »: 52 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., VI, fasc. UU, nr. 8).

6) Pecetea, fixată în document și acoperită cu hîrtie protectoare, a lui Ioan Kóroghi, comite de Timiș și Caransebeș pe documentul său din 25 august 1404, perg. Banda de fixare: perg. Material: ceară verde. Diametrul orig.: 23 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CXXVI, fasc. XXVI, nr. 831).

7) Pecetea inelară fixată în documentul lui Ioan, vicevoievodul Transilvaniei pe dosul documentului său din 31 ianuarie 1379. Banda de fixare: hîrtie. Material: ceară naturală de nuanță închisă. Diametrul orig.: 18 mm. Mărime orig. (Arh. ist., VI, fasc. J, nr. 8).

8) Pecetea, fixată în document și acoperită cu hîrtie protectoare, a lui Ioan, vicevoievodul Transilvaniei, pe dosul documentului său din 8 noiembrie 1369, perg. Banda de fixare: perg. Material: ceară naturală de nuanță închisă. Diametrul orig.: 30 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., VI, fasc. 58, nr. 1).

9) Pecetea de închidere a lui Lorand Lépes, vicevoievodul Transilvaniei, pe documentul său din 16 mai 1419, hîrtie. Banda de fixare: perg. Material: ceară naturală. Diametrul orig.: 29 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CCI, fasc. IX, nr. 3).



## PLANȘA VII

1) Pecetea lui Nicolae Lackfi, voievodul Transilvaniei, pe documentul său din 10 iunie 1368. Șnurul peceții: mătase violetă. Material: ceară naturală de nuanță închisă (tot așa și materialul «cuibului»). Diametrul orig.: 69 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. ist., CXG).

2) Pecetea lui Dionisie Lackfi, voievodul Transilvaniei, pe documentul său din 2 august 1366. Șnurul peceții e împletit din fire verzi și roze de mătase. Material: ceară naturală de nuanță deschisă (materialul «cuibului» are o nuanță ceva mai închisă). Diametrul orig.: 68 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. ist., VI, fasc. S, nr. 14).

3) Pecetea lui Iacob Lachk, voievodul Transilvaniei, pe documentul său din 31 martie 1408. Șnurul peceții e împletit din fire verzi și roze. Materialul peceții: ceară naturală de nuanță deschisă (materialul «cuibului» are o nuanță ceva mai închisă). Diametrul orig. al peceții: 59 mm, iar al «cuibului»: 74 mm. Pecetea e foarte micșorată în facsimil (Arh. ist., CLXIII, fasc. V, nr. 11).

4) Pecetea inelară fixată în documentul lui Nicolae Lackfi, voievodul Transilvaniei, pe documentul său din 17 noiembrie 1368, hirtie. Banda de fixare: hirtie. Material: ceară naturală de nuanță închisă. Diametrul orig.: 26 mm. Mărime orig. (Arh. ist., LXXXII).

5) Pecetea fixată în documentul lui Ioan de Svercz, vicevoievodul Transilvaniei, pe dosul documentului său din 15 septembrie 1399, hirtie. Banda de fixare: hirtie. Material: ceară naturală de nuanță deschisă. Diametrul orig.: 26 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CLXIII, fasc. A, nr. 4).

6) Pecetea fixată în documentul lui Andrei Lackfi, voievodul Transilvaniei, pe dosul documentului său din 11 august 1359, hirtie. Banda de fixare: hirtie. Material: ceară naturală de nuanță deschisă. Diametrul orig.: 54 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CCI, fasc. XIII, nr. 5).

7) Pecetea mare fixată în documentul lui Stibor, voievodul Transilvaniei, pe documentul său din 21 iulie 1412, perg. Banda de fixare: perg. Material: ceară verde. Diametrul orig.: 52 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. stat., arh. orașului Bistrița, nr. 56).

8) Pecetea voievodului Transilvaniei Ioan, fiul lui Henric, pe documentul său din 31 martie 1408. Șnurul peceții e împletit din fire verzi și roze de mătase. Materialul peceții: ceară naturală de nuanță deschisă (materialul «cuibului» are o nuanță ceva mai închisă). Diametrul orig. al peceții: 37 mm, iar al «cuibului»: 53 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., CLXIII, fasc. V, nr. 1).

9) Pecetea lui Ladislau Nadabi, vicevoievodul Transilvaniei, pe documentul său din 14 octombrie, 1413. Șnurul peceții e împletit din fire verzi și roșii de mătase. Materialul peceții: ceară verde. Materialul «cuibului»: ceară naturală de nuanță închisă. Diametrul orig. al peceții: 26 mm, iar al «cuibului»: 41 mm. Pecetea e puțin micșorată în facsimil (Arh. ist., arh. orașului Cluj, fasc. N, nr. 14).





## CUPRINSUL

### Diplomatica slavo-romină de DAMIAN P. BOGDAN

	<u>Pag.</u>
<i>Generalități</i> .....	5
Denumirea diplomatiei — 5. Caracterul și obiectul — 5. Diplomatica și celelalte discipline științifice auxiliare istoriei — 5. Nașterea și dezvoltarea diplomatiei — 6. Nașterea și dezvoltarea diplomatiei slavo-romine — 6.	
<i>Izvoarele diplomatiei slavo-romine</i> .....	9
Vechimea — 5. Colecțiile și bibliotecile cu acte slavo-romine din R.P.R. — 5. Numărul — 10. Ediții de acte slavo-romine — 10.	
<i>Importanța, clasificarea și nomenclatura documentelor</i> .....	18
Importanța — 18. Clasificarea — 18. Acte. Scrisori. Scripturae — 18. Acte publice și private — 19. Acte de cancelarie — 19. Acte probatorii și dispozitive — 19. Acte, hrisoave și scrisori — 20. Scrisori deschise și închise — 21. Clasificarea actelor după conținut — 21. Nomenclatura actelor — 22. Caracterele externe și interne ale actelor — 32.	
<i>Geneza actelor</i> .....	32
Nașterea actului — 32. Formarea actului — 33. Redactarea actului — 35. Scrierea actului — 36. Când se scria actul? — 36. Luau parte martorii la scrierea actului? — 37. Revizuirea actului — 37. Întărirea actului — 37. Înminarea actului — 37. Formularele actelor — 38. Originea formularelor — 41.	
<i>Formele sub care s-au păstrat actele în decursul veacurilor</i> .....	42
Originale multiple — 42. Duplicate — 43. Neooriginale — 43. Acte menționate în cuprinsul altor acte — 44. Acte de întărire — 44. Acte sub formă de copii — 45. Acte sub formă de traduceri — 45. Formulare și inventare vechi de arhive — 46.	
<i>Caracterele externe ale actelor</i> .....	47
Materialul grafic — 47. Pielea — 47. Hirtia — 47. Fabricația — 48. Culoarea — 48. Formatul — 48. Săturile — 48. Dimensiunea — 49. Palimpsesturile — 49. Piatra — 49. Pana — 49. Pensula — 49. Linierea — 49. Cernelurile — 49. Vopselile — 49. Grafia — 50. Grămăticii actelor — 54. Corecturile, ștersăturile, răzuirile și adaosurile din acte — 62. Spații nescrise în acte — 63. Găuri făcute în acte prin tăietură — 64. Notele de pe verso actelor — 64.	



<i>Caracterele interne ale actelor</i> .....	66.
Limba — 66. Ortografia — 71. Formulele diplomatice — 74. Forma subiectivă și obiectivă — 75. Invocația simbolică — 76. Invocația verbală — 76. Intitulația — 77. Originea formulei — 82. Originea elementelor componente ale formulei — 82. Inscriptia — 84. Salutația — 85. Arenga — 86. Promulgația — 90. Intervenția — 90. Narația — 91. Dispoziția — 97. Clauzele — 102. Sancțiunea — 103. Coroborația — 110. Mențiunea ispravnicului — 111. Mențiunea redactorului actului — 112. Mențiunea grămaticului — 112. Data — 113. Era de la crearea lumii — 116. Era noastră — 117. Anul bisext — 118. Stilul — 118. Indictionul — 119. Crugul soarelui — 121. Crugul lunii — 121. Temelia — 121. Epacta — 122. Numărul de aur — 122. Sărbătoarea — 122. Numele zilei din săptămână — 123. Anul de domnie — 123. Exprimarea grafică a datei — 124. Locul — 127. Originea elementelor datei — 127. Omisiuni și greșeli în dată — 128. Datarea actelor fără dată sau cu dată incompletă — 131. Mențiunea timpului pronunțării hotărârii din act — 131. Apreciația — 132. Urarea finală — 132. Subscrierile — 133. Subscrierea neautografă — 133. Subscrierea autografă — 135. Secrétaires de la main — 139. Martorii — 141. Pecetea — 145. Nomenclatura — 146. Materialul folosit — 146. Forma — 147. Dimensiunea — 147. Emblema — 148. Inscriptia — 150. Pecetea cu două fețe — 153. Folosirea — 155. Locul — 158. Acte cu mai multe peceti — 158. Acte domnești cu două peceti — 159. Acte cu peceti străine — 159. Datarea actelor cu ajutorul pecetii — 160. Acte fără peceti — 160.	
<i>Actele false</i> .....	160

### Diplomatica latină cu referire la Transilvania

(sec. XI—XV)

de FRANCISC PALL

<i>Denumirile generale ale documentelor</i> .....	228
<i>Formele în care ni s-au transmis documentele</i> .....	230
<i>Organizarea cancelariilor</i> .....	237
A. Cancelariile din Ungaria și Transilvania .....	238
Cancelaria regală ungară — 238. Cancelaria voievozilor Transilvaniei — 243. Comitele secuilor și alți emitenți — 244. Cancelariile locurilor de adevărire — 245.	
B. Cancelaria papală .....	251
<i>Categoriile de documente</i> .....	252
A. Documentele latino-ungare .....	254
Privilegiile — 254. Scrisorile deschise — 255. Scrisorile închise — 259. Actele notariale — 262.	
B. Documentele papale .....	263
Scrisorile — 263. Bulele — 264. Suplicile — 265. Socotelile de dijme — 268.	
<i>Caracteristicile interne ale documentelor</i> .....	268
A. Limba și stilul .....	268
Ortografia și fonetica — 269. Vocabularul — 270. Morfologia — 273. Sintaxa — 273. Stilul — 274.	
B. Redactarea .....	277
Forma de redactare — 277. Părțile constitutive — 279. Protocolul inițial. a) Invocația — 280. b) Intitulația — 280. c) Adresa — 286. d) Salutația — 288. Textul. a) Preambulul — 291. b) Notificația — 293. c) Expoziția — 294. d) Dis-	

	Pag.
poziția — 296. e) Sancțiunea — 297. f) Coroborarea — 302. Protocolul final	
a) Data — 303. b) Aprecația — 310. c) Urarea finală — 311. d) Subscripția — 311.	
<i>Documentele false</i> .....	313
Verificarea actelor în cancelariile epocii — 313. Falsurile contemporane — 315.	
Falsuri moderne — 318.	
<i>Incheiere</i> .....	319
<b>Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești</b> de EMIL VÎRTOSU	
<i>Introducere</i> .....	333
<i>Sigiliul domnesc</i> .....	333
Sigiliul domnesc în Moldova și în Țara Românească — 333. Sigiliul de maie- state — 354. Sigiliul inelar — 356. Sigilii cu însemne străine — 363. Sigilii cu textul în limba otomană — 366. Păstrătorul sigiliilor — 368. Ceara și tușul — 374. Făurirea tiparelor sigilare — 382. Soarta tiparelor sigilare — 385. Falsuri sigilare — 391.	
<i>Cosigilarea actelor domnești</i> .....	405
<i>Alte sigilii</i> .....	437
Sigilii de târguri și orașe — 437. Sigilii de târguri și orașe din Moldova — 461. A. Sigiliul orașului Baia — 461. B. Sigiliul Romanului — 475. C. Sigiliul Sire- tului — 476. D. Sigiliul Bîrladului — 477. E. Sigiliul Tîrgului Piatra — 478. F. Sigiliul Botoșanilor — 480. Sigilii de târguri și orașe din Țara Românească — 482 A. Sigiliul Cîmpulungului — 482. B. Sigiliul Tîrgoviștei — 492. C. Sigiliul Argeșului — 494. D. Sigiliul Rîmnicului — 496. E. Sigiliul Bucureștilor — 498. Sigilii iconografice de mari dregători din Moldova și din Țara Românească — 501. A. Marii bani ai Craiovei — 510. B. Marii vornici ai Țării Românești — 515. C. Alte sigilii — 524. D. Marele spătar (hatmanul) al Moldovei — 525. E. Vor- nici de poartă din Moldova — 527. Sigiliul ... deget — 529. Monede ... sigi- lare — 533. Falsuri sigilare în acte particulare — 535.	
<b>Sigilografia cu referire la Transilvania</b> (pînă la sfîrșitul sec. al XV-lea) de SIGISMUND JAKÓ	
<i>Introducere</i> .....	561
<i>Pecetea, originea și evoluția întrebuintării peceteii, conceptul peceteii autentice</i> .....	563
Sensurile cuvîntului pecete — 563. Începuturile folosirii peceteii în Ungaria medievală — 563. Conceptul peceteii autentice — 564.	
<i>Tiparele de pecetei</i> .....	566
Gravorii tiparelor de pecetei — 566. Materialul tiparului peceteii — 567. a) tehnica gravării — 567. b) forma tiparelor de pecetei — 568. Paza tiparului — 569. a) paza peceteilor regilor Ungariei — 568. b) paza peceteilor locurilor de adevărire — 569. c) paza peceteilor orășenești — 570. d) distrugerea tiparelor de pecetei — 570. e) schimbări de pecetei — 570. Falsificările de pecetei — 572.	
<i>Punerea peceteii</i> .....	573
Punerea peceteii ca act final al emiterii documentului — 573. Procedee neregle- mentare în punerea peceteii — 574. a) folosirea de pecetei străine — 575. b) cazuri de sigilare cu pecete deosebită de cea menționată în formula de pecet- luire — 575. c) pecetei multiple — 575. d) controlul pecetluirii și răspunderea pentru respectarea procedurii legale de sigilare — 576. Slujbașii sigilatori — 576. Taxele de pecetluire — 577.	

<b>Categoriile de peceti și modurile de fixare a pecetilor</b> .....	<b>578</b>
Bule metalice și peceti de ceară — 578. a) bulele metalice — 578. b) bula de plumb — 579. c) pecetile de ceară — 579. d) forme de peceti — 580. Fixarea pecetii de document — 581. a) atitrnarea pecetii de document — 582. b) aplicarea cerii pe document — 582. c) fixarea pecetii în document — 583. d) pecetluirea <i>cum capite sigilli</i> — 583. e) hirtia protectoare a imaginii pecetii — 583.	
<b>Imaginile de pe peceti</b> .....	<b>584</b>
Felurile de reprezentări — 584. a) pecetilede portret — 585. b) semnul distinctiv al posesorului — 586. Tipul heraldic — 586. a) folosirea blazonelor — 587. b) donațiile de blazon — 587. c) pecetile de gemă — 588. Inscriptiile pecetilor — 588.	
<b>Pecetile principalilor emitenți de documente privind Transilvania și întrebuințarea lor</b> .....	<b>589</b>
Diferențierea în folosirea pecetii — 589. Întrebuințarea pecetii de regii Ungariei — 5. 0. a) pecetile folosite la sigilarea actelor solemne — 590. b) folosirea pecetii secrete — 591. c) folosirea pecetii mijlocii — 592. d) folosirea pecetii inelare — 592. e) folosirea pecetii regale judiciare — 593. Folosirea pecetii în cancelaria palatinului și a judei curții regale — 593. Folosirea pecetii de voievozii Transilvaniei — 594. a) numărul pecetilor — 595. b) materialul pecetilor — 596. c) materiale pentru atitrnarea pecetilor — 596. d) hirtia protectoare — 597. e) forma pecetilor — 597. f) reprezentările de pe peceti — 598. g) regulile întrebuințării deosebitelor peceti — 598. h) documente cu două peceti — 600. i) folosirea tiparelor străine — 600. Folosirea pecetii de vicevoievodul Transilvaniei — 600. a) numărul pecetilor — 601. b) materialul pecetilor — 601. c) materiale pentru atitrnarea pecetilor — 602. d) hirtia protectoare — 602. e) forma pecetilor — 602. f) reprezentările de pe peceti — 602. g) regulile de întrebuințare a deosebitelor peceti — 602. h) documente cu două peceti — 603. i) folosirea tiparelor străine — 603. Întrebuințarea pecetii de către comiții secuilor — 603. Întrebuințarea pecetii de către locurile de adeverire — 604. Întrebuințarea pecetii de provincii, comitate, scaune, districte, orașe, țirguri și sate — 605. a) prezentarea pecetilor provinciale — 606. b) întrebuințarea pecetii de către comitate — 608. c) întrebuințarea pecetii de către districtele românești — 609. d) întrebuințarea pecetii de scaunele săsești — 610. e) întrebuințarea pecetii de celelalte orașe și țirguri — 610. Pecetile demnitarilor și instituțiilor bisericești — 618. Pecetile breslelor — 618. Pecetile particulare — 618.	

## T. 2425

---

*Dat la cules 21.03 1956 Bun de tipar 14.11 1956 Tiraj 2500  
Hirtie semivelină 65 g. m<sup>2</sup> Format 16/70×100 Coli editoriale  
59,6 Coli de tipar 40. A. 0336/1956 Indicele de clasificare pentru  
biblioteci mari : 9(498) (001—2) ; 902 (021)=59 : 9 (498)  
Indicele de clasificare pentru biblioteci mici : 902 : 9 (R)*

---

Tiparul executat sub com. nr. 404 la Întreprinderea  
poligrafică nr. 4. Călea Șerban Vodă nr. 133—135,  
București, R.P.R.